

শ্রীশ্রীশ্রীগোরাধী-স্মরণ:

পরমহংসকুলচূড়ামণি
শ্রীল-শ্রীধরস্বামিপাদ-বিরচিত

শ্রীভাবার্থ-দীপিকা

[১মঃ স্কন্ধঃ — ৯মঃ স্কন্ধঃ]

অক্ষিঞ্চন-
শ্রীমৎ-পূরীদাস-মহাশয়েন
সম্পাদিতা

ময়মনসিংহ-অলোয়ানিবাসি-
শ্রীশচীনাথরায়-চতুর্থ-রীণেন
প্রকাশিতা

श्रीश्रीरामचन्द्राविर्भावः

बिम्बः २४, गोरान्कः ४७१ ; चैत्रः ११, बङ्गान्कः १७९७ ;

मार्त्तमानः ७१, खुष्टान्कः १२४१

चाका-नगर्ष्यां 'अङ्गुष्ठा प्रिन्तिं ओम्नाक्स्' इत्याद्या-यन्त्रे

श्रीमदनमोहन-गङ्गोपाध्यायेन मुद्रिता

অধ্যায়-সূচী

প্রথমঃ স্বরূপঃ	অধ্যায়ঃ	পত্রাঙ্কঃ
অধ্যায়ঃ	সপ্তদশঃ	১০০-১০৫
প্রথমঃ	১-১০	অষ্টাদশঃ ১০৫-১১
দ্বিতীয়ঃ	১০-১৬	একোনবিংশঃ ১১১-১৬
তৃতীয়ঃ	১৭-২৩	দ্বিতীয়ঃ স্বরূপঃ
চতুর্থঃ	২৪-২৭	প্রথমঃ ১১৭-২২
পঞ্চমঃ	২৮-৩৬	দ্বিতীয়ঃ ১২৩-৩১
ষষ্ঠঃ	৩৬-৪১	তৃতীয়ঃ ১৩১-৩৪
সপ্তমঃ	৪১-৪৮	চতুর্থঃ ১৩৪-৩৭
অষ্টমঃ	৪৯-৫৬	পঞ্চমঃ ১৩৮-৪৩
নবমঃ	৫৬-৬২	ষষ্ঠঃ ১৪৪-৫২
দশমঃ	৬৩-৬৮	সপ্তমঃ ১৫২-৬৪
একাদশঃ	৬৮-৭৩	অষ্টমঃ ১৬৫-৬৮
দ্বাদশঃ	৭৪-৭৭	নবমঃ ১৬৯-৭৫
ত্রয়োদশঃ	৭৭-৮৪	দশমঃ ১৭৬-৮৪
চতুর্দশঃ	৮৪-৮৮	তৃতীয়ঃ স্বরূপঃ
পঞ্চদশঃ	৮৮-৯৬	প্রথমঃ ১৮৫-৯২
ষোড়শঃ	৯৬-১০০	দ্বিতীয়ঃ ১৯৩-৯৭

অধ্যায়:	পত্রাঙ্ক:	অধ্যায়:	পত্রাঙ্ক:
তৃতীয়:	১৯৮-২০১	ত্রয়োবিংশ:	৩০১-৬
চতুর্থ:	২০১-৪	চতুর্বিংশ:	৩০৭-১০
পঞ্চম:	২০৫-১৩	পঞ্চবিংশ:	৩১১-১৫
ষষ্ঠ:	২১৩-১৭	ষড়্‌বিংশ:	৩১৬-২৩
সপ্তম:	২১৭-২২	সপ্তবিংশ:	৩২৪-২৭
অষ্টম:	২২২-২৮	অষ্টাবিংশ:	৩২৭-৩৪
নবম:	২২৮-৩৫	একোনত্রিংশ:	৩৩৪-৩৮
দশম:	২৩৬-৩৯	ত্রিংশ:	৩৩৯-৪১
একাদশ:	২৪০-৪৪	একত্রিংশ:	৩৪১-৪৮
দ্বাদশ:	২৪৫-৪৮	দ্বাত্রিংশ:	৩৪৮-৫২
ত্রয়োদশ:	২৪৯-৫৪	ত্রয়স্ত্রিংশ:	৩৫৩-৫৬
চতুর্দশ:	২৫৫-৫৯		
পঞ্চদশ:	২৫৯-৬৯	চতুর্থঃ স্বাক্ষঃ	
ষোড়শ:	২৬৯-৭৫	প্রথম:	৩৫৭-৬১
সপ্তদশ:	২৭৫-৭৮	দ্বিতীয়:	৩৬২-৬৫
অষ্টাদশ:	২৭৮-৮২	তৃতীয়:	৩৬৬-৭০
ঊনবিংশ:	২৮৩-৮৫	চতুর্থ:	৩৭০-৭৫
বিংশ:	২৮৬-৯১	পঞ্চম:	৩৭৬-৭৯
একবিংশ:	২৯২-৯৭	ষষ্ঠ:	৩৭৯-৮৪
দ্বাবিংশ:	২৯৮-৩০১	সপ্তম:	৩৮৪-৯৩

অধ্যায়ঃ	পত্রাঙ্কঃ	অধ্যায়ঃ	পত্রাঙ্কঃ
অষ্টমঃ	৩৯৩-৯৮	অষ্টাবিংশঃ	৪৭৮-৮৫
নবমঃ	৩৯৯-৪০৫	উনত্রিংশঃ	৪৮৫-৯৫
দশমঃ	৪০৫-৭	ত্রিংশঃ	৪৯৬-৫০১
একাদশঃ	৪০৭-১১	একত্রিংশঃ	৫০১-৪
দ্বাদশঃ	৪১১-১৫		
ত্রয়োদশঃ	৪১৫-১৮	পঞ্চমঃ স্তম্ভঃ	
চতুর্দশঃ	৪১৮-২১	প্রথমঃ	৫০৫-১২
পঞ্চদশঃ	৪২১-২৩	দ্বিতীয়ঃ	৫১৩-১৬
ষোড়শঃ	৪২৩-২৫	তৃতীয়ঃ	৫১৭-২০
সপ্তদশঃ	৪২৬-২৮	চতুর্থঃ	৫২০-২২
অষ্টাদশঃ	৪২৯-৩১	পঞ্চমঃ	৫২২-২৮
একোনিবিংশঃ	৪৩১-৩৪	ষষ্ঠঃ	৫২৯-৩২
বিংশঃ	৪৩৪-৩৯	সপ্তমঃ	৫৩২-৩৫
একবিংশঃ	৪৩৯-৪৫	অষ্টমঃ	৫৩৬-৪০
দ্বাবিংশঃ	৪৪৫-৫৩	নবমঃ	৫৪০-৪৪
ত্রয়োবিংশঃ	৪৫৩-৫৬	দশমঃ	৫৪৪-৪৯
চতুর্বিংশঃ	৪৫৬-৬৫	একাদশঃ	৫৪৯-৫৩
পঞ্চবিংশঃ	৪৬৫-৭১	দ্বাদশঃ	৫৫৪-৫৭
ষড়্‌বিংশঃ	৪৭২-৭৫	ত্রয়োদশঃ	৫৫৭-৬১
সপ্তবিংশঃ	৪৭৫-৭৮	চতুর্দশঃ	৫৬২-৬৯

अध्यायः	पत्राङ्काः	अध्यायः	पत्राङ्काः
पञ्चदशः	५७२-११	सप्तमः	७४८-५१
षोडशः	५११-१५	अष्टमः	७५२-५५
सप्तदशः	५१५-१२	नवमः	७५५-७५
अष्टादशः	५१२-८७	दशमः	७७५-७८
एकोनविंशः	५८७-२१	एकादशः	७७८-११
विंशः	५२१-२४	द्वादशः	७११-१७
एकविंशः	५२५-२८	त्रयोदशः	७१४-१७
द्वाविंशः	५२२-७००	चतुर्दशः	७१७-८०
त्रयोविंशः	७०१-२	पञ्चदशः	७८०-८७
चतुर्विंशः	७०२-१	षोडशः	७८७-२२
पञ्चविंशः	७०१-२	सप्तदशः	७२२-२५
षड्विंशः	७१०-१७	अष्टादशः	७२५-१००
		एकोनविंशः	१००-१०१

वर्षः शब्दः

प्रथमः	७१४-२२	सप्तमः शब्दः	
द्वितीयः	७२२-२१	प्रथमः	१०२-१
तृतीयः	७२८-७७	द्वितीयः	१०८-१४
चतुर्थः	७७७-४०	तृतीयः	११५-१२
पञ्चमः	७४१-४७	चतुर्थः	११२-२२
षष्ठः	७४७-४८	पञ्चमः	१२२-२८

अध्यायः	पत्राङ्काः	अध्यायः	पत्राङ्काः
वर्षः	१२८-३३	नवमः	८२०-२३
सप्तमः	१३३-३८	दशमः	८२३-२६
अष्टमः	१३२-४७	एकादशः	८२७-२१
नवमः	१४१-६२	द्वादशः	८२१-३१
दशमः	१६२-७६	त्रयोदशः	८३१-३२
एकादशः	१७६-७२	चतुर्दशः	८३३
द्वादशः	११०-१३	पञ्चदशः	८३४-३७
त्रयोदशः	११३-११	षोडशः	८३७-३२
चतुर्दशः	१११-८१	सप्तदशः	८३२-४२
पञ्चदशः	१८२-२०	अष्टादशः	८४२-४४
		एकोनविंशः	८४४-४८
		विंशः	८४२-६१
अष्टमः अङ्कः		एकविंशः	८६१-६३
प्रथमः	१२१-२४	द्वाविंशः	८६३-६१
द्वितीयः	१२४-२७	त्रयोविंशः	८६१-७०
तृतीयः	१२१-८०	चतुर्विंशः	८७०-७४
चतुर्थः	८०२-३		
पञ्चमः	८०३-८		
वर्षः	८०२-१२	नवमः अङ्कः	
सप्तमः	८१२-१७	प्रथमः	८७६-७७
अष्टमः	८११-२०	द्वितीयः	८७७-७८

अध्यायः	पत्राङ्काः	अध्यायः	पत्राङ्काः
तृतीयः	८७८-७२	चतुर्दशः	८२२-२०७
चतुर्थः	८१०-१६	पञ्चदशः	२०७-६
पञ्चमः	८१६-११	षोडशः	२०७-८
षष्ठः	८११-८१	सप्तदशः	२०८-२
सप्तमः	८८१-८४	अष्टादशः	२०२-१२
अष्टमः	८८४-८१	एकोनविंशः	२१२-१४
नवमः	८८१-२०	विंशः	२१४-१८
दशमः	८२०-२६	एकविंशः	२१८-२०
एकादशः	८२६-२१	द्वाविंशः	२२०-२७
द्वादशः	८२१-२८	त्रयोविंशः	२२७-२६
त्रयोदशः	८२८-२२	चतुर्विंशः	२२६-२८

শ্রীশ্রীগুরুগোরাঙ্গৌ জয়তঃ

শ্রীশ্রীগৌড়ীয়-গৌরব-গ্রন্থ-গুটিকা—

ভক্ত্যকরক্ষক-শুদ্ধাদ্বৈতবাদাচার্য্য-
পরমহংসকুলচূড়ামণি-শ্রীল-শ্রীধরস্বামিপাদ-প্রণীতা

শ্রীভাবার্থ-দীপিকা

প্রথমঃ স্কন্ধঃ

প্রথমোহধ্যায়ঃ

ওঁ নমো ভগবতে পরমহংসাধাদিত-চরণকমলচিন্মকরন্দার
ভক্তজনমানসনিবাসায় শ্রীকৃষ্ণায় ।

বাগীশা যশ্র বদনে লক্ষ্মীর্ষশ্র চ বক্ষসি ।

যশ্রাস্ত্রে হৃদয়ে সশ্চিত্তং নুসিংহমহং ভজে ॥ (১)

বিশ্ব-সর্গবিসর্গাদি-নবলক্ষণলক্ষিতম্ ।

শ্রীকৃষ্ণাখ্যং পরং ধাম জগদ্ধাম নমামি^১ তং ॥ (২)

পাঠান্তরাণাং সাঙ্কেতিক-চিহ্নানি—‘ক’ বরাহনগর-শ্রীগৌরাঙ্গ-
গ্রন্থমন্দিরস্থ-৩০১৬-সংখ্যক-করলিপিঃ ; ‘খ’ পঞ্চাননতর্করত্ন-সম্পাদিতো বঙ্গবাসি-যন্ত্রালয়-
প্রকাশিতো গ্রন্থঃ ; ‘গ’ বঙ্গীয়সাহিত্যপরিষদঃ ২৫৯-সংখ্যক-করলিপিঃ ; ‘ঘ’ নিত্যস্বরূপ-
ব্রহ্মচারি-সম্পাদিতো গ্রন্থঃ ।

মাধবোমাধবাবীশৌ সৰ্ব্বসিদ্ধিবিধায়িনৌ ।

বন্দে পরম্পরাভ্রানৌ পরম্পরনতিপ্রিয়ৌ ॥ (৩)

সম্প্রদায়ানুরোধেন পৌৰ্ব্বীপর্য্যায়ানুরতঃ ।

শ্রীভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকেয়ং প্রতত্ততে ॥ (৪)

কাহং মন্দমতিঃ ক্লেদং মথনং ক্ষীরবারিধেঃ ?

কিং তত্র পরমাণুর্বে যত্র মজ্জতি মন্দরঃ ? (৫)

মুকং কৰোতি বাচালং পঙ্গুং লজ্জয়তে গিরিম্ ।

যৎকৃপা তমহং বন্দে পরমানন্দমাধবম্ ॥ (৬)

শ্রীমদ্ভাগবতাভিধঃ স্মরতরুস্তারাকুরঃ সজ্জনিঃ

স্কন্ধৈর্দ্বাদশভিস্ততঃ প্রবিলসদ্ভক্ত্যালবালোদয়ঃ ।

দ্বাত্রিংশত্রিশতঞ্চ যন্ত বিলসচ্ছাখাঃ সহস্রাণ্যলং

পর্ণাশ্চষ্টদশেষ্টদোহতিসুলভো বর্কষ্টি সর্বৌপরি ॥ (৭)

১। অথ নানা-পুরাণশাস্ত্র-প্রবন্ধৈশ্চিত্ত-প্রসক্তিমলভমানস্তত্র তত্রাপরি-
তুষ্মন্নারদোপদেশতঃ শ্রীমদ্ভগবদ্গুণবর্ণনপ্রধানং শ্রীমদ্ভাগবতশাস্ত্রং প্রারিষুঃ
শ্রীবেদব্যাসস্তৎপ্রত্যহনিবৃত্তাদিসিদ্ধয়ে তৎপ্রতিপাত্তপরেদেবতানুস্মরণলক্ষণং
মঙ্গলমাচরতি—জন্মাশ্চৈতি । পরং পরমেশ্বরম্ ; ধীমহীতি—ধ্যায়তে-
লিঙি ছান্দসং, ধ্যায়েম ইত্যর্থঃ, বহুবচনং শিষ্যাভিপ্রায়কম্ । তমেব
স্বরূপ-তটস্থ-লক্ষণাভ্যামুপলক্ষয়তি । তত্র স্বরূপলক্ষণম্—সত্যমিতি ; সত্যত্বে
হেতুঃ—যত্র যস্মিন্ ব্রহ্মণি ত্রয়াণাং মায়াগুণানাং তমোরজঃ-সত্ত্বানাং সর্গো
ভূতেন্দ্রিয়দেবতারূপোহমৃষা সত্যঃ । যৎসত্যতয়া মিথ্যাসর্গোহপি সত্য-
বৎ প্রতীয়তে, তৎ পরং সত্যমিত্যর্থঃ ; তত্র দৃষ্টান্তঃ—তেজোবারিমৃদাং
যথা বিনিময় ইতি ; বিনিময়ো ব্যত্যয়োহশ্চিন্মিত্যবভাসঃ ; স যথাধি-
ষ্ঠানসত্তয়া সত্যবৎ প্রতীয়তে, তদ্বদিত্যর্থঃ ; তত্র তেজসি বারিবুদ্ধি-

মরীচিকায়ান্ প্রসিদ্ধা, মৃদি চ কাচাদৌ বারিবুদ্ধিবীরিণি চ কাচাদি-বুদ্ধি-
 রিত্যাদি যথাযথমুহূম্ । যদ্বা, তশ্চৈব পরমার্থসত্যত্বপ্রতিপাদনায় তদ্দি-
 তরশ্চ মিথ্যাত্বমুক্তম্ ; যত্র মৃষেবায়ং^১ ত্রিসর্গো, ন বস্তুতঃ সন্নिति । যত্রে-
 ত্যনেন প্রতীত^২-মুপাধিসম্বন্ধং বারয়তি । স্বেনৈব ধাম্না মহস্যা নিরস্তং
 কুহকং কপটং মায়ালক্ষণং যস্মিন্ তম্ । তটস্থলক্ষণমাহ—জন্মাদীতি ।
 অশ্চ বিশ্বশ্চ জন্ম-স্থিতি-ভঙ্গং যতো ভবতি, তং ধীমহি । তত্র হেতুঃ—
 অন্বয়াদিতরতশ্চ, অর্থেষ্বাকাশাদি-কার্যেষু পরমেশ্বরশ্চ সজ্জপেণান্বয়াৎ,
 অকার্যেভ্যাং খপ্পাদিভ্যাপ্তদ্ব্যতিরেকাচ্চ । যদ্বা, অন্বয় শব্দেনানুবৃত্তিঃ, ইতর-
 শব্দেন ব্যাবৃত্তিঃ ;—অনুবৃত্তত্বাৎ সজ্জপং ব্রহ্ম কারণং মৃৎসুবর্ণাদিবৎ,
 ইতরতো ব্যাবৃত্তত্বাদবিশ্বং কার্য্যং ঘটকুণ্ডলাদিবদিত্যর্থঃ । যদ্বা, সাবয়বত্বা-
 দন্বয়-ব্যতিরেকাভ্যাং যদশ্চ জন্মাদি, তদ্যতো ভবতীতি সম্বন্ধঃ । তথা
 চ শ্রুতিঃ—‘যতো বা ইমানি ভূতানি জায়ন্তে, যেন জাতানি জীবন্তি,
 যৎ প্রযন্ত্যভিসংবিশন্তি’ ইত্যাদি ; স্মৃতিশ্চ—‘যতঃ সর্বাণি ভূতানি
 ভবন্ত্যাদিযুগাগমে । যস্মিংশ্চ প্রলয়ং যান্তি পুনরেব যুগ-ক্ষয়ে ॥’ ইত্যাদি ।
 তর্হি কিং প্রধানং জগৎকারণত্বাদ্যোয়মিত্যভিপ্রেতম্ ? নেত্যাহ—অভিজ্ঞে
 যস্তং (ধীমহি)—‘স ঐক্ষত লোকান্নু সৃজা’ ইতি, ‘স ইমান্ লোকানসৃজত’
 ইত্যাদি শ্রুতেঃ, ‘ঈক্ষতের্নাশকম্’ ইতি শ্রুত্যাচ্চ । তর্হি কিং জীবো ধ্যেয়ঃ
 স্মাৎ ? নেত্যাহ—স্বরাট্ স্বেনৈব রাজতে যস্তং, স্বতঃসিদ্ধ-জ্ঞান-
 মিত্যর্থঃ । তর্হি কিং ব্রহ্মা ধ্যেয়ঃ ?—‘হিরণ্যগর্ভঃ সমবর্ত্ততাগ্রে, ভূতশ্চ
 জাতঃ পতিরেক আসীৎ’ ইতি শ্রুতেঃ ? নেত্যাহ—তেনে ইতি ; আদি-
 কবয়ে ব্রহ্মণেহপি ব্রহ্ম বেদং যস্তেনে প্রকাশিতবান্ ;—‘যো ব্রহ্মাণং বি-
 দধাতি পূরং, যো বৈ বেদাঃশ্চ প্রহিণোতি তস্মৈ । তং হ দেবমান্ন-
 বুদ্ধিপ্রকাশং, মুমুকুর্বে শরণমহং প্রপঞ্চে ॥’ ইতি শ্রুতেঃ । ননু ব্রহ্মণোহ-

শ্রুতো বেদাধ্যয়নমপ্রসিদ্ধম্ ? সত্যম্, তত্ত্বু হৃদা মনসৈব তেনে বিস্তুতবান্ ।
 অনেন বুদ্ধিবৃত্তিপ্রবর্তকত্বেন গায়ত্রার্থোহপি দর্শিতঃ ; বক্ষ্যতি হি—
 ‘প্রচোদিতা যেন পুরা সরস্বতী, বিতম্বতাজশ্চ সতীং স্মৃতিং হৃদি । সলক্ষণা
 প্রোক্তভূৎ কিলাস্ততঃ, স মে ঋষীণামৃষভঃ প্রসীদতাম্ ॥’ ইতি । নহু
 ব্রহ্মা স্বয়মেব স্তপ্তপ্রতিবুদ্ধ-শ্রায়েন বেদমুপলভতাম্ ? নেত্যাহ—ষদ্যশ্মিন্
 ব্রহ্মণি সুরয়োহপি মুহুস্তীতি । তস্মাদব্রহ্মণোহপি পরাধীনজ্ঞানত্বাৎ স্বতঃ-
 সিদ্ধজ্ঞানঃ পরমেশ্বর এব জগৎকারণত্বেন ধ্যেয়ঃ^১, অতএব সত্যঃ, অসত্যঃ
 সত্তাপ্রদত্বাচ্চ । পরমার্থসত্যত্বেন সৰ্ব্বজ্ঞত্বেন চ সদা নিরস্ত-কুহকস্তং
 ধীমহীতি গায়ত্র্যা প্রারম্ভেণ গায়ত্র্যাখ্য-ব্রহ্মবিद्याস্বরূপমেতৎ পুরাণমিতি
 দর্শিতম্ ; যথোক্তং মৎশ্রুপুরাণে পুরাণদানপ্রস্তাবে—‘যত্রাধিকৃত্য গায়ত্রীং
 বর্ণ্যতে ধর্মবিস্তরঃ । বৃত্তাস্বরবধোপেতং তদ্ভাগবতমিষ্যতে ॥ লিখিত্বা তচ্চ
 যো দত্বাঙ্কেমসিংহসমম্বিতম্ । প্রোষ্ঠপত্যাং পৌর্ণমাশ্রাং স যাতি পরমং
 পদম্^২ । অষ্টাদশসহস্রাণি পুরাণং তৎ প্রকীর্তিতম্ ॥’ ; পুরাণান্তরে চ—
 ‘গ্রন্থোহষ্টাদশসাহস্রো দ্বাদশস্কন্ধসম্বিতঃ । হয়গ্রীবব্রহ্মবিद्या যত্র বৃত্ত-বধ-
 স্তথা । গায়ত্র্যা চ সমারম্ভস্তদ্বৈ ভাগবতং বিদুঃ ॥’ ইতি ; পদ্মপুরাণে চ
 অম্বরীষং প্রতি শ্রীগৌতমবচনম্—‘অম্বরীষ ! শুকপ্রোক্তং নিত্যং ভাগবতং
 শৃণু । পঠস্ব স্বমুখেনাপি যদিচ্ছসি ভবক্ষয়ম্ ॥’ ইতি । অতএব ভাগবতং
 নামাশ্রুদিত্যপি নাশঙ্কনীয়ম্ ॥

২ । ইদানীং শ্রোতৃপ্রবর্তনায় শ্রীভাগবতশ্চ কাণ্ডত্রয়বিষয়েভ্যঃ সৰ্ব্ব-
 শাস্ত্রেভ্যঃ শ্রৈষ্ঠ্যং দর্শয়তি—ধর্ম ইতি । অত্র শ্রীমতি স্তন্দরে ভাগবতে
 পরমো ধর্মো নিরূপ্যতে । পরমত্বে হেতুঃ—প্রকর্ষণে উজ্জ্বিতং ত্যক্তং
 কৈতবং ফলাভিসঙ্কিলক্ষণং কপটং যশ্মিন্ সঃ ; প্র-শব্দেন মোক্ষাভি-
 সন্ধিরপি নিরস্তঃ ; কেবলমীশ্বরাদধনলক্ষণো ধর্মো নিরূপ্যত ইতি । অধি-

কারিতোহপি ধর্মশ্চ পরমত্বমাহ—নির্ম্মৎসরাণাং, পরোৎকর্ষাসহনং মৎসরঃ, তদ্রহিতানাং সতাং ভূতানুকম্পিনাম্ । এবং কর্মকাণ্ডবিষয়েভ্যঃ শাস্ত্রেভ্যঃ শ্রেষ্ঠ্যমুক্তম্ । জ্ঞানকাণ্ডবিষয়েভ্যোহপি শ্রেষ্ঠ্যমাহ—বেদমিতি । বাস্তবং পরমার্থভূতং বস্তু বেদম্, ন তু বৈশেষিকানাংমিব দ্রব্যগুণাদিরূপম্ । যদ্বা, বাস্তব-শব্দেন বস্তুনোহংশো জীবঃ, বস্তুনঃ শক্তিমায়া চ, বস্তুনঃ কার্যং জগচ্চ—তৎ সর্বং বস্তুেব, ন ততঃ পৃথগিতি বেদম্—অযত্নেনৈব জ্ঞাতুং শক্যমিত্যর্থঃ । ততঃ কিমত আহ—শিবদং পরমসুখদম্ ; কিঞ্চ, আধ্যাত্মিকাদিতাপত্রয়োন্মূলনঞ্চ । অনেন জ্ঞানকাণ্ডবিষয়েভ্যঃ শ্রেষ্ঠ্যং দর্শিতম্ । কর্তৃতোহপি শ্রেষ্ঠ্যমাহ—মহামুনিঃ শ্রীনারায়ণঃ, তেন প্রথমং সংক্ষেপতঃ ক্রুতে । দেবতাকাণ্ডবিষয়গতশ্রেষ্ঠ্যমাহ—কিং বেতি । পরৈঃ শাস্ত্রেঃ তদুক্ত-সাধনৈর্বা ঈশ্বরো হৃদি কিং বা সত্ত্ব এবাবরুধ্যতে স্থিরীক্রিয়তে ? বা-শব্দঃ কটাক্ষে, কিন্তু বিলম্বেন, কথঞ্চিদেব ; অত্র তু শুশ্রূষুভিঃ শ্রোতুমিচ্ছুভি-রেব তৎক্ষণাদেবাবরুধ্যতে । নহ্নিদমেব তর্হি কিমিতি সর্বৈ ন শৃণুন্তিঃ ? তত্রাহ^১—কৃতিভিরিতি, শ্রবণেচ্ছা তু পুণ্যৈর্বিনা নোৎপত্তত ইত্যর্থঃ । তস্মাদত্র কাণ্ডত্রয়বিষয়েভ্যঃ কাণ্ডত্রয়ার্থস্থাপি যথাবৎপ্রতিপাদনাদিদমেব সর্বশাস্ত্রেভ্যঃ শ্রেষ্ঠম্ ; অতো নিত্যমেতদেব শ্রোতব্যমিতি ভাবঃ ॥

৩ । ইদানীন্তু ন কেবলং সর্বশাস্ত্রেভ্যঃ শ্রেষ্ঠত্বাদশ্চ শ্রবণং বিধীয়তে, অপি তু সর্বশাস্ত্রফলরূপমিদম্, অতঃ পরমাদরেণ সেব্যমিত্যাহ—নিগমেতি ; নিগমো বেদঃ, স এব কল্পতরুঃ, সর্বপুরুষার্থোপায়ত্বাৎ ; তশ্চ ফলমিদং ভাগবতং নাম । তত্ত্ব বৈকুণ্ঠগতং নারদেনানীয় মহৎ দত্তম্, ময়া চ শুকশ্চ মুখে নিহিতম্, তচ্চ তনুখাত্ত্ববি গলিতং, শিষ্য-প্রশিষ্যাদিরূপ-পল্লব-পরম্পরয়া শনৈরখণ্ডমেবাবতীর্ণম্, ন তূচ্চনিপাতেন স্ফুটিতমিত্যর্থঃ । এতচ্চ ভবিষ্যদপি ভূতবর্নিত্বিষ্টম্, অনাগতাথানেনৈবাস্ত শাস্ত্রশ্চ প্রবৃত্তেঃ । অত-

এবামৃতরূপেণ দ্রবেণ সংযুতম্ ; লোকে হি শুকমুখব্রহ্মঃ^১ ফলমমৃতমিব স্বাহ্
 ভবতীতি প্রসিদ্ধম্ । অত্র তু শুকো শাস্ত্রশ্চ মুনিঃ ; অমৃতং পরমানন্দঃ,
 স এব দ্রবো রসঃ,—‘রসো বৈ সঃ, রসং হেবায়ং লঙ্কানন্দী ভবতি’
 ইতি শ্রুতেঃ । অতো হে রসিকা রসজ্ঞাঃ ! তত্রাপি ভাবুকাঃ !—হে রস-
 বিশেষভাবনাচতুরাঃ ! অহো !—ভুবি গলিতমিত্যলভ্যনাভোক্তিঃ । ইদং
 ভাগবতং নাম ফলং মুহুঃ পিবত । ননু ত্বগষ্ঠ্যাদিকং বিহায় ফলাদ্ রসঃ
 পীয়তে, কথং ফলমেব পাতব্যম্ ? তত্রাহ—রসং রসরূপম্, অতস্বগষ্ঠ্যাদে-
 হেয়াংশশ্চাভাবাৎ ফলমেব কুৎসং পিবত । অত্র চ রসতাদাত্ম্য-বিবক্ষয়া
 রসবক্তৃত্ত্বাবিধিক্ষিতত্বাদগুণবচনেহপি রস-শব্দে বতুপঃ প্রাপ্ত্যভাবাৎ তেন
 বিনৈব রসং ফলমিতি সামানাধিকরণ্যম্ । অত্র ফলমিত্যুক্তেঃ পানাসম্ভবো
 হেয়াংশ-প্রসক্তিচ্চ ভবেদिति তন্নিবৃত্ত্যর্থং রসমিত্যুক্তম্ । রসমিত্যুক্তেহপি
 গলিতশ্চ রসশ্চ পাতুমশক্যত্বাৎ ফলমিত্যুক্তমিতি দ্রষ্টব্যম্ । নচ ভাগবতা-
 মৃতপানং মোক্ষেহপি ত্যাজ্যমিত্যাহ—আলয়ম্ ; লয়ো মোক্ষঃ, অভিবিধা-
 বাকারঃ—লয়মভিব্যাপ্য, ন হীদং স্বর্গাদিসুখবনুস্তৈরুপেক্ষ্যতে, কিন্তু
 সেব্যত এব ; বক্ষ্যতি হি—‘আত্মারামাশ্চ মুনয়ো নিগ্রহী অপ্যুরুক্রমে ।
 কুর্কন্ত্যহৈতুকীং ভক্তিমিথস্তুতগুণো হরিঃ ॥’ ইত্যাদি ॥

৪ । তদেবমনেন শ্লোক-ত্রয়েণ বিশিষ্টেষ্ঠদেবতানুস্মরণ-পূর্বকং প্রা-
 রিপ্সিতশ্চ শাস্ত্রশ্চ বিষয়প্রয়োজনাদিবৈশিষ্ট্যেন সুখসেব্যত্বেন চ শ্রোতৃনভি-
 মখীকৃত্য শাস্ত্রমারভতে—ওঁ নৈমিশ ইতি । ব্রহ্মণা বিসৃষ্টশ্চ মনোময়শ্চ
 চক্রশ্চ নেমিঃ^২ শীর্ষ্যতে কুণ্ঠীভবতি যত্র তন্নেমিশং, নেমিশমেব নৈমিশম্ ;
 তথা চ বায়বীয়ে—‘এতন্মনোময়ং চক্রং ময়া সৃষ্টং বিসৃজ্যতে । যত্রাস্ত
 শীর্ষ্যতে নেমিঃ স দেশস্তপসঃ শুভঃ ॥ ইত্যুক্তা সূর্যাসঙ্কাশং চক্রং সৃষ্টা
 মনোময়ম্ । প্রণিপত্য মহাদেবং বিসসর্জ্জ পিতামহঃ ॥ তেহপি সৃষ্টতমা^৩

বিপ্রাঃ প্রণম্য জগতাং প্রভুম্ । প্রযযুস্তশ্চ চক্রশ্চ যত্র নৈমির্ব্যশীর্ষ্যত ।
তদ্বনং তেন বিখ্যাতং নৈমিশং মুনি^১-পূজিতম্ ॥' ইতি । নৈমিষ ইতি পাঠে
বরাহপুরাণোক্তং দ্রষ্টব্যম্ । তথা হি গৌরমুখমুষ্টিং প্রতি শ্রীভগবদ্বাক্যম্—
'এবং কৃৎস্না ততো দেবো মুনিং গৌরমুখং তদা । উবাচ নিমিষেণেদং নিহতং
দানবং বলম্ ॥ অরণোহস্মিংস্ততস্বেতনৈমিষারণ্য-সংজ্ঞিতম্ । ভবিষ্যতি
যথার্থং বৈ ব্রাহ্মণানাং বিশেষকম্^২ ॥' ইতি । অনিমিষঃ শ্রীবিষ্ণুঃ, অলুপ্ত-
দৃষ্টিত্বাৎ, তশ্চ ক্ষেত্রে । তথা চাত্রেব শৌনকাদিবচনম্—'ক্ষেত্রেহস্মিন্
বৈষ্ণবে বয়ম্' ইতি । স্বঃ স্বর্গে গীয়ত ইতি স্বর্গায়ো হরিঃ, স এব লোকঃ,
ভক্তানাং নিবাসস্থানাং, তস্মৈ তৎ প্রাপ্তয়ে ইত্যর্থঃ । সহস্রং সমাঃ সংবৎসরাঃ,
অনুষ্ঠানকালো যশ্চ, তৎ সত্রং সত্রসংজ্ঞকং কস্মোদ্दिश्र আসত উপবিবিষ্ণুঃ ;
যদা, আসত অকুর্ক্বতেত্যর্থঃ । আলভতে নির্ক্বপতি, উপযন্তীত্যাদিবৎ
প্রত্যয়োচ্চারণমাত্রার্থত্বেনাসতের্ধাত্বর্থশ্চাবিবক্ষিতত্বাৎ ॥

৫ । প্রাতঃকালে ছতা এব ছতা অগ্নয়ো যৈস্তে ; অনেন নিত্য-
নৈমিত্তিকহোমসাধকত্বং^৩ দর্শিতম্ । ইদং বক্ষ্যমাণমাদরাৎ পপ্রচ্ছুঃ ॥

৬—৮ । বিবিদিষিতানর্থান্ প্রষ্টুং সূতশ্চ সর্ক্বশাস্ত্রজ্ঞানাতিশয়ত্বমাহঃ—
স্বয়েতি ত্রিভিঃ শ্লোকৈঃ । ইতিহাসো মহাভারতাদিঃ, তৎসহিতানি ; ন
কেবলমধীতানি, অপি তু আখ্যাতাশ্চপি ব্যাখ্যাতানি চ ; উত অপি
যানি ধর্মশাস্ত্রানি, তাশ্চপি ॥ (৭) কিঞ্চ যানীতি, বিদাং বিদুষাং মধ্যে
শ্রেষ্ঠো ব্যাসো যানি বেদ ; পরাবরে সগুণ-নিগুণে ব্রহ্মণী বিদন্তীতি তথা ॥
(৮) বেখ জ্ঞানাসি ; সৌম্য ! হে সাধো ! তেষামনুগ্রহাৎ । তত্ত্বতো
জ্ঞানে হেতুমাহঃ—ক্রয়ুরিতি ; স্নিদ্ধশ্চ শিষ্যশ্চ প্রেমবত উত এব গুহ্যং
বহশ্চমপি ক্রয়ুরেব ॥

९। अङ्गमा—ग्रहार्ज्जवेन ; एकान्ततः श्रेयः—अव्याभिचारि श्रेयः-साधनम् ॥

१०। अत्रेहपि बहूना कालेन बहुशान्त्रश्रवणादिभिर्विनिश्चिन्तु ? नेत्याहः—प्रायेणेति ; हे सभा ! हे साधो ! अग्निं युगे कलौ अग्नयुषो जनाः, तत्रापि मन्दा अलसाः, तत्रापि सूमन्दमतयः, तत्रापि मन्दभाग्या विन्नाकुलाः, तत्राप्युपद्रुता रोगादिभिः ॥

११। न च बहुशान्त्रश्रवणेहपि तावतैव फलसिद्धिरित्याहः—भूरीणीति ; भूरीणि कर्माण्यनुष्ठेयानि येषु तानि ; समुद्गत्य, यथावदुद्गत्य, येनोद्गत-वचनेनात्मा बुद्धिः सू प्रसौदति सम्यग्पशाम्यति ॥

१२—१७। प्रशान्तरम्—सूतेति पक्षभिः । भद्रं ते इत्योत्सुक्ये-नाशीर्वादः ; भगवान्—निरतिशयैश्वर्यादिगुणसम्पन्नः ; सात्वतां सच्छन्देन सङ्गमूर्तिर्भगवान्, स उपशान्तया विद्यते एवामिति सङ्गन्तो भक्ताः, स्वार्थेहं-राक्षस-वायसादिवन् ; तस्य चाश्रवणमार्थं, तदेव सात्वदिति भवति ; तेषां पतिः पालकः ; यश्चार्थविशेषश्च चिकीर्षया वसुदेवश्च भार्यायां देवक्यां जातः ॥ (१३) अह ! हे सूत ! तन्नोहनुवर्णयितुमर्हसि । सामान्यतस्तत्तावद-यश्चावतारो भूतानां फेमाय पालनाय, भवाय समृद्धये, किं पुनः पूर्ण इति भावः ॥ (१४) तत्प्रभावमनुवर्णयन्तुस्तद्व्यशः-श्रवणोत्सुक्यामाविकूर्क्षन्ति—आपन्न इति त्रिभिः । संसृतिं घोरमापन्नः प्रापुः, विवशोहपि गुणन् ; ततः संसृतेः । अत्र हेतुः—यद् यतो नान्नः सकाशाद्भयमपि स्वयं विभेति ॥ (१५) किञ्च, यश्च पादौ संश्रयो येषाम्, अतएव प्रशमोहयनं वद् आश्रयो वा येषां, ते मुनय उपस्पृष्टाः सन्निधिमात्रेण सेविताः सदाः पुनन्ति । स्वधुनी गङ्गा, तस्या आपस्तु तत्पादानिःसृताः, न तु तत्रैव तिष्ठन्ति, अतस्तत्संश्रवेण पुनन्त्याहपि अनुसेवया पुनन्ति, तत्रापि

न तु सद्य इति मुनीनामुत्कर्षोक्तिः ॥ (१७) पुण्याश्लोकैरीड्यानि सुव्यानि
कर्माणि यश्च तश्च यशः कलिमलापहं संसारदुःखोपशमनम् ॥

१७। प्रशान्तरम्—तश्चेति । उदारानि—महास्ति विश्वशृष्ट्यादीनि ;
सुरिभिर्नारदादिभिः ; कलाः—ब्रह्मरुद्रादिमूर्तीः ॥

१८। प्रशान्तरम्—अथेति । अवतारकथाः—स्वित्थार्थमेव तत्तदवसरे
ये मंश्राद्यवताराः, तदीयाः कथाः ; श्वैरं लीलाः कुर्वतः ॥

१९। यद्यपि श्रीकृष्णवतारप्रयोजनप्रश्नेनैव तच्चरितप्रश्नोऽपि
जात एव, तथाप्येतोऽस्यैक्येन पुनरपि तच्चरितान्तेव श्रोतुमिच्छन्तुस्तत्रा-
ग्नसृष्ट्याभावमावेदयन्ति—वयस्त्विति । योगवागादिषु तृप्ताः स्यः । उदगच्छति
तमो यस्मात्, स उद्वमस्तथाभूतः श्लोकौ यशो यश्च, तश्च विक्रमे तु विशेषेण
न तृप्यामः, अलमिति न मग्न्यामहे । तत्र हेतुः—यद्विक्रमं शृण्वताम् ;
यदा, अत्रे तु तृप्यास्तु नाम, वयस्तु नेति, तु-शकश्चाह्वयः । अयमर्थः—त्रिधा
ह्यलंबुद्धिर्भवति ;—उदरादिभरणेन वा, रसाज्जानेन वा, स्वाहृविशेषा-
भावाद्वा । तत्र शृण्वतामित्यनेन श्रोत्रश्राकाशत्वान्न भरणमित्युक्तं, रसाज्जाना-
मित्यनेन चाज्जानतः पशुवत् तृप्तिर्निराकृता, ईक्षुभक्षणादसासुराभावेन
तृप्तिं निराकरोति । पदे पदे प्रतिक्षणं स्वाहृतोऽपि स्वाहृ ॥

२०। अतः श्रीकृष्णचरितानि कथयेत्याशयेनाहः—कृतवानिति ।
अतिमर्त्यानि—मर्त्यानतिक्रान्तानि गोवर्द्धनोद्धरणदीनि, मनुष्येषु असन्ता-
वितानीत्यर्थः ॥

२१। ननु वाजनाध्यापनादि^१-व्याघ्राणां कृत एव कथाश्रवणवकाशः^२
श्रां ? तत्राहः—कलिमिति ; कलिमागतं ज्ञात्वा तद्विया विष्णुपदं गन्तु-
कामा दीर्घसत्रेण निमित्तेनात्र वैष्णवे क्सेत्रे आसीनाः, हरेः कथायां
संक्षणा लक्षावसराः ॥

২২। অস্মিংশ্চ সময়ে ত্বদর্শনমীশ্বরেণৈব সম্পাদিতমিত্যভিনন্দন্তি—
ত্বং ন ইতি, কলিং নিস্তরিতুমিচ্ছতাম্, অর্ণবং নিস্তিতীর্ষতাং কর্ণধারো
নাবিক ইব ॥

২৩। পুনঃ প্রশ্নাস্তরম্—ক্রহীতি। ধর্মশ্চ বর্ষ্মণি কবচবদ্রক্ষকে, স্বাং
কাষ্ঠাং মর্ষ্যাदाং স্বরূপমিত্যর্থঃ। অশ্চ চোত্তরম্—‘কৃষেঃ স্বধামোপগতে
ধর্মজ্ঞানাदिभिः सह’ ইत्यादिश्लोकः ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ প্রথমস্কন্ধে প্রথমোহধ্যায়ঃ ॥ ১ ॥

দ্বিতীয়োহধ্যায়ঃ

তদেবং প্রথমাধ্যায়ে ষট্ প্রশ্না মুনিভিঃ কৃতাঃ।

দ্বিতীয়ে তুত্তরং সূতশ্চতুর্নামাহ তেষথ ॥ (১)

১। বিপ্রাণামিতি, এবস্তুতৈঃ সম্যক্ প্রশ্নৈঃ সম্যগ্হৃষ্টৌ রোমহর্ষণশ্চ
পুত্র উগ্রশ্রবাঃ, তেবাং বচঃ প্রতিপূজ্য সংকৃত্য প্রবক্তনুপচক্রমে উপ-
ক্রাস্তবান্ ॥

২—৪। প্রবচনশ্লোপক্রমো নামাত্র গুরুদেবতানমস্কার ইতি, তমাহ—
যমিতি ত্রিভিঃ। তত্র স্বগুরোঃ শুকশ্চৈশ্বর্য্যং তচ্ছরিতেনৈব ছোতয়ন্বাহ—
যমিতি; যং প্রব্রজন্তং সন্ন্যশ্চ গচ্ছন্তমনুপেতম্—মানুপনয়স্বেতু্যপনয়নার্থ-
মাচার্য্যমনুপসন্নম্; যদ্বা, কেনাপ্যনুপেতমননুগতম্, একাকিনমিত্যর্থঃ।
তত্র হেতুঃ—অপেতকৃত্যং কৃত্যশূণ্যং, কর্ম্মমার্গেহপ্রবর্ত্তমানং, নৈষ্টিকত্বাৎ;
দ্বৈপায়নো ব্যাসো বিরহাৎ কাতরো ভীতঃ সন্, পুত্র ইতি পুতেনাজুহাব
আহুতবান্। দূরাহ্বানে পুতে সত্যপি সন্ধিরার্থঃ। তদা তন্ময়তয়া

शुकररूपतया तरबोहभिनेहः प्रत्यूद्धरमुक्तवन्तः । पितुः स्नेहानुबन्धपरि-
 हाराय यो वृक्षरूपेणोद्धरं दत्तवानित्यर्थः, तं मुनिमानतोहस्मि ।
 तन्मयत्वापपादनाय विशेषणम्—सर्वभूतानां हन्मनः अयते, योगबलेन
 प्रविशतीति सर्वभूतहृदयसुम् ॥ (७) तंरूपालुतां दर्शयन्नाह— यः स्वानु-
 भावमिति । अक्लं गाढं तमः संसाराख्यमतितरितुमिच्छताम् । पुराणानां
 मध्ये गुह्यं गोप्यम् । अत्र हेतुत्वेन चत्वारि विशेषणानि ;—स्वो निजः
 असाधारणोहनुभावः प्रभावो यश्च तं स्वानुभावम् ; अखिलश्रुतीनां
 सारम् ; एकम् अद्वितीयमनुपममित्यर्थः ; आत्मानं कार्याकारणसङ्घातमधि-
 कृत्य वर्तमानमात्मतत्त्वमध्यात्नं, तश्च दीपं साक्षात्प्रकाशकम् ; उपयामि
 शरणं ब्रजामि ॥ (८) जयत्यनेन संसारमिति, जयो ग्रहस्तमुदीरयेदिति
 स्वयं तथोदीरयन्नत्रानपि पौराणिकानुपशिक्षयति ॥

५ । तेषां वचः प्रतिपूज्येति यदुक्तं, तं प्रतिपूजनं करोति—
 हे मूनयः ! साधु यथा भवति तथाहं पृष्ठः, यतो लोकानां मङ्गलमेतत् ।
 यद्यतः कृष्णविषयः संप्रश्नः कृतः । सर्वशास्त्रार्थसारोद्धारप्रश्नश्चापि कृष्ण-
 पर्यावसानादेवमुक्तम् ॥

६ । तत्र यं प्रथमं पृष्ठं 'सर्वशास्त्रसारमैकान्तिकं श्रेयो ब्रह्मि'
 इति, तत्रोद्धरम्—स वै इति । अयमर्थः—धर्मो द्विविधः, प्रवृत्तिलक्षणो
 निवृत्तिलक्षणश्च । तत्र यः स्वर्गाद्यर्थः प्रवृत्तिलक्षणः, सोऽपरः । यतस्तु
 धर्मात् कृष्णं श्रवणादरादि^२-लक्षणा भक्तिर्भवति, स परो धर्मः, स एवैव-
 कान्तिकं श्रेय इति । कथञ्चुता ? अहैतुकौ—हेतुः फलाभिसङ्घानं,
 तद्प्रतिहता ; अप्रतिहता—विघ्नैरनभिभूता ॥

७ । ननु 'तमेतमात्मानं वेदानु^२-वचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति, यज्जेन
 दानेन तपसानाशकेन' इत्यादिश्रुतिभ्यो धर्मश्च ज्ञानाङ्गत्वं प्रसिद्धम् ; तं

कुतो भक्तिहेतुत्वमुच्यते ? सत्यम्, तत्तु भक्तिद्वारेणेत्याह—वासुदेव
इति । अहं तूकम्—शुक्ततर्काद्यगोचरमोपनिषदमित्यर्थः ॥

८। व्यतिरेकमाह—धर्म इति ; यो धर्म इति प्रसिद्धः, स यदि
विष्वक्सेनश्च कथाश्च रतिं नोत्पादयेत्, तर्हि स्वर्गुत्थितोऽपि सन्नयं श्रमे
ज्जेयः । ननु मोक्षार्थश्चापि धर्मश्च श्रमत्वमस्तौव ? अत आह—केवलं
विफलश्रम इत्यर्थः । ननुऽपि, तत्रापि स्वर्गादिफलमित्याशङ्क्य एवकारेण
निराकरोति, क्वयिष्णुत्वात् तत्फलमित्यर्थः । ननु 'अक्षयं ह वै चातुर्माश्र-
याजिनः स्मरुतं भवति' इत्यादिश्रुतेर्न तत्फलश्च क्वयिष्णुत्वमित्याशङ्क्य हि-
शब्देन साधयति—'तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते, एवमेवामुत्र
पुण्याजितो लोकः क्षीयते' इति तर्कानुगहीतया श्रुत्या क्वयिष्णुत्वप्रति-
पादनात् ॥

२-१०। तदेव ह रिभक्तिद्वारा तदितरवैराग्याद्यज्ज्ञानपर्याप्तः परो
धर्म इत्युक्तम् । अत्रे तु मन्त्रे—धर्मश्चार्थः फलम्, तश्च च कामः फलम्,
तश्च चेन्द्रियप्रीतिः, तत्प्रीतेश्च पुनरपि धर्मार्थादिपरम्परति । यथाहः
—'धर्मार्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेवते ?' इत्यादि । तन्निराकरोति—
धर्मश्चेति द्वाभ्याम् । आपवर्गाश्च उक्त्यायेनापवर्गपर्याप्तश्च धर्मश्च अर्थाय
फलत्वाय अर्थो नोपकल्पते, योग्यो न भवति ; तथा अर्थश्चाप्येवञ्चत-
धर्मव्याभिचारिणः कामो लाभाय फलत्वाय न हि स्वतो मुनिभिः ॥ (१०)
कामश्च विषयभोगश्च इन्द्रियप्रीतिर्लाभः फलं न भवति, किञ्च यावता
जीवेत, तावानेव कामस्य लाभः, जीवनपर्याप्तः एव कामः सेवा इत्यर्थः ।
जीवस्य जीवनस्य च पुनः कर्मभिर्धर्मानुष्ठानद्वारा य इह प्रसिद्धः स्वर्गादिः,
सोऽर्थो न भवति, किञ्च तद्वज्जिज्ञासैव ॥

১১। ননু তত্ত্বজিজ্ঞাসা নাম ধর্মজিজ্ঞাসৈব, ধর্ম এব হি তত্ত্বমিতি কেচিৎ ; তত্রাহ—বদন্তীতি । তত্ত্ববিদস্ত তদেব তত্ত্বং বদন্তি । কিং তৎ ? যৎ জ্ঞানং নাম । অদ্বয়মিতি ক্ষণিকজ্ঞানপক্ষং ব্যাবর্তয়তি । ননু তত্ত্ব-বিদোহপি বিগীতবচনা এব ? মৈবম্, তশ্চৈব তত্ত্বশ্চ নামান্তরৈরভিধানাদিত্যাহ—ঔপনিষদৈব্রহ্মৈতি, হৈরণ্যগর্ভৈঃ পরমাশ্বেতি, সাত্বতৈর্ভগবানিতি শব্দ্যতে অভিধীয়তে ॥

১২। তচ্চ তত্ত্বং সপরিকরয়া ভক্ত্যেব প্রাপ্যত ইত্যাহ—তচ্চেত্য-বয়ঃ । জ্ঞানবৈরাগ্যযুক্তয়েত্যত্র জ্ঞানং পরোক্ষম্ ; তচ্চ তত্ত্বমাআনি ক্ষেত্রজে পশুন্তি । কিং তৎ ? আআনং পরমাআনম্, শ্রুতেন বেদান্তাদি-শ্রবণেন গৃহীতয়া প্রাপ্তয়া ইতি ভক্তের্দার্ঢ্যমুক্তম্ ॥

১৩। শ্রবণাদিগৃহীত-ধর্মশ্চ ফলং ভক্তিঃ, নার্মকামাদিকমিতীমমর্থ-মুপপাশ্চোপসংহরতি—অত ইতি । হে দ্বিজশ্রেষ্ঠাঃ ! হরিতোষণং হরে-রারাদনম্, সংসিদ্ধিঃ ফলম্ ॥

১৪। যস্মাচ্চ ভক্তিহীনো ধর্মঃ কেবলং শ্রম এব, তস্মাদ্ভক্তিপ্রধান এব ধর্মোহনুষ্ঠেয় ইত্যাহ—তস্মাদিতি ; একেন—একাগ্রেণ মনসা ॥

১৫। ভক্তিবিহীনো ধর্মঃ কেবলং শ্রম এবোক্ত্যুক্তম্, ইদানীন্তু ভক্তের্মুক্তিফলত্বং প্রপঞ্চয়তি—যদিতি ; যশ্চ অনুধ্যা অনুধ্যানং, সৈব অসিঃ খড়াঃ, তেন যুক্তা বিবেকিনঃ, গ্রহ্মিমহঙ্কারং নিবপ্নাতি যৎ কর্ম তৎ ছিন্দন্তি ; তশ্চ কথায়ং রতিং কো ন কুর্যাৎ ?

১৬। ননু সত্যমেব কর্ম্মনির্মূলনী হরিকথারতিঃ, তথাপি তপ্রাং কুচি-র্নোৎপত্ততে, কিং কুর্ম্মঃ ? তত্রাহ—শুশ্রুষোরিতি । পুণ্যতীর্থনিষেবনাদিভিঃ নিষ্পাপশ্চ মহৎসেবা শ্রাৎ, তয়া চ তদ্বর্ম্মশ্রদ্ধা, ততঃ শ্রবণেচ্ছা, ততো কুচিঃ শ্রাদিত্যর্থঃ ॥

১৭। ততশ্চ শৃণ্বতামিতি ; পুণ্যে শ্রবণকৌর্তনে যশ্চ সঃ, সতাং সূহৃৎ হিতকারী ; হৃদি যাত্ৰভদ্রাণি কামাদিবাসনাস্তানি ; অন্তঃস্থো হৃদয়স্থঃ সন্ ॥

১৮। ততশ্চ নষ্টপ্রায়েষিতি ; সৰ্ব্বাভদ্রনাশশ্চ জ্ঞানান্তরকালত্বাৎ প্রায়-গ্রহণম্ ; ভাগবতানাং ভাগবত-শাস্ত্রশ্চ বা সেবয়া, নৈষ্টিকী নিশ্চলা, বিক্ষেপাভাবাৎ ॥

১৯। রজস্তুমশ্চ, যে চ তৎপ্রভবা ভাবাঃ কামাদয়ঃ, এতৈরনাবিক্র-মনভিভূতম্ ; প্রসাদতি—উপশাম্যতি ॥

২০। ভগবদ্ভক্তিযোগতঃ প্রসন্নমনসঃ, অতএব মুক্তসঙ্গশ্চ ॥

২১। জ্ঞানফলমাহ—ভিগ্নত ইতি । হৃদয়মেব গ্রহিঃ—চিজ্জড়গ্রন্থন-রূপোহহঙ্কারঃ, অতএব সৰ্ব্বৈ সংশয়া অসম্ভাবনাদিরূপাঃ ; কৰ্ম্মাণ্যনারু-ফলানি, আত্মনি আত্মস্বরূপভূতে ঈশ্বরে দৃষ্টে সাক্ষাৎকৃতে সতি । এবকারেণ জ্ঞানানন্তরমেবেতি দর্শয়তি ॥

২২। তত্র সদাচারং দর্শয়ন্তু পসংহরতি—অত ইতি । আত্মপ্রসাদনীং মনঃশোধনীম্ ; বাসুদেবে ভক্তিং কুর্কন্তীতি ভজনীয়বিশেষো দর্শিতঃ ॥

২৩। তদেবোপপাদয়িতুং ব্রহ্মাদীনাং ত্রয়াণামেকাত্মকত্বেহপি বাসু-দেবশ্রাধিক্যমাহ—সত্ত্বমিতি । ইহ যত্বপি এক এব পরঃ পুমান্ অশ্চ বিশ্বশ্চ স্থিত্যদয়ে স্থিতি-সৃষ্টি-লয়ার্থং হরি-বিরিঞ্চি হরেতি সংজ্ঞাঃ কেবলং ভিন্না ধত্তে ; হরিবিরিঞ্চিহরা ইতি বক্তব্যে সন্ধিরার্থঃ ; তত্র তেষাং মধ্যে শ্রেয়াংসি শুভফলানি সত্ত্বতনোর্বাসুদেবাদেব স্যঃ ॥

২৪। উপাধিবৈশিষ্ট্যেন ফলবৈশিষ্ট্যং সদৃষ্টান্তমাহ—পার্থিবাদিতি । স্বতঃপ্রবৃত্তিপ্রকাশরহিতাদ্ দারুণঃ কাষ্ঠাৎ সকাশাৎ ধূমঃ প্রবৃত্তিব্যভাবঃ ত্রয়ীময়ো বেদোক্তকৰ্ম্মপ্রচুরঃ, ঈষৎকৰ্ম্মপ্রত্যাসত্তেঃ, তস্মাদপি অগ্নিস্ত্রয়ীময়ঃ, সাক্ষাৎ কৰ্ম্মসাধনত্বাৎ ; এবং তমসঃ সকাশাৎ রজস্তুস্মাৎ সত্ত্বং ব্রহ্মদর্শনং ব্রহ্মপ্রকাশকম্ । তু-শব্দেন লয়াত্মকাৎ তমসঃ সকাশাদ্রজসঃ সোপাধিক-

জ্ঞানহেতুত্বেন কথঞ্চিদ^১ ব্রহ্মদর্শনপ্রত্যাসত্ত্বিমাত্রমুক্তম্, ন তু সর্বথা তৎ-
প্রকাশকত্বং, বিক্ষেপকত্বাৎ ; যৎ সত্বং, তৎ সাক্ষাদব্রহ্মদর্শনম্ ; অতন্তত্তদ-
শুণোপাধীনাং হরব্রহ্মাদীনামপি যথোত্তরং বৈশিষ্ট্যমিতি ভাবঃ ॥

২৫। বাসুদেবভক্তৌ পূর্বাচারং প্রমাণয়তি—ভেজির ইতি । অথ
অতো হেতোঃ, অগ্রে পুরা, বিশুদ্ধং সত্ত্বং সত্ত্বমুক্তিং ভগবন্তমধোক্ষজম্ ;
অতো যে তাননুবর্তন্তে, তেহপি ইহ সংসারে মোক্ষায়^২ কল্পন্তে ॥

২৬—২৭। ননু অত্য়ানপি কেচিদ্ভক্তন্তো দৃশ্যতে ? সত্যম্, মুমুক্শবস্ত
অত্য়ান্ ন ভজন্তি, কিন্তু সকামা এবেত্যাহ—মুমুক্শব ইতি দ্বাভ্যাম্ । ভূত-
পতীনিতি পিতৃপ্রজেশাদীনামুপলক্ষণম্ ; অনস্বয়বঃ—দেবতাহরানিন্দকাঃ
সন্তঃ ॥ (২৭) রজস্তমসী প্রকৃতিঃ স্বভাবো যেষাং তে, অতএব পিতৃভূতা-
দিভিঃ সমং শীলং যেষাং তে, শ্রিয়া সহ ঐশ্বর্যাক্ষ প্রজাশ্চৈশ্বর্যম্ভীতি
তথা তে ॥

২৮—২৯। তত্ত্বতো^৩ মোক্ষপ্রদত্বাদ্বাসুদেব এব ভজনীয় ইত্যুক্তং,
সর্বশাস্ত্র-তাৎপর্য-গোচরত্বাদপীতাহ দ্বাভ্যাম্ । বাসুদেবঃ পরস্তাৎপর্য-
গোচরো যেষাং তে । ননু বেদা মথপরী দৃশ্যন্তে ? ইত্যশঙ্ক্য তেহপি
তদারাধনার্থত্বাৎ তৎপরী এবেত্যুক্তম্ । যোগা যোগশাস্ত্রাণি, তেষামপ্যা-
সন-প্রাণায়ামাদি-ক্রিয়াপরত্বমাশঙ্ক্য তাসামপি তৎপ্রাপ্ত্যুপায়ত্বাৎ তৎপরত্ব-
মুক্তম্ ॥ (২৯) জ্ঞানং জ্ঞানশাস্ত্রম্ । ননু তজ্জ্ঞানং পরমেবেত্যশঙ্ক্য
জ্ঞানশ্রাণি তৎপরত্বমুক্তম্ । তপোহত্র জ্ঞানম্, ধর্মো ধর্মশাস্ত্রং দানব্রতাদি-
বিষয়ম্ । ননু তৎ স্বর্গাদিপরমিত্যাশঙ্ক্য তশ্রাণি তদধীনত্বাৎ তৎপরত্বম্ ;
গম্যতে ইতি গতিঃ স্বর্গাদিফলং, সাপি তদানন্দাংশপ্রকাশরূপত্বাৎ তৎপটৈ-
বেত্যুক্তম্ । যদ্বা, বেদা ইত্যনেনৈব তন্মূলত্বাৎ সর্বাণি শাস্ত্রাণি বাসুদেব-

পরানীত্বুক্তম্ । ননু বেদানাং তেবাং মথ-যোগক্রিয়াদি-নানার্থপরত্বান্ন তদেকপরত্বমিত্যাশঙ্ক্য মখাদীনামপি তৎপরত্বমুক্তমিতি দ্রষ্টব্যম্ ॥

৩০—৩৩ । ননু জগৎসর্গ-প্রবেশ-নিয়মনাদি-বিলাস^১-যুক্তে বস্তুনি সর্বশাস্ত্রসমন্বয়ো দৃশ্যতে, কথং বাস্তুদেবপরত্বং সর্বশ্চ ? তত্রাহ—স এবেতি চতুর্ভিঃ । এতৈরেব শ্লোকৈঃ ‘তস্ম কস্মাণ্যাদারাগি ক্রহি’ ইতি প্রশ্নশ্রোত্তর-মুক্তম্ । সদসক্রপয়া—কার্য্যকারণাত্মিকয়া । অগুণশ্চেত্যন্বয়ঃ, স্বতো নিগুণেহপি সন্নিত্যর্থঃ ॥ (৩১) ভগবতো জগৎকারণত্বমুক্তম্ ; প্রবেশ-নিয়মন-লক্ষণাং লীলামাহ—তয়েতি । বিলসিতেষু উদ্ভূতেষু গুণেষু আকাশাদিষু অন্তঃপ্রবিষ্টঃ সন্ গুণবানিব, ‘মদধীনা এতে গুণাঃ’ ইত্যভিমান-বানিব, ন তু বস্তুতস্তথা, যতো বিজ্ঞানেন চিচ্ছক্ত্যা বিজৃপ্তিতঃ অত্যাৰ্জিতঃ ॥ (৩২) বহুরূপত্বলীলামাহ—যথেতি । স্বযোনিষু স্বা^২-ভিব্যঞ্জকেষু অবহিতো নিহিতঃ । বিশ্বাত্মা পুমান্ পরমেশ্বরো ভূতেষু প্রাণিষু অন্তর্ভ্যামিণেহপি প্রতিযোগি-নানাত্বেন নানাত্বমিবোচ্যতে, ক্ষেত্রজরূপেণ বা ॥ (৩৩) ভোগ-রূপাং লীলামাহ—অসাবিতি ; অসৌ হরিঃ ভূতস্বক্ষ্মাণি চ ইন্দ্রিয়াণি চ, আত্মা মনশ্চ, তৈঃ স্বয়ং নিশ্চিতেষু ভূতেষু চতুর্বিধেষ্বিতি ভোগে স্বাতন্ত্র্যং ছোত্যতে ; তদগুণান্ তদদনুরূপান্ বিবয়ানিচ্ছয়া ভুঙ্তে ভোজয়তীতি, গিজর্থো বা জ্জেষঃ, পালয়তীতি বা, তদাত্মনেপদমার্ধং, ‘ভুজোহনবনে’ ইতি স্মরণাৎ ॥

৩৪ । ইদানীং সূত ! জানাসীতি প্রশ্নশ্রোত্তরমাহ—ভাবয়তি পালয়তি, এতত্ত্ব সর্বাভতারসাধারণ-প্রয়োজনম্, বিশেষতঃ শ্রীকৃষ্ণাভতারশ্চ কুত্বী-স্ততো বক্ষ্যতে । লোকভাবনঃ লোককর্তা ; দেবাদিষু যে লীলাভতারাস্তেষু অনুরতোহনুরক্তঃ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ প্রথমস্কন্ধে দ্বিতীয়োহধ্যায়ঃ ॥ ২ ॥

তৃতীয়োহধ্যায়ঃ

অবতারকথাপ্রশ্নে তৃতীয়ে তৃত্তরাভিধা ।

পুরুষাণ্ডবতারোক্ত্যা তত্তচ্চারিত্রবর্ণনৈঃ ॥ (১)

১—৫ । যদুক্তম্ 'অথাখ্যাঁহি হরেধীমন্নবতারকথাঃ শুভাঃ' ইতি, তদু-
 ত্তরত্বেনাবতারাননুক্রমিষ্যন্ প্রথমং পুরুষাবতারমাহ—জগৃহে ইতি পঞ্চভিঃ ।
 মহাদাদিভির্মহদহঙ্কারপঞ্চতন্মাত্রৈঃ সম্ভূতং সূনিষ্পন্নম্ ; একাদশেক্রিয়্যাণি
 পঞ্চ মহাভূতানি ইতি ষোড়শ কলা অংশা যস্মিন্ তৎ । ননু যথপি
 ভগবদ্বিগ্রহো নৈবস্ভূতঃ, তথাপি বিরাড়্ জীবাস্তর্ঘ্যামিণো ভগবতো বিরাড়্-
 রূপেণোপাসনার্থমেবমুক্তমিতি দ্রষ্টব্যম্ ॥ (২) কোহসৌ ভগবানিত্যপেক্ষায়াং
 তং বিশিনষ্টি—যশ্চেতি ; যশ্চাস্তসি একার্ণবে শয়ানশ্চ বিশ্রান্তস্য, তত্র
 চ যোগঃ সমাধিস্তদ্রূপাং নিদ্রাং বিস্তারয়তঃ ; নাভিরেব হৃদঃ, তস্মিন্
 যদনুজং তস্মাৎ সকাশাৎ ব্রহ্মাসীৎ অভূৎ । পাদ্মে কল্পে স পৌরুষং রূপং
 জগৃহে ॥ (৩) কীদৃশং রূপং জগৃহে ? তদাহ—যশ্চেতি । ননু কীদৃশো
 বিগ্রহস্তশ্চ, যোহস্তসি শেতে স্ম ? তদাহ—তৎ তশ্চ ভগবতো রূপস্ত
 বিশুদ্ধং রজ-আত্মসম্ভিন্নম্, অতএবোজ্জিতং নিরতিশয়ং সত্ত্বম্ ॥ (৪) এতচ্চ
 যোগিনাং প্রত্যক্ষমিত্যাহ—পশুস্তীতি ; অদভ্রমনল্লং জ্ঞানাত্মকং যচ্চক্ষু-
 স্তেন, সহস্রম্ অপরিমিতানি যানি পাদাদীনি^১ তৈরদ্ভুতম্, সহস্রং
 সূক্তাদয়ো যস্মিন্ তৎ, সহস্রং যানি মৌল্যাदीনি, তৈরুল্লসৎ শোভমানম্ ॥
 (৫) এতত্ত্ব কুটস্থং, ন ত্ত্ৰাবতারবদাবির্ভাব-তিরোভাববদিত্যাহ—এত-
 দিতি ; এতত্ত্ব আদি নারায়ণরূপং নিধীয়তেহস্মিন্নিতি নিধানং কার্য্যাব-
 সানে প্রবেশস্থানমিত্যর্থঃ ; বীজম্ উদগমস্থানম্ বীজহেহপি নাশ্র-বীজতুল্যং

কিস্ত্বব্যয়ম্ । ন কেবলমবতারণামেব বীজম্, কিন্তু সৰ্ব্বপ্রাণিনামিত্যাহ
—যশ্রাংশো ব্রহ্মা, তশ্রাংশো মরীচ্যাতিস্তেন ॥

৬ । সনৎকুমারাঘবতারং তচ্চরিতঞ্চাহ—স এবতি ; কোমার
আৰ্ষঃ ; প্রাজাপত্যো মানব ইত্যাদীনি সর্গবিশেষনামানি ; যঃ পৌরুষং
রূপং জগৃহে, স এব দেবঃ কোমারাখ্যং সর্গমাশ্রিতঃ সন্ ব্রহ্মা ব্রাহ্মণো
ভূত্বা ব্রহ্মচর্যং চচার ; প্রথম-দ্বিতীয়াদিশব্দা নির্দেশমাত্রবিবক্ষয়া^১ ॥

৭ । বরাহাবতারমাহ—দ্বিতীয়মিতি । অশ্রু বিশ্বশ্রু ভবায় উদ্ভবায়,
মহীমুন্ধরিম্মুন্নিতি কস্মোক্তিঃ, এবং সৰ্ব্বত্রাবতারন্তৎকস্ম চোক্তমিত্যনু-
সন্ধেয়ম্ ॥

৮ । নারদাবতারমাহ—তৃতীয়মিতি । ঋষিসর্গমুপেতা, তত্র চ দেবর্ষিত্ব-
মুপেত্যেত্যর্থঃ । সাত্ত্বতং বৈষ্ণবং তন্ত্রং পঞ্চরাত্রাগমমাচষ্ট উক্তবান্,
যতস্তন্নাৎ । নির্গতং কস্মৎ বন্ধহেতুত্বং যেভ্যস্তানি নিষ্কর্মাণি, তেবাং ভাবো
নৈষ্কর্মাণ্যং, কস্মণামেব মোচকত্বং যতো ভবতি, তদাচষ্টেত্যর্থঃ ॥

৯ । নরনারায়ণাবতারমাহ—তুর্ধ্য ইতি ; তুর্যোচতুর্থেবতারে ধর্মশ্রু
কলা অংশঃ ভার্যোত্যর্থঃ, ‘অর্দ্ধো বা এষ আত্মনো যৎ পত্নী’তি শ্রুতেঃ ।
তশ্রাঃ সর্গে ঋষী ভূত্বৈত্যেকাবতারত্বং দর্শয়তি ॥

১০ । কপিলাবতারমাহ—পঞ্চম ইতি । আশ্বরয়ে এতন্নাম্নে ব্রাহ্মণায় ;
তত্বানাং গ্রামশ্রু সজ্জশ্রু বিনির্গয়ো যস্মিন্ শাস্ত্রে তৎ সাংখ্যম্ ॥

১১ । দত্তাত্রেয়াবতারমাহ—ষষ্ঠমিতি । অত্রেরপত্যত্বং তেনৈব বৃতঃ
সন্ প্রাপ্তঃ—‘অত্রেরপত্যমভিকাঙ্ক্ষত আহ—তুষ্ঠঃ’ ইতি বক্ষ্যমাণত্বাৎ ।
কথং প্রাপ্তঃ ? অনসূয়য়া মৎসদৃশাপত্যমিষণে মামেবাপত্যং বৃতবানিতি
দোষদৃষ্টিকুর্ব্বনিত্যর্থঃ । আত্মান্বিকীমাত্মবিদ্যাম্ । প্রহ্লাদাদিভ্যশ্চ—আদি-
পদাৎ যদু-হৈহয়াদ্যা গৃহন্তে ॥

১২। যজ্ঞাবতারমাহ—তত ইতি । স যজ্ঞঃ বামাঠেঃ স্বশ্বেব পুত্রা
যামা নাম দেবাঃ, তদাঠেঃ সহ স্বায়ত্ত্ববম্বস্তুরং পালিতবান্, তদা স্বয়-
মিন্দ্রোহভূদিত্যর্থঃ ॥

১৩। ঋষভাবতারমাহ—অষ্টম ইতি । সর্কীশ্রমনমস্তুতমন্ত্যাশ্রমং
পারমহংশ্রং বস্মী ধীরাণাং দর্শয়ন্ নাভেঃ আগ্নীধ্রপুত্রাদৃষভো জাতঃ ॥

১৪। পৃথুবতারমাহ—ঋষিভিরিতি । পার্থিবং বপুঃ রাজদেহং
পৃথুকৃপম্ ; পার্থবমিতি পাঠে পৃথোরিদং পার্থবম্ । ওষধীরিত্যুপলক্ষণম্ ;
ইমাং পৃথ্বীং সর্কীণি বস্তুনি ছুন্ধ অছুন্ধ । অড়াগমাভাবস্বার্থঃ । হে বিপ্রাঃ !
তেন পৃথ্বীদোহনেন সোহয়মবতার উশত্তমঃ কমনীয়তমঃ, 'বশ কান্তৌ'
ইত্যস্মাৎ ॥

১৫। মংস্ত্রাবতারমাহ—রূপমিতি । চাক্ষুষম্বস্তুরে য উদধীনাং
সংপ্লবঃ সংপ্লেষস্তস্মিন্ । যথপি ম্বস্তুরাবসানে প্রলয়ো নাস্তি, তথাপি
কেনচিৎ কৌতুকেন সত্যব্রতায় মায়া প্রদর্শিতা । যথা 'অকাণ্ডে'
মার্কণ্ডেয়ায়' ইতি দ্রষ্টব্যম্ । মহীময্যাং নাবি নৌকারূপায়াং মহ্যামিত্যর্থঃ ।
অপাং রক্ষিতবান্ । বৈবস্বতমিতি ভাবিনী সংজ্ঞা ॥

১৬। কূর্মাভবতারমাহ—কমঠঃ কূর্মস্তুক্রপেণ ; একাদশে অবতারে
বিভূর্দধে দধার ॥

১৭। ধন্বন্তর্যাবতারমাহ—ধন্বন্তরম্—ধন্বন্তরিরূপম্ । দ্বাদশমাদি-
প্রয়োগস্বার্থঃ । ত্রয়োদশমেব রূপং তচ্চরিতেন সহ দর্শয়তি—অপায়-
য়দिति । অত্র স্ত্রধামিত্যাধ্যাহারঃ । মোহিত্যা স্ত্রিয়া রূপেণ অত্যানসুরান্
মোহয়ন্ ধন্বন্তরিরূপেণামৃতমানীয় মোহিত্যা অপায়য়দিত্যর্থঃ ॥

১৮। নৃসিংহাবতারমাহ—নারসিংহং রূপং বিভ্রং ; এরকা অগ্রস্থি-
তৃণবিশেষঃ ॥

১৯। বামনাবতারমাহ—পঞ্চদশমিতি। ছুষ্ঠানাং মদং বামনয়তীতি বামনকং রূপং, হৃষং রূপং, বা। প্রত্যাदिংসুঃ তস্মাদাচ্ছিগ্ৰ গ্রহীতুমিচ্ছুঃ ॥

২০। পরশুরামাবতারমাহ—অবতার ইতি। ত্রিঃ ত্রিগুণং যথা ভবতি তথা, সপ্তকৃত্বঃ সপ্ত বারান্ একবিংশতিবারানিত্যর্থঃ ॥

২১। ব্যাসাবতারমাহ—তত ইতি। অল্পমেধসঃ অল্পপ্রজ্ঞান্ পুংসো দৃষ্ট্বা তদনুগ্রহার্থং শাখাশচক্রে ॥

২২। রামাবতারমাহ—নরেতি; নরদেবত্বং রাঘবরূপেণ প্রাপ্তঃ সন্, অতঃ পরমষ্টাদশে ॥

২৩। রামকৃষ্ণাবতারমাহ—একোনেতি। বিংশতিতম ইতি বক্তব্যো তকারলোপশ্চন্দোহনুরোধেন। রামকৃষ্ণাবিত্যেবং নামনী জন্মনী প্রাপ্য ॥

২৪। বুদ্ধাবতারমাহ—তত ইতি। অজ্ঞনশ্চ স্মৃতঃ; অজিনস্মৃত^১ ইতি পাঠে অজিনোহপি স এব। কীকটেষু মধ্যে গয়াপ্রদেশে ॥

২৫। কল্ক্যাবতারমাহ—অথেতি। যুগসন্ধায়াং কলেরন্তে বিষ্ণুঃশসো ব্রাহ্মণাং সকাশাং জনিতা জনিষ্যতে ॥

২৬। অনুক্তসর্বসংগ্রহার্থমাহ—অবতারা ইতি। অসংখ্যেভে দৃষ্টান্তঃ—যথেতি। অবিদাসিনঃ উপক্ষয়^২-শূন্যাং, 'দসু উপক্ষয়ে' ইত্যস্মাং। সরসঃ সকাশাং : কুল্যাঃ অল্প^৩-প্রবাহাঃ ॥

২৭। বিভূতীরাহ—ঋষয় ইতি ॥

২৮। তত্র বিশেষমাহ—এতে চেতি। পুংসঃ পরমেশ্বরশ্চ কেচিদংশাঃ। কেচিৎ কলাঃ বিভূতয়শ্চ। তত্র মংস্তাদীনামবতারত্বেন সর্বজ্ঞত্বে সর্বশক্তি-মত্ত্বেহপি যথোপযোগমেব জ্ঞানক্রিয়াশক্ত্যাবিকরণম্। কুমার-নারদাদি-স্বাধিকারিকেষু যথোপযোগমঃশকলাবেশঃ, তত্র^৪ কুমারাদিষু জ্ঞানাবেশঃ, পৃথাদিষু শক্ত্যাবেশঃ। কৃষ্ণস্ত সাক্ষাদ্ভগবান্ নারায়ণ এব, আবিষ্কৃত-

সর্বশক্তিহ্রাসং । সর্বেষাং প্রয়োজনমাহ—ইন্দ্রায়ো দৈত্যাঃ, তৈর্ব্যাকুলম্
উপক্রুতং লোকং মৃড়য়ন্তি, স্মৃধিনং কুর্কন্তি ॥

২৯। এতৎকীর্তনফলমাহ—জন্মেতি । গুহ্যমতিরহস্তং জন্ম । প্রয়তঃ
শুচিঃ সন্ । ছঃখগ্রামাং সংসারাং ॥

৩০—৩৪। বিমুচ্যতে ইতি যদুক্তং, তত্র কথং দেহদ্বয়সম্বন্ধে সতি
তদ্বিমুক্তিঃ? ইত্যশঙ্ক্য দেহদ্বয় সম্বন্ধস্ত ভগবন্মায়োথাবিছাবিলসিতত্বাৎ
এতচ্ছবণাদিজনিতবিঘ্নয়া তন্নিবৃত্তিরূপপত্ততে ইত্যশয়েনাহ—এতদ্রূপমিতি
পঞ্চভিঃ । অরূপস্ত চিদেকরসস্ত আত্মনো জীবস্ত এতৎ স্থূলং রূপং
শরীরং ভগবতো যা মায়্যা তস্তা গুণৈর্মহাদিরূপৈবিরচিতম্ । ক? আত্মনি
আত্মস্থানে । শরীরং কৃতমিত্যর্থঃ ॥ (৩১) কথমিত্যপেক্ষায়াং স্বরূপাব-
রণেন তদধ্যাত্ত ইতি সদৃষ্টান্তমাহ—যথেনি । যথা বাষ্পাশ্রিতো
মেঘৌঘো নভসি আকাশে অবুদ্ধিভিরষ্টৈঃ আরোপিতঃ, যথা বা পার্থিবো
রেণুস্তদগতং ধূসরত্বাদি অনিলে, এবং দ্রষ্টরি আত্মনি দৃশ্যত্বং দৃশ্যত্বাদি-
ধর্মকং শরীরমারোপিতমিত্যর্থঃ ॥ (৩২) কিঞ্চ, অতঃ স্থূলাক্রুপাং পর-
মশ্রুদপি রূপমারোপিতমিত্যন্বষণঃ । কথন্তুতং তৎ? যদব্যক্তং সূক্ষ্মম্ ।
তত্র হেতুঃ—অবূঢ়গুণবৃংহিতম্, বূঢ়ঃ করচরণাদিপরিণামঃ, তথা অবূঢ়াঃ
অপরিণতা যে গুণাস্তৈগুণৈবৃংহিতং রচিতম্, আকারবিশেষবহিতত্বাদ-
ব্যক্তমিত্যর্থঃ । এতদেব কুতঃ? তত্রাহ—অদৃষ্টাশ্রুতবস্তুত্বাৎ । যন্তু আকার-
বিশেষবদ্বস্ত, তদস্মদাদিবদ্ দৃশ্যতে শ্রয়তে বা ইন্দ্রাদিবৎ, ইদন্তু ন তথা ।
তর্হি তস্ত সত্ত্বৈ কিং প্রমাণম্? তত্রাহ—স জীবঃ জীবোপাধিঃ ।
'জীবো জীবেন নিস্কুল্তঃ', 'জীবো জীবং বিহায়' ইত্যাদৌ জীবোপাধৌ
লিঙ্গদেহে জীবশব্দ-প্রয়োগাৎ জীবোপাধিতয়া কল্ল্যত ইত্যর্থঃ । ননু
স্থূলমেব ভোগায়তনত্বাৎ জীবস্ত উপাধিরস্ত, কিমশ্রুকল্পনয়া? ইত্যত
আহ—যদ্বশ্মাৎ সূক্ষ্মাৎ পুনর্ভবঃ পুনঃপুনর্জন্ম, উৎক্রান্তিগত্যাগতীনাং

তেন বিনা অসম্ভবাদিতি ভাবঃ ॥ (৩৩) তদেবমুপাধিহয়মুক্তা তদপবাদেন
 জীবশ্চ ব্রহ্মতামাহ—ষত্রেতি । যত্র যদা ইমে স্থলস্থল্লরূপে স্বসংবিদা
 শ্রবণ-মননাদিভক্ত্যা স্বরূপসমাগ্ জ্ঞানেন প্রতিষিদ্ধে ভবতঃ । জ্ঞানেন
 প্রতিষেধার্থত্বে তমেব হেতুমাহ—অবিদ্যা আত্মনি কৃতে কল্পিতে ইতি
 হেতোঃ । তদ্ ব্রহ্ম, তদা জীবো ব্রহ্মৈব ভবতীত্যর্থঃ । কথম্ভূতম ?
 দর্শনং জ্ঞানৈকস্বরূপম্ ॥ (৩৪) তথাপি ভগবন্মায়ায়াঃ সংসৃতিকারণভূতায়
 বিদ্যমানত্বাৎ কথং ব্রহ্মতা ? তত্রাহ—যদীতি, যদীতি অসন্দেহে সন্দেহ-
 বচনং ‘যদি বেদাঃ প্রমাণং স্ম্যঃ’ ইতিবৎ । বৈশারদী বিশারদঃ সর্বজ্ঞ
 ঈশ্বরঃ, তদীয়া দেবী সংসারচক্রেণ ক্রীড়ন্তী এষা মায়া যত্ন্যপরতা ভবতি ।
 কিমিত্যুপরতা ভবেৎ ? তত্রাহ—মতিবিদ্যা । অয়ং ভাবঃ—যাবদেযাবিদ্যা
 আত্মনা আবরণবিক্ষেপৌ কৰোতি, তাবন্যোপরমতি । যদা তু সৈব
 বিদ্যারূপেণ পরিণতা, তদা সদসজ্জপং জীবোপাধিং দধ্বা নিরিক্কনাগ্নিবৎ
 স্বয়মেবোপরমেদিতি । তদা সম্পন্নঃ ব্রহ্মস্বরূপং প্রাপ্ত এবেতি বিদুঃ
 তত্ত্বজ্ঞাঃ । কিমতঃ ? যদ্বৎ স্বৈ মহিষ্ণি পরমানন্দস্বরূপে মহীয়তে পূজ্যতে
 বিরাজত ইত্যর্থঃ ॥

৩৫ । যথা জীবশ্চ জন্মাদি মায়া, এবমীশ্বরশ্চাপি জন্মকর্মাদি মায়েত্যাহ
 —এবমিতি । অকর্তৃঃ কর্মাগ্নি, অজনশ্চ জন্মানি, হ্রৎপতেরত্ত্ব্যামিণঃ ॥

৩৬ । তর্হি জীবাদীশ্বরশ্চ কো বিশেষঃ ? স্বাতন্ত্র্যমেব বিশেষ ইত্যাহ
 —স বা ইতি । যাড্ ব্গিকম্ ইন্দ্রিয়ষড্ বর্গবিষয়ং জিহ্বতি, দূরাদেব
 গন্ধবৎ গৃহ্নতি, ন তু সজ্জত ইত্যর্থঃ । কুতঃ ? ষড্ গুণেশঃ ষড়্ভিদ্ভি-
 নিয়ন্তা ॥

৩৭ । ননু কিমীশ্বরশ্চ সৃষ্টাদিকর্মাভিঃ বিষয়ভোগৈর্বা ? তত্রাহ—ন
 চেতি । ধাতুঃ জগদ্বিধাতুঃ ঈশ্বরশ্চ উতীঃ লীলাঃ কুমনীষঃ কুবুদ্ধিঃ
 নিপুণেন তর্কাদিকৌশলেণ ন অবৈতি, ন জানাতি । মনসা রূপাণি,

वचसा नामानि सन्तुष्टतः सम्यक् विस्तारयतः । वचोभिरिति बह्वचनं
श्रुत्यभिप्रायेण ; मनोवचोभिः सहति वा ॥

७८ । भक्तस्तु कथञ्चिज्जानातीत्याह—स वेदेति । अमायया अकुटिल-
भावेन सन्तुतया निरन्तरया अनुबुद्ध्या आनूक्येन भजेत ॥

७९ । भक्तिमार्गे प्रवृत्तानृषीन्भिनन्दति—अथेति । यतो भक्ता
एव भगवत्तुङ्गं जानाति, अथ अतो भगवन्तः सर्वज्ञाः भवन्तो ध्याः
कृतार्थाः । कुतः ? यद् यस्मादिथं प्रश्नेः वासुदेवे आशुभावं मनोवृत्तिं
कूर्क्षन्ति । सर्काशुकमैकान्तिकम् । यत्र यस्मिन् भावे सति भूयः उग्रो
गर्भवामादिदुःखरूपः परिवर्तो जन्ममरणत्वावर्तो न भवति ॥

८० । सूत ! किमेतत् शास्त्रम् अपूर्वम् कथयसि ? तत्राह—इदमिति ।
ब्रह्मसन्निभं सर्ववेदतुल्यम् । उतमःश्लोकश्च चरितं यस्मिन् तत् ।
शुश्रूष्यासः ॥

८१ । तत्सम्प्रदायप्रवृत्तिमाह—तदिदमिति । सूतं शुभम्, आशुवतां
धीराणां वरं मुख्यम् ॥

८२ । प्रायेण मृत्युपर्यास्तानशनेन उपविष्टमिति परमवैराग्योक्तिः ॥

८४ । हे विप्राः ! विप्रर्षेः सकाशादध्यागमं ज्ञातवानस्मि । तत्र
कीर्तयतः, तत्र निविष्ट इति चान्यभेदेन तत्रपदावृत्तिरदोषः । यथाधीतं,
न तु स्वमतिविलसितम् । तत्र तु यथामति स्वमत्यनुसारेण संक्षेपतः
कथितं विस्तरेण श्रावयिष्यामि ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायां प्रथमस्कन्धे

तृतीयोऽध्यायः ॥ ७ ॥

चतुर्थोऽध्यायः

तुर्ये भागवतारम्भ-कारणत्वेन वर्ण्यते ।

व्यासश्चापरितोषस्तु तपः^१-प्रवचनादिभिः ॥ (१)

१ । इति एवंप्रसन्नतया श्रावयिष्यामीति क्रवाणम् । मुनीनां बहूनां मध्ये एकेन वक्तव्ये यो वृद्धः, वृद्धेष्वपि बहुषु यः कुलपतिः गणमुख्यः, तेष्वपि बहुषु यो बह्वृचः ऋग्वेदी, तेन वक्तव्याम्, अत एवस्तुतत्वात् शौनकः अब्रवीत् ॥

२ । यत्थां कथामाह ॥

३ । कस्मिन् वा स्थाने, केन हेतुनेति महाभारतादि-धर्मशास्त्राणि कृतवतः पुनरेतत्संहिताकरणे किं कारणमित्यर्थः । कुत इति सार्कभिवक्तिरुक्तसिः, केन प्रवर्तित इत्यर्थः । क्रुषेण व्यासः ॥

४—५ । यद्वक्तुं स तु संश्रावयामासेति, तत् शुकश्च व्याख्यानादिकं कथं घटितमिति प्रष्टुं तस्मात्संज्ञादासौनतामाह—तश्चेति दाभ्याम् । समदक् समं ब्रह्म पशुतीत्यातो निर्विकल्पकः, स्वार्थे कः, निरस्तुभेदः । किञ्च, एकस्मिन्नेव अस्तुः समाप्तिर्यस्याः, तथाभूता मतिर्यस्य सः ; यत् उन्निद्रः मायाशयनाद्बुद्धः, 'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी' इति श्रुतेः ; अतएव गूढः अप्रकटः, मूढ इव प्रतीयते ॥ (५) निर्विकल्पकत्वं प्रपञ्चयति—दृष्टेति । आत्मजं शुकं, प्रब्रजन्तुम् अनुयातुम् अनुगच्छन्तुम्, ऋषिं व्यासम्, अनग्नमपि दृष्ट्वा जले क्रीडन्त्या देव्याः अप्सरसः त्रिया लज्जया परिदधुः, ब्रह्मपरिधानं कृतवत्याः । अनग्नमपीत्यानेन अर्थात् तत्स्रुते नग्न इत्युक्तम् । नग्नश्च पुरतो गच्छतः स्तुतश्च तु त्रिया न परिदधुः, तच्छिब्रं

বীক্ষ্য। ইয়ং স্ত্রী অয়ং পুমানিতি ভিদা ভেদস্তবাস্তি সূতস্ত পুনর্ভেদ-
মতির্নাস্তি। বিবিক্তা পূতা দৃষ্টির্যস্ত ॥

৬। এবস্তূতোহসৌ কথমালক্ষিতঃ জ্ঞাতঃ? কুরবো জাঙ্গলাশ্চ
দেশবিশেষাঃ, তান্ সম্প্রাপ্তঃ প্রথমম্। ততো গজসাহস্রয়ে বিচরন্, গজেন
সহিত আহ্বয়ো নাম যস্ত তস্মিন্ হস্তিনাপুরে, হস্তী নাম রাজা, তেন
নির্মিতত্বাৎ ॥

৭। এবস্তূতেন মুনিনা সহ। যত্র সংবাদে এষা সাস্ত্বতী ভাগবতী
শ্রুতিঃ সংহিতা ॥

৮। এতদ্ব্যাখ্যানং বহুকালাবস্থানাপেক্ষম্, তস্ত ত্বেকত্রাবস্থানং
ছল্ভমিত্যাহ—স ইতি। গোদোহনমাত্রং কালং প্রতীক্ষতে, তদপি ন
ভিক্ষার্থং, কিন্তু তেষামাশ্রমং গৃহং তীর্থীকুর্কন্ পবিত্রীকুর্কন্। তস্মাদে-
বস্তূতোহত্র বক্তেত্যশ্চর্যাম্ ॥

৯—১৩। শ্রোতুস্ত চরিতমতীবাশ্চর্যাম্, অতঃ কথয়েত্যাহ—অভি-
মন্যাস্ততং সূত ইতি পক্ষাভিঃ। গৃণীহি কথয় ॥ (১০) সত্রাট্ চক্রবর্তী।
বেতি বিতর্কে, কস্ত বা হেতোঃ কস্মাৎ কারণাৎ। অধিরাট্ ক্বিবন্তঃ।
অধিরাজাঃ শ্রিয়ং সম্পদমনাদৃত্য ॥ (১১) যস্ত পাদনিকেতং চরণপীঠম্;
হ স্ফুটম্; ধনাস্থানীয় শত্রবো নমস্তি। অঙ্গ! হে সূত! যুবা তরুণ
এব ঐষত ঐচ্ছৎ; অত্রার্ষমাত্মনেপদম্। অস্তুভিঃ প্রাণৈঃ সহ ॥ (১২)
বিরক্তস্ত কিং ধনাদিভিরিতি চেৎ, তত্রাহ—শিবায়েতি। লোকস্ত শিবায়
সুখায়, ভবায় সমৃদ্ধ্যে, ভূতয়ে ঐশ্বর্য্যায় চ তে জীবন্তি, ন ত্বাত্মার্থম্। এবং
সত্যসৌ রাজা নির্ঝিগ্ন বিরজ্যাপি পরেষামাশ্রয়ং কলেবরং কুতো হেতো-
মূমোচ? ন হি পরোপজীবনং স্বয়ং ত্যক্তুমুচিতমিত্যর্থঃ ॥ (১৩) যৎ
কিঞ্চন পৃষ্ঠোহসি, তৎ সর্কং নোহস্মভ্যং সমাচক্ষু, যদ্ যস্মাৎ বাচাৎ

বিষয়ে গিরাং গোচরেহর্থে স্নাতং পারং গতং ত্বাং মত্তে । ছান্দসাদত্ত্ব
বৈদিক-ব্যতিরেকেণাত্রে বর্ণিকত্বাং ॥

১৪ । কস্মিন্ যুগে ইত্যাদি প্রশ্নানাং ব্যাসজন্ম কথনপূর্বকমুত্তরমাহ—
দ্বাপরে সমনু প্রাপ্তে । কদেতাপেক্ষায়ামাহ—তৃতীয়ে যুগশ্চ পর্যায়ে পরিবর্ত্তে ।
বাসব্যানুপরিচরশ্চ বসোর্বীর্ঘ্যাজ্জাতায়াং সত্যবত্যাং যোগী জ্ঞানী ব্যাসৌ
জাতঃ ॥

১৫ । জলমুপস্পৃশ্য জলে স্নানাদিকং ক্লুত্বার্থঃ । আসীনো বভূবেতি
শেষঃ । বিবিক্তে দেশে ইত্যাদি চিত্তৈকাগ্র্যার্গমুক্তম্ ; অনেনৈব বদরিকা-
শ্রমং স্থানং সূচিতম্ ॥

১৬—১৮ । তত্র চ বসন্ স ঋষিযুগধর্ম্মব্যতিকরাদিকং বীক্ষ্য সর্ব-
বর্ণাশ্রমাণাং যদ্বিতং, তদ্ দধ্যাবিতি তৃতীয়েনান্বয়ঃ । পরাবরজঃ অতীতা-
নাগতবিৎ । অব্যক্তং রংহো বেগো যশ্চ তেন কালেন যুগধর্ম্মাণাং
ব্যতিকরং সঙ্করং প্রাপ্তং বীক্ষ্য ; তথা ভূবি যুগে যুগে ॥ (১৭) ভৌতিকানাং
ভাবানাং শরীরাদীনাম্ ; তৎকৃতং কালকৃতম্ ; নিঃসত্ত্বান্ ধৈর্যাশুশ্রান্
হুর্মেধান্ মন্দমতীন্ ; হ্রসিতমায়ুস্তেজো যেষাং তান্ ॥ (১৮) অমোঘদৃক্—
সর্বজ্ঞানসম্পন্নঃ ॥

১৯ । ততশ্চ হোত্রোপলক্ষিতাশ্চত্বার ঋত্বিজশ্চতুর্হোতারঃ, তৈরনুষ্ঠেয়ং
চাতুর্হোত্রং কস্ম, শুক্লং শুদ্ধিকরম্, যজ্ঞসমুতৈ যজ্ঞানামবিচ্ছেদায় ॥

২০ । চাতুর্বিধ্যমেবাহ—ঋগিতি । উদ্ধৃতাঃ—পৃথক্কৃতাঃ ॥

২১ । নিষ্ণাতঃ পারং গতঃ ॥

২২ । দারুণঃ, অথর্কোক্তাভিচারাদিপ্রবৃত্তেঃ ॥

২৩ । শাখাবিভাগমাহ—ত এত ইতি । ব্যশ্বন্—বিভক্তবস্তুঃ ॥

২৪ । বেদবিভাগ-প্রয়োজনমাহ—ত এবেতি । যে পূর্বমতিমেধাবিভি-
র্ধার্য্যাস্তে স্ম, ত এব ॥

२५ । किङ्क, स्त्रीशूद्रेति । द्विजवक्त्रवस्त्रैवर्णिकेष्वधमास्त्येषाम् । कर्म-
रूपे श्रेयसि, श्रेयःसाधनेन. एवं भवेत्, अनेनैव प्रकारेण श्रेयो
भवत्विति ; अतएव तेषां कृपया भारताख्यानं मुनिना कृतम् ॥

२६ । एवमनेन प्रकारेण भूतानां श्रेयसि हिते । सर्व्वाङ्गकेना-
प्यानेकोद्देशवतापि कर्मणा ॥

२७ । नातिप्रसौदं हृदयं यश्च सः । चित्ताप्रसन्नो हेतुं विवर्कयन्
इदमुवाच स्वगतम् ॥

२८ । निर्व्यलीकेन निरुपटवुक्त्या मानिताः पूजिताः ॥

३० । दैह्यो देहे भवः, आत्मा जीवः, वस्तुतो विभूः परिपूर्ण एव,
आत्मानां स्वेन रूपेणसम्पन्नस्तादात्म्यमप्राप्त इवाभाति । ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मणः
वेदश्च श्रवणाध्यापनोऽकर्षजं तेजस्तत्र साधवो ब्रह्मवर्चस्त्यास्तेषु सत्तमोह-
तिश्रेष्ठोऽपि ; यद्वा, न केवलमसम्पन्न इवाभाति, प्रत्युत ब्रह्मवर्चसा
ब्रह्मवर्चसवानपि असत्तम इवाभाति । ब्रह्मवर्चस्यशतम इति पाठे कमनीय-
तमोऽपीति ॥

३१ । असम्पन्नो हेतुं स्वयमेवाशङ्कते—किं वेति । प्रायेण
भूयस्त्वेन । हि यस्मात्, त एव धर्मा अच्युतश्च प्रियाः ॥

३२ । थिलं नूनम् । थिष्ठतः थेदं प्राप्नवतः, कृष्णश्च व्यासश्च,
प्राणुदाहृतं सरस्वतीतीरस्थम् ॥

३३ । तं नारदमागतमभिज्ञाय सहसा प्रत्युत्थाय विधिवत् पूजयामास,
स्वरपूजितमिति ब्रह्मलोकदागतमित्यर्थः ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थदीपिकायां प्रथमस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

পঞ্চমোহধ্যায়ঃ

পঞ্চমে সৰ্ব্বধৰ্ম্মেভ্যো হরিকীৰ্ত্তনগৌৰবম্ ।

ব্যাসচিন্ত্ত প্রসাদায় নারদেনোপদিশ্যতে ॥ (১)

১। উপ সমীপে আসীনং বিপ্রধিঃ ব্যাসম্, বৃহচ্ছ্রুবা মহাযশাঃ ;
স্বয়ন্ দ্বৈষক্ৰসন্, ইবেত্যেনে নুখপ্রসত্তির্দ্যোত্যতে । যদ্বা, ইবেতানধি^১-
কারার্থম্ । অহো মহানপি মুহুতীতি স্বয়মানঃ ॥

২। শারীরঃ শরীরাত্তিমানী আত্মা, আত্মনা তেন শরীরেণ কচ্চিৎ
কিং পরিতুষ্যতি ? মানস আত্মা মনোহ্ভিমানী, তেন মনসা পরিতুষ্যতি
কচ্চিন্নো বা ?

৩। তে জিজ্ঞাসিতং জ্ঞাতুমিষ্টং ধৰ্ম্মাদি যত্তৎ সৰ্ব্বং স্মসম্পন্নং
সমাগজ্ঞাতম্, অপি শব্দাদনুষ্ঠিতক্ষেতার্থঃ । অয়ীতি পাঠে সম্বোধনম্ ।
স্মসম্পন্নত্বে হেতুঃ—মহদদ্ভুতমিত্যাদি । সৰ্ব্বৈবৈর্থৈর্ধৰ্ম্মাদিভিঃ পরিবৃংহিতং
পরিপূৰ্ণম্ ॥

৪। কিঞ্চ, যৎ সনাতনং নিতাং^২ পরং ব্রহ্ম, তচ্চ ত্বয়া জিজ্ঞাসিতং
বিচারিতম্; অধীতম্ অধিগতং প্রাপ্তক্ষেতার্থঃ ; তথাপি শোচসি, তৎ
কিমর্থমিতি শেষঃ ॥

৫। আত্মা শারীরো মানসশ্চ ; তন্মূলং তস্মাপরিতোষশ্চ কারণম্ ;
অব্যক্তম্ অক্ষুটম্ । হে নারদ ! ত্বা ত্বাং পৃচ্ছাম । আত্মভবো ব্রহ্মা,
তস্মাত্মনো দেহাদ্ভুতস্বম্, অতএবাগাধোহ্তিগন্তীরো বোধো যশ্চ তং ত্বাম্ ॥

৬—৭। অগাধবোধতাং প্রপঞ্চয়নাহ—স বা ইতি দ্বাভ্যাম্ । সৰ্ব্বগুহ-
জ্ঞানে হেতুঃ—যদ্ যস্মাৎ পুরাণঃ পুরুষঃ উপাসিতস্বয়া । স কথন্তুতঃ ?
পরাবরেশঃ কার্য্যকারণ-নিয়ন্তা, মনসৈব সঙ্কল্পমাত্রেণ, গুণৈঃ কৃৎবা বিশ্বং

সৃজতীত্যাदि ॥ (৭) কিঞ্চ ত্বং ত্রিলোকীং পর্য্যটন্বক ইব সৰ্বদর্শী ; যোগবলেন
প্রাণবায়ুরিব সৰ্বপ্রাণিনামন্তুশ্চরঃ সন্নাত্মসাক্ষী বুদ্ধিবৃত্তিজ্জঃ । অতঃ পরে
ব্রহ্মণি ধৰ্ম্মতো যোগেন নিষ্ণাতস্ত ; তদুক্তং যাজ্ঞবল্ক্যেন—‘ইজ্যাচারদয়া-
হিংসা-দান-স্বাধ্যায়-কৰ্ম্মণাম্ । অয়ন্ত পরমো ধৰ্ম্মো যদযোগেনাত্মদর্শনম্ ॥’
ইতি । অবরে চ ব্রহ্মণি বেদাখ্যে, ব্রতৈঃ স্বাধ্যায়নিয়মৈর্নিষ্ণাতস্ত
মেহলমত্যাৰ্থং যং নূনং, তদ্বিচক্ষু বিচারয়^১ ॥

৮ । অনুদিতপ্রায়ম্ অনুক্তপ্রায়ম্ । বিমলং ভগবদ্বশো বিনা যেনৈব
ধৰ্ম্মাদিজ্ঞানেন অসৌ ভগবান্ ন তুযোত, তদেব দর্শনং জ্ঞানং খিলং
নূনং মত্তে ॥

৯ । ননু ভগবদ্বশ এব তত্র তত্রানুবর্ণিতম্, তত্রাহ—যথেতি । চ-
শকাদ্বৰ্ম্মাদি-সাধনানি চ । তথা ধৰ্ম্মাদিবং প্রাধাত্মেন বাসুদেবস্ত মহিমা ন
হ্যুক্ত ইত্যর্থঃ ॥

১০ । বাসুদেবব্যতিরিক্তাত্মবিষয়জ্ঞানবদেবাত্মবিষয়ং বাক্চাতুর্য্যঞ্চ
খিলমেবেত্যাহ—নেতি । চিত্রপদমপি যদ্বচো হরেষশো ন প্রগৃণীত, তদ-
বায়সং তীৰ্থং কাকতুলানাং কামিনাং রতিস্থানমুশন্তি মত্তস্তে । কুতঃ ?
মানসাঃ সত্ত্বপ্রধানে মনসি বর্ত্তমানা হংসা যতয়ো যত্র ন নিরমন্তি, কহি-
চিদপি নিতরাং ন রমন্তে । উশিক্কক্ষয়! উশিক্ কমনীয়ং ব্রহ্ম ক্ষয়ো
নিবাসো যেষাং তে । যথা প্রসিক্কা হংসাঃ মানসে সরসি চরন্তঃ কমনীয়-
পদ্মবগুনিবাসাঃ ত্যক্তবিচিত্রানাদিযুক্তেহপি উচ্ছিষ্টগৰ্ভে কাকক্রীড়াস্থানে
ন নিরমন্তে ইতি শ্লেষঃ ॥

১১ । বিনাপি পদচাতুর্য্যং ভগবদ্বশঃপ্রধানং বচঃ পবিত্রমিত্যাহ—
তদ্বাগ্‌বিসর্গ ইতি । স চাসৌ বাগ্‌বিসর্গশ্চ বাচঃ প্রয়োগঃ, জনানাং সমূহো

জনতা, তস্তা অঘং বিপ্রাবয়তি নাশয়তীতি তথা । যস্মিন্ বায়্বিসর্গেহবন্ধ-
বত্যাপি অপশব্দাদিযুক্তেহপি প্রাতিপ্লোকমনস্তস্ত যশসা অঙ্কিতানি নামানি
ভবন্তি । তত্র হেতুঃ—যৎ যানি নামানি সাধবো মহাস্তঃ বক্তরি সতি শৃণন্তি,
শ্রোতরি সতি গৃণন্তি ; অতদা তু স্বয়মেব গায়ন্তি কীর্তয়ন্তীতি ॥

১২ । ভক্তিহীনং কৰ্ম্ম তাবৎ শূন্যমেবেতি^১ কৈমুতিকত্ৰায়েন দর্শয়তি
—নৈক্ষর্য্যামিতি ; নিক্ষর্য ব্রহ্ম, তদেকাকারত্বান্নিক্ষর্য্যতারূপং নৈক্ষর্য্যাম্ ।
অজ্যতে অনেন ইতাজনমুপাধিস্তান্নিবর্ত্তকং নিরঞ্জনম্ । এবভূতমপি জ্ঞানম্,
অচ্যুতে ভাবো ভক্তিস্তদ্বর্জিতং চেৎ অলমত্যর্থং ন শোভতে, সমাগ-
পরোক্ষায় ন কল্পতে ইত্যর্থঃ । তদা শব্দং সাধনকালে ফলকালে চ
অভদ্রং ছুঃখরূপং যৎ কাম্যং কৰ্ম্ম, যদপ্যকারণমকাম্যং তচ্চেতি চকারশ্রা-
ঘয়ঃ । তদপি কৰ্ম্ম দীক্ষরে নাপিতং চেৎ, কুতঃ পুনঃ শোভতে, বহির্মুখ-
ত্বেন সত্বশোধকত্বাভাবাৎ ?

১৩ । তদেবং ভক্তিশূন্যানি জ্ঞান-বাক্চাতুর্য্য-কৰ্ম্মকৌশলানি
ব্যর্থান্তেব যতঃ, অতো হরেশ্চরিতমেবানুবর্ণয়েত্যাহ—অথো ইতি ; অথো
অতঃ কারণাদমোঘা যথার্থা দৃক্ ধীর্ষস্ত । শুচি শুদ্ধং শ্রবো যশো যশ্র ;
সত্যে রতঃ ; ধৃতানি ব্রতানি যেন ; স ভবান্ এবং মহাগুণস্তাবৎ ; অত
উরুক্রমশ্চ বিবিধং চেষ্টিতং লীলাং সমাধিনা চিত্তেকাগ্রোণ অখিলশ্চ বন্ধশ্চ
মুক্তয়ে ত্বমনুস্মর স্বত্বা বর্ণয়েত্যর্থঃ । এতচ্চ বাক্যান্তরমিতি মধ্যমপুরুষ-
প্রয়োগো! নানুপপন্নঃ ॥

১৪ । বিপক্ষে দোষান্তরমাহ—তত ইতি ; তত উরুক্রমবিচেষ্টিতাৎ
পৃথগ্দৃশঃ, অতএবাত্তথা প্রকারান্তরেণ যৎ কিঞ্চিদর্থান্তরং বিবক্ষতঃ, তয়া
বিবক্ষয়া ক্লুতৈঃ স্ফুরিতৈঃ রূপৈঃ নামভিঃ বক্তব্যত্বেনৈবোপস্থিতৈঃ ছুঃস্থিতা
অনবস্থিতা সতী, মতিঃ কদাচিত্ কাপি বিষয়ে আষ্পদং স্থানং ন লভেত,

বাতেনাহতা আঘর্গিতা নোরিব। তদুক্তং গীতাসু—‘ব্যবসায়াত্মিকা
বুদ্ধিরেকেহ কুরুনন্দন! বহুশাখা হনস্তাশ্চ বুদ্ধয়োহব্যবসায়িনাম্ ॥’ ইত্যাদি ॥

১৫। তদেবং হরিষশো বিনা ভারতাদিষু কৃতং ধর্মাদিবর্গনম্
অকিঞ্চিংকরমিত্যুক্তম্, প্রত্যুত বিরুদ্ধমেব জাতমিত্যাহ—জুগুপ্সিতমিতি;
জুগুপ্সিতং নিন্দ্যং কাম্যকর্মাদি। স্বভাবত এব রক্তশ্চ, তত্র রাগিণঃ
পুরুষশ্চ ধর্ম্যকৃতে ধর্ম্যার্থমনুশাসতস্তব মহানয়ং ব্যতিক্রমঃ অন্মায়ঃ। কুতঃ?
ইত্যত আহ- যশ্চ বাক্যতোহয়মেব মুখো ধর্ম্য ইতি স্থিত ইতরঃ প্রাকৃতো
জনঃ, তশ্চ কাম্যকর্মাৎ অন্নেন তদ্বজ্ঞেন ক্রিয়মাণং নিবারণং স্বয়মেব বা
ত্বয়া ক্রিয়মাণম্; যদ্বা, ‘ন কর্ম্মণা ন প্রজয়া ধনেন ত্যাগেনৈকেন অমৃতত্ব-
মানশ্চঃ’ ইত্যাদিশ্রুত্যা ক্রিয়মাণং নিবারণং যথার্থমেতদिति ন মগ্ধতে; কিন্তু
প্রবৃত্তিমার্গানধিকৃতবিষয়ং তদिति কল্পয়তি। তদুক্তং মতান্তরোপস্থাসে
ভট্টেঃ—‘তত্রৈবং শকাতে বক্তুং যেহন্ধপঙ্গাদয়ো নরাঃ। গৃহস্থত্বং ন শক্যন্তে
কর্ত্ত্বং তেষাময়ং বিধিঃ ॥ নৈষ্ঠিকং ব্রহ্মচর্য্যং বা পরিব্রাজকতাপি বা।
তৈরবশ্চং গ্রহীতব্যা তেনাদাবেতদুচ্যতে ॥’ ইত্যাদি ॥

১৬। ননু যদেবং প্রবৃত্তিমার্গো নিন্দ্যতে, তহি নিবৃত্তিমার্গে সর্বক্রিয়া-
ত্যাগেনৈব পারমেশ্বরশ্চ স্বরূপানুভূতেঃ কিং তদ্যশঃকথনেনাপি? তত্রাহ
—বিচক্ষণ ইতি; বিচক্ষণোহুতিনিপুণঃ কশ্চিদেব নিবৃত্তিতঃ সর্বক্রিয়া-
নিবৃত্ত্যা অশ্চ বিভোঃ সুখং নির্বিকল্পকসুখাত্মকং স্বরূপং বেদিতুং জাতু-
মর্হতি, ন পুনরবিচক্ষণঃ। প্রবৃত্তিঃ স্বভাবঃ। বিভূছে হেতুঃ—ন অন্তঃ
কালতঃ, পারঞ্চ দেশতো যশ্চ তশ্চ বিভোশ্চেষ্টিতম্। ততঃ কারণং হে
বিভো! অনাত্মনো দেহাণ্ডভিমানিনঃ, অতএব গুণৈঃ সত্ত্বাদিভিঃ প্রবর্ত্ত-
মানশ্চ জনশ্চ দর্শয় ভবানিতি স্বমিত্যর্থঃ। ভবন্নिति পাঠে তু সম্বোধনম্ ॥

১৭। এবং তাবং কাম্যকর্মাৎদেবনর্থহেতুত্বাত্তং বিহার হরেলীলৈব
বর্ণনীয়ত্বুক্তম্। ইদানীন্তু নিত্যনৈমিত্তিকস্বধর্ম্মনিষ্ঠামপি অনাদৃত্য কেবলং
হরিভক্তিরেবোপদেষ্টব্যেত্যশয়েনাহ—ত্যক্তেতি। ননু স্বধর্ম্মত্যাগেন ভজন

ভক্তিপরিপাকেষ যদি কৃতার্থো ভবেৎ, তদা ন কাচিৎ-চ্ছিত্তা ; যদি পুনরপক
এব ম্রিয়েত, ততো ব্রশ্চেদা তদা চ স্বধর্ম্মত্যাগনিমিত্তোহনর্থঃ স্রাদিত্যা-
শঙ্ক্যাহ—ততো ভজনাৎ পতেৎ কথঞ্চিদব্রশ্চেৎ ম্রিয়েত বা যদি, তথাপিৎ
ভক্তিরসিকশ্চ কৰ্ম্মানধিকারাৎ নানর্থশঙ্কা । অঙ্গীকৃত্যাপ্যাহ—বা-শব্দঃ
কটাক্ষে । যত্র ক বা নীচযোनावপি, অমুশ্য ভক্তিরসিকশ্চ অভদ্রমভূৎ
কিম্ ? নাভূদেবেত্যর্থঃ, ভক্তিবাসনাসম্বাদাদিতি ভাবঃ । অভজন্তিস্ত
কেবলং স্বধর্ম্মতঃ কো বা অর্থঃ আপ্তঃ প্রাপ্তঃ ? অভজতামিতি যষ্ঠী তু
সম্বন্ধমাত্রবিবক্ষয়া ॥

১৮। নহু স্বধর্ম্মমাত্রাদপি ‘কৰ্ম্মণা পিতৃলোকঃ’ ইতি শ্রুতেঃ
পিতৃলোকপ্রাপ্তিঃ ফলমস্ত্যেব, তত্রাহ—তশ্চেতি । কোবিদো বিবেকী,
তশ্চৈব হেতোস্তদর্থঃ যত্নঃ কুর্যাৎ, যৎ উপরি ব্রহ্মলোকপর্য্যন্তম্, অধঃ
স্বাবরপর্য্যন্তঞ্চ ভ্রমদ্ভিজীর্বািবন লভ্যাতে ; যষ্ঠী তু পূর্ব্ববৎ ; ভগবদ্ভক্তিস্বার্থমেব
প্রযতেত, তশ্চ তুল্লভত্বাদিত্যর্থঃ । তৎ তু বিষয়সুখমগ্নত এব প্রাচীন-
স্বকৰ্ম্মণা সর্ব্বত্র নরকাদাবপি লভ্যাতে । দুঃখবৎ, যথা দুঃখং প্রযত্নং
বিনাপি লভ্যাতে, তদ্বৎ । তদুক্তম্—‘অপ্রার্থিতানি দুঃখানি যথৈবায়ান্তি
দেহিনাম্ । সুখাশ্চপি তথা মগ্নে দৈবমাত্রাতিরিচ্যাতে ॥’ ইতি ॥

১৯। যদুক্তং যত্র ক বা অভদ্রমভূদিতি, তদুপপাদয়তি—ন বৈ
ইতি । মুকুন্দসেবী জনঃ জাতু কদাচিৎ কথঞ্চন কুযোনিং গতৌহপি
সংসৃতিং নাব্রজেৎ, নাবিশেৎ । অঙ্গ ! অহো, অশ্চবৎ কেবলকৰ্ম্ম-
নিষ্ঠবৎ ইতি বৈধর্ম্ম্যে দৃষ্টান্তঃ । কুতঃ ? ইত্যত আহ—মুকুন্দাজ্জৈরুপ-
গূহনমালিঙ্গনং পুনঃ স্মরন্ বিহাতুং নেচ্ছেৎ, যতোহয়ং জনো রসগ্রহো
রসেন রসনীয়েন গৃহতে বশীক্রিয়তে ; যদা, রসে রসনীয়ৈ গ্রহ আগ্রহে:

যশ্চ । তদুক্তং ভগবতা—‘যততে চ ততো ভূয়ঃ সংসিদ্ধৌ কুরুনন্দন !
পূর্বাভ্যাসেন তেনৈব হ্রিয়তে হবশোহপি সংঃ ॥’ ইতি ॥

২০। তদেবং ভগবল্লীলাং প্রাধাত্তেনানুবর্ণয় ইত্যুক্তম্ ; তত্র কো
ভগবান্, কা চ তশ্চ লীলা ? ইত্যপেক্ষায়ামাহ—ইদং বিশ্বং ভগবানেব,
স তু অস্মাদ্বিশ্বস্মাদিতরঃ । ঈশ্বরাৎ প্রপঞ্চো ন পৃথক্, ঈশ্বরস্ত প্রপঞ্চাৎ
পৃথগিত্যর্থঃ । তত্র হেতুঃ—যতো ভগবতো হেতোর্জগতঃ স্থিত্যদয়ে
ভবন্তি, অনেনৈব লীলাপি দর্শিতা । যদ্বা, ইদং বিশ্বং ভগবান্, ইতর ইব
যঃ স জীবোহপি ভগবান্, চেতনাচেতনপ্রপঞ্চস্তদ্ব্যতিরেকেণ নাস্তি, স
এবৈকস্তম্বমিত্যর্থঃ । - হি-শব্দেন ‘সর্বং খন্দিদং ব্রহ্ম’ ইত্যাদি শ্রুতিপ্রমাণং
সূচিতম্ । তদ্ধি স্বয়মেব ভবান্ বেদ ; প্রাদেশমাত্রমেকদেশমাত্রম্
‘আচার্য্যবান্ পুরুষো বেদ’ ইত্যাদি শ্রুত্যাৎসম্পাদনায় প্রদর্শিতম্ ॥

২১। ন চ তবাচার্য্যাপেক্ষাপি ঈশ্বরাবতারস্বাদিত্যাহ—স্বমিতি । হে
অমোঘদৃক্ ! ত্বমান্বনা স্বয়মান্বানমজমেব সন্তং জগতঃ শিবায় প্রজাত-
মবেহি । কুতঃ ? পরশ্চ পুংসঃ কলামংশভূতম্ । তৎ তস্মাৎ মহানুভাবশ্চ
হরেরভ্যদয়ঃ পরাক্রমোহপি অধিকং গণয়তাং নিরূপ্যতাম্ ॥

২২। অনেনৈব তপ-আদি সর্বং তব সফলং শ্রাদিত্যাহ—ইদমিতি ।
শ্রুতাদয়ো ভাবে নিষ্ঠা । ইদমেব হি তপঃশ্রবণাদেববিচ্যুতো নিত্যঃ অর্থঃ
ফলম্ । কিং তৎ ? উত্তমঃশ্লোকশ্চ গুণানুবর্ণনমিতি যৎ ॥

২৩। সংসঙ্গতো হরিকথাশ্রবণাদিফলং স্ববৃত্তান্তেন প্রপঞ্চয়তি—
অহমিতি । অহং পুরা পূর্বকল্পেহতীতভাবে পূর্বজন্মনি বেদবাদিনাং
দাশ্রাঃ সকাশাৎ অভবং জাতোহস্মি । নিরূপিতঃ নিযুক্তঃ । ক ?
ষোগিনাং শুশ্রুষণে । প্রাবৃষি বর্ষোপলক্ষিতে চাতুস্মাশ্চে । নির্বিবিক্ষতাং
নির্বেশমেকত্র বাসং কর্তু মচ্ছতাম্ ॥

২৪। অপেতানি গতানি অখিলানি চাপলানি যস্মাৎ তস্মিন্ । দাস্তে
নিয়তেন্দ্রিয়ে । অধৃতক্রীড়নকে ত্যক্তক্রীড়াসাধনকে । অনুবর্ত্তিনি অনুকূলে ॥

২৫। উচ্ছিষ্টশ্চ লেপান্ ভিক্ষাপাত্রলগ্নান্ তৈর্দ্বিজৈরনুজ্ঞাতঃ সন্
ভুঞ্জে স্ম । তেন ভোজনেন অপাস্তকিঞ্চিবো জাতোহস্মি । তেবাং ধর্শ্বে
পরমেশ্বরভজন এব আত্মনো মনসো রুচিঃ প্রজায়তে স্নেত্যানুঘঙ্গঃ ॥

২৬। অশৃগবং শ্রুতবানস্মি । মে শ্রদ্ধয়া মমৈব স্বতঃসিদ্ধয়া, ন ত্বগ্নে
বলাজ্জনিতয়া, অতো মমেত্যশ্রাপোনরুক্ত্যম্ । অনুপদং প্রতিপদম্ ।
প্রিয়ং শ্রবো যশো যশ্চ, তস্মিন্ ॥

২৭। প্রিয়ং শ্রবো যশ্চ তস্মিন্ ভগবতি লঙ্করুচর্মম অস্থলিতা
অপ্রতিহতা মতিরভবদিত্যানুঘঙ্গঃ । যয়া মত্যা পরে প্রপঞ্চাতীতে ব্রহ্মরূপে
ময়ি সদসৎ স্থূলং সূক্ষ্মঞ্চ এতচ্ছরীরং স্বমায়য়া স্বাবিভৃয়া কল্পিতং, ন তু
বস্তুতোহস্তীতি তৎক্ষণমেব পশ্চে পশ্যামি ॥

২৮। এবং শুদ্ধে ত্বম্পদার্থে জ্ঞাতে দেহাদিকৃতবিক্ষেপ-নিবৃত্তেসুতং-
কারণভূতরজস্তুমোনিবর্ত্তিকা দৃঢ়া ভক্তির্জাতেত্যাহ—ইথমিতি । হরেষশঃ ।
অনুসবং ত্রিকালম্ ॥

২৯। তশ্চৈবমিতি—তশ্চ জ্ঞাত-শুদ্ধত্বম্পদার্থশ্চ দৃঢ়ভক্তিমতো মে
প্রশ্রিতশ্চ বিনীতশ্চ ॥

৩০। গুহ্যতমমিতি—সাধনভূতধর্ম্মতত্ত্বজ্ঞানং গুহ্যম্, তৎসাধ্যং
বিবিক্তানুজ্ঞানং গুহ্যতরম্, তৎ-প্রাপ্যেশ্বরজ্ঞানং গুহ্যতমম্ । ভগবতোদিতং
ভাগবতং শাস্ত্রম্, অন্নবোচন্ উপদিষ্টবস্তুঃ ॥

৩১। তদেব জ্ঞানং পূর্কৌলুত্বম্পদার্থ-জ্ঞানাদ্বিবেকেন দর্শয়তি—
যেনৈবেতি । অবিদং জ্ঞাতবানহম্ ॥

৩২। তৎসাধনধর্ম্মরহস্যঞ্চ সূচিতমিত্যাহ—এতদিতি । তাপত্রয়শ্চ
আধ্যাত্মিকাদেশ্চিকিৎসিতং ভেষজং তন্নিবর্ত্তকং সত্বশোধকমিতি যাবৎ ।

किं तं ? भगवति भावितं समर्पितं यं कर्म तं । कथञ्चुते भगवति ?
ईश्वरे सर्वनियन्त्रि, एवमपि च ब्रह्मणि अप्रच्युतपूर्णरूपे ॥

३३—३४ । ननु संसारहेतोः कर्मणः कथं तापत्रयनिवर्तकत्वम् ?
सामग्रीभेदेन घटत इति सदृष्टान्तमाह द्वाभ्याम् । यश्चामयो रोगो येन
घृतादिना जायते, तदेव केवलमामयकारणभूतं द्रव्यं तमामयं न
पुनाति, न निवर्तयतीत्यर्थः ; किञ्च चिकित्सितं द्रव्यान्तरैर्भावितं स
पुनात्येव यथा ; (३४) तथा आग्निनाशाय कर्मनिवृत्तये कल्लन्ते समर्था
भवन्ति, परे ईश्वरे कल्लिता अर्पिताः सन्तः । अत्र च प्रथमं महत्सेवा,
ततस्तत्कृपातस्तद्व्यश्रद्धा, ततो भगवत्कथाश्रवणम्, ततो भगवति
रतिः, तथा च देहद्वयविवेकात्मज्ञानम्, ततो दृढा भक्तिः, ततो
भगवत्तत्त्वज्ञानम्, ततस्तत्कृपया सर्वज्ञत्वादिभगवद्गुणाविर्भाव इति क्रमो
दर्शितः ॥

३५ । ननु च ज्ञानेनाज्ञानप्राप्तकर्मनाशः, तच्च ज्ञानं भक्तियोगाद्-
भवति ; कथं कर्मणा कर्मनाशः श्चां ? तत्राह—यदत्रेति ॥

३६ । भगवदर्पणेन क्रियमाणं कर्म भक्तियोगं जनयतीति सदाचारेण
दर्शयति—कुर्वाणा इति । यत्र यदा भगवतः शिष्या कर्माणि कुर्वाणा
भवन्ति, तदा श्रीकृष्णश्च गुणनामानि गृणन्ति अनुस्मरन्ति च कृष्णमित्यर्थः ।
इयं हि भगवच्छिष्या—‘यं करोषि यदग्रासि यज्जुहोषि ददासि यं ।
यं तपस्यसि कोऽन्वेय ! तं कुरुष्व मदर्पणम् ॥’ इति ॥

३७—३८ । कीर्तनस्मरणरूप-भक्तिहेतुत्वमुक्तम्, ज्ञानहेतुत्वमाह—नम
इति द्वाभ्याम् । नमो धीमहि, मनसा नमनं कुर्वीमहि ॥ (३८) अमूर्तिकं
मन्त्रोक्तव्यातिरिक्तमूर्तिशृंगं, यजते पूजयति, स पुमान् सम्याग्दर्शनो
भवति ॥

৩৯। এবঞ্চ কৃতবতি ময়ি হরিঃ স্বসদৃশং জ্ঞানাদিকং দত্তবানিত্যাহ—
—ইমং স্বনিগমং স্বোপদেশং মদনুষ্ঠিতং ময়ানুষ্ঠিতমবেত্য জ্ঞাত্বা।
ভাবঞ্চ প্রীতিঞ্চ ॥

৪০। অতস্বমপ্যেবং কুর্বিত্যাহ—ত্বমিতি। অদভ্রমনল্লং শ্রুতং
যশ্চ হে অদভ্রশ্রুত! বিভোর্বিশ্রুতং যশঃ প্রখ্যাহি কথয়। যেন বিশ্রুতেন
বুদ্ধেন বিদাং বিদুষাং বুভুৎসিতং বোদ্ধুমিচ্ছা সমাপ্যতে তৎ; যতো
ছঃখৈঃ পীড়িতান্যনাং সংক্লেশশাস্তিঃ প্রকারান্তরেণ ন মগ্ধন্তে ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ প্রথমস্কন্ধে পঞ্চমোহধ্যায়ঃ ॥ ৫ ॥

ষষ্ঠোহধ্যায়ঃ

ব্যাসশ্চ প্রত্যয়ার্থঞ্চ ষষ্ঠে প্রাগ্জন্মাসম্ভবম্।

স্বভাগ্যং নারদঃ প্রাহ কৃষ্ণসঙ্কীৰ্ত্তনোদ্ভবম্ ॥ (১)

২—৪। স্বয়মপি তথা চিকীৰ্ষুর্গুরূপদেশানন্তরং ভাবি তচ্চরিতং
পৃচ্ছতি—ভিক্ষুভিরিতি ত্রিভিঃ। বিপ্রবসিতে দূরদেশ-গমনে কৃতে সতি।
বিজ্ঞানশ্রাদেষ্টৃভিরূপদেশকর্তৃভিঃ ॥ (৩) হে স্বায়ম্ভুব! তে ত্বয়া পরং
বয় উত্তরমাযুঃ কথং বর্তিতং নীতম্? ইদমিতি দাসীপুত্রভূতং কলেবরং
কথমুদশ্রাফীঃ উৎসৃষ্টবানসি? (৪) এষ কল্লান্তলক্ষণঃ কালঃ তে স্মৃতিং
কথং ন ব্যবধাৎ, ন খণ্ডিতবান্? অড়াগমাভাবস্বার্থঃ। হি যত এষ
কালঃ সর্বশ্চ নিরাকৃতিঃ অপলাপো যস্মাৎ সং ॥

৫। অকারষণং কৃতবানহম্; রেফ-ষকারয়োর্বিপ্লেষশ্ছন্দোহনুরোধেন ॥

৬—৮। তত্র ভাবৎ কঞ্চিং কালং তত্রৈব মাতৃস্নেহেন যন্ত্রিতো
শ্রবসমিত্যাহ—একেতি ত্রিভিঃ। এক এবাহমাত্মজো যশ্চাঃ সা।

যোষিদিতি মূঢ়েতি চ মেহানুবন্ধে হেতুঃ ॥ (৭) কিঙ্করীত্যস্তার্থং
প্রপঞ্চয়তি—সেতি । অস্বতন্ত্রা সা, অতো ন কল্পা, ন সমর্থাসীৎ ।
দারুময়ী যোষেত্যতিপারবশ্চে দৃষ্টান্তঃ ॥ (৮) তদেবং সা মেহং চক্রে,
অহঞ্চ দিগাদিষ্মনভিজ্ঞঃ, অতস্তত্রৈব গুবসমিত্যাহ—অহঞ্চ তস্মিন্ ব্রহ্মকুলে
তস্তা মাতুঃ মেহানুবন্ধস্তাপেক্ষয়া, কদা বিরমেদिति প্রতীক্ষয়েত্যর্থঃ,
উষিবান্ বাসং কৃতবান্ । পঞ্চহায়নঃ পঞ্চবর্ষঃ ॥

৯ । গেহান্নির্গতাং গাং হ্রহস্তীম্, হেতৌ শত্-প্রত্যয়ঃ ; দোধুং
নির্গতামিত্যর্থঃ । পদা পাদেনাস্পৃষ্টঃ ঈষদাক্রান্তঃ । অদশং অখাদৎ ॥

১০ । তৎ মাতুর্মরণং, ভক্তানাং শং কল্যাণমভীপ্সত ঈশস্তানুগ্রহং
মন্তমানঃ প্রাতিষ্ঠং প্রস্থিতোহস্মি ॥

১১—১৪ । স্ফীতান্ জনপদাদীনতিষাতঃ অতিক্রম্য যাতঃ সন্ মহদ-
বিপিনমদ্রাক্ষমিতি চতুর্থেনান্বয়ঃ । জনপদাদিষু নানাগুণদোষযুক্তেষু সমদৃষ্টিঃ
সন্ গতৌহহমিতি তাৎপর্যার্থঃ । স্ফীতান্ সমৃদ্ধান্, জনপদান্ দেশান্ । তত্র
তস্তাং দিশি ; পুরগ্রামব্রজাকরান্—তত্র পুরাণি রাজধাত্যঃ, গ্রামা ভূগু-
প্রোক্তাঃ—‘বিপ্রাশ্চ বিপ্রভৃত্যাশ্চ যত্র চৈব বসন্তি তে । স তু গ্রাম ইতি
প্রোক্তঃ শূদ্রাণাং বাস এব চ ॥’ ইতি ; ব্রজা গোকুলানি, আকরা রত্নাদ্যৎ-
পত্তিস্থানানি, তান্ । খেটাঃ কর্ককগ্রামাঃ, খর্কটা গিরিতটগ্রামাঃ, ভূগুপ্রোক্তা
বা,—‘একতো যত্র তু গ্রামো নগরৈককতঃ স্থিতম্ । মিশ্রস্ত খর্কটং নাম
নদীগিরিসমাশ্রয়ম্ ॥’ ইতি । বাট্যাঃ পূগপ্পাদীনাং বাটিকাস্তাঃ ; বনানি
স্বতঃসিদ্ধবৃক্ষাণাং সমূহাঃ ; উপবনানি রোপিত-বৃক্ষাণাং সমূহাঃ, তানি চ ॥
(১২-১৪) চিত্রৈর্ধাতুভিঃ স্তবর্ণ-রজতাগ্নৈর্বিচিত্রানদ্রাংশ্চ ; ইভৈর্ভগ্না
ভূজাঃ শাখা যেষাং তে দ্রুমা যেষু তান্ ; শিবানি ভদ্রাণি জলানি যেষাং
তান্ । নলিনীঃ সরসীঃ ; চিত্রাঃ স্বনাঃ যেষাং তৈঃ পত্ররথৈঃ পক্ষিভিঃ
তন্নাদপ্রবুদ্ধৈরিতস্ততো বিভ্রমদ্ভির্ভ্রমরৈঃ শ্রীঃ শোভা যাসাং তা নলিনীঃ,

অতিযাতঃ অতিক্রম্য গতঃ সন্, মহদ্বিপিনং বনমদ্রাক্ষম্ । কীদৃশম্ ? নলবেণু-
শরস্তুষ্ণৈঃ কুশৈঃ কীচকৈশ্চ গহ্বরং দুর্গমম্ । তত্র বেণু-জাতয় এব
বিপুলান্তরালগর্ভা নীরজাঃ কীচকাঃ ; বেণবো নিশ্চিদ্রাঃ । ঘোরং দুঃসহং
প্রতিভয়াকারং ভয়ঙ্কররূপম্, ব্যালাদীনামজিরং ক্রীড়াস্থানম্ ॥

১৫ । পরিশ্রান্তানীন্দ্রিয়াণি আত্মা দেহশ্চ যশ্চ । তুষা পরীতো
ব্যাপ্তঃ । উপস্পৃষ্ট আচান্তঃ ॥

১৬ । পিপ্ললোপস্থে অশ্বখমূলে, আশ্রিত উপবিষ্টঃ, আত্মনা বুদ্ধ্যা
আত্মস্থং হৃদিস্থম্, আত্মানং পরমাত্মানম্ ॥

১৭ । ভাবেন ভক্ত্যা নির্জিতং বশীকৃতং যচ্ছেতস্তেন ঔৎকণ্ঠ্যনাশ-
কলাযুক্তে অক্ষিণী যশ্চ ॥

১৮ । প্রেমগোহৃতিভরেণ নির্ভিন্নপুলকানি অঙ্গানি যশ্চ । আনন্দানাং
সংপ্লবে মহাপ্লবে পরমানন্দে । উভয়ম্—আত্মানং পরঞ্চ ॥

১৯ । মনসঃ কান্তমভীষ্টম্ । শুচা শোকস্তামপহন্তীতি তথা তৎ ।
উত্তস্থে ব্যাখিতবানস্মি ॥

২০ । হৃদি মনঃ প্রণিধায় স্থিরীকৃত্য । অবিতৃপ্তোহহমাতুর ইব
অভবমিতি শেষঃ ॥

২১ । গিরামগোচরঃ সন্ বচনশ্চা^১বিষয়ীভূত ঈশ্বরঃ ॥

২২ । হন্তেতি সালুকম্প-সম্বোধনম্ । মা ইতি মাং দ্রষ্টুং মার্হতি
নার্হতি ; যতোহবিপকা অদঙ্কাঃ কষায়া মলাঃ কামাদয়ো যেষাম্, তেষাং
কুবোগিনামনিষ্পন্নযোগানাম্ ॥

২৩ । কুতস্তর্হি দৃষ্টোহসি ? তত্রাহ—সকুৎ দর্শিতং ময়েতি যৎ, এতৎ
কামায় ময়ি অনুরাগায় । ত্বৎকামেন কিম্ ? ইত্যত আহ—মৎকামঃ
পুমান্ । হ্রচ্ছয়ান্ কামান্ ॥

२४ । अदोर्घ्यापि सतां सेवया । अबद्यं निन्द्यामिमं लोकं
देहम् । मञ्जनतां मत्पार्षदतां गन्तासि ॥

२५ । प्रजानां सर्गे सृष्टौ, निरोधे संहारेऽपि, प्रजासर्गश्च निरोध
इति वा ॥

२६ । तत् प्रसिद्धं महद्भूतम् ; 'तश्च महतो भूतश्च निश्चितमेतद्-
यद्भेदः' इत्यादिश्रुतेः । कौदृक् ? ईश्वरं सर्वनियञ्च च नभसि लिङ्गं
मूर्तिर्यश्च तन्नभोलिङ्गम् । सन्निहितमपि न लिङ्ग्यत इत्यलिङ्गम् । तस्मै
अदृष्टाय अबनामं प्रणामं विदधे कृतवानहम् । तेनानुकम्पितः
अनुगृहीतः सन् ॥

२७ । अनन्तश्च नामानि पठन्ननवरतं गृणन्, हतत्रपस्त्यक्तलज्जः सन्
विमत्सरो जातोऽस्मीति शेषः ॥

२८ । काले स्वावसरे कालो मृत्युः प्रादुरभूत् आविर्बभूव । अकस्मात्
प्रादुर्भावे दृष्टान्तः—तडिद्विद्यदिवेति, सौदामनीति विशेषणं स्फुटत्वप्रदर्श-
नार्थम् । सूदामा माला, तत्र भवा सौदामनी मालाकारेत्यर्थः ; यद्वा,
सूदामा नाम कश्चित् स्फटिकपर्कतः, 'तेनैकदिक्' इति-सूत्रेण अण्,
स्फटिकमण्यपर्कतप्रान्तभागभवा हि विद्यदतिस्फुटा भवति, तद्वदित्यर्थः ;
यद्वा, तडिदित्यस्तिक इत्यर्थः, 'तडिदस्तिकवज्रयोः' इति नैककृत्यस्मरणम् ॥

२९ । प्रयुज्यमाने इत्याश्रयमर्थः—'हित्वावद्यमिमं लोकं गन्ता
मञ्जनतामसि' इति या भागवती भगवत्पार्षदरूपा शुद्धा सद्धमयी तनुः, तां
प्रतिश्रुतां तनुं प्रति भगवता मयि प्रयुज्यमाने नीयमाने आरक्तं यं
कर्म, तन्निर्वाणं समाप्तं यश्च, आरक्तकर्मणो निर्वाणमेव निर्वाणं यश्चेति
वा । स पक्षभूतात्को देहो ग्रपतत् । अनेन पार्षदतनूनामकर्मरक्तत्वं
नित्यत्वं शुद्धत्वं सूचितं भवति ॥

৩০। ইদং ত্রৈলোক্যমাদায় উপসংহৃত্য উদন্তত একার্ণবশ্রাস্তসি
শয়ানে শ্রীনারায়ণে। শিশয়িবোঃ শয়নং কর্তু মিচ্ছোবিভোর্ক্ৰণঃ অন্তর্নধ্যম
অনুপ্রাণং নিশ্বাসেন সহ বিবিশে প্রবিষ্টোহহম্ ; 'ততোহবতীর্ষ্য বিশ্বাত্মা
দেহমাবিশ্র চক্রিণঃ। অবাপ বৈষ্ণবীং নিদ্রামেকীভূয়াথ বিষ্ণুনা ॥'
ইতি কূর্মোক্তেঃ। স্বায়নেহন্তসীতি পাঠে স্বায়নে স্বশ্রাশ্রয়ে অন্তসি
শিশয়িবোর্ক্ৰণ ইতি শ্রীনারায়ণেনাভেদবিবক্ষয়োক্ৰমিতি অবগন্তব্যম্ ॥

৩১। প্রাণেভ্য ইন্দ্রিয়েভ্যঃ। অহং মরীচিমিশ্রাস্তনুখা ঋষয়শ্চ
জজিরে ॥

৩২। যে কস্মিণস্তে বহিন্ যান্তি, যে তপ-আদিভিব্রক্কলোকং গতাস্তে
অন্তর্ন যান্তি, অহন্ত মহাবিষ্ণোরনুগ্রহাৎ অখণ্ডিতব্রহ্মচর্য্যব্রতঃ সন্নন্তর্নহিশ্চ
পর্য্যমি পর্য্যটামি। কচিদপি অবিঘাতা অপ্রতিহতা গতির্যশ্চ সঃ ॥

৩৩—৩৬। কিমিতি পর্য্যটসি ? ঈশ্বরাজ্জয়া লোকমঙ্গলার্থমিত্যাহ—
চতুর্ভিঃ। দেবেন ঈশ্বরেণ দত্তাম্। স্বরাঃ নিষাদর্ষভ-গান্ধার-ষড়্জ-মধ্যম-
ধৈবতাঃ পঞ্চমশ্চ ইতি সপ্ত। ত এব ব্রহ্ম ব্রহ্মাভিব্যঞ্জকত্বাৎ তেন
বিশ্রুষিতাম্, স্বতঃসিদ্ধসপ্তস্বরামিত্যর্থঃ। মুর্ছয়িত্বা মুর্ছনালাপবতীং কৃত্বা ॥
(৩৪) স্বপ্রয়োজনমাহ—প্রগায়ত ইতি ॥ (৩৫) পরপ্রয়োজনমাহ—
এতদ্বীতি। মাত্রা বিষয়াস্তেষাং স্পর্শা ভোগাস্তেষামিচ্ছয়া, আতুরাণি
চিত্তানি যেষাং তেষাং হরিচর্য্যানুবর্ণনং যৎ, এতদেব ভবসিক্কোঃ প্লবঃ
পোতঃ, ন কেবলং শ্রুতিপ্রামাণ্যেন, কিন্তু অন্বয়ব্যতিরেকাভ্যাং দৃষ্ট
এবেত্যর্থঃ ॥ (৩৬) এতদেবেত্যুক্তমবধারণমনুভবেন দ্রঢ়য়তি—যমাদিভি-
স্তথা ন শাম্যতি, যদ্বৎ যথা মুকুন্দসেবয়া অন্ধা সাক্ষাৎ আত্মা মনঃ
শাম্যতি। কথঞ্চিন্মুকুন্দসেবামাত্রেন শাম্যতি, কিং পুনস্তদুপগবর্ণনেনেতি
ভাবঃ ॥

৩৭। ভবতো মনঃপরিতোষকারণঞ্চ ব্যাখ্যাতম্ ॥

৩৮। আমন্ত্র্য অনুজ্ঞাপ্য^১ যাদৃচ্ছিকঃ স্বপ্রয়োজনসঙ্কল্পশূণ্ডঃ ॥

৩৯। হরিকথাগায়কভাগ্যং শ্লাঘতে—অহো ইতি । মাগ্বন্ হৃশ্বান্ ।

তন্ত্র্যা বীণয়া ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়ং প্রথমস্কন্ধে ষষ্ঠোহধ্যায়ঃ ॥ ৬ ॥

সপ্তমোহধ্যায়ঃ

অথ ভাগবতশ্রোতুর্জন্ম বক্তুং পরীক্ষিতঃ ।

সুপ্তবালবধাদ্ দ্রৌণের্দগুঃ সপ্তম উচ্যতে ॥ (১)

১। তস্ম নারদস্ত অভিপ্রেতং শ্রুতবান্ সন্ ॥

২। ব্রহ্মনছাং ব্রহ্মদৈবত্যায়াং ব্রাহ্মণৈরন্বিতায়াং বা সত্রং কশ্ম
বর্দ্ধয়তীতি তথা ॥

৩। বদরীণাং ষণ্ডেন সমূহেন মণ্ডিতে, মনঃ প্রণিদধ্যৌ স্থিরীচকার,
“সমাধিনানুস্মর তদ্বিচেষ্টিতম্” ইতি নারদোপদিষ্টং ধ্যানং কৃতবানিত্যর্থঃ ॥

৪। প্রণিহিতে নিশ্চলে ; অত্র হেতুঃ—ভক্তিব্যোগেন অমলে ; পূর্কং
প্রথমং পুরুষমীশ্বরমপশ্রুৎ । পূর্ণমিতি বা পাঠঃ । তদপাশ্রয়া^২মীশ্বরশ্রয়াং
তদধীনাং মায়াঞ্চাপশ্রুৎ ॥

৫। ঈশমায়াকৃতঞ্চ জীবানাং সংসৃতিমপশ্রুদিত্যাহ—যয়া মায়ায়া
সম্মোহিতঃ স্বরূপাবরণেন বিক্ষিপ্তঃ পরোহপি গুণত্রয়াদ্যতিরিক্তোহপি
তৎকৃতং ত্রিগুণত্বাভিমানকৃতমনর্থং কর্তৃত্বাদিকঞ্চ প্রাপ্নোতি ॥

৬। অনর্থমুপশময়তি যোহধোক্কেজে সাক্ষাদ্ভক্তিব্যোগঃ, তঞ্চাপশ্রুৎ ।
এতৎ সর্কং স্বয়ং দৃষ্ট্বা এবমজানতো লোকস্থার্থে সাত্ত্বতসংহিতাং

श्रीभागवताख्यां चक्रे । तदनेन श्लोकत्रयेण श्रीभागवतार्थः संक्षेपेण प्रदर्शितः । एतदुक्तं भवति—विद्याशक्त्या मायानियन्ता नित्याविर्भूत-परमानन्दस्वरूपः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरौश्वरः, तन्मायया सम्मोहितस्तिरोभूत-स्वरूपस्तद्विपरीतधर्मा जीवः, तस्य चेश्वरस्य भक्त्या लक्ष्मणानेन मोक्ष इति । तदुक्तं श्रीविष्णुस्वामिना—‘ह्लादिश्या संविदाल्लिष्टः सच्चिदानन्द ईश्वरः । स्वाविद्यासंवृते जीवः संकेशनिकरकरः ॥’ ; तथा—‘स ईशो यद्वशे माया स जीवो यस्तुयार्द्धितः । स्वाविर्भूतपरानन्दः, स्वाविर्भूतस्तुःखभूः ॥ स्वादृग्बुधविपर्यास-भवभेदजतीशुचः । यन्मायया जूषन्नास्ते तमिमं नृहरिं नुमः ॥’ इत्यादि ॥

१ । संहिताया अनर्थोपशमकत्वं दर्शयति—यस्यां वै श्रयमाणायामेव, किं पुनः श्रुतायामित्यर्थः ॥

८ । अनुक्रम्य—शोधयित्वा ॥

९ । कश्च वा हेतोः ; बृहतीं वितताम् ॥

१० । निर्ग्रह्यां ग्रहेभ्यो निर्गताः ; तदुक्तं गीतासु—‘यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति । तदा गन्तासि निर्बेदं श्रोतव्यं श्रुतं च ॥’ इति ; यदा, ग्रहिवरेव ग्रहः निवृत्तः क्रोधाहङ्काररूपो ग्रहिवरेषां ते निवृत्तहृदयग्रह इत्यर्थः^१ । ननु मुक्तानां किं भक्त्येति सर्वाक्षेपपरिहारार्थमाह—‘इत्थस्तुतुणो हरिः’ इति ॥

११ । ननु भक्तिं कुर्वन्तु नाम, एतच्छास्त्राभासे शुकश्च किं कारण-मित्यत आह—हरेरिति । अध्यागदधीतवान् । विष्णुजनाः प्रिया यश्चेति । व्याख्यानादि-प्रसङ्गेन तत्सङ्गतिकाम इति भावः । एतेन ‘तस्य पुत्रो महायोगी’ इत्यादिना शुकश्च व्याख्याने प्रवृत्तिः कथमिति यं पृष्ठं, तस्योत्तरमुक्तम् ॥

१२ । यदन्तः पृष्ठं परीक्षितः प्रायोपवेशेन श्रवणं कथमिति, तस्य जन्म महाशर्च्यम्' इत्यादिना तस्योत्तरं वक्तुमाह—परीक्षित इति । विलापनं मुक्तिं मृत्युं वा ; संस्थां महाप्रस्थानम् ; श्रीकृष्णकथानामुदयो यथा भवति तथा ॥

१३—१५ । तत्र परीक्षितो जन्म निरूपयिष्यन्नादौ तावद्गर्भस्य एवाश्वत्थामो ब्रह्मास्त्रात् श्रीकृष्णेन परिरक्षित इति वक्तुं कथां प्रस्तौति—यदेत्यादिना । यदा द्रोणिरश्वत्थामा कृष्णसूतानां द्रोपदीपुत्राणां शिरांस्युपाहरत्, तदा तस्मात् अरुदत्, तां सास्यन् किरीटमाली अर्जुन आहति तृतीयेनावस्यः । किमिति बालानां शिरांसि उपाहृतवान्^१ इत्यपेक्षायामाह—मृधे युद्धे, यद्यपि पाण्डवा अपि कौरवा एव, तथापि सृष्टयवन्शजो धृष्टद्युम्नः पाण्डवानां सेनापतिरिति सृष्टयानामित्युक्तम् । वीरगतिं स्वर्गम् ; अथो अनन्तरम्, वृकोदरेण आविद्धायाः क्षिप्रया गदाया अभिमर्षेण घातेन भग्नवृद्धदण्डो यस्तु तथाभूते धृतराष्ट्रपुत्रे हर्षोद्यने सति ॥ (१४) भर्तुर्हर्षोद्यनश्च ; स्मेति वितर्के । इत्येव प्रियं श्रादिति पशुन् । तस्य विप्रियमेवेति वाक्यान्तरम् । विप्रियत्वे हेतुः—जूष्मितमिति ॥ (१५) घोरं दुःसहं यथा भवति । वास्पश्च कलाभिर्विन्दुभिः, आकुले व्याप्ते अक्षिणी यस्याः सा । तथा किरीटश्लेकत्वेऽपि तस्याग्राणां बाहल्यात् किरीटमालीत्युक्तम् ॥

१७ । शुचः शोकाश्रुणि प्रमुञ्जामि परिमार्ज्जयामि । यं यदा, ब्रह्म-बन्धोर्ब्रह्मणधमश्च आततायिन इति ; 'अग्निदो गरदशैचव शस्त्रपाणि-धर्नापहः । क्षेत्रदारहरशैचव^२ षडेते आततायिनः ॥' इति-स्मरणात् । तत्र तु आततायी शस्त्रपाणिः, तेन च पुत्रहन्तृत्वं लक्ष्यते । गाण्डीवाद-

ধনুষো মুক্তৈর্বিশিখৈর্বাণৈরুপাহরে ত্বংসমীপমানয়ামি । যচ্ছির আক্রম্য
আসনং বিধায় দধ্বপুত্রা সতী ॥

১৭। বল্লবো রম্যা বিচিত্রা জল্লা ভাষণানি, তৈঃ ; স অর্জুনঃ ;
অচ্যুত এব মিত্রঃ সূতশ্চ সারথিশ্চ যশ্চ, দংশিতো বদ্ধকবচঃ, উগ্রঃ
ধনুশ্চাপো যশ্চ, কপির্নুমান্ ধ্বজে যশ্চ । গুরোঃ পুত্রং রথেন অঘাদ্রবৎ
অনুধাবৎ ॥

১৮। আপতন্তুমাধাবন্তম্ ; স দ্রৌণিঃ, কুমারহা বালঘাতী, উদ্বিগ্নমনাঃ
কম্পিতহৃদয়ঃ, প্রাণপরীপ্সুঃ প্রাণান্ লব্ধ্ব মিচ্ছুঃ, ন তু কীর্ত্তিম্ । যাবদগমং
যাবদগন্তং শক্যং, তাবতুর্ক্স্যাং পরাদ্রবৎ পলায়ত । কো ব্রহ্মা মৃগো ভূত্বা
সূতাং জভিতুমুত্ততঃ সন্ রুদ্রশ্চ ভয়াদ্ যথা পলায়তে স্ম । অর্ক ইতি
পাঠে বামনপুরাণকথা সূচিতা । তথাহি বিদ্যাম্বালী নাম কশিচদ্রাক্ষসো
মাহেশ্বরঃ, তস্মৈ রুদ্রেণ সৌবর্ণং বিমানং দত্তম্ । ততোহসাবর্কশ্চ পৃষ্ঠতো
ভ্রমন্ বিমানদীপ্ত্যা রাত্রিং বিলোপিতবান্ । ততোহর্কেণ নিজতেজসা
দ্রাবয়িত্বা তদ্বিমানং পাতিতম্ । তচ্ছত্বা কুপিতে রুদ্রে ভয়াদর্কঃ
পরাদ্রবৎ । ততো রুদ্রশ্চ ক্রুরয়া দৃষ্ট্যা দন্দহমানঃ পতন্ বারাগশ্চাং পতিতো
লোলার্কনাম্না বিখ্যাতো জাত ইতি ॥

১৯। অশরণং রক্ষকরহিতম্ । ননু পলায়নমেব রক্ষকমস্তি ? ন,
তশ্চাপি কুষ্ঠিতত্বাদিত্যাহ—শ্রান্তা বাজিনো যশ্চ তম্ ; ব্রহ্মশিরোহস্ত্রং
ব্রহ্মাস্ত্রম্ । দ্বিজাশ্বজ ইতি, অদীর্ঘদর্শিতামাহ ॥

২০। তদ্ ব্রহ্মাস্ত্রম্, সমাহিতঃ কৃতধ্যানঃ ; উপসংহারমজানতোহপি
সন্ধানে হেতুঃ—প্রাণকচ্ছ ইতি ॥

২১। ততোহস্ত্রাং সর্বতোদিশং প্রাহুষ্কৃতং প্রকটীকৃতং তেজঃ
অভিপ্রেক্ষ্য, ততঃ প্রাণাপদধ্বাভিপ্রেক্ষ্য ॥

২২—২৫ । প্রস্তুতং বিজ্ঞাপয়িতুং প্রথমং স্তোতি—কৃষ্ণ কৃষ্ণেতি চতুর্ভিঃ । সংসৃতেহেতোদহমানানাং তস্মা অপবর্গঃ অপবর্জ্জয়িতা নাশক ইত্যর্থঃ ॥ (২৩) যতস্বমীশ্বরঃ সাক্ষাৎ । কুতঃ ? যতঃ প্রকৃতেঃ পরঃ পুরুষঃ । তৎ কুতঃ ? যত আত্মঃ কারণম্ । কারণত্বেহপ্যবিকারিতামাহ—মায়াং বৃন্দশ্চাভিভূয় কৈবল্যস্বরূপে আত্মশ্চেব স্থিত ইতি ॥ (২৪) ত্রিবর্গ-দাতাপি ত্বমেব ইত্যাহ—স ইতি । যস্বং মায়ামভিভূয় স্থিতঃ, স এব মায়াভিভূতস্ম জনস্ম ধর্মাদিফলমুপাসিতঃ সন্ বিধৎসে । বীর্যেণ প্রভাবেণ ॥ (২৫) তথা চানেনাবতারেণ তব সাধুপক্ষপাতো লক্ষ্যতে ইত্যাহ—তথেতি । কিং ভূভারহরণং মদিচ্ছামাত্রেণ ন ভবতি ? তত্রাহ—স্বানাং জ্ঞাতীনাং অনুধ্যানায় চ, তথা অনন্তভাবানামেকান্তভক্তানাঞ্চ ॥

২৬ । এবং স্তত্বা প্রস্তুতং বিজ্ঞাপয়তি—কিমিতি, কিং কিমান্বকমিদং কুতো বা আয়াতীতি ; স্মিৎ বিতর্কে ॥

২৭ । ইদং দ্রোণপুত্রস্ম ব্রাহ্মমন্ত্রম্ । তেন চ প্রাণবাধে প্রাপ্তে প্রদর্শিতং কেবলং, ন তু তৎপ্রয়োগকুশল ইত্যর্থঃ ; যতোহসাবুপসংহারং ন বেদ, ন জানাতি, এতচ্চ ত্বং বেথ জানাসি ॥

২৮ । প্রত্যবকর্শনং কৃশত্বকরণং নিবর্তকমিত্যর্থঃ । অতস্তদন্ততেজঃ উন্নক্শমুৎকটং ব্রহ্মাস্ততেজসৈব জহি যাতয় । ত্বৎপ্রযুক্তধাত্বং তদুপ-সংহৃত্য স্বয়মুপশামোদ্যতস্বমস্তুজোহসি ॥

২৯ । পরে শত্রবঃ, ত এব বীরাস্তান্ হস্তীতি তথাবিধঃ, ফাল্গুনোহর্জুনঃ অপঃ স্পৃষ্ট্বা আচম্য তৎ শ্রীকৃষ্ণং পরিক্রম্য প্রদক্ষিণীকৃত্য, ব্রাহ্মায় ব্রহ্মাস্ত্রং নিবর্তয়িতুম্ ॥

৩০ । ততশ্চ উভয়োব্রহ্মাস্ত্রয়োস্তেজসী শরৈঃ সংবৃতে সংবেষ্টিতে পরস্পরং মিলিত্বা ববুধাতে অবর্দ্ধিতাম্ । কিং কৃত্বা ? রোদসী ছাবা-

পৃথিব্যৌ খমন্তরীক্ষঞ্চ আবৃত্য, যথা প্রলয়ে সঙ্কর্ষণমুখাগ্নিরূপরিস্থিতোহর্কশ্চ
সংহত্য বর্কেতে তদ্বৎ ॥

৩১। তয়োদ্রৌণিফাল্লনয়োঃ ; তেন দহ্যমানাঃ সাংবর্তকং প্রলয়াগ্নি-
মমংসত মেনিরে ॥

৩২। লোকানাং ব্যতিকরং ব্যত্যয়ং নাশমিত্যর্থঃ । বাসুদেবশ্চ
মতঞ্চালক্ষ্য ব্রহ্মাস্তদ্বয়মুপসংহতবান্ ॥

৩৩। গৌতমবংশাজ্জাতা গৌতমী কুপী তশ্চাঃ সূতম্, অমর্ষেণ
কোপেন তাস্মৈ অক্ষিণী যশ্চ সঃ । নিষ্কপত্বে দৃষ্টান্তঃ—পশুং যথেন্তি, তশ্চ
বন্ধনং ধর্ম ইত্যত্র বা দৃষ্টান্তঃ, যথা যাজ্ঞিকঃ পশুমিতি, রশনয়া
রজ্জ্বা ॥

৩৪—৩৯। শোকরোষাদিয়ুক্তশ্চাপ্যর্জুনশ্চ ধর্মনিষ্ঠাখ্যাপনায় শ্রীকৃষ্ণ-
বাক্যং, তদাহ ষড়্ভিঃ । শিবিরায় রাজনিবেশায় নিনীষন্তং নেতুমিচ্ছন্তম্,
প্রকুপিত ইবেতি ॥ (৩৫) অনাগসঃ নিরপরাধান্ ॥ (৩৬) রিপোরপি
সুপ্তশ্চ বালশ্চ চ বধো ন ধর্ম ইত্যত্রার্থেদর্শয়তি—মত্তমিত্যাदिना ; মত্তং
মত্তাদিনা, প্রমত্তমনবহিতম্, উন্নত্তং গ্রহবাতাদিনা, জড়ম্ অনুত্তমম্, প্রপন্নং
শরণাগতম্, বিরথং ভগ্নরথম্ ॥ (৩৭) তদ্বধো দণ্ডরূপস্তশ্চৈব শ্রেয়ঃ
পুরুষার্থঃ, যদ্ব্যতো দণ্ডপ্রায়শ্চিত্তরহিতাদোষাৎ স পুমান্ অধো বাতীতি ।
তথা চ স্মরন্তি—‘রাজভিধুঁতদণ্ডাস্ত কৃতপাপাশ্চ মানবাঃ’^১ । বিধৃতকল্মষা
বাস্তি স্বর্গং স্কৃতিনো যথা ॥’ ইতি ॥

৪০। যত্বপি চোদিতঃ, তথাপি হন্তং নৈচ্ছৎ ; আত্মহনং পুত্র-
হস্তারমপি, যতো মহান্ ॥

৪১। গোবিন্দঃ প্রিয়ঃ সারথিশ্চ যশ্চ সঃ । আত্মজান্ শোচন্ত্যে ॥

४२ । तथा परिभवेण आहृतमानीतम्, कर्मणो जूष्पितेन दोषेण
अवाङ्मुखम्, अपकृतमपकारिणं रूपया निरीक्ष्य ; वामः शोभनः स्वभावो
यश्चाः सा ; ननाम च, उवाच चेति चकाराभ्यां सप्तमः सूचितः ॥

४३ । वक्त्रेनानयनमसहमाना ॥

४४ । सरहस्यो गोपयामन्नसहितः, विसर्गोहज्जप्रयोगः, उपसंयमः
उपसंहारः, ताभ्यां सहितोहज्जसमूहश्च ॥

४५ । किञ्च, तस्य द्रोणश्रावणो देहश्राद्धं रूपी आस्ये । अर्द्धत्वे
हेतुः—पत्नी, 'अर्द्धो वा एष आश्रमो यं पत्नी' इति श्रुतेः ;
'जायापती अग्निमादधीयाताम्' इत्यादिश्रुतेः, उभयोरैककारकत्वाव-
गमाच्च । ननु भर्तुरि मृते कथं सा जीवति ? तत्राह—नाशगाद्
भर्तारम्, यतो वीरसूः पुत्रवती ॥

४६ । तं तस्मात्, गौरवं गुरोः कुलं, भवद्भिः कर्तृभिरुजिनं दुःखं
प्राप्तुं नार्हति, किञ्च पूज्यं वन्द्यम् ॥

४७ । मृतवत्सा मृतपुत्रा ॥

४८ । विपक्षे दोषमाह—यैरिति । तेषां राज्ञानां कुलं कर्म ।
कथञ्चुतम् ? सानुवक्तं सपरिवारम्, शुचा शोकेनार्पितं व्याप्तुञ्च, ब्रह्मकुलं
कर्तुं प्रदहति ॥

४९ । धर्म्यामित्यादयो वचसः षड्गुणाः पूर्वश्लोकवृत्ते द्रष्टव्याः ।
तत्र धर्म्यां धर्मादनपेतं मुच्यतां मुच्यतामिति, श्राव्यं श्रायादनपेतं
सरहस्य इत्यादि, सकरणं तश्रावणोहर्द्धं पत्नीति, निर्बलीकं तद्वर्णजेति,
समं मा रोदीदिति दुःखसाम्योक्तेः, महं यैः कोपितमिति निर्भुरोक्त्या
हितोपदेशात्, एवञ्चुतं राज्ञ्या वचः । हे द्विजाः ! प्रत्यनन्दं अनु-
मोदितवान् ॥

५० । नकुलादयश्च प्रत्यनन्दन् ; युयुधानः सात्यकिः ॥

५१। तस्य तथाविधस्य द्रोणेः वध एव श्रेष्ठः, अग्रथा तस्य नरक-
पातप्रसङ्गः श्राव्यः, तत्राह—न भर्तु रिति ; अहन् जघान ॥

५२। चतुर्भुजोक्तैरयं भावः—भूमि तं हस्तं प्रवृत्ते, द्रोपद्यां
सहसा तन्निवारणे प्रवृत्तायाम्, उभयोः संवरणायविकृतचतुर्भुज इति ।
सन्दिहानस्य—सख्यारज्जुनस्य ॥

५३। वधार्हणः वधार्हः, मयैव शास्त्रकृता, ब्राह्मणो न हस्तव्य इति ;
तथा—‘आततायिनमायास्तमपि वेदान्तपारगम् । जिघांसन्तं जिघांसौयान्न
तेन ब्रह्महा भवेत् ॥’ इति च वदता ; तदुभयमपानुशासनं परिपालय ॥

५४। तव च प्रतिज्जां प्रपूरयेत्याह—प्रियां सासुयता त्वया वत्
प्रतिश्रुतं हननं, तच्च सत्यां कुरु, प्रियं कुरु ; मह्यं मम, तत्र वधे
भूमिं प्रियं भवति, अवधे द्रोपद्यां, द्वये श्रीकृष्णस्य ॥

५५। हार्दिमभिप्रायम् आज्ञाय ज्ञात्वा । न हर्षक्यमुभयं विदध्या-
दतोहयमभिप्राय इति ज्ञात्वेत्यर्थः ; असिना खड्गेन, मूर्द्ध्नां मूर्द्धनि
जातम्, सहमूर्द्धजः सकेशम् ॥

५६। मणिना च हीनं निरयापयं निःसारितवान् ॥

५७। अनेन च श्रीकृष्णोक्तं सर्वं सम्पादितवानित्याह—वपनमिति ॥

५८। निर्हरणम्—दाहार्थं नयनम् ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकायां प्रथमस्कन्धे

सप्तमोऽध्यायः ॥ १ ॥

অষ্টমোহধ্যায়ঃ

অষ্টমে কুপিতদ্রোণেরস্ত্রাদক্ষা পরীক্ষিতঃ ।

কৃষ্ণেন তৎস্তুতিঃ কুন্ত্যা রাজ্ঞঃ শোকশ্চ কীর্ত্যতে^১ ॥ (১)

১ । তে পাণ্ডবাঃ সম্পরিতানাং মৃতানাং গঙ্গায়ামুদকং দাতুং সক্রুশাঃ
কৃষ্ণেন সহিতাঃ স্ত্রিয়ঃ স্ত্রীঃ পুরস্কৃত্য অগ্রতঃ কৃত্বা, তস্মিন্ কার্যে
স্ত্রীপুরঃসরত্ববিধানাং ॥

২ । উদকং নিনীয় দত্ত্বা, হরিপাদাজ্বরজোভিঃ পূতা যা সরিং গঙ্গা,
তস্তা জলে । পুনগ্রহণাদাবপি স্নাতা ইতি গম্যতে ॥

৩ । কুরুপতিং যুধিষ্ঠিরম্, সহানুজং ভীমাদিভিঃ সহিতম্ । পুত্র-
শোকাকর্তামিতি তিস্র্শাং বিশেষণম্ ॥

৪ । মুনিভিঃ সহঃ ॥

৫ । কিতবৈধূর্ভৈর্হুর্ষোধনাদিভিঃ ; দ্রৌপত্যাঃ কচগ্রহণাদিনা ক্ষতং
নষ্টমায়ুর্ঘেষাং তান্ ॥

৬ । যাজয়িত্ত্ব্যাদিনা ভাবিকথাসংক্ষেপঃ, শতমত্নোঃ শতক্রতোরিব
অতনোং ॥

৭ । শৈনেয়ঃ শিনের্নপ্তা সাত্যকিঃ, তেন চোদ্ধবেন চ সংযুতঃ ॥

৮ । রথমাস্থিতঃ সন্, উত্তরাং পরীক্ষিন্মাতরং ভয়েন বিহ্বলাং
ব্যাকুলাম্, অভিমুখং ধাবতীমুপলেভে দদর্শ ॥

৯—১০ । উত্তরা শ্রীকৃষ্ণং প্রার্থয়তে—পাহি পাহীতি দ্বাভ্যাম্ । অগ্ৰস্তু
প্রার্থনাসোগ্যে নাস্তীত্যাহ—ত্বং ত্বত্তঃ অগ্রমভয়ং ভয়রহিতং ন পশ্যামি ।
যত্র লোকে পরম্পরমত্নোহগ্রং মৃত্যুর্ভবতি তত্র ॥ (১০) অত্র প্রস্তুতং

১ । শোকঃ প্রকীর্ষিতঃ (ক) ।

ভয়মাবেদয়তি—অভিভবতি অভিমুখমায়াতি । তপ্তমায়সং নৌহময়ং শস্যং
যশ্চ সঃ । অতিকার্পণ্যমাহ—কামমিতি, কামং যথেষ্টম্ ॥

১১। পরাভবেণাতিকুপিতশ্চ দ্রৌণেরপাণ্ডবং পাণ্ডবশূচ্যমিদং বিধ্বং
কর্ত্বং প্রবৃত্তং ব্রহ্মাস্ত্রমবধ্যত ।

১২। অতএব বহুমুখং ব্রহ্মাস্ত্রং তদাগতমিত্যাহ—তর্হ্যেবেতি ।

১৩। ব্রহ্মাস্ত্রশ্চ অস্ত্রান্তরৈরনিবর্ত্যত্বাৎ^১ তৎ দুষ্পরিহরং ব্যসনং
বীক্ষ্য । ন অশ্রুবিষয় আত্মা যেষাং স্বৈকনিষ্ঠানামিত্যর্থঃ ॥

১৪। বৈরাট্যা উত্তরায়া অন্তঃস্থঃ সন্ গর্ভমাবৃতবান্ । তত্র হেতুঃ—
যত আত্মা অন্তর্ধ্যামী, যোগেশ্বর ইতি বহিঃস্থশ্চাপি প্রবেশঘটনার্থমুক্তম্ ।
কুরুণাং তন্তবে সন্তানায়, পাণ্ডবানাংপি কুরুবংশজত্বাদেবমুক্তম্ ॥

১৫। অমোঘমপ্রতিক্রিয়ঞ্চ সমশাম্যৎ সংশান্তমসীৎ ॥

১৬। এতদব্রহ্মাস্ত্রশমনমাশর্চ্যং মা মংস্থা ন মশ্রব ; ইদং জগৎ ॥

১৭। কৃষ্ণয়া চ সহ ॥

১৮। ত্বা ত্বাং নমশ্চে নমস্করোমি । নহু কনিষ্ঠং মাং কথং
নমস্করোষি ? তত্রাহ—আদ্যং পুরুষম্ । কুতঃ ? প্রকৃতেঃ পরম্ ; তৎ
কুতঃ ? ঈশ্বরং প্রকৃতেরপি নিয়ন্তারম্, অতএব সর্বভূতানামনুর্বহিষ্
পূর্ণত্বেনাবস্থিতং, তথাপ্যলক্ষ্যম্ ॥

১৯। তত্র হেতুঃ—মায়ৈব জবনিকা তিরস্করিণীরূপা, তয়া অস্বহ্নং
প্রতিচ্ছন্নম্ ; অতোহহমজ্ঞা ভক্তিয়োগানভিজ্ঞা কেবলং নমস্শামি । অধঃ
অক্ষজমিন্দ্রিয়জং জ্ঞানং যশ্চান্তম্ ; অব্যয়ম্ অপরিচ্ছিন্নম্, তৎ প্রপঞ্চয়তি
—মূঢ়দৃশা দেহাভিমানিনা পুংসা ত্বং ন লক্ষ্যসে ॥

২০। কিঞ্চ, পরমহংসানামাত্মানাত্মবিবেকিনাম্, ততো মুনীনাং
মননশীলানামপি, ততশ্চামলাত্মনাং নিবৃত্তরাগাদীনামপি, তথা তেন নিজ-

महिम्ना न लक्ष्यसे । ततो भक्तियोगं विधातुं त्वां वयं श्रियः कथं हि पशेम ? वद्वा, परमहंसानामपि भक्तियोगविधानार्थं त्वामात्मारामान् मुनीनपि अचिन्त्यनिजगुणैराकृष्य भक्तियोगं विधातुं कारयितुमव- तीर्णमित्यर्थः ॥

२१—२२ । ज्ञानभक्त्योरशक्यत्वमुक्त्वा पुनः केवलं नमस्करोति— कृष्यायेति द्वाभ्याम् ॥ (२२) पक्षजं नाभौ यश्च, पक्षजानां मालास्ति यश्च, पक्षजवत् प्रसन्ने नेत्रे यश्च, पक्षजाङ्गितावज्ज्यी यश्च तस्मै ॥

२३—२४ । तत्कृतोपकाराननुस्मरति—यथेति द्वाभ्याम् । अयमर्थः—मातृतोहपि मयाधिका तव प्रीतिः । तथाहि हे ह्रवीकेश ! यथा देवकी कंससेन रुद्धा त्वया विमोचिता, अहङ्ग किं तथैव विमोचितेति काका महान् विशेष उक्तः । तं दर्शयति—सा अतिचिरं रुद्धा सती तस्मादेव सरुद्धििमोचिता, तथा गुत्तार्पिता च सती, न च तस्याः पुत्रा रक्षिताः । अस्ति चात्रो नाथस्तथाः ; अहङ्ग विपद्गणां, तत्रापि मूढः शीघ्रं, सात्त्विका च त्वयैव नाथेनेति ॥ (२४) विपद्गणमेव दर्शयति—विषाद- तीमश्च विष-मोदकदानां, महाग्नेज्ज्बुगृहदाहां, पुरुषादा हिडिष्वादयो राक्षसान्तेषां दर्शनां, असंसभार्या द्यूतस्थानां, अभितो रक्षिता आस्य अभवाम् ॥

२५ । यद् यास्य विपत्सु । कीदृशं दर्शनम् ? नास्ति पुनरपि भवदर्शनं यस्मात् तत् ॥

२६ । सम्पदस्तु श्रेयःपरिपस्त्रिष्ठ इत्याह—जन्म संकुले, जन्मादिभि- रेषमानो मदो यश्च सः, अविधातुं श्रीकृष्ण गोविन्देति वक्तुमपि, अकिञ्चनानां गोचरं विषयभूतम् ॥

२७ । प्रसूतमनोरथ-पूरणाय पुनः प्रथमति—नम इति । अकिञ्चना- त्तु एव वित्तं सर्वस्वं यश्च तस्मै । ततः किम् ? निवृत्ता गुणवृत्तयो

धर्मार्थकामविषया यस्मात् तस्मै । तत् कुतः ? आत्मारामाय । तत् कुतः ?
शास्त्राय रागादिरहिताय । किञ्च, कैबल्यापतये कैबल्यां दातुं समर्थाय ॥

२८ । ननु देवकीपुत्रं मां कथमेवं श्लोषि ? तत्राह—मञ्जे त्वां
कालं, न तु देवकीपुत्रम् । तत्र हेतवः—ईशानं नियन्तारम्, अनादि-
निधनमाशुशुभम्, विभुं प्रभुम्, समं यथा भवति तथा सर्वत्र चरन्तम् ।
ननु पार्थसारथेर्मम कथं साम्यम् ? तत्राह—यद् यत्सुत्रो निमित्तभूताद्
भूतानामेव मिथः कलिः कलहो भवति, न तु स्वतस्त्रयि वैषम्यम् ॥

२९ । ननु निग्रहानुग्रहरूपं मयि प्रसिद्धं वैषम्यम् ; अत आह—न
वेदेति. नृणां विडम्बनमनुकरणमीहमानश्च कुर्वतः, यस्मिन् त्रयि विषमा
मतिरनुग्रहनिग्रहरूपा भवति ॥

३० । अजश्च जग, अकर्तुः कर्म, तिर्यक्च वराहादिरूपेण, नृषु
रामादिरूपेण, ऋषिषु नरनारायणादिरूपेण^१, यादःसु मंशादिरूपेण ॥

३१ । नरविडम्बनमत्याश्चर्यामित्याह—गोपीति, गोपी यशोदा त्रयि
कृतागसि दधिभाण्डस्फोटनं कृतवति यावत् दाम रज्जुमाददे जग्राह,
तावत् तत्क्षणमेव ते तव या दशा अवस्था, सा मां विमोहयति । किञ्चूतश्च ?
अश्रुभिः कलिलं व्यामिश्रमञ्जनं ययोः, ते च ते मञ्जमे व्याकुले अग्निनी
यस्मिन्, तद्वत्तुं निनीय अधःकृत्वा ताडयिष्यतीति भयश्च भावनया स्थितश्च ।
यद्यतः तत्रो भौरपि स्वयं विभेति, तश्च ते दशा ॥

३२—३५ । अतएव जगन्नोहनतया दुर्जेयत्वात् तव जन्मादि बहुधा
वर्णयन्तीत्याह—केचिदिति चतुर्भिः । पुण्याश्लोकश्च प्रियश्च युधिष्ठिरश्च
कीर्तये, यदोरेव कीर्तये इति वा, अन्ववाये वंशे मलयश्च कीर्तये
वंशे वा चन्दनं यथा ॥ (३३) तथा वसुदेवश्च भार्यायां देवक्यामज

এব ত্বমভ্যাগাৎ পুত্রত্বমিতি শেষঃ । প্রথমপুরুষস্বার্থঃ । অর্ভত্বমিতি পাঠঃ
সুগমঃ । তাভ্যামেব পূর্কং স্মৃতপঃ-পৃথ্ণিরূপাভ্যাং যাচিতঃ সন্ । অশ্র
জগতঃ ক্ষেমায়া ॥ (৩৪) আত্মভুবেতি ব্রহ্মপ্রার্থনশ্চ প্রাধাত্ত্ববিবক্ষয়া
মতান্তরম্ ॥ (৩৫) পরমানন্দস্বরূপাজ্ঞানমবিষ্টা, ততো দেহাত্ত্বভিমানাং
কামঃ, ততঃ কৰ্ম্মাণি, তৈঃ ক্লিষ্টমানানাং তন্নিবৃত্তয়ে শ্রবণাত্ত্বর্হাণি কৰ্ম্মাণি
করিষ্যন্ ॥

৩৬ । অশ্র পক্ষশ্চ সিদ্ধান্ততামভিপ্রোত্য শ্রবণাদিফলমাহ—শৃণুস্তীতি,
নন্দস্তি অষ্ট্রেঃ কীর্ত্ত্যমানমভিনন্দস্তি যে জনাঃ, ঈহিতং চরিতম্, তাবকং
ত্বদীয়ং পদাস্বজম্ । ত এব পশ্চন্ত্যেব অচিরেণৈবেতি সৰ্ব্বত্রাবধারণম্ ।
কীদৃশম্ ? ভবপ্রবাহশ্চ জন্মপরম্পরায়া উপরমো যস্মিন্ তৎ ॥

৩৭—৪০ । ইদানীং তবাস্মৎপরিত্যাগোহহুচিত ইত্যশয়েনাহ—
অপীতি চতুর্ভিঃ । হে প্রভো ! সূহৃদোহতিস্নিগ্ধান্ অন্তুজীবিনশ্চ নোহত্মাপি
স্বিৎ কিংস্বিৎ ত্বং জিহাসসি ? যেসামস্মাকমত্য়ং পরায়ণং নৈবাস্তি ।
কুতঃ ? রাজসু যোজিতমংহো দুঃখং যৈস্তেষাম্ । স্বানাং কৃতমীহিত-
মপেক্ষিতং যেন তশ্চ সম্বোধনম্ । স্বকৃতেহিত ইতি বিসর্গান্তপাঠে
ত্বংপদবিশেষণম্ ॥ (৩৮) নহু তব বন্ধবো বাদবাঃ, পুত্রাশ্চ পাণ্ডবাঃ,
শূরাঃ সমর্থাশ্চ, তৎ কিং কার্পণ্যং ভাষসে ? অত আহ—কে ইতি ।
যর্হি ভবতো ভগবতোহদর্শনং যদা ত্বমস্মান্ ন পশ্যসি, তদা নামরূপাভ্যাং
নাম্না বিখ্যাতাঃ, রূপেণ সমৃদ্ধ্যা চ বহুভিঃ সহিতাঃ পাণ্ডবা নাম কে বয়ম্ ?
ন কেহপি ; অতিতুচ্ছা ইত্যর্থঃ । হৃষীকানামিদ্ৰিয়াণামীশিতুঃ জীবস্তাদর্শনে
যথা ন কিঞ্চিন্নাম চ রূপঞ্চ তদ্বৎ ॥ (৩৯) কিঞ্চ যথৈদানীমিয়মস্মৎপাল্যা
ভূমিঃ স্বৈরসাধারণৈর্বজ্রাস্কুশাদিভিলক্ষণৈর্বিলাক্ষিতৈশ্চিহ্নিতৈস্ত্বৎপদৈরক্ষিতা
সতী ভাতি, তত্র তদা ত্বয়ি নির্গতে সতি ন শোভিষ্যতে ॥ (৪০) অপি চ
ইমে জনপদা দেশাঃ স্বৃদ্ধাঃ স্তুসমৃদ্ধয়ঃ সন্তঃ ॥

४१ । गमने पाण्डवानामकुशलम्, अगमने च वादवानामित्युभयतो व्याकुलचित्ता सती तेषु स्नेहनिवृत्तिं प्रार्थयते—अथेति । विश्वेशेत्यादि सन्धोधनानि स्नेहपाशच्छेदे सामर्थ्यापनाय ; दृढं सन्तम् ॥

४२ । ततः किम् ? अत आह—द्वयीति । अनग्रविषया सती मे मती रतिमुद्धतां अनवच्छिन्नां प्रीतिं करोत्वित्यर्थः । ओषं पूरम्, यथा गङ्गा प्रतिबन्धं न गणयति, एवं मतिरपि विघ्नान् न गणयत्विति भावः ॥

४३ । एवमभ्यर्थ्य पुनः प्रणमति—हे श्रीकृष्ण ! ते नमः । उपकारानुस्मरन्ती बहुधा सन्धोधयति—कृष्णसख ! अर्जुनश्च सखे ! वृषणीनाम् ऋषभश्रेष्ठ ! अब्रह्मे भूमौ द्रुहन्ति ये राज्ञास्तेषां वंशश्च दहन ! एवमपि अनपवर्गवीर्या अक्षीणप्रभाव ! गोविन्द प्राप्तुकामधैर्यैश्वर्या ! गोविन्द-सुराणामर्तिहरोहवतारो यश्च इति ॥

४४ । कलानि मधुराणि पादानि येषु, तैर्वाक्यैः परिणतः सुतोहखिल उदयो महिमा यश्च सः ; सुतावित्याम्नां परिणुतेति वक्तव्ये दीर्घश्छन्दो-ह्नुरोधेन ; मन्दमीषं । तश्च हास एव माया, वक्ष्यति हि—‘हासो जनोन्मादकरी च माया’ इति ॥

४५ । द्वयि मेहनग्रविषया मतिरिति यं प्रार्थितं, तद्वाचमित्यङ्गीकृत्य रथस्थानादगजसाह्वयमागत्य पश्चात् तांश्च अग्रांश्च सुभद्राद्याः स्त्रिय उपामन्त्र्या अनुज्जाप्य स्वपुत्रं याशन् राज्ञा युधिष्ठिरेण प्रेमणा अत्रैव किञ्चिन् कालं निवसेति सम्प्रार्थ्य निवारितः ॥

४६ । अथ भृशनिर्वाणोऽसवः वक्तुमुपोद्वतकथां प्रस्तौति । व्यासाद्यैः प्रबोधितोऽपि शुचा व्यापुः सन्नावुध्यत विवेकं नं प्राप । कुतः ? ईश्वरेहाया अज्ज्ञेः, स्वभक्तभृशनिर्वाणमहोऽसवाय राज्ञा सह कुरुक्येद्रं गन्तव्यं, तन्मुखेनैवायं प्रबोधनीय इति हीश्वराभिप्रायः कार्या-द्वयविधायकः, तमजानन्दिरित्यर्थः । श्रीकृष्णेनापि प्रबोधितो नावुध्यत ।

তত্র হেতুঃ—অদ্ভুতকৰ্ম্মণেতি যথা কুরুপাণ্ডবসন্ধানার্থং গতোহপি যথো-
চিতমেব বদন্নপি বিগ্রহমেব স্বীকৃতবান্^১, এবমত্রাপি প্রবোধয়ন্নবোধমেব
দৃষ্টিচকারেত্যর্থঃ ॥

৪৭—৫২ । অবোধমেব প্রপঞ্চয়তি—আহেতি ষড়্ভিঃ । প্রাক্কুতেন
অবিবেকব্যাপ্তেন আত্মনা চিন্তেন । হে বিপ্রাঃ ॥ (৪৮) পারক্যস্ত স্ব-
শৃগালাঘাহারস্ত দেহস্থার্থে মে ময়া অক্ষৌহিণীঃ অক্ষৌহিণ্যঃ । অক্ষৌহিণী-
প্রমাণং ব্যাসেনোক্তম্—‘অক্ষৌহিণী প্রসংখ্যাতা রথানাং দ্বিজসত্তমাঃ ।
সংখ্যা গণনতত্ত্বজ্ঞেঃ সহস্রাণ্যেকবিংশতিঃ ॥ শতান্যুপরি চাষ্টৌ চ তথা
ভূয়শ্চ সপ্ততিঃ । গজানাঞ্চ প্রসংখ্যানমেতদেব প্রকীর্তিতম্ ॥ জ্ঞেয়ং
শতসহস্রস্ত সহস্রাণি নবৈব তু । নরাণামপি পঞ্চাশচ্ছতানি ত্রীণি চৈব
হি ॥ পঞ্চষষ্টিসহস্রাণি তথাস্থানাং শতানি চ । দশোত্তরাণি ষট্ প্রোহঃ
সংখ্যাতত্ত্ববিদো জনাঃ ॥ এতামক্ষৌহিণীং প্রার্হুর্থাবদিহ সংখ্যয়া ॥’ ইতি ॥
(৪৯) স্নহদঃ সঙ্ঘন্ধিনঃ, মিত্রাণি সখায়ঃ, পিতরঃ পিতৃব্যঃ ॥ (৫০)
স্বত্যাগ্নুশাসনাদ্ধৰ্ম্মযুদ্ধে ন দোষ ইতি চেৎ, তত্রাহ—নৈনো রাজ্ঞ ইতি ।
দ্বিষাং বধঃ, এনঃ পাপং ন ভবতীতি যৎ শাসনং শিক্ষারূপং বচঃ । কুতো
ন কল্পতে, যতস্তদ্বচঃ প্রজাভর্তুঁরবেব ; অয়ং ভাবঃ—স্বপ্রজানামন্যতো বাধে
প্রসক্তে তদ্বধোহনুজাতঃ, ত্বর্ষোধনেন তু প্রজায়াং পাল্যমানায়াং ময়া
কেবলং রাজ্যলোভেন হতত্বাৎ পাপমেবেদমিতি ॥ (৫১) কিঞ্চ, যুদ্ধে
পুংসাং বধো ভবতু নাম ধৰ্ম্মঃ, স্ত্রীণাস্তু ময়া হতা বন্ধবো যাসাং তাসাং,
যোহসৌ দ্রোহোহনুদ্দিষ্টোহপ্যাখিতঃ, তং ব্যাপোহিতুমপাকর্তুং কল্পঃ সমর্থো
নাম্ । গৃহমেধীয়েঃ গৃহাশ্রমবিহিতৈঃ ॥ (৫২) ননু চ ‘সৰ্ব্বং পাপানং
তরতি ব্রহ্মহত্যাং যোহশ্বমেধেন যজতে, য উ চৈনমেবং বেদ’ ইতি শ্রুতেঃ
পাপমশ্বমেধেন নশ্রেদেবেত্যশঙ্ক্য অবিবেকবিজৃম্বিতং হেতুবাদমাশ্রিত্য

নিরাকরোতি—যথেন্তি ; যথা ঘনপঙ্কেন পঙ্কাস্তো ন মৃজ্যতে, যথা বা
স্বরালেপ^১-কৃতমপাবিত্র্যং বহ্ব্যা সুরয়া ন মৃজ্যতে, তথৈব ভূতহত্যামেকাং
প্রমাদতো জাতাং বুদ্ধিপূর্ব্বকহিংসাপ্রায়ৈর্যজ্ঞেৰ্মাষ্ট্রুং শোধয়িতুং নাইতীতি ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থদীপিকায়াম্ প্রথমস্কন্ধে অষ্টমোহধ্যায়ঃ ॥ ৮ ॥

নবমোহধ্যায়ঃ

যুধিষ্ঠিরায় ভীষ্মেণ সৰ্ব্বধৰ্ম্মনিরূপণম্ ।

কৃষ্ণস্তুতিশ্চ মুক্তিশ্চ নবমে তস্মৈ বর্ণ্যতে ॥ (১)

১। তদর্থং তস্মাবিবেকঃ শ্রীকৃষ্ণেন সংবন্ধিতস্তদর্শয়তি—ইতীতি ।
সৰ্ব্বেষাং ধৰ্ম্মাণাং বিবিৎসয়া বেদিতুমিচ্ছয়া, বিনশনং কুরুক্ষেত্রম্, দেব-
ব্রতো ভীষ্মঃ ॥

২। সন্তুঃ শ্রেষ্ঠা অশ্বা যেষু তৈ রথৈঃ ॥

৪। সানুগাঃ পরিবারসহিতাঃ ॥

৫। তত্র তদা তত্রাসন্, তৎক্ষণমেবাগতা ইত্যর্থঃ । ভরতপুঙ্গবং
ভীষ্মম্ ॥

৬। রেণুকাস্তুতঃ পরশুরামঃ ॥

৮। ব্রহ্মরাতঃ শুকঃ, আঙ্গিরসো বৃহস্পতিঃ ॥

৯। বহুত্তমো ভীষ্মঃ, দেশকালবিভাগবিদিত্যুথাতুমশক্যত্বাচ্ছয়ান এব
মনসা বাচা চ পূজয়ামাসেত্যভিপ্রায়ঃ ॥

১০। হৃদিস্থং সন্তুং পুরত আসীনং পূজয়ামাস ॥

११ । उपसीनान् समीपे उपविष्टान्, प्रश्रयो विनयः, प्रेम स्नेहः, ताभ्यां सङ्गतान् उपसन्नान्, सन्नतानिति पाठे ताभ्यामवनतान् । अभ्याचष्ट अभ्यभाषत, अनुरागाश्रैः स्नेहाश्रभिः अस्मीभूतेन चक्षुषा उपलक्षितः ददर्शेति वा ॥

१२—२२ । अभिभाषणमेवाह—अहो इत्येकादशभिः । हे धर्म-
नन्दनाः ! क्लिष्टं यथा भवत्येवं जीवितुं नार्हथ यूयमिति यं, एतदहो कष्ट-
जुगुप्सितम्, अहो अग्रायाँकैतत्, यतो यूयं विप्रो धर्मोह्युत्तमश्च आश्रयो
वेषां ते ॥ (१३) किं संस्थिते मृते, बालाः प्रजाः पुत्रा यथाः सा ;
वधुश्चेति दैत्यं दर्शितम् । तोकान्णपत्यानि तद्वती अपतैः सह क्लेशान्
प्राप्तेत्यर्थः ॥ (१४) कालकृतत्वेन शोकं वारयति—सर्वमिति द्वाभ्याम् ।
भवतामपि, यद्वशे यद्वशवर्ती ॥ (१५) अहो दुर्घटघटनापटुः काल इत्याह—
यद्वेति । क्लृष्टोर्ज्जुनः, अस्मी धनी, ततस्तत्रापि विपत्, पुण्याशारीरबलशून्य-
नैपुण्याशान्-देवतासम्पत्तावपीत्यर्थः ॥ (१६) ननु क्लृष्टं कथं कालोऽति-
क्रामेदित्यपेक्षायामाह—न हीति । अत्र श्रीकृष्णश्चेति अङ्गुल्या दर्शयति
विधिंसितं कर्तुमिष्टम् । यत्र विधिंसितञ्च विजिज्ञासया ॥ (१७) ईदं
सुखादि, दैवतब्रह्ममोक्षराधीनं व्यवञ्च निश्चित्य तन्मोक्षरश्चानुविहितोऽहोवर्ती
सन्, कर्तुरि ज्ञः । हे नाथ ! कुलपरम्परागतस्वामिन् ! प्रभो समर्थ !
अनाथाः प्रजाः पाहि ॥ (१८) अनुविधेयः परमेश्वरश्च श्रीकृष्ण एवेत्याह
एष एव भगवान् सर्वेश्वरः, यत आद्यः पुमान् । तच्च कुतः ? यतो
नारायणः साक्षात् ॥ (१९) तदुपपादयति अश्नेति, अनुभावं प्रभावम् ॥
(२०) त्रमङ्गानां यमेवं मग्नसे । मातुलेयं मातुल्याः देवक्याः सुतम्,
प्रियं प्रीतिविषयम्, मित्रं प्रीतिकर्तारम्, सुहृत्तमं प्रत्यूपकारानपेक्ष्याप-
कारकम्, सौहृदाद्विश्वासदकरोः कृतवानसि ; सचिबं मन्त्रिणम् ॥ (२१) ननु

ঈশ্বরশ্চেৎ, কথং নীচে সারথ্যাদৌ প্রবৃত্তঃ ? তত্রাহ—সর্বেতি । তৎকৃতং
নীচোচ্চকর্ষকৃতং মম যোগ্যমযোগ্যমিতি মতিবৈষম্যং কচিদপি নাস্তি ।
কুতঃ ? নিরবদ্যস্ত রাগাদিশৃঙ্খলস্ত । তৎ কুতঃ ? অনহঙ্কতেঃ । তচ্চ কুতঃ ?
অদ্বয়স্ত । তদপি কুতঃ ? সমদৃশঃ । তত্রাপি হেতুঃ—সর্বস্তাত্মনঃ,
যথেষ্টং বা হেতুহেতুমদ্বাবঃ ॥ (২২) তথাপি সমত্বেহপি । হে ভূপ !
অনুকম্পিতমনুকম্পাম্ ॥

২৩—২৪ । ইদানীং স্বদেহত্যাগপর্য্যন্তং শ্রীকৃষ্ণাবস্থানং প্রার্থয়তে—
ভক্ত্যেতি দ্বাভ্যাম্ ॥ (২৪) যাবদিতি বিলম্বং ছোতয়তি । অহং হিনোমি
ত্যজামীতি স্বাতন্ত্র্যম্ । ইদমিত্যনাত্মত্বেন জ্ঞাতম্ । প্রসন্নহাসেন অরুণ-
লোচনাভাঞ্চ উল্লসৎ শোভমানং মুখান্বজং যস্ত । ধ্যানস্ত পস্থা বিষয়ঃ,
যোহৈত্বেরন্তশ্চিন্ত্যতে কেবলং, সোহগ্রতঃ স্থিতঃ সন্ মাং প্রতীক্ষতা-
মিত্যর্থঃ ॥

২৫ । তৎ সানুকম্পং বাক্যমাকর্ষ্য ॥

২৬—২৮ । পুরুষস্ত স্বভাবেন বিহিতান্ নরজাতিসাধারণান্ (ধর্ম্মান্)
বর্ণয়ামাসেতি তৃতীয়েনান্বয়ঃ । যথাবর্ণং বর্ণধর্ম্মান্, যথাশ্রমমাশ্রমধর্ম্মাংশ্চ,
বৈরাগ্যরাগাভ্যামুপাধিভ্যাং ক্রমেণান্নাতমুভয়ং নিবৃত্তিপ্রবৃত্তিরূপং লক্ষণং
ষেষাং তান্ ॥ (২৭) পুনস্তত্রৈব^২ বিশেষমাহ—দানেতি । মোক্ষধর্ম্মান্
শমদমাদীন্, ভগবদ্ধর্ম্মান্ হরিতোষকান্ দ্বাদশাদিনিয়মরূপান্, সমাসব্যাসৌ
সংক্ষেপবিস্তারৌ, তাবেব যোগাবুপায়ৌ ততস্তাভ্যাম্ ॥ (২৮) ধর্ম্মাদীংশ্চ
যথাধিকারং প্রতিনিয়তোপায়সহিতান্, যথা যথাবৎ, নানাখ্যানেষু যে যে
ইতিহাসাস্তেষু যথা সন্তি তথা বর্ণয়ামাস ॥

২৯ । ছন্দেন ইচ্ছয়া মৃত্যুর্ষস্ত ॥

৩০ । সহস্রণীরুদ্ধে সমীপস্থান্ সহস্রং রথিনো নয়তি পালয়তীতি সহস্রণীর্ভীষঃ । সহস্রণীরিতি পাঠে সহস্রার্থবতীর্গিরঃ । লসন্তৌ পীতো পটৌ যশ্চ তস্মিন্ । অমীলিতদৃগেব মনো ব্যধারয়ৎ ॥

৩১ । অনয়েব বিশুদ্ধয়া ধারণয়া হতমশুভং যশ্চ সঃ, তশ্চ শ্রীকৃষ্ণ-শ্ৰেক্ষয়া রূপাদৃষ্ট্যেব গতা আয়ুধশ্রমা যশ্চ সঃ, অতশ্চ নিবৃত্তঃ সর্বেন্দ্রিয়-বৃত্তীনাং বিভ্রমো বিবিধং ভ্রমণং যশ্চাৎ সঃ ; জগ্ৰৎ দেহম্ ॥

৩২ । পরমফলরূপাং শ্রীকৃষ্ণে রতিং প্রার্থয়িতুং প্রথমং স্বকৃতমর্পয়তি—ইতীতি । নানাধর্ম্মাত্ম্যপায়ৈর্মতির্মনোধারণলক্ষণা উপকল্পিতা সমর্পিতা । ক ? সাত্ত্বতানাং পুঙ্গবে শ্রেষ্ঠে ভগবতি ; বিতৃষ্ণা নিষ্কামা, অবিতৃষ্ণেতি বা ছেদঃ, অবিতৃপ্তা ইত্যর্থঃ । বিগতো ভূমা যশ্চাৎ তস্মিন্, যমপেক্ষ্যাগ্ৰত্র মহত্ত্বং নাস্তীত্যর্থঃ । তদেব পরমৈশ্বর্য্যমাহ—স্বসুখং স্বস্বরূপভূতং পরমা-নন্দমুপগতে প্রাপ্তবত্যেব । কচিৎ কদাচিৎ, বিহর্তুং ক্রৌড়িতুং প্রকৃতিং যোগমায়ামুপেয়ুষি স্বীকৃতবতি, ন তু স্বরূপতিরোধানেন জীববৎ পার-তন্ত্র্যমিত্যর্থঃ । বিহর্তু মিত্যুক্তং প্রপঞ্চয়তি—বদ্যতঃ প্রকৃতেঃ ভবপ্রবাহঃ সৃষ্টিপরম্পরা ভবতি ॥

৩৩ । ইদানীং শ্রীকৃষ্ণমুক্তিং বর্ণয়ন্ রতিং প্রার্থয়তে—ত্রিভুবনকমনং ত্রিলোক্যামেকমেব যৎ কমনীয়ং, তদ্বপুর্দধানে রতির্মেহস্ত । কথন্তুতং বপুঃ ? তমালবনীরৌ বর্ণৌ যশ্চ তৎ, প্রাতঃকালীনা রবেঃ করা ইব স্বত এব গোরে পীতে বরে নিশ্চলে অশ্বরে যশ্মিন্ তৎ, অলককুলৈরুপরিব্যবৃত-মাননাজং যশ্মিন্ তৎ ; বিজয়সখে পার্থসারথৌ ; অনবচ্ছা অহৈতুকী ফলা-ভিসন্ধিরহিতা রতিরস্ত ॥

৩৪ । বিজয়সখস্বমেবানুবর্ণয়ন্ রতিং প্রার্থয়তে । বুধি-যুদ্ধে তুরগাণাং খুররজস্তুরগরজস্তুেন বিধূম্না ধূসরাস্তে চ তে বিশ্বঞ্চ ইতন্ততশ্চলন্তঃ কচাঃ কুন্তলাস্তৈলুলিতং বিকীর্ণং শ্রমবারিশ্বেদবিন্দুরূপম্, তেন ভক্তবাৎসল্য-

द्वोतकेनालङ्कृतमाश्रुः यश्च तस्मिन् श्रीकृष्णे मम आत्मा मनोहस्त
रमतामित्यर्थः । पुनः किञ्चुते ? मदीयैर्निशितैस्तीक्ष्णैः शरैर्विभिद्यमाना
वृक् यश्च, शरैरेव बिलसं (क्रेटां) कवचं यश्च तस्मिन् ॥

३५ । किष्क, सपदीति । 'सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेहृत्वा ।
यावदेतान् निरीक्षेहहं योद्धुकामानवस्थितान् ॥' इति सथुरर्ज्जुनश्च वचो
निशम्य सपदि तत्रैव स्वपरयोर्बलयोः सैत्रयोर्मध्ये रथं निवेश्य
स्थिते पार्थसथे मम रतिरस्तु । तत्र स्थित्वा कृतं सथ्यं दर्शयति—परश्च
हृष्योऽधनश्च सैनिकानामायुरक्षा कालदृष्ट्या हतवति 'असौ भीष्मः, असौ
द्रोणः, असौ कर्णः' इति तत्रैव प्रदर्शनव्याजेन दृष्ट्यैव सर्वेषामायु-
रारक्ष्यार्ज्जुनश्च जयं कृतवति ॥

३६ । न केवलमर्ज्जुनश्च सपत्न्यायुर्हरणेनैव जयमावहं, किञ्चुविद्याहर-
णेनापीत्याह—व्यवहिता दूरे स्थिता या पृथना, तस्या मुखमिव मुखमग्रे
स्थितान् भीष्मादीन् निरीक्षेत्यर्थः । स्वजनवधादिमुखश्च निवृत्तश्च ; तद्वृत्तं
गीतास्तु—'एवमुक्त्वाऽर्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् । विश्वज्य सशरं चापं
शोकसंविग्नमानसः ॥' इति । कुमतिम्—अहं हस्तेत्यादि-कुवृद्धिम् ॥

३७—३८ । मम तु महान्तमनुग्रहं यः कृतवानित्याह द्वाभ्याम्—
स्वनिगमम् 'अशस्त एवाहं साहायमात्रं करिष्यामि' इत्येवञ्चुतां स्वप्रतिज्ञां
हित्वा, 'श्रीकृष्णं शस्त्रं ग्राहयिष्यामि' इत्येवञ्चुतां मं प्रतिज्ञामृतं सत्यं
यथा भवति तथा अधि अधिकां कर्तुं यो रथस्थः सन्नवप्लुतः सहसैवावतीर्णः
सन्नभ्यादभिमुखमथावत् । इत्थं हस्तं हरिः सिंह ईव । किञ्चुतः ?
धृतो रथचरणचक्रं येन सः, तदा च संरक्षेण मनुष्यानां विश्वतेरुदरस्थ-
सर्कृतभुवनभारेण प्रतिपदं चलदुः चलन्ती गोः पृथ्वी यन्मां सः, तेनैव
संरक्षेण पथि गतं पतितमूर्त्तरीयं वपुः यश्च स मुकुन्दो मे गतिर्भवति-
तुत्तरेणायः ॥ (३८) एवं यदाभ्यास्तदा अयमान्श्रुतातायिनो धन्विने

মে শিতৈস্তীক্ষৈবিশিথৈহতঃ ; অতো বিশীর্ণদংশঃ বিধ্বস্তকবচঃ, ক্ষতজেন
 রুধিরেণ পরিপ্লুতঃ ব্যাপ্তঃ সন্ প্রসভং বলাধারয়ন্তমর্জ্জুনমপ্যতিক্রম্য মদ্বধার্থ-
 মভিসসার অভিমুখং জগাম ; এবং যো লোকদৃষ্ট্যর্জ্জুনপক্ষপাতীব লক্ষিতঃ,
 বস্ততস্ত মমৈবানুগ্রহং কৃতবান্ ; যৎ 'মদ্বক্তেনোক্তং বচো মা মৃষাস্ত' ইতি
 স ভগবান্ মে মম গতির্ভবত্বিত্যর্থঃ ॥

৩৯—৪০ তদেবমগ্রায়ৈরপি ভূতারক্ষাব্যাগ্রে শ্রীকৃষ্ণে রতিমাশাস্তে—
 বিজয়োহর্জ্জুনঃ, তশ্চ রথ এব কুটুম্বঃ—অকৃত্যশতৈরপি রক্ষণীয়ো যশ্চ
 তস্মিন্ ; আন্তং তোত্রং প্রতোদো যেন তস্মিন্ ; ধৃত্যশ্চ যে হয়ানাং রশ্ময়ঃ
 প্রগ্রহাস্তে সন্তি যশ্চ তস্মিন্ ; 'ত্রীহাদিভ্যশ্চ' ইত্যনকারান্তাদপি রশ্মি-
 শব্দাদীন্ । তচ্ছ্রিয়া সারথ্যশ্রিয়া ঈক্ষণীয়ে শোভমানে । মুর্মূষোর্মর্তু-
 মিচ্ছাঃ । ননু অগ্রায়বর্ত্তিনি কিমিতি রতিঃ প্রার্থ্যতে ? অত আহ—
 ভগবতি অচিষ্টোশ্বর্ষে । তদাহ—ইহ যুদ্ধে হতাঃ সর্বে যং নিরীক্ষ্য সক্রপং
 তৎসমানরূপং গতাঃ প্রাপ্তা ইতি দিব্যদৃষ্ট্যা পশুন্নাহ ॥ (৪০) ক্ষাত্রধর্ম্মেণ
 যুদ্ধ্যমানাস্তৎসক্রপং প্রাপুরিতি ন চিত্রম্ । যতো মদাক্ষা অপি প্রাপুরিত্যাহ
 —ললিতগতিশ্চ বিলাসশ্চ রাসাদির্বল্লুহাসাদিশ্চ । মঞ্জুগত্যাদিভিরাশ্রীয়ে-
 স্তদৌয়ের্বা কল্লিত উরুর্মহান্ মানঃ পূজা বাসাং তাঃ, অত উৎকটেন
 মদেন অক্ষাঃ, অতএব তদেকচিত্তত্বেন তশ্চ কৃতং কর্ম্ম গোবর্ধনোদ্ধারণাদি-
 কমনুকৃতবত্যো গোপবধেবা যশ্চ প্রকৃতিং স্বরূপমগমন্ । মকারলোপ-
 স্বার্থঃ ; কিল প্রসিদ্ধৌ । তস্মিন্বেব রতিরস্ত ইতি পূর্বেণৈবাবয়ঃ ॥

৪১ । জগৎপূজ্যতামনুস্মরণাহ—মুনিগণৈর্নৃপবর্ষ্যেশ্চ সঙ্কুলে ব্যাপ্তে
 অন্তঃসদসি সভামধ্যে যুধিষ্ঠিরশ্চ রাজসূয় এষাং মুনিগণাদীনামীক্ষণীয়ঃ
 'অহো রূপমহো মহিমা' ইতেবমাশ্চর্য্যেণ বিলোকনীয়ঃ সন্ অর্হণমুপপেদে
 প্রাপ । এষ জগতামাত্মা মম দৃশি গোচরো দৃষ্টবিষয়ঃ সন্ আবিঃ
 প্রকটৌ বর্ত্ততে ; অহো মে ভাগ্যমিতি ভাবঃ ॥

४२ । सोहहं कृतार्थोहस्रीत्याह—तमिममिति । इममजं सम्यग्धि-
गतः प्राप्सोहस्रि । सम्यक्नुमाह—विधूतभेदमोहः । तदर्थं भेदश्रो-
पाधिकत्वमाह—आत्मकलितानां स्वयं निश्चितानां शरीरभाजां प्राणिनां
हृदि हृदि प्रतिहृदयं धिष्ठितमधिष्ठितम्, अधिष्ठाय स्थितमिति यावत् ; अकार-
लोपस्वार्थः । नैकधा अनेकधा अधिष्ठानभेदादनेकधा भातमित्यर्थः ।
अत्र दृष्टान्तः—सर्व प्राणिनां दृशं दृशं प्रति एकमेवार्कमनेकधा प्रतीत-
मिवेति ॥

४३ । मनोवाग्दृष्टीनां वृत्तिभिः, परमात्मानि श्रीकृष्ण, अन्तरेहवलीनः
श्वसो यश्च सः ॥

४४ । निष्कले निरुपाधो सम्पद्यमानं मिलितमाज्जय आलक्ष्य,
वयांसि पक्षिण इव ॥

४५ । देवैर्मानवैश्च वादिताः, राज्ञां मध्ये ये साधवोहनसूयवः ॥

४६ । निर्हरणादीनि दाहसंस्कारादीनि ; सम्यक्परेतश्च मुक्तश्रुतीत्यर्थः ॥

४७ । तश्च गुह्यनामभिर्बेदोक्तैः, कृष्ण एव हृदयं येषां ते
कृष्णहृदयाः ॥

४८ । पितरं धृतराष्ट्रम्, तपस्विनीं सन्तापवतीम् ॥

४९ । राजा युधिष्ठिरः ; अनुमतोहनुज्जातः ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायां प्रथमस्कन्धे नवमोहध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः

दशमे कृतकार्यांश्च हस्तिनापुरतो हरेः ।

ज्जीभिः संसृयमानंश्च वर्ण्यते द्वारकागमः ॥ (१)

१ । राज्यां चकारेत्युक्तम्, तत्र पृच्छति—हस्वेति । स्वशु युधिष्ठिरशु रिक्थे धने स्पर्द्धन्ते स्म ये ते तथा ; सम्प्रसारणमार्थम् ; यद्वा, स्वरिक्थाय स्पृं संग्रामो येषाम्, अतएव धनादिहरणादाततायिनस्तान् हत्वा प्रत्यव-
रुद्धभोजनो बन्धुवधद्वःखेन सङ्कुचितभोगः, राज्यलोभेन प्रागुभोगो वा कथं राज्ये प्रवृत्तः ? प्रवृत्तो वा ततः किमकार्षीत् ? रेफ-वकारयो-
र्विभ्लेषश्छान्दसः ॥

२ । राज्यप्रवृत्तेः श्रीकृष्णश्च प्रीतिं पर्यालोच्य प्रवृत्त इत्याशये-
नोत्तरमाह—वंशं कुरोः संरोहयित्वा परीक्षिद्रक्षणेन संरोह अङ्कुरितं
रुद्धा । कथञ्चुतम् ? वंशदवाग्निनिर्हृतं, वंश एव दवो वनं तस्माद्भुतः
क्रोधरूपोऽग्निस्तेन निर्हृतं दग्धम् ; निजराज्ये निवेश्य च ॥

३ । प्रवृत्तौ हेतुमुक्त्वा किमकार्षीदित्युत्तरमाह—निशम्येति ।
प्रवृत्तं यद्विज्ञानम्—परमेश्वराधीनं जगत्, न स्वतन्त्रमित्येवंप्रकारम्, तेन
विधुतो बिलमोहहृत्तेत्येवञ्चुतो मोहो यश्च सः ; अनुजैरनुवर्तितः
सेवितः सन् ; अजितः श्रीकृष्ण एव आश्रयो यश्च सः ; परिधिः समुद्रस्य-
पर्ष्यन्तां गां पृथ्वीं पालयामास ॥

४—७ । तश्च राज्यमनुवर्णयति—काममिति त्रिभिः । मही सर्वकाम-
दोग्धी बभूव, ब्रजान् गोष्ठानि, उधस्वतीः उधस्वत्याः, उधः क्षीराशयः,
तद्वत्यः शूलोधस इत्यर्थः । सिषिचुरभ्यसिङ्गन् ॥ (५) अयं तु—श्वतो
श्वतो ॥ (६) । आधयो मनोव्याथाः, व्याधयो रोगाः, क्लेशाः शीतो-

ষ্ণাদিকৃতাঃ, দৈবঞ্চ ভূতানি চ আত্মা চ হেতুর্ষেষামাধিদৈবিকাদীনাং তে
জন্তুনাং নাভবন্ ॥

৭। ইদানীং দ্বারকাগমনং নিরূপয়িতুমাহ—উষিষ্যেতি । স্বস্বঃ
স্বভদ্রায়াঃ ॥

৮। তং যুধিষ্ঠিরম্ ॥

৯। যুযুৎসুর্ধৃতরাষ্ট্রাদ্ বৈশ্রায়াং জাতঃ, গৌতমঃ কৃপাঃ, যমৌ নকুল-
সহদেবৌ ॥

১০। অত্য়াশচ স্ত্রিয়ঃ, মৎশসুতা উত্তরা, তস্মাঃ পুনগ্রহণং গর্ভরক্ষক-
কৃষ্ণশ্চ বিরহমোহাধিক্যাৎ ; যদা, মৎশসুতা সত্যবতী ॥

১২। তেষাং পুনঃ কৃষ্ণবিরহাসহনং কৈমুতিকছায়েনাহ—সৎ-
সঙ্গাদিতি দ্বাভ্যাম্ । সতাং সঙ্গাদ্ধেতোমুক্তঃ পুত্রাদিবিষয়ো দুঃসঙ্গে
যেন সঃ । সদ্ভিঃ কীর্ত্ত্যমানং রুচিকরং যশ্চ যশঃ সক্রদপ্যাকর্ণ্য সংসঙ্গং
ত্যক্তুং ন শক্নোতি ॥ (১২) দর্শনাদিভিস্তস্মিন্ শ্রীকৃষ্ণে গুস্তা অভ্যস্তা
ধীর্যেষাং তে ॥

১৩। অতএবানিমিষৈর্নৈ ত্রেস্তমেব বীক্ষ্যমাণাস্তত্র তত্রার্হণানয়নার্থং
চলন্তি স্ম, যতঃ স্নেহেন সমাগবন্ধাঃ, অতএব তমনুদ্ভতানি গতানি
চেতাংসি যেষাং তে ॥

১৪। দেবকীসুতে অগারান্নির্ঘাতি নির্গচ্ছতি সতি বান্ধবস্ত্রিঃ
ঔৎকর্থাদাসক্ত্যাতিশয়াদ্ধেতোরুদ্গলং শ্রবদ্বাপ্পমশ্রু গুরুক্ষন্, নেত্রেষেব
সুস্তিতবত্যঃ । তত্র হেতুঃ—অভদ্রং নো শ্রাদমঙ্গলং মা ভূদিত্যেতদর্থম্ ॥

১৫। মৃদঙ্গাদয়ো দশ বাঘভেদাঃ ॥

১৬। প্রেমব্রীড়াশ্মিতপূর্ব্বমীক্ষণং যাসাং তাঃ ॥

১৭। গুড়াকা নিদ্রা তস্মা ঈশৌ জিতনিদ্রোহর্জুনঃ, গুড়াকা ধনুর্বিদ্যা
তস্মা ঈশ ইতি বা ধনুর্বেদপারগ ইত্যর্থঃ ॥

১৮। ব্যজনে চামরে জগৃহতুঃ, মধুপতিঃ শ্রীকৃষ্ণঃ ॥

১৯। সত্যঃ শ্রীকৃষ্ণে তাসামব্যভিচারাত্, কিন্তু নানুরূপাশ্চ তা
অনুরূপাশ্চ নিগুণশ্চ পরমানন্দশ্চ স্মৃথী ভবেত্যাদয়ো নানুরূপাঃ, গুণাত্মনো
মনুষ্যানাট্যাবতারে অনুরূপাশ্চেত্যর্থঃ ; সন্ধিরার্থঃ ॥

২০। সর্কাসাং শ্রুতীনাং মনোহরঃ, উপনিষদোহপি মূর্ত্তিমত্যাঃ সত্যঃ
তং সঞ্জলমভ্যানন্দনিত্যর্থঃ ॥

২১—২৪। তত্র তেজঃসৌন্দর্যাচ্ছতিশয়েন বিস্মিতাভ্যঃ সখীভ্যোহুত্যাঃ
দ্বিয়ঃ কথয়ন্তি—নাত্র বিস্ময়ঃ কার্য্যঃ সাক্ষাদৌধরত্বাদশ্চেতি স বৈ ইতি
চতুর্ভিঃ। বৈ স্মরণে, কিলেতি প্রসিদ্ধপ্রমাণছোতনম্, য এক এবাদ্বিতীয়ঃ
পুরুষ আসীৎ, স এবায়ং শ্রীকৃষ্ণঃ। কুত্রাসীৎ? অবিশেষে আত্মনি,
নিশ্চপক্ষে নিজরূপে। কদা? অগ্রে গুণেভ্যো গুণক্ষোভাত্ পূর্ব্বম্, তথা
নিশি প্রলয়ে চ, অশ্চ লক্ষণং জগতামাত্মনি জীবে; নিমীলিতাত্মনিত্তি
লুপ্তসপ্তম্যন্তং পদং জাতাবেকবচনম্, ঈশ্বরে লীনরূপেস্থ জীবেষু সৎস্বিত্যর্থঃ।
নহু জীবানাং ব্রহ্মত্বাৎ কথং লয়ঃ? তত্রাহঃ—স্বপ্নাস্থ শক্তিবু সতীষু,
জীবোপাধি-ভূতসত্ত্বাদি-শক্তিলয় এব জীবলয় ইত্যর্থঃ ॥ (২২) তদেবং
সৃষ্টেরাদৌ প্রলয়ানন্তরঞ্চ নিশ্চপঞ্চাবস্থানমুক্তা স্থিতৌ সৃষ্টিপ্রলয়য়োর্মধ্যে
সপ্রপঞ্চাবস্থানমাহঃ—স ইতি, স এব অপ্রচ্যুতস্বরূপস্থিতিরেব প্রকৃতি-
মনুসসার অধিষ্ঠিতবান্, ভূয়ঃ পুনঃ সৃষ্টিপ্রবাহস্ত্রানাদিত্বাৎ। কীদৃশীম্?
নিজবীৰ্য্য-চোদিতাং স্বকালশক্তিপ্রেরিতাং স্বাংশভূতানাং জীবানাং মায়াং
মোহিনীম্, অতএব সিসৃক্ষতীং স্রষ্টুমিচ্ছন্তীম্। কিমর্থমনুসসার?
অনামরূপে আত্মনি জীবে রূপনামনৌ বিধাতুমিচ্ছন্, উপাধিসৃষ্ট্যা
জীবানাং ভোগায়েত্যর্থঃ। কস্মাণি চ বিধাতুং বেদান্ কৃতবানিত্যাছঃ—
শাস্ত্রকুদিত্তি ॥ (২৩) অশ্চ দর্শনমতিদুর্লভমস্মাভির্লক্ষমিত্যাছঃ—স বা
অয়ং যশ্চ পদং স্বরূপমঙ দ্বিঃ বা; নিজ্জিতো মাতরিখা প্রাণো যৈঃ ;

ह्रस्वत्वमार्थम् । तं श्रय एव पशुन्ति । केन ? भक्त्या उंकलितः
 उंकलितोऽहमलो य आत्मा बुद्धिस्तेन । 'दृशते ह्रग्या बुद्ध्या' इति
 श्रुतेः ; बुद्धिवैमल्यश्रुत्याप्यमेव हेतुरित्याहः—ननु हे सधि ! एष
 एव सङ्ग बुद्धिं परिमाष्टुं सम्यक् शोधयितुमर्हति, न तु योगादय
 इत्यर्थः ; यद्वा, ननु अहो एष सङ्ग ज्ञानं परिमाष्टुं नाशयितुं दूर-
 गमनेनाप्रत्याक्षीभितुं नार्हति, किन्तु अनेन सहैव अस्माभिर्गन्तव्य-
 मित्यर्थः ॥ (२४) पुण्याल्लोकतामाहः—स वा इति । हे सधि ! यो
 वेदेषु रहशागमेषु च रहशुनिरूपकैः अनुगीतसंकथः—अनुगीताः सत्याः
 कथा यश्च स एवायम् । गानप्रकारमाहः—य एक ईश इत्यादि ॥

२५ । एवञ्चतश्च नानावतारे कारणमाहः—यदेति । तमोव्याप्ता
 धीर्येषां ते नृपा यदा अधर्मेण जीवन्ति केवलं प्राणान् पुष्पन्ति, तत्र तदा
 एष एव भवाय स्थितौ सङ्गतः विशुद्धसत्त्वेन रूपानि दधत्, भगादीनि धत्ते
 प्रकटयति ; युगे युगे तद्भदवसरे, भगमैश्वर्याम्, सत्यां सत्यप्रतिज्ञत्वम्,
 श्रुतं यथार्थोपदेशकत्वम्, दयां भक्तकूपाम्, यशः अद्भुतकर्म्मत्वम् ॥

२६—३० । विशेषतः, श्रीकृष्णवतारसौभाग्यं वर्णयन्ति—अहो इति
 पक्षभिः । यद् यस्मात् एष पुरुषोत्तमः श्रियः पतिः स्वजन्मना यदोः कुल-
 मक्षति पूजयति संकरोति, अतः श्लाघ्यतमं तं । चक्रमणेन मधोर्वनं
 मथुराम्, अक्षति संकरोति, अतस्तं पुण्यतममिति तमप-प्रत्याश्रुत्याप्य-
 त्यास्तातिशयेहलमिति । तत्राप्याश्चर्यो अहो इत्युक्तम् ॥ (२९) अहोवत
 अत्याश्चर्याम् । किं तं ? कुशस्थली द्वारका स्वर्गत उंकुष्ट इति यद्-
 यशस्तश्च तिरस्करि परिभवकर्त्री । भुवश्च पुण्ययशःकर्त्री भवति । यद्
 यतो यंप्रजा यत्रत्याः सर्वाः प्रजाः स्वानुग्रहेण ईषितं प्रेषितं श्रित-
 पूर्वकौहवलोकौ यश्च तम् ; यद्वा, अनुग्रहार्थमिषितमिष्टं स्वश्रावणः
 पतिं श्रीकृष्णम्, न तु पित्रादिवद् देहमात्रपतिं नित्यं पशुन्ति न् ;

অনুগ্রহোষিতমিতি পাঠে স্বানুগ্রহার্থমুষিতং কৃতনিবাসম্, ঐকপদপাঠে তু
অনুগ্রহেণেষিতং প্রেষিতং যৎ স্মিতম্, তৎপূর্বকোহবলোকো যস্ত তম্ ;
নৈতৎ স্বর্গেহস্তীত্যর্থঃ ॥ (২৮) হে সখি ! অশু গৃহীতপাণিভিঃ পত্নীভি-
রীধরোহয়মেব নূনং জন্মান্তরেষু সমচ্চিতঃ । যস্মিন্নধরামৃতে আশয়শ্চিত্তং
যাসাং তাঃ সম্মোহং প্রাপ্তা ইতি মনোহরত্বমুক্তম্ ॥ (২৯-৩০) এতৎ
প্রপঞ্চয়তি বা ইতি দ্বাভ্যাম্ । বীর্য্যং প্রভাব এব শুক্লং মূল্যং তেন, শুস্মিণো
বলিষ্ঠান্, প্রত্ন্যঃ সাশ্ব আশ্বশ্চ সূতা যাসাং রুক্মিণী-জাম্ববতীনাগ্নজিতীনাং
তা আদয়ো যাসাং সত্যভামাদীনাং তাঃ, যশ্চাপরাঃ । অশু শ্লোকশ্রোত্তর-
শ্লোকেনাম্বয়ঃ । এতাঃ স্ত্রীত্বমেব পরং কেবলং সাধু শোভনং কুর্ষতে ।
অপাস্তং গতং পেশলং ভদ্রং স্বাতন্ত্র্যং যস্মাৎ, নিরস্তং শৌচং শুচিৎসং যস্মাৎ,
তথাভূতমপি । জাতু কদাচিদপি নাটপতি ন নির্গচ্ছতি । আহুতিভি-
র্ব্যাহারৈঃ ; যদ্বা, পারিজাতাদি-প্রিয়বস্ত্রাহরণৈর্হৃদি স্পৃশন্নানন্দয়ন্ ॥

৩১ । এবংবিধা চিত্রা গিরঃ, সস্মিতেন নিরীক্ষণেনাভিনন্দন্ স হরিষ্যযৌ ॥

৩২ । মধুদ্বিষোহপি গোপীথায় রক্ষণায়, স্নেহাৎ পরেভ্যঃ শক্রভ্যঃ
শঙ্কিতঃ সন্ প্রায়ুক্তে । 'হস্তাশ্বরথপাদাতং সেনাঙ্গং স্রাজতুর্বিধম্'
ইত্যেবং চতুরঙ্গিণীং প্তনাং সেনাম্ ॥

৩৩ । পাণ্ডোঃ কুরুবংশজত্বাৎ পাণ্ডবা অপি কৌরবা এব, তান্ ।
প্রিয়ৈরুদ্ধবাদিভিঃ সহ ॥

৩৪ । কুরুক্ষেত্রং কুরুদেশান্তর্গতমেব । ক্রমোহত্র ন বিবক্ষিতঃ ॥

৩৫ । মরুর্নিরুদকো দেশঃ, ধনোহল্লোদকঃ, আনর্ত্তাখ্যো দ্বারকাদেশঃ ।
স বিভুরুপাগাৎ প্রাপ্তঃ । হে ভার্গব ! মনাগীষৎ শ্রান্তা বাহা যশ্চ সঃ ॥

৩৬ । তত্র তত্র দেশে তত্রতৈর্জনৈঃ প্রত্যুতানি নিবেদিতানি
অর্হণান্যুপায়নানি যস্মৈ সঃ । সায়মপরাহ্নে পশ্চাদ্দিশং পশ্চিমাং দিশং
ভেজে প্রাপ্তঃ । তদা চ গবিষ্ঠঃ স্বর্গস্থঃ সূর্য্যো গামুদকং গতঃ প্রবিষ্টঃ

অন্তঃ গত ইত্যর্থঃ, 'অদ্যো বা এষ প্রাতরুদেত্যপঃ সায়াং প্রবিশতি'
ইতি শ্রুতেঃ; যদ্বা, তদা সায়াংকালে জাতে রথাদবতীৰ্য্য গবিষ্ঠো
ভূমৌ স্থিতস্ততো গাং জলাশয়ং গতঃ সন, পশ্চাদ্দিশং সন্ধ্যাং ভেজে
উপাসিতবানিত্যর্থঃ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ প্রথমস্কন্ধে

দশমোহধ্যায়ঃ ॥ ১০ ॥

একাদশোহধ্যায়ঃ

আনর্ভে: স্তুয়মানশ্চ পুরীং নিক্ৰিশ্চ বন্ধুভিঃ ।

একাদশে রতি: সম্যগ্য়াদবেদ্রশ্চ বর্ণ্যতে ॥ (১)

উৎসবৈরুচ্চলৎপোরমুদঞ্চদধ্বজতোরণম্ ।

উল্লসদ্রত্নদীপালি স্বপুরুং প্রভুরাবিশৎ ॥ (২)

১ । স্বৃদ্ধান্ সমৃদ্ধান্, দরবরং পাঞ্চজন্তং শঙ্খম্, দগ্ধৌ বাদিতবান্ ॥

২ । স ইতি, দরঃ শঙ্খঃ, উচ্চকাশে অতিশয়েন শুশুভে । কথন্তুতো
দরঃ? করকঞ্জসম্পূটে দাধ্বায়মান আপূর্য্যমাণো বাগ্ধমানঃ, ধবলমুদরং
যশ্চ সং, তথাপি উরুক্রমশ্চ কৃষ্ণশ্রাধারশ্চ যঃ শোণগুণস্তেন শোণিমা যশ্চ
সং; করকঞ্জে করকমলে তয়োঃ সম্পূটে মধ্যে বর্তমানঃ । কথমুচ্চকাশে?
অজ্জঘণ্ডে রক্তকমলসমূহে কলহংসো রাজহংসো উৎস্বন উচ্চশব্দো যথা তদ্বৎ ॥

৩ । জগতো যদ্বয়ম্, তশ্চ ভয়াবহম্ । প্রত্যুদযযুঃ প্রত্যুজ্জগ্মুঃ ।
ভর্তৃদর্শনে লালসা ওৎসুক্যং যাসাং তাঃ ॥

৪—৫ । তত্র তস্মিন্ শ্রীকৃষ্ণে উপনীতাঃ সমর্পিতা বলয় উপায়নানি
যাভিস্তাঃ । নিরপেক্ষেহপি তস্মিন্নাদরেণ সমর্পণে দৃষ্টান্তঃ—রবেদীপ-
মিবেতি । পিতরমর্ভকা ইব তং সর্ব্বস্বহৃদমবিতারং প্রোচুরিত্যুত্তরেণায়ম্ ।

স্বহৃৎস্বেনৈব অবিতারম্, ন তু কামেন । তত্র হেতুঃ—আত্মারামম্, তত্রাপি
হেতুঃ—পরমানন্দ-নিজস্বরূপলাভেনৈব পূর্ণকামম্ ॥

৬। কিমুচুরিত্যাহ—নতা ইতি । বিরিঞ্চো ব্রহ্মা, বৈরিঞ্চ্যাঃ সনকা-
দয়ঃ, ইহ সংসারে পরং ক্ষেমগিচ্ছতাং পরায়ণং পরমং শরণম্ ।
কুতঃ ? পরেষাং ব্রহ্মাদীনাং প্রভুরপি কালো যত্র প্রভূর্ন ভবেৎ ॥

৭। অতো ভবায় উদ্ববায় নোহস্মাকং ত্বং ভব । হে বিশ্বভাবন !
অনুবৃত্ত্যানুগমনেন কৃতিনঃ কৃতার্থা বভূবিম জাতা বয়ম্ ॥

৮। কৃতার্থত্বমেবাহঃ—অহো ! ভবতা বয়ং সনাথাঃ স্ম ; বদ্যস্মাৎ
তব রূপং পশ্যেম । ত্রেপিষ্টপানামপি দূরে দর্শনং যশ্চ, দেবানামপি দূরে
দর্শনং যশ্চ, দেবানামপি তুল্লভদর্শনমিত্যর্থঃ । প্রেম্ণা যৎ স্মিতং তদযুক্তং
স্মিঞ্চং নিরীক্ষণং যস্মিন্, তদাননং যস্মিন্ তজ্রপম্ । সর্কং সর্কেষু বা অঙ্গেষু
সৌভগং যস্মিন্ ॥

৯। অর্ভক। ইব সক্রপমাছঃ—বহি বদা ভো অধুজাক্ ! নো
ভবানিতি পাঠে ন ইত্যনাদরে যষ্ঠী । অস্মাননাদৃত্যাপসসার অপহায়
জগাম । কুরুন্ হস্তিনাপুরম্, মধূন্ মথুরাপুরং বা, তত্র তদা রবিং বিনা
‘আক্যাদক্লোয়থা একোহপি ক্ষণঃ অককোটিপ্রতিমো ভবেৎ, এবং তব
নঃ হৃদীয়ানামস্মাকমপীত্যর্থঃ ॥

১১। ইতি চ এবংবিধা অত্যাশ্চাদীরিতা বাচঃ শৃণ্বন্, দৃষ্ট্যা সাভি-
নন্দাবলোকনেনানুগ্রহং কুর্ক্বন্, পুরং দ্বারকাং প্রাবিশৎ ॥

১২—১৬। তাং দ্বারকাং স্তোতি পঞ্চভিঃ । স্বতুল্যবলৈঃ মধুভোজা-
দিভিগুপ্তাং রক্ষিতাম্ ॥ (১৩) সর্কেষু ঋতুেষু সর্কে বিভবাঃ পুষ্পাদি-
সম্পদো যেষাং তে পুণ্যবৃক্ষা লতাশ্রমা লতামগুপাশ্চ যেষু তৈরুত্তানা-
দিভির্বৃতা যে পদ্মাকরাঃ সরাংসি, তৈঃ শ্রীঃ শোভা যশ্চাং তাম্ ;
উদ্যানং ফলপ্রধানম্, উপবনং পুষ্পপ্রধানম্, আরামঃ ক্রীড়ার্থং বনম্ ॥

(১৪) গোপুরং পুরদ্বারম্, দ্বারং গৃহদ্বারম্, কৃতানি কৌতুকেন উৎসবেন
 তোরণানি যশ্রাং তাম্ ; গরুড়াদি-চিহ্নাঙ্কিতা ধ্বজা জয়প্রদ-মন্ত্রাঙ্কিতাঃ-
 পতাকাঃ, চিত্রাণাং ধ্বজপতাকানাংমত্রেঃ অন্তঃপ্রতিহত জাতপো যশ্রাং
 তাম্ ॥ (১৫) সম্মার্জিতানি নিঃসারিতরজস্কানি মহামার্গাদীনি যশ্রাম্,
 মহামার্গা রাজমার্গাঃ, রথ্যা ইতরমার্গাঃ, আপগকাঃ পণ্যবীথয়ঃ, চত্বরা-
 গ্যঙ্গনানি, ফলাদিভিরুপ্তামবকীর্ণাম্ ॥

১৭—২০ । প্রেষ্ঠমায়াত্তং নিশম্য শ্রদ্ধা বসুদেবাদয়ঃ প্রত্যুজ্জগ্মু-
 রিতি চতুর্থেনায়য়ঃ ॥ (১৮) প্রহর্ষবেগেন উচ্ছ্রিতানি উল্লজ্বিতানি
 শয়নাদীনি যৈস্তে, শশ প্লুতগতাবিত্যশ্রাং । (১৯) বারণেন্দ্রং মঙ্গলার্থং
 পুরতঃ কৃত্বাঃ, সস্মমঙ্গলৈঃ স্মমঙ্গলং পুষ্পাদি তদ্ব্যক্তপাণিভিঃ, ব্রহ্মঘোষো
 মন্ত্রপাঠঃ ॥ (২০) প্রণয়েন স্নেহেন আগতং সাধ্বসং সন্ত্রমো যেষাং
 তে ; বারমুখ্যা নটাদয়শ্চ প্রত্যুজ্জগ্মুঃ । লসন্তিঃ কুণ্ডলৈর্নির্ভাতানি যানি
 কপোলানি, তৈর্বদনেষু শ্রীঃ শোভা যাসাং তাস্তথা বারমুখ্যা নর্তক্যো বেষ্ঠা
 ইতি যাবৎ ॥

২১ । নটী নবরসাভিনয়-চতুরাঃ, তালাঘনুসারেণ নৃত্যন্তো নর্তকাঃ,
 গন্ধর্বা গায়কাঃ, 'সূতাঃ পৌরাণিকাঃ প্রোক্তা মাগধা বংশশংসকাঃ ।
 বন্দিনস্তমলপ্রজ্ঞাঃ প্রস্তাবসদৃশোক্তয়ঃ ॥' অদ্ভুতানি চেতি চকারশ্চ বন্দিন-
 শ্চেত্যন্বয়ঃ । তে সর্কে গায়ন্তি চেতি উত্তমঃশ্লোকশ্চাদ্ভুতানি চরিতানি
 ভক্তবাৎসল্যাদীনি ॥

২২ । যথাবিধি যৈঃ সহ যথোচিতং তৈস্তথা সমাগমং কৃত্বা সর্কেষাং
 মানমাদদে কৃতবানিত্যর্থঃ ॥

২৩ । তদাহ—প্রহ্বেতি, প্রহ্বং প্রহ্বত্ত্বং শিরসা নতিঃ, অভিবাদনং
 বাচা নতিঃ, আশ্বাশ্চ অভয়ং দত্ত্বা স্বপাকাদীনভিব্যাপ্য বরৈরভীষ্টদানৈশ্চ
 মানং কৃতবান্ ॥

২৪। অষ্টৈশ্চ বন্দিভিশ্চ ॥

২৫—২৬। হে বিপ্র শৌনক ! তশ্চৈক্ষণৈর্মহানুৎসবো যাসাং তাঃ ; যদ্ যস্মান্নিত্যং সদা অচ্যুতং নিরীক্ষমাণানাংপি দৃশো নৈব তৃপ্যন্তি, অতো হস্ম্যাণ্যারুহঃ । কথন্তুতম্ ? শ্রিয়ঃ শোভায়াঃ ধাম স্থানমঙ্গং যশ্চ তম্ ॥

২৭। এতদেবাভিনয়েনাহ—শ্রিয়ো লক্ষ্ম্যা যশ্চ উরঃ বক্ষো নিবাসঃ, যশ্চ মুখং সর্কপ্রাণিনাং দৃশাং সৌন্দর্য্যামৃতপানায় পাত্রম্, যশ্চ বাহবো লোকপালানাং নিবাসঃ, সারং গায়ন্তীতি সারঙ্গ ভক্তান্তেষাং যশ্চ পদাঙ্কুজং নিবাসঃ, তং নিরীক্ষমাণানাং দৃশ ইতি পূর্বেণান্বয়ঃ ॥

২৮। সিতৈরাতপত্রব্যজনৈরুপস্কৃতো মণ্ডিতঃ, অর্কশ্চ উদ্ভূপো নক্ষত্র-সহিতশ্চন্দ্রমাশ্চ চাপমিদ্রধনুশ্চ, বৈদ্যাতং বিদ্যান্তেজশ্চ তৈঃ ; অর্কশ্ছত্রশ্চো-পমানম্, নক্ষত্রাণি পুষ্পবৃষ্টেঃ, চন্দ্রঃ পরিভ্রমণকৃতমণ্ডলাকারয়োশ্চামর-ব্যজনয়োঃ, চাপং বনমালায়াঃ, বিদ্যান্তেজঃ পিশঙ্গবাসসোঃ ; অদ্ভুতোপ-মেয়ম্ । যদি ঘনশ্চোপরি সূর্য্যবিষ্মম্, উভয়তশ্চন্দ্রৌ সর্কতো নক্ষত্রাণি, মধ্যে চ মিলিতং চাপদ্বয়ং স্থিরং বিদ্যান্তেজশ্চ ভবেৎ, তর্হি স ঘনো যথা ভাতি, তথা হরির্বভাবিত্যর্থঃ ॥

২৯। দেবকীপ্রমুখাঃ সপ্ত ববন্দ ইতি মাতৃসৌদর্য্যাদাদরবিশেষজ্ঞাপ-নার্থমুক্তম্ । অষ্টাদশাপি পিতৃর্বসুদেবশ্চ ভার্য্যা মাতৃতুল্যত্বান্নমস্কৃতা এব ॥

৩০। নেত্রজৈর্জলৈঃ হর্বাশ্ফভিঃ ॥

৩১। স্বগৃহপ্রবেশমাহ—অথেনি । সহস্রাণি চ ষোড়শেতি চকারা-দষ্টোত্তরশতাধিকানীতি জ্ঞেয়ম্ ॥

৩২। প্রোষ্য দেশান্তরে উষিত্বা, আরাৎ দূরাদেব বিলোক্য সঞ্জাতো মনসি মহোৎসবো যাসাং তাঃ, আসনাদাশয়াচ্চ আসনাদ্ধেহেন চ উত্তসুঃ, আশয়োহন্তঃকরণং তস্মাদপ্যাত্মনা উত্তসুঃ । শ্রীকৃষ্ণে আত্মনঃ সংশ্লেষে অন্তঃকরণব্যবধানমপি তা নাসহন্তেত্যর্থঃ । ব্রীড়িতানি লোচনানি আননানি

চ যাসাং তাঃ, অপাঙ্গৈরেব বীক্ষণাদব্রীড়িতলোচনা অবনতমুখত্বাদ-
ব্রীড়িতাননাঃ । সাকং ব্রতৈরিতি হাশুক্রীড়াবর্জনাদিনিয়মা অপি তাভ্য
উত্তসুরিত্যর্থঃ, ধৃতব্রতা এব উত্তসুরিতি বা । ব্রতানি যাজ্ঞবল্ক্যেনোক্তানি—
'হাশুং পরগৃহে যানং সমাজোৎসবদর্শনম্ । ক্রীড়াং শরীরসংস্কারং ত্যজেৎ
প্রোষিতভর্তৃকা ॥' ইতি ॥

৩৩ । আরাদায়ান্তং তং পতিং দর্শনাং পূর্ক্সমাগ্ননা বুদ্ধ্যা পরি-
রেভিরে, ততো দৃষ্টিভিরিন্দ্রিয়ৈঃ ; ততঃ সমীপে আগতমান্বজৈঃ পুত্রৈ-
গৃহীতকণ্ঠমালিঙ্গয়ন্ত্য ইব স্বয়মপি আলিঙ্গিতবত্য ইত্যর্থঃ । তত্র হেতুঃ—
ছরন্তুভাবা গন্তীরাভিপ্রায়াঃ, তদা চ তাসাং নেত্রয়োনিরুদ্ধমপ্যম্বুবাঙ্গ
বৈক্লবাদবৈবশ্রাদাস্রবং ঈষৎ স্নুস্রাব ; অতএব ধৈর্যাহাত্যা বিলজ্জতীনাম্,
হে ভৃগুবর্য্য ! চিত্রং শৃণ্বিত্যর্থঃ ॥

৩৪ । পার্শ্বগতঃ সমীপস্থঃ, তত্রাপি রহোগত একান্তে চ বর্ভতে স্ম ;
পদে পদে প্রতিক্ষণম্, নবং নবমেব । অত্র কৈমুত্যগ্নায়ঃ—কা বিরমেতেতি ।
চলা চঞ্চলস্বভাবাপি ॥

৩৫—৩৬ । উক্তং শ্রীকৃষ্ণচরিতং সংক্ষিপ্যাহ—এবমিতি দ্বাভ্যাম্ ।
ক্ষিতেভারায় জন্ম যেষাম্, অক্ষৌহিণীভিঃ কৃত্বা পরিবৃত্তং সর্ব্বতঃ প্রসৃতং
তেজঃ প্রভাবো যেষাম্ ; ঋসনো বায়ুর্বেগুণামগ্নোহগ্নসজ্বর্ষণেনানলং
বিধায় মিথো দাহেন যথোপশাম্যতি, তদ্বৎ ॥ (৩৬) স্ত্রীরত্নকূটস্থ
উত্তমস্ত্রীকদম্বস্থঃ ॥

৩৭—৩৮ । নঘেবং স্ত্রীসঙ্গাদিভিঃ সংসারিত্বপ্রতীতেঃ কথং ভগবান-
বতীর্ণ ইত্যুচ্যতে ? তত্রাহ—উদ্ধামেতি দ্বাভ্যাম্ । যাসামুদ্ধামো গন্তীরো
যো ভাবঃ অভিপ্রায়ঃ, তস্ম পিণ্ডনঃ সূচকো যোহমলো বহুঃ সূন্দরো হাসো
ব্রীড়াবলোকশ্চ, তাভ্যাং নিহতঃ অমদনঃ শ্রীমহাদেবোহপি সম্মুহ লজ্জয়া
চাপং পিনাকমজহাৎ । এবংপ্রভাবা যাঃ স্ত্রিয়ঃ ইত্যেতাবদ্বিবক্ষিতম্ ; যদ্বা,

ভগবতো মোহিনীরূপেণ মহেশোহপি মোহিত এবমেতাশ্চ তাদৃগ্বিলাসা
 এবেতি তথোক্তম্ । তাঃ কুহকৈঃ কপটৈর্বিভ্রমৈর্ষশ্চেন্দ্রিয়ং মনঃ বিমথিতুং
 ক্ষোভয়িতুং ন শেকুঃ, ন শক্তাঃ ; অথবা নিহতস্তাড়িতো মদনোহপি
 জগদ্বিজয়ী সম্মুহ তত্তৎকর্তব্যতামূঢ়ঃ সন্ চাপং ধনুর্লজ্জয়াজহাৎ জহৌ,
 তাশ্চ প্রমদোত্তমাঃ কামবিজয়িত্বোহপীত্যাди পূর্ববৎ ॥ (৩৮) তং
 শ্রীকৃষ্ণময়ং প্রাকৃতো লোক আত্মোপম্যেন স্বসাদৃশ্চেন সঙ্গিনং মনুজং
 মন্যতে । অত্র হেতুঃ—ব্যাপ্ত্বানং ব্যাপ্রিয়মাণম্, যতোহয়মবুধঃ অতত্ত্বজ্ঞঃ ॥

৩৯ । কুত ইতাপেক্ষায়ামৈশ্বর্যালক্ষণমাহ—এতদिति । ঈশশ্চেশন-
 মৈশ্বর্যাং নাম এতদেব । কিং তৎ ? প্রকৃতিস্থোহপি তস্মা গুণৈঃ সুখ-
 ছঃখাদিভিঃ সদা ন যুজ্যতে ইতি যৎ ; যথা আত্মস্থৈরানন্দাদিভিরাত্মাশ্রয়াপি
 বুদ্ধির্ন যুজ্যতে, তদ্বৎ । বৈধর্ম্যো দৃষ্টাস্তো বা আত্মস্থৈঃ সত্তাপ্রকাশাদিভির্বথা
 বুদ্ধির্যুজ্যতে, আত্মা তথা ন যুজ্যত ইতি ; এবং বা অসদাত্মা দেহঃ,
 তত্রস্থৈর্গুণৈস্তদাশ্রয়া বুদ্ধিস্তদুপাধিজীবোহপি বথা যুজ্যতে, এবং
 প্রকৃতিস্থোহপি তদ্গুণৈর্ন যুজ্যত ইতি যৎ—এতদীশনমীশশ্চেতি ॥

৪০ । তৎপদ্যোহপি তস্ম তত্ত্বং ন জানন্তীত্যাহ—তং স্ত্রৈণমাত্মবশ্চং রহ
 একান্তে অনুরতমনুসৃতঞ্চ মেনিরে । ভর্তৃরপ্রমাণবিদঃ প্রমাণমিয়ত্তাং
 মহিমানমজানত্য ইত্যর্থঃ । ঈশ্বরং ক্ষেত্রজ্ঞং মতয়োহহংবৃত্তয়ো যথা
 স্বাধীনং স্বধর্ম্মযোগিনং মন্যন্তে তদ্বৎ ; যদ্বা, যথা তাসাং মতয়ঃ কল্পনাং,
 তথা তমীশ্বরং স্ত্রৈণাদিরূপং মেনিরে ইত্যর্থঃ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ প্রথমস্কন্ধে

একাদশোহধ্যায়ঃ ॥ ১১ ॥

द्वादशोऽध्यायः

पूर्वोक्तं^१ यत्प्रसङ्गय द्रोणिदण्डादि विसतरात् ।

द्वादशे तु तदेवाथ परीक्षिज्जन्म वर्ण्यते^२ ॥ (१)

१ । परीक्षितोऽथ राजर्षेर्जन्म कर्मेत्यादि प्रतिज्ञाय पाण्डवानां राज्यास्थितिरूपोदघातरूपा सप्रसङ्गः सप्तमाध्यायमारभ्य निरूपिता । ईदानी-
मोपोदघातिकमुक्त्वानुवादपूर्वकं पृच्छति—अथथायेति । उपसृष्टेन वि-
सृष्टेन, तस्य जन्मेत्यादि क्रहीत्युत्तरेणायः ॥

२ । स परीक्षिं प्रेत्य देहं त्याक्त्वा ॥

३ । प्रार्थये न त्राज्जापयामीत्याह—गदितुं यदि मग्नसे, अनुग्रहेण
तर्हि क्रहीति । यश्च ज्ञानमदाच्छुक इति श्रवणेच्छायां कारणम् ॥

४—७ । निःस्पृहश्चापि राज्ञः श्रीकृष्णश्च अनुग्रहात्तादृक् पौत्रः
समजनीति वक्तुं तस्य श्रीकृष्णे भक्त्युद्देकमाह—अपीपलदिति त्रिभिः ।
पितृवत् अपीपलत् पालयामास ॥ (५) क्रतवस्तुद्वर्षार्जिता लोकाश्च ॥
(६) स्मरस्पर्शाः स्मराणां स्पृहीयास्ते सम्पदादयः कामा विषया राज्ञः
किं मुदं प्रीतिमधिजह्रुः क्रतवस्तुः ? न क्रतवस्तु इत्यर्थः । तत्र हेतुः—
मुकुन्दे एव मनो यश्चेति । क्षुधितश्चान्नैकमनसो यथा इतरे शकचन्दनादयो
मुदं प्रीतिं न कुर्वन्ति तद्वत् ॥

९ । प्रसुप्तमाह—मातुरिति । स परीक्षिं ॥

८ । पुरटं स्वर्णम्, स्फुरन् पुरटमौलिर्धश्रान्ति तम् ; व्रीहादिभा-
शेचतीन-प्रत्यायः । अपीवामतिस्मन्दरं दृशत इति दर्शनं रूपं यश्च,
तडिद्वद्वससौ यश्च तं, तडिद्वससमिति श्याममिति च पदाभ्यां विद्वाद्धृषित-
मेघोपमा सूचिता ; अच्युतमविकारम् ॥

৯। তপ্তং দাহোত্তীর্ণং যৎ কাঞ্চনং, তন্ময়ে কুণ্ডলে যশ্চ, ক্ষতজাঞ্চং
সংরস্তাদত্যারক্তনেত্রম্ ; অহো মদ্বক্তশ্চাপি গর্ভেহস্তপীড়া ইতি ক্রোধেনেতি
ভাবঃ ॥

১০। অস্ততেজো বিধমন্তং বিনাশয়ন্তম্, বৈয়ধিকরণে দৃষ্টান্তঃ—
নীহারং হিমম্, গোপতিঃ সূর্য ইব । এবংবিধং গর্ভগতো বালঃ সন্নিকর্ষে
সমীপে দদর্শ । দৃষ্ট্বা চ ‘অসৌ কঃ ?’ ইতি পর্যৈক্ষত বিতর্কিতবান্ ॥

১১। অমেয়ায়া কথং তদ্বিধূতবানিত্যবিতর্করূপঃ । ধর্ম্যং গোপায়-
তীতি ধর্ম্যগুপ্ । দশমাস-পরিচ্ছেদ্যশ্চ তশ্চ মিস্যতঃ পশুতো যত্র দৃষ্টঃ,
তত্রৈবান্তর্হিতঃ, ন ত্বগত্র গতঃ, যতো বিভূঃ সর্বগতঃ ॥

১২। উদর্ক উত্তরফলম্, সর্বগুণানামুত্তরোত্তরাধিক্যসূচকে লগ্নে, তত্র
হেতুঃ—অনুকূলেরগ্নৈর্গ্রহৈঃ সহিতানাং^১ শুভগ্রহাণামুদয়ো যস্মিন্ ॥

১৩। জাতকং জাতকর্ম, মঙ্গলং পুণ্যাহম্ ॥

১৪। বরান্ শ্রেষ্ঠান্, স্বল্পং শোভনমঙ্গলং, তীর্থবিৎ দানকালজ্ঞঃ—
‘যাবন্ন চিহ্নতে নালাং তাবন্নাপ্রোতি সূতকম্ । ছিন্নে নালাে ততঃ পশ্চাৎ
সূতকস্ত বিধীয়তে ॥’ ইতি বচনাৎ ; ততঃ পূর্বমঙ্গলং প্রাদাৎ, আমানং
বা । প্রজাতীর্ণে পুত্রোৎপত্তিপুণ্যকালে, ‘পুত্রে জাতে ব্যতীপাতে দত্তং
ভবতি চাক্ষয়ম্’ ইতি স্মৃতেঃ ; ‘দেবাশ্চ পিতরশ্চৈব পুত্রে জাতে
দ্বিজন্মনাম্ । আয়াস্তি তদগৃহং তস্মাৎ সূর্য্যগ্রহশতাধিকম্ ॥’ ইতি ;
‘দেবাশ্চ পিতরশ্চৈব পুত্রে জাতে দ্বিজন্মনাম্ । আয়াস্তি হি নৃপশ্রেষ্ঠ !
পুণ্যাহমিতি চাক্রবন’ ॥ ইতি চ ॥

১৫—১৭। হে পৌরবর্ষভ ! পুরুগাং পুরুবংশানাম্ ॥ (১৬) শুক্রে
শুদ্রেহস্মিন্ প্রজাতন্তৌ । দৈবেন কথন্তুতেন ? অপ্রতিঘাতেন তুর্কারেণ
সংস্থাং নাশমুপেয়ুষি গতে সতি বোহনুগ্রহার্থায় ; যস্মাৎ প্রভবণশীলেন
শ্রীবিষ্ণুনা রাতৌ দত্তঃ ॥ (১৭) তস্মাল্লোকে বিষ্ণুরাত ইতি নাম্না

भविष्यति । महाभागवतश्च, षुणैश्च महान् भविष्यति । नात्र सन्देह
इति 'तं राजानं ब्राह्मणा उचुः' इति त्रयाणामवयवः ॥

१८ । महाभागवतो भविष्यतीत्याहुः हृष्टः पृच्छति—अपि श्विं किं-
श्विं साधुवादेन यशसा संकीर्त्या अनुवर्तिता भविष्यतीति पूर्वश्लेषातः-
परमपानुवर्तः ॥

१९ । प्रजानामविता रक्षकः, मानवो मनोः पुत्रः, ब्राह्मणेषु हितः,
सत्यप्रतिज्ञश्च श्रीरामो यथा ॥

२० । उशीनरदेशाधिपतिः शिविः, येन स्वमांसं शेनाय दत्त्वा
शरणागतः कपोतो रक्षितः । स्वानां ज्ञातीनां यदूनां यज्जनांश्च
यशोविस्तारको दोग्धन्तिर्भरत इव ॥

२१ । अर्जुनयोः पार्थकार्तवीर्यायोः ॥

२२ । हिमवानिव सतां निषेव्यः, अनश्रुगतिकत्वेन ; वसुधेव
तितिक्षुः क्वास्त्या^१, प्रीत्या मातापितराविव सहिष्णुः ॥

२३ । पितामहो ब्रह्मा, तेन समः साम्ये समत्वे, वमाश्रयो हरिरीव ॥

२४ । सैर्कैः सद्गुणैर्यन्माहात्त्यां, तस्मिन् श्रीकृष्णतुल्यः ॥

२५ । वृत्या धैर्येण सद्ग्रहः सन् भद्रो ग्रहोहभिनिवेशो यश्च सः,
आहर्ता कर्ता ॥

२६ । राजर्षीणां जनमेजयादीनाम् ॥

२७ । विजपुत्रेण प्रेरितां तक्षकदाग्रानो मृत्युमुपश्रुत्या विरक्तः
सन् हरेः पदं प्रपञ्चते भजिष्यति ॥

२८ । ततश्च जिज्ञासितमान्नो याथार्थ्यं येन सः, इदं शरीरं
जङ्गायां हिवा अकूतोभयं पदं याञ्छति ; अक्वा निश्चयेन ॥

२९ । लक्वा अपचितिः पूजा यैः ॥

৩০ । পরীক্ষিতি নাম নির্বক্তি—স এষ ইতি । যদ্বশ্মাৎ প্রভুঃ সমর্থঃ সন্ গৰ্ভে দৃষ্টং পুরুষমনুধ্যায়নিহ দৃশ্যমানেষু নরেষু মধ্যে সৰ্ব্বমপি নরং পরীক্ষেত, 'অয়মসৌ ভবেৎ নো বা' ইতি বিচারয়েদতঃ পরীক্ষিতি বিখ্যাতঃ । পূৰ্ব্বং দৃষ্টমিতি বা পাঠঃ ॥

৩১ । শুক্রে শুরুপক্ষে স প্রসিক্ত উদ্ভূপোহবহং যথা কাষ্ঠাভিঃ পঞ্চদশকলাভিরাপূৰ্য্যমাণো বর্দ্ধতে, এবং পিতৃভিযুধিষ্টিরাদিভিঃ কাঠৈশ্চতুঃষষ্টিকলাভিঃ আপূৰ্য্যমাণো ববুধে ॥

৩৩ । পূৰ্ব্বমপকৃষ্যোক্তানশ্বমেধান স্বাবসরে সপ্রকারং কথয়তি—জ্ঞাতিদ্রোহস্য হানেচ্ছয়া যক্ষ্যমাণঃ করদগুয়োরগ্নত্র তাভ্যাং বিনা ন লক্ষ্যনো দধৌ চিন্তয়ামাস । করদগুজ-ধনশ্চ পরিজনভরণমাত্রোপক্ষীগত্বাৎ ॥

৩৪ । প্রহীণং মরুত্তশ্চ যজ্ঞে ত্যক্তং সূবর্ণপাত্রাদিকমানীতবস্তুঃ ॥

৩৫ । সংভৃতসস্তারঃ সম্পাদিতযজ্ঞোপকরণঃ, ভীতো জ্ঞাতিদ্রোহাৎ ॥ ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়ং প্রথমস্কন্ধে

দ্বাদশোহধ্যায়ঃ ॥ ১২ ॥

ত্রয়োদশোহধ্যায়ঃ

নির্গমো ধৃতরাষ্ট্রশ্চ বিছুরোক্ত্যা ত্রয়োদশে ।

উক্তঃ পোত্রাভিষেকেন বস্তুং রাজো মহাপথম্ ॥ (১)

১ । ইদানীং পরীক্ষিতঃ কলিনিগ্রহাদীনি কশ্মাণি কথয়িষ্যন্ বিছুরাগমনেন ধৃতরাষ্ট্রপ্রস্থানম্, ততোহর্জুনাগমনম্, ততঃ শ্রীকৃষ্ণাস্তর্দ্বানং নিশমা পাণ্ডবপ্রস্থানঞ্চ নিরূপয়তি ত্রিভিরধ্যায়ৈঃ । আত্মনো গতিং হরিম্, তয়া আত্মগত্যা অবাগ্নং বিবিৎসিতং জ্ঞাতুমিষ্টং সৰ্ব্বং যেন ॥

२। तदेवाह—यावतः कर्म-योग-व्रतादिविषयान् प्रश्नान् प्रथमं कृतवान् कौशारवशु मैत्रेयश्च पुरतः, पश्चात् त्रिचतुरप्रणार्थज्ञानमात्रेण गोविन्दे जातैकभक्तिः कृतार्थः सन् तेभ्यः प्रणेभ्य उपरराम, ततः परं न जिज्ञासितवान् ॥

३। सूतः सृज्यः, शारद्वतः रूपः, पृथा कुन्ती ॥

४। रूपी द्रोणभार्या, यामयो ज्जातिभार्याः, अग्राश्च द्वियः ॥

५। प्राणं तन्न इव कुतश्चिन्मूर्च्छादिदोषतः प्राणेहवसने सति तन्नः करार्ज्यादयो निश्चेष्टा भवन्ति, पुनस्तस्मिन्नाविर्भूते सति यथोक्तिर्भवति, तद्वत् ॥

६। विरहेण यदोत्कथ्यं तेन कातरा विवशाः ॥

७। तं विद्वरम् ॥

८। पक्षिणो ह्यपत्यानि यथा अतिस्नेहेन पक्षच्छायया वर्द्धयन्ति, तद्वत् युष्मत्पक्षपातच्छायया समेधितान् वर्द्धितान् नोहस्मान् किं स्मरथ ? समेधित-त्वमेवाह—विपदाणाद् यस्मान्मोचिताः स्मः ॥

९। वो युष्माभिः कया वृत्त्या वर्द्धितम्, देहवृत्तिः का कृता ? कानि च तीर्थादीनि सेवितानीति ॥

१०। भवतां त्रीर्थाटनं न स्वार्थं, किन्तु तीर्थानुग्रहार्थमित्याह—भवद्विधा इति । मलिनजनसम्पर्केण तीर्थानि अतीर्थानि सन्ति, सद्यः पुन-स्त्रीर्थाकुरुन्ति, स्वान्तं मनस्तद्वन्नेन स्वश्रान्तःस्थितेन इति वा ॥

११। अपि किं सूत्रमासते ? भवद्विः कापि दृष्टाः श्रुता वा ?

१३। बहुकुलक्षयावर्गने कारणमाह—नश्चितीति ॥

१४। श्रेयस्कृतं तद्वमुपदिशन् ॥

१५। ननु शूद्रोहसौ कथमुपदिशेत् ? न हसौ शूद्रः, किन्तु यमस्तद्गुणपेणसीत् । किं तत्र कारणम् ? यमे चात्रागतेहमुत्र को दण्डधरः ?

इत्यपेक्षायामाह—अविब्रदिति, दण्डं धृतवानित्यर्थः । शापात् माण्डव्या-
शापात् । तथा हि कचिच्छौरान्नुधावस्तौ राजभटा माण्डव्याश्च ऋषेस्तपश्चरतः
समीपे तान् सम्प्राप्य तेन सह निवधानीय^१ राज्ञे निवेद्य तदाञ्जया तान्
सर्वान् शूलमारोपयामासुः ; ततो राजा तमृषिं ज्ञात्वा शूलादवतार्य
प्रसादयामास, ततो मुनिर्धमं गत्वा कुपित उवाच—‘अथ कस्मादहं
शूलमारोपितः ?’ इति । तेनोक्तम्—‘द्वं बाल्ये शलभं कुशाग्रैर्णाविष्य
क्रीडितवान् ।’ इति । तच्छ्रुत्वा माण्डव्यास्तं शशाप—‘बालोहजानतो मे
महान्तं दण्डं यत्सुं कारितवान्, अतः शूद्रो भव ।’ इति ॥

१७ । इदानीं राज्याश्रयपकर्षं निरूपयितुमुत्कर्षं निगमयति—बुध्दिर्ब्र
इति । कुलस्वरं वंशधरम् ॥

१९ । तदीहया गृहव्यापारेण प्रमत्तानामत्यक्रामत्, आयुःकालोह-
तिक्रान्तः ; यद्वा, तान् कालोहभ्यवदित्यर्थः ॥

१८ । अभिप्रेत्य ज्ञात्वा ॥

१९ । ननु तत्प्रतीकारः क्रियतां, किं निर्गमनेन ? तत्राह—
प्रतिक्रियेति । सर्वेषामिति, यैः प्रतिकर्तव्यं तेषामपीत्यर्थः ॥

२० । कथं धनादिवियोगः सोढुं शक्यः ? अत आह—येनेति ।
अभिपन्नः अभिग्रस्तः ॥

२१—२९ । अत्रावस्थानेहतिदैद्युमिति दर्शयन् वैराग्यमुत्पादयति—
पितृद्राजिति सप्तभिः । आत्मा देहः ॥ (२३) येन पुत्रो हताः, तेन
भौमेन दत्तं पिण्डमन्नम्, गृहपालः स्वा इव ॥ (२४) निरुष्टः प्रक्षिप्तः,
गरो विषम्, दूषितः अवमताः, तदद्वैतरनादिभिल्लैरशुभिः कियत्
प्रयोजनम् ? न किञ्चिदित्यर्थः ॥ (२५) तस्यापि एवं दैद्युमन्नुभव-
तोहपि पदैरिति क्थियते । अतएव धीरो भवेति ॥ (२६) किं-

लक्षणो धीरः ? इत्यपेक्षायामाह—गतस्वार्थं यशोधर्मादिशूत्रम् । मुक्तबन्धनः
तान्त्राभिमानः । क्व गत इति अविज्ज्ञाता गतिर्यश्च, स धीरः प्राप्त-दुःखश्च
स्वयं सहनेन मुक्तिप्राप्तेः । वै निश्चितम् ॥ (२९) नरोत्तमस्तु ततः
प्रागेव कृतप्रतीकारः, स्वकां स्वत एव, परतः परोपदेशतो वा ॥

२८ । त्वस्तु पूर्वम् नरोत्तमो नाभूः, अत ईदानीं धीरो भवेत्याह
—अथेति । अर्थाक् अर्थात्तान एवास्मित्यर्थः । गुणान् धैर्यादयादीन्
विकर्षति आच्छिनतीति तथा ॥

२९ । आजमीटः अजमीटवंशजः । प्रज्जाचक्रुः अक्रुः, एवं बोधितः
सन्, द्रष्टिग्लश्चित्तदाट्यां, भ्रात्रा सन्दर्शितोऽध्वा बन्धमोक्षयोर्यार्गो यश्च सः ॥

३० । सुबलश्च पुत्रो गान्धारी, साध्वी सुशीला हिमालयं प्रयातुं
पतिमनुजगाम । ननु कथं सा सुकुमारी हिमादिदुःखबहुलं हिमवस्तुं गता ?
अत आह—गुप्तदण्डानां सन्नासिनां प्रहर्षो यस्मिन् तं दुःखदमपि
कथंकेचिं केवाकिं प्रहर्षहेतुर्भवतीत्यत्र दृष्टान्तः—मनस्विनां शूराणां युद्धे
सन् तीव्रः सम्प्रहारो यथा । पाठान्तरे सन् सम्प्रहारं युद्धं यथेति ॥

३१ । कृतं मैत्रं मित्रदैवतां सक्याबन्धनं येन सः; नत्रा सम्पूज्य,
पितरो विदुरधृतराष्ट्रौ ॥

३२ । हे गावर्जने ! गवर्जणश्च पुत्रे ! सज्जय ॥

३३ । अकृतप्रज्जे मन्दमतौ, शमलमपराधमाशंसमान आशङ्कमानो
भार्याया सह ॥

३४ । यो अरक्षतां तौ, इतः स्थानां ॥

३५ । कृपया स्नेहवैकल्याच्छातिपीडितः, आश्लेष्यं धृतं राष्ट्रमपशुन्,
विरहकषितश्च स्तः सज्जयो न प्रत्यूतममाह ॥

३६ । आत्माना बुद्ध्या, आत्मानं मनो विष्टं धैर्यायुक्तं कृत्वा ; प्रभो-
धृतं राष्ट्रं ॥

৩৭। ব্যবসিতং নিশ্চিতং গান্ধার্যাশ্চ, যতো মুষিতো বঞ্চিতোহস্মি ॥

৩৮। এবং কঞ্চিং কালং শোচতি তস্মিন্নথ নারদ আজগাম।
অত্রাপ্তি কচিং পুস্তকে 'অভ্যর্চয়ন্ মুনিম্' ইতি পাঠান্তরম্; তদ্বুল্লভ্য
যথাসম্প্রদায়ং ব্যাখ্যায়তে। শোকবেগাদভ্যর্চয়ন্নিবাহ রাজা, ন ত্বভ্যর্চয়ন্,
'শোকাক্রান্তঃ কৃপাবিষ্টঃ শ্রদ্ধয়া রহিতঃ পুমান্। গুরুদেবদ্বিজাতীনাং
পূজনং ন সমাচরেৎ ॥' ইতি স্মৃতেঃ ॥

৩৯। নাহং বেদ বেদ্বি, তপস্বিনী ছঃখযুক্তা, অপারে শোকার্ণবে
ভগবান্ ত্বমেব পারদর্শকঃ ; অতো ক্রহীতি শেষঃ ॥

৪১। আদাবেব যথাবৃত্তকথনে শোকেন মূচ্ছিতঃ পতেদिति প্রথমং
তাবচ্ছোকমপনয়তি—কঞ্চন মা শুচঃ^১, মা শোচঃ ন কেবলং তানেব,
যদ্ যস্মাৎ ঈশ্বরাদীনং জগৎ ; তদেবাহ—লোকা ইতি, সংযুক্তি সং-
যোজয়তি, বিযুক্তি বিযোজয়তি চ ॥

৪২। গাবো বলীবর্দা নসি নাসিকায়ং প্রোতাস্তন্ব্যাং দীর্ঘতন্ব্যাং
দামভির্বদ্ধাঃ স্বামিনো বলিং বহন্তি যথা, এবং বাক্তন্ব্যাং কর্তব্যাকর্তব্য-
বিধায়কবেদলক্ষণায়ং নামভিব্রাহ্মণো ব্রহ্মচারীত্যাদি-বর্ণাশ্রমলক্ষণৈর্বদ্ধাঃ
পরমেশ্বরস্ত বলিং তেন প্রেরিতাঃ সর্বে বহন্তীত্যর্থঃ ॥

৪৩। প্রবৃত্তৌ পারতন্ব্যমুক্তা সংযোগবিয়োগয়োরপ্যাহ—যথেনি ।
ক্রীড়োপস্করণাং ক্রীড়াসাধনানাং দারুরচিতমেবাদীনাম্ ॥

৪৪। ঈশ্বরাদীনত্বান্ন শোকঃ কার্য ইত্যুক্তম্, লোকতস্বে চ বিচার্য-
মাণে নির্বিষয়োহয়ং শোক ইত্যাহ—যন্নগ্রস ইতি । যদযদি লোকং জনং
ক্রবং জীবরূপেণ, অক্রবং দেহরূপেণ, ন বেতি ন প্রবং নাপ্যক্রবং শুদ্ধ-
ব্রহ্মস্বরূপত্বেন অনির্বিচনীয়ত্বেন বা । উভয়ং বা চিজ্জড়াংশতঃ ; সর্বথা

চতুর্ষপি পক্ষেষু তে পিত্রাদয়ো ন শোচ্যাঃ ; স্নেহাদগ্নত্র স্নেহ এব কেবলং শোকহেতুঃ, স চাক্তানমূল ইত্যর্থঃ ॥

৪৫। তস্মান্মাং বিনা কথং তে বর্তেরন? ইতি মনসো বৈক্লব্যং ব্যাকুলতাং ত্যজ ॥

৪৬। তত্র হৃদেহতস্তেষাং বৃত্তিরিত্যেতত্তাবনাস্তীত্যাহ—কালো গুণ-ক্ষোভকঃ, কস্ম্য জন্মনিমিত্তম্, গুণ উপাদানম্, তদধীনঃ। পাঞ্চভৌতিকো জড়ঃ, তদ্বিভাগে নাশবাংশ্চ ; সর্পগ্রাস্তঃ অজগরগিলিতো যথা অগ্নং ন রক্ষতি তদ্বৎ ॥

৪৭। ঈশ্বরেণ বিহিতা বৃত্তিঃ সর্বতঃ স্মলভেবেত্যাহ—অহস্তানি পশ্বাদানি, অপদানি তৃণাদানি, তত্র তেষু অহস্তাদিষপি ফলগুনি, অন্নানি এবং জীবঃ সর্বোহপি সর্বশ্চ জীবনং জীবিকঃ। এতেনৈব সর্বতো মৃত্যুগ্রাস্ত্বক্ষেপ্তম্ ॥

৪৮। মোহনিবৃত্ত্যর্থং দ্বৈতশ্রাবস্ততামাহ—তদিদম্। অহস্তসহস্তাদি-রূপং জগৎ স্বদৃক্ ভগবানেব, ন ততঃ পৃথগেব, স চৈক এব, ন তু নানা। ননু সজাতীয়বিজাতীয়ভেদে প্রত্যক্ষে কুত এতৎ? তত্রাহ—আত্মনাং ভোক্তৃণামাত্মস্বরূপম্, অতো ন সজাতীয়ভেদঃ, অন্তরোহনন্তরশ্চ অন্ত-র্বহির্ভোক্তৃভোগ্যরূপশ্চ ভাতি, অতো ন বিজাতীয়ভেদোহপি। ননু একঃ কথং তথা প্রতীয়েত? তত্রাহ—মায়য়া উরুধা বহুধা ভাতি, তং পশ্বেতি ॥

৪৯। কাসাবস্তীদৃশো মহামায়াবী? দ্বারকায়ামিত্যাহ—সোহরমিতি। অশ্রাং ভূম্যাম্ ; অভবায় নাশায় ॥

৫০। তর্হি শ্রীকৃষ্ণোহত্রাস্তীতি অত্রৈবাস্থাং মা কৃধা ইত্যাহ— নিষ্পাদিতমিতি। তচ্চ দেবানাং কার্য্যং তেন নিষ্পাদিতম্। কেবলমবশেষং প্রতীক্ষতে ; যদ্বকুলক্ষয়মিতি হৃদিস্তম্, ততো নিজং ধাম যাস্ততি, ততো যুয়মপি গচ্ছতেত্যর্থঃ। তচ্চ ভূতমপি বিহুরবদেব নাবর্ণয়ৎ ॥

५१—५७ । तदेव शोकमास्त्राङ्ग निवार्य जिज्ञासवे तस्मै यथावृत्तं कथयति—धृतराष्ट्र इति षड्भिः । हिमवतो दक्षिणे भागे ॥ (५२) तदपि कुत्रेत्याह—श्रोतोभिरिति । या वै प्रसिद्धा स्वर्धुनी गङ्गा, सा आत्मानं यत्र सप्तधा बाधां । किमर्थम् ? नाना पृथक् सप्तभिः श्रोतोभिः प्रवाहैः सप्तानामृषीणां प्रीतये, अतएव तं तीर्थं सप्तश्रोतो वदन्ति ॥ (५३—५४) तत्र तेन कृतमष्टाङ्गयोगमाह—स्नात्वेति चतुर्भिः । अत्र स्नानं होमोहव्भङ्गणं (इति) नियमा उक्ताः, भङ्गस्थानेहपांश्चैकारोहव्भङ्गः ; उपशान्त आत्मा यश्च सः, विगतः पुत्राद्येषणा यस्यादिति यमा उक्ताः ॥ (५५) जितान इत्यादिना आसनप्राणायामप्रत्याहारा उक्ताः, हरिभावनयेति धारणोक्ता । ध्वस्ता रजःसङ्गतमोरूपा मला यश्चेति, फलतो ध्यानमुक्तम् ॥ (५६—५७) समाधिमाह—विज्ञानेति द्वाभ्याम् । आत्मानमहंकारास्पदं, स्थूलदेहादियोज्य विज्ञानात्पुनरि बुद्धौ संयोज्य एकैकृत्या, तत्र विज्ञानात्मानं दृशांशदियोज्य क्षेत्रज्ञे द्रष्टरि प्रविलाप्य, तत्र क्षेत्रज्ञं द्रष्टृशदियोज्य आधारे आश्रयसंज्ञे ब्रह्मणि प्रविलाप्य, यथा अम्बरं घटोपाधेर्वियोज्य महाकाशे प्रविलाप्यते तद्वत् । व्युत्थानाभावमाह—ध्वस्त्येति । अस्तुगुणकोभादहिरिन्द्रियविक्षेपाद्वा व्युत्थानं भवेत्, तद्दुभयं तस्य नास्ति, यतो ध्वस्त्ये मायागुणानामुदकं उत्तरफलं वासना यश्च ; निरुद्धानि करणानि चक्षुरादीनि आश्रयो मनश्च यश्च, अतएव निवर्तितोऽखिल आहारो भोज्यमिन्द्रियैर्विषयाहरणं वा येन सः, स्थागुरिव निश्चल आस्ते ॥

५९ । तथाभूतमप्यानेतुमुद्यतं प्रत्याह—तश्चेति । अन्तरायो विघ्नः ; मैवाभूः इत्यागमश्चान्दसः । दर्शनमपि तावत् कुर्यामित्युद्यतं प्रत्याह—न वै, अद्यतनादङ्गः परतः उत्तरत्र ; स्वं स्वाधीनम् । तर्हि तद्वाहार्थं गमिष्यामि ? नेत्याह—तच्चेति ॥

५८ । तर्हि गार्हपत्यानयनाय गमिष्यामि ? नेत्याह—दह्यमान इति । पत्न्युर्देहे सहोदरे पर्वशालासहिते योगाग्निना सह गार्हपत्यादिभिर्दह्यमाने तत्र पत्नी बहिःस्थिता सती तं पतिमग्निं वेक्ष्यति प्रवेक्ष्यति ॥

५९ । तर्हि विद्वरानयनार्थं गन्तव्यमेव ? नेत्याह—विद्वरस्तु तन्निशाम्य दृष्ट्वा द्रातुः स्रगत्या हर्षः, तन्मृत्युना शोकश्च ताभ्यां युक्तस्तस्मात् स्थानात् तीर्थानि निषेवितुं गन्ता गमिष्यति ॥

६० । शुचः शोकान् ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायां प्रथमस्कन्धे
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १० ॥

चतुर्दशोऽध्यायः

चतुर्दशे अरिष्ठानि दृष्ट्वा राजा विशङ्कितः ।

अशृणोदर्ज्जुनां क्रुषः-तिरोधानमितौर्यते ॥ (१)

१ । श्रीक्रुषश्च चेति चकारेणाभिप्रायश्च ज्ञातुम् ॥

२ । कतिचिं सप्त, तदा कालातिक्रमेहपि ततो द्वारकाया नयात् नागतः, निमित्तानि उपातादीन्, कुरूद्वहो युधिष्ठिरः ॥

३ । रौद्रां योराम्, तदेवाह—विपर्यस्ता ऋतुधर्मा यस्मिन् तत्र, वार्तां जीविकाम् ; क्रोधलोभान्तेयुक्त आत्मा येषाम् ॥

४ । जिह्मप्रायं कपटबहलं व्यवहृतं व्यवहारम्, शार्थं वधनं तन्निश्रं सौहृदं सख्यम्, पित्रादीनां स्वप्रतियोगिभिः कलनं कलहादि ॥

५ । अत्यरिष्ठानि अत्यन्तमशुभानि दृष्ट्वा, नृणां लोभाद्यधर्मप्रकृतिं च दृष्ट्वा ; अनुजं भीमम् ॥

৭। বেতি বিতর্কে, কস্মাদ্বেতোর্নায়াতীতি নাহং বেদি ॥

৮। অপি কিং যদা আত্মন আক্রীড়ং ক্রীড়াসাধনম্, অঙ্গং মনুষ্য-
নাট্যমুৎসৃষ্টমিচ্ছতি স কালঃ কিং প্রাপ্তঃ? ৭

৯। অস্মাকং সর্বপুরুষার্থহেতুঃ শ্রীকৃষ্ণঃ, অতস্তদ্বিয়োগং বিনা অনিষ্টং
ন শ্রাদিত্যাশয়েনাহ—বস্মাৎ শ্রীকৃষ্ণাদ্বেতোঃ ; এতচ্চোপরিষ্ঠাৎ অর্জুনঃ
স্পষ্টীকরিষ্যতি । অয়ং শ্লোকোহধিকঃ কচিৎ পুস্তকে । লোকাশ্চ বক্ত-
করণানুরূপা যস্তানুগ্রহাৎ ॥

১০। অদূরাৎ সন্নিহিতং নোহস্মাকং ভয়ং শংসত উৎপাতান্ ॥

১১। দৈহিকানাহ—উর্বিবতি ; উর্বাদয়ো বামাঃ পরিস্ফুরন্তি, বেপথুঃ
কম্পশ্চ হৃদয়ে বর্ততে ; এতে মহমারাৎ সন্নিহিতং বিপ্রিয়ং দাস্তন্তি ॥

১২—১৫। ভোমানাহ সার্কত্রিভিঃ । শিবা ক্রৌঞ্চী উত্তমাদিত্যম-
ভিরৌতি উত্তৎসূর্য্যাভিনৃথং ক্রোশতি, অনলাননা অগ্নিঃ মুখেন বমন্তী ।
অঙ্গ ! হে ভাম ! মামভিলক্ষ্য সারমেয়ঃ স্বা অভিরেভতি প্লুতং ভষতি,
অভীকুবৎ নিঃশঙ্কবৎ ॥ (১৩) শস্তা গবাদয়ো মাং সব্যং বামং কুর্ষন্তি,
অপরে গর্দভাদয়ঃ প্রদক্ষিণং কুর্ষন্তি ; বাহান্ অশ্বান্ ॥ (১৪) অয়ং
কপোতো মৃত্বাদৃতো মৃত্বাসূচকঃ, উলুকঃ পেচকঃ, প্রত্যালুকঃ তৎপ্রতি-
পক্ষো ঘূকঃ কাকো বা ; কুল্লানৈঃ কুংসিতশব্দৈঃ, বিধ্বং শৃণুমিচ্ছতঃ ॥
(১৫) ধূমা ধূসরাঃ দিশঃ পরিধয় ইবাগ্নিং লোকমাবৃণন্তি ॥

১৫—১৭। দিব্যানাহ সার্কদ্বাভ্যাম্ । নির্ঘাতো নিরভ্রবজ্রপাতঃ ।
স্তনয়িত্ত্ববোহভ্রগর্জিতানি তৈঃ সহ ॥ (১৬) তমো বিশ্বজন্ বিশেষণ
স্বজন্, অস্বক্ রক্তম্ ॥ (১৭) গ্রহাণাং মর্দং যুদ্ধম্, ভূতা রুদ্রানুচরাঃ,

তেষাং গণৈঃ সঙ্কুলৈর্ব্যামিশ্রৈঃ প্রাণিভিঃ সহিতৈঃ, রোদসী ছাবাপৃথিব্যৈঃ
জ্বলিতে প্রদীপ্তে ইব পশ্যেতি ॥

১৮—২০। পুনর্ভৌমানাহ—নগ ইতি সাদৈক্সিত্তিভিঃ। প্রাণিনাং
মনাংসি চ ॥ (১৯) ন দুহন্তীতি কর্মকর্তব্যার্থম্ ; ন প্রম্নুবন্তীতার্থঃ ॥
(২০) দৈবতানি প্রাতিমাঃ, অসং ছুঃখম্ ॥

২১। এতৈর্মহোৎপাতৈঃ কৃত্বা, ন বিঘতেহেত্রেষু পুরুষেষু শ্রীর্বজ্রা-
ঙ্কুশাদিশোভা যেষাং তৈর্ভগবতঃ পদৈহীনা ভূরিত্যহং মত্রে ॥

২২। তশ্চ রাজ্ঞ ইত্যেবং দৃষ্টান্তরিষ্টানি যেন তেন চেতসা
চিত্তয়তঃ সতঃ ॥

২৩। অযথাপূর্বং নিপতিতম্ ; তদেবাহ—আতুরমিত্যাদি। অবিবন্দুন্
অশ্রুণি নেত্রাভ্যাং বিম্বজন্তুমিত্যর্থঃ ॥

২৪। উদ্বিগ্নং কল্পিতং হৃদয়ং যশ্চ ; বিছায়ং বিগতকান্তিম্ ॥

২৫। স্বজনা বান্ধবাঃ ॥

২৬। কিং বক্ষ্যতীতি শঙ্কয়া ব্যবহিতক্রমেণ পৃচ্ছতি—শূর
ইত্যাদিনা ; মারিসো মাত্রে মাতামহঃ শূরো নাম যাদবঃ—কুন্ত্যাঃ
পিতা, আনকছুন্দুভির্বসুদেবঃ ॥

২৭। স্বসারঃ পরম্পরম্। বসুদেবক্ষেমাং তাসামপি ক্ষেমং পৃষ্টমেব,
পৃথগপি পৃচ্ছতি—স্বয়মিতি ॥

২৮। আলুক উগ্রসেন অসন্ পুত্রো যশ্চ, অতএব জীবনমাত্রমেব
পৃষ্টম্ ; অনুজশ্চ দেবকঃ, হৃদীকসুতঃ কৃতবর্মা, জয়ন্তাদয়ঃ শ্রীকৃষ্ণদ্রাতরঃ ॥

৩০। সর্কর্বৃষ্ণীনাং মধ্যে মহারথঃ, গন্তীররয়ো যুদ্ধে মহাবেগঃ, বর্ধতে
মোদতে ইত্যর্থঃ ॥

৩১। শ্রীকৃষ্ণশ্রাপত্যানি কাম্ভয়ঃ, তেবু প্রবরাঃ ॥

৩২। সুনন্দনন্দৌ শীর্ষণ্যৌ মুখ্যৌ যেষাং তে ॥

३४ । 'भगवति सुखमास्ते' इति प्रश्नान्नोचित्यमाशङ्क्याह—पुर
 इत्यादि ॥ (३५—३८) भगवतोहोत्रावस्थाने हि लोकानां मङ्गलं
 नाग्रथेत्याशयेनाह चतुर्भिः । मङ्गलाय शुभाय, क्षेममाय लक्ष्मणाय, भवाय
 उद्धवाय, अनन्तसखः बलभद्रसहायः ॥ (३६) अक्षिताः सर्वैः पूजिताः,
 परमानन्दं यथा भवति तथा, महापुरुषो विष्णुस्तदीया महापौरुषिका
 वैकुण्ठनाथानुचरा इव ॥ (३७) यश्च पादशुश्रूषणमेव मूखां तपआदिभ्यः
 श्रेष्ठं यं कर्म, तेन सत्याभामादयः ; संख्ये युद्धे श्रीकृष्णबलेन निर्जित्य ;
 तदाशिषो देवभोग्यान् पारिजातादीन्, वज्रायुधवल्गु शची, तश्चा उचिताः ॥
 (३८) यद्वाहदण्डप्रभावोपजीविनः सुधर्मामर्जिव्भिरधिक्रामन्ति, स गोविन्दः
 सुखमास्ते इति गतपङ्कमश्लोकान्वयः ॥

३९—४४ । ईदानीं तस्मैव कुशलं पृच्छति—कच्चिदिति षड्भिः ।
 अनामयमारोग्यम्, न लक्ष्मो मानो येन वक्षुभ्यः सकाशात् ; किंवा
 तैः प्रत्यूत अवज्जातस्त्रिरसूतः, यतश्चिरोषितः बहुकालं तत्र स्थितः ॥
 (४०) अभावेरिति छेदः । प्रेमशृङ्गेरमङ्गलैः पुरुषैः शब्दादिभिर्ना-
 भितः न ताडितोहसि किम् ? यद्वा, अर्थिभ्यः किमपि दाश्यामीति
 नोक्तं किम् ? यद्वा, आशया सह यथा आशा भवति, तथा दाश्यामीति
 प्रतिश्रुतं यत्, तन्न दत्तं किम् ? (४१) अग्रदा शरणागतं सद्द्वं
 प्राणिमात्रं न त्यक्तवानसि किम् ? यतश्च पूर्वं शरणप्रद आश्रयप्रदः ॥
 (४२) अगम्यामिति छेदः । निन्दितां स्त्रियं नागमः किं, न
 गतवानसि ? असंस्कृतां असंस्कृतां मलिनवस्त्रादिकां नागमः किम् ?
 नोक्तमैरनुत्तमैः सैमैरित्यर्थः ; असमैरथमैर्वा किं न पराजितोह-
 सीत्यर्थः ॥ (४३) सन्तोर्जनाहान् वृद्धान् बालकांश्च किंश्चिं पर्याडुक्त्वाः
 त्यक्त्वा भुक्तवानसि किम् ? अक्षमं कर्तुमयोग्यं यत् तन्न कृतवानसि
 किम् ? (४४) नित्यं सदा प्रेष्ठतमेन हृदयेन अत्यन्तरङ्गेण स्वस्वना

শ্রীকৃষ্ণেন রহিতঃ শূত্রোহস্মীত্যান্নাং মন্থসে ; যদ্বা, স্বহৃদয়েন শূত্রোহস্মী-
ত্যন্থয়ঃ । অন্থথা তে রুক্ মনঃপীড়া ন ঘটেত ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়ং প্রথমস্কন্ধে

চতুর্দশোহধ্যায়ঃ ॥ ১৪ ॥

পঞ্চদশোহধ্যায়ঃ

কলিপ্রবেশমালক্ষ্য ধুরং ত্রস্ত পরীক্ষিতি ।

আরুরোহ নৃপঃ স্বর্গমিতি পঞ্চদশেহব্রবীৎ ॥ (১)

১—২ । কৃষ্ণোহর্জুনঃ, আবিবল্লিত ইতি ছেদঃ । নানাশঙ্কাস্পদং
রূপমালক্ষ্য বিবল্লিত ইত্যর্থ । প্রতিভাষিতুং নাশকোদিত্যন্তরেণান্থয়ঃ ।
তত্র হেতবঃ—শ্রীকৃষ্ণবিশ্লেষণে কর্ষিতঃ কৃশঃ কৃতঃ ॥ (২) শোকেন
হেতুনা, বদনঞ্চ হ্রচ্চ তে এব সরোজে, শুষ্কাস্তী বদনহ্রৎসরোজে
যস্ত ; হতা প্রভা তেজো যস্ত ॥

৩—৪ । শুচঃ শোকাশ্রুণি যান্ন্যদগচ্ছন্তি, তানি নেত্রয়োরেব সংস্তুভ্য
গলিতানি চ পাণিনা আমৃজ্য ; পরোক্ষেণ দর্শনাগোচরেণ শ্রীকৃষ্ণেন
হেতুনা সমুন্নদ্ধমধিকং যৎ প্রেমোৎকর্ষ্যম্, তেন কাতরো ব্যাকুলঃ সন্
নৃপমিত্যাহেত্যান্তরেণান্থয়ঃ ॥ (৪) সখ্যং হিতৈষিতাম্, মৈত্রীমুপকারিতাম্,
সৌহৃদং সুহৃৎস্বং সম্বন্ধিতাঞ্চ, বাস্পেণ কর্ণাবরোধাদ্গদগদয়া ॥

৫ । যেন মাং বঞ্চয়তা ; দেবান্ বিস্মাপয়তি যৎ ॥

७—१० । यश्च क्षणवियोगेनेत्यादि-वच्छब्दानां 'तेनाहमद्य मुषितः'
 इति सप्तमश्लोकस्थेन तच्छब्देन सङ्घः ; प्रियश्राप्याप्रियत्वे दृष्टान्तः ।
 उक्थेन प्राणेन, एव पित्रादिः ॥ (१—१७) श्रीकृष्णोपकाराननुस्मरति
 यत्संश्रयादिति दशभिः ; यश्च संश्रयाद् बलात् स्मरेण कामेन दुर्मदानामति-
 मत्तानां तेजः प्रभावः हतं धनुर्ग्रहेणैव, पश्चात् तद्वदुः सञ्जीकृतकः,
 येन मत्श्रो यन्नोपारि भ्रमन् विदुः, ततस्तान् विजित्य द्यौपदी च प्राप्ता ॥
 (८) उ इति विस्मये, थाण्वम् इन्द्रश्च वनमग्नये अदां दत्तवानस्मि ।
 थाण्वदाहे रक्षितेन मयेन कृता सभा च लक्षा, अद्भुतशिल्परूपा माया यश्चां
 सा । ते अक्षरे राजसूये ॥ (९) अनन्तरश्लोकौ विगीतः, तथापि
 व्याख्यायते । नृपशिरःस्वर्ज्युर्षश्च तं जरासङ्गं तवानुजो भौमो
 मथाथमहन् हतवान्, तन्निर्ज्जयं विना राजसूयमथानुपपत्तेः । गजायुतश्चेव
 सत्त्वमुत्साहशक्तिर्वीर्यं बलकं यश्च सः । तं हत्वा प्रमथनाथो महाभैरवः,
 तश्च मथाय ये राजानस्तेनाहताः, ते यद् यस्मान्नोचिताः, तं तस्मात्
 तेहक्षरे बलिमानीतवन्तः ॥ (१०) यैः कितवैः दुःशासनादिभि-
 स्तव पत्न्याः कवरं विकीर्य उन्नुच्य स्पृष्टमाकृष्टम्, तेषां द्वियो हतेशाः,
 अतएव वैधव्यात् विमुक्तकेशाश्च अकृत चकार । कथञ्चुतं कवरम् ?
 अधिमथं राजसूयमधिकृत्य किञ्चो रचितो यो महाभिवेकस्तेन श्लाघ्य-
 तमम् । चारु रम्यम्, तच्छ तच्छ स्मरणात् तदानीमेवाश्रयंरूपया प्राप्नुशु
 श्रीकृष्णश्च नमने पदयोः पतितानि अक्षणि मुखाद् यश्चाः पत्न्याः, पद-
 शब्दश्रापेक्षश्रापि पतित-शब्दश्राप-पदेन समासो नित्यसापेक्षत्वात् ॥
 (११) शिष्यागामयुतश्राप्रे तत्पङ्क्तौ भुङ्क्ते वस्तुस्माद्दुर्वाससो हेतोः
 अरिणा दुर्योधनेन रचितं यत् दुरन्तं क्रुद्धं शापलक्षणम्, तस्मात् सकाशात्
 नोहस्मान् वनमेत्य जूगोप । किं कृत्वा ? शाकमेवाग्रं तस्मिन् पात्रेहव-
 शिष्टमुपयुज्य भुङ्क्ता, यत् उपयोगात् सलिले विनिमग्नो मुनीनां सङ्घ-

স্ত্রিলোকীং তৃপ্তাম্ অমংস্ত ; এবং হি ভারতকথা—“কদাচিৎ ছর্কাসসো
 ছর্ষ্যোধনেনাতিথ্যং কৃতম্ ; তেন চ পরিতুষ্টেন বরং বৃণীষেত্যুক্তে ছর্কাসসঃ
 শাপাৎ পাণ্ডবা নশ্চেষুরিতি মনসি বিধায় ছর্ষ্যোধনেনোক্তম্—‘যুধিষ্ঠিরোহ-
 স্মৎকুলমুখ্যোহতস্তশ্রাপি ভবতৈবং শিষ্যায়ুতসহিতেনাতিথিনা ভাব্যম্, কিন্তু
 দ্রৌপদী যথা ক্ষুধয়া ন সীদেৎ, তথা তশ্রাং ভুক্তবত্যাং তদগৃহে গন্তব্যম্ ।’
 ইতি । ততশ্চ তথৈব ছর্কাসসি প্রাপ্তে পরমাদরেণ যুধিষ্ঠিরেণ মাধ্যাহ্নিকং
 কৃত্বা আগম্যতামিতি বিজ্ঞাপিতো মুনিসজ্জ্বাহঘমর্ষণায় জলে নিমমজ্জ ।
 তত্র চিন্তাতুরয়া দ্রৌপদ্যা স্মৃতমাত্রঃ শ্রীকৃষ্ণোহঙ্কহাং রুক্মিণীং হিত্বা
 তৎক্ষণমেব ভক্তবাৎসল্যেনাগতঃ । তয়া চাবেদিতে বৃত্তান্তে ভগবতোক্তং
 —‘হে দ্রৌপদি ! অহং বুদ্ধিকিতোহস্মি, প্রথমং মাং ভোজয় ।’ ইতি ।
 তয়া চাতিলজ্জয়া ‘অহো মদীয়মভাগ্যমভাগ্যং, যতস্মৈলোক্যনাথো যজ্ঞ-
 পুরুষো ভগবান্ মদগৃহমাগতো ভোজনং প্রার্থয়তে ।’ ইতি মনসি
 বিধায়োক্তম্—‘ভো স্বামিন্ ! মদ্বোজনপর্যাস্তমক্ষয়মনং সূর্য্যদন্তস্থাল্যাম্,
 ময়া চ সর্বান্ সন্তোজ্য ভুক্তম্ ; অতো নাস্ত্যন্নম্ ।’ ইত্যশ্রুপাতং চকার ।
 তথাপ্যতিনির্ঝঙ্কেন স্থালীমানাষ্য তৎকণ্ঠলগ্নং কিঞ্চিচ্ছাকান্নং প্রাশ্নোক্তম্—
 ‘অনেন বিশ্বাত্মা ভগবান্ প্রীয়তাম্ । অথ ভোক্তুং মুনিসজ্জ্বানাহ্বয় ।’
 ইতি ভীমং প্রহিতবান্ । ভীমেন গত্বোক্তম্—‘স্বামিন্ ! ভোজনার্থ-
 মাগম্যতাম্ । ‘কথং বিলম্বঃ ক্রিয়তে ?’ স চ তাবতাতিতৃপ্তো বৃথাপাক-
 ভয়েন প্রপলাষ্য গতঃ ।” ইতি ॥ (১২) গিরিজাসহিতো বিশ্বাপিতঃ
 সন্ নিজং পাশুপতমস্ত্রমদাৎ, অশ্বেহপি লোকপালা নিজাশ্রয়ানি দহুঃ ।
 অন্তদপ্যাশ্চর্য্যামাহ—অমুনৈবেতি । মহত ইন্দ্রশাসনার্কম্ ॥ (১৩) তত্রৈব
 স্বর্গে ক্রৌড়তঃ ; গাণ্ডীবং লক্ষণং চিহ্নং যশ্চ তৎ ; অরাতয়ো নিবাত-
 কবচাদয়ো দৈত্যাস্তেযাং বধার্থমাশ্রিতবতঃ ; যেনানুভাবিতং প্রভাবযুক্তং
 কৃতম্ । হে আজমীঢ় ! যুধিষ্ঠির ! তেন মুষিতো বন্ধিতোহস্মি । কথম্ ?

ভূম্না নিজমহিমাবস্থানেন ॥ (১৪—১৬) যদ্বাক্তব ইত্যাদিশ্লোকত্রয়শ্চাপি তেন মুষিতোহহমিতি পূর্বেণৈব সম্বন্ধঃ । শ্রীকৃষ্ণবাক্তব এক এবাহং কোরব-সৈন্ত্যাক্তিম্, নাস্ত্যন্তো গান্তীৰ্যেণ পারঞ্চ দেশতো যশ্চ তং ততরে তীর্ণবান্ উত্তরগোগৃহে । অত্যাৰ্য্যাণি ছস্তরাণি সজ্জানি তিমিঙ্গিলাদীনি ভীষ্মাদি-রূপাণি যস্মিন্ । পরৈর্নীতং গোধনঞ্চ প্রত্যাহৃতং পরেবাঞ্চ শিরোভ্যঃ সকাশাৎ তেজাস্পদং প্রভাবশ্চাস্পদমুষ্ণীধরূপং মণিময়ং মুকুটরত্নরূপঞ্চ বহুধনম্, তান্ মোহনাস্ত্রেণ মোহয়িত্বা হৃতং যদ্বাক্তবেন ময়া । (১৫) অদভ্রা অনন্না যে রাজহুবৰ্ঘ্যাস্তেষাং রথমণ্ডলৈর্মণ্ডিতাসু ভীষ্মাদীনাং চমুযু । সারথিরূপেণ মমাগ্রেচরঃ সন্ হে বিভো ! তেষাং রথযুথপানামায়ু-রাদীনি যো দৃশা দৃষ্টেযব আর্ছৎ হৃতবান্ । মনাংসীতু্যংসাহাদিশক্তিম্, সহো বলম্, ওজঃ শস্ত্রাদিকৌশলম্ ॥ (১৬) যশ্চ দোঃযু ভুজেযু মা মাং প্রণিহিতং স্থাপিতম্, তেনৈব গুৰ্বীদিভিনিক্রপিতানি প্রযুক্তানি অস্ত্রাণি ন স্পৃশন্তি স্ম ; গুরুদ্রোণঃ, নপ্তা ভূরিশ্রবাঃ, ত্রিগৰ্ত্তঃ ত্রিগৰ্ত্তদেশাধিপতিঃ সুশম্ভা, শলঃ শল্যঃ, সৈন্ধবঃ সিন্ধুদেশাধিপতিঃ জয়দ্রথঃ, বাহ্লীকঃ শান্তনোদ্রীতা, অমোঘো মহিমা যেষাং তথাভূতান্তপি, মহিতানীতি পাঠেহপি স এবার্থঃ । প্রতীকারাকরণেহপ্যস্পর্শে দৃষ্টান্তঃ—নূহরিদাসং প্রহ্লাদমিবেতি ॥

১৭ । স্বাপরাধমনুস্মরন্ সন্তপ্যমান আহ—সৌত্যে সারথ্যে কুমতির্মা মে ময়া স বৃতঃ । কুমতিমেবাহ—আত্মদ ইত্যাদিনা । অভবায় মোক্ষায়, ভব্যাঃ শ্রেষ্ঠাঃ ; শ্রান্তা বাহা অশ্বা যশ্চ তং মাম্ । জয়দ্রথবধে হি জলপানং বিনা অশ্বাঃ শ্রান্তাঃ, ততো বথাদবতীৰ্য্য বাগৈৰ্ভূবং ভিন্ধা জলং সম্পাদিতং ময়া । তদা যশ্চানুভাবেন নিরস্তচিত্তা অরয়ো মাং ন প্রহৃতবন্তঃ, স সৌত্যে বৃত ইতি কুমতিত্বম্ ॥

১৮ । হে নরদেব ! উদারং গস্তীরং রুচিরং যৎ স্মিতং, তেন শোভিতানি নশ্মাণি পরিহাসবাক্যানি, তথা কার্য্যপ্রস্তাবেষু হে পার্থেত্যা-

দানি মধুরাণি সঞ্জলিতানি চ হৃদিম্পৃশানি মনোজ্ঞানি মাধবস্ত্র যাগ্ৰেতানি
তানীদানীং স্মৰ্ত্ত্বর্মম হৃদয়ং লুষ্ঠন্তি ক্ষোভয়ন্তি । গিজ্জভাব আৰ্ষঃ ॥

১৯। বিকথনং স্বগুণগ্লাঘনম্, শয্যাдиষু ঐক্যাদব্যতিরেকাদ্ধেতোঃ ।
কদাচিদ্ ব্যভিচারং দৃষ্ট্বা 'হে বয়স্ত্র ! ঋতবান্ সত্যযুক্তস্তম্' ইতি বক্রোক্জ্যা
বিপ্রলক্স্তিরস্কৃতোহপি । ঋতুমানিতি পাঠে ঋভবো দেবাঃ সেবকাঃ
সন্তি যস্ত্র অসৌ মহানপি ময়া বয়স্ত্র ইতি কৃত্বা^২ বিপ্রলক্স্তিরস্কৃত ইত্যর্থঃ ;
ঋতমানিতি পাঠে বত্ৰভাব আৰ্ষঃ । মে অঘমপরাধম্ অসহত, মহিতয়া
মহত্বেন, মহামহিতয়েতি পাঠে একপদে অতিমহত্বেনেত্যর্থঃ । সখ্যরঘং
সখেব, তনয়স্ত্রাঘং পিতেব ॥

২০। ত্বয়া শঙ্কিতং পরাজয়ঞ্চ প্রাপ্তোহহমিত্যাহ—তেন সখ্যা
রহিতঃ, অতো হৃদয়েন শূণ্ডঃ ; অঙ্গ ! হে রাজন্ ! উরুক্রমস্ত্র পরিগ্রহং
ষোড়শসাহস্রস্প্রীলক্ষণম্ । অসন্তিনীটেঃ, অবলা যোষেব ॥

২১। শ্রীকৃষ্ণবিয়োগ এবাত্র হেতুঃ, নাগ্ন ইত্যাহ—তদৈ ইতি ।
যতো যেষ্যো হেতুভ্যো নৃপতয় আনমন্তি, ঈশেন রিক্তং শূণ্ডম্, অসং
কার্য্যাক্ষমম্, সন্নম্নবিধানৈরপি ভস্মনি হৃতমিব ; ভস্মনিতি লুপ্তসপ্তম্যন্তং
পদম্ । অতিপ্ৰীতাদপি কুহকান্মায়াবিনঃ সকাশাদ্রাঙ্কং লক্কং যথা অসং
সম্যক্কর্ষণাদিনাপি উষরভূমাবুপ্তং বীজমিব ॥

২২। স্মহৎপুরে ত্বয়া পৃষ্ঠানাং নঃ স্মহদাং মধ্যে চত্বারঃ পঞ্চ বা
অবশেষিতাঃ । তত্র হেতুঃ—বিপ্রশাপেত্যাদি ॥

২৩। বারুণীমন্নময়ীম্ ; অজানতামিবাগ্নোহগ্নম্ এরকামুষ্টিভিনিপ্ততাম্ ॥

২৪—২৬। অবশেষিতা ইত্যনেনোক্তং হেতুকর্ত্তারমাহ—প্রায়েণেতি
ত্রিভিঃ । ভাবয়ন্তি পালয়ন্তি ॥ (২৫) জলৌকসাং মৎস্তাদীনাং মধ্যে

महान्तः शूला अणीयसः सूक्ष्मान् यथा अदन्ति भङ्गयन्ति ॥ (२७) भूवोः
भारभूतान् यदून् संश्रुतवान् ॥

२९ । अतःपरं वक्तुं न शक्नोमीति सूचयन्नाह—देशकालोचितार्थ-
युक्ताश्चि मनःपीडोपशमकराणि च गोविन्दश्च वचनानि स्मरतो मम चिन्तं
हरन्ति आकर्षन्ति ॥

२८ । एवमिति सूतोक्तिः । अतिदृढेन स्नेहेन कृष्णपादसरोरुहं
चित्तयतोहर्ज्जूनश्च मतिः शान्ता विशोका विमला विरक्ता चासीत् ॥

२९—३० । मतिवैमल्यफलमाह—वासुदेवाज्युन्मुष्यानेन परिवृंहितं
रंहो वेगो यश्चास्तया भक्त्या निम्नथिता उन्मूलिता अशेषाः कषायाः
कामादयो यश्चाः सा धिषणा बुद्धिर्यश्च सः । ज्ञानं पुनरध्यागमदित्युत्तरेणान्नयः ॥
(३०) कालेन कर्मभिस्तमसा भोगाभिनिवेशेन च रूढमावृतं स
पुनः प्राप ॥

३१ । ज्ञानफलमाह—विशेषक इति ; एतदेव शोकहेतुभावेनोप-
पादयति—शोकश्च हि हेतुर्द्वैतद्रमः ; तश्च देहस्तश्च लिङ्गम्, तश्च गुणाः,
तेषामविद्याः । तत्र ब्रह्मसम्पत्त्या वेदान्तश्रवणे ब्रह्माहमिति-ज्ञानेन लीना
प्रकृतिरविद्या यस्मिन् तन्नैर्गुण्यं भवति, न तु सूक्ष्मिप्रलययोरिवा-
विद्यावशेषः, तस्मान्नैर्गुण्यद् गुणकार्यालिङ्गनाशः । अलिङ्गत्वाच्च असम्भवः
सम्यग्भोगाय भवति पुनः पुनरिति सम्भवः शूलशरीरं तद्रहितः ; ततश्च
तत्परिच्छेदाभावात् सङ्गिनो द्वैतलक्षणः संशयो द्रमो यश्च सः विशोको
जात इति ॥

३२ । भगवतो मार्गमालङ्क्य, यद्भूकुलश्च संस्थां नाशं श्रुत्वा नारदोक्त-
मनुस्मृत्य स्युःपथाय स्वर्गमार्गाय निभृताद्वा निश्चलचित्तः ॥

३३ । तां ह्युर्विज्ञेयां भगवद्गतिं वक्ष्यति हि (एकदशे ११।३।१)
—‘सौदामिना यथाकाशे यान्त्या हित्वाद्रमण्डलम् । गतिर्न लक्ष्यते मूर्ध्निस्तथा

কৃষ্ণশ্চ দৈবতৈঃ ॥' ইতি । সংস্বতেরূপররাম জীবনুক্তো বভূব, দেহং
জ্জহাবিতি বা ॥

৩৪—৩৫ । তদেবমুক্তমপি যাদবেভ্যো ভগবদ্বৈলক্ষণ্যমবুদ্ধা তং
সাম্যং বদতো মন্দমতীন্ প্রতি বৈলক্ষণ্যং স্পষ্টয়তি দ্বাভ্যাম্ । যয়া যাদব-
রূপয়া তন্না ভুবো ভারং কণ্টকেন কণ্টকমিবাহরং, যাদবতনুভূ-
ভারতনুশ্চেতি দ্বয়মপীধরশ্চ সংহার্য্যত্বেন সমমেব ॥ (৩৫) শ্রীকৃষ্ণশ্চ
মূর্ত্তেবিশেষমাহ—যথেনি । তাত্মপি যথা ধত্তে জহাতি চ, তদাহ—যথা
নটো নিজরূপেণ স্থিত এব রূপান্তরাণি ধত্তে অন্তর্ধত্তে চ, তথা তদপি
কলেবরং জহৌ অন্তরধাদিত্যর্থঃ ॥

৩৬ । যুধিষ্ঠিরশ্চ স্বর্গারোহণপ্রসঙ্গায় কলিপ্রবেশমাহ—যদেতি । স্ব-
তন্বা জহৌ স্বতনোরিব বৈকুণ্ঠারোহাৎ । শ্রবণার্হা সতী কথা যশ্চ, তদা
যদহস্তস্মিন্বেব ; অহরিতি লুপ্তসপ্তম্যন্তং পদম্ । অপ্রতিবুদ্ধচেতসাম-
বিবেকিনামিতি, বিবেকিনাস্ত ন প্রভুরিত্যুক্তম্ । অন্ববর্ত্ততেতি পূর্ব-
মেবাংশেন প্রবিষ্টশ্চ স্বেন রূপেণানুবৃত্তিরুক্তা ॥

৩৭ । বুধো যুধিষ্ঠিরঃ, তশ্চ কলেঃ পরিসর্পণং প্রসারণং বিলোক্য ।
কথন্তুতম্ ? লোভাদি অধর্ম্মচক্রং যস্মিন্ ; জিহ্বং কোটিল্যম্ । পর্য্যধাৎ
তদুচিতং পরিধানমকরোৎ ॥

৩৮ । আত্মনঃ স্বশ্চ গুণৈঃ স্তসমমতিসদৃশম্ । তোয়ং সর্কত এব
স্থিতং সমুদ্রোদকমেব নীবী পরিধানবিশেষো যশ্চা ভূমেঃ, পতিত্বেনাভি-
যুক্তবান্ ॥

৩৯ । বজ্রমনিরুদ্ধশ্চ পুত্রম্, নিরূপ্য কৃত্ত্বৈত্যর্থঃ ; অপিবদাত্মগ্ণা-
রোপয়ামাস ; স ঈশ্বরঃ সমর্থঃ ॥

৪০ । সঙ্কিন্নাত্মশেষাণি বন্ধনানি উপাধয়ো যেন ॥

৪১—৪২ । তদেব দর্শয়তি দ্বাভ্যাম্ । বাচমিত্যুপলক্ষণম্, সর্কেন্দ্রিয়ানি মনসি প্রবিলাপিতবানিত্যর্থঃ । তচ্চ মনঃ প্রাণে, প্রাণাধীনবৃত্তিত্বাৎ । তঞ্চ প্রাণাদিতরে অপানে, তেনাকর্ষণাৎ । অপানব্যাপার উৎসর্গস্তৎ-সহিতমপানং মৃত্যৌ তদধিষ্ঠাতৃদেবতায়াম্ । অনেনৈব বাগাদিষপি তত্ত্বৎ-কর্মসাহিত্যং জ্ঞেয়ম্ । তং মৃত্যুং পঞ্চত্বে পঞ্চভূতানামৈকে্যে দেহে, দেহশ্চৈব মৃত্যুর্নান্ন ইতি ভাবিতবানিত্যর্থঃ । অজোহবীদিতি ষণ্ডলুগস্তাৎ লুঙি রূপম্ ॥ (৪২) ত্রিত্বে গুণত্রয়ে পঞ্চত্বং দেহম্, তচ্চ ত্রিত্বমেকত্বে অবিদ্যায়াম্ । সর্কেং সর্কারোপহেতুমবিদ্যাম্, আত্মনি জীবে । অজোহবী-দিতি বক্তব্যোহজুহবীদিত্যর্থম্ । এবং শোধিতমাত্মানং ব্রহ্মণি অব্যায়ে কূটস্থে । ন তস্মাগ্নত্র লয় ইত্যর্থঃ ॥

৪৩—৪৪ । তদেবমাত্মপ্রতিপত্তিমুক্তা বাহস্থিতিমাহ—চীরবাসা ইতি সার্ক্ধ্বাভ্যাম্ । বন্ধবাক্ মৌনী, অনবেক্ষমাণঃ^১ অনুজাদিপ্রতীক্ষামকুর্ক্বন ॥ (৪৪) আশাং দিশম্, গতপূর্বাং পূর্বপ্রবিষ্টাম্, মহাত্মাভির্বিবেকবদ্ভিঃ, যতো যাং দিশম্ ॥

৪৫ । অধর্মো মিত্রং যশ্চ তেন ॥

৪৬ । সাধু কৃত্যঃ সর্কেহর্থা ধর্মাদয়ো যৈঃ ; অতএব বৈকুণ্ঠস্থ চরণান্বজমেবাত্যন্তিকং শরণং জ্ঞাত্বা মনসা ধারয়ামাস্তুঃ ॥

৪৮ । কথন্তুতে পদে ? বিধৃতকল্মষাণামাস্থানং নিবাসস্থানং যত্র তস্মিন্, বিরজেনাত্মনৈব প্রাপুঃ, ন তু ষোড়শকলেন লিঙ্গেন ; গতের্বা বিশেষণম্ । বিরজেনাত্মনৈবাবস্থানরূপাং গতিং তে বিধৃতকল্মষাঃ প্রাপুরিতি ॥

৪৯ । বিহুরোহপি তীর্থাগ্ৰটন্ প্রভাসে, শ্রীকৃষ্ণাবেশেন শ্রীকৃষ্ণে চিত্তমাবেশে দেহং পরিত্যজ্য তচ্ছিত্ত এব সন্, তদানীং নেতুমাগতৈঃ পিতৃভিঃ সহ স্বক্ষয়ং স্বাধিকারস্থানং যযৌ ॥

৫০। আত্মানং প্রত্যনপেক্ষতাং তদা জ্ঞাহা তমাপ ॥

৫১। ইত্যেবং যৎ সম্প্রয়োগম্, অলমতিশয়েন স্বস্ত্যয়নং মঙ্গলাস্পদম্,
অলং পবিত্রঞ্চ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াং প্রথমস্কন্ধে

পঞ্চদশোহধ্যায়ঃ ॥ ১৫ ॥

ষোড়শোহধ্যায়ঃ

তত্শচ ষোড়শে ভূমি-ধর্ম্ময়োঃ কলিখিন্নয়োঃ ।

সংবাদে বর্ণ্যতে প্রাপ্তিঃ পালকশ্চ পরীক্ষিতঃ ॥ (১)

১। দ্বিজবর্ষ্যাণাং শিক্ষয়া, সূত্যাং জন্মনি, অভিজাতকোবিদা
জাতকর্ম্মবিদঃ। হে বিপ্র! মহতাং গুণা যস্মিন্ সং ॥

২। জনমেজয়াদীনিত্যর্কে একাক্ষরাধিক্যাং ছান্দসম্। উৎপাদয়দिति
অড়াগমাভাব আর্ষঃ ॥

৩। আজহার কৃতবানিত্যর্থঃ; শারদ্রতং রূপম্; যত্র যেষশ্বমেধেষু
দেবা দৃষ্টিগোচরা বভূবুঃ ॥

৪। নিজগ্রাহ নিগৃহীতবান্। কলিম্বেব নিদ্দিশতি—নৃপেতি ॥

৫। কশ্চ হেতোরिति; অয়মর্থঃ—কস্মাদ্ধেতোঃ কলিং কেবলং
নিজগ্রাহ, ন তু হতবান্? যতোহসৌ শূদ্রকঃ, অতিকুৎসিতঃ শূদ্রঃ।
যো গাং পদা অহন্নिति ॥

৬। অশ্চ বিষ্ণোঃ পদাস্তোজয়োর্যৌ মকরন্দস্তং লিহন্তি আশ্বাদয়ন্তি
যে, তেষাং সতাং মহতাং বা কথাশ্রয়মिति সমাসান্নিষ্কৃষ্টান্নুষঙ্গঃ। তর্হি
কথ্যতাম্ ॥

৭—৮। নোচেৎ কিমত্ঠৈরসত্তিরালাপৈঃ, যৎ যৈরায়ুষো বৃথা ক্ষয়ঃ ।
 অস্মাকময়ং সত্রপ্রযত্নোহপি হরিকথামৃতপানার্থ এবেত্যাহ সার্ক্কাভ্যাম্ ।
 ক্ষুদ্রমল্লমায়ুর্ঘেষামতো মর্ত্যানাং মরণধর্ম্ববতাম্, তথাপি শ্বতং সত্যং
 মোক্ষমিচ্ছতাম্ ॥ (৮) যো মৃত্যুঃ স ইহ সত্রে শমিতুরিদং
 শামিত্রং কস্ম্ম পশুহিংসনং তদর্থমুপহৃতঃ । ততঃ কিম্? অত আহ—ন
 কশ্চিদতি ॥

৯। ততোহপি কিমিত্যত্রাহ—অহো নুলোকে হরিলীলামৃতং বচঃ
 পীয়েতেতেতদর্থম্, হরিলীলৈবামৃতং যস্মিন্ তৎ ॥

১০। তদভাবে বৃথৈব জীবনমিত্যাহ—মন্দশ্চ অলসশ্চ, নস্তং
 রাত্নৌ যদয় আয়ুস্তন্নিদ্রয়া হ্রিয়তে ; দিবা অহি যদয়স্তদ্ ব্যর্থকস্ম্মভিঃ
 অপহ্রিয়তে ॥

১১। তত্র তাবৎ কলিনিগ্রহ-প্রসঙ্গমাহ—যদা নিজচক্রবর্ত্তিতে
 স্বসেনয়া পরিপালিতে দেশে কলিং প্রবিষ্টং শুশ্রাব, তদা তামনতিপ্রিয়াং
 বার্ত্তাম্, কিঞ্চিৎপ্রিয়াঞ্চ যুদ্ধকৌতুকসম্পত্তেঃ, নিশম্য ততঃ শরাসনং
 ছুষ্ঠনিগ্রহার্থমাদদে । সংযুগশৌণ্ডিঃ যুদ্ধে প্রগল্ভঃ, সংযুগশৌরিরিতি
 পাঠে শৌরিতুল্যঃ কৃষ্ণতুল্যঃ ॥

১২। ততশ্চ দিগ্বিজয়ায় নির্গতঃ ॥

১৩। ভদ্রাশ্বাদীনি পূর্বপশ্চিম-দক্ষিণোত্তরতঃ সমুদ্রলগ্নানি বর্ষাপি ।
 মেরোঃ সর্ব্বত ইলাবৃতম্, তত উত্তরতো রম্যকম্, হিরণ্যঞ্চ, দক্ষিণতো
 হরিবর্ষং কিম্পুরুষঞ্চ, তানি বিজিত্য ॥

১৪—১৬। প্রণীয়মাণং যশো যশ-আদীনি শৃণ্বন্, তেভ্যস্তেভ্যো
 দদাবিতি তৃতীয়েনাস্বয়ঃ ॥

১৭। স্নিগ্ধেসু পাণ্ডবেষু বিষ্ণোর্যানি সারথ্যাদীনি কস্ম্মাণি তানি শৃণ্বন্,
 তথা বিষ্ণোর্জগৎকর্ত্তৃকাং প্রণতিঞ্চ শৃণ্বন্, নৃপতিঃ পরীক্ষিৎ । বিষ্ণো-

শরণারবিন্দে ভক্তিং করোতি স্ম । পারষদমিতি রেফ-ষকারয়োবিল্লেশ-
শ্চান্দসঃ । তত্র পার্ষদং সভাপতিত্বম্, সেবনং চিন্তানুবৃত্তিঃ, বীরাসনং
রাত্রৌ খড়্গহস্তস্ত তিষ্ঠতো জাগরণম্ ॥

১৮ । বৃত্তিমনুবর্তমানস্ত সতঃ, নাতিদূরে শীঘ্রমেব ॥

১৯ । ধর্ম্মো বৃষরূপঃ, বিচ্ছায়াং হতপ্রভাম্, গাং গোরূপাং পৃথ্বীম্,
বিবৎসাং নষ্টাপত্যাম্ ॥

২০—২৫ । তে আত্মনো দেহস্ত যত্নপি বহিরাময়ো ন লক্ষ্যতে,
তথাপি অন্তর্মধ্যে আধিঃ পীড়া যশাস্তাং ত্বামালক্ষয়ে । কেন ? যতো
বিচ্ছায়াসি, অত ঈষন্ম্নায়তা বৈবর্ণ্যং ভজতা মুখেণ লিঙ্গেন । তত্র
কারণানি কল্পয়ন্ পৃচ্ছতি—দূরে বন্ধুমিত্যাди পঞ্চভিঃ । দূরে স্থিতং
বন্ধুম্ ॥ (২১) ত্রিভিঃ পাদৈর্নূর্নম্, অতএবৈকপাদম্ । মা মাং
বৃষলৈরত উর্দ্ধং ভোক্ষ্যমাণম্, পুংস্বমাগ্নপদবিশেষণত্বাৎ ; হতা যজ্ঞভাগা
ষেষাম্, যজ্ঞাণ্ডকরণাৎ ॥ (২২) হে উর্ধ্বি ! পৃথ্বি ! ভর্তৃভিরক্ষ্যমাণাঃ
স্ত্রিয়ঃ, পিতৃভিরক্ষ্যমাণান্ বালান্, প্রতু্যত তৈরেব পুরুষাদৈরিব
নির্দৈয়ৈরার্ভান্ ক্লিষ্টান্, বাচং দেবীং সরস্বতীং কুকর্মাণি ছরাচারে স্থিতাম্,
কুলাগ্র্যান্ ব্রাহ্মণোত্তমান্ সেবকান্ ॥ (২৩) উপস্থষ্টান্ ব্যাপ্তান্,
অবরোপিতানি উদ্বাসিতানি, ব্যায্যো মৈথুনম্, নিষেধানাদরেণ সর্বতো-
হশনাদিষ্মুখং প্রবর্ত্তমানং জীবলোকং বা ॥ (২৪) অশ্ব ! হে মাত-
ধরিত্রি ! তে তব যো ভূরিভারস্তশ্চাবতারণার্থং কৃতাবতারস্ত কর্মাণি
স্মরন্তী, তেন বিসৃষ্টা সতী শোচসি । নির্ঝাণং বিলম্বিতমাশ্রিতং যেষু
তানি ; নির্ঝাণবিড়ম্বিতানীতি পাঠে নির্ঝাণং বিড়ম্বিতমুপহসিতং যৈঃ,
মোক্ষাদপ্যধিকসুখানীত্যর্থঃ ॥ (২৫) হে অশ্ব ! তে সৌভাগ্যং কালেন
বা হতম্ ॥

২৬--৩১ । ভবান্ জানাত্যেব, তথাপি বক্ষ্যামীত্যাহ—যেন হেতুভূতেন
 স্বং চতুর্ভিঃ পাদৈর্বর্তসে, যত্র চ সত্যাদয়ো মহাগুণা ন বিয়ন্তি ন ক্ষীয়ন্তে
 স্ম, তেন শ্রীনিবাসেন রহিতং লোকং শোচামীতি বর্ষণায়ঃ ॥ (২৭)
 সত্যং যথার্থভাষণম্, শৌচং শুদ্ধত্বম্, দয়া পরদুঃখাসহনম্^১, ক্ষান্তিঃ ক্রোধ-
 প্রাপ্তৌ চিত্তসংযমনম্, ত্যাগোহর্থেষু মুক্তহস্ততা, সন্তোষঃ অলংবুদ্ধিঃ,
 আর্জ্জবমবক্রতা, শমো মনোনৈশ্চলাম্, দমো বাহেন্দ্রিয়-নৈশ্চল্যম্,
 তপঃ স্বধর্মঃ, সাম্যমরিমিত্রাণ্ডভাবঃ, তিতিক্ষা পরাপরাধসহনম্, উপরতিঃ
 লাভপ্রাপ্তাবৌদাসীন্ম, শ্রুতং শাস্ত্রবিচারঃ ॥ (২৮) জ্ঞানমানুবিষয়ম্,
 বিরক্তিবৈতৃষ্ণ্যম্, ঐশ্বর্যং নিয়ন্তৃত্বম্, শৌর্যং সংগ্রামোৎসাহঃ, তেজঃ
 প্রভাবঃ, বলং দক্ষত্বম্, স্মৃতিঃ কর্তব্য-কর্তব্যার্থানুসন্ধানম্, স্বাতন্ত্র্যম-
 পরাধীনতা, কোশলং ক্রিয়ানিপুণতা, কান্তিঃ সৌন্দর্যম্, ধৈর্যমব্যাকুলতা,
 মার্দ্দবং চিত্তাকাঠিন্যম্ ॥ (২৯) প্রাগল্ভ্যং প্রতিভাতিশয়ঃ, প্রশ্রয়ো
 বিনয়ঃ, শীলং সুস্বভাবঃ, সহওজোবলানি মনসৌ জ্ঞানেন্দ্রিয়াণাং
 কর্ম্মেন্দ্রিয়াণাঞ্চ পাটবানি, ভগো ভোগাস্পদত্বম্, গান্ধীর্ঘ্যমক্ষোভ্যত্বম্,
 স্তৈর্যমচঞ্চলতা, আস্তিক্যং শ্রদ্ধা, কীর্ত্তির্ঘণঃ, মানঃ পূজ্যত্বম্, অনহ-
 ক্তির্গর্কীভাবঃ ॥ (৩০) এতে একোনচত্বারিংশং, অস্ত্রে চ ব্রহ্মণ্যত্ব-
 শরণ্যত্বাদয়ো মহাস্তো গুণা যস্মিন্ নিত্যঃ সহজাঃ ন বিয়ন্তি, ন ক্ষীয়ন্তে
 স্ম ॥ (৩১) তেন গুণপাত্রেন গুণালয়েন, পাপুনা পাপহেতুনা ॥

৩৩—৩৬ । তস্ম বিরহো দুঃসহ ইত্যাহ চতুর্ভিঃ । ব্রহ্মাদয়ো যস্তাঃ শ্রিয়ঃ
 অপান্ধমোক্ষঃ স্বস্মিন্ দৃষ্টিপাতঃ, তৎকামাঃ সন্তঃ বহুতিথং বহুকালং তপঃ
 সমচরন্ সম্যক্ চরন্তি স্ম । ভগবদ্বিক্রান্তমৈঃ প্রপন্না আশ্রিতা অপি সা
 শ্রীর্ষস্ম পাদলাবণ্যমলম্নুরক্তা সতী সেবতে ॥ (৩৪) তস্ম ভগবতঃ
 শ্রীমদ্ভিঃ পদৈঃ, কেতুর্ধ্বজঃ, অজাদয়ঃ কেতাশ্চিহ্নানি যেষাং তৈঃ ;

যদ্বা, অজ্ঞাদীনাশ্রয়ৈঃ সমাগলকৃতমঙ্গং যশ্চাঃ সাহং ততো ভগবতো
 বিভূতিং সম্পদমুপলভ্য প্রাপ্য, ত্রীন্ লোকানতিক্রম্যারোচে শোভিত-
 বত্যস্মি ; পশ্চাত্তশ্চা বিভূতেরন্তে নাশকালে প্রাপ্তে সতি ; উৎস্রয়ন্তীং
 গৰ্ব্বং কুর্বাণাং মাং স বাস্বজন্ত্যুক্তবান্ ॥ (৩৫) কিঞ্চ যো বৈ আত্মরো
 বংশো যেসাম্, তেষাং রাজ্জামক্ষোহিণীশতরূপং মমাতিভরং ভারমপ-
 নীতবান্ । ত্বাঞ্চ উনপদত্বাং ছুঃস্বং সন্তম্, পৌরুষেণ পুরুষকারেণ, আত্মনি
 স্বস্মিন্ সম্পূর্ণপদং স্তুস্বং সম্পাদয়ন্, 'লক্ষণহেত্বোঃ ক্রিয়ায়াঃ' ইতি হেতৌ
 শত্-প্রত্যয়ঃ, সম্পাদয়িতুমিত্যর্থঃ ; অবিদ্রং ধৃতবানিত্যর্থঃ । (৩৬) তস্ম
 বিরহং কা বা সহেত ? প্রেমাবলোকশ্চ, রুচিরস্মিতঞ্চ, বজ্জ্বলশ্চ,
 তৈর্মধুমানিনীনাং সত্যভামাদীনাং সমানং গৰ্ব্বসহিতং শৈথ্ব্যং স্তরুত্বং
 যোহহরং । যশ্চাজ্জিণা রজস্বাখিতেন বিটঙ্কিতায়া অলঙ্কৃতয়াঃ শম্পাদি-
 মিশেণ রোমোৎসবো ভবতি ॥

৩৭ । কথয়তোঃ সতোঃ, প্রাচীং পূর্ববাহিনীং সরস্বতীং কুরুক্ষেত্রে ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়ং প্রথমস্কন্ধে

ষোড়শোহধ্যায়ঃ ॥ ১৬ ॥

সপ্তদশোহধ্যায়ঃ

ততঃ সপ্তদশে রাজ্জা কলেনিগ্রহ উচ্যতে ।

তশ্চৈবং বীৰ্য্যভাজোহপি বৈরাগ্যং বক্তুমদ্বুতম্ ॥ (১)

১ । হন্তমানং তাদ্যমানম্ ॥

২ । মৃগালং পদ্মকন্দঃ, তদ্বদ্ ধবলম্ ; ভয়ান্নোহস্তং মূত্রয়ন্তমিবেত্যনেন
 পাদাবশেষো ধম্মো ভয়ান্নমূত্রয়ন্তিব প্রতিক্ষণং ক্ষীরমাণাংশঃ, তশ্চাপ্য-
 নিকীহাং কম্পমান ইতি দর্শিতম্ ॥

৩। ধর্মহুঘাং হবির্দোক্ষীম্, ক্ষামাং কুশাম্, যবসং তৃণম্; অত্র শস্তাদিপ্রসবক্ষয়াদ্বিবৎসেব যজ্ঞাঘুভাবাৎ কুশা, অতএব যজ্ঞভাগমিচ্ছন্তী পৃথ্বীতি সূচিতম্ ॥

৪। কার্ত্তস্বরং সূবর্ণম্, তন্ময়ঃ পরিচ্ছদঃ পরিকরো যশ্চ, স্বর্ণনিবন্ধ-
মিত্যর্থঃ। সজ্জীকৃতকার্মুকঃ ॥

৫। হংসি ঘাতয়সি। রাজাহমিতি চেৎ, তত্রাহ—নট ইব বেশ-
মাত্রেণ নরদেবোহসি, কশ্মণা অদ্বিজঃ শূদ্রঃ ॥

৬। অশোচ্যান্ নিরপরাধান্ রহসি যন্তং প্রহরসি, স শোচ্যঃ
সাপরাধোহসি; অতো বধমর্হসি ॥

৭। বৃষং প্রত্যাহ—ত্বং বা কঃ? স্বয়মেব সম্ভাবয়তি—কিং কশ্চি-
দেবো বৃষরূপেণাস্মান্ পরিখেদয়ন্ বর্ত্তসে?

৮। দোর্দ্রৈগুঃ পরিরস্তিতে পরিরস্তিতবৎ সুরক্ষিতে, তে শুচঃ
অশ্রুণি বিনাশ্রেষামশ্রুণি নানুপতন্তীতি খেদহেতুত্বং দর্শিতম্ ॥

৯। এবমুক্তে পুনরপি শোচন্তং প্রত্যাহ—ভোঃ সুরভেঃ পুত্র!
অত্র মা শুচঃ, শোকং মা কুরু। ব্যেতু অপযাতু। গাং প্রত্যাহ—
অশ্ব! মাতঃ! শাস্তরি ময়ি জীবতি সতি তে ভদ্রমেব; অতো মা রোদীঃ ॥

১০—১১। মদ্বিতার্থমেবৈনং হনিষ্যামি, ন তবোপকারায়েত্যাহ—
যশ্চেতি দ্বাভ্যাম্। হে সাধিষ! সর্বাঃ যাঃ কাশ্চিদপীত্যর্থঃ, অসাধুভিঃ
ত্রশস্তে পীড্যন্তে। ভগো ভাগ্যম্, গতিঃ পরলোকঃ ॥

১২। পুনরপি শোচন্তং বৃষভং প্রত্যাহ—কোহবৃশ্চৎ চিচ্ছেদ?
ত্বাদৃশাস্ত্রদিধা হুঃখিতাঃ ॥

১৩। বো ভদ্রমস্ত, আত্মনস্তব পাদচ্ছেদেন বৈরূপ্যং কৃতবন্তম্,
পার্থানাং কীর্ত্তিং দুষয়তীতি তথা তমাখ্যাহি ॥

१४ । ननु तदाख्याने कृते कथं भद्रं श्रां ? इत्यत आह—यस्माद-
नागसि जने योहस्यं ह्यःथं युञ्जन् कुर्वन् भवति, अशैवस्तुतश्च, मन्त्रः
सकाशां सर्वत्रापि भयं भवति । ततः साधुनां भद्रं भवेदेवेति ॥

१५ । एतश्च दण्डेहममसमर्थ इति मा शङ्क्यरित्याह—अनागःश्विति,
य आगस्त्वदपराधकर्ता तश्चामर्त्याश्च देवश्चापि भुज्जमाहर्तास्मि आहरिष्यामि ।
साङ्गदमित्यानेन मूलत उपाट्याहरिष्यामीति दर्शितम् ॥

१६ । नष्टकश्च निग्रहेण अग्रशानुग्रहे तव किं प्रयोजनम् ? तत्राह
—राज्ज्ञे हीति । अग्रानर्धस्मिष्ठान् शसतो दण्डयतः ॥

१७ । आर्क्षानामभयं यस्मात्तद्वचो वो युक्तमुचितमेव ॥

१८ । वयस्तु यतः पुरुषां प्राणिनां क्लेशहेतवो भवेयुस्तं पुरुषं
न विजानीमः, यतो वादिनां वाक्यभेदैर्विमोहिताः ॥

१९ । वाक्यभेदानेवाह—विकल्पं भेदं वसते आच्छादयन्ति ये
योगिनस्ते आत्मानमेव आत्मानः प्रभुं सुखदुःखप्रदमाहः । तद्वक्तुम्—
'आत्मेव ह्यात्मनो वक्त्रात्मेव रिपुरात्मानः' इति ; यद्वा, विकल्पैः
कुतर्कैः^२ वसनाः प्रोवृता नास्तिकाः ; एवं हि ते वदन्ति—'न तावद्-
देवतादीनां प्रभुत्वं, कर्माधीनत्वात् ; न च कर्मणः, स्वाधीनत्वादचेतनत्वात् ।'
अतः स्वयमेव प्रभुः, न चाग्रः कश्चिदित्यर्थः । अत्रे दैवज्ञा दैवंग्रहादि-
रूपां देवताम् ; परे तु मीमांसकाः कर्म ; अपरे लोकायतिकाः
स्वभावम् ॥

२० । केष्वपि सेश्वरेशु मध्ये केष्वपीति दुर्लभत्वं दर्शितम् ; निश्चय
इति सिद्धान्तत्वम् । अप्रतर्क्यात्मनसोहगोचरात्, अनिर्देशादवचसोह-
गोचरात्, परमेश्वरात् सर्वं भवतीति । विमृश विचारय स्वबुद्ध्या ॥

२१ । विथेदो विगतमोहः, पर्याचष्ट प्रत्यभाषत ज्ञातवानिति वा ॥

২২। অনিদ্ধারিতমিব ক্রবন্ ঘাতকং জানন্নপি ন সূচয়েদিত্যেবং-
রূপং ধর্মং ব্রবীষি, অতো ধর্মোহসি। সূচকে কো দোষঃ? ইত্যত
আহ—যদिति। স্থানং নরকাদি ॥

২৩। যদ্বা, অজ্ঞানাদপ্যকথনং সম্ভবতীত্যাহ—অথবেতি। দেবশু
মায়ায়া গতির্বধ্যঘাতকলক্ষণা বৃত্তিভূতানাং চেতসো বচসশ্চ অগোচরা
সুজ্ঞেয়া ন ভবতীতি নিশ্চয়ঃ ॥

২৪—২৫। ধর্মোহসাবিতি জ্ঞাত্বা তশ্চ পাদানুবাদেন ব্যবস্থামাহ—
তপ ইতি দ্বাভ্যাম্। অধর্মপাদৈস্তব ত্রয়ঃ পাদান্নিভিরংশৈর্ভগ্নাঃ; স্ময়ো
বিস্ময়ঃ ॥ (২৫) ইদানীং কলৌ, হে ধর্ম ! তে পাদশ্চতুর্থাংশঃ, তত্রাপি
সত্যমেবাস্তি; যতঃ সত্যাদ্ভবান্ আত্মনাং নিবর্তয়েৎ কথঞ্চিদ্বারয়েৎ;
যদ্বা, পুরুষস্বাং সাধয়েৎ, তমপি পাদমনুতেন সংবন্ধিতঃ কলিরূপোহয়ম-
ধর্মো গ্রহীতুমিচ্ছতি। তত্রয়েৎ স্থিতিঃ—কৃতযুগে প্রথমং সম্পূর্ণঃ
চতুস্পাদধর্মঃ, ত্রেতায়াং চতুর্গামপি পাদানাং মধ্যে স্ময়েন তপঃ,
সঙ্গেন শৌচম্, মদেন দয়া, অনুতেন সত্যমিত্যেবং চতুর্থাংশো
হীয়তে; দ্বাপরে তদধর্মঃ; কলৌ চতুর্থাংশোহবশিস্ম্যতে, সোহপ্যন্তে
নজ্জ্যতীতি ॥

২৬। ত্রাসিতঃ অগ্নোহগ্নদ্বারেণাবতারিত উরুর্ভরো ভারো যশ্চাঃ,
কৃতং কৌতুকং মঙ্গলং যশ্চাঃ ॥

২৭। অশ্রুণি কলয়তি মুঞ্চতীত্যশ্রকলা। তেন ত্যক্তা সতী শূদ্রা
ভোক্ষ্যন্তি মামিতি শোচতি ॥

২৮। নিশাতং নিশিতম্, অধর্মশ্চ হেতুর্যঃ কলিস্তং হস্তমিত্যর্থঃ ॥

২৯। অভিপ্রেত্য জ্ঞাত্বা ॥

৩০। শরণ্য আশ্রয়ার্থঃ, শ্লোক্যঃ স্নকীর্ত্যর্থঃ ॥

३१ । गुडकेशोहर्ज्जुनः, तस्य यशोधरा ये वयं तेषाम्, तन् प्रति बद्धोहर्ज्जुनिरेन तस्य तव, किन्तु कथङ्गन केनापांशेन न वदितव्यम् ; यस्मात् त्वमधर्मस्य बन्धुः ॥

३२ । तदेवाह—राजदेहेषु वर्तमानं स्वामन् सर्वतः प्रवृत्तः । अनार्यां दौर्ज्जुनम्, अंहः स्वधर्मत्यागः, ज्योष्ठा अलम्बीः, माया कपटम् ॥

३३ । तं तस्माद् धर्मोपसत्येन च वदितव्ये वदितुमर्हे, ब्रह्मावर्ते देशे यज्जस्य वितानं वित्तारः, तत्र विज्ञा निपुणाः ॥

३४ । इज्या यागः, तद्रूपा मूर्तिर्यस्य ; शं फेमं कामांश्च । नखिन्द्रादयो देवा इज्यन्ते, न तु हरिसुब्राह्म—एष स्वावरादीनामाश्रयेति । तथापि जीवन्न परिच्छिन्न इत्याह—अन्तर्बहिरिति । यथा वायुः प्राणरूपेणान्तः-स्थितोऽपि बहिरप्यस्ति, तद्वत् सर्वान्तर्यामीश्वरोऽपीति ॥

३५ । उद्यतासिमुद्धतथङ्गाम्, दण्डपाणिं यमम्, उद्यतमुद्युक्तम् ॥

३६ । अत्र न वस्तुव्यमिति वा तवाज्जा, तया यत्र कापि वंश्यामि, किन्तु तत्र तत्रापि आन्तो गृहीत ईश्वर्याणः शरासनङ्गं येन तं स्वामेव लक्ष्ये ॥

३७ । तं तस्मान्नियतो निश्चलो वंश्रे वंश्यामि ॥

३८ । पानं मद्यादेः, सूना प्राग्विषः, स्थानानि—द्यूतेहनृतम्, पाने मदः, पूर्वमं मदो दयानाशकत्वेनोक्तः ; अत्र तु गर्वद्वारा तपोनाशकत्वेन स्त्रीषु सङ्गः, हिंसायां क्रौर्याङ्गं दयानाशकमिति ज्ञेयम् । यद्यपि सर्वं सर्वत्र सन्तवति, तथापि प्राधात्रेणानृतानीं द्यूतादिषु यथासंख्यं ज्ञेयम् । द्वादशस्कन्धे (३।१८) तु 'सत्यां दया तपो दानमिति पादा विभोर्नृप' इत्यत्र दानशब्देन शौचमेवोक्तं, मनःशुद्धिरूपत्वाद् भूताभयदानश्च । 'त्रेतायां धर्मपादानां तुर्यांशो हीयते शनैः । अधर्मपादैरनृत-हिंसासन्तोष-विग्रहैः' इत्यत्र च असन्तोष-शब्देन तस्य हेतुर्गर्वा लक्ष्यते । विग्रह-शब्देन च तद्वेतुः स्त्रीसङ्ग इत्यविरोधः ॥

৩৯। চতুর্বিধস্থাপ্যেকত্রাবস্থানং, দেহীতি পুনর্ষাচমানায় জাতরূপং
সুবর্ণঞ্চ দত্তবান্; ততঃ সুবর্ণদানাদনৃতং মদম্, কামমিতি স্ত্রীষু সঙ্গম্,
রজ ইতি রজোমূলাং হিংসাম্; এতানি চত্বারি, পঞ্চমং বৈরঞ্চ অদাদিতি ॥

৪০। ঔত্তরেয়েণ পরীক্ষিতা অমূনি অমীষু স্থানেষু গ্ৰবসদিত্যর্থঃ ॥

৪১। অথেতি হেতো বৃভূষুকুন্ডবিতুমিচ্ছঃ, স্ত্রীসুবর্ণয়োরসেবনং নাম
তয়োরনাসক্তিঃ ॥

৪২। এবং কলিং নিগৃহ্য বৃষশ্চ পাদান্ প্রতिसন্দধে, তপ-আদীনি
প্রবর্তিতবানিত্যর্থঃ ॥

৪৩—৪৫। যুস্মদীয়-সত্রপ্রবৃত্তিরপি তৎপ্রভাবাদিত্যাহ ত্রিভিঃ। এতর্হি
ইদানীং যুধিষ্ঠিরেণারণ্যং প্রবেষ্টুমিচ্ছতা উপগ্ৰস্তং সমর্পিতমাসনমধ্যাস্তে ॥

(৪৪) অধুনা আস্তে পালয়তে ইতি চ বর্তমানসামীপ্যে বর্তমান-
বল্লির্দেশঃ; স্নেত্যধ্যাহারো বা ॥ (৪৫) সত্রায় সত্রং কর্ত্বম্, দীক্ষিতাঃ
দীক্ষাং কৃতবন্তঃ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ প্রথমস্কন্ধে

সপ্তদশোহধ্যায়ঃ ॥ ১৭ ॥

অষ্টাদশোহধ্যায়ঃ

রাজস্বষ্টাদশে তশ্চ ব্রহ্মশাপো নিরূপ্যতে ।

স চানুগ্রহ এবাশ্চ জাতো বৈরাগ্যমাবহন্ ॥ (১)

১। পরীক্ষিতো নির্য্যাণমত্যাশ্চর্য্যং বক্ত্বং তৎসন্তাবনায় জন্মাশ্চর্য্য-
মনুস্মারয়তি—যো বৈ ইতি । বিপ্লুষ্ঠো নির্দগ্ধঃ সন্ ॥

২। ব্রহ্মকোপাজুখিতাং তক্ষকাদ্ যঃ প্রাণবিপ্লবঃ প্রাণনাশস্তস্মাদ্
যত্নরুভয়ং তস্মান্ সন্মুমোহ । অত্র হেতুঃ—যস্তু ভগবত্যর্পিতাশয় ইতি ॥

৩। কিন্তু উৎসৃজ্যোতি, বৈয়াসকেঃ শুকশ্চ শিষ্যঃ সন্ বিজ্ঞাত-
জিতশ্চ শ্রীহরেঃ সংস্থিতিস্তত্ত্বং যেন সঃ ॥

৪। ন চৈতচ্চিত্রমিত্যাহ—উত্তমঃশ্লোকশ্চৈব বার্তা যেষু, অতএব
নিত্যং তৎকথারূপমমৃতং জুষতাং সম্ভ্রমো মোহো ন শ্রাৎ ॥

৫। তস্মিন্ রাজ্ঞি সূতরাং তন্ন চিত্রমিত্যাশয়েনাহ—তাবদिति ।
অভিমত্নোঃ পুত্র একরাট্ চক্রবর্তী ঈশঃ পতির্যাবৎ ॥

৬। ননু তদা কলেরপ্রবেশ এবাস্ত, প্রবিষ্টোহপি ন প্রাভবদिति
কুতঃ? তত্রাহ—যস্মিন্নহনি যর্হি যস্মিন্বেব ক্ষণে গাং পৃথ্বীমনুবৃত্তঃ
প্রবিষ্টঃ। অধর্মশ্চ প্রভবো যস্মিন ॥

৭। ননু অধর্মহেতুং কলিং সর্ক্বথা কিং ন হতবান্? তত্রাহ—নানু-
দেষ্টীতি । সারঙ্গো ভ্রমর ইব সারগ্রাহী, সারমাহ—যদ্ যস্মিন্ কুশলানি
পুণ্যানি, আশু সঙ্কল্পমাত্রেণ ফলন্তি, ইতরানি পাপানি আশু ন সিধ্যন্তি ;
যতস্তানি ক্রুতাশ্চেব সিধ্যন্তি, ন তু সঙ্কল্পিতমাত্রাণীতি ॥

৮। ননু দোষাধিক্যাৎ তদেষ এব যুক্তঃ? ন, ধীরেষু তশ্চাকিঞ্চিং-
করত্বাদিত্যাহ—কিং স্থিতি, কিং নু তেন ভবেৎ? বালেষু অধীরেষু
অপ্রমত্তঃ সাবধানঃ সন্ যো বৃক ইব বর্ততে ॥

৯। পারীক্ষিতমাখ্যানমপৃচ্ছত পৃষ্টবস্তো যুয়মিতি ॥

১০। কিং বহুনা, নরৈরেতাভদেব কর্তব্যমিতি সর্ক্বশাস্ত্রসারং কথয়তি
—যা যা ইতি । কথনীয়ানি উক্লগি কস্মাণি যশ্চ, তশ্চ গুণকস্মবিষয়াঃ ।
বুভূষুভিঃ সদ্ভাবমিচ্ছন্তিঃ ॥

১১—১৩। পুনর্বিস্তারেণ কথাঃ শুশ্রষবঃ সূতোক্তিং তৎসঙ্ক্খাভি-
নন্দন্তি—সূতেতি ত্রিভিঃ । শাশ্বতীঃ সমাঃ অনন্তান্ সংবৎসরান্ জীব ;

अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । विशुद्धं यशः कीर्तयसि, तच्छास्त्राकं मर्त्यानाममृतं
मरणनिवर्तकम् ॥ (१२) किञ्च, अग्निं कर्मणि सत्रे अनाश्वासेह विश्वसनीये
वैष्णव्याहल्येन फलनिश्चयाभावात् । धुमेन धूम्रो विवर्ण आत्मा शरीरं
षेषां तान्मान् ; कर्मणि यष्टी । आसवं मकरन्दम्, मधु मधुरम् ॥ (१३)
भगवत्सङ्गिनो विष्णुभक्ताः, तेषां सङ्गश्च यो लवः अत्यल्लः कालः, तेनापि
स्वर्गं न तुलयाम, न समं पश्याम, न चापवर्गम् ; सञ्जावनायां लोटे ।
मर्त्यानां तुच्छा आशिषो राज्याद्या न तुलयाम इति, किमुत वक्तव्यम् ॥

१४ । एवं संसङ्गमभिनन्द्य श्रवणोत्सुक्याविकूर्सन्ति—को नामेति ।
रसविं रसज्जः, महत्तमानामेकान्तेन परमयनमाश्रयो यस्तुश्च कथायाम् ;
अङ्गुणश्च प्रारूतङ्गुणरहितश्च कल्याणङ्गुणानामन्तः ये योगेश्वरास्तेहपि न
जग्मुः, एतावन्त इति न परिगणयाङ्गुः ; भवः शिवः, पादो ब्रह्मा च मुखो
षेषां ते ॥

१५ । तन्नोहस्त्राकं मध्ये भगवान् प्रधानं सेव्यो यश्च स भवान् ।
नः शुक्रवतां हरेश्चरितं विस्तारयतु ॥

१६—११ । तच्च शुकपरीक्षित्संवादेन कथय इत्याह—स वा इति
वाच्यम् । वैयासकिना श्रीशुकेन शक्तिनेन कथितेन येन ज्ञानेन
ज्ञानसाधनेन अपवर्ग इत्याख्या यश्च तं खगेल्लक्ष्मणश्च हरेः पादमूलं
भेजे ; यतोहदला अनन्ना महती वृद्धिर्वाश्च स तथा ॥ (११) तदिममसंवृतार्थं
यथा तथा आख्याहि, तदेव निर्दिशन्ति । परीक्षिते कथितं पारीक्षित-
माख्यानं श्रीभागवतं पुराणं परं पुण्यं सद्बोधकम् ; अत्यद्भुते
योगे निष्ठा यश्च, अनन्तश्चाचरितैरूपपन्नं युक्तम्, अतएव भागवताना-
मभिरामं प्रियम् । एतैर्विशेषणैः कर्मज्ञानभक्तियोग-प्रकाशकत्वं
दर्शितम् ॥

১৮—১৯ । শ্রীভাগবতব্যাখ্যানে লক্ষপ্রসঙ্গং মহতামাদরপাত্রমাত্মানং
 শ্লাঘতে দ্বাভ্যাম্ । অহো অত্যাশ্চর্য্যে, হ ইতি হর্ষে, বয়মিতি বহুবচনং
 শ্লাঘায়াম্, বিলোমজাতা অপি অত্র জন্মভূতঃ সফলজন্মান আস্ম জাতাঃ,
 বুদ্ধানামনুবৃত্ত্যা আদরেণ, জ্ঞানবৃদ্ধঃ শুকস্তুশ্চ সেবয়া ইতি বা, যতো
 দুক্কুলত্বং তন্নিমিত্তমাধিঞ্চ মনঃপীড়াং মহত্তমানামভিধানযোগো লৌকিকোহপি
 সস্তাষণলক্ষণঃ সম্বন্ধঃ বিধুনোতি অপনয়তি ॥ (১৯) কুতঃ পুনঃ ? কিং
 পুনর্বক্তব্যম্ ? তস্তানন্তশ্চ নাম গৃগতঃ পুংসো মহত্তমানামভিধানযোগো
 দৌক্কুলাৎ বিধুনোতীতি । যদ্বা, নাম গৃগতঃ পুনঃ কুতো দৌক্কুল্যমিতি,
 যদ্বা, গৃগতঃ পুংসন্তশ্চ নাম দৌক্কুলাৎ বিধুনোতীতি কিং বক্তব্যমিতি
 কৈমুত্যায়ামেবাহ । অনন্তাঃ শক্তয়ো যশ্চ, স্বতোহপ্যানন্তঃ । কিঞ্চ,
 মহৎসু গুণা যশ্চ স মহৎগুণঃ, তশ্চ ভাবস্তত্ত্বং, তস্মাৎ যং গুণতোহ-
 প্যানন্তমাহঃ ॥

২০—২২ । এতৎ প্রপঞ্চয়তি—এতাবতেতি ত্রিভিঃ । তশ্চ যদসাম্যম্
 অনতিশায়নঞ্চ গুণৈস্তৎসাম্যং তদাধিক্যঞ্চ অত্রশ্চ নাস্তীত্যস্তার্থশ্চ জ্ঞান-
 মেতাবতা সূচিতেন অলং পর্যাপ্তম্ । কস্তদ্বক্তুং বিস্তরতঃ শক্নোতি ?
 তদেবাহ—ইतरান্ ব্রহ্মাদীন্ প্রার্থয়মানান্ হিত্বা বিভূতিঃ শ্রীরনভীপ্সোরপি
 যশ্চাজিষ্ণুরেণুং সেবত ইতি ॥ (২১) অথৈত্যাৰ্থান্তরে ; যশ্চ পাদনখাদবস্তুষ্টং
 নিঃসৃতমপি বিরিক্ষেনোপহৃতং সমপিতমর্হণাস্তঃ অর্থে্যাদকমীশসহিতং
 জগৎ পুন্যতি । বিরিক্ষোপহৃতং সেশমিতি চ তয়োরপ্যুপাসকত্বমুক্তম্ ।
 তস্মান্নুকুন্দব্যতিরিক্ত কো নাম ভগবৎপদস্তার্থঃ, সর্কেষধরঃ স এবৈত্যর্থঃ ॥
 (২২) ধীরাঃ সন্তঃ, উঢ়ং ধৃতম্, অন্ত্যং পরমকাষ্ঠাপন্নম্ ; তদাহ—যস্মিন্ন-
 হিংসা উপশমশ্চ স্বাভাবিকো ধর্ম্মঃ ॥

২৩ । এবং স্বভাগ্যমভিনন্দ্য পারীক্ষিতোপাখ্যানং বক্তুমাহ—অহং
 হীতি । হে অর্ঘ্যমণঃ সূর্যাঃ ত্রয়ীমূর্ত্তয়ঃ । অত্র যাবানাত্মাবগমঃ, মম

ज्ञानं तावत् आचक्षे प्रवदामि^१ । तथा हि—यथा पक्षिणो नभ आश्रयसमं
स्वशक्त्यान्नुरूपमेवोत्पत्तिं, न कुतश्च, तथा विपश्चितोऽपि विष्णोर्गतिं
लीलां समं स्वमतानुरूपमेव वदन्तीत्यर्थः ॥

२४ । सम्प्रति कथामुपस्थिपति—एकदेति ॥

२५ । अचक्षणः अपशुन्, तं प्रसिद्धाश्रयं तस्मिन्, मुनिं शमीकम् ॥

२६ । प्रतिक्रद्धाः प्रत्याहता ईन्द्रियादयो येन तम्, अतएव
उपारतं स्थानद्वयां जाग्रदादिलक्षणां परं तुरीयं पदं प्राप्नुम्, अतएव
ब्रह्मभूतत्वादविक्रियम् ॥

२७ । विप्रकौर्गाभिर्जाटाभिराच्छन्नम्, करुः मृगविशेषः, तस्य चर्मणा
चाच्छन्नम्, विशेषेण शुश्रूषं तालूरस्य सः, तथाभूतं मुनिमुदकमवाचत ॥

२८ । न लक्षं तृणं तृणासनं भूमिरूपवेशस्थानं येन सः, न
सम्प्राप्तोऽर्घ्यः सूनृतं येन सः ॥

२९ । मत्सरः—तद्वत्कर्षासहनम् ॥

३० । गतास्यं मृतम्, धनुःकोटां चापाग्रेण ॥

३१ । सर्पनिधाने राज्ञोऽभिप्रायमाह—एष किमिति । एष किं
प्रत्याहृतसर्केन्द्रियः सन् मौलितेक्षणः स्थितः ? यद्वा, क्वत्रबहुभिर्भागै-
र्गतैर्वा किं नु श्चादित्यवज्जया म्वासमाधिः सन्निति जिज्ञासयेत्यर्थः ॥

३२ । तस्य पुत्रः शृङ्गी नाम अतितेजस्वी तपोबलसम्पन्नः, अघं
दुःखम्, तत्रार्थकमध्ये ॥

३३ । पालानां राज्ञाम्, पीवां पुष्टानाम् । अधर्ममेव निर्दिशति—
स्वामिनि दासानां यदघं पापाचरणम्, बलिभुजां कानामिव शुनामिव
चेति ॥

३४ । दासत्वं दर्शयति—ब्राह्मणैरिति । सभापुं भापु एव स्थितम् ॥

৩৫। তৎ তদনন্তরম্, অহং শাস্তি দণ্ডয়ামি ॥

৩৬। ইতি বয়শ্চানুক্কা। রোষণে তাম্বে অক্ষিণী যশ্চ সঃ। কোশিকী
নদী, তশ্চা অপঃ, সন্ধিরার্ষঃ। বাগ্‌বজ্জং শাপম্ ॥

৩৭। ইতি এবং সর্পনিক্ষেপেণ, দঙ্ক্যতি ভঙ্কয়িষ্যতি, ধঙ্ক্যতীতি
পাঠে ভস্মীকরিষ্যতি। স্মেতি পাদপূরণে, কুলশ্চাঙ্গারতুল্যম্। মে ময়া।
তাতদ্রহমিতি বক্তব্যে ততেতি হ্রস্বত্বমার্ষম্ ॥

৩৮। গলে সর্পকলেবরং যশ্চেত্যলুক্‌সমাসঃ; মুক্তকণ্ঠ উচ্চৈরিত্যর্থঃ ॥

৩৯। আঙ্গিরসো অঙ্গিরোগোত্রোদ্ভবঃ ॥

৪০। তং সর্পং বিসৃজ্য কেনাপকারঃ কৃতঃ ॥

৪১। অনভিনন্দনবাক্যম্—অহো ইতি; বত কণ্ঠম্, তে হ্রয়া মহৎ
পাপং কৃতম্, অল্লীয়সি দ্রোহে অপরাধে দমো দণ্ডঃ ॥

৪২। পরো বিষ্ণুরিত্যাখ্যা খ্যাতির্যশ্চ তং নরদেবং নৃভিঃ সম্মাতুং
সমং দ্রষ্টুম্ ॥

৪৩। অলক্ষ্যমাণে অদৃশ্যমানে, অবিবরুধবৎ মেঘসজ্জবৎ ॥

৪৪। নষ্টো নাথো যশ্চ লোকশ্চ তশ্চ বসোর্বসুনো ধনশ্চ বিলুপ্তকাদ-
শহর্তুশ্চৌরাদেহেতোর্থেৎ পাপং ভবিষ্যতি, তদস্মিন্নিমিত্ত্বাদস্মানুপৈষ্যতি।
অনন্বয়ং সম্বন্ধশূন্যমেব। তদেব পাপং দর্শয়তি—পরম্পরমিতি। শপস্তু
পরুষং বদন্তি, পশ্বাদীন্ বৃঞ্জতে অপহরন্তি, পুরুদশ্চবশ্চৌরবহলাঃ ॥

৪৫। আর্ঘ্যধর্মঃ সদাচারঃ; শুনাং কপীনামিব চার্ধকাময়োরেবাভি-
নিবেশিতচিত্তানাম্ ॥

৪৬। এবং রাজমাত্রশ্চ শাপানর্হত্বমুক্কা প্রস্তুতেহ্তি বিশেষমাহ—
ধর্মপাল ইতি সার্কেন। হয়মেধঘাট্ অশ্বমেধঘাজী। নষেবভূতশ্চেৎ, তৎ
কুতোহপকৃতবান্? তত্রাহ—ক্ষুভৃড়িতি। স্বাগতপ্রশ্নাৎভাবেনাবজ্ঞাতঃ,
প্রত্যুত শাপং কথমর্হতীত্যর্থঃ ॥

४५। तस्य महापापश्राव्यं प्रायश्चित्तमदृष्ट्वा पापमावेदयन् भगवन्तुं प्रार्थयते—अपापेऽस्मि ॥

४८। राजा चेत् प्रतिशापं दद्यात्, तर्हि निष्कृतिर्भवेदपि, तन्नून संभवति, तस्य भागवतत्वादित्याह—तिरस्कृता निन्दिताः, विप्रलक्षा वक्षिताः, क्षिप्त्वा अवज्जाताः, हतास्ताडिताः ; अशु तिरस्कारादिकर्तुः न तत्प्रतीकारं कुर्वन्ति, तद्वक्त्राः विष्णुभक्ताः, प्रभवः समर्था अपि ॥

४९। विप्रकृतः अपकृतः, अवमपराधम् ॥

५०। युक्तकैतदित्याह—प्रायश्चित् इति । हृदयेषु सूत्रद्वयैः ख्यादिषु । अङ्गाश्रयः सूत्रद्वयैः ख्यादिश्रयो न भवति ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकायां प्रथमस्कन्धे

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकानविंशोऽध्यायः

प्रायोपविष्टे गङ्गायां राज्ञि योगिजनान्बृते ।

शुकश्चागमनं तत्र प्रोक्तमेकानविंशके ॥ (१)

१—७। स्वकृतं तत् कर्म मुनिस्कन्धे सर्पनिष्फेषणं गर्हात् निन्द्यां विचिन्तयन् सूक्ष्मना जातः । चिन्तामेवाह—सार्द्धद्वाभ्याम् अहो इति, नीचं पापम् । अमीवमिति पाठे स एवार्थः । ब्रह्मणि ब्राह्मणे गूढं गुप्तं तेजो यश्च ॥ (२) कृतं यद्देवहेलनमीश्वरावज्जापापमित्यर्थः, तस्मात् नूनं मे व्यसनं भविष्यति । तन्नूनातिदीर्घात् कालात्, अचिरादेवास्तु । तत्रापि अह्ना साक्षात् ममैव, न पुत्रादिद्वारेणेति प्रार्थना । काममसङ्कोचतः ।

এবং প্রার্থনায়াঃ প্রয়োজনম্, অঘশ্চ নিষ্কৃতায় প্রায়শ্চিত্তায় যথা পুনরেবং ন
কুর্যামিতি চ ॥ (৩) এবং সাক্ষাৎ স্বশ্চেব ব্যসনং সম্প্রার্থ্য ততঃ প্রাগেব
কিঞ্চিং প্রার্থয়তে—অশ্চেব মে রাজ্যাদি দহতু । প্রকোপিতং ব্রহ্মকুলং,
তদেবানলঃ, পুনর্বিজাদীন্ পীড়য়িতুং সা ধীর্মে মা ভূং, ন ভবেদিত্যর্থঃ ॥

৪ । ইথং চিন্তয়ন্ স রাজা মুনৈঃ সূতোক্তঃ সপ্তমেহহনি নিধ্বাতি-
মৃত্যুর্থথা ভবিষ্যতি, তথাশৃণোং । শমীকপ্রেষিতাং শিষ্যাং শ্রুত্বা চ
সঃ তক্ষকশ্চ বিবাগ্নিং সাধু মেনে । যতো বিষয়েষু প্রসক্তশ্চ বিরক্তি-
কারণম্ ॥

৫ । অথো অনন্তরম্, উভৌ লোকৌ পুরস্তাদ্রাজ্যমধ্য এব হেয়তয়া
বিচারিতৌ বিহায় । শ্রীকৃষ্ণাজ্বসেবামেবাধিমন্তমানঃ সর্ব্বপুরুষার্থেভ্যোহ-
ধিকাং জানন্ প্রায়মনশনং, তস্মিন্মিত্যর্থঃ । তৎসঙ্কল্পেনোপা বিশদিতি যাবৎ,
যদ্বা, প্রায়ং প্রকৃষ্টময়নং শরণং যথা ভবতি তথা ॥

৬ । অমর্ত্যন্যামিতি বিশেষণশ্চ ফলমাহ—যা গঙ্গা লসন্তী শ্রীর্ষশ্চাঃ,
তয়া তুলশ্চা বিমিশ্রা যে কৃষ্ণাজ্বরেণবন্তৈরভ্যধিকং সর্ব্বোৎকৃষ্টং যদম্বু,
তশ্চ নেত্রী তদাহিনী । উভয়ত্র অন্তর্ব্বহিষ্চ সেশান্ দ্রৈশৈঃ লোকপাঠৈঃ
সহিতান্ লোকান্ পুনাতি । মরিষ্যমাণঃ আসন্নমরণঃ, মরণশ্চানিয়তকালত্বাৎ
সর্ব্বোহপি তথা । অতস্তাং কো ন সেবেত ?

৭ । ইতি এবং বিষ্ণুপত্ন্যাং গঙ্গায়াং প্রায়োপবেশং প্রতি ব্যবচ্ছিত্ত
নিশ্চিত্য, পাণ্ডবেয় ইতি তৎকুলৌচিত্যং দর্শয়তি । নাস্ত্যগ্রস্মিন্ ভাবো যশ্চ
সঃ । কুতঃ ? মুনিব্রত উপশান্তঃ । তৎ কুতঃ ? মুক্তঃ সমস্তসঙ্গে
যেন সঃ ॥

৮ । তত্র তদা, তদর্শনার্থং মুনয় উপাগতাঃ, ন তু তীর্থমানার্থং,
কৃতার্থত্বাৎ । ননু তাদৃশানামপি তীর্থযাত্রা দৃশ্যতে ? তত্রাহ—প্রায়ণেতি
তীর্থযাত্রাব্যাজেঃ ॥

११ । अरुणादयः राजर्षित्वविशेषेण पृथङ्निर्दिष्टाः, नानानामात्रार्थेयाणि
ऋषीणां गोत्राणि, तेषु प्रवरान् श्रेष्ठान्, शिरसा भुवः सृष्ट्वा बवन्दे ॥

१२ । विज्ञापनार्थं पुनः कृतप्रणामः, विविक्तं शुद्धं चेतो यश्च,
अभिगृहीतो संयोजितो पाणी येन सः ; अचिकीर्षितं प्रायोपवेशादि
युक्तमयुक्तं वेति विज्ञापयामास ॥

१३ । अनुमोदननानुग्रहमालक्य आत्मानं ग्लाघते—अहो इति ;
नृपाणां मध्ये महत्तमैरनुग्रहणीयं शीलं वृद्धं येषां ते । एतच्च राज्ञा-
मतिदुर्लभमित्याह—ब्राह्मणानां पादशोचां पादप्रक्षालनोदकां 'दूरा-
दुच्छिष्टविष्मृत्पादान्तांसि समुत्सृजेत्' इति श्रुतेः । दूरे हि तैस्तद्विस्मृत्यते,
ततोऽपि दूरादेव विस्मृतं क्षिप्तं, तत्रापि स्वात्तुमयोग्यामित्यर्थः । गर्हायं
कर्म यश्चेत्यात्मानमुद्दिशोक्तम् ॥

१४ । आस्तां तावदनुग्रहः, ब्रह्मशापोऽपि भगवत्प्रसादादेव जात
इत्याह—तश्चेति, तश्च गर्हाकर्म्मण एव, अतोऽहं यश्च पापात्तनः गृह्णस्यसक्त-
चित्तश्च मे स्वप्राप्तये परावराणामौश एव द्विजशापतया बभूव । यत्र यस्मिन्
शापे सति गृहेषु प्रसक्तो भयं धत्ते, निर्किण्णो भवति स्वयम् ; यतो
निर्वेदमूलः, निर्वेदो वैराग्यं मूलं प्राप्तिकारणं यस्मिन् । स्वश्च वैराग्य-
प्राप्यत्वात् तश्च च भयमूलत्वात् तदर्थं द्विजशापं कारितवानित्यर्थः ॥

१५—१७ । तान् प्रार्थयते द्वाभ्याम् । तं मा माम् उपयातं
शरणागतं प्रतिषक्तं जानन्तु, देवी देवतारूपा गङ्गा च प्रत्येतु ; वा-शब्दः
प्रतिक्रियाहनादरे । गाथाः कथा गायत ॥ (१७) स आश्रयो येषां तेषु
प्रकृष्टः सङ्गो भूयात्, तस्यां तस्यां सृष्टौ जन्मनि ॥

१९ । अद्यवसायो निश्चयः ; प्राचीनानि प्रागग्रानि मूलानि येषां
तेषु प्रागग्रेषु कुशेषु आस्ते अ, स्वस्वते जनमेजये वृष्टो भारो
राज्यं येन सः ॥

१८ । मुदा व्यकिरन् ; देवसर्ज्यैर्वादिता ह्यनुभयो नेहः ॥

१९ । प्रजानुग्रहे शीलं सारो बलक्ष्णं येषाम्, उत्तमःश्लोकगुणैरभिरूपं सुन्दरमिव ॥

२० । भवत्सु पाण्डोर्वाग्श्रेष्णु ये जह्वरिति युधिष्ठिराद्यभिप्रायेण ॥

२१ । परम्परं मन्त्रयन्तस्ते सर्वे इति परं श्रेष्ठं लोकम् । तत्र हेतुः—विरजङ्गं निर्मायं विशोकं याश्रुति इति ; कुतस्तत्राह—
अयमिति ॥

२२ । आश्रय आकर्ण्य, समं पक्षपातशून्यं, मधुच्युतं अमृतश्रावि,
गुरु गन्तीरार्थम्, अव्यालीकं सत्यम् ॥

२३ । त्रयाणां लोकानां पृष्ठे उपरि सत्यलोके वेदा यथा मुक्तिधरा
भवन्ति, तत्रुल्याः । ज्ञानातिशयमुक्त्वा कृपालुतामाह—नेति । भवतां
प्रयोजनं परानुग्रहं विना नास्ति, तर्हि स एवार्थः श्राव्यं, न आत्मशीलं
स्वभावम् ॥

२४ । पृच्छ्यं प्रष्टव्यं विश्रुत्य विश्वासं कृत्वा, एवं कर्तव्यमित्यत्र भावः
इतिकृत्यता, तस्मिन् विषये सर्वान्ना सर्वान्वास्तु यं कृत्यं, विशेषतश्च
त्रियमार्गैस्तच्च शुद्धं पापसम्पर्करहितमामृशत विचारयत ॥

२५ । तत्र तेषु यागयोगतपोदानादिभिर्विषयमानेषु संसृष्टं यदृच्छ्या
गां पर्यटन् व्यासपुत्रस्तत्राभवत् प्रोक्तः । न लक्ष्यामाश्रमादिलिङ्गं यश्च,
अवधूतः अवज्जया जनैस्त्यक्तेः यस्तुश्चेव वेशो यश्च ॥

२६—२८ । तमित्यादीनां प्रत्युत्थिता इति तृतीयश्लोकेनान्वयः ।
द्विगुणाग्र्ये वर्षाणि यश्च, सुकुमारो पादो करो उरु बाहू अंसो कपोलो
गात्रं यश्च तम्, चारुणी आयते अस्किणी यस्मिन्, उन्नता नासा यस्मिन्,
लम्बहस्तादिवैषम्यं विना तुल्यो कर्णो यस्मिन्, शोभने क्रवो यस्मिन्,
एवञ्चतमाननं यश्च तम्, कम्बुवद्रेखात्रयाङ्कितः सुष्ठु जातः कर्णो यश्च ॥

(২৭) কণ্ঠশ্রোধোভাগে স্থিতে অস্থিনী জক্রণী, মাংসেন নিগুঢ়ে জক্রণী যশ্চ, পৃথু বিস্তীর্ণং তুঙ্গমুন্নতং বক্ষো যশ্চ, আবর্ভবন্যভির্ঘশ্চ, বলিভিস্তির্ঘ্যঙ্ নিম্ন-
রেখাভির্বল্লু রম্যমুদরং যশ্চ, দিশ এবাশ্বরং যশ্চ, বক্রা বিকীর্ণাশ্চ কেশা
যশ্চ, প্রলম্বৌ বাহু যশ্চ, স্বমরেষু শ্রেষ্ঠেষু দেবেষু উত্তমো হরিস্তদ্বদাভা
যশ্চ ॥ (২৮) সদা অপীব্যম্ অত্যন্তোত্তমং যদ্বয়ো ঘোবনম্, তেন যা
অঙ্গলক্ষ্মীঃ দেহকান্তিস্তয়া রুচিরস্মিতেন চ । গৃঢ়বর্চসমপি প্রত্যুথিতা
তং দৃষ্ট্বা প্রত্যুদগমং কৃতবন্ত ইত্যর্থঃ ॥

২৯। শিরসৈব সপর্যামাজহার আত্মনিবেদনং কৃতবান্ ; তেন
সহাগতাঃ স্ত্যর্ভকাদয়ো নিবৃত্তাঃ । স উপবিবেশ ; সন্ধিরার্থঃ ॥

৩০। স ভগবান্ ব্রহ্মর্ষিসজ্বাদিভিঃ সংবৃতঃ সন্ অলং ব্যরোচত ;
গ্রহাঃ শুক্রাদয়ঃ, ঋক্ষাণ্যশ্বিতাদীনী, অগ্রাস্তারাঃ ॥

৩১। ন কুণ্ঠা-সর্বার্থেষু মেধা যশ্চ তম্ ; প্রন্নার্থং পুনর্নত্বা ॥

৩২—৩৬। স্নূতাং গিরমাহ—অহো ইতি পঞ্চভিঃ । সতাং সেব্যা
জাতাঃ, যতোহতিথিক্রপেণ হেতুনা তীর্থকা যোগ্যাঃ কৃতাঃ ॥ (৩৪)
বিষ্ণোঃ সান্নিধ্যাং সুরেতরা অসুরা গয়াদয়ঃ^১ ইব ॥ (৩৫) পাণ্ডু-
স্নুতানাং প্রিয়ঃ, অতন্তেষাং পৈতৃষশ্চেয়াণাং প্রীত্যর্থং তদেগাত্রশ্চ মে আন্তং
স্বীকৃতং বান্ধবং বন্ধুকৃত্যং যেন ॥ (৩৬) অগ্রথা শ্রীকৃষ্ণপ্রসাদং বিনা,
অব্যক্তা গতির্যশ্চ । ম্রিয়মাণানাং নিতরাং কথং শ্রাং ? বনয়িতা যাচয়িতা
বনয়িতৃতমো বনীয়ান্ তশ্চ অতু্যদারতয়া মাং যাচেথা ইতি প্রবর্ত্তক-
শ্চেত্যর্থঃ ॥

৩৭। সম্যক্ সিদ্ধির্ঘন্মাং তম্, কার্য্যং কর্ত্তুং যোগ্যং কর্ত্তব্যং
ত্বাবশ্যকমিতি তয়োর্ভেদঃ ; অতএব সর্বথা ম্রিয়মাণশ্চ পুরুষশ্চ যস্মিন্
কৃতে সংসিদ্ধির্মোক্ষলক্ষণা সিদ্ধির্ভবতি তং ত্বাং যোগিনাং গুরুং পৃচ্ছামি ॥

७८ । यच्छ्रोत्रव्याम्, यज्जप्याम्, यं कर्तव्याम्, यं स्मर्तव्याम्, यदाराध्याम्,
तद् क्रहि । विपर्यायमश्रोत्रव्यादि ॥

७९ । तद्दर्शनश्रातिहर्षभवादिदानीमेव कथनीयमित्याशयेनाह—नून-
मिति । गौदोहनमात्रकालमपि अस्माकं भाग्यवशात् तद्दर्शनं जात-
मिति भावः ॥

४० । एवमहो इत्यादिकया श्लक्ष्णया मधुरया गिरा आभाषितः अभि-
मुखीकृतः पृष्ठश्च ॥

आर्यां धर्मजमाहतारिमवनौ कृत्वा परीक्षिन् पं
ब्रह्माज्ञादभिरक्षितं कलिजयाख्यातं कृत्वा भुवि ।
अन्ते यः शुकरूपतः स्वपरमज्ज्ञानोपदेशेन तः
शापादावदमुं नमामि परमानन्दकृतिं माधवम् ॥ (२)

प्रथमस्कन्धगुटार्थ-पदभावार्थ-दीपिका ।

सद्विरुद्धीपनीयेयं यथा श्रात् तद्दीपिका ॥ (३)

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायां श्रीधरस्वामिविरचितायां
प्रथमस्कन्धटीकायामेकानविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

प्रथमस्कन्धः सम्पूर्णः ।

দ্বিতীয়ঃ স্কন্ধঃ

প্রথমোহধ্যায়ঃ

বনামকীর্তনং দানতপোষোগাদিসংফলম্ ।

তং নিত্যং পরমানন্দং हरिं नरमहं भजे ॥ (१)

দ্বিতীয়ে তু দশাধ্যায়ৈঃ শ্রীভাগবতমাদিতঃ ।

উদ্দেশলক্ষণোক্তিভ্যাং সংক্ষেপেণোপবর্ণ্যতে ॥ (২)

তত্র তু প্রথমাধ্যায়ে কীর্তনশ্রবণাদিভিঃ ।

স্ববিষ্ঠে ভগবজ্জপে মনসো ধারণোচ্যতে ॥ (৩)

উক্তঃ পূর্বমুপোদঘাতঃ সপ্রসঙ্গঃ শুকাগমঃ ।

রাজ্ঞা পৃষ্ঠং নৃণাং কৃত্যমথাহ শুকসম্মুনিঃ ॥ (৪)

১ । রাজ্ঞঃ প্রশ্নমভিনন্দতি—বরীয়ানিতি, তে ত্বয়া পুংসাং শ্রোতব্যাदिषু মধ্যে যঃ পরঃ শ্রেষ্ঠঃ প্রশ্নঃ কৃতঃ, এষ বরীয়ান্ ; যতো লোকহিতমেতং মোক্ষহেতুত্বাৎ । আত্মবিদাং মুক্তানাঞ্চ সম্মতো যতঃ ॥

২—৪ । তত্র তাবৎ স্বাভাবিকক্রিয়াগামনর্থহেতুত্বং বদন্ 'ক্রুহি যদ্বা বিপর্যায়ম্' ইত্যশ্রোতরমাহ—শ্রোতব্যাदीনীতি ত্রিভিঃ । গৃহেষু সক্তানা-মতএব গৃহমেধিনাং তদগতপঞ্চস্থনাপরাগাম্, মেধতিহিংসার্থঃ ; (৩) তেষাং বৃথৈবার্যুর্ব্যয়ো ভবতীত্যাহ—নিদ্রয়েতি । নক্তং রাত্রৌ যদ্বয় আয়ুঃ, তন্নিদ্রয়া ব্যবায়েন রত্যা বা হ্রিয়তে, দিবা অহি যদ্বয়স্তদর্থেহয়া অর্থার্থমুত্তমেন, সিদ্ধেহপ্যর্থে কুটুম্বভরণেন বা । চকারাবনুক্তসমুচ্চায়কৌ ॥

(৪) নম্ব নম্বর-কুটুম্বভরণার্থং কথমার্যুর্ব্যয়ং কুর্ঘ্যাৎ ? তত্রাহ— দেহাদিষু আত্মনঃ সৈন্তেষু পরিকরেষু অসংস্ব মিথ্যাভূতেষুপি প্রমত্তঃ প্রসক্তঃ, তেষাং পিত্রাদিদৃষ্টান্তেন নাশং পশুন্নপি নানুসন্ধতে ॥

৫। এবং বিপর্যয়প্রশ্নশ্রোত্তরমুক্তা শ্রোতব্যাদি-প্রশ্নশ্রোত্তরমাহ—
তন্মাদিতি । হে ভারত ! ভরতবংশ ! সর্কীয়েতি শ্রেষ্ঠত্বমাহ^১, ভগবানিতি
সৌন্দর্যম্, ঈশ্বর ইত্যাবশ্যকত্বম্, হরিরিতি বন্ধহারিত্বম্ ; অভয়ং মোক্ষ-
মিচ্ছতা ॥

৬। অতঃ পরমশ্রুৎ শ্রেয়ো নাস্তীত্যাহ—এতাবানৈব জন্মনো লাভঃ
ফলম্, তমাহ—শ্রীনারায়ণস্মৃতিরিতি । সাংখ্যাদিভিঃ সাধ্য ইতি তেষাং
স্বাতন্ত্র্যেণ লাভত্বং বারয়তি, সাংখ্যম্ আত্মানাঅবিবেকঃ, যোগোহষ্টাঙ্গঃ,
অন্তে তু স্মৃতিঃ পরমো লাভঃ, ন তন্মহিমা বক্তুং শক্যত ইত্যর্থঃ ॥

৭। তত্র সদাচারং প্রমাণয়তি—প্রায়েণেতি । বিধিসেধতঃ বিধি-
নিষেধাভ্যাং নিবৃত্তাঃ, নৈগুণ্যে ব্রহ্মণি স্থিতা অপি হরেগুণানুকথনে
কীর্তনে রমন্তে । স্ম প্রসিদ্ধম্ ॥

৮। কিমিদমপূর্বং কথয়সি ? সত্যম্, অত্যপূর্বমেবেদমিত্যাহ—
ইদং ভগবৎপ্রোক্তং তন্মামৈকপ্রধানং পুরাণং ব্রহ্মস্মিতং সর্কবেদতুল্যম্ ;
যদ্বা, ব্রহ্ম সম্যঙ্ মিতং প্রতিপাদিতং যেন । কুতস্তয়া প্রাপ্তম্ ? অত
আহ—অধীতবানিতি, দ্বৈপায়নাং পিতুঃ । কদা ? দ্বাপরাদৌ দ্বাপর
আদির্যশ্চ কালশ্চ তস্মিন্ দ্বাপরান্তে ইত্যর্থঃ । শব্দনু-সমকালে
ব্যাসাবতারপ্রসিদ্ধেঃ ॥

৯। সিদ্ধশ্চ তব কুতোহধ্যয়নে প্রবৃত্তিঃ ? তত্রাহ—পরিনিষ্ঠিতোহপীতি
গৃহীতচেতা আকৃষ্টচিত্তঃ ॥

১০। মহাপুরুষো বিষ্ণুস্তদীয়ঃ, যশ্চ যস্মিন্, শ্রদ্ধাং কুর্ক্বতাম্, সতী
অহৈতুকী ॥

১১। সাধকানাং সিদ্ধানাঞ্চ নাতঃ পরমশ্রুৎ শ্রেয়োহস্তীত্যাহ—
এতদিতি । ইচ্ছতাং কামিনাং তত্তৎফলসাধনমেতদেব, নির্কিঁদ্যমানানাং

মুমুক্শুণং মোক্ষসাধনমেতদেব, যোগিনাং জ্ঞানিনাং ফলক্লেতদেব নির্ণীতম্,
নাত্র প্রমাণং বক্তব্যমিত্যর্থঃ ॥

১২-১৪। ‘অল্পমেবায়ুরবশিষ্টং কিমহং সাধয়েয়ম্?’ ইতি মা শুচঃ,
ইত্যাহ কিমিতি ত্রিভিঃ। পরোক্ষৈরলক্ষিতৈঃ, হায়নৈর্বর্ষৈঃ, বিদিতং বৃথা
যাতীতি জ্ঞাতম্; যতো যেন জ্ঞানেন, ঘটতে যত্নং কৰোতি^১ ॥ (১৩)
খট্টাঙ্গো হি দেবপক্ষে স্থিত্বা দৈত্যানজয়ৎ, ততঃ প্রসন্নৈর্দেবৈর্বরং বৃণীষে-
ত্বুক্তে তেনোক্তম্—প্রথমং তাবন্মায়ুঃ কথ্যতামিতি। ততো দেবৈরুক্তম্—
তত্তু মুহূর্তমাত্রমস্তীতি। ততোহতিশীঘ্রং দেবৈর্দন্তেন বিমানেন ভুবমাগত্য
হরিং শরণং গতঃ ইতি। যত ইয়ং স্বর্গভূমী রজোহধিকা; কৰ্ম্ভূমিঃ
পৃথ্বী ॥ (১৪) তব তু এতর্হ্যপি ইদানীমপি। তাবদिति তাবতা
কালেন, সাম্পরায়িকং পারলৌকিকং সাধনং সম্পাদয় ॥

১৫। তত্র বৈরাগ্যং তাবদাহ—অন্তকাল ইতি। গতসাধবসো
মৃত্যুভয়শূন্যঃ, অসঙ্কো নাম অনাসক্তিঃ, তেন শস্ত্রেণ, স্পৃহাং স্মখেচ্ছাম্, তং
দেহমনু যে পুত্রকলত্রাদয়ঃ, তেষপি স্পৃহাং ছিন্দ্যাৎ ॥

১৬। কিঞ্চ গৃহাৎ প্রব্রজিতো নিক্রান্তঃ, গৃহে স্থিতস্ত পুনরপি
আসক্তিসম্ভবাৎ। তত্রাষ্টাঙ্গযোগমাহ—ধীর ইতি; ব্রহ্মচর্যাদি যমোপ-
লক্ষণম্। পুণ্যতীর্থেতি স্নানাদি-নিয়মোপলক্ষণম্, আসনমাহ—শুচাবিতি।
বিবিজ্ঞে একান্তে, বিধিবৎ কুশাজিনচেলৈঃ ক্রমেণ নিশ্চিন্তে ॥

১৭। জপগর্ভং প্রাণায়ামং বক্তুং জপ্যমাহ—ত্রিবৃৎ ত্রিভিরকারা-
দিভিঃ বর্ণিতং^২ গ্রথিতং, ব্রহ্মাক্ষরং প্রণবম্, মনসাভ্যসেদাবর্তয়েৎ;
মনসা ইন্দ্রিয়প্রত্যাহারং বক্তুং প্রাণায়ামেন মনোনিয়মনমাহ—মনো
যচ্ছেদ্বশীকুর্যাৎ, ব্রহ্মবীজং প্রণবমবিস্মরণেন জিতশ্বাসঃ সন্ ॥

१८ । प्रत्याहारमाह—निषच्छेन्नगृहीयात्, अस्मान्द्रियाणि, निश्चया-
त्त्रिका बुद्धिः सारथिर्विश्रु सः । धारणामाह—मन इति । पुनश्च कर्मभि-
स्तदासनाभिः, आस्फिप्तमाकुष्ठम्, शुभार्थे भगवद्भाषे ॥

१९ । ध्यानमाह—तत्रेति । एकमेकं पादाद्यवयवम्, अव्युच्छिन्नं
समग्ररूपदविषुस्तेन, आश्रयविशेषे सामाग्र्यतश्चित्तस्थिरीकरणं धारणा,
अवयवविशेषभावनया तदात्तं ध्यानमिति भेदः । समाधिमाह—निर्विषयं
मनो युक्त्वा समाधाय, स्थिरीभूते मनसि स्फुरत्परमानन्दमात्राकारं
कृत्वेत्यर्थः । प्रसिदति उपशाम्यति ॥

२० । गुणवशात् पुनरपि स्फोभे सति धारणामेव स्थिरीकुर्यादित्याह
—रजसास्फिप्तः तमसा विमूढः स्वीयं मनो निरुक्त्यात्, तत्कृतं रज-
स्तमोभ्यां कृतम् ॥

२१ । यतः यथा धारणायां क्रियमाणायाम्, भद्रं सुखात्मकमाश्रयं
विषयं पशुतस्तत्रैव प्रीतिर्भवति ॥

२२ । यथा यत्र यादृशी चेतिकर्तव्यताविषय-तन्तद्विशेषाणां प्रज्ञाः ॥

२३ । यथेत्यश्रोत्ररम्—जितसन इति । विषयमाह शूल इति सार्द्धेन ॥

२४ । विशेषो विराड्-देहः, अतिशूलानामपि शूलतरः ; स
कार्यमात्रम् ॥

२५ । अशु चोपलक्षणत्वेन विषयत्वम्, वस्तुतस्तु विराड्-जीवनिस्तु
भगवानेव विषय इत्याह—अणुकोषान्तुर्वर्तिकटाह एव पृथिव्यावरणम्,
ततोहप-तेजोवायुकाशाहङ्कारमहत्त्वानीति सप्त ॥

२६ । विराड्-देह-तज्जीव-तदन्तर्धामिणामभेदमारोप्य उपासनं
कर्तव्यमित्याशयेनाह—पातालं पादमूलं पादश्राधोभागम् । पातालादीनां
तदवयवता विधीयते । पातालादीनि अतलानि अधस्तलादारभ्य सप्त

ভূ-বিবরাণি । পঠন্তি গৃণন্তীত্যাदि प्रमाण-प्रदर्शनम् । पाणिप्रपदे पादश्च
पश्चात्पुरोभागे ॥

২৭ । উরুদ্বয়স্থান্ধোভাগে বিতলম্, উত্তরভাগে অতলমিতি জ্ঞেয়ম্,
নভস্তলং ভুবলোকম্, নাভিরেব সরঃ ॥

২৮ । জ্যোতিরনীকং জ্যোতিষাং সমূহং স্বর্গম্, মহলোকং গ্রীবেতি
গৃণন্তি, তপোলোকং ররাটীং ললাটম্, সত্যং সত্যলোকম্ ॥

২৯ । উস্রাঃ দেবাঃ, তেজোময়শরীরত্বাৎ তে বাহব ইত্যাহ্—দিশঃ
অস্মদাদিশ্রোত্রাধিষ্ঠাত্র্যো দেবতাঃ, কণ্ঠী শ্রোত্রস্থাদিষ্ঠানম্ । শব্দস্ত শ্রোত্র-
বিষয়ঃ, স তস্ম শ্রোত্রমিन्द्रিয়ম্, এবং নাসিকাদিষপি । নাসত্যদস্যৌ
অধিনৌ নাসে নাসাপুটে, ইন্ধঃ দীপ্তঃ ॥

৩০ । দ্যৌঃ অন্তরীক্ষম্, অক্ষিণী নেত্রগোলকে, চক্ষুঃ ইन्द्रিয়ম্,
পতঙ্গঃ সূর্য্যঃ, অহনী রাত্র্যহনী । পরমেষ্ঠিধিষ্যৎ ব্রহ্মপদম্, তালু অধিষ্ঠানম্,
জিহ্বা ইन्द्रিয়ম্ ॥

৩১ । ছন্দাংসি বেদাঃ, শিরো ব্রহ্মরক্তম্, স্নেহকলাঃ পুত্রাদিস্নেহলেশাঃ,
দ্বিজানি দন্তাঃ ; ষণ্ডত্বমার্ষম্ । ছরন্তুঃ অপারঃ সর্গ ইতি যৎ, স তস্ম
কর্টাক্ষঃ ॥

৩২ । অধর্ম্মমার্গোহস্ম^১ পৃষ্ঠভাগঃ । কঃ প্রজাপতিঃ, মিত্রৌ
মিত্রাবরুণৌ ॥

৩৩ । অনন্তং বীর্ঘ্যং যস্ম সঃ, বয়ঃ কালঃ, তস্ম গমনম্, গুণপ্রবাহঃ
প্রাণিনাং সংসারঃ, কৰ্ম্ম তস্ম ক্রীড়া ॥

৩৪ । ভূয়ঃ বিভোঃ, অব্যক্তং প্রধানম্, সঃ প্রসিদ্ধশচন্দ্রমাঃ, তদীয়ং
মনঃ ; সর্বেষাং বিকারাণাং কোষ ইবাশ্রয়ভূতম্ ॥

৩৫ । বিজ্ঞানশক্তিং চিত্তং মহিং মহত্তত্ত্বম্, অন্তঃকরণম্ অহঙ্কারম্,
গিরিত্রং শ্রীকন্দম্, গর্দভাদ্ বড়বায়াং ঘোটকস্ত্রিয়ামুৎপন্ন অশ্বতরী ॥

৩৬। ব্যাসসি পক্ষিণঃ, তস্মৈ ব্যাকরণং 'নামরূপে ব্যাকরবাণি'
ইতি শ্রুত্ব্যক্তং বিচিত্রং শিল্পনৈপুণ্যম্। যথাহঃ—'যেন শুক্লীকৃতা হংসাঃ
শুক্লাশ্চ হরিতীকৃতাঃ। ময়ুরাশিচিত্রিতা যেন স তে বৃত্তিং বিধাশ্রুতি ॥'
ইতি। মনুঃ স্বায়ম্ভুবঃ, মনুষ্যা বুদ্ধিঃ, মনুজঃ পুরুষঃ, নিবাস আশ্রয়ঃ ;
'পুরুষত্বে চাবিস্তরামাত্মা' ইতি শ্রুতেঃ। গন্ধর্বাদীনাং দ্বৈন্দক্যম্।
গন্ধর্বাদয়ঃ স্বরস্বতাঃ ষড়্জাদি-স্বরস্বতয় ইত্যর্থঃ। অস্মরানীকং বীৰ্য্যং
যস্মৈ সঃ ; স্বরঃ স্মৃতিরস্মরানীকবৰ্য্য ইতি পাঠে গন্ধর্বাদয়ঃ স্বরঃ, অস্মর-
সমূহশ্রেষ্ঠঃ প্রহ্লাদঃ, স্মৃতিস্মৃশ্রেতি ॥

৩৭। ব্রহ্মা (বিপ্রঃ) তস্মাননং মুখম্, ক্ষত্রং ক্ষত্রিয়ো ভূজো যস্মৈ সঃ,
বিট্ বৈশ্বঃ উরু যস্মৈ, অজিষ্ণুশ্রিতঃ কৃষ্ণবর্ণঃ শূদ্রো যস্মৈ ; নানা অভিধা
নামানি যেবাং তে চ তেহভীজ্যা দেবাশ্চ, তেবাং গণৈর্বস্মুরুদ্রাদিভি-
রূপপন্নো যুক্তঃ, দ্রব্যাত্মকো হবিঃসাধ্যঃ, বিতানযোগো যজ্ঞপ্রয়োগঃ, তস্মৈ
কস্মৈ কার্য্যম্, আবশ্রুকোহভিপ্রেত ইত্যর্থঃ ॥

৩৮। ইয়ান্ এতাবান্, সন্নিবেশঃ অবয়বসংস্থানম্, অস্মিন্ স্ববুদ্ধ্যা
মনঃ সন্ধার্য্যতে মুমুক্ষুভিঃ ; যতো যদ্যতিরিক্তং কিঞ্চিন্নাস্তি তস্মিন্ ॥

৩৯। তদেবং চিত্তৈশ্বৰ্য্যার্থং বিরাড়্ দেহজীবৈশ্বরাণামভেদেনোপাসন-
মুক্তম্। তত্র তু দেহজীবৌ ঈশ্বরে প্রবিলাপ্য স এব ধ্যেয় ইতি
নির্দ্বারয়তি—স ইতি। সর্বেষাং ধীবৃত্তিভিরনুভূতং সৰ্বং যেন, স এক
এব সর্কীন্তুরাত্মা, তমেব সত্যং ভজেত, অত্র উপলক্ষণে ন সজেত ;
যত আসঙ্গাদান্ননঃ পাতঃ সংসারো ভবতি। একস্মৈ তত্তদিন্দ্রিয়ৈঃ
সর্কীন্তুভূতো দৃষ্টান্তঃ স্বপ্নজনানামীক্ষিতা যথেনি। স্বপ্নে হি কদাচিৎ
বহুন্ দেহান্ প্রকল্প্য জীবন্তত্তদিন্দ্রিয়ৈঃ সৰ্বং পশুতি তদ্বৎ। ঈশ্বরস্মৈ
তু বিদ্যাশক্তিহীন বন্ধঃ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াং দ্বিতীয়স্কন্ধে প্রথমোহধ্যায়ঃ ॥ ১ ॥

द्वितीयोऽध्यायः

द्वितीये तु ततः शूल-धारणातो जितं मनः ।

सर्वसाक्षिणि सर्वेशे विषेण धार्यामितीर्यते ॥ (१)

दृशालक्षणरूपैवमुक्ता^१ वैराजधारणा ।

इहोच्यते तु तत्साध्या सर्वान्तर्धामिधारणा ॥ (२)

१ । तत्र तावत्पूर्वोक्तधारणया अवान्तरफलमाह—एवं वा धारणा, तया तुष्टां हरेः, पुरा प्रलयसमये, नष्टां सृष्टिसृतिं प्रत्यवरुध्या लक्षा, अप्यायां प्रागिदं विश्वं यथासीत्, तथा ससर्ज्ज । व्यवसायाद्विका बुद्धिर्द्युश्च सः, अत एवामोघा दृष्टिर्द्युश्चेति । अतस्तया धारणया विश्वसृष्टिसामर्थ्यं भवति ॥

२ । उपाननाफलादपि विरक्तश्च शुद्धात्प्रधारणायामधिकारः, अतो वैराग्यार्थं सर्वं कर्मफलं निन्दति । शाकं शकमयं व्रक्ष वेदस्तुश्च एष पन्थाः कर्मफलबोधनप्रकारः । कोहसौ ? अपार्थैरर्थशृत्तैरेव स्वर्गादिनामभिः साधकश्च धीर्ध्यायति तद्वदिच्छां करोतीति यत् । अपार्थत्वमेवाह— तत्र मायामये पथि सुखमिति वासनया शयानः स्वप्नान् पशुन्निव परिब्रमन्नर्थान् न विन्दति, तद्वल्लोकं प्राप्नोहपि निरवद्यं सुखं न लभत इत्यर्थः ॥

३ । तद्द्वि सर्वथा कर्मफलत्यागे सद्य एव देहपातः श्वात् इत्याशङ्क्याह—अतः कविर्नामसु नाममात्रेषु भोग्येषु यावता अर्थेन अर्थो देहनिर्वाहो यश्च तथाभूतः श्वात्, अप्रमत्तः तावन्मात्रेहप्यानासक्तः । व्यवसायबुद्धिः नेदं सुखमिति निश्चयवान्, तदपि^२ तत्र तस्मिन्नर्थे, अग्रथैव सिद्धे सति, तत्र प्रयत्ने परिश्रमं पशुन् न यतेत ॥

४—५ । अग्रथासिद्धत्वमाह—सत्यामिति द्वाभ्याम् । कशिपोः शय्यायाः, स्वतःसिद्धे बाहो सति, उपवर्हणैरुच्छीर्षकैः, पुरुषा बहुप्रकारया,

অন্নপাত্র্যা ভোজনপাত্রেণ ॥ (৫) ননু দিক্‌সদ্ভাবো নাম নগ্নত্বমেব, বন্ধল-
ম্নং তোয়ং বাসঃ স্থানঞ্চ যাক্ষাৎপ্রযত্নং বিনা কথং প্রাপ্যেত ? তত্রাহ—
চীরাণি বস্ত্রখণ্ডানি, পরান্ বিভ্রতি পুষ্পস্তি ফলাদিভির্যে, গুহাঃ গিরির্দর্য্যঃ ।
ননু কদাচিদেষামলাভে কিং কার্য্যম্ ? তত্রাহ—অজিতো হরিঃ, উপসন্নান্
শরণাগতান্ কিং ন অবতি ন রক্ষতি ? কিং-শব্দস্ত পূর্ব্বত্রাপি সম্বন্ধঃ ।
উক্তঞ্চ—‘ভোজনাচ্ছাদনে চিন্তাং বৃথা কুর্ক্বন্তি বৈষ্ণবাঃ । যোহসৌ
বিশ্বস্তরো দেবঃ কথং ভক্তানুপেক্ষতে ?’ ইতি । ধনেন যো দুর্ন্যদ-
স্তেনাকান্ নষ্টবিবেকান্ ॥

৬ । তদা তেন কিং কর্তব্যম্ ? হরিস্ত সেব্য ইত্যাহ—এবং বিরক্তঃ
সন্ তং ভজেত । ভজনীয়ত্বে হেতবঃ—স্বচিত্তে স্বত এব সিদ্ধঃ, যত
আত্মা, অতএব যঃ প্রিয়ঃ, তস্য চ সেবা সুখরূপৈব । অর্থঃ সত্যঃ,
ন ত্বনাঅবন্নিথ্যা, ভগবান্ ভজনীয়গুণঃ, অনন্তঃ নিত্যঃ । য এবস্তুতঃ,
তং ভজেত । নিয়তার্থঃ নিশ্চিতস্বরূপঃ । তদনুভবানন্দেন নির্বৃত্তঃ
সন্নিত্তি স্বতঃ সুখাস্বকত্বং দর্শিতম্ । কিঞ্চ, যত্র যস্মিন্ ভজনে সতি,
সংসারহেতোরবিছায়া উপরমো নাশো ভবতি ॥

৭ । এতদেবাত্মচিন্তানিন্দয়া দ্রুঢ়য়তি—ক ইতি । তাং তথাভূতাং
পরশ্চ হরেরনুচিন্তাং ধারণামনাদৃত্য । পশূন্ কৰ্ম্মজডান্ বিনা, যথা—
‘পশুরেব স দেবানাম্’ ইতি শ্রুতেঃ । অসতীং বিষয়চিন্তাং কো নাম
কুৰ্য্যাৎ ? তয়া চিন্তয়া বৈতরণ্যাং পতিতম্, তত্র চ স্বকৰ্ম্মজান্ আধ্যাত্মি-
কাদিক্লেশান্, সেবমানং জনং পশুন্ । বৈতরণী যমদ্বারস্থা নদী তত্ত্বল্যাত্মাৎ
সংসৃতিবৈতরণী ॥

৮—১৩ । তামেব ধারণাং সবিশেষমাহ—কেচিদিত্তি ষড়্ভিঃ ।
কেচিদ্বিরলাঃ স্বদেহস্ত অন্তর্মধ্যে যদহৃদয়ং, তত্র যোহবকাশস্তস্মিন্
বসন্তম্ ; প্রাদেশস্তর্জ্জন্তুঠয়োর্বিস্তারঃ, স এব মাত্রা প্রমাণং যশ্চেতি

हृदयपरिमाणं तत्रोपचर्याते । कङ्गं पद्मं, रथाङ्गं चक्रम् ॥ (९)
 नलिनं पद्मं, तद्वं प्रसन्ने आयते दौर्घे ङ्गणे यश्च, कदम्बकुसुमश्च
 किङ्कः केशरसुन्दरं पिशङ्गे पीते वाससी यश्च, लसन्ति महारत्नानि येषु
 तानि स्वर्णमयानि अङ्गदानि यश्च, स्फुरन्ति च तानि महारत्नानि च, तन्मयानि
 किरौटकुण्डलानि यश्च ॥ (१०) उन्निद्रं विकशितं यद्दङ्गपङ्कजं तश्च
 कर्णिकेवालयाः स्थानं तस्मिन्, योगेश्वरैरास्थापितौ पादपल्लवौ यश्च ।
 श्रीरेव लक्ष्मिं चिह्नं तद्युक्तम्, पामादिविहितो मन्त्रधीयो न-प्रत्ययः ।
 कौस्तुभरत्नं कन्दरायां यश्च ; अम्लाना लक्ष्मीः शोभा यश्चाः तया वनमालया
 आचितं व्याप्तम् ॥ (११) सिङ्गत्वादिविशिष्टैः कुन्तलैर्विरोचमाने
 आनने यो हासः, तेन पेशलं सुन्दरम् ॥ (१२) अदीनमुदारं यं
 लीलाहसितं, तेन यदीक्षणं तस्मिन्नुल्लसन्तो ये क्रुद्धा क्रुविक्षेपास्तैः
 संसृचितो भूर्धानुग्रहो येन ; चिन्तामयं चिन्तया आविर्भवन्तम् ॥ (१३)
 तश्चैव ध्यानमाह—एकैकश इति । अनुभावयेत् ध्यायेत् । यद् यं
 जितं जितमयत्नतः स्फुरितं पादगुल्फादिस्थानम् अवयवस्तुतदपोह
 त्यक्त्वा परं परं जज्वाज्जानादि धारयेत् ध्यायेत् । शुधाति तस्मिन्
 निश्चला भवति ॥

१४ । पूर्वोक्तवैराजधारणया एतद्वारणाङ्गत्वमाह—यावदिति । परे
 ब्रह्मादयोहवरे कनिष्ठा यस्यां । कुतः ? विश्वेश्वरे द्रष्टरि, न तु दृष्टे,
 चैतन्मयत्वात् । भक्तियोगः प्रेमलक्षणः । क्रियावसाने आवशक-
 कर्मानुष्ठानानन्तरम् । अनेन कर्मापि भक्तियोगपर्याप्तमेवेत्युक्तम् ।
 प्रथतो नित्यतःपरः ॥

१५—१६ । एवं तावदासन्नमृत्योः पुंसः कृत्यमुक्तम् । ईदानीं
 तश्चैव स्वयं देहं त्यक्तुमिच्छतः कृत्यमाह—स्मिरमिति सार्द्धैश्चतुर्भिः ।
 अङ्ग ! हे राजन् ! एवञ्चुतो यतिर्विदा इमं लोकं देहं जिहान्त्रः

हातुमिच्छति, तदा देशे पुण्याक्षेत्रे, काले च उन्तरायणादौ, मनो न सज्जयेत् सङ्गं न प्रापयेत् । न देशकालौ योगिनः सिद्धिहेतुः, किञ्च योग एवेति दृढनिश्चयो भूत्वा स्थिरं सुखकरणासनमास्थितः प्राणान् ईन्द्रियाणि निषेच्छदित्यर्थः ॥ (१७) तद् गृहीतविषयं मनो बुद्ध्या निश्चयरूपया नियम्य तन्मात्रं कृत्वा, एतां बुद्धिं क्षेत्रज्ञे बुद्ध्यादिद्रष्टरि निलयेत् प्रविलापयेत्, तत्र क्षेत्रज्ञम् आत्मानि शुद्धे; तत्र शुद्ध-मात्मानम्, आत्मैवाहमिति, आत्मानि ब्रह्मणि अवरुध्य एकैकृत्य, लक्ष्मण-शक्तिः प्राप्नुवति; सन् कृत्याद् विरमेत्, ततः परं प्राप्याभावात् ॥ (१९) तदेवाह—न यत्रेति । यत्र आत्म-स्वरूपे, कालो न प्रभुः, किमपि कर्तुं न समर्थः, अतएव देवा न प्रभव इत्याह—अनिमिषां देवानां परः प्रभुः कालोऽपि यत्र न प्रभुः, तत्र कुतो न देवाः प्रभवः स्युः ? देवनियम्यानास्तु जगतां प्राणिनां का वार्तेत्याह—जगतामिति । कुतो न प्रभवन्तीत्यपेक्षयां निरुपाधित्वादित्याह—न यत्रेत्यादि ; यद्वा, जगत्कारणाद्यपि न यत्र सृष्ट्यादौ प्रभवन्तीत्याह—न यत्रेति । विकारोऽहङ्कारः ॥ (१८) निरुपाधित्वं कुतः ? इत्यत आह—परमिति । यद्यस्मात् अतत् आत्मव्यतिरिक्तम् । नेति नेतृत्वेवम् उन्मत्तमिच्छवो दौरात्म्यां देहाद्यात्मत्वं विश्रुत्वा, अहंशु पूज्यशु श्रीविष्णोः पदम्, पदे पदे क्रमेण क्रमेण हृदा उपगच्छ आश्लिष्य नाश्लिष्यन् सौहृदं येषां तथाभूताः सन्तः । तद् वैष्णवं पदम्, अतएव परं सर्वतः श्रेष्ठमामनन्तीत्यवयवः ॥ (१९) तस्मादिदं ब्रह्मत्वेन व्यवस्थितो मुनिरुप-रमेत् । तु-शब्देन 'यदि प्रयाशुन्' इति वक्ष्यमाणां सकामादिशेषः उक्तः । तमाह—विज्ञायतेहनेनेति विज्ञानं शास्त्रम्, तेन जाता दृक् ज्ञानम्, तस्या वीर्यां बलम्, तेन सुरक्षिता विहिंसिता आशया विषयवासना यश्च सः । इदानीं तत्र देहत्यागे प्रकारमाह—स्वर्पाशना पादमूलेन,

शुद्धं मूलाधारम्, आपीड्य निरुध्या, अनिलं प्राणम्, उन्नमयेत् उर्ध्वं नयेत् ;
जितः क्रमो येन ; षट्सु स्थानेषु नाभ्यादिषु ॥

२० । नाभ्यां मणिपूरके स्थितम्, हृदि अनाहतचक्रे अधिरोप्य ;
उरसि कर्णादधोदेशे स्थिते विशुद्धचक्रे, तमनिलम्, मनस्वी जितचित्तः ।
स्वतालूमूलं तश्चैव चक्रश्राग्रदेशम्, ततो बह्वा गमनसन्तवां शनैक-
रित्युक्तम् ॥

२१ । तस्माद्ब्रह्मबोरन्तरम् आज्ञाचक्रम् । निरुक्तानि श्रोत्रे नेत्रे
नासिके मुखेऽप्येव सप्त अयनानि प्राणमार्गा येन सः । अनपेक्षः
क्रममुक्तवत् पारमेष्ठ्यादिभोगकौतुकानपेक्षः^१ मूर्द्धन् मूर्द्धनि ब्रह्मरुक्ते
निर्भिद्य देहमिन्द्रियाणि च विशृजेत् ॥

२२—३१ । सद्योमुक्तिमुक्त्वा क्रममुक्तिप्रकारमाह—यदीति दशभिः ।
यदि तु पारमेष्ठ्यां पदं प्रयाशन् भवति, उत वैहायसानां खेचराणां
सिद्धानां यं विहारं क्रीडास्थानम् । कौदृशम् ? अष्ट आधिपत्यानि
अधिमातृश्र्वर्याणि यस्मिन् तदपि प्रयाशन् । क ? गुणसन्निवाये गुणसमुदाय-
रूपे ब्रह्माण्डे सर्वत्रेत्यर्थः । तर्हि देहत्यागावसरे मनश्च इन्द्रियाणि
च न त्यजेत्, किञ्च तैः सहैव तन्नल्लोकभोगार्थं गच्छेत् ॥ (२३)
यतः कर्मगतिवन्न योगगतिः परिच्छेदनेत्याह—योगेश्वराणां त्रिलोक्या
अन्तर्वहिश्च महर्लोक्यादिषु ब्रह्माण्डाद् बहिश्च गतिमाहः । अत्र हेतुः
—पवनशान्त आत्मा लिङ्गशरीरं येषामिति । विद्या उपासना, तपो
भगवत्कर्म, योगोह्ठाङ्गः, समाधिर्ज्ञानं, तान् ये भजन्ति तेषां वा
गतिस्तम् ॥ २४—३१ । तामाह—वैश्वानरमित्युक्तिः । विहायसा आकाशेन,
तत्र च ब्रह्मलोकपथेन गतः सन् । तत्र प्रथमं वैश्वानरमग्याभिमानिनीं
देवतां याति । केनोपायेन ? श्शुश्रूया नाड्या । सा च देहाद्-

१ । अनपेक्षश्चेत् परं ब्रह्म गतः सन् (क, ख, ग) ।

बहिरपि विततास्तीत्याह—शोचिषा ज्योतिर्मय्या । विधूतस्यक्तः कक्को
मलं येन सः, काप्यसज्जमान इत्यर्थः । उदस्तादुपरिष्ठाद् वर्तमानम्, हरेः
सम्बन्धि तारारूप-नारायणाधिष्ठानमित्यर्थः । शैशुमारुं चक्रं पङ्कमस्कन्दे
वक्ष्यमाणं शिशुमारुकारं ज्योतिश्चक्रम् । चक्रस्थानि आदित्यादि-ऋवास्तानि
पदानि प्रयातीत्यर्थः । (२५) तद्विषेष्णोश्चक्रं विश्वं नाभिं सूर्याद्या-
श्रयभूतम् । आविष्टलिङ्गान्नाभि-शब्दश्च न षण्डितम् । अतिवर्त्य अतिक्रम्य,
परतः स्वर्गिणां गत्यभावान्देक एव निम्नलेन लिङ्गशरीरेण, ब्रह्मविदां
स्थानमन्त्रैर्नमस्कृतं महर्लोकमुपैति । यद्यस्मिन्, विवुषा महान्तः कल्लायुषो
भृष्टादयः ॥ (२६) अथो अनन्तरं कल्लान्ते सति, विश्वं त्रैलोक्यम्,
अतिशयेन दहमानं निरीक्ष्य, तत्राप्युष्मप्रोत्प्रेर्यं द्विपरार्द्धस्थायि, तं
पारमेष्ठ्यं पदं प्रति निर्वाति । सिद्धेश्वरैर्जुष्टानि धिष्यानि विमानानि
यस्मिन् तं ; उ इति श्रेष्ठ्यं सूचितम् ॥ (२७) तदेवाह—न यत्रेति ।
आर्तिहृःखम्, उद्देगो भयम्, किञ्च चिन्ततो हेतोर्यद् हृःखम्, अद ऋते
तदेकं विना । तं कुतो भवति ? अनिदंविदाम् ईदं भगवतो ध्यान-
मज्जानतां प्राणिनां दुरन्तहृःखो यः प्रभवो जन्म तस्यानुदर्शनां तेषां
रूपया । यद्वा, चिन्ततोदो मनःपीडेति यं, तद्विना कुतश्चिदपि यत्र
शोकान्दयो न सञ्जीति । तत्र च ब्रह्मलोकगतानां प्राणिनां त्रिविधा
गतिः । ये पुण्यात्कर्षेण गताः, ते कल्लान्तरे पुण्यातरतम्येनाधि-
कारिणो भवन्ति ; ये तु हिरण्यगर्भाद्युपासनावलेन गताः, ते ब्रह्मणा सह
मुच्यन्ते । ये तु भगवदुपासकाः, ते तु स्वच्छया ब्रह्माणं भिन्ना वैष्णव-
पदमारोहन्ति ॥ (२८) तत्र प्रसूतश्च तश्च भगवद्वक्तृश्च ब्रह्माणुभेदेन
प्रकारमाह—तत इत्यादिना । तत्रेयं प्रक्रिया—ऋष्याधिष्ठीतायाः प्रकृतेः
केनचिदंशेन महत्तत्त्वं भवति, तस्यांशेनाहङ्कारः, तस्यांशेन शब्दतन्मात्र-
द्वारा नभः, तस्यांशेन स्पर्शतन्मात्रद्वारा वायुः, तस्यांशेन रूपतन्मात्रद्वारा

তেজঃ, তস্মাংশেন রসতন্মাত্রদ্বারা আপঃ, তদংশেন গন্ধতন্মাত্রদ্বারা পৃথ্বী, তৈশ্চ মিলিতৈশ্চতুর্দশভুবনাত্মকং বিরাট্ শরীরম্। তস্ম চ পঞ্চাশৎ-কোটিযোজনবিশালস্ম পৃথিব্যোবাণ্ডকটাহবিশেষশব্দবাচ্যা, কোটিযোজন-বিশালং প্রথমাবরণম্; পঞ্চাশৎকোটিযোজনবিশালমিত্যেকে। ততশ্চা-বাদীনাং যে পরিণতা অংশাস্তাত্বেবোত্তরোত্তরং দশগুণাত্মাবরণানি। অষ্টমস্ত প্রকৃত্যাবরণং ব্যাপকমেব। তদেবং স্থিতে পৃথিব্যাভাবরণভেদপ্রকারঃ কথ্যতে। ততো বিশেষঃ প্রতিপত্ত্ব লিঙ্গদেহেন পৃথিব্যাভ্যতাং প্রাপ্যেত্যর্থঃ। এবমুত্তরত্রাপি দৃষ্টব্যম্। নির্ভয়ঃ কথং যাস্মামীতি শঙ্কাসূত্রঃ। তেনাত্মনা পৃথিবীরূপেণ তন্নিস্তরা অপঃ প্রতিপত্ত্ব। অত্বরন্ ত্বরামকুর্ষন, তদাত্মত্বেহপি ক্লেশদাহাদিশঙ্কাভাবাদৃষথেষ্টং ভোগান্ ভুঞ্জান ইত্যর্থঃ; এবং জ্যোতির্নয়ঃ সন্। কালে ভোগাবসানে, বৃহদাত্মনো লিঙ্গং পরমাত্মমূর্ত্তিভেদেনোপাসনে যুক্তম্; যদ্বা, বেদশব্দাত্মনা তস্ম প্রমাপকমিতি ॥ (২৯) ইন্দ্রিয়ার্থানাং ভূতস্বক্সাণামতিক্রমমাহ—প্রাণেনাধিষ্ঠিতেন গন্ধমুপেত্য স্বসনং স্পর্শনম্, নভো-গুণত্বং শব্দাত্মতাম্। প্রাণেন তত্তৎকর্মেন্দ্রিয়েণ, আকৃতিং তত্তৎক্রিয়াম্ ॥ (৩০) তদেবং স্থূল-স্বক্সভূতাতিক্রমমুক্ত্বা তদাবরণভূতাহঙ্কারপ্রাপ্ত্যা মহ-দাদিপ্রাপ্তিমাহ—স যোগী বিকার্যং সংসাৎ বিজ্ঞানতত্ত্বং যাতীতি পরে-গান্বয়ঃ। বিবিধং কার্যমশ্ৰেতি বিকার্যোহহঙ্কারঃ, স ত্রিবিধঃ—তামসো রাজসঃ সাত্ত্বিকশ্চেতি। তত্র তামসাং জড়ানি ভূতস্বক্সানি জায়ন্তে, রাজসাদ্বহিমুখানি দশেন্দ্রিয়ানি সাত্ত্বিকান্মন ইন্দ্রিয়দেবাশ্চ। তেবাং লয়শ্চ তত্তদহঙ্কারে। তত্র ভূতস্বক্সাণামিন্দ্রিয়াগাঞ্চ সন্নির্কর্ষং লয়স্থানং তামসং রাজসঞ্চ, মনোময়ং দেবময়ঞ্চ সাত্ত্বিকং প্রাপ্য। গত্যা এবং গমনেন, তেনাহঙ্কারেণ সহ, বিজ্ঞানতত্ত্বং মহত্তত্ত্বং যাতি। ততো গুণানাং সন্নিরোধো লয়ো যস্মিন্ তৎ প্রধানং যাতি ॥ (৩১) তেনাত্মনা প্রধান-

रूपेण आनन्दमयः सन्, उपाधीनामवसाने शान्तमविकृतम्, आनन्दं परमात्मानमुपैति । न विषञ्जते नावर्तत इत्यर्थः ॥

३२ । एते श्रुती मागो' प्रकारावित्यर्थः । हे नृप ! अनपेक्षे 'निर्भिद्य मूर्द्धन् विश्वजेत् परं गतः' इति या सद्योमुक्तिः, सैका श्रुतिः, 'यदि प्रयाश्रन्' इत्यादिना क्रममुक्तिश्च द्वितीया श्रुतिश्च, एते श्रुती वेदेन गीते उक्ते, न तु श्वात्प्रेक्षिते । तत्र 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येहश्च हृदि स्थिताः । अथ मर्त्योहमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥' इति सद्योमुक्तिः, 'तेहर्च्चिरभिसंभवन्ति' इत्यादिना क्रममुक्तिश्च वेदेनोक्ता ; यद्वा, 'न कर्मभित्तां गतिमाप्नुवन्ति' इति दक्षिणमार्गश्चापि श्रुतित्वादते श्रुती इति द्विवचनम् । त्रयाभिपृष्टे 'यच्छ्रातव्यम्' इत्यादिप्रश्नेन, अर्थान्मुक्ति-विषये द्वे अपि श्रुती पृष्टे । 'ब्रह्मि यद्वा विपर्ययम्' इति च दक्षिणमार्गोह-पर्यायं पृष्टः । एवं त्रया च ये पृष्टे, ते एते श्रुती इत्यवयवः ॥

३३ । सन्ति संसरतः पुंसो बहवो मोक्षमार्गास्तपोयोगादयः, समीचीनस्वयमेवेत्याह—न हीति । यतोहनुष्ठितादुभक्तियोगो भवेत्, अतोहृत्तः शिवः सूखरूपो निर्विकल्पश्च नास्त्येव ॥

३४ । कुत एतत् ? अत आह—भगवान् ब्रह्मा, कूटस्थः निर्विकारः एकाग्रचित्तः सन्नित्यर्थः, त्रिः त्रीन् वारान्, कात्स्येन साकल्येन, ब्रह्म वेदम्, अक्षीक्य विचार्य, यत आत्मानि हरौ रतिर्भवेत्, तदेव मनीषया अध्यावश्यं निश्चितवान् ॥

३५ । ननुभूतेहर्षे रतिर्भवति, अननुभूते तु भगवति कथं रतिः श्रात् ? तत्राह—भगवान् लक्षितो दृष्टः । कथम् ? स्वात्माना क्सेत्र-क्सेत्रज्ञान्तर्यामितया । कैः ? दृष्टैर्बुद्ध्यादिभिः । तदेव अन्तर्यामित्वं द्वेषा दर्शयति । दृष्टानां जडानां बुद्ध्यादीनां दर्शनं स्वप्रकाशकं द्रष्टारं विना न घटत इत्यनुपपत्तिमुखेन लक्षणैः स्वप्रकाशान्तर्यामित्यर्थैः, तथा

बुद्ध्यादीनि कर्तृप्रयोज्यानि, करणत्वात् । वाञ्छादिवदिति व्याप्तिमुखेनानु-
मापकैः । स्वतन्त्रश्च कर्त्तेत्येवमीश्वरसिद्धिः ॥

३७ । यच्छ्वातव्यामित्यादिप्रश्नश्च उत्तररूपसंग्रहति—तस्मादिति ॥

३९ । श्रवणादिफलमभिनयेनाह—पिबन्तीति । सतामाद्यन आत्तुत्वेन
प्रकाशमानश्च । कथं च अमृतम्, विषयैर्विदूषितं मलिननीकृतमाशयं
पुनस्ति शोधयन्ति ; तश्च चरणपद्मास्तिकं श्रीविष्णुपदं ब्रजन्ति ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायां द्वितीयस्कन्धे
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः

तृतीये विष्णुभक्तैस्तु वैशिष्ट्यं शृण्वतो मुनेः ।

भक्त्याद्भेदेण तत्कर्मश्रवणादर क्षीयते ॥ (१)

१ । ईदानीमग्रदेवताभजनश्रापि पुत्रादिभजनवदेव तुच्छफलत्वेन
हेयत्वं वक्तुं पूर्वोक्तमनुवदति—एवमिति । ममेति—माम् । कदाचि-
दैवयोगेन मनुष्यत्वं प्राप्तेषु जीवेषु ये मनीषिणस्तेषाम्, तत्रापि ये
मित्रमाणास्तेषां विशेषतः, एवमेतत् हरिकथाश्रवणादिकम्, निगदितं
विहितमित्यर्थः ॥

२ । ब्रह्मणः पतिं वेदपतिं ब्रह्माणम्, इन्द्रियपाटवकामस्त्रिभुम्,
प्रजाकामः प्रजापतीन् दक्षदीन् ॥

३ । मायां दुर्गाम् ; विभावसुम् अग्निम् । वसुकामः धनार्थी । वीर्यं
प्रभावः, तत्कामः वीर्यवान् सन् रुद्रान् यजेत् ॥

৪। অন্নাং ভক্ষ্যং ভোগ্যঞ্চ^১। অদিতৈঃ স্মৃতান্ দ্বাদশাদিত্যান্।
বিশাং দেশস্থপ্রজানাম্, স্বাধীনতামিচ্ছন্ সাধ্যান্ যজ্ঞেৎ ॥

৫। ইলাং পৃথ্বীম্; প্রতিষ্ঠা স্থানাদপ্রচ্যুতিঃ; রোদসী ছাবাতুমী ॥

৬। অপ্সরাশচাসৌ উর্বশী চ তাম্ ॥

৭। যজ্ঞং যজ্ঞোপাধিং বিষ্ণুম্। কোষো বসুসঞ্চয়ঃ, বসুকাম ইত্যত্র
ধনমাত্রমিতি ভেদঃ। দাম্পত্যমগ্নোহগ্নপ্ৰীতিঃ, তদেবার্থো যশ্চ সঃ ॥

৮। ধর্মার্থো ধর্মকামঃ, উত্তমঃশ্লোকোপাধিং বিষ্ণুম্। তন্তুং তদ্বন্,
সস্তানবৃদ্ধিমিচ্ছন্। রক্ষা বাধানিবৃত্তিঃ, তৎকামঃ। পুণ্যজনান্ বক্ষান্;
ওজো বলম্, তৎকামঃ; মরুদ্গগান্ দেবান্ ॥

৯। রাজ্যং রাজত্বম্, তৎকামো মনুন্ মন্বন্তরাধিপান্ দেবান্। রাজ্ঞঃ
কর্মরাজ্যম্, তৎকামো বিশ্বান্ দেবানিতি বিশেষঃ। অভিচরন্ শত্রু-
মরণমিচ্ছন্, নিষ্কৃতিং রাক্ষসম্; কামকামো ভোগেচ্ছুঃ; অকামো বৈরাগ্য-
কামঃ; পুরুষং পরং প্রকৃতিব্যতিরেকোপাধিমীশ্বরম্ ॥

১০। অকামঃ একান্তভক্তঃ, উক্তানুক্তসর্বকামো বা; পুরুষং পূর্ণং
পরং নিকুপাধিম্ ॥

১১। পূর্বোক্তনানাদেবতাযজনশ্রাপি সংযোগপৃথক্বেন ভক্তিয়োগ-
ফলত্বমাহ—এতাবানিতি। ইন্দ্রাদীনপি যজতাম্, ইহ তদ্বদযজনেন
ভাগবতানাং সঙ্গতো ভগবত্যচলো ভাবো ভক্তির্ভবতীতি যৎ, এতাবানেব
নিঃশ্রেয়সশ্চ পরমপুরুষার্থশ্চ উদয়ো লাভঃ, অগ্নে তু সর্বং তুচ্ছমিত্যর্থঃ ॥

১২। ভাগবতসঙ্গত ইত্যনেন সূচিতাং হরিকথারতিং স্তোতি—
জ্ঞানমিতি। যৎ যাসু কথাসু জ্ঞানং ভবতি। কীদৃশম্? আ সর্বতঃ
প্রতিনিবৃত্তমুপরতং গুণোন্মীমাংসং রাগাদীনাং চক্রং সমূহো যস্মাৎ তৎ। উত

অনন্তরং, তদ্বৈতুরান্নপ্রসাদশ্চ । যত্র যাসু ; মনঃপ্রসাদহেতুঃ গুণেষু
বিষয়েষু অসঙ্গে বৈরাগ্যঞ্চ । উভয়ত্রৈতি পাঠে ইহামুত্র চ গুণেষুসঙ্গঃ ।
অথ কৈবল্যামিত্যেব সম্মতঃ পস্থা যো ভক্তিয়োগঃ । নিবৃত্তঃ শ্রবণসুখেন,
অন্ত্রজানিবৃত্ত ইতি বা । তাসু হরিকথাসু কো ন রতিং কুর্যাৎ ?

১৩ । অভিব্যাহৃতম্ উক্তম্ ; ঋষিঃ পরব্রহ্মদর্শিনম্ ; কবিঃ শব্দব্রহ্ম-
নিষ্ণাতম্ ॥

১৪ । শ্রবণেচ্ছায়াং হেতুঃ—হরিকথা এব উদর্ক উত্তরফলং যাসু,
তাঃ কথাঃ, সতাং ভাগবতানাম্, সদসি সভায়াং স্যুঃ ॥

১৫—১৬ । এতৎ প্রপঞ্চয়তি—স বা ইতি দ্বাভ্যাম্ । কৃষ্ণপূজাদি-
রূপাং ক্রীড়াং যঃ স্বীকৃতবান্ ॥ (১৬) উরুগায়ত্রী গুণৈরুদারা মহত্যাঃ
কথাঃ স্যুঃ ॥

১৭—১৯ । কিঞ্চ বৃথৈব ক্ষীয়মাণমাযুর্হরিকথয়া সফলং কুর্বিতিয়া-
শয়েনাহ—আয়ুরিতি ত্রিভিঃ—অসৌ সূর্য্য উদন্ উদগচ্ছন্, অন্তমদর্শনঞ্চ
যন্ গচ্ছন্, যৎ যেন, পুংসামুত্তমঃশ্লোকস্ত বার্ত্তয়া ক্ষণো নীতঃ, তস্তায়ুর্থাতে
বর্জ্জয়িত্বা, বৃথৈব হরতি ॥ (১৮) নহু জীবনমেব তেষামায়ুষঃ ফলমস্ত ?
তত্রাহ—তরব ইতি । নহু তেষাং শ্বাসো নাস্তি ? তর্হি ভস্তাশ্চক্ষ্মময়-
কোষাঃ । নহু তাসামাহারাদিকং নাস্তি ? তত্রাহ—ন খাদন্তি নাশ্ন্তি,
ন মেহন্তি রেতঃসেকং মৈথুনং ন কুর্বন্তি কিম্ ? উত অপি তমপি
নরাকারং পশুং মত্বাহ—অপর ইতি ॥ (১৯) তদেবাহ—ঋদিভিঃ
সংস্কৃতঃ, সদৃশত্বেন নিরূপিতঃ । যস্ত কর্ণপথং কদাচিদপি নাগতঃ সঃ ।
অবজ্ঞান্পদত্বাৎ স্বভিঃ, কশ্মলবিষয়াসক্তত্বাদ্ভিঃ বরাহৈর্গ্রাম্যাশুকরৈঃ,
কণ্টকবদ্ধুঃখদবিষয়াসক্তত্বাচ্ছ্রৈঃ, ভারবাহিত্বাৎ খরৈস্তল্যা ইত্যর্থঃ ॥

২০—২৪ । তস্তাঙ্গানি চ নিষ্ফলানীত্যাহ—বিলে ইতি পঞ্চভিঃ । বত
ইতি খেদে । ন শৃণ্বতঃ অশৃণ্বতঃ, নরস্ত যেষু কর্ণপুটে, তে বিলে বৃথারক্তে ।

न चेत्पुण्यति तस्य जिह्वा, असती हृष्टा, दर्दुरो भेकस्तदीया जिह्वेव ॥
 (२१) पट्टवस्त्रोष्णीषेण किरीटेन च जूष्मपि शिरो यदि न नमेत्, तर्हि
 केवलं भार एव । शवो मृतकस्तुंकरतुल्यो लसन्ति काष्णकक्षगानि
 ययौस्तौ । अप्यर्थे वा-शकः ॥ (२२) ये नयने विषेणमूर्त्तौर्न निरी-
 क्षेते, ते बर्हायिते मयूरपुच्छनेत्रतुल्यौ । क्रमवज्जन्म भजेते इति
 तथा, वृक्षमूलतुल्यावित्यर्थः ॥ (२३) नाभिलभेत अभितो न स्पृशेत्,
 न धारयेत् । श्रीविष्णुपद्माः श्रीविष्णुपदलगायाः । न वेदेति, अवघ्राय
 नाभिनन्देदित्यर्थः ॥ (२४) अश्ववत् सारो बलं काष्ठिष्ठं यश्च । विक्रिया-
 लक्षणमाह—अथेति । गात्ररूहेषु रोमसु, हर्षस्तद्गुद्गमः ॥

२५ । यस्मादभक्तस्तु सर्वमिदं व्यर्थम्, मनसोहनुकूलं प्रियं क्रमे,
 अथ अतः साधु पृष्ठः सन् वैयासकिन्पतिं प्रति यदाह, तदभिधेहीति ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायां द्वितीयस्कन्धे

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः

तुर्थे परीक्षिता पृष्ठं सृष्ट्यादि हरिचेष्टितम् ।

शुकैर्न ब्रह्मतत्पुत्र-संवादेनोपवर्ण्यते ॥ (१)

१—४ । राज्ञः प्रश्नं कथयितुं तस्य प्राक्तनीं स्थितिमाह चतुर्भिः ।
 वैयासकेः शुकश्च, इति एवञ्चुतम्, आत्मानस्तद्वश्च निश्चयो यस्मात्, तद्वच
 उपधार्य आकलय्य सतीं शुकं 'कृष्ण एव सेव्यो नाग्रः' इत्येवञ्चुताम् ॥
 (२) आत्मा देहः ; पशवो गजादयः ॥ (३) इममेवार्थं हरिलीला-

লক্ষণম্ ॥ (৪) সংস্থাং মৃত্যুম্ । ত্রৈবর্গিকং ধর্ম্মার্থকামপ্রধানম্, সংগ্রহস্ত
ত্যাঙ্কা, আত্মভাবং পরমপ্রেম্ণা ভগবদাত্মত্বং গতঃ প্রাপ্তঃ সন্ পপ্রচ্ছ ॥

৫ । মহং মম, তমঃ অজ্ঞানং বিশীর্ষাতে নশ্চতি । তব কথয়তঃ
সতঃ ; অতঃ সমীচীনম্ ॥

৬ । পুনশ্চ বেদিতুমিচ্ছামি । ইদং দুর্বিভাব্যমবিতর্ক্যং বিশ্বং যথা
সৃজতি ॥

৭ । গোপায়তি পালয়তি । সংযচ্ছতে সংহরতে । পুরুশক্তির্বহু-
শক্তিমান, ক্রৌড়ন্ যথা করোতি । আত্মানং ব্রহ্মাদিরূপিণং ক্রৌড়য়ন্
বিকরোতি বিবিধং করোতি ॥

৯ । একঃ পুরুষরূপেণ যুগপৎ, জন্মভিত্ত্বাকাণ্ডবতারৈঃ ক্রমশো বা ;
যথা প্রকৃতেগুণান্ গৃহ্নতি ॥

১০ । বিচিকিৎসিতং সন্ধিগ্ধম্ ; শাক্তে ব্রহ্মণি বিচারেণ নিষ্ণাতঃ,
পরস্মিন্ অনুভবেন ॥

১১ । উপামন্ত্রিতঃ প্রার্থিতঃ । প্রচক্রমে দেবতাগুরু-নমস্কারাদিরূপ-
মুপক্রমং কৃতবানিত্যর্থঃ ॥

১২—২৪ । তদেবাহ ত্রয়োদশভিঃ । পরস্মৈ সর্বোত্তমায় । তত্র
হেতুঃ—ভূয়সে অপরিমিতমহিয়ে । তদর্শয়তি—সতঃ প্রপঞ্চস্ত উদ্ভবাদিষু
নিমিত্তভূতা যা লীলা, তয়া গৃহীতং ব্রহ্মাদিরূপেণ রজআদিশক্তি-ত্রিতয়ং
যেন তস্মৈ । অন্তর্ভবায় অন্তর্যামিণে । অতএব সর্বান্তরত্বাৎ অনুপলক্ষ্যং
বস্ম যস্ত তস্মৈ ॥ (১৩) বিচিত্রফলদাতৃত্বম্নুস্মরন্ প্রণমতি—ভূয়ঃ পুনশ্চ
নমঃ । সতাং ধর্ম্মবর্ত্তিনাং বৃজিনচ্ছিদে হুঃখহস্ত্রে ; অসতামধর্ম্মশীলানাম্,
অসম্ভবায় অনুদ্ভবহেতবে ; অখিলসত্ত্বমূর্ত্তয়ে তত্তদেবতাদিরূপেণ তত্তৎ-
ফলদায়েত্যর্থঃ, সমগ্রসত্ত্বমূর্ত্তয় ইতি বা ; পুনরিতি পূর্ব্বোক্তোভয়বৈলক্ষণ্য-
মেবাহ—পারমহংশ্রে প্রত্যঙ্ নিষ্ঠারূপে, আশ্রমে ব্যবস্থিতানাং পুংসামনু-

मृग्यम्, अतन्निरसनेन पुनः पुनर्मृग्यं यदाश्रितम्, तश्च दाशुषे दात्रे ॥
 (१४) सात्वतां भक्तानामुषभारं पालकाय ; कुषोगिनां भक्ति-
 हीनानां विदूरा काष्ठा दिगपि यश्च, हृर्क्विजेयायेत्यर्थः । तदेव वेषम्य-
 प्रतीतावपि निर्दोषत्वाय अचित्त्यामैश्वर्यामाह—निरस्तं साम्यमतिशयश्च यश्च,
 यदपेक्षया अशुभं साम्यमतिशयश्च नास्ति, तेन ; राधसा ईश्वर्येण ; स्वधामनि
 स्वस्वरूपे ब्रह्मणि रममाणाय ॥ (१५-१६) सर्वसाधनेभ्यो भक्तेः श्रेष्ठ्या-
 मनुस्वरन् प्रथमति—यत्कौर्तनमिति द्वाभ्याम् । अर्हणं पूजनम् । सुभद्रं
 सुमङ्गलं श्रवो यशो यश्च तस्मै । विचक्षणो विवेकिनो यश्च चरणयोरुप-
 सादनां उपसन्तेर्भजनां, अन्तराश्रितो मनसः, उभयत इह परत्र च, सङ्गं
 बुद्धश्च निरश्च, गतक्रमाः प्रयासरहिताः ॥ (१७) भक्तिशुचानां सकल-
 साधनवैफल्यं दर्शयन् नमति—तपस्विन इति । तपस्विनो^१ योगिनः ;
 सुमङ्गलाः सदाचाराः । यद्यस्मिन् तप-आश्रयणं विना । सुभद्रश्रवसे इत्यशु-
 बुद्धिर्बुद्धिः श्रवणादेः प्राधाश्रयणाय ॥ (१८) भक्तेः परमशुद्धिहेतुत्वं
 दर्शयन्नाह—किरातादयो ये पापजातयः, अत्रे च ये कर्मतः पापरूपान्ते,
 यदुपाश्रया भागवतास्तदाश्रयाः सन्तः शुध्याप्ति । असन्तावनाशङ्कां परिहरति—
 प्रभवविषये प्रभवनशीलायेति ॥ (१९) सर्वोपाश्रयत्वमनुस्वरन् प्रार्थयते—
 स एव आश्रयतां धीराणामाश्रया, आश्रयतेनोपाश्रय इत्यर्थः । त्रयीमयत्वादि-
 विशेषणैस्तन्मार्गेणोपाश्रयत्वं विवक्षितम् । गतव्यालौकिकपटैर्भक्तै-
 र्वितर्क्यमत्याश्चर्येण वीक्षणीयं लिङ्गं मूर्तिर्बुद्धिश्च स प्रसीदतु ॥ (२०) सर्व-
 पालकत्वमनुस्वरन्नाह—श्रिय इति । गतिश्च^२ सर्वोपाश्रय रक्षकः ॥ (२१-२२)
 ज्ञानप्रदत्वमनुस्वरन्नाह—यदज्ज्ञीति द्वाभ्याम्, यश्चाज्ज्ञेयारभुध्यानमेव
 समाधिस्तुन धोतया शेषधितया । यथाकचं रुच्यनुसारेण सङ्गनिर्गुणादि-
 भेदैः ; यद्वा, रुक् बह्वप्रतिभा, यथामतीत्यर्थः ॥ (२२) किञ्च पुरा

कल्लादौ, अजस्र हृदि सतीं सृष्टिविषयां सृतिं वितथता येन प्रचोदिता
 सती सरस्वती तस्य मुखतः किल प्रादुर्भूता । स्वानि आत्मीयानि लक्षणानि
 शिक्षाद्युक्तानि यस्याः सा । धवीगां ज्ञानप्रदानाम्, धवभः श्रेष्ठः ॥
 (२३) ईदानीं स्ववचसः^१ श्रोतृजनाह्लादिनीं शृङ्गारकरुणादिशोभां
 प्रार्थयते—भूतैरिति । स मे वचांसि अलङ्कषीष्ट अलङ्करोतु । अग्रस्य
 वचसामन्त्रेणालङ्कारासम्भवमाशङ्क्य तस्यान्तर्धामितामाविष्करोति—यो महद्भि-
 द्भूतैरिमाः पुरः शरीराणि सृष्ट्वा, अमूषु पुषु^२ अन्तर्धामितया शेते वसति ।
 अत्र पुरुषसमाख्यां प्रमाणयति—यद्यस्यां पुरुष इति ; अतएव य एका-
 दशेन्द्रियपङ्कमहाभूतरूपान् षोडश गुणान् कलाः भुङ्क्ते प्रकाशयति,
 पालयतीति वा । तदा आङ्गनेपदमार्षम् । तत्र हेतुः—यत षोडशाना-
 माद्या चेतयिता ; स्वार्थे कः । न तत्र जीवत्वमुच्यते, प्रार्थनाविरोधात् ॥
 (२४) श्रीव्यासं नमस्करोति—नम इति । सोम्या भक्त्याः । यश्च मुखासु-
 क्त्वे आसवो मकरन्दस्तम् ॥

२५ । ईदानीं प्रश्नोत्तरतया ब्रह्मनारदसंवादं प्रस्तौति—एतदिति ।
 उ०प०तिसमय एव वेदा गर्भे यश्च । यं साक्षात्कुरिष्यदाह ॥

इति श्रीमद्भागवत-भार्व-दीपिकायां द्वितीयस्कन्धे

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

পঞ্চমোহধ্যায়ঃ

পঞ্চমে নারদেনাথ পৃষ্ঠঃ সৃষ্ট্যাদি বক্ত্যজঃ ।

হরেলীলাং বিরাক্ষসৃষ্টিং কালকর্মাदिशक्तिभिः ॥ (১)

১ । ‘নারদায় বিপৃচ্ছতে বেদগর্ভোহ্ভ্যাধাৎ’ ইত্যুক্তম্, তত্র নারদ-
প্রশ্নমাহ—দেবদেবেতি । হে ভূতভাবন ! অতএব সর্কেষাং পূর্বজ !
অনাদে ! জ্জায়তে অনেনেতি জ্ঞানম্, তৎসাধনং যৎ, তদ্বিজানীহি
বিশেষেণ জ্ঞাপয়েত্যর্থঃ । কথন্তুতম্ ? আত্মতত্ত্বং নিতরাং দৃশতে
যেন তৎ ॥

২ । উপলক্ষণভূতং বিশ্বমেবাত্মজ্ঞানসাধনম্, অতস্তদ্বিশেষং পৃচ্ছতি ।
যদ্রূপং যেন রূপ্যতে প্রকাশ্যতে । যদধিষ্ঠানং যদাশ্রয়ম্, যতঃ যেন
সৃষ্টম্, যৎসংস্থং যস্মিন্ লীয়তে, যৎপরং যদধীনম্, যচ্চেতি যদাত্মকম্,
স্বতঃ কারণতো বেত্যর্থঃ । তস্মৈ তত্ত্বং যথার্থ্যং তত্ত্বতো বদ ॥

৩ । ন জানামীতি, ন চ বক্তব্যমিত্যাহ—সর্কমিতি । ভূতং জাতম্,
ভব্যং জনিষ্যমাণম্, ভবৎ জায়মানম্, তেষাং প্রভূর্তঃ, অতো বিশিষ্টৈন
জ্ঞানেনাবসিতং নিশ্চিতম্ ॥

৪—৮ । আস্তামিদম্, আদৌ তাবৎ ত্বামেব কথয় ইত্যাহ—যতো
বিজ্ঞানং যস্মৈ, কস্তব বিজ্ঞানদ ইত্যর্থঃ । যদাধারঃ ; কস্তবশ্রয়ঃ ? যৎপরো
যদধীনঃ, যদাত্মকঃ যৎস্বরূপঃ । মম তু ত্বমেব স্বতন্ত্রঃ পরমেশ্বর ইতি বুদ্ধিঃ ।
তব তপশ্চরণেন তু পরাশঙ্কয়া পৃচ্ছামীত্যাহ সাক্ষৈশ্চতুভিঃ—একঃ
অসহায়ঃ ॥ (৫) আত্মনি ভাবয়সে পালয়সি স্বয়মেব পরাভবম প্রাপয়ন্ ।
অক্লমঃ শ্রমরহিতঃ । যথোর্ণনাভিরাত্মন এব শক্তিমবষ্টভ্য সৃজতি, তদ্বৎ ॥

(७) तस्मादहं अस्मिन् विश्वस्मिन्, परमुक्तमम्, अपरमधमम्, समं मध्यमं समानम् ; तत्रापि नाम मनुष्यादि, रूपं द्विपदत्वादि, गुणः शुकृत्वादिः, तैर्भाव्यं साध्यम् ; तत्रापि सदसं शूलं सूक्ष्मं किञ्चिदप्यत्रोत्तमो न वेद, किञ्च ह्यत्र एव सर्वं भवतीति मत्ते ॥ (१) स तथाविधोऽपि भवान् तपोऽचरदिति यं, तेन नोऽस्मान्, खेदयसे मोहयसि । यतः पराशक्तमश्वराशक्तं प्रयच्छसि ॥ (८) यथैवाहं ह्यनुशासितः शिक्षितः सन् बुध्ये बुध्ययम्, तथा विजानीहि विशेषेण ज्ञापय ॥

९ । प्रश्नमभिनन्दति—वत्स ! हे पुत्र ! तवेदं विचिकित्सितं सन्देहः, तत्पूर्वकप्रशोध्यं सम्यगित्यर्थः । यतः कारुणिकश्च तवायं प्रश्नः । अत्र हेतुः—यद्यतः परमधर्मप्रदर्शने भगवद्दीर्घप्रकाशने प्रवर्तितोऽस्मि, अतस्तुं जिज्ञासुरपि मयि रूपामेव कृतवानित्यर्थः ॥

१० । ननु त्वमेव भगवानित्युक्तं मया 'एकः सृजसि भूतानि' इत्यादिना ? सताम् ; यथा मामीश्वरत्वेन प्रभाषसे, तदपि तव भाषणं नात्यन्तमनृतम् । यतः कारणात् एतावत् एतारूपप्रभावश्च भाव एतावत्त्वमेवैति, किञ्च मत्तः परमीश्वरमविज्ज्याय क्रमे ; अतः सादृशात् तवेव्यं प्राप्तिः, न तु बुद्धिपूर्वकमनृतमित्यर्थः ; यतः ईश्वरान्म एतावत्त्वं तमविज्ज्याय इति वान्नयः ॥

११—१० । तर्हि कोऽसावीश्वर इत्यपेक्षायां भक्त्या नमस्सुर्वन्नेव तं कथयति त्रिभिः । येन स्वप्रकाशेन रोचितं प्रकाशितमेव प्रकाशयामि सृष्ट्याभिव्यक्तं करोमि ; यथार्कदयश्चैतन्नप्रकाशमेव प्रकाशयन्ति । तथा च श्रुतिः—'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम्, नेमा विद्युतो भास्ति कुतोऽह्यमग्निः ? तमेव भान्तमनुभाति सर्वं, तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥' इति ॥ (१२) तस्मै नमो धीमहि । यश्च मायया विमोहिताः सन्तो

युद्धादादयो मां जगद्गुरुं जगत्कर्तारं वदन्ति तस्मै ॥ (१०) यन्मायेयति,
मायासम्बन्धोक्तस्तथा दुर्जयत्तोक्तेश्च तथापि किमस्ति संसारः ? नैवे-
त्याह—मत्कपटमसौ जानातीति यश्च दृष्टिपथे स्थातुं बिलज्जमानयेव
तस्मिन् स्वकार्यमकुर्वत्या अमुया मायया विमोहिताः अस्मादादयो दुर्जयः
अविद्यावृत्तजाना एव केवलं विकथन्ते श्लाघन्ते । अनेन 'सद्गुणम्'
इत्यस्य प्रशंसोत्तरमुक्तं भवति ॥

१४ । तदेवम् स्वस्मादद्यं परमेश्वरं निरूप्येदानीं 'सदधिष्ठानम्'
इत्यादि-नवप्रश्नानां स एवाधिष्ठानादिकं सर्वमित्यान्तरं वक्तुं तद्यतिरेके-
णाश्रयसद्गुणमाह—द्रव्यमिति, द्रव्यं महाभूतानि उपादानरूपाणि । कश्च
जन्मनिमित्तम् ; कालसुखदुःखभेदः ; स्वभावसुखपरिणामहेतुः ; जीवो
भोक्ता । वासुदेवात् परोहृद्योहृद्यो नास्ति, कारणव्यतिरेकात् कार्यस्य ॥

१५—१६ । तं प्रपश्यति द्वाभ्याम् । नारायणं परं कारणं येषां
ते । अनेनैव शान्त्वयोनित्व-प्रतिपादनेनेश्वरे प्रमाणं सर्वज्ञत्वादिक-
क्षोक्तम् । देवाश्च तदन्नाज्जाताः, अतो न तद्यतिरिक्ताः ; लोकाः
स्वर्गादयस्तदानन्दांशाः, मथास्तुत्साधनभूताः ॥ (१६) योगः प्राणायामादिः,
तपस्तुत्साधां चिन्तिकाग्र्यम्, ज्ञानं तत्साधम्, गतिसुखफलम् ; अनेनैतत्
सर्वं तदधीनमित्युक्तम् ॥

१७ । तर्हि ह्यं किं करोषीत्यपेक्षायामाह—तस्य सृज्यमपि तेन
सृष्टोहं सृजामि, ईक्ष्या कटाक्षेण । तत्र हेतवः—द्रष्टुरित्यादयः ॥

१८—२० । ननु कुतोह्यं जीवेश्वरविभागः, यतश्च प्रेष्यः, स च
प्रेरकः स्यात् ? इत्यपेक्षयां जीवेश्वरविभागहेतुमाह—सद्गुणमिति त्रिभिः ।
निर्गुणश्रीपेश्वरैश्चेते त्रयो गुणाः वल्लभ्युत्तरेणायः । कथञ्चुताः ?
तेनैव स्वातन्त्र्येण स्थित्याद्यर्थं मायया गृहीताः ॥ (१९) वस्तुतस्तु सर्वदा
मुक्तमपि मायिनं मायाविषयं पुरुषं जीवं वल्लभ्युत्तरेण । क ? कार्यमधिभूतम्,

কারণমধ্যাত্মম্, কর্তা অধিদৈবম্, তেষাং ভাবস্তৎস্বং, তস্মিন্। দ্রব্যং মহা-
ভূতানি, জ্ঞান-শব্দেন দেবতাঃ, ক্রিয়া ইন্দ্রিয়ানি, তদাশ্রয়াস্তেষাং কারণভূতাঃ,
তত্তদভিমানেন বগ্নস্তি ॥ (২০) অতঃ স এষ বশ্যমায়ঃ, এভিগুঁ নৈর্লিঙ্গৈ-
র্জীবানাংমাবরকৈরুপাধিভিঃ সৃষ্টুঁ অলক্ষিতা গতিস্তৎস্বং যশ্চ সং, স্বেভক্তৈ-
রেব লক্ষিতা গতির্যশ্চেতি বা ॥

২১। তশ্চ সৃষ্টিপ্রকারমাহ—কালমিতি । কস্ম জীবাদৃষ্টম্ । বিবুভুষুঃ
বিবিধং ভবিতুমিচ্ছুঃ ॥

২২। গুণানাং ব্যতিকরঃ ক্ষোভঃ সাম্যত্যাগঃ ; পরিণামে
রূপান্তরাপত্তিঃ ; পুরুষ ঈশ্বরস্তেনাধিষ্ঠিতত্বং ত্রয়াণাং বিশেষণম্ । মহতো
মহত্তত্বশ্চ ॥

২৩। ততো মহত্তত্বাদ্ বিকুর্বাণাদ্বিক্রিয়মাণাৎ । তশ্চ চ ক্রিয়াজ্ঞান-
শক্তিভ্যাং ত্রিগুণত্বেহপি রজঃসত্ত্বাভ্যামুপবৃংহিতত্বম্ ; অহঙ্কারশ্চ তু
আবরকত্বাৎ তমঃপ্রধানত্বম্ । অতএবাহঙ্কারকার্যেষু তামসমাকাশাদিকং
বহু, রাজসং সাত্ত্বিকঞ্চাক্লম্ । এবং তদুপাধিকেষু জীবেষুপি তথৈব
তামসাধিক্যম্ ॥

২৪। স চ বিকুর্বন্ রূপান্তরং গচ্ছন্ । ত্রৈবিধ্যমেবাহ—বৈকারিকঃ
সাত্ত্বিকঃ, তৈজসো রাজসঃ । যদ্ভিদা যশ্চ ভেদঃ । দ্রব্যশক্তিরিত্যাদীনি
প্রাতিলোম্যেন ত্রয়াণাং লক্ষণানি । দ্রব্যে মহাভূতাখ্যে শক্তির্যশ্চ ;
ক্রিয়াসু ইন্দ্রিয়েষু শক্তির্যশ্চ ; জ্ঞানেষু দেবেষু শক্তির্যশ্চ । হে প্রভো !
বোদ্ধুং শক্ত ॥

২৫। ভূতাদেরিতি তামসশ্চ বিশেষণম্ । ননু তামসাৎ অহঙ্কারাৎ
প্রথমং শব্দো ভবতীতি প্রসিদ্ধম্ ? সত্যম্ । স তু তশ্চ নভসো মাত্রা
সূক্ষ্মং রূপম্, গুণশ্চ অসাধারণো ব্যাবর্তকো ধর্মঃ, শব্দদ্বারা নভ উৎপত্ত
ইত্যর্থঃ । এবমেব স্পর্শাদিষুপি দ্রষ্টব্যম্ । শব্দশ্চ লক্ষণং লিঙ্গমিতি ।

কুড্যাগন্তরিতেন কেনচিহুচৈর্গজো গজ ইত্যুক্তে যো গজদ্রষ্টা, যশ্চ তেন
দৃশ্তো গজস্তয়োর্লিঙ্গং বোধকম্ । লিঙ্গবিশেষণত্বাদ্যচ্ছব্দশ্চ ষণ্ডত্বম্ ॥

২৬ । পরশ্চ নভসঃ কারণত্বেনান্বয়াচ্ছব্দবাংশ্চ বায়ুঃ, তস্মৈব লক্ষণম্
—প্রাণো দেহধারণম্, ওজঃসহোবলানি ইন্দ্রিয়মনঃশরীরগাং পাটবানি,
তেষাং হেতুরিত্যর্থঃ ॥

২৭ । উদপত্তত উৎপন্নম্ ; স্বতো রূপবৎ তেজঃ বায়ুনভসোঃ কারণ-
ভূতয়োরন্বয়াৎ স্পর্শশব্দবচ্চ । এবং নভসঃ পরান্বয়াধিক্যাদ্গুণাধিক্যম্ ॥

২৮ । ঘোষঃ—শব্দঃ ॥

২৯ । বিশেষঃ পৃথ্বী । পৃথিব্যাশ্চ পরান্বয়াধিক্যাদ্গুণাধিক্যম্ ॥

৩০ । মনঃশব্দেনৈব তদধিষ্ঠাতা চন্দ্রোহপি দ্রষ্টব্যঃ । অগ্রে চ দশ
দেবা বৈকারিকাঃ সাত্ত্বিকাহঙ্কারকার্যাঃ । তানাহ—দিশশ্চ বাতশ্চ
অর্কশ্চ প্রচেতাশ্চ অশ্বিনৌ চ, এতে পঞ্চ শ্রোত্রত্বক্চক্ষুজিহ্বাত্রাণানামধি-
ষ্ঠাতারঃ, বহ্নিশ্চ ইন্দ্রশ্চ উপেন্দ্রশ্চ মিত্রশ্চ কশ্চ প্রজাপতিঃ, এতে পঞ্চ
বাকৃপানিপাদপায়ুপস্থানাম্ ॥

৩১ । যতো জ্ঞানশক্তিবুদ্ধিঃ ক্রিয়াশক্তিঃ প্রাণশ্চ তৈজসাহঙ্কার-
কার্যৌ, অতো জ্ঞানক্রিয়াবিশেষরূপানীন্দ্রিয়গামপি তৈজসাদভব-
নিত্যর্থঃ । তাহ্নাহ—শ্রোত্রমিতি । দাঃ পাণিঃ ; মেচ উপস্থঃ ; ক্রমস্তত্র
ন বিবক্ষিতঃ ॥

৩২ । এবং কারণসৃষ্টিমুক্তা কার্যাসৃষ্টিমাহ—যদা এতে অসঙ্গতা
অমিলিতা আসন্ ; অতএব যদা আয়তনশ্চ শরীরশ্চ নিস্মাণে ন শেকুঃ ॥

৩৩ । তদা সদসত্ত্বং প্রধানগুণভাবম্ উপাদায় স্বীকৃত্য । উভয়ং
সমষ্টিব্যপ্ত্যাক্কং শরীরম্ ॥

৩৪ । কালকর্মান্বভাবান্ অধিষ্ঠায় স্থিতঃ । জীবয়তীতি জীবঃ—
পরমাত্মা । অজীবমচেতনম্, অজীবয়ৎ চেতয়তি স্ম ॥

৩৫ । নির্ভিষ্ণু পৃথক্কৃত্য স্থিত ইত্যর্থঃ ॥

৩৬ । তদবয়বৈলোকরচনামাহ—যশ্রেতি । কটিরিতি উরুমূলয়োঃ পশ্চাদ্ভাগঃ, জঘনং পুরোভাগঃ ; অধঃ সপ্তলোকান্ অতলাদীন্ ; উর্দ্ধং ভূরাদীন্ সপ্ত ॥

৩৭ । বর্ণানাং তত উৎপত্তিং দর্শয়তি—পুরুষশ্রেতি । ব্রহ্ম ব্রাহ্মণঃ মুখমিতি কার্য্যকারণয়োঃভেদবিবক্ষয়োক্তম্ । বাহব ইতি চ । ক্ষত্রং ক্ষত্রিয়ঃ ॥

৩৮—৩৯ । ইদানীমুপাসনার্থং লোককল্পনাভেদান্ দর্শয়ন্ সপ্তলোক-পক্ষমাহ দ্বাভ্যাম্ । ভূলোকঃ পাতালমারভ্য পদ্ভ্যাং কটিপর্য্যস্তাভ্যাম্ ॥ (৩৯) স্তনদ্বয়াদিতি উপাসনার্থত্বাং লোকয়োরুর্দ্ধাধোভাববৈপরীত্যং ন দোষঃ । যদ্বা, স্তনং শব্দং কুর্ষ্বৎ যদোষ্ঠদ্বয়ং তস্মাদিত্যর্থঃ । ব্রহ্মলোকো বৈকুণ্ঠাখ্যঃ, স তু সনাতনো নিত্যঃ, ন তু স্বজ্যপ্রপঞ্চান্তর্বর্তীত্যর্থঃ ॥

৪০—৪১ । ইদানীং চতুর্দশলোকপক্ষং দর্শয়তি । তত্র জঘনাদিভিঃ ভূরাদয়ঃ পূর্বেক্তা এব সপ্ত । কট্যাদিভিরধঃ সপ্ত লোকানাহ—তৎ-কট্যামিতি দ্বাভ্যাম্ । শুদ্ধং, হরিভক্তনিবাসত্বাৎ ॥

৪২ । ত্রিলোকপক্ষমাহ—ভূলোকঃ পাতালাদিসহিতঃ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ দ্বিতীয়স্কন্ধে

পঞ্চমোহধ্যায়ঃ ॥ ৫ ॥

ষষ্ঠোহধ্যায়ঃ

ষষ্ঠে विराड् विभूतिश्च प्रोक्ताध्याद्यादिभेदतः ।

दृष्टीकृतञ्च पूर्वोक्तञ्च सर्वञ्च पुरुषसूक्ततः ॥ (१)

१ । ईदानीं वैराजस्य विभूतिः सप्रपञ्चमनुवर्णयते । वाचामस्यदादि-
वागिन्द्रियाणां तदधिष्ठातुर्वह्नेश्च तस्य मुखं क्षेत्रमुत्पत्तिस्थानम् । हृन्मसां
गायत्र्यादीनां सप्तानां तस्य धातवः स्वगादयः क्षेत्रम् । हव्यं देवानामन्नम्,
कव्यं पितॄणामन्नम्, अमृतं तद्भयशेषो मनुष्याणाम्, तेवामन्नां ; सर्वरसस्य
च मधुरादेः षड् विधस्य, चकारादस्यदादिरसनेन्द्रियस्य तदधिष्ठातुर्वरणस्य च ;
एतस्य जिह्वा क्षेत्रम् । एवं सर्वत्रानुक्तमुनेयम् ॥

२ । सर्वासूनामस्यदादिप्राणानां तस्य नासे नासारङ्गे परमायने
उत्तमक्षेत्रे । मोदप्रमोदयोश्च सामाद्यविशेषगक्रयोर्ब्राह्मणेन्द्रियं पर-
मयनम् ॥

३ । रूपाणां तेजसां रूपप्रकाशकानाञ्च चक्षुरिन्द्रियम् । अङ्गिणी
नेत्रगोलके । सर्वत्र षष्ठ्यानां प्रथमान्तं क्षेत्रं द्रष्टव्यम् । कर्णौ
श्रोत्राधिष्ठाने ; श्रोत्रमिन्द्रियम् ॥

४ । तस्य गात्रं शरीरम्, वस्तुनां ये सारांशास्तेषां भाजनं स्थानम् ।
अस्य त्वक् स्पर्शस्य वायोश्चेत्यर्थः । सर्वस्य मेधस्य यज्ञस्य ॥

५ । उद्विज्जजातीनां सर्ववृक्षाणाम् ; यैवृ कैर्यज्ञः सम्यक् साधित-
स्तेषामेव वा । केशा मेघानां क्षेत्रं, पूर्वञ्च तथोक्तेः, श्शक्रणि विद्युताम्,
पादकरनखानि शिलालोहानामिति सादृशादृहम् ॥

६ । क्षेमकर्म्मणां पालनकर्तृणाम् ॥

৭। বিক্রমঃ পাদশ্রাসঃ, ভূবাদিলোকানামাস্পদমাশ্রয়ঃ । ভূবাদি-
শকানামব্যয়ত্বাৎ ষষ্ঠ্যা লুক্ । ক্ষেমো লক্করক্ষণম্ ; শরণং ভয়াদ্রক্ষণম্,
সর্কেষাং কামানাং বরণশ্চ বরণশ্চাপি হরেরজিৎস্বাস্পদম্ ॥

৮। বার্যাস্ত শুক্রস্ত শিশোহধিষ্ঠানম্, উপস্থিত্ত্বিন্দ্রিয়ম্, প্রজাত্যানন্দঃ
সন্তানার্থঃ সন্তোগঃ, তেন যা নির্কৃতিস্তাপহানিস্তশ্চাঃ ॥

৯। পরিমোক্ষস্ত মলত্যাগস্ত ; পায়ুরিন্দ্রিয়ম্ ; গুদং স্থানম্ ; নিষ্কৃতি-
রলক্ষ্য্যঃ ॥

১০। তমসোহজ্ঞানস্ত পশ্চিমঃ পৃষ্ঠভাগঃ । গোত্রাণাং গিরীগাম্
অস্থিসংঘাতঃ ॥

১১। অব্যক্তং প্রধানম্, রসঃ অন্নাদিসারঃ, সিদ্ধবঃ সমুদ্রাঃ, তেষাম্ ।
নিধনস্ত লয়স্ত ; উদরং পদং স্থানং বিদিতং জ্ঞানিভিঃ । মনসোহস্মদাদি-
লিঙ্গশরীরস্ত ॥

১২। তুভ্যং তব ; কুমারাণাং সনকাদীনাং ; ভবস্ত শ্রীকৃদস্ত ;
আত্মা চিত্তং, পরমময়নম্ ॥

১৩--১৬। এবং তাবৎ পরমেশ্বরাজাতং বিশ্বং ততো ন ভিন্নম্,
যথা কুণ্ডলং স্তবর্ণান্ন পৃথক্ । 'স তু সর্কনিয়ন্তা সর্কপ্রকাশকো নিত্যমুক্তঃ'
ইত্যর্থাত্মকং ভবতি ; এতদেব পুরুষস্বক্কার্থকথনেন দ্রুচয়তি । তত্র
'সহস্রশীর্ষা' ইত্যর্ক্কশ্চ, 'ব্রাহ্মণোহস্ত মুখমাসীৎ' ইত্যাদেশ্চ ঋক্ত্রয়শ্চার্থঃ
পূর্বাধায় এব দর্শিতঃ । 'পুরুষ এবদং সর্কম্' ইত্যশ্চার্থং দর্শয়তি—
অহং ভবানিতি সার্কক্রিভিঃ । তে তব অগ্রজা ইমে সনকাদয়ো মরীচ্যা-
দয়শ্চ ॥ (১৫) জলঞ্চ স্থলঞ্চ নভশ্চ ওকাংসি যেষাং তে ; নভোকস
ইতি সন্ধিরার্থঃ ॥ (১৬) সর্কং পুরুষ এব, ন ততঃ পৃথগিত্যর্থঃ ।
প্রপঞ্চে ন তশ্চাপরিচ্ছেদং বক্তুং 'স ভূমিম্' ইত্যশ্চার্থমাহ । তেন পুরুষেণ,
বিশ্বমিতি ভূমিপদশ্চার্থঃ । বিতস্তিমিতি দশাঙ্গুলপদশ্চ ; অধীতি অতিশব্দশ্চ,

आवृतमिति वृत्तेत्याश्रु । स च वितस्त्रिमधिकं व्याप्य तिष्ठतीति आधिक्य-
मात्रं विवक्षितं, न प्रमाणम्, अनुयोगादपरिच्छिन्नत्वात् ॥

१७ । एतत् सदृष्टान्तमाह । असौ प्राण आदित्यः, 'प्राणो वा एष
आदित्यः' इति श्रुतेः । स्वधिस्यं मण्डलं प्रकाशयन् यथा बहिः
प्रकाशयति, एवं विराड्देहं प्रकाशयन् ब्रह्माण्डमन्तर्बहिः प्रकाशयति ॥

१८ । नित्यमुक्तत्वं दर्शयितुम् 'उतामृतत्वश्रु' इत्यश्रुार्थमाह—स इति ।
अभयश्चेति मन्त्रगतमृतपदव्याख्या, अन्नेनेति पदं विभक्तिव्यात्ययेन
व्याचष्टे ; मर्त्यां मरणधर्मकम्, अन्नं कर्मफलं यस्मादत्यागात् अतिक्रान्तवान् ;
अतो न केवलं सर्वात्मकः, किञ्च अमृतत्वश्रु निजानन्दश्रापीश्वर इत्यर्थः ।
ननु प्रपञ्चात्मकश्रु कूतो नित्यमुक्तत्वमित्याशङ्क्य तत्परिहाराय एतावान-
श्चेत्यश्रुार्थमाह—महिमेति । प्रपञ्चात्मकश्राप्यामृतेशत्वमित्येष महिमा
दुरत्ययः अपारः, प्रपञ्चानभिभूतत्वादिति भावः । मन्त्रे च एतावानश्रु
महिमा विभूतिः, स तु ज्यायान् महत्तर इति वदतायमेवार्थ उक्तः ॥

१९ । तदेवमौषरो नित्यमुक्त इत्युक्तम् ; तदाश्रितानां भूतानां
ब्रह्ममोक्षो व्यवस्थयेति दर्शयन् 'पादोहश्रु विष्वा भूतानि' इत्यश्रुार्थमाह—
पादेष्विति । तिष्ठन्त्यात्रेति स्थितयो दूरादिलोकाः, ते पादा इव पादा
अंशा यश्रु स स्थितिपात्, तश्रु स्थितिपदः पादेषु अंशभूतेषु लोकेषु सर्वान्
जीवान् विद्मः । मन्त्रे तु 'पादोहश्रु विष्वा भूतानि' इति सामानाधिकरण्या-
मधिष्ठानाधिष्ठेयाभेदविवक्षया । पाद इत्येकवचनं सामाग्राभिप्रायेणैति
व्याख्यातं भवति । भूतेषु फलवैचित्र्यं दर्शयन् 'त्रिपादश्रुतं दिवि' इत्य-
श्रुार्थमाह । अश्वेश्वरश्रु सशक्ति त्रिपादमृतं नित्यसुखं दिवि उर्ल्लोकेषु
न त्रिलोक्यामित्यर्थः । तदेव त्रिपाच्छक्तेनोक्तं त्रैविध्यं दर्शयन्नाह—

त्रयाणां लोकानां मूर्धा महर्लोकस्तश्च मूर्धानस्तदुपरितनलोकास्तेषु त्रिषु
 यथाक्रमममृतादिकधायि निहितम् । तत्र त्रिलोक्यां नश्वरमेव सूखम् ;
 महर्लोकश्च क्रममुक्तिस्थानत्वेऽपि कल्लास्ते तत्रत्यानां स्थानत्यागान्ना-
 विनाशि सूखम् ; जनलोके तु अमृतमविनाशि सूखम्, यावज्जीवं स्वस्थाना-
 परित्यागात् ; किञ्च महर्लोकवासिनां कल्लास्ते त्रिलोकदाहोत्सपीडितानां
 तदा तत्र गमनादक्लेशदर्शनमस्ति, तपोलोके तश्चाभावात् क्लेशमेव ।
 वक्ष्यति हि—‘त्रिलोक्यां दह्यमानायां शक्त्या सङ्कर्षणाग्निना । यास्त्यग्ना
 महर्लोकोज्जनं भृगुदयोर्हृदिताः ॥’ इति । सत्यलोके त्वभयं मोक्षः,
 तत्प्रत्यासत्तेः ॥

२० । एतदेव वैचित्र्यमधिकारिभेदेनोपपादयन् त्रिपादूर्ध्व इत्य-
 श्चार्थमाह—न प्राजायन्ते पुत्रादिरूपेणेत्यप्राजाः, नैष्ठिकव्रतकारिवनश्व-
 यतयः, तेषामाश्रमास्त्रिलोक्या बहिरासन् । गृहमेधो गृहसुखसुखः, यस्मात्
 अवहद्व्रतो व्रतचर्यव्रतरहितः ॥

२१ । अयमधिकारिभेद एकश्रेयान्ताभेदेन, न स्वत्यन्तुभिन्न-विषय
 इति दर्शयन् ‘ततो विषड्’ इत्यश्वार्थमाह—विविधं सूक्ष्मं अक्षतीति
 विषड् पुरुषः क्लेशजः, सती मार्गो दक्षिणोत्तरो, विचक्रमे चलति अ ।
 कथञ्चूते सती ? साशानानशने भोगापवर्गप्राप्तिसाधनभूते । तत्र
 हेतुत्वेन पुनर्विशेषणम् । यद् यतोऽविद्या कर्मरूपा एका, विद्या च तत्-
 साधनोपासनारूपात्मा ॥

२२ । तदेव विराडुत्तर्वर्तिनां फलवैचित्र्यमुक्त्वा तत्कारणेश्वरश्च
 तद्वैलक्षण्यं दर्शयित्वा ‘ततो विराड्जायत’ इत्यश्वार्थमाह—यस्मादण्डं जज्ञे,
 तत्र च भूतेन्द्रियगुणात्मको विराट् च जज्ञे ; स ईश्वरः, तद्विषयं विराड्-
 देहं, देव्यमलक्षणातिक्रान्तवान्, सूर्या इवेति पूर्वोक्त एव दृष्टान्तः ॥

२७ । नष्टेवंगं पुरुष एव चेत् सर्कः, तर्हि यज्जञ्च तन्साधनानाङ्गपृथग्-
भावादयज्ञैः पुरुषाराधनं न सिध्यदित्याशङ्क्य तत्परिहाय 'यत् पुरुषेण
हविषा' इत्यादिमन्त्रार्थं संगृह्य दर्शयति—यदेत्यादिना । अश्वेति विराड्-
देहाध्यामिणः, तस्यैव प्रकृतत्वात् । नाभौ भवंगं नाभ्यां, तस्यां ; यज्जञ्च
सन्तारान् साधनानि नापञ्चन ॥

२४—२९ । तदा तेषु सन्तारेषु साधोषु संस्र 'पुरुषावयवैरेते
सन्ताराः संसृता मया' इति चतुर्थेनावयवः । वनस्पतयो यूपाः, देवयजनं
यज्जभूमिः ; ईदक्षेति-वचनादयज्जार्हे स्थाने उपविष्टः कथयतीति गम्यते ।
बहुङ्गान्वितो वसन्तादिकालः ॥ (२५) वसूनि पात्रादीनि, षष्ठ्ये
व्रीहादयः, श्वेहा 'श्वतादयः, रसा मधुरादयः, लोहानि सूक्तादीनि.
मृदश्च, जलक्ष, चातुर्होत्रं होत्रादिकं कर्म ॥ (२६) नामधेयानि ज्योति-
ष्टोमादीनि, ऋगादीनामुक्तत्वात् मन्त्रा इति स्वाहाकारादयः, देवतानामनुक्रम
उद्देशः, कन्नो बोधायनादि-कर्मपद्धतिग्रन्थः, 'अनेनाहं यज्ञे' इत्येवंगं
सङ्कलः, तन्त्रमनुष्ठानप्रकारः ॥ (२९) गतयो विष्णुक्रमाद्याः, मतयो
देवताध्यायानि, प्रायश्चित्तं कृतञ्च भगवति समर्पणम् ॥

२८ । संसृताः सम्पादिताः सन्ताराः येन सोऽहम्, तेनैव यज्ञेनैव ।
अनेन यज्ञेन यज्जमयज्जन्तेति मन्त्रार्थः सूचितः ॥

२९—३० । 'तेन देवा अयजन्तु' इत्यश्वार्थं संप्रपङ्गं दर्शयति—तत्
इति द्वाभ्याम् । व्यक्तमिन्द्रादिरूपेण, अव्यक्तं स्वतः ; अनेन 'पुरुषं जात-
मग्रतः' इत्यश्वार्थो दर्शितः ॥ (३०) काले—स्वस्वावसरे ॥

३१ । यदधिष्ठानमित्येतत्प्रश्नोत्तरार्थमुपसंहरति—नारायण इति ।
आहितमधिष्ठितम् । भगवन्ने हेतुः—यः स्वतोऽङ्गः, सर्गादौ गृहीता
मायया उरवो ङ्गा येन सः, अस्मिन् ॥

৩২ । যৎপরস্বমিত্যেতৎপ্রশ্নোত্তরম্ ; যদুক্তম্—‘স এষ ভগবান্ বিষ্ণুঃ সর্কেষাং মম চেশ্বরঃ’ ইতি, তদুপসংহরতি—স্বজামীতি । পালনস্ত স্বয়মেব করোতীত্যাহ—বিশ্বমিতি । পুরুষরূপেণ বিষ্ণুরূপেণ ; ত্রিশক্তির্মায়া, তাং ধরতীতি তথা সঃ ॥

৩৩ । যচ্ছেদং বিশ্বং যদাত্মকশ্চ ত্বমিত্যেবমাদি-সর্বপ্রশ্নানাং সামান্ত্রো-নোত্তরং যদুক্তং, ‘বাসুদেবাং পরো ব্রহ্মন্ ন চাত্মোহর্থোহস্তি তত্ত্বতঃ’ ইতি, ‘পুরুষ এবোদং সর্বম্’ ইতি শ্রুত্যা চ যদদৃঢ়ীকৃতম্, তদুপসংহরতি—ইতীতি । সদসদাত্মকং কার্য্যকারণাত্মকং ভাব্যং স্বজ্যং ভগবতঃ সকাশাদগ্ৰঃ পৃথক্ ন ভবতীত্যভিহিতম্ ॥

৩৪ । যদুক্তম্ ‘এতাবস্বং যতো হি মে তমবিজ্ঞায় মামীশ্বরং প্রব্রবীষি’ ইতি, তদুপপাত্মোপসংহরতি—ন ভারতীতি । যদ্ যস্মান্মে ময়া ঔৎকর্ষ্যং তত্ত্বক্ত্যুদ্রেকঃ, তদযুক্তেন হৃদা হরিধৃতৌ ধ্যাতঃ । অঙ্গ ! হে নারদ ! অতো মে বাঙ্মন-ইন্দ্রিয়াণাং বৃত্তয়ঃ সত্যার্থাঃ, ন তু মৎপ্রভাবেণেত্যর্থঃ ॥

৩৫—৩৬ । অত্র স্বানুভবমেবান্নয়ব্যতিরেকাভ্যাং প্রমাণয়তি দ্বাভ্যাম্ । সোহহং সমান্নায়াদিভিঃ সর্কোৎকৃষ্টোহপি যোগং সমাশ্রিত্যপি যত আত্মনো মম সন্তুবো জন্ম, তমেব ন জ্ঞাতবান্, কুতোহহুশ্চ বার্ত্তা ? এতচ্চ তৃতীয়স্কন্ধে পদ্বোদ্ববে বক্ষ্যতে ॥ (৩৬) তদা সমীযুধাং শরণাগতানাং সংসারনিবর্ত্তকং মঙ্গলাবহং, স্বসেব্যঞ্চ তস্ম চরণং নতোহস্মি । ততঃ অচিন্ত্যমহিমত্বেন ন জ্ঞাতবানস্মীতি কৈমুত্যাগ্যেনাহ—যো হীতি, স্বমায়াবিস্তারং যঃ স্বয়মপি পর্য্যগাৎ ; পরি-শব্দো নিষেধে ; এতাবান্ ইতি ন জ্ঞাতবানিত্যর্থঃ ; অপরে কুতো জানীয়ুঃ ? তস্ম চরণং নতোহ-স্মীতি পূর্বেণ সম্বন্ধঃ । ননু সর্বজ্ঞঃ কথং ন জানাতি ? অন্তাভাবাদিতি দৃষ্টান্তেনাহ—যথা স্বশ্রান্তং নভো ন প্রাপ্নোতি, তদ্বৎ ; ন হি খপুস্পাদর্শনং সর্বজ্ঞত্বং বিহন্তীতি ভাবঃ । তথা চ বক্ষ্যতি—‘দ্যুপতয় এব তে ন যদু-

रसुमनसुतया, त्वमपि यदसुरा-’ इत्यादि ; श्रुतिश्च—‘बोहश्राध्याक्ः परमे
व्योमन्, सोहङ्ग ! वेद, यदि वा न वेद’ इति ॥

३१—३८ । एतत् प्रपञ्चयति—नाहमिति द्वाभ्याम् । वामदेवः—
श्रीकृद्दः । यश्च ऋतां गतिं परमार्थस्वरूपाम्, किञ्चिदं प्रपञ्चरूपं, तश्च
मायया विनिर्मितं विचक्षणं विद्मः, तदपि आत्समं स्वज्ञानानुरूपमेव,
न तु कृत्स्नम् । मोहितबुद्धय इत्यायं तदज्ञाने प्रपञ्चज्ञाने च हेतुः ॥
(३८) ननु सर्वेहपि तं वर्णयन्तो दृष्टान्ते ? तत्राह—यश्चेति ॥

३९ । अवतारकर्माणि संक्षेपतो दर्शयति—स एष आद्यो भगवान्,
यः पुरुषावतारः सन् सृष्ट्यादि करोति । आत्मात्मानान्मानमिति कर्त्ता
अधिकरणं साधनं कर्म च स्वयमेवेत्यर्थः । पुरुषोहवतारः ; सृष्ट्यादीनि
च कर्माणीति संक्षेपोक्तिः ॥

४० । न यं विदन्ति तद्धेनेत्युक्तम् ; किं तं तद्धमित्यपेक्षायामाह—
विशुद्धमिति । ज्ञानं केवलम्, सत्यं तद्धम् । घटाकारवृत्तिज्ञानव्यव-
च्छेदार्थं विशेषणानि । विशुद्धं विषयाकारशृङ्गम्, यतः प्रत्यक् सर्वान्तरम्,
अतएव सम्यक् सन्देहादिरहितम् । अवहितं स्थिरम्, यतो निर्गुणम् ;
गुणकार्यां हि गुणव्यातिकराच्छङ्गलं भवति । यद्यपि वृत्तिज्ञानमपि स्वरूप-
ज्ञानमेवेति, न चाङ्गलादिदोषयुक्तं, तथाप्यन्तःकरणवृत्तिदोषैस्तथा तथा
भवतीति व्यवच्छिद्यते । एभिरेव विशेषणैः सत्यत्वमपि समर्थितम् । किञ्च
यद्विकारवत्, तदसत्यं दृष्टम्, न चाश्रु जन्मादयः षड्विकाराः सन्तीत्याह—
अनाद्यन्तं जन्मनाशरहितम्, अतएव जन्मानन्तरान्तिद्वलङ्घनोऽपि विकारो
नास्ति, वृद्धिविपरिणामापक्ष्याश्च न सन्ति, यतः पूर्णम् । सर्वत्र हेतुः—
नित्यमद्वयम् ; नित्यं सर्वदा द्वैतप्रतीतिसमयेऽपि परमार्थतोहृदयमिति ॥

४१ । अत्र विद्वन्ननुभवं प्रमाणयति—हे ऋषे ! नारद ! प्रशान्तात्मे-
न्द्रियाशयाः प्रसन्नदेहेन्द्रियमनसो यदा भवन्ति, तदा विदन्ति । अग्रदा

तदज्ञाने कारणमाह—यदा तु तदेव प्रकाशमानमेवासतां तर्कैर्विप्लुतं
श्रां, तदा तिरौधीयेतेति ॥

४२ । कल्ले कल्ले आत्मानं सृजतीत्युक्तं, के तेहंश्च सृज्यामानास्तान्
अवतारान् विस्तरेणाह—आद्य इति यावदध्यायसमाप्ति । परञ्च भृगुः, पुरुषः
प्रकृतिप्रवर्तकः । यश्च सहस्रशीर्षेत्याद्युक्ते लीलाविग्रहः, स आद्योऽ-
वतारः । वक्ष्यति हि—‘भूतैर्वदा पञ्चभिर्वात्सृष्टैः, पुरं विराजं विरचया
तस्मिन् । स्वांशेन विष्टः पुरुषाभिधान,-मवाप नारायण आदिदेवः ॥’
यच्छोक्तम्—‘विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्याद्युक्थो विद्मः । प्रथमं महतः
श्रष्टुं द्वितीयञ्च गुणसंस्थितम् । तृतीयं सर्वभूतस्य तानि ज्ञात्वा विमुच्यते ॥’
इति । यद्यपि सर्वेषामविशेषेणावतारत्वमुच्यते, तथापि कालश्च स्वभावश्च
सदसदिति कार्यकारणरूपाः प्रकृतिश्च, एताः शक्तयः, मन आदीनि कार्याणि ।
ब्रह्मादयो गुणवताराः, दक्ष्णादयो विभूतय इति विवेक्तव्यम्, मनो महत्तत्त्वम्,
द्रव्यं महाभूतानि, क्रमोऽत्र न विवक्षितः । विकारोऽहङ्कारः, गुणः
सङ्गादिः, विराट् समष्टिशरीरम्, स्वराट् वैराजः, स्थान् स्थान् स्थावरम्, चरिषुः
जङ्गमञ्च व्याष्टिशरीरम् ॥

४३ । अहं ब्रह्मा, भवः श्रीकृद्गः, यज्ञो विष्णुः, दक्ष्णादयो ये इमे
प्रेजेशाः, तललोकपालाः पातालाधिपतयः ॥

४४ । गन्धर्वादीनामीशाः, यक्षादीनां नाथाः । रक्षारगेति सन्धि-
रार्थः । ऋषीणां पितृणाञ्च श्रेष्ठाः, प्रेतदीनामधीशाः ॥

४५ । किं बहना, यं किञ्चिद्भगवदादि, तं सर्वं परमेव तद्ब-
मित्यनयः । भगवत्—ऋष्यायुक्तम् ; महत्त्वं तेजोयुक्तम् ; उजःसहस्री
इन्द्रियमनःशक्तौ, तद्युक्तम् ; बलं दार्ढ्यं दक्ष्णां, तद्युक्तम् ; श्रीः शोभा,
ह्रीरकर्मजुगुप्सा, विभूतिः सम्पत्तिः, आत्मा बुद्धिः, तद्युक्तम् ; अर्णो वर्णः,

অদ্ভুতার্ণম্ আশ্চর্য্যবর্ণমিত্যর্থঃ । রূপমেব স্বরূপম্, রূপবৎ অস্বরূপঞ্চ যৎ,
তৎসৰ্ব্বং পরং তত্ত্বং তদ্বিত্ত্বিরিত্যর্থঃ ॥

৪৬। শুক্লসঙ্ঘাবতারান্ বক্তুমাহ—প্রাধাত্ত ইতি । অসৎকথা-
শ্রবণৈর্ষে কর্ণয়োঃ কষায়া মলাস্তান্ শোধয়ন্তীতি তথা তান্, স্পেশান্
সুন্দরান্, লকারলোপস্কার্যঃ । হে ঋষে ! তে তুভ্যম্, অনুক্রমিষ্যে তদনু-
ক্রমেণামৃতং ত্বয়া আপীয়তামিত্যর্থঃ । যদ্বা, আপীয়তামিতি শত্রুতম্,
আপিবতাং কর্ণকষায়শোষানিত্যর্থঃ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াং দ্বিতীয়স্কন্ধে
ষষ্ঠোহধ্যায়ঃ ॥ ৬ ॥

সপ্তমোহধ্যায়ঃ

সপ্তমে ভগবল্লীলাবতারা ব্রহ্মণোদিতাঃ ।

নারদায় তু তৎকৰ্ম্ম প্রয়োজনগুণৈঃ সহ ॥ (১)

১। যত্র যদা ক্ষিতিলোকদ্রবণার্থং বারাহীং তনুং বিভ্রং সন্
উদ্ধতোহনন্তঃ, তদা তং সুপ্রসিদ্ধং হিরণ্যাক্ষং দংষ্ট্রয়া দদার ॥

২। যজ্ঞাবতারমাহ—রুচেঃ প্রজাপতেঃ সকাশাৎ তদ্বার্য্যায়া আকুতেঃ
স্বনুঃ স্ততঃ স্তুষজ্ঞো নাম জাতঃ ; স চ স্বভার্য্যায়াং দক্ষিণায়াং, স্তুষমান্
দেবান্ অজনয়ৎ, স এব ইন্দ্রঃ সন্ যদা আৰ্ত্তিমহরৎ, তদা পূৰ্ব্বং স্তুষজ্ঞ
ইত্যুক্তোহপি অনু পশ্চাৎ, মনুনা মাতামহেন, হরিরিত্যুক্তঃ । অনেন
দেবোৎপাদনং লোকত্রয়াৰ্ত্তিহরণঞ্চ তস্মৈ কৰ্ম্ম দর্শিতম্ । এবং সৰ্ব্বত্রাবতার-
স্তৎকৰ্ম্ম চ জ্ঞেয়ম্ ॥

৩। কপিলাবতারমাহ—কৰ্দমপ্রজাপতের্গৃহে চ তদ্বার্য্যায়াং দেব-
হৃত্যাং, যজ্ঞে নবভিঃ স্ত্রীভির্ভগিনীভিঃ সহ, স চ স্বমাত্রৈ আত্মগতিং

ब्रह्मविद्यामुक्तवान्, यया आत्तुगत्या सा आत्तुनः शमलं मलिनौकरणं गुण-
सङ्करुपं पङ्कमस्मिन्नेव जन्मनि विधुय कपिलश्च गतिं मुक्तिं प्राप्तवती ॥

४ । दत्तात्रेयावतारमाह—मया अहमेव तुभ्यं दत्त इति वद् यत
आह, ततः स नाम्ना दत्तो जातः । स्वभक्तेभ्यो योर्गैश्वर्यादानं तच्चरितङ्क
दर्शयति—यश्च पादपङ्कजयोर्धः परागस्तेन पवित्रा देहा येषां ते ।
उभयौमैहिकीमाम्बिकीङ्क भुक्तिमुक्तिरूपां वा ॥

५ । कुमारवतारमाह—मे मया आदौ यं तपस्तप्तुं, तन्नां स्वतपसः
मत्तपसो हेतोः स हरिः चतुःसनोहभुं । सनंकुमारः, सनकः, सनन्दनः,
सनातन इति चत्वारः सनशब्दा नाम्नि यश्च सः । कथञ्चुतां स्वतपसः ?
सनां अथङ्गितां ; यद्वा, स्वतपसः सनादानां समर्पणादित्यर्थः । सन्न
दाने । स च पूर्वकल्मश्च संप्लवे प्रलये, विनष्टं उंसन्नसम्प्रदायमात्तुतन्म
इह अस्मिन् कल्ले, सम्यग्जगद् उक्तवान् । सम्यक्त्वं दर्शयति—यदादित-
मात्रमेव मुनय आत्तुन् आत्तुनि मनसि अचक्रत साङ्कादपश्चान् ॥

७—१ । नरनारायणावतारमाह द्वयेन । धर्मश्च पद्भ्यां दम्कूहितरि
मूर्तिसंज्ञायां, नारायणो नर इति मूर्तिद्वयेन जातः । कथञ्चुतः ? स्वः
असाधारणस्तपःप्रभावो यश्च । तदेवाह—अनङ्गश्च पृतनाः, देव्योहप्सरसः,
भगवतः सकाशादात्तुनः स्वप्रतिरूपा उर्कश्चाद्याः स्त्रीदृष्ट्वा तश्च नियमावलोपं
व्रतभङ्गं घटयितुं साधयितुं न शैकुः ; यद्वा, आत्तुनः स्वश्च, यो नियम-
स्तपोनाशनरूपस्तश्चावलोपं तत्र दृष्ट्वा भगवतस्तं घटयितुं न शैकुरिति ।
एतच्चाख्यानमेकादशे भविष्यति ॥ (१) यत्र कामविजयी क्रोधोहपि
विभेति, तत्र वराकः कामो न प्रभवतीति किं वक्तव्यमित्याह—काम-
मिति ; कृतिनः श्रीकृद्रादयो रोषयुक्त्या दृष्ट्या कामं दहन्ति । रोष-
स्तुआनं दहन्तमपि ते न दहन्ति, क्रोधेनाभिभूयन्त इत्यर्थः । ननु अहो

সোহয়ং রোষো যদন্তরং যন্মধ্যং প্রবিশন্নলং বিভেতি, যদ্বা, যস্তান্তর্মনঃ ।
কথন্তুতম্ ? অমলং নিশ্বলং শুক্লসত্ত্বাত্মকং প্রবিশন্নিতি ॥

৮। চরিত্রেণৈব কমপ্যবতারং সূচয়তি—মাতুঃ সপত্ন্যা সুরচ্যা,
উদিতান্যুক্তানি বাক্যাশ্চেব, পত্রিণো বাণাস্তৈর্বিদ্ধো ধ্রুবঃ, রাজ্ঞ
উত্তানপদঃ, অন্তি সমীপে, তপসে তপস্তপ্তম্, ধ্রুবগতিং ধ্রুবপদম্, যৎ
যামুপরিস্থিতামধস্তাৎ স্থিতাঃ, দিবি ভবা দিব্যাঃ সপ্তর্ষয়ঃ স্তবন্তি ; যদ্বা,
উপরি ভৃগ্বাদয়ঃ, অধস্তাৎ সপ্তর্ষয় ইতি ॥

৯। পৃথ্ববতারমাহ—যদ্যদা ঋষিভিরর্থিত- (অবতারিতুং প্রার্থিতঃ)
স্তদা বেণদেহাদবতীর্ণঃ । বেণং ক্রান্ত্বা অবর্থং পুত্র ইতি পদং নাম লেভে ।
'পুন্নাম্নো নরকাদৃশস্মাৎ পিতরং ত্রায়তে সূতঃ । তস্মাৎ পুত্র ইতি প্রোক্তঃ
স্বয়মেব স্বয়ন্তুবা ॥' ইতি হি পুত্রপদ-ব্যুৎপত্তিঃ । কথন্তুতম্ ? দ্বিজানাং
শাপবাক্যমেব বজ্রম্, তেন নিষ্প্লুষ্টং (বিপ্লুষ্টং) দক্ষং পৌরুষং ভগমৈশ্বর্যধঃ
যশ্চ তম্ । চরিত্রান্তরমাহ—যেন চ জগতি জগদর্থং বহুনি অন্নাদি-
দ্রব্যানি দুগ্ধা ॥

১০। ঋষভাবতারমাহ—অসৌ হরিনার্ভেরাগ্নীধ্রুপুত্রাৎ সূদেব্যাঃ
স্বনুরাস । নাভেভার্ঘ্যায়া মেরুদেব্যা এব সূদেবীতাপি সংজ্ঞা । জড়বদ-
ধোগেন নিত্যসমাধিনা চর্য্যাম্ ; যদিতি যাম্ । তত্র হেতুঃ—সমদৃক্ ;
তত্রাপি হেতুঃ—স্বস্থঃ স্বস্বরূপস্থিতঃ^১ ; যতঃ প্রশান্তেন্দ্রিয়ঃ । তৎ কুতঃ ?
যতঃ পরিতো মুক্তসঙ্গঃ ॥

১১। হয়গ্রীবাবতারমাহ—সত্র ইতি । অথো ইত্যর্থান্তরে । স এব
সাক্ষাদ্ভগবান্ মম ব্রহ্মণঃ সত্রে যজ্ঞে হয়গ্রীবা আস । তপনীয়ং সূবর্ণং
তদ্বর্ণং যশ্চ, ছন্দোময়ো বেদময়ঃ, তদ্বিধেয়া যে মথাস্তন্ময়ঃ, 'অমৃতময়ঃ'
ইতি বা পাঠঃ । মথৈর্যজনীয়া যে অখিলদেবাস্তদাত্মা চ ; অশ্চ শ্বসতঃ

श्वासं मुक्षतः ; नस्तुः नासापुटतः, उशतीरुशतः कमनीया वेदलक्षणा
वाचो बभूवुः ॥

१२ । मंश्रावतारमाह—मंश्रा भाविना वैवस्वतेन मनुना दृष्टः ।
क्षोणीमयः पृथ्वीमयः पृथिवीप्रधानः, तदाश्रय इत्यर्थः ; अतएव निखिल-
जीवनिकायानामाश्रयः । मे मुखाद्विसंसितान् पतितान् (गलितान्)
वेदस्य मार्गान् वेदानादाय, तत्र युगान्तुसलिले विजहार । इ हर्षे ॥

१३ । कूर्मावतारमाह—क्षीरोदधौ कच्छपवपुः सन् गोज्ञं मन्दर-
गिरिं मन्वन्तार्थं पृष्ठेन विधुतवान् । कदा ? अमृतलक्ष्मणे क्षीराक्षिमुन्मथुतां
सताम् । निद्रायः क्षणः अवसरो वा उंसवो यश्च सः । कुतः ?
तत्राह—अद्रेः परिवर्तः परिव्रमः, स एव कषणः कर्षणः घर्षणसूत्रप्रदो
यश्चां, सा कर्षुर्यश्च सः । यद्वा, अद्रिपरिवर्त एव कषः कर्षणः, तेन
अगति अपयातीति कषणा सा कर्षुर्यश्च सः ॥

१४ । श्रीनृसिंहावतारमाह—त्रैपिष्ठपा देवास्तेशामुरुभयं हन्तीति
तथा स भगवान् (यद्वा, त्रैपिष्ठपा देवास्तेशामप्युरुभयं यस्मां तादृशो
हासो यश्च तं नृसिंहरूपम् ; अथवा हिरण्यकशिपो राज्याकाले
त्रैपिष्ठपा दैत्यास्तेशां उरुभयजनको हासो यस्मिंस्तं त्रैपिष्ठपोरु-
भयहासं, तच्च तन्नृसिंहरूपं कृत्वा) । कथञ्चुतं रूपम् ? भ्रमन्तो
क्रकूटौ दंष्ट्राश्च यस्मिंस्तं करालं वज्रं यस्मिंस्तं । दैतोद्भ्रं
स्फुरन्तुमारां समीप एव गदया उपलक्षितमभिपतन्तं, नथैविददार
('उग्रोहपानुग्र एवायं स्वभक्तानां नृकेशरी । केशरीव स्वपोतानाम-
श्रेष्ठामुग्रविग्रहः ॥') ॥

१५—१६ । हरिसंज्ञकावतारमाह—अन्तरिति युगलेन । गजयुथश्च
पतिः । तीर्थरूपं श्रवो यशो यश्च स तीर्थश्रवाः, हे तीर्थश्रवः ! श्रवणे-
नैव मङ्गलं नामधेयं यश्च सः ॥ (१६) तद्वचनं श्रुत्वा शरणाधिनिं तं

हस्ते शुभ्रायां प्रगृह्ण । किं कृत्वा ? नक्रश्च ग्राहश्च वदनं विनिपाट्य
विदार्या ; तस्माद्वदनान् ॥

१७ । वामनावतारमाह—अदितेः सूतानां द्वादशादित्यानां मध्ये
अधिवक्त्रे यज्जाधिष्ठाता विष्णुः अवरजः कनौयानपि शुभैर्ज्यायान् ज्योष्ठः ।
शुभानेवाह—वदयतः, इमान् लोकान् विचक्रमे पादशौचैराक्रान्तवान् ।
अथ प्रतिश्रुतानन्तरमेव । तत्र हेतुः—बलेः श्लां वामनरूपेण जगृहे ।
नशैश्वरः स्वयं किमिति दुर्बलवत् तथा चक्रे ? तत्राह—याज्जां विना
धर्ममार्गे प्रवर्तमानो न चालाः, श्रेष्ठ्यान् ब्रंशनीय इति ॥

१८ । ननु तर्हि याज्ज्यापि चालनमनुचितमित्याशङ्क्य ततोहधिकं स्व-
सालोक्यादि दाश्यामीत्याशयेन हतवानित्याह—नार्थ इति । यद्विवुधाधि-
पत्यामिदानौ बलात् प्राप्तमग्रे दीयमानं, अयं बलेः पुरुषार्थो न
भवति । कुतः ? इत्यत आह—आ अप इति छेदः । उरुक्रमश्च
पादशौचं चरणफलनरूपा अपः, आ सर्वतो धृतवतः । क ? शिखायां
मूर्द्ध्नीत्यर्थः । किंश्च शुक्रेण वारितः शशुहपि ; अङ्ग हे नारद ! यः
प्रतिश्रुतं विना अग्रं न चिकीर्षत् कर्तुं नैच्छत् ; अङ्गमाभावस्तु आर्षः ।
यस्युत्तरीयपादपूरणार्थम् ; हरये त्वात्मानं देहमपि अभिमेने अङ्गीकृतवान् ।
एवं सदेहं त्रैलोक्यं शक्यं दत्तवतो विवुधाधिपत्यमर्थो न
भवतीत्यर्थः ॥

१९ । हंसावतारमाह—तुभ्यमिति । त्वां विवृक्तेन भावेन अत्यु-
द्विक्त्या भक्त्या परितुष्टः सन् भक्तियोगं साधु यथा भवति, तथा उवाच
—ज्ञानक्षेत्रि, ज्ञानसाधनम् । किं तत् ? भागवतं नाम । कथञ्चुतम् ?
तद्वमेव सतत्त्वम्, आत्मतत्त्वदीपकम् । विवृक्क-भावेनेति विशेषणश्च
फलमाह—यदिति ॥

२० । तन्नम्रसुखावतारमाह—चक्रमिति ; स्वतेजः निजप्रभावमेव चक्रं सुदर्शनं विभक्तिं ; चक्रवदप्रतिहतं प्रभावं विभक्त्यैत्यर्थः । तदेवाह—मनुवंशपालकः सन् त्रयाणां महर्जनतपोलोकानां पृष्ठे उपरि स्थिते सत्यलोकेऽपि कमनायां स्वकीर्तिं विस्तारयन् हृष्टेषु राजसु दण्डं विधत्ते ॥

२१ । धनसुर्यावतारमाह—लोकेऽवतीर्य धनसुरिः सन् पुरुरुजां महारोगिणां लोकानां स्वनाम्नैव रुजो रोगान् आशु हन्ति । स्वयमेव कौस्तुभिरिति कौस्तुभिशयोक्तिः । अमृतं मरणशूलमार्युष्मां सः ; अव अवसन्नं, पूर्वकं दैतैः प्रतिक्रुद्धं यजेत् भागक्ष अवक्रुद्धे लभते ; अवाप-क्रुद्धमिति पाठेऽप्ययमेवार्थः । आयुर्विषयं वेदक्षानुशास्त्रं प्रवर्तयति ॥

२२ । परशुरामावतारमाह—जगतः क्रियाय, विधिना दैवेनोपभूतं संवर्द्धितम्, मृतावे समर्पितमिति वा । ब्राह्मणेभ्योऽपि क्रुहतीति तथा, अत उज्झितः पशुः वेदमार्गो येन, अतएव नरकाङ्तिं लिप्सतीव ; एवञ्च तमवनेः कण्टकतूलां क्रुद्रम्, असौ महान्ना हरिः, उक्रुन्ति उपाटयति तीक्ष्णधारेण परशुना ॥

२३—२५ । श्रीरामावतारमाह त्रिभिः—अस्माकं ब्रह्मादीनां प्रसादे सुमुखः, कलया भरतादिरूपया सह, कला माया तस्या ङ्गः, गुरोर्दर्शरथञ्जा-ञ्जायां तिष्ठन् सीतालक्ष्मणाभ्यां सहितो वनमाविवेश । यस्मिन् विरोधं क्रुद्धा, रावणो नाशं प्रापुः ॥ (२४) यस्मै रामाय उदधिर्मार्गं ददौ । सपदि शीघ्रं, हरौ यथा त्रिपुरं दिधन्सुदधरिपुरं लक्षां दध्नुमिच्छाः ; यष्टी चतुर्थार्थे । कथञ्चुत उदधिः ? उद्वं प्राप्तुं यद्वयं, तेनाङ्गेषु वेपः कल्पो यश्च ; यद्वा, पङ्कमीयम् । कथञ्चुतः ? उदधिं दिधक्को रामाद्वद्वयं प्राप्तुं तेनाङ्गेषु कल्पो यश्चेति । अत्र हेतुः—दूरे वर्तमाना सुहृदं सीता, तया निमित्तभूतया मथितः कुञ्चितो रोषस्तत्र सुशोणा अत्यरुणा

দৃষ্টিঃ, তয়া অত্যন্তং তপ্যমানং মকরাণামুরগাণাং নক্ৰাণাঞ্চ চক্রং যস্মিন্ ॥
 (২৫) কিঞ্চ, যুদ্ধে রাবণশ্চ বক্ষঃস্থলস্পর্শেন রুগুণা ভগ্না যে মহেন্দ্রবাহশ্চ
 ঐরাবতশ্চ দন্তান্তৈবিড়ম্বিতাঃ স্বধবলিগ্না ধবলীকৃতাঃ, তত্রদিক্ পতিতৈঃ
 প্রকাশিতা ইত্যর্থঃ । যা এবভূতাঃ ককুভো দিশস্তা জুযতে সেবতে পালয়-
 তীতি বা, তথা তশ্চ দারহর্তৃ রাবণশ্চ ; 'অহো মৎসমঃ কোহগ্ৰোহস্তি?' ইতি
 মহাগর্বেণ উচং প্রাপ্তং হাসমস্তুভিঃ প্রাণৈঃ সহ সন্দাঃ শীঘ্রং বিনেষ্যতি
 অপনেষ্যতি । কৈঃ ? ধনুষো বিস্ফুর্জিতৈঃ টঙ্কারঘোষৈরেব । কথন্তুতশ্চ ?
 অধিনৈগ্ৰে স্বপরসৈগ্ৰমধ্যে, উচ্চরতঃ উৎকর্ষণে বিচরতঃ । ককুজয়রুঢ়হাস-
 মিতি পাঠে দন্তৈরুজ্জালিতানাং ককুভাং জয়েন যো রুঢ়ো হাসঃ সঞ্জাতো
 গর্ভস্তমপনেব্যতীত্যর্থঃ ॥

২৬—৩৫ । শ্রীকৃষ্ণাবতারমাহ—ভূমেরিতি দশভিঃ । সুরেতরা
 অসুরাংশভূতা রাজানস্তেবাং বরুধৈঃ সৈগ্ৰৈবিমদ্ভিতায়া ভাৱেণ পীড়িতায়াঃ ।
 কলয়া রামেণ সহ জাতঃ সন্ । ননু কোহসৌ জাতঃ ? সিতকৃষ্ণৌ
 কেশৌ যশ্চ ভগবতঃ স এব সাক্ষাৎ । সিতকৃষ্ণকেশত্বং শোভৈব, ন তু
 বয়ঃপরিণামকৃতম্, অবিকারিত্বাৎ ; যদুক্তং বিষ্ণুপুরাণে—'উজ্জহারাগ্ননঃ
 কেশৌ সিতকৃষ্ণৌ মহাবলঃ' ইতি : যচ্চ ভারতে—'স চাপি কেশৌ
 হরিরুচ্চকর্তৃৎ, একং শুরমপরুপাপি কৃষ্ণম্ । তৌ চাপি কেশাবা বিশিতাৎ
 যদুনাং, কুলে স্ত্রিয়ৌ রোহিণীং দেবকীঞ্চ ॥ তয়োৱেকৌ বলভদ্রৌ বভূব,
 যোহসৌ শ্বেতস্তশ্চ দেবশ্চ কেশঃ । কৃষ্ণো দ্বিতীয়ঃ কেশবঃ সস্বভূব, কেশৌ
 যোহসৌ বর্ণতঃ কৃষ্ণ উক্তঃ ॥' ইতি ; তচ্চ ন কেশমাত্রাবতারাভিপ্রায়ং,
 কিন্তু ভাবাবতরণরূপং কার্য্যং কিয়দেতৎ ? মৎকেশাবেব তৎ কর্ত্বুং
 শক্তাবিতি দ্ব্যতনার্থং, রামকৃষ্ণয়োর্বর্ণস্থচনার্থঞ্চ কেশোদ্ধরণমিতি গম্যতে,
 অথবা তত্রৈব পূর্বাপরবিরোধাপত্তেঃ, 'কৃষ্ণস্ত ভগবান্ স্বয়ম্' ইত্যেতদ-

বিরোধাত্মক । কথন্তুতঃ ? পরমেশ্বরতয়া জনৈরনুপলক্ষ্যে মাগো যশু ।
 তর্হীশ্বরত্বে কিং প্রমাণম্ ? অতিমানুষকর্মাণ্যথানুপপত্তিরেবেত্যাহ—
 আত্মনো মহিমা উপনিবধ্যতে অভিব্যজ্যতে যেসু তানি ॥ (২৭) এতদেব
 প্রপঞ্চয়তি—তোকেনেত্যাদিনা । বালেন পুতনায়ী জীবহরণম্ । যদ্রিজতা
 জানুভ্যাং গচ্ছতা, অন্তরগতেন মধ্যপ্রাপ্তেন, দিবিস্পৃশোরতুচ্ছয়োঃ ;
 ইতরথা অনীশ্বরত্বে তন্ন ভবিতব্যম্ ॥ (২৮) বিষতোয়পীতান্^১—বিষময়-
 তোয়শ্চ পীতং^২ পানং যেষাং তান্ পালান্, গোপাংশ্চ কুপাদৃষ্টিসুধাবৃষ্ট্যা
 জীবয়িষ্যতীতি যমুনায়ং ক্রৌড়নুরগং কালিয়মুচ্চাটয়িষ্যতি । তচ্ছুদ্ধয়ে
 তশ্চ হৃদিষ্ঠা নির্বিষত্বায় ; অতিবিষবীর্যেণ বিলোলাশ্চঞ্চলা জিহ্বা যশু
 তম্ ॥ (২৯) দিব্যমলৌকিকমিবেতি লোকোক্তিঃ । উন্নেষ্যতি উদ্ধরিষ্যতি,
 শুচিগ্রীষ্মঃ, তৎসম্বন্ধিনি বনে, শুষ্ক ইত্যর্থঃ ; অতো দাবাগ্নেহেঁতোরবসিতো
 নিশ্চিতোহন্তকালো যশু তম্ । সবলঃ সরামঃ, অনধিগম্যং ছজ্জৈঃ^৩ যং
 বীর্যং যশু সঃ । তত্র নিশি নিঃশয়ানমিতি কালিয়দমনে রাজ্যং যমুনা-
 তীরে । নেত্রে পিধাপ্য পিহিতে কারয়িত্বা ইতি ; এবং সর্বং মুঞ্জাটব্যামিতি
 দ্রষ্টব্যম্ ॥ (৩০) উপবধ্যতেহেনেনেতি উপবন্ধঃ, তৎসাধনং শুষ্কং দাম
 অমৃশ্য মার্ভী যশোদা গৃহ্নাতি, তত্তদমৃশ্য ন মাতি বন্ধনে সন্মিতং ন ভবতি,
 ন পর্য্যাপ্তমিত্যর্থঃ^৩ । গোপী যশোদা, সংবাক্ষ্য দৃষ্ট্বা, প্রতিবোধিতা নিজৈশ্বৰ্য্যং
 জ্ঞাপিতা আসীদिति যং, তচ্চ কস্ম দিব্যমিবেতি সর্বত্র পূর্ক্বেণৈবান্বয়ঃ ॥
 (৩১) বরুণশ্চ পাশাদৃষদ্বয়ং তস্মান্নোচয়িষ্যতি ময়স্বনুনা ব্যোমনান্না ; অহি
 দিবসে আপৃতং ব্যাপৃতম্, নিশি শয়ানমিতি চ বৈকুণ্ঠপ্রাপ্তিসাধনানুষ্ঠানাভাবো
 দর্শিতঃ । উপনেষ্যতি প্রাপয়িষ্যতি, গোকুলবাসিনং জনম্ ; স্নেত্যাশ্চর্য্যে ॥
 (৩২) দেবে ইন্দ্রে ; পশূন্ রিরক্ষুঃ রিরক্ষিসুরিত্যর্থঃ । অনঘে শ্রম-
 রহিতে, একস্মিন্বেব করে সলীলং যথা শ্ৰাং তথা, মহীধং গোবর্দ্ধনং, ধর্তা

ধারণিস্থতি, উচ্ছলীক্লমুচ্ছিতং ছত্রাকমিব ; সপ্ত বর্ষাণি বয়ো যশ্চ
 সং ॥ (৩৩) নিশি রাত্রৌ, নিশাকররশ্মিভিঃ গৌর্যাং ধবলায়াম্ । বনে
 ক্রীড়ন্ কলানি মঞ্জুলানি পদানি যস্মিন্ তচ্চ, তৎ আয়তং দীর্ঘং মূর্চ্ছিতঞ্চ
 আলাপবিশেষযুক্তং যদগীতম্, তেন উদ্দীপিতঃ স্মর এব রুক্ (রোগো)
 যাসাম্, তাসাং গোপীনাং হর্ষঃ শঙ্খচূড়শ্চ শিরো হরিস্থতি ॥ (৩৪) যে চ
 প্রলম্বাদয়ন্তে সর্কে হরিণা হেতুভূতেন তদীয়ং নিলয়ং বৈকুণ্ঠমদর্শনং
 দর্শনাযোগ্যমলং যশ্চ স্ত্রীত্যাত্তরেণাম্বয়ঃ । খরো ধেনুকঃ, দর্দর ইব
 দর্দরো বকঃ, ইভঃ কুবলয়াপীড়ঃ, কপিধিবিদঃ, কুজো নরকঃ ॥ (৩৫) যে চ
 মূধে আতচাপাঃ, সমিতৌ সংগ্রামে শালন্তে শ্লাঘন্তে, তে সমিতিশালিনঃ ।
 ননু প্রলম্বথরকপিবল্ললরুক্মিপ্রমুখা বলভদ্রেণ নিহতাঃ, কাষোজাদয়শ্চ
 ভীমার্জুনাদিভিঃ শম্বরঃ প্রজ্যাম্নেন, যবনো মুচুকন্দেন, ন তু হরিণা ।
 তত্রাহ—বলপার্থভীমেত্যাদয়ো ব্যাজাহবয়াঃ কপটনামানি যশ্চ, তেন ।
 সপ্তোক্ষাণস্ত তেন দমিতাঃ কালান্তরে যশ্চ স্ত্রীত্যাৰ্থঃ । এতচ্চ সৰ্কমপি
 কস্ম দিব্যমিব, তদ্বিতরথা ন ভাব্যমিতি পূর্বেণৈব সম্বন্ধঃ ॥

৩৬ । ব্যাসাবতারমাহ—অনুযুগং মৌলিতা সঙ্খচিতা ধীরেষাং, স্তোক-
 মল্লমায়ুর্যেষাং তেষাং, স্বনিগমঃ স্বকৃতো বেদরাশিঃ, বত অহো*দূরে পারং
 যশ্চেতি দুর্গম ইতাবমৃশ্চ সত্যবতামাবিভূতঃ সন স এব হরিঃ ; বিটপশঃ
 শাখাভেদেন ॥

৩৭ । বুদ্ধাবতারমাহ—দেবদ্বিষাং দৈত্যানাং, নিগমবত্নানি দেবমার্গে,
 নিষ্টিতানাং নিতরাং স্থিতানাং ; তদ্বলেম চ পূর্ভিঃ পুরীভিঃ, অদৃশতুর্ভির-
 লক্ষ্যবেগাভিঃ ; মতেবিমোহঃ যোগ্যতাত্যাগো যস্মাৎ, মতেঃ প্রলোভশ্চ
 অযুক্তস্বীকারো যস্মাৎ তৎ পাষণ্ডবেষণ বিধায়, তেন ঔপধর্ম্যাং পাষণ্ডধর্মম্,
 স্বার্থে ষাণ্ড্, বহু ভাষিস্থত ইত্যর্থঃ ॥

৩৮ । কল্ক্যবতারমাহ—যদি যদা সতামপ্যালয়েষু গৃহেষু হরেঃ কথা

न स्युः, त्रैवर्णिकाः पाषण्डिनः स्युः, शूद्राश्च राजानः स्युः, तदा कक्किरूपेण कलेः शास्त्रा भविष्यति । अत्र च ब्रह्म-नारदसंवादां प्राग्भाविनो वराहादयः, मन्वन्तरावतारास्तु भूता भाविनश्च ; धन्वन्तरि-परशुरामौ तदा वर्तेते ; श्रीरामादयस्तु भाविनः । तत्र तु क्वचिद्भूतादिनिर्देशश्चान्दस इति द्रष्टव्यम् ॥

७९ । सृष्ट्यादिकार्याभेदेन मायागुणावतारविभूतीराह—सर्ग इति । स्थाने स्थितो, मथो विष्णुः, धर्मश्च मथश्च मनवश्च अमराश्च अबनीशाश्च, अस्ते संहारे, हरो रुद्रः, मनुष्यवशाः सर्पाः, बह्वशक्तिधारिणो भगवत इमा मायाविभूतयः ॥

४० । इदं मया संक्षेपेणोक्तम्, विस्तरेण वक्तुं हि न कोऽपि समर्थ इत्याह—विश्लेषरिति । पृथिव्याः परमाणुनपि षो विममे विगणितवान्, तादृशोऽपि को नू विश्लेषवैर्यागणनां कर्तुं मर्हति । कथञ्चूतञ्च ? यो विष्णुः त्रिपृष्ठं सत्यलोकं चक्षुस्त धृतवान् तञ्च । किमिति चक्षुस्त ? यस्मात् त्रैविक्रमे अश्वलता प्रतिघातशुक्लेन स्वरंहसा स्वपादवेगेन त्रिसाम्य-रूपं सदनमधिष्ठानं प्रधानं तस्मादारभ्य ऊरु अधिकं कम्पयानं कम्पमानम्, कम्पेन घानं यश्चेति वा ; अतः कारणाच्चक्षुस्त । आत्रिपृष्ठमिति वा ह्येदः ; सत्यलोकमभिव्याप्य यः सर्वं धृतवानित्यर्थः ; तथा च मन्त्रः—‘विश्लेषन् कं वीर्याणि प्रबोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि । योऽहञ्चक्षुस्तदुत्तरं सधस्त्वं विचंक्रमान्त्रेधोरुगाय त्वा विष्णवे ॥’ इति । अन्वर्थः—विश्लेषन् वीर्याणि कं प्रबोचन्, कः प्रबोचदित्यर्थः । यः पार्थिवानि रजांश्चपि विममे, सोऽपि । यो विष्णुस्त्रेधा विचंक्रमानो विक्रमं त्रिः कुर्वन् उत्तरं लोकमञ्चक्षुस्तदवष्टम्बवान् । कथञ्चूतम् ? सधस्त्वं, सहस्र सधादेशः, तिष्ठन्तीति स्थाः ; तत्रैह्येदेवैः सह वर्तमानमिति ॥

৪১। এতৎ প্রপঞ্চয়তি—নাস্তমিতি । পুরুষস্ত যন্মায়াবলং, তস্ত
অস্তং ন বিদামি ন বেদ্বি । দশশতাত্তাননানি যস্ত, স শেষোহপ্যস্ত
গুণান্ গায়ন্ অধুনাপি পারং ন সমবস্ততি ন প্রাপ্নোতি ॥

৪২। যদি কেহপি ন বিদন্তি, তর্হি কথং মুচ্যেয়ন্? তৎকৃপয়ৈ-
বেত্যাহ—যেষামিতি । দয়য়েৎ দয়াং কুর্যাৎ, তে চ যদি নিষ্কপটমাশ্রিত-
চরণা ভবন্তি, তে হুস্তরাং দেবমায়ামতিতরন্তি ; চকারান্মায়াবেভবং
বিদন্তি চ । অথেতি বা পাঠঃ । প্রত্যক্ষমেব তেষাং মায়াতিতরণমিত্যাহ—
নৈষামিতি । শ্বশৃগালানাং ভক্ষ্যে দেহে ॥

৪৩—৪৫ । অন্তর্জ্ঞানাভাবেহপি মায়েয়মিতি জ্ঞানং তৎকৃপয়া বহুনা-
মস্তীত্যাহ—বেদাহমিতি ত্রিভিঃ । যুমিতি সনকাদীনন্তর্ভাব্য বহুত্বম্ ।
দৈত্যবর্ষ্যঃ প্রহ্লাদঃ, মনুঃ স্বায়ম্ভুবঃ, তস্ত পত্নী শতরূপা চ ; তদাত্মজাঃ
প্রিয়ব্রতোত্তানপাদৌ পুত্রৌ কণ্ঠাশ্চ । প্রাচীনবহিষো বিসর্গলোপশ্চান্দসঃ ।
অঙ্কো বেণপিতা ॥ (৪৪) শতধনুশ্চ অনুশ্চ ; সন্ধিরার্ষঃ । রন্তিদেবা
ইতি পাঠঃ সুগমঃ । ঐকপণ্ডে এতৈঃ সহিতো দেবব্রত ইত্যর্থঃ ॥
(৪৫) উপেন্দ্র-দত্তঃ শুকঃ ; বিভীষণাদয়ো বর্ষ্যা মুখ্যা যেষাং, তেহপি
বিদন্তীত্যর্থঃ ॥

৪৬। কিং বহুনা, সৎসঙ্গেন সর্বেহপি বিদন্তি ইত্যাহ—তে বা
ইতি । অদ্ভুতাঃ ক্রমাঃ পাদগ্ভাসা যস্ত হরেস্তৎপরায়ণাস্তদ্ভক্তাস্তেষাং শীলে
শিক্ষা যেষাং তে, তথা যদি ভবন্তি, তর্হি যে স্ত্রীশূদ্রাদয়ঃ পাপজীবা-
স্তেহপি বিদন্তীত্যর্থঃ । শ্রুতে ভগবতো রূপে ধারণা মনোনিয়মনং যেষাং
তে বিদন্তীতি কিমু বক্তব্যম্ ?

৪৭। কিং তদ্ভগবতঃ স্বরূপম্, যস্মিন্ মনোধারণাং বিধায় মায়াং
তরন্তীত্যপেক্ষামাহ—শব্দদ্বিতি সার্কেন । যদ্ ব্রহ্মেতি বিহ্মুনয়ন্তদ্বৈ
ভগবতঃ পদং স্বরূপম্ । কিং তদ্ ব্রহ্ম ? তদাহ—অজস্রং নিত্যঞ্চ

তৎ স্মৃৎ বিশোকক্ষেতি । অজস্রস্মৃৎস্বৈ হেতুঃ—শশ্বৎ সদা প্রশান্তম্,
 অতো নিত্যস্মৃৎরূপম্ । বিশোকস্বৈ হেতুঃ—অভয়ম্ । তৎ কুতঃ ?
 যতঃ সমং ভেদশূন্তম্, অতোহভয়ম্ ; ‘দ্বিতীয়াদ্ভৈ ভয়ং ভবতি’ ইতি শ্রুতেঃ ।
 তৎ কুতঃ ? যতঃ প্রতিবোধমাত্রং জ্ঞানৈকরসম্ । ননু জ্ঞানশ্রুতাপি
 নীলপীতাত্মাকারেণ চক্ষুরাদিকরণভেদেন চ ভেদো দৃশ্যতে ? ন ; শুদ্ধং
 নির্মলম্ । ননু দর্শিতো বিষয়করণোপরাগরূপো মলঃ ? ইত্যত আহ—
 সদসতঃ পরং বিষয়করণসঙ্গশূন্তম্ ; বৃত্তেরেব তদুপরাগঃ, ন জ্ঞানশ্রুতি
 ভাবঃ । ননু তথাপি জ্ঞাত্বা সহ ভেদঃ শ্রুতঃ ? ন ; আত্মতত্ত্বমাত্মনো
 জ্ঞাতুঃ স্বরূপমেব তৎ, ন ততো ভিন্নম্ । ননু চ ‘তস্মৌপনিষদং পুরুষং
 পৃচ্ছামি’ ইতি শব্দবোধাত্মপ্রতীতেঃ কুতো বোধরূপত্বম্ ? তত্রাহ—শব্দো
 ন যত্রৈতি । আরোপিতভ্রমনিবৃত্তাবেব শব্দশ্চ ব্যাপারঃ, ন তদ্বোধ ইত্যর্থঃ ।
 ননু ভবতু নাম নিরস্তভেদজ্ঞানরূপত্বাদ্ বিশোকত্বম্, স্মৃৎশ্চ তু নানা-
 কারকসাধ্যক্রিয়াফলত্বাৎ কথমজস্রস্মৃৎস্বং তস্মৈত্যত আহ—যত্র বহু-
 কারকসাধ্যঃ ক্রিয়ার্থ উৎপত্ত্যাди চতুর্বিধং ক্রিয়াফলঞ্চ নাস্তি, ইন্দ্রিয়ৈ-
 জ্ঞান্যাংশশ্রাভিব্যক্তিরিব ক্রিয়াভিরানন্দ্যাংশশ্রাভিব্যক্তিমাত্রং ক্রিয়তে,
 নোৎপত্ত্যাদিকমিতি ভাবঃ । ননুৎপত্ত্যাচ্চভাবেহপি মায়ামলাপাকরণেন
 বিকার্যত্বং শ্রাদেব ব্রীহীণামিব তুষাপাকরণেন ? ইত্যশঙ্ক্যাহ—মায়াম
 অভিমুখে স্থাতুং বিলজ্জমানেব যস্মাৎ পরৈতি দূরতোহপসরতীতি ॥

৪৮ । তস্মাদেবস্তুতে ভগবতি নিয়মিতমনসাং কৃতার্থানাং ন কিমপি
 কৃত্যমস্তীত্যাহ—সধ্যাঙ্ নিয়ম্যেতি ; সহাঙ্কতীতি সধ্যাক্ সহচরং মনো যৎ
 প্রতি নিয়ম্য যস্মিন্ স্থিরীকৃত্য যতয়ো যত্নশীলাঃ, কর্তো ভেদস্তন্নিরাসোহ-
 কর্ত্বঃ, তত্র হেতিং সাধনং জহ্যস্ত্যজেষুঃ ; অনুপযোগাৎ তন্নাদ্রিয়ন্ত
 ইত্যর্থঃ । উপযোগাভাবেন সাধনানাদরে দৃষ্টান্তঃ—নিপীয়তেহস্মিন্নিতি
 নিপানং কূপঃ, তস্মৈ খনিত্রং খননসাধনং যথা স্বরাট স্বয়মেব পর্জন্তরূপেণ

विराजमान इन्द्रो नादन्ते तद्वत् ; यद्वा, स्वैनैव राजत इति स्वराट् दरिद्रः, स यथा इन्द्रः समृद्धः सन् कर्मकारदशयां गृहीतं निपानखनित्रं जहाति, तद्वदित्यर्थः ॥

४९। एवं तावदजस्रसूत्रं विशोकं परं ब्रह्मैव भगवतः स्वरूपम्, तत्प्राप्तवत्त्वं प्राप्यं कृत्यं वा न किञ्चिदस्तीत्युक्तम् । ईदानीं ततः प्राक् स एव सर्वफलदाता सर्वकर्मप्रवर्तकश्चेत्याह—स एव श्रेयसां फलानां विभूर्दातापि । तत्र हेतुः—भावानां ब्रह्मणादीनां स्वभावैः शमदमादिभिर्विशेषणैर्विहितश्च अश्च सतः शुभश्च कर्मणो यतः प्रवर्तकां प्रसिद्धिः ; यद्वा, भावानां महदादीनां स्वभावेन परिणामेन विहितश्च सतः कार्याश्च प्रसिद्धिः ; स एव स्वर्गादीनां दातेत्यर्थः । ननु कर्मकर्तृ-मृतश्च कथं स्वर्गादि फलं स्यात् ? तत्राह—स्वारसुकधातूनां भूतानां विगमे वियोगे सति अन्नविशीर्यामाणेषुपि देहे तद्वत्त्वं व्योमेव यस्तैन सह न विशीर्यते ; यतः अजस्तैन सह न जातः, तश्च पुरुषश्च श्रेयसां प्रदुरित्यर्थः ॥

५०। अध्यायत्रयस्यार्थमुपसंहरत्य कथयति—सोऽयं समामेन संक्षेपे-णाभिहितः । तमेवाह—सदसं कार्यां कारणं हरेरग्रं भवति । ननु हरेस्तदव्यातिरेकेण तदगतविकारप्रसङ्गः स्यात् ? न ; अत्रास्मात् कारण-भूतो हरिः कार्यव्यातिरिक्त इत्यर्थः ॥

५१। अयं विभूतीनां संग्रह उदितः ॥

५२। यथा वर्णितेन नृणां भक्तिर्भविष्यतीत्येवं सङ्गत्या सङ्गित्या, तथा हरिलीलाप्राधान्येन श्रीभागवतं वर्णय, न तु भक्तिरस-विघातेन केवलं तद्वमित्यर्थः ॥

५३। ननु लीला मायाश्रया ; किं तद्वर्णनेन ? इत्यत आह—मायामिति ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायां द्वितीयस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ १ ॥

অষ্টমোহধ্যায়ঃ

অষ্টমে দেহসম্বন্ধমাক্ষিপন্নীশজীবয়োঃ ।

বহুন্ পরীক্ষিদাপৃচ্ছৎ পুরাণার্থান্ বুভুৎসিতান্ ॥ (১)

১—৩ । স্বমেতদ্বিপুলীকুৰ্বিত্যুক্তম্ । তদেব বিপুলীকরণং পৃচ্ছতি—
ব্রহ্মণেতি ত্রিভিঃ । অগুণশ্চ গুণাতীতশ্চাপি দেববদদর্শনং যশ্চ সঃ ॥
(২) নিঃসঙ্গং মনঃ শ্রীকৃষ্ণে নিবেশ্যেতি স্বপ্রযত্নো দর্শিতঃ ॥ (৩) সোহপি
শ্রদ্ধয়া শৃণ্বতো নাবশ্যকঃ, ইত্যাহ—শৃণ্বত ইতি । স্বপ্রযত্নং বিনাপি ভগবান্
স্বয়মেব হৃদি বিশতি ॥

৪ । ভাবসরোরুহং হৃদয়কমলং প্রবিষ্টশ্চ তদগতং সৰ্ব্বং মলং ধুনোতি ।
সলিলশ্চেতি—দ্রব্যান্তরমিশ্রণাদিনা কুন্তস্থে জলে শোধিতে তদেব কেবলং
শুধ্যতি, ন তু নদীতড়াগাদিগতম্ । স চ মলঃ কুন্তশ্চান্তস্তিষ্ঠত্যেব, ন তু
সৰ্ব্বদা বিলীয়তে ; অতএব কিঞ্চিচ্চালনে পুনঃ ক্ষুভ্যতি চ । এবং
তপোদানাদি প্রায়শ্চিত্তং ন সৰ্ব্বথা সৰ্ব্বেষাং সৰ্ব্বং পাপং ধুনোতি কিন্তু
সাবশেষম্ ; তচ্চ কশ্চিদেব কিঞ্চিদেব । হৃদি প্রবিষ্টমাত্রস্ত শ্রীকৃষ্ণঃ
সৰ্ব্বেষাং সৰ্ব্বং পাপং নিঃশেষং হরতীত্যনেন দৃষ্টান্তেনোক্তম্—সলিলশ্চ
মলং যথা শরদिति ॥

৫ । ততশ্চ কৃতার্থো ভবতীত্যাহ—ধোতাত্মা নিম্পাপঃ ; মুক্তাঃ
সৰ্ব্বে রাগদ্বेषাদয়ঃ পরিক্লেশা যেন, পাত্ৰঃ প্রবাসাদাগতঃ, স্বশ্চ শরণং
গৃহং যথা ন মুঞ্চতি, তদ্বৎ ॥

৬ । তদেবং শ্রবণোৎসুক্যামাবিকৃত্য সন্ধিগ্ধানর্থান্ পৃচ্ছতি—অধতু-
মতঃ, ধাতবো ভূতানি, তৎসম্বন্ধশূন্যশ্চ অস্থালৌকিকশ্চাত্মনো^১ জীবশ্চ

ধাতুভির্দেহারন্ত ইতি যৎ, এতৎ কিং যদৃচ্ছয়া নির্নিমিত্তম্, হেতুনা বা কস্মাদিনা ? ভবন্তো যথাবজ্জানতে, অতঃ কথয়ন্ত্বিতি শেষঃ ॥

৭। যশ্চাসাবীশ্বরঃ সোহপ্যেতত্ত্বল্যদেহবান্ প্রোক্তঃ, অতস্তস্মৈ কো বিশেষঃ ? ইত্যাশয়েন পৃচ্ছতি—আসীদিতি সাক্ষেন । লোকানাং সংস্থানং রচনা, তদেব লক্ষণং স্বরূপং যস্মৈ তৎ পদ্ব্যং যস্মৈদরাদাসীৎ, অসাবীশ্বর ইয়ত্তাযুক্তৈঃ স্বপরিমিতৈরবয়বৈরয়ং লৌকিকঃ পুরুষো যাবান্, যঃ অসংখ্য-কাবয়বযুক্তস্তাবান্ প্রোক্তঃ ; সংস্থাবান্ অবয়ববানিবা চ যঃ প্রোক্তঃ । অতঃ কো বিশেষস্তশ্চেতি ॥

৮। অবশুঞ্চ বিশেষো বাচ্য, ইত্যাহ—অজো ব্রহ্মা ভূতানাং ব্যাষ্টু-পাধীনামাত্মা নিয়ন্তা, সমষ্টুপাধিত্বাৎ ; যেন চানুগত্বতা তস্মৈ স্বরূপং দদৃশে দৃষ্টবান্, এতচ্চ 'তস্মাপি দ্রষ্টুরীশস্মৈ কূটস্থস্তাখিলাত্মনঃ । সৃজ্যং সৃজামি সৃষ্টোহহমীক্ষয়ৈবাভিচোদিতঃ ॥' ইত্যাদিনোক্তমনুগতে । অগ্রে তু স্পষ্টং ভবিষ্যতি ॥

৯। প্রশ্নান্তরমাহ—স চাপীতি । যত্র শেতে, যেন রূপেণাবতিষ্ঠতে, বিশ্বস্মৈ স্থিত্যদয়ো যস্মাৎ—এবমাদিপ্রশ্নানাং তদ্বতোহর্হস্যদাহর্তুমিতি সর্বাস্তক্রিয়য়া সম্বন্ধঃ ॥

১০। প্রশ্নান্তরমাহ—পুরুষস্তাবয়বৈঃ পূর্ব্বং কল্পিতাঃ 'যশ্চেহাবয়বৈ-লোকান্ কল্পয়ন্তি' ইত্যাদৌ, 'লোকৈশ্চামুষ্ণাবয়বাঃ' ইতি, 'পাতালমেতস্মৈ হি পাদমূলম্' ইত্যাদৌ চ ত্বনুখাদেব শ্রুতবন্তো বয়ম্ ॥

১১। এবং সন্দেহবিপর্যয়াভ্যাং পৃষ্টম্, ইদানীমজ্ঞাতান্ বহুনর্থান্ পৃচ্ছতি—যাবানিত্যাদিনা । কল্পো মহান, বিকল্পোহবাস্তবঃ । ভূতাদিঃ শব্দো যস্মাৎ, যস্মৈ বাচক ইতি বা । সতঃ স্থলদেহাভিমানিনো মনুষ্যপিতৃ-দেবাদেবায়ুস্বঃ প্রমাণম্ ॥

১২। অনুমানপ্রকারং পৃষ্টা বিশেষপ্রকারং পৃচ্ছতি—কালশ্চেতি ।
অনুগতিঃ প্রবৃতিঃ, কর্মগতয়ঃ কর্মপ্রাপ্যাণি স্থানানি, যাদৃশী যাদৃশ্যঃ ॥

১৩। গুণানাং সত্ত্বাদীনাং পরিণামং দেবাদিরূপমিচ্ছতাং গুণিনাং
জীবানাং মধ্যে যস্মিন্ পরিণামে কর্মণাং পুণ্যপাপানাং সমবায়ঃ সমুদায়ঃ ।
কেন কর্মসমুদায়েন, কথং কৃতেন, কোহধিকারী দেবাদিভাবং প্রাপ্নো-
তীত্যর্থঃ ॥

১৪। ভূবাদীনাং সন্তবঃ ; এতানি ওকাংসি যেষাং প্রাণিনাং তেষাঞ্চ
সন্তবঃ । যথেন্তি সর্বত্রানুষঙ্গঃ ॥

১৫। বর্ণানামাশ্রমাণাঞ্চ বিনিশ্চয়স্তত্তৎস্বভাবৈর্নিক্কারণম্ ॥

১৬। যুগে যুগে প্রতিযুগং যো ধর্ম্যঃ , যচ্চ হরেরবতারানুচরিতম্ ॥

১৭। সবিশেষঃ বর্ণাশ্রমনিবন্ধনঃ ; শ্রেণীনাং তত্তদ্ব্যবসায়োপজীবীনাং
ব্যবহারনিয়মলক্ষণে ধর্ম্যঃ । রাজর্ষীনাং প্রজাপালনাধিকারিণাম্, কৃচ্ছেষু
আপৎসু জীবিতাম্, সর্কেষাম্ ॥

১৮। তত্ত্বানাং প্রকৃত্যাদীনাং পরিসংখ্যানং সংখ্যা, লক্ষণং স্বরূপম্,
হেতুতো লক্ষণং তত্তৎকার্য্যহেতুত্বেন চ লক্ষণমিত্যর্থঃ । পুরুষাধনশ্চ
বিধিদেবপূজায়াঃ প্রকারঃ, অষ্টাঙ্গযোগশ্চ চ বিধিঃ ॥

১৯। যোগেশ্বরানামৈশ্বর্য্যেণ অগ্নিাদিনা অর্চিরাদিগতিঃ, লিঙ্গ-
শরীরশ্চ ভঙ্গো লয়ঃ, বেদা ঋগ্বেদাদয়ঃ, উপবেদা আয়ুর্বেদাদয়ঃ, ধর্ম্মা
ধর্ম্মশাস্ত্রাণি তেষাম্, ইতিহাসপুরাণয়োশ্চ গতিঃ স্বরূপম্ ॥

২০। সংপ্লবোহবাস্তুরপ্রলয়ঃ, যদ্বা, সম্যক্ প্লবনমুদ্ভবঃ, বিক্রমঃ
স্থিতিঃ, প্রতিসংক্রমো মহাপ্রলয়ঃ, ইষ্টং বৈদিকং কর্ম্ম, পূর্ত্তং স্মার্ত্তম্,
'বাপীকূপতড়াগাদি দেবতায়তনানি চ । অন্নপ্রদানমারামঃ পূর্ত্তমিত্য-
ভিধীয়তে ॥' ইতি । তত্র চ কাম্যানামগ্নিহোত্রাদীনাং বিধিঃ ; ত্রিবর্গশ্চ
ধর্ম্মার্থকামানাং বিধিরবিরোধপ্রকারঃ ॥

२१ । अनुशयिनां लीनोपाधीनां जीवानाम्, आत्मनो जीवश्च,
व्यवस्थानं ब्रह्ममोक्षातिरिक्तस्वरूपेणावस्थानम् ॥

२२ । उदासुते प्रलये ॥

२३ । च-शब्दादपृष्ठमपि ॥

२४ । प्रमाणं सम्यग्ज्ञाता, यतस्तव ब्रह्मणोदव्यासक्रमेण सम्प्र-
दायोहस्तौति सामाग्र्यायेनाह—परे चेति । यद्वा, त्वदत्ते प्रायशो गतानु-
गतिका एव, न तद्विद इत्याह—परे चेति ॥

२५ । ननु तवानशन-द्विजकोपाभ्यां व्याकुलचित्तश्च कूतः श्रवणम् ?
तत्राह—नेति । न परायस्ति नापगच्छस्ति, न व्याकुलीभवन्तौत्यर्थः ; अच्युत-
कीर्तिपीयूषं पिवतः ॥

२६ । उपामन्वितः पृष्ठः । संश्र्चामौ पतिश्चेति तश्च ॥

२७ । ब्रह्मकले—सृष्ट्युपक्रमे । भागवताख्यानेनैव प्रश्नानामुत्तरं
दातुमुपक्रान्तवानित्यर्थः ॥

२८ । पाण्डवानामृषभः श्रेष्ठः ; आनुपूर्व्येणेति प्रस्तावक्रमोहत्र
विवक्षितः, न तु प्रश्नक्रमः ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायां द्वितीयस्कन्धे

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

নবমোহিত্যায়ঃ

রাজপ্রশ্নোত্তরং বক্ষ্যান্ ব্রহ্মণে হরিণোদিতম্ ।

কথয়ামাস নবমে শুকো ভাগবতং পুনঃ ॥ (১)

১। তত্র যত্রাবহুক্তং 'যদধাতুমতঃ' ইতানেন জীবস্ত কথং দেহ-
সম্বন্ধ ইতি, তত্রোত্তরমাহ—আত্মনো হরের্মায়ামন্তরেণ অন্ত্ৰভবরূপস্তাত্মনঃ
অর্থেন দৃশ্তেন দেহাদিনা সম্বন্ধোহঙ্গসা তদ্বতো ন ঘটতে । তত্র হেতুঃ —
পরশ্চেতি ; স্বপ্নদ্রষ্টৃর্থা স্বপ্নদেহাদিনা সম্বন্ধো ন ঘটতে, তৎ ॥

২। সংসারোহপি মায়্যৈবেত্যাহ—বহুরূপো বালযুবাদিরূপঃ, দেব-
নরাদিরূপশ্চ আভাতি, গুণেষু দেহাদিষু ॥

৩। অতএব ভক্তিয়োগেন তন্নিরাসে সতি মোক্ষোহপি ঘটত
ইত্যাহ—যহীতি । বাব-শব্দ এবার্থে । স্ব এব মহিম্নি যদা রমেত,
তদেবাহ—কালমায়য়োঃ পুরুষপ্রকৃত্যোঃ পরস্মিন্, তদা উভয়মহং
মমেতি চ ত্যক্তা উদান্তে পরিপূর্ণস্বরূপেণাবতিষ্ঠতে । তদ্বক্তৃম্—'যয়া
সম্মোহিতো জীব আত্মানং ত্রিগুণাত্মকম্ । পরোহপি মনুতেহনর্থং তৎ-
কৃতঞ্চাভিপণ্ডতে ॥ অনর্থোপশমং সাক্ষাদ্ভক্তিয়োগমধোক্জে । লোক-
স্বাজানতো বিদ্বাংশ্চক্রে সাত্ততসংহিতাম্ ॥' ইতি ॥

৪। যচ্চোক্তং পরমেধরস্তাপি দেহসম্বন্ধাবিশেষাৎ কথং তদভক্ত্যা
মোক্ষঃ স্তাদিতি, 'আসীদ্যদুদরাৎ পদম্' ইত্যাদিনা ? তত্রাহ—আত্মনো
জীবস্ত তদ্বিগুণ্যর্থং তদ্বিজ্ঞানার্থং তদ্ববেদেব । কিং তৎ ? যৎ তপ-
আদিনা স্বভজনং ভগবান্ ব্রহ্মণে আহ । কিং কুর্বন্ ? ঋতং সত্যং
চিদঘনং রূপং দর্শয়ন্ । দর্শনে হেতুঃ—অব্যলীকেন ব্রতেন তপসা আদৃতঃ
সেবিতঃ সন্ । অয়ং ভাবঃ—জীবস্তাবিগুণা মিথ্যারূপদেহসম্বন্ধঃ, ঈশ্বরস্ত
তু যোগমায়য়া চিদ্বনলীলাবিগ্রহাবির্ভাব ইতি মহান্ বিশেষঃ । অতস্তদ-
ভজনান্মোক্ষোপপত্তিরিতি ॥

५ । भगवद्वृज्जनादेव तद्वृज्जानमित्येतत् प्रपञ्चयिष्यन् ब्रह्मणोऽपि तद्वृज्जानं तत्प्रसादादेवेति दर्शयितुमितिहासमाह—स इत्यादिना । परो गुरुर्भक्तिरहोपादेष्टा स्वधिस्योऽपद्ममास्थाय अधिष्ठाय, तत्राधिष्ठानावेशणाय पूर्वं जले निमग्नः पश्चात् परावृत्य स्वधिस्योऽपि स्थित्वेत्यर्थः । ईक्षत तत् कथं श्रेष्ठव्यमित्यालोचितवान्, तां दृशं प्रज्जाम्, अत्र सृष्टिविषये सम्यक्तामव्याप्तिचारिणीम् । विधिः प्रकारः ॥

६ । सृष्टिः चिन्तयन् कदाचित् द्याक्करं वचः अस्तसि उपाशृणोत् उप समीपे श्रुतवान् । ते अक्षरे दर्शयति—कादयो मावसानाः स्पर्शाः, तेषु षट् षोडशं तकारः, यद्वैष्णवविंशत् प्रकारः । वचसो निर्देशार्थं तदर्थमाह—हे नृप ! निष्किङ्कनानां त्यक्तधनानां धनं यद्विद्मः, येन तपोधना इति प्रसिद्धाः, तच्च दिग्गदितं 'तप तप' इति लोको मध्यम-पुरुषैकवचनम्, तत्र वीप्सां सादरविधिरूपामशृणोदित्यर्थः ॥

७ । एवं निश्चयं तत्र वचसो वक्तुं दिदृक्ष्यता ततः प्रचलितः सन् दिशो बिलोक्य पुनः स्वधिस्योमास्थाय केनचित् प्रत्यक्षं निष्कृत्य इव तच्छास्त्रेणो हितं विमृश्य तपसि मनो धृतवानित्यर्थः ॥

८ । ततः सोऽथिलानां लोकानां तापनं प्रकाशकं तपः अतप्यत कृतवान् । 'तप तप' इत्यत्र वचसोऽर्थेऽहोमोक्षं दर्शनं यत्र, जितः अनिल आत्मा मनश्च येन, विजितान्नाभयैन्द्रियाणि ज्ञानकर्मात्मकानि येन, तपतां तपश्चरतां मध्ये तपीयान् अतिशयेन तपन्तौ ॥

९—१० । तस्मै ब्रह्मणे, स्वलोकं वैकुण्ठाख्यम्, परं श्रेष्ठम्, यत्परं यतः परमुत्कृष्टमश्नुमस्ति, तमेव लोकमनुवर्णयति पञ्चभिः—व्यापेताः संकलेशादयो यस्मात्, स्वदृष्टवद्विः संपुण्यावद्विः, यदा, स्वश्राद्धं दर्शनमस्ति

षेषाम्, आश्रुविक्रितिरित्यर्थः ॥ (१०) तयोस्ताभ्यां मिश्रं सङ्गं न वर्तते, किञ्च शुद्धमेव सङ्गम्, कालविक्रमो नाशः, अपरे रागलोभादयो न सन्तीति किमुत वक्तव्यम् ? अनुव्रताः पार्षदाः ॥ (११) श्रामाश्च ते अबदाता उज्ज्वलाश्च, पद्मनेत्राः, पीताम्बराः, सूक्ष्मः अतिकमनीयाः, सुपेशसः अतिसूक्ष्माराः, उन्मिषु इव प्रभावस्तो मणिप्रवेका मग्न्युत्तमा येषु तानि निष्काणि पदकात्राभरणानि येषां ते, सुवर्चसः अतितेजस्विनः, प्रवालादिवहर्षो वर्णो येषां ते, परितः स्फुरन्ति कुण्डलानि मौलये मालाश्च सन्ति येषां ते ॥ (१२) पार्षदाननुवर्ण्य पुनरपि लोकमनुवर्णयति—द्राजिष्णुभिर्देदीप्यमानाभिः, प्रमदोत्तमानां दिवः कान्तयस्ताभिरिच्छोत्तमानः, सह विद्युद्विर्बर्तमानाः सविद्युत्स्ताभिरद्रावलिभिः, तत्र विद्युत् इव स्त्रियः, अद्रपङ्क्तय इव विमानानि, नभ इव लोकः ॥ (१३) श्रीः सम्पत्, रूपिणी मूर्तिमती, मानं पूजाम्, विभूतिभिर्नानाविभवेः, प्रेम्णामान्दोलनं श्रिता, कुसुमाकरो वसन्तस्तुश्रानुगा द्रमरास्तैर्विविधं गीयमाना, स्वस्त्यु प्रियञ्च हरेः कर्म गायन्ती भवति ॥

१४ । य एवञ्चूतो लोकस्तत्र तस्मिन् ॥

१५ । भृत्यानां प्रसादेहभिमुखम्, दृगेव आसव इव द्रष्टृणां हर्षकरी यश्च तम्, प्रसन्नहासमरुणलोचनं आननं यश्च, वक्त्रसि स्थितया च श्रिया लङ्कितमलङ्कृतमित्यर्थः ॥

१६ । अधार्हणीयं वरिष्ठं सिंहासनम्, चतस्रः प्रकृति-पुरुषमहदह-क्लृतिरूपाः, षोडश एकदशेन्द्रिय-पङ्कमहाभूताख्याः, पङ्कतन्मात्ररूपाश्च या शक्तयस्ताभिरुत्तमः ; स्वैर्भगैः स्वाभाविकैरैश्वर्यादिभिः, इतरत्र योगिषु अङ्गवैरागस्तैरसाधारणैरित्यर्थः । एवं सत्यपि स्व एव धामन् स्वस्वरूप एव रममाणमतएव ईश्वरम् ॥

১৭। তশ্চ দর্শনেন য আহ্লাদস্তেন পরিপ্লুতং ব্যাপ্তমন্তরমন্তঃকরণং
যশ্চ, হৃদয়ন্তী রোমাঞ্চিতা তদ্ব্যস্তা, প্রেমভরেণাশ্রুণি লোচনেষু যশ্চ ; বিশ্বস্ক-
ব্রহ্মা ; পারমহংসেন পথা জ্ঞানমার্গেণ ॥

১৮। তং ব্রহ্মাণং শ্রীভগবান্ বভাষে। প্রজাবিসর্গে কার্যো নিজ-
শাসনার্থং স্বনিয়োগার্থম্ ; প্রজাবিসর্গে সমুপস্থিতমিতি বাণয়ঃ। ঈশ-
স্মিতেন শোচিদৌপ্তিঃ শোভা যশ্চাস্তয়া গিরা ॥

১৯। বেদগর্ভেতি সষোধয়ন্ বেদান্ সঞ্চারয়তি। সিস্কফয়া হেতুনা
চিরং সন্তৃতেন তপসাহং সম্যক্ তোষিতঃ। ছস্তোষস্তোষয়িতুমশক্যঃ ॥

২০। মা ইতি মাম্, অভিবাঞ্ছিতং বরং বরয় প্রার্থয়, শ্রেয়সাং
ফলানাং পরিশ্রামঃ সাধনপ্রয়াসঃ, মম দর্শনমবধিষ্যশ্চ স তথা ; ততোহ-
ধিকং শ্রমফলং নাস্তীত্যর্থঃ ॥

২১। এতচ্চ মংকূপয়ৈব ত্বয়া প্রাপ্তমিত্যাহ—মনীষিতমিচ্ছা তুভ্য-
মিদং দাতব্যমিতি যা মমেচ্ছা তশ্চা অনুভাবোহয়ম্। কোহসৌ ? তমাহ—
মম লোকশ্চাবলোকনং যৎ ॥

২২। ন চেদং মমৈব তপোবলেন প্রাপ্তব্যমিতি স্বাতন্ত্র্যং মন্ত্ব,
তৎপ্রবৃত্তেরপি মংকৃতত্বাদিত্যাহ—রহসি তপ তপেতি যদ্ভূ উপশ্রত্য
পরমং তপশ্চকর্থ কৃতবানসি, তদপি ত্বাং প্রতি ময়ৈবাদিষ্টমূপদিষ্টম্।
কদা ? তত্র তদা সৃষ্ট্যারম্ভে ত্বয়ি কৰ্ম্মণি কার্যার্থে বিমোহিতে সতি ॥

২৩। কিঞ্চ, তপো নাম মমৈব শক্তিরিত্যাহ—তপো মে হৃদয়ম্,
অন্তরঙ্গা শক্তিঃ, আত্মা স্বরূপম্, 'যশ্চ জ্ঞানময়ং তপঃ' ইতি শ্রুতেঃ।
গ্রসামি সংহরামি, বিভস্মি পালয়ামি, বীৰ্য্যং শক্তিঃ ॥

২৪। অধ্যক্ষঃ অধিষ্ঠাতা, গুহাং গুহায়াং বুদ্ধাববস্থিতঃ সন্-
যত্বপি বেদ তথাপীতু্যন্তরেণায়ঃ ॥

২৫। নাথমানশ্চ যাচমানশ্চ উপতপ্যমানশ্চেতি বা । হে নাথ !
নাথয় আশংস প্রযচ্ছ, নাথিতং যাচিতম্ ; 'নাথ্ নাথু যাক্রোপতাপৈশ্ব-
র্যাশীঃসু।' নাথিতমেবাহ—পরাবরে ইতি । পরং স্কন্ধম্, অবরং স্কুলঞ্চ
তে রূপং যথা জানীয়াম্ ॥

২৬—২৭। যথা চ ত্বং ক্রীড়সি, তথা তদ্বিষয়াং মনীষাং ময়ি
ধেহীত্যান্তরেণাশ্রয়ঃ । নানাশক্ত্যুপবৃংহিতং বিশ্বং, বিলুপ্তন্ সংহরন্,
বিবিধং সৃজন্, বিভ্রং পালয়ন্, আত্মনা স্বয়মেবাত্মনাং ব্রহ্মাদিরূপং গৃহ্নন্
অনুগৃহ্নন্ ক্রীড়সি ॥ (২৭) উপুতে উর্গাভি^১-রাত্মানমাচ্ছাদয়তি ॥

২৮। তং কিং সৃষ্টৈকদ্বিগ্ন এবং তত্ত্বজ্ঞানং প্রার্থয়সে ? নেত্যাহ—
ভগবতা ত্বয়া শিক্ষিতমনুশিষ্টমতন্ত্রিতোহনলসঃ সন্ করিষ্যামি । তর্হি
কিমনেন তত্ত্বজ্ঞানেন ? তত্রাহ—যস্মাদেবস্তুতাং তবানুগ্রহাং প্রজাসর্গ-
মীহমানঃ কুর্ষন্নপি অহঙ্কারাদিভির্বন্ধো ন ভবেয়মিতি ॥

২৯। অবশ্যঞ্চ মদো ভবিতা, স তু কঞ্চিং কালং মা ভূদिति
প্রার্থয়তে—যাবদिति । ভো ঈশ ! তে ত্বয়া লৌকিকশ্চ সখ্যাঃ সখেবাহং
কৃতঃ, করস্পর্শাদিনা সমত্বেন সম্মানিতঃ সন্ প্রজাসর্গরূপে তব পরিকর্ষণি
সেবায়ং স্থিতোহবিক্রবোহব্যাকুল এব যাবজ্জনং বিভজামি, উত্তমমধ্যমাদি-
ভেদেন সৃজামি, তাবৎ ত্বৎসম্মানদানাদহমপ্যজঃ স্বতন্ত্র ইতিমানিনো মে
সমুন্নক উৎকটো মদো মা ভুৎ ; যদ্বা, মদো মা সমুন্নক, মা সমুন্নহতাম্,
উদ্ভিক্তো ন ভবেদিত্যর্থঃ ॥

৩০। জ্ঞানং শাস্ত্রোখম্, বিজ্ঞানমনুভবঃ, রহস্তং ভক্তিঃ, সুগোপ্যমপি
বক্ষ্যামীত্যাди-নির্দেশাৎ ; তস্মাৎসং সাধনম্ ॥

৩১। ননু ত্বদর্শনেহ্যাসমর্থোহহং কথং জ্ঞানাধিকারী শ্রাম্ ?
তত্রাহ—যাবান্ স্বরূপতঃ, যথাভাবঃ যাদৃক্সত্তাবান্, যানি রূপাণি, গুণাঃ
কর্মাণি চ যশ্চ ॥

३२ । एतदेव सम्युक्तपदिशन् यावानित्युक्तार्थं स्फुटयति—अहमेवाग्रे सृष्टेः पूर्वमासं स्थितः ; नाद्यं किञ्चिद्यं यं सद्यं स्थूलम्, असद्यं सूक्ष्मम्, परं तयोः कारणं प्रधानम् । तत्राप्याप्तुर्मुखतया तदा मयैव लीनत्वात् । अहं तदा आसमेव केवलम्, न चाग्रदकरवम् ; पश्चात् सृष्टेरनन्तरमप्यहमेवास्मि ; यदेतद्विद्यं, तदप्यहमेवास्मि ; प्रलये योऽवशिष्येत, सोऽप्यहमेव ; अनेन चानादानस्तद्वाद्वितीयत्वाच्च परिपूर्णोऽहमित्युक्तं भवति ॥

३३ । यथास्त्रमायायोगेनेत्यानेन मायाया अपि पृष्ठत्वादक्यमाणोपयोगित्वाच्च मायां निरूपयति—ऋतेऽर्थं विनापि वास्तवमर्थं यद्यतः किमप्यनिरुक्तमात्रुधिष्ठाने प्रतीयेत, सदपि च न प्रतीयेत, तं आत्मनो मम मायां विद्यात् । यथा आभासो द्विचन्द्रादिरिति, अर्थं विना प्रतीतो दृष्टान्तः—‘यथा तमः’ इति सतोऽप्रतीतो तमो राहर्षथा ग्रहमण्डले स्थितोऽपि न दृश्यते, तथा १ ॥

३४ । यथाभास इत्येतत् स्पष्टयति—यथा महाभूतानि भौतिकेषु अत्र सृष्टेरनन्तरं प्रविष्टानि, तेषु पलभ्यमानत्वात् ; अप्रविष्टानि च, प्रागेव कारणतया तेषु विद्यमानत्वात् ; तथा तेषु भूतभौतिकेष्वहम्, न च तेष्वहम् । एवञ्चूता मम सन्तैत्यर्थः ॥

३५ । साधनमाह—आत्मनस्तद्विजिज्ञासना एतावदेव जिज्ञासुं विचार्यम् । तदेवाह—अन्वयः कार्येषु कारणत्वेनानुवृत्तिः, कारणवस्थायाम् तेभ्यो व्यतिरेकः । तथा जाग्रदाद्यवस्थान् तत्तत्साक्षितयान्वयः । व्यतिरेकश्च समाध्यादौ । एवमन्वयव्यतिरेकाभावात् यं स्यात् सर्वत्र सर्वदा च, तदेवास्त्विति ॥

१ । यथा, ग्रहणकालं विना सतोऽपि तमसो राहोरप्रतीतिरिति दिक् । (क) ।

३७ । यं प्रार्थितं 'नेहमानः प्रजासर्गम्' इति, तं प्रसादीकरोति
—एतन्मतं सम्यगनुतिष्ठ, समाधिना चित्तैकाग्र्येण, क्लेशेषु ये विकल्पा
विविधाः सृष्टयस्तेषु विमोहं कर्तृत्वात्तन्निवेशं न वाञ्छतीति ॥

३९ । एवं सम्प्रदिशु उपदिशु जनानां परमेष्ठिनं परमे आधिपत्ये
स्थितं ब्रह्मणम् । आत्मानस्तद्गुणं श्रुण्वदन्तुर्हितवान् ॥

३८ । अन्तर्हित इन्द्रियार्थः प्रत्यक्षरूपं येन तस्मै ब्रह्माङ्गलिः सन् ॥

३९—४० । तदनन्तरं पूर्वोक्तो ब्रह्मनारदसंवादः प्रवृत्त इत्याह—
प्रजापतिरिति पक्षभिः । प्रजानां भद्रमिच्छन् विमृशन् सैव स्वार्थकाम्या
सुप्रयोजनेच्छा, तया यमनियमानातिष्ठत् ॥ (४०) रिक्थादानां पुत्राणां
मध्ये प्रियतमः, तं पितरं सेवमानः शीलादिना परितोषयामासे-
त्यन्तरेणान्वयः ॥ (४१) किमिच्छन्? विष्णोर्मायां विविदिषन् ॥
(४२) निशम्य दृष्ट्वा ज्ञात्वेत्यर्थः । मा माम् ॥ (४३) भगवता
चतुःश्लोक्या संक्षेपेण प्रोक्तं विस्तरेण प्राह—दशलक्षगानि लक्षणीया
अर्था विद्यन्ते यस्मिन् ॥

४४ । तत्सम्प्रदायतो भागवतं मया ज्ञातमित्याशयेनाह—नारद
इति ॥

४५ । भागवतव्याख्यानेनैव त्वं प्रज्ञानामुत्तरं दाश्यामीत्याह—
यद्वृत्तेति । 'पुरुषावयवैर्लौकाः सपालाः पूर्वकल्पिताः' इत्यादिना
वैराजां पुरुषादिदं विश्वं कथमासीदिति वदहं त्वया पृष्टः, तद्वथावद्व-
पाख्यास्यामि, शृण्विति ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायां द्वितीयस्कन्धे

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः

ततो भागवतव्याख्याद्वारैव दशमे स्फुटम् ।

राजप्रशोत्तरं वक्तुं मारेभे बादरायणिः ॥ (१)

१ । 'दशलक्षणं पुराणं प्राह' इत्युक्तम्, तानि दश लक्षणानि दर्शयति—अत्रेति । मन्त्रराणि च क्षिप्रानुक्तथाश्चेति ह्यन्दः । सर्गादयोऽत्र दशार्था लक्ष्यन्ते ॥

२ । नष्टेवमर्थभेदात् शास्त्रभेदः श्राव्यं ? तत्राह—दशमश्चेति । दशम-श्राव्यश्च विशुद्धार्थं तद्वृत्तानार्थं नवानां लक्षणं स्वरूपम् ; एकदेशेव प्राधान्यात् प्राधान्यं दोष इत्यर्थः । नमत्र नैव प्रतीयते ? अत आह—श्रुतेन श्रुत्यैव स्वत्यादिस्थानेषु अङ्गसा साक्षात् वर्णयन्ति, अर्थेन तात्पर्या-वृत्त्या च तदुदात्थानेषु ॥

३ । सर्गादीनां प्रत्येकं लक्षणमाह—भूतानि आकाशादीनि, मात्राणि च शब्दादीनि, इन्द्रियाणि च ; धी-शक्तेन महदहङ्कारौ । गुणानां वैषम्यात् परिणामाद्ब्रह्मणः परमेश्वरात् कर्तुं भूतादीनां यद्विराड् रूपेण स्वरूपतश्च जन्म स सर्गः । पुरुषो वैराजो ब्रह्मा, तत्कृतः पौरुषश्चराचरसर्गो विसर्ग इत्यर्थः ॥

४ । वैकुण्ठश्च भगवतो विजयः, सृष्टानां तदनुभवादापालनेनोत्कर्षः, स्थितिः स्थानम् । ततः स्थितेषु स्वभक्त्येषु तत्रानुग्रहः पोषणम् । तदनु-गृहीतानां सतां मन्त्रराधिपतीनां धर्मः सद्धर्मः, कर्मणां वासनाः । 'वैष्ण-वसन्ताने' ; उयन्ते कर्मभिः सन्तुष्टे इत्युच्यते ; यद्वा, वृद्धार्थात् संश्लेषार्थाद्वा वयतेर्धातोः रिदं रूपम्, उयन्ते कर्मभिर्विध्यन्ते संश्लेष्यन्त इति वा उच्यते इत्यर्थः ॥

५ । हरैरवतारानुचरितम्, अश्वानुवर्तिनाम् संकथा क्षिप्रानुक्तथाः प्रोक्ता इत्यर्थः ॥

৬। অশ্রাভ্রনো জীবশ্চ হরেষৌগনিজামনু পশ্চাৎ শক্তিভিঃ
শ্বেপাধিভিঃ সহ শয়নং লয়ো নিরোধঃ, অশ্রুথারূপমবিদ্যায়াদ্যস্তং কর্তৃত্বাদি
হিত্ব স্বরূপেণ ব্রহ্মতয়া ব্যবস্থিতিমুক্তিঃ ॥

৭। আভাসঃ সৃষ্টিঃ, নিরোধো লয়শ্চ যতো ভবতি, অধ্যবসীযতে
প্রকাশতে চ, স পরং ব্রহ্মেতি পরমায়েতি প্রসিদ্ধ আশ্রয়ঃ কথ্যতে ॥

৮। আশ্রয়স্বরূপমপরোক্ষানুভবেন স্পষ্টং দর্শয়িতুমধ্যাত্মাদি-বিভাগ-
মাহ—যোহয়মাধ্যাত্মিকঃ পুরুষশ্চক্ষুরাদিকরণাভিমানী দ্রষ্টা জীবঃ, স
এবাধিদৈবিকশ্চক্ষুরাশ্রুতিধিষ্ঠাতা সূর্যাদিঃ। তত্রৈকস্মিন্বেব উভয়ো দ্বিরূপো
বিচ্ছেদো যস্মাৎ স আধিভৌতিকশ্চক্ষুর্গোলকাত্ম্যাপলক্ষিতো দৃশ্যো দেহঃ
পুরুষ ইতি পুরুষশ্চ জীবশ্বেপাধিঃ, 'স বা এষ পুরুষোহন্নরসময়ঃ' ইতি
শ্রুতেঃ ॥

৯। একমেকতরাভাব ইত্যেবামগ্ৰোহগ্ৰসাপেক্ষসিদ্ধিত্তে নানাভ্রত্বং
দর্শয়তি। তথা হি দৃশ্যং বিনা তৎপ্রতীত্যনুমেষয়ং করণং ন সিধ্যতি, নাপি
দ্রষ্টা, ন চ তদ্দিনা করণপ্রবৃত্ত্যানুমেষয়স্তদধিষ্ঠাতা সূর্যাদিঃ, ন চ তৎ বিনা
করণং প্রবর্ততে, ন চ তদ্দিনা দৃশ্যমিত্যেবমেকতরশ্রাভাবে একং নোপ-
লভামহে। তত্র তদা তত্রিতয়মালোচনাত্মকেন প্রত্যয়েন যো বেদ,
সাক্ষিতয়া পশুতি, স পরমাত্মা আশ্রয়ঃ। তেষামপি পরস্পরমাশ্রয়ত্বমন্ত্যে-
বেতি তদ্ব্যবচ্ছেদার্থং বিশেষণম্, স্বাশ্রয়ঃ অনগ্ৰাশ্রয়ঃ; স চাসাবগ্ৰেযামাশ্রয়-
শ্চেতি। তথা চ ভগবান্ বক্ষ্যতি—'দৃগ্ৰূপমার্কং বপুর্নত্র রন্ধ্রে, পরস্পরং
সিধ্যতি যঃ স্বতঃ খে। আত্মা যদেষামপরো য আশ্রুঃ, স্বয়ানু-
ভূত্যাখিলসিদ্ধসিদ্ধিঃ ॥' ইতি। এতেনৈব ব্যাভিচারিত্বাত্তেষাং মায়া-
ময়ত্বমপ্যুক্তম্। অতএব পুরুষাবয়বৈলোকাঃ সপালাঃ পূর্বকল্পিতাঃ।
লোকৈরমুখ্যাবয়বাঃ সপাটলৈরিত্যেনেনোক্তো বিরোধোহপি পরিহৃতঃ ॥

১০। উক্তমেবাধ্যাত্মাদিবিভাগং প্রপঞ্চয়ন্ 'যত্বতাং ত্বয়া পৃষ্ঠৌ বৈরাজাং পুরুষাদিদম্ । যথাসীত্ত্বুপাখ্যাশ্চে' ইতি যৎ প্রতিজ্ঞাতম্, তদ্বৎপত্তিপ্রকারমাহ—পুরুষ ইত্যাদিনা । পুরুষো বৈরাজঃ, অণ্ডং বিনির্ভিত্ত্ব পৃথক্ কৃত্বা বিনির্গতঃ পৃথক্স্থিতঃ ইত্যর্থঃ । অয়নং স্থানমঘিচ্ছন্ বিমূশন্ । যতঃ শুচিঃ স্বয়ম্, অতঃ শুচীঃ শুদ্ধা অপঃ গর্ভোদকসংজ্ঞাঃ অশ্রাক্ষৌঃ সসজ্জ ॥

১১। অপ্পু বাসং নারায়ণনাম-নিরুক্ত্যা স্পষ্টয়তি—তেন অপ্পু-বাসেন যদ্যস্মাৎ পুরুষো নরঃ, তস্মাদ্ভবো বাসাং তা নারা আপোহয়ন-মশ্চেতি নারায়ণ ইত্যর্থঃ ; তদ্বক্তম্—'আপো নারা ইতি প্রোক্তা আপো বৈ নরস্বনবঃ । অয়নং তস্ম তাঃ পূর্ব্বং তেন নারায়ণঃ স্মৃতঃ ॥' ইতি ॥

১২। তস্ম প্রভাবমাহ—দ্রব্যমুপাদানম্ ; কৰ্ম্মাদীনি নিমিত্তানি, জীবো ভোক্তা, যস্তান্নুগ্রহাৎ সন্তি, কার্য্যক্ষমা ভবন্তীত্যর্থঃ ॥

১৩। যোগ এব তল্লং শয্যা, তস্মাৎ । বীৰ্য্যং গর্ভরূপং দেহং হিরণ্ময়-মিব প্রকাশবহুলম্ ॥

১৪। অশ্চৈব প্রপঞ্চঃ—অথেত্যাদিনা ॥

১৫। অন্তঃশরীরে য আকাশস্তস্মাৎ, ক্রিয়াশক্ত্যা তত্র বিবিধং চেষ্টমানস্ম সতঃ, ওজঃ ইন্দ্রিয়শক্তিঃ, সহো মনঃশক্তিঃ, বলং দেহশক্তিঃ ; ততঃ ক্রিয়াশক্ত্যাঙ্কাৎ সৃষ্টাদরূপাং প্রাণঃ স্ত্রাথ্যো মহান্ মুখ্যঃ অস্মঃ প্রাণঃ সর্বেষাম্ ॥

১৬। মহত্ত্বং দর্শয়তি—অন্বিতি । প্রাণা ইন্দ্রিয়াণি যৎ প্রাণন্তং চেষ্টাং কুর্ব্বন্তম্নু পশ্চাৎ প্রাণন্তি চেষ্টাং কুর্ব্বন্তি । অপানন্তং চেষ্টাং ত্যজন্তম্নু অপানন্তি চেষ্টাং ত্যজন্তি, রাজানম্নু ভৃত্যা ইব ॥

११ । आक्षिपता चालयता निमित्तेन क्लृप्तादिकक्ष । प्रभोरिति विराड्जीवाभेदेनोपासनार्थमुक्तम् । आजायते अ । ततो जङ्गतः भङ्गतः भङ्गयितुमिच्छत इत्यर्थः । प्राक् प्रथमं निरभिद्यत विभक्तमभूत् ॥

१८ । तालु अधिष्ठानम् ; जिह्वा इन्द्रियम् ; नानारसो विषयः ; वरुणश्च देवता ज्ञातव्याः । एवं सर्वत्र अधिष्ठानमिन्द्रियम्, देवता विषय इत्येतच्चतुष्टयमनुक्तमपूहम् ॥

१९ । विवक्षोर्बन्तुमिच्छामूर्धत एव बहिर्देवता ; वाक् इन्द्रियम् ; व्याहृतं भावगम् ; तयोरिति इन्द्रियदेवताधीनत्वं कर्मणो दर्शयति ॥

२० । नभस्यति प्रागवायौ दोधूयति दोधूयमानेऽत्यन्तं प्रचलति सति । तत्र नसि नासिकायां वायुर्देवता गङ्गं वहतीति तथा । अनेन गङ्गो विषयो दर्शितः । प्राग इन्द्रियम् ; जिह्वङ्गतः गङ्गं ग्रहीतुमिच्छतः ॥

२१ । निरालोकं प्रकाशशून्यमासीदिति शेषः । निर्मङ्गिकमिति-वदवायीभावः । तदात्मानं देहम्, चकारादग्र्युच्च वस्तु दिदृक्षतः ; अङ्गिणी स्नानम् ; ज्योतिरादित्यो देवता ; चक्षुरिन्द्रियम् ; ततः गुणश्च रूपश्च ग्रहः ग्रहणम् ; अनेन रूपं विषयो दर्शितः ॥

२२ । ऋषिभिर्वेदैर्बोध्यमानश्च ; तदात्मानं प्रबोधनं ग्रहीतुमिच्छतः ; ततो गुणग्रहः शब्दग्रहणम् ॥

२३ । मृदुत्वक्ष काठित्वक्ष लघुत्वक्ष गुरुत्वक्ष आ उष्णत्वक्ष अमृदुत्वक्ष शीतताक्षेत्यर्थः । यद्यप्यत्युष्णत्वमपि इन्द्रियविषय एव, तथापि तस्य जिह्वङ्गा-भावात् उष्णमित्युक्तम् ; गुर्वुष्णेत्यति पाठे वणादेशश्छान्दसः । वस्तुन एतान् धर्मान् जिह्वङ्गतस्य निभिन्ना । द्वगिन्द्रियाधिष्ठानं चक्षुर्जातमित्यर्थः । तस्यां रोमाणि इन्द्रियम्, महारुहाश्च देवता जाताः । वस्तुनि हस्ते-नातोलिते लघुत्वगुरुत्वयोजनानां तयोरपि द्वगिन्द्रियविषयत्वमिति पौराणिकाः । तत्र द्वचि अन्तर्बहिश्च वातो वायुर्वतः आवृत्य स्थितः,

कर्तुरि निष्ठा । कथञ्चुतः ? त्वचा लको गुणः स्पर्शो येन ; अयमर्थः—
 त्वगिन्द्रियमेव बहिः कण्ठुतिसहितः स्पर्शं गृह्णं रोमशकनोच्यते, तत्र
 महीरुहाणां देवतात्वम्, अतुर्कहिश्च स्पर्शं गृह्णं तदेव त्वक्शकनोच्यते,
 तत्र वातो देवता ; तथा च तृतीये वक्ष्यति—‘त्वचमश्रु विनिर्भिन्नां
 विविशुर्धिम्यमोषधीः । अंशेन रोमभिः कण्ठुं यैरसौ प्रतिपद्यते ॥
 निर्भिन्नाश्रु चर्माणि लोकपालोह्निलोह्वविशं । प्राणेनांशेन संस्पर्शं
 येनासौ प्रतिपद्यते ॥’ इति । तत्र चर्माणीति चर्मोपलक्षिता त्वगित्यर्थः,
 प्राणेनांशेनेति प्राणवायुव्याप्तन त्वगिन्द्रियेनेत्यर्थः । बह्वृचश्रुते—
 ‘त्वैक एवांशो निदिष्टः । त्वञ्निरभिद्यत त्वेषां लोमानि लोमभ्य ओषधस्यै
 वनस्पतयः’ इति ॥

२४ । करुहत्तुनिर्भिन्नो ; बलमिन्द्रियम् ; ईन्द्रो देवता ; तद्वभया-
 श्रयमादानं कर्म ॥

२५ । अभिकामिकामर्भौष्ठां विहितामित्यर्थः । पद्भ्यां सह यज्ज्ञो
 विष्णुरेव स्वयं तदधिष्ठातृरूपेण स्थितः । कर्मभिरिति गत्याथकर्मशक्ति-
 रिन्द्रिययुक्तम् । हवां क्रियत इति गतिप्राप्यं यज्ज्ञार्थं देव्यं विषय
 इत्युक्तम् । नृभिरिति व्याष्टिजैवेष्टपि इयमेव रातिरिति दर्शयन् नराधि-
 कारत्वं यज्ज्ञादीनां दर्शयति ॥

२६ । प्रजा अपत्यम्, आनन्दो रतिः, अमृतं स्वर्गादि, तदधिनाः ।
 शिष्योऽधिष्ठानम्, उपसृ इन्द्रियम्, प्रजापतिश्चासीदिति ज्ञेयम् । तद्वभया-
 श्रयम् इन्द्रियदेवताश्रयं कामानां स्त्रीसन्तोषानां सधन्नि प्रियं सुखम् ॥

२७ । धातुमलं बुक्तान्नादीनामसारांशं तान्त्वमिच्छाः । गुदपायु-
 मित्रोऽसर्गा अधिष्ठानेन्द्रियदेवताविषयाः, उभयाश्रयः पायुमित्राश्रयः ॥

२८ । पुर्या देहां पुरो देहासुराणि आसिन्स्रप्साः सर्वतो गन्तु-
 मिच्छाः नाभिद्वारं निरभिद्यतेत्यनुसङ्गः । अपानतः अपगच्छतः, पृथक्त्वं

মরণম্, নাভ্যাদৌত্রিধিষ্ঠানাদৌনি, নাভ্যাং হি প্রাণাপানয়োর্বন্ধবিশ্লেষে মৃত্যু-
রিতি প্রসিদ্ধম্ ॥

২৯। অন্নপানানামাদিৎসোঃ সংগ্রহেচ্ছোঃ, কুক্ষিচ্চ অত্রাণি চ নাড্য-
শ্চাসন্; অত্র কুক্ষিরিধিষ্ঠানম্; অন্নসংগ্রহে অত্রং করণমিन्द्रিয়স্থানীয়ম্।
নাড্যস্ত প্রাণসংগ্রহে; তয়োর্নাড্যন্ত্রবর্গয়োঃ ক্রমেণ নথঃ সমুদ্রাচ্চ দেবতে।
তুষ্টিরুদরভরণম্; পুষ্টিস্ত রসপরিণামতঃ শৌল্যম্; তদাশ্রয়ে তদুভয়-
নিমিত্তে। তত্রান্নসংগ্রহেচ্ছোঃ কৃক্ষ্যন্ত্রসমুদ্রতুষ্টিয় ইতি চতুষ্টিয়ম্। পেয়-
সংগ্রহেচ্ছোঃ কুক্ষিনাডীনদীপুষ্টিয় ইতি বিবেকঃ ॥

৩০। নিদিধ্যাসোনিতরাং চিস্তয়িতুমিচ্ছোঃ, কামোহভিলাষঃ, হৃদয়-
মনশ্চন্দ্রসঙ্কল্পা অধিষ্ঠানাদয়ঃ ॥

৩১—৩২। তদেবমধিদৈবাদিভেদং বিভজ্যেত্ত্বা তদংশভূতানাং
ধাত্বাদীনাং স্বরূপমাহ—ত্বগিতি দ্বাভ্যাম্। ত্বক্ স্থূলং চন্দ্রম্, তদুপরি স্থিতং
বৃক্ষম্। ত্বগাদয়োহস্থ্যন্তাঃ স্বৈন্দ্রকবদ্ভাবেন নির্দিষ্টাঃ; সপ্ত যে ধাতবস্তে
ভূম্যপ্তেজোময়স্তেষাং পাঞ্চভৌতিকত্বেহপি বায়ুকাসয়োরাহারাदिरूपत्वेन
সংবদ্ধকত্বাভাবাদেবমুক্তম্ ॥ (৩২) গুণাত্মকানি গুণেষু শব্দাদিষু আত্মা
যেষাম্, বিষয়াভিমুখস্বভাবানীত্যর্থঃ। গুণাঃ শব্দাদয়ঃ, ভূতাদিরহঙ্কারঃ,
ততঃ প্রকর্ষণে ভবন্তীতি তথা; অহঙ্কারকল্পিত-শোভনস্বভাবাঃ, ন তু
বস্ত্ততত্তথৈত্যর্থঃ। অত্র হেতুঃ—যতো মনঃ সর্ববিকারাগামাত্মা স্বরূপম্;
বুদ্ধিস্ত তথাভূতার্থবিজ্ঞানরূপিণী, ন তু পরমার্থগ্রাহিণীতি বৈরাগ্যার্থ-
মুক্তম্। অনেনৈব বুদ্ধিমনসোঃ স্বরূপক্ষেপ্তম্ ॥

৩৩। উপসংহরতি—এতদिति। প্রকৃত্যা সহাষ্টভিঃ ॥

৩৪। স্থূলমুক্ত্বা স্থূলং সমষ্টিলিঙ্গশরীরমাহ—অতঃ পরমশ্চ কারণভূতং
স্থূলতমমতীন্দ্রিয়ং, যতোহব্যক্তম্। তৎ কুতঃ? যতো নির্বিশেষণম্।

তৎ কুতঃ ? অনাদিমধ্যনিধনমুৎপত্তিস্থিতিলয়শূত্রম্, নিত্যং সদৈক-
রূপম্, অপক্ষয়াদিশূত্রমিত্যর্থঃ । অতএব বাক্ চ মনশ্চেতি দ্বন্দ্বৈক্যম্,
তস্মাৎ পরম্ ॥

৩৫ । উপাসনার্থং ভগবত্যারোপিতং রূপদ্বয়মপবদতি—অমূনি ইতি ।
ন গৃহ্ণন্তি ন বস্তুতোহঙ্গীকূর্বন্তি, যতো মায়াসৃষ্টে ॥

৩৬ । ‘ষদ্রূপগুণকর্ম্মকঃ’ ইতি যদুক্তং ভগবতা ব্রহ্মাণং প্রতি, তৎ
প্রপঞ্চয়িতুং ব্রহ্মাদিরূপাণি তৎকর্ম্মাণি চাহ—স ইত্যাদিনা ; ইথং ভাবে-
নেত্যতঃ প্রাক্তনেন গ্রহেণ স ভগবান্ ব্রহ্মরূপধ্বক্ সন্ বাচ্যাচকতয়া,
বাচকতয়া নামানি, বাচ্যতয়া রূপাণি ক্রিয়াশ্চ ধত্তে সৃজতীত্যর্থঃ । মায়া
সকর্ম্মা সব্যাপারঃ সন্, বস্তুতস্ত অকর্ম্মকঃ ॥

৩৭—৩৯ । এতৎ প্রপঞ্চয়তি—প্রজাপতীমিতি সাক্ষৈস্তিভিঃ ।
দ্বিতীয়ান্তানাং ধত্তে ইত্যনেনাশয়ঃ । তত্র প্রজাপত্যাদৌনি নামানি
তদ্বাচ্যানি রূপাণি তৎকর্ম্মাণি চ জ্ঞেয়ানি । পৃথক্ তত্তদবাস্তুরভেদেন ॥
(৩৯) গিরীমিত্যশ্রানন্তরং নৃপেতি সষোধনম্ । দ্বিবিধাঃ স্থাবরজঙ্গমরূপেণ,
চতুর্বিধা জরাযুজাওজস্বেদজোদ্ধিজ্জরূপেণ, জলস্থলনভাংসি ওকাংসি
যেষাং তানপি ধত্ত ইতি পূর্বেণৈব সম্বন্ধঃ ॥

৪০ । যচ্চ রাজ্ঞা পৃষ্টং ‘যাবত্যঃ কর্ম্মগতয়ো যাদৃশী দ্বিজসত্তম’ ইতি,
তশ্চাপি প্রসঙ্গাদনেনৈবোত্তরমাহ—কুশলা উত্তমাঃ, অকুশলা নীচাঃ ।
মিশ্রা ইতি পদান্তরম্ ; মিশ্রাঃ মধ্যমাঃ ; কর্ম্মগাং পুণ্যাপুণ্যমিশ্রাণাং
গতয়ঃ ফলানি ॥

৪১ । সত্ত্বাদিভেদেন কর্ম্মগতিবৈচিত্র্যং প্রপঞ্চয়তি—সত্ত্বমিতি সাক্ষেন,
সত্ত্বাদয়স্তিশ্রো গতয়ঃ ; সুরাদিশব্দা ঋষ্যাদীনামুপলক্ষণার্থাঃ । অত্যাভ্যাং
গুণাভ্যাং স্বভাবো গুণ উপহৃত্তে অল্পবিধ্যতে ॥

४२ । ब्रह्मरूपेण श्रष्टृत्वमुक्त्वा विष्णुरूपेण पालकत्वमाह—स एव भगवान् तिर्यगाद्यवतारैरिदं विश्वं स्थापयन् पालयन् धर्मरूपेण पुष्पाति, भोगैः संवर्द्धयति ॥

४३ । रुद्ररूपेण संहर्तृत्वमाह—तत इति । आत्मानः सकाशाद्वदिदं सृष्टं, तं सन्निवच्छति संहरति ॥

४४ । कर्तृत्वाद्यपवादेन दशमश्च शुद्धिमाह—इत्थं भावेन श्रष्टृत्वादि-रूपेण, 'तस्माद्वा एतस्मादात्मान आकाशः सञ्जुतः, सोऽहं कामयत, बहू श्रां प्रजायेय' इत्यादिश्रुत्या कथितः । सूरयस्तु परं केवलमेवंप्रकारेणैव द्रष्टुं नार्हति ॥

४५ । तं किम् ? यतः अश्च विश्वश्च जन्मादौ कर्मणि परमेश्वरश्च इत्थंभावः कर्तृत्वं नास्ति । श्रुत्यापि तांपर्येषणं न प्रतिपाद्यते, किञ्च अनुविधीयते अनुवर्णयते । किमर्थम् ? कर्तृत्वप्रतिषेधार्थम् ; हि यतः मायया तदारोपितं प्रकाशितम् ; तथा च श्रुतिः—'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्', 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूपं जियते' इत्याद्या ॥

४६ । उक्तमर्थमुपसंहरति—अयञ्चिति । ब्रह्मणः सञ्चक्री कल्लो महा-कल्लो विकल्लोऽहं वास्तुरत्तंसहितः, उदाहृत उदाहरणत्वेन संक्षेपत उक्तः । कथञ्जुतः ? यत्र महाकल्ले प्राकृता महदादिसर्गाः, अवास्तुरकल्ले च वैकृताः स्थावरादिसर्गा इत्याद्यं विधिः प्रकारोऽहंत्वेर्महाकल्लादिभिः साधारणः ॥

४७ । ब्रह्म्यागं विस्तारं प्रतिजानीते—परिमाणं सूक्ष्मं सूक्ष्मं, कल्लश्च लक्षणम् इयान् एवंप्रकारं इति, तद्विग्रहमवास्तुरकल्ल-मन्त्रसुरादिरूपं विभागं, यथावत् विस्तरेण पुरस्तात् तृतीयस्कन्धे व्याख्याश्यामि । तत्र च पाद्मं कल्लम्, अथो इति कात्स्न्येन व्याख्यायमानं शृणु ॥

৪৮। যদর্থং সৃষ্টাদিনিরূপণং, তদেব সাক্ষাৎ শ্রোতুকামঃ কথাস্তরং
পৃচ্ছতি—যদাহতি । ক্ষত্বা বিহুরঃ, ভুবঃ সম্বন্ধীনি তীর্থানি, যদ্বা, ভুবঃ
ক্ষেত্রাণি চেতি ॥

৪৯। কৌশারবেমৈত্রেয়শ্চ, তশ্চ ক্ষত্বুশ্চ, অধ্যাত্মজ্ঞানসংশ্রিতঃ
সংবাদঃ ॥

৫০। পুনরাগতবান্, তত্র চ নিমিত্তং ক্রহি ॥

৫১। রাজ্ঞা পৃষ্ট ইতি ; অয়মর্থঃ—যদযুয়ং পৃচ্ছথ, ইদমেব রাজাপি
শুকং পৃষ্টবান্ । শুকোহপি বিহুরমৈত্রেয়সংবাদং পুরস্কৃত্য যে পূর্বং রাজ্ঞা
কৃতাঃ প্রশ্নাস্তদনুসারেণ সর্বং পুরাণার্থমবোচৎ । তদেবাহং বোহভিধাশ্রামি,
তথৈব শৃণুতেতি ॥

শ্রীমদ্ভাগবতং যেন স্বব্রহ্মমুখতোহমৃতম্ ।

ব্রহ্মনারদয়োঃ প্রোক্তং তং বন্দে গুরুমীশ্বরম্ ॥ (২)

যৎসূত্রযন্ত্রিতং বিশ্বং নরীনির্ভি জগজ্জয়ম্ ।

সন্তুস্তমেব পৃচ্ছন্তু যদত্র স্থালিতং মম ॥ (৩)

দ্বিতীয়স্কন্ধসম্বন্ধি-পদভাবার্থদীপিকা ।

উদ্দীপ্যতামিয়ং সন্ধির্ঘথা শ্রাত্ত্বদীপিকা ॥ (৪)

ঈক্ষন্তামিচ্ছয়া সন্তুঃ ক্ষমন্তাং মম সাহসম্ ।

ময়া হি স্বীয়বোধায় কৃতমেতন্ সর্বতঃ ॥ (৫)

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থদীপিকায়ং শ্রীধরস্বামি-বিরচিতায়াং

দ্বিতীয়স্কন্ধটীকায়ং দশমোহধ্যায়ঃ ॥ ১০ ॥

দ্বিতীয়স্কন্ধঃ সম্পূর্ণঃ ।

তৃতীয়ঃ স্কন্ধঃ

প্রথমেহধ্যায়ঃ

তৃতীয়ে তু ত্রয়াদ্বিংশদধ্যায়ৈঃ সর্গবর্ণনম্ ।

ঈশেচ্ছয়া গুণক্ষোভাৎ সর্গো ব্রহ্মাণ্ডসম্ভবঃ ॥ (১)

তত্র তু প্রথমেহধ্যায়ে বন্ধূন্ হিত্বা গতায়ুষঃ ।

নির্গতশ্রোদ্ধবেনাদৌ সংবাদঃ ক্ষত্বু রুচ্যতে ॥ (২)

ভগবদ্ব্রহ্মসম্প্রোক্তং সংক্ষিপ্তং বর্ণিতং পুরা ।

প্রাহ ভাগবতং শেষ-প্রোক্তং বিস্তরতঃ পুনঃ ॥ (৩)

১—২ । দ্বেধা হি শ্রীমদ্ভাগবতসম্প্রদায় প্রবৃতিঃ—একতঃ সংক্ষেপতঃ শ্রীনারায়ণাদ্ ব্রহ্মনারদাদিদ্বারেণ, অত্রতস্ত বিস্তরতঃ শেষাৎ সনৎকুমার-সাংখ্যায়নাদিদ্বারেণ । তত্র দ্বিতীয়স্কন্ধে শ্রীনারায়ণব্রহ্মসংবাদেন সংক্ষেপতঃ ‘অহমেবাসম্’ ইত্যাদি-চতুঃশ্লোক্যা শ্রীভাগবতং নিরূপিতম, তদেব ব্রহ্ম-নারদসংবাদেন দশলক্ষণতয়া কিঞ্চিদ্বিস্তরেণোল্লম্, তদেব শেষোল্লমতি-বিস্তরতো বক্তুং তৃতীয়াগ্ভারম্ভঃ । অত্র তৃতীয়ে প্রথমং ক্ষত্বুর্মৈত্রেয়-সঙ্কমশ্চতুর্ভিরধ্যায়ৈঃ, ততোহষ্টভিঃ সবিসর্গঃ সর্গপ্রপঞ্চঃ, ততো বিসর্গ-প্রস্তাবেন সপ্তভির্বরাহাবতারঃ, তত একেন বিসর্গসমাহারঃ, তৎপ্রসঙ্গেন চতুর্ভিঃ কপিলাবতারঃ, ততো নবভিঃ কপিলাখ্যানমিতি ত্রয়স্বিংশদধ্যায়ৈ-স্তৃতীয়স্কন্ধপ্রবৃতিঃ । তত্র দ্বিতীয়াস্তে—‘পরিমাণঞ্চ কালশ্চ কল্পলক্ষণবিগ্রহম্ ।

यथा पुरस्ताद्वाख्यांश्चे पाद्मं कलमथो शुणु ॥' इति प्रतिज्ञातमर्थं विस्तरेण निरूपयितुमितिहासं प्रेक्षोति भगवान् शुकः—एवमिति द्वाभ्याम् । श्वाक्षिमं सर्वसम्पत्ति^१-सम्पूर्णम् ॥ (२) किष्कातिश्लाघ्यं त्यागानर्हमित्याह— यद्वै प्रसिद्धं गृहं वः पाण्डवानां मन्त्रकृत् दौत्यकर्त्ता सन् अयं श्रीकृष्णः ; बुद्धिसन्निधानादयमिति निर्देशः । पौरवेन्द्रो दुर्योधनस्तश्च गृहं हिता अनाहूत एव प्रविवेश । तत्र हेतुः—आत्मसांकृतमाश्रीयन्नेन गृहीतम् ॥

३ । कुत्र ऋतुर्मैत्रेयेण सङ्गमः संवादो वा आस बभूव ?

४ । वरीयसि श्रेष्ठ अन्नशार्थश्रोदयो यस्मात्तथाभूतो न भवति । साधुवादेन सतामन्नमोदनेन उपबृंहितः संवर्द्धितः ; यद्वा, साधो-र्मैत्रेयश्च वादेनोत्तरेण श्लाघित इत्यर्थः ॥

६—१५ । त्यागानर्हश्चापि गृहश्च त्यागे हेतुत्वेन कौरवापराधानाह—यदेत्यादिदशभिः । एतेषां स तदा ऋता अवादित्येकादशे क्रिया-सम्पन्नः । यविष्ठश्च कनिष्ठश्च पाण्डोः, विवर्द्धन् पितृहीनान् ॥ (१) कुरूदेवश्च युधिष्ठिरश्च देव्या द्यौपद्याः, आत्मनः स्नुषायाः स्वयैरश्वरक्षभिः स्वकुच-कुक्षुमानि रिपुस्त्रीणां वा तद्वर्द्धवधेन हरत्याः ॥ (८) सत्याबलश्च सत्याश्रयश्च, वनात् प्रत्यागतश्च^२, समयेन पूर्वकृतेन, दायं भागं, याचमानश्च यं यदा ; न अदात् न ददौ, तमः मोहं जूषमाणः ॥ (९) वानि च वचनानि पुंसां भौश्यादीनाममृतायनानि अमृतश्रावणि, राज्ञा धृतराष्ट्रैः दुर्योधनो वा उरु बहू न मेने । ऋतो नष्टः पुण्यलेशो यश्च सः ; न सूखकीर्तिधर्मादिहेतुः, किञ्च राज्यप्राप्तिमात्रहेतुः पुण्यलेश एवासौत् । तश्चापि नष्टत्वात् न आदृतवानित्यर्थः ॥ (१०—१५) इदानीं विद्वरश्वैव कृतं पराभवं दर्शयति षड्भिः । यदा पूर्वज्जेन धृतराष्ट्रेण मन्त्रायोप-हूतोहन्तृगृहं प्रविष्टो मन्त्रं पृष्टः सन् अथानन्तरं तदाह । किं तं ?

মস্ত্রিণোহুপি যদৈছুরিকং বিছুরবাক্যমিতি প্রসিদ্ধং বদন্তি ॥ (১১—১৩)
 তদেবাহ—অজাতশত্রোরিতি ত্রিভিঃ । তব আগঃ অপরাধং সহমানশ্চ
 দায়ং প্রতিষচ্ছ দেহি । যত্রাপরাধে অনুজৈঃ সহ বর্তমানো বৃকোদর-
 রূপোহহিঃ সর্পঃ ক্রোধেন শ্বসন্ বর্ততে ; যদ্ যস্মাৎ ত্বমলমত্যর্থং বিভেষি ॥
 (১২) মম তাদৃশা বহবঃ পুত্রাঃ সন্তীতি গৰ্ব্বং মা ক্বথা ইত্যাহ—
 পার্থাংস্ত মুকুন্দ আত্মীয়ত্বেন গৃহীতবান্ । স চ দেবঃ, তথাপি ভগবান্,
 ন তু প্রাকৃতঃ ; কিঞ্চ, সহ ক্ষিতিদেবৈবিপ্রৈঃ দেবৈশ্চেদ্রাদিভির্বর্তমানঃ,
 যত্রাসৌ কৃষ্ণস্তত্রৈব বিপ্রা দেবাশ্চ ইত্যর্থঃ । স চ স্বপূর্য্যামেব স্ত্রুখমাস্তে,
 ন ত্বগ্নত্র গতঃ ; কিঞ্চ, যত্নদেবানাং দেবঃ পূজ্যঃ, যতোহসৌ কৃষ্ণস্তত্রৈব
 যত্নপ্রবরা ইত্যর্থঃ । কিঞ্চ, নৃদেবেষু মণ্ডলেশ্বরেষু দীপ্যন্তি প্রকাশন্তে ইতি
 নৃদেবদেবা রাজানঃ, বিনির্জিতা অশেষা নৃদেবদেবা ঘেন ; যতোহসৌ,
 তত্রৈব সর্বে রাজানঃ, অতঃ পার্থানাং দায়ং দেহীতি ॥ (১৩) ননু
 ত্বর্যোধনস্তন্ন মগ্নত ইতি চেদত আহ—স এষ মূর্ত্তৌ দোষ এব গৃহান্ প্রবিষ্ট
 আস্তে ; দোষত্বে হেতুঃ—পুরুষদ্বিট্ শ্রীকৃষ্ণদেষ্টা । কোহসৌ ? যৎ ত্বম-
 পত্যমত্যা পুষ্ণাসি, ন ত্বপত্যমসৌ ; ন পত্যম্মাদিতি হ্যপত্যং প্রাহঃ ।
 গত শ্রীর্ষস্মাৎ স ত্বমিত্যাক্রোশতি, অত এনমশৈবমমঙ্গলমাশু ত্যজ । ননু
 কথং পুত্রস্ত্যাজ্যঃ ? তত্রাহ—কুলশ্চ কৌশলায়, ‘ত্যজেদেকং কুলশ্চার্থে’
 ইতি ছায়াৎ ॥ (১৪) ইত্যাচিবান্ এবমুক্তবান্, অসৌ ক্ষত্বা বিছুরঃ ; সতাং
 স্পৃহণীয়ং শীলং যশ্চ সঃ ; কৰ্ণত্বঃশাসন-শকুনিসহিতেন ত্বর্যোধনেনাসৎকৃতঃ
 তিরস্কৃতঃ ॥ (১৫) তিরস্কারমাহ—ক ইতি । দাসীস্তুতো হত্ৰাহ্বানানর্হঃ,
 জিহ্বঃ কুটিলঃ ; জিহ্বতামাহ—যশ্চ বলিনা অগ্নেন পুষ্টস্তস্মিন্বেব প্রতীপঃ
 প্রতিকূলঃ পরেষাং কার্যো বর্ততে, অতঃ পুরান্নিকীশ্রুতাম্ । শ্বসানঃ শ্বসন্
 জীবমাত্রাবশেষ ইত্যর্থঃ ; শ্বশান ইতি পাঠে শ্বশানবদমঙ্গলঃ ; সর্কধনাদি
 গৃহীত্বা নিকীশ্রুতামিত্যর্থঃ ॥

১৬। অতু্যন্বাণৈঃ কর্ণবাণৈঃ কর্ণয়োৰ্বাণবৎ প্রবিশক্তিঃ পরুষবাক্যৈঃ
মৰ্ম্মস্ব তাড়িতোহপি গতব্যথাঃ ; তত্র হেতুঃ—মায়ামুক বহু মানয়ন্,
অহো মায়ান্না মহাত্ম্যমিতি । তামেব তত্র হেতুং মন্তমানঃ, তন্নিঃসারণাৎ
পূৰ্ব্বং স্বয়মেব অয়াৎ নিৰ্জ্জগাম । কিং কৃত্বা ? এতে নূনং মরিষ্যন্তি, কিং
ধনুযেতি তস্ত দ্বারি ধনুনিধায় ; যদ্বা, ভীমাদিভিঃ সঙ্গত্যান্মাভির্যোৎশ্রুত
ইতি মা শঙ্কিষ্ঠেতি ধনুনিধানম্ ॥

১৭—২৪। ততো নির্গতস্ত তীৰ্থাটনপ্রকারমাহ—স ইত্যষ্টভিঃ ; স
গজাহ্বর্যাৎ নির্গতঃ সন্, তীৰ্থং পাদৌ যস্ত, তস্ত হরেঃ পদানি ক্ষেত্রাগি
পুণ্যাচিকীৰ্ষয়া অন্নাক্রামৎ প্রত্যপণ্ডত । কোরবাণাং পুণ্যেন লব্ধ ইতি
তেষাং ভাগ্যমেব ; তেন রূপেণ গতমিতি সূচিতম্ । উৰ্ক্যাং সহশ্রমূৰ্ত্তি-
ব্রহ্মক্ৰদ্রাণেনেকমূৰ্ত্তিঃ সন্ তীৰ্থপাৎ যানি যানি অধিষ্ঠায় স্থিতঃ, তানি তানি
জগামেত্যর্থঃ ॥ (১৮) পুণ্যানি ষাছ্যপবনাদীনি তেষু ; কুঞ্জং লতাদি-
গুতং স্থানম্ ; অপঙ্কানি তোয়ানি যেষাং তেষু, সরিৎসরঃসু চ, তীৰ্থেষু
আয়তনেষু চ ক্ষেত্রেষু । কীদৃশেষু ? অনন্তস্ত নিঃস্রমূৰ্ত্তিভিঃ সমলঙ্কৃতেষু ।
অনন্ত একাকী ॥ (১৯) কিঞ্চ গাং পৰ্ব্বাটন্ হরিতোষণানি ব্রতানি চেবে
অচরৎ । মেধ্যা পবিত্রা, বিবিক্তা অসঙ্কীর্ণা বৃত্তিজীবিকা যস্ত, সদাপ্নুতঃ
প্রতিতীৰ্থং স্নাতঃ, অধঃ শয়নং যস্ত, অবধূতেহসংস্কৃতদেহঃ, অবধূতবেশো
বন্ধলাদিধারী, অতএব স্বৈরলঙ্কিতঃ ॥ (২০) একশ্চেব চক্রং সৈন্তং
যস্তাম্, একমেব রাজচিহ্নং শ্বেতাতপত্রং যস্তাং তাম্ ; অজিতেন শ্রীকৃষ্ণেন
সহায়েন ॥ (২১) তত্র প্রভাসে, পরম্পরসংস্পর্ধিয়া নিমিত্তভূতয়া সূহৃদাং
কোরবাণাং বিনষ্টিং বিনাশমশৃণোৎ । পরম্পরনাশে দৃষ্টান্তঃ—বেণুজং বহ্নিং
সংশ্রয়তে যদ্বনং, তৎ যথা দগ্ধং ভবতি, তথা । প্রত্যক্ উদগমাভিমুখম্ ॥
(২২) ত্রিতাদীনামেকাদশ তীৰ্থানি তত্তন্নান্না প্রসিদ্ধানি আসেবিতবান্ ॥
(২৩) দ্বিজদেবৈশ্বাষিভিঃ দেবৈশ্চ কৃতানি ; অঙ্গমঙ্গং প্রতি বর্তন্তে

इति प्रत्यङ्गान्यायुधानि, तेषु मुख्यां चक्रं, तेनाङ्कितानि मूर्द्धन्त्रहेमकुण्डेषु
चिह्नितानि मन्दिराणि येषु तानि, नानाविधानि विष्णोरायतनानि स्फेत्राणि,
तीर्थानि च आसिषेवे—येषां चक्राङ्कितमन्दिराणां^२ दर्शनां श्रीकृष्णस्मरणं
भवति ॥ (२४) अतिव्रज्य अतिक्रम्य यावद्भुक्तवः प्राप्तः, तावत् स्वयमपि
यमुनामुपेत्य ॥

२५ । स विद्वरः, प्राक्तनयं पूर्वशिशुं नीतिशास्त्रे ; प्राप्तनयमिति
पाठे प्राप्ता नयो नीतिशास्त्रं येन तम्, प्रतीतं प्रथ्यातम्, स्वानां
ज्जातीनां भद्रमपृच्छं । प्रश्ने हेतुः—भगवतः प्रजानां पोषाणाम् ॥

२६ । प्रथमं तावत् रामकृष्णयोः कुशलं पृच्छति ; कच्चिदिति प्रश्ने ।
स्वनाभौ भवः स्वनाभ्यः, पादौ ब्रह्मा, तस्मान्भुवत्या प्रार्थनया ईहावतीर्णे ।
कुशलमासाते वर्तेते । कृतङ्गणौ दत्तावसरौ सर्वेषां कृतोत्सवाविति
वा ; तयोर्नित्यकुशलत्वेऽपि उक्तविशेषणविशिष्टौ शूरसेनगेहे कच्चिदा-
साते इति प्रश्नः ॥

२७—३५ । वदनां कुशलं पृच्छति नवभिः । भामः पूज्यः, शौरि-
र्वसुदेवः ; यद्वा, भामो भगिनीभर्ता, कुन्ती वसुदेवश्च भगिनी, अतो
देवकी पाण्डोर्भगिनीति लोकव्यवहारः । वरान् अर्थान्, ददाति अदात्,
वदात्तः अत्युदारः । वराणां तत्पत्नीनां तर्पणेन सन्तोषणेन सह ॥ (२८)
वक्रथाधिपतिः सेनानीः, आदिसर्गे पूर्वजन्मान् स्मरं कामं सप्तमभि-
लेभे पुत्रं लब्धवती ॥ (२९) सात्वतादीनामधिप उग्रसेनः, शतपत्रनेत्रः
श्रीकृष्णः, नृपासनाशां राज्याभिलाषं परिहृत्य प्राणभयेन दूरात् स्थित-
मित्यर्थः ॥ (३०) हे सौम्य ! हरेः सूतस्तेन सदृक्ः सदृशः साधु सुखमास्ते ?
शुभं कार्त्तिकेयम्, अग्रे पूर्वजन्मानि यो भवात्ता गर्भे धृतस्तम् ॥ (३१)
युष्मानः सात्यकिः स्फेमं कुशलमास्ते ? फाल्गुनादर्जुनाल्लक्षं धनुषो रश्मत्

যেন ; তদীয়ামধোক্ষজসম্বন্ধিনীম্ ॥ (৩২) স্বক্ষপুত্রোহক্রুরঃ, বৃধো
 বিদ্বান্, অতো ভগবন্তং প্রপনোহনুসৃতঃ, অতএব অনমীবো নিম্পাপঃ ।
 ভক্তৌ লিঙ্গম্—যোহচেষ্টত ব্যলুঠং, প্রেম্ণা বিভিন্নং বিদীর্ণং ধৈর্য্যং যশ্চ
 সঃ স্বস্তি ক্ষেমমাস্তে ? (৩৩) দেবকনামা যো ভোজঃ, তশ্চ পুত্র্যাঃ
 দেবক্যাঃ, বিষ্ণুঃ প্রজা পুত্রো যশ্চাস্তশ্চাঃ দেবমাতুরদিতেরিব কচ্চিৎ
 শিবম্ ? যজ্ঞবিতানরূপমর্থং ত্রয়ী যথা প্রকাশকতয়া বিভক্তি, তথা দধার ॥
 (৩৪) সাত্বতানামুপাসকানাম্, কামান্ দোক্ষি পুরয়তীতি কামদুঃখঃ ।
 ভগবত্বে হেতুঃ—যং শব্দশ্চ যোনিং কারণমামনস্তি বেদাঃ । কুতঃ ?
 মনোময়ং মনসঃ প্রবর্তকম্ । তৎ কুতঃ ? সত্বশান্তঃকরণশ্চ চতুর্বিধশ্চ
 তুরীয়ং তৎ চতুর্থমধিদৈবম্ । চিত্তাহঙ্কারবুদ্ধিমনসামন্তঃকরণভেদানাং
 ক্রমেণ বাসুদেব-সঙ্কর্ষণ-প্রহ্যায়ানিরুদ্ধা হৃদিষ্ঠাতারঃ । মনসঃ শব্দযোনিত্বং
 প্রসিদ্ধম্, ‘মনঃ পূর্বরূপং বাগ্ভক্তরূপম্’ ইতি শ্রুতেঃ, তথা ‘অত্রোহন্তর
 আত্মা মনোময়ঃ ইতি প্রস্তুত্যা তশ্চ যজুরেব শিরঃ ঋগ্দক্ষিণঃ পক্ষঃ,
 সামোত্তরঃ পক্ষঃ’ ইত্যাদিশ্রুতেঃ ; তথা চ শিক্ষায়াম্—‘আত্মা বুদ্ধ্যা
 সমেত্যর্থান্ মনো যুক্ত্তে বিবক্ষয়া । মনঃ কামাগ্নিমাহস্তি^১ স প্রেরয়তি
 মারুতম্ । মারুতস্তুরসি চরন্ মন্ত্রং জনয়তি স্বরম্’ ইত্যাদি ॥ (৩৫) হে
 সৌম্য ! অপিস্বিৎ কিংস্বিৎ অত্রো চ স্বস্তি চরন্তি ? নিজশ্চ দেহাদি-
 ব্যতিরিক্তশ্চ আত্মনো দৈবং শ্রীকৃষ্ণমনশ্চবৃত্ত্যা একান্তভাবেন যে সম্যগনু-
 ব্রতা অনুসৃতঃ ; হৃদীকশ্চ সত্যভামায়া আত্মজশ্চ চারুদেষ্ণশ্চ গদ-
 শ্চাদির্বেষাং, তেহপি ॥

৩৬—৪১ । ইদানীং কুরান্ পৃচ্ছতি ষড়্ভিঃ—অপি কিং স্বদোৰ্ভ্যাং
 স্ববাহুবদ্বর্তমানাভ্যাং বিজয়াচ্যুতাভ্যামর্জুনকৃষ্ণাভ্যাং ধর্ম্মমার্গেণ, ধর্ম্মো
 যুধিষ্ঠিরঃ, সেতুং ধর্ম্মমর্যাদাং পরিপাতি ? যশ্চ সভায়াং বিজয়ানুবৃত্ত্যা

জয়পরম্পরয়া অর্জুনশ্চ সেবয়েতি বা, এবভূতং যশ্চৈশ্বৰ্য্যামিত্যর্থঃ ॥ (৩৭)
 কৃতাস্থেষু কৃতাপরাধেষু কুরুষু স্বকর্তৃকমঘং দীর্ঘতমং বহুকালানুচিন্তিতম্
 অহিবদত্যমর্ষী ভীমঃ কিং ব্যমুঞ্চৎ, নো বা ? গদায়া বিচিত্রং বিবিধং মার্গং
 চরতঃ ॥ (৩৮) রথযুথপানাং মধ্যে যশোধাঃ কীর্ত্তিধারী, যদ্বা, স্বীয়ানাং
 তেষাং কীর্ত্তিপ্রদঃ ; উপরতা অরয়ো যস্মাৎ ; যশ্চ শরকুটেন বাণসমূহেন
 গূঢ় আচ্ছন্নস্ততোষ ॥ (৩৯) উতস্বিং কিংস্বিং, যমৌ নকুলসহদেবৌ
 রেমাতে ক্রীড়ত ইত্যর্থঃ । মাদ্র্যাঃ স্ত্যাবপি পৃথায়ান্তনয়ৌ পৃথায়ঃ পুত্রৈ-
 বৃতৌ আবৃতৌ স্পর্ণাবিব রেমাতে ? কিং কৃত্বা ? পরাং ছর্যোধনাং
 স্বরিক্থং স্বীয়ং রাজ্যমুদায় আচ্ছিচ্ছ বজ্রিবক্ত্রাং ইন্দ্রশ্চ মুখাং স্বরিক্থ-
 মমৃতং গরুড় ইবেতি ; যদ্বা, স্পর্ণাবিবেতি যদি হৌ গরুড়াবমৃতমানয়েতাং,
 তর্হি তদ্বৎ ; অক্ষিণীবেতি মণীবাদিগণত্বাং সন্ধিঃ ॥ (৪০) অহো পৃথায়ঃ
 কিং কুশলং পৃচ্ছেয়ম্ ? যতস্তপ্তাঃ পাণ্ডুনা বিনা প্রাণধারণমেবাশ্চর্য্য-
 মিত্যাহ—অহো ইতি । ধ্রুয়তে জীবতি, ন চাত্মাশ্চর্য্যম্, যতোহর্ভকার্থে
 ধ্রুয়তে, ন ভোগার্থম্ । তথাপি দ্বাশ্চর্য্যামিত্যাহ—তেন তথাভূতেন
 বিনা । তদেবাহ—যস্বিতি । ধনুরেব দ্বিতীয়ং সহায়ো যশ্চ ॥
 (৪১) পৃথা অর্ভকার্থে জীবতীতি যুক্তমেবেত্যাহ—হে সৌম্য ! তং
 ধ্বতরাষ্ট্রং জীবন্তমনুশোচামি । তৎ কিম্ ? যতঃ অধঃ পতন্তম্ । তত্র
 হেতুঃ—পরেতায় মৃতায় ভ্রাত্রে পাণ্ডবে তৎপুত্রদ্রোহেণ যো বিহুদ্রহে
 দ্রোহং কৃতবান্ । কিঞ্চ, জীবতোহপি ভ্রাতুর্মমাপকৃতবানিত্যাহ—যেন
 স্নহৎ ভ্রাতা অহঞ্চ স্বপূর্য্যাঃ সকাশান্নির্ঘাপিতঃ নির্বাসিতঃ ॥

৪২ । অহো খলু বিস্ময়ঃ, জানতোহপি তশ্চৈবং ছশ্চেষ্টিতম্, যতস্বং
 সাধুরপি দুঃখং প্রাপিতোহসীতি, অত আহ—সোহহং হরেঃ প্রসাদাত্তশ্চ
 পদবীং মাহাত্ম্যং পশ্বনু গতবিস্ময়ঃ । অত্র ভূতলে নাগ্নোপলক্ষ্যো গূঢ়ঃ সন্

স্বথং বিচরামি । কথন্তুতস্ত ? মর্ত্যাদিভূতেনৈত্রিশ্বৰ্য্যাচ্ছাদকেন মনুষ্যানু-
করণেন নৃণাং দৃশশ্চিত্তবৃত্তীশ্চালয়তো ভ্রাময়তঃ ॥

৪৩। নমু হরেঃ কিমেবং লীলয়া, যেন স্বভক্তানাং বনবাসাদিক্লেশা
ভবন্তি, স্বস্ত চ দৌত্যে বন্ধনোত্তমাদি-পরাভবঃ ? তদ্বরং তেষামপরাধা-
নস্তরমেব হননম্, নাপরাধোপেক্ষেত্যত আহ—নুনং নিশ্চিতং, ত্রিভিমদৈ-
কুৎপথানামসদ্বৃত্তানাং বধাক্ষেতোঃ প্রপন্নানামার্তিজিহীৰ্ষয়া ঈশোহ্বসময়
এব হস্তং সমর্থোহপি কুরুণামঘমুপৈক্ষত ; তদানীমেব তেষাং বধে সৰ্ব্ব-
দুষ্টিরাজবধো ন স্তাদিত্যাশয়েনেত্যর্থঃ । ‘বিছামদো ধনমদস্তথৈবাভিজনো
মদঃ । এতে মদা মদাক্কানামেত এব সত্যং দমাঃ ॥’ ইতি ত্রয়ো মদাঃ ॥

৪৪। সৰ্ব্বদুর্কৃত্ববধাওর্থমেব ভগবতো জন্মকৰ্ম্মাণি নাশ্বেতি কৈমুত্যা-
ত্বায়েনাহ—অজস্তাপি জন্ম, অকৰ্ত্তুরপি কৰ্ম্মাণি পুংসাং গ্রহণার্থায় কৰ্ম্মস্তু
প্রবৃত্তয়ে ; অশ্রুতা ন চেদেবং, তহি ভগবতো জন্মাদিকথা তাবদাস্তাম্,
কো বাস্তোহপি গুণানাং পরো গুণাতীতো দেহযোগং কৰ্ম্মবিস্তারঞ্চার্থীতীতি ॥

৪৫। তস্মাদেবন্তুতাচিন্ত্যমায়াবিনোদস্ত কথাং কথয়েত্যাহ—তস্ত
প্রপন্নো যেহখিললোকপাস্তেষামশ্লেষাঞ্চ স্বীয়ে অনুশাসনে স্থিতানামর্থায়
প্রয়োজনায় যদ্বষু জাতস্ত ; তীর্থং সংসারতারিণী কীর্তির্ঘশ্চেতি ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াং তৃতীয়স্কন্ধে

প্রথমোহধ্যায়ঃ ॥ ১ ॥

দ্বিতীয়োহধ্যায়ঃ

দ্বিতীয়ে কৃষ্ণবিপ্লোষাদনুশোচন্থোক্তবঃ ।

ক্ষত্রে বালচরিত্রাণি কৃষ্ণশ্চাবর্ণয়ৎ শ্বসন্ ॥ (১)

১—৬ । তদেবং প্রিয়বার্তাং পৃষ্ঠশ্চ উক্তবশ্চ শ্রীকৃষ্ণবিরহোংকণ্ঠ্যাবেশেন
প্রতিবচনাসামর্থ্যমাহ ষড়্ভিঃ—ইতীতি । স্মারিত ঈশ্বরো যশ্চ ॥ (২—৩)
এতদেব কৈমুত্যাগ্নয়েন প্রপঞ্চয়তি—য ইতি দ্বাভ্যাম্ । যঃ পঞ্চবর্ষোহপি,
বাললীলয়েতি কৃষ্ণং কঞ্চিং পরিকল্প্য পরিকল্পিতৈরেব সাধনৈঃ পরিচর্য্যাং
কুর্ক্বন, মাত্রা প্রাতর্ভোজনার্থং প্রার্থিতোহপি তদ্বোজনং নৈচ্ছৎ ।
জরসং বৃদ্ধত্বং গতঃ প্রাপ্তঃ ॥ (৪) শ্রীকৃষ্ণাজ্জিহ্মস্বধয়া সাধু নিবৃত্তঃ ।
তস্মামেব তীব্রেন বিবশত্বাপাদকেন ভক্তিয়োগেন ভৃশং নিমগ্নশ্চ ॥ (৫)
পুলকৈকরুদ্ভিন্নানি উজ্জ স্তিতানি সর্বাণ্যঙ্গানি যশ্চ সঃ ; মীলন্ত্যা দৃশা শুচঃ
অশ্রুণি মুঞ্চন ; তেন বিদুরেণ পূর্ণার্থঃ কৃতার্থো লক্ষিতঃ, যতো ভগবতি
ষঃ মেহন্তশ্চ প্রসবঃ পুরস্তস্মিন্ সংপ্লুতঃ নিমগ্নঃ ॥ (৬) ভগবানেব
লোকতস্মাং, নৃলোকং দেহানুসন্ধানম্ ; উৎসন্ন যত্নকুলসংহারাদি-
ভগবচ্চাতুর্যস্মরণেন বিস্ময়ং প্রাপ্নুবন ॥

৭ । শ্রীকৃষ্ণবিরহেণ সন্তপ্যমানঃ প্রত্যাহ—শ্রীকৃষ্ণ এব দ্যুমণিঃ
সূর্যাস্তশ্চ নিপ্লোচে অন্তময়ে সতি অজগরেণ কালমহাসর্পেণ গীর্ণেষু
গিলিতেষু নো গৃহেষু ত্বৎপৃষ্ঠানাং বন্ধুনাং কিং ত্বু কুশলং ক্রয়াম্ ?

৮ । অনুশোচন্থাহ—ছূৰ্ত্তগো ভাগ্যহীনঃ ; যে সহ বসন্তোহপি
হরিরয়মিতি ন বিহুঃ ;—যথা ক্ষীরসমুদ্রে জাতমুদ্ৰুপং চন্দ্রং তদা তত্রত্যা
মীনাঃ কেবলং কমনীয়ঃ কশিচ্ছলচর ইত্যেব বিহুঃ, ন চামৃতময়মিতি,
তদ্বৎ । যদ্বা, জলে প্রতিবিস্তিতং চন্দ্রং যথেনি ॥

৯ । ভাগ্যহীনত্বাদেব ন বিহুঃ, ন তু জ্ঞানসামগ্র্যভাবাদিত্যাহ—
ইক্ষিতং চিত্তস্থং জ্ঞানস্তীতি তথা, পুরু অতিশয়েন প্রৌঢ়া নিপুণাঃ,

একস্মিন্বেব স্থানে আরমভ্তীতি^১ তথা, এবভ্তুতা অপি ভূতানামাবাসমীধরং সন্তং সাত্বতামৃষভং সাত্বতশ্রেষ্ঠমমগ্রস্ত ॥

১০। যে যাদব। দেবমায়য়া স্পৃষ্টা ব্যাপ্তা যাদবোহয়মস্মদ্বন্ধুরিতি বদন্তি; যে চ শিশুপালাদয়োহসদেবাশ্চৈবৈরমাশ্রিতা নিন্দন্তি, তেবাং বাকৈরান্নি হরাবুপ্তান্নো নিক্ষিপ্তচিত্তস্ত মাদৃশস্ত বুদ্ধির্ন ভ্রাম্যতে, মোহং ন প্রাপ্যতে, অগ্রে তু মুঢ়া এবৈত্যর্থঃ ॥

১১। কোহসৌ হরিরিত্যপেক্ষায়ামাহ— প্রদর্শ্যেতি । ন তপ্তং তপো যৈঃ, অতোহবিতৃপ্তা দৃশো যেষাং তেষাম্; স্ববিষং শ্রীমূর্ত্তিম্, এতাবস্তং কালং প্রকর্ষণে দর্শয়িত্বা যোহন্তুর্হিতবান্, লোকস্ত লোচনমাদায় আচ্ছিত্ত্ব, তাদৃশস্ত্রাগ্রস্ত বিলোকনীয়স্ত্রাভাবাং ॥

১২—১৪। তদেব বিষং বর্ণয়তি ত্রিভিঃ । যন্নর্ত্যালীলাসু ঔপায়িকং যোগ্যম্; স্বস্ত্যপি বিশ্বয়জনকম্, যতঃ সৌভগন্ধৈঃ সৌভাগ্যাতিশয়স্ত পরং পদং পরা কাষ্ঠা । ভূষণানাং ভূষণাশ্ৰঙ্গানি যস্মিন্ ॥ (১৩) দৃশাং স্বস্ত্যয়নং পরমানন্দকরম্, ত্রিভুবনস্থো লোকঃ প্রাণিমাত্রম্, অশ্চ ইদানীম্, ইহ বিধে, অর্কীকৃষ্ণৌ অর্কীচীনসংসারনির্মাণে মনুষ্যানির্মাণে বা, যৎ কৌশলং নৈপুণ্যম্, তৎ কাৎ স্নেহন গতমুপক্ষীগং, নাতঃ পরং তস্ত কৌশলমস্তীত্যেবং মেনে । তন্মূর্ত্তৈবিধাতৃসৃজ্যত্বাভাবেহপি লোকদৃষ্টিরিয়মুক্তা^২ । (১৪) অনুরাগেণ প্লুতো ব্যাপ্তো হাসো রাসো বিনোদঃ লীলাবলোকশ্চ তৈঃ, স্বকৃতহাসাশ্রনস্তরং প্রতিলকো মানো যাভিস্তা দৃগ্ভিঃ সহ অনুপ্রবৃত্তা গচ্ছন্তং তমেবানুগতা ধিয়ো যাসাং তাঃ, কৃত্যে শেষো যাসাং তাঃ, অসমাপিত-কৃত্যা এব অবতপ্তুঃ ॥

১৫। এবভ্তুতবিষপ্রদর্শনে কারণমাহ—স্বীয়াগ্বেব শান্তাগ্রশান্তানি চ রূপাণি । তত্র শান্তরূপেষু ইতরৈঃ পীড়্যমানেষু অনুকম্পিতঃ কৃতানুকম্প

আত্মা যশ্চ । অজোহপি জাত আবিভূতঃ ;—মহাভূতরূপেণ নিত্যসিদ্ধ
এবাগ্নির্ঘথা কাষ্ঠেষাবির্ভবতি, তদ্বৎ । অজশ্চ জন্মানি হেতুঃ—মহান্
মহত্তত্ত্বমংশঃ কার্য্যলেশো যশ্চাব্যক্তশ্চ তন্মহদংশস্তদ্যুক্ত ইতি ॥

১৬—১৭ । ননু কুতোহসৌ পরাবরাণামীশঃ, পারতন্ত্রাপ্রতীতেঃ ?
তত্রাহ দ্বাভ্যাম্ । মামপি এতৎ দুর্কিতক্যং দুর্ঘটকং খেদয়তি, তদেবাহ—
বস্তুদেবগেহে বন্ধনাগারে যজ্জন্মনো বিড়ম্বনমনুকরণম্, ন তু নৃসিংহবদ-
কস্মাদাবির্ভাবঃ, কংসভয়াদিব নিলীয় ব্রজে বাসশ্চ, কালঘবনাদিরিপু-
ভয়াদিব পুরান্মথুরায়া ব্যবাৎসীৎ পলায়ত ॥ (১৭) এতচ্চ হরেশ্চরিতং স্মরতো
মম চেতঃ কস্মভূতং ছনোতি ব্যথয়তি । তদেব দর্শয়তি—যদাহেতি ।
হে তাত ! হে অশ্ব ! যুবাং প্রসীদতং প্রসাদং কুরুতম্ । ন কৃতা নিকৃতিঃ
শুক্লঘণং যৈস্তেষাং নোহস্মাকমিতি বহুবচনস্ত রামাচ্ছাভিপ্রায়ম্ ॥

১৮—২০ । ননু তর্হানীশ্বর এব কিং ন শ্চাৎ ? তব তু শ্রদ্ধা-
মাত্রমেতদिति, তত্রাহ ত্রিভিঃ । কো বা অজ্বিসুরোজয়োর্ঘো রেণুস্ত-
মপি বিজিহ্বন্ সেবমানঃ পুমান্ বিস্মর্তুমীশীত শক্রুয়াৎ ? বিস্কুরন্ দ্র-
বিটপঃ ক্রলতা, স এব কৃতান্তঃ, তেন ॥ (১৯) ন চ তশ্চেশ্বরত্বং সাধনীয়ম্,
ভবদ্বিরপি দৃষ্টত্বাদিত্যাহ—দৃষ্টেতি । যাং সিদ্ধিং সম্যাগ্যোগেন যোগিনঃ
প্রাপ্তুমিচ্ছন্তি ॥ (২০) আহবে যুদ্ধে পার্থশ্চান্নৈঃ পূতা নিম্পাপাঃ
সন্তঃ ॥

২১—২২ । তদেবং পরমৈশ্বৰ্য্যে সত্যপি যদ্বগ্রসেনানুবর্তিহম্, তৎপুন-
রস্মানত্যস্তং ব্যথয়তীত্যাহ—স্বয়ন্ত য এবস্তুতস্তশ্চ তৎ কৈঙ্কর্য্যং নোহস্মান্
বিপ্লাপয়তীত্যান্তরেণান্বয়ঃ । ন সাম্যাতিশয়ো যশ্চ, যমপেক্ষ্যাশ্চ সাম্য-
মতিশয়শ্চ নাস্তীত্যর্থঃ । তত্র হেতবঃ—ত্র্যধীশন্ত্রয়াণাং পুরুষাণাং
লোকানাং গুণানাং বা ঈশঃ, স্বারাজ্যলক্ষ্ম্যা পরমানন্দস্বরূপসম্পত্ত্যৈব
প্রাপ্তসমস্তভোগঃ । বলিং করমর্হণং বা হরক্তিঃ সমর্পয়ন্তিস্চিরকালীনৈ-

লোকপাতৈঃ কিরীটাগ্রেণ ঈড়িতং স্ত্বতং পাদপীঠং যশ্চ সঃ । প্রথমতাং
কিরীটসজ্জট্খনিরেব স্ত্বতিত্বেনোৎপ্রেক্ষ্যতে ॥ (২২) অঙ্গ ! হে বিহর !

ভূতান্ ভূত্যান্, উগ্রসেনে যৎ কিঙ্করত্বম্, তদেবাহ—পরমেষ্ঠিধিক্ষেয়
রাজাসনে নিষপ্লমাসীনং স্বয়ং তিষ্ঠন্, হে দেব ! নিধারয় অবধারয়েতি
শ্রবোধয়ং বিজ্ঞাপিতবান্ ॥

২৩ । এবমনুবৃদ্ধিঃ কৃপণৈবেতি সূচয়ন্ অপকারিষপি তশ্চ কৃপালুতাং
দর্শয়ন্নাহ—অহো আশ্চর্য্যং দয়ালুতায়াঃ, হস্তমিচ্ছয়াপি স্তনয়োঃ সম্ভৃতং
কালকূটং বিষং যমপায়য়ৎ, বকী পুতনা, অসাম্বী দুষ্ঠাপি ধাত্র্যা যশোদায়্যা
উচিতাং গতিং লেভে, ভক্তবেশমাত্রেণ যঃ সদগতিং দত্তবানিত্যর্থঃ ।
ততোহন্তং কং বা ভজেম ?

২৪ । ননু ভাগবতানেব ভগবান্নুগৃহ্নাতীতি প্রসিদ্ধম্ । সত্যম্,
অম্মরানপ্যহং ভাগবতানেব মশ্রে ; যতো ভাগবতা ইব তেহপি ভগবদ্ব্যানাভি-
নিবেশেন ভগবন্তমপরোক্শং পশুন্তীত্যাহ—সংরম্ভঃ ক্রোধাবেশঃ, তেন
মার্গেণাভিনিবিষ্টং চিন্তং যেষাং তান্ ; অতএব সংগ্রামে তাক্ষঃ কশ্যপঃ,
তশ্চ পুত্রং গরুড়ম্ ; অংসে স্কন্ধে স্নানাভায়ুধশ্চক্রায়ুধো হরির্যশ্চ, তম-
চক্ষত অপশন্ । তস্মাৎ তেষপি অস্থানুগ্রহো যুক্ত এবৈত্যর্থঃ । বক্ষ্যতি
চ,—‘তস্মাৎ কেনাপ্যুপায়েন মনঃ ক্লেষণে নিবেশয়েৎ’ ইতি ॥

২৫ । ইদানীং তশ্চাস্তদ্বানপ্রকারং বক্তুমাচিত আরভ্য তচ্চরিতং
সংক্ষেপতঃ কথয়তি—বসুদেবশ্চ ভার্য্যায়াং জাতঃ, ভোজেন্দ্রঃ কংসস্তশ্চ
বন্ধনে বন্ধনাগারে, অস্থাঃ পৃথিব্যাঃ শং স্তথং স্বয়ং চিকীৰ্ষুঃ । অজেন
ব্রহ্মণা ষাচিতঃ সন্ ॥

২৬ । পিত্রা হেতুভূতেন নন্দব্রজম্ ইতো গতঃ, একাদশ সমাঃ
সংবৎসরান্ । গূঢ়ার্চিঃ গুপ্ততেজাঃ ॥

২৭। ব্যহরং অক্রীড়ং, কৃজুর্দ্বির্দ্বিজৈঃ পক্ষিভিঃ সক্ষুলিতা ব্যাপ্তা
অজ্বিপা বৃক্ষা যস্মিন্ ॥

২৮। রুদান্নিবেতি ইবশব্দশ্চ যথাযোগ্যং সর্ষত্রাপ্যম্বয়ঃ । মুক্কো বালশ্চ
যঃ সিংহস্তদ্বদবলোকনং যশ্চ সঃ ॥

২৯। স এবাধিকং বয়ঃ প্রাপ্তঃ সন্ গোধনং চারয়ন্ । কথন্তুতং
গোধনন্ ? লক্ষ্ম্যাঃ শোভাদিসম্পদো নিকেতন্ । সিতা গোবৃষা যস্মিন্
নানাবর্ণে গোসজ্জেষ ; রণন্ শব্দং কুর্ষন্ বেণুর্ঘশ্চ ; অরীরমং রময়ামাস ॥

৩০। ব্যমুদং জঘান্, ক্রীড়নকান্ তৃণাদিভিনির্মিতান্ সিংহাদীন্ যথা ॥

৩১। বিপন্নান্ মৃতান্ গোপান্, গাব ইতি গাশ্চ উথাপ্য, তদেব তোয়ং
প্রকৃতিস্থিতং নির্বিষম্ ॥

৩২। ইন্দ্রপূজাভঙ্গেন কৃতা গবাং পূজৈব গোসবো গোযজ্ঞস্তেন ;
গোপরাজং নন্দম্ ; বিত্তশ্চ চেতি চকারাদিদ্ৰশ্চ মানভঙ্গং কুর্ষন্ ; উরুভারশ্চ
অতিসমৃদ্ধশ্চ ॥

৩৩। কোপাদর্ষতি । গোত্রঃ পর্ষত এব লীলাতপত্রং, তেন ; হে ভদ্র ॥

৩৪। মৃষ্টমুজ্জলম্ ; স্ত্রীগাং মণ্ডলং মণ্ডয়তীতি তথা ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াং তৃতীয়স্কন্ধে
দ্বিতীয়োহধ্যায়ঃ ॥ ২ ॥

তৃতীয়োহধ্যায়ঃ

তৃতীয়ে মথুরামেত্য ব্রজাৎ কংসবধাদিকম্ ।

যৎ কৃতং দ্বারকায়াঞ্চ কৃষ্ণেন তদবর্ণয়ৎ ॥ (১)

১। শমিত্যব্যয়ম্ । পিত্রোঃ সুখশ্চ চিকীর্ষয়েত্যর্থঃ । তুঙ্গাৎ রাজমঞ্চাৎ ; রিপুযুথনাথং কংসম্ ; ব্যাসোরপি বিকর্ষণং পিত্রোঃ সুখার্থম্ ॥

২। ব্রহ্ম বেদং সবিস্তরং ষড়ঙ্গাদিসহিতম্ ; পঞ্চজনোদরবিদারণ-
দ্বারা পুত্রমানীয়েত্যর্থঃ ॥

৩। ভীষ্মককন্যায় কৃষ্ণিণ্যা যে রাজানঃ সমাহূতাঃ ; হ্রস্বত্বমার্ষম্ ; সমাহূতা ইতি পাঠে আকৃষ্টা ইত্যর্থঃ । কেন সাধনেন ? শ্রিয়ো লক্ষ্যাঃ সর্বর্নে সমানেন রূপেণ । যद्यপি তয়া কেবলং শ্রীকৃষ্ণ এবাহূতঃ, ন সর্বে, তথাপি তস্মা লাবণ্যং তেষামাগমনে হেতুরিতি তস্মৈবাহূতা ইত্যুচ্যতে । এষাং মিস্রতাং পশুতাং মুক্তি পদং দধৎ, তয়া সহ গান্ধর্ববৃত্ত্যা পরস্পরসময়-
রূপয়া বুভুষয়া ভবিতুমিচ্ছয়া জহার । কথন্তুতাম্ ? স্বভাগম্, লক্ষ্যাংশত্বাৎ, ত্বয়া স্বাত্মনেহর্পিতত্বাচ্চ । সুপর্ণঃ সুপতনঃ, যদ্বা, সুপর্ণ ইব স্বভাগং সুধামিত্যর্থঃ ; যদ্বা, শ্রিয়ঃ কৃষ্ণিণ্যাঃ সমানং বর্ণয়ং বাচকং যশ্চ সঃ শ্রিয়ঃ সর্বর্ণো রুক্মী ; তেন সমাহূতা যে শিশুপালাদয়ঃ । কিমর্থম্ ? ভীষ্মক-
কন্যয়া সহ তেষাং বুভুষয়া ভূতির্ভবত্বিত্যেতদর্থম্ । তত্র শিশুপালশ্রাহ্বানং বরত্বেন বুভুষয়া ; জরাসন্ধাদীনাং তদ্বিবাহোৎসবেন । শেষং পূর্ববৎ ॥

৪। ককুদ্দিনো বৃষভানবিদ্ধনাসিকান্, বিদ্ধনাসিকান্ কৃত্বেতি বা ।
তৈর্বৃষভৈস্তদমনেন বা ভগ্নো মানো যেষাং, তথাপি তাং গৃধ্যতঃ কাময়-
মানান্, অতএবাজ্ঞান্ শস্ত্রভূতো রাজ্ঞঃ তচ্ছস্ত্রে রক্ষত এব জঘান ॥

५ । यदा अदित्याः कुण्डले दातुं स्वर्गं गतस्तदा प्रभुः स्वतन्त्रोऽपि ग्राम्यः स्त्रीपरतन्त्र इव प्रियायाः सत्यभामायाः प्रियं विधातुमिच्छुः द्युतरुं पारिजातमानीतवान् । यदर्थे यन्निमित्तं, तं श्रीकृष्णः वज्री स्त्रीप्रेरितो योद्धुमधावन् ; स्वकार्यसाधकेन तेन सह युद्धोद्यमस्तथायुक्त एवेत्याह—
क्रीडामुग इति ; अयं वज्री ॥

६ । सूनाभेन चक्रेणोन्मथितं हतं सूतं भोमं दृष्ट्वा तश्च मात्रा धरित्र्या भूम्या आमन्त्रितः प्रार्थितः सन् तश्च तनयाय भगदत्ताय हतशेषं राज्यं दत्त्वा ॥

७ । तद्राज्यपुरे कुजेन भोमेन वा आह्वतास्ताः ; प्रहर्षश्च व्रीडा च अनुरागश्च, तैः प्रहिताः प्रेरिता ये अवलोकान्तैर्जगृहः स्वीकृतवत्यः ॥

८ । आसां योषितां पापीन्, तद्वदन्नरूपः सन् सविधं विवाहोचित-प्रकारसहितं यथा भवति तथा जगृहे ॥

९ । सर्वतः सर्वैर्गुणैः स्वतुल्यानि ; प्रकृतेर्मायाया विविधं भवनं विस्तारस्तदिच्छया ; यद्वा, प्रकृतेर्हेतोर्विविधं भवितुमिच्छया ॥

१० । कालः कालयवनः, रुद्रत आवृणतः, मुचुकुन्दभौमादिभिर्निमित्त-मात्रैः स्वयमेव अङ्गीघनदधातिवान् । तेन च स्वपुंसां तेजः प्रभावं कीर्तिषु दत्तवान् ॥

११ । शम्बरद्विवदवन्नान्त्रानपि कांश्चिन् प्रह्यन्नरामादिभिर्घातयन् अघातयन् ; घातयन्निति वा पाठः । दन्तवक्रादीन् स्वयमेवावधीन् ॥

१२ । नृपानघातयदित्यनुवदः । कथञ्चूतान् ? कुरूक्षेत्रमापततामा-गच्छतां येषां बलैः सैर्गोर्धुः सर्वापि चचाल चकम्पे ॥

१३ । स कृष्णः ; हता श्रीरायुश्च यश्च, भग्न ऊरु यश्च तम्, उर्क्यां शयानं पशुन्नपि न ननन्द, सन्तोषं न प्राप ॥

১৪। অনভিনন্দনপ্রকারমেবাহ—কিয়ানিতি । দ্রোণাদিভিমূলৈঃ
 কারণভূতৈঃ ; যদিতি সঃ অষ্টাদশাক্ষৌহিনীযুক্তঃ ; হ্রস্বস্বমার্ষম্ ।
 ক্ষপিত উরুভারো ভুবঃ । অয়ং কিয়ান্ ? অত্যল্প ইত্যর্থঃ । যস্মান্নদংশৈঃ
 প্রত্ন্যম্নাদিভির্হেতুভূতৈর্হুর্কিঁষহং বলমাস্তে ॥

১৫। তেষাং ন চাত্রাণ্ড উপায়ঃ প্রভবতি, কিন্তু মধুনা য আমদঃ
 সর্বতো মদস্তেন আতাম্রবিলোচনানামেষাং বিবাদো যদা ভবিষ্যতি, তদা
 ইয়ানেবৈষাং বধোপায়ঃ ; অতোহত্মো নাস্তি । একাত্মনোহপি ময্যুত্বে
 সতি স্বয়মেব বিবাদেনাস্তর্দধীরনিত্যর্থঃ ॥

১৬। এবং শ্লোকদ্বয়োক্তং ক্রমেণ সঞ্চিন্ত্য ; স্বরাজ্যে স্থাপয়িত্বা ॥

১৭। ধৃতঃ রক্ষিতঃ ॥

১৮। অন্নজৈর্ভীমাদিভিঃ সহ ॥

১৯। সাংখ্যং প্রকৃতিপুরুষবিবেকম্ ॥

২০। স্নিগ্ধো যঃ স্নিতসহিতোহবলোকস্তেন ; পীযুষকল্পয়া স্নুধাতুল্যায়া ;
 পীযুষধারয়েতি পাঠে স্নুধাপ্রবাহরূপয়া । আত্মনা দেহেন ॥

২১। ক্ষণদয়া রাজ্য্য দত্তঃ ক্ষণোহবসর উৎসবো বা যাসাং স্ত্রীণাম্,
 তাস্মু ক্ষণং সৌহৃদং যশ্চ সঃ ॥

২২। গৃহমেধেষু গৃহধর্মেষু, যোগেষু^২ কামভোগাছ্যপায়েষু, বিরাগ
 ঔদাসীহ্যং জাতমিত্যর্থঃ ॥

২৩। যদা স্বাধীনেষপি ভগবতো বিরাগঃ, তদা দৈবাধীনেষু কো
 বিশ্রান্তেত বিশ্বাসং প্রীতিং বা কুর্যাৎ ? যোগেন চেৎ, যোগেশ্বরং শ্রীকৃষ্ণ-
 মনুভ্রতঃ ॥

२४ । शेषुः शापं ददुः ; भगवतो मतेहभिप्राये कोविदाः
अभिज्ञाः ॥

२७ । पयःशीलादि-बहुगुणोपेता या गावस्ताः ॥

२९ । कथाश्च ; वृत्तिकरौं जीविकापर्याप्ताम् ॥

२८ । भगवदर्पणं यथा भवति ; गोविप्रार्था असवो षेषास्तु ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दौपिकायां तृतीयस्कन्धे

तृतीयोऽध्यायः ॥ ७ ॥

चतुर्थोऽध्यायः

चतुर्थे बहूनिधनं श्रुत्वात्सृज्जानलक्षये ।

उद्धवस्तोपदेशेन क्षत्रा मैत्रेयमागमं ॥ (१)

१ । तैत्राक्षगैरनुज्जाताः ; वारुणीं पैष्टीं मदिराम् ॥

२ । वारुण्येव मैत्रेयं, तस्य दोषेण ; रवो निम्नोचति अस्तं गच्छति
सति ; मर्दनं कदनम् ॥

३ । उपस्पृशु सरस्यत्यामाचम्य ॥

४ । अहंशोक्तः पूर्वमेव द्वारकाम् ॥

५ । तदभिप्रेतं कुलसंहारादिकम् ॥

६ । कृतकेतं कृतवासम्, अकेतनमनाश्रयम् ।

७ । विरजं विरजसं शुद्धसत्त्वमयम्, विदितं लक्षितम्, कौशं
कौशेयम् ॥

८ । अधिश्रित्य उपरि स्थापयित्वा, अपाश्रितः पृष्ठतोऽवष्टकः, अर्भको
बालः कोमलोऽश्वथो येन तम् ; त्यक्तं पिप्लवं विषयसूत्रं येन तम् ;
तथाप्यकृशमानन्दपूर्णम् ॥

৯। দ্বৈপায়নঃ স্নহং সখা চ যশ্চ সঃ, স্বগুরুপুত্রত্বাং ; পরাশরশিষ্যো
মৈত্রেয় ইত্যর্থঃ ॥

১০। প্রমোদেন ভাবেন চ আনতা কঙ্করা যশ্চ ; প্রমোদভা-
নতেতি পাঠে প্রমোদশ্চ ভাবেণ । অনুরাগেণ হাসো যশ্চাং, তয়া সমীক্ষয়া
বিশ্রময়ন্ বিগতশ্রমং কুর্ক্বন্ ॥

১১। হে উদ্ধব ! তে মনসীপ্সিতমন্তঃস্থিতো বেদ বেদ্বি । দানে^২
হেতুঃ—বিশ্বসৃজাং বসুনাঞ্চ মিলিতানাং সত্রে । হে বসো ইতি পুরা
পূর্ব্বেজন্মনি ত্বং বসুরাসীঃ, তদা মৎপ্রাপ্তিকামেন ত্বয়াহমিষ্টঃ, অতন্তং
সাধনং দদামি দাত্ত্বামি, অত্বের্মৎপরাজ্জুথৈর্হুঁপ্রাপম্ ॥

১২। তশ্চ ভাগ্যমভিনন্দতি—স এব^২ ভবো জন্ম তে ভবানাং মধ্যে
চরমঃ, যদ্বশ্বিন্ মদনুগ্রহ আনাদিতো লক্শঃ, যৎ পুনর্মাং রহ একান্তে
বিশদানুবৃত্ত্যা একান্তভক্ত্যা দদৃশ্বান্ দৃষ্টবানসি । এতদ্দ্বিষ্ট্যা ভদ্রং জাত-
মিত্যর্থঃ । নৃলোকান্, নৃশক্বেন জীবাশ্চেষাং লোকানুৎসৃজন্তং বৈকুণ্ঠং
গচ্ছন্তমিত্যর্থঃ ॥

১৩। দদামীতি যদুক্তং, তদেব নির্দিশতি—পুরা পূর্ব্বশ্বিন্ পাদ্বে
কল্পে, আদিসর্গে সর্গোপক্রমে মম মহিমা লীলা অবভাশ্রতে যেন তৎ ॥

১৪। ইত্যেবমাদৃশ্চাসাবুক্তশ্চাহং প্রতিক্ষণং রূপাবলোক এবানু-
গ্রহঃ, তশ্চ ভাজনঃ পাত্রভূতঃ ; প্রতিক্ষণানুগ্রহভাজন ইতি পাঠে প্রতি-
ক্ষণমনুগ্রহশ্চ পাত্রমিতি । শুচঃ অশ্রণি মুঞ্চন্ আবভাষে উক্তবানস্মি ॥

১৫। ন হি স্বাজ্ঞাননিবৃত্তিমাত্রকামোহং, কিন্তু ত্বনিষেবণোৎসুকঃ,
ত্বয়ি চাঘটমানাচরণং দৃষ্ট্বা মে মোহো ভবতি, অতন্তত্ত্বজ্ঞানং দেহীতি
প্রার্থয়িতুমাহ—কো বিতি । চতুষু^১ ধর্ম্মাদিষু ; তথাপি তানহং ন
প্রবৃণোমি । হে ভূমন্ ! ভবৎপদান্তোজনিষেবণোৎসুকোহহম্ ॥

१७ । अघटमानाचरणं दर्शयति—कर्मण्यनीहश्च निःस्पृहश्च, निष्क्रियश्च वा
अभवश्च अजन्मनो, भवो जन्म, कालान्नसुवारिभयाद् दुर्गाश्रयः पलायनक्ष ।
स्वात्मानि रतिर्यश्च तश्च बह्वीभिः प्रीतिर्गृहाश्रम इति यदिह अस्मिन्
विषये विदुषामपि धीः संशयेन शिथिलेते ॥

१९ । किञ्च, मन्त्रेषु प्रसूतेषु संसृ मामाहूय वै अहो पृच्छेः
अपृच्छेः । अकुण्ठितः कालादिना अथङ्गः, सन्ततः सदात्मा संशयादिरहितो
बोधो विद्याशक्तिर्यश्च, मुग्धवदञ्जवत्, अप्रमत्तोहवहितः सन् ॥

१८ । स्वात्मानसुव रहो रहश्च तद्धम्, तश्च प्रकाशकम् ; कस्मै ब्रह्मणे,
सर्वनामत्वमार्थम् । नोहस्माकं ग्रहणायपि क्षमं यदि योग्यं, तर्हि वद ।
उर्ध्वः स्वामिन् ! यद्यतो वृजिनं संसारदुःखमज्जसानायसेन तरिष्यामः ॥

१९ । आवेदितो हार्दो हृदिस्थोहभिप्रायो येन तस्मै ॥

२० । आराधितपादो भगवान्, स एव तीर्थं गुरुसुखादधीतः
अधिगतः तद्वाङ्मविरोधश्च परमाद्ब्रह्मज्ञानश्च मार्गो येन सोहहं देव
श्रीकृष्णं परिवृत्य प्रदक्षिणीकृत्य ॥

२१ । तश्च दर्शनेनाह्लादः, वियोगेनार्तिश्च, ताभ्यां युतः, तश्च
वदर्याश्रमं स्थानं गमिष्यामि ॥

२२ । मृदु परोपद्रवशूत्रम्, तीव्रं दुश्चरम्, दीर्घमाकलान्तम्, तेपाते
तपश्चरत इत्यर्थः । लोकभावनो लोकानुग्रहको ॥

२३ । ज्ञानेन विवेकेन ॥

२४ । विश्रुत्वा विश्वासात् ॥

२५ । यद्यस्मादुविषोर्भृत्याः, स्वभृत्यप्रयोजनसाधकाः सन्तः चरन्ति,
न हि कृतार्थानामग्रं कृत्यमस्तीत्यर्थः ॥

२६ । तद्वाय संराध्या इति अयं भावः—भगवतेव स्मरणमात्रेण
तवापि तद्धमुपदिष्टप्रायम् । अथ केवलं असन्भावनादिनिवृत्तये ज्ञानी

कश्चिदाराधाः, स च त्वाराधो मैत्रेयः, न ह्वम्, ममास्तिक एव
स्वदुपदेशे तस्यादिष्टत्वादिति ॥

२७ । प्रावितोहपनीत उरुस्तपो यश्च ; यमस्वसूर्यमुनायाः पुलिने
तीरे तां निशां क्षणमिव समुषितः ; उपगविरुद्रवः ॥

२८ । ब्रह्मशापेन निधनं प्राप्सेयुः ; यस्मात् त्रयाणां ब्रह्मादीनामधीशो
हरिरप्याकृतिं मनुष्याकारं त्यक्तवान् ॥

२९ । ब्रह्मशापः अपदेशो मिथः यश्च तेन, कालेन स्वशक्तिरूपेण,
अमोघं बाह्जितं यश्च ; न हत्र शापः प्रभुः, किन्तु भगवदिच्छेवेत्यर्थः ॥

३० । मयि उपरते सति ज्ञानमर्हति, ज्ञानयोग्यो भवति, न चाशुः ॥

३१ । मत्तः सकाशादीषदपि नूनो न भवति, यद् यस्माद् गुणैर्विषयैर्न
क्लेशितः ; मद्युनं मद्यियं ज्ञानं लोकश्लोपदिशनिह भूतले तिष्ठतु ॥

३२ । एवमनेनाभिप्रायेण, शक्योनिना वेदकर्त्रा, द्विजे पूजयामास ॥

३४ । अत्रेयां पशूनां पशुतुल्यानाम्, विरुवायनामधीरचित्तानाम् ॥

३५ । मनसेक्षितं चिन्तितम् ॥

३७ । कालिन्द्याः सकाशात् सिक एव विद्वरः कतिपयैर्दिनेः अस्मितं
गङ्गां प्रापद्यत प्राप्तः ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थदीपिकायां तृतीयस्कन्धे

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

পঞ্চমোহধ্যায়ঃ

পঞ্চমে ভগবল্লীলাং ক্ষত্রা পৃষ্ঠো মহামুনিঃ ।

প্রোবাচ মহাদাদীনাং সর্গং তৈশ্চ হরেঃ স্তুতিম্ ॥ (১)

উক্তশ্চতুভিরধ্যায়ৈঃ ক্ষত্রুর্মৈত্রেয়সঙ্গমঃ ।

সংবাদস্ত তয়োঃ স্বকৃষ্ণয়েনাথ নিগততে ॥ (২)

১ । ছ্যানত্যা গঙ্গায়া দ্বারি দ্বারে আসীনম্, ন তু কৰ্মব্যগ্রম্ । তত্র
হেতুঃ—অগাধোহপরিচ্ছিন্নো বোধো যশ্চেতি । মৈত্রেয়শ্চ সৌশীল্য-
মার্জ্জ্ববাদি, গুণাশ্চ করুণাদয়ঃ, তৈরতিতৃপ্তঃ ; সৌশীল্যগুণাভিতৃপ্তমিতি
পাঠে ক্ষত্রুঃ সৌশীল্যাদিভিরভিতৃপ্তং সন্তুষ্টং মৈত্রেয়ম্ ॥

২—১৬ । প্রশ্নানেবাহ—সুখায়েতি পঞ্চদশভিঃ । তৈঃ কৰ্ম্মভিরপি
সুখং বা অগ্রশ্চ দুঃখশ্চ উপারমং বেতার্থঃ ; অথবা অগ্রদ্বা ন বিন্দেত ।
কিং তদিত্যপেক্ষায়াং তশ্চৈব নির্দেশঃ—উপারমং বেতি, ততশ্চ তৈঃ
কৰ্ম্মভিঃ ভূয়ঃ পুনঃপুনঃ দুঃখমেব বিন্দেত । অত্র এবংবিধে সংসারে
নোহস্মাকং যদ্যুক্তং কর্ত্তং যোগ্যম্, তং সৰ্ব্বজ্ঞো ভগবান্ বদেৎ
নিরূপয়তু ॥ (৩) দৈবাৎ প্রাচীনাৎ কৰ্ম্মণো নিমিত্তভূতাৎ কৃষ্ণাদ্বিমুখশ্চ,
অতোহধৰ্ম্মশীলশ্চ, অতঃ সুদুঃখিতস্তানুগ্রহায় ভব্যানি মঙ্গলানি ভূতানি
চরন্তি, ভবন্তঃ পরোপকারস্বভাবা এব ইত্যর্থঃ ॥ (৪) তত্তস্মাৎ হে
সাধুবৰ্ঘ্য ! শং সুখরূপং বহ্নী নঃ আদিশ কথয়, যেন বহ্নীনাং সংরাধিতো
হৃদি স্থিতঃ সন্ তদ্বাধিগম আত্মাপারোক্যম্, তৎসহিতং পুরাণম্ অনাদি-
বেদপ্রমাণকম্ ॥ (৫) কৰোতি কৰ্ম্মাণীত্যাঙ্গীনাং বর্ণয়েতি পঞ্চমশ্লোকে
(নবমে) ক্রিয়ালক্ষকঃ । যথা যেন প্রকারেণ পুরুষরূপেণ কৃতাভ্যাসঃ
সন্ ত্র্যধীশঃ ত্রিগুণমায়ানিয়ন্তা, অতঃ স্বতন্ত্র এব যানি কৰ্ম্মাণি কৰোতি ।

কর্মাণ্যেব বিশেষতঃ পৃচ্ছতি—যথেষ্টাদিনা । নিরীহো নিষ্ক্রিয়ঃ, নিঃস্পৃহো বা, সংস্থাপ্য স্তস্থিরং কৃৎস্না, বৃত্তিং জীবিকাম্ ॥ (৬) স্বে স্বীয়ে, খে হৃদয়াকাশে নিবেশ্য স্থাপয়িত্বা নিবৃত্তা বৃত্তয়ো বস্ত, গুহায়াং যোগমায়ায়াম্, বহুধা ব্রহ্মাদিরূপেণ ॥ (৭) মৎশ্রাণ্ডবতারভেদৈঃ ক্রৌড়ন্ যানি যথা কর্মাণি বিধত্তে কেরোতি । পুনর্বিশেষং প্রষ্টুমোৎসুক্যমাবিষ্করোতি—মন ইতি । স্তল্লোকাঃ পুণ্যকীর্তয়ঃ, তেষাং মৌলিরিবাধিক্যেনোপরি বিরাজ-মানস্তশ্চেত্যর্থঃ ॥ (৮) অধিলোকনাথো লোকনাথাধিপতিঃ, অলোকান্ লোকালোকপর্কিতাবহির্ভাগান্, অচীকুপং কল্পয়ামাস ; যত্র যেষু সর্বাণি যানি সত্ত্বানি, তেষাং নিকারান্তেষাং ভেদঃ অধিকৃতঃ, তত্ত্বংকর্মাধিকারী আশ্রিত ইতি বা ॥ (৯) উত অপি চ যেন প্রকারেণ জীবানামায়া স্বভাবঃ, তৎকৃতং কর্ম, তৎকৃতং রূপম্, তৎকৃত্য অভিধাঃ, তাসাং ভেদং কৃতবান্ । বিশ্বস্রষ্টা স্বয়ধাত্মায়োনিঃ স্বতঃসিদ্ধঃ ॥ (১০) ননু মহাভারতে ত্বয়া সর্কং শ্রুতমেব, কিং পুনঃ প্রশ্নৈস্তত্রাহ—পরে ত্রৈবর্ণিকাঃ, অবরে শূদ্রাদয়ঃ, তেষাং ব্রতানি ধর্ম্মাঃ, মে ময়া^২, অভীক্ষং পুনঃ পুনঃ ; তেষাং শ্রবণেন অতৃপ্তুম তৃপ্তাঃ স্ম, তেষাং তুচ্ছসুখাবহত্বাং । যস্ত তত্র কৃষ্ণকথা-মৃতৌঘঃ সূচিতস্তস্মাদৃতে তত্র স্থলংবুদ্ধির্নাস্তীত্যর্থঃ ॥ (১১) তত্র হেতুঃ—ক ইতি । তীর্থপদঃ কৃষ্ণশ্রাভিধানাং কথামৃতৌঘাং, সত্রেষু সমাজেষু স্মরিভির্নারদাদিভিঃ ॥ (১২) মহাভারতশ্রাণ্ডপ্যত্রৈব তাৎপর্যমিত্যাহ—মুনিঃ কৃষ্ণে বেদব্যাসো ভগবদ্গুণান্ মোক্ষধর্ম্মান্তে নারায়ণীয়োপাখ্যানেন বক্তুমিচ্ছুঃ সন্ অর্থকামাদিবর্ণনস্ত হরিকথায়াং মতিপ্রবেশার্থমেবেত্যাহ—যস্মিন্নিতি । নৃণাং মতিঃ গ্রাম্যসুখানুবাদৈর্দর্ষারভূতৈঃ, নু নিশ্চিতং, হরেঃ কথায়াং গৃহীতা নীতা । তদুক্তমিতিহাসসমুচ্চয়ে—‘কামিনো বর্ণয়ন্ কামান্ লোভং লুক্শ বর্ণয়ন্ । নরঃ কিং ফলমাপ্নোতি কূপেহন্ধমিব

पातयन् ? लोकचिन्तावतारार्थं वर्णयिञ्चात्र तेन तो । इतिहासैः
 पवित्रार्थैः पुनस्तत्रैव निन्दितौ ॥ अत्रथा घोरसंसारबन्धहेतू जनश्च तो ।
 वर्णयेत् स कथं विद्वान् महाकारुणिको मुनिः ?' इति ॥ (१७) हरिकथायां
 मतिप्रवेशश्च फलमाह—सा कथा मतिर्वा, अत्रत्र ग्राम्यासुखे, ततः किमत
 आह—हरेरिति ॥ (१८) एवञ्चुतायां कथायां ये न रमन्ते, तान्
 शोचति—शोच्या ये, तेषामपि शोच्यांश्च, तत्र अविदो भारततांपर्या-
 नभिज्ञान् शोच्यान्, ये तु ज्ञाञ्चापि हरेः कथायां विमुखास्तान्, तेषामपि
 शोच्यानिमिषो योज्यम् । अनिमिषः कालो येषामायुः क्षिणोति क्षपयति ।
 तत्र हेतुः—वृथैव वादगतिस्त्वतयो वाग्देहमनोव्यापारा येषाम् ॥
 (१९) तं तस्मात्, हे कौशारव ! मैत्रेय ! अश्च विश्वश्च शिवाय कथासु
 सारभूतां हरिकथामेवोद्धृत्य नः कौर्त्तय, यथा पुष्पेभ्यो मधु मधुप
 उद्धरति, तद्वद्वृत्त्य ॥

१७ । विशेषतः श्रीकृष्णकथा कथनीयेत्याशयेनाह—स इति । यो
 विश्वसर्गाद्यर्थं पूर्वं गृहीतशक्तिः, स एव पुरुषेषु कृतावतारः सन् पुरुषा-
 नतिक्रम्य वर्तमानानि यानि चकार, तानि विस्तराद्बद ॥

११ । पुंसां निःश्रेयसमेवार्थः प्रयोजनम्, तेन हेतुना पृष्ठः ॥

१८—२२ । बहमानमेवाह—साक्षिती पक्षभिः । अधोःक्षज एवात्मा
 मने यश्च, तश्चात्मनः स्वश्च कौर्त्तिक प्रसङ्गादितन्वता ॥ (१९) हरिर्वदगृहीत
 एतच्छिब्रं न भवति । कुतः ? वादरायणवीर्याजे । ननु वादरायणवीर्याजो
 धृतराष्ट्रोऽपि भवति ? सत्यां, परञ्च ह्ययि ततो विशेष इत्याह—गृहीत
 इति ॥ (२०) ननु तर्हि कथं शुद्धम्, कथं लोकासुग्राहकत्वं ?
 तत्राह—मागुव्याशापादिति । त्रातुर्विचित्रवीर्याश्च फेद्रे फेद्रेत्वेन
 स्वीकृतायां बुजिष्ठ्यायां दास्यां यम एव त्वं जातोऽसि ॥ (२१) किं
 भवानिति कुतः ? यश्च तव ज्ञानोपदेशाय मामादिष्टवान् ; चकारां

स्वयमपि श्रुत्यैवोपदिष्टवानिति ॥ (२२) विश्वस्तित्यादयोहर्था विषया
यासां ताः ॥

२३ । तत्र सृष्टिलीलां वर्णयितुं ततः पूर्कावस्थामाह—इदं विश्वम्
अग्रे सृष्टेः पूर्वं परमात्मा भगवान् एक एवास आसीत् । आत्मानां
जीवानामात्मा स्वरूपम्, विभुः स्वामी च, नाशदृष्टृदृष्टात्प्रकं किञ्चिदासीत् ।
कारणात्तना सत्त्वेऽपि पृथक्प्रतीत्यभावादित्याह—अनानामतूपलक्षणः,
नाना द्रष्टृदृष्टादि, मतिभिर्नोपलक्ष्यते इति तथा ; यद्वा, अकारप्रश्लेषं
विनैवायमर्थः—यः सृष्टौ नानामतिभिरुपलक्ष्यते, स तदा एक एवासौ-
दिति । कुतः ? आश्लेषा या माया, तस्या अनुगतौ लये सति ; यद्वा,
आत्मान एकैकित्वेनावस्थानेच्छायामनुवृत्तायामित्यर्थः ॥

२४—२५ । तत्र प्रथमं मायोद्धवप्रकारमाह द्वाभ्याम्—स वै एष
द्रष्टा सन् दृष्टां नापश्चात्, यत एकराट् एक एव तदा प्रकाशते, तदा
आत्मानमसन्तमिव मेने, दृष्टाभावे द्रष्टृत्वाभावात् । तदाह—स्रष्टा मायात्वाः
शक्त्यो यश्च सः, न त्वसन्तमेव मेने, यतः अस्रष्टा दृक् चिच्छक्ति-
र्यश्चेति ॥ (२५) सा वै द्रष्टृदृष्टानुसन्धानरूपा, सदसदात्तिका कार्यकारण-
रूपा ; यद्वा, सत् दृष्टम्, असत् अदृष्टम्, आत्मा स्वरूपम्, तयोरात्मा यश्चाः,
तश्चास्तद्वृत्तानुसन्धानरूपत्वात् ॥

२६ । कालवृत्त्या कालशक्त्या गुणमय्यां क्लृप्तिगुणायामधोऽक्षजः
परमात्मा आत्मांशभूतेन पुरुषेण प्रकृत्यधिष्ठातृरूपेण वीर्यं चिदाभास-
माधत्त ; वीर्यवान् चिच्छक्तियुक्तः ॥

२७ । कालप्रेरितादव्यक्तादमायातः ; तद्वपदं परित्यज्य महतो
लक्षणम्, अतः पुंलिङ्गनिर्देशः । विज्ञानाश्रयेति सत्त्वप्रधानत्वात्, स्वदेहस्य
विश्वमुच्छूनवीजगतास्त्रुरादिरूपं वृक्षमिव व्याजयन् प्रकाशयन्, यतोऽसौ
तमो नूदतीति तमोऽनूदः ; तद्वृत्तं सात्त्वततन्त्रे—‘विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि

पुरुषाख्याग्रथो विद्मः । प्रथमं महतः श्रद्धं द्वितीयस्र्गुसंस्थितम् । तृतीयं
सर्वभूतस्र्गं तानि ज्ञात्वा विमुच्यते ॥' इति ॥

२८—३० । अहङ्कारोत्पत्तिमाह—सोहपीति सार्द्धाभ्याम् । अंश-
शिचदाभासो निमित्तम्, गुण उपादानम्, कालः स्फोभकः, तदात्मा तदधीनः ।
भगवान् सर्वाध्यक्षः, तदृष्टिगोचरः सन् स्वयमात्मानं व्यकरोत्, रूपान्तर-
मनयत् ॥ (२९) अहङ्कारश्च लक्षणमाह—कार्यामधिभूतम्, कारणमध्यात्मम्,
कर्तृ अधिदैवम्, तेषामात्मा आश्रयः । अत्र हेतुः—भूतेन्द्रियो मनोमयः,
तद्विकारवान् । मन इति देवानामप्युपलक्षणम् ॥ (३०) एतदेव विभागशः
प्रेषणयति—वैकारिक इत्यादिना । वैकारिकः सात्त्विकः, तैजसो
राजसः । देवाश्च वैकारिकाः, वैकारिकाहङ्कारकार्यभूता इत्यर्थः ।
यतो येष्य इन्द्रियाद्यधिष्ठातृभ्यो देवेभ्यो हेतुभ्यः अर्थाभिव्यञ्जनं
शब्दादिप्रकाशो भवति ॥

३१ । तैजसात्त्रेवेत्यययः । ज्ञानेन्द्रियाणां ज्ञानमयानां सात्त्विकत्व-
शक्ता मा भूदित्येवकारः । तामसो भूतस्र्गश्च शब्दश्च आदिः कारणम्,
यतः शब्दात् खमाकाशं भवति, आत्मानो लिङ्गं स्वगुणशब्दरूपेण प्रमापकं
हृदयाकाशतया वा ; यद्वा, लिङ्गं शरीरम्, 'आकाशशरीरं ब्रह्म' इति
श्रुतेः ॥

३२ । नभसः स्वप्नादनुसृतमुद्धृतं स्पर्शं विकूर्क्य रूपान्तरं नयत्,
अनिलं वायुम् । एवं सर्वत्र तन्मात्रद्वारा भूतोत्पत्तिरिति ज्ञातव्यम् ॥

३३ । नभसा सहितः, स्वयङ्कारुबलाहितः, ततः ज्योतिस्तैजः,
लोचनं प्रकाशकम् ॥

३४ । हे भव्य विद्मः ! भावावरावरमिति पाठे भाव्यं कार्यम्,
यद्यदवरमवरं कार्यम्, तेषां कार्य्याणां परैः कारणैरनुसंसर्गादव्ययाद्

যথাসংখ্যং যথাক্রমমুক্তরোত্তরমধিকগুণান্ বিভুঃ । তথা হি নভসঃ শব্দ
এব গুণঃ, অন্ত্যন্যভাবাৎ ; বায়োস্তু স্পর্শঃ, আকাশান্যয়াৎ শব্দশ্চ ; এবং
তেজসন্তৌ চ রূপঞ্চ, অন্তসস্তানি রসশ্চ ; মহাঃ সর্কে ॥

৩৭। দেবা মহদাত্তভিমানিনঃ, বিষ্ণেঃ কলা অংশাঃ, কাললিঙ্গং
বিকৃতিঃ, মায়ালিঙ্গং বিক্ষেপঃ, অংশলিঙ্গং চেতনা, তানি বিত্তস্তে যেষু ।
অতঃ সমত্বেন নানাত্বাৎ পরস্পরাসম্বন্ধাৎ স্বক্রিয়ায়াৎ ব্রহ্মাণ্ডরচনায়াম্
অনীশা অশক্তাঃ সন্তো বিভুং পরমেশ্বরং প্রোচুঃ ॥

৩৮। ‘মিথঃ স্পর্কিষ্যবো দেবা ন মিলন্তুঃ পরস্পরম্ । বিশ্বকর্শণ্য-
নীশানা নির্বিধ্বা হরিমৌড়িরে ॥’ নমামেতি । প্রপন্নানাং তাপোপশমে
আতপত্রং ছত্রম্ ; অত্র হেতুঃ—যশ্চ পদারবিন্দশ্চ মূলং তলং কেত
আশ্রয়ো যেষাম্, তে সংসারদুঃখং বহিদূরত এব উৎক্ষিপন্তি পরিতাজন্তি,
পাত্বাঃ স্বগৃহং প্রাপ্য মার্গশ্রমমিব ॥

৩৯। শ্রমং নিবেদয়ন্ত আহঃ—হে ধাতঃ পিতঃ ! যদ্যস্মাদ্ভবে
সংসারে, আত্মনু আত্মনি সম্বোধনং বা ; শর্ম্ম সূখম্ । ঋতে যদিতি পাঠে
যৎ পাদভজনং বিনা শর্ম্ম ন লভন্তে । নহু জ্ঞানাদজ্ঞানকৃতস্তাপো-
নিবর্ত্ততে, কিং মদজ্জিচ্ছায়াশ্রয়ণেন ? তত্রাহঃ—সবিদ্যাং তদাশ্রয়ণমেব
বিদ্যাপ্রাপকমিত্যর্থঃ ॥

৪০। অজ্ঞাতশ্চাশ্রয়ণাযোগাত্তজ্জ্ঞানসাধনমাহঃ—মার্গন্তি অন্নেবয়ন্তি
যৎ তত্তীর্থপদস্তব পদং বয়ং প্রপন্নাঃ । কৈর্মার্গন্তি ? চন্দঃস্বপর্গৈর্বেদ-
পক্ষিভিঃ, তবৈব মুখপদ্মং নীড়ং যেষাম্ । যথা পক্ষিণো নীড়াভুদ্গতা
ইতস্ততঃ^১ পরিভ্রম্য পুনস্তত্রৈব বিশন্তি, তথা বেদা অপি ত্বত উদগতাস্ত্বেষ্যেব
পর্যবশন্তি ; অতো বেদানাশ্রিত্য ত্বৎপদং মৃগয়ন্ত ইতি । বিবিক্তে অসঙ্গে
মনসি ; কিঞ্চ, অঘমর্ষমঘনাশকমুদমুদকং যাসাং সরিতাং তাসু ;

বরায়া গঙ্গায়াঃ পদমুদগমস্থানম্ ; অতো গঙ্গামনুসেবমানা অপি তদুদগম-
স্থানং ত্বৎপদং প্রাপ্নুবন্তীত্যর্থঃ ॥

৪১ । ননু বিষয়াকৃষ্টচিত্তানাং কুতস্তদন্বেষণম্ ? তত্রাহঃ—যচ্ছুদ্ধয়েতি ।
যচ্ছুদ্ধয়ে অবধায় ধ্যানত্বা, বৈরাগ্যং বলং যশ্চ তেন জ্ঞানেন ধীরা ভবন্তি ।
ননু সরাগে চিন্তে ধ্যানমেব কুতঃ ? তত্রাহঃ—শুদ্ধয়া শ্রবণপূর্ব্বিকয়া
ভক্ত্যা চ সংমূজ্যামানে সংশোধ্যামানে ॥

৪২ । ভক্তানুগ্রহং স্মরন্ত আহঃ—বিধশ্চেতি ॥

৪৩ । অন্তর্যামিতয়া নিত্যসন্নিহিতে, অনর্থকং ব্রজনমিত্যাশঙ্ক্যাহঃ—
যদिति । সানুবন্ধে সোপকরণে ; অসতি তুচ্ছে । পুর্যাং স্বদেহ এব
বসতোহপি যৎ সূদূরং হুপ্রাপম্ ॥

৪৪ । ননু যদি হৃদিস্থশ্রাপি পদাঙ্কং কেষাঞ্চিং সূদূরম্, তর্হি অগ্ৰেষা-
মপি তর্থেব শ্রাৎ, অবিশেষাদিত্যাশঙ্ক্যাহঃ—তানিতি । অসদ্বৃত্তিভির্বিহি-
দুখেঃ, অক্ষিভিরিল্লিইয়েঃ পরাহতং দূরমপহ্নতমন্তঃস্থং মনো যেষাং তে,
অথো অতএব তে নূনং তান্ ন পশ্যন্তি ; বৈ প্রসিদ্ধম্ ; কুতঃ পুনস্তেষাং
তৎসঙ্গঃ শ্রাৎ ? কান্ ? তে তব পদগ্ৰাসো গমনং, তশ্চ বিলাসো বিভ্রমস্তশ্চ
লক্ষ্মীঃ শোভা, তশ্চা যে ত্বল্লীলাকথনাদিভিঃ শোভমানাংস্বত্ত্বজ্ঞানিত্যর্থঃ ।
পথ ইতি লক্ষ্যানিতি চ পাঠে ত্বৎপদগ্ৰাসবিলাসো লক্ষ্যো যেষাং তান্
পথঃ ত্বন্যার্গভূতান্ সতঃ, মার্গান্ বা শ্রবণাদীন্ ন পশ্যন্তীত্যর্থঃ ; যদ্বা, যে
এবন্তুতা ভাগবতাস্তে তানুন্নতান্ নূনং নৈব পশ্যন্তীত্যর্থঃ । সংসঙ্গাভাবেন
হরিকথাশ্রবণাভাবাদ্হৃদিস্থিতমপি তেষাং সূদূরমিতি ভাবঃ ॥

৪৫—৪৬ । এতদেব স্মৃটয়ন্তি—পানেনেতি দ্বাভ্যাম্ । বৈরাগ্যং সারো
বলং যশ্চ বোধশ্চ, তং লক্ষ্যং অদ্বীয়ুঃ প্রাপ্নুয়ুঃ, অকুণ্ঠধিক্ষ্যং বৈকুণ্ঠ-
লোকম্ ॥ (৪৬) আত্মনি সমাধির্মনঃস্থৈর্যাম্, স এব যোগ উপায়ঃ, তশ্চ

বলেন ; জ্ঞানযোগতঃ শ্রমেণ মোক্ষঃ, সংসঙ্গতস্বংকথাশ্রবণাদিনা ত্বনায়াসে-
নৈব ; অহংমমতাবিশিষ্টানাস্তু ন কথঞ্চিদिति ভাবঃ ॥

৪৭—৫০ । তদেবং স্তত্বা প্রার্থয়ন্তে চতুর্ভিঃ—তৎ তস্মাৎ হে আশু !
তে ত্বদীয়া বয়ং যস্মাল্লোকানাং সিন্ধুক্ষয়া ত্বয়া অন্নসৃষ্টাঃ ক্রমেণোৎপাদিতাঃ,
ত্রিভিরাশ্বভিঃ সত্ত্বাদিভিঃ স্বভাবৈঃ, অতএব বিরুদ্ধস্বভাবত্বাদ্বিযুক্তাঃ সন্তুঃ,
যদর্থং সৃষ্টাঃ, তৎ স্ববিহারতন্ত্রং ত্বৎক্রৌড়োপকরণং ব্রহ্মাণ্ডং তুভ্যং তে
প্রতিহর্ত্তবে প্রতিহর্ত্তুং সমর্পয়িতুং ন শকুমঃ । অতস্বং নঃ স্বচক্ষুঃ পরি-
দেহীতি ত্রয়াণাং শ্লোকানাং চতুর্থেনাম্বয়ঃ ॥ (৪৮) অসামর্থ্যমেব
প্রপঞ্চয়িতুং কার্য্যাতিবৈচিত্র্যমাছঃ—ভো অজ ! কালে তত্তদবসরে বলিৎ
ভোগ্যং যাবৎ সাকল্যেন তে তুভ্যং হরাম সমর্পয়াম, যথা যেন প্রকারেণ
অন্নমদাম ভক্ষয়াম ইত্যনেনান্নমাত্রমস্মাকম, ঐশ্বর্যেণ তু ভোগস্তবৈ-
বেতু্যক্তম্ । উভয়েষাং তব চাস্মাকঞ্চ ; যত্র স্থিতা ইমে জীবা অনূহা
অপ্রতূহা নির্কিণ্ণাঃ ; যদ্বা, অনূহাঃ অবিতর্কা নিঃসংশয়া ইত্যর্থঃ । তথা চ
শ্রুতিঃ—‘তা এনমক্রবন্ আয়তনং নঃ প্রজানীহি যস্মিন্ প্রতিষ্ঠিতা অন্ন-
মদাম’ ইতি ॥ (৪৯) অবশুঞ্চ ত্বয়াস্মাকমেবাঞ্চ কার্য্যোপাধীনাং জীবানাং
বৃত্তিঃ পরিকল্পনীয়া, জনকত্বাদিত্যাছঃ—নোহস্মাকং সাংঘানাং স্বকার্য্যাণাম্ ;
যদ্বা, অন্বেতীত্যম্বয়ঃ কারণং তৎসহিতানাং ত্বমেবাণ্ডঃ কারণম্ । অত্র
হেতবঃ—কূটস্থোহবিক্রয়ঃ, পুরুষোহধিষ্ঠাতা, পুরাণঃ পুরাতনঃ ; এতদুপ-
পাদয়ন্তি—ত্বমिति । হে দেব ! অজ এব ত্বং গুণানাং সত্ত্বাদীনাং কৰ্ম্মণাং
জন্মাদীনাঞ্চ যোনৌ কারণভূতয়াং শক্ত্যাং মায়ায়াং প্রথমং রেত আদধে
নিহিতবানসীত্যর্থঃ । কীদৃশম্ ? কবিং সৰ্ব্বজ্ঞং মহত্তত্ত্বরূপম্ ॥ (৫০)
ততঃ হে আশ্বন ! দেব ! মৎপ্রমুখা মহদাদয়ো বয়ং যদর্থং বভূবিম, তৎ
কিং কার্য্যং তে করবাম ? সৃষ্টিমिति চেৎ, তত্রাছঃ—তর্হি নোহস্মভ্যং ত্বং
স্বচক্ষুঃ স্বীয়ং জ্ঞানং শক্ত্যা সহ পরিদেহি প্রযচ্ছ, যস্মাৎ ত্বত্ত এবানুগ্রহো

যেষাম্, তে যদনুগ্রহাস্তেষামস্মাকম্ । ত্রিয়ার্থে ইয়ানেবৈতাবান্ অনুগ্রহো
যেষামিত্যেকং বা পদম্ । তদীয়জ্ঞানক্রিয়াশক্তিভ্যামেব বয়ং সৃষ্টৌ ক্ষমাঃ,
নাগ্রথেষ্যর্থঃ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াং তৃতীয়স্কন্ধে

পঞ্চমোহধ্যায়ঃ ॥ ৫ ॥

ষষ্ঠোহধ্যায়ঃ

ষষ্ঠে তৈরীশ্বরবিষ্টেঃ সৃষ্টিমাহ বিরাটুতনোঃ ।

অধিদৈবাদিভেদঞ্চ তত্রৈব ভগবৎকৃতম্ ॥ (১)

১ । স্বশক্তীনাং মহাদাদীনামসমেত্য অমিলিত্বা সতীনাং স্থিতানাং,
প্রসুপ্তং লোকতন্ত্রং বিশ্বরচনা যাসাম্ ; যদ্বা, প্রসুপ্তজীবোপকরণানাং গতিং
স্থিতিং দৃষ্ট্বা অবিশদিত্যন্তরেণাস্বয়ঃ ॥

২ । কালেন সংজ্ঞা উদ্বোধো যস্মাঃ ; কলয়তি ক্ষোভয়তি স্বকার্য্যা-
নীতি বা কালসংজ্ঞা প্রকৃতিঃ, তাং শক্তিম্, প্রকৃত্যা সহ প্রবেশাৎ ত্রয়ো-
বিংশতিতত্ত্বানামিত্যুক্তম্ ; অন্তর্যামিতয়া প্রাবিশৎ ॥

৩ । চেষ্টারূপেণ ক্রিয়াশক্ত্যা । কস্ম তেবাং ক্রিয়াম্, জীবানা-
মদৃষ্টং বা ॥

৪ । প্রবুদ্ধং কস্মক্রিয়াশক্তির্যস্ম, স ত্রয়োবিংশতের্গণঃ, দৈবেনেশ্বরেণ
প্রেরিতঃ, মাত্রাভিরংশৈঃ, অধিপুরুষং বিরাড্ দেহম্ ॥

৫ । জননমেবাহ—পরেণ দ্বিশ্বরেণ, বিশ্বসৃজাং তত্ত্বানাং গণো মাত্রয়া
চক্ষোভ পরিণতঃ ; স সর্বাত্মনা যস্মিন লোকাঃ স্থিতাঃ ॥

৬। স পুরুষঃ যোহধিপুরুষ ইত্যুক্তঃ । অণুকোষে ব্রহ্মাণ্ডমধ্যে,
সর্বেঃ সত্বেৱনুশায়িভিজীবেঃ সহিতঃ ॥

৭। গৰ্ভঃ কার্যরূপো বিরাট্ । দৈবশক্তিজ্ঞানশক্তিস্তয়া একধা
হৃদয়াবচ্ছিন্নচৈতন্যরূপেণ, কৰ্ম্মশক্তিঃ ক্রিয়াশক্তিস্তয়া দশধা প্রাণরূপেণ ।
প্রাণাদয়ঃ পঞ্চ,—‘নাগঃ কুর্শ্মোহথ কুকরো দেবদত্তো ধনঞ্জয়ঃ’ ইত্যেতে
পঞ্চ, ইত্যেবং বৃত্তিভেদেন দশবিধঃ প্রাণঃ । আত্মশক্তির্ভোক্তৃশক্তিস্তয়া-
ধ্যাত্মাদিভেদেন ত্রিধা আত্মানং বিভক্তং কৃতবান্ ॥

৮। এবং বিভাগে সামর্থ্যায় তস্মোৎকৰ্ম্মমাহ—এষ হীতি । অশেষ-
সত্ত্বানাং প্রাণিনামাত্মা, ব্যাপ্তীনাং তদংশত্বাৎ ; অংশো জীবঃ, অবতারোক্তি-
স্তস্মিন্ নারায়ণাবির্ভাবাভিপ্রায়েণ ॥

৯। পূৰ্ব্বশ্লোকার্থং বিবৃণোতি—সাধ্যাত্মঃ অধ্যাত্মানি ইন্দ্রিয়াণি, তৎ-
সহিতঃ ; বিরাড়িতি সৰ্ব্বত্র ॥

১০। অধ্যাত্মাদিভেদং প্রপঞ্চয়িতুমাহ—স্মরন্থিতি । বিজ্ঞাপিতং
‘যাবৎকালিং তেহজ ! হরাম’ ইত্যাদি ; স্মেন তেজসা চিচ্ছক্ত্যা, অত এতৎ
এবং কৰ্ম্মিষ্ঠামীত্যালোচিতবান্, ‘যশ্চ জ্ঞানময়ং তপঃ’ ইতি শ্রুতেঃ ।
এষাং বিশ্বসৃজাং বিবৃত্তয়ে বিবিধবৃত্তিলাভায় ॥

১১। মে মত্তঃ শৃণু ॥

১২। আয়তনাগ্ৰেবাহ—তস্মাগ্নিরিত্যাদি-চতুর্দশভিঃ । আশ্ৰং নির্ভিন্নং
পৃথগ্জাতং পদং স্বস্থানং স্বাংশেন স্বশক্ত্যা বাচ্য সহাবিশং ; অসৌ
জীবো বক্তব্যং প্রতিপত্ত্বতে শব্দমুচ্চারয়তীত্যর্থঃ । এবং সৰ্ব্বত্র যন্নির্ভিন্নং
দ্বিতীয়ান্তং তদধিষ্ঠানম্, অগ্ন্যাদিপ্রথমাস্তম্ অধিদৈবম্, বাগাদি ইন্দ্রিয়ং
তৃতীয়ান্তমধ্যাত্মম্, প্রতিপত্ত্বব্যমধিভূতম্ ॥

১৩। হরেবিরাজঃ ॥

১৫। ত্বষ্টা আদিত্যঃ ॥

১৬। প্রাণেনেতি প্রাণবদেহব্যাপিনা ত্বগিন্দ্রিয়েণেত্যর্থঃ ॥

১৭। শব্দশ্চ সিদ্ধিং জ্ঞানম্ ॥

১৮। ত্বচং চর্ম, ওষধীঃ ওষধ্যঃ, ত্বগিন্দ্রিয়শ্চৈব স্থানভেদেন বিষয়দ্বয়ং
কণ্ডুঃ স্পর্শশ্চ। অত্র চায়ং নামভেদো দেবতাভেদশ্চেতি দ্বিতীয়স্কন্ধ এব
ব্যাখ্যাতম্ ॥

১৯। কঃ প্রজাপতিঃ ॥

২১। স্বঃপতিঃ স্বর্গশ্চ পতিরিন্দ্রঃ; বার্ত্তয়া ক্রয়বিক্রয়াদিশক্ত্যা;
বৃত্তিং জীবিকাম্ ॥

২২। প্রাপ্যং দেশান্তরম্ ॥

২৪। বিক্রিয়াং সঙ্কল্পাদিরূপাম্ ॥

২৫। আত্মানমহঙ্কারম্, অভিমত্তেহনেনেতি অভিমানো রুদ্রঃ,
কর্ষণা অহংবৃত্ত্যা, কর্ত্তব্যমিতি ক্রিয়াম্ ॥

২৬। সত্বমিতি বুদ্ধিচিত্তয়োরভেদেন নির্দেশঃ, মহানিতি ব্রহ্মা,
চিত্তেন চেতনয়া ॥

২৭। ত্রিলোকোৎপত্তিমাহ—শীর্ষ ইতি। বৃত্তয়ঃ পরিণামাঃ ॥

২৮—২৯। এতদেব প্রপঞ্চয়তি দ্বাভ্যাম্। আত্যন্তিকেন উর্জ্জ্বিতেন,
'পণ' ব্যবহারে, পণায়ন্তে ষাণাদিনা ব্যবহরন্তীতি পণয়ো মনুষ্যাঃ, তাননু
যে তদুপকরণভূতা গবাদয়ন্তেহপি ধরাং প্রপেদিরে ॥ (২৯) তৃতীয়ং
তমঃ, তদীয়েন তামসেন। উভয়োর্জ্জ্বাবাপৃথিব্যোরন্তরং মধ্যং ব্যোম
অন্তরীক্ষং, তদেব ভগবতো নাভিঃ, তামাশ্রিতা রুদ্রপার্ষদাং রুদ্রশ্চ
পার্ষদানাং ভূতাদীনাং গণাঃ ॥

৩০। অবর্ত্তত প্রবৃত্তম্, ব্রহ্ম বেদঃ। যস্ত উনুথত্বাৎ মুখোদ্রবত্বাদ-
বর্ণানাং মুখ্যঃ মুখমিব প্রথমো গুরুশ্চাত্ত্বং, সোহপি মুখতোহবর্ত্ততেত্যনুষঙ্গঃ ॥

অধ্যাপনাদিনা ব্রাহ্মণশ্চ বেদো বৃত্তিঃ, তয়া বৃত্ত্যা সহ ব্রাহ্মণো মুখতো
জাত ইত্যর্থঃ । এবমুত্তরবর্ণত্রয়ে জ্ঞাতব্যম্ ॥

৩১ । ক্ষত্রং পালনরূপা বৃত্তিঃ, তৎ ক্ষত্রমনুব্রতেহনুসৃতঃ^১
ক্ষত্রিয়োহপি বাহুভ্যোহবর্ত্ততেত্যর্থঃ । তদনুব্রতত্বমেবাহ—য ইতি ।
পৌরুষঃ পুরুষশ্চ বিশেষারংশঃ, কণ্টকাক্ষৌরাদয়স্তেভ্যো যৎ ক্ষতমুপদ্রব-
স্তস্মাৎ ত্রায়তে রক্ষতি ॥

৩২ । বিশঃ কৃষ্যাদিব্যবসায়ঃ, লোকশ্চ বৃত্তিকরীর্জীবিকাহেতবঃ ;
তশ্চ বিভোরুকৌঃ প্রবৃত্তাঃ, তদ্বৃদ্ধব উরুজঃ ; বার্ত্তাং জীবিকাং যঃ স্ববৃত্ত্যা
সম্পাদিতবান্ ॥

৩৩ । তস্মাৎ নিমিত্তভূতায়াম্, যশ্চ বৃত্ত্যা বিজ্ঞশ্চক্রযয়া হরিঃ স্বয়মেব
তুষ্যতি ॥

৩৪ । যদ্যস্মাজ্জাতাঃ ; গুরুত্বাৎ, জনকত্বাৎ, বৃত্তিপ্রদত্বাচ্চ হরেরা-
রাধনং তেষাং পরো ধর্ম ইত্যর্থঃ ॥

৩৫ । ভোঃ ক্ষন্তঃ ! দৈবকস্মাত্মরূপিণঃ কালকস্মস্বভাবশক্তিমতো
ভগবতো যোগমায়াবলেন উজ্জ্বলিতমেতদ্বিরাড়রূপমুপাকর্ত্তুং সাকল্যেন
নিরূপয়িতুং কঃ শ্রদ্ধায়াং ইচ্ছেৎ ? ইচ্ছাপ্যাশক্যা, নিরূপণস্ত দূরত ইত্যর্থঃ ॥

৩৬ । অঙ্গ বিহুর ! তথাপি হরেঃ কীর্তিং কীর্ত্তয়ামি, যথাশ্রুতং
গুরুমুখাৎ, তদপি ন সর্কীয়না, কিন্তু যথামতি স্বমত্যনুসারেণ ; অত্যাভিধা
হরিব্যতিরিক্তার্থাভিধানম্, তয়া অসতীং মলিনাং স্বীয়াং বাচং সংকর্ত্তুং
পবিত্রীকর্ত্তুম্ ॥

৩৭ । অজ্ঞাত্বাপি যথামতি কীর্ত্তনে শ্রবণে বা আবশ্যকং কৈবল্য-
মিত্যাহ—একান্ততো লাভং নু নিশ্চিতমাহঃ, শ্রুতেঃ শ্রোত্রশ্চ, উপাকৃত্যয়াং
নিরূপিতায়াম্, উপসংপ্রয়োগং সন্নিধাবর্পণম্ ॥

৩৮। ন চাতীব জ্ঞানে নির্বন্ধঃ কর্তব্যঃ, ব্রহ্মণোহপি তুজ্জের্য়ত্বাদিত্যহ
—আত্মনো হরের্মহিমা যোগবিপক্ষয়াপি ধিয়া সংবৎসরসহস্রান্তেহপি
আদিকবিনা ব্রহ্মণাপি কিমবসিতঃ, কিং জ্ঞাতঃ ? ইতি কাকুত্য়! এতাবা-
নিতি, ন জ্ঞাত এবेत্যুক্তম্ ॥

৩৯। ষদ্যশ্মাং স্বয়মপি আত্মা হরিরাত্মবদ্ভ স্বমায়াগতিমেতাব-
দিতি ন বেদ, অনন্তত্বাৎ ॥

৪০। অতো তুজ্জের্য়ত্বাৎ কেবলং নমস্করোতি—যত ইতি। যশ্চ
জ্ঞানায় প্রবৃত্তা বাচোহপি মনসস্ সহ তমপ্রাপৈত্যব গুবর্তন্ত, তুজ্জের্য়ত্বাৎ।
ন কেবলং বাঙ্গমনসে, অহমহঙ্কারাধিষ্ঠাতা রুদ্রোহপি, ইমে ইন্দ্রিয়াধিষ্ঠাতারো
দেবা অপি, অগ্রে চ।

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ তৃতীয়স্কন্ধে

ষষ্ঠোহধ্যায়ঃ ॥ ৬ ॥

সপ্তমোহধ্যায়ঃ

সপ্তমে সংশয়চ্ছেদি প্রতিনন্দ্য মুনের্বচঃ।

পুনঃ ক্ষত্রো কৃতানা প্রশ্নাঃ সম্যগুদীরিতাঃ^১ ॥ (১)

১। ‘অথ তে ভগবল্লীলাযোগমায়াপবৃংহিতা’ ইत्याদিনা মায়াগুণৈ-
লীলয়া ভগবান্ সৃষ্ট্যাদি করোতীত্যেবং ক্রবাণং মৈত্রেয়ং, ভারত্যা প্রার্থন-
রূপয়া, প্রীগয়ন্নিবেতি অভিপ্রায়াজ্ঞানেনান্ধেপাৎ ॥

২। নির্বিকারশ্চ ক্রিয়াঃ, নিগুণশ্চ গুণাঃ কথং লীলয়েতুক্তিঃ ?
প্রয়োজনাভাবং পরিহরতি, ন বস্তুবিরোধমিতি ভাবঃ ॥

३ । अर्धकवल्लीलापि न युज्यते, वैषम्यादित्याह—उद्यमयति प्रवर्तय-
तीत्याद्यमः, अर्धकश्च क्रीडायां प्रवृत्तिहेतुः कामोहसि ; अग्रतस्तु
वस्तुस्वरणं बालान्तर-प्रवर्तनेन या तश्च क्रीडेच्छा भवति, ईश्वरश्च तु
स्यतस्तुर्पुत्रश्च कथं कामः ? अग्रतः सदा निवृत्तश्च च असङ्गादद्वितीयश्च कथ-
मग्रतश्चिक्रीडिषेत्यर्थः ॥

४ । यच्छोक्यं 'स्वरन् विश्वसृजामीशो विज्ञापितमधोःक्षजः' इत्यादिना
अविद्योपाधेर्जीवश्च भोगार्थमीश्वरः सृष्ट्यादि करोतीति तदप्याक्षेपु मन्नु-
वदति—अस्राक्षीदिति । गुणमव्या आत्मनो जीवश्च कर्तृत्वभोक्तृत्वादि-
मोहोपादिका या माया, तया सृष्टवान् ; तदुक्तं प्रथमे—'यया सम्योहितो
जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकम् । परोहपि मन्नुतेहनर्थं तत्कृतक्षाभि-
पद्यते' इत्यादिना ; अत्र च—'अतो' भागवती माया मायिनामपि
मोहिनी' इति । संस्थापयति पालयति, प्रत्यापिधास्यति प्रातिलोम्येन
तिरोहितं करिष्यति ; आत्मन् प्रत्याभिधास्यतीति पाठान्तरे प्राति-
लोम्येनात्मनि अभितो धारिष्यति ॥

५ । एतच्च जीवश्चाविद्याशयत्वे घटेत, न तु तं सञ्चवतीत्याह—
देशत इति । योहसो देशादिभिरविलुप्तबोधा आत्मा जीवः, ब्रह्म-
स्वरूपत्वात्, स कथमजया अविद्यया युज्येत ? तत्र देशतो दीपप्रभाया
इव लोपो नास्ति, सर्कगतत्वात् ; न कालतो विद्यत इव, नित्यत्वात् ;
नावगतात् स्मृतिवत्, अविक्रियत्वात् ; न स्वतः स्वप्नवत्, सत्यत्वात् ; नाग्रतः
घटादिवत्, अद्वितीयत्वात् । एवमेतैर्यश्च बोधो न लुप्यते, स कथमजया
युज्येत ? अजा चात्राविद्येव, न माया, तस्या अवबोधेन विरोधाभावात् ॥

६ । किञ्च ब्रह्मरूपत्वादिव जीवश्च संसारोहपि न घटत^२ इत्याक्षिपति
—सर्कक्षेत्रेष्ववस्थितो भोज्यापि वस्तुतो भगवानेक एव, चिद्रूपत्वेन-

तद्व्यतिरेकाभावात् । एवञ्च सति अमुञ्च जीवञ्च दुर्भगत्वमानन्दादिलेशः,
कश्चिद्विहेतुभूतेः क्लेशो वा कुतः कश्चिदसम्भवाभावात् ? अत्रुथा ङीश्वरश्चापि
तत्प्रसङ्गः श्रादिति भावः ॥

१ । अज्ञानमेव सङ्कटं दुर्गं तस्मिन् ; तन्नानसं, कश्चलं मोहम्,
परागुद अपाकुरु ॥

८ । चोदित आक्षिप्तः, अयन्निव विस्मयमाविष्कूर्त्स्निव^१, वस्तुतस्तु
गतस्मयः ॥

९ । भगवतोहचिन्त्यशक्तैरौश्वरश्च सेयं माया नयेन तर्केण विरुध्यत
इति यत् ; तर्कविरोधमेवानुवदति—विमुक्तश्चैव पुंसोहविद्यया बन्धनं
कार्पण्यक्षेति ॥

१० । अत्रोदाहरणमाह—यद्यथा अर्थेन शिरश्छेदादिना विनापि
उपद्रष्टुः स्वप्नसाक्षिणो ममेदं शिरश्छिन्नमित्यात्माविपर्ययः केवलं मृशैव
प्रतीयते, तद्वत् ॥

११ । ननु तर्हि ङीश्वरश्चापि किं न प्रतीयेत ? तत्राह—यथा जले
प्रतिबिम्बितश्चैव चन्द्रमसो जलोपाधिकृतः कम्पादिधर्मो दृशते, न
व्वाकाशे स्थितश्च, तथानात्मानो देहादेर्धर्मोहसन्नपि तदभिमानिनो
द्रष्टुरात्मानो जीवश्चैव न ङीश्वरश्चेत्यर्थः ॥

१२ । तन्निवृत्तुपायमाह—स वै अनात्मानो गुणः निवृत्तिधर्मेण या
वासुदेवानुकम्पा, तया च तस्मिन् भक्तियोगः, तेन तिरोधत्तेहृद्यो
भवति । शनैरित्यनेन साधनानुसारेणेत्युक्तम् ॥

१३ । ननु तर्हि सर्वावर्तनिवृत्तिः कदेत्यपेक्षायामाह—यदा ईन्द्रियाणा-
मुपरामो नैश्चल्यम् । क्व ? द्रष्टुरात्मानि अस्तुर्व्यामिरूपे, अधानन्तरमेव ;
क्वञ्चकेशविलयमात्रे दृष्टान्तः—संस्तुप्तश्चेवेति, न तु पुनरुत्थाने ॥

१४। भक्तियोगेन क्लेशनिवृत्तिं दर्शयति—अशेषेति ; गुणानामनुवादः श्रवणं ; आत्मानि मनसि लक्षा, श्रवणकीर्तनापेक्षया संप्रेमध्याने, किं पुनर्न्यायोक्तिः ॥

१५—२०। उत्तरमभिनन्दनात्मानः कृतार्थतामाविष्करोति—संछिन्न इति षड्भिः। चिद्रूपत्वाविशेषेहपि कथमीश्वरस्य जगत्कर्तृत्वादि, कथं वा जीवस्य संसारः ? इति यः संशयो ममासीत्, स तव सूक्तं सोपपत्तिकं वाक्यमेवासिः खड्गस्तन संछिन्नः ; अत इदानीं मे मन उभयत्रापि ईश्वरस्यातन्त्रे जीवपारतन्त्रे च सम्प्रधावति सम्यक् प्रविशति ; एवं वा अबिलुप्तबोधरूपश्रावणः कथमविद्यया बन्धः, कुतो वा तन्निवृत्तिः ? इति मे संशयः ; उभयत्रैति बन्धे मोक्षे चेत्यर्थः ॥ (१६) हे विद्वन् ! यस्मात् त्वया साधु व्यवहृतम् । किं तत् ? हरेः शक्तिर्या आत्मन्या जीवविषया, तदयनं तदाश्रयमेतत् दुर्लभत्वादिकमाभातीति । यद्यस्मात् स्वशिरश्छेदादिवदपार्थम्यवस्तुभूतं निर्मूलं मूलशून्यं ; यस्मादस्य बलं विश्वस्य मूलं स्वाज्ञानं बहिर्बिना नास्ति ॥ (१७) अलङ्कृत्यात् पूर्वं मम संशयो जात इत्याह—यश्चेति । मूढतमो देहात्तासक्तः, यश्च बुद्धेः प्रकृतेः परमीश्वरं प्राप्नुः, तौ सुखं यथा भवति तथा एषेते जीवत इत्यर्थः, संशयक्लेशाभावात् । यस्तु दुःखानुसक्तानेन प्रपन्नं जिहासति, स्वानन्दसंवेदनाभावाच्च हातुं न शक्नोति, स तु क्रिश्नत इत्यर्थः ॥ (१८) इदानीं कृतार्थोहसि, यतस्त्वया संशयश्छिन्नः, केवलं बाधितानुवृत्तिरेवावशिष्टा, सापि युष्मत्प्रसादान्निवर्तिष्यत इत्याह—नात्नोहनात्नः प्रपन्नस्य प्रतीतश्रापि अर्थाभावम् ; अर्थोहत्र नास्ति, किन्तु प्रतीतिमात्रमिति युष्मच्चरणसेवया निश्चित्य तां प्रतीतिमप्यहं परागुदे अपनेष्टामीत्यर्थः ॥ (१९) मधुद्विषः पादयो रतिरासः प्रेमोत्सवः, तीव्रो दुर्कारः, स्वाभाविकः ; वासनं संसारमर्दयति नाशयतीति तथा ॥ (२०) अहो ! दुर्लभं प्राप्नुं

मयेत्याह—दुरापा दुर्लभा ; वैकुण्ठश्च विष्णोस्तल्लोकश्च वा वत्सुर्गं मार्ग-
 भूतेषु महत्सु ; यत्र येषु । महत्सेवया हरिकथाश्रवणम्, ततो हरौ
 प्रेम, तेन च देहाद्यनुसङ्गानमपि निवर्तत इति तात्पर्याम् ॥

२१—२३ । अर्थान्तरं प्रष्टुं तदुक्तमनुवदति—सृष्टेति त्रिभिः । विकारै-
 रिन्द्रियादिभिः सहितानि ; उक्त्या तदर्थैर्विराजं सृष्ट्वा ॥ (२२) अनु-
 प्रविष्टश्च स्वरूपमाह—यमिति ; विराजं विशिनष्टि—यजेति । ते इमे
 विश्वे सर्वे लोकाः ; सबिकाशमसङ्कोचन ॥ (२३) प्राणादयः पञ्च,
 नागादयः पञ्चेत्येवं दशविधः । इन्द्रियाणि च अर्थाश्च इन्द्रियाणि चेति,
 पुनरुक्तिस्तद्देवतालङ्गणार्था, तत्सहितः ; सर्वोपबृंहकत्वात् प्राणश्च
 तत्सहितम् ; एवं त्रिवृत् त्रिविधः प्राणश्चर्या स्मरित उक्तः ; तस्य
 विभूतीर्ब्रह्माद्या विसर्गशब्दाद्याः ॥

२४ । यत्र यासु ; इदं विश्वं तत्तं व्याप्तम् ॥

२५—४२ । 'एवमेतत् पुरा पृष्ठो मैत्रेयो भगवान् किल' इति
 परीक्षित-प्रश्नोत्तरतया विद्वरमैत्रेयसंबादः प्रस्तावितः, अतस्तानेव
 विद्वरेण कृतान् प्रश्नान्हा यावत्समाप्ति । प्रजापतीनां पतिर्ब्रह्मेत्यादीनां
 वर्णयेति वक्ष्यमाणेनावयः । चक्रूपे अकल्पयत्, सर्गान् नवविधान्,
 अनुसर्गान् तद्वेदान् ॥ (२६) हे मित्राया आत्तज ! (२७) संस्थां
 सन्निवेशम् ; सर्गानां संवृहत् संविभागम् ; गर्भस्वेदद्विजोद्धिदाम्—गर्भा
 जरायुजाः, स्वेदात्त द्वाभ्याम् जाताः स्वेदद्विजाः, उद्धिदश्च, तेषाम् ॥
 (२८) सर्गादीनामाश्रयणं सृजतः कुर्वतः ॥ (२९) रूपं लिङ्गम्, शीलमाचारः,
 स्वभावः शमादिसुतो, विकर्षणं विभागम् ॥ (३०) वितानानि विस्तारान् ;
 नैर्ऋत्याश्च च ज्ञानश्च, तदुपायश्च च सांख्याश्च, पथो मार्गान् तन्नक्षेत्रार्थः ॥
 (३१) पाषाणानां पश्चाः प्रवृत्तिः तदेव वैषम्यम् ॥ (३२) निमित्ता-
 न्युपायान्, परम्पराविरोधेन ॥ (३३) ग्रहादीनां कालचक्रे संस्थितिम् ॥

(৩৫) যেন মার্গেণ ভগবান্ সস্তুষ্টেৎ ; যেমামিতি যাদৃশানাম্ ॥ (৩৬)
 অনাপৃষ্টমপি অপৃষ্টমপি ; যদযোগ্যম্, তদ্বক্তব্যমিতি ভাবঃ ॥ (৩৭)
 প্রতিসংক্রমঃ প্রলয়ঃ ; তত্র প্রলয়ে ইমং পরমেশ্বরং শয়ানং রাজানমিব
 চামরগ্রাহিণঃ কে বা তমনুশেরতে শয়ানমনুস্বপন্তি ॥ (৩৮) পুরুষশ্চ
 সংস্থানং জীবশ্চ তত্ত্বম্, পরমেশ্বরশ্চ স্বরূপম্, যেনাংশেন তয়োরৈক্যম্, তথা
 জ্ঞানঞ্চ নৈগমমোপনিষদম্ ॥ (৩৯) যানি সুরিভিঃ প্রোক্তানি তশ্চ জ্ঞানশ্চ
 সাধনানি, তানি চ ব্রুহি । গুরুং বিনৈতন্ন ভবতীত্যাহ—স্বত ইতি ॥
 (৪০) মে প্রশ্নান্ মে মিত্রত্বাৎ স্নিগ্ধত্বাদিতি অন্বয়ভেদান্ন ‘মে’-পদশ্চ
 পৌনরুক্ত্যম্ ॥ (৪১) তত্ত্বোপদেশেন জীবাভয়প্রদানশ্চ ॥ (৪২) পুরাণে
 কল্পতে প্রকাশতে ইতি পুরাণকল্পো বুভুৎসিতোহর্থ আপৃষ্টঃ । পুরাণকল্পো
 যঃ, বহুব্রীহিঃ ; স মুনিপ্রধানঃ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াং তৃতীয়স্কন্ধে

সপ্তমোহধ্যায়ঃ ॥ ৭ ॥

অষ্টমোহধ্যায়ঃ

অষ্টমে সমভূদ্ব্রক্ষা নাভেষু জলশায়িনঃ ।

তমজানন্ জলে বিভ্যৎ তপসাতোষয়ৎ প্রভুম্^১ ॥ (১)

১ । শ্রোতারমভিনন্দতি—সতাং সেবিতুং যোগ্যঃ ; বত অহো, যদ্-
 যস্মাৎ ইহ অস্মিন্ বংশে লোকপালো ধর্মরাজস্বং বভূবিথ জাতোহসি ।
 কথমুতঃ ? ভগবানেব প্রধানভূতো যশ্চ সঃ ; অত্র হেতুঃ—অজিতেতি ।
 প্রতিক্ষণং নূতনয়সি নবীনাং করোষি ॥

२ । अन्नसुखाय महद्दुःखं प्राप्तानाम्, तन्न दुःखं विरमय प्रवर्तये प्रारभे ॥

३-२ । कोहसौ भगवान्, केभ्यश्च ऋषिभ्य आह, कथञ्च ह्यया प्राप्सुम् ? इत्यपेक्षायामाह—आसौ नमिति सप्तभिः । उर्क्यां पातालतले, अकुर्णसङ्गमप्रतिहतज्जानम् ; अतः सङ्घर्षात्, परञ्च श्रीवासुदेवञ्च ॥ (४)

तमेव विशिनष्टि—स्वमेव धिष्यत् स्वयमाश्रयम्, वासुदेवसंज्ञः परमानन्दरूपम्, ध्यानपथेनानुभूय बहु मानयन्तुं सर्वोत्कर्षेण पूजयन्तुम्, प्रेत्यग्धृतमन्तु-
मूर्खीकृतम्, नेत्राण्डुजमुकुलं किञ्चिद्दन्तमालयन्तुम्, रूपालोकेन सन-
कुमारादीनामभ्यादयार्थम् ॥ (५-६) मुनीनां विशेषणं सार्द्धेन—स्वधृष्टा

उदकेनार्द्रैरित । श्रीभागवतश्रवणार्थं सत्यलोकात् पातालमवतरन्तो
निरन्तरं गङ्गामध्यात् एवावतीर्णा इति भावः । चरणावुपधीयेते यस्मिन्
पद्मे तद्वपस्पृशन्तो नमस्तुः । कथञ्चुतम् ? तदाह—यत् पद्मं प्रेमसहितं
यथा भवत्येवं नानोपहारैः पूजयन्ति ; वरार्थाः पतिकामाः ॥ (७)

कृतानि कर्माणि गुणस्तुः । केन ? अनुरागेण श्लक्ष्णं पदानि यस्मिन्, तेन
वचसा ; तानि जानन्तीति तज्ज्ञाः ; सहस्रमेव साहस्रम्, किरौटानां साहस्रे
ये मुनिप्रबेका रत्नोत्तमास्तैः प्रद्योतितमुद्गामफणानां सहस्रं यञ्च
तम्, अन्नपृच्छन्ति पूर्वैर्गणयः ॥ (९) तेन सङ्घर्षेण सनत्कुमाराय

प्रोक्तम् ॥ (८) पारमहंशे धर्म्ये मुख्याः ; विवक्षमाण इत्याद्यनेपदम्,
क्रवादेशञ्च वचेरुभयपदिह्यात् ; अन्विताय अन्नगतय ॥ (९) पुलस्त्ये-
नोक्त इत्यत्रैवमाख्यायिका—पितरं राक्षसभङ्गितं श्रुत्वा पराशरो
राक्षससत्रे प्रवृत्तो वशिष्ठवचनान्निवृत्तः । ततः पुलस्त्येन स्वसन्ततिरङ्गणात्
तूष्ठीन वरो दत्तः—‘पुराणवक्ता भविष्यसि’ इति ॥

१० । तदेवं सङ्घर्षात् सम्प्रदायप्रवृत्तिं प्रदर्शय विभूतिकथनाय
पद्मोद्भवं वक्तुमाह—उदाप्लुतमेकार्णवोदके निमग्नं यद्वदा आसीत्,

তদা অমীলিতদৃক্ অতিরোহিতচিচ্ছক্তিরেব শ্রীনারায়ণো নেত্রে
নিমীলিতবানিত্যর্থঃ । মায়াবিনোদং পরিত্যজ্য স্বাত্মরতো স্বরূপানন্দ^১ এব
কৃতোৎসবঃ, অতএব নিরীহো নিষ্ক্রিয়ঃ সন্ ॥

১১ । কালশক্তেঃ প্রেরণং পুনঃ সৃষ্ট্যবসরে প্রবোধনার্থম্ ; স্বে পদে
অধিষ্ঠানে, বহিবৃত্ত্যভাবে দৃষ্টান্তঃ—যথানল ইতি ॥

১২ । স্বয়া চিচ্ছক্ত্যা সহ বর্ত্তমান এব যোগনিদ্রয়া স্বপন্ । পূর্বমেব
প্রবোধনার্থং নিযুক্তয়া স্বকালশক্ত্যা আসাদিতং প্রাপিতং কস্ম্যতন্ত্রং ক্রিয়া-
কলাপো যশ্চ সঃ, অপীতান্ লীনান্ দদর্শ ॥

১৩ । লোকসৃষ্ট্যর্থমর্থসৃষ্ট্বে অভিনিবিষ্টা দৃষ্টিযশ্চ । কালানুসারিণা
রজোগুণেন বিদ্বঃ ক্ষোভিতঃ সন্, তনীয়ানতিসৃষ্টোহর্থঃ, সৃষ্যান্ প্রসোষ্যন্
উদ্ভবিষ্যন্ নাভিদেশাদুদ্ভূত ইত্যর্থঃ ॥

১৪ । স তনীয়ানর্থঃ পদ্যকোষঃ সন্ উদতিষ্ঠৎ । কস্ম্যপি জীবাদৃষ্টানি
প্রতিবোধয়তি যঃ কালস্তেন ; আত্মা শ্রীবিষ্ণুর্যোনির্যশ্চ ॥

১৫ । তল্লোকাত্মকং পদ্যম্, সর্বান্ গুণান্ জীবভোগ্যানর্থান্ অব-
ভাসয়তীতি তথা তৎ তস্মাজ্জাতম্, স এব বিষ্ণুঃ । উ ইতি সম্বোধনে ।
প্রাবীবিশৎ প্রকর্ষণে অলুপ্তশক্তিরেব অন্তর্য্যামিতরা বিবেশ । তস্মিন্
বিষ্ণুনাধিষ্ঠিতে পদ্যে বিধাতা ব্রহ্মাভূৎ । কথন্তুতঃ ? স্বয়মেব বেদময়ঃ,
ন স্বধ্যয়নেন প্রাপ্তবেদঃ । কোহসৌ ? অদৃষ্টপিতৃকত্বেন যং স্বয়ন্তুবং
বদন্তি, সঃ প্রাক্কল্পান্তে নারায়ণেন সহ নিদ্রয়ৈকীভূত আসীৎ, তস্মিংশ্চ
প্রবুদ্ধে তত এব পদ্যে কল্পে পদ্যদ্বারেণাভিব্যক্তিং প্রাপ্ত ইত্যর্থঃ ॥

১৬ । স চ তস্মিন্ কল্পে চতুর্মুখোহভূদিত্যহ—তশ্চামিতি ।
পরিক্রমন্ তত্রস্থ এব গ্রীবাং চালয়ন্ ; লোকনিরীক্ষণার্থং বিবৃতে
বিচলিতে^২ নেত্রে যশ্চ ॥

११। तस्य च श्रीनारायणोपासनयैवाविभूतज्ज्ञानक्रियाशक्तेर्लोक-
कर्तृत्वम्, न स्वत इति वक्तुं प्रथमं तस्य विमोहमाह—तस्मात् सलिलात्
विक्रममुदगतं कङ्कमाश्रितोऽपि साकल्येन तं कङ्कं लोकतत्त्वज्ञानान्तरं
साक्षात्साविदन् ज्ञातवान्; उ इति विस्मये। कथञ्चुतात्? युगास्तुत्थनः
प्रलयवायुः, तेनावधूर्णं तत्र तत्र प्रकम्पितं यज्जलम्, तस्मात् सर्वत
उन्मिचक्रं यस्मिन् ॥

१८। अविद्वेषस्तस्य वितर्कमाह—सोऽसावहमङ्गपृष्ठे एष कः? अनन्त-
देकमेवैतदङ्गं कुतो वा जातम्? यत्रैतदधिष्ठितम्, तेनाधस्तात् सत्
वर्तमानेन नू निश्चितं भावम्। स इत्थमुद्गीक्ष्येत्यान्तरेणाययः। तथा च
श्रुतिः—‘सोऽपशुत् पुरुरपरि त्रिष्ठन् सोऽमन्त अस्ति वै। तद्वस्त्रिन्निद-
मधितिष्ठति’ इति ॥

१९—२०। तस्य च बहिर्मुखप्रवृत्त्या महतापि कालेन तदप्राप्तिमाह
—स इति द्वाभ्याम्। तस्याङ्गस्य यन्नालम्, तस्य नाडीभिरन्तश्चिद्रेः। यस्त
खरनालस्य पदस्य यन्नालम्, तस्य नाभिर्मधिरानं विचिन्वन् अर्कागगतोऽपि तं
तदा नाबिन्दत ॥ (२०) हे विद्वर! आत्मसर्गं स्वकारणम्; त्रिनेमिः
कालः, अजस्य विषोर्हेतिः सुदर्शनरूपं शब्दम्, देहभाजां नराणां
भयमुत्पादयन्निति संवत्सरशतमतिक्रान्तमित्युक्तं भवति ॥

२१—२२। अन्तर्मुखतया भगवन्तुं दृष्टवानित्याह द्वाभ्याम्। ततो-
हन्वेषणान्निवृत्तः; न प्रतिलङ्कः कामो मनोरथो येन; स्वधिष्यं पद्मम्।
जितेन श्वासनेन निवृत्तं संयतं चित्तं यस्त, अतएवारुत् आश्रितः समाधि-
योगो येन तथाभूतः सन् श्रुषीदत् उपविवेश ॥ (२२) पुरुषायुषा
संवत्सरशतेन कालेनाभिप्रवृत्तः सुसम्पन्नो यो योगस्तन विक्रत
उत्पन्नो बोधो यस्त; यत् पूर्वं विचिन्वन्पि नापशुत्, तं स्वयमेवास्त-
द्दयेहवभातमपशुत् ॥

२०—३१ । यदपशुं, तद्वर्णयति—मृगालेति नवभिः । नवस्वप्यपशु-
दित्यश्वेवानुषङ्गः । मृगालवदगौरश्यामावायतश्च यः शेषस्तुश्च भोगो देहः,
स एव पर्याङ्गस्तस्मिन् । कुत्र स्थिते पर्याङ्के ? फणतपत्रैरायुताः सर्वतो
युक्ता ये मूर्द्धानस्तेषां रत्नानि किरीटस्थानि, तेषां द्युभिः प्रभाभिर्हतध्वान्ते
युगास्ततोये ॥ (२४) कथञ्चुतं पुरुषम् ? हरितोपलाद्रैर्मरकतशिलामय-
पर्कतश्च प्रेक्षां शोभां क्षिपस्तुं स्वलावग्यातिशयेन तिरस्कुर्वन्तुम् ;
सक्त्यावद्भ्रं नीविः परिधानं यश्च तश्च शोभां पीताम्बरेण क्षिपस्तुम् ;
उरुक्कुम्भुर्द्दोहनेकसूवर्णशिखरश्च तश्च अकिरीटेः । रत्नानि च उदधाराश्च
उषधयश्च सौमनश्यानि च, पुष्पसमूहाः सूमनस एव वा तेषां वनश्रजो
वनमाला यश्च ; वेणव एव भुजा यश्च, अङ्घ्रिपा एवाङ्घ्रयो यश्च
स चासौ स च तश्च । अयमर्थः—वदि तस्मिन् माला इव स्थिता रत्नादयो
भवन्ति, वेणवश्च भुजा इव, वृक्षाश्च पादा इव, तर्हि तश्च शोभां
स्वीयरत्नमुक्तातुलसीपुष्पदामभिर्भुजैरङ्घ्रिभिश्च क्षिपस्तुमिति ॥ (२५)
किञ्च, आयामतो दैर्घ्येण विस्तरतश्च स्वमानदेहेन ; मीयतेहनेनेति
मानमुपमानम् ; शोभनश्यामावमानो निरुपमश्च यो देहस्तु न ; यद्वा, सुष्ठु
अमानः अपरिच्छन्नस्तु न ; यद्वा, ताभ्यां स्वरूपप्रमाणेन, अतएव लोकत्रयं
संगृह्यते यस्मिन्, तथा विचित्रानि नानाविधानि दिव्याग्रपूर्वाणि च
आभरणाग्रंशुकानि च, तेषां कृता श्रीः शोभा येन, तेन देहेन विशिष्टम् ।
एवं स्वत एवातिरम्यत्वेऽपि अपाश्रितवेद्यः स्वीकृतालङ्कारो देहो यश्च,
तमपशुं ; यद्वा, केन प्रेक्षां क्षिपस्तुमित्यपेक्षायाम्, एवञ्चुतेन देहे-
नेति सङ्गः ॥ (२६) स्वाभिलषितफलाय विविक्तेः शुद्धैर्वेदोक्तै-
र्मार्गैरभ्यर्चतां पुंसां कामद्वयमङ्घ्रिपद्मं प्रदर्शयन्तुं, किञ्चिदुत्तमया
समर्पयन्तुम् । नथा एवेन्दवस्तेषां मयूखा रश्मयस्तैर्भिन्नाः संभिन्ना अङ्गुलय
एव चारुणि पत्राणि यश्च, तत् ॥ (२७) लोकार्तिहरं स्मितं यस्मिन् तेन ;

परिस्फुरद्वाङ् कुण्डलाभ्यां मण्डितेन ; अधरविष्वदीप्या शोणवदाचरितेन ; शोभननासायुक्तेन सूत्रा शोभनया क्रवा च प्रत्यर्हयन्तुं पूजकान् प्रति-पूजयन्तुं सम्मानयन्तुम् ॥ (२८) कदम्बकिञ्जल्कवङ् पिशङ्गं यद्वासन्तेन मेथलया च नितम्बे स्वलङ्कृतम् । हे वङ्स ! श्रीवङ्सयुक्तेः यदङ्गःस्वल्गं, तञ्च बल्लभेन वङ्गश्चनर्येण हारेण स्वलङ्कृतमित्यर्थः ॥ (२९) महाचन्दनवृक्षरूपकेण निरूपयितुं तं विशिनष्टि—परार्क्ष्यानि श्रेष्ठानि केयूराणि अङ्गदानि मणि-प्रवेकाश्च मण्युक्तमास्तैः पर्यास्ता व्याप्ता दौर्दिग्वा एव सहस्रमनस्ताः शाखा यञ्च । चन्दनवृक्षोऽपि केयूरादितुल्यैः फलपुष्पादिभिर्व्याप्तशाखा भवति । अव्यक्तं प्रधानं मूलमधोभागो यञ्च, यद्वा, अव्यक्तं ब्रह्ममूलं यञ्च, ब्रह्माभिव्यक्तिरूपत्वात् ; *वृक्षश्चापि मूलं न व्यक्तम् । भुवनान्नाकमज्जिपेन्द्रं वृक्षश्रेष्ठम् । अहीन्द्रश्चानन्तश्च भोगैः फणैर्देहावयवैर्वा अधिवीताः संवेष्टिताः स्पृष्टा बल्शाः^१ स्फुक्ता यञ्च ; 'वनस्पते शतबल्शो^२ विरोह' इति श्रुतेः । सोऽपि सर्पैर्वेष्टितो भवति ॥ (३०) प्रेक्षां क्षिपन्त-मित्यत्रैव पर्यतरूपकेण निरूपितमपि विशेषणान्तरेः पुनर्निरूपयति— भगवानेव महौघस्तम् ; चराचराणामोकः स्थानम् । सोऽपि तथा अहीन्द्रश्च बद्धम्, सोऽप्याहीन्द्राणां बद्धः । सलिलेन उपगूढमावृतम्, पर्यतोऽपि मैनकादिसुखा । किरौटसाहस्रमेव हिरण्यशृङ्गाणि यञ्च, सोऽपि मेरूदादिसुखा । यथा पर्यतश्च गर्भे क्वचिं रत्नमाविर्भवति, तथा आविर्भवं स्पृष्टं दृशमानं कौस्तुभरत्नं गर्भे मूर्तिमध्ये यञ्च तम् ॥ (३१) किङ्क, वनमालया निवीतं कर्णलक्षित्वा व्याप्तम् ; आम्नाया वेदा एव मधु-व्रतान्तैः श्रीर्यश्चास्तया ; हरिमिति पर्यतादिरूपमपञ्चत्वं । हरिरसाविति ज्ञातवानित्यर्थः । सूर्यादिभिरगममगम्याम्, स्वस्वव्यापारैराकलयितुमशक्य-मित्यर्थः । किङ्क, त्रिष्वपि लोकेषु धाम मूर्तिर्येषां^३ तै रङ्गणार्थं परि-

ক্রমদ্বিঃ পরিতো ধাবদ্বিঃ প্রাধানিকৈঃ প্রধানং সংগ্রামস্তৎপ্রয়োজনৈঃ
স্বদর্শনাদিভির্হেতুভূতৈর্হুঁরাসদং ছুপ্রাপম্ ॥

৩২। ষদৈবং হরিমপশ্রুৎ, তর্হে'ব তদৈব লোকবিসর্গদৃষ্টিঃ সন্
তশ্চ নাভিসরসি সরোজং শ্বসনং প্রলয়বায়ুং বিয়দাকাশঞ্চ দদর্শ ॥

৩৩। কশ্মবীজং লোকসৃষ্টেঃ কারণম্, রজসা উপরক্তো রজোগুণ-
যুক্তঃ, অতঃ প্রজাঃ সৃষ্টুমিচ্ছন্। ইয়দেব নাভিসরোজাদিপঞ্চকমেব।
বিসর্গে'পি অভিমুখো দত্তচিত্তঃ; অব্যক্তবর্জানি ভগবতি নিবেশিতচিত্তঃ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াং তৃতীয়স্কন্ধে

অষ্টমোহধ্যায়ঃ ॥ ৮ ॥

নবমোহধ্যায়ঃ

নবমে তপসা তুষ্টং দৃষ্ট্বা নারায়ণস্বজঃ।

অস্তৌদেকার্ণবে সীদন্ লোকসর্গচিকীর্ষয়া ॥ (১)

১। ভগবজ্জ্ঞানেনাদ্বয়নঃ কৃতার্থতামাবিকূর্বন্, অজ্ঞাংশ্চ শোচন্যাহ—
জ্ঞাতোহসীতি। সূচিরাদ্বৈকালোপাসনেন, অথ মে ময়া জ্ঞাতোহসি।
নহু অহো দেহভাজামেতদবত্ত্বং দোষঃ। কিং তৎ? যদ্ভগবতস্তব গতিস্তত্ত্বং
ন জ্ঞায়ত ইতি। যতস্বমেব জ্ঞাতুং যোগ্যঃ, সত্যত্বাৎ, নাশ্বদসত্য-
ত্বাদিত্যাহ—ত্বং ত্বন্তোহত্ত্বমাস্তি, যদ্ব্যপ্যস্তুীতি প্রতিভাতি, তদপি শুদ্ধং
সত্যং ন ভবতি। কথমসতঃ প্রতীতিঃ? তত্রাহ—যদ্ব্যতঃ মায়াগুণ-
ক্ষোভাৎ ত্বমেব উর্কর্বহরূপো বিভাসি ॥

২—৩। নহু ত্বমপি সমাঙ্ন জানাসি, যৎ ত্বয়া দৃষ্টং রূপমেতদপি
শুণ্যস্বকমেব, নিগুণং ব্রহ্মৈব তু সত্যম্? তত্রাহ—রূপমিতি দ্বাভ্যাম্।

অববোধরসোদয়েন চিচ্ছক্ত্যাবির্ভাবেণ শশ্বৎ সদা নিবৃত্তং তমো যস্মাৎ, তশ্চ
তব যদেতদ্রূপং ত্বয়ৈব স্বাতন্ত্র্যেণ সতামুপাসকানামনুগ্রহায় গৃহীতমাবি-
কৃতম্, অবতারশতশ্চ শুক্লসত্ত্বায়কশ্চ যদেকং বীজং মূলম্ ; তৎপ্রদর্শনার্থং
গুণাবতারবীজত্বং দর্শয়তি—যন্নাভীতি ॥ (৩) হে পরম! অবিক্রবর্চোহ-
নাবৃতপ্রকাশম্, অতোহবিকল্পং নির্ভেদমতএবানন্দমাত্রম্। এবন্তুতং
যদ্ববতঃ স্বরূপং তৎ, অতো রূপাৎ পরং ভিন্নং ন পশ্যামি, কিন্তু ইদমেব
তৎ ; অতঃ কারণাৎ তে তব অদ ইদং রূপমুপাশ্রিতোহস্মি। যোগ্যত্বাদ-
পীত্যাহ—একমুপাশ্রেষু মুখ্যম্, যতঃ বিশ্বসৃজং বিশ্বং সৃজতীতি, অতএব
অবিশ্বং বিশ্বস্বাদত্বং ; কিঞ্চ, ভূতেন্দ্রিয়ায়কং ভূতানামিन्द्रিয়াণাঞ্চান্নানং
কারণমিত্যর্থঃ ॥

৪। নম্বেবমপি সোপাধিকমেতদর্কাচীনমেবেত্যাশঙ্ক্যাহ—তর্ঘেতদে-
বেদম্। হে ভুবনমঙ্গল ! যতস্তে ত্বয়া নোহস্মাকমুপাসকানাং মঙ্গলায়
ধ্যানে দর্শিতম্ ; ন হি অব্যক্তবস্তুভিনিবেশিতচিত্তানামস্মাকং ত্বয়া
সোপাধিকদর্শনং দাতুং যুক্তমিতি ভাবঃ। অতস্ত্বভ্যাং নমোহনুবিধেম
অনুবৃত্ত্যা করবাম। তহি কিমিতি কেচিন্মাং নাদ্রিয়স্তে ? তত্রাহ—
যোহনাদৃত ইতি ; অসৎপ্রসঙ্গৈর্নিরীশ্বরকৃতকর্কনিষ্ঠৈঃ ॥

৫। আদরেণ তু ত্বাং ভজন্তুঃ কৃতার্থা ইত্যাহ—যে ত্বিতি। শ্রুতি-
বেদঃ, স এব বাতস্তেন নীতং প্রাপিতম্, নাপৈষি নাপযাসি, যে ত্বংকথা-
শ্রবণমত্যাদরেণ কুর্কন্তি, তেষাং হৃদি নিত্যং প্রকাশস ইত্যর্থঃ ॥

৬। ততঃ কিম্ ? অত আহ—তাবদিতি। দ্রবিণাদৌ বিঘ্নমানে
ভয়ম্, গতে শোকঃ, পুনশ্চ স্পৃহা, ততশ্চ পরিভবঃ, তথাপি বিপুলো লোভ-
স্কৃষ্ণা, পুনঃ কথঞ্চিৎ প্রাপ্তে মমেত্যসদাগ্রহঃ, আর্তিমূলং ভয়শোকাদে:
কারণম্, ন প্রবৃণীত নাশ্রয়েত ; ত্বৎপাদাশ্রয়ণমাত্রেণ ভয়াদিনিবৃত্তিঃ, কিং
পুনস্তৎপ্রকাশে সতীতি ভাবঃ ॥

৭। যে নিকামা অপি সন্তুস্বাং নাদ্রিয়ন্তে, তে নরকভাজ ইত্যুক্তম্ ।
যে তু ত্বৎকথাশ্রবণাদিবিমুখাঃ সন্তুঃ কাম্যকর্ষপরাস্তেহতিমন্দা ইত্যাহ—
দৈবেন তে হতধিয়ো নষ্টমতয়ঃ ; প্রসঙ্গাৎ শ্রবণকীর্তনাদিরূপাৎ সর্কচ্ছঃখ-
নিবর্তকাদ্বিমুখানৌদ্ভিয়াণি যেসাম্ ; অকুশলানি অক্ষেমকরাণি ॥

৮। অকুশলত্বমেব দর্শয়তি—ক্ষুচ তুট্ চ ত্রিধাতবশ্চ বাতপিত্ত-
শ্লেস্মাণস্তৈঃ । ইমাঃ প্রজাঃ স্ফুর্ভরেণ স্ফুঃসহেন কামাগ্নিনা, অচ্যুতয়া
রুযা অবিচ্ছিন্নক্ৰোধেন চ পীড়মানাঃ সম্পশ্রুতো মে মনঃ সীদতি ॥

৯। নন্থেবস্তুতয়াঃ সংস্বতেরপরমার্থত্বাৎ কিমর্থং বিষাদঃ ক্রিয়তে ?
তত্রাহ—যাবদिति । আত্মন ইদং পৃথক্ভুং দেহাদিভাবম্, ভগবতস্তব
ইন্দ্রিয়ার্থরূপা যা মায়া, তয়া বলমাধিকাৎ যশ্চ তৎ, তাবৎ ন প্রতি-
সংক্রমেত নোপরমেত ; ছঃখসমূহং প্রাপয়ন্তী, ক্রিয়ণামর্থঃ ফলং যশ্চাম্ ;
পৃথক্ভাদিদ্ভিমতি পাঠে ইদং দেহাদি ভ্ৰুদिति ত্বত্তঃ পৃথক্ পশ্চাদ্ভাবভাবদ-
ব্যর্থ্যপি নোপরমেৎ ॥

১০। নন্থ ভবত্যেবমবিবেকিনাং, বিবেকিনস্ত মুক্তা এবেতি কিং
তেষাং ভক্ত্যা কৃত্যম্ ? অত আহ—অহি আপৃতানি ব্যাপৃতানি চ
তাছার্ভানি ক্লিষ্টানি করণানৌদ্ভিয়াণি যেসাম্ ; রাত্রৌ বিবয়সুখলবোহপি
নাস্তি, যতো নিঃশয়ানাঃ ; স্বপ্নদর্শনেন চ ক্ষণে ক্ষণে ভগ্ননিদ্রাঃ ; দৈবে-
নাইতাঃ সর্কতঃ প্রতিহতা অর্থানাং রচনা অর্থার্থোত্তমা যেসাম্ ॥

১১। তদেবমভক্তানাং সংসারানিবৃত্তিমুক্তা ভক্তানাং তন্নিবৃত্তিমাহ—
ভ্রমিতি । ভক্তিয়োগেন শোধিতে হৃৎসরোজে আস্ স্ তিষ্ঠসি । শ্রুতেন
শ্রবণেন ঈক্ষিতঃ পন্থা যশ্চ সঃ । কিঞ্চ, যশ্চ শ্রবণং বিনাপি ত্বদ্ভক্তা মনসা
যদ্যৎ তব বপুঃ রূপং স্বেচ্ছয়া ধ্যায়ন্তি, তত্তৎ প্রণয়সে প্রকটয়সি, সতাৎ
ত্বদ্ভক্তানামনুগ্রহায় ॥

१२ । भक्तानां निष्कामाणां ह्यमतिमूलभः, नेतरेषामित्याह—
नेति । उपचितैरुर्ज्जितैरुपचारैः पुष्पोपहारादिभिः ; यद्यथा असता-
मभक्तानामलभ्या सर्बभूतदय्या ; प्रसादे हेतुः—एक इत्यादि ॥

१३ । यतः सकामानां भवान् नातिप्रसिदति, अतः कामप्राप्तिः
क्रियामुत्तमं फलं न भवति, किञ्च ह्युप्रीणनमेव । कामसंयोगस्तु
अवाप्तरफलेन प्रेरौचनार्थमित्याह—पुंसामिति । भगवतस्तवाराधनमेव
संश्रुत्वाऽपि क्रियार्थं च श्रेष्ठं क्रियाफलम् । श्रेष्ठत्वे हेतुः—यत्र ह्यपि
अपितो धर्मो न कदाचिन्म्रियते न नशति, कामार्थस्तु धर्मः, कामं दत्त्वा
नशतीत्यर्थः ॥

१४ । अतश्चामेव वयं नता इत्याह—शश्वं सर्बदा स्वरूपचेतत्रेनैव
निरस्तभेदत्त्रमाय ; पुनश्च बोध एव धिषणा विद्याशक्तिर्यश्च, यद्वा,
धिषणमाश्रयः, अतएव परस्मै । तत्र हेतुः—विश्वोद्धवादिनिमित्तं या
माया, तश्चा लीला विलासस्तया रासः क्रीडा यश्च ; ते तुभ्यामिदं नमः
नमनं चक्रुम कृतवन्तो वयम् ॥

१५ । नामग्रहणमात्रतः कैवल्यप्रदत्वेनैर्ध्यां व्याजयन् नमस्करोति—
यश्चेति । अवतारादीनां विडम्बनमनु करणमस्ति येषु ; तत्रावतार-
विडम्बनानि देवकीनन्दन इत्यादीनि, गुणविडम्बनानि सर्बज्ञो भक्तवत्सल
इत्यादीनि, कर्म्मविडम्बनानि गोवर्द्धनोद्धरणः कंसारातिरित्यादीनि, असु-
विगमेहपि विवशा अपि, गुणस्ति केवलमुच्चारयन्ति केवलम् ; शमलं पापम्,
अपावृतं निरस्तावरणम् षतं ब्रह्म प्राप्नुवन्ति ॥

१७ । तत्र गुणावतारकर्म्मणि दर्शयन् प्रणमति—यो वै एकः,
त्रिपां त्रयो ब्रह्मादयः पादाः स्कन्धा यश्च ; प्रत्येकं उरवः प्रेरौहाः
शाखोपशाखा मरीच्यादिमवादिरूपा यश्च तथाभूतः सन् ववृधे, तस्मै
भूवनाकाराय क्रमाय नमः । किं कृत्वा ववृधे ? आत्मा स्वयमेव मूलम-

ধিষ্ঠানং যশ্চ, তৎ প্রধানং ভিষ্ণু গুণত্রয়রূপেণ বিভজ্য । ত্রিপাদ্বমেবাহ—
 অহং ব্রহ্মা গিরিশশ্চ স্বয়ং বিভূবিষ্ণুশ্চেতি স্থিত্যুদ্ধবপ্রলয়হেতবো যে বয়ম্ ;
 এবং ত্রিপাদ্ ভূত্বা যো ববৃধ ইত্যর্থঃ ॥

১৭—১৮ । এবং গুণাবতারকর্মাণিবিড়ম্বনমুক্তা তশ্চৈব তৎকালার্থ্যং রূপং
 তৎ কর্মা চ দর্শয়ন্ প্রণমতি—লোক ইতি দ্বাভ্যাম্ । বিকর্মানিরতো বিক্ক-
 কর্মানিষ্ঠঃ ; কুশলে হিতে, শ্বে আত্মীয়ে, ত্বহুদিতে ত্বয়েব সাক্ষাৎক্লে,
 ভগবদর্চনরূপে কর্মাণি ; উক্তং হি গীতাস্মু—‘যৎ করোষি যদশাসি য-
 জ্জুহোষি দদাসি যৎ । যত্নপশ্চসি কোন্তেয় ! তৎ কুরুষ মদর্পণম্ ॥’ ইতি ।
 তস্মিন্ প্রমত্তঃ অদত্তচিত্তো যাবদ্বর্ততে, তাবদশ্চ লোকশ্চ, অনিমিষায়
 কালায় ॥ (১৮) আস্তাং তাবল্লোকশ্চ কথা, যস্মাৎ কালার্থ্যাৎ ত্বত্তো যদ্-
 দ্বিপরাধিবস্থায়ি ধিক্যং স্থানং, তদাক্রটোহপি বিভেমি । ভীতশ্চ সন্
 ত্বামেবাবরুরুৎসমানঃ প্রাপ্তু মিচ্ছন্ তপস্তপ্তবান্ । কথন্তুতঃ ? বহুসবঃ
 বহবঃ সবা যাগাঃ সংবৎসরা বা যশ্চ ; বহূন্ যাগান্ কৃত্বা
 বহূন্ সংবৎসরান্ বা তপস্তপ্তবানিত্যর্থঃ । অধিমথায় মথাদিকর্মা-
 ধিষ্ঠাত্রৈ ॥

১৯ । ইদানীন্তু তত্তৎকালভাবিলীলাবতারকর্মাণি দর্শয়ন্নাহ—তির্য্যগা-
 দিষু জীবযোনিষু শ্বেচ্ছয়া স্বীকৃতমুক্তিঃ সন্ স্বকৃতধর্মমর্যাদাপালনেচ্ছয়া
 রেমে । বস্ততঃ স্বানন্দানুভবেনৈব নিরন্তবিষয়সুখোহপি যঃ, অতএব
 পুরুষোত্তমঃ, তত্তদুপাধিধর্মাসংস্পর্শাৎ ; তদুক্তং শ্রীগীতাস্মু—‘যস্মাৎ
 ক্ষরমতীতোহহমক্ষরাদপি চোত্তমঃ । অতোহস্মি লোকে বেদে চ প্রথিতঃ
 পুরুষোত্তমঃ ॥’ ইতি ॥

২০—২১ । ইদানীং দৃশ্যমানামেব মূর্তিং প্রণমতি—যোহবিদ্যয়েতি
 স্বাভ্যাম্ । দশাধীঃ পঞ্চ বৃত্তয়ো যশ্চাস্তয়া অবিদ্যয়া নিদ্রাহেতুভূতয়া

অনভিভূতোহপি যো নিদ্রামুবাহ, তস্মৈ তে নম ইত্যুত্তরেণাহ্বয়ঃ । জঠরী-
 কৃতা উদরে প্রবিলাপিতা^১ লোকযাত্রা লোকস্থিতির্যেন ; অহিরেব কশিপুঃ
 শয্যা তস্তাঃ স্পর্শোহনুকুলো যস্তাং তাং নিদ্রাম্ ; ভীমানামুর্খীণাং মালা
 বিদ্বন্তে যস্মিন্ অন্তর্জলে ; নিদ্রাণস্তাবিবেকিনো জনস্ত নিদ্রাসুখমাদৃগিতি
 বিবৃণ্ণন্ প্রদর্শয়ন্ উপহসন্নিত্যর্থঃ ; অতএবান্তর্জলাদিশেষণানি, যদ্বা,
 পূর্বকল্পে শ্রান্তস্ত জনস্ত বিশ্রামসুখং বিবৃণ্ণন্ স্ফারয়ন্ ; তদা তু পরো-
 পকারায় স্বয়ং ছঃসহমপি ছঃখং সোঢব্যমিতি ছোতনার্থং বিশেষণানি ॥
 (২১) কিঞ্চ, যস্ত নাভিপদ্মেব ভবনং তস্মাৎ ; লোকত্রয়মুপকরণং যস্ত,
 যদ্বা, লোকত্রয়স্ত সৃষ্টাদিদ্বারেণোপকরোতীতি তথা, তাদৃশোহহং যদ-
 নুগ্রহেণাসম্ ; উদরে স্থিতো ভবঃ সংসারপ্রপঞ্চে যস্ত ; যোগনিদ্রাবসানে
 বিকসন্নলিনবদৌক্ষণং যস্ত ॥

২২—২৫ । এবং স্তব্ধা প্রার্থয়তে—সোহয়মিতি চতুর্ভিঃ । যদ্যেন
 সত্বেন জ্ঞানেন ভগেন ঐশ্বর্যেণ চ মৃড়য়তে সুখয়তি বিশ্বম্ । দৃশং প্রজ্ঞা-
 মনুস্পৃশতাং যোজয়তু, যথাহং সৃষ্টুং ক্ষমো ভবিষ্যামি ; যতঃ প্রণতি-
 প্রিয়োহসৌ, অহঞ্চ প্রণতঃ ; ন চাত্তঃ প্রার্থনীয়োহস্তি, যতো ভগবান্ ।
 স এব সমস্তজগতাং সূহৃৎ, যতোহসৌ একোহনুস্ব্যতঃ, আত্মা অন্তর্ধ্যামী ॥
 (২৩) আত্মশক্ত্যা রময়া সহ যদ্যৎ কস্ম্য করিষ্যতি, স্ববিক্রমং স্বস্ত
 বিষ্ণোরিব বিক্রমঃ প্রভাবো যস্মিন্, তদ্বিদং বিশ্বং তদাজ্জয়া সৃজতোহপি
 মে চেতঃ স এব যুঞ্জীত প্রবর্তয়তু । কস্ম্যাসক্তিং তৎকৃতং শমলঞ্চ
 বৈষম্যাদিপাপং যথা বিজহাং ত্যক্ষামি ॥ (২৪) অন্তসি জলে সতো
 যস্ত নাভিহৃদাদিহ^২ আসম্ ; বিজ্ঞানে শক্তির্যস্ত মহত্ত্বাত্মকস্ত চিত্তস্ত
 তদভিমানী ; অস্ত রূপমিদং বিশ্বং বিস্তারয়তো মম নিগমস্তাবয়বভূতানাং
 গিরাং বিসর্গ উচ্চারণং মা রীরিষীষ্ট 'হলাস্তং ব্রহ্মবর্চসম্' ইতি শ্রায়েন মা

लुप्यातामित्यर्थः ॥ (२५) विवृक्केप्रेमस्मितेन विजृम्भयन्, विखञ्च विजयाय
उद्धवाय, चकारादम्बदनुग्रहाय चोत्थाय ॥

२६ । स्वप्नं सञ्जवो यस्मात्तम्, तपः शारीर्यं, विद्या उपासना,
समाधिरैकाग्र्यं, तैनिशाम्य दृष्ट्वा यथाशक्ति स्तुत्या श्रास्तुवद्विरराम ॥

२७—२८ । आत्मानो लोकसंस्थानविज्ञाने परिधिद्यतो ब्रह्मणोऽभि-
प्रेतमालङ्क्य तमाहेति ह्ययोरन्यः । तेन प्रलयोदकेन, विषग्लचेतसं,
कश्मलं मोहं शमयन्निवेति समस्तमोहाशमनं दर्शयति ॥

२९ । हे वेदगर्भ ! तद्भ्रातृं विषादकृतमालञ्चं मा गाः । तेनैव
मे दृशमनुष्पृशतादित्यादि यं प्रार्थयते, तदग्रे पूर्वमेव सम्पादितम् ॥

३० । तर्हि कथमहं न जानामीत्यत आह—भूय इति ॥

३१ । भक्तियुक्तः समाहितश्च सद्भास्वनि स्वप्निन् लोके च मां ततः
व्याप्य स्थितं द्रष्टासि द्रक्ष्यसि आत्मानो जीवांश्च ॥

३२ । सर्वत्र मददर्शने मोहो निवर्तत इत्याह—यदा स्थितिः ; प्रति-
चक्षीत पश्चेत् ॥

३३ । तदा च मिथ्याज्ञाननिवृत्तौ मुच्यते इत्याह—यदेति । भूता-
दिभिर्विरहितमात्मानं जीवं, शुक्लं स्वप्नदार्ढ्यं ; स्वरूपेण स्वप्नात्तुभूतेन मया
तत्पदार्थेन उपेतमेकैर्भूतं पश्यान् भवति, तदा स्वराज्यं मोक्षं
प्राप्नोति ॥

३४ । यतो वर्षीयान् वृद्धतरौहत्याधिकोऽस्तीत्यर्थः ॥

३५—३८ । अनुग्रहमेवाह—ऋषिमाद्यमिति चतुर्भिः । यद्यतस्ते
मनो मयि निर्वर्द्धम् ॥ (३६) यद्यस्माद्भूतेः, इन्द्रियैर्गुणैः सत्त्वादिभिः
आत्माना अहङ्कारेण च अयुक्तं मग्नसे ॥ (३७) तूभायं तव, नालेन मार्गेण,
पुष्करञ्च मूलमधिष्ठानं सलिले विचिन्वतो, मयि विचिकिंसायां, भवितव्यमश्ना-
श्रयेण न च दृशते, ततोऽस्ति नास्तीति सन्देहे सति, आत्मा स्वरूपं, मे

ময়া, অবহিরন্তুর্হৃদি দর্শিতঃ ॥ (৩৮) অঙ্গ হে ব্রহ্মন্ ! চকর্থ কৃতবানসি ।
মৎকথৈবাভ্যাদয়ন্তেনাঙ্কিতম্, স এষ বন্ধাভাবো ময়ি মনোনির্বন্ধঃ,
মজ্জ্ঞানং মদ্রপশ্য হৃদি দর্শনম্, মৎস্তুতিঃ, তপোনিষ্ঠা চেতি যৎ, স এষ
সর্বৌহপি মদমুগ্রহঃ ॥

৩৯ । গুণময়ত্বেন প্রতীয়মানমপি নিগুণমেবানুবর্ণয়ন্ ॥

৪০ । তব প্রীত ইতি কিং বক্তব্যমিত্যাহ—য ইতি ॥

৪১ । ন চ মৎপ্রীতেরধিকং কিঞ্চিদস্তীত্যাহ—পূর্তাদিভী রাক্তং সিদ্ধং
যন্নঃশ্রেয়সং ফলং, তন্মৎপ্রীতিরবেতি তত্ত্ববিদাং মতম্ ॥

৪২ । অত্র হেতুমাহ—অহমিতি । আত্মনামহঙ্কারোপাধীনাং জীবানা-
মাত্মা, অতঃ প্রেয়সামতিপ্রিয়াণামপি মধ্যে প্রেষ্ঠঃ প্রিয়তমঃ সন্ নিরবগঃ ;
যৎকৃতে ষদর্থম্ ॥

৪৩ । অতস্তুং কৃতার্থ এব, তথাপি মৎপ্রিয়ার্থং সৃষ্টিং কুর্কিত্যাহ—
সর্বেতি । আত্মা স্বমিদং সর্বং ত্রৈলোক্যম্, যা মযানুশেরতে, তা প্রজাশ্চ
সৃজ । কেন ? আত্মনৈবাত্মনিরপেক্ষেণ । অত্র জ্ঞাপক্যাপেক্ষাভাবমাহ—
সর্ববেদময়েনেতি । আত্মা অহং, যোনিঃ কারণং যন্তোতি জ্ঞানক্রিয়া-
শক্ত্যাতিশয়ং সৃচয়তি—যথাপূর্বমিতি + তবাত্মাভ্যাসোহপ্যস্তীভ্যুক্তম্ ।
মযানুশেরত ইতি স্থিতানাংভিব্যক্তিমাত্রমেব কর্তব্যমিত্যান্যাসম্বমুক্তম্ ॥

৪৪ । ইদং সৃজ্যং ব্যজ্য প্রকাশ্য পদ্মনাভঃ স্বেন শ্রীনারায়ণস্বরূপেণ
তিরোদধেহৃদগ্ৰো বভূব ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াং তৃতীয়স্কন্ধে

নবমোহধ্যায়ঃ ॥ ৯ ॥

दशमोऽध्यायः

दशमे कालसम्प्रागं प्रतिबक्तुं तद्बुधः ।

प्राकृतादिविभागेन सर्गस्तु दशधोच्यते ॥ (१)

२ । मे मया, वदस्व वद ; भासयस्व इति वा पाठः ॥

३ । सङ्घोदितः प्रार्थितः ; हृदिस्थानेवाह, न तू ते प्रशान्तेन
विश्रुता इत्यर्थः ॥

४ । आश्रानि श्रीनारायणे, आश्रानं मन आवेश ॥

५ । अक्षसञ्चूतो ब्रह्मा यदधिष्ठाय स्थितः ; कर्त्तरि क्तः । तत् पद्मम्,
अन्तश्च बिलोक्य । कथञ्चूतम् ? पद्ममन्तश्च, तेन प्रलयकालेन कृतं वीर्यां
यश्च, तेन वायुना कम्पितं बिलोक्य श्रुपादित्युत्तरेणाश्रयः ॥

६ । विवृद्धं विज्ञानं बलक्षं यश्च ; श्रुपात् सर्षः पीतवान् ॥

७ । पुष्करं पद्मम्, प्राक् लीनान् त्रीन् लोकान् कल्पितास्त्रिं शक्यामि ॥

८ । भगवता श्रयं करणीये कर्मणि चोदितो नियुक्तः सन् तदा
पद्मकोषं प्रविशु तमेकमेव पद्मं त्रिधा लोकत्रयरूपेण व्याभाङ्गीद्
विवभाज । एकेन कमलकुसुमेन^१ कथं लोकत्रयसृष्टिरित्यसंभावनां
वारयितुं तश्च विशालतामाह—द्विसप्तधा चतुर्दशलोकरूपेण, उरुधा
ततोऽपि बहुप्रकारेण भावां भावयितुं योग्यम्, अतो न तेन
त्रिलोकिकरणं चित्रमित्यर्थः ॥

९ । त्रिलोकिकरूपेणैव विभागे हेतुमाह—एतावान् त्रिलोकिकरूपो
जीवलोकश्च जीवानां भोगस्थानश्च प्रत्यहं सृज्यश्च संस्थाभेदो रचना-
विशेष उक्तः । ननु परमेष्ठिनोऽपि जीवत्वाविशेषाद्ब्रह्मलोकश्चापि
किमिति प्रत्यहं सृष्टिर्न भवति ? तत्राह—हि यस्मादनिमित्तश्च निष्कामश्च

ধর্মশ্চ বিপাকঃ ফলরূপোহসৌ ; উপলক্ষণমেতৎ । সত্যলোকশ্চ মহঃ-
প্রভৃতিলোকানাং তদ্বাসিনাঞ্চ, ত্রৈলোক্যশ্চ কাম্যকর্মফলত্বাৎ প্রতিকল্প-
মুৎপত্তিবিনাশৌ ভবতঃ, মহঃপ্রভৃতীনাঙ্কুপাসনাসমুচিতনিষ্কামধর্মফলত্বাদ-
দ্বিপরাক্ষপর্য্যন্তং ন নাশঃ । তত্রস্থানাঞ্চ ততঃ পরং প্রায়েণ মুক্তিরিতি ভাবঃ ॥

১০ । কালভেদেন লোকসৃষ্টিভেদং শ্রুত্বা তমেব কালং জিজ্ঞাসুঃ
পৃচ্ছতি—যৎ কালাত্মং লক্ষণং স্বরূপমাখ্য অত্রবীঃ ; কথং কালঃ কল্পাতে,
কিং বা তশ্চ সূক্ষ্মং সূলং বা রূপমিতি যথাবদ্বর্ণয়েত্যর্থঃ ॥

১১ । তত্র সামান্ততঃ কালশ্চ স্বরূপমত্রোচ্যতে, উত্তরাধ্যায়ে তু
বিশেষতঃ । গুণানাং ব্যতিকরো মহাদাদিপরিণামস্তেনৈবাক্রিয়তে যঃ, স
কাল ইতি শেষঃ ; বক্ষ্যতে চৈকাদশে—‘গুণব্যতিকরঃ কালঃ স্বভাবঃ
সূত্রমেব চ’ ইতি । স্বতন্ত্ব নির্বিশেষঃ, অপ্ৰতিষ্ঠিতঃ কাব্যপর্য্যবসিতঃ,
আগন্তুশূন্য ইত্যর্থঃ । এতদেব দর্শয়িতুমীশ্বরঃ সৃষ্ট্যাদি তেনু নিমিত্তভূতেন
করোতীত্যাহ—পুরুষ ইতি । উপাদীয়তে নিমিত্ততয়া স্বীক্রিয়ত ইত্যা-
পাদানম্ । স এব কাল উপাদানং নিমিত্তং যস্মিন্, তমাআনমেব বিশ্ব-
রূপেণাসৃজৎ, স্বব্যতিরেকেণ সৃজ্যাস্ত্যাদ্ভাবাৎ । এতচ্চ বস্তুকথনমাত্রম্,
কালেন নিমিত্তভূতেনাসৃজদিত্যেতাবদেব বিবক্ষিতম্ ॥

১২ । স্বব্যতিরিক্তসৃজ্যভাবং দর্শয়ন্ কালশ্চ সৃষ্টিনিমিত্ততাং দর্শয়তি
—বিশ্বমিতি । বিষ্ণুমায়য়া সংস্থিতং সংহতং ব্রহ্মতন্মাত্রং সৎ বিশ্ব-
মীশ্বরেণ কর্তা কালেন নিমিত্তেন পরিচ্ছিন্নং পৃথক্ প্রকাশিতম্ । অব্যক্তা
মূর্তিঃ স্বরূপং যশ্চেতি স্বতো^১ নির্বিশেষতা দর্শিতা ॥

১৩ । অপ্ৰতিষ্ঠিতত্বং দর্শয়িতুং তৎকার্য্যবিশ্বপ্রবাহস্তাপ্ৰতিষ্ঠামাহ—
যথেন্দানীমস্তি, তথাগ্রে পূর্ব্বমপ্যাসীৎ, পশ্চাদপি তথা ভবিষ্যতি ॥

১৪। এবং সামান্যতঃ কালং নিরূপ্য বিশেষতো নিরূপয়িষ্যন্
তন্নিমিত্তশ্চ সর্গশ্চ পূর্বোক্তানৈব ভেদাননুবদতি—সর্গ ইতি । যস্তু প্রাকৃতো
বৈকৃতশ্চ, স তু দশমঃ । তন্নিমিত্তমেব ত্রিবিধং প্রলয়মাহ—কালেনৈব
কেবলেন নিত্যঃ প্রলয়ঃ, দ্রব্যোণ সঙ্কর্ষণমুখাগ্ন্যাদিনা নৈমিত্তিকঃ, গুণৈঃ
স্বস্বকার্যং গ্রসদ্বিঃ প্রাকৃতিকঃ ॥

১৫—৩১ । তানৈব সর্গান্ প্রপঞ্চয়তি—আত্ম ইত্যাদিনা যাবদধ্যায়-
সমাপ্তি । মহতো লক্ষণম্—আত্মনো হরেঃ সকাশাদ্গুণানাং বৈষম্যমিতি ।
অহমঃ অহঙ্কারশ্চ ; তশ্চ লক্ষণম্—যত্নেতি । দ্রব্যাদয়ো বক্ষ্যমাণাস্ত্রয়ঃ
সর্গাঃ ॥ (১৬) তন্মাত্রো ভূতসর্গঃ, ভূতস্বক্ষ্মসর্গ ইত্যর্থঃ । দ্রব্যশক্তিমান্
মহাভূতোৎপাদকঃ ; জ্ঞানকর্মেন্দ্রিয়াত্মকশ্চতুর্থঃ ॥ (১৭) পঞ্চমো
বৈকারিক ইন্দ্রিয়াধিষ্ঠাতারো দেবা মনশ্চ, ষষ্ঠস্ত তমসঃ পঞ্চপর্কীবিদ্যায়াঃ ।
অবুদ্ধিজীবানামাবরণং বিক্ষেপশ্চ, তাং করোতীত্যবুদ্ধিকৃৎ, তশ্চ ॥ (১৮)
মে মত্তঃ শৃণু । অনুদ্ধেগেন শ্রোতব্যতামাহ—যদ্বিষয়া মেধা সংসারং
হরতি, তশ্চ হরেলীলা, যদ্বা, ইয়মিতি তমআদিসর্গরূপা, রজোভাজ
ইতি ব্রহ্মরূপশ্চেত্যর্থঃ । অস্মিন্ পক্ষে অবুদ্ধিকৃত ইতি প্রথমান্তোহনব-
ধানকৃত ইত্যর্থঃ ॥ (১৯) মুখমিব প্রথমং কৃতো মুখাসর্গঃ । তস্মুবাং
স্থাবরাণাং, ষড়্ বিধস্ত্রমেবাহ—যে পুষ্পং বিনা ফলন্তি, তে বনস্পত্যঃ ;
ওষধয়ঃ ফলপাকান্তাঃ, লতা আরোহণাপেক্ষাঃ, ত্বক্সারা বেণ্বাদয়ঃ, লতা
এব কাঠিগ্ণেনারোহণানপেক্ষা বীরুধঃ ; যে পুষ্পেঃ ফলন্তি, তে দ্রুমাঃ ;
তেবাং সাধারণং লক্ষণমাহ—উর্দ্ধং শ্রোত আহারসঞ্চারো যেসাম্, তমঃপ্রায়া
অব্যক্তচৈতন্যাঃ, অন্তঃস্পর্শাঃ স্পর্শমেব জানন্তি, নাগ্রাৎ, তদপ্যন্তরেব, ন
বহিঃ ; বিশেষিণঃ অব্যবস্থিতপরিণামাণ্ডনেকভেদবন্তঃ ॥ (২০) তির্য্যক্-
শ্রোতসাং সর্গমাহ—তিরশ্চামিতি, স চাষ্টাবিংশতিভেদঃ । তিরশ্চাং
লক্ষণম্—অবিদঃ স্বস্তনাদিজ্ঞানশূণ্ঠাঃ, ভূরিতমস আহারাদিমাত্রনিষ্ঠাঃ,

ब्राह्मणा ब्राह्मणैर्नैवेष्टमर्थं जानन्ति ; इति अवेदिनो दीर्घानुसन्धान-
 शृङ्गाः ; तथा च श्रुतिः—‘अथेतरेषां पशूनामशनापिपासे एवाभिविज्ञानं
 न विज्ञातं वदन्ति, न विज्ञातं पशुन्ति, न विदुः श्वसन्तम्, न लोकालोकौ’
 इति ॥ (२१—२४) अष्टाविंशतिभेदानेवाह—गवादय उष्ट्रान्ता द्विशफाः
 द्विध्रान्ता नव, खरादयश्चमर्यान्ता एकशफाः षट्, खादयो गोधात्ताः पञ्चनथा
 द्वादशम्, एवमेते भूचराः सप्तविंशतिः । मकरादयो जलचराः, कक्कादयश्च
 खगाः, अबूचरत्वेनैकीकृत्य गृहीताः ; तदेवमष्टाविंशतिभेदा भवन्ति ।
 तेषु कृष्णरुक्मिणीगौरगवया मृगविशेषाः । अत्रेवामपि, तिर्यक्प्राणिना-
 मतेष्वेव यथायथमनुर्भावः ॥ (२५) अध आहारसङ्कारो यश्च, सोहर्षाक्-
 श्रोताः ; ह्रस्वत्वमार्धम् । नृणां सर्गे नृणां लक्षणम्—रजः अधिकं
 येषु ते ॥ (२६) एते क्रयो वैकृता एव, न केमिवद्विभयात्प्रकाः ।
 देवसर्गश्च वैकृत इत्यनुषङ्गः । वैकारिकश्च देवसर्गः प्राकृतेषु पूर्वमेव
 प्राकृतः, अयञ्च ततो न्यानत्वादवैकृतः, देवसर्गत्वात् तदनुभूतश्च । सन-
 कुमारदीनां सर्गश्च प्राकृतो वैकृतश्च देवत्वेन मनुष्यत्वेन च सृज्यते
 इत्यर्थः ॥ (२७—२८) वैकृतश्च देवसर्गेऽष्टविधः । तत्र विवृधादय-
 स्त्रयो भेदाः, गङ्गापारस एकः, यङ्गरक्षांश्च एकः, भूतप्रेतपिशाचा एकः,
 सिद्धचारणविद्याधरा एकः, किन्नरादय एकः, आदिशक्तां किम्पूरुवाश्वमुखादयः ।
 एतच्च विंशत्याये स्पष्टं भविष्यति ॥ (३०) गुणव्यात्यये सर्गे ब्राम्यन्
 ब्रमणशीलो ब्रमिः, स तु अविशेषो ब्राम्यद्ब्रमिः, तत्रां नद्यां ब्रमते
 नादिर्नास्तुः, तद्वत् सृष्टिसंहारादिरित्यर्थः ॥ (३१) त एवेति, तन्नामानु-
 क्रपाश्चेत्यर्थः ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायां तृतीयस्कन्धे

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

একাদশোহধ্যায়ঃ

তত একাদশে কালঃ পরমাখাদিলক্ষণৈঃ ।

যুগমহন্তরাদিভ্যঃ কল্পমানাদি বর্ণ্যতে ॥ (১)

১—২ । তদেবং সামান্যতঃ কালশ্রোপলক্ষণভূতং গুণব্যতিকরণং দশবিধং নিরূপ্যেদানীং তশ্চৈব বিশেষং নিরূপয়িতুং তৎপরিচ্ছেদ্যং বস্তু লক্ষয়তি দ্বাভ্যাম্ । সতঃ কার্য্যশ্চ বিশেষাণামংশানাং যশ্চরমোহন্ত্যঃ যশ্চাংশো নাস্তি ; অনেকঃ কার্য্যাবস্থামপ্রাপ্তঃ ; অসংযুতঃ সমুদায়া-বস্থাঞ্চ প্রাপ্তঃ । অতএব সদা কার্য্যসমুদায়াবস্থায়োরপগমেহপ্যাস্তি স পরমাণুবিজ্ঞেয়ঃ । কিং তত্র প্রমাণম্ ? অত আহ—যতো যেভ্যঃ সমুদিতেভ্যঃ নৃণাং ব্যবহর্তৃণামৈক্যাদ্রমোহবয়ববুদ্ধিঃ ; তথা চ পঞ্চমে অবয়বিনিরাকরণে বক্ষ্যতি—‘যেষাং সমূহেন ক্রতো বিশেষঃ’ ইতি । কার্য্যানুপপত্ত্যা কল্প্যত ইতি ভাবঃ ॥ (২) সূক্ষ্মমুক্তা স্থূলমাহ—সত এবেতি । যশ্চ চরমোহংশঃ পরমাণুস্তশ্চৈব সতঃ কার্য্যমাত্রশ্চ স্বরূপাবস্থিতশ্চ পরিণামান্তরমপ্রাপ্তশ্চ যৎ কৈবল্যমৈক্যং, স পরমমহান্, পুংস্ত্বস্ত পরমাণু-প্রতিযোগিত্বাৎ । ননু নানাবিশেষবান্ পরস্পরং ভিন্নশ্চ সর্ব্বঃ পদার্থঃ । কথমৈক্যং তশ্চ ? তত্রাহ—অবিশেষো বিশেষবিবক্ষারহিতঃ, নিরন্তরো ভেদবিবক্ষারহিতশ্চ সর্ব্বোহপি প্রপঞ্চঃ পরমমহানিত্যর্থঃ ॥

৩ । যথা সূক্ষ্মঃ স্থূলশ্চায়ং পদার্থঃ, এবং কালোহপ্যানুমিতঃ ; চকারানুধ্যমাবস্থা গৃহ্যতে । সংস্থানং পরমাখাদিবস্থা, তশ্চ ভুক্তির্কর্য্যাপ্তিস্তয়া ভগবানিতি হরেঃ শক্তিঃ, স্বতোহব্যক্তঃ ব্যক্তং ভুঙক্তে বাপ্নোতি পরিচ্ছিনতীতি তথা ; বিভূঃ—উৎপত্ত্যাदिषু দক্ষঃ ॥

৪ । এতদেব প্রপঞ্চয়তি—স ইত্যাদিনা ; সতঃ প্রপঞ্চশ্চ পরমাণুতাং পরমাখবস্থাং যো ভুঙক্তে, স কালঃ পরমাণুঃ । তশ্চৈবাবিশেষং সাকল্যাৎ

षो ङुङ्क्ते, स परममहान् । अयमर्थः—‘ग्रहकर्त्ताराचक्रस्यः’ इत्यादिना
 षण् सूर्यापर्याटनं वक्ष्यते, तत्र सूर्यो यावता परमाणुदेशमतिक्रामति,
 तान् कालः परमाणुः ; यावता च द्वादशराश्राश्रकं सर्वं भुवनकोष-
 मतिक्रामति, स परममहान् संवत्सराश्रकः कालः, तत्रैवावृत्त्या षुग-
 मन्तुरादिक्रमेण द्विपराङ्कान्तमिति ; तथा च पञ्चमे सूर्यगतैव कालादि-
 विभागं वक्ष्यति ॥

५ । इदानीं द्याणुकदिलक्षणपूर्वकं मध्याकालावस्थां कथयति—द्वौ
 परमाणु अणुः श्रां, त्रयोऽणवः त्रसरेणुः, स तु प्रत्यक्ष इत्याह—
 जालार्केति ; गवाक्षप्रविष्टेष्वर्करश्मिषु अवगतः । कोहसौ ? योऽति-
 लघुत्वेन खमेवानुपतन् अगां गतः ; न गामिति पार्थे खमेवानुपतन्
 अवगतः, न तु गां पृथ्वीम् ॥

७ । शतं भागाः क्राटिक्रूपा यस्मिन्, स वेधः ; तैर्बेधैः ॥

९ । ते निमेषास्त्रयः क्षण इत्याग्नताः, ताः काष्ठाः पञ्चदश, एकं लघु ॥

८ । नाडिकाः षट् सप्त वा प्रहरः, स एव यामोऽपि, दिनश्च रात्रेश्च
 चतुर्थो भागः । त्रासे षट्, बुद्धौ सप्त, सन्त्यांशुमुहूर्त्तद्वयं विनेति ज्ञातव्यम् ।
 तत्राप्यनियमार्थो वाशकः, प्रत्यहं तद्वेदानां गणयितुमशक्यत्वात् ॥

९ । नाडिकाया उन्मानमाह—उन्मीयते अनेनेति उन्मानं पात्रं
 षट्पलताम्रविरचितम् ; पञ्च गुण्टा माषः, तैश्चतुर्भिश्चतुरङ्गुलामशलाका-
 रूपेण रचितैः कृतमूलच्छिद्रम्, तेन छिद्रेण यावत् प्रसृपरिमितं जनं
 प्रविशति, तेन च प्लुतं निमग्नं भवति, तान् कालो नाडिका । तत्र
 पलच्छिद्रयोराधिक्ये शीघ्रं निमज्जेत्, अग्रे च बिलम्बेनेति पलशलाकयो-
 नियमः ॥

१० । अहनी अहोरात्रम् ॥

११ । यगासा अयनम्, दिवीत्यश्रोत्ररेणावयः ॥

१२ । देवानामहोरात्रे प्राहः । द्वादश मासाः ॥

१३ । अनेन क्रमेणासौ सूर्यो नित्यमायुः क्षपयतीत्याह—
ग्रहाश्चन्द्रादयः, ऋक्षाण्यश्विणादीनि, तारा अश्वानि नक्षत्राणि, तद्रूपलक्षितं
यं कालचक्रम्, तत्र स्थितः अनिमिषः कालाश्वी विदुरीश्वरः सूर्यः जगत्
द्वादशराश्यात्मकं भुवनकोषं पर्येति पर्यटति ॥

१४ । संवत्सरादिभेदश्च सौरवार्हस्पत्यासौ चान्द्रनाक्षत्रमासभेदेन
द्रष्टव्यः । केचिं पुनरेवमाहः,—यदा शुरुप्रतिपदि संक्रान्तिर्भवति, तदा
सौरचान्द्रमासयोर्युगपत्पक्रमो भवति, स संवत्सरः । ततः सौरमानेन
वर्षे षट् दिनानि वर्द्धन्ते, चान्द्रमानेन षट् दिनानि ह्रसन्तीति द्वादशदिन-
व्यवधानात्तद्वयोरग्रपश्चाद्भावो भवति ; एवं व्यवधानतारतम्येन पक्ष
वर्षाणि गच्छन्ति, तन्मध्ये द्वौ मलमासौ भवतः । ततः पुनः षष्ठं संवत्सरो
भवतीति ॥

१५ । एवञ्चतः कालाश्वी नित्यमप्रमत्तैः पूजनिय इत्याह—य इति ।
सृज्यं कार्यमक्षुरादि तद्विषयां वीजादीनां शक्तिं कालरूपया स्वशक्त्या बहधा
उच्छ्रयन् कार्य्याभिमुखीकुर्वन् दिव्यस्तरौक्ते धावति । कोहसौ भूतभेदो
महाभूतविशेषश्चेजामगुलरूपी सूर्यः ? किमर्थं धावति ? पुंसः पुरुषश्चा-
त्रमाय, त्रमो मोहस्तन्निवृत्तये ; आयुरादिव्यायेन विषयासक्तिं निवर्तय-
न्नित्यर्थः । सकामान्स्तु गुणमयं स्वर्गादिकलं क्रतुर्भिविस्तारयन् ; तस्मै
वत्सवपक्षकप्रवर्तकय पूजां कुरुत ॥

१६ । इदं स्वस्वमानेन वर्षशतं गणितमायुर्मानम् । प्रताहं कल्पते
सृज्यत इति कल्पज्ञैलोक्यम्, तस्माद्वाह्यतः, विदो ज्ञानिनः ॥

१७ । योगराक्षेन योगसिद्धेन ॥

१८ । द्वादशभिर्वर्षसहस्रैरित्युत्तरश्लोकसामर्थ्याज्ज्ञातव्यम् । अवधीयत
इति अवधानम्, सक्या सक्यांश्च, तत्सहितम् ॥

१९ । कृतयुगे चत्वारि सहस्राणि, सक्यासक्यांशश्लोचत्वारि चत्वारि शतानि इत्यष्टौ शतानि च ; एवं त्रेतादिष्वपि योज्यम् ॥

२० । युगस्यादौ सक्या, अन्तेहंशः सक्यांशः ; उक्तानि शतानि संख्या षण्णोस्तयोरन्तर्मध्ये युगम् । तस्य विशेषमाह—यत्रेति ; गवालस्तादिधर्म-विशेषो यत्र विधीयत इत्यर्थः । साधारणधर्मस्तु सक्यासक्यांशयोरप्यस्त्येव ॥

२१ । चतुष्पादं सम्पूर्णं ; त्रेतादिषु पादेन पादेन व्यति ह्रसति । पादेन पादेन वर्द्धमानेनाधर्मेण हेतुना । एतच्च स्वरूपकथनमात्रं वैराग्यार्थम्, न तु धर्मसंज्ञोचनार्थम् ॥

२२ । त्रिलोक्या बहिर्महर्लोकप्रभृति ब्रह्मलोकमभिव्याप्य चतुर्युग-सहस्रमेकं दिनम् । यद्यस्मात्, विश्वसृक् ब्रह्मा, निमीलति स्वपिति ॥

२३—२६ । तत्र दिनस्थितिमाह—निशावसान इत्यादिसाद्वैक्षचतुर्भिः । चतुर्दश मनून् भुञ्जन् पालयन् व्याप्नुवन्नित्यर्थः ॥ (२४) किञ्चिदधिकं युगानामेकसप्ततित्म् । मनुवंशः पृथ्वीपालकाः क्रमेण भवन्ति, सप्तर्षि-प्रभृतयस्तु युगपत् समकालमेव भवन्ति ; सुरेशाः इंद्राः, ताननुवर्तन्ते ये गन्धर्वादयस्तैः ॥ (२५) त्रैलोक्यां वर्तयतीति तथा ॥ (२६) स्वमूर्तिभिर्मनुवरावतारैर्महादिभिर्द्वारभूतैरेकैर्विकृतपुरुषकारः सन्निरुद्धं विश्वं रक्षति ॥

२७—३१ । रात्रिगतां स्थितिमाह पञ्चभिः । तमसो मात्रां लेशम्, प्रतिसंरुद्धः प्रत्याहृतः विक्रमो येन ; अनुगतमनुप्रविष्टमशेषं यस्मिन् ॥ (२८) तदेव स्पष्टयति—तमेवेति । अत्रपिधीयन्ते इति कर्मकर्तृरि-प्रयोगः ; तिरोहिता भवन्तीत्यर्थः । कथम् ? निर्धुक्तो रहितः शशी भास्वरश्च यथा भवति तथा ॥ (२९) भगवच्छक्तिरूपो यः सकृद्वर्षमुखाग्निसुत्न उद्गणा अर्द्धिताः सन्तः जनलोकं यांति ॥ (३०) कल्लासुत्नैर्निधिता वर्द्धिताः सिद्धवः समुद्राः, उदकट आटोपः स्फोभो येषां ते च ते चण्वावैत-

রীরিতোন্ময়শ্চ ॥ (৩১) জনলোক আলয়ো যেষাং মহর্লোকাদ্গতানা-
মন্ত্ৰেষাঞ্চ তৈঃ ॥

৩২ । বৈরাগ্যার্থমাহ—এবংবিধৈরহোরাত্রৈর্বর্ষশতং সর্কেষাং প্রাণিনা-
মাযুষঃ পরমধিকমশ্চ ব্রহ্মণো যদাযুঃ, তদপ্যপঙ্কিতমপক্ষীগমিবেতি
লোকোক্তিঃ, গতপ্রায়মিবেত্যর্থঃ ॥

৩৩ । তদেবাহ—যদिति ॥

৩৪ । পূর্বশ্চ পরাদ্ধশ্চাদাবিতি ত্রিভির্বস্তুকথনমাত্রম্ ॥

৩৫ । পাদ্মত্রে হেতুঃ—যদिति ॥

৩৬ । অয়স্তু দ্বিতীয়শ্চাদৌ কথিতঃ ॥

৩৭—৪১ । তদেবং কালেন নিমিত্তেন সৃজ্যানামাযুঃপরিমাণমুক্তা
কালপরিচ্ছেদরহিতং তত্ত্বমাহ—কালোহয়মিতি পঞ্চভিঃ । উপচর্যতে
কেবলম্, ন স্থনেনাপি ক্রমেণায়ুর্গণনং তশ্চেত্যাহ—অব্যাকৃতশ্চ কার্য্যা-
পাধিশূত্রশ্চ, অতএবানন্তশ্চ অনাদেশ্চ, জগদাত্মনো জগৎকারণশ্চ ॥ (৩৮)
তৎপরিচ্ছেদে কালশাসামর্থ্যাদিত্যাহ—কালোহয়মীশ্বরঃ সমর্থোহপি ভূম্নঃ
পরিপূর্ণশ্চ ঈশিত্বং নৈব প্রভূর্ন সমর্থঃ, যতো ধামমানিনাং দেহ-
গেহাচ্ছভিমানিনামেবেশ্বরঃ ॥ (৩৯) ভূম্ন ইত্যুক্তম্, তৎ প্রপঞ্চয়ন্বাহ—
বিকারৈঃ সোড়শভিষু তৈঃ, অষ্টপ্রকৃতিসংযুক্তৈঃ সহিতস্তদারক ইত্যর্থঃ ।
অয়মণ্ডকোষো যত্র প্রবিষ্টঃ পরমাণুবল্লক্ষ্যতে ইত্যন্তরেণাষয়ঃ । কীদৃশঃ ?
অন্তঃ পঞ্চাশৎকোটিযোজনবিস্তৃতঃ, বহিশ্চ বিশেষাদিভিঃ পৃথিব্যাদিভিঃ
সম্প্তভিরাবৃতঃ ॥ (৪০) কীদৃশৈঃ ? অণ্ডকোষপ্রমাণাদশগুণোত্তরোহধিকো
যেষু তৈঃ, ন কেবলময়মেক এব, অপি তু অত্রোহপি লক্ষ্যন্তে ॥ (৪১)
সর্কেষাং কারণানাং কারণম্, ধাম স্বরূপম্ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াং তৃতীয়স্কন্ধে

একাদশোহধ্যায়ঃ ॥ ১১ ॥

द्वादशोऽध्यायः

द्वादशे तु कुमारादिमनःसर्गासमेधनात् ।

कायद्वैधेन यौनस्तु मनुसर्गेऽहनुवर्ण्यते ॥ (१)

२ । अग्र इति ब्रह्मा स्वशृष्टौ प्रथममविद्यावृत्तौः ससर्ज । तत्र तमो नाम स्वरूपाप्रकाशः, मोहो देहाद्यहंबुद्धिः, महामोहो भोगेच्छा, तामिस्रं तत्प्रतिघाते क्रोधः, अक्रुतामिस्रं तन्नाशेऽहमेव नृतोऽस्मिती बुद्धिः । तदेवोक्तं वैश्वदेवे—‘तमोहविवेको मोहः श्रादन्तःकरण-विभ्रमः । महामोहस्तु विज्ञेयो ग्राम्याभोगस्तथैव । मरणं हक्रुतामिस्रं तामिस्रः क्रोध उच्यते । अविद्या पञ्चपदैर्बया प्रादुर्भूता महान्नः ॥’ इति । पातञ्जलेऽप्येत एवोक्तं—‘अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः’ इति ; श्रीविष्णुस्वामिप्रोक्ता वाञ्छानविपर्ययासभेदभयशोकाः । तदुक्तं प्रथमटीकायाम्—‘स्वादुंथविपर्ययासः’ इत्यादि ॥

३ । न बह्वमद्यत नाभ्यनन्दत् ॥

४ । यद्यपि प्रतिकल्पं सनकादिशृष्टिर्नास्ति, तथापि ब्राह्मसर्गश्चादिहो-
च्यते । वस्तुतस्तु मुख्यासर्गादय एव प्रतिकल्पं भवन्ति, सनकादयस्तु ब्राह्मकल्प-
शृष्टौ एवानुवर्तन्ते ॥

५ । स्वभूव्रह्मा ॥

६ । अवध्यातः अवज्जातः ; प्रत्याख्यातमनङ्गीकृतमनुशासनं वैः ॥

७ । स चासौ मनुश्च तन्मन्युः ॥

१० । बालक इव ॥

११ । अग्रे पूर्कमेव, मे मया कृतानि ॥

१४ । संवोधनः सन्नीकः ; एभिः स्थानैर्नामभिश्च युक्तः प्रजाः सृज ॥

१५ । सङ्घं बलम्, आकृतिः नीललोहितता, स्वभावः तीव्रता, तेन ॥

१७ । कद्राणां यथानि दृष्ट्वा, अशङ्कत त्रासं प्रापुः ॥

१८ । अष्टौ अक्षयति ॥

२७ । अधरच्छदां अधरोष्ठां ॥

२८ । देहांतरेण कृतं सर्गं वक्तुं तदेहत्यागे कारणमाह—
वाचमित्यादिना ॥

३० । ह्यं ह्यतो ये पूर्वे ब्रह्मादयोहन्ते वा तैरेतन्न कृतम् ; अङ्गजं
कामम् ॥

३१ । तेज्यसामिति तेजस्विनामपि, सुश्लोक्यं संकीर्तिदं न
भवति ; येषां तेज्यसां वृत्तम् ॥

३३ । तन्नं तन्नम् ॥

३४ । कथं अक्ष्यामीत्याभिधायतः अष्टुर्ब्रह्मणः चतुःसंख्यायुक्तानुथां,
समवेतान् सुसङ्गतान्, यथा पुरा प्राक्कले ॥

३५ । चातुर्होत्रं होत्रादीनां चतुर्णां कर्म, कर्मतन्त्रं यज्जविस्तारः,
उपवेदैः त्रयैश्च^१ सह ; आश्रमास्तद्वृत्तयश्चासन् ॥

३७ । मुखतः—मुखेभ्यः ॥

३९ । चातुर्होत्रसृष्टिक्रममाह—शस्त्रमप्रगीतमग्नस्तोत्रं होतुः कर्म,
इज्यामध्वर्योः कर्म, स्तुतिस्तोमं स्तुतिः सङ्गीतं, स्तोत्रं स्तोमं तदर्थमुक्त्-
समुदायम् ; 'त्रिविं स्तोमो भवति' इत्यादिविहितमुदात्तप्रयोज्यम्,
प्रायश्चित्तं ब्राह्मम् ॥

३८ । उपवेदक्रममाह—आयुर्वेदमिति । आग्नौ मुथैः ; स्थापत्यं
विश्वकर्मशास्त्रम् ॥

४० । कर्मतन्त्रक्रममाह—षोडश्याकथाविति । पुरीषि चयनम्, अग्निष्टुं
अग्निष्टोमः ॥

४१ । विद्येति, शौचम्—‘क्षेत्रज्ज्येश्वरज्जानाद्विशुद्धिः परमा मता’ इति सूत्रेः । दानमिति, दया ‘भूताभयप्रदानञ्च कलां नाईस्ति बोद्धशीम्’ इत्यादि-वचनात् । एवञ्च—‘तपः शौचं दया सत्यमिति पादाः कृते कृताः’ इति प्रथमस्कन्धोक्तेरविरोधः ॥

४२ । ब्रह्मचर्याग्नाश्रमेषु एकैकञ्च चातुर्विध्यामाह—सावित्रं ब्रह्मचर्याम्, उपनयनादारभ्य गायत्रीमधीयानञ्च त्रिरात्रम्, प्राजापत्यं ब्रह्मचर्यतः संवत्सरम्, ब्राह्मं वेदग्रहणाश्रमम्, बृहत् नैष्ठिकम्, वार्ता अनिषिद्धकृश्यादिवृत्तिः, सङ्गयो याजनादिवृत्तिः, शालीनमवाचितवृत्तिः, शिलोञ्जः पतित-कणिकणवृत्तिः, एकवचनमार्षम् ; इतोता गृहिवृत्तय इति ; यद्वा, शिलोञ्ज इति द्वन्द्वेक्ये सप्तमी ; एवं वृत्तिभेदे सति गृहे स्थिता भवन्तीत्यर्थः ॥

४३ । बने स्थिताश्चत्वारः, तत्र वैथानसा अकृष्टपद्यावृत्तयः, बालथिल्या नवेहने लके पूर्वसङ्कितान्त्यागिनः, ऊँडुश्चराः प्रातरुथाय यां दिशं प्रथमं पशन्ति, तत आहूतैः फलादिभिर्जीवन्तः ; फेनपाः स्वयं पतितैः फलादिभिर्जीवन्तः, कुटीचकः स्वाश्रमधर्मप्रधानः^१, बह्वोदः कर्मोपसर्जन-कृत्य ज्ञानभासप्रधानः, हंसो ज्ञानाभासनिष्ठः, निष्क्रियः प्राप्ततद्वः ; एते च सर्वे यथोत्तरं श्रेष्ठाः ॥

४४ । आग्नादीनां पूर्वादि-क्रमेणोपपत्तिमाह — आग्नीष्णिकीति । आग्नीष्णिक्याग्ना मोक्षधर्मकामार्थविद्याः, व्याहृतयो भूभुवःस्वरिति व्यास्त-स्तिस्रः समस्ता चतुर्थी । यथाह आश्वलायनः—‘एवं व्याहृतयः प्रोक्ता व्यास्ताः समस्ताः’ इति । यद्वा, मह इति चतुर्थी । तथा च श्रुतिः—‘भूभुवःस्वरिति वा एतास्तिस्रो व्याहृतयः । तासां महः स्येतां चतुर्थीं माहाचमञ्च प्रवे-दयते मह इति ।’ इति । दहृतः हृदयावकाशात्^२ ॥

४५ । सूतः स्नायुतः ‘अनुष्टुप् स्नावान्’ इति श्रुतेः ॥

৪৬। মহাকল্পে ব্রহ্মা শব্দব্রহ্মরূপোহভবদিত্যুক্তম্, তদেব দর্শয়ন্
বর্ণনামুৎপত্তিমাহ—স্পর্শ ইতি সার্কেন ; স্পর্শঃ কাদিবর্ণপঞ্চকম্, স্বরঃ
অকারাদিঃ, উগ্ৰাণঃ শ-ষ-স-হ-চতুক্ষম্, অন্তস্থাঃ য-র-ল-বাঃ, সপ্ত স্বরাঃ
ষড়্জাদয়ঃ, বিহারেণ ক্রীড়য়া ॥

৪৭। অতএব শব্দতনুত্বাদব্রহ্মণঃ পরমেশ্বরো নিত্যং প্রকাশতে,
ইত্যাহ—ব্যক্তা বৈখরী, অব্যক্তঃ প্রণবঃ, তদাত্মনস্তশ্চ ব্রহ্মণঃ পরঃ
পরমেশ্বরঃ অবভাতি। কীদৃশঃ? ব্রহ্ম পরিপূর্ণঃ। তত্রাব্যক্তাত্মনো
ব্রহ্মরূপো বিততোহবভাতি, ব্যক্তাত্মনো নানাশক্ত্যুপবৃংহিত ইন্দ্রাদি-
রূপোহবভাতি ॥

৪৮। যা পূর্বং বিসৃষ্টা সতী নীহারং তমোহভবৎ ; ততোহপরাম্
অনিষিক্ককামাসক্তাং তনুম্ ; শব্দব্রহ্মতনুস্ত সদাস্ত্যেব ॥

৪৯। তনুস্তরগ্রহণে কারণমাহ—ঋষীগামিত্যাদিনা ॥

৫০। চিন্তামেবাহ—অহো ইতি। ব্যাপ্তশ্চ ব্যাপারং কুর্বাণশ্চ ॥

৫১। যুক্তকৃতো যথোচিতং কুর্ষতঃ, অতএব কশ্চ ব্রহ্মণ ইদং রূপং
দ্বিধাভূতমিত্যাশ্চর্য্যাং কায়মগ্ধাপি অভিচক্ষ্যতে ॥

৫৩। যা স্ত্রী সা অশ্চ মহীষ্যাসীৎ ॥

৫৪। এধাষভূবিরে বৃদ্ধিং প্রাপ্তাঃ ॥

৫৫। তদেবাহ—স চাপীতি ॥

৫৬। যতঃ যাসাং সন্ততিভিঃ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াং তৃতীয়স্কন্ধে

দ্বাদশোহধ্যায়ঃ ॥ ১২ ॥

ত্রয়োদশোধ্যায়ঃ

ত্রয়োদশে সিস্কফায়াং মনোরাকপ্নিকাপ্তাম্ ।

ধরামুকর্ত্বমুদ্ভুতাং ক্রোড়াদৈতোদ্রস্বদনম্ ॥ (১)

২ । স্বয়ম্ভুবঃ পুত্রঃ, তদেহাংশত্বাৎ ॥

৩ । বিশ্বক্‌সেনো হরিরেবাশ্রয়ো যশ্চ সঃ ॥

৪ । অতস্তশ্চ চরিতং শ্রোতব্যমিত্যাহ—সুচিরং শ্রমো যস্মিন্, তশ্চ ; পুংসাং শ্রুতশ্চ অঞ্জসা মুখ্যত্বেন অয়মেবার্থ দীড়িতঃ স্ততঃ । ননু মুকুন্দ-পাদারবিন্দং যেষাং যেষাং হৃদয়েষস্তু, তেষাং তেষাং ভাগবতানাং গুণানু-শ্রবণমিতি যৎ ॥

৫ । সহস্রশীর্ষা শ্রীকৃষ্ণস্তশ্চ চরণাবুপধীয়েতে যস্মিন্ ; শ্রীকৃষ্ণঃ প্রীত্যা যশ্রোত্সঙ্গে চরণৌ প্রসারয়তীত্যর্থঃ । মুনিঃ মৈত্রেয়ঃ, তমভ্যচষ্ট অভ্য-ভাষত, প্রণীয়মানস্তেন প্রবর্ত্তমানঃ ॥

৬ । বেদগর্ভং—ব্রহ্মাণম্ ॥

৭ । ত্বমৈবৈকঃ পিতা সর্বেষাং, যতো জন্মকৃৎ, বৃত্তিপ্রদঃ পোষকশ্চ ত্বমেব ; অতস্তব যত্বপি অত্মাপেক্ষা নাস্তি, তথাপ্যস্মাকং তে শুক্রযা কেন কৰ্ম্মণা ভবেৎ, তদ্বিধেহীত্যন্তরেণাশ্রয়ঃ ॥

৮ । হে দ্বিড্য ! আত্মশক্তিশু অস্মচ্ছক্যেযু কৰ্ম্মসু মধ্যে কেন কৰ্ম্মণা ভবেৎ, তদ্বিধেহি—ইদং কর্তব্যমিতি কথয়, যৎ কৃত্বা যস্মিন্ কৃতে সতি বিশ্বক্ সর্ষতঃ, অমুত্র পরলোকে ॥

৯ । বাৎ যুবাভ্যাং স্বস্তি ভদ্রং স্তাৎ ভূয়াৎ ; যদ্ব্যতো মা মাং শাশ্বি অনুশিক্ষয়েতি আত্মনা স্বয়মেবাপিতং নিবেদিতম্ ; অতঃ প্রীতোহস্মি ॥

১০ । অপচিতিঃ পূজা, গৃহ্ণেত ইতি আঞ্জ্ঞেতি শেষঃ । সনকাদয়ো ন কুর্ষন্তি, বয়ং কিমিতি করিষ্যাম ইত্যেবম্ভূতো গতৌ মৎসরৌ যেভ্যঃ ॥

১১। গাং শাস শাধি পালয়েত্যর্থঃ ; পুরুষং হরিম্ ॥

১২। প্রজাপালকশ্চ তে তুষ্ঠো ভবিষ্যতি ॥

১৩। উদাসীনশ্চ ভগবতোহতোষে মে কো দোষঃ ? তত্রাহ—
যেষামিতি । যজ্ঞলিঙ্গো যজ্ঞমূর্ত্তিঃ, অপগতঃ অর্থো যস্মাৎ কেবলং শ্রমায়ৈ-
বেত্যর্থঃ । যদযস্মাৎ আত্মৈব স্বয়ং নাদৃতঃ, তস্মিন্নতুষ্ঠে স্বার্থ শ্ৰৈবাসিক্কেঃ,
সৰ্ব্বাভ্যত্বাচ্চ তশ্চ ॥

১৪। বর্তেয় বর্তিষ্যে, হে অমীবহুদন ! পাপনাশন ! অনুজানীহি
অত্র স্থাতব্যমিতি অনুজ্ঞাং দেহি ॥

১৫। মহীতি চেৎ, অত আহ—যদোকঃ স্থানং সা মহী । হে দেব !
অশ্রা দেব্যাঃ ॥

১৬। পূৰ্ব্বং পানে কৃতেহপি পুনরকাণ্ড এব উদ্ভূতানাংমপাং মধ্যে
সন্নামবসন্নাং নিমগ্নাং কথমুন্নেষ্যে উদ্ধরিষ্যামি ?

১৭। চিন্তামেবাহ—সৃজতঃ সতঃ, বাৰ্ত্তিঃ অস্তিঃ, রসাং রসাতলম্ ;
ঈশ্বরেণ সর্গে নিযুক্তৈরস্মাভিঃ, মেহনুষ্ঠেয়ং স এব বিদধাতু সম্পাদয়তু ॥

১৮। বরাহতোকঃ—সৃক্ষো বরাহঃ ॥

১৯। খস্ব আকাশে স্থিতঃ সন্ ॥

২০। চিত্রধা—অনেকধা ॥

২২। পূৰ্ব্বমঙ্গুষ্ঠাগ্রপ্রমাণো দৃষ্টঃ, গণ্ডশিলা স্থলপাষণস্তৎসমঃ, যজ্ঞো
বিষ্ণুঃ, নিজরূপতিরোধানেন মে মনঃ খেদয়ন্ ॥

২৩। ইতি মীমাংসমানশ্চ সতঃ, জগর্জ্জ অগর্জ্জৎ ; গিরীন্দ্রতুল্যঃ ॥

২৪। গর্জ্জনপ্রয়োজনমাহ—ব্রহ্মাণমিতি ॥

২৫। ঘর্ঘরিতং তজ্জাত্যনুকরণধ্বনিম্ ; অনিশ্চয়েন যঃ স্বখেদঃ,
তশ্চ ক্ষয়িষ্ণু ক্ষপয়িষ্ণু নাশকম্ । তে ইতি পুনরুক্তিঃ প্রসিদ্ধিখ্যাপনার্থা ।
ত্রিভিঃ পবিত্রৈঃ ঋগ্-যজুঃসামমন্ত্রৈঃ, অগৃণন্ অস্তবন্ ॥

२७ । वेदैर्वितृते सुयते मूर्द्धिर्ग्रन्थः सः, अतएव आञ्जनो गुणान्नु-
बदतीति तथा तं, तेषां ब्रह्म उच्चारितवेदमवधार्या ज्ञात्वा ॥

२९—२८ । कथञ्चूतः सन्नाविवेश ? इत्यपेक्षयामाह द्वाभ्याम् । उच्येः-
स्फिण्डो बालः पुच्छः येन, खचरः आकाशचारी, कठोरः कठिनः, सटाः
स्फुरवालान् ; खराणि तीव्रानि^२ रोमानि यश्चाः सा त्वक् यश्च, खुरैराहतानि
अब्राणि येन, सितदंष्ट्रः अतिशुक्रदंष्ट्रः, ङ्क्का निरीक्षणमेव ज्योति-
आलोक्यो यश्च, तदा प्रकाशास्तुराभावात्, वभासे अशोभत । महीधः
पृथिव्या उद्धर्ता ॥ (२८) क्रोडापदेशः बराहच्छद्या, अतः स्वयमध्वरा-
ङ्गोऽपि पशुरिव घ्राणेन विजिघ्रन्, गणतः स्तोतृन् विप्रान्नुद्गीक्य उद्धृ-
वीक्य कं जलमविशत् ॥

२९ । तदानीन्तनं समुद्रध्वनिमुत्प्रेक्षते—स उदयान् समुद्र आर्त्त-
इव स्तनयन् शब्दं कूर्कन् 'भो यजेत्स्वर ! मा मां पाहि, मा भिक्षि'—इत्येव-
चुक्रोश इव । आर्त्तसादृशमाह—उत्सृष्टाः प्रसारिता दीर्घा उन्मय एव
भुजाः, तैर्विशिष्टः । आर्त्तत्वे हेतुः—वज्रकुटो वज्रमयपर्कतः, तद्वदङ्ग-
यद्भगवतस्तस्य निपातवेगेन विशीर्णा कुक्किर्ग्रन्थ ॥

३० । तदा रसायां रसातले गां पृथ्वीं ददर्श । कः ? त्रिपरुः त्रिणि
परुंषि सवनाञ्जकानि पर्कानि यश्च यज्जमुक्तिरित्यर्थः । किं कूर्कन् ? स्फुरप्र-
आयताग्राः शरान्सादृशैः खुरैः अपो दरयन् । कथम् ? उंपारपारम्,
उंपाराणां पारशूत्रानामपि अपां पारमवसानं यथा भवति तथा, तज्जलं
विदारयन् । कथञ्चूताम् ? अग्रे प्रलयसमये तत्र तास्यप्सु स्रुषुप्सुः
शिशयिषुः सन् जीवा आधीयन्ते यश्चाम्, सर्वजीवाधारभूतां यां स्वयमभाषन्
आभिमुख्येन दधार, जर्ठरे धृतवानित्यर्थः । अनेन तदुद्धरणेन नायास-
द्योतयति ॥

৩১ । রসায়ঃ সকাশাত্ত্বিতঃ সন্ সংরুচে সম্যক্ অশোভত ॥

৩২ । তত্রাপি অন্তসি গদামুণ্ডম্যাগচ্ছন্তং রুক্মানং প্রতিল্পন্তম্, ন সহঃ সহনানর্হৌ বিক্রমো যশ্চ তং দৈত্যম্ ; স্মনাভং চক্রং, তদ্বৎ সন্দীপিতঃ তীব্রো মন্যুর্যশ্চ, যদ্বা, 'ময়ি বিদ্যমানে কিমিতি পরিভবং সহসে ?' ইতি স্মনাভেন সন্দীপিতস্তীব্রমন্যুঃ স ভগবান্ সিংহো গজমিব লীলয়া জঘান । গজেন্দ্রো জগতীং ক্রীড়য়া বিদারয়ন্ গৈরিকয়া যথারুণবর্ণগণ্ডতুণ্ডো ভবতি, তথা তশ্চ রক্তমেব পঙ্কস্তেনাঙ্কিতৌ গণ্ডৌ তুণ্ডঞ্চ যশ্চ স জঘানেতি পূর্বেণৈবায়ঃ ॥

৩৩ । প্রজ্জায় আলক্ষ্য, অন্নুবাকো বৈদিকং সূক্তম্, তৎসদৃশৈ-
র্বাটিক্যস্তুষ্টিবুঃ ॥

৩৪ । ভো অজিত ! তে ত্বয়া জিতং জিতমিতি সন্দ্রমে বীপ্সা । যজ্ঞৈর্ভাবাতে আক্রিয়তে ইতি তথা, ত্রয়ীং বেদময়ীম্, নিলিল্যুঃ লীনপ্রায়াঃ; কারণং পৃথিব্যুদ্ধরণং তেন শূকরায় ॥

৩৫—৩৮ । যজ্ঞাত্মতাং প্রপঞ্চয়ন্তুঃ স্তবন্তি—রূপমিত্যাদিচতুর্ভিঃ ।
ছন্দাংসি গায়ত্র্যাদীনি, যজ্ঞাঙ্গভূতচ্ছন্দআত্মনুবাদেন ভগবদবয়বতা বিধীয়তে ।
বর্হিঃশব্দে দীর্ঘাভাব আর্ষঃ । দৃশি চক্ষুষি, চাতুর্হোত্রং হোত্রাদিকস্ম-
চতুষ্টিয়ম্ ॥ (৩৬) স্কক্ জুহুঃ, তুণ্ডে মুখাগ্রে, স্কবো নাসিকয়োঃ, ইড়া
ভক্ষণপাত্রম্, চমসা গ্রহাশ্চ সোমপাত্রাণি, প্রাশিত্রং ব্রহ্মভাগপাত্রম্,
গ্রশ্রতেহনেনেতি গ্রসনং মুখান্তর্বর্তি চ্ছিদ্রম্, চর্ক্বণং ভক্ষণম্ ॥ (৩৭)
দীক্ষা দীক্ষণীয়েষ্টিঃ, অন্নুজন্ম বারংবারমভিব্যক্তিঃ, উপসদস্তিস্র ইষ্টয়ঃ,
শিরোধরং গ্রীবা । প্রায়ণীয়া দীক্ষানন্তরেষ্টিঃ, উদয়নীয়া সমাপ্তীষ্টিঃ,
তে এব দংষ্ট্রে যশ্চ । প্রবর্গেয়া মহাবীরঃ, প্রত্যুপসদং পূর্বং ক্রিয়তে সভ্যো
হোমরহিতোহগ্নিঃ, আবসধ্যঃ ঔপাসনাগ্নিঃ, তয়োর্ষ'ন্দৈক্যম্ ; তৎ তব
ক্রতুরূপশ্চ শীর্ষং শিরঃ ; চিতয় ইষ্টকাচয়নানি পঞ্চ অসবঃ প্রাণাঃ ॥

(७८) प्रातःसवनादीनि अवस्थितिरसनं बाल्याद्यवस्था वा ; 'अग्निष्टोमो-
हत्याग्निष्टोम उक्थः षोडशी वाजपेयोहतिरात्र आप्तोर्यामः' इति संस्थावि-
भेदास्तुग्मांसादि सप्त धातवः ; सत्राणि द्वादशाहादीनि बहुषागसज्वात-
रूपाणि, असोमा यज्जाः, ससोमाः क्रतवः ; तद्गपस्त्वम् इष्टिर्वजनमनुष्ठानम्,
तदेव बन्धनं यज्ञ सः ॥

७९ । पूर्वोक्तमेव सपरिकरं कीर्तयन्तुः प्रणमन्ति—नमो नम इति ।
अखिलमन्त्रादिरूपाय, क्रियाद्यने सामान्यव्यापाररूपाय, किं, वैराग्ययुक्त-
कर्मसाध्या सत्त्वशुद्धिः, ततो भक्तिः, तत आत्माजयः चित्तस्थैर्यम्, तेनानु-
भावितं साक्षात्कृतं यज्ज्ञानं तस्मै, एवमुक्तज्ञानप्रदाय गुरवे च ॥

८० । हे भूधर ! सभूधरा सपर्कता, वनाद्दकान्निर्गच्छतो गजेन्द्रश्च
दता दन्तेन ॥

८१ । त्वया धृता भूर्बिराजत इत्याहुः, इदानीं भूमण्डलेन त्वद्रूपं
विराजत इत्याहुः—त्रयीति । अथेत्यर्थास्तरे, ते इदं रूपं दन्तेन धृतं
यद्भूमण्डलम्, तेन चकास्ति शोभते ; शृङ्गेण उटो धृतो यो घनस्तेन
भूसो अतिमहता । विभ्रमो विलासः ॥

८२ । जगतां जज्ञमानां सत्सुषां स्थावरैः सह वर्तमानानां लोकाय
वासस्त्वानार्थं ते पत्नीं जगतां मातरम्, यत्सुं पितसि । एवं सति
तत्रे स्त्रिताः सत्सुष्या पित्वा सह अत्रै मात्रे नमसा विधेम, नमनं करि-
श्यामः, नमस्कारेण परिचरेमेति वा । स्वतेजः धारणशक्तिं याज्जिकाः
मन्त्रेणाग्निमरणाविव अथाः निहितवानसि ॥

८३ । इदं त्वया अतिदुष्करं कृतमित्याहुः—क इति । हे प्रभो !
तव त्वया कृतं भूव उद्विर्वर्हणमुद्धरणं त्वदणः कः श्रद्धयैतं स्पृहयेत्,
अध्यवशेदित्यर्थः । त्वयि पुनरसौ विस्मयो न भवति । यतो विश्वे सर्वे

विश्वया यस्मिन् । कुतः ? यो भवानतिविश्वयमत्याद्भुतमिदं विश्वम्, क्रिया-
विशेषणं वा समृजे सृष्टवान् ॥

४४—४५ । विश्वयं दर्शयन्तः प्रार्थयन्ते—विधुवतेति द्वाभ्याम् । सटानां
शिखाभिरग्रेरुद्धता उच्चलिता ये शिवा अम्बुबिन्दवस्तैः सिच्यमाना वयं
पवित्रौकताः ॥ (४५) तव कर्मणां पारं य एषते अवलोकयति ज्ञातु-
मिच्छतीत्यर्थः । यश्च तव योगमायाया गुणैः सह यो योगस्तन मोहितम् ।
अतो विश्वश्च शं मङ्गलं विधेहि— यथा त्वामचिन्त्यानन्तशक्तिं ज्ञात्वा
भजेत्तथागुह्यानेत्यर्थः ॥

४६ । उपस्थीयमानः स्तूयमानः, स्वखुराक्रान्त इति जलेऽपि धारण-
शक्त्याधानं दर्शयति । अविता रक्तकः ॥

४८ । कथनीयानि मायीनि मायावन्ति चरित्राणि यश्च, श्रवयेत श्रावयेत्,
ब्रह्मत्वमार्थम् । उशतीं कमनीयाम् ; हृदि प्रसूदति स्वमनसि सन्तुष्ट्यतीत्यर्थः ॥

४९ । आशिषो यद्यपि सुलभास्तथापि ता न प्रार्थनीया इत्याह—
ताभिराशीर्भिरलम्, लवाग्निभिः तूच्छाभिः ; न च तदा भजनश्च वैफल्यां
शङ्कनीयमित्याह—भगवद्भजनव्यतिरेकेण फलान्तरदृष्टिं विना भजतां स्वपद-
प्राप्तिं स्वयमेव विधत्ते, गुहाशयत्वादहैतूकौः भक्तिं जानन् ॥

५० । अतः को नाम पुराकथानां पूर्ववृत्तानां मध्ये कथङ्गिदापीय
विरज्येत विरमेत्, नरेतरं पशुं विना ?

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायां तृतीयस्कन्धे

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १० ॥

চতুর্দশোহধ্যায়ঃ

চতুর্দশে নিদানস্ত তদ্বধে বক্তু মুচ্যতে ।

সন্ধ্যায়াং কশ্চপাদার্ভসম্ভবঃ কামতোহদিতোঃ ॥ (১)

২ । তেনৈব যেন ভূমিরুদ্ধতা । অনুশুশ্রম তনুখাৎ ॥

৩ । মৃধো যুদ্ধম্ ॥

৫ । সাধুস্তে হেতুঃ—যদ্যস্মাৎ ত্বং হরেরবতারকথাং পৃচ্ছসীতি ।

মৃত্যোঃ পাশং বিশাতয়তি মোচয়তীতি তথা ॥

৬ । তদেব দর্শয়তি—যয়া কথয়া, উত্তানপদঃ পুত্রো ঋবঃ, মুনিনা নারদেন, অর্ভক এব, যদা ঋবায় সুনন্দাদিভির্বিমানমানীতং, তদাশ্চ দেহ-
ত্যাগোহপেক্ষিতঃ শ্রাদ্ধিত মত্বা মৃত্যাবাসনোহপি দেহং ন তত্যাগ, কিন্তু
সোপান ইব তশ্চ মৃত্যোর্মূর্চ্ছিত্ব পদং দত্বা বিমানমারুহ বিষ্ণুপদমারুহঃ ।
বক্ষ্যতি হি—‘পরীত্যাভ্যর্চ্য ধিক্ষ্যাগ্র্যং কৃতস্বস্ত্যয়নো দ্বিজৈঃ । ইয়েষ
তদধিষ্ঠাতুং বিভ্রজপং হিরণ্যম্ ॥’ ইতি ॥

৭ । তয়োঃ সংগ্রামে হেতুং বক্তু মিতিহাসং প্রস্তোতি—অথেতি ।
অনুপৃচ্ছতাং দেবানাং ব্রহ্মণা বর্ণিত ইতিহাসো ময়া শ্রুতঃ ॥

৮ । দেবপ্রশ্নপ্রস্তাবায় প্রথমং হিরণ্যাক্ষহিরণ্যকশিপুংপত্তি-প্রসঙ্গ-
মাহ—দিতিরিত্যাদিনা যাবদধ্যায়সমাপ্তি (৮—৫১) । মরীচেঃ পুত্রং
কশ্চপম্ ; হ্রস্বঃ কামন্তেনাদিতা, অতঃ সন্ধ্যায়ামেব কামিতবতী ॥

৯ । তদপ্যাগ্নিহোত্রশালায়াং, তত্রাপি সমাহিতম্ । অগ্নির্জিহ্বা যশ্চ ।
যজুযাং যজ্ঞানাং পতিং পুরুষং শ্রীবিষ্ণুং ॥

১০—১৫ । রূপণাং বহুভাষিণীম্, ইতি বক্ষ্যতি হি । তত্র ‘এষ মাম্’
ইতি দ্বাভ্যাং কার্পণ্যম্, ‘ভর্তরি’ ইতি চতুর্ভিবহুভাষণং বর্ণ্যতে ;
ছনোতি পীড়য়তি, বিক্রম্য শৌর্য্যমাবির্ভাব্য, রস্তাং কদলীম্ ॥ (১১)

आयुङ्क्तां सर्वतो युनक्तु, सम्यक् करोतु ॥ (१२) भर्तुरि प्राप्सु-
बह्मानानां स्त्रीणां यशः लोकानाविशते व्याप्नोति; प्रजया
पुत्ररूपेण, 'तज्जया जाया भवति, यदश्रां जायते पुनः' इति श्रुतेः ॥
(१३—१४) नोहस्माकं पिता नोहस्मान् पृथक् पृथक् अपृच्छत् ।
अयं भावः—त्रयोदशानामप्यास्माकं त्रयि भावसाम्ये वैषम्याचरणं तवा-
नुचितमिति ॥ (१५) महौरिदि त्वादृशे महत्तमे मोघं न भवति हि ॥

१७ । प्रवृद्धान्नेन कश्मलं मोहो यशस्ताम् ॥

१९—२१ । सक्याकालवर्णनाय भार्याप्रशंसा—एष इति पक्षभिः ।
यतः यशः सकाशात् ॥ (१८) सर्वाश्रमानुपादायेति; तानप्यादि-
दानेन कृच्छ्रतस्तारयन् अयं तरतीत्यर्थः ॥ (१९) आश्रानो देहश्राद्धम्,
कर्मसु द्रयोः समाधिकारात् । तच्छ्रानां तां त्रामिति तृतीयश्लोकेन
सम्बन्धः । अधुरं दृष्टादृष्टकर्मभारम्, विज्वरः निश्चितः ॥ (२०) हेलाभि-
लीलाभिर्जयेमेति । सभार्याश्च इन्द्रियाणि प्रायेण इतस्ततो न सर्पतीति
भावः ॥ (२१) तामनेकोपकारकर्त्रीं त्वां कार्त्स्न्येनानुकर्तुं
प्रत्युपकारैस्त्वत्सदृशीभविष्यत् न प्रभवो न समर्थाः, ये चाश्रे गुणगुणवो
गुणप्रियास्तैहपि न समर्थाः, सम्पूर्णेनाप्यायुषा; वा-शब्दात् जन्मान्तरेरपि न
प्रभव इत्युक्तम् ॥

२२ । यद्यपि हृदनुकरणमशक्यम्, प्रजातैः पुत्रोत्पत्तौ, नातिबोधात्ति
न निन्दन्ति; प्रतिपालय प्रतीकम् ॥

२३—२९ । अनिन्दामगणयन्तीं भौष्यमाणः श्रीकृद्रमनुवर्णयति—एषेति
सप्तभिः । घोरानामेषा बेला, अयं घोरदर्शना ॥ (२४) भूतपर्वङ्गिः
भूतगणैः ॥ (२५) तर्हि तत्सन्मुखत्वात्त्रं वर्जनीयमिति चेत्, तत्राह—
श्रानेति, श्राने यश्चक्रानिलः वातमणुली, तस्मिन् या धूलिः, तया धृतो
विकीर्णो विकिण्ठो विद्योतो ह्यातिमान् जटाकलापो यश्च, तस्मिन्नावर्णः

প্রাবৃত্তোহমলো রুক্ষবদেহো যশ্চ, স দেবস্তিভিঃ সোমার্কান্নিনেত্রৈঃ
পশুতীত্যশ্রোত্তরশ্লোকত্রয়েহপ্যনুষঙ্গঃ । একশ্চ জামাতরঃ পরম্পরং ভ্রাতরো
ব্যবহ্রিয়ন্তে, অতো মম ভ্রাতাসৌ তব দেবর ইতি লজ্জার্থমুক্তম্ ॥

(২৬) ননু তথাপি মহত্বেনাদরণীয়শ্চ স্বজনশ্চ তব স সৰ্ব্বং ক্ষমেতৈব,
তত্রাহ—যশ্চ স্বজনাদিনীপ্তি, সমত্বাদীশ্বরশ্চ । ঐশ্বর্য্যমেবাহ—যেন
চরণেনাপবিক্রাং নিৰ্ম্মাণ্যবদূরতস্ত্যক্তাং, তেন ভুক্তভোগামজাং মায়াং
তন্ময়ীং বিভূতিং মহাপ্রসাদ ইত্যশাস্মহে ॥ (২৭—২৮) অনিষিক্-

সুখত্যাগাদসৌ পিশাচ ইতি উপহাসো ন কার্য্য ইত্যাহ দ্বাভ্যাম্ ।
যশ্চ অনবদ্যং বিষয়াসক্তিশৃগ্মাচরিতম্; বিভিৎসবঃ ভেত্তুমিচ্ছবঃ ॥

(২৮) সমীহিতমভিপ্রেতং লোকশিক্ষারূপম্, অবিদ্বঃ অবিদ্বাংসঃ, বদ্বা,
ন বিদ্বান্ যস্মাদিতি তশ্চ, সৰ্ব্বজ্ঞশ্চেত্যর্থঃ । ছুৰ্ভগানেবাহ—যৈরিতি; স্ব-
ভোজনং শুনাং ভোজ্যং শরীরং স্বায়ত্তয়া অয়মেবায়েতি বুদ্ধ্যা ॥

(২৯) অহো অতর্ক্যং তস্মাচরণমিত্যাহ—ব্রহ্মাদয়ো যেন কৃতান্ সেতূন্
স্বস্বাধিকারান্ পালয়ন্তি । যঃ কারণং যশ্চ, যেন কৃতমিদং বিশ্বম্, মায়া চ
যশ্চাজ্জাকরী, বিভূন্নঃ পরমেশশ্চ, বিভূষনমতর্ক্যমিত্যর্থঃ ॥

৩০ । ভত্রী নিরূপকেণ^১ এবং সংবিদিতে জ্ঞাপিতেহপি সতি, বৃষলীব
বেশ্বেব ॥

৩১ । বিকর্শ্মণি নিষিক্কে কর্শ্মণি, দিষ্টায় দৈবরূপায় ঈশ্বরায়, উপ-
বিবেশেতি মৈথুনং লক্ষ্যতে ॥

৩২ । উপস্পৃশ্ব স্নাত্বা ভর্গঃ-শব্দবাচ্যং বিরজং জ্যোতির্ধায়ন্ সনাতনং
ব্রহ্ম গায়ত্রীং প্রণবং বা জজাপ ॥

৩৩ । কর্শ্মাবগ্ধেন কর্শ্মদোষণে ॥

৩৪ । নাবধীৎ মা হস্তিত্যর্থঃ^২ । বধশঙ্কাবীজমাহ—রুদ্র ইতি । অংহস-
মংহোহপরাধমকরবং কৃতবত্যস্মি ॥

১। নিরূপটেন (ক); ২। ন দহস্তিত্যর্থঃ (ক) ।

৩৫ । কৃৎ ছঃখম্, তৎ দ্রাবয়তীতি রুদ্‌দ্রতশ্চৈ, উগ্রায় অনতিলজ্জ্বায়,
মৌচুযে সকামেষু ফলসেচনকত্রৈ, নিষ্কামেষু শিবায়, বস্তুতো হৃস্তদণ্ডায়,
ছষ্টেষু ধৃতদণ্ডায়, সংহারে মন্থবে ॥

৩৬ । ভামো ভগিনীপতিঃ ; উরুরনুগ্রহো যশ্র সঃ ; ব্যাধশ্র নির্দয়-
শ্রাপি । সতীপতিরিত্যনেন স্ত্রীণাং স্বভাবং স্বয়মপি বেত্তীতি সূচয়তি ॥

৩৭ । স্বসর্গশ্র স্বসন্তানশ্রাশিষং শুভম্, লোক্যাং লোকধর্যাহাম্ ।
সন্ধ্যায়ঃ যো নিয়মঃ, স নিবৃত্তো যশ্র সঃ ॥

৩৮ । তে আত্মনশ্চিতশ্রাপ্রায়ত্যাৎশুচিত্রাৎ ; মোহুর্ভিকাদ্ দোষাৎ
সন্ধ্যারূপাৎ ; উত অপি মম নিদেশশ্রাজ্জয়া অতিচারেণ অতিক্রমেণ ;
দেবানাং রুদ্রানুচরণাম্ ॥

৩৯ । এতৈশ্চতুর্ভির্হেতুভিঃ জাঠরাধমৌ পুত্রাপসদৌ ; হে চণ্ডি ! হে
কোপনে ॥

৪০ । হনুমানানাং সতাম্ ॥

৪১ । শতপর্কধুগ্ বজ্রধর ইন্দ্রঃ ॥

৪২ । স্ননাভেনোদারো বাহর্যশ্র ; মহং মম, কোপিতেষ্বিত্যুক্তত্বাৎ
শঙ্কিতচিত্তা সতী প্রার্থয়তে—‘ব্রাহ্মণান্না ভূৎ’ ইতি ॥

৪৩ । নারকা অপি তথা যাং যাং যোনিমসৌ গতৌ ভবতি, তত্রস্থশ্চ
নানুগৃহ্ণন্তি, রূপাং ন কুর্ক্ণন্তি ॥

৪৪ । কৃতো যোহপরাধস্তেন যঃ শোকঃ, ততোহনুতাপস্তেন ;
প্রত্যবমর্ষণাদ্ যুক্তায়ুক্তবিচারাৎ ; ভগবতি হরৌ, ভবে শ্রীকৃত্রে, এতৈঃ
পঞ্চভিঃ কারণৈঃ ॥

৪৫—৫০ । পুত্রশ্র হিরণ্যকশিপোঃ পুত্রাণাং মধ্যে একঃ সতাং
মতো ভবিষ্যতি ; তমেব বর্ণয়তি—গাশ্রস্তীতি সার্কৈঃ পঞ্চভিঃ । সমং
সহ সদৃশং বা ॥ (৪৬) হীনবর্ণং হেম যথা যোগৈর্দাহাদিভিকৃপায়ৈঃ

শোধ্যতে, তথা যস্য শীলং স্বভাবমনুবর্তিতুমনুগন্তুং প্রাপ্তুং নিৰ্কেঁরাদিভি-
 র্যোগৈরাঅ্যানং ভাবয়িষ্যন্তি শোধয়িষ্যন্তি ॥ (৪৭) বিশ্বপ্রসাদে
 হেতুঃ—যদানুকম্ । স্বদৃক্ আনুসাকী ; যস্তানুগয়া ভগবানেব সত্য
 ইত্যেবস্তুতয়া দৃশা তোষ্যতে তোষণং প্রাপ্যতে ॥ (৪৮) তত্র হেতুঃ—
 স বা ইতি । মহাত্মা অপরিচ্ছিন্নদৃষ্টিঃ, মহানুভাবো মহাপ্রভাবঃ,
 মহতামপি মধ্যে মহিষ্ঠঃ, অতিশয়েন মহান্ ; প্রবুদ্ধয়া ভক্ত্যা অনুভাবিতে
 সংশোধিতে চিত্তে বৈকুণ্ঠং হরিং নিবেশ্য দেহাণ্ডভিমানং ত্যক্ষ্যতি ॥
 (৪৯) মহাভাগবতত্বেমবাহ—অলম্পট ইতি । শীলধরঃ স্বেভাবঃ, গুণানাং
 ধৈর্য্যাদীনামাকরো জন্মভূমিঃ, পরেষাং সমৃদ্ধ্যা হৃষ্টঃ, পরেষু হুঃখিতেষু
 সংস্রু হুঃখিতঃ, ন ভূতো ন জাতঃ শক্র্যশ্চ, নিদাঘভবং তাপং চক্ষ্রো যথা
 হরতি, এবং জগতঃ শোকহর্তা ভবিষ্যতি ॥ (৫০) অপরিচ্ছিন্নদৃষ্টিত্বেমাহ—
 অন্তরিত্তি । স্বপুরুষাণামিচ্ছয়া পুনঃপুনর্গৃহীতানি রূপাণি যেন, শ্রীরেব
 ললনা সুন্দরী, তস্তা ললামং মগুনম্, দ্রষ্টা দ্রক্ষ্যতি ॥

৫১ । মহামনা মহোৎসাহচিত্তা, হরিণা সহ যুদ্ধেন মরণে পুত্রয়োঃ
 কীর্ত্তিঃ সদগতিশ্চ ভবেদিত্তি ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ তৃতীয়স্কন্ধে

চতুর্দশোহধ্যায়ঃ ॥ ১৪ ॥

পঞ্চদশোহধ্যায়ঃ

হতপ্রভৈঃ সুরৈঃ পৃষ্টঃ প্রাহ পঞ্চদশে বিধিঃ ।

তদ্বীজং বিপ্রশাপাদি বৈকুণ্ঠে বিষ্ণুভৃত্যয়োঃ ॥ (১)

১ । তদেবং দেবানাং ব্রহ্মণশ্চ সংবাদপ্রস্তাবমুক্ত্বা ইদানীং তং সংবাদং
 বক্তুমাহ—প্রাজাপত্যং কাশ্চপং তেজো বীর্য্যং পরেষাং তেজো হস্তীতি

তথা ; পুংস্বমার্থঃ । স্বপুত্রাভ্যাং করিষ্যতে যং সুরানাং মর্দনং পীড়নম্,
তস্মাচ্ছঙ্কমানা ॥

২ । তেন গর্ভতেজসা, আহতালোকে নিরন্তসূর্যাদিপ্রকাশে, হতো-
জসো হতপ্রভাবাঃ ; ধ্বান্তেন ব্যতিকরণং সঙ্করম্ ॥

৩ । বেথ জানাসি বিচারয়সি, যদ্ব্যতো বয়ং সংবিগ্না জাতা
ভীতাঃ ; অব্যক্তমজ্জাতম্, ন স্পৃষ্টং বস্তু জ্ঞানপ্রচারো যশ্চ ॥

৪—১০ । ব্রহ্মাণং পরমেশ্বরত্বেন স্তবস্তঃ প্রার্থয়ন্তে—দেবদেবেতি
সপ্তভিঃ । লোকনাথানাং^১ শিখামণে ! ভাববিদভিপ্রায়জ্জোহসি—কেনা-
ভিপ্রায়েণ দিতের্গভো বদ্ধত ইতি জানাসীত্যর্থঃ ॥ (৫) বিজ্ঞানং বীৰ্য্যং
বলং যশ্চ ; ইদং ব্রহ্মদেহমুপেষুযে প্রাপ্তবতে ; গৃহীতো গুণভেদো রজো-
গুণো যেন ; ব্যক্তশ্চ প্রপঞ্চশ্চ যোনয়ে কারণায়, ন ব্যক্তা কেনাপি
প্রমাণেন বিজ্ঞাতা যোনির্য়শ্চেতি বা ॥ (৬—৭) সকামতয়া প্রতিক্ষণং
দুঃখমভূতবন্তো নিকামভক্তান্ স্তবস্ত আহর্দ্বীভ্যাম্—যে স্বা স্বামনন্তেন
নিকামেণ ভাবেন ভক্ত্যা^২ ধ্যায়ন্তি, আত্মনো জীবান্ ভাবয়তীতি তথা,
স্বস্মিন্ প্রোতানি প্রতিতানি ভুবনানি যেন, চেতনাচেতনপ্রপঞ্চকারণ-
মিত্যর্থঃ । তত্র হেতুঃ—সদসদাত্মকং কার্য্যকারণরূপম, বস্তুতস্তাভ্যাং
পরম্ ॥ (৭) জিতঃ স্বাস ইন্দ্রিয়াণি আত্মা মনশ্চ যৈঃ, অতঃ স্তবক-
যোগানাম্, অতএব প্রাপ্তো যুগ্মং প্রসাদো যৈস্তেষাম্ ॥ (৮) অগ্নে ভূ-
নিত্যং কস্ম্যক্লেশিন ইত্যাহঃ—বশ্চেতি । তন্ত্যা দামগ্ৰা, আয়ত্তা অধীনাঃ,
মুখ্যায় নিয়ন্তে, প্রাণরূপায় ইতি বা ; তথা চ শ্রুতিঃ—‘যশ্চ^৩ বাক্ তন্তি-
র্নামানি দামানি’ ইত্যাদি ॥ (৯) তমসা অহোরাত্রবিভাগাভাবেন
লুপ্তানি কস্ম্যণি যেসাম্, আপন্নান্ আপদাতানস্মান্ ॥ (১০) আপৎ-

কারণমাহঃ—এষ গৰ্ভঃ ; তস্য বিশেষণম্—অর্পিতং নিষ্কিপ্তং কাশ্চপ-
মোজো বীর্যম্, দিশস্তিমিরয়ন্ তমোব্যাপ্তাঃ কুর্ক্বন ॥

১১ । দিতেঃ কুচেষ্টিতং জ্ঞাত্বা প্রহস্য দেবানাং যে শক্কা বিজ্ঞপ্তি-
বাক্যানি, তেবাং গোচরো বিষয়ভূতঃ প্রত্যভাসত ॥

১২ । যুদ্ধাংসকাশাং পূর্ক্বং জাতাঃ ॥

১৩ । বৈকুণ্ঠাখ্যং লোকং যযুঃ ॥

১৪—২৫ । তং বর্ণয়তি—বসন্তীত্যাদিদ্বাদশভিঃ । বৈকুণ্ঠস্য হরেরিব
মূর্ত্তিরেষাং তে ; নিমিত্তং ফলম্, ন নিমিত্তং প্রবর্ত্তকং যস্মিন্, নিষ্কামেণ ধর্ম্মে-
ণেত্যর্থঃ ; আরাধয়ন্ আরাধিতবন্তঃ ॥ (১৫) শব্দগোচরো বেদান্তৈক-
বেদো বিরজং সত্ত্বং মূর্ত্তিং বিষ্টভ্য ধ্বজা, বৃষো ধর্ম্মমূর্ত্তিঃ, স্বানাং স্বান্ ॥
(১৬—১৯) তত্রত্যং বনং বিশিনষ্টি—যত্রৈতি চতুর্ভিঃ । সর্কেষপি ঋতুষু
শ্রীঃ পুষ্পাদিসম্পদেষাং তৈঃ ॥ (১৭) চরিতানি চরিত্রাণি, ভর্ত্তুঃ প্রভোঃ,
অনুবিকসন্ত্যো মধু মকরন্দসুদযুক্তা মাধব্যো বাসন্ত্যো লতাঃ, যদা,
অনুবিকসন্নদবঃ প্রসরন্মকরন্দা মাধব্যো মধুকালীনাঃ স্মমনসঃ, তামাং
গন্ধেম খণ্ডিতা বিঘ্নিতং ধীরেষাম্, তেহপি তদগন্ধপ্রাপকমনিলং
ক্ষিপন্তস্তং তিরস্কুর্ক্বন্তো গায়ন্তি । অনেন ভগবৎপার্বাদানাং নিরতিশয়-
বিষয়সুখেহপি ভগবদ্ভজনানন্দাসক্তির্দর্শিতা ॥ (১৮) অত্ভূতাঃ কোকিলাঃ,
দাত্যুহাশ্চাতকাঃ, অচিরমাত্রং ক্ষণমাত্রং বিরমতি, অনেন তত্রত্যপক্ষিণামপি
হরিকথাশ্রবণাদিপরমানন্দো দর্শিতঃ ॥ (১৯) মন্দারপারিজাতৌ সুরতরু-
বিশেষৌ, কুরবঃ তিলকবৃক্ষঃ, উৎপলং রাত্রিবিকাসি, অম্বুজং দিনবিকাসি ;
নাগো নাগকেশরঃ, এতাঃ স্মমনসঃ পুষ্পজাতয়ঃ স্নগন্ধয়োহপি তুলসিকা-
ভরণেন শ্রীহরিণা তুলশ্চা গন্ধেহর্জিতে সতি যস্মিন্ বনে তুলশ্চাস্তপো বহু
মানয়ন্তি । অনেন তত্রত্যা গুণগ্রাহিণ এব, ন মৎসরিণ ইত্যুক্তম্ । এবভূতং
বনং যত্র, তদৈকুণ্ঠং যযুরিতি পূর্ক্বৈণেবাহ্বয়ঃ ॥ (২০) পুনর্বৈকুণ্ঠমেব বিশিনষ্টি

—तत् सकूलं व्याप्तं भवति । कैः ? हरिपदयोरानतिः प्रणामस्तावन्मात्रेण
दृष्टैर्भक्तानां विमानैः, न कर्मादिप्रापैः । वैदूर्यामारकतैर्हेममयैश्च
विमानैः । बृहन्ति कटितटानि यासाम्, श्वितशोभादीनि मुखानि यासाम्, ता
अपि, क्रमैः आत्मा येषाम्, रजः काममूँस्त्रयाद्यैः परिहासादिभिर्न
आदधुः, न जनयामासुः ॥ (२१) श्रीलक्ष्मीः रूपिणी मनोहरमूर्तिधारिणी
सती श्रीहरेः सद्गानि सम्पार्जनं कुर्वन्तीव यस्मिन् लोके संलक्ष्यते ।
चरणारविन्दं कणयती नूपुरेण शक्यन्ती । मुक्तेः दोषश्चापलायं यया, यथा,
मुक्तेन दोषा प्रसारितेन बाहना । कीदृशे सद्गानि ? स्फटिकमयानि
कुड्यानि यस्मिन्, मध्ये मध्ये च शोभाभार्थमुपेतं संयुक्तं हेम यस्मिन् ;
यथा अनुग्रहेण श्रीरनुग्रहं करोत्वित्येतदर्थमत्रेयां ब्रह्मादीनां यद्गः,
सा । अयं भावः—यद्यपि तत्र मार्जनय रजो नास्त्येव, तथापि स्वर्ग-
पट्टिकावच्छिन्नभित्तिभागेषु बहधा प्रतिबिम्बिता सती, लीलाभूजं द्रामयन्ती
विनयभक्तिभ्यां तथा लक्ष्या इति ॥ (२२) अह ! हे देवाः ! यद्
यस्मिन् लोके ; श्रीरेवममत अमंस्त मेने ! किं कुर्वती ? विद्रम-
मयानि तटानि यासाम्, अमला अमृततुल्या आपो यासाम्, तासु वापीषु,
निजवने लक्ष्मीवने परिचारिकाभिरनिता, तुलसीभिः श्रीबिम्बुं पूजयन्ती ।
तदा उदके प्रतिबिम्बतं शोभनालकयुक्तमुंकुष्ठनासिकं स्वयंभूतं
वीक्ष्य भगवता उच्छ्वितं चुम्बितमित्यमन्त । अनेन लक्ष्या अपि
सौभाग्यसुखं भगवदनुग्रहेणैवेति द्योतितम् ॥ (२३) पुनः कथञ्चुतं
तत् ? यद्बैकुण्ठं न ब्रजन्ति । के ? ये कृकथाः शृण्वन्ति । कास्ताः ? अघं
भिनन्तीत्यादिभिः, तस्य हरेः रचना सृष्ट्यादिलीला, तस्या अनुवाददत्तविषया
अर्थकामादिवार्ता मतिभ्रंशिकाः । तेषामब्रजने हेतुः—यास्तु हतभाग्यै-
र्न रैः श्रुताः सताः तांस्तान् श्रोतृन् अशरणेषु निराश्रयेषु तमःसु नरकेषु
क्षिपन्ति । हन्तेति खेदे । कथञ्चुताः ? आतः सारः श्रोतृणां पुण्यां

যাভিস্তাঃ ॥ (২৪) প্রসঙ্গাৎ তাননুশোচন্তি—নোহস্মাভিব্রহ্মাদিভির-
 ভ্যর্থিতাং নৃগতিং মনুষ্যজাতিং প্রপন্নাঃ প্রাপ্তাঃ সন্তোহপি হরেরারাধনং
 ন কুর্কন্তি । কৌদৃশীং নৃগতিম্ ? যত্র যশ্চাং ধর্মসহিতং তত্ত্বজ্ঞানং ভবতি,
 তদুভয়সাধকত্বান্ত্রাঃ । তেহমুশ্য ভগবতো বিস্তুতয়া মায়ায়া সন্মোহিতাঃ ।
 বতেতি খেদে । যদি বা এবং সম্বন্ধঃ—কেবলং ত এব ন ব্রজন্তি, কিন্তু
 যে ভগবদারাধনং ন কুর্কন্তি, তেহপি, তেষাং মায়াবিমোহিতত্বাদিতি ॥
 (২৫) পুনঃ কথন্তুতম্ ? যচ্চ নঃ উপরিস্থিতং ব্রজন্তি । কে ? অনিমির্ষাং
 দেবানাংমৃষভঃ শ্রেষ্ঠো হরিস্তস্ত্রানুবৃত্তা দূরে যমো যেসাম, যদ্বা, দুরী-
 কৃতযননিয়মাঃ ; দূরেহহমা ইতি পাঠে দুরীকৃতাহঙ্কারা ইত্যর্থঃ । স্পৃহণীয়ং
 করুণাদি শীলং যেসাম্, কিঞ্চ, ভর্তুর্হর্যেং সুযশস্তস্ত মিথঃকথনে যোহনু-
 রাগস্তেন বৈক্লব্যং বৈবশ্যং, তেন বাস্পকলা, তয়া সহ পুলকীকৃতমঙ্গং
 যেসাম্ ; যদ্বা, নঃ উপরীতি ব্রজতাং বিশেষণম্, নিরহঙ্কারত্বাৎ
 অস্মন্তোহপি যেধিকাস্তে যদব্রজন্তীত্যর্থঃ ॥ (২৬) তত্তদা তদপূর্বং
 বিকুণ্ঠম্ । অথোহনন্তরমুপেত্য মুনয়ঃ পরামুৎকৃষ্টাং মুদমাপুঃ । অপূর্বত্বে
 হেতবঃ—বিশ্বগুরুণা হরিণা অধিকৃতমধিষ্ঠিতম্ ; ভুবনানামেকমেব বন্দ্যম্ ;
 দিব্যমলৌকিকম্ ; বিচিত্রাণি বিবুধাগ্র্যাণাং বিমানানি, তেষাং শোচি-
 দীপ্তির্ঘস্মিন্ । যোগমায়াবলেনেতি অষ্টাঙ্গযোগপ্রভাবেণোপেত্য পরমেশ্বরে
 তু যোগমায়েতি চিচ্ছক্তিবিলাস ইতি দ্রষ্টব্যম্ ॥ (২৭) তস্মিন্ বৈকুণ্ঠে
 যট্ কক্ষাঃ প্রাকারদ্বারানি, অসজ্জমানা ভগবদর্শনোৎকর্ষণা তত্তদদ্ভুতদর্শনে
 আসক্তিমকুর্কীণাঃ, দ্বারপালৌ দেবাবপশ্বন্ । সমানং বয়ো যয়োঃ, গৃহীতে
 গদে যাভ্যাম্, পরাট্কাঃ কেয়ুরাদিভির্বিটঙ্কঃ স্তন্দরো বেশো যয়োঃ ॥
 (২৮) তাবেব বর্ণয়তি—মত্তা দ্বিরেফা ভ্রমরা যশ্চাং তয়া বনমালয়া
 নিবীভৌ কণ্ঠলম্বিত্বা অলঙ্কৃতৌ ; অসিতা নীলাঃ, চতুষ্টিয়ে চতুঃ-
 সংখ্যাকা বাহবস্তেষাং মধ্যে বিত্তস্তয়া ; বক্তৃঞ্চ মনাগ্রভসং কিঞ্চিৎ

ক্ষুক্রং দধানৌ; ক্ষুটৌ উৎফুল্লৌ নির্গমৌ শ্বাসমার্গৌ নাসাপুটে,
তাভ্যাম্ ॥

২৯। এতয়োমিষতোঃ পশুতোঃ, তাবনাদৃত্য অপৃষ্টৈব, যাঃ পূর্বাঃ
ষট্ দ্বারঃ, পুরটালঙ্কৃতবজ্রময্যঃ কবাটিকা যাস্ত, তা যথা বিবিশুস্তথা
সপ্তম্যামপি দ্বারি বিবিশুঃ। অপ্রশ্নে হেতুঃ—সর্বত্র যেহবিহতা অনি-
বারিতাঃ সঞ্চরন্তি; নিঃশঙ্কস্তে হেতুঃ—অবিষময়া স্বদৃষ্টোতি ॥

৩০। বাতবসনান্ নগ্নান্ বৃদ্ধানপি পঞ্চবর্ষবালকবৎ প্রতীয়মানান্,
চকারাদাজ্জয়া চ, অশ্বলয়তাং নিবারিতবন্তৌ। ন তৎ স্বলনমর্হন্তীতি তথা
তান্। অহো অত্রাপি ষাষ্ট্যমিত্যেবং তেষাং তেজো বিহস্ত ভগবতো
ব্রহ্মণ্যদেবস্ত প্রতিকূলং শীলং যয়োঃ ॥

৩১। হরেদ্বীরপালপতিভ্যাং দেবেষু পশুৎস্ব বাৰ্ষ্যমাণান্তে মুনয়ঃ
'কো বাম্' ইত্যাদিপ্লোকত্রয়ীমূচুঃ। স্নহতমঃ শ্রীহরিঃ, তস্ত দিদ্ক্ষিতং
দর্শনেচ্ছা, তস্ত ভঙ্গে সতি; কামস্তানুজঃ ক্রোধস্তেন, সহসা অকস্মাদেব
উপপ্লুতানি ক্ষুভিতানি অক্ষীনি যেষাং তে। সৃষ্টু পূজ্যতমা অপীতি
নিষেধানর্হত্বে ক্রোধানর্হত্বে বা হেতুঃ ॥

৩২—৩৪। উচ্চৈর্মহত্যা ভগবৎপরিচর্যায়া এত্যা প্রাপ্য ইহ বৈকুণ্ঠে
নিবসতাং তদ্বর্গিণাং ভগবদ্বর্গিণাং সমদর্শিনাং মধ্যে বাং যুবয়োরেব
কোহয়ং বিষমঃ স্বভাবঃ? কৈশ্চিৎ প্রবেষ্টব্যং কৈশ্চিন্নেত্যেবস্তুতঃ। ননু
স্বামিরক্ষার্থং দ্বারপালয়োরেষ স্বভাবো গুণ এব ইতি চেদত আহঃ—
তস্মিন্নিতি। কুহকয়োঃ কপটয়োঃ, আত্মবৎ স্বদৃষ্টান্তেন, যথা আবাং কপটৌ,
তথাছোহপি কশ্চিৎ কপটঃ প্রবেক্ষ্যতীতি। অয়ং ভাবঃ—ন হত্র ভগবদ্-
ভক্তং বিনা কশ্চিৎ দাগচ্ছতি, ন চেৎস্বরে প্রশান্ত্বাদবিজ্ঞানবিরোধে ভয়শঙ্কা,
অতো যুবাং কেবলং ধূর্তাবেবেতি ॥ (৩৩) ভয়শঙ্কাবীজঞ্চ ভেদঃ, স চ
কশ্যাপ্যস্মিন্ নাস্তীত্যাহঃ—ন হীতি। সমস্তং বিশ্বং কুক্ষৌ যস্ত, যত্র যদা

ইহ ভগবতি ধীরা বিদ্বাংস আত্মনোহন্তরং ভেদং ন পশ্যন্তি, কিস্বস্মিন্
 পরমাশ্রয়ানমন্তুভূতং পশ্যন্তি, মহাকাশে ঘটাকাশমিব, তদা, যথাশ্রয়
 রাজাদেবদরভেদি উদরভেদযুক্তং ভয়ং ভবতি, তথাশ্রয় শ্রীহরেন্তাদৃগ্-
 ভয়ন্, যতো যেন কারণেন সুরবেশধারিণোর্যুবয়োবিশেষেণোৎপাদিতম্ ।
 তৎ কিম্ ? ন কিঞ্চিদিত্যর্থঃ ॥ (৩৪) তত্তস্মাদমুশ্য বৈকুণ্ঠনাথশ্চ ভূত্যাভ্যাং
 বাং য্বাভ্যাং প্রকৃষ্টং ভদ্রমেব কর্তুমিহাস্মিন্নপরাধে যদযুক্তং, তদ্বীমহি
 চিন্তয়েম । তদেবাহঃ—অন্তরশ্চ ভেদশ্চ ভাবঃ সত্তা, তদর্শনেন, ইতো
 বৈকুণ্ঠলোকাং লোকান্ দেহান্ ব্রজতম্ । যত্র যেষু লোকেষু অশ্রয়পাপী-
 যসোহন্তরভাবদ্রষ্টুঃ ইমে ‘কামঃ ক্রোধস্তথা লোভঃ’ ইতি গীতোক্তাস্ত্রয়ো
 রিপবো ভবন্তি ; পাপীয়সো লোকানিতি বা ॥

৩৫ । ইতি তেষামীরিতং ভাসণং ঘোরমবধার্য্য, তঞ্চ ব্রহ্মদণ্ডং ব্রহ্ম-
 শাপমবধার্য্য, তঞ্চাস্ত্রসমূহৈরনিবারণমবধার্য্য, হরেররুচরৌ অতিকাতরেণ
 অতিকাতর্যেণ ভয়েন তৎপাদগ্রহং কুর্ষ্বন্তৌ সন্তৌ দণ্ডবদপততাম্ ।
 কথমুতশ্চ হরেঃ ? এবমুত্তেভ্যো মুনিভাস্তাভ্যামপি উক্ৰ অধিকং বিভ্রাতো
 ভয়ং ভাবয়তঃ ॥

৩৬ । অহো অপরাধমস্মাভিরিত্যনুতপ্যমানান্ প্রত্যুচতুঃ । অঘোনি
 অঘবতি য উচিতো দণ্ডঃ, স এব ভগবদ্বিরকারি । নাত্র ভবতামপরাধঃ
 কশ্চিদতোহসৌ নৌ আবয়োভূয়াৎ । যঃ অশেষমপি সুরহেলনমীশ্বর-
 জ্ঞাতিক্রমরূপং পাপং হরেৎ, কিন্তু যুস্মাকং যঃ রূপানিমিত্তোহহুতাপঃ, তশ্চ
 লেশেন নৌ আবয়োঃ অধোহধো মুঢ়যোনীত্রজতোরপি ভগবৎস্মৃতিপ্রতি-
 ঘাতকো মোহো মা ভবেৎ, কিন্তু মোহোহপি ভগবৎস্মৃতিমেব প্রবহতা-
 দিতি প্রার্থনা ॥

৩৭ । এবং স্বানাং সংস্র মহৎস্মৃতিক্রমপরাধং তৎক্ষণমেব বিবুধ্য,
 তস্মিন্ যত্র তে রুদ্ধাস্তং দেশং যযৌ । আর্ধ্যাণাং হৃদ্যঃ মনোজ্ঞঃ ; চরণৌ

চলয়ন্নিত্যয়ং ভাবঃ—মচ্চরণদর্শনপ্রতিঘাতজং ক্রোধং তৌ দর্শয়ন্ শময়িষ্যা-
মীতি ত্বরাব্যাজেন পদ্ভ্যামেব যযৌ, শ্রীসাহিত্যঞ্চ নিষ্কামানপি বিভূতিভিঃ
পূরয়িত্বা ক্ষমাপয়িতুম্ ॥

৩৮—৪২ । তত্র তৈদৃষ্টং দেবমনুর্বর্ণয়তি পঞ্চভিঃ । তন্তু আগতং তে
অচক্ষত অপশ্চন্ । আ পঞ্চমাদিদমেব ক্রিয়াপদম্ । স্বপুন্তিঃ শীঘ্রং
প্রতিহতানীতমৌপয়িকং গমনোচিতং ছত্রপাত্ৰকাদি যশ্চ । কথন্তুতম্ ?
স্বসমাধিনা ভাগ্যং ভজনীয়ং ফলং যদ্ব্রক্ষ, তদেবাক্ষবিষয়ম্ । হংসবৎ
শ্রীর্ঘ্যোস্তয়োৰুভয়তশ্চলতোৰ্যাজনয়োৰ্যঃ শিবোহনুকুলো বায়ুস্তেন লোলপ্ত-
শ্চলন্তঃ শুভ্রাতপত্রশশিকেশরাঃ শুভ্রং যদাতপত্রং তদেব শশিসাদৃশ্যচ্ছশী,
তশ্চ কেশরা মুক্তাহারবিলম্বাস্তেভ্যো গলন্তি শীকরাষূনি যস্মিন্ তশ্চ ;
শীকরোহনুকশা ॥ (৩৯) কুৎসশ্চ দ্বারপালমুনিবৃন্দশ্চ প্রসাদে স্মমুখম্ ;
স্পৃহীয়ানাং গুণানাং ধাম স্থানম্, স্নেহাবলোকানাং কলয়া সপ্রেমকটাক্ষেণ
হৃদি সংস্পৃশন্তং সুখয়ন্তম্, ত্রৈলোক্যবিবক্ষাপক্ষে সত্যলোকপর্যাস্তঃ স্বঃ
স্বৰ্গঃ, তশ্চ চূড়ামণিবৎ স্থিতং স্বধিক্ষ্যং বৈকুণ্ঠং সূভগয়ন্তং শোভয়ন্তম্ ॥
(৪০) পৃথ্বিনিতম্ব আশ্রয়ত্বেন বিগৃহেত যশ্চ তস্মিন্ পীতাংশুকে, অলিভি-
র্নাদিতয়া বনমালয়া চ যুক্তম্ । সূভগয়ন্তমিতি পূৰ্বেণৈব বা সম্বন্ধঃ । বস্তুষু
প্রকোষ্ঠেষু বলয়ানি যশ্চ ; গরুড়শ্চ স্বন্ধে বিগৃহস্ত একৌ হস্তো যেন,
ইতরেণাত্ৰেনাক্ষং ধুনানং লীলাকমলং ভ্রাময়ন্তম্ ; বিগৃহস্তেতি পাঠে বলগাদি-
হস্তশ্চ বিশেষণম্ ॥ (৪১) স্বকাস্ত্যা বিদ্যাতঃ ক্ষিপন্তী য়ে মকরাকাৰে
কুণ্ডলে, তয়োৰ্মণ্ডনশ্চাৰ্হে গণ্ডস্থলে যস্মিন্ তচ্চ তদ্বনসঞ্চ মুখং যশ্চ, মণিযুক্তং
কিরীটং যশ্চ, দোৰ্দ্দিগুনাং ষণ্ডঃ সমূহস্তশ্চ বিবরে মধ্যে বক্ষঃস্থলে স্থিতেন
হরতা মনোহরেণ বিহরতেতি বা । পরাক্ষি উৎকৃষ্টস্তেন হারেণ, কন্ধরায়ং
স্থিতেন ॥ (৪২) কিং. বহুনা সৌন্দর্য্যবর্ণনেন, ইন্দিরায়্যা যদ্বৎস্নিতম্
‘অহমেব সৰ্ব্বসৌন্দর্য্যনিধিঃ’ ইত্যহঙ্করণম্, তত্র ভগবৎসৌন্দর্য্যো উপসৃষ্ট-

মস্তং গতমিতি^১ স্বানাং ভক্তানাং ধিয়া বিরচিতং ভূতৈঃ স্বমনশ্চবৎ
বিতর্কিতমিত্যর্থঃ । কুতঃ ? বহুনা সৌষ্ঠবেন সৌন্দর্য্যোপাচ্যং যুক্তম্,
কিঞ্চ, মহৎ মম ভবশ্চ ঈশ্বরশ্চ ভবতাক্ষ কুতেহক্ষং ভজন্তং মূর্ত্তিং প্রকটয়ন্ত-
মচক্ষত ; নিরীক্ষ্য চ কৈঃ শিরোভিমূর্দা নেমুন'মশ্চক্রুঃ ; ন বিশেষণে
তুপ্তা দৃশো নেত্রাণি যেষাং তে ॥

৪৩ । স্বরূপানন্দাদপি তেষাং ভজনানন্দাধিক্যমাহ—তশ্চ পদার-
বিন্দয়োঃ কিঞ্জলকৈঃ কেশরৈমিশ্রা যা তুলসী, তশ্চা মকরন্দেন যুক্তো বায়ুঃ,
স্ববিবরেণ নাসাচ্ছিদ্রেণাক্ষরজুযাং ব্রহ্মানন্দসেবিনামপি সংক্ষেপেণ চিত্তে-
হৃতিহর্ষং, তনৌ রোমাঞ্চম্ ॥

৪৪—৪৫ । হর্ষকারিতং সন্ত্রমমাহ দ্বাভ্যাম্ । তে বৈ কিল বদনমেবা-
সিতপদ্মশ্চ কোশঃ অন্তর্ভাগস্তম্ ; অসিতপদ্মকোশমিত্যভূতোপমা । সুন্দর-
তরে অরুণে অধরৌষ্ঠে কুন্দবদহাসো যস্মিন্ তম্ ; উৎ উর্দ্ধং বীক্ষ্য
লক্ষমনোরথাঃ সন্তঃ, নখা এবাক্রণমণয়ন্তেবাং শ্রয়ণমাশ্রয়ভূতমজ্জ্বদ্বন্দ্বং
পুনরবেক্ষ্য অধোদৃষ্ট্যা বীক্ষ্য পুনঃপুনরেবং বীক্ষ্য, যুগপৎ সর্বাঙ্গলাবণ্য-
গ্রহণাশক্তেঃ পশ্চান্নিদধুর্ধ্যাতবন্তঃ ॥ (৪৫) যোগমার্গৈর্গতিং মৃগয়তাং
পুংসাম্ ; ধ্যানশ্চ বিষয়ভূতম্, বহুমতমত্যাদরাষ্পদং বহুনাং তদ্বদৃশাং
সম্মতমিতি বা ; পোংসং পৌরুষং বপুর্দর্শয়ন্তম্, অশ্লেষসিদ্ধিরসাধারণৈরৌৎ-
পত্তিকৈর্নিত্যৈরগিমাচ্ছৈশ্বর্য্যৈর্যুতম্ ; সমগৃণন্ সমাগস্তবন্ ॥

৪৬ । নিত্যং ব্রহ্মরূপেণ প্রকাশসে, ন তচ্চিত্রম্ ; ইদানীন্তু পরমঙ্গল-
বিশুদ্ধসত্ত্বমূর্ত্ত্যা প্রত্যক্ষোহসি ; অহো ভাগ্যমস্মাকমিত্যাহঃ—হে অনন্ত !
যন্তং হৃদগতোহপি ছুরাত্ননামন্তুহিতো ন স্মুরসি, স নোহস্মাক-
মন্তুহিতো ন স্মুরসি, স নোহস্মাকমন্তুহিতো ন ভবসি ; নয়নমূলং
ত্বগ্ধেব রাক্ষঃ প্রাপ্তোহসি । অন্তর্দ্বানাভাবে হেতুঃ—ভবতঃ সকাশাত্তদ্ববো

যশ্চ, তেনাস্মৎপিত্রা, যর্হি বদৈবানুবর্নিতরহা উপদিষ্টরহশ্চাঃ, তদৈব নঃ
কর্ণমার্গেণ গুহাং বুদ্ধিং গতঃ প্রাপ্তোহসৌতি ॥

৪৭। ননু পিত্রোপদিষ্টঃ ভবতামদৃশ্যমাঅতত্ত্বম্, অহস্যশ্চ এব শ্চাম্,
দৃশ্যত্বাৎ ? নৈবম্ ; অস্মৎ প্রত্যভিজ্ঞয়া ভেদনিরাসাদিত্যাহঃ—তমিতি । হে
ভগবন্ ! আত্মতত্ত্বমেব পরং তত্ত্বং ত্বাং বিদাম বিদ্যাঃ প্রত্যভিজানীমঃ । ননু
নিকূপাধেরাত্মতত্ত্বশ্চ কথমীদৃশমৈশ্বৰ্য্যং শ্চাদত আহঃ—সত্বেন বিশুদ্ধসত্ত্ব-
শ্রীমূর্ত্যা এষাং ভক্তানাং সম্যক্ প্রতিক্ষণং যা রতিঃ প্রীতিস্তাং রচয়ন্তম্ ।
আত্মতত্ত্বমেবাহঃ—তেহনুতাপঃ রূপা, তেন বিদিতৈজ্ঞাতৈর্দৃঢ়ৈর্ভক্তি-
যোগৈঃ শ্রবণাদিভিমূনয়ো হৃদি বহিত্তঃ । কীদৃশাঃ ? উদগ্রস্থয়ো
নিরহস্মানাঃ, অতএব বিগতরাগাঃ ॥

৪৮। স্বয়মপি ভক্তিং প্রার্থয়িতুং ভক্তানাং সুখাতিশয়মাহঃ—
আত্যন্তিকং মোক্ষাখ্যমপি তব প্রসাদং তে ন বিগণয়ন্তি নাদ্রিয়ন্তে, কিমু
কিমুত অহৃদিদ্রাদিপদম্ । তে ক্রব উন্নয়ৈরুজ্জ্বলৈশ্চৈবর্পিতং নিহিতং ভয়ং
যস্মিন্ তৎ । তে কে ? অঙ্গ ! হে ভগবন্ ! যে ভবতঃ কথায়া রসজ্ঞাঃ ।
কথন্তুতশ্চ ? রমণীয়ত্বেন চ পাবনত্বেন চ কীর্ত্তন্যং কীর্ত্তনার্থং তীর্থঞ্চ
যশো যশ্চ, তশ্চ ॥

৪৯। ইদানীং স্বাপরাধং ছোতয়ন্তো ভক্তিং প্রার্থয়ন্তে—কামমিতি ।
হে ভগবন্ ! ইতঃ পূর্ব্বমস্মাকং বৃজিনং নাভবৎ, ইদানীন্তু সর্বাণ্যপি জাতানি,
যতস্বল্পত্বেনো শাপ্তো, অতস্তৈঃ স্ববৃজিনৈর্নিরয়েষু কামং নোহস্মাকং ভবো
জন্ম স্তাৎ শ্চাৎ । নু বিতর্কে । যদি তু নশেচতস্তে পদয়ো রমেত, অলির্ঘথা
কণ্টকৈরাবিধ্যমানোহপি পুষ্পেষু রমেত, তদ্বদ্বিল্লমবিগণযা যদি রমেত,
তর্হি । অজিব্ভ্যাং শোভা যাসাম্ ; যথা চ তুলসী স্বপ্তগনৈরপেক্ষ্যণ
ত্বদজিব্ভু-সম্বন্ধেনৈব শোভতে, তথা যদি নো বাচঃ শোভেরন্ ; যদি চ তে

गुण-गणैः पूर्येत । कर्णरक्त इत्यल्लस्य पूरणमिव याचकरीत्या प्रार्थयन्ते ।
अयस्तु गुटोहभिप्रायः—कर्णरक्तश्चाकाशत्वादङ्गगणानाक्षमूर्त्तस्त्वान्न कदाचित्
पूरणम्, अतो नित्यमेव श्रवणं फलिष्वातीति ॥

५० । अद्य वयं कृतार्थाः स्य इत्याहः—हे पुरुहूत ! विपुलकीर्ते !
यदिदं रूपं प्रादुश्चकर्ष प्रकटितवानसि । दृशो नेत्राणि, अनासुना-
मज्जितेन्द्रियाणां दूरुदयोहप्रकटोहपि, ईं ईत्थम्, वः प्रतीतोहसि, तस्मै
तुभ्यामिदं नमो विधेम ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थदीपिकायां तृतीयस्कन्धे

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः

हरिणा साञ्चितैर्विप्रैरनुतपैस्तु षोडशे ।

तयोरसुरभावेहपि क्रूतोहनुग्रह ईर्यते ॥ (१)

२—१२ । इति गुणतां तेषां तद्वाक्यं प्रतिनन्द्यदं जगद—
एतावित्येकादशभिः । यद्यस्मान्नां कदर्थीकृता तुच्छीकृता बह्व यथा भवति,
तथातिक्रमं वः क्रूतवह्नौ अक्रान्ताम् ॥ (३) तस्मात् स एव दण्डोहङ्गी-
कृतः ॥ (४) हि यस्माद्व्रक्त ब्राह्मण एव मे परं दैवम् दैवतम्, तं
तस्मात् अद्य वः प्रसादयामि । तव कोहपराध इति चेत्तत्राह—तद्वीति ।
मदीयैः पुंस्त्रिरसंकृतान्तिरस्कृता इति यत्, तदाद्यकृतमेव मत्त्रे ॥ (५)
किञ्च, ममैवैताभ्यामनिष्टं क्रूतमित्याह—यश्च स्वामिनो नामानि, तश्च
कौर्त्तिम् । आमयोहत्र श्वेतकुर्त्तम् ॥ (६) यश्च मेहमृतरूपेहमले यशसि
श्रवणेनावगाहः प्रवेशः श्वपचमभिव्याप्य जगत् सद्यस्तुङ्क्ष्णमेव पुनाति,
सोहहं विकुर्त्तः, भवद्भ्या हेतुभूतेभ्य उपलक्षा प्राप्ता सुशोभना तीर्थ-

ভূতা কীর্তির্ঘেন সঃ । স্ববাহুস্থানীয়ং লোকেশ্বরমপি হৃতাং, কাণ্ডশ্চ বার্ভে-
 ত্যর্থঃ ; স্বগুণানুবর্ণনস্ত ব্রাহ্মণোৎকর্ষার্থমেব ॥ (৭) চরণপদ্ময়োঃ স্থিতঃ
 পবিত্রো রেণুর্ঘশ্চ, অতএব ক্ষতো নিরস্তোহখিলশ্চ লোকশ্চ মলো যেন ;
 যদ্বা, চরণপদ্মাল্লগ্নঃ পবিত্রো রেণুর্ঘস্মিন্ধিতি ; ক্ষতোহখিলো মলো যশ্চেতি
 চ বিগ্রহঃ । প্রতিলব্ধং প্রাপ্তং শীলং যেন, যেমাং সেবয়া এতে গুণা মম,
 অতএব শ্রীমাং ন বিজহাতি । প্রেক্ষালবার্থমবলোকন-লেশার্থম্, ইতরে
 ব্রহ্মাদয়ঃ, তেষাং বা প্রতিকূলবৃত্তিঃ ছিন্দ্যামিতি পূর্বেণৈব সম্বন্ধঃ ॥ (৮)
 কিঞ্চ, ব্রাহ্মণো মমৈব শ্রেষ্ঠং মুখম্, অতো যুদ্ধদবজ্জয়া মনুখতিরস্কার
 এব ক্রুত ইত্যাহ—নামিতি । বিতানে যজ্ঞে যজমানশ্চ হবিশ্চরু-
 পুরোডাশাদি, হৃতভুগগ্নিস্তেন মুখেনাদনশ্চন্নপি তথা নাদি নাগ্নামি,
 যদমথা শ্চেত্যতাতা ক্ষরতা যুতেন প্লুতং বিলোড়িতং পায়সাদি প্রতিগ্রাসং
 রসাস্বাদপূর্বকং চরতো ভুঞ্জানশ্চ জ্ঞানিনো ব্রাহ্মণশ্চ মুখতোহগ্নামি ; ময়ি
 সমর্পিতৈঃ কশ্ম্বফলৈস্তুষ্টশ্চ নিষ্কামশ্চেত্যর্থঃ ॥ (৯) কিঞ্চ, যেমামল-
 মজ্জ্বুরজোহং কিরীটৈঃ বিভর্ষি, তান্ বিপ্রানপকুর্ষতোহপি কোহন্তো
 ন বিষহেত । কথন্তুতোহহম্ ? অথগু অনবচ্ছিন্না বিকুষ্ঠা অপ্রতিহতা চ
 যোগমায়াবিলাসভূতা বিভূতির্ঘশ্চ সঃ, তথা যশ্চ মমার্হণাস্তঃ পাদোদকং
 চন্দ্রললামেনশ্বরেণ সহিতান্ লোকান্ সগুঃ পুনাতি, এবং পরমেশ্বরঃ
 পরমপাবনোহপি সন্নহং বিভর্ষীতি ॥ (১০) কিঞ্চ, মে তনূরধিষ্ঠানানি ।
 কাস্তাঃ ? দ্বিজবরান্, হুহতীঃ দোক্ষুর্গীর্গা ইত্যর্থঃ ; হুহিতুরিতি পাঠেহপি
 গা এব, বিষ্ণুরূপাৎ সূর্য্যাৎ উৎপন্নত্বাৎ, 'সূর্যাস্ততাশ্চ গাবঃ' ইতি বচনাৎ ।
 অলক্ষণরগানি রক্ষকহীনানি ভেদবুদ্ধ্যা মদধিষ্ঠানং ন ভবন্তীতি পৃথগদৃষ্ট্যা
 যে দ্রক্ষ্যন্তি ঈক্ষন্তে ; অঘেন ক্ষতা নষ্টা দৃষ্টির্ঘেমাং তান্, মদীয়োহধিকৃতো
 দগুনেতা যো যমঃ, তশ্চ গৃধ্রাকারা যে দূতাঃ ; অহিবনগ্ন্যর্ঘেমাং তে

रुषा क्रोधेन कुशन्ति चक्षुभिश्चिन्दन्ति ॥ (११) एवञ्चुतास्तु मां वशीकुर्वन्-
 स्तृत्याह—ये क्षिपतः परुषभासमाणानपि ब्राह्मणान् सन्धोधयन्ति, मयि वा
 धीस्तया वासुदेवदृष्ट्या अर्चयन्तः सन्तुष्टयद्भुदः प्रीयमाणचित्ताः, श्रितमेव स्था,
 तया उक्थितं सिद्धं पद्मतुल्यं वक्त्रं येषाम्, अनुरागकलया प्रेमशोभया
 वाचा गुणन्तः सुवन्तः ; यथा कुपितमाञ्जुजं श्लिङ्गः पिता संपुत्रो वा पितर-
 महमिव भृशं युष्मान् वा तैरहमुपाकृतो वशीकृतः ॥ (१२) ततश्चान्नेहवसाय-
 मभिप्रायमलक्षमाणो अजानन्तो ; युष्मदपराधोचितां गतिं सद्यः प्राप्य
 मंसमौपमितां प्राप्नुताम् । तदिति स मेहनुग्रहः ; तमेवाह—
 यद्भृतयोविवासोहचिरतः शीघ्रं कल्यतां सम्पाद्यतां समाप्यतामिति ॥

१० । उशतीं कमनीयां प्रियां देवीं द्योतमानाम् ; ऋषिकुल्या-
 नुवयो मन्त्राः, तं प्रवाहरूपाम्, ऋषिकुलयोग्यामिति वा ; सरस्वतीं वाचम्,
 आस्वाद्य तन्नाधुर्यामनुभूय, सर्पप्रायेण मनुना दृष्टानामपि क्रोधविषयव्याप्तानां
 हि मनो रसानुभवाभावां प्रियभाषणमपि न सहते, तेषास्तु आत्मा मनो
 नातृप्यदलमिति नामश्रुत ॥

१४ । सतीं श्रेष्ठाम्, व्यादाय प्रसार्था कर्णं दत्त्वेत्यर्थः । लघु-
 मितार्कराम्^१, गुरुभिरर्थैर्गह्वरां दुष्प्रवेशाम्, अगाधमभिप्रायतः,
 गन्तारामर्थतः, विगाह्य विचार्यापि किमस्मान्निन्दन्ति निन्दति वा, अस्म-
 क्तं दण्डं वा सङ्कोचयतीति न विद्मः ॥

१५ । ततश्चाभिन्दतीति ज्ञात्वा ते प्रहृष्टाः सन्तः प्रोचुः, कुपिता
 क्लृप्ता रोमाक्षिता हृग् येषाम् ; कुपितेति पार्श्वे सजातरामकूपोक्त्या
 रोमाक्षितत्वमेवोक्तम् । आरक्त आविष्कृतः पारमेष्ठ्यश्च परमैश्वर्याश्च
 महोदयः परमोत्कर्षो येन तम् ; अधिराजत्वमाविष्कृत्य राजशिक्षार्थं
 ब्राह्मणान् मानयतीति ज्ञात्वेत्यर्थः ॥

১৬। অধ্যক্ষঃ সর্কেশ্বরঃ সন্ 'তন্নি হ্যত্রুতং মত্রে' ইত্যুক্ত্যা ময়া-
পরাধঃ কৃত ইতি । তথা 'তদনুগ্রহো মে' ইত্যাদি-বচনেন মমানুগ্রহশ্চেতি
যৎ প্রভাষসে, তেন যচ্চিকীৰ্তিতং, তন্ন বিদ্বঃ ॥

১৭। কিলেতি লোকশিক্ষার্থত্বং সূচিতম্ । পরমার্থমাহঃ—বিপ্রাণা-
মিতি । দেবদেবানাং দেবপূজ্যানামপি ভগবান্ ভৃগুঃ ; আত্মা চ দৈবতঞ্চ ॥

১৮—২৫। লোকশিক্ষার্থতাপ্রপঞ্চঃ—ত্বত্ত ইত্যষ্টভিঃ । ধর্মস্বত্ত্ব এব
ভবতি, রক্ষ্যতে চ ত্বদবতারৈঃ, পরমঃ ফলরূপোহতএব গুহো গোপ্যঃ ।
ন চ স্বর্গাদিফলবদিকারী, কিন্তু নিব্বিকারো মতঃ ; অত এবস্তুতশ্চ তব
ইদং লোকশিক্ষামাত্রমিতি ভাবঃ ॥ (১৯) বিপরীতক্ষেদমিত্যাছঃ—
তরস্ত্যতি । যস্মানুগ্রহাদেব নিবৃত্তা বিরক্তা যোগিনশ্চ সন্তুঃ সৃত্যুৎ
তরন্তি, স ভবান্ পরৈরনুগ্রহেতেতি যৎ, তৎ কিংস্বিং ? ন কিঞ্চিদিত্যর্থঃ ।
(২০—২১) যচ্চোক্তং 'যৎসেবয়! চরণপদ্মপবিত্ররেণুং, সত্ত্বঃক্ষতাখিলমলং
প্রতিলক্ষ্মীলম্' ইত্যাদি, তদত্যন্তমসস্তাবিতমিত্যাছর্বাভ্যাম্ । যং বৈ
বিভূতিলক্ষ্মীরনুব্বেলমবসরে অবসরে উপযাতি সেবতে । ধৃতঃ পাদরেণু-
র্ষশ্চাঃ ; ধনৈঃ স্কন্ধভিরপি তং অজ্ঞেযৌ যৎ তুলশ্চা নবং দাম
মালা, তন্নাম তদুদগমস্থানং যশ্চ, তশ্চ মধুব্রতপতেত্রমরমুখাস্ত্র লোকং
স্থানমজ্বিৎ কাময়মানব ॥ (২১) বিবিক্তচরিতৈঃ, বিশুদ্ধৈঃ পরিচরণৈ-
রনুবর্জমানাং সেবমানামপি যো নাত্যাঙ্গিয়ন্নাতীবাদৃতবান্ ; স এব-
স্তুতশ্চন্ । অয়ং ভাবঃ—ইথং নামাতিলম্পটতয়া লক্ষ্মীস্বাং সেবতে । কথম্ ?
এবং হি সা মেনে, অয়ং হি সারগ্রাহী মধুব্রতশ্চঞ্চলশ্চ স চাজ্বিগতয়াং
তুলশ্চাং সপরিবারো নিশ্চলঃ সন্ রমতে, অতোহজ্বিলাবণ্যমতাধিকং
শ্চাৎ ; ততোহহং বক্ষসি স্থিতাপি যোগিজ্ঞাদিবহুসেবকসজ্জসজ্জ্বর্ষমঙ্গী-
কৃত্যপি তুলশ্চা সহ সাপত্ন্যেনাপি চরণৌ সেবিষ্যে ইতি । তদেবমোৎ-
স্কক্যোনানুবর্জমানামপি তাং স্বং নাতীবাদ্রিয়সে, যতঃ পরমভাগবতেষেব

प्रकृष्टसद्भवान् । स एव परमसौभाग्यानिधिश्चम्, अतो ब्राह्मणप्रसादात्
मां श्रीर्न विजहातीत्यलभ्यालाभत्वेन निर्देशो न समञ्जस इति । किञ्च
सुत एव त्वं भगवताजनो भजनयानां गुणानामाश्रयः परमशुद्धश्च, तं
त्वां द्विजानामनुपथं पथि पथि लग्नं यं पुण्यं रजः, तथा श्रीवत्सलम् च
किं पुनीतः, पवित्रौकुरतः ? किं किमर्थं ते उभे अगाः प्राप्ता
तृषणत्वेन श्रीकृतवानसि ? अतो 'यत्सेवया' इत्यादि वचनं लोकसंग्रहार्थ-
मात्रमित्यर्थः ॥ (२२—२४) धर्ममूर्च्छेश्च तवेदमुचितमेवेत्याहः—धर्मश्चेति
त्रिभिः । त्रिष्वेव युगेष्वविर्भवतीति त्रियुगः, यद्वा, त्रीणि युगानि युगलानि
षड्गुणा भगवच्छब्दवाच्याः सत्याश्चेति त्रियुगः । हे त्रियुग ! धर्मरूपश्च
तव त्रिभिः पद्धिः स्वैरसाधारणैस्तपःशौचदयादिभिः, सत्यश्च धर्मविप्लवेऽपि
कलावल्लवर्द्धमानत्वात् त्रिभिरित्युक्तम् । त्वत्तं पालितम् । किं कृत्वा ?
नोऽस्माकं वरदया सत्त्वेन तन्नुवा तन्ना सत्त्वमूर्त्या, तदभिधाति तेषां
पादानामभिघातकं रजश्च तमश्च निरश्च निराकृत्य द्विजानां देवतानां
प्रेयोजनय नूनं त्वत्तम् ; यद्वा, हिलोपे रूपं निरश्चेति, अस्माकं
तन्निवर्तयेत्यर्थः ॥ (२०) आम्नागोपं त्वयैव रक्षणीयं द्विजोत्तमानां कुलं,
यदि ह स्फुटम्, त्वं न गोप्ता रक्षिता, त्वन्प्रत्ययास्तत्त्वां न यष्टी प्रयोगः ।
वृषः श्रेष्ठः, हे देव ! पश्या वेदमार्गो नञ्ज्यति, नाशं याञ्छति, ऋषभश्च
श्रेष्ठश्च, हि यस्यां तदनर्हमसूनुतं अग्रहीष्यं । तदुक्तं श्रीगीतासु—'यद्
यदाचरति श्रेष्ठस्तुददेवतरो जनः । स यं प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनु-
वर्तते ॥' इति ॥ (२४) नश्चिद्विति चेत्तत्राहः—तद्धेदमार्गनाशनम्, अनभौष्ट-
मिवेति लोकोज्ज्वलः ; सत्त्वनिधित्वाज्जनाय क्लेमं शं विधातुमिच्छाः, अतएव
निजशक्तिभा राजादिभिरुपाटितधर्मप्रतिपक्षश्च, अतस्तव ब्रह्मकुलेऽवनति-
र्युक्तेव । ननु महतोऽज्ञेयवनतिसृष्टेजोहानिकरी ? तत्राहः—एतावता तु
धर्मजागप्रयोजनेन, अवनतश्च नमनं कृतवतस्तव तेजः प्रभावो न कृतं

न क्षीणम्, यतः स नमनादिस्तु विनोदः ॥ (२५) शापाग्रहं परित्यज्य
विज्ञापयन्ति—यं वा अग्रं दण्डं विधास्यति भवान्, वृत्तिं नू अधिकां
जीविकां वा, तं सर्वमनुमत्यामहे । ये वयं निरपराधावेतौ किञ्चिदेष
शापेनायुङ्क्न्महि योजितवस्तुः ॥

२६ । मङ्कारितत्वाच्छापस्तु युष्माकं नापराध इत्याश्वामयन्नाह—एते
सद्य एव आसुरीं योनिं प्राप्यास्तु भूयो मंसमीपमागमिष्यतः । संरन्तेण
क्रोधावेशेन संभृतः सन्धक्नो षः समाधिः एकाग्रता, तेनानुबद्धो दृष्टीकृते
षोगो षयोः ; हे विप्राः ! यो वः शापः, युष्मत्कृतः शापः, तदिति सः,
मयैव निमित्तः निर्मित इत्यैवेत जानीत ॥

२७ । नेत्रोऽसवजनकं विकुर्षुं हरिम्, तन्निवासक्षु वैकुर्षुं लोकं
स्वयम्प्रभं प्रकाशासुरानपेक्षं, सत्परिणामत्वात् ॥

२८ । अनुमात्र अनुज्ञाप्य, परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृता ॥

२९ । मयैव तु मतं सम्यतम् । इदं च तद्वम्—यद्यपि सनकादीनां
क्रोधो न संभवति, न च भगवत्पार्षदयोस्तयोर्ब्राह्मणप्रातिकूल्यं, न च
भगवतः स्वभक्तोपेक्षा, न च वैकुर्षुगतानां पुनर्जन्म, तथापि भगवतः
सिद्धिदिक् कदाचिं युष्सा समजनि ; तदाशेषामल्लबलत्वात् स्वपार्षदानां
तुल्यबलत्वेऽपि प्रातिपक्ष्यरूपपत्रेः, एते एव ब्राह्मणनिवारणे प्रवर्तय
तेषु च क्रोधमुदीप्य तच्छापव्याजेन प्रतिपक्षो विधाय युक्कौतुकं
सम्पादनियमिति भगवतैव व्यवसितमतः सर्वं सद्गच्छते । तदिदमुक्तम्
—‘शापो मयैव निमित्तः’ इति, ‘मा भैष्ठमस्तु शम्’ इति, ‘हस्तं नेच्छे
मतं तु मे’ इत्यादि च ॥

३० । यदा मयुपारते योगनिद्रां गतवति सति, द्वारि विशन्ती
युवाभ्यां पुरापवारिता, तदा क्रुद्धया रमया न तद्वदब्राह्मणैरिदानीमुक्तं,
तं पुनैव निर्दिष्टम् ॥

৩১। প্রত্যোম্মতং প্রত্যোম্মথঃ ; নিকাশং সমীপম্ ॥

৩৩। ছস্তরাদব্রক্ষশাপাৎ হরিলোকতঃ পতস্তাবিতি শেষঃ, হরিলোকত এব হতশ্রিয়াবভূতামিতি বা ; বিগতশ্ময়ো নষ্টগর্ভৌ চ ॥

৩৪। বিকুণ্ঠশ্চ ধিষণাৎ স্থানাৎ, পুত্রকাঃ ! হে দেবাঃ ॥

৩৫। কাশ্চপং তেজো বীর্য্যং প্রাপ্তৌ ॥

৩৬। সইব গর্ভে প্রবিষ্টৌ ষমৌ, তয়োস্তেজসা বস্তুজ আক্ষিপ্তং তিরস্কৃতম্ ; ন চাত্র প্রতিবিধিঃ শক্যাঃ, যত এতর্হি ইদানীং ভগবানেব তদেবং বিধাতুমিচ্ছতি ॥

৩৭। তথাপি কোহপ্যুপায়ো বিচার্যাতামিতি চেত্তত্রাহ—বিখশ্রেতি । ত্রয়াণাং গুণানামধীশঃ, স এব সত্বোকর্ষকালে নঃ ক্ষেমং বিধাশ্রুতি । বিমূর্শেন বিমর্শনেন ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থদীপিকায়াম্ তৃতীয়স্কন্ধে

ষোড়শোহধ্যায়ঃ ॥ ১৬ ॥

সপ্তদশোহধ্যায়ঃ

ততঃ সপ্তদশে জন্ম তয়োলোকভয়ঙ্করম্ ।

হিরণ্যাক্ষপ্রভাবশ্চ বর্ণ্যতে দিগ্জয়েহদ্ভুতঃ ॥ (১)

১। ক্ষেমং বিধাশ্রুতীতি ব্রহ্মবচনাৎ শঙ্কয়া ত্যক্তাঃ ।

২। ভর্তৃরাদেশাৎ—‘লোকান্ সপালাংস্ত্রীংশ্চণ্ডি মুহুরাক্রন্দয়িষ্যতে’ ইতি ব্যাক্যাৎ । স্বাপত্যাভ্যাং পরিশঙ্কিনী দেবোপদ্রবং শঙ্কমানা ॥

৩। তত্র তদা নিপেতুরুদ্বভুবুঃ । উরুভয়মা সমস্তা হস্তীতি ॥

৪। অচলৈঃ সহিতা ভুবঃ ভূপ্রদেশাঃ, কেতব উদয়াঞ্চক্রুরিতি শেষঃ ॥

৫। ফুংকারানিতি তীব্রবায়ুশব্দানুকরণম্, নগপতীন্ মহাবৃক্ষান্, বাত্যা এবানীকং যন্ত, রজ্জ এব ধ্বজো যন্ত ॥

৬। উচ্চৈর্হসন্ত্য ইব তড়িতো যেষু তেষামস্তোদানাং ঘটয়া সমূহেন নষ্টো ভাগণঃ সূর্যাদিপ্রভাসমূহো যস্মিন্, পদং স্তানম্, ন ব্যাদৃশ্রতে স্ম, জ্বয়দপি নাদৃশ্রত ॥

৭। বার্কিঃ সমুদ্রঃ, বিমনা ইব উদগতা উর্শায়ো যস্মাৎ, ক্ষুভিতা উদরস্থা মকরাদয়ো যস্মিন্, উদপানৈর্বাণীকূপাদিভিঃ সহিতাঃ, শুষ্কানি পঙ্কজানি যাস্ম ॥

৮। পরিধয়ঃ পরিবেশাঃ, সরাহ্বোঃ রাহগ্রস্তয়োঃ, নির্ঘাতা নিবল-গর্জিতানি ; রথনিহ্নাদতুল্যা ধ্বনয়ঃ, বিবরেভ্যঃ গিরিগুহাভ্যঃ ॥

৯। শৃগালানামূলুকানাঞ্চ টঙ্কারৈর্ধ্বনিভিঃ সহ, শিবাঃ শৃগাল্যাঃ ॥

১০। গ্রামসিংহাঃ—ধানঃ ॥

১১। কর্কশৈস্তীক্ষ্ণৈঃ, হে ক্ষত্রঃ ! খার্কীরো গর্দভজাতিশব্দস্তস্মিন্ রভসঃ সল্পমো যেষাম্, বক্রথশঃ সজ্বশঃ ॥

১২। রাসভ-শব্দাৎ ত্রস্তাঃ সর্বতঃ ক্রোশতঃ ॥

১৩। গাবোহিত্রসন্ ত্রস্তাঃ অস্মগ্দোহাশ্চ বভূবুঃ। দেবলিঙ্গানি ব্যরুদন্, প্রতিমানামশ্রস্রাব আসীদিত্যর্থঃ ॥

১৪। পুণ্যতমান্ গুরুশুক্লাদীন্^১ ভগণান্ বহুনি নক্ষত্রাণি বা অস্ত্রে ক্রুরগ্রহা মঙ্গলাদয়ঃ অতিচেরুঃ অতিক্রমা জগ্মুঃ, বক্রগত্যা প্রত্যাবৃত্তা যুষুধুশ্চ ॥

১৫। ব্রহ্মপুত্রান্ ঋতে বিনা, তেষাং স্বশাপাদিজ্ঞানাৎ ॥

১৬। ব্যাজ্যমানমাত্মপৌরুষং পূর্বসিদ্ধং স্বপৌরুষং যয়োঃ ॥

১৭। নিরুদ্ধা ব্যাপ্তাঃ কাষ্ঠা দিশো বাভ্যাম্ ; ক্ষুরন্ত্যঙ্গদানি যেষু, তে ভুজা যয়োঃ । অঙ্গদেতি টাবন্তত্বমার্ষম্ । শোভনা কাঞ্চী যন্তাম্, তয়া কট্যা ॥

১৮। যময়োর্মধ্যে ষঃ স্বদেহাৎ প্রথমমজায়ত, তং তথা হিরণ্যকশিপুং বিছঃ ; সা দিতিঃ প্রথমং যমস্মৃত, তং হিরণ্যাক্ষং যথা বিছুক্তথা নাম কৃতবানিত্যর্থঃ । অয়ং ভাবঃ—যদা হি গর্ভাধানসময়ে যোনিপুষ্পং বিশদ্বীৰ্য্যং বিধা বিভক্তমাদিপশ্চাত্ত্বাবেন প্রবিশতি, তদা যমৌ ভবতঃ । তয়োশ্চ পিতৃতঃ প্রবেশক্রমবিপর্য্যয়েণ মাতৃতঃ প্রসূতিঃ ; 'যদা বিশেদ্বিধাতুতং বীৰ্য্যং পুষ্পং পরিক্ষরৎ । দ্বৌ তদা ভবতোঃ গর্ভেী সূতিবেশবিপর্য্যয়াৎ ॥' ইতি পিণ্ডসিদ্ধিস্মরণাৎ । অতঃ স্বদেহাৎ পূৰ্ব্বং যো জাতঃ, তস্ত হিরণ্যকশিপু-
রিতি ; দিতিঃ প্রথমং যমস্মৃত, তস্ত হিরণ্যাক্ষ ইতি নাম কৃতবানিতি ॥

১৯। দৌৰ্ভ্যামুদ্ধতঃ ; ব্রহ্মবরেণাকুতোমৃত্যুঃ ॥

২০। রণম্—যুদ্ধম্ ॥

২১। হুঃসহো জবো বেগো যস্ত, রণন্তৌ কাঞ্চনময়ৌ নৃপুত্রৌ যস্ত, অংসে হস্তা মহতী গদা যেন ॥

২২। মনসা শৌৰ্য্যেণ বীৰ্য্যেণ বলেন বরেণ চ উৎসিক্তং গৰ্ব্বিতম্ ; অসূণ্যং নিরঙ্কুশম্ ; নিলিলিযে লীনা বভূবুঃ ॥

২৩। য়েন মহসা তেজসা তিরোহিতান্ দৃষ্ট্বা জাত্বা, ক্ষীবান্ মন্তান-
পশ্বান্ সন্ । ক্লাবানিতি পাঠে পৌরুষহীনান্ ॥

২৫। সন্ন্য অবসন্ন্য ধীর্ঘেষাম্ ; বর্জসা তেজসা প্রধষিতা অভিভূতাঃ
সন্তুঃ ॥

২৬। মহোন্নান্ অভিজয়ে । মোৰ্ষ্যা মারয়তীতি মূৰ্ব্বং কাঞ্চায়সম্,
তন্ময়া ; যদা, মূৰ্ব্বা নাম তৃণবিশেষঃ, তন্ময়রজ্জা দৃঢ়নিবন্ধয়েত্যর্থঃ ।
বিভাবরীসংজ্ঞামাসেদিবান্ প্রাপ্তঃ ॥

২৭। অসুরাণাং লোকঃ পাতালং, তৎপালকম্, প্রলঙ্কু মুপহসিতুম্, প্রণিপত্য ॥

২৮। যদ্যস্মাদ্রাজসুয়েন ভবানযজৎ ॥

২৯। উপশমং যুদ্ধাদিকৌতুকাছপরমম্ ॥

৩০। যুদ্ধমার্গনিপুণং হ্রাং যন্তোষয়িষ্যতি, ইতো^১ গচ্ছ; গৃণতে স্তবন্তি ॥

৩১। আরাং শীঘ্রম্, বিস্ময়ো নষ্টগর্ভঃ, বীরশয়ে রণাঙ্গনে, রূপাণি বরাহাণ্ডবতারান্ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ তৃতীয়স্কন্ধে

সপ্তদশোহধ্যায়ঃ ॥ ১৭ ॥

অষ্টাদশোহধ্যায়ঃ

অষ্টাদশে হিরণ্যাক্ষ-ধরোক্তবরাহয়োঃ ।

নির্বিবেশেৎ মহাযুদ্ধং দেবক্ষোভি নিরূপ্যতে ॥ (১)

১। প্রতিযোদ্ধারং শত্রু মহামনাঃ । 'শয়িষ্যসে' ইতি যত্নস্তম্, তদ্বিগণয্য অগণয়িত্বা, যতো দুর্সদঃ ॥

২। অভিভো জয়তীতি অভিজিৎ, তং শ্রীহরিম্ । প্রকর্ষেণোদ্ধং নীয়মানা অবনির্থেন ; অগ্রদংষ্ট্রয়া দংষ্ট্রাগ্রাণ ; স্বরূচো হিরণ্যাক্ষতেজাংসি, অরুণশ্রিয়া যুক্তং যৎ, তেনাক্লা নেত্রেণ মুঞ্চন্তং তিরস্কুর্বন্তম্ । অহো চিত্রম্, বনগোচরো মৃগঃ, বারিচরো বরাহঃ ॥

৩। এহি আগচ্ছ, রমোকসাং পাতালবাসিনাং নোহস্মাকং সমর্পিতা, অগ্রথা পাতালাবতরণমস্তা ন ঘটত ইতি ভাবঃ । হিরণ্যাক্ষেণাধিক্ষেপার্থং প্রযুক্তাপি ভারতী বস্ততো ভগবন্তং স্তোতি—তথা হি বনগোচরঃ জল-শয়নঃ শ্রীনারায়ণঃ, স এব যোগিভিমৃগ্যাতে, দুষ্টান্ বা হস্তং মৃগয়তে ইতি মৃগঃ । অজ্ঞ ! নাস্তি জ্ঞো যস্মাৎ, হে সর্বজ্ঞ ! ইত্যর্থঃ । স্মরা অধমা যস্মাৎ, হে স্মরোত্তম ! মমেক্ষমাণস্তাপি সতঃ মামনাদৃত্যাপি ত্বমনয়া সহ বর্তমানঃ, নোহস্মদীয়ং স্বস্তি সমস্তং মঙ্গলং রাজ্যং যাস্তসি প্রাপ্যসি, নাত্র সন্দেহঃ, তথাপ্যস্মৎকৃপয়া বিমুঞ্চেত্যর্থঃ ; আসাদিতা লীলয়া স্বীকৃতা শূকরা-কৃতির্ধেন ॥

৪। অভবায় নাশায় ভূতঃ পৃষ্ঠঃ, বস্ততস্ত মোক্ষায় ভূতো ধৃত আশ্রিত ইত্যর্থঃ । যো ভবান্ পরোক্ষেন চৌর্ঘ্যেণ জয়তীতি তথা, বস্ততস্ত দূরত এব স্থিত্বা জয়তীতি ; সংস্থাপ্য হস্তা, বস্ততস্ত যোগমায়ারূপমচিন্ত্যং বলং যস্ত ; অল্পং পৌরুষং যস্মাত্তং ত্বাং সম্যক্ স্থাপয়িত্বা ভক্ত্যা হৃদি স্থিরীকৃত্য ইত্যর্থঃ । হে মূঢ় ! প্রমূঢ়ান্ প্রতি আপ্যায়তীতি তথা ; প্রা পূর্তাবিতি ধাতুঃ । স্মহদাং শুচঃ সংসারদুঃখানি, মৃজে নাশয়ামি ; যতস্ত্বং স্মর্তুং বান্ধবানপি মোচয়সীতি ভাবঃ ॥

৫। অস্নদ্ধুজ্জ্যাতয়্যাপি গদয়া অশীর্ণং শীর্ষং যস্ত, তথাভূতে ত্বয়ি স্মখং স্থিতে সতি, যে তুভ্যমধুনা বলিং হরন্তি, নবীনা ভক্তাঃ, যে চ পূর্বে ভক্তা ঋষয়ো দেবাশ্চ, তে সর্বে স্বয়মেব উত্তমং বিনৈব অমূলা ন ভবিষ্যন্তি, কিন্তু দৃঢ়মূলা ভবিষ্যন্তীত্যর্থঃ ॥

৬। স হরিঃ, অরেহুঁরুক্তান্তেব তোমরাঃ শস্ত্রবিশেষাত্তৈস্তত্ত্বমানো বাধ্যমানোহপি দংষ্ট্রাগ্রগতাং পৃথ্বীং ভীতামালক্ষ্য তোদং ছরুক্তব্যথাং মৃষন্ সহমান এব নির্গতঃ ; করেণুঃ হস্তিনী, বস্ততস্ত অরিহরুক্ততস্তোমরৈ-

নিমিত্তভূতৈস্তুগমানঃ ; যথাক্ষতার্থগ্রাহিণাং ব্রহ্মাদীনাং ব্যথাং দৃষ্ট্বা
অনুকম্পয়া পীড়্যমান ইত্যর্থঃ ; তোদং মৃশন্ ইত্যশ্রাপ্যয়মেবার্থঃ ॥

৭। সলিলাগ্নির্গচ্ছন্তুমনুগতঃ সন্ হিরণ্যবৎ কপিশাঃ কেশা যশ্চ
দৈত্যশ্চ, ঝবঃ মকরঃ ; করাল। দংষ্ট্রা যশ্চ, অশনিবৎ নিশ্বনো যশ্চ ।
নির্লজ্জানামসতাং কিং বিগহিতমস্তু, নিন্দাভয়াভাবাৎ ; পলায়নং নায়ুক্ত-
মিত্যর্থঃ । বস্তুতস্ত গতহ্রিয়ঃ প্রাপ্তহ্রিয়ঃ, ন সন্তো যেষভ্যস্তেষাং রুপালনাং
কিং বিগহিতম্ ? ন কিঞ্চিৎ । অতঃ রুপালুত্বাদদংষ্ট্রাশ্রিতভূরক্ষণার্থং
কিঞ্চিৎ পলায়নমপি ন নিন্দিতমিত্যর্থঃ ; ষদ্বা, লোকোপকারায় ভুব-
মুদ্ধরতোহনুদ্রবণমনুচিতং মন্বানো দৈত্য আত্মানমেবাধিক্ষিপতি । গতহ্রিয়াং
স্বার্থেকপরাণামসতামস্মাকং কিং বিগহিতগণনাস্তি ? অপি তু নাস্ত্যেব ;
ধিগস্মানিত্যব্রবীদিত্যর্থঃ ॥

৮। স ভগবান্ বিশ্বসৃজাভিষ্টুতো বিবুধৈশ্চ প্রসূনৈরাপূর্য্যমাণঃ ;
বিশ্বসৃজাং প্রসূতৈরিতি পাঠে বিশ্বসৃজাং প্রসূতৈবিবুধৈরভিষ্টুত ইতি ।
সলিলশ্রোদস্তাং উপরি ব্যবহারগোচরে দেশে গাং বিহ্রশ্চ তস্মাৎ স্বসঙ্ক-
মাধারশক্তিং নিহিতবান্, অরেন্তশ্চ পশুত এব ॥

৯। পরা পরাক্ পৃষ্ঠতোহনুবক্তং লগ্নম্, তপনীয়োপকল্পং সূবর্ণা-
ভরণম্, কাঞ্চনময়ং চিত্রং দংশঃ কবচং যশ্চ, তং দৈত্যম্ । প্রচণ্ডমন্যুত্ব-
মধিক্ষেপাদিকঞ্চানুকরণমাত্রং, দৈত্যবাক্যভীতানাং দেবানাং ভয়নিবৃত্তয়ে,
বস্তুতস্তেন তথানুক্তত্বেন কোপাদিহেতুত্বাভাবাৎ ॥

১০। গ্রামসিংহান্ শুনঃ, প্রতিমুক্তশ্চ বদ্ধশ্চ, বিকথনং শ্লাঘনম্ ॥

১১। গ্রাসহরা নিক্ষেপহরাঃ, দ্রাবিতাঃ পলায়নং কারিতাঃ, তথাপি
অসমর্থ্য অপি তিষ্ঠামঃ । তৎ কিম্ ? যতঃ স্বেয়ং স্থাতব্যমস্মাভিস্তৎ
কিমিত্যত আহ—ক যামঃ, গন্তব্যদেশাভাবাৎ ॥

१२ । पद्मथानां पदातीनां ये वृथपास्तैर्यामधिपो मुख्य इत्यर्थः ।
अन्वस्ये पराभवार्थमाशु षट्स्र यत्तस्र । अनूहो निर्वितर्कः, यो
नातिपिपर्ति न पूरयति पालयति वा, असावसभ्यः सभावामनर्हः ॥

१३ । सोऽधिकिपुः 'सत्यां वयम्' इति श्लोकेन । कृषा प्रलकः
उपहसितः 'एते वयम्' इति द्वाभ्याम् । क्रीडां कार्यामाणोऽहिराट्
महासर्प इव ॥

१४ । मनुष्या प्रचलितानि कुञ्चितानीन्द्रियाणि यश्च सः ॥

१५ । अन्तकम्—मृत्युम् ॥

१६ । हे सौम्य ! विद्वर ! तां गदामप्राप्तामेवाह न ॥

१७ । हर्षाङ्को हिरण्याङ्कः ॥

१८ । स्पृधोः स्पर्द्धमानयोस्तुग्धाभ्यां गदाभ्यामाहतानि अङ्गानि
ययोः, कृतादाश्रवतीति कृताश्रवः कृधिरम्, तश्च घ्राणमवघ्राणम्, तेन
विवृद्धो मनुष्ययोः ; विचित्रान् मार्गान् गदायुद्धप्रमणप्रभेदान् ; ईला
गोः, तश्चां निमित्तभूतायाम्, शुश्रिणोर्मत्तयोः वृषभयोः ; प्रसुतेहपि ईला
पृथ्वी, तदर्थम् । वृषभो हि खलु बहूनि दिनानि संग्रथितोत्तुङ्गशृङ्गसज्ज्यर्ष-
विदीर्णाङ्गलक्रधिरौ परस्परपमर्दव्यागोप्रसंरञ्चौ चमंकारितगज-
युधपो युध्यमानौ तिष्ठत इति प्रसिद्धम् ॥

२० । वज्रा एव अवयवा यश्च, तश्च च, महाः महानिमित्तं द्विषतोः,
एवंविधं विमर्दनं युद्धं दिदृक्षुः स्वराट् ब्रह्मा तत्रागात् ॥

२१ । आगत्य च नारायणमाह । किं कृत्वा ? दैत्यं विलक्ष्य ।
कथञ्चतम् ? आसन्नं प्राप्तुं शौण्डीरं शौर्यां मदो वा येन, अपेतं
साध्वसं यन्मां, कृतः प्रतीकारो येन, अहार्योऽप्रतिकार्यो विक्रमो
यश्च, सहस्रणीः सहस्राणामृषिसहस्राणां नेता ॥

২২। হে দেব ! তেহজ্বিমূলং প্রাপ্তানাং দেবাদীনামেষোহসুর
আগন্ধুদ্বৈথাপরাধারোপকঃ, তৎপরিহারায় প্রবৃত্তৌ ভয়কুং ভীতং জ্ঞাত্বা,
হুকুং অর্থপ্রাণাদিহর্ত্তা, অস্মন্তো রাক্ষো বরো যেন, অঘেষন প্রতিরথমব-
লোকয়ন্, অপ্রতিরথঃ প্রতিপক্ষশূচঃ ॥

২৩। যদ্যস্মাদেবভূতোহয়ং, তস্মাদেনং মা ক্রীড় মা ক্রীড়য়। হে
দেব ! যথা উখিতং ক্ষুভিতমাশীবিষং সর্পং বালঃ পুচ্ছাকর্ষণাদিনা
ক্রীড়য়তি, তদ্বৎ ॥

২৪। স্বাম্ আসুরীম্, হে দেব ! স্বাং মায়াম্, অঘং পাপরূপম্ ॥

২৫। বেলামেবাহ—এষেতি। লোকানাং ছুষ্টকরী বিনাশকরী ;
ছষড়িত্যব্যয়ং বিনাশে বর্ত্ততে ॥

২৬। অভিজিন্মধ্যাক্ঃ, স এব মোহূর্ত্তিকো যোগঃ সন্ মুহূর্ত্ত-
শুভদঃ কালঃ অগাৎ গতপ্রায়ঃ ; অতো যাবন্মুহূর্ত্তশেষোহস্তু, তাবদেবাশু
সুদুস্তরমেনং নিস্তর জহি ॥

২৭। ত্বাং মৃত্যুং ত্বয়ৈব শাপানুগ্রহকালে বিহিতং নির্মিতম্,
আসাদিতঃ প্রাপ্তঃ, শর্ম্মণি স্মখে, আধেহি স্থাপয় ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াং তৃতীয়স্কন্ধে

অষ্টাদশোহধ্যায়ঃ ॥ ১৮ ॥

ঊনবিংশোহধ্যায়ঃ

ঊনবিংশে বিরিধ্যাদিপ্রার্থিতেন মহামুখে ।

বরাহেণ হিরণ্যাক্ষবধঃ শ্লাঘোহনুবর্ণ্যতে ॥ (১)

১ । নির্ব্যালীকঞ্চ তদমৃতঞ্চ । নির্ব্যালীকমৃতমিতি পাঠান্তরে নিষ্কপটা-
ভিপ্রায়ঞ্চ ঋতঞ্চ । কালাত্মনোহপি মম মুহূর্ত্তবলমুপদিশতীতি প্রহস্ত
অপাঙ্গাবলোকনেন স্বীকৃতবান্ ॥

২ । মুখতঃ অভিমুখে, হনৌ কপোলশ্লাঘোভাগে, অক্ষজো ব্রহ্মণো
ব্রাণেক্রিয়াদাবিভূতঃ ॥

৩ । সা স্বগদয়া তেন হতা, ততো বিহতা বিচ্যুতা সতী বিঘূর্ণিতা
ভূত্বা অপতৎ রেজে চ । তদভগবৎকরাৎ পতনম্ ; বদ্বা, তৎপদশ্লাবৃত্ত্যা
রেজে ইত্যনেনাপি সম্বন্ধঃ ; তদৈত্যপোরুষং রেজে ইত্যর্থঃ ॥

৪ । লক্ষ্মীর্থো লক্ষাবসরোহপি সন্ ন ববাধে ন প্রাহরৎ । স
মানয়ন্ বভূবেতি বাক্যভেদাৎ স ইত্যশ্লাপোনরুক্ত্যম্ ॥

৬ । ব্যগ্রং সমস্তমং চক্রং যশ্চ ; বিবজ্জমানং বিশেষেণ সঙ্গং প্রাপ্নু বস্তং
তং প্রতি । অতদ্বিদাং তৎপ্রভাবমজানতাম্, আ সমস্তাদাসন্ স্ম ॥

৭ । স দৈত্যস্তমাত্তচক্রং নিশাম্য দৃষ্ট্বা অগ্রতো ব্যবস্থিতঞ্চ বিলোক্য
অমর্ষণে ক্রোধেন পরিপ্লুতানি ক্ষুভিতানি ইন্দ্রিয়ানি যশ্চ সঃ, আদশৎ
দষ্টবান্ ॥

৮ । চক্ষুর্ভ্যাং দহান্নিব সঞ্চক্ষাণঃ পশুন্ । ইবেতি বস্ততঃ ক্রোধা-
ভাবমাহ, হতোহসি জ্ঞাতোহসীতি বাস্তবার্থঃ ॥

৯ । বাতরংহসম্—বায়ুবেগম্ ॥

১০ । ঘটস্ব উগ্ধমং কুরু, বতস্বং জেতুমিচ্ছসি ॥

১২ । হতো মানো গর্কো যশ্চ ॥

১৩। জলন্ যো জলনস্তদ্বল্লোলুপং গ্রাসনব্যগ্রম্, যজ্ঞায় বিষ্ণুমালক্ষ্য।
অকার্য্যকরত্বে দৃষ্টান্তঃ—বিপ্রমুদ্দিগ্ণাভিচারং কুর্স্বন্ যথা ॥

১৪। অন্তঃখে আকাশমধো চকাসৎ প্রকাশমানম্, উদীর্ণা উৎকটা
দীধতির্দীপ্তির্ঘশ্চ, নিশাতনেমিনা নিশিতধারেণ হরিরিক্তো যথা তাক্ষ্যশ্চ
পতত্রমুঞ্জিতং চিচ্ছেদ, দেবান্ বিনিজিত্যামৃতকলসং নয়তা গরুড়েন
ইন্দ্রপ্রযুক্তশ্চ বজ্রশ্রামোঘশ্চ মানং দাতুং পিচ্ছমেকং ত্যক্তম্, তদযথা ইন্দ্র-
শিচ্ছেদ, ছিন্নঞ্চ তদযথা খে প্রচকাশে, তদ্বৎ প্রকাশমানমিত্যপি সম্বন্ধঃ ॥

১৫। অরাঃ সন্ত্যস্তেতি অরি চক্রম্, তেন বহুধা বৃক্ণে ছিন্নে সতি
প্রত্যেত্য অভিমুখমাগত্য হরেকরো বক্ষঃ প্রহত্য ॥

১৬। মানাগীষদপি কাপ্যাংশে ॥

১৭। অশ্চ জগত উপসংযমং প্রলয়ম্ ॥

১৮। পাংশুকৃতং তমশ্চ প্রেরিতবন্তঃ, ক্ষেপণৈর্ঘনৈঃ ॥

১৯। নষ্টো ভগণো নক্ষত্রসমূহো যশ্চাম্, অনেন দৈত্যাবলাতিরেকাদ-
ব্রহ্মদত্তমুহূর্ত্তাতিক্রমো গম্যতে, অহ্নি নক্ষত্রাণামসম্ভবান্ ॥

২০। নানা আয়ুধানি মুঞ্চন্তীতি তথা ; যাতুধাতুশ্চ প্রত্যদৃশন্ত ॥

২১। হিংসাঃ ছিন্ধি ভিক্তীত্যেবম্ভূতাঃ, অতিবৈশসা অত্যাগ্রা বাচ
উৎসৃষ্টা ইত্যত্রৈব বাক্যসমাপ্তিঃ ॥

২২। প্রাহুঙ্কতানামিতি, প্রকটিতা মায়া বিনাশয়ন্। বিনাশনমিতি
পাঠে যথাশ্রুতৈব যষ্টী। ত্রিপাৎ ত্রীণি সর্বানি পাদা যশ্চ, যজ্ঞমূর্ত্তি-
রিত্যর্থঃ ; 'ত্রয়োহশ্চ পাদাঃ' ইতি শ্রুতেঃ ॥

২৩। ভর্তৃরাদেশম্ 'ঋংপুত্রৌ ভগবান্ হনিষ্যতি' ইত্যেবম্ ॥

২৪। উপগূহমানো বাহ্বোরন্তনিধায় সজ্বট্টয়ন্ ॥

২৫। অহন্ জঘান, স্বাপ্ত্বিং বৃক্রম্, মরুৎপতিরিন্দ্রঃ ॥

२६ । परितो ब्रह्मदगात्रं शरीरं यश्च, उदस्ये बहिर्निर्गते लोचने यश्च, विशीर्णा बाह्वादयो यश्च ; नगेन्द्रो महाक्रमः, लूलित उन्नलितः, नभस्यता वायुना ॥

२७ । संस्थितिम्—मृत्याम् ॥

२८ । असत आरोपिताल्लिङ्गाल्लिङ्गशरीरान्नोक्तुमिच्छया । बराहश्च पूर्वपादयोरैव करत्रां करेणाहन्निति पदाहत इति चाविरुद्धम् ॥

२९ । अखिलयज्जानां तत्तवे विस्ताराय कारणायेति वा । अरुन्तदः मर्त्यभेदा ॥

३० । सादयित्वा हस्वेत्यर्थः । पुष्करविष्टरादित्रिर्कादिभिः संस्तुतः ॥

३१ । यथानूक्तं षुक्रुक्तमनतिक्रमा, मया अवादि ; तव कथितम्—‘हे सुमित्र !’ यथा येन प्रकारेण ॥

३२ । हे द्विज ! शौनक ॥

३३ । कथामुपश्रुत्य ॥

३४—३६ । भक्तिमात्रेण पशूनामपि सुलभः, अग्रथा देवानामपि दुर्लभ इति तत्कथाश्रवणे कश्चानन्दो न आदित्याह—य इति द्वाभ्याम् । ऋषो ग्राहः ; क्रोशस्तीनां सतीनामिति कृपालुत्वमुक्तम् ; सङ्कटादमोचयत् ॥

३७ । कारणेन पृथिव्याद्धरणादिना, शूकररूपश्च ॥

३८ । एतद्वरेर्विक्रीडितं शुभ्रतामस्ये श्रीनारायणो गतिर्भवति । महा-पुण्याः स्वर्गादिप्रदम्, अलं पवित्रमतिशयेन शोधकम्, धृष्टं धनावहम्, यशश्च कौतिकरम्, आयुश्च आशिषाक्ष पदं स्थानम्, परित्राणं वा, प्राणानामिन्द्रियाणां पदं स्थानम्, अन्न ! हे शौनक ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थदीपिकायां तृतीयस्कन्धे

एकविंशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

विंशोऽध्यायः

विंशे वराहजन्मादिव्यवधानादथादितः ।

सर्गेऽहमुस्मार्थायते वक्तुमश्रयं प्रसूतं मनोः ॥ (१)

२ । प्रतिष्ठां स्नानम्, अध्याश्रुं प्राप्य, सौते ! सूतश्च रोमहर्षणश्च
पुत्र ! अबरमर्काचीनं जन्म येषाम्, तेषामौश्वरे लीनानां मार्गाय निर्गमय
कानि क्षाराणि कृतवान्, अर्काचीनान् प्राणिनः कैरुपायैः सृष्टवा-
नित्यर्थः ॥

२—७ । विद्वरमैत्रेयसंवादेनैवैतत् ज्ञाश्रुत इति तमेव संवादं
प्रष्टुमाह—कृतेति पक्षभिः । श्रीकृष्णसूत्रे हेतुः—य इति । दुर्योधना-
दिभिरपतैः सहितमग्रजं धृतराष्ट्रम्, अश्वान् कृतापराध इति हेतोः
श्रीकृष्णोक्तमन्त्रानादराद्यस्तुत्याज ॥ (३) अनवरोहन्नुनः, महित्वे महिम्नि ॥
(४) कुशावर्ते गङ्गाद्वारे ॥ (५) यं किमपि पृच्छतु, किं तवेति
चेत्तत्राह—तयोरिति । अश्वनीः अश्वप्लवः कथा नूनं प्रवृत्ताः ॥ (६)
कौर्त्तव्यानि कौर्त्तनार्हाणि उदारानि कर्माणि, यश्च हरेः ॥

१ । एवमिति वासवाक्यम् ; उग्रश्रवा रोमहर्षणपुत्रः, नैमिषमयन-
माश्रयो येषाम्, अपितमध्याश्रुं मनो येन ॥

८ । गोरुद्धरणलीलां हिरण्याक्षकावज्जया हतं निशम्य, भारतो
विद्वरः ॥

९ । यस्मात्तुमव्याक्तमार्गविं ; ब्रह्मणो वा विशेषणम् ॥

१० । एतज्जगदभावयन्नुपादयामासुः ॥

११ । सद्वितीयाः सभार्याः, स्वतन्त्रा भार्यानपेक्षाः, कर्मसु प्रजा-
सर्गादिषु संग्रहाः परम्परापेक्षाः, इदं जगत् ॥

१२—१८ । ब्रह्मा किमारभतेति प्रश्नश्च यस्मादीन् सृष्टवानित्युत्तरं
 वक्तुं पूर्वोक्तां सृष्टिमनुस्मारयति—दैवेनेति सप्तभिः । मन्वादिप्रश्नाना-
 न्तुत्तराध्यायमारभ्य उत्तरं भविष्यति । दुर्कितर्केण दैवेन जीवादृष्टेन,
 परेण प्रकृत्यधिष्ठात्रा महापुरुषेण, अनिमिषेण कालेन च हेतुना ;
 भगवतो निर्विकाराज्जातस्फोभं यद्गुणत्रयं प्रधानम्, तस्मात् महानासीत् ।
 तदुक्तं तन्नेहपि—‘विशेषस्तु त्रीणि रूपानि पुरुषाध्यायस्थो विदुः । प्रथमं
 महतः स्रष्टुं द्वितीयं गुणसंस्थितम् । तृतीयं सर्वभूतस्य तानि ज्ञात्वा विमुच्यते ॥’
 इति ॥ (१३) महतो जातो भूतादिरहङ्कारस्त्रिलिङ्गस्त्रिगुणो रजःप्रधाना-
 दिति, स्वतः स्वत्प्रधानश्चापि महतोहङ्कारोत्पत्तिकाले कार्यान्तरूपं
 रजःप्रधानत्वं भवतीति भावः । पक्षशः तन्मात्राणि महाभूतानि, ज्ञाने-
 न्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च तन्तद्धेवताश्चेति पक्षं पक्षं समर्ज्जित्यर्थः ॥ (१४)
 भौतिकं हैममण्डमेकैकशः प्रत्येकं स्रष्टुमसमर्थानि सति संहत्य
 समृद्धुः ॥ (१५) अन्ववांसौदधिष्ठितवान् ॥ (१६) सहस्रार्काणामिव
 ऊरुर्दधिष्ठितवन्, तं सर्वजीवनिकायानामोकः स्थानं पद्मम्, स्वराट् ब्रह्मा ॥
 (१७) यः सलिलाशये गर्भोदकश्रान्तः शेते, तेन भगवतांनुविष्टोहधिष्ठितः
 सन् स स्वराट् । स्वया संस्थया नामरूपादिक्रमेण ॥ (१८) ह्या प्रभाप्रति-
 योगिनी, तया अबुद्धेत्यर्थः, यत्त्वबुद्धिकृतः प्रभोरित्युक्तत्वात् । महतम
 इति महामोहः, स्वरूपनिर्देशमात्रविवक्षया मोह इति प्रथमान्तः प्रयोगः ॥
 १९ । तदेवं प्रथमोक्तां साधारणीं सृष्टिमन्त्रं केनचिद्विशेषेणा-
 साधारणीं सृष्टिमाह—विसर्ज्जित्यादिना यावत्समाप्ति । तद्विशृष्टं कायं
 रात्रिरूपम्, तत एव जातानि यन्करकांसि जगृहः । स्फुटृषोः समुद्भवो
 यश्चां ताम् ; अत्र च—‘याश्च तनुरासीत्तामपाहरं, सा तमिशाभवत्’ इति
 श्रुतिरनुसन्धेया ॥

২০। উপস্থিষ্ঠা অভিবৃত্তাঃ, জঙ্ঘুং ভক্ষয়িতুম্, যতো বয়ং ক্ষুত্ৰুড্ভ্যা-
মর্দিতাঃ, অত এনং পিতেতি কৃপয়া মা রক্ষতেতোকে, অশ্চে তু জক্ষধ্বং
ভক্ষয়তেতাক্রবন্ ; 'জক্ষ ভক্ষহসনয়োঃ' ইতি ধাতুঃ ॥

২১। দেবো ব্রহ্মা সংবিগ্নো ভীতঃ সন্, মা মাং মা জক্ষত, ন ভক্ষয়ত,
কিন্তু রক্ষত । অহো ! হে যক্ষরক্ষাংসি ! যুয়ং মে প্রজাঃ পুত্রা বভূবিত্বা
জাতাঃ স্ব । এবমুগ্রস্বভাবা যক্ষরাক্ষসা জাতা ইত্যর্থঃ । তত্র যে জক্ষধ্ব-
মিত্যুচুস্তে যক্ষাঃ, যে তু মা রক্ষতেতি, তে রাক্ষসা ইতি জ্ঞেয়ম্ । এতচ্চ
তির্য্যগাদি-তামসসর্গশ্রাপ্যপলক্ষণম্ ॥

২২। প্রভয়া দীব্যান্ দ্বোতমানঃ, বা যা দেবতা দ্যুতিমত্যাঃ সাত্ত্বিক্যাঃ,
তাস্তাঃ প্রমুখতঃ প্রাধাত্তেনাসৃজৎ । তে দেবা দেবতা ইতি স্ত্রীত্বেন
নির্দিষ্টানামপ্যর্থমাত্রবিবক্ষয়ঃ ত ইতি পুংস্বেন প্রতিনির্দেশঃ ; এবং
যক্ষরক্ষাংসীত্যত্রাপি জ্ঞেয়ম্ । তেন বিশ্বষ্টাং ত্যক্তাং প্রভামহর্দিবসরূপাং
সতীং দেবয়ন্তঃ ক্রৌড়য়ন্তঃ অহাষুর্জগৃহুঃ ॥

২৩। অদেবানিতি ছেদঃ, 'স জঘনাদসুরানসৃজত' ইতি শ্রুতেঃ ।
অতিলোলুপান্ স্ত্রীলম্পটান্ ; অভিপেদিরে প্রাপ্তাঃ ॥

২৪। পরাপতৎ—পলায়ত ॥

২৫—২৬। ভক্তেচ্ছানুরূপমাত্মানং দর্শয়তীতি তথা তমুপব্রজ্য
পাহীতি দ্বাভ্যাং প্রার্থিতবান্ ॥ (২৬) জভিতুং মৈথুনেন ধর্ষয়িতুম্ ॥

২৭। লোকানাং জনানাম্, তব অনাসন্নৌ অনাপ্রিতৌ পাদৌ যৈ-
স্তেষাম্ ॥

২৮। বিবিক্তমসন্দিগ্ধমধ্যাত্মদর্শনং পরচিত্তজ্ঞানং যশ্চ হরেঃ ; ঘোরাং
কামকশলাং স্বতনুং বিমুঞ্জেতি উক্তবানিতি শেষঃ । ইত্যুক্তশ্চ ব্রহ্মা
তাং তনুং বিমুমোচ । সর্ক্বত্র তনুত্যাগো নাম তত্তন্মনোভাবত্যাগে
বিবক্ষিতঃ, গ্রহণঞ্চ তত্তদ্বাবাপত্তিরিতি দ্রষ্টব্যম্ ॥

২৯—৩১ । ‘সাহোরাত্রয়োঃ সন্ধিরভবৎ’ ইতি শ্রুতেঃ, সা তেন বিসৃষ্টা
 তনুঃ সায়ন্তনী সন্ধ্যা বভূব । সা চ কামোদ্রেকবেলা, অসুরাশ্চ রাজসদ্বাৎ
 স্ত্রীলম্পটাঃ, অতস্তাং সন্ধ্যামেব স্ত্রিয়ং কল্পয়িত্বা তে সন্মোহং প্রাপ্তা ইত্যাহ
 —তামিতি ত্রিভিঃ । নূপুরাভ্যাং ক্ৰগন্তী চরণাস্তোজে যশ্চাঃ, মদেন বিহ্বলে
 লোচনে যশ্চাঃ, কাঞ্চীকলাপেন বিলসদৃকূলম্, তেন চ্ছন্নং বোধঃ কটিতটং
 যশ্চাস্তাম্ ॥ (৩০) অত্রোহংগ্লেষণায় উপমর্দেন হেতুনা উত্ত্বঙ্গৌ নিরন্তরৌ
 চ পয়োধরৌ যশ্চাঃ, স্ত্রিবিজাং স্ত্রুদতীম্, স্নিগ্ধো হাসো লীলাবলোকনঞ্চ যশ্চাঃ ॥
 (৩১) গূহস্তীং বস্ত্রাঞ্চলেনাবধানাম্, নীলানামলকানাং বক্রথঃ স্তোমো
 বিগ্নতে যশ্চাঃ ; হে ধর্ম ! বিহর ! তাং স্ত্রিয়মুপলভ্য মত্বা ॥

৩২ । সংমুটানাং বিভাবনাক্রমমাহ—অহো ইতি ॥

৩৩—৩৬ । অভিসম্ভাব্য সংকৃত্য, বিশ্রস্তাং প্রণয়াৎ কুবুদ্ধয়স্তে
 তাং পপ্রচ্ছুঃ—কাসীতি ত্রিভিঃ ॥ (৩৪) কাসি জাত্যা ? কশ্চ বা
 কশ্চা ? হে ভামিনি ! কোপনে ! রূপমেব *দ্রবিগমনর্ঘং বস্ত্র,
 তদেব পণ্যং ক্রয়ার্হম্, তেন তদসমর্পণেন নো বিবাধসে পীড়য়সি ॥
 (৩৫) কিং জাতিকুলাদিপ্রশ্নেন, যা বা কাচিদ্ভব, দিষ্ট্যা ইদং তাবদ্ভদ্রং
 জাতম্, যত্ত্বব দর্শনম্ । কিন্তু কেবলং নো মন উৎস্ননোষি বিমথাসি ॥
 (৩৬) ক্ষুভিতচিত্তানাং বাক্যম্—নৈকত্রেতি । হে শালিনি ! শ্লাঘ্যে !
 একত্র ন জয়তি, ন স্থিরীভবতি, যদ্বা, নৈকত্র অনেকেগতিবিলাসেষু জয়তি,
 সর্কোৎকর্ষণে বর্ততে, পতৎপতঙ্গমুচ্চলন্তং কন্দুকম্, বৃহতোঃ স্তনয়ো-
 ভারাদভীতং তব ক্রশং মধ্যং বিষীদতি শ্রাম্যতি, শ্রাস্তা মম্বরেব প্রসরতি
 স্ত্রিশিখাসমূহঃ শোভনঃ কেশকলাপস্তে ; স্ত্রিশিখাঃ সমূহেতি পাঠান্তরে
 স্ত্রিশিখাঃ শোভনান্ কেশানবকীর্যমাণান্ সমূহ বধানেতি । অত্র চাস্তং
 গচ্ছন্ সূর্য্য এব পতৎপতঙ্গঃ, মেঘবিচ্ছেদো মধ্যবিষাদঃ, তারকারূপা দৃষ্টিঃ,
 তম এব কেশা ইত্যাদ্যুহম্ ॥

७१ । प्रमदेवाचरन्तीं स्त्रियं मत्वा जगृहः ॥

७८ । प्रहस्तास्त्रानमास्त्राना जिघ्रस्ता कान्त्या सौन्दर्येण, प्रहसन-
मास्त्रावघ्राणक्ष सौन्दर्यान्नुभावचातुर्याविकारः ॥

७९ । ज्योत्स्नां चन्द्रिकारूपाम्, त एव गङ्कर्वादिगणाः, विश्वावस्तुः
पुरोगमो मुख्या येषु ॥

८० । आस्त्रनस्तुद्रिणा आलशेन, तांश्च नगान् मुक्तकेशान् वीक्ष्य
नेत्रे निमीलितवान् ॥

८१ । ईन्द्रियगां विक्रेदः श्रावो यया, तां निद्रां प्रचक्षते ।
येनेन्द्रियविक्रेदेन हेतुना, उच्छिष्टांश्च सतः धर्षयन्ति द्रास्त्रान् कुर्वन्ति,
तं भूतादिगणमुत्पादं प्रचक्षते । तद्वा-जृम्भिका-निद्रोत्पादहेतुत्वेन
भूतादीनां तन्नाशं चातुर्विध्यमुक्तम् ॥

८२ । उर्ज्ज्वलन्तं सत्त्वस्तम्^१, परोक्षेण अदृश्यरूपेण ॥

८३ । आस्त्रनः सर्गो यस्मात्तम्, यद्येन कायेन सम्प्रदानव्यनिमित्तेन,
कवयः कर्मकोविदाः, साधोभ्याः पितृभ्याश्च स्वपितृरूपेभ्यो वितन्वते
शक्रादिना हव्यं कव्यं ददति ॥

८४ । तिरोधानेन दृष्टत्वे सत्यापि अस्तुर्कानशक्त्या ॥

८५ । प्रत्याख्यान प्रतिविम्बेन, आस्त्राभासं प्रतिविम्बम्, आस्त्रना
आस्त्रनो मानः प्रतिविम्बदर्शिनः सुन्दरश्च शिरःकम्पादिचेष्टा, अतएव तं-
सृष्टानां मिथःसम्मानेन नित्यं मिथुनीभावः ॥

८६ । तं प्रतिविम्बरूपम्, कर्मभिस्तुत्पराक्रमानुवर्णनैः ॥

८७ । भोग आभोगो विस्तारः पादादिप्रसारणम्, तद्वता देहेन,
अनुपचिते वृद्धिमप्राप्ते, तद्भोगक्रोधादियुक्तम् ॥

৪৮। অমৃতোহমুস্মাদেহাদ্ বে কেশা অহীয়ন্ত প্রচ্যুতাঃ, তেহহয়ো
জাতাঃ, প্রসর্পতঃ পাদাঘাকুঞ্চনৈঃ প্রচলতোহমুস্মাৎ সর্পাঃ, অতএব অগা ন
ভবন্তীতি নাগা অতিবেগবন্ত ইত্যর্থঃ। ভোগবতো জাতত্বাদ্রোগেন ফণেন
উর্ঝ্বিস্তীর্ণা কন্ধরা যেষাম্। সর্কে চৈতে ক্রোধযোগাৎ ক্রুৱাঃ, তেষা-
মবান্তরজাতিভেদঃ সর্পসিদ্ধান্তে প্রসিদ্ধঃ ॥

৪৯। যদা মন্থমানোহভূৎ, তদা মনুন্ সসর্জ্জ ॥

৫০। তেভ্যঃ স্বীয়ং পুরুষং পুরুষাকারং পুরং দেহমত্যস্বজৎ দদৌ,
তান্ মনুন্ ॥

৫১। তে ত্বয়া যৎ কৃতম্, তৎ স্কৃতম্। স্কৃতত্বমাহঃ—যস্মিন্
মনুসর্গে, ক্রিয়া অগ্নিহোত্রাণ্ডাঃ ; অতোহস্মিন্ সর্কে বয়ং সাকং সহ অন্নং
হবির্ভাগাদি অদাম ভক্ষয়াম, হে ব্রহ্মন্ ॥

৫২। কস্মিন্^১-সৃষ্টিমুক্তা ঋষিণাং সৃষ্টিমাহ—তপসেতি। বিদ্যা উপাসনা,
যোগোহত্র আসনাদি, স্তসমাধিবৈরাগৈশ্বর্ধ্যযুক্তঃ সমাধিঃ, তেন চ যুক্তঃ ;
হ্রষীকেশঃ স্ববশেন্দ্রিয়ঃ সন্, ঋষিব্রহ্মা ঋষীন্ প্রজাঃ^২ সসর্জ্জ ॥

৫৩। কিং তদ্বেহং, যশ্চাংশমদাৎ ? ইত্যত আহ—যদিতি ; সমাধিঃ
যোগঃঽ ঋদ্ধিরৈশ্বর্ধ্যঞ্চ তপঃঽ বিদ্যা চ বিরক্তিঃঽ বিদ্বন্তে যস্মিন্, তৎ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ তৃতীয়স্কন্ধে

বিংশোহধ্যায়ঃ ॥ ২০ ॥

একবিংশোহধ্যায়ঃ

একবিংশে তপোবিদ্যা-তোষিতেন তু বিষ্ণুনা ।

কর্দমশ্চ মনোঃ পুত্র্যা বিবাহঘটনোচ্যতে ॥ (১)

১ । এধিরে—এধাঞ্চক্রিরে ॥

২—৪ । ধর্ম্মং মহীঞ্চ যথা জুগুপতু ররক্ষতুঃ, তন্মে বদেতি তৃতীয়ে-
নাম্বয়ঃ ॥ (৩) তশ্চ—মনোঃ ॥ (৪) যোগলক্ষণৈর্ঘোমাদিভির্যুক্তায়াং
কতিধা বীর্ঘ্যাং সসর্জ্জ, কতি পুত্রানুৎপাদয়ামাসেত্যর্থঃ ॥

৫ । মানবীং মনোঃ কথ্যামাকৃতিং প্রসূতিঞ্চ ভার্য্যাং লক্ষ্মা, যথা
ভূতানি সসর্জ্জ, তচ্চ বদেতি চকারশ্চার্থঃ ॥

৬ । সহস্রাণাং সমা দশ—দশ সহস্রাণি সংবৎসরাণীত্যর্থঃ ॥

৭ । ততস্তস্মিন্ তপসি, ক্রিয়াযোগেন পূজাপ্রকারেণ, সম্প্রপেদে
সিষেবে, প্রপন্নেভ্যো ভক্তেভ্যো বরদাতারম্ ॥

৮ । শব্দৈকবেত্তং যদ্ ব্রহ্ম, তন্ময়ং বপুর্দধৎ, তং প্রত্যাত্মানং
দর্শয়ামাস ॥

৯—১২ । স কর্দমস্তং খেহবস্থিতং দৃষ্ট্বা মুক্ধ্বা ক্ষিতাবপতৎ,
গীর্ভিষ্চাভ্যগৃণাদিতি চতুর্নাম্বয়ঃ । পদ্মোৎপলে দিনরাত্রিবিকাশে, সিতানাং
পদ্মানামুৎপলানাঞ্চ অগ্ণশ্চ তম্, স্নিগ্ধা নীলাশ্চ যে অলকাস্তেষাং ব্রাতো
বক্ত্রাজ্জে যশ্চ ॥ (১০) শ্বেতোৎপলং ক্রৌড়নকং যশ্চ, মনঃস্পর্শং
মনস্তানন্দজনকং স্মিতমীক্ষণঞ্চ যশ্চ ॥ (১১) বক্ষসি শ্রীর্ঘশ্চ, কোস্তভঃ
কঙ্করায়ং যশ্চ ॥ (১২) প্রীতিরেব স্বভাবঃ স্বতঃসিদ্ধো ধর্ম্মো যশ্চ,
তথাবিধ আত্মা মনো যশ্চ ॥

১৩ । ত্বামৃতে পরমানন্দং ধিগচ্ছবরকামুকম্ ।

তথাপি কৃপণং মানুগৃহাণ বরদানতঃ ॥

বতেতি হর্ষে ; হে ঈড্য ! নোহস্মাভিঃ সমগ্রসত্বনিধেস্তব দর্শনাদগ্ন
অক্লেঃ সাংসিদ্ধ্যাং সাফল্যাং জুষ্টং সেবিতম্ । ত্বদর্শনমেব মহাফলমিত্যুপ-
পাদয়তি—যশ্চ তব দর্শনং সত্ত্বিক্তরমাপাদিতপ্রকর্ষৈর্জন্মান্তী রুঢ়োহ-
ধিরুঢ়ো^১ যোগো যৈস্তেহপি ॥

১৪ । সকামভক্তান্ বিগর্হয়ন্বাহ—য ইতি ; হে ঈশ ! যে নিরয়েহপি
স্বাস্তেষাং কামানাং লবায়, যে ত্বন্মায়য়া নষ্টবুদ্ধয়স্ত এবোপাসতে, ত্বস্ত
তান্ তেষাং কামানপি রাসি দদাসি ॥

১৫ । যঃ সকামান্ নিন্দামি, সোহহমপি তাদৃশ এবेत্যাহ—তথেতি ।
গৃহমেধো গৃহাশ্রমঃ, তত্র ধেনুং ত্রিবর্গদোক্ষীং ভার্য্যাং পরিবোঢ়ুকামঃ
পরিণেতুমিচ্ছন্ কামত্বঘাজিযুপশ্চ কল্পদ্রুমশ্চ তব মূলমজিযু মুপেয়িবানুপ-
গতোহস্মি । ননু কামাত্ত্বমগ্ণং কিমপ্যুপাস্তাতাম্ ? ন ; যতঃ অশেষশ্চ
পুরুষার্থশ্চ মূলমেতদেব ॥

১৬ । ননু ত্বিহি মুক্ত্যর্থমেব কিং ন ভজসি ? অনধিকারাদিত্যাহ—
হে অধীশ ! যস্ত্বং প্রজাপতিস্তশ্চ তব বচসা তন্ত্র্যা অয়ং কামহতো লোকঃ
পশুবদন্ধঃ । হে শুর ! ধর্ম্মমূর্ত্তে ! অহঞ্চ কিল লোকানুগতঃ, অতস্ত্বভ্যং
বলিং বহামি হরামি, কস্ম্মময়ীং ত্বদাজ্ঞামনুবর্ত্তে, অনিমিষায় কালাত্ননে,
তদর্থং ভার্য্যাঞ্জেচ্ছামীতি চকারশ্চার্থঃ । ন কেবলং লোকানুগতো বলিং
বহামি, কিন্তু ঋগত্রয়াপাকরণার্থমিতি কিলেত্যুক্তম্ ॥

১৭—১৮ । অনিমিষায়েত্যনেন কালাত্নকাং ত্বন্তো ভীতঃ কস্ম্ম
করোমীত্যুক্তম্ ; এতত্ত্ব ভয়ং ত্বত্ত্বজ্ঞানাং নাস্তীত্যাহ দ্বাভ্যাম্ । লোকান্
কামাভিভূতান্, তাননুগতান্ পশুংশ্চ, বিবেকে সত্যপি পুনঃ কস্ম্মজড়ান্
মাদৃশান্ হিত্বা অনাদৃত্য যে তব চরণরূপমাতপত্রং শ্রিতাঃ, তানেবাহ ।
ত্বদগুণানাং বাদঃ কথা, তদেব সীধু মদিরা সংসারবিস্মারকত্বাং, পীযুষং

কুচিকরত্বাৎ, তেন নির্ধাপিতা বিলাপিতা দেহধর্ম্যাঃ ক্ষুৎপিপাসাদয়ো যৈঃ, এষামিত্যন্তরেণাঘয়ঃ ॥ (১৮) তব যৎ ত্রিনাভি কালচক্রম্, তৎ জগদাচ্ছিত্তাকৃষ্ণ ধাবদপি এষাং ত্তত্তক্তানাংমায়ুরাচ্ছিত্ত ধাবন্ন ভবতি । কথন্তুতম্ ? অজরং ব্রহ্ম, তস্মিন্ভ্রক্ষরুপে ভ্রমিব্র'মণম্ ; ভ্রমদিতি বক্তব্যো অতিভ্রমণশীলত্বাচ্ছপচারেণ ভ্রমিরিত্যভেদনির্দেশঃ । অধিমাसेन सह ত্রয়োদশ মাসা অরা যশ্চ, ত্রিশতং ষষ্টিশ্চাহোরাত্রাঃ পর্বাণি যশ্চ ; শতশব্দে বিভক্তেরলুগার্ঘ্যঃ । ষট্ ঋতবো নেময়ো যশ্চ, অনন্তাঃ ফলবাদয়শ্ছদাঃ পত্রাণি পত্রাকারা ধারাঃ সন্তি যশ্চ, ত্রীণি চাতুর্মাশ্রানি নাভয় আধার-ভূতানি বলয়ানি যশ্চ, করালশ্রোতস্তীব্রবেগম্ ; এতৈবিশেষণৈরেব বৎসরাশ্বকং চক্রমুক্তমিতি দ্রষ্টব্যম্ ॥

১৯। নহু নিরুপাধিমুদাসীনং কিং মাং যাচসে ? তথাপি মায়য়া বিশ্বসৃষ্টাদিকর্তৃত্বাৎ ত্রমেব যাচ্য ইত্যাহ—স্বয়মেক এব সন্নপি, আত্মগৃধি-কৃতয়া যোগমায়য়া হেতুভূতয়া যাঃ স্বীকৃতাঃ শক্তয়ঃ সত্ত্বাত্মান্তাভিঃ ; অদো বিশ্বম্ । স্বব্যতিরিক্তসাধনানপেক্ষত্বে দৃষ্টান্তঃ—যথেনি ॥

২০। যত্বপি মায়িকত্বাদ্বক্তেভ্যো বিষয়স্বখং দাতুং নেচ্ছসি, তথাপ্য-স্মদভিপ্রায়ানুসারেণ তৎ সম্পাদয়েত্যাহ—নৈতদিতি । হে অধীশ ! নোহস্মাকং ভজতাং ভূতস্বক্ষরুপং পদং শব্দাদি-বিষয়স্বখং মায়য়া তনুযে বিস্তারয়সীতি যৎ, এতত্তব যত্বপীপ্সিতং ন ভবতি, তথাপ্যস্মদনুগ্রহায়াস্ত ; ঋগত্রয়াপাকরণানন্তরমেবাপবর্গায় ভবত্বিত্যর্থঃ । যর্হি যতো মায়য়া পরিচ্ছিন্ন ইব লসন্ত্যা তুলস্তা যুক্তস্বং বিলক্ষিতোহসি ; এবন্তুতশ্চ তব দর্শনং যতো ভুক্তিমুক্তিপ্রদমিত্যর্থঃ ॥

২১। তৎ ত্বা ত্বাং ভুক্তিমুক্তিপ্রদং নমামি । মুক্তিদত্তে হেতুঃ—অনুভূত্যা জ্ঞানেন উপরতঃ ক্রিয়ার্থঃ কস্মফলভোগো যস্মিন্, ভোগপ্রদত্তে হেতুঃ—স্বমায়য়া আবর্তিতং লোকতন্ত্রং বিশ্বোপকরণং যেন । অতঃ

सकामैर्निष्कामैश्च नमनीयं पादसरोजयुग्मं यञ्च तम् । तत्राल्लोयसि सकामे
पुंसि भजने वा कामान् वर्षतीति तथा तम् ॥

२२ । अमृतेन सूखकरेण, प्रेमस्मितभायामौष्णेन विद्रमन्ती क्रूर्यञ्च ॥

२३ । चैतन्यं हृदिं भावम्, मे मया समयोजि सञ्वाटितम्, यदर्थ-
मेवाहं समर्चित्तुं ॥

२४ । मयि संगृभितः संगृहीतः एकाग्रीकृत आत्मा चित्तं यैः,
तेषां यन्मदर्हणम्, तादृशेषु अतितरां सर्वथा मृषा निष्फलं न श्रुत् ॥

२५ । विख्यातं मङ्गलमभ्युदय-सदाचारादि लक्षणं यञ्च ॥

२६ । हे विप्र ! ; महिष्या सह ॥

२७ । यत्र यत्रां भार्यायां समाहितमभिसङ्गानेन^१ श्रितम्, नृप-
वधुः राजकन्या ॥

२८ । ते वीर्यां वीजमाग्ननि भृतं धृतं या प्रसविष्यति, सा भजि-
ष्यति ; वीर्ये वीर्यप्रसूतासु कन्यासु अङ्गसा आग्नयः पुत्रानाधाश्रुति ॥

२९ । निदेशमाज्जाम्, उशन्तमः शुक्रसङ्घः, तीर्थं पात्रम्, तेन दानं
लक्ष्यते ; मयि समर्पित-सर्वकर्मफल इत्यर्थः ॥

३० । गार्हस्थ्येन दयां कृत्वा, सन्यासेन चाभयं दत्त्वा, मयि आत्मानं
जगच्छ सहैकीभूतं द्रक्ष्यसि ॥

३१ । तद्वीर्येण सह देवहृत्यामवतीर्येति शेषः ॥

३२ । प्रत्यग्भूतेश्वर्येषु जायते आविर्भवतीति प्रत्यगङ्गजः ।
सर्वस्वत्या नद्या परिश्रितां परिवेष्टितां ॥

३३ । अशेषैस्तपोमन्त्रादिसिद्धेश्वरैरभिष्टुतः, सिद्धमार्गो वैकुण्ठ-
मार्गो यञ्च, यद्वा, अशेषसिद्धेश्वराभिष्टुतश्चासौ सिद्धैर्मुग्यत इति सिद्ध-

মার্গশ্চ স যথৌ, পত্ররথেন্দ্রো গরুড়স্তস্ত পক্ষৈরুদীর্ণমভিব্যক্তং সাম
আকর্ণয়ন্, 'বৃহদ্রথস্তরে পক্ষৌ' ইতি শ্রুতেঃ । উচ্চারিতং স্তোমঞ্চ
সামাধারভূতানামৃচাং সমুদায়ং শৃণ্বন্; 'স্তোম আত্মা' ইতি শ্রুতেঃ ।
সমাস-পাঠে উচ্চারিতঃ স্তোমঃ স্তোত্রীয়সমুদায়ো যশ্চ সায় ইতি ॥

৩৫ । তং কালং পরঞ্চ ইত্যুক্তং প্রতীক্ষমাণঃ ॥

৩৬ । শাতকোস্তাঃ সৌবর্ণাঃ পরিকরা যস্মিন্শুং রথমাস্থায় হুহিতর-
ঞ্চারোপ্য বরান্বেষণার্থং পর্য্যটন্ ॥

৩৭ । হে সুধমন্ ! বিছর ; যৎ অহঃ ॥

৩৮—৪৪ । তৎ প্রবেশমাত্রেণ পরমানন্দং প্রাপ্ত ইতি দর্শয়িতু-
মাশ্রমং বর্ণয়তি—যস্মিন্নিত্যাदिभिः सपुत्रिभिः श्लोकैः । प्रपन्ने कर्द्धमे ॥
(৩৯) শিবমারোগ্যম্, অমৃতবৎ স্বাদু জলং যস্মিন্ ॥ (৪০) কূজস্তঃ পুণ্যা
মৃগা দ্বিজাশ্চ যেষু তৈঃ, পুণ্যদ্রুমলতানাং জালৈঃ সমূহৈর্যুক্তম্ ॥ (৪১)
যুষ্ঠং নাদিতম্, মত্তভ্রমরাণাং বিভ্রমো বিনোদো যস্মিন্; মত্তা বর্হিণ এব
নটাস্তেষামাটোপো নৃত্যসন্ত্রমো যস্মিন্; আহ্বয়ন্তো মিথো মত্তাঃ কোকিলা
যস্মিন্ ॥ (৪২) কদম্বাদিভির্বৃক্ষৈরলঙ্কিতম্ ॥ (৪৩) কারণবাদিভিঃ
শঙ্খিভির্বল্ল যথা তথা কূজিতম্ ॥ (৪৪) হরিণাদিভির্বৃতম্, তত্র
ক্রোড়ঃ শূকরঃ, শ্বাবিৎ শল্লকঃ, মর্কো মর্কটঃ, তদ্বিশেষা গোপুচ্ছাঃ,
হরিবানরঃ সিংহো বা ; নাভিঃ কস্তুরীমৃগঃ ॥

৪৫ । হতঃ হতাশনো ব্রহ্মচারিযোগ্যো যেন ॥

৪৬ । উগ্রো যুক্ত যোগো যশ্চ, তেন বপুষা বিদ্বোতমানম্; তশ্চ
ভগবতো ব্যাহতং ভাষণমেবামৃতকলা অমৃতময়শ্চ^১ চন্দ্রশ্চ কলা, তন্ময়ং
শ্রীযুষ্ম, তশ্চ শ্রবণেন চ নাতিক্ষামং তপসা কৃশং তথাপ্যকৃশম্ ॥

४१ । प्राङ्मुत्तमम्, उपसंख्यत समीपं गत्वा, मलिनं ददर्शेति
पूर्वैव क्रिया । अर्हातेहनेनेति अर्हणं महारत्नं, तदसंस्कृतमनिर्णितं
यथा मलिनं दृश्यते, तद्वत् ॥

४८ । उट्टजं पर्णशाला प्राप्तम्, पूरुः पादसमीपे प्रणतम्, आशीर्भि-
रभिनन्द्य सपर्याया पूजया प्रत्यगृह्णात् संकृतवान् ॥

५० । ते चङ्क्रमणं पर्याटनम् ; हि यस्मात् ॥

५१ । मनुस्यं विष्णुं प्रणमति—य इति । स्थाने तत्तत्कार्यावसरे,
शुक्लाय विष्णवे ॥

५२—५७ । न यदेति पक्षनामयमर्थः—यद्यपि धर्मरक्षार्थं सर्वतः
पर्याटतस्तव प्रसङ्गादत्राप्यागमनं संभवति, तथापि विशेषकार्यात् चेदस्ति,
तत् कथ्यतामिति । जैत्रं जयप्रदं, मणिगणा अपिता यस्मिन्, तं रथमारुह्य
द्वं यदा भुवो मण्डलं न पर्याटसि, तदा सेतवो भिद्येरन्निति त्रयाणामन्यः ।
विष्णुर्ज्जं नादं कुर्वच्छण्डं कोदण्डं धनुर्ग्रह ॥ (५३) स्वसैन्धुश्च चरणैः
क्षुण्णं सज्जटितम् ॥ (५४) वर्णश्रमाणां निवह्ननं यैः ; वत अहो ॥ (५५)
निरक्षुशैर्न भिर्निमित्तभूतैः, शयाने निश्चिते ॥ (५६) निर्बलीकेन, सहर्षेण
प्रतिपद्यामहे स्विकुर्महे ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायां तृतीयस्कन्धे

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः

द्वाविंशे कर्द्धमायादादथथादिष्टं हि विष्णुना ।

मनुर्हृत्तरं देवहृत्तमित्यनुवर्ण्यते ॥ (१)

१ । एवमाविष्कृतोहृत्तुतोहृत्तुशेषाणां गुणानां कर्द्धमायादादय उक्तेः
यश्च, स सत्राट् मनुः । सत्राट् इव स्वकौर्त्तिश्रवणां प्रत्याख्यानशक्त्या वा,
तं मुनिमुवाच ; उपारतं निवृत्तिनिरतम् ॥

२—४ । मदीया कथा त्वया परिणयेति विज्ञापयिष्यन् युष्मदस्यंसम्बन्ध-
स्तावदीश्वरेण पूर्वमेव घटित इत्याह—ब्रह्मेति सार्द्धाभ्याम् । आत्मानः
परौप्सया पर्याप्तुमिच्छया, हृन्दोमयश्चात्मानः पर्याप्तिः पालनं वेदप्रवर्तनम्,
तश्चेच्छया युष्मान् ब्राह्मणान् असृजत् ॥ (३) तत्राणाय ब्राह्मणपालनाय ;
ब्रह्म ब्राह्मणजातिः ; ऋद्रं ऋद्रियजातिः ॥ (४) एवं स देव एव
रक्षति स्म । कोहसौ ? यः सदसदात्तकः सर्वात्तकः, तथाप्यव्यायो
निर्बिकारः ॥

५—७ । तं विज्ञापयितुमेव तद्दर्शनादिकमभिनन्दति—तवेति
त्रिभिः ॥ (६) अकृतात्मानामवशीकृतचित्तानाम् ॥ (७) अनुग्रहोहृत्तुशासनादि-
रूप एव । उशतीः उशत्यः ॥

८—१४ । विज्ञापयति—स भवानिति सप्तभिः । हृत्तुः स्नेहेन
परिक्रिष्ट आत्मा यश्च, श्रावितं विज्ञापितम् ॥ (९) प्रियव्रतोत्तानपदोः
स्वसेति पुत्रिकाकरणशक्ता निरस्ता । मम सूतेति ऋद्रियकथा तव योग्येति
दर्शितम् ॥ (१०) एषा देवहृत्तिः ॥ (११) प्रतीच्छ स्वीकुरु ॥ (१२)
उद्यतश्च स्वतः प्राणश्च, कामश्च विषयश्च, प्रतिवादः प्रत्याख्यानम् ॥
(१३) कौनाशं रूपणम्, अवज्जया परापमानेन ॥ (१४) यश्च सावधि-
ब्रह्मर्चायं, स उपकर्षाणः ; मे प्रतां मया दत्ताम् ॥

१५ । अप्रज्ञा चेति, मय्येवकृतनिश्चयत्वात् कश्चिच्च प्रतिश्रुता च न
भवतीत्यर्थः । आद्यः प्रथमः, ततः पूर्वं विवाहाभावात् मुख्य इति वा ॥

१६ । भूयात् भवेत् ; प्रतीतः—‘गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया
पत्या’ इत्यादि-मन्त्रप्रसिद्धः । स्वयङ्कान्त्येव श्रियं विभूषणादिशोभाम् ॥

१७ । यां बिलोक्य श्रुपतं, सम्मोहेन विमूढं व्याकुलं चेते यश्च,
कण्ठ्यामञ्ज्विभ्यां शोभा यस्याः ॥

१८ । ललनानां ललामं भूषणभूताम्, असेवितौ श्रियश्चरणौ
वैश्वेन्द्रदृष्टां द्रष्टुमप्यायोग्याम्, उच्चपदः उन्नतपदाश्च, अभिधातां स्वयं-
प्राप्तान् ॥

१९ । भजिष्ये स्वीकरिष्ये, ‘यावदपत्योऽपत्तिस्तावदगार्हस्थ्यम्, ततः
परं सन्यासः’ इति भाषावक्तुः समयः ; तमेवाह—‘यावदात्मनो मम च
तेजो गर्भं विभूयात् ; यद्वा, ममात्मनो देहाच्छ्रुतं तेजो वीर्यात्
विभूयात्’ इति । अतःपरं पारमहंशं ज्ञानं, तस्मिन् मुख्यान्, शुक्रेण
विष्णुना साक्षात् प्रकर्षेणोक्तान्, अविहिंसां हिंसारहितान् शमादीन्,
बहू यथा भवति, एवमनुष्ठेयान् मन्त्रे ॥

२० । ननु तव पितुः प्रजापते राज्ञा सृष्टावेव, न सन्यासे, तत्राह—
यत इति । संस्थाश्रुते च लयं याश्रुति, बावेति एवार्थे, ऋगत्रयापा-
करणान्तरं सन्यास एव मादृशानां भगवतोक्त इत्यर्थः ॥

२१ । हे उग्रधनुन्, विह्वर ! लुलुभे मुनेर्मुखेन प्रलोभ्यते अस्मि ;
यद्वा, मुखेन प्रलोभितवान् ॥

२२ । स मनुः अहो अनह्वरं, महिष्याश्च व्यवसितं निश्चयं ज्ञात्वा ॥

२३ । पारिवर्हान् विवाहकाले प्रदेयान्, भूषा भूषणानि च वासांसि च,
परिच्छदान् गृहोपकरणादि च ॥

२४ । प्रत्तां प्रदत्ताम् ; सदृक्षाय सदृशाय ; गता व्याथा चिन्ता यश्च,
 उक्तेन उन्नथितः कुञ्चित आशयो यश्च ॥

२५ । तस्या विरहं सोढुम् । हे अश्व ! हे वत्से ! इति क्ववन्,
 सक्किरार्थः ; शिखाः केशानासिद्धं ॥

२६ । ऋषिकुलहिताया उभयोः स्वरोधसोः शोभनतटयोः ॥

२७ । अभिप्रेत्य ज्ञात्वा, ब्रह्मावर्तां देशां प्रजाः पतिं
 प्रतुज्जग्मुः ॥

२८ । कोहसौ ब्रह्मावर्तः ? इत्यपेक्षायामाह—यत्र बहिष्मती नाम
 पुरीति । मापि कुत्र ? यत्र यज्जश्च यज्जवराहश्च रोमाणि गुपतन्निति ।
 यत्रेति सर्वत्र सन्ध्याते ॥

३०—३१ । बहिष्मतीनामनिरुक्तिं क्ववन् प्रसङ्गाद्देशश्च श्रेष्ठ्यामाह
 द्वाभ्याम् । कुशाः काशाश्चासन् । शश्वं नित्यं हरितं वर्ष्टो वर्णो
 येषाम्, यज्जग्नान् राक्षसादीन् पराभवन् नौत्वा ; यज्जं विष्णुम् ॥ (३१) यत्र
 इति यत्रायज्जं, दुर्वं स्थानं लक्ष्मि, तन्प्रत्ययान्तं लक्ष्मिन् सन्नित्यर्थः ।
 यतो लक्ष्मिन् तं यज्जपुरुषमिति वा । एतेन स्वर्गादपि भूमिः श्रेष्ठा,
 तत्रापि तं स्थानं श्रेष्ठमित्युक्तं भवति ॥

३२ । प्रसूतमाह—यां बहिष्मतीं नाम पुरीं समावसन्, पूर्वं यत्राम्
 उषितस्तस्यां निविशु भवनं प्रविष्टः सन्, भोगान् वुडुजे इत्ययम् ॥

३३ । अत्रेवां धर्मादीनामविरोधेन । प्रत्यूषेषु उषःसु संगीयमाना
 संकीर्तिर्यश्च । तथापि स्वयं हरेरेव कथाः शृण्वन् भोगान् वुडुजे ॥

३४ । योगमायासु ऐच्छिकभोगरचनासु, यं यतः, आद्रंशयितुम्
 न्नदपि द्रंशयितुमभिभवितुम् ॥

३५ । अतः यातो यामो यश्च पक्वशान्नाश्च, तं गतसारं भवति,
 अतोहृदपि गतसारं यातयाममुच्यते । अयातयामा अगतसारा आसन् ।

स्वात्तरुं तदीयं मन्वन्तरुं नयन्ति यापयन्ति गमयन्ति ये यामाः कालावयवाः,
कुर्वतः स्वबाक्यैरुपनिबध्नतः ॥

३६ । परिभूतं गतित्रयं जाग्रदादि सात्त्विकादि वा येन ॥

३७ । दिव्यास्त्रान्तरीक्षाः, मानुषाः शक्रप्रभवाः, भौतिकाः शीतोष्णादि-
प्रभवाः । वैयासे ! विदुर ॥

३८ । तस्य ज्ञानातिशयमाह—य इति । नृणां साधारणधर्मान् ॥

३९ । तस्य यदपत्यं देवहूतिः, तस्या उदयं प्रभावम् ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायां तृतीयस्कन्धे
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः

त्रयोविंशे तपोयोग-निर्णिते सर्वसम्पदि ।

विमाने कामगे चित्रा तयो रतिरुदीर्यते ॥ (१)

१ । प्रस्थिते गमने कृते सति ॥

३ । दन्तं कपटम्, अघं निषिद्धाचरणम्, तेज्जीयांसमतितेजस्विनम् ॥

४ । दैवाक्षरीयसो दैवादपि गुरुतरां, दैवमप्यग्रथाकर्तुं समर्था-
दित्यर्थः ॥

५ । ब्रतचर्याया कर्षिताम्, तत्रापि भूयसा कालेनातिक्वामामित्यर्थः ॥

६ । सूक्ष्मं प्रियं, मदर्धे क्षपयितुं नावेक्षितः, न गणितः, समुचितः
श्लाघ्योऽपि मत्सेवासङ्गोपेक्षित इत्यर्थः ॥

१। तपश्च समाधिश्च विद्या च उपासना च, तान् स य आश्रययोगश्चित्तै-
काग्र्यम्, तेन विजिताः प्राप्ता भगवत्प्रसादा दिव्या भोगाः, तानेव ते
अवरुद्धान् स्व्यापि बन्धितान् प्रपशु । ते दिव्यां दृष्टिं वितरामि, यया
दृष्ट्या द्रक्ष्यसि ॥

८। अत्रे पुनर्भोगाः किम् ? न किमपि, अतितुच्छा इत्यर्थः । अत्र
हेतुः—भगवत उरुक्रमश्च या क्रः, तस्या उद्विजृम्भो बन्धीभावः, तेन
विलेशिता अर्थरचना मनोरथा येषु ; निजधर्मेण पातिव्रत्येन ह्यस्त
इति तथा तान्, दूरधिगान् दृष्ट्वापान्, नृपा वयमिति या विक्रियान्तुत्तद्वोग-
विकृतयस्तुतिः ॥

९। अथिला योगमायाश्च विद्याश्च तत्तदुपासनाः, तान् विचक्षणं
निपुणम्, एवं क्रवाणं पतिमवेक्ष्य गताधिनिश्चिन्ता जाता । सम्प्रश्रयो
विनयः, प्रणयः प्रेम, ताभ्यां विह्वला गद्गदा, तथा गिरा, ईषद् ब्रीडा-
सहितो योऽहलोकस्तेन विलसद्विकसितं हसितमाननं यस्याः सा, आह
जगद् ॥

१०। वतेति हर्षे ; दिज्वृष ! दिजश्रेष्ठ ! हे भर्तुः ! स्वयि एतं
सर्वं राक्षं सिद्धमेव, तदहमवैमि जानामि । किन्तु यस्ते स्वया समयो-
धिहितः, स तावद्भूयां । सकृदिति गर्भसन्तवमात्रपर्यास्तु इत्यर्थः । यस्माद्
गर्रीयसि श्रेष्ठे भर्तुरि हेतुभूते स्त्रीणां प्रसवो गुणो महान् लाभः ।
समासपार्थे गर्रीयसि पतौ सति, सतीनां यतो गुणप्रसवो गुणविस्तारो
भवति, अतः पुत्रोत्पत्त्या मम गुणविस्तारे जाते पश्चात्तुक्तं सर्वं
भवति भावः ॥

११। अङ्गसङ्गार्थं प्रथममतिकर्तव्यतां सम्पादयेत्याह—हे ईश !
तत्राङ्गसङ्गे इतिकृत्यं साधनं यथोपदेशं कामशास्त्रानुसारेण उपशिक्ष-
संजानीहि, उपकल्पयेत्यर्थः ; येन साधनेन अङ्गभोजनपानादिना अतीव

रञ्जमिच्छया कर्षितो दीनश्च ममैव आत्मा देहः सिध्येत रतिसमर्थो
 भवेत् । कथञ्चुतायाः ? ते द्वयैव कृतः स्फोभितो यो मनोभवस्तैन
 धर्षितायाः । तन्नतोह्नुरूपं भवनं विचक्षुः वितर्कय, विचारयेति यावत् ॥

१२ । तर्हि तत्क्षणमेव आविरचीकरदाविर्भावमाश्नुव ॥

१०—२१ । तदेव विशिनष्टि—सर्वकामदुष्मिति नवभिः । सर्वैश्च
 रत्नादिभिः समन्वितम्, सर्वैर्द्वानां सर्वसम्पदां य उपचयस्तश्च उदकं उद्वरो-
 त्तरातिवृद्धिर्वाग्निं, उपस्कृतं शोभितम् ॥ (१४) उपस्करणं परिकरः,
 पट्टिका अन्नविस्तारपट्टवस्त्रविशेषाः, पताका विस्तृताः, ताभिः ॥ (१५)
 विचित्राणि माल्यानि पुष्पाणि यासु, मञ्जु यथा भवत्येवं सिञ्जन्तः कुञ्जन्तः
 षडङ्गुये यासु, ताभिः श्रग्भिः ॥ (१६) उपर्युपरिविरचितगृहेषु
 कर्षिपुभिः शय्याभिः कान्तं कमनीयम्, पर्याङ्कादिभिश्च कान्तम् ॥ (१७)
 द्वायुं द्वारेषु विद्मरचिता देहली उडुधरस्तया भातं शोभितम्,
 वज्रचचित-कवाटयुक्तम् ; इन्द्रनीलमणिमयेषु शिखरेषु प्रासादाग्रभागेषु ॥
 (१८) चक्षुस्त इव ये पद्मरागाग्र्यास्तैः ; यद्वा, चक्षुस्तदिव । कैः ?
 पद्मरागाग्र्यैः ; विचित्रैर्वैतानैर्वितानसमुद्भिः ॥ (२०) कृत्रिमानपि
 हंसादीन् स्वान् स्वजातीयान् मग्नमनैस्तत्र तत्राधिकृष्टाधिकृष्ट निकृजितम् ॥
 (२१) विहारस्थानं क्रीडाप्रदेशः, विश्रामः शयनगृहम्, संवेश उपभाग-
 स्थानम्, प्राङ्गणं गृहाद्वहिः, अजिरं प्रकाराद्वहिः । यथोपजोषं यथास्व-
 मान्नः स्वश्च मायाविनोऽपि विस्मयजनकमिव^२ ॥

२२ । नातिप्रीतेन, मलिनदेहत्वात् परिचारिकाभावात् ॥

२३ । अग्निं हृदे विन्दुसरसि, आरुह अधिरौह, शुक्रेण विष्णुना
 कृतमानन्दविन्दुपातेन ; यापकं प्रापकम् ॥

२४ । समादाय आदृत्य, सरज्जं मलिनम्, वेणीभूतान् जटिलान् ॥

२५ । शबलो विवर्णे सुनो यस्मिन् तं ; सरस्वत्याः शिवानि जलानि
आशेरते यस्मिन्, शिवा जलाशया जलचरा यस्मिन् इति वा ॥

२६—३५ । सा तत्र निमग्ना सती विषयं ददर्श, तमाह—सान्तः-
सरसीति दशभिः । उ०पलगन्धयः स्त्रियः प्रोचुः—‘तुभ्यं तव कर्मकरीः
परिचारिका वयम्, अस्मान्नाज्जापय’ इति ॥ (२८) ततश्च ज्ञानेन ज्ञान-
योग्यतेलादिना ॥ (२९) पराङ्मानि उ०कृष्टानि, वरीयांसि त०प्रियाणि,
द्रुमन्ति दीप्तिमन्ति च, पानं पेयम्, अमृतं स्वाद्, आसवं मादकम् ॥
(३०—३३) आदर्शे स्वमात्मानं ददर्शेति शेषः ; आत्मानं विशिनष्टि
चतुर्भिः । कृतं स्वस्त्यानं मङ्गलं यश्च ; पुंस्त्वमात्सुकसामानाधिकरण्यात् ॥
(३१) विरजमित्यश्च प्रपङ्कः—ज्ञातमूर्ध्वं क्कालितम् ; कृतं शिरःज्ञान-
मभ्यङ्गे येन । भूषितत्वमेवाह—निष्कं पदकं ग्रीवायां यश्च ॥ (३२)
बहूनि रत्नानि यश्चां तया, रूचकेन मङ्गलद्रव्येण कुङ्कुमादिना ; तद्भुक्तं
विश्वप्रकाशे—‘रूचकं मङ्गलद्रव्ये ग्रीवाभरणदस्तयोः’ इति ॥ (३३)
सूदता सूक्ष्मवा चक्षुषेति च जातारवकवचनानि, एतैर्लसं शोभमानं
मुखं यश्च । कथञ्चुतेन चक्षुषा ? श्लक्का मनोहरः श्लक्काहपाङ्के
नेत्रप्रोक्तो यश्च, पद्मकोशेण स्पर्द्धत इति पद्मकोशस्पृं, तेन ॥

३४ । दृष्ट्वा च षदा पतिं सस्मार, तदा षत्रासौ, तत्रैव स्वयमप्यास्ते ॥

३५ । आत्मानं निशाम्य दृष्ट्वा, तांश्च तश्च योगगतिं योगप्रभावं
दृष्ट्वा, संशयम्—किमिदमिति विषयम् ॥

३६ । स मुनिर्विवाहात् प्रोगात्वनो षदरूपं, तदेव पुनर्विब्रतीम्,
संवृतौ प्रारुतौ रुचिरौ सुनो यश्चाः । संवृतरुचिरसुतनमिति पार्थे
रूपविशेषणम् ॥

৩৭ । শোভনে বাসসী যশ্শাঃ, জাতো ভাবঃ প্রেম যশ্শ, হে অমিত্র-
হন্ ! জিতকাম ॥

৩৮ । তস্মিন্ বিমানে মুনির্ব্রাজে । ন লুপ্তো মহিমা স্বাতন্ত্র্যং যশ্শ,
উপচীর্ণং শুক্রযিতং বপুর্য়শ্শ, বিকসিতকুমুদগণবান্ । অপীব্যোহতিস্বন্দরঃ,
পূর্ণচন্দ্র ইব মুনিঃ, নভ ইব বিমানম্, তারা ইব তাঃ স্ত্রিয়ঃ, কুমুদানীব
তাসাং নেত্রাগীতি জ্জেরম্ ॥

৩৯ । তেন বিমানেন, অষ্টলোকপালানাং বিহারো যস্মিন্ কুলাচলেন্দ্রে
মেরো, তশ্চ দ্রোণীষু দরীষু, অনঙ্গশ্চ সখা যো মারুতঃ শীতস্নগন্ধমন্দানিলঃ,
তেন সৌভগং সৌন্দর্য্যং যাস্ম ; সিদ্ধৈরুতঃ স্ততঃ সন্, দ্ব্যধুনির্গঙ্গা, তশ্চাঃ
পাতেন শিবঃ স্বনো যাস্ম, তাস্ম রেমে । ললনাবরুথী স্ত্রীরঙ্গসমূহবান্ ॥

৪০ । বৈশম্বকাদিষু দেবোদ্ধানেষু, মানসে চ সরসি, রতঃ প্রীতঃ সন্ ॥

৪১ । অত্যশেত অতিক্রম্য স্থিতঃ ॥

৪২ । উদ্ধামচেতসাং ধীরাগাম, ব্যসনং সংসারঃ, তশ্চাত্যয়ো যশ্শাং ॥

৪৩ । প্রেক্ষয়িত্বা দর্শয়িত্বা, গোলং মণ্ডলম্, স্বসংস্থয়া দ্বীপবর্ষাদি-
রচনয়া যাবান্ তাবন্তম্ ; বহুনি আশ্চর্য্যাণি যস্মিন্, তন্ ॥

৪৪ । বিভজ্য নবধা নবপ্রভেদমাত্মানাং কৃত্বা ॥

৪৬ । শরদঃ সংবৎসরাঃ, মনাক্ ঈষদিব ব্যতীষুঃ ॥

৪৭ । আত্মনা স্বদেহাঙ্করূপেণ অতিপ্রীত্যা ভাবয়ন্, তথা সতি
সদপত্যং ভবেদिति । নোধা নবধা, সর্বসঙ্কল্পবিদिति তশ্চা বহুপত্য-
সঙ্কল্পং জানন্নিত্যর্থঃ ; বিভুক্তথা কর্ত্বুং সমর্থশ্চ ; আত্মবিদिति চ তশ্চা-
মনাসক্তত্বাং স্ত্রিয়ো জাতা ইতি ভাবঃ । ‘পুমান্ পুংসোহধিকে শুক্রে স্ত্রী
ভবেদধিকে স্ত্রিয়াঃ’ ইতি শ্বতেঃ ॥

৪৮ । অতোহনন্তরমেব, সত্বঃ একস্মিন্বেবাহনি, চারুণি সর্বাণ্যঙ্গানি
যাসাম্ ॥

৪৯—৫০ । প্রব্রজিষ্যন্তমালক্ষ্য বিতর্ক্য, স্ময়মানা বহিঃ, অন্তস্ত বিক্লবেন
 ব্যাকুলেন, বিদূয়তা সন্তপ্যমানেন, হৃদা উবাচেত্যন্তরেণায়মঃ ॥ (৫০)
 নখা এব মণয়ন্তৈঃ শ্রীঃ শোভা যশ্চ, তেন পদা ভুবং লিখন্তীতি ছুরন্ত-
 চিস্তালক্ষণম্ ॥

৫১ । উপোবাহ সম্পাদিতবান্, অভয়মিতি ভাবিনো দৈত্যাং
 সংসারাচ্চ যদ্বয়ম্, তন্নিবর্তয়েত্যর্থঃ ॥

৫২ । তত্র দৈত্যাং নিবেদয়তি—তুভাং তব ছহিতৃভিঃ স্বয়মেবাত্মনঃ
 সমা যোগ্যাঃ পতয়ো বিমৃগ্যা ইতি দৈত্যাং প্রাপ্তম্ । সংসারভয়মুররী-
 কৃত্যাহ—কশ্চিদিতি । বিশোকায় জ্ঞানোপদেশায় । স্ত্রীভিঃ ঋণানপা-
 করণাৎ, কঞ্চিৎ কালং তদবস্থানেন ব্রহ্মবিৎ পুত্রঃ কশ্চিৎ কিং ন
 স্মাদিত্যর্থঃ ॥

৫৩ । বিষায়ন্ ভুঙ্ক্ষ, কিং ব্রহ্মবিদ্বয়েতি চেৎ, তত্রাহ—এতাবতা
 অলং পূর্য্যতে^১ । পরিত্যক্তঃ পর আত্মা যয়া, তস্মা মম ॥

৫৪—৫৭ । স্বকৃতমনুশোচন্ত্যাহ—ইন্দ্রিয়ার্থেষিতি চতুর্ভিঃ । মে ময়া
 পরং ভাবং তত্ত্বম্, ত্বং ব্রহ্মবিদিতি ॥ (৫৫) প্রসঙ্গঃ কথমভয়য়াস্ত ?
 তত্রাহ—সঙ্গ ইতি । অধিয়া অজ্ঞানেন ॥ (৫৬) স্বভাবতঃ প্রবৃত্তং যশ্চ
 কস্মি ধর্ম্মার্থং ন কল্পতে, ধর্ম্মাভিমুখং ন ভবেৎ ; তত্রাপি নিষ্কামধর্ম্মদ্বারা
 বিরাগায় ন কল্পতে ; তদ্বারা চ তীর্থপদশ্চ হরেঃ সেবার্থং ন পর্য্যবশ্চে-
 দিত্যর্থঃ ॥ (৫৭) ন মুমুক্ষেয়, মোক্তু মিচ্ছাং ন কৃতবত্যস্মি ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াং তৃতীয়স্কন্ধে

ত্রয়োবিংশোহধ্যায়ঃ ॥ ২৩ ॥

চতুর্বিংশোহধ্যায়ঃ

চতুর্বিংশে ততো জন্ম কপিলশ্রাহ তৎপিতুঃ ।

প্রব্রজ্যাং তমনুজ্ঞাপ্য ঋণত্রয়বিমোক্ষতঃ ॥ (১)

১ । শালিনীং শ্লাঘ্যাম্, শুক্লেনাভিব্যাহতম্—‘সহাহং স্বাংশকলয়া’ ইত্যাদি ॥

২ । ইৎং মা খিদঃ, খেদং মা কার্ষীঃ, আত্মানং প্রতি অহং ভাগ্য-
হীনেতি ; অদূরাৎ শীঘ্রম্ ॥

৩ । দমেনেক্রিয়সংযমেন, নিয়মেন স্বধর্ম্মেণ, তপাংসি দ্রবিণদানানি
চ, তৈঃ ॥

৪ । হৃদয়গ্রস্থিং চিজ্জড়াঅকমহঙ্কারলক্ষণং বন্ধং ছেত্ত্বা ছেৎশ্রুতি ।
ঔর্দধ্যাঃ পুত্রঃ সন্, ব্রহ্ম ভাবয়তি উপদিশতীতি তথা ॥

৫ । শ্রদ্ধায় বিশ্বস্ত ॥

৬ । বহুতিথে বহুতরে কালে অতিক্রান্তে সতি । কার্দমং কর্দম-
সম্বন্ধি ॥

৭ । ঘনাঘনা ইত্যেকং পদম্, বর্ষন্তো মেঘাঃ, গায়ন্তি স্ম নৃত্যন্তি স্ম ॥

৮ । অপবর্জিতা মুক্তাঃ ॥

৯ । পরিশ্রিতং পরিবেষ্টিতম্ ॥

১০—১১ । আগত্য কিং কৃতবান্ ? তদাহ—ভগবন্তুমিতি দ্বাভ্যাম্ ।
তত্ত্বানাং পরিসংখ্যানং যস্মিন্, তশ্চ সাংখ্যশ্চ বিজ্ঞপ্ত্যৈ বিশেষেণ জ্ঞাপনায় ;
ভগবন্তং জাতং বিদ্বান্ অজো ব্রহ্মা, স্বরাট্ স্বতঃসিদ্ধজ্ঞানঃ ॥ (১১)
তশ্চ চিকীর্ষিতং সভাজয়ন্ পূজয়ন্, প্রহৃষ্যমাণৈরস্তুভিরিন্দ্রিয়ৈরুপলক্ষিতঃ ।
‘কর্দমক্ষেদমভ্যধাৎ’ ইতি দ্বয়োরন্বয়ঃ ; চকারাদ্বেবহুতিঞ্চ ॥

১২—১৬ । তত্র ত্বয়েতি পঞ্চভিঃ কর্দমং প্রত্যাহ—অপচিতিঃ
পূজা কৃত্য, যদ্ যস্মাৎ নির্ব্যলীকতো নিকপটং সম্যাগ্গৃহীতবান্ ॥ (১৩)

অনুমন্তেতেতি যৎ এতাবত্যেব ॥ (১৪) অনেকধা প্রভাবৈর্বংশৈর্বৃংহয়ি-
য্যন্তি বর্দ্ধয়িষ্যন্তি ॥ (১৫) ঋষিমুখ্যেভ্যো মরীচ্যাদিভ্যঃ ॥ (১৬) পুত্রস্ত
সাক্ষাদীশ্বর এবত্যাহ—বেদাহমিতি । শেবধিং নিধিং সর্ক্বাভীষ্টদম্ ॥

১৭—১৯ । দেবহুতিং প্রত্যাহ ত্রিভিঃ । জ্ঞানং শাস্ত্রোক্তম্, বিজ্ঞান-
মপরোক্ষঞ্চ, তে এব যোগ উপায়স্তেন কৰ্ম্মণাং জটা মূলানি বাসনাঃ
উদ্ধরন্ উৎপাটিয়িষ্যন্, পদ্বমুদ্রায়ুক্তং পদাম্বুজং যশ্চ ॥ (১৮) হে মানবি ;
অবিদ্যা স্বরূপাজ্ঞানম্, সংশয়া মিথ্যাজ্ঞানানি, তন্ময়ং তব হৃদয়গ্রন্থিম্ ॥
(১৯) স্তসম্মতঃ স্তপূজিতঃ সন্, গন্ত্য প্রাপ্যতি ॥

২০ । কুমারৈঃ সহতি শেষঃ । সহনারদঃ নারদসহিতশ্চ, মরীচ্যা-
দীন্ বিবাহার্থমবস্থাপ্য নৈষ্টিকৈরেতৈঃ পঞ্চভিঃ সহিতো হংসো ব্রহ্মা যযৌ ।
ত্রিধাম তৃতীয়ং ধাম স্বর্গঃ, তস্ত পরাং কাষ্ঠাং সত্যলোকম্ ॥

২১ । শতধৃতৌ ব্রহ্মণি ॥

২৩ । যুক্তাং যোগ্যাম্, অযচ্ছৎ অদাৎ ॥

২৪ । বিতন্ততে সমৃদ্ধঃ ক্রিয়তে, শান্ত্যধিষ্ঠাত্রীং দেবতামিত্যর্থঃ ।
সমলালয়ৎ সন্তোষিতবান্ ॥

২৫ । নিমন্ত্য পৃষ্ট্বা, নন্দিং হর্ষং প্রাপ্তাঃ সন্তুঃ ॥

২৬ । স চ মুনিঃ ; ত্রিযুগং বিষুং, বিবিক্তে রহসি ॥

২৭ । পাপচ্যমানানাং ভৃশং দহমানানাম্, নিরয়ে সংসারে, স্বীয়ৈর-
মঙ্গলৈঃ পাপৈঃ ॥

২৮—২৯ । কুতঃ সর্ক্বা দেবতাঃ প্রসন্না ইতি জ্ঞাতম্ ? অলভ্যলাভা-
দিত্যাহ দ্বাভ্যাম্ । বহুবু জন্মস্ত বিপক্কেন স্তসিদ্ধেন, সম্যগ্যোগো ভক্তি-
যোগঃ, তস্মিন্ সমাধিরেকাগ্রাং তেন, শূত্ৰাগারেষু বিবিক্তস্থানেষু, যশ্চ তব
পদম্ ॥ (২৯) হেলনমবজ্ঞাং লাঘবং ন গণ্য্য অগণয়িত্বা । উচিতমেব
তবৈতদিত্যাহ—যন্তং স্বানাং ভক্তানাং পক্ষং পুষ্যসীতি তথা সঃ ॥

৩০—৩১ । এতৎ প্রপঞ্চয়তি দ্বাভ্যাম্ । স্বয়মেবাতীর্ণোহসি, স্ববাক্যং 'তব পুত্রো ভবিষ্যামি' ইতি যৎ, তৎ সত্যং কর্ত্ত্বম্, জ্ঞানং জ্ঞানসাধনং সাংখ্যঞ্চ চিকীর্ষুঃ সন্ ॥ (৩১) যানি তবালৌকিকানি চতুর্ভূজাদানি রূপানি, তাগ্ৰেব তেহভিরূপানি যোগ্যানি রূপানি ; যানি চ স্বজনানাং রোচন্তে মনুষ্যস্বরূপানি, তাগ্ৰপি তে রোচন্ত ইত্যর্থঃ ; অরূপিণঃ প্রাকৃতরূপরহিতস্ত ॥

৩২ । অভিবাদার্থং পাদপীঠং যস্ত, ঐশ্বর্যাদিভিঃ পূর্ত্তং পূর্ণম্ ॥

৩৩ । ঐশ্বর্যাদিকং বিবৃদ্ধনাহ—পরং পরমেশ্বরম্ । তত্র হেতুঃ—স্বচ্ছন্দাঃ স্বাধীনাঃ শক্তয়ো যস্ত । তা এবাহ—প্রধানং প্রকৃতিরূপম্, পুরুষং তদধিষ্ঠাতারম্, মহাস্তং মহত্ত্বরূপম্, কালং তেষাং ক্ষোভকম্, ত্রিবৃতমহাকাররূপম্, লোকাত্মকং তৎপালাত্মকঞ্চ । তদেবং মায়য়া প্রধানাদিরূপতামুক্ত্বা চিচ্ছক্ত্যা নিশ্চাপঞ্চতামাহ—আত্মানুভূত্যা চিচ্ছক্ত্যানুগতঃ স্বস্মিন্ লীনঃ প্রপঞ্চো যস্ত তম্, কবিং সর্ব্বজ্ঞম্, প্রধানাত্মাবিভাবলয়-সাক্ষিণমিত্যর্থঃ ॥

৩৪ । সন্ন্যাসানুজ্ঞাং প্রার্থয়তে—আ স্মাভিপৃচ্ছে যৎকিঞ্চিদপি পৃচ্ছামীত্যর্থঃ । ত্বয়া পুত্ররূপেণ অবতীর্ণানি নিবৃত্তানি ঋণানি দৈবাদিরূপানি যস্ত সঃ, আপ্তকামশ্চাহং পরিব্রজতাং সন্ন্যাসিনাং পদবীং মার্গমাশ্রিতঃ সন্, ত্বা ত্বাং যুঞ্জন্ স্মরন্ বিচরিষ্যামি ॥

৩৫—৪০ । অহং তাবজ্জ্ঞানোপদেশায়ৈব তদগৃহে অবতীর্ণঃ, অতস্তব গৃহে বসতোহপি মুক্তিঃ স্থলভৈব, যত্বেষ্যং গন্তব্যমেব ইत्याগ্রহঃ, তথাপি মামেবানুস্মরন্ গচ্ছেত্যশয়েনাহ—ময়েতি ষড়্ভিঃ । সত্যলৌকিকে বৈদিকে লৌকিকে চ কৃত্যে । স্বোক্তেস্ত সত্যত্বে প্রমাণমভিদর্শয়তি—যদ্যস্মাৎ তুভ্যং তব পুত্রো ভবিষ্যামীত্যবোচম্, অথ অতএব তদৃতং সত্যং যথা ভবতি তথা, ময়া অজনি জন্ম স্বীকৃতম্ ॥ (৩৬) হুরাশয়াল্লিঙ্গাৎ

মুমুক্শুণাং মুনীনামাত্মদর্শনে সস্মতায় তত্বানাং প্রসংখ্যানায় বিদ্বীত্ব্যন্তর-
 শ্রাহুযঙ্গঃ ॥ (৩৭) নহয়মাত্মজ্ঞানমার্গঃ পূর্ব্বসিদ্ধ এব, নেদানীমপূর্ব্ববৎ
 প্রবর্ত্তনীয়ঃ? তত্রাহ—এষ ইতি । অব্যক্তঃ সূক্ষ্মঃ ॥ (৩৮) কামং
 যথেষ্টম্, আপৃষ্টঃ অনুজ্ঞাতঃ, যত্র, যথা ত্বং গন্তং মাং পৃষ্টবান্, তথাত্রা-
 বস্থাতুং ময়াপি ত্বমাপৃষ্ট ইত্যর্থঃ । ময়ি সন্ন্যস্তেন সমর্পিতেন কশ্মণা, বিদ্যয়া
 মৃত্যুং তীর্হ্বা ‘বিদ্যামৃতমশ্নুতে’ ইতি শ্রুতেঃ ॥ (৩৯) ততশ্চ মাং
 পরমাত্মানমাত্মনি স্বস্মিন্, আত্মনা মনসা অস্বীক্ষমাণোহভয়ং মোক্ষং
 প্রাপ্যসি ॥ (৪০) মাত্রে দেবহৃতৌ, শমনীমুন্মূলনীম্ । ভয়মতিশয়েন
 তরিষ্যতি, পরমানন্দঞ্চ প্রাপ্যাতীতি চকারস্বার্থঃ ॥

৪১ । সমুদিতঃ সম্যগুক্তঃ সন্ ; তং প্রদক্ষিণীকৃত্য ॥

৪২ । মুনীনামিদং মৌনম্, ব্রতমহিংসাদিলক্ষণম্ ॥

৪৩ । সদসতঃ পরং যতস্মিন্ ব্রহ্মণি, গুণাবভাসকে নিগুণে, এক-
 ভক্ত্যা অব্যাভিচারিণ্যা ভক্ত্যা অনুভাবেতে অপরোক্ষীকৃতে ॥

৪৪ । অতো দেহাদিষু অহঙ্কারাদিরহিতঃ, অতএব নিব্বন্দঃ শীতো-
 ষাণ্ডনাকুলঃ, সমদৃক্ ভেদাগ্রাহকঃ, কিন্তু স্বদৃক্ স্বয়মেব পশ্বন্ ; প্রত্যক্
 প্রবণা প্রশান্তা বিক্ষেপরহিতা ধীরশ্চ ॥

৪৫—৪৭ । তদেবং কল্লিতোপাধিনিবৃত্তিমুক্তা পরমেশ্বরপদপ্রাপ্তিমাহ
 —বাসুদেব ইতি ত্রিভিঃ । প্রতীচো জীবশ্রাত্মনি লক্শ আত্মা চিত্তং যেন,
 যতো মুক্তং বন্ধনমজ্ঞানং যশ্চ ॥ (৪৬) লক্শাত্মতামেবাহ—আত্মানমিতি ।
 (৪৭) তদেবং তেন ভাগবতী গতিঃ প্রাপ্তা । ‘প্রাপ্তো ভাগবতীঃ
 গতিম্’ ইতি পাঠে স একস্তাং গতিং প্রাপ্ত ইতি ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াং তৃতীয়স্কন্ধে

চতুর্বিংশশোহধ্যায়ঃ ॥ ২৪ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः

पञ्चविंशे जनत्रा तु पृष्ठो बह्विभोचनम् ।

आदावाह परं भक्तिलक्षणं कपिलः सूतः ॥ (१)

कपिलेनापिता मात्रे गुचभावनियञ्जिता ।

योगमागिक्यमञ्जुषा स्फुटमुद्वाटातेहधुना ॥ (२)

१—३ । उक्तानुवादपूर्वकं कपिलं योगं पृच्छति—कपिल इति त्रिभिः । तद्वानां संख्याता गणकः, सांख्यप्रवर्तक इत्यर्थः । अतएव स्वयं जातः, आत्माप्रज्जपुये आत्मातद्वज्जापनाय ॥ (२) पुंसां मध्ये वरुणः बुद्धश्च उक्तमश्रेत्यर्थः । सर्वयोगिनां मध्ये वरिष्ठः, वरश्च भावो वरिमा, भवितृप्रधानोऽयं निर्देशः, वरिष्ठश्चेत्यर्थः ; यद्वा, वरीयस्वादित्यर्थः । विश्रुतौ कीर्तौ असवः इन्द्रियाणि भूरि अलं न तृप्यन्ति । श्रुतेन श्रवणेन दौव्यति श्रुतत इति तथा तश्च ; यद्वा, भूरि बहुशोऽपि श्रुते देवो येन, तस्यापि मेऽसव इति सङ्कः ॥ (३) स्वानां पुंसां ह्यनेन ईच्छया आत्मा देहो यश्च सः । यद् यद् कर्म विधत्ते, तानि कर्माणि कीर्तनार्हाणि अनुकीर्तय ॥

४ । यथा ह्यं मां प्रचोदयसि, एवं प्रचोदितः सन् । तथा तं-
प्रज्ञानुसारेण, आर्त्तक्यामात्रविद्यायाम् ॥

५ । विन्दुसरे विन्दुसरसि ॥

६ । तद्वमार्गश्चाग्रं पारं दर्शयतीति तथा तम् । 'एष मानवि ! ते गर्भं प्रविष्टः कैटभाद्भनः' इत्यादि धातुर्वचः संस्मरन्ती प्राह ॥

७ । असतामिन्द्रियाणां तर्षणां विषयाभिलाषां निर्विघ्ना श्रान्तान्नि ।
येन सञ्जाव्यमानेन पुर्यामाणेन ॥

८ । पारं गमयतीति पारगम्, त्वमेव श्रेष्ठं चक्षुर्मे मया लक्षम् ।
 अदनुग्रहात् जन्मनामन्ते भाव्ये सति ॥

९ । एतत् प्रपद्यति—य इति । स भवान् चक्षुरूप उदितः,
 सूर्येण यथा ॥

१० । अपाकृष्टमपनेतुम् । कोऽसौ सम्मोहः ? तमाह—एतस्मिन्
 देहादौ त्वयैव योजितो योऽहंममेत्यवग्रह आग्रहः । द्वितीय इतिशब्दः
 तत्कार्यरागादिग्रहनार्थः ॥

११ । प्रकृतेः पुरुषश्च च जिज्ञासया त्वामहं शरणं गता सती
 नमामीत्यन्वयः । कुठारं छेत्तारम् ॥

१२ । अपवर्गवर्द्धनं मोक्षे रतिजनकम् ; द्विषन्स्मितेन शोभित-
 माननं यश्च ॥

१३ । आध्यात्मिक आत्मनिष्ठः ; यत्र यस्मिन् ॥

१५ । तत्र सर्वज्ञानैपुण्यं चित्तसंशमाधीनमिति दर्शयन्नाह—चेत
 इति । अश्वात्मनो जीवश्च, गुणेषु विषयेषु, पुंसि परमेश्वरे, वाशब्दस्त-
 शब्दार्थे ॥

१७—१८ । यथा च चित्तसंशमे पुरुषार्थसिद्धिस्तुदर्शयति—अहमिति
 त्रिभिः । मलैर्बीतं विरहितं यदा शुद्धं मनो भवति ; मनःशुद्धेर्जापक-
 माह—अदुःखमिति ॥ (१७) निरन्तरं निर्भेदम्, अग्निमानं सूक्ष्मं,
 अथङ्गितमपरिच्छिन्नम् ॥ (१८) हतौजसं क्षीणबलम् ॥

१९ । मनःशुद्धौ च भक्तिरेवासुरक्षसाधनमित्याह—नेति ॥

२० । अश्च सर्वज्ञापि संसङ्गे मूलमित्याह—प्रसङ्गमिति । अपावृतं
 निरावरणम् ॥

२१—२४ । साधनां लक्षणमाह—तितिक्ष्व इति चतुर्भिः । साधवः
 शास्त्रानुवर्तिनः, साधु सुशीलम्, तदेव भूषणं येषाम् ॥ (२३) एतानुक्त-

লক্ষণান্ ভক্তান্ তাপা আখ্যাঙ্কিকাদয়ো ন তপন্তি, ন ব্যথয়ন্তি । কুতঃ ?
মদ্যতং চেতো যেষাং তান্ ॥ (২৪) যে ত্যৈর্নাভিভূয়ন্তে, তে সাধব
ইত্যর্থঃ ॥

২৫ । সংসঙ্গশ্চ ভক্ত্যঙ্গতামুপপাদয়তি—সতামিতি । বীৰ্য্যশ্চ সম্যগ্বে-
দনং যাস্থ তা বীৰ্য্যমংবিদঃ, হৃৎকর্ণয়ো রসায়নাঃ সুখদাঃ ; তাসাং
জ্যোষণাং সেবনাদপবর্গোহবিঘ্নানিবৃতির্বিন্ যস্মিন্ তস্মিন্ হরৌ প্রথমং
শ্রদ্ধা, ততো রতিস্ততো ভক্তিরনুক্রমিষ্যতি, ক্রমেণ ভবিষ্যতীত্যর্থঃ ॥

২৬ । ততঃ কিম্ ? অত আহ—ভক্ত্যেতি ! মম রচনা যা সৃষ্ট্যাদি-
নীলা, তশ্চা অনুচিন্তয়া যা ভক্তিস্তয়া, ঐন্দ্রিয়াং সুখাং জাতবিরাগঃ সন্,
দৃষ্টশ্রতাং ঐহিকামুগ্নিকাং, ততো যত্ত উদ্যুক্তঃ সন্ চিন্তশ্চ গ্রহণে
যতিষ্যতে । ঋজুভির্ভক্তিপ্রধানহৃদনায়াসৈঃ ॥

২৭ । তদেবং প্রকৃতেগুণানামসেবয়া জ্ঞানাдиভিঃচায়াং জীব ইহৈব
দেহে মামবরুদ্ধে প্রাপ্নোতি ॥

২৮ । কাচিদিতি, কাশ্চিদিত্যর্থঃ । উচিতা যোগ্যা, তত্রাপি মম
দ্বিয়াঃ কীদৃশী গোচরা যোগ্যা । নির্ঝাণং মোক্ষাত্মকং তব পদং স্বরূপ-
মন্বাশ্চৈব, অনন্তরমেব সর্কাত্মনা প্রাপ্স্যামি । অঞ্জসা ত্বিতি পাঠে অহস্ত্বিতি
সম্বন্ধঃ ॥

২৯ । ভগবদ্বাণো যো ভগবন্তং লক্ষীকরোতীত্যর্থঃ ; যতো বস্মাদ্
যোগাং ॥

৩০ । বিজানীহি বিশেষেণ জ্ঞাপয়, সুখমনায়াসেন ॥

৩১ । ইথং মাতুরর্থং প্রয়োজনং বিদিত্বা ; জাতস্নেহত্বে হেতুঃ—যত্র
যশ্চাং তস্মা দেহেনাবিভূতঃ । তদ্বাগ্নায়ন্তে অনুক্রম্যন্তে যস্মিন্ । কিং
তৎ ? যৎ সাংখ্যং প্রবদন্তি, তৎ প্রোবাচ, ভক্তিবিতানঞ্চ যোগঞ্চ ॥

७२ । 'काचिं त्वयाचिता भक्तिः' इति पृष्ठाभूतमां भक्तिं लक्षयति—
 गुणा विषया लिङ्ग्यन्ते ज्ञायन्ते यैस्तेषां देवानां द्योतनात्मकाना-
 मिन्द्रियाणाम्, तदधिष्ठातृणां वा सत्त्वे सत्त्वमूर्तेौ हरावेव या वृत्तिः, सा भक्तिः
 सिद्धेर्मुक्तैरपि गरौयसौतुत्यन्तरेणारयः । कथञ्चुता ? अनिमित्ता निष्कामा,
 स्वाभाविकी अयत्नसिद्धा । तेषामेवंबिधवृत्तेौ हेतुमाह—गुरोरुच्छारणमनु-
 श्रयते इत्यनुश्रवो वेदः, तद्विहितमानुश्रविकं, तदेव कर्म येषाम् ;
 अतएव एकरूपमविकृतं मनो यश्च पुंसः, शुद्धसत्त्वश्चेत्यर्थः ॥

७३ । मुक्तिश्च प्रासङ्गिकी भवत्येवेत्याह—या भक्तिः कोशं लिङ्ग-
 शरीरं जरयति ऋपयति । स्वप्रयत्नं विनैव सिद्धौ दृष्टान्तः—निर्गिरं
 भुक्तमन्नमनलो जाठरो यथा जरयतीति ॥

७४—७८ । भक्तेर्गतिरिष्टत्वमेवोपपादयति—नैकात्म्यतामिति पक्षभिः ।
 एकात्मतां सायुज्यामोक्षम्, मदर्थमीहा क्रिया येषाम्, प्रसज्या आसक्तिं कृत्वा,
 पौरुषाणि वीर्याणि ॥ (७५) प्रसन्नानि वज्राणि अरुणानि लोचनानि च
 येषु, तैर्मज्जैः साकं सह । नित्यं परमेश्वरानुभवसुखं भक्तावधिक-
 मिति भावः ॥ (७६) आत्मानन्दस्ववशुन्तावीत्याह—तैरिति । दर्शनीया
 मनोहरा अवयवा मुखनेत्रादयो येषु तैः । हत आत्मा चित्तं येषाम्,
 हता आकृष्टा प्राणाश्च इन्द्रियाणि येषां तान् भजतोहनिच्छत ईच्छाहीनानपि
 अग्नीं गतिं मुक्तिं प्रयुञ्जते प्रापयति । कैः साधनैः ? हतात्मन
 उदारैर्विलासादिभिः । तत्र विलासो लीला, वामं मनोहरं सूक्तं मधुर-
 भाषणम् ॥ (७७) विभूत्यादिकञ्च तत्राधिकमित्याह—अथो अविद्या-
 निवृत्तानुत्तरं विभूतिं सत्यलोकदिगतां भोगसम्पत्तिमणिमाद्युष्टाङ्ग-
 मैश्वर्यामनुप्रवृत्तं भक्तिमर्णुं स्वत एव प्राप्नुमपि, भागवतीं श्रियं वैकुण्ठं
 सम्पत्तिमस्पृश्यन्ति, ते यद्यपि न स्पृश्यन्तीत्यर्थः, तथापि लोके वैकुण्ठे
 अशु वते तु प्राप्नु वन्त्येव ॥ (७८) नष्टेव, तर्हि लोकस्वाविशेषां

स्वर्गादिवद्भोक्तृभोग्यानां कदाचिद्विनाशः श्वा० ? तत्राह—हे शान्तरूपे !
मातः ! यद्वा, शान्तं शुद्धं सत्त्वं तद्रूपे वैकुण्ठे । मत्परा कदाचिदपि
न नञ्क्यास्ति, भोग्याहीना न भवन्ति, अनिमिषो मे हेतिर्मदीयं कालचक्रं
नो लेटि, तान् न ग्रसति । तत्र हेतुः—येषामिति । सूत इव स्नेह-
विषयः, सखेव विश्वासाम्पदम्, गुरुनिव उपदेष्टा, सूहृदिव हितकारी, ईष्टं
दैवमिव पूज्यः । एवं सर्वभावेन ये मां भजन्ति, तान् मदीयं कालचक्रं
न ग्रसतीत्यर्थः ॥

७९—४० । एवमुक्त्वास्तु मुक्तिमेकान्तभङ्गेभ्यो ददामीत्याह—इममिति
द्वाभ्याम् । उभयानिनं लोकद्वयगामिनम्, आत्मानं सोपाधिकम्, आत्मान-
मनु ये पुत्रकलत्रादयः, ये च पश्चादयः, रायो धनानि ॥ (४०) अत्रांश्च
परिग्रहान्, मृत्योः संसारादतिपारये अतितारयामि ॥

४१ । अबक्तानास्तु न कथञ्चिदपि मोक्ष इत्याह—नेति । मद्भगवतो-
ह्यत्र, भगवतो मन्त्रे विना, सर्वभूतानामात्मनः, भगवदादिविशेषणत्रयेण
सामर्थ्यं निरपेक्षत्वं हितकारित्वक्षोक्तम् ॥

४२ । ईश्वर्यं स्फुटयति—मद्भयादिति । श्रुतिश्च— 'भूयान्मादातः
पवते, भूयोदेति सूर्यः । भूयान्मादग्निसेन्द्रश्च, मृत्युर्धावति पङ्कमः ॥'
इति ॥

४३ । मद्भजनादेव मोक्ष इत्याह सदाचारं प्रमाणयति—ज्ज्ञानेति ॥

४४ । उपसंहरति—एतावानिति । मयि अर्पितं स्मन्नः स्त्रियः
भवतीति यं, एतावानेव ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायां तृतीयस्कन्धे

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

ষড়্বিংশোহধ্যায়ঃ

ষড়্বিংশে পুংপ্রকৃত্যোক্ত বিবেকায়োপবর্ণ্যতে ।

সাংখ্যেন সৰ্ব্ভাবানাং জন্মলক্ষণভেদতঃ ॥ (১)

ধাত্রা পুত্রায় যৎ প্রোক্তং ক্ষত্রে মিত্রাসুতেন যৎ ।

মাত্রে সাংখ্যং তদধ্যাত্বং প্রাধায়েনাহ তত্ত্ববিৎ ॥ (২)

১ । ‘তত্ত্বান্নায়ং যৎ প্রবদন্তি সাংখ্যম্’ ইত্যত্র সাংখ্যং ভক্তির্যোগশ্চেতি ত্রয়মুপক্ষিপ্তম্, তত্র ভক্তিমুক্তা ইদানীং সাংখ্যমাহ—অথেতি ॥

২ । ননু মুক্তিরাত্মজ্ঞানাদেব, ন তু তত্ত্বলক্ষণজ্ঞানাৎ—‘তমেব বিদিত্বা অতিমৃত্যুমেতি’ ইতি শ্রুতেঃ । অত আহ—জ্ঞানমিতি । আত্মদর্শনরূপং জ্ঞানম্, অতএব হৃদয়গ্রন্থিভেদনমহঙ্কারনিবর্তকম্ । নিঃশ্রেয়সপ্রয়োজনায় যদাহঃ, তৎ তে বর্ণয়ামি । তত্ত্বলক্ষণজ্ঞানাদেব বিবিক্তাত্মজ্ঞানং ভবতীতি ভাবঃ ॥

৩ । তত্র প্রথমং পুরুষং লক্ষয়তি—অনাদিরিতি । আত্মৈব পুরুষঃ । কোহসাবাত্মা ? প্রত্যক্ প্রতিলোমং ধাম ক্ষুর্ভীর্ষশ্চ । ক্ষণিকপক্ষং ব্যাবর্তয়তি—অনাদিরিতি ; সংসারিত্বপক্ষং ব্যাবর্তয়তি—প্রকৃতেঃ পরোহৃগঃ অসঙ্গঃ ; জ্ঞানাদিগুণত্বং বারয়তি—নির্গুণঃ ; মীমাংসকাঙ্ক্ষাভিমতজ্ঞানবিষয়ত্বং বারয়তি—স্বয়ংজ্যোতিঃ । অনেনৈব প্রভাকরাদিমতং^১ জ্ঞানাধারত্বেন ক্ষুরণমপি নিরস্তম্ । স্বয়ংজ্যোতিঃ্ছে হেতুঃ—বিশ্বং যেন সমন্বিতং প্রকাশত ইতি শেষঃ । এতৈরেব হেতুভিঃ পুরুষশ্চ প্রকৃতেঃ পরত্বমপি সিদ্ধম্ ॥

৪—৮ । তত্র^২ চাবরণবিক্ষেপশক্তিভেদেন প্রকৃতির্বিধা । তত্রাবরণশক্ত্যা সৈব জীবোপাধিরবিচ্ছা, বিক্ষেপশক্ত্যা সৈব মায়া পারমেশ্বরী ।

পুরুষশ্চ জীবেশ্বররূপেণ দ্বিবিধঃ । তত্র যঃ প্রকৃত্যবিবেকেন সংসরতি, স জীবঃ ; যস্তু প্রকৃতিং বশীকৃত্য বিশ্বসৃষ্ট্যাদি করোতি, স পরমেশ্বরঃ । তত্র প্রকৃত্যবিবেকেন জীবশ্চ সংসারপ্রকারমাহ—স এষ ইতি পঞ্চভিঃ । সৃক্ষাম-ব্যক্তাম্, দৈবীং দেবশ্চ বিষ্ণেঃ শক্তিম্, লীলয়া উপগতাং যদৃচ্ছয়ৈবাভ্য-পদ্বত ইত্যনয়ঃ ॥ (৫) তস্মা লীলামাহ—গুণৈরিতি । জ্ঞানং গূহতে^১ আ-ব্ধোগোতীতি জ্ঞানগূহা, তয়া । তথা চ শ্রুতিঃ—‘অজামেকাং লোহিতশুক্লকৃষ্ণাং, বহ্বীঃ প্রজা জনয়ন্তীঃ সরূপাঃ । অজো হেকো জুষমাণোহনুশেতে, জহাতোনাং ভুক্তভোগামজোহনুঃ ॥’ ইতি । মুমূহে আত্মানং বিশ্বতবান্ ॥ (৬) পরাভিধানং প্রকৃত্যধ্যাসঃ, তেন প্রকৃতেগুণৈঃ কৰ্ম্মস্ব ক্রিয়মাণেষু কর্তৃত্বমান্নি মন্বতে ॥ (৭) তদিতি কর্তৃত্বমননমেব অশ্চ পুরুষশ্চ সাক্ষি-মাত্রত্বাদকর্তৃত্বেরেব সতঃ কৰ্ম্মভিৰ্বন্ধঃ । ঈশশ্রাপরতন্ত্রশ্চৈব কৰ্ম্মবন্ধকৃতং ভোগপারতন্ত্র্যম্ । নিৰ্ব্বৃত্তান্ননঃ স্মথাত্মকশ্চৈব, সংসৃতিঃ জন্মমৃত্যুপ্রবাহঃ । প্রকৃত্যবিবেককৃতমেতৎ সৰ্ব্বং জন্মমরণাদিকং ভবতীত্যর্থঃ ॥ (৮) ননু চৈতন্যসামানাধিকরণ্যেনৈব কর্তৃত্বাদিপ্রতীতেস্তশ্চৈব^২ তদঙ্গীক্রিয়তাম্ ? নেত্যাহ—কার্য্যং শরীরম্, কারণমিন্দ্রিয়ম্, কর্তা দেবতাবর্গঃ । তদ্ভাবাপত্তৌ পুরুষশ্চ প্রকৃতিং কারণং বিদ্বঃ । কুটস্থশ্চ স্বতো বিকারাভাবাৎ প্রকৃতি-পরিণামভূত-দেহাচ্ছহঙ্কারকৃতমেব কর্তৃত্বাদিকমিত্যর্থঃ । ভোক্তৃত্বে তু পুরুষং কারণং বিদুরিত্যশ্রায়ং ভাবঃ—যদৃশ্যহঙ্কারগতমেব কার্য্যত্বাদিকং^৩ ভোক্তৃত্বঞ্চ, তথাপি বিকারশ্চ জড়বসানত্বাচ্ছপাধিপ্রাধাত্মম্, ভোগশ্চ চিদবসানত্বাচ্ছপহিতপ্রাধাত্মমিতি ॥

৯ । তদেবং সংসারিণং পুরুষং তদ্বৈতুং প্রকৃতিঞ্চ জ্ঞাত্বৈদানীং জগৎ-কারণমীশ্বরং তৎপ্রকৃতিঞ্চ পৃচ্ছতি—প্রকৃতেরিতি । অশ্চ বিশ্বশ্চ সদসচ্চ স্মূলং সৃক্ষঞ্চ কার্য্যং যদাত্মকম্, তয়োঃ প্রকৃতিপুরুষয়োঃ ॥

१० । तत्र प्रकृतिं लक्षयति—यं प्रधानम्, तदेव प्रकृतिं प्राहः । किं तं प्रधानम् ? स्वतोहविशेषं विशेषवद् विशेषाणामाश्रयाः । तर्हि किं ब्रह्म ? न ; त्रिगुणम् । किं महत्तत्त्वादि ? न ; अव्यक्तमकार्यम् । किं कालादि ? न ; सदसदात्मकं कार्यकारणरूपम् । किं जीवः प्रकृतिः ? न ; नित्यम् ॥

११ । अष्टोषां तत्त्वानां लक्षणं ब्रह्मं तानि गणयति—पञ्चभिरित्यादि-संख्याभेदेन । एतच्चतुर्विंशतिकम्, एतानि चतुर्विंशतिर्विभिन्ने गणे, तं गणं प्राधानिकं प्रधानकार्यात्मकं ब्रह्म विद्मः ॥

१२—१४ । एतद्विवृणोति—महाभूतानीति त्रिभिः । तावन्ति पञ्चैव ॥ (१४) अन्तरात्मकमन्तःकरणम् ; लक्षणरूपया व्यवच्छेदिकया ॥

१५ । यावान् मया प्रोक्तः, एतावानेव संख्यातो गणितस्तत्त्वज्ञेः । काले तु मतद्वयमाह—यः कालः, स पञ्चविंशकः, अन्नार्थे क-प्रत्ययः, प्रकृतेरेवावस्थाविशेष इत्यर्थः ॥

१६ । एके तु पौरुषं पुरुषश्रेष्ठरश्च प्रभावं विक्रमं कालमाहः । तमेव कालं द्वेषा लक्षयति । यतो भयं भवति । कश्च ? प्रकृतिमीयुषः प्राप्तश्च, अतएव देहेहहकारेण विमुक्तश्च कर्तुर्जीवश्च । अनेन संहारकत्वेन लक्षितः ॥

१७ । सृष्टिहेतुत्वेन लक्षयति—प्रकृतेरिति ॥

१८ । कोहसौ भगवान् ? तमाह—अन्तरिति । अन्तः सर्वप्राणिनां यः पुरुषरूपेण नियन्तृत्वेन समञ्चेति, सम्यक् तद्विकाररहित एवानुस्यूतो वर्तते, बहिष्कालरूपेण, एष भगवान् । यद्वा, यः पुरुष इति प्रसिद्धः कालः, स पञ्चविंशकः । एके तु पुरुषश्च प्रभावः कालमाहः । प्रभावश्चैव लक्षणम्—यत इति । पुरुषश्चैव कालत्वे हेतुः—प्रकृतेरिति । उभयथा विवक्ष्यां हेतुः—अन्तरिति । शेषं समानम् । तदेव

प्रकृतेः चतुर्विंशतिभेदाः, जीवेष्वरयोः चक्याविवक्षा, अतः पञ्चविंशति-
तद्धानि भवन्ति । तयोर्भेदविवक्षया तु षड्विंशतिर्भवन्ति ॥

१९—२२ । ईदानीं तद्वानामुत्पत्तिपूर्वकं लक्षणमाह—दैवादि-
त्यादिना 'एताग्रसंहता' इत्यतः प्राक्तनेन ग्रहणेन (५०) । तत्र चित्तश्रो-
पत्तिपूर्वकं लक्षणमाह चतुर्भिः । दैवात् जीवादृष्ट्यां स्फुलिता धर्मा गुणा यस्याः,
योनौ अभिव्यक्तिस्थाने प्रकृतौ वीर्यात् चिच्छक्तिम् । सा प्रकृतिर्महत्त-
मसूत । महतः स्वरूपमाह—हिरण्यं प्रकाशबहुलम् ॥ (२०) विश्वमहकारा-
दिप्रपञ्चम्, आग्नात् स्वस्मिन् सूक्ष्मरूपेण स्थितं व्यञ्जन् प्रकटयन् महान्
तीव्रं प्रलयकालीनं तमोहपिवत् । कूटस्थो लयविकेपशृङ्खलः । कथञ्चुतं
तमः ? आग्नात् प्रस्वापयति प्रच्छादयतीति तथा यत् पूर्वं प्रलयसमये
महात्वं प्रकृतौ विलापयामासेत्यर्थः ॥ (२१) प्रसङ्गाच्चतुर्व्यूहो-
पासनामाह—यत्तदिति । सर्व्वागमप्रसिद्धत्वात्—स्वच्छं विशदम्, शान्तं
रागादिरहितम्, भगवतः पदमूपलक्षित्वानम्, अतएव वासुदेवाख्यं
वदन्तः । अयमर्थः—अधिभूतरूपेण तैश्चैव महानिति संज्ञा, अध्यात्म-
रूपेण चित्तमिति, उपाश्रुतरूपेण वासुदेव इति, अधिष्ठाता तु तस्य क्षेत्रज्ञः ।
एवमहकारे सङ्कर्षण उपाश्रुतः, रुद्रोऽधिष्ठाता ; मनसि अनिरुद्ध उपाश्रुतः,
चन्द्रोऽधिष्ठाता ; बुद्धौ प्रद्युम्न उपाश्रुतः, ब्रह्माधिष्ठातेति ज्ञातव्यम् ॥ (२२)
स्वच्छत्वं भगवद्विद्यग्राहित्वम्, अविकारित्वं लयविकेपराहित्यम्, अपां
प्रकृतिः फेनतरङ्गादिरहितावस्था, परा भूमि-संसर्गात् प्राक्तनी सा यथा
मधुरा स्वच्छा शान्ता च, तद्वदित्यर्थः ॥

२३—२७ । अहकारश्रोत्पत्तिपूर्वकं लक्षणमाह—महत्तद्वादिति चतुर्भिः ।
क्रियासु शक्तिर्षु, स क्रियाशक्तिः ॥ (२४) त्रैविध्यमाह—वैकारिक
इति । तस्य कार्यामाह—यतो यस्यां मन-आदीनां भव उत्पत्तिः ॥
(२५) तस्मिन्नुपाश्रुतव्यूहमाह—सहस्रशिरसमिति ॥ (२६) लक्षणमाह—

कर्तृत्वमिति, कर्तृत्वः देवतादिरूपेण, करणत्वमिन्द्रियरूपेण, कार्यत्वञ्च
भूतरूपेण, शान्तत्वादिकञ्च तत्तत्कारणगुणत्रयरूपेण ॥

२९—२८ । मनस उ०पत्तिपूर्वकं लक्षणमाह—वैकारिकादिति द्वाभ्याम् ।
सङ्गच्छिचिन्तनम्, विकल्पो विशेषचिन्तनम् । यश्च मनसः सङ्गच्छिचिन्तनाभ्यां
कामसन्तवो वर्तते इति कामरूपा वृत्तिर्लक्षणत्वेनोक्ता ; न तु प्रेक्ष्य-
व्यूहो०पत्तिः ; तश्च सङ्गच्छादिकार्यत्वाभावात् ; उपाश्रव्यश्च चानिरुद्ध-
श्लोकेः ॥ (२८) शारदं शरत्कालीनमिन्द्रौवरं नीलो०पलम्, तदिव
शामम् । यच्छनैः संराध्यं वशीकर्तुं योग्यं, हृष्टं हृत्वात् ॥

२९—३० । बुद्धेरु०पत्तिपूर्वकं लक्षणमाह—तैजसादिति द्वाभ्याम् ।
हे सति ! द्रव्यास्फुरणरूपं विज्ञानमिति चित्तव्यावृत्त्यर्थमुक्तम् । इन्द्रिया-
णामनुग्रह इति सबिकल्पकज्ञाने, हृषीकानामधीश्वरमिति यदुक्तम्, तद्व-
निर्विकल्पकज्ञाने ॥ (३०) द्रव्यास्फुरणशैव प्रप्रक्षः—संशयादिः, विप-
र्यासो मिथ्याज्ञानम्, निश्चयः प्रमाणज्ञानम्, स्वापो निद्रा, 'प्रमाणविपर्याय-
विकल्पनिद्राश्रयः' इति पातञ्जलश्लोकेः ॥

३१ । इन्द्रियाणामु०पत्तिमाह—तैजसानि तैजसाहङ्कराज्जातानि ।
ज्ञानेन्द्रियाणां वैकारिकत्वशक्तनिवृत्त्यर्थमेवकारः । द्विविधाद्यपि इन्द्रियाणि
तैजसाग्रेवेत्यन्यथः । तत्र हेतुः—प्राणश्रुतिः । हि यस्मात्, प्राणश्च
क्रियाशक्तिः, बुद्धेश्च विज्ञानशक्तिता ; अतः प्राणश्च तैजसत्वात् तदीय-
क्रियाशक्तिमतामपि इन्द्रियाणां तैजसत्वम्, तथा बुद्धेश्च तैजसत्वात् तदीय-
ज्ञानशक्तिमतामपि इन्द्रियाणां तैजसत्वमित्यर्थः ॥

३२—४७ । तन्मात्रो०पत्तिपूर्वकमाकाशादिमहाभूतो०पत्तिं तल्ल-
क्षणमाह—तामसादिति पञ्चदशभिः । श्रोत्रञ्च शक्यमित्यादिभिर्विषयो०-
पत्त्यनन्तरं तत्सङ्गमात्रं कथ्यते, न तू०पत्तिः, प्रागेवो०पत्त्यत्वात् । शक्यं
गच्छति प्राप्नोतीति शक्यम् ॥ (३७) शक्यं लक्षणमाह—अर्थाश्रयत्वम्

अर्थवाचकत्वम्, द्रष्टृलिङ्गत्वं कुड्यान्तरितश्च वक्तृर्ज्ञापकत्वम् । तद्वृत्तम्—
 'लिङ्गं यद्द्रष्टृदृशयोः' इति । नभसस्तन्मात्रत्वं सूक्ष्मत्वं शब्दश्च लक्षण-
 मित्यन्वयः ॥ (३४) नभसो लक्षणमाह—भूतानामिति । हिद्रदातृत्वमव-
 काशदातृत्वम्, बहिरन्तरव्यवहारास्पदत्वम्, आत्मा मनः, प्राणादीनां विषया-
 त्वमाश्रयत्वं नाड्यादिच्छिद्ररूपेण ; वृत्तिः कार्यामेव लक्षणं वृत्तिलक्षणम् ।
 एवमन्तरत्रापि एकेन श्लोकेन तन्मात्रमहाभूतयोरुपपत्तिः, द्वितीयेन
 तन्मात्रलक्षणम्, तृतीयेन महाभूतलक्षणमित्यनुसन्धेयम् ॥ (३५) सा त्वक्,
 स्पर्शश्च संग्रहः सम्याग् ग्रहणं यथा, पुंस्त्वं नियतलिङ्गत्वात् ; यद्वा, स्पर्शश्च
 संग्रहस्ततो भवतीति शेषः । शब्दतन्मात्रादित्यादि तन्मात्राणामुत्तरोत्त-
 रान्वयार्थमुक्तम् ॥ (३६) स्पर्शलक्षणमाह—मृद्विति । स्पर्शत्वं स्वरूप-
 लक्षणमित्यर्थः । नभस्वतो वायौस्तन्मात्रत्वञ्च ॥ (३७) चलनं वृष्-
 शाखादेः, व्यहनं मेलनं तृणादेः, प्राप्तिः संयोगः, द्रव्यश्च गन्धवतो
 घ्राणं प्रति ; तथा शैत्यादिमतः स्पर्शनं प्रति, शब्दश्च श्रोत्रं प्रति
 नेतृत्वम् । सर्वेन्द्रियाणामाद्यत्वं उपोद्बलकत्वम्, कर्मणा कार्येणाभि-
 लक्षणं, भावे ल्युट् ; कश्चैवाभिलक्षणमिति विग्रहे तु करणे ॥ (३८)
 द्रव्याकृतित्वं द्रव्याश्रकारसमर्पकत्वम् ; गुणता द्रव्योपसर्जनतया प्रतीतिः,
 शब्दश्च तु स्वातन्त्र्येणैव प्रतीतिः । अप्रत्यक्षद्रव्याश्च स्पर्शादेरपि स्वातन्त्र्ये-
 णैव प्रतीतिः, रूपश्च तु नैवमिति तस्यायं विशेष उक्तः । व्यक्तिस्वभावम्
 —द्रव्यं वा संस्था सन्निवेशः, सैव संस्था सन्निवेशो यश्च द्रव्यपरिणामतया
 प्रतीतिरित्यर्थः । तेजसस्तेजस्वमसाधारणत्वम् ॥ (४०) द्योतनं प्रकाशनम्,
 पचनं तण्डुलादेः, स्फूर्त्तुं अशना पिपासा च, तद्वारेण पानमदनञ्च ॥ (४१)
 जिह्वा रसनेन्द्रियम्, रसो गृह्यते अनयेति रसग्रहः, यद्वा, रसग्रहस्ततो
 भवतीति शेषः ॥ (४२) कषयादिषु लवणोऽपि द्रष्टव्यः । भौतिकानां
 संसर्गिद्रव्याणां य एको मधुर एव सन्नेवमनेकधा भिद्यते, स रसः

ইত্যর্থঃ ॥ (৪৩) ক্লেদনমাত্রীকরণম্, পিণ্ডনং মৃদাদেঃ পিণ্ডীকরণম্, তৃপ্তিস্তৃপ্তিদাতৃত্বম্, প্রাণনং জীবনম্ ; ‘আপোময়ঃ প্রাণঃ’ ইতি শ্রুতেঃ^১ । আপ্যায়নং তৃড়্ বৈক্রব্যানিবর্তনম্ ; উন্দনং মূছকরণম্, ওদনমিতি পার্ঠেইপি স এবার্থঃ । ভূয়স্বং কূপাদাবুদ্ধিতস্তাপি পুনঃপুনরুদ্গমঃ ॥ (৪৪) গন্ধগঃ গন্ধং প্রাপ্নোতি ॥ (৪৫) করস্তো মিশ্রগন্ধঃ, যথা ব্যঞ্জনাদীনাং হিন্দুাদিসংস্কারেণ, পৃতিত্ব^২র্গন্ধঃ, সৌরভ্যং কর্পূরাদেঃ ; শান্তঃ শতপত্রাদেঃ, উগ্রো লগুনাদেঃ, অম্লস্তিত্তিড়্যাদেঃ । সংসর্গিণাং দ্রব্যাবয়বানাং বৈষম্যাদ্ য এবং বিভিঙতে, স গন্ধ ইত্যর্থঃ ॥ (৪৬) ব্রহ্মণো ভাবনং প্রতিমাদিরূপেণ সাকারতাপ্রতিপাদনম্ ; স্থানং জলাদিবিলক্ষণতয়া আশ্রমাস্তর^৩-নৈরপেক্ষেণ স্থিতিঃ ; ধারণং জলাত্মাধারণত্বম্, সতামাকাশাদীনাং বিশেষণমবচ্ছেদকত্বম্ । সর্বেষাং সত্ত্বানাং প্রাণিণাং তদগুণানাঞ্চ পুংস্বাদীনামুদ্ভেদঃ পরিণামবিশেষৈঃ প্রকটীকরণম্ ॥

৪৭—৪৮ । শ্রৌত্রাদীনাং শব্দাদিগ্রাহকত্বমুক্তম্, তেষাঞ্চ লক্ষণম্, তদেবেত্যাহ পঞ্চভিঃ শ্লোকার্ধৈঃ । নভসো গুণবিশেষঃ শব্দো যস্তার্থো বিষয়ঃ ॥

৪৯ । গুণবিশেষশব্দব্যাবর্ত্ত^৩ দর্শয়তি—পরস্তেতি ; পরস্ত কারণস্ত শব্দঃ শব্দাদিঃ, অপরস্মিন্ কার্যো বায়্বাদৌ কারণায়দ্ব্যস্তে । অতো ভাবানামাকাশাদীনাং বিশেষো গুণঃ সর্বোইপি শব্দাদিঃ ভূমাবেবোপলভ্যতে, চতুর্গাং তত্রায়গাং । জলাদিষু যথাস্বয়মেব, ন সর্বঃ । আকাশে তু অত্মায়ভাবাদেক এব ॥

৫০—৫২ । এবং কারণোৎপত্তিমুক্তা কার্যোৎপত্তিমাহ—সার্দ্ধৈস্তিভিঃ । এতানি অসংহত্য অমিলিত্বা যদা স্থিতানি, তদা জগদাদিরীশ্বরঃ প্রাবিশৎ ।

সপ্তেতি চ প্রাধাত্মাভিপ্ৰায়েণোক্তম্, প্রবেশস্ত সর্কেষপি বিবক্ষিত এব ॥
 (৫১) অনুবিন্দেভ্যঃ ক্ষুভিতেভ্যঃ, যস্মাদগ্নাদসৌ বিরাট পুরুষ উদতিষ্ঠৎ ॥
 (৫২) ভগবতো রূপমিতি পুরুষাভেদাভিপ্ৰায়েণ ॥

৫৩—৬১ । তস্মিন্নধ্যাত্মাদিবিভাগমাহ—হিরণ্ময়াদিতি নবভিঃ । উখায়
 ঔদাসীন্মৎ বিহায়, তমাবিশ্র অধিষ্ঠায় । মহাংশচামৌ দেবশ্চ । খং
 ছিদ্রম্ ॥ (৫৪) বাণ্যা সহ বহ্নিরভবৎ প্রাবিশৎ, নাসে নিরভিচ্ছেতাম্,
 প্রাণোতঃ প্রাণেন উতঃ স্মৃতঃ সন্ ভ্রাণ এতয়োর্নাসিকয়োঃ ভব-
 দিত্যনুষঙ্গঃ ॥ (৫৫) ভ্রাণাদনন্তরং বায়ুশ্চ । প্রাণোত ইতি বিশেষণং
 সর্কেন্দ্রিয়েষপি দ্রষ্টব্যম্ । ঔভিচ্ছেতামম্ভিচ্ছেতামিতি পাঠদ্বয়েহপ্যেক
 এবার্থঃ । ততো দিশঃ প্রাবিশন্ ॥ (৫৬) আদিশব্দেন কেশাঃ ॥
 (৫৮) স্বরাড়িন্দ্রঃ, হরিবিষ্ণুঃ ॥ (৫৯) আভূতং জাতম্ ॥ (৬১)
 বুদ্ধাদিষু হৃদয়মেবাধিষ্ঠানম্, গিরাংপতিব্রহ্মা, চৈত্ব্যঃ ক্ষেত্রজ্ঞঃ ॥

(৬২—৭০) অন্বয়ব্যতিরেকাভ্যাং ক্ষেত্রজ্ঞং বিবেক্তুং সর্কেষাং পুনঃ-
 প্রবেশমাহ—এত ইতি নবভিঃ ॥

(৭১—৭২) বিরাড়্ দেহশ্চ ব্যাষ্টিদেহং দৃষ্টা হৃৎস্বেন দর্শয়ন্ সাংখ্যানু-
 কথনশ্চ প্রয়োজনমাহ—যথেতি দ্বাভ্যাম্ । প্রথমং পরমেশ্বরে ভক্তিঃ,
 ততোহগ্নত্র বিরক্তিঃ, ততো যোগপ্রবৃত্তা ধীঃ, একাগ্রং চিত্তম্, ততো
 যজ্জ্ঞানম্, তেন প্রত্যগাত্মানং ক্ষেত্রজ্ঞমগ্নিন্নাত্মনি কার্য্যকারণসংঘাতে
 বিবিচ্য চিন্তয়েৎ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ তৃতীয়স্কন্ধে

ষড়্বিংশোহধ্যায়ঃ ॥ ২৬ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः

सप्तविंशे ततः सम्यग् बह्व-साधनयोगतः ।

पुं प्रकृत्यो विवेकेन मोक्षरौतिरूप्यते ॥ (१)

१—३ । विवेकज्ञानेन मोक्षमुपपादयितुं शुद्धशैव पुरुषश्च प्रकृत्य-
विवेकतः पूर्वोक्तं संसारमनुस्मारयति—प्रकृतिस्योहपीति त्रिभिः ।
प्रकृतिस्योहपि देहस्योहपि, नाज्यते न लिपाते, गुणैस्तुङ्कतैः सुख-
दुःखादिभिः ; निर्गुणत्वादकर्तृत्वम्, ततोहविकारित्वम्, तस्मात् ॥ (३)
अनिर्वृतः सन् प्रासङ्गिकैः प्रकृतिसङ्कतैः ; सदसन्निश्रयोनिषु देव-
तिर्य्यङ् नरादिषु संसारपदवीं प्राप्नोति ॥

४ । ननु तर्ह्यवासुभवत्वात् संसृतेः, किं तन्निवृत्तिप्रयासेन ? तत्राह—
अर्थे हीति ॥

५ । यतो विषयध्यानमनर्थहेतुः, अतो मनो नियन्त्रयामित्याह—अत
एवेति । असतामिन्द्रियाणां पथि विषयमार्गे, तीव्रेण दृष्टेन, विरक्त्या
च तीव्रया ॥

६—११ । भक्तिविरक्त्यास्तौत्रे च कारणानि वर्णयन् ज्ञानेन मोक्ष-
प्रकारमाह—षड्भिः । यमादिभिर्योगमार्गैश्चिन्तमभासन् पुनः पुनरेकाग्रौ-
कूर्कन्, आत्मानमुपलभ्य सर्वानुस्यूतमद्वयं परमात्मानं प्रतिपद्यत इति
षष्ठेनान्वयः । सत्येन निष्कपटेन, भावेन प्रेम्णा ॥ (१) अप्रसङ्गतः
सङ्गत्यागेन, मह्यसा २ ईश्वरेर्हिपितेन ॥ (८) विविक्तशरण एकान्तवासी ॥
(९) असदाग्रहम्—अहङ्गममताम्, प्रकृतेः पुरुषश्च च दृष्टं तद्वत् येन,
तेन ज्ञानेन ॥ (१०) निवृत्तानि बुद्ध्यवस्थानानि जाग्रदादीनि यश्च सः,
अतएव दूरीभूतमग्न्यदर्शनं यश्च । आत्माना अहङ्कारावच्छिन्नेन आत्मानं
शुद्धमुपलभ्य । एकशैववावच्छेदात्वात् करणत्वकर्मत्वे दृष्टान्तमाह—चक्षुषा

চক্ষুরবচ্ছিন্নেন অর্কেণ গগনস্থমর্কমিব । এবমাত্মদৃক্ শুদ্ধমাত্মানং পশুন্ ॥
 (১১) মুক্তলিঙ্গং নিরুপাধিকম্, অসতি মিথ্যাভূতেহহঙ্কারে সদাভাসং
 সক্রপেণাভাসমানং ব্রহ্ম প্রাপ্নোতি । শুদ্ধজীবস্বরূপাধিশেষমাহ—সতঃ
 কারণশ্চ প্রধানশ্চ বন্ধুমধিষ্ঠানম্, অসতঃ কার্যশ্চ চক্ষুরিব প্রকাশকম্।
 সর্বেষু কার্যকারণেষু অনুহ্যতম্, অদ্বয়ং পরিপূর্ণম্ ॥

১২ । অহঙ্কারোপহিতেন শুদ্ধব্রহ্মপ্রতিপত্তিঃ সদৃষ্টান্তমাহ—যথেতি ।
 জলে স্থিত আভাসঃ সূর্য্যপ্রতিবিম্বো যদা গৃহান্তর্বত্তিভিত্তৌ স্কুরতি, তদা
 গৃহকোণস্থিতৈঃ পুরুষৈর্ভিত্ত্যাদৌ স্থলেখপি তেন স্বাভাসেন সূর্য্যপ্রতিবিম্বেন,
 যথা প্রথমং জলস্থ আভাসোহবদৃশতে লক্ষ্যতে, গগনস্থশ্চ গৃহমধ্যে প্রতি-
 বিম্বাযোগাৎ ; চার্থে তথাশব্দঃ, যথা চেত্যর্থঃ ; যথা চ জলস্থেন দিবিস্থিতঃ
 সূর্য্যো লক্ষ্যতে ॥

১৩ । এবং ভূতেক্রিয়মনোময়ৈর্দেহৈক্রিয়মনোভিরবিচ্ছিন্নৈঃ স্বাভাসৈ-
 রাশ্রপ্রতিবিম্বৈস্ত্রিবুৎ ত্রিগুণোহহঙ্কারঃ, সতো ব্রহ্মণ আভাসো যস্মিন্, তেন
 রূপেণ লক্ষিতঃ, অহঙ্কারশ্চাভাসং বিনা বিষয়াভাসানুপপত্তেঃ । অনেন
 চাহঙ্কারেণ সদাভাসবতা সত্যদৃক্ পরমার্থজ্ঞপ্তিরূপ আশ্রা লক্ষিত ইত্যর্থঃ ॥

১৪—১৬ । ইদানীং সুষুপ্তিসাক্ষিত্বেন শুদ্ধাত্মপ্রতিপত্তিমনুভবতো
 দর্শয়তি ত্রিভিঃ । ভূতাদিষু অসতি অসত্তুল্যে দেহে অব্যাকৃতে নিদ্রয়া
 লীনেষু সংস্, যস্মত্ তদা বিনিদ্রো নিরহংক্রিয়ঃ, তমাত্মানং প্রতিপত্ত্বত
 ইতি তৃতীয়েনাশ্রয়ঃ ॥ (১৫) ননু যদি তদা বিনিদ্রোহসাবস্তি, তর্হি
 জাগ্রৎস্বপ্নয়োরিব স্ফুটঃ কিং নাবভাসতে ? তত্রাহ—পূর্বেং স দ্রষ্টা, অতো
 দ্রষ্টৃত্বেন সবিকল্পতয়া স্ফুটং প্রতীতঃ, সুষুপ্তৌ তু ভূতাদেরহঙ্কারবিষয়শ্চ
 লীনত্বান্তদ্বিষয়েহহঙ্কারে নষ্টে সতি স্বয়মনষ্টোহপি যুষেবাত্মানং নষ্টবন্মগ্ন-
 মানো যঃ । অগ্নশ্চ নাশে অগ্নশ্চ নষ্টতুলাত্বে দৃষ্টান্তঃ—নষ্টবিত্তো যথা
 আতুরো বিবশো নষ্টবদ্ভবতীত্যর্থঃ ॥ (১৬) ননু সুষুপ্তৌ ন কিঞ্চিদনুভূয়তে ?

नैवम् ; 'सुखमहमस्याप्सम्, न किङ्किदवेदिमम्' इति विशेषज्ञानं विना केवलश्रान्नः प्रतिसक्नानादित्याह—एवमिति । ननु प्रतिसक्नाने साहकारश्र प्रतीतेः, कथं निरहङ्कि यत्नम् ? तत्राह—साहकारश्र द्रव्याश्र कार्याकारण-संघातश्रानुग्रहः प्रकाशकोह वस्थानक्ष ; द्रव्याश्र विशेषणतया अहङ्कारश्रापि दृश्रत्वाच्च तद्द्रष्टा आश्र तद्वातिरिक्तः । तमाश्रानमित्ययः ॥

११—२० । भक्तिविरक्तिभ्यां सत्यापि विवेके प्रकृतिपुरुषयोः परस्परत्यागाभावात्, कथं मुक्तिरिति पृच्छति—पुरुषमिति चतुर्भिः । पुरुषव्यातिरेकेण प्रकृतेः स्वरूपलाभाभावात्, प्रकृतिव्यातिरेकेण पुरुष-श्राभिव्यक्त्याभावादित्याहोहृत्पाश्रयश्रान्नित्यात्वाच्च पुरुषं प्रकृतिः कदाचिन्न मुक्षतीत्यर्थः ॥ (१८) वातिरेकाभावमात्रे दृष्टान्तः—यथा व्यातिरेकतो भावः सदा नास्ति, गन्धश्र कदाचिदपक्ष्यदर्शनात् । दृष्टान्तान्तरम्—अपामिति, बुद्धेः प्रकृतेः, परश्र पुरुषश्र च ॥ (१९) ततः किम् ? अत आह—अकर्तुरिति । ये गुणा आश्रयो यश्र सः । तेषु प्रकृतेर्गुणेषु संस्र पुरुषश्र कैबल्यात् कथम् ? (२०) अतएव कचिन्निवृत्तप्रायश्रापि संसार-भयश्र पुनरुद्भवो दृश्रत इत्याह—कचिर्दिति ॥

२१—२३ । न प्रकृतिसम्बन्धमात्रं बन्धहेतुः, किन्तु गुणबुद्ध्या तदासक्तिः ; तन्निवृत्तौ सत्यां मोक्षोहपि घटते । कचिद्दुष्टवस्तु साधनवैकल्यादित्याभि-प्रेत्या साधनातिशयं कथयन् परिहरति त्रिभिः । निमित्तं फलम्, तन्न निमित्तं प्रवर्तकं यस्मिन्, तेन निष्कामेण धर्मेण । अमलाश्राना निर्मलेन मनसा, श्रतेन कथाश्रवणेन, संभृतया पुष्टया ॥ (२३) दहमाना अभिभूय-माना तिरोहिता भवति ॥

२४ । एवक्ष सति पुनरुद्भवो नास्त्यत्याह—भुक्तो भोगो यश्राः ; नित्यश्रः सदा दृष्टो दोषो यश्राः ; अतएव परित्यक्तो सती ईश्वरश्रापर-तन्त्रश्र श्वे महिम्नि स्थितश्र स्वानन्दं प्राप्नुश्र ॥

२५—२७ । अबिवेकावस्थायामनर्थहेतुरपि विवेकानन्तरं न भवतीति
सदृष्टान्तमाह—यथेति द्वाभ्याम् । प्रश्नापः स्वप्नः, बह्वनर्थान् विभक्तिं पुष्पाति ;
प्रतिबुद्धश्च संस्कारवशेन स्फुरन्नपि ॥

२९—२९ । उपसंहरति—यदैवमिति त्रिभिः । बहूनि जन्मानि यस्मिन्
काले ॥ (२८) प्रतिबुद्धार्थो विदितात्प्रतद्धः, कैबल्याध्यं स्वसंस्थानं
देहादिव्यातिरिक्तं स्वरूपम् ; मदाश्रयं निःश्रेयसं निरतिशयानन्दम् ॥
(२९) स्वदृशा आत्मज्ञानेन, छिन्ना संशया मिथ्याज्ञानानि यश्च ; लिङ्गादि-
निर्गमे लिङ्गशरीरनाशे सतीत्यर्थः ॥ (३०) तदा तु अग्निमादिसिद्धयो-
हत्तरायरूपा भवन्ति ; तासु योगेनोपचितासु समृद्धासु, न योगादत्रो-
हेतुर्घासां तासु, यदा सिद्धश्च चेतो न विषज्जते ; अङ्ग ! हे मातः !
अथ तदा अन्तमतिक्रान्तोहृत्यन्तो योहहं, तत्सम्बन्धिनी । यत्र यश्चां
गतौ मृत्योर्हासो न भवति ; विषयसंज्ञे तू सिद्धोहपि मया वशीकृत
इति मृत्योर्हासो गर्को भवतीत्यर्थः ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायां तृतीयस्कन्धे

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः

अष्टाविंशे ततोऽष्टाङ्गयोगेन ध्यानशोभिना ।

सर्कोपाधिबिनिर्मुक्तं स्वरूपज्ञानमौर्यते ॥ (१)

भक्तिं संक्षेपतः प्रोचते^१ सांख्यमाख्याय विस्तृतम् ।

अथाह वैष्णवं योगमष्टाङ्गं कपिलो हरिः ॥ (२)

१ । सबीजश्च साबलम्बनश्च, प्रसन्नं स० ॥

२—४ । तत्र यमनियमानाह त्रिभिरम्बरद्वयाधिकैः । शक्त्या स्वधर्मा-
चरणम् ॥ (३) ग्राम्यश्लेष्मवर्गिको धर्मः, तन्मान्निवृत्तिः ; मितक्ष तन्मेधां,
शुद्धक्ष तश्चादनम् ; तत्र मितं नाम—‘द्वौ भागौ पूरयेदग्नौस्तौयेनैकक्ष
पूरयेत्’ । मारुतश्च प्रचारार्थं चतुर्थमवशेषयेत् ॥’ इति श्रुतिप्रसिद्धम् ।
विविक्तं विजनम्, क्षेमं निर्वाधम्, तश्च स्थानश्च सेवनम् ॥ (४) यावता
अर्थः प्रयोजनम्, तावन्मात्रश्च परिग्रहः ॥

५—१ । आसनादीनि अङ्गात्त्राह त्रिभिः । सत आसनश्च जयेन
सुहृद्यम् ॥ (६) स्वधिस्यानां प्राणस्थानानां मूलाधारादीनां मध्ये एकस्मिन्
देशे मनसा सह प्राणश्च धारणं धारणा ; आत्मनो मनसः समाधान-
मात्माकारता ॥ (१) अश्लेष्म च तदनादिभिः, पथिभिरुपायैः ॥

८ । आसनादीनि प्रपङ्कयति—शुचाविति यावत्समाप्ति । आसनं
कुशाजिनचेलोत्तरम्, प्रतिष्ठाप्य स्वस्तिकासनेन यथासुखमिति वा,
समभ्यासेऽप्राणमिति शेषः । ‘ऊरु-जङ्घान्तराधाय पादाग्रैर्जान्मुमध्यागे ।
योगिनो षडवस्थानं स्वस्तिकं तद्विद्वुर्धाः ॥’

९ । बाह्वबायोरन्तःप्रवेशनं पूरकः, प्रवेशितश्च धारणं कुम्भकः,
धृतश्च बहिर्निःसारणं रेचकः । प्रतिकूलेन वा रेचककुम्भकपूरकैः । यद्वा,
झिड्या आपूर्य पिङ्गलया रेचनम्, पिङ्गलया आपूर्य झिड्या रेचनमित्येव
प्रतिकूलेन । वा-शब्दश्चार्थे । स्थिरं स० पुनरपि चक्षुषं यथा न भवति,
तथा शोधयेत् ॥

१० । ध्यातं सन्तुष्टमित्यर्थः, लोहं सूवर्णं यथा मलं त्यजति, तथा
मनो विरजं श्राव ; ततश्चाचक्षुषं श्रादिति भावः ॥

११ । प्राणायामादीनां समाधौ चत्वारि कार्याण्यह^१—प्राणायामै-
रिति । दोषान् वातश्लेष्मादीन्, संसर्गान् বিষয়सङ्गान्^२, अनীश्वरान्
रागादीन्, वायुना सह मनसः स्थिरौकरणं धारणा, स्थिरञ्च वृत्तिसन्ततिर्धानम्,
वृत्तिनिरोधः समाधिरिति भेदः ॥

१२ । सूसमाहितं स्थिरजातम् ; कार्त्तां कलाम्, मूर्त्तिमित्यर्थः ; स्व-
नासाग्रेहवलोकनं यश्च ; एतच्छ लयविक्षेपयोः परिहाराय ॥

१०—१९ । ध्येयं हरिमाह सप्तभिः । प्रसन्नं वदनाञ्चोच्चं यश्च,
तम्, 'ध्यायेत्' इति वृष्टेनावयः । पद्मगर्भवञ्च अरुणे ङ्ङ्गणे नेत्रे यश्च ;
नीलोत्पलदलवञ्च श्यामम् ॥ (१४) लसत्पङ्कजश्च किङ्कलवञ्च पीते कोशेये
वाससी यश्च, श्रीवत्सो लाङ्गनं वक्त्रसि यश्च, ब्राजत्कौस्तुभेन आमूक्तं
संग्लिष्ठा कम्बरा यश्च ॥ (१५) मत्तद्विरेफाणां कलो मधुरध्वनिर्व्यञ्जां, तया
परीतं व्याप्तम् ; परार्क्ष्यानि अमूल्यानि हारादीनि यश्च ॥ (१६) काष्ठी-
गुणेनोल्लसन्ती श्रोत्रिर्व्यञ्च ; भक्तानां हृदयाञ्चोच्चमेव विष्टरमासनं यश्च ;
भक्तानां मनोनयनानि वर्द्धयति हर्षयतीति तथा ॥ (१७) अपीव्य-
मतिस्सुन्दरं भक्तविषयं दर्शनं यश्च ; केशोरे तारु वयसि सन्तं
स्थितम् ; भृत्यानामनुग्रहे कातरं व्याग्रम् ॥ (१८) कीर्त्तं कीर्त्तनार्हं
तीर्थं यशो यश्च ; पुण्याल्लोका बलिप्रमुखास्त्रेयां वशस्करम् ; समग्राण्यङ्गानि
यस्मिन् ; न च्यवते, नापयाति, न पर्येति वा ॥ (१९) प्रेक्षणीयमीहितं
लीला यश्च, तम् ॥

२० । तदेव समग्रध्यानमुक्त्वा एकैकावयवध्यानमाह—तस्मिन् लक्षं
पदं स्थितिर्येन, तच्छिक्तं बिलक्ष्य विशेषेण लक्ष्यीकृत्य ; एकत्र एकै-
कस्मिन्नङ्गे इत्यर्थः ॥

২১—৩৩ । তদেব পাদাদিক্রমেণাহ ত্রয়োদশভিঃ । সম্যক্ চিন্তয়েৎ,
 পাদতলে রেখাস্থকানি বজ্রাদানি লাঞ্ছনানি, তৈরাচ্যং যুক্তম্; উত্তুঙ্গাশ্চ
 রক্তাশ্চ বিলসন্তো যে নখাস্তেষাং চক্রবালং মণ্ডলম্, তশ্চ জ্যোৎস্নাভিরা-
 হতো মহতাং ধাতুগাং হৃদয়ান্নকারো যেন; এতচ্চ সৰ্ব্বমুপাদেয়ং বিশেষণং
 ধ্যেয়ত্বেনৈবোচ্যতে ॥ (২২) কিঞ্চ, যশ্চ শৌচেন ক্ষালনেন নিঃসৃতয়াঃ
 সরিৎপ্রবরায়া গঙ্গায়্য উদকেন তীর্থেন সংসারতারকেণ, মুক্তি অধিকৃতেন
 ধ্বতেন শিবোহপি শিবোহভূৎ, অত্যধিকং সুখং প্রাপেত্যর্থঃ; ধ্যাতুর্মনসি
 যঃ শমলশৈলঃ পাপপর্কিতঃ, তস্মিন্ নিসৃষ্টং ক্ষিপ্তং বজ্রমিব যৎ; যদ্বা,
 শমলশৈলে নিসৃষ্টং স্বলাঞ্ছনরূপং বজ্রং যেন, তৎ ॥ (২৩) বিভোর্জানুদয়ং
 তৎপর্যন্তং জজ্বাদয়ম্, অখিলশ্চ বিধাতুর্দ্ধ্রুগো জনত্যা লক্ষ্ম্যা সংলালিতং
 স্পর্শচাতুর্যেণ সংসেবিতম্; সংসারিত্বমিব প্রতীতং বারয়তি—অভবশ্চেতি ।
 হৃদি কুর্যাৎ ধ্যয়েৎ ॥ (২৪) সুপর্ণশ্চ ভূজয়োঃ ঋক্কয়োরধি উপরি,
 ওজসো বলশ্চ নিধী আধারো, অতসিকায়ঃ কুসুমবৎ কান্ত্যা অবভাস-
 মানো; ব্যালম্বি আগুল্ফং লম্বমানং যৎ পীতাম্বরং বাসস্তস্মিন্ বর্তমানো
 যঃ কাঞ্চীকলাপঃ, তেন পরিরন্তঃ সংশ্লেষো বিদ্বতে যশ্চ, তদ্বিভেনিতম্ব-
 বিষঞ্চ হৃদি কুর্যাদিতি পূর্বেণৈবান্বয়ঃ ॥ (২৫) অমুঘ্য হরেনাভিহৃতং
 ধ্যয়েৎ । কথন্তুতম্? ভুবনানাং কোশশ্চ সমূহশ্চ গুহা অধিষ্ঠানং যদুদরম্,
 তত্র স্থিতম্; যত্র নাভিহৃদে আত্মবোনের্দ্ধ্রুগো ধিষণং ধিষণ্যমখিল-
 লোকাত্মকং পদাং ব্যুৎস্থিতম্; তথা হরিন্মণিবৃষৌ মরকতমণিশ্রেষ্ঠাবিব
 যৌ স্তনৌ, তয়োদ্বয়ং ধ্যয়েৎ, বিশদহারাণাং ময়ুধৈর্গৌরং শ্বেতম্ ॥ (২৬)
 ঋষভশ্চ শ্রেষ্ঠশ্চ, মহাবিভূতের্মহালক্ষ্ম্যা অধিবাসং স্থানং বক্ষঃ, কর্ণঞ্চ মনসি
 কুর্যাৎ । কথন্তুতং কর্ণম্? কোস্তমণির্যো ভূষণার্থং ধৃতঃ, তশ্চাধিকং
 ভূষণমর্থঃ প্রয়োজনং যশ্চ, কোস্তমণিমিব স্বয়মলঙ্কুর্ধ্বন্তমিত্যর্থঃ । পুংসাং
 স্ত্রীণাং দ্রষ্টৃণাঞ্চ মনোনয়নানাং নিবৃতিমাদধানমিত্যুভয়োবিশেষণম্ ॥

(২৭) নির্গীক্তান্যাজ্জলীকৃতানি বাহুবলয়ানি অঙ্গদানি যেষু, অধিশ্রিতা
লোকপালা যেষু, দশশতারং চক্রম্, ন সহং তেজো যশ্চ, তশ্চ কর-
সরোরুহে রাজহংসমিব ॥ (২৮) অরাতয়ো যে ভটা যোদ্ধারঃ, তেষাং
শোণিতমেব কর্দমস্তেন দিগ্ধাং লিপ্তাম্ ; অশ্চ কণ্ঠে মালাং মণিঞ্চ স্মরেৎ ।
মধুব্রতানাং বরুথশ্চ গিরা উপঘৃষ্টাং নাদিতাম্ ; চৈত্র্যশ্চ জীবশ্চ তত্ত্বম্ ;
তদুক্তং বৈষ্ণবে—‘আত্মানমশ্চ জগতো নির্লেপমগুণামলম্ । বিভক্তি কৌস্তভ-
মণিস্বরূপং^১ ভগবান্ হরিঃ ॥’ ইতি ॥ (২৯) ভূতোষু অনুকম্পিতা
কৃতান্নুকম্পা যা ধীশ্চয়া গৃহীতা মুক্তির্থেন তশ্চ । বিস্মুরস্তী যে মকরকুণ্ডলে,
তয়োর্বল্লিতেন প্রচলনেন বিছোতিতো অমলৌ কপোলৌ যস্মিন্ তৎ,
উদারা উন্নতা নাসা যস্মিন্ তৎ ॥ (৩০) যচ্চ মুখং স্বয়া ভূত্যা শোভয়া
অলিভিশ্চ পরিষেব্যমাণং মীনদ্বয়াশ্রয়ঞ্চ, শ্রীনিকেতনং পদ্মমধিক্ষিপৎ
বর্ত্ততে, তদ্ব্যয়েৎ । অত্র কুন্তুলৈরলীনামধিক্ষেপঃ, নেত্রদ্বয়েন মীনদ্বয়-
শ্চেতি দ্রষ্টবাম্ । অঙ্কে ইব নেত্রে যস্মিন্, ইত্যুপমানান্তরম্ । উল্লসন্তৌ
ক্রবৌ যস্মিন্ ; মনোময়ং মনসি আবির্ভবৎ ॥ (৩১) ক্রুপয়া অধিক-
মত্যর্থমক্ষিভ্যাং নিশ্চষ্টং প্রযুক্তম্, স্নিগ্ধস্মিতেনান্নুগুণিতং সংযুক্তম্, বিপুলঃ
প্রসাদো যস্মিন্ ; গুহায়াং হৃদি ॥ (৩২) অবনতা যে অখিললোকাঃ,
তেষাং তীরশোকেন যানি অশ্রুণি, তেষাং সাগরং বিশোষয়তীতি তথা,
তং হরের্হাসম্^২ । অশ্চ অত্যুদারং ক্রমগুলঞ্চ ধ্যায়েৎ । কথন্তুতম্ ? নিজ-
মায়য়া মকরধ্বজশ্চাপি সন্মোহনায় রচিতম্ ; মুনিকৃতে মুনীনামুপকারায়,
মুনীনাং সন্মোহনে প্রবৃত্তং কামমেব সন্মোহয়িতুমিত্যর্থঃ ॥ (৩৩)
মন্দহাসধ্যানমুক্তা স্ফুটহাসধ্যানমাহ— বিষ্ণোঃ প্রহসিতমুচ্চৈঃ হসিতং
ধ্যায়েৎ । কীদৃশম্ ? ধ্যানায়নমতিসুন্দরতয়া প্রযত্নং বিনৈব ধ্যানশ্চ
বিষয়ভূতম্ । সৌন্দর্যামেবাহ—বহুলয়া অধিকয়া অধরৌষ্ঠশ্চ ভাসা কান্ত্যা

অরুণীভূতাস্তনবঃ সৃষ্ণা দ্বিজা এব কুন্দমুকুলানি, তেষাং পঙ্ক্তিঃ স্ফুরতি
 যস্মিন্, তৎ । দহুকুহরে হৃদয়াবকাশেহবসিতস্ত জ্ঞাতস্ত । প্রেমরসেনাদ্রিয়া
 ভক্ত্যা তস্মিন্নেবাচিতমনাঃ সন্, পৃথক্ তদ্যতিরিক্তং দ্রষ্টুং নৈবেচ্ছেৎ,
 চিত্তং ন বিচালয়েদিত্যর্থঃ ॥

৩৪—৩৫ । সমাধিমাহ—এবমিতি দ্বাভ্যাম্ । নির্বীজঃ সবীজশ্চেতি
 দ্বিবিধো যোগঃ ; তত্র নির্বীজযোগে ‘যতো যতো নিশ্চলতি মনশ্চঞ্চলম-
 স্থিরম্ । ততস্ততো নিয়ম্যৈতদান্নশ্চেব বশং নয়ৎ ॥’ ইতি গীতাত্ত্যক্ত-
 মার্গেণ ক্রিয়মাণোহপি ছক্ষরঃ সমাধিঃ । সবীজে তু স্ককরঃ ; তত্র হি
 পরমানন্দমূর্ত্তৌ হরৌ ধ্যায়মানেহযত্নত এব চিত্তোপরমো ভবতি । তদুক্তম্
 —‘হতাত্মনো হতপ্রাণাংশ্চ ভক্তি,-রনিচ্ছতো গতিমগ্নীং প্রযুক্তে’ ইতি ।
 অতঃ স এবোপক্ষিপ্তঃ, ‘যোগস্ত লক্ষণং বক্ষ্যে সজীবস্ত’ ইতি । তদেবা-
 যত্নসিদ্ধত্বং দর্শয়তি—এবং ধ্যানমার্গেণ হরৌ প্রতিলক্কো ভাবঃ প্রেমা
 যেন, তথা ভক্ত্যা দ্রবদহৃদয়ং যস্ত, প্রমোদাত্তদগতানি পুলকানি যস্ত,
 ঔৎকর্ষ্যপ্রবৃত্তাশ্চকলয়া চ মুহূরদ্যমানঃ, আনন্দসংপ্লবে নিমজ্জমানঃ,
 দুর্গহস্ত ভগবতো গ্রহণে বড়িশং মৎশ্বেধনমিবোপায়ভূতং চিত্তমপি
 ধ্যেয়াদ্বিষুঙক্তে, তদ্ধারণে শিথিলপ্রযত্নো ভবতীত্যর্থঃ ॥ (৩৫) যর্হি
 যদা এবং নির্বিষয়ং ভবতি, অতএব মুক্তাশ্রয়ঞ্চ ধ্যেয়সম্বন্ধং বিনা
 ধ্যাতর্য্যবস্থানাসম্ভবাৎ । ন চ পূর্ব্ববৎ শব্দাদিবিষয়ঃ স্রাৎ ; যতস্তত্র বিরক্তং
 পরমানন্দানুভবেন । অতো নির্বাণং লয়মৃচ্ছতি, বৃত্তিরূপতাং পরিত্যজ্য
 ক্কাकारेण परिणमत इत्यर्थः, यथा अर्चिज्जाला आश्रयविषयापगमे
 महाभूतज्योतीरूपेण परिणमते । अत्र अष्टां दशायामव्यवधानं ध्यातृधेय-
 विभागशून्यम्, एकमथगुम्, आत्मानमनुगतमीकते । अत्र हेतुः—
 प्रतिनिवृत्तौहपगतो गुणप्रवाहो देहाद्युपाधिर्षु ॥

३६। न च सुप्तोऽथित इव पुनः संसरतीत्याह—सोऽपि, स च पुरुषस्तस्मिन् महिम्नि ब्रह्मरूपेऽवसितः अवसानो निष्ठां प्राप्नुः । कया ? मनसो निवृत्त्या, चरमया अविद्यारहितयेति सुषुप्ताद्विशेषः । तत्र हि अविद्यास्ति, न त्विदानीम् । तत्र हेतुः—एतया, योगाभासकृतयेत्यर्थः । नन्वेवमपि सुखदुःखयोरानुभवंशब्दे कुतो ब्रह्मेक्यम् ? तत्राह—दुःखयोः सुखदुःखयोर्हेतुत्वं भोक्तृत्वञ्च यं पूर्वमात्मनि आसीत्, तदपि अस्ति अविद्यया कृते कर्तुरि अहङ्कारे विधत्ते, तन्निष्ठमेव पञ्चतीत्यर्थः ; यत उपलक्षणपरात्कार्षः अपरोक्षीकृतान्नतद्वः ॥

३७-३८ । तत्र जीवन्मुक्ततामाह—देहक्षेति षाड्याम् । चरम उक्तलक्षणः सिद्धो देहमपि न विपञ्चतीति ; कुतः सुखदुःखे ? आसना-दुत्थितमुखाय तत्रैव स्थितम्, तंस्थानादपेतं, ततो दैववशात् पुनरपि उपेतं वा न विपञ्चति, यतः स्वरूपं प्राप्नुः, यतो देहात् स्वरूपमध्यगमं, तं देहमिति वा । सतोऽप्यननुसक्तान्ते दृष्टान्तः—वासः परिकृतं कटितटे परिवेष्टितं स्थितं गतं वा, मदिरामदेनाम्नो यथा न पञ्चतीत्यर्थः ॥ (३८) ननु कथं तर्हि देहश्च प्रवृत्तिनिवृत्ती जीवनं वा ? तत्राह—देहोऽपि ति । दैवत्वं पूर्वसंस्कारः, तद्वशेन गच्छन् यावत् स्वारम्भकं कर्मास्ति, तावत् प्रति-समीक्षते जीवत्येव, सासुः सन्निभः । ननु तर्हि तस्मिन् पुनः सङ्गः श्चात् ? तत्राह—तं देहं स्थापनदेहादितुल्यात् सप्रपञ्चपुत्रादिसहितं पुनर्न भङ्गते, अहं ममेति नाभिमद्यते । अधिकृतः प्राप्नुः समाधिपर्याप्तो योगो येन ; अतएव प्रतिबुद्धं वस्तु आन्नतद्वं येन, सः ॥

३९—४४ । प्रतिबोधप्रकारमाह—यथेति षड्भिः । अतिस्नेह-वशादाद्यत्वेनाभिमतादपि पुत्रादेर्मर्त्याः पित्रादिः । पुरुषो देहादेर्दृष्टा ॥ (४०) पृथगवस्थानाभावेऽपि भेदं सदृष्टान्तमाह—यथोन्मूकां इदानीं जलतः कार्ष्णां स्वसम्भवादग्नेः सञ्जातां, आन्नत्वेनाग्नेः स्वरूपत्वेन अति-

मतादपि ; अत्यन्ताविवेकिनो हि धूमेहप्याग्याभिमानोहस्ति, उन्मूकां पृक्-
सिद्धादपि दाहकः प्रकाशकश्चाग्निः पृथगेव ॥ (४१) भूतादेर्दृष्टी तेभ्यः
पृथक्, तस्मादपि जीवसंज्ञिताद्ब्रह्मसंज्ञितः पृथक्, तथा प्रधानादपि तं-
प्रवर्तको भगवान् पृथगित्यर्थः ॥ (४२) उपाधितो विवेकमुक्त्वा तदैक्या-
माह—सर्वभूतेष्विति । भूतेषु चतुर्विधेषु, तदात्मतां महाभूतात्मताम् ॥
(४३) धर्मभेदश्लोपाधिकत्वं सदृष्टान्तमाह—स्वयोनिषु काष्ठेषु, ज्योतिरग्निः,
शुण्वैषम्याद् दीर्घह्रस्वादिभेदात्, प्रकृतौ देहे ॥ (४४) स्वां स्वांशश्च
जीवश्च ब्रह्महेतुं दैवीं देवश्च विष्णोः शक्तिं परभाव्या, तं प्रसादेनैव
जिज्ञा स्वरूपेण ब्रह्मत्वेनावतिष्ठते ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायां तृतीयस्कन्धे

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

एकानत्रिंशोऽध्यायः

एकानत्रिंशके भक्तियोगस्तु बह्वधोच्यते ।

कालश्च च बलं घोरा संसृतिश्च विरक्तये ॥ (१)

१-२ । उक्तानुवादपूर्वकं भक्तिमार्गभेदान् पृच्छति षाड्याम् । लक्षणं
महदादीनां यथा सांख्येषु, तथा त्वया कथितम्, येन लक्षणं, तं
पारमार्थिकं परम्परविभक्तमित्यर्थः । यो भक्तियोगो मूलं प्रयोजनं
यश्च, तद्व्यङ्ग्यं तं कथितम् । तश्च भक्तियोगश्च मार्गं प्रकारं
विस्तारतो मे ब्रूहि ॥

३ । येन संसृतीनामाख्यानेन विगतरागो भवेत् ॥

४ । क्षिप्रस्वरूपश्च महाप्रभावश्च ते तदाश्रकश्च, षड्केतोर्व्यङ्ग्यां कुशलं पुण्यां कुर्वन्ति ॥

५ । अचक्षुषः अज्ञश्च, अतो मिथ्याभूते देहादौ अभिमतिरहङ्कारो यश्च, अतः कर्मस्वरूपविद्वया आसक्त्या धिया श्रांतश्च, अतएव अनाश्रयेह-पादे तमसि संसारे चिरं प्रसृप्तश्च लोकश्च प्रबोधनाय, त्वं योग-प्रकाशको भास्वरः किलाविभूतोऽसि ॥

६ । श्लक्ष्णम्—सुन्दरम् ॥

७ । मार्गैः प्रकारविशेषैः ; तानेवाह—स्वभावभूता ये गुणान्तेषां मार्गेण वृत्तिभेदेन, भावः अभिप्रायः, फलसङ्गलभेदाङ्गिभेद इत्यर्थः ॥

८ । अभिसक्त्या सङ्गत्या, संरन्ती क्रोधी, भिन्नदृक् भेददर्शी, यो भावं भक्तिं कुर्यात्, स त्रिविधोऽपि तामसः ॥

९ । पृथग्भावः—भेददर्शी ॥

१० । कर्मनिर्हारं पापक्षयम्, परस्मिन् परमेश्वरे तदर्पणं कर्मार्पणम्, भगवन्प्रीतिमुद्दिशेत्यर्थः, षष्ठ्यामिति विधिसिद्धिमुद्दिशेत्यर्थः । भेद-दर्शित्वमर्त्तादावर्त्तनक्ष त्रिषुपि समानम् । तदेव तामसादिभक्तिषु त्रय-ज्ञेयो भेदाः, तान् यथोत्तरं श्रेष्ठ्यम्, एवञ्च श्रवणकौर्तनादयो नवापि प्रत्येकं नव नव भेदाः ; तदेव सगुणा भक्तिरेकाशीतिभेदा भवति ॥

११—१२ । निर्गुणा तु भक्तिरेकविधैव, तामाह—मद्गुणश्रुति-मात्रेणेति द्वाभ्याम् । मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि पुरुषोत्तमे मनोगतिरिति या भक्तिः, सा निर्गुणश्च भक्तियोगश्च लक्षणमित्यस्यः । अविच्छिन्ना सन्तता ॥ (१२) अहेतुकौ फलानुसन्धानशृङ्गा, अव्यवहिता भेददर्शनरहिता च ; लक्षणं स्वरूपम् ॥

१३ । भक्तानां निष्कामतां कैमुतिकत्वायेनाह—सालोक्यं मया सह एकस्मिन् लोके वासम्, साष्टिं समानैस्वर्ग्यम्, सामीप्यं निकट-

वर्द्धित्वम्, सारूप्यां समानरूपताम्, एकत्वं सायुज्यम्, उत अपि, दीयमान-
मपि न गृह्णन्ति, कुतस्तत्कामनेत्यर्थः ॥

१४ । किमिति तर्हि भजन्ते ? भक्तेरेव परमफलत्वादित्याह—स
एवेति । ननु त्रैगुण्यं हि त्वा ब्रह्मप्राप्तिः परमफलं प्रसिद्धम् ? सत्याम्,
तन्न भक्त्यावागुषङ्गिकमित्याह—येन भक्तियोगेन, मद्धावाय ब्रह्मत्वाय ॥

१५—१९ । एवञ्चूताया भक्तेः साधनात्त्याह पञ्चभिः । निषेवितेन
सम्यगनुष्ठितेन, अनिमित्तेन स्वधर्मेण नित्यनैमित्तिकेन, महौयसा श्रद्धादि-
युक्तेन, क्रियायोगेन पञ्चरात्राद्युक्त-पूजाप्रकारेण, शस्त्रेण निष्कामेण ॥
(१७) मद्भिष्यं मं प्रतिमादि, तत्र दर्शनादिभिः ; सत्त्वेन धैर्येण, असङ्गमेन
वैराग्येण ॥ (१८) आर्ज्जवेन अकौटिल्येण ॥ (१९) मद्दर्शने भगव-
द्दर्शानुष्ठातुः पुरुषत्राशयश्चित्तम् ॥

२० । प्रयत्नं विनैव प्राप्तेर् दृष्टान्तः—वातो रथः प्रापको यश्च
गच्छन्, आशयां स्थानां आवृण्क्ते आत्मसां करोति, अविकारि
समं यच्छेतः ॥

२१—२१ । चित्तशुद्धिश्च सर्वभूताद्बुद्धौ भवतीति वक्तुं केवल-
प्रतिमादिनिष्ठां निन्दन्त्याह—अहमिति संप्रतिः । अर्चैव विद्वन्मनुकरणम्,
अर्च्यां पूजाविद्वन्मिति वा । अबज्जोपेक्षाद्वेषनिन्दाः क्रमेण चतुर्भि-
निषिध्यन्ते ॥ (२२) हि त्वा उपेक्ष्य ॥ (२४) द्वैवैरुपपन्नया क्रियया,
भूतग्राभावमानिन्सुनिन्दकश्च ॥ (२५) तर्हि किमर्चादावर्चनमनर्थकमेव ?
नेत्याह—अर्चादाविति । सर्वभूतेष्ववस्थितं मां स्वहृदि यावन्न वेद,
स्वकर्मकृत् कर्माविरोधेन, यथावकाशम् ; अनेन कर्मनिष्ठायामपि स
एवावधिरित्युक्तं भवति ॥ (२६) अन्तरा अन्तरं भेदम्, उत अपि,
अरम् अन्नम्, अन्नमपि भेदं यः पशुतीत्यर्थः ; यद्वा, अन्तरा मध्ये उदरं
शरीरम्, मृत्युरहं तत्र भयं विदधे करोमि ॥ (२९) अथ अतः

सर्वभूतेषु कृतालयं कृतावासम् । अत्र हेतुः—भूतानामान्मानमन्तर्यामिणम्,
अभिन्नैः चक्षुषा समदर्शनेन ॥

२८—३४ । तत्रापि यथोद्भवं मानाद्यतिशयः कार्य इति वक्तुं
तारतम्याह—जीवा इति सार्द्धैः षड्भिः । अजीवानामचेतनेभ्यः, तत-
स्तेभ्योऽपि प्राणभूतः प्राणवृत्तिमन्तः, सचित्ता ज्ञानवन्तः, इन्द्रियाणां
वृत्तयो येषु, बुक्कानामपि सूक्ष्मा इन्द्रियाणां वृत्तयः सन्त्येव ; तथा हि महा-
भारते मोक्षधर्मेषु स्मर्यते—‘तस्मात् पशुन्ति पादपाः, तस्माज्जिब्रन्ति
पादपाः’ इत्यादि प्रसिद्धा तु स्पर्शनेन्द्रियवृत्तिरेव ॥ (२९) प्रभूता तु तरुषु
स्पर्शनेन्द्रियवृत्तिरेव, अतस्तेभ्यः स्पर्शवेदिभ्यो रसवेदिनो मंश्रादयः
श्रेष्ठाः, गन्धविदो भ्रमरादयः, शब्दविदः सर्पादयः ॥ (३०) रूपभेदविदः
काकादयः, उभयतो दन्ता येषां ते, अपादेभ्यस्तेभ्यो बहूपदाः, तेभ्य-
श्चतुष्पाद इत्यर्थः, ततो द्विपान्मुख्यः ॥ (३१) ततस्तेषु वर्णाः ॥ (३२)
संशयच्छेत्ता मीमांसकः, ततोऽपि केवलां स्वधर्मकृत् १ । मुक्तसङ्गश्च
लक्षणम्—अदोक्तेति ; आत्मानो धर्ममदोक्ता निष्काम इत्यर्थः ॥ (३३)
अपिता अशेषाः क्रिया अर्थान्तोऽफलानि आत्मा देहश्च येन, अतएव
निरन्तरः अव्यवहितः, अकर्तुः कर्तृत्वाभिमानशृङ्गात् ॥ (३४) जीवानां
कलयः परिकलनेन, अन्तर्यामितया प्रविष्ट इति दृष्टोत्यर्थः ॥

३५ । उक्तं हि भक्तियोगं पूर्वोक्तेनाष्टाङ्गयोगेन सहोपसंहरति
—भक्तियोगश्चेति । हे मानवि ! पुरुषं परमेश्वरम् ॥

३६—३७ । षड्ग्रहं पृष्ठं ‘जीवश्च संसृतीः, कालश्च स्वरूपश्च आचक्षु’ इति,
तदाह—एतदिति सार्द्धेन । एतत् सर्वनियन्तृ, षड्ग्रहवतो रूपम् । कौदृशम् ?
प्रधानपुरुषात्कम्, परं तद्व्यतिरिक्तं, एतदेव दैवमित्याभिधीयते ।
कौदृशम् ? कर्मणो विचेष्टितं नानासंस्थितलक्षणं यस्मात्, तदैवप्रेरित-

কস্মকৃতাঃ সংসৃতয়ো বিচিত্রা ইত্যর্থঃ ॥ (৩৭) এতদেব ভগবতো রূপং
কাল ইতি চাভিধীয়তে । কীদৃশম্ ? রূপভেদস্ত বস্তুনামগ্ৰথাত্ত্বস্ত আস্পদ-
মাশ্রয়ঃ কারণম্ ; উক্তং হি—‘কালাদ্গুণব্যতিকরঃ’ ইতি ; বক্ষ্যতে চ—
‘গুণব্যতিকরঃ কালঃ’ ইতি । দিব্যমদ্ভুতপ্রভাবম্ ; তদেবাহ—ভূতানামিতি
যাবৎসমাপ্তি । মহদাদীনাং তত্তদভিমানিনাং জীবানাম্ ॥

৩৮ । ভয়হেতুত্বমাহ—য ইতি । ভূতৈরেব ভূতাগ্ৰন্তি সংহরতি, অধি-
যজ্ঞো যজ্ঞফলদাতা, কলয়তাং বশীকুর্ষতাম্ ॥

৪১ । যদ্ যস্মাদ্ভীতাঃ ॥

৪২ । ষতো ভীতাঃ সরিতঃ শ্রবন্তি, ইন্ধে দীপ্যতে, সহ গিরিভির্ভূঃ ॥

৪৩ । অদো নভো যন্নিয়মাদৃষশ্চাজ্জয়া, মহান মহত্ত্বমহঙ্কারাত্মকং
স্বদেহং লোকত্বেন তনুতে বিস্তারয়তি ॥

৪৪ । গুণাভিমানিনো গুণনিয়ন্তারো দেবা ব্রহ্মাদয়ঃ অশু বিশ্বশু
সর্গাদিষু প্রবর্তন্তে । অনুযুগং বারংবারমিত্যর্থঃ ॥

৪৫ । জনেন পিত্রাদিনা, জনং পুত্রাদিৎ জনয়ন্ আদিক্ৰুৎ, মৃত্যুনা
অন্তকমপি মারয়ন্নন্তকরঃ, স্বয়ন্তু অনাদিরনন্তোহব্যয়শ্চ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াং তৃতীয়স্কন্ধে

একোনত্রিশোহধ্যায়ঃ ॥ ২৯ ॥

त्रिंशोऽध्यायः

त्रिंशे तु कायकास्तादि-लालनाकुलचेतसाम् ।

कामिनां तामसौ पापादधोगतिक्रुदीर्याते ॥ (१)

१ । कालप्रभाववर्णनपूर्वकं वैराग्याय विचित्रकर्मकृताः संसृति-
मध्यायत्रयेण प्रपद्यति । तश्चैतश्च बलिनः कालश्च, बलिनेति वा पाठः ।
काल्यमानो विचाल्यमानोऽपि, बायोर्विक्रमं यथा मेघपङ्क्तिर्न वेद ॥

२ । विक्रममेवाह—यं यमर्थं दुःखेन प्रयासेन उपादत्ते
आपादयति, तं तमर्थं भगवान् कालो धुनोति विनाशयति ; यंकृते
यन्निमित्तम् ॥

३ । शोके हेतुः—यद्वयं सानुबन्धु कलत्रादिसहितश्च देहश्च
सम्बन्धूनि गृहादीनि, वसू द्रव्यम्, अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः ॥

४—११ । दुर्मतिश्च दर्शयन् दुःखं प्रपद्यति—जन्त्ररिति चतुर्दशभिः ॥

(५) नारक्यां नरकाहारादिभिर्जातायाम् ॥ (६) निरुद्धमूलं प्रसृत-
मनोरथं हृदयं यश्च, बहू मन्त्रे कृतार्थोऽहमिति श्लाघते ॥ (७)

उद्वहनाधिना पोषणचिन्तया ॥ (८) ह्यराशयश्चमाह—आफिष्ठ आत्मा

इन्द्रियाणि च यश्च । कया ? असतीनां पुंश्चलीनामपि रहसि रचितया

सन्तोषादिरूपया, मधुरभाषिणां शिशूनामालापैश्च सुखबन्धुत इत्युत्तरे-

णावयः ॥ (९) कृता वित्तशार्थ्यादिवहला धर्मा येषु, दुःखप्रदानेषु ॥

(१०) येषां पोषणेनाधो याति, तान् पुष्यति । शेषभृति भोगोऽपि

तश्च दुर्लभ इत्यर्थः ॥ (११) वार्तायां जीविकायाम्, निःसङ्गः अशक्तः ;

परार्थे परस्व ॥ (१२) अकल्यः असमर्थः ॥ (१३) पूर्वं यथाद्रियन्ते,

तथा आदरं न कुर्वन्ति, कौशाशाः रूपगाः क्ववीवलाः, गोजरं

বুদ্ধবলীবর্দম্ ॥ (১৪) ত্রিয়মাণঃ পুষ্যমাণঃ ॥ (১৫) অবমত্যা অবজ্জয়া
উপগ্ৰস্তং সমীপে প্রক্ষিপ্তম্, গৃহপালঃ স্বা, আহরন্ ভুঞ্জানঃ, আময়াবী
রোগী ॥ (১৬) উত্তারো বহির্নির্গতনেত্রঃ, কফেন সংরুদ্ধা নাড়য়ো
মার্গভূতা যশ্চ তেন, কাসশ্বাসাভ্যাং কৃত আয়াসো যশ্চ, ঘুরঘুর ইতি শব্দং
করোতি ॥ (১৭) পরিবীতঃ পরিবেষ্টিতঃ, বাচ্যমানঃ—‘বন্ধো ! তাত !’
ইত্যাহুয়মানঃ ॥

১৮ । অন্তর্ধীনষ্টমতিঃ ॥

১৯ । মৃতশ্চ পুণ্যাপাভ্যাং হে গতী, তত্র পাপগতিমাহ—যমদূতা-
বিত্যাদি যাবৎসমাপ্তি । সরভসং সক্রোধমৌক্ষণং যয়োস্তৌ দৃষ্ট্বা ॥

২০ । আবৃত্য—নিরুধ্য ॥

২১ । তয়োস্তর্জ্জনের্নির্ভিন্নং হৃদয়ং যশ্চ ; আর্ভঃ সন্ চলতীতি
দ্বিতীয়েনৈবায়মঃ ॥

২২ । ক্ষুভ্ৰুড্ভ্যাং পরীতো ব্যাপ্তঃ, তপ্তা বালুকা যশ্মিন্, নির্গত
আশ্রমো বিশ্রামস্থানমুদকঞ্চ যশ্মিন্ ॥

২৩ । যমসাদনং নীতো ভবতি ॥

২৪ । তত্রৈব বিশেষমাহ—অধ্বনঃ সঙ্ঘন্ধিনাং যোজনানাং নবতিং
নব চ সহস্রাণি, পাপাধিক্যে দ্বাভ্যাং বা নীতঃ সন্ ॥

২৫—২৮ । যাতনাঃ সংক্ষেপতো দর্শয়তি চতুর্ভিঃ । আদীপনং
প্রজ্বলনং প্রাপ্নোতি, শ্বেন কৃত্তমগ্নেন বা কৃত্তং ছিন্নং যৎ স্বশ্চ মাংসম্,
তশ্চ ভক্ষণমিত্যর্থঃ ॥ (২৬) আত্মনো বৈশসং পীড়াম্ ॥ (২৭) ভিদাপনং
ভেদপ্রাপণম্ ॥

২৯ । ন চেদমসস্তাবিতমত্রাপি দৃশ্যমানত্বাদিত্যাহ—অত্রৈবেতি ॥

৩০ । উভয়ং কুটুষ্ণং স্বদেহঞ্চ ॥

३१ । पापार्जितं धनं भुङ्गते बहवः, कर्तुं तु नरकं यातीत्याह—एक इति । भूतद्रोहेण यद्भूतं, तं शूलं अं कलेवरं धनं ईहैव हिता, कुशलादितरं पापम्, तदेव पाथेयं भोग्यं यश्च ॥

३२ । ननु पापमपि विहाय गच्छतु ? तत्राह—दैवेनेति । तश्च कुटुम्बपोषणश्च शमलं पापं दैवेनेश्वरेण प्रापितं भुङ्क्ते ॥

३३ । ननु कुटुम्बपोषणं विहितमेव ? तत्राह—केवलेनेति । तमसो नरकश्च चरमं पदं स्थानम् ॥

३४ । पुनर्मनुष्यशरीरप्राप्तिप्रकारमाह—नरलोकश्च मनुष्यदेहप्राप्ते-रधस्तां अर्काग् यावत्यो यातनाः, यावच्छ्वेन श्वशूकरादियोनयश्च यास्ताः सर्वा अन्वक्रमेण सम्प्राप्य भोगेन क्षीणपापः शुचिः सन्, अत्र पुनर्नरत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायां तृतीयस्कन्धे

त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः

एकत्रिंशे विमिश्रस्तु पुण्यापापैरिहासुरा ।

मनुष्येयोनिसम्प्राप्तिर्वर्ण्यते राजसौ गतिः ॥ (१)

१ । पुनरत्राब्रजेदित्युक्तम्, तदेव विशेषतो दर्शयति—कर्मणा पूर्वकृतेन दैवमीश्वरः, तदेव नेत्रं नेत्रं प्रवर्तकं यश्च ; प्रविष्टो भवति ॥

২। কললং শুক্রশোণিতমিশ্রিতং ভবতি ; বৃদ্বুদং বর্ত্তুলাকারং ভবতি ; কৰ্কৰ্ব্বদরৌফলম্, তদাকারং কঠিনম্ ; পেশী মাংসপিণ্ডাকার-মগুং বা যোন্তুরে ॥

৩। বাহুভ্ৰ্যাদীনামঙ্গানাং বিগ্রহো বিভাগঃ, লিঙ্গঞ্চ ছিদ্রাণি চ, তেষামুদ্ভবঃ ॥

৪। জরায়ুণা গৰ্ভবেষ্টেনেন বীতঃ প্রাবৃতঃ ॥

৫। মাতৃর্জ্ঞেন ভঙ্কিতেনান্নেন পানাত্বেশ্চ এধমানা ধাতবো যশ্চ ; জন্তুনাং সন্তবো যস্মিন্, ন সস্মতে গৰ্ভে শেতে । তথা চ মার্কণ্ডেয়পুরাণম্— ‘নাড়ী চাপ্যায়নী নাম নাভ্যাং তস্ম নিবধ্যতে । স্ত্রীণাং তথান্নশুষ্কিরেষা-নিবন্ধোপজায়তে ॥ ক্রমন্তে ভুক্তপীতানি স্ত্রীণাং গৰ্ভোদরে তথা । তৈরাপ্যায়িতদেহোহসৌ জন্তবৃদ্ধিমুপৈতি বৈ ॥’ ইতি ॥

৬। তত্রৈত্যেঃ ক্রিমিভিস্তু খাদদ্বিঃ, সৌকুমার্যাং কোমলত্বেন, ক্ষতানি সৰ্ব্বাঙ্গাণি যশ্চ ॥

৭। উল্লগৈর্দুঃসহৈঃ, সর্কেষ্বঙ্গেষু উখিতা বেদনা যশ্চ ; আস্তে ইত্যন্তরেণায়মঃ ॥

৮। উল্লেন জরায়ুণা, ভুগ্নং কুটিলীভূতং পৃষ্ঠং শিরোধরা গ্রীবা চ যশ্চ ॥

৯। দৈবাং পূৰ্ব্বকৰ্ম্মবশাং লক্ষা স্মৃতিৰ্যেন সঃ ; দীৰ্ঘং দুৰন্তম্, অনুচ্ছাসং যথা ভবতি তথা তত্র স্থিতঃ সন্ ॥

১০। স্মৃতিহেতুভির্বাতৈর্বেপিতঃ, সোমদরঃ সমানোদরজন্মা, বিষ্ঠাভূঃ ক্রিমিরিব ॥

১১। নাথমানো যাচমান উপতপ্যমান ইতি বা ; ঋষির্দেহাত্মদর্শী, ভীতঃ পুনর্গৰ্ভবাসাং, সপ্ত বধয়ো বন্ধনভূতা ধাতবো যশ্চ সঃ ; বিক্লবয়া আকুলয়া ॥

१२ । उपसन्नं जगद् रक्षितुं स्वच्छया गृहीतनानामूर्तेर्भगवत-
श्चरणारविन्दमकुतोभयम्, सोऽहं शरणं ब्रजामि । भुवि चलदिति
श्रीकृष्णवताराभिप्रायेण । असतो मेहनुरूपा योग्या, येन ईदृशी गर्भ-
वासलक्षणा गतिर्दर्शिता, तश्च ॥

१३ । ननु कोऽसौ, यं शरणं ब्रजसि ? को वा तव तश्च च
विशेषः येन सेव्यसेवकत्वमित्यपेक्षायामाह—अत्र मातुर्देहे भूते-
न्द्रियाशयमयीं देहाकारपरिणतां मायामवलम्ब्य आश्रित्य कर्मभिरावृ-
त्तरूप ईव बद्ध ईव च य आसते, सोऽहं यस्तु अत्रैवास्ते, तं नमामि ;
कथञ्चुत्तमित्यपेक्षयां तुशब्दोक्तं विशेषं दर्शयति—आतप्यमानहृदयेऽ-
वसितं प्रतीतम् ; एवमपि अविकारम् । कुतः ? विशुद्धं निरुपाधिम् ।
तं कुतः ? अथगो बोधो यश्च, तम् ॥

१४ । ननु त्वमपि वस्तुतः शुद्ध एव, ‘असङ्गो ह्ययं पुरुषः’ इत्यादि-
श्रुतेः ; तं कथं युवयोरयं विशेषः ? तत्राह—यः पञ्चभिर्भूतै-
रचिते शरीरे अथवा मिथैव च्छन्नः, न वस्तुतः, यतस्तेन शरीरेण रहितोऽ-
सङ्गः, अतोऽथैव इन्द्रियगुणार्थचिदात्मक इन्द्रियाणि च गुणाश्च अर्थाश्च
चिदाभासश्च तदात्मकः ; सोऽहं तं वन्दे । कथञ्चुत्तम् ? तेन शरीरेण
अविकुष्ठो महिमा यश्च तम् ; अवकुष्ठेति पाठे अव अवसनो कुष्ठो
कुष्ठनमावरणं यश्च, स महिमा यश्चेत्यर्थः । अत्र हेतुः—प्रकृतिपुरुषयोः
परं नियन्त्रणम् । कुतः ? ऋषिं सर्वज्ञं विद्याशक्तिमित्यर्थः । विद्या-
विद्याकृतो विशेष इति भावः ॥

१५ । ननु ज्ञानेनायं वक्तो निवर्तयिष्यते, किं परमेश्वरवन्दनेन ?
तत्राह—यश्च मायया नष्टस्त्वितिः सन् संसारसङ्कीर्णं पथि तदतिश्रमेण
तत्कृतेन क्लेशेन चरन्नयं जीवो महत्तुष्टैव ईश्वरशानुग्रहं विना पुनः

কয়া যুক্ত্যা লোকং নিজস্বরূপং প্রবৃণীত সন্তুজেৎ ? অতিশ্রমহেতুত্বেন
পস্থানং বিশিনষ্টি—উরুণি গুণনিমিত্তানি কৰ্ম্মাণি নিতরাং বন্ধনানি যস্মিন্,
ঈশ্বর প্রসাদং বিনা জ্ঞানাভাवाং স এব সেব্য ইত্যর্থঃ ॥

১৬। ঈশ্বর এব জ্ঞানদ ইত্যুপপাদয়ন্নাহ—যদেতৎ ত্রিকালবিষয়-
জ্ঞানম্, তৎ তং বিনা কতমো ময্যদধাৎ ? ন কোহপি, কিন্তু স দেব ঈশ্বর
এব। ননু অতঃ প্রকৃষ্টো জীবো দধাতু ? নেত্যাহ—জীবরূপাং কৰ্ম্ম-
পদবীমন্মুবর্ত্তমানা বয়মিতি তদ্ব্যতিরেকেণ ন কোহপি সমর্থ ইত্যর্থঃ ।
অগ্ৰশ্রাত্ৰাসম্ভবমুক্তা তশ্চ সম্ভবমাহ—স্থিরেষু চরেষু চান্তর্য়ামিরূপোহনু-
বর্ত্তিতোহংশো যেন, তং ভজেম ॥

১৭। স্বদুঃখং বিজ্ঞাপয়ন্নাহ—দেহীতি। অগ্ৰদেহবিবরে মাতুরুদর-
কুহরে যোহস্বগ্ বিন্মূত্রকূপঃ, তস্মিন্ পতিতস্তত্র জঠরাগ্নিনা ভৃশং তপ্তো
দেহো যশ্চ, অতএব রূপগধীঃ ; ইতো বিবরাদ্বিবসিতুং নির্গন্তমিচ্ছন্,
স্বমাসান্ গণয়ন্নমৌ কদা নু অহো বহির্নির্কীৰ্ত্ততে ॥

১৮। তৎকৃতমুপকারং স্মরন্নাহ—যেন ঈদৃশীং গতিং জ্ঞানম্ ; ভবা-
দৃশেনেতি নিরুপমেনেত্যর্থঃ । স্বকৃতেনৈব স্বয়ং তৃষ্যতু, অঞ্জলিমাত্রং বিনা
তৎকৃতে উপকারে প্রত্যুপকারং কঃ কুর্যাদিত্যর্থঃ ॥

১৯। ঈদৃশীং গতিমিত্যেনেন জাত্যন্তরবিলক্ষণং জ্ঞানং প্রাপিত-
বানিত্যুক্তম্, তদেব বৈলক্ষণ্যমাহ—পশুতীতি। অয়মপরঃ পশ্বাদিঃ ;
স্পৃবপ্রিজীবঃ, স্বদেহে শারীরকে শরীরভাবে স্মখদুঃখে কেবলং ননু পশুতি ।
অহং পুনর্ষৎসৃষ্টয়া ধিষণয়া, যদন্তেন বিবেকজ্ঞানেন দমশরীরী, দম ইত্যুপ-
লক্ষণম্, শমদমাদিযুক্ত-শরীরবানাসমভবম্, তমেব চ পুরাণমনাদিৎ পুরুষং
পূর্ণং বহিষ্চ হৃদি চ পশ্চে পশ্চামীত্যয়নঃ । কথম্ ? অপরোক্ষতয়া
প্রতীতং চৈত্যমিবাঙ্করাস্পদং ভোক্তারমিবেত্যর্থঃ ॥

২০—২১ । বিবেকজ্ঞানকৃতং সংসারোদ্বোগমনুবদন্ মোক্ষমার্গমেবাধ্য-
বশ্বতি—সোহহমিতি দ্বাভ্যাম্ । হে বিভো ! বহুদুঃখবাসং যথা ভবতি,
তথা গর্ভে বসন্নপি, সোহহং গর্ভাদ্বহির্নির্গন্ধং নেচ্ছামি । তত্র হেতুঃ—
অন্ধকূপপ্রায়ে যত্র বহিরূপযাতং গতং প্রাণিনং দেবশ্চ তব মায়া উপসর্পতি
ব্যাপ্নোতি । যদনু ষাং মায়ামনু মিথ্যামতিঃ, দেহেহংবুদ্ধিঃ সংসৃতিচক্রঞ্চ
কলত্রপুল্লাদিসম্বন্ধাদুপসর্পতি ॥ (২১) তস্মাদত্রৈব স্থিতোহপি বিগত-
বিরুবোহব্যাকুলঃ সন্ সুহৃদা আশ্রনা সারথিরূপয়া বুদ্বৈবান্নানং তমসঃ
সংসারাজ্জরিস্ম্যামি । অনেকরন্ধং নানাগর্ভবাসরূপমেতদ্বাসনং দুঃখং যথা
মে মা ভবিষ্যন্ন ভবিষ্যতি তথা । কা তত্র তব সাধনসামগ্রী ? তত্রাহ—
উপসাদিতৌ হৃদয়ং প্রাপিতৌ বিষ্ণোঃ পাদৌ যেন ময়া, সঃ ॥

২২ । দশমাসাঃ পরিচ্ছেদকা যশ্চেতি প্রসূতিপূর্ব্বক্ষণোপলক্ষণম্ ।
ঋষিজীবঃ, সচস্তুংক্ষণমেব, অবাচীনমবাজুখম্, সূতিহেতুর্মারুতঃ ক্ষিপতি
মুদতি ॥

২৩ । অবশৃষ্টঃ—অধঃক্ষিপ্তঃ সন্ ॥

২৪ । রোক্ৰয়তি রোক্ৰয়তে ॥

২৫ । পরশ্চ চন্দমভি প্রায়মবিহুসা । অনভিপ্রেতং স্তৃত্বার্থং রোদনে
উদরব্যথাং প্রকল্প্য নিম্বরসপানম্, উদরব্যথয়া রোদনে স্তন্যপানমিত্যাदि ॥

২৬ । আসনোথানচেষ্টনে চানীশঃ সন্ রোক্ৰয়তীতাল্লবঙ্গঃ ॥

২৭ । আমা কোমলা ত্বক্ যশ্চেতি তন্, বিগতং গর্ভে জাতং
জ্ঞানং যশ্চ ॥

২৮—৩১ । শৈশবং পঞ্চ বর্ষাণি, ততঃ পৌগণ্ডং যৌবনাদর্কীক্, তত্র
চাধ্যয়নাদিহুঃখম্ । যৌবনে দুঃখমাহ—সার্কৈস্তিভিঃ । অলঙ্কারভীষ্মিত্বেন
শুচাৰ্পিতৌ ব্যাপ্তঃ, অজ্ঞানাদিক্কৌ দীপ্তৌ মন্যুর্ষশ্চ সঃ ॥ (২৯) দেহেন

সহিব বর্দ্ধমানেনাভিমানেন মন্যুনা চ বিগ্রহং বিরোধং কৰোতি, আত্ম-
নোহন্তায় নাশায় ॥ (৩০) অজ্ঞানং প্রপঞ্চয়তি—ভূতৈরারন্ধ্রে দেহে
অসদাগ্রহোহং মমেতি মতিং কৰোতি ॥ (৩১) তদর্থং দেহার্থম্,
যদযেন কৰ্ম্মণা বন্ধঃ, যো দেহোহনুযাতি পুনঃপুনরুপযাতি অনুবর্ত্তত ইতি
বা । কুতঃ ? অবিছাকৰ্ম্মভ্যাং বধ্যত ইতি তথা ॥

৩২ । যত্সদ্ভিরাস্থিতঃ অধিষ্ঠিতঃ সন্, তেবাং পথি রমতে ; পথি
সন্মার্গে আস্থিতোহপি যত্সদ্ভিঃ সহ রমতে ইতি বা, তর্হি 'যাতনাদেহ
আবৃত্য' ইত্যাদিপূর্ব্বোক্তপ্রকারেণ তমো নরকং বিশতি ॥

৩৩—৩৫ । অসৎসঙ্গং নিন্দতি—সত্যমিতি ত্রিভিঃ । বুদ্ধিঃ পরম-
পুরুষার্থবিষয়া, হ্রীলজ্জা, শ্রীর্ধনধাতুলক্ষণা, যশঃ কীর্ত্তিঃ, ক্ষমা সহিষ্ণুত্বম্,
শমো বাহেन्द्रিয়নিগ্রহঃ, দমো মনোনিগ্রহঃ, ভগ উন্নতিঃ, যৎসঙ্গাদ্-
যেষামসতাং সঙ্গাং ॥ (৩৪) খণ্ডিতাত্মসু দেহাত্মবুদ্ধিসু, যোষিতাং ক্রৌড়া-
মৃগবদধীনেষু ॥ (৩৫) যথা চ যোষিৎসঙ্গিনাং সঙ্গতো বন্ধঃ, তথা
অন্তপ্রসঙ্গতো ন ভবেৎ ॥

৩৬—৪২ । যোষিৎসঙ্গস্থানর্থহেতুত্বং প্রপঞ্চয়তি—প্রজাপতিরিতি
সপ্তভিঃ । রোহিডুতাং মৃগীরূপাং সতীমৃক্ষরূপী মৃগাকারঃ সন্, হতত্রপো
নির্লজ্জঃ ॥ (৩৭) তেন ব্রহ্মণা সৃষ্টা মরীচ্যাদয়ঃ, তৈঃ সৃষ্টাঃ কশ্চপাদয়ঃ,
তৈরপি সৃষ্টা দেবমনুষ্যাদয়ন্তেষু কো নু পুমানখণ্ডিতধীরনাকৃষ্টমনাঃ ?
(৩৮) দিশাং জয়িনঃ শূরানপি ॥ (৩৯) প্রতিলক্ আত্মরূপো লাভো
যেন । অস্ত মুমুক্শোৰ্বাঃ প্রমদাঃ, নিরয়দ্বারং বদন্তি যোগিনঃ ॥ (৪০)
শনৈঃ শুশ্রুষাদিমিষণ উপযাতি যা যোষিৎরূপা মায়া, তাং মৃত্যুং
প্রতিকূলমৌক্ষেত ॥ (৪১—৪২) মুমুক্শুং স্ত্রিয়ং প্রত্যেতদেবাহ—যাং মত্ততে
ইতি দ্বাভ্যাম্ । ঋষভায়তীং পুরুষবদাচরন্তীং যাং মম মায়াং বিভাদিপ্রদং

पतिं मन्त्रते । तदा तां पुरुषरूपां मायां मृत्युं विद्यादित्युत्तरेणाम्बुः ।
 यतः पूर्वजन्मनि स्वयं पुमान् स्त्रीसङ्गतोऽहन्तकाले स्त्रीध्यानेन स्त्रीत्वं प्राप्नो-
 जीवः ॥ (४२) तां पत्यादिरूपं मृत्युं विजानीयां, मृगयोलुक्ककश्च
 गायनमनुकूलत्वेन प्रतीयमानमपि, यथा मृगश्च मृत्युः ॥

४३ । तदेवञ्च जीवश्च संसृतिः प्रपङ्क्तिः, तत्र च तश्च कर्मवशेन
 लोकान्लोकान्तरगमनं जन्ममरणक्षेत्रम् । तत्रैवञ्च शक्यते— ननु व्यापकश्च
 कथं लोकान्लोकान्तरगमनम्, नित्यश्च च कथं जन्ममरणे ? भोगेन
 कर्मक्षये सति जन्ममरणक्षेत्रे नश्यते ; तत्र कुतः पुनरपि तश्च कर्मसम्भवः ?
 इति । तत्र लोकान्तरगमनं कर्म च सम्भवतीत्याह— देहेनेति । जीवश्चो-
 पाधितया भूतेन जातेन लिङ्गदेहेन लोकान्तरमनुब्रजन्निविरतं कर्माणि
 करोतीति कर्मणामसमाप्तिरुक्ता ॥

४४ । जन्ममरणसम्भवमाह— जीवो जीवोपाधिर्लिङ्गदेहः, अश्वात्मानो-
 नुगः अनुवर्ती, भूतेन्द्रियमनोमयः स्थूलभूतादिविकारो देहो भोगायतनम्,
 तयोनिरोधः कार्यायोग्यता, तदश्च जीवश्च मरणमुच्यते ; आविर्भावश्च
 सम्भवो जन्म उच्यते ॥

४५—४७ । एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति— द्रव्योपलक्षिणश्च नेत्रगोल-
 कादेर्द्रव्येष्वायां रूपादिदर्शने काचकामलादिदोषेण यदा अयोग्यता
 भवति, तदैव चक्षुष इन्द्रियस्थाप्यायोग्यता । अनयोः स्थानचक्षुषोर्यदा
 अयोग्यता, तदैव द्रष्टृर्जीवश्च द्रष्टृत्वायोग्यता । एवं स्थूलदेहवैकल्ये लिङ्गश्च
 वैकल्यम्, तदेव जीवश्च मरणम्, न स्वत इत्यर्थः । क्वचिदेकश्लोकोऽधिकः
 पठ्यते । तत्रायमर्थः— द्रव्योपलक्षिणश्च स्थूलशरीरश्च द्रव्येष्वायां यदा
 अयोग्यता, तदा तत्पङ्क्त्यं मरणम्— अहम्मानां इदमेवाहमित्यभिमानेन
 द्रव्यश्च स्थूलशरीरश्च दर्शनमुत्पत्तिः । अङ्गोर्गोलकयोर्द्रव्यावयवश्च रूपा-
 वयवादेर्दर्शनेऽयोग्यता । शेषं समानम् ॥

४९ । यस्मान्न वस्ततो जीवश्च जन्ममरणानि, तस्मान्नरणां सद्वासो न कार्यः, जीवने च न कार्पण्यं दैत्यं कार्यम्, सद्भ्रमश्च जीवनप्रयत्ने ॥

४८ । ननु सर्वथा मुक्तसङ्गत्वे, कथं जीवितम्? अत आह—सम्यक् पशुति विचारयतीति सम्यग्दर्शना, तया बुद्ध्या मायाविरचिते लोके कलेवरं च्छु निष्कप्य तस्मिन्नासक्तिं त्यक्त्वा चरेदित्यर्थः ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायां तृतीयस्कन्धे

एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

द्वात्रिंशोऽध्यायः

द्वात्रिंशे सान्त्विकौ^१ धर्मैरुद्धा गतिरुदीर्यते ।

तद्वज्जानविहीनश्च ततश्च पुनरागतिः ॥ (१)

१—४ । तदेव पापकर्माणो गतिरुद्धा, ईदानीं काम्यकर्माणो गतिमाह—अथेति चतुर्भिः । यो गृह एवावसन् स्वान् धर्मान् दोग्धि ; दोहमाह—काममर्थक्ष । तान् दुष्कान् धर्मान् पुनः^२ पिपत्ति पूरयति अनुतिष्ठति ॥ (२) सोऽपि भगवदारोधनरूपान्कर्माणां पराङ्मुखः सन्, प्राकृतानपि देवान् पितॄंश्च यजते ॥ (३) ततः किम्? अत आह—तेषां श्रद्धया आक्रान्ता व्याप्ता मतिर्यश्च, पितृर्थं देवतार्थं च तं नियमो यश्च, सोमपास्तत्र सोमं पीत्वेत्यर्थः ॥ (४) लोके तिष्ठत्यपि पुण्यक्षयात् पातमुक्त्वा लोकानामपि लयमाह—यदा च अहरहः प्रलये ॥

५—१ । भगवद्वर्त्मनिष्ठानां तं प्राप्तिमेव गतिमाह त्रिभिः । ये तु कामार्थप्रयोजनाय स्वधर्मं न द्रुहन्ति न द्रुहन्ति, निःसङ्गा अनासक्तः, श्रुतानि ईश्वरे समर्पितानि कर्माणि यैः ॥ (१) विश्वतोमुखं परिपूर्णं पुरुषं याति ; तथा च श्रुतिः—‘सूर्याद्वारेण ते विरजाः प्रयाति, यत्रामृतः पुरुषो हव्यायात्मा’ इति । प्रकृतिमुपादानकारणम्, उपपत्त्यन्तुभावनं निमित्तकारणम् ॥

८—१० । परमेश्वरदृष्ट्या हिरण्यगर्भोपासकानामपि क्रमेण तंप्राप्ति-माह—द्विपरार्द्धावसान इति त्रिभिः । परञ्च हिरण्यगर्भञ्च परिचित्तुका परमेश्वरदृष्ट्या हिरण्यगर्भोपासकाः ॥ (९) क्लादीनि पङ्कमहाभूतानि मनश्च इन्द्रियाणि च अर्थाश्च शब्दादयो भूतादिश्चाहङ्कारः, एवमादिभिः परिवृतं युक्तं ब्रह्माण्डं प्रतिसंहर्तुं मिच्छुः सन्, अव्याकृतमौखरम्, पराथ्यं द्विपरार्द्ध-लक्षणं कालम् ॥ (१०) परेत्य दूरं गत्वा, भगवन्तुं हिरण्यगर्भमनुप्रविष्टौ ये योगिनः, अमृतं परमानन्दरूपं प्रधानमुक्लुष्टं ब्रह्म, तेनैव सह उपयाति, न तु पूर्वम् ; यतस्तदा अगताभिमानाः । तथा च श्रुतिः — ‘ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसङ्गरे । परश्रान्ते कृतान्नः प्रविशन्ति परं पदम् ॥’ इति ॥

११ । भगवदुपासकास्तु साक्षादेव तं प्राप्नुवन्ति, न तु क्रमेण ; अतस्तुं साक्षात् तमेव भजेत्याह—अथ तस्मात्, भावेन प्रेम्णा ॥

१२—१५ । एवं तावदुपगवदुक्तानां निरन्तरमेव तंप्राप्तिः ; भगवद-भेदेन हिरण्यगर्भोपासकानास्तु क्रमेणेत्युक्तम् । भेदेनोपासने तु ब्रह्मादयोहप्यावर्तन्ते, किमुताशुः ? इत्याह—आद्य इति चतुर्भिः । यो वेदगर्भः, सोऽपि गुणव्यतिकरे जाते, यथापूर्वं ब्रह्मपदाधिकृतः सन् प्रजायते इति तृतीयान्वयः । न केवलं स एवैकः, किन्तु ऋषिभि-र्मरीच्यादिभिर्योगेश्वरादिभिश्च सह ॥ (१३) जन्मनि हेतुद्वयम्—भेददृष्ट्या

अभिमानेन कर्तृत्वादिति च यथापूर्वञ्चे हेतुः—निःसङ्गेन निष्कामेण कर्मणेति ॥ (१४—१५) किं कृत्वात्र प्रजायते ? प्रथमं पारमेष्ठ्यमैश्वर्यां निषेव्य, पश्चात् प्रलये सङ्गं गुणाधिष्ठातारं पुरुषं प्रथमावताररूपं संसृत्य प्राप्य, तेहपि ऋषिप्रमुखाः स्वकर्म^२-निर्मितमैश्वर्यां निषेव्य पुरुषं संसृत्य यथापूर्वं स्वस्वाधिकारेण पुनरायास्यतीत्यवयवः ॥

१७—२१ । यदा ब्रह्मोपासकानामपि भेददर्शनाभिमानाभ्यामेवमावृत्तिसुदा काम्याकर्मिणां किं ब्रह्मव्याप्तिं तान् निन्दन्नाह षड्भिः—ये हि कर्मस्वासक्तमनसः सन्तोहप्रतिषिद्धानि काम्यानि नित्यानि च कर्माणि कृत्वाणि कुर्वन्ति, तेहर्ष्यामृगो दक्षिणेन पथा धूममार्गेण पितृलोकं ब्रजस्यीति पक्षमेनावयवः । मध्ये तस्मिन् ॥ (१७) हरति संसारं मेधा यश्च, कथनीया उरवो विक्रमा यश्च, तश्च मधुद्विषः कथायां विमुखाः सन्तो ये त्रैवर्गिकाः ॥ (१८) ये चाच्युतकथासुधां हित्वा असत्यां गाथाः शुश्रुन्ति, ते नूनं दैवेन विहता इत्यावयवः ॥ (२०) पितृलोकात् पुनः प्रजामनु स्वपुत्रादिषु प्रजायन्ते । गर्भाधानादारभ्य श्मशानान्ताः क्रियाः कृतवन्तः, यथोक्तकारिण इत्यर्थः ॥ (२१) कथं प्रजायन्ते ? तदाह—ततस्ते पुनरिमं लोकं प्रति पतन्ति, विद्रंशित उदयो भोगसाधनं येषाम् ॥

२२ । परमेष्ठिनं परमेश्वरम्, सर्वभावेन अतिप्रीत्या, तश्च गुणानाश्रयते या भक्तिस्तया ॥

२३ । भजने च ज्ञानवैराग्ये स्वत एव भवत इत्याह—वासुदेव इति ॥

२४ । तदेवोपपादयति—यदाश्च भक्तश्च चित्तं भगवद्गुणानुरागेण तस्मिन्नेव निश्चलं सत्, ईन्द्रियवृत्तिभिर्वैषम्यमर्थेषु न विगृह्णाति ॥

२५ । तदैवात्मना आत्मानं स्वप्रकाशमीकते । कथञ्चूतम् ? समं तददर्शनं । तं कुतः ? निःसङ्गं, सङ्गाद्धि वैषम्यात् भवति । निःसङ्गञ्चे

হেতুঃ—হেয়োপাদেয়রহিতম্ । তৎ কুতঃ ? পদং ব্যবসিতমাক্রুৎ
পরমানন্দোহমিতি নিশ্চয়ং প্রাপ্তমিত্যর্থঃ ॥

২৬ । সমেষর্থেষিত্যুক্তম্ ; তদেব সাম্যং দর্শয়তি—জ্ঞানমাত্রমেব
পরংব্রহ্মাদিশব্দৈঃ প্রসিদ্ধম্, দৃশ্যাদিভিঃ দৃশ্যদ্রষ্টৃকরণরূপেণ পৃথক্
প্রতীয়তে, জ্ঞানমাত্রত্বেন সমেষিত্যর্থঃ ॥

২৭ । ননু জ্ঞানমাত্রমাশ্রয়ঃ স্বরূপত্বান্নিত্যপ্রাপ্তমেবেতি, কিমনেক-
সাধনসাধ্যেন যোগেন প্রাপ্যতে ? তদাহ—এতাবানিতি । যুক্ত্যতে
প্রাপ্যতে, প্রপঞ্চসঙ্ঘবৃন্দাস এব যোগফলমিত্যর্থঃ ॥

২৮ । ননু কথং প্রত্যক্ষাদিপ্রতীতঃ প্রপঞ্চো ব্যুৎসিতুং শক্যতে ?
প্রতীতেত্রীপ্তিত্বাদিত্যাহ—জ্ঞানমিতি । পরাচীনৈঃ পরাঙ্ঘুথৈঃ । শব্দাদি-
ধর্ম্মো যশ্চ, তেনার্থরূপেণ জ্ঞানরূপং নিগুণং ব্রহ্মৈবাবভাতি, ন ত্বর্থঃ
পৃথগস্তীত্যর্থঃ ॥

২৯ । অর্থরূপত্বমেব উদাহৃত্য দর্শয়তি—যথেনিতি । অহংরূপঃ অহ-
ঙ্কারঃ, স চ ত্রিবৃৎ ত্রিগুণাত্মকঃ, পুনশ্চ ভূতরূপেণ পঞ্চবিধঃ, ইন্দ্রিয়রূপেণ
একাদশবিধশ্চ, স্বরাট্ জীবরূপস্তশ্চ, জীবশ্চ বপুরাণ্ডং জগচ্চ, যতো যেষ্যো
মহাদাদিভ্যঃ, তথা অবভাতি ॥

৩০ । ননু তর্হি জনঃ কিমেবং ন প্রত্যোতি ? তত্রাহ—এতদ্ব্রহ্ম ॥

৩১ । উক্তমেবার্থং সূত্রপ্রতিপত্ত্যর্থং সংক্ষেপেণানুবদতি—ইতীতি ।
হে গুর্কি ! পূজ্যে ॥

৩২ । অনেন চ জ্ঞানযোগেন ভগবানেব প্রাপ্যো যথা তথা, ভক্তি-
যোগেনেত্যাহ—নৈগুণ্যো জ্ঞানযোগশ্চ, মল্লিষ্ঠো ভক্তিলক্ষণশ্চ যোগঃ,
তয়োর্ষয়োরপোক এবার্থঃ প্রয়োজনম্ । কোহসৌ ? ভগবচ্ছব্দো লক্ষণং
জ্ঞাপকো যশ্চ । তত্শুক্তং গীতাসু—‘তে প্রাপু বন্তি মামেব সর্বভূতহিতে
রতাঃ’ ইতি ॥

৩৩। ননু জ্ঞানযোগশ্চাশ্রুলাভঃ ফলং শাস্ত্রেণাবগম্যতে^১, ভক্তিয়োগশ্চ
তু ভজনীয়েশ্বরপ্রাপ্তিঃ, কুতস্তয়োরেকার্থত্বমিত্যাশঙ্ক্য দৃষ্টান্তেনোপপাদয়তি
—যথা বহুনাং রূপরসাদীনাং গুণানাশ্রয়ো গুড়ক্ষীরাদিরেক এবার্থো
মার্গভেদপ্রবৃত্তৈরিন্দ্রিয়ৈর্নানা প্রতীয়তে—চক্ষুষা শুক্ল ইতি, রসেন মধুর
ইতি, স্পর্শেন শীত ইত্যাদি, তথা ভগবানেক এব তত্তদ্রূপেণাবগম্যতে ॥

৩৪—৩৬। শাস্ত্রমার্গানেব প্রপঞ্চয়তি—ক্রিয়য়েতি ত্রিভিঃ ; ক্রিয়য়া
পূর্ত্তরূপয়া, ক্রতুভির্থাগৈঃ, মর্শনং মীমাংসা, আত্মেন্দ্রিয়জয়ো নিষিদ্ধবর্জনম্ ॥
(৩৫) উভয়চিহ্নেন সকামনিকামলক্ষণেন ; তমেবাহ—য ইতি । সকাম-
ধর্মপ্রাপ্যং স্বর্গাত্মপি ভগবত এব সগুণং স্বরূপমিতি ভাবঃ ॥ (৩৬)
এভির্বস্তুভিঃ স্বদৃক্ স্বপ্রকাশঃ ॥

৩৭—৩৮। তদেবং জ্ঞানযোগমুপসংহত্য, তশ্চ চ ভক্তিয়োগেন
সমানার্থত্বমুক্তা ভক্তিয়োগাত্যপসংহরতি—প্রাভোচমিতি দ্বাভ্যাম্ । চতু-
র্বিধং ত্রিগুণনিগুণভেদেন, অন্তর্ধাভাতি উৎপত্তিনিধনাদি করোতি ॥
(৩৮) অহ্ ! হে মাতঃ ॥

৩৯—৪০। উপদেশেহনধিকারিণো দর্শয়তি—নৈতদিতি দ্বাভ্যাম্ ।
খলায় পরোদ্বৈজকায়, ভিন্নায় চরাচারায়, ধর্মধ্বজায় দাস্তিকায় ॥

৪১—৪২। অধিকারিণ এবাহ—শ্রদ্ধধানায়েতি দ্বাভ্যাম্ ॥

৪৩। এতচ্ছবণকীর্তনপরস্যাপি মৎপদপ্রাপ্তিরেব ফলমিত্যাহ—য
ইতি । অপ্যর্থং চকারঃ, সোহপি মৎপদবীমেতি, হি নিশ্চিতম্ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ তৃতীয়স্কন্ধে

দ্বাত্রিংশোহধ্যায়ঃ ॥ ৩২ ॥

ত্রয়স্ক্রিংশোহধ্যায়ঃ

ত্রয়স্ক্রিংশে স্মৃতশ্চৈব^১ কপিলশ্চোপদেশতঃ ।

জ্ঞানলাভেন^২ তন্মাতুর্জীবনুক্তিরূদীর্ঘ্যতে ॥ (১)

১। বিশ্রুতং মোহরূপং পটলমাবরণং যশ্চাঃ সা । তদ্বাগ্বেব বিষয়ঃ,
তেনাঙ্কিতা সিদ্ধিঃ সাংখ্যজ্ঞানম্, তশ্চা ভূমিং ক্ষেত্রং প্রবর্তকম্ ॥

২—৪। অথেতি বাক্যারম্ভে^৩ । অজোহপি তব বপুঃ কেবলং দধৌ,
ন তু দৃষ্টবান্ ; ন চ স্বয়ং সাক্ষাৎ যশ্চ তব জঠরাজ্জাতঃ স ভবানেব
বিশ্বশ্চ সর্গাদি বিধত্তে, ন তু তব সর্গাদিকর্তা কশ্চিদপ্তি । স এবস্তুতস্বং
মে ময়া কথং জঠরেণ ভূতঃ^৪ ? ইতি ত্রয়াণামন্বয়ঃ । কথন্তুতং বপুঃ ? সৎ
ব্যক্তম্, তত্র হেতুঃ—অন্তঃসলিলে শয়ানম্ । পুনঃ কৌদৃশম্ ? ভূতানি চ
ইন্দ্রিয়ানি চ অর্থাশ্চ শব্দাদয় আত্মা মনশ্চ, এতন্ময়মেতৈর্ব্যাগ্ৰমিত্যর্থঃ ।
কুতঃ ? গুণানাং প্রবাহো যস্মিন্ তৎ । কুতঃ ? অশেষশ্চ কার্যশ্চ কারণশ্চ^৫
বীজং কারণম্ ॥ (৩) কথন্তুতো ভবান্ সর্গাদি বিধত্তে ? গুণপ্রবাহরূপেণ
বিভক্তং বীর্ঘ্যং শক্তির্যেন সঃ, শক্তিদ্বারেণ বিধত্তে, ন সাক্ষাদিত্যর্থঃ ;
যতোহনীহো নিষ্ক্রিয়ঃ । কথং তর্হি শক্তিদ্বারেণাপি সর্গাদিবিধানম্^৬ ?
তত্রাহ—অবিতথাভিসন্ধিঃ সত্যসঙ্কল্পঃ । কিমর্থং বিধত্তে ? আত্মনাং
জীবানামীশ্বরঃ, জীবানাং ভোগার্থমিত্যর্থঃ । ননু কথং বিচিত্রান্^৭
ভোগানেক এব বিদধ্যাৎ ? তত্রাহ—অতর্ক্যাঃ সহস্রমপরিমিতাঃ শক্তয়ো
যশ্চ ॥ (৪) কিঞ্চ প্রলয়ে যশ্চোদরে এতদ্বিশ্বমাসীৎ, স ত্বং কথং ময়া
জঠরেণ ভূতঃ ? ননু শিশৌ ময়ি কিমেতদুচ্যতে ? তত্রাহ—বটপত্র ইতি ।
অজিৎ পাদানুষ্ঠং পিবতীত্যজিৎপানঃ । ইদমপি শিশুত্বং তদ্বদেব
মায়েতি ভাবঃ ॥

১। তু তশ্চৈব (ঘ); ২। জ্ঞানলাভেন (ঘ); ৩। বাক্যারম্ভে (ঘ); ৪। ভূতঃ
(ঘ); ৫। কার্যকারণশ্চ (ঘ); ৬। সর্গাদি বিধত্তে (ঘ); ৭। বিচিত্রান্ (গ)।

५ । अथवा न मया त्वमपत्यान्तरवत् जर्ठरे भूतः, किञ्च वराहाग्र-
वतारवदिच्छयैवाविर्भूतोऽसौत्याह—द्वं देहतन्त्रो देहपरिकरः^१ स्वीकृत-
मूर्तिरसि । पापानां हृष्टानाम्, निदेशभाजामाङ्गाङ्गुवर्तिनाम्, विभूतये
समृद्धये, आत्मपथोपलक्ष्ये ज्ञानमार्गप्रदर्शनाय ॥

६ । अतस्तुद्धर्शनादहं कृतार्थास्मीति कैमुत्याद्यायेनाह—यन्नामधेयश्च
श्रवणमनुकूर्तनक्ष तस्यां, क्वचिं कदाचिदपि, खानमतीति स्वादः श्वपचः,
सोऽपि सवनाय सोमयागाय कल्लते षोणो भवति ; अनेन पूज्यत्वं
लक्ष्यते ॥

७ । तदुपपादयति—अहोवतेत्याश्चर्ये । यश्च जिह्वाग्रे तव नाम
वर्तते, स श्वपचोऽपि अतोऽहोवदेव हेतोर्गरीयान् ; यद्वयस्यां वर्तते,
अत इति वा । कुत ? इत्यत आह—त एव^२ तपस्तेपुः कृतवस्तुः, जूहवुः
होमं कृतवस्तुः, समुः तीर्थेषु स्नाताः, आर्यास्त एव सदाचाराः, ब्रह्म वेद-
मनूचुरधीतवस्तुः ; त्वन्नामकूर्तने तपआद्यस्तुभूतम्, अतस्ते पुण्यतमा
इत्यर्थः । यद्वा, जन्मान्तरे तैस्तपोहोमादि सर्वं कृतमस्तीति त्वन्नामकूर्तन-
महाभाग्योदयादवगम्यात् इत्यर्थः ॥

८ । प्रत्यक्स्रोतसि प्रत्याहते आत्मानि मनसि, संविभाव्यं
सङ्क्षिप्तम् ; वेदा गर्भे यश्च, तम् ॥

९ । अविक्लवया गन्तीरया वाचा ॥

१० । ते तव सुसेव्येन सुखं सेव्येन, मे मया उदितेन, आश्रितेन
अनुष्ठितेन, परां काष्ठां जीवन्मुक्तिमवरोत्ससि प्राप्स्यसि ॥

११ । वाराः यास्तसि, अतद्विदो मन्त्रतमविद्वांसः ॥

१२ । अनुमतः—अनुज्ञातः ॥

১৩। সরস্বত্যা আপীড়ে পুষ্পমুকুটতুল্যে । সরস্বত্যেতি পাঠে
মুকুটেনেব সংবেষ্টিতে বিন্দুমরসি সমাহিতা বভূব ॥

১৪। কথন্তুতা সতী ? সমাহিতা, তদাহ—অভৌক্ষং ত্রিসবনমবগাহঃ
স্নানম্, তেন কপিশান্ পিশঙ্গান্, স্বত এব কুটিলানলকান্ কেশান্, তথা
আত্মানঞ্চ দেহং চীরধারিণং ক্লশঞ্চ বিভ্রতী সতী ॥

১৫—২০। প্রজাপতেঃ কৰ্দমশ্চ, তপোযোগাভ্যাং বিজৃম্বিতমতিশয়িতং
স্বগাইস্থ্যং হিত্বা পুত্রভূতেশ্বরবিরহাতুরা সতী বদনং কিঞ্চিদনির্ঝাচ্যং শোক-
ব্যাকুলং চকারেতি ষষ্ঠেনাঘ্যঃ ॥ (১৬) যত্র গাইস্থ্যে ক্ষীরফেননিভা
মুহুশুভ্রাঃ শয্যা আস্তরণানি আভাস্তি, দত্তঘটিতা মঞ্চকাশ্চ, স্বৰ্ণময়াঃ
পরিকরাঃ, আসনানি পীঠাদীনি, সুস্পর্শাত্মাস্তরণানি যেষু ॥ (১৮)
বহুভিরমরজ্জমৈ রম্যম্ ॥ (১৯) ষত্রোত্মানে প্রবিষ্টমাত্মানং দেবহুতিম্ ॥
(২০) আখণ্ডল ইন্দ্রঃ, তশ্চ যা যোষিতস্তাসামপি ঈঙ্গিততমং প্রাপ্তু-
মিষ্টতমম্, তৎ হিত্বা তত্রাভিমানং ত্যক্ত্বা ॥

২১। স্নহৃদ্বিয়োগশ্চ ছঃসহতামাহ—বনমিতি । নষ্টে বৎসে বৎসলা
গোরিবাভূৎ ॥

২২। বিরহকৃতধ্যানফলমাহ—নিঃস্পৃহা নির্ঝাসনা ; বৎস ! হে
বিহুর ॥

২৩। ততশ্চ স্ততঃ কপিলো যদাহ, তদ্ভগবতো রূপং ধ্যায়ন্তী, তদা
আত্মানঞ্চ বিশ্বতোমুখং সৰ্ব্বগতং ধ্যায়ন্তী, ব্রহ্মণ্যবস্থিতমতির্বভূবেতি পূৰ্ব্ব-
শ্লেবানুঘঙ্গঃ । কেন ধ্যায়ন্তী ? বিশুদ্ধেনাত্মনা মনসা ॥

২৪। বিশুদ্ধৌ কারণাত্মাহ—ভক্তিপ্রবাহরূপেণ যোগেন বৈরাগ্যেণ
চ, যুক্তানুষ্ঠানেন জাতং যজ্ঞজ্ঞানম্, তেন চ । যুক্তানুষ্ঠানঞ্চ গীতাসুক্তম্
—‘যুক্তাহারবিহারশ্চ যুক্তচেষ্টশ্চ কৰ্ম্মশ্চ । যুক্তস্বপ্নাববোধশ্চ যোগো ভবতি
ছঃখহা ॥’ ইতি । ব্রহ্মহেতুনা ব্রহ্মত্বাপাদকেন ॥

২৫। বিশ্বতোমুখত্বে হেতুঃ—স্বানুভূত্যা স্বরূপপ্রকাশেন তিরোভূতং
মায়াগুণৈর্বিশেষণং পরিচ্ছেদো যশ্চ ॥

২৬। কথন্তুতে ব্রহ্মণি ? আত্মনাং জীবানাং সংশ্রয়ে ভগবতি ॥

২৭—৩০। তস্মা জীবনুক্তিমাহ সাদৈক্সিত্তিঃ। তদা চ নিবৃত্তা জীবা-
পত্তির্জীবভাবো যশ্চাঃ, তস্মা ভাবস্তত্ত্বং তস্মাদ্বিগতক্লেশা প্রাপ্তনিবৃত্তিশ্চ-
সতী, আত্মানং দেহং ন সম্মারেত্বাত্তরেণাষয়ঃ। ননু তথাপি গুণানাং বিগ্ধ-
মানত্বাং কথমস্মরণম্ ? তত্রাহ—নিত্যাক্রুটো লক্ষপ্রতিষ্ঠঃ সমাধির্ঘণ্টাস্তস্মা
ভাবস্তত্ত্বম্, তস্মাং পরাবৃত্তঃ শাস্তো গুণনিমিত্তো ভ্রমো যশ্চাঃ, সা ॥ (২৮)
পরতঃ পরাভিরেব কর্দমসৃষ্টবিদ্যাধরীভিঃ পোষঃ পোষণং যশ্চ ; আধির্মনো-
গ্লানিস্তদসম্ভবাদকুশঃ ; মলৈরবচ্ছনোহপি বভৌ ॥ (২৯) দৈবগুপ্ত-
মারক্ককর্ষপালিতম্ ॥ (৩০) নির্ঝাণম্—নিত্যমুক্তম্ ॥

৩১। হে বীর ! হে বিদূর ! উপেয়ুধী প্রাপ্তা ॥

৩২। হে সৌম্য ! তস্মাস্তন্মর্ত্য্যং শরীরং সরিদভূৎ। কথন্তুতম্ ?
যোগেন বিধূতা বিলীনা মর্ত্য্যা দৈহিকা ধাতুমলা যশ্চ ॥

৩৩—৩৫। কপিলোহপি যবাবিত্যুক্তম্, তদেব প্রপঞ্চয়তি—
কপিলোহপীতি ত্রিভিঃ। সম্যগনুজ্ঞাপ্য অনুজ্ঞাং সম্প্রার্থ্য ॥ (৩৪)
দত্তমর্হণমর্ষ্যং নিকেতনঞ্চ যশ্চৈ ॥ (৩৫) উপশান্ত্যর্থং সমাহিত আস্তে ॥

৩৬। প্রকরণার্থমুপসংহরতি—এতদ্বিত্তি ; তব ত্বয়া ॥

৩৭। এতচ্ছুবণকীর্ত্তনফলমাহ—য ইতি। সুপর্ণকেতো গরুড়ধ্বজে,
উপলভতে প্রাপ্নোতি ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ শ্রীধরস্বামি-বিরচিতায়াং

তৃতীয়স্কন্ধ-টীকায়াম্ ত্রয়স্ত্রিংশোহধ্যায়ঃ ॥ ৩৩ ॥

তৃতীয়স্কন্ধঃ সম্পূর্ণঃ ।

চতুর্থঃ স্কন্ধঃ

প্রথমোহধ্যায়ঃ

অথৈকত্রিংশতাদ্যায়ৈবিসর্গস্তুর্য্য ঈর্য্যতে ।

বিসর্গস্তীশ্বরাদীনৈব্রক্ষমহাদিভিঃ কৃতঃ ॥ (১)

তত্র তু প্রথমোহধ্যায়ে^১ মনুকগ্ৰাহয়াঃ পৃথক্ ।

বর্ণ্যন্তে যত্র যজ্ঞাদি-মূর্ত্তিভিঃ প্রভবো হরেঃ ॥ (২)

১ । মনুকগ্ৰাহয়ং বিস্তরেণ বক্তুমাহ—মনোস্থিতি । চকারাৎ ষৌ পুত্রৌ চ ; তুশব্দাদগতোহপি পুত্রলাভঃ সূচিতঃ ॥

২ । তদর্শয়িতুমাহ—পুত্রিকাধর্ম্মশ্রিত্যেতি । ‘অভ্রাতৃকাং প্রদা-
শ্রামি তুভ্যাং কগ্ৰামলঙ্কৃতাম্ । অশ্রাং যো জায়তে পুত্রঃ স মে পুত্রৌ
ভবেদिति ॥’ ভাষাবন্ধেন কগ্ৰাদানং পুত্রিকা ইতি ধর্ম্মঃ ; সা চা ভ্রাতৃকায়াং
কগ্ৰায়াং পুত্রার্থিন এব প্রসিদ্ধঃ, তথাপি পুত্রবাহুল্যকামস্তথা কৃতবানিত্যাহ
—ভ্রাতৃমতীমপীতি ॥

৩ । মিত্থনং পুরুষং স্ত্রিয়ঞ্চ ; সমাধিনা ঈশ্বরধ্যানেন ॥

৪ । ভূতৈলক্ষ্ম্যা অংশভূতা, অতস্তয়োর্বিবাহো ন বিরুদ্ধ ইতি ভাবঃ ॥

৫ । পুত্র্যা আকূতেঃ, পুত্রং যজ্ঞম্ ॥

৬ । যজুষাং যজ্ঞানাং মন্ত্রাণাং বা পতিবিষ্ণুঃ ॥

৭ । দ্বিষট্—দ্বাদশ ॥

৮ । প্রসঙ্গাৎ স্বায়ম্ভুবমবন্তরগতং ষট্‌কমাহ—তুষিতা ইতি দ্বাভ্যাম্ ।

‘মবন্তরং মনুর্দেবা মনুপুত্রাঃ সুরেশ্বরঃ । ঋষয়োহংশাবতারাস্চ হরেঃ

যড়্‌বিধমুচ্যতে ॥' ইতি বক্ষ্যতি । তত্র স্বায়ত্ত্বুবো মনুঃ, তুষ্টিতা দেবাঃ, মরীচিপ্রমুখাঃ সপ্তর্ষয়ঃ, যজ্ঞো হরেরবতারঃ, স এব সুরগণেশ্বর ইন্দ্রঃ ॥

৯। প্রিয়ব্রতোত্তানপাদৌ মনুপুত্রৌ পৃথ্বীপালকৌ, তদেবং যজ্ঞস্ত্ব
দ্বৈরূপ্যেণ যড়্‌বিধত্বম্ । তয়োঃ পুত্রপৌত্রনপ্তৃণাং বংশৈরনুবৃত্তং ব্যাপ্তং
পালিতং তন্নবস্তরম্ ॥

১০। শ্রুতপ্রায়ং বাহুল্যেন শ্রুতম্, তৎকণ্ঠাবংশানাশ্রুতত্বাৎ প্রায়-
গ্রহণম্ ॥

১২। প্রসূতিপ্রসবম্—পুত্রপৌত্রাদিবিস্তারম্ ॥

১৩। যয়োর্বংশেনাপূরিতম্ ॥

১৪। কশ্রুপবংশং যষ্টে বক্ষ্যতি । দ্বিতীয়স্ত বংশমাহ—পূর্ণিমেতি ।
দেবকুল্যা নাম কণ্ঠা হরেঃ পাদক্ষালনাজ্জন্মান্তরে যা দিবঃ সরিদ্গঙ্গাভূৎ,
তাম্ ॥

১৫। আত্মেশব্রহ্মসম্ভবান্ বিষ্ণুরুদ্রব্রহ্মণামংশৈঃ সম্ভূতান্ ॥

১৬। কিঞ্চিৎ কিংস্বিৎ, কিং কর্তু মিচ্ছব ইত্যর্থঃ ॥

১৭। ঋক্ষং নাম কুলাদ্রিম্, তপসি স্থিতঃ সন্ ॥

১৮। তস্মিন্ কুলাদ্রৌ, প্রসূনানাং স্তবকা হেষু পলাশাশোকেষু,
তেষাং কাননে । নির্ঝিক্যা নাম নদী, তস্তাঃ শ্রবস্তিক্বাভিরুদঘৃষ্টে
নাদিতে ॥

২১। প্রাণায়াম এব এধঃ সন্দীপকৌ যস্ত তেন, মুনেমুর্দ্ধৈ
নির্গতেনাগ্নিনা তপ্যমানং সমীক্ষ্য তদাশ্রমপদং যসুরিত্যন্তরেণাশ্রয়ঃ ॥

২২। অপ্সরঃপ্রমুখৈর্বিভায়মানং বিস্তার্যমাণং যশো যেষাং তে ॥

২৩। তেষাং প্রাচুর্ভাবঃ প্রাকট্যম্, তস্ত সংযোগঃ সন্নিধিঃ, তেন
বিছোতিতং মনো যস্ত, উত্তিষ্ঠন্ উৎকর্ষণেণ তিষ্ঠন্ ॥

২৪ । অর্হণং পুষ্পাদিকমঞ্জলৌ যশ্চ, উপতস্বে পূজয়ামাস, বৃষাঋতান্
স্বৈঃ স্বৈশ্চিহ্নৈস্ত্রিশূলকমণ্ডলু-চক্রাদিভিঃ, রূপয়াবলোকো যস্মিন্, হসচ্চ
তদ্বদনঞ্চ, তেনোপলস্তিতান্ প্রসন্নত্বেন জ্ঞাপিতান্ ॥

২৫ । তেবাং শোচিষা^১ দীপ্ত্যা, শঙ্কয়া মধুরয়া, স্তম্ভয়া গরস্তীরার্থয়া ॥

২৬ । অনুযুগং কল্পে কল্পে, বিভজ্য গৃহীতো দেহো যৈঃ, তে প্রসিদ্ধা
ব্রহ্মবিষ্ণুগিরিশা যুয়ম্ ; বো যুয়ান্ প্রণতোহস্মি । তেভাঃ সকাশাদেক এব
মে ময়োপহৃতঃ, শরণং তং প্রপত্ত্ব ইত্যেকশ্চৈব নির্দিষ্টত্বাৎ । স চ যুয়ান্
ক ইতি যুয়ান্ভিরেব কথ্যতামিত্যর্থঃ ॥

২৭ । অশ্চ প্রপঞ্চ এক ইতি, বিবিধৈঃ প্রধানৈরুপচারৈঃ ; বিবুধ-
প্রধান ইতি বা পাঠঃ ; প্রজননায় পুত্রোৎপত্তৌ, চিন্তীকৃতঃ চিন্তেনৈক্য-
নীতঃ, মনসোহপি দূরা অগোচরাঃ সন্তঃ, কথং নু ত্রয়োহপ্যত্রাগতাঃ ?

২৯ । তে ত্বয়া যথা কৃতঃ সঙ্কল্পঃ, তেন তথৈব ভাব্যম্, নাশ্রুথা ; যতঃ
সংসঙ্কল্পশ্চ তে সঙ্কল্পঃ, তর্হি কথমেকস্মিন্ ধ্যায়মানে ত্রয়ঃ প্রতীতাঃ স্থঃ ?
তত্রাহঃ—যদেকং জগদীশ্বরাত্ম্যং তত্ত্বং ভবান্ ধ্যায়তি, তত্র তে বয়ম্ ।
ত্রয়োহপি তদেব একং তত্ত্বম্, নাম্মাকং ভেদোহস্তীত্যর্থঃ ॥

৩০ । বিস্রপশ্চন্তি বিস্তারয়িষ্যন্তি, অন্তভূত-নিজর্থশ্চ স্পর্শগতা-
বিত্যশ্চ রূপম্ ॥

৩১ । তাভ্যাং সম্যক্ সভাজিতাঃ পূজিতাঃ সন্তঃ, ততঃ স্থানাৎ
প্রতিজগ্মুঃ ॥

৩২ । অঙ্গিরসো ব্রহ্মণস্তুতীয়পুত্রশ্চ, নিবোধ বুধ্যস্ব ॥

৩৩ । তাঃ কহ্মা নির্দিশতি—সিনীবালীতি ॥

৩৫ । পুলস্ত্যশ্চ হবিভূবি পত্ন্যামিত্যম্বয়ঃ । সোহগস্ত্যো দহ্মাগ্নি-
জর্ঠরাগ্নিঃ, বিশ্রবাশ্চ পুলস্ত্যশ্চ সূত ইতি শেষঃ ॥

৩৬। তশ্চ বিশ্ববস ইলবিলায়াং জাতঃ সূতঃ কুবেরঃ, অশ্রুশ্চাং
ভার্ষ্যয়াং কেশিত্ৰাং রাবণাদয়স্ত্রয়ঃ সূতাঃ ॥

৩৮। জ্বলতঃ—প্রকাশমানান্ ॥

৩৯। চিত্রকেতুপ্রমুখা জঞ্জিরে, তে চ সপ্তর্ষয়ো জাতাঃ ॥

৪০। তানেবাহ—চিত্রকেতুরিতি । বসুভূদ্ব্যানো নামৈকঃ, শত্রুয়া-
দয়োহপরেহশ্রুশ্চাঃ পুত্রাঃ ॥

৪১। অথর্কণো বংশমাহ—চিত্তিরিতি । ধৃতব্রতং তপোনিষ্ঠং দধ্যাক্ষং
দধীচিস্ম ॥

৪২। খ্যাতিয়াং পত্ন্যাম্ ; পুত্রান্ পুত্রৌ পুত্রীঞ্চ, তানেবাহ—ধাতার-
মিতি ॥

৪৩। তয়োর্ধাতৃবিধাত্রোঃ ॥

৪৪। কবিশ্চ ভার্গবো ভৃগোঃ পুত্রঃ ; যশ্চ কবেঃ সূত উশনা ॥

৪৬। অজাত্মজঃ ব্রহ্মপুত্রঃ, ন তু প্রাচেতসঃ ॥

৪৭। যুক্তেভ্যঃ সংযতেভ্যঃ সম্মিলিতেভ্যো বা ॥

৫০। সর্কেষাং গুণানামুৎপত্তির্ঘশ্চাং সা ॥

৫৩। উপতস্তুর্ভেজুঃ ॥

৫৪। নিজয়া মায়য়া, যস্মিন্নাত্মনি, খে গগনে, রূপভেদং গন্ধর্কনগর-
মিবেদং বিখং বিরচিতম্, তশ্চাত্মনঃ প্রতিচক্ষণায় প্রকাশনায়, আত্মানং
যোহশ্রু প্রাত্মশ্চকার প্রকটিতবান্, তস্মৈ পুরুষায় নমঃ । কেন রূপেণ
প্রাত্মশ্চকার ? ঋষেমূর্তিরাকারো যস্মিন্, তেনৈতেন রূপেণ ॥

৫৫। সোহয়ং নোহস্মান্ সুরগণাননল্পকরণায়ুক্তেন বিলোকনেন
বিশিষ্টনেত্রেণ দৃশ্চাং পশতু । কথন্তুতেন ? যচ্ছ্রীনিকেতমমলমরবিন্দং তৎ
ক্ষিপতা তিরস্কুর্ক্বতা । কথন্তুতঃ ? অনুমেয়ং শাস্ত্রতো বিচার্যম্, ন ত্বস্মাক-

মপরোক্ষং তদ্বৎ যশ্চ । কথস্তুতানস্মান্ ? স্থিতৈর্জগন্মর্যাদায়্যা ব্যতিকরো-
হগ্রথাত্মম্, তশ্চ উপশমায় সত্বেন গুণেন সৃষ্টান্ ॥

৫৬ । লক্কোহবলোকো যৈঃ সুরগণৈঃ, তৈরভিষ্টুতো অচ্চিতৌ
সন্তৌ যযতুঃ ॥

৫৭ । ভুবো ভারশ্চ ব্যায় নশায়, চকার একবাক্যত্বার্থঃ ; তৌ
চ সাম্প্রতমিহাগতাবিত্যর্থঃ । তদুক্তং তন্নে—‘অর্জুনে তু নরাবেশঃ কৃষ্ণে
নারায়ণঃ স্বয়ম্’ ইতি । যদূদহঃ শ্রীকৃষ্ণঃ, কুরূদহোহর্জুনঃ, উভাবপি
কৃষ্ণনামানৌ ॥

৫৮ । অগ্ন্যভিমানিনো দেবাং । স্বাহা নাম তশ্চ ভার্যা, হৃতভোজন-
মিতি ত্রয়াণাং বিশেষণম্ ॥

৫৯ । পিতরঙ্গয়ঃ, পিতামহ একঃ, তৈঃ সাকং সহ ॥

৬০ । বৈতানিকে বৈদিকে কন্মণি যজ্ঞে, যেষাং নামভিরগ্নিদেবতাকা
ইষ্টয়ো নিরূপ্যন্তে ক্রিয়ন্তে, ত এতে অগ্নয়ঃ, ন লৌকিকাঃ ; অতো বহুনাং
ন বৈয়র্থ্যমিতি ভাবঃ ॥

৬১ । সৌম্যাঃ সোমপাঃ ; যেসামগ্নৌ করণমস্তি তে সাগ্নয়ঃ, তদ্র-
হিতাস্বনগ্নয়ঃ ॥

৬২ । তয়োস্ত সন্ততির্নাভবৎ ; জীবনুক্তত্বাদিত্যাহ—উভে তে ইতি ॥

৬৩ । গুণশীলত আত্মনঃ সদৃশং দেবমহুব্রতাপি সতী পুত্রং ন
লেভে ॥

৬৪ । তত্র হেতুঃ—স্বৈ পিতরি দক্ষেহপ্রতিরূপে অসদৃশে, প্রতিকূলে
সতীত্বার্থঃ । আত্মনা স্বয়মেব আত্মনাং দেহম্, অজহাৎ ত্যক্তবতী,
যোগসংযুতা যোগমাশ্রিত্যেত্যর্থঃ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়্যাং চতুর্থস্কন্ধে

প্রথমোহধ্যায়ঃ ॥ ১ ॥

द्वितीयोऽध्यायः

द्वितीये प्रथमाध्यायोपनिषे भवदक्षयोः ।

विद्येषे वर्ण्यते हेतुर्विष्वस्यग्वञ्जससुतवः ॥ (१)

१ । सतीम्—सतीनामीम् ॥

२ । न चासौ कञ्चद्विद्येषाई इत्याह—क इति । चराचरगुरुं जगतो दैवतकं तं को द्वेष्टि ? कथं निरैरं द्वेष्टि ? निरैरं द्वेष्टे हेतुः, शान्तं भावे क्रुः, शान्तिरेव विग्रहो यश्च ; कुतः ? आश्चर्येवामो रतिर्वश्च तम् ; यद्वा, कः प्रजापतिर्दक्षः । कथं द्वेष्टि ? एवञ्चूते तस्मिन् द्वेषोहयुक्तोहशक्यश्चेत्यर्थः ॥

३ । यतो हेतोर्विद्येषः, यतो विद्येषां प्राणांस्तत्याज, एतदाख्याहि ॥

४ । तदेवाख्यातुमितिहासं प्रस्तौति—पुरेति । समेता आसन् ॥

५ । प्रविष्टं दक्षमिति शेषः । महं सदः, महतीं सभाम् ॥

६ । स्वधिषेभ्यः—स्वीयासनेभ्यः ॥

७ । प्राक् स्वोपवेशां पूर्वमेव, निषण्णमुपविष्टं मृडं शिवम् ; तदनादृतः तेनानभ्याथानादिभिरकृतादरः, नामुश्यां नासहत, वामं वक्रं यथा भवति, तथाभिवीक्ष्य ॥

८ । मे वचनं श्रयताम्, अज्ञानान्तराच्छ न क्रवतः ॥

९ । सुक्लेन उचितक्रियाशूत्रेण, ध्वस्तनेति पाठे द्रष्टेन ॥

१० । तदेवाह—एष इति । यद्यस्माद् विप्राग्निसमक्षं सावित्री-तुल्याया मे ह्यहितुः पाणिमग्रही ॥

११ । मृगशावकश्च हरिणबालकश्चाङ्गिणी इवाङ्गिणी यस्याः । प्रत्यू-थानाभिवादार्हे मयि उचितं सम्मानं वाचापि नाकरो ॥

१०—१७ । अनर्हाय कत्रा दत्तेत्यनुत्पयमान आह—लुप्तक्रियायेति सार्कैश्चतुर्भिः । उशतीं वेदलक्षणां गिरम् ॥ (१४) प्रेतावासेषु श्मशानेषु, व्युष्ठा विकीर्णाः केशा यश्च ॥ (१५) चिताभस्मना कृतं स्नानं येन ; प्रेतानां श्रजे माल्यानि यश्च, स प्रेतस्रक् ; नृणामस्त्रीनि भूषणानि यश्च ; शिव इत्यपदेशो नाममात्रं यश्च । तमोमात्राश्रकः केवलतमोरूप आत्मा स्वभावो येषाम् ॥ (१६) उन्मादा भूतविशेषास्तेषां नाथाय, दुर्हर्दे दुष्टचित्तय, वतेति खेदे । वास्तवस्वयमर्थः—लुप्ता क्रिया यस्मिन्, परब्रह्मरूपत्वां, अतएव नास्ति शुचिर्यस्यां ; अमानिने अतिनसेतवे इति च पदच्छेदः ; तश्च परमेश्वरश्च मदीया मानुषी कत्रा कथं योग्या श्रादिति लज्जादिना दातुमनिच्छन्नपि तत्सम्बन्धलोभेन दत्तवान् । शूद्रायेति अनर्हत्वमात्रे दृष्टान्तः, न हीनत्वे, पूर्वापरस्त्वचनविरोधापत्तेः । एतदुक्तं भवति—यथा कश्चिं शूद्राय वेदमर्थलोभेन ददाति, तद्वदिति । प्रेता-वासैश्चित्यादि, सर्कं विदुष्यनमात्रमिति स्वयमेवाह—उन्मत्तवदिति ; अत्रथा उन्मत्त इत्येवावक्यां । अशिवः नास्ति शिवो यस्यां ; अमत्तः अमत्तजनप्रिय इति च छेदः । पतिः प्रमथनाथानामिति, भक्तवांसलामाह—तामसानपि दोषमशेषमपनीय पातीति, नष्टानामपि शौचं शुद्धिर्यस्यां, दुष्टेष्वपि 'एते मया अनुकम्प्याः' इति दुष्टं मनो यश्च, स दुर्हर्त् ; तस्मै, वतेति हर्षे, ब्रह्मणे वाक्याल्लज्जाभयादिकं परित्यज्य दत्तेत्यर्थः ॥

११ । अप्रतीपमप्रतिकूलं यथा भवत्येवमवस्थितमपि विनिन्द्य ॥

१८ । देवानां यजनसमये देवैः सह भागं न लभताम्, किन्तु तेभ्यः पूर्वमेव लभताम्, अग्रभोजित्वां ; यदा, तेषु भूक्तवत्सु लभताम्, सर्वपौषकत्वां । तत्र हेतुः—देवगणोद्धमो यस्यां, सः ॥

१९ । स दक्षस्तस्यां स्थानाद्विनिष्क्रम्य जगाम, हे कौरव्य ॥

২০। গিরিশস্ত্রানুগানামগ্রণীমুখ্যঃ, রোষ এব কষায়স্তেন দূষিতঃ, আরক্তনেত্র ইত্যর্থঃ । তত্র গিরিশস্ত্র বাচ্যতাং, বচনানর্হতাং নিন্দ্যাতামিত্যর্থঃ ; তেভ্যোহপি শাপং বিসসজ্জ ॥

২১—২৪। দক্ষং শপতি সাক্ষৈস্তিভিঃ । এতন্মর্ত্যং দক্ষশরীর-মুদিশ্চ শ্রেষ্ঠং মত্বা, অপ্রতিদ্রুহি প্রতিদ্রোহমকুর্ষতি, পৃথগ্দৃষ্টিঃ ভেদদর্শী, তত্ত্বতঃ পরমার্থাৎ ॥ (২২) অজ্ঞত্বমেবাহ—গৃহেষ্টিতি । কস্ম্যতন্ত্রং কস্ম্যপরিকরম্, বেদে যে বাদা অর্থবাদাঃ ‘অক্ষযাং হ বৈ চাতুর্শাস্ত্র-যাজিনঃ স্ক্রুতং ভবতি’ ইত্যাদয়ঃ, তৈবিপন্ন্য বিনষ্টা ধীর্ঘ্যস্তেতি ॥ (২৩) পরো দেহাদিঃ, তমেবাত্মত্বেনাভিধাতুং শীলং যশ্রাস্তয়া বুদ্ধ্যা বিস্মৃতা আত্মনো গতিস্তত্ত্বং যেন, অতঃ পশুতুল্যঃ । অতিরতাং স্ত্রীকামোহস্বিতি দ্বিতীয়ঃ শাপঃ । বস্ত্রস্ত্র মুখশ্চেব মুখমশ্চেতি তৃতীয়ঃ শাপঃ ॥ (২৪) অয়ন্ত শাপোহস্ত্রানুরূপ এবত্যাহ—বিদ্বাবুদ্ধিরিয়মেব তত্ত্ববিদ্বৈতি বুদ্ধির্ষস্ত্র ; অতোহসৌ জড় এব ॥

২৪—২৬। বিপ্রান্ শপতি—সংসরস্ত্বিতি সাক্ষিভাভ্যাম্ । শর্ক্বমবমত্ত্ব ইতি ; তথা তমমুং দক্ষং যে চানুবর্তন্তে, তে সংসরন্ত জন্মমরণাচ্ছনুভবস্ত্বিতি একঃ শাপঃ ॥ (২৫) শ্রুতয়া বেদরূপায়াঃ, পুষ্পিণ্যাঃ পুষ্পাণীবার্থবাদা মনঃক্ষোভকত্বাৎ, তানি সন্তি যশ্রাম্, অর্থবাদবহলায়া ইত্যর্থঃ ; মধু-গন্ধতুল্যেন প্ররোচনেন, মধু। মনঃক্ষোভকেণোন্মথিত আত্মা মনো যেষাং তে, সংমুহন্ত কস্ম্যস্বাসক্তা ভবস্ত্বিতি দ্বিতীয়ঃ শাপঃ ॥ (২৬) সর্ক্বভক্ষা ভক্ষ্যাভক্ষ্যবিচারশূচ্যঃ, বৃত্ত্যে দেহাদিপোষণায় ধুতানি বিদ্বাতপোব্রতানি যৈঃ, বিদ্বাদিষেবারামো রতির্ঘেবাং তে, যাচকাঃ সন্তো বিচরস্ত্বিতি চ শাপচতুষ্টিয়ম্ ॥

২৭। প্রত্যসৃজৎ প্রত্যদাৎ, শাপরূপং ব্রহ্মদণ্ডম্ ॥

২৮ । সচ্ছাস্ত্রশ্চ পরিপস্থিনঃ প্রতিকূলাঃ ॥

২৯ । সুরা গোড়ী পৈষ্ঠী মাধ্বী চ আসবঃ, তালাদিসম্ভবং মদ্যম্,
দ্বৈন্দ্বিকত্নাৎ ষণ্ঢত্বম্ । যৎ যত্র, দৈবং পূজ্যং দেবতাবদাদরণীয়মিতি বা ॥

৩০ । ব্রহ্ম বেদম্ । কথন্তুতম্ ? সেতুং মর্যাদারূপম্ । তদেবাহ—
পুংসাং বর্ণাশ্রমাচারবতাং বিধরণং ধারকম্ ॥

৩১—৩২ । হেতুত্বং^১ প্রপঞ্চয়তি দ্বাভ্যাম্—এষ বেদলক্ষণ এব শিবঃ
পত্নাঃ, যৎ পূর্বে ঋষয়ঃ অনুসন্তুসুরাশ্রিতবন্তঃ, ষদ্বশ্মিন্ জনার্দনঃ প্রমাণং
মূলম্ ॥ (৩২) ভূতরাট্ ভূতানাং তামসানাং পতিঃ ॥

৩৩ । অগ্নোহগ্নশাপেন উভয়োবিনাশাদ্বিমনা ইবেতি । তথাপি
ভগবদনুগৃহীতানাং নাশো ন স্মাদিতি ভাবঃ ॥

৩৪ । ঋষভঃ সর্কশ্রেষ্ঠো হরিঃ, যত্র ইজ্যঃ পূজ্যঃ, তৎ সত্রং
সম্যগ্বিধায় । হে মহেশ্বাস ! হে বিহুর ॥

৩৫ । যত্র প্রয়াগে গঙ্গা যমুনয়া অম্বিতা, তত্রাবভূথস্মানং কৃত্বা, ততঃ
স্থানাদৃষযুঃ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ চতুর্থস্কন্ধে

দ্বিতীয়োহধ্যায়ঃ ॥ ২ ॥

তৃতীয়োহধ্যায়ঃ

তৃতীয়ে তু সতী তাত-যজ্ঞোৎসবদিদৃক্ষয়া ।

গমিস্ম্যন্তী মহেশেন বারিতা নীতিহেতুভিঃ ॥ (১)

১ । প্রিয়মাণয়োঃ অবতিষ্ঠমানয়োঃ ; ধুঙ্ অবস্থান ইত্যস্মাৎ ॥

২ । যद्यপি রুদ্রবিহীনো যজ্ঞো নাস্ত্যেব, তথাপি দক্ষশ্চ রুদ্র-
পরিত্যাগো হেবাদ্ গর্কীচ্চ ; তত্র দ্বেষে হেতুরুক্তঃ । গর্কহেতুমাহ—যদা
তু প্রজাপতীনামাধিপত্যেহভিষিক্তঃ, তদা তশ্চ স্যো গর্কোহভবৎ ॥

৩ । গর্কাদেব ব্রহ্মিষ্ঠান্ সেশ্বরানভিভূয় তিরস্কৃত্য । ‘বাজপেয়েনেষ্টা
বৃহস্পতিসবেন যজ্ঞত’ ইতি শ্রুতের্বাজপেয়েনেষ্টা সমারেভে ॥

৪ । কৃতস্বস্তায়নাঃ কৃতমঙ্গলাঃ, সভর্ভূকা ইতি দক্ষিণাদিভিঃ, প্রথম-
মর্হিতানাংপি পদ্মার্হণে পুনরর্হণমুক্তম্ ॥

৫—৭ । তৎ তদা, খেচরাণাং প্রজল্লতাং সতাম্, পিতৃযজ্ঞমহোৎসবং
শ্রুত্বা, তত্র ব্রহ্মস্তুীরুপদেবতানাং গন্ধর্কাদীনাং বরাঃ দ্বিয়শ্চ স্বশ্চ নিলয়শ্চ-
ভ্যাসে সমীপে দৃষ্ট্বা, ঔৎসুক্যাৎ পতিমভ্যভাষতেতি ত্রয়াণামন্বয়ঃ ।
কথন্তুতাঃ স্থিয়ো দৃষ্ট্বা ? বিমানানি যানানি যাসাং তাঃ, প্রেঠৈঃ সহিতাশ্চ,
নিষ্কাণি পদকানি কঠেষু যাসাং তাঃ, শোভনানি বাসাংসি যাসাম্, লোলানি
চঞ্চলানি অক্ষীণি যাসাম্, মৃষ্টানি উজ্জলানি কুণ্ডলানি যাসাং তাঃ ॥

৮ । নির্ধাপিতঃ প্রবর্তিতঃ । বাম ! হে শিব ! তে যচ্ছাধিতা ইচ্ছা,
তহি বয়ঞ্চ তত্রাভিসরাম গচ্ছাম । নাশ্চাপি যাগো নিবৃত্তঃ, যতোহমী বিবুধা
ব্রজন্তি ॥

৯—১৪ । ঔৎসুক্যাৎ প্রকটয়ন্ত্যাহ—তস্মিন্মিতি ষড়্ভিঃ । পিতৃভ্যামুপ-
নীতং দত্তং পরিবর্হমলঙ্কারাদি দ্রব্যং ভবতা সহ অহিতুং স্বীকর্ত্বু-
মভিকাময়ে । অহিতমিতি পাঠে সংকৃতং পরিবর্হমিচ্ছামীতি ॥ (১০)

স্বসৃর্ভগিনীর্ভর্ভুভিঃ সন্মিতাঃ সদৃশীঃ, ক্লিন্ধিয়ং মেহার্দ্দচিত্তাম্, চিরমুৎকর্ষ-
 মুৎসুকং মনো যশ্চাঃ, সাহং দ্রক্ষ্যামি । হে মৃড় ! উন্নীয়মানং প্রবর্ত্যমানম্
 অধ্বরেণু ধ্বজমিব দৃশ্যং শ্রেষ্ঠমধ্বরম্ ; যদ্বা, উৎক্ষিপ্যমাণং যজ্ঞে কেতুং
 যুপং বা ॥ (১১) অহো কিং তত্রাশ্চর্য্যাম্, যেন তবৈতদৌৎসুক্যামিতি
 চেৎ ? অত আহ—ত্বয়ীতি । হে অজ ! এতদ্বিশ্বমাশ্চর্য্যাক্রুপং ত্বঘ্যেব
 ত্বন্মায়নারচিতং বিভাতি, অতো যত্বপি তব নাশ্চর্য্যাবুদ্ধিঃ, তথাপ্যাহং
 যোষিত্বংসুকস্বভাবা তব তত্ত্বঞ্চ ন জানামি, অতো দীনা রূপণা সতী, হে
 ভব ! মে ভবক্ষিতিং জন্মভূমিং দিদৃক্ষে দ্রষ্টুমিচ্ছামি ॥ (১২) দিদৃক্ষামেব
 কৈমুতিকত্বেন ব্যনক্তি—পশ্যেতি দ্বাভ্যাম্ । হে অভবেতি সূহৃদ্বিয়োগ-
 ছুঃখং ত্বয়া নাস্বাদিতমিতি ভাবঃ । অত্য়া যোষিতঃ সম্বন্ধরহিতা অপি
 প্রয়াস্তীঃ পশু, কান্তসখাঃ ভর্তৃসহিতাঃ, বরুথশঃ সজ্বশঃ । কথন্তুতাঃ ? যাসাং
 বিমানৈর্নভো মণ্ডিতম্, তাঃ । হে শিতিকর্ষ, হে নীলকর্ষ ! ইতি পরানু-
 গ্রহার্থং ত্বয়া বিষমপি ভক্ষিতমিতি সূচয়তি ॥ (১৩) তদা হে সুরশ্রেষ্ঠ !
 পিতৃগোহোৎসবং নিশম্য সূতায়াদেহং কথং দ্রষ্টুং নেঙ্গতে, ন প্রচলতি ?
 তথাপ্যানাহুতাঃ সন্তুঃ কথং গচ্ছামঃ ? তত্রাহ—সৌহৃদং সূহৃদঃ সম্বন্ধি কেতনং
 গৃহম্, তথা ভর্তৃদানীনাঞ্চ গৃহমনাহুতা অপি অভিযন্তি । হ্রস্বত্বমার্ষম্ ॥
 (১৪) হে অমর্ত্য্য ! তৎ তস্মাৎ প্রসীদ, ইদং মে বাঞ্ছিতং কর্ত্বুং
 ভবানর্হতি । কারুণিকত্বমেবাহ—অদলচক্ষুষা অনল্পজ্ঞানেনাপি ত্বয়া
 আত্মনো দেহশ্রদ্ধে অহং নিরূপিতা ধৃতা ; যতোহর্দ্ধনারীশ্বর ইতি
 খ্যাতোহসি, অতো মা মামনুগৃহাণ যাচিতঃ সন্ ॥

১৫ । অভিভাষিতোহভিযাচিতঃ । কঃ দক্ষো যানাহ, মর্ষ্য ভিন্দন্তি
 যে, তান্ কুবাগিষুন্, তুরুক্তিবাগান্ সংস্মারিতঃ সন্ ॥

১৬ । অনাহুতা অপীতি ত্বয়া যদ্বদিতমুক্তম্, তচ্ছোভনমেব ; কিন্তু
 অনাত্ম্যং দেহাণ্ডহঙ্কারঃ, তৎকৃতেন মদেন মন্যুনা চ তে বন্ধবো যত্নমুৎ-

পাদিতদোষদৃষ্টয়ো ভবন্তি, তহি ন উৎপাদিতে আরোপিতে দোষে
দৃষ্টির্ঘোষাং তে ॥

১৭। ননু বিছাদিগুণযুক্তো দক্ষস্বাদৃশেষু মহৎস্ব কথং দোষদৃষ্টি-
র্ভবেৎ ? তত্রাহ—বিছাদিভিরেব স্বতো হতয়াং বিবেকজ্ঞানে নষ্টে সতি,
ভূয়সাং মহত্তমানাং ধাম তেজো ন পশ্যন্তি হি । ননু গুণৈঃ কথং বিবেক-
নাশঃ ? তত্রাহ—সতাং গুণৈর্বিবেকহেতুভিরপি অসত্তমানামিতরৈর্দোষ-
ভূতৈঃ, অতএব তৈর্ভূতো ধ্বতঃ পুষ্টো বা অহং বিদ্বান্ তাপস ইত্যাদির্মানো
গর্ব্বস্তুেন ছষ্টা দৃষ্টির্ঘোষাং তে ॥

১৮। স্বজনব্যাপেক্ষয়া বন্ধুদৃষ্ট্যা গৃহান্ ন প্রতীয়মান্নাবলোকয়েৎ ।
অনবস্থিতচিত্তত্বমেবাহ—যে বক্রধিয়া কুটিলবুদ্ধ্যা পশ্যন্তি, আরোপিতা
উত্তম্বিতা জ্বরেষু তাগ্ধারোপিতক্রপি তৈঃ, আরোপিতাভিক্রাভিরিতি বা,
অমর্ষণৈঃ সক্রোধৈরক্ষিভিঃ ॥

১৯। ননু স্বজনানাং গৃহং স্নহৃদ্ভির্গন্তবাম্, তেষাং ছশ্চেষ্টিতঞ্চ সোচ্যবাম্ ?
ন ; তশ্চ ছঃসহস্বাদিত্যাহ—তথেন্তি । অরিভিঃ শিলীমুখৈর্বাণৈর্দিতাঙ্গঃ
খণ্ডিতগাত্রোহপি তথা ন ব্যথতে, যতঃ শেতে স্বপিতি ; স্বানাং ছুরুক্তি-
ভির্মর্গস্ব তাড়িতো যথা, দূয়তা ব্যথমানেন হৃদা দিবানিশং তপ্যতি ॥

২০। ময়ি তত্র গতায়াং নেয়ং শঙ্কেতি চেৎ ? তত্রাহ—ব্যক্তং
নিশ্চিতম্, উৎকৃষ্টা গতিঃ স্থিতির্যশ্চ তশ্চ, আত্মজানাং কণ্ঠানাং মধ্যে স্বং
প্রিয়েতি মে সম্মতাসি, তথাপি পিতুঃ সকাশান্মানং ন লপ্যাসে, মদাশ্রয়াৎ
মৎসম্বন্ধাৎ ॥

২১। ননু ভগবন্ ! ত্বয়া কিমিতি দক্ষস্তিরস্কৃতঃ, যতোহসৌ স্বাং ছেষ্টি ?
ইত্যত আহ—পাপচ্যমানেন অলং দহমানেন হৃদা মনসা ছঃখিতেন্দ্রিয়ঃ ।
কাভিঃ ? পুরুষো জীবঃ, তশ্চ বুদ্ধিশ্চিত্তম্, তৎসাক্ষিণাং নিরহঙ্কারাণা-
মিত্যর্থঃ, সমৃদ্ধিভিঃ পুণ্যকীর্ত্যাদিভিঃ । এষাং পদং স্থানমৈশ্বর্যং প্রাপ্তু-

मकल्योऽशक्तः सन् परं केवलं ह्येष्टि, अमूरा यथा हरिं केवलं
द्विषन्ति ॥

२२ । ननु ह्यया प्रत्याथानविनयात्करणादवज्जात एवासौ ? तत्राह—
हे ममधामे ! प्रत्याक्षामादिकं मिथो जनैर्यद्विधीयते, तं प्राञ्जैः साधु
विधीयते । साधुत्वमेवाह—परस्मै श्रीवासुदेवाय, गुहाशयाय अस्तुर्ध्यामिणे
एव ; तच्च चेतसैव, परिपूर्णे तस्मिन् कायिकव्यापारायोगात् । अतो-
हस्तुर्ध्यामिदृष्ट्या मनसा मया सर्व्वं कृतमिति भावः ॥

२३ । किञ्च, न केवलमभ्यागतेष्वेव वासुदेवदृष्ट्या नमनं क्रियते,
किञ्च नित्यमेव मनसि वासुदेवश्चित्त्यत इत्याह—विशुद्धं सत्त्वमस्तुःकरणं
सत्त्वगुणो वा, वसुदेवशक्तितं वसुदेवशक्तेनोक्तम् । कुतः ? यद्यस्मात्
तत्र तस्मिन् सत्त्वे पुमान् वासुदेव ईयते प्रकाशते । अपगतमावृतमावरणं
यस्मात् सः । अयमर्थः—वासुदेवे भवति प्रतीयते इति, वासुदेवः
परमेश्वरः प्रसिद्धः, स च विशुद्धे सत्त्वे प्रतीयते, अतः प्रत्यायार्थेन
प्रसिद्धेन प्रकृत्यर्थो निर्द्धार्यते । ततश्च वासयति देवमिति व्युत्पत्त्या
वसत्यास्मिन्निति वा वसु, दीव्यति द्योतते इति देवः ; वसुभिः पुण्यै-
र्दीव्यति प्रकाशते इति वा वसुदेवशब्दवाचां शुद्धं सत्त्वम् । ततः किम् ?
अत आह—सत्त्वे च तस्मिन् मे मया नमसा नमस्कारेणानुविधीयते सेव्यत
इत्यर्थः ; मनसेति पार्श्वे मनसा विशेषेण धीयते धार्यते चित्त्यत
इत्यर्थः । यतः अधोभूतेषु प्रत्याहतेषु अक्षेषु जायते प्रकाशते,
इन्द्रियागोचर इत्यर्थः ॥

२४ । तं तस्मात् ह्यया न निरीक्षाः । देहकृदपीति पोषकत्वादिभि-
रौपचारिक-पितृत्वव्यावृत्त्यर्थम् । द्विट् शक्रः ; तदेवाह—हे वरोरु !

যো দক্ষো বিশ্বম্জাং যজ্ঞগতং মাং নিরপরাধং তিরোহকরোৎ
তিরস্কৃতবান্ ॥

২৫। বিপক্ষে দোষমাহ—যদীতি। মদ্বচঃ অতিহায় অতিক্রম্য।
যতঃ সস্তাবিতস্ত স্প্রতিষ্ঠিতস্ত যদা পরাভবো ভবতি, তদা স পরাভবস্তস্ত
মরণায় কল্পতে ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ চতুর্থস্কন্ধে
তৃতীয়োহধ্যায়ঃ ॥ ৩ ॥

চতুর্থোহধ্যায়ঃ

চতুর্থে তু পতিং হিত্বা গতা পিত্রাবমানিতা ।

কৃষা নির্ভৎস্ত তং যজ্ঞে জহৌ দেহমিতীর্ঘ্যতে ॥ (১)

১। উভয়ত্র—অনুজ্ঞানে বলাগ্নিবারণে চ। স্নহৃদ্বিদৃক্ষুঃ নিজ্জামন্তী,
ভবাৎ পরিশঙ্কিতা পুনর্নিবিশতী চ তদা সা সতী দ্বিধা আন্দোলিতচিত্তা
আস বভূব, ন গত ন চ স্থিতা, আন্দোলাবদগতিরভবৎ ॥

২। স্নহৃদাং দ্বিদৃক্ষায়াঃ প্রতিঘাতেন হৃশ্মনাঃ, অশ্রুগাং কলাভিলে'শৈঃ
অতিবিহ্বলা ব্যাকুলা, অপ্রতিপুরুষং স্বসমানপুরুষাস্তরহিতম্, প্রধক্ষ্যতীব
ভস্মীকরিম্যতীব ; কৃষা জাতো বেপথুঃ কম্পো যশ্চাঃ ॥

৩। ততস্তং বিহায় পিত্রোগৃহানগাৎ। কথম্বৃতম্? যঃ শ্রীত্যা
তশ্চৈ আত্মনো দেহস্মাদ্ধমদাৎ। ত্যাগে হেতুঃ—দ্বৈগ্যং শ্রীষভাবঃ, তেন
বিমূঢ়া ধীর্ঘশ্চাঃ সা ॥

४ । द्रुतविक्रमां शीघ्रं गच्छन्तीम्, सह पार्श्वदैर्घ्यकैश्च वर्तमानाः ;
मणिमान् मदश्च आदिर्घेयाः ते, पुरः पुरतो वृषेन्द्रो येषां ते, गतव्याथा
निर्भयाः, रुद्रातिक्रमेण तस्या गमनादागतव्याथा इति वा ॥

५ । तां वृषेन्द्रमारोप्य सारिकादिभिः क्रीडोपकरणैः, श्वेतातप-
द्रादिभिश्च महाराजविभूतिभिः सह विटङ्किताः शोभिताः ययुः । सारिका
पठननिरूपिता पक्षिणी । गीतायनैः गीताश्रयैः ॥

६ । आ समस्तादयो वेदघोषाः, तेन उर्ज्जितं शोभमानं यज्जस्रश्चि-
पशुविशसनं यस्मिन् ; यद्वा, तेन उर्ज्जितमतिशयितं यज्जवैशसं परस्पर-
स्पर्द्धा यस्मिन्, तद्व्यजनं यज्जस्थानं समाविशद्देवी ; विबुधैश्च जूष्टम् ;
मृदादिभिर्निम्बानि निर्गितानि भाणानि पात्राणि यस्मिन् ॥

७ । कश्चन नाद्रियं नादृतवान्, यज्जकुतो दक्षद्वयं तस्मात् । तत्र
हेतुः—तेन विमानिताम् । स्वसृज्जननींश्च ऋते विना तास्तु सादराः
परिष्वस्त्रजुरालिङ्गितवत्याः, प्रेमाश्रुतिर्निरुद्धः कर्णे यासां ताः ॥

८ । अप्रतिनिन्दिता अनादृता सती नादत्त न गृहीतवती । कथम् ?
सौदर्येण सौदरत्वेन भगिनीनां यः सम्प्रभः, तत्र समर्था योग्या या
वार्ता तया सह, तांश्च नादत्त नाशृणोदित्यर्थः ॥

९ । न विद्यते रुद्रश्च भागो यस्मिन्, तम् । देवे रुद्रे कृतं हेलन-
मवज्जाम्, आह्वानाद्यकरणात् ॥

१० । जगर्ह निन्दितवती । अमर्षेण कोपेन विपन्ना अव्यक्ता गीस्तया
शिवं द्वेषीति शिवद्विष्ट, तम् ; धूमपथः कर्ममार्गः, तत्र श्रमोहभ्यासः, तेन
अयो गर्को यश्च । दक्षवधाय समुत्थितान् स्वाज्जया निगृह्य निवार्या ॥

११—२० । निन्दामेवाह—न यश्चेति त्रयोदशभिः । मुक्तवैरके
त्याक्तविरोधे तस्मिन् श्रीशिवे भवन्तमृते विना कतमः प्रतीपयेत्, प्रति-

কূলমাচরেৎ ? বৈরাভাবে হেতবঃ—যশ্র লোকে অতিশায়নোহতিশয়িতো
 নাস্তি ; তথা প্রিয়শ্চাপ্রিয়শ্চ নাস্তি, সমাসপাঠে অতিশয়েন প্রিয়ো
 নাস্তি ; দেহভূতাং প্রিয়ো য আত্মা তশ্র ; সমস্তশ্র আত্মনি কারণভূতে,
 সমস্তরূপ ইতি বা ॥ (১২) তশ্র চ প্রতিকূলকরণং দ্বেধা—মহত্তমদ্রোহেণ,
 সাক্ষাত্তদ্রোহেণ চ । তত্র পুরুষাণাং চাতুর্বিধ্যাং বদন্তী মহত্তমদ্রোহমাহ—
 দোষানিতি দ্বাভ্যাম্ ; হে দ্বিজ ! ইত্যধিক্ষেপঃ, ভবাদৃশাস্ত্রবিধিা অস্বয়কাঃ
 পরেষাং গুণেষু দোষানেব গৃহ্ণন্তি, ন তু গুণান্ । কেচিন্মধ্যস্থা গুণেষু দোষান্
 ন গৃহ্ণন্তি, কিন্তু যথাস্থিতান্ গুণদোষান্ বিবেকেন গৃহ্ণন্তি, তে তু মহাস্ত
 উচ্যন্তে । সাধবস্ত কেবলং গুণানেব গৃহ্ণন্তি, ন দোষান্, তে তু মহত্তরা
 উচ্যন্তে । মহত্তমাস্ত দোষান্ ন গৃহ্ণন্ত্যেব, প্রত্যুত ফল্গুন্ তুচ্ছানপি
 গুণান্ বহুলীকুর্ক্বন্তি করিষ্যবো ভবন্তি, তেষু ভবানঘমবিদং বিদিতবান্,
 কল্লিতবানিত্যর্থঃ ; তচ্চ ‘ব্রহ্মিষ্ঠানভিভূয়’ ইত্যনেন সূচিতম্ ॥ (১৩) এতচ্চ
 তুর্জ্জনেষু যুক্তমেবেত্যাহ—নেতি । কুণপং জড়ং শরীরম্, তদেবায়েতি
 বদন্তি যে, তেষু ; ঈর্ষ্যা অস্বয়া অক্ষান্তিঃ, সের্ষ্যাং যথা ভবত্যেবং মহতাং
 বিনিন্দেতি যৎ, এতদাশ্চর্য্যাং ন ভবতি ; সের্ষ্যাং নিরস্তং তেজঃ প্রভাবো
 যেসামিতি বা । যত্বপি মহাপুরুষাঃ স্বনিন্দাং সহন্তে, তথাপি তৎপাদ-
 রেণবস্তদসহমানাস্তেষাং তেজো নিরস্তন্তি ; অতোহসংস্র (অশক্তেষু)
 মহল্লিন্দনমুচিতমেবেতি ভাবঃ ॥ (১৪—১৫) তদেবং মহত্তমদ্রোহমুক্ত্বা
 তস্মিন্লেব কৃতং দ্রোহমাহ—যদिति দ্বাভ্যাম্ । যদ্বশ্র দ্ব্যক্ষরমাত্রং শিব
 ইতি তৎ প্রসিদ্ধং নাম নৃগাং সর্কেষামাশু অঘং সর্কং হন্তি ; কেবলং
 গিরৈবেরিতমুচ্চারিতম্, ন তু মনঃপূর্ক্বকম্, তচ্চ সক্রুদপি, প্রসঙ্গাদপি ;
 তং শিবং দ্বেষ্টি ; ন লজ্ব্যাং শাসনমাজ্ঞা যশ্র । অহো ! শিবেতরঃ
 অমঙ্গলরূপঃ ॥ (১৫) পাপহরত্বমুক্ত্বা ভুক্তিমুক্তিপ্ৰদত্বেন শ্রীশিবং
 বর্ণয়ন্ত্যাহ—যশ্র পাদপদ্মম্ ; মনাংশ্চেবালয়ন্তেঃ, ব্রহ্মরসো ব্রহ্মানন্দঃ, স

एवासवो मकरन्दः, तदर्थिभिः ; यच्च अर्थिनः सकामश्च लोकश्च तान्ता
 आशिषो वर्षति ॥ (१७) यदुक्तं 'शिवापदेशो हर्षिवः' इति,
 यच्छोक्तं 'प्रेतावासेषु' इत्यादि, तदाङ्गिपत्याह—किं वेति । यो जटा
 अवकीर्य श्शशाने अवसन् वसति स्म ; तश्च श्शशानश्च म्याल्यानि भ्रान्नि
 नृकपालानि च भूषणत्वेन सन्ति यश्च । तं त्वतोहन्त्रे न विद्मः किम् ?
 विदस्योवेति चेत्, न । तथापि सति तेषां तद्भाशानुपपत्तेरित्याह—
 तच्चरणदवसृष्टं गलितं निर्माल्यं ये मुक्तीभिर्धारयन्ति, ते ॥ (१९) ईदानीं
 देहं त्यक्तुकामा धर्मतस्त्वमाह—कर्णावाच्छाश्रु निर्गच्छेत्, यद्यदि मर्तुः
 मारयितुं वा क्लो न भवति । कदा ? धर्मावितरि धर्मरक्षके
 ईशे स्वामिनि अशृणिभिर्निरङ्गुशैर्नृभिरश्रुमाने अधिङ्गिप्यामे, प्रदुः
 शक्तश्चेत्, क्वथमीकल्याणवादिनीम्, प्रसह्य बलात् छिन्द्यात् । ततोहपि
 स्वयं प्राणान् विस्मृजेदिति यत्, स धर्मः ॥ (१८) तव हृत्त उदपन्नम् ।
 शितिकर्षो नीलकर्षः, तन्निन्दकात् । प्रमादादापन्नश्रापवित्तश्च त्यागं विना
 न शुकुरिति दृष्टान्तेनाह—जङ्गश्च भङ्गितश्रान्श्च उद्धरणं वमनमेव पुंसः
 शुद्धिं प्रचक्षते ॥ (१९) यदुक्तं 'लुप्तक्रियायाश्चयै' इति, तत् प्रत्याह—
 नेति । वेदवादान् विधिनिषेधरूपान् ; स एव लोके स्वाश्रितेव रममाणश्च
 महतो मुनेः सम्यग्भिरुक्तश्च मतिनीनुवर्तते, निवृत्ताधिकारित्वात् । अधि-
 कारिभेदे दृष्टान्तः—यथा देवानां गतिराकाश एव, मनुष्याणां
 पृथिव्यामेव ; अतः स एव धर्म्ये प्रवृत्तिलक्षणे निवृत्तिलक्षणे वा स्थितः
 सन् परमश्रेयं धर्म्यं पूरुषं वा न क्षिपेत्, न निन्देत् ; व्यवस्थिताधिकारत्वेन
 उभयोः सत्यत्वात् ; न क्षिपेदेवेति वाक्यम् ॥ (२०) एतदेवोप-
 पादयत्याह—प्रवृत्तमग्निहोत्रादि, निवृत्तं शमदमादि, ऋतं सत्यमेव, यतो
 वेदे आश्रितं विहितम् । तच्च विविच्य व्यवस्थया आश्रितम्, न त्वविशेषेण ।
 व्यवस्थामेवाह—उभयं रागवैराग्यलक्षणं लिङ्गं चिह्नम्, अधिकारिविशेषणं

यस्मिन् तत् । ननु 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति, शान्तो दासुः' इत्यादि-
 श्रुतिषु नैव व्यवस्था प्रतीयते ? सत्यम्, तथापि उभयोरैकाधिकार-
 विरोधात्तथा पर्यावश्वतीत्याह—युगपदभावो यौगपदम्, यौगपददेनैक-
 स्मिन् कर्तुरि तत् कर्मद्वयं विरोधि । ननु तर्हि निवृत्तं कर्म शिवेनापि
 कर्तव्यमेव ? नेत्याह—ब्रह्मणि सदाशिवे किञ्चिदपि कर्म न श्छति, न
 प्राप्नोति । अतो यथा प्रवृत्तनिवृत्तयोः परस्परधर्माकरणे न दोषः,
 तथेश्वरे तद्व्यवस्थाकरणेऽपीति भावः ॥ (२१) 'चिताभस्मकृतज्ञानः' तथा
 'नगः' इत्यादिना यो भोगाद्यभाव उक्तः, तत्राह—हे पितः ! अस्माभि-
 राश्रिता आश्रिताः पदव्योहनिमादिसमृद्धयो वो युष्माकं मा, न सन्तीत्यर्थः ;
 यतो वः पदव्यो यज्जशालाश्वेव भवन्ति, ताश्च तदग्रेण यज्जगतेनाग्नेन
 तृष्टेः केवलमीडिता धूमवर्षाभिश्च भुज्यन्ते । या अस्मत्पदव्याः, तास्तु
 नैवसृताः, किन्तु अव्याक्तलिङ्गाः, न व्याक्तं लिङ्गं हेतुर्वासाम्, इच्छामात्र-
 प्रभवत्वात् । अबधूतैर्ब्रह्मावष्टिः सेविताः ; अतोऽहमाद्यो रुद्रो दरिद्र
 इति गर्कं मा कृथा इति भावः ॥ (२२—२३) किं बहूनोक्तेन, इदस्तु
 देहं त्यक्त्याम्येवेत्याह दाभ्याम् । एतेन नालं न पूर्यते किम् ? अपि
 ह्यलमेव । कथञ्चूतेन ? कुजन्मना । तदेवाह—हरे कृतापराधश्च तव
 देहाद्भूतेन उँपन्नेन । ननु श्लाघोहयं देहः कथं त्याजः ? तत्राह—
 कुजनश्च तव प्रसङ्गतः सध्वक्लान्म लज्जाभूत् । अतो यो महतामप्रियकर्ता,
 तस्माद् यज्जन्म, तद्विक्, तत्सध्वक्लादश्लाघामित्यर्थः ॥ (२३) किञ्च, परि-
 हासादिषु विनोदेनापि दाकायणीति सन्धोषयन् हृदीयं त्वंसध्वक्लवाचकं
 गोत्रं नाम यदा वृषध्वज आह गृह्णाति, तदाहं व्यापेतनर्म्मन्वितं यथा
 भवति, एवं स्रुष्ट्यना अतिद्वेषितचित्ता भवामि । तद्वन्मां हि निश्चितम्,
 एतत् कुणपप्रायं व्युत्सङ्ग्ये त्यक्त्यामि ॥

২৪। দক্ষং প্রতি অনূত্ব অনুবাদং কৃত্বা । হে শক্রহন্ ! ক্রোধাচ্চরি-
ষাতিন্ ! উদীচীমুদীচ্যাং দিশি । উদীচীতি পাঠান্তরে উদজুখী ; শাস্ত-
বাক্ গহীতমোনা, জলং স্পৃষ্টা আচম্য । দৃক্ দৃশম্ ॥

২৫। যোগমার্গমেবাহ—কৃত্তেতি । অনিলৌ প্রাণাপানৌ উর্দ্ধাধো-
বৃত্তিকরৌ নিরোধেন সমানৌ একরূপৌ নাভিচক্রে কৃত্বা, তত উদান-
মুখাপ্য ধিয়া সহ হৃদি স্থাপয়িত্বা কণ্ঠমার্গেণ ব্রুবোর্মধ্যমনয়ৎ ॥

২৬। মহতাং পূজ্যতমেন শ্রীকৃত্তেণ ॥

২৭। চরণাশুভে আসবং ভজনানন্দম্, ভর্ত্তুরপরং ন দদর্শ । দেহশ্চ
সদৃঃ প্রজ্জলিতোহভূৎ, সমাধিনা জাতোহগ্নিস্তেন ॥

২৮। খে ভুবি চ হাহেত্যাদিবাদঃ । তমেবাহ—হস্তেতি বিবাদে ।
দৈবতমশ্চ পূজ্যতমশ্চ প্রিয়া, কেন দক্ষেণ প্রকোপিতা সতী ॥

২৯। মহদনাগ্ন্যাং দৌর্জ্জন্মম্ । অশ্চ সর্বত্র স্নেহ এব গ্রায্য ইত্যাহঃ—
যশ্চেতি । যেন বিমতা অবজ্ঞাতা ॥

৩০। দুর্মর্মমত্যসহনং হৃদয়ং যশ্চ । লোকে জনমধ্যে । চ-শকা-
ন্নরকঞ্চ । যদ্যতঃ স্বীয়ামঙ্গজাং স্নাতামপরাধতঃ স্বাবজ্ঞাতো মৃতয়ে
মরণায় উচ্ছতাং ন নিবারিতবান্ । পুরুষদ্বিট্ শিবধেষী ॥

৩১। অদ্ভুতং দৃষ্ট্বা চ ॥

৩২। যজ্ঞগ্নান্ হন্তীতি যজ্ঞগ্নয়ঃ, তেনাপহতং রক্ষ ইত্যাদিনা ॥

৩৩। অধ্বর্যুণা ভৃগুণা, যে তপসা সোমং প্রাপ্তাঃ, তে ঋভবো
নাম দেবা উথিতাঃ ॥

৩৪। ব্রহ্মতেজসা উশক্তির্দেদীপ্যমানৈঃ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াং চতুর্থস্কন্ধে

চতুর্থোহধ্যায়ঃ ॥ ৪ ॥

পঞ্চমে হিধ্যায়ঃ

পঞ্চমে তু সতীদেহত্যাগমাকৰ্ণ্য শঙ্করঃ ।

বীরভদ্রং কৃষোৎপাশ্ব তেন দক্ষমঘাতয়ৎ ॥ (১)

১ । প্রজাপতেহেতৌনিধনম্ । কুতঃ ? তেনাসংকৃতায়ঃ । তস্তা-
ধ্বরে যে ঋভবো দেবাস্তৈঃ ॥

২ । স ধূর্জটী রুদ্রঃ, ঘোরঃ সন্ জটামুকৃত্য উৎপাট্য, উথিতঃ সন্
তাং ভুবি বিসসর্জ । স্তদষ্ট ওষ্ঠপুটো যেন ; তড়িতাং বহ্নীনাঞ্চ সটা
জ্বালাঃ, তষদুগ্রং রোচির্ষস্তাস্তাম্ ॥

৩ । ততো জটায়ঃ^১ সকাশাদতিকায়ো বীরভদ্রো জাত ইতি
শেষঃ । তনুবা তন্মা দেহেন দিবং স্পৃশন্, অতুচ্চ ইত্যর্থঃ । ঘনকক
কৃষ্ণবর্ণঃ, ত্রয়ঃ সূর্য্যা ইব দৃশো যশ্চ, করালাস্তম্ভা দংষ্ট্রা যশ্চ, জ্বলদগ্নিরিব
মূর্দ্ধজা যশ্চ, কপালমালাযুক্তঃ, বিবিধান্যুতানি আয়ুধানি যশ্চ ॥

৪ । হে রুদ্র ! হে ভট ! যুদ্ধকুশল ! মদুটানাং ত্বমগ্রীণীঃ সন্, সযজ্ঞং
দক্ষং জহি । ব্রহ্মতেজো দুর্জয়মিতি মা মংস্থাঃ, যতস্ত্বং মে অংশকঃ ॥

৫ । মহ্যনা শ্রীরুদ্রেণ, পরিচক্ৰমে প্রদক্ষিণীচকার, অসঙ্গমপ্রতি-
ঘাতং যদ্রংহো বেগস্তেন । ভো তাত ! মহীয়সাং বলীয়সামপি সহঃ
সহিষ্ণুন্, বলং সোঢুং ক্ষমং মেনে ॥

৬ । জগদন্তকো মৃত্যুস্তশ্রাপ্যন্তকং শূলম্ । ঘোষণন্তি শব্দং কুর্বন্তীতি
ঘোষণানি নূপুরাদীনি ভূষণানি যয়োস্তাবজ্ঘ্রী যশ্চ সঃ ॥

৭ । ককুভি দিশি, তমো ন ভবতি, কিন্তু রজ ইতি জ্ঞাত্বাহঃ—
রজ এতৎ কুতোহভূৎ ? দধুশ্চিস্তয়ামাসুঃ ॥

८ । हेतुसुरासन्तवेन उतपातिकत्वं कल्लयस्ति—वाता इति । दश्या-
नामसत्त्वे हेतुः—प्राचीनवर्हिस्तदानीन्तनो राजा जीवतीति । न काल्यान्ते,
न शीघ्रं नीयन्ते ॥

९ । प्रसूतिर्दक्षश्च पत्नी, सा मिश्रा मुख्या यामाम् ; विपाकः फलम् ;
पशुशतानामिति तस्या दुःखाधिक्ये हेतुः, अबदधो अवज्जातवान् ; अनागा-
मनागसम् ॥

१०—११ । न चेदं सूतावज्जामात्रम्, किञ्च श्रीरुद्रावज्जानम्, अतो
नाश्रु भद्रं भविष्यतीत्याहः—वसति द्वाभ्याम् । व्युष्टो विकीर्णो जटा-
कलापो यश्च, स्वशूलश्च सूच्यामग्रे अर्पिताः प्रोता दिग्गजेन्द्रा येन,
उदितानि उन्नमितानि अस्त्राणि यैः, ते दोषो बाहव एव ध्वजान्तान्
विततय हर्षेण नृत्यति । उच्चः अट्टहासः कठोरहासः, स एव सुनयिद्वु-
र्गर्ज्जितम्, तेन भिन्ना विदीर्णा दिशो येन सः ॥ (११) अमर्षयित्वा असहन-
युक्तं कृत्वा । मह्यप्लुतं क्रोधव्याप्तम् । उदस्त उक्लिष्टो भगणो नक्षत्र-
समूहो येन ; पुनश्च तं कोपयतो विधातुरपि किं स्वस्ति श्रां ?
न श्रादेव । काशश्च कथा ? ॥

१२ । उद्विग्ना प्रचलिता दृग् यश्च, तेन जनेन बहु यथा भवत्येव-
मुच्यमाने सति उतपाततमा महोत्पाता उथिताः ; पर्याक् सर्कतः ।
कथञ्चुताः ? महाअनोहपि दक्षश्च भगवहाः ॥

१३ । नाना आयुधानि येषाम् ; वामनकैः हृत्सैः, उद्युतायुधैः,
पिष्टैः कपिलैः, पिशङ्गैः पीतैः, मकरश्रेवोदरमाननम् येषां तैः,
परि परितः, आ सर्कतः, धावन्तिरवक्रुद्धः ॥

१४ । यज्जशालायाः पूर्वपश्चिमसुस्तयोरुपर्यापितं पूर्वपश्चिमायतं
काष्ठं प्राग्शस्तम् । यज्जशालायाः पश्चिमतः पत्नी-शाला, ताम् ; यज्ज-
शालायाः पुरतः स्थितं सदामगुपम् सदसः पुरतो हविर्दानम्, तश्च

উত্তরত অগ্নীপ্রশালাম্ । তদ্বিহারং যজমানগৃহম্ ; মহানসং পাকভোজন-
শালাম্ ॥

১৫। কুরুজ্বৰ্ভঞ্জুঃ, উত্তরবেগা মেখলাঃ সীমাসূত্রাগি । ‘আজ্ঞা
শুক্ৰগাং হবিচারণীয়া’ ইতি হেতোর্ন তে দোষভাগিন ইতি ভাবঃ ॥

১৬। প্রত্যাসন্নান্ পলায়িতান্, সমীপস্থান্ পলায়িতানপি জগৃহুঃ ॥

১৮। গ্রাবভিভিগ্ণমানা নৈকধা অনেকধা ছদ্রবুঃ ॥

১৯। স্রবো হস্তে যশ্চ ; ভবো বীরভদ্রঃ, প্লুক্ষে উৎপাটিতবান্ ॥

২০। উজ্জহার উদ্ধতবান্ ; যঃ সদঃশ্চঃ সভায়াং স্থিতঃ সন্, শপন্তং
শিবনিন্দাং কুর্ষ্বন্তং দক্ষমক্ষা অক্ষিকোণেন অস্বশ্চৎ প্রেরিতবান্ ॥

২১। কলিঙ্গদেশরাজশ্রানিক্ৰোধোদ্বাহে বলভদ্রো যথা দূতে দস্তান্
পাতিতবান্ । গরিমণি গুরুতরে রুদ্ধে নিন্দ্যমানে, দতো দস্তান্ দর্শয়ন্
যো জহাস ; পুষ্টোরিতি পাঠে দ্বিবচনম্ ; ‘ঐন্দ্রাপৌষশ্চরুর্ভবতি’ ইত্যত্র
তৎসহিতশ্রাপি^১ পুষ্টো দস্তপাতপ্রাপ্ত্যর্থং সূচিতবান্ । তথা হি^২ ‘পুষা
পিষ্টভাগোহদস্তকো হি, তং দেবা অস্ববন্^৩’ ইতি বিহিতশ্চ পেষণশ্চ
দ্বিদেবত্যাভাবাৎ, তত্র তশ্চ দস্তাঃ সস্তীতি বক্তব্যং শ্রাৎ । ন চৈতৎ
সংগচ্ছতে, ইত্যাশঙ্ক্য তত্রাপি তশ্চ দস্তপাতোহবস্থ্যভেদপ্রবৃত্তেন দ্বিবচনেন
জ্ঞাপ্যতে । অতএব পুষ্টোহনুগ্রহং ধেধা বক্ষ্যতি—‘পুষা তু যজমানশ্চ
দদ্বিজক্ষতু পিষ্টভুক্’ ইতি । কেবলশ্চৎ পিষ্টভুগ্ভবিষ্মতি, অগ্নসহিতশ্চৎ
যজমানশ্চ দদ্বির্ভক্ষয়িষ্মতীত্যর্থঃ ॥

২২। ছিন্দন্নপীত্যত্র ‘শিরঃ’ ইতু্যপরি ব্যক্তৌভবিষ্মতি ; ত্র্যম্বকো
বীরভদ্রঃ ॥

২৩। অজ্ঞানিতৈর্মন্ত্রসহিতৈঃ, ন নির্ভিন্না ত্বক্ যশ্চ, তথাভূতং দৃষ্ট্বৈতি
শেষঃ ॥

২৪। স পশুনাং পতিঃ, মথে সংজ্ঞপনং যোগং কঠপীড়নাদিরূপং
মারণোপায়ং দৃষ্ট্বা, তেনোপায়েনাহরং ॥

২৫। অন্তেষাং ব্রাহ্মণাদীনাং তদ্বিপর্ষ্যয়োহসাধুবাদোহভূদিতি শেষঃ ॥

২৬। গুহকালয়ম্—কৈলাসম্ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াং চতুর্থস্কন্ধে

পঞ্চমোহধ্যায়ঃ ॥ ৫ ॥

ষষ্ঠোহধ্যায়ঃ

ষষ্ঠে তু দেবসজ্জ্বন সহ গত্ত্বা ভবং বিধিঃ ।

সাস্ত্রয়ামাস দক্ষাদি-জীবিতাশ্রমাদরাং ॥ (১)

১—২। অথ দেবগণাঃ স্বয়ম্ভুবে ত্বেদয়ন্নিতি দ্বিতীয়েনাশ্রয়ঃ ॥

(২) শূলাদিভিঃ সঙ্কিনানি ক্রটিতানি, ভিনানি বিদীর্ণানি অঙ্গানি যেসাম্ ;
সহ ঋত্বিগ্ভিঃ সতৈশ্চ বর্তমানাঃ ॥

৩। কশ্চ দক্ষশ্চ যজ্ঞে ব্রহ্মা বিষ্ণুশ্চ নেয়তুঃ, ন জগ্নতুঃ । যত্রারুদ্রকো
যজ্ঞস্তত্র নারায়ণবিরিঞ্চাবপি নাগতো ॥

৪। বিভূব্রহ্মা ; তেজীয়শ্রুতিতেজস্বিনি পুরুষে কৃতাগসি সত্যপি
স্বয়ং তত্র কৃতাগসাং বুভুষতামপরাধং কর্তুমিচ্ছতাম্, সা তথা বুভুষা
তেষাং ক্ষেমায় ন ভূয়াৎ, প্রায়েণেতি লোকোক্তিঃ, ন ভবেদেবেত্যর্থঃ ;
যদ্বা, কৃতমাগো যশ্চ তাদৃশে তেজীয়সি সতি, তত্র বুভুষতাং জিজীবিষ্যাৎ
সা জিজীবিষা ন ভূয়াৎ, জীবনাশাপি ন ভূয়াদিত্যর্থঃ ॥

৫। অথাপি প্রসাদয়ধ্বং ক্ষমাপয়ত ; যে ভবন্তো বর্হিষো যজ্ঞশ্চ
ভাগভাজং পরাভুঃ দূরাদেব খণ্ডিতবন্তঃ ; প্রগৃহীতাজ্বিপদ্বং পাদৌ
প্রগৃহেত্যর্থঃ ॥

७ । अध्वरश्च जीवितं पुनः सद्दानं प्रार्थयमाणाः सन्तः ; यस्मिन्
कूपिते सति, सपालो लोको न भवेत्, नष्टेदित्यर्थः ॥

१ । वयं तत्र गन्तुं विभीमः, ह्यमेव कक्षिदुपायं विधत्सेति चेत्,
अत आह—नेति । यज्जस्तदानीन्तन ईन्द्रः । यश्च तद्वत्, बलवीर्यायोः
प्रमाणमियत्ताक्ष न विदुः । वीर्यां पराक्रमः ; पापमिति पाठे अपराधम् ॥

२-२२ । कैलासं वर्णयति—जन्मोषधीत्यादि-चतुर्दशभिः । नरेतरै-
र्देवैर्जुष्टम् ॥ (१०) शृङ्गे रमणं रतिप्रदमित्युत्तरेणावयः । कथञ्चूतेः ?
नानाधातुभिर्विचित्रितैः ; नाना फलता गुल्माश्च येषु ॥ (११) नाना
अमलानि प्रसवणानि येषु ; नाना कन्दराः सानवश्च येषु । रमणैः सह
क्रीडन्तीनाम् ॥ (१२) मयूराणां केषाभिः स्वर्नैर्नादितम् ; मदाङ्कुरलिभि-
र्विमुञ्छितम् ; मूर्च्छना रागगतिविशेषः, तद्व्याप्तं कृतम् । रक्तकर्षानां
कोकिलानां प्लावितैः, प्लुतद्वयं नीतैः स्वरैः ; अत्रेयां पतत्रिणां
कूर्जितैः ॥ (१३) उद्धतैस्तुरगशार्थैर्द्वैर्द्विजान् पक्षिण आह्वयन्तुमिव ;
लोका हि हस्तमुत्क्षिप्य उच्चैःस्वरेणाह्वानमर्थिनां कुर्वन्ति, अद्रिश्चात्-
क्षिप्तहस्ताकारैर्द्वैर्द्वैस्तत्रत्यपक्षिस्वर्नैश्च तथा लक्षित इत्यर्थः ; ब्रजद्वि-
र्मातैर्द्वैर्जैर्ब्रजन्तुमिव ; निर्वा रक्षनिभिर्गुणन्तं भाषमाणमिव ॥ (१५—१८)-
चूतान्नयोर्नीपकदम्बयोरवासुरजातिविशेषः ; वेणुकौचकयोश्च नौरुद्र-सरुद्र-
द्वेन भेदः ; स्वर्णैर्गैः स्वर्णवर्णैः शतपत्रैर्मण्डितम् ; रेणुकजातिभिरित्यत्र
रेणुका एला, जातिर्मालती, हिङ्गुभिर्गुग्गुलवृक्षैः, द्रुमजातिभिरित्यत्र
जातिरवासुरभेदसामान्यम् ॥ (१९) कुमुदादिभेदसमुद्भिर्हेतुभिर्नलिनीषु
सरःसु कलं मधुरं यथा भवत्येवं कुजन्ति यानि पक्षिवृन्दानि, तैरुप-
शोभितम् ॥ (२०) मृगादिभिर्निर्जुष्टं निषेवितम्, पूर्वं मृगगणाः
शृङ्गविशेषणत्वेनोक्ताः, ईदानीं स्वातन्त्र्येणेत्यपौनरुक्त्यम् ; नाभिः
कस्तुरीमृगः ॥ (२१) कदलीवृक्षः संरुद्राद्यावृतानि नलिनीनां

পুলিনানি, তৈঃ শ্রীঃ শোভা যস্মিন্ ॥ (২২) নন্দয়া গঙ্গয়া পর্য্যন্তং পরিবেষ্টিতম্ ; সত্যা ভবাচ্চাঃ স্নানেন পুণ্যতরমতিসুগন্ধমুদকং যশ্চাস্তয়া ॥

২৩। তত্র গিরৌ বনঞ্চ দদৃশুঃ ; যত্র বনে তন্নাম সৌগন্ধিকং নাম পঞ্চজং ভবতি ; জাতাবেকবচনম্ ॥

২৪—২৭। পুরীং বর্ণয়তি—নন্দা চেতি চতুর্ভিঃ । সরিতৌ পুরঃ পুরাদ্বাহতো ভবতঃ ; তীর্থপাদস্ত হরেঃ পদাস্তোজস্ত রজসা ॥ (২৫) যয়ৌর্বিগাহ প্রবিশ্য ক্রীড়ন্তি ॥ (২৬) যয়োরস্তো বিগততৃষোহপি গজাঃ পিবন্তি । তত্র হেতুঃ—তাসাং সুরস্রীণাং স্নানেন বিব্রষ্টং গলিতং যন্নবং কুঙ্কুমং, তেন পিঞ্জরং পীতবর্ণম্ ; গজীঃ করিণীঃ ॥ (২৭) তারং রূপ্যম্ ; তারাদিময়বিমানানাং শতৈঃ সঙ্কুলাম্ ; তড়িদ্ভিঃ স্রীণাম্, ঘটনৈবিমানানাং খেন, পূর্ঘ্যাঃ সাদৃশ্যম্ ॥

২৮—৩১। যক্ষেশ্বরপুরীং হিত্বাতিক্রম্য, তদ্বনঞ্চ দৃষ্ট্বা তে দেবা আরাধ্যদূরাদ্বটং দদৃশুরিতি চতুর্থেনাঘয়ঃ । কথন্তুতম্ বনম্ ? চিত্রাণি মাল্যানি, ফলানি, ছদাশ্চ পত্রাণি যেষু, তৈর্দ্রুমৈহৃৎ সূখকরম্ ॥ (২৯) রক্তকণ্ঠখগানামনৌকস্ত স্বরৈর্মণ্ডিতাঃ বটপদাঃ বটপদস্বরা যস্মিন্ ; কলহংসানাং কুলস্ত প্রেষ্ঠানি খরদণ্ডানি পদ্মানি, তৈর্যুক্তো জলাশয়া যস্মিন্ ॥ (৩০) বনকুঞ্জরৈঃ সংঘৃষ্টা য়ে হরিচন্দনক্রমাঃ, তৎসম্বন্ধিনা বায়ুনা পুণ্য-জনস্রীণাং মনঃ অধি অধিকমুন্নথয়ৎ ॥ (৩১) যত্র চেৎপলমালিত্রো বাপ্যঃ, তৎ কিম্পুরুষৈঃ প্রাপ্তং বনং দৃষ্ট্বা প্রাপ্তা ইতি ; পাঠান্তরে কিম্পুরুষৈঃ প্রাপ্তা বাপীশ্চ দৃষ্টেত্যর্থঃ ॥

৩২। যোজনশতমুৎসেধ উচ্ছায়ো যশ্চ ; পাদোনৈঃ সর্বতঃ পঞ্চ-সপ্ততিযোজনপ্রমাণৈর্বিটপৈঃ শাখাভিরায়তো বিস্তুতঃ ; পর্য্যাক্ সর্বতঃ ক্রুতাচলা ছায়া যেন ; নির্গতং নীড়ং যস্মাৎ ॥

৩৩। মুমুক্শুগাং শরণে আশ্রয়ে ; ত্যক্তামর্ষো যোহন্তকস্ততুল্যাম্ ॥

৩৪—৩৮। তং বিশিনষ্টি—সনন্দনাঠৌরিত্তি পঞ্চভিঃ। মথ্যা চ কুবেরেণোপাশ্রমানম্ ॥ (৩৫) বিদ্যা উপাসনা, তপশ্চিত্তকাগ্রাং, যোগঃ সমাধিঃ, তেষাং পস্থানম্ ; প্রবর্তনদ্বারা লোকশ্চ মঙ্গলং হিতং তপো-বাৎসল্যাৎ স্নেহাদাচরন্তম্ ॥ (৩৬) সক্ষ্যাদ্রুচা রক্তবর্ণেনাঙ্গেন ভস্মাদি লিঙ্গং চন্দ্রেখাঞ্চ বিদ্রতম্ ॥ (৩৭) ব্রতিনামাসনং দ্বী তশ্চাম্, ব্রহ্ম প্রবোচন্তম্ ॥ (৩৮) সব্যং পাদপদ্মং দক্ষিণে উরৌ কৃত্বা বিহন্ত, জানুনি চ সব্যে সব্যং বাহুং কৃত্বা দক্ষিণবাহুপ্রকোষ্ঠে মণিবন্ধস্থানে অক্ষমালাঞ্চ কৃত্বা, দক্ষিণহস্তকৃতয়া তর্কমুদ্রয়োপলক্ষিতমাসীনমিত্যর্থঃ । তদুক্তং যোগশাস্ত্রে—‘একং পাদমথৈকস্মিন্ বিহন্তসেদূরসংস্থিতম্ । ইতরস্মিন্ তথা বাহুং বীরাসনমিদং স্মৃতম্ ॥’ তর্কমুদ্রা চোক্তা—‘তর্জ্জগ্জ্জুষ্ঠয়োরগ্রে মিথঃ সংযোজ্য চাঙ্গুলীঃ । প্রসার্য বন্ধনং প্রাহস্তর্কমুদ্রেতি মাত্তিকাঃ ॥’ ইতি ॥

৩৯। ব্রহ্মনির্ঝাং ব্রহ্মানন্দঃ, তত্র সমাধিরৈকাগ্র্যম্, তমাশ্রিতম্ ; যোগকক্ষাং যোগপটুঞ্চ বামজানুদৃটীকরণায় বিশেষেণোপাশ্রিতবন্তম্ ; মননশীলা মনবঃ, তেষামাচ্ছ মুখ্যম্ ॥

৪০। অর্হত্তমো বিমুর্বাদমনমূর্তির্বিধা কশ্চ কশ্চপশ্চ ॥

৪১। মহর্ষিভিঃ সহিতা যে নীললোহিতমনুবর্তন্তে, তেহপি তস্মৈ বন্দনং চক্ৰুঃ ; এবং সর্বৈর্নগস্কৃতঃ প্রাহ—কৃতঃ প্রণামো দেবৈর্ঘট্মৈ তম্ ॥

৪২। যদ্বাপি নীচবন্মাং ত্বং নমস্করোষি, তথাপি তবৈবশ্বর্ঘ্যমহং বেদ্বীত্যাহ—জানে ইতি ; ত্বাং বিশ্বশ্চ ঈশং জানে ; তত্র হেতুঃ—জগতো যোনির্ঘা শক্তিঃ প্রকৃতিঃ, বীজঞ্চ যঃ শিবঃ পুরুষঃ, তয়োঃ কারণম্ ; তথাপি নিরন্তরং নির্ভেদং যদব্রহ্ম নির্ঝিকারম্, তদেব ত্বমিতি জানে ॥

৪৩। ননু বিরুদ্ধমেতৎ, তত্রাহ—ত্বমেব সৰূপয়োরবিভক্তয়োঃ শিব-
শক্ত্যাঃ ক্রীড়ন্ বিশ্বসৃষ্ট্যাদি করোষি উৰ্ণনাভিরিব ; স্বরূপয়োরিতি
পাঠে স্বাংশয়োঃ, অতো ন বিরোধঃ ॥

৪৪। ধর্ম্মমর্থঞ্চ দোন্ধি য ত্রয়ী, তস্তা অভিপত্তয়ে রক্ষণায়াধ্বরং
সৃষ্টবানসি ; যদ্বা, হে ধর্ম্মার্থত্ব ! ধর্ম্মাভিপত্তয়ে তৎপ্রাপ্তয়ে ; দক্ষেণ
সূত্রেণ নিমিত্তেন সেতবো বর্ণাশ্রমমর্থ্যাদাশ্চাবসিতা নিবন্ধা নিৰ্ণীতা
ইতি বা ; শ্রদ্ধধতে শ্রদ্ধয়ানুতিষ্ঠন্তি ॥

৪৫। সৰ্ব্বকর্ম্মফলদাতাপি ত্বমেবেত্যাহ—হে মঙ্গল ! মঙ্গলানাং
শুভানাং কর্ম্মণাং কর্ত্ত্বুঃ স্বঃ স্বর্গম্, পরং মোক্ষং বা তনুষে । অমঙ্গলানা-
মশুভানাং কর্ম্মণাং কর্ত্ত্বুশ্চ তমিসং নরকং তনুষে । তত্র কেন হেতুনা ?
তদেব তস্মিন্বেব কর্ম্মণি কশ্চচিদ্বিপর্য্যয়ো ভবতি ?

৪৬। ত্বংকোপোহত্র হেতুরিত্যসম্ভাবিতমিতি কৈমুত্যাগ্যেনাহ—
ন বৈ সতাং সতঃ রোষোহভিভবেৎ, তব তাম্, দ্বিতীয়ার্থে ষষ্ঠ্যৈ ; পশু-
মজ্জং যথাভিভবতি, ন তদ্বৎ, বৈধর্ম্ম্যে দৃষ্টান্তঃ ॥

৪৭। অতো যে পৃথঙ্কিয়ো ভেদদৃশঃ, অতঃ কর্ম্মণ্যেব দৃষ্টির্যেষাম্, ছুষ্ট
আশয়ো যেষাম্ ; পরেষামুদয়েন সম্পদাপিতা হৃদি রুগ্ যেষাম্ ;
অরুন্তদা মর্ম্মভেত্তারঃ ; দৈবেবনৈব বধো যেষাম্, তান্ ভবদ্বিধো নিরুপমঃ
সাধুর্মাবধীৎ ন হত্যাৎ ॥

৪৮—৪৯। প্রত্যুত সাধুনাং বৃত্তমালোক্যানুগ্রহমেব কর্ত্ত্বুমর্হসীত্যাহ
দ্বাভ্যাম্ । যস্মিন্ দেশে, যদা কালে, স্পৃষ্টধিয়ো মোহিতচিত্তাঃ পৃথগ্দৃশো
ভবন্তি, তত্রাপরাধে সাধবো হনুকম্পয়ানন্তরমেব পরদুঃখাসহিষ্ণুতয়া
চিত্তপ্রকম্পনেন রূপাং কুর্ক্বন্তি, ন তু ক্রমং পরাক্রমম্ । কূতঃ ? দৈববলাৎ
কূতেহর্থে ; মমৈব দৈবমেবস্তুতম্, কোহত্রাপরাধস্তেষামিতি মত্বা হননং
ন কুর্ক্বত ইত্যর্থঃ ॥ (৪৯) ভবাংস্ত অস্পৃষ্টমতিঃ, অতঃ সমস্তদৃক্

সর্বজ্ঞঃ, তয়া মায়ায়া হত আত্মা যেষাং তে তেষু, অতএব কৰ্ম্মানুগত-
চিত্তেধিহাপরাধে অনুগ্রহং কৰ্ত্তু মৰ্হসি ॥

৫০—৫২। এবং সামান্তেনোক্তা প্রস্তুতমাহ—কুর্কিতি ত্রিভিঃ। ত্বয়া
হতশ্চ অতএবাসমাপ্তশ্চ প্রজাপতেরধ্বরশ্চ; হে মনো! যত্রাধ্বরে
কুযাজ্জিকা ভাগিনোহপি তব ভাগং ন দতুঃ। ভাগার্হত্বমাহ—যেন ত্বয়া
মখো নিনীয়তে ফলং প্রাপ্যতে ॥ (৫২) হে মন্তো! অনাতুর-
মারোগ্যমস্ত ॥

৫৩। ভাগশ্চ তবাস্তিত্যাহ—এষ ইতি। হে রুদ্র! যাবদিত্যর্থো
ষদিত্যব্যয়ম্। যজ্ঞে ক্রুতে যাবানুচ্ছিষ্টোহবশিষ্টোহর্থঃ, তাবানেব তে তব
ভাগোহস্ত। হে রুদ্র! তে ভাগেনাত্ম যজ্ঞঃ কল্পতাং সম্পত্তাম্ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াং চতুর্থস্কন্ধে
ষষ্ঠোহধ্যায়ঃ ॥ ৬ ॥

সপ্তমোহধ্যায়ঃ

সপ্তমে বিষ্ণুরদ্ধুতঃ স্তুতো দক্ষভবাদিভিঃ।

যজ্ঞং প্রবর্ত্তয়ামাস দক্ষগেতি নিরূপ্যতে ॥ (১)

১। অজেন যোহনুনীতঃ প্রাথিতো ভবস্তেনাভিহিতম্; হে মহা-
বাহো! বিভূর! ॥

২। অঘমপরাধম্; স্বাপরাধং পরিহৃত্যানুগৃহ্ণতি ॥

৩। দক্ষঃ শীর্ষং যশ্চ, তশ্চ প্রজাপতেরজশ্চ মুখং যশ্মিন্, তথাভূতং
শিরোহস্ত। বহিষঃ সঙ্ঘন্ধিনং ভাগম্; মিত্রনায়ো দেবশ্চ ॥

৪। প্রকর্ষণে কৃতানি লগ্নানি সর্বাণি ভগ্নাগ্ৰাণি যেষাম্, তে ভবন্তু । উচ্ছেষণম্—যজ্ঞাবশিষ্টম্ ॥

৫। যেযাস্ত্বগ্ৰাণি নষ্টানি, তে ত্বশ্বিনোর্বাছভ্যাং কৃতবাহবঃ, পুষ্টো হস্তাভ্যাং কৃতহস্তাশ্চ ভবন্তু । অধ্বর্ষ্যবঃ, অশ্বে চ ঋত্বিজঃ ; বস্তস্ত শ্মশ্রুণ্যেব শ্মশ্রুণি যশ্চ ॥

৬। মৌঢ়ুষ্ঠমঃ শিবঃ, তেনোক্তম্, পরিতুষ্ঠৈশ্চিহ্নৈঃ ॥

৭। মৌঢ়াংসং শিবং 'ত্বয়াগত্য সর্কং কার্যম্' ইত্যামন্ত্র্য সংপ্রার্থ্য, স্নানাসীরা দেবাঃ, সহ মৌঢ়ুমা বেধসা চ বর্তমানাঃ সমৌঢ়ুদেধসঃ ॥

৮। কাৎস্মেন বক্তু হস্তবাহ্বাদিসাধারণ্যং বিধায় ॥

১০। পূর্কং বৃষধ্বজঘেষেণ কলিলঃ কলুষীকৃত আত্মা যশ্চ সঃ ; তদা শরৎকালীনো হ্রদ ইবামলোহভবৎ ॥

১৩। যদপি যদপি প্রলকঃ পরাভূতো ময়া ভবান্, তথাপি ত্বয়া দণ্ডো ভূতঃ শিক্ষা কৃতা, ন তুপেক্ষিতোহস্মি । যুক্তমেবৈতদিত্যাহ—ব্রহ্মবন্ধুষু চ ব্রাহ্মণাভাসেষপি তুভ্যাং তব হরেশ্চেতি বাৎ যুবয়োরবজ্ঞোপেক্ষা নাস্তি ॥

১৪। তত্র হেতুমাহ—বিদেতি ; ব্রহ্মা ভূত্বা ত্বমশ্রাগশ্রাক্ষীঃ । কিমর্থম্ ? আত্মতত্ত্বমবিতুম্ ; যদ্বা, ব্রহ্ম বেদমাত্মতত্ত্বাণ্যবিতুম্, সম্প্রদায়-প্রবর্তনেন বিজ্ঞাপয়িতুমিত্যর্থঃ । তত্ত্বস্মাৎ হে পরম ! উৎকৃষ্ট ! ॥

১৫। অত্র চ প্রত্যুপকারো নাস্তীত্যাহ—যোহসাবিতি । অবিদিত-তত্ত্বদৃশাপ্রাপ্ততত্ত্বজ্ঞানেন তদ্বিগণ্য বিস্মৃত্য, অর্হত্তমশ্চ নিন্দ্যার্কীগধঃ পতন্তঃ মামপাদ্ রক্ষিতবান্ ; স্বকৃতেনৈব পরানুগ্রাহেণৈব তুষ্টেৎ ; ন ময়া তৎ প্রতিকর্ত্বুং শক্যমিত্যর্থঃ ॥

১৬। অনুমদ্রিতোহনুজ্ঞাতঃ, উপাধ্যায়সহিতৈঃ ঋত্বিগাদিভিরনু-বর্তয়ামাস ॥

১৭। বীর্যাণাং প্রমথাদীনাং সংসর্গকৃতদোষশ্চ শুদ্ধয়ে নিবৃত্ত্যর্থম্ ॥

১৮। আত্নহবিষাধ্বর্যুণা সহ বিগুক্রয়া বুদ্ধ্যা দধৌ। হে
বিশাম্পতে ! হে বিদূর ! ॥

১৯। স্বয়া প্রভয়া তেবাং তেজো মুষণ্ তিরস্কুর্কনু পানীতঃ সমীপং
প্রাপিতঃ ; স্তোত্রে বৃহদ্রথন্তরে বাজৌ পক্ষৌ, তত্ত্বতা 'বৃহদ্রথন্তরে পক্ষৌ'
ইতি শ্রুতেঃ ॥

২০—২১। তমেবানুবর্ণয়তি—শ্যাম ইতি দ্বাভ্যাম্। হিরণ্যবদ্ রশনা
যশ্রেতি বস্ত্রং লক্ষ্যতে ; অর্কতুল্যেন কিরীটেন জুষ্টঃ ; নীলালকা এব ভ্রমরাঃ,
তৈর্মণ্ডিতং কুণ্ডলযুক্তমাশ্রং যশ্র ; শঙ্খাদিভিরাযুধৈর্ভৃত্যরক্ষণার্থং ব্যাগ্রৈ-
হিরণ্ময়ৈভুর্জৈঃ পুষ্পিতকর্ণিকার ইব শোভমানঃ ; ভূজানাং হিরণ্ময়ত্বং
কেয়ুরকক্ষণমুদ্রিকাগুলঙ্কারৈঃ ॥ (২১) বক্ষসি অধিশ্রিতা বধূর্লক্ষ্মীর্যশ্র
সঃ ; উদারো হাসোহবলোকশ্চ তয়োঃ কলয়া লেশেন ; পার্শ্বে উভয়তো
ভ্রমন্তী ব্যজনচামরে, ত এব রাজহংসৌ যস্মিন্ সঃ ; রজ্যমানঃ শোভাতি-
শয়ং নীয়মানঃ ॥

২২। ব্রহ্মেন্দ্রভ্রাক্ষা নায়কা মুখ্যা যেষাং তে ॥

২৩। হতরুচস্তিরস্কৃতপ্রভাঃ, সন্নজিহ্বা, গদগদবাচঃ, সসাধ্বসাঃ,
তন্নহিন্মা ক্ষুভিতচিত্তাঃ, উপতপুস্তষ্ট্ববুঃ ॥

২৪। যশ্র মহিমানং প্রতি তু অর্কাগেব বৃত্তির্যেষাম্, তেহপি যথামতি
গৃণন্তি স্ম অস্তবন্। কৃতঃ প্রকৃটীকৃতোহনুগ্রহার্থং বিগ্রহো যেন তম্ ;
যদ্বা, তেবামর্কাগবৃত্তিষে হেতুঃ—তে তু যশ্র মহি মহিমানঃ, বিভূতি-
মাত্ররূপা ইত্যর্থঃ ॥

২৫। তত্র তাবদক্ষস্তুতি প্রকারমাহ—দক্ষ ইতি। গৃহীতমর্হণসাদনো-
ত্তমং যেন তম্ ; উত্তমে পাত্রে আসনাচ্ছর্গণেষু সমর্পিতেষু প্রীত্যা সার্হণং
পাত্রং স্বয়মেব যেন গৃহীতমিত্যর্থঃ। যদ্বা, কথং প্রাপেদে ? গৃহীতমর্হণ-

सादनोत्तमं यथा भवति, तथा तद्गृहीत्वा प्रपेद इत्यर्थः ; गृहीत्वेति
पाठस्तु सूगमः । गृणन् स्तवन् प्रपेदे शरणं जगाम ॥

दक्षशक्तिस्सदश्लेष-भृशुब्रह्मेन्द्रयोषितः ।

श्वयश्च तथा सिद्धा यजमानौ च लोकपाः ॥ (२)

योगिब्रह्माग्निदेवाश्च स्तवन्ति जगदीश्वरम् ।

तथा गन्धर्वविद्याधुब्राह्मणाश्च पृथङ्मतेः ॥ (३)

२७ । ननु साक्षात् परमेश्वर एव रुद्रः, तस्य तु ब्रह्मपुत्रत्वेन जीवत्त्व-
मनुकरणमात्रम्, 'इत्त किमिति त्वया भेददृष्ट्याहसावबज्जात ?' इति मां भग-
वानाक्षेप्यतीत्याशङ्क्या प्रच्युतस्वरूपस्य जीवधर्मनाटां तत्रैव संगच्छते,
नाश्लेष्ट्याह—शुद्धमिति । स्वधामि स्वस्वरूपे तिष्ठन् भवान् शुद्धं चिन्मात्रं
चैतन्यमनः ; शुद्धत्वे हेतुः—उपरता नित्यनिरुता अखिला बुद्ध्यवस्था यस्यां ;
अत एकं भेदशून्यम् ; अतएवाभयम्, 'द्वितीयादौ भयं भवति' इति
श्रुतेः । जीवस्यापि वस्तुत एवस्तुतत्वात्तद्वैलक्षण्यार्थमुक्तम् । मायां प्रति-
विध्याभिभूय स्वतन्त्र एव सन्, तया मायया पुरुषत्वमनुमन्यानाट्युपेत्य तस्यां
मायायां तिष्ठन्नपरिशुद्ध इव रागादिमानिवासे ; रामकृष्णाद्यवतारेषु तथा
प्रतीयते भवानित्यर्थः । अत्रे त्वविद्योपाधयो मायाभिभूताः संसरन्ति,
अतस्त्वमेवेश्वरः, न रुद्रादय इति भावः । अतएव इमां भेददृष्टिं भगवान्
वारयिष्यति—'अहं ब्रह्मा च शर्वश्च जगतः कारणं परम्' इत्यादिना ॥

२१ । शक्तिजोहपि स्वस्थापराधं परिहरन्तः स्तवन्ति—भो अनजन !
उपाधिमलशून्य ! यद्यपि त्वमेव रुद्रादिदेवतारूपः, तथापि नन्दीश्वरशापात्
कर्मण्येव दुराग्रहधियः सन्तुस्तव तद्द्वं न विद्मः, किन्तु धर्मश्रापूर्वश्रोप-
लक्षणभूतं त्रिवृद्धयौप्रतिपाद्यमध्वराध्यं तव रूपमस्माभिर्ज्ज्ञातम् । कौदृशम् ?
यदर्थं यस्तु सिद्धये अधिदैव्यं देवताधिकरणे^२ अदो व्यवस्थाः अमूर्त्यवस्थाः ।

অত্র ইয়মেব দেবতা নাশ্চেত্যেবভূতা নিয়মা ইত্যর্থঃ ; যদ্বা, ব্যবস্থা
ইত্যাখ্যাতম্, অড়াগমাচ্চভাব আর্থঃ, যদর্থমদঃ ইদমিদ্ভাচ্চধিদৈবরূপং
বিশেষেণাস্থিতবানসীত্যর্থঃ ॥

২৮। সদশ্রাস্ত নিরীশ্বরে দক্ষাধ্বরে ধনলোভেন স্বপ্রবৃত্তিমহুচিন্ত্যা-
নুতপ্তা বিরক্তিমশাসানাঃ স্ববন্তি—হে শরণদ ! আশ্রয়প্রদ ! উৎপত্ত্য-
ধ্বনি সংসারমার্গে বর্ত্তমানোহজ্ঞানাং সার্থঃ সমূহস্তে পাদৌকস্বৎপাদরূপং
নিবাসং কদা যাস্ততি ? কথম্বুতে সংসারমার্গে ? অশরণে বিশ্রামস্থান-
শূণ্ডে ; উরুক্লেশা এব দুর্গমস্থানানি যস্মিন্ ; অন্তক এবোগ্রব্যালঃ,
তেনান্বিষ্টে লক্ষীকৃতে ; বিষয়রূপা মৃগতৃট মৃগতৃষ্ণিকা যস্মিন্ । আত্মা
অহঙ্কারাস্পদং শরীরং, মমত্বাস্পদং গেহঞ্চ, স এবোক্ৰভারো যশ্চ সঃ ।
দ্বন্দ্বানি সুখদুঃখাদীশ্চেব স্বভ্রাণি গর্ত্তা যস্মিন্ ; খলা এব মৃগা ব্যাঘ্রাদয়ঃ,
তেভ্যো ভয়ং যস্মিন্ ; শোক এব দাবাগ্নির্ঘস্মিন্ । কামেনোপসৃষ্টঃ পীড়িতঃ ॥

২৯। শ্রীকৃদ্রস্তু, পূর্ব্বং মম নিন্দা দুঃসহাসীং, ইদানীন্তু তাং ন গণয়া-
মীত্যাহ—তবেতি । আশিষা কামেনাসক্তৈনিক্ষামৈঃ ; রচিতধিয়মভি-
নিবেশিতচিত্তং মা মামবিছো বিঘ্নাহীনো লোকো যদি অপবিদ্ধং
জপতি, আচারদ্রষ্টং জল্পতি, তজ্জল্পনমহং ন গণয়ে । তত্র হেতুঃ—তব যঃ
পরোহনুগ্রহঃ, ত্বৎপরাণাং বা যোহনুগ্রহস্তেন ॥

৩০। ভৃগুস্ত, স্বভাবতস্তত্ত্বজ্ঞানহীনা জীবাঃ, অতোহজ্ঞানকৃতং মম
দুশ্চেষ্টিতং ক্ষমস্বেত্যাহ—যন্মায়য়েতি ; আত্মনাত্মনি শ্রিতমনুগতং তব
তত্ত্বং ন বিদন্তি ; প্রণতানাং বা বন্ধুশ্চ ॥

৩১। ব্রহ্মাদয়ো ন বিদন্তীতি ভৃগুণোক্তে তদসহমানো ব্রহ্মা তত্ত্ব-
জ্ঞানমাবিকুর্নিবাহ—নৈতদিতি । পদার্থভেদগ্রাহকৈরিন্দ্রিয়ৈঃ, গুণশ্চ
ইন্দ্রিয়শ্চ ; যদ্বা, জ্ঞানার্থয়োঃ কারণশ্চ সত্ত্বাদেঃ, অতএব অসতো মায়া-
ময়াদ্ব্যতিরিক্তো ভবান্ ॥

३२ । इन्द्रस्तु, इन्द्रियविषयः सर्वोऽपि मिथ्येति ब्रह्मणोक्तमसहमानि
आह—इदं तव वपुरप्युपपन्नमेव, न तु प्रपञ्चवदनिर्बचनीयतयाह्युपपन्नम् ;
सुराणां विद्विषः क्षपयन्तीति, तथा तैत्तिरीयैरुपलक्षितम् ॥

३३ । ऋद्धिजां पद्भ्याः स्तुवन्ति—यज्जोहयं तव यजनाय त्वां यष्टुं
केन ब्रह्मणा पूर्वं सृष्टः । हे यज्जान् ! तं नो यज्जं नलिनकात्या दृशा
नेत्रेण पुनैहि पवित्रं कुरु । कथञ्चतं यज्जम् ? शवाः शेरते यस्मिन्निति
शवशयनं श्मशानम्, तद्वदाभा प्रतीतिर्यश्च, स चासौ शान्तमेधश्चापरतोऽ-
सवः ; मेधशक्तेन पशुहिंसाह्यांसवो लक्ष्यते ; शवमुदकम्, तत्र शेते
इति तथा पदम्, तन्नाभेति सन्बोधनं वा ॥

३४ । ऋषयस्तु, कर्माण्यनुतिष्ठन्तुत्तुपुण्येन तत्फलं च युज्यन्ते ।
भगवति तु तदभावमालक्ष्य विस्मिताः स्तुवन्ति । अनन्वितमदघटमानम्, यद्-
यस्मादात्मना स्वयं कर्माचरसि अनुतिष्ठसि, न ह्यज्यसे लिप्यसे ; यतश्चात्रे
विभूतये सम्पदे ईश्वरीं लक्ष्मीमुपसेदुर्भेजुः ; यद्वा, यत इति 'सार्कविभक्ति-
कस्तसिः', यामित्यर्थः । भवांस्तु स्वयमेवानुवर्तमानां तां न मन्त्रते,
नाद्रियते ॥

३५ । सिद्धास्तु, त्वंकथामृतमभिनन्दन्तुः^२ स्तुवन्ति । अयं नोऽस्माकं
मनोगजस्तुत्कथैव मृष्टं शुद्धं पीयूषं तन्मयी या नदी, तन्नामवगाढः प्रविष्टः,
दावाग्निबुलां संसारतापं न स्मरति स्म, न च ततो निर्गच्छति । ब्रह्म-
सम्पन्नवद् ब्रह्मैक्यं प्राप्तुं इव ॥

३६ । यजमानौ दक्षपत्नीं स्तोति—ते स्वागतं भद्रमागमनं जातम् ।
हे अधीश ! यथा शिरसा हानः कवकमात्रः पुरुषोऽहं कुर्यात् कुर्यात् कुर्यात्
शोभनैरपि न शोभते, तथा त्वां विना केवलं प्रयाजाद्यहं कुर्यात् न
शोभते ; अतो नः श्रिया सह त्रायस्व ह्यहं कुर्यात् कुर्यात् कुर्यात् ॥

৩৭। লোকপালাস্বীধরাভিমানাক্রতা ভগবতস্তত্ত্বমপশুস্ত উচুঃ। দৃষ্টঃ
কিম্? ন দৃষ্ট ইত্যর্থঃ। কুতঃ? অসদগ্রহেঃ, পুংস্বমাবিষ্টলিঙ্গত্বাৎ,
অসৎপ্রকাশকরূপাভিদৃগ্ ভিরিন্দ্রিয়ৈঃ। অয়ং ভাবঃ—শুদ্ধচিত্তানাং ত্বৎ
শুদ্ধসত্ত্বমূর্ত্তিভাসি, অস্মাকন্তু বহিস্মুখেন্দ্রিয়ানাং পঞ্চভূতোপলক্ষিতো
জীববিশেষ ইবাবভাসি, অতস্ত্বমস্মদাদীনামিন্দ্রিয়গোচরো ন ভবসি,
ধিগস্মজ্জীবিতমিতি ॥

৩৮—৩৯। যোগেশ্বরাস্বভেদেন ভজতামনুগ্রহভাক্ত্বং মন্তমানাঃ, স্বামি-
ভৃত্যভাবেন ভজতামপ্যানুগ্রহং প্রার্থয়মানাঃ স্তবন্তি—প্রের্যানিতি স্বাভ্যাম্।
বিশ্বাত্মনি পরব্রহ্মণি ত্বয়ি য আত্মনঃ পৃথক্ভুং নেক্ষেত, অমৃতঃ অমুস্মা-
দনৃত্তে প্রেষ্ঠো নাস্তি; আত্মনো জীবান্ পৃথঙ্নেক্ষেতেতি বা। হে
বৎসল! ভক্তপ্রিয়! অননুবৃত্ত্যাব্যভিচারিণ্যা ভক্ত্যা ভজতোহনু-
গ্রহাণেত্যর্থঃ ॥ (৩৯) অব্যভিচারিণী ভক্তিঃ কথং শ্রাং? ভজনীয়ানাং
বহুত্বাদিত্যাশঙ্ক্যাহঃ—জগতামুদ্ভবাদিষু নিমিত্তেষু দৈবতো জীবাদৃষ্টাদ-
বহুধা ভিद्यমানা গুণা যশ্রাস্তয়া স্বমায়য়াত্মনি স্বস্বরূপে রচিতা ব্রহ্মাদি-
ভেদমতির্যেন তস্মৈ; স্বসংস্থয়া কেবলস্বরূপাবস্থানেন চ বিনিবর্ত্তিতো
ভেদভ্রমো গুণাশ্চ তদ্বৈতব আত্মনি যেন, তস্মৈ ॥

৪০। শব্দব্রহ্ম স্তোতি—নমস্ত ইতি। শ্রিতং স্বীকৃতং সত্ত্বং যেন,
অতো ধর্ম্মাদিফলপ্রসবিত্রে। ননু সত্ত্বগুণত্বং নিগুণত্বকৈকশ্চ কথ-
মিত্যাশঙ্ক্যাহ—যশ্র কাষ্ঠাঃ তত্ত্বং নাহং বেদ্বি, অপরে রুদ্রাদয়শ্চ ন
বিদ্বঃ, তস্মৈ ॥

৪১। অগ্নিস্ত যজ্ঞমূর্ত্তিং প্রণমতি—যশ্র তেজসা সৃষ্টু স মিদ্বং প্রাদীপুং
তেজো যশ্র, সোহহং প্রশস্তাধ্বরে হবির্বহামি; তং যজিয়ং যজায় হিতং
পালকম্, যজ্ঞং যজ্ঞমূর্ত্তিম্। পঞ্চবিধত্বমৈতরেয়কে উক্তম্—‘স এব যজ্ঞঃ
পঞ্চবিধোহগ্নিহোত্রং দশপৌর্ণমাসৌ চাতুর্মাশ্রানি পশুঃ সোমঃ’ ইতি।

পঞ্চাভির্ষজুর্ভির্ষজ্জমনৈঃ স্বিষ্টং সুপূজিতম্ ; তথা চ শ্রুতিঃ—‘আশ্রাবয়েতি চতুরক্ষরম্, অস্ত শ্রৌষড়িতি চতুরক্ষরম্, যজে ইতি দ্ব্যক্ষরম্, যে যজামহ ইতি পঞ্চাক্ষরম্, দ্ব্যক্ষরো বযট্কারঃ’ ইতি । স্মৃতিশ্চ—‘চতুর্ভিঃ চতুর্ভিঃ দ্বাভ্যাং পঞ্চাভিরেব চ । হুয়তে চ পুনর্দ্বাভ্যাং স মে বিষ্ণুঃ প্রসীদতু ॥’ ইতি ॥

৪২ । দেবাস্ত, সত্যং বয়মপি দেবাঃ, তথাপি জগদাশ্রয়স্যম্বেব, নাশ্চঃ কশ্চিদিত্যাহঃ—পুরেতি । কল্পাপায়ে প্রলয়ে বিকৃতং কার্যজাতমুদরীকৃত্য সংহত্য ত্বমেবাশ্চঃ পুমান্নরগেন্দ্র এবাধিকং শয়নং শয্যা তস্মিন্ শেষে, শয়নং করোষি । সিদ্ধৈর্জনলোকাদিবাসিভির্বিমুশিতা বিচিন্তিতা ‘গধ্যাত্মপদবী জ্ঞানমার্গো যশ্চ, স এব ত্বম্, য ইদানীমক্লেঃ পথি চরসি, প্রত্যক্ষোহসি ; অবসি রক্ষসি ॥

৪৩ । গন্ধর্বাঙ্গরসস্ত, বয়ং ভিয়া কেবলং সর্বানপি পরমেশ্বরত্বে নোপশ্লোকয়ামঃ, ত্বমেব তু পরমেশ্বরোহন্তে তু ত্বদংশা এবেত্যাহঃ—অংশাংশা ইতি । হে বিভূমন্ ! মহত্তম ! ক্রীড়াভাণ্ডং ক্রীড়োপকরণং বিশ্বং ব্রহ্মাণ্ডং যশ্চ, তস্মৈ তে নমনং কুর্শ্বঃ ॥

৪৪ । বিদ্যাধরাস্ত, কেবলং বিদ্যাভিঃ সম্পদঃ প্রাপ্যন্তে, অহঙ্কারাদিব্যামোহনিবৃত্তিস্ত ত্বংকথাশ্রবণং বিনা নাস্তীত্যাহঃ—অর্থং পুরুষার্থসাধনং কলেবরমভিপণ্ড প্রাপ্য তন্মায়য়াম্মিন্ মমেত্যাহমিতি চাভিমানং কৃত্বেমমাত্মমেহং যুগ্মংকথামৃতনিষেবক উচ্চৈর্ব্যুদশ্চেৎ পরিত্যজেৎ, নাশ্চঃ । নহু স্বেঃ পুত্রাদিভিরধিক্ষিপ্তো ছঃখিতঃ সন্ পরিত্যজেদেব । নেত্যাহঃ—ক্ষিপ্তোহপি ছুর্নতিঃ, অসৎসু বিষয়েষেব লালসা তৃষ্ণা যশ্চ সঃ ॥

৪৫—৪৭ । ব্রাহ্মণাঃ স্তবন্তি—ত্বমিতি ত্রিভিঃ ; সদশ্চাশ্চ ঋত্বিজশ্চ ॥ (৪৬) গাং পৃথ্বীং রসায়ী রসাতলাদদংষ্ট্রয়া বুজ্জহর্থ বিশেষেণোদ্ধতবানসি, যোগিভিঃ স্তূয়মানঃ । হে ত্রয়ীগাত্র ! বেদমূর্ত্তে ! যজ্ঞো যাগঃ সযূপঃ, তদ্বিশেষঃ ক্রতুস্তদ্রূপী, যজ্ঞসঙ্কল্পরূপ ইতি বা, যজ্ঞঃ ক্রতুঃ কৰ্ম্ম যশ্চেতি বা ॥

(৪৭) স ত্বমস্মাকং ত্বদর্শনমাকাঙ্ক্ষতাং প্রসীদাস্মদ্বজ্জমপ্যুদ্বরেত্যর্থঃ ।
ন চাশক্যং তবৈতৎ, যতস্তব নাস্মি কীর্ত্যমান এব যজ্জবিদ্যাঃ ক্ষয়ং যাস্তি,
এবং প্রভাবো যস্ত, তস্মৈ নমঃ ॥

৪৮ । ইত্যনেন প্রকারেণ সর্বৈঃ কীর্ত্যামানে, হে ভদ্র ! বিহুর !
সংনিগ্ধে প্রবর্তয়ামাস ॥

৪৯ । সর্বাঙ্ঘতয়া সর্বভাগভোক্তাপি ভগবান্ নিজানন্দতৃপ্তোহপি
স্বেন ভাগেন ত্রিকপালপুরোডাশেন প্রীয়মাণ ইব দক্ষমাভাষ্য সম্বোধ্য
বভাষে ॥

৫০ । যোহহং জগতঃ কারণমাত্মা চেশ্বরশ্চ, উপদ্রষ্টা সাক্ষী চ,
স্বয়ং প্রকাশশ্চ, নিরুপাধিশ্চ, স এব ব্রহ্মা চ শর্কশ্চেত্যম্বয়ঃ ॥

৫১ । কুত ইত্যত আহ—অহমেবাত্মমায়ামধিষ্ঠায় জগৎসৃষ্ট্যাদি কুর্ষ্বন্
স চ, স চ, স চ সন্, সর্বশক্তিক্রিয়োচিতাং সংজ্ঞাং ধারয়ামি ॥

৫২ । তস্মিন্ কেবলে অদ্বিতীয়ে সমানাসমানজাতীয়ভেদরহিতে
ব্রহ্মণি ময়ি ব্রহ্মরূদ্রৌ ভূতানি চ ভেদেনাজ্জঃ পশুতীত্যর্থঃ ॥

৫৩ । বিদ্বাস্তু ভেদং ন পশুতীতি সদৃষ্টান্তমাহ—যথেনি ॥

৫৪ । তস্মাদেবমৈক্যং পশুন্ কৃতার্থো ভবতীত্যাহ—ত্রয়াণামেকো
ভাবঃ স্বরূপং যেষাম্ ॥

৫৫ । স্বেন ক্রতুনা ত্রিকপালেষ্ট্যা ; উভয়তোহঙ্গৈঃ প্রধানেন চ ॥

৫৬ স্বেন ভাগেন যজ্জাবশিষ্টেন ; উদবশ্রুতে সমাপ্যতেহনেনেত্যুদ-
বসানম্, তেন কৰ্ম্মণা সোমপানিতরানপ্যুপাধাবদিত্যনুষ্কং ; ততশ্চ
উদবশ্রু কৰ্ম্ম সমাপ্যাবভূথরূপং যথা ভবতি, তথা স্নাতবান্ ॥

৫৭ । স্বেনৈবানুভাবেনাবাপ্তরাধসে প্রাপ্তসিদ্ধয়ে, তস্মা অপি ॥

৫৯ । আবৃঙ্ক্তে ভজতে স্ম ; অনন্তভাবানামেকৈব গতির্যন্তম্ ;
প্রলয়কালে স্তপ্তা শক্তিরীধরমিব ॥

७०। बृहस्पतेः शिष्यान्ने मया श्रुतम् ॥

७१। परं पवित्रं य आकर्ण्य तथानुकूर्तयेत्, स आत्मानः
परश्राप्यश्च संसारव्यासनं सर्वदा धुनोति ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायां चतुर्थस्कन्धे

सप्तमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अष्टमोऽध्यायः

दक्षकन्यायै प्राप्ता दक्षयज्ञकथोदिता ।

मनुपुत्रायै प्राप्ता क्ष्वचर्याथ पक्षभिः ॥ (१)

अष्टमे गुरुदारोक्ति-रोषमत्सरतः पुरात् ।

निर्गतेन क्ष्वेनाह तपसा तोषणं हरेः ॥ (२)

१। एवं तावन्ननुकन्यायै योज्यैव मरीच्यादीनां ब्रह्मपुत्राणां वंशा
वर्णिताः, अत्रावशिष्टं किञ्चिदाह—सनकाद्या इति । नावसन्नाश्रिताः ;
उर्द्धरेतसो नैष्टिकाः, अतस्तेषां वंशो नास्ति ॥

२—५। अधर्मोऽपि ब्रह्मपुत्रः, तस्य वंशमाह—मृषेति चतुर्भिः ।

दन्तः परप्रतारणम्, माया तदुचिता चेष्टा, तयोः सोदरयोरपि दाम्पत्य-
मधर्म्यांशतया ; एवमुपर्याप्यप्रजाः अपुत्राः निर्धातिः ; तन्निधुनम् ॥

(३) निरुक्तिः शठता ; यद्वाभ्यां कलिः, तस्य स्वसा दुरुक्तिश्चेत्यर्थः ॥

(४) यातना तीव्रवेदना ॥ (५) प्रतिसर्गोऽहनुसर्ग एव ; यद्वा,

प्रतिसर्गः प्रलयः, अधर्मस्य प्रलयहेतुत्वात् प्रतिसर्गत्वम् । एतत् एतदन्त-
मधर्मवंशम् ; पुण्यमिति वर्ज्जनद्वारा पुण्यहेतुत्वात् ॥

৬। মনোঃ পুত্রবংশম্ ; হরেরংশো ব্রহ্মা, তস্তাংশাং দেহাঙ্কাং
জন্ম যশ্চ ॥

৭। জগতো রক্ষায়াং স্থিতৌ ॥

৮। সুনীতিঃ সুরুচিশ্চ জায়ে ; তয়োর্মধ্যে ইতরা সুনীতিঃ ॥

৯। তয়োঃ প্রিয়াপ্রিয়ত্বে প্রপঞ্চয়ন্ ক্রবচরিতমাহ পঞ্চভিরধ্যায়ৈঃ ।

সুরুচেঃ পুত্রমুত্তমসংজ্ঞং লালয়ন্ ॥

১০। তথা অঙ্কারোহণং চিকীর্ষমাণম্ ॥

১১—১৩। গর্কোক্তিমেবাহ—নেতি ত্রিভিঃ । নৃপতের্ধিক্ষ্যমানং
নৃপাত্মজোহপি ভবান্ নারোচুর্মহতি ॥ (১৩) পুরুষমীশ্বরম্ ॥

১৪। মিশস্তং পশুস্তম্ ; সন্নবাচং কুঞ্জিতবাচম্, স্ত্রীভয়াৎ ॥

১৫। উত্থারোপ্য ; অন্তঃপুরজনমুখাং শ্রুত্বা ॥

১৬। শোক এব দাবাগ্নিস্তেন, দাবাগ্নিগতা লতেব স্থিতা সা বালা
বিললাপ বিলাপং চকার ॥

১৭। বৃজিনশ্চ ছুঃখশ্চ ; অমঙ্গলমপরাধং পরেষু মা মংস্থাঃ, যদ্-
যতঃ পরেভ্যো যো ছুঃখং দদাতি, স স্বদত্তমেব ছুঃখং ভুঙ্ক্তে ॥

১৮। ছুর্ভগয়া ময়োদরে গৃহীতঃ, তস্তা এব স্তগ্নেন বৃদ্ধশ্চ ; ছুর্ভগত্ব-
মেবাহ—যাং মামিডম্পতিভূপতিভার্যোতি বোচুং স্বীকর্তুং বিলজ্জতে,
বাশকাদ্দাসীত্যপি ॥

১৯। পিতৃভার্য্যাভেন মাত্রা সমা মাতুঃ সপত্নী, তয়াপি যত্নে
'তপসারাধ্য পুরুষম্' ইত্যাদি, তদাতিষ্ঠ কুরু, অধ্যাসনং যদিচ্ছসি ॥

২০। পরিচর্য্য নিষেব্য, বিশ্বশ্চ বিভাবনায় পালনায় আত্ম স্বীকৃত্য
গুণাভিপত্তিঃ সত্ত্বগুণাধিষ্ঠানং যেন, তশ্চ ; জিত আত্মা মনঃ শ্বসনঃ প্রাণশ্চ
যৈস্তৈরভিবন্দ্যম্ ॥

২১। একমত্যা—সর্কাস্তর্যামিদৃষ্ট্যা ॥

२२ । मृग्या पदाङ्गयोः पद्वृत्तिर्मार्गो यश्च, तमेवाश्रय शरणं ब्रज ; ततो भजश्च ; नाग्रस्मिन् भावो यश्च तस्मिन् ; निजधर्मैर्भाविते शोधिते ॥

२३ । तमेवेत्यनेन सूचितं सर्वोत्तमत्वं प्रपद्यति—नाग्रमिति । हस्तं गृहीतं दीपवत् पद्मं यथा ; 'इतरैर्ब्रह्मादिभिः ॥

२४ । संजलितं विलापम्, ततोहर्षश्चागमो यस्मात्, तथाभूतं वचश्चाकर्ण्य ॥

२५ । 'विस्मितः' इत्युक्तम्, तदेवाह—अहो तेजः प्रभावः ॥

२६ । विकले मानापमानविवेके सत्यपि भिन्ना न सन्ति, किन्तु मोहकलिता एव त इत्यर्थः । कृतः ? यत् सूत्रं दुःखं वा तन्निजकर्म-भिरेव भवति यतः ॥

२७—३४ । उपशमोपदेशेन निवर्तयति—परितुष्टेदिति षड्भिः । ईश्वरगतिं वीक्ष्य, ईश्वरानुकुल्यां विना नोद्यमाः फलहेतव इति ज्ञात्वा परितुष्टेत्, सन्तोषमेव कुर्यात् ॥ (३०—३१) दुःखरश्च तवायमुद्यम इत्याह—अथेति द्वाभ्याम् ; यश्च प्रसादमवरोकुं प्राप्नुमिच्छसि ; निःसङ्गेन तीरयोगयुक्तेन समाधिना मृगयन्तोऽपि यश्च पदवीं मार्गं न विदुः, स देवो ह्यराराध्य इति पूर्वैर्गैवान्वयः ॥ (३२) श्रेयसां काले वृद्धत्वे ॥ (३३) सूत्रद्वयोरमध्ये सूत्रे सति पुण्यां क्लियते, दुःखे सति पापं क्लियत इत्याद्यानं तोषयन्, तमसः पारं मोक्षं प्राप्नोति ॥

३४ । किञ्च, गुणैरधिकान् पुंस इति ल्यब्लोपे पक्षमी । तं दृष्ट्वा प्रीतिं कुर्यात्, न त्वस्यामित्यर्थः । अनुक्रोशं कृपां लिप्सेत्, न तु तिरस्कारम् ; समानां मैत्रीम्, न तु स्पर्द्धाम् ॥

३५ । क्वात्रं स्वभावं प्राप्तवतः, अतएवाविनीतश्च हर्षाक्यवार्णैर्भिन्ने हृदि न श्रयते, न तिष्ठति ॥

৩৭ । অগ্নৈরনধিষ্ঠিতং ত্রিভুবনে উৎকৃষ্টং পদং জেতুমিচ্ছোর্মে, সাধু-
বত্স' মার্গং ক্রহি ॥

৩৮ । অক্ষজ ইতি পাঠে উৎসঙ্গাজ্জাতো যো নারদঃ, স ভবান্ ।
তত্র লিঙ্গম্—বীণাং বিলুদন্ বাদয়ন্ হিতায়াটতি ॥

৪০ । নিঃশ্রেয়সশ্চ অভিপ্রেতার্থশ্চ পন্থাঃ । কোহসাসিত্যত আহ—
ভগবান্ বাসুদেব এব, অতন্তং ভজ ॥

৪২ । মধুবনাখ্যং যমুনায়াস্তটং গচ্ছ । যত্র মধুবনে ॥

৪৩ । অধ্যয়নাশ্চভাবেহপি আত্মন উচিতানি যোগ্যানি দেবতানম-
স্কারাদীনি কৃত্বৈতি যমনিয়মা উক্তাঃ । আসনকল্পনঞ্চ কুশাদিভিঃ স্বস্তিকা-
দিভিঃ ॥

৪৪—৪৯ । প্রাণেন্দ্রিয়মনসাং মলং চাঞ্চল্যং ব্যুদশ্চেতি, প্রাণায়াম-
প্রত্যাহারৌ । ধারণামাহ—অভিধ্যায়েদিত্যাদিষড়্ভিঃ । গুরুণা ধীরেণ
মনসা ; গুরুং শ্রীহরিম্ ॥ (৪৫) সুরেষু সূন্দরম্ ॥ (৪৬) রমণীয়া-
গুহ্মানি যশ্চ । ওষ্ঠশ্চ ঈক্ষণা ঈক্ষণঞ্চ ওষ্ঠেক্ষণে, অরুণে ওষ্ঠেক্ষণে ধারণতীতি
তথা তম্ , অরুণমোষ্ঠমীক্ষম্ণঞ্চাধারণতীতি বা । নৃম্ণং সুখকরম্ ; যদ্বা,
নৃম্ণং ধনম্, সর্বপুরুষার্থনিধিমিত্যর্থঃ ॥ (৪৭) পুরুষং পুরুষলক্ষণ-
যুক্তম্ ॥ (৪৮) কৌস্তভশ্চাভরণং গ্রীবা যশ্চ ॥ (৪৯) কাঞ্চীকলাপেন
পর্যাস্তং পরিবেষ্টিতম্ ; মনোনয়নয়োর্বন্ধনং হর্ষকরম্ ॥

৫০ । হৃৎপদ্মকর্ণিকায়া ধিষ্ণাং মধ্যস্থানম্, তদাক্রম্য সমর্চতামাত্মনি
মনসি স্থিতম্ ॥

৫১ । ধ্যানমাহ—স্বয়মানমিতি । নিয়তেন প্রাপ্তুক্তয়া ধারণয়া
সুস্থিরেণ, অতএব একভূতেন একাগ্রেণ । ধারণোক্তানি বিশেষণানি
ধ্যানেহপি দ্রষ্টব্যানি ; যদ্বা, যথোক্তমাত্রমেব । তদুক্তমেবাদশঙ্ক্বে—
'নাশ্চানি চিন্তয়েদুয়ঃ সুশ্রিতং ভাবয়েনুখম্' ইতি ॥

५२ । समाधिमाह—एवमिति । तूर्णं शीघ्रं सम्पन्नं सत् ॥

५३ । जपो मन्त्रः ॥

५५ । द्रव्याण्येवाह—सलिलैरिति । शैस्तुर्दूर्क्षाङ्कुरैः, वनेरेवांशुकै-
दूर्ज्जङ्गगादिभिः ॥

५६—५८ । पूजाया अधिष्ठानमाह—लक्षा सम्पाद्य, द्रव्यमयीं शिला-
दिभिर्निष्प्रिताम, अर्क्षां प्रतिमाम् । पूजासादङ्ग्याहेतूनाह सार्द्धाभ्याम्—
आहुताग्ना धृतचित्तः । मितं वग्नं दुङ्क्ते इति तथा ॥ (५९) यत्
करिष्यतीति, तदानीमवतारप्रार्चुर्घ्याभावात् ॥ (६०) पूर्वसेविताः सेवनं
कारिताः, कार्यत्वेन विहिता इत्यर्थः । मन्त्रहृदयेन द्वादशाक्षरेण ॥

५९—६० । एवमुक्तरौत्या मनोगतं यथा भवति, तथा कायादिभि-
र्भक्तिमत्या परिचर्याया परिचर्यामाणः धर्मार्थकामेषु यदभिमतम्, तत् श्रेयो
दिशतीति द्वयोरन्वयः ॥

६१ । विरक्तः सन् भजेत् । किमर्थम् ? विमुक्तये ॥

६२ । हरेश्चरणाभ्यां चर्चितं मण्डितम् ॥

६३ । अहितं संकृत्य समर्पितमर्हणमर्घ्यादिसुदृश्यैः ॥

६४ । किं वा न रिष्यते, न नष्टतीति सवितर्कः प्रश्नः ॥

६५ । मात्रा सह निर्वासित इति तत्रा अप्यानादृतत्वात् ॥

६६ । मास्य अदन्ति, किं स्वित् न खादन्तीत्यर्थः ॥

६७ । देवेन श्रीहरिणा गुप्तमाग्नसां कृत्वा रक्षितम् । यस्तु यशो
जगत् प्रारुङ्क्ते व्याप्नोति ॥

६८ । विपुलयन्—विस्तारयन् ॥

११ । ऋषो मधुवने किमकरोदित्यपेक्षायामाह—तत्रेत्यादिना ।
अभिषिक्तः स्नातः । यज्ञां प्राप्नुस्ताम् ॥

৭২। কপিথানি বদরাণি চ অশনং যশ্চ, আত্মবৃত্তির্দেহস্থিতিঃ, তদমু-
সারেণ ॥

৭৪। তৃতীয়ঞ্চ আনয়ন্ ঈষদিব নয়ন্, উপাধাবদিত্যনয়ঃ ॥

৭৫—৭৬। প্রতিমাসমাহারসঙ্কোচং তপোহতিরেকঞ্চ কৃতবানিত্যর্থঃ ॥

৭৭। ভূতানি শব্দাদানি, ইন্দ্রিয়াণি চ আশেরতে যস্মিন্ তন্মন আকৃষ্য
ব্রহ্ম ধ্যায়ন্ ॥

৭৮। ধারয়মাণশ্চ সতস্তশ্চ তেজঃ সোঢ়ুমশকুবন্তঃ কম্পিতাঃ ॥

৭৯। তশ্চাস্মুঠেন নিপীড়িতা আক্রান্তা সতী মহী তত্র তদা অর্দ্ধং
ননাম। সমেহংশকেহর্দ্ধশব্দশ্চ নপুংসকত্বাৎ, অংশাংশিনোরভেদাচ্চ এবং
সামানাধিকরণ্যম্। ইভেদ্রেণাধিষ্ঠিতা তরী নোর্যথা পদে পদে সব্যতো
দক্ষিণতশ্চ নমতি তদ্বৎ ॥

৮০। অগ্নদপ্যাশচর্ঘ্যমাহ—তস্মিন্ ক্রবে বিশ্বং বিশ্বাত্মকং বিষ্ণু-
মাগ্ননঃ সকাশাদনগ্নয়া ধিয়া আত্মাভেদদৃষ্ট্যা অভিধ্যায়তি সতি। কিং
কৃত্বা? অস্মৎ প্রাণং তদদ্বারঞ্চ নিরুধ্য। বিশ্বমাগ্ননি একীকৃত্য স্বপ্রাণ-
নিরোধে ক্রতে বিশ্বশ্চ প্রাণনিরোধো জাত ইতি ভাবঃ ॥

৮১। এবং প্রাণনিরোধং কদাচিদপি ন বিদ্বঃ। অখিলসত্ত্বধাম্নঃ
সর্ব্বপ্রাণিশরীরশ্চ। তৎ তস্মাৎ, বৃজিনাৎ ক্লেশাৎ ॥

৮২। যতো বালাৎ। কোহসৌ বালঃ, কথঞ্চ তস্মাৎ প্রাণনিরোধ?
ইত্যত আহ—উত্তানপাদশ্চ পুত্রো ময়ি বিশ্বরূপে সঙ্গতাত্মা ঐক্যং প্রাপ্তো
বর্ত্তত ইতি ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ চতুর্থস্কন্ধে

অষ্টমোহধ্যায়ঃ ॥ ৮ ॥

नवमोऽध्यायः

नवमे तु हरिं सुखा लब्ध्वा तस्माद्हरान् ऋषवः ।

प्रत्यागत्याकरोद्भ्राज्यां पित्रा दत्तमितीर्यते ॥ (१)

१ । एवं भगवद्वाक्येन गतभयाः ॥

२ । स वै ऋषो योगश्च विपाकेन दाटेऽन तीव्रया निश्चलया ।
गरुडाधिकरुचं पुरः स्थितमपि यदास्तदृष्टिद्वादसौ नापश्रुत्, तदा भगवतै-
वास्तुःसुः रूपमाकृष्टम्, अतस्त्रिरोहितमुपलक्ष्य व्यथितः सन् । तदवसुः
याद्गन्तुःस्फुरितं तादृशम् ॥

३ । आगतसाध्वसः जातसम्पदः । विनमय्यानतं कृत्वा । सम्प-
मेवाह—दृग्भ्यां प्रपिबन्निव पशुन्नवन्दत । आश्वेन चूषन्निवावन्दत,
भुजाभ्यामाल्निवन्निवावन्दतेत्यर्थः ॥

४ । विवक्षन्तं तद्गुणान् वक्तुमिच्छन्तम्, अतस्त्रिदं सुत्याद्यजानन्तम्,
अश्च ऋवश्च सर्वश्च च ह्यवस्थितत्वात् ज्ञात्वा । वक्ष्मयेन वेदाङ्गकेन शब्देन ॥

५ । भगवता प्रतिपादितां गिरं प्रतिपद्येति शेषः । प्रतिपद्य-
तामिति पाठे तां वेदाङ्गिकाम् । परिक्षातः पराङ्गनोरौखरजौवयोर्निर्णयो
येन सः, अतएव भक्त्या भावः प्रेमा यश्च । असत्वरं धैर्येण । परितः
श्रुतं विख्यातम्, उरुश्रवः कीर्तिर्व्यश्च तम् । ऋषोः क्वितिः स्थानं यश्चेति
भाविनिर्देशः ॥

६ । क्षिप्रानुग्रहसंप्राप्त-वागाद्यद्भुतवृत्तिभिः ।

द्वादशादित्यसंकाशैः श्लोऽकरोत्सौन्दरिं ऋषवः ॥ (२)

यो मे प्रसूप्तां लीनां वाचम्, अत्रांश्च प्राणानिन्द्रियाणि स्वध्याया
चिच्छक्त्या सञ्जीवयति ; यतः —अखिलाश्चस्फुरादिज्ज्ञानक्रियाशक्तौर्धारयतीति
तथा, पुरुषाय अन्तर्धामिणे ॥

१। ननु वागादौन्द्रियशक्तिधरा बह्यादयः प्रसिद्धाः, नाहमित्यत आह—एक इति । अनुविशु पुरुषोहत्तुर्व्यामौ त्वमेक एव । तश्चा मायाया असद्वृत्तेषु ईन्द्रियादिषु स्थितः सन् तत्तद्देवतारूपो नानेव भासि, न तु त्वद्वातिरेकेण ज्ञानक्रियाशक्तिधरः कश्चिदस्तीत्यर्थः ॥

८। अपि च किं वक्तव्यम्, बह्यादयो ज्ञानादिशक्तिधरा न भवन्तीति, यस्मात् ब्रह्मणोऽपि ज्ञानं त्वदधीनमेवेत्याह—त्वदन्तरा वयुनया ज्ञानेन, भवन्तं शरणं प्रपन्नो ब्रह्मा ईदं विश्वमचष्ट अपश्यं । कथम् ? सुप्तः पुरुषः प्रबुद्धः सन् यथा पश्यति तद्वत् । अतः—आपवर्ग्या मुक्ताः, तेषामपि शरणम् । कृतविदा सर्वेन्द्रियजीवनेन तत्कृतमुपकारं जानता कथं विश्वर्याते ? एवञ्च तं त्वामभजन्तः कृतवन्ता इत्यर्थः ॥

९। ये च मादृशाः कामाद्यर्थं भजन्ति, तेऽपि मृता इत्याह— नूनमिति । भवाप्यायो जन्ममरणे, तद्विमोक्षहेतुं त्वाम्, अग्रहेतोः कामाद्यर्थं ये भजन्ति, ते नूनं विमृष्टमतयो वक्षितचित्ताः; यतस्ते कलत्ररुं त्वामर्चन्ति, ततः कुणपतुल्येन देहेनोपभोगां सुखमिच्छन्ति । न चेच्छा- योर्ग्यां तदित्याह—यं स्पर्शजं विषयसम्बन्धजत्वं सुखम्, तन्नरकेऽपि भवति ॥

१०। ननु स्वर्गादिसुखं सकाटैः प्राप्याते, निष्कामभजने च तन्न श्रादित्यत आह—येति, स्वमहिमनि निजानन्दरूपेऽपि मा भूत्, न भवती- त्यर्थः । अन्तकश्रासिना कालेन लूलितां थण्डितां, विमानां पततां सा नास्तीति, किमु वक्तव्यम् ॥

११। अतस्ते कथाश्रवणाय संसङ्गं देहीत्याह—भक्तिं त्वयि प्रव- हतां सातत्येन कुर्वताम् । ननु मोक्षं किं न याचसे ? अत आह— येन महत्प्रसङ्गेन अङ्गसा अयत्नत एव उरूणि व्यसनानि यस्मिन् तम्, नेष्ट्ये पारं गमिष्यामि ; भवद्वृत्तकथैवामृतम्, तस्य पानेन मत्तः सन् ॥

१२ । कथामृतपानञ्च मादकत्वमाह—तेहृत्तितरां प्रियमपि मर्त्यां
देहं न स्मरन्ति, तन्नानुसन्दधते; ये च सूतादयोहृदो मर्त्यामनु सन्धका-
स्तानपि । के ते न स्मरन्ति ? ये कृतप्रसङ्गाः ; केभू ? भवदीयपदारविन्द-
सौगन्धो लूकं हृदयं येषां तेषु । तू-शब्देनाशेषां केवलयोगादि-
निष्ठानां देहाद्युत्थितानिबृत्तिं दर्शयति ॥

१३ । नष्टेवञ्च द्वं विद्वानपि किमित्युत्थितानं वहसि ? अत आह—
तिर्य्यागादिभिः परिचितं व्याप्तम् ; सन्तोहसन्तुश्च विशेषा यश्च ; महदादीशु-
नेकानि कारणानि यश्च । हे परम ! अज ! ईदं ते^२ सुविष्टं विराड्-
रूपं केवलं वेद्मि, अतः परमीश्वरस्वरूपं न वेद्मि ; यत्र बादः शब्द-
व्यापारो नास्ति, तद्ब्रह्मस्वरूपञ्च न वेद्मि ; अतोहृत्थितानो न निवर्तत
इति भावः ॥

१४ । तदेवञ्च भगवदनुकम्पया रूपद्वयं ज्ञात्वेश्वरस्वरूपमनुवर्णयन्
नमस्करोति—कल्लास्तु इति । एतत् त्रैलोक्यं गृह्णन् यः पुमान् शेषे ;
स्वप्नित्वेव दृक्, न बहिर्दृश, योगनिद्रारूढत्वात् ; अनन्तसत्तः शेषसहाय-
सुदक्षे शेषोत्सङ्गे । यश्च नाभिरेव सिद्धः समुद्रसुप्तिन् रोहतीति तथा,
तश्च काष्ठीलोकपद्मश्च गर्भे कर्णिकायां ह्यमानतितेजस्वी ब्रह्मा भवति, तं
प्रणतोहृत्थित्यर्थः ॥

१५ । ननु ममापि स्वापाद्यवस्थावद्वे को जीवादिशेष इत्यत आह—द्वन्द्व
व्यतिरिक्तेषु जीवविलक्षण एवासुते तिष्ठसि । वैलक्षण्यमेवाह—द्वं नित्य-
मुक्तः, जीवस्तु त्वत्प्रसादान्मुच्यते ; त्वं परिशुद्धः, स तु मलिनः ; त्वं विबुद्धः
सर्वज्ञः, स त्वज्ज्ञः ; त्वमात्मा, स तु जडः ; त्वं कूर्तस्वः, स तु विकारी ;
त्वमादिपुरुषः, स त्वादिमान् ; त्वं भगवान्, स तु भगहीनः ; त्वं त्रयाणां

शुणानामधीः, स तु परतप्तः । कुत एतद्वैलक्षण्यम् ? यद्यतो बुद्ध्या-
वस्थितिं बुद्धेस्तां तामवस्थामथङ्गितया स्वदृष्ट्या चिच्छक्त्या द्रष्टा पशसि ;
द्रष्टेति त्वन्प्रत्ययान्तम् ; अतो बुद्ध्यावस्थितिमित्यात्र वृष्ट्याभावः । तथाभूत
एव त्वं स्थितौ पालनेहधिमथो यज्जाधिष्ठाता श्रीविष्णुः ॥

१७ । तमेव ब्रह्मरूपेण ज्ञातं नमस्करोति—यस्मिन्निति, पतन्त्याकस्मा-
दुद्धवस्ति ; विश्वं भवो यस्मात् ; एकमथङ्गम् ; आद्यमनादि ॥

१९ । सकामभजनादपि मोक्षमाशासान आह—हे भगवन् ! पुरुषार्थः
परमानन्दः, स एव मूर्तिर्घञ्च तत्र तव पादपद्मम्, आशिषो राज्यादेः सकाशात्
सत्या आशीः परमार्थफलं हि निश्चितम् । कश्च ? तथा तेन प्रकारेण
त्वमेव पुरुषार्थ इत्येवं निष्कामतया अनुभजतः । यद्यप्येवम्, तथापि हे
अर्था ! स्वामिन् ! दीनान् सकामानप्याम्नान् भगवान् भवान् परिपाति,
संसारभयाद्रक्त्येव ; यतोऽहंनुग्रहे हिताचरणे कातरः परवशः ; यथा
वाश्रा धेनुर्वत्सं स्फौरः पाययति, वृकादिभ्यो रक्तं च, तद्वत् ॥

१२ । व्यवसितं सङ्गलितम् ॥

२०—२१ । तत् प्रयच्छामीत्युक्तम् ; किं तदित्यपेक्षायामाह—नागै-
रिति सार्द्धाभ्याम् । (२०) हे भद्र ! इवा किंतिनिवासो यस्मिन् ;
आहितमपितम् ; धात्राक्रमणाय ब्राम्यामाणां पशूनां ब्रह्मन्तुष्टो मेधौ,
तस्यां बलीवर्दसमूहवत् । अवास्तुरकल्लवासिनां परस्तादपि स्थान् लोका-
त्रयनाशेऽप्यनश्वरम् ॥ (२१) धर्माग्यादयो नक्षत्ररूपाः, वनौकसः सप्तर्षयो
यं प्रदक्षिणीकृत्य ब्रह्मन्तुष्टरन्ति ॥

२२ । एतच्च राज्यानन्तरं भविष्यतीत्याह—प्रस्थित इति । तूभ्यं
पृथिवीं दत्त्वा वनं प्रस्थिते,—भावे क्तः ; वनं प्रति दीर्घगमने कृते
सति ; रक्षिता रक्षिष्यसि ॥

২৩। ত্বয়াসঙ্কল্পিতমপি মদ্বক্তৃশ্চ তব দ্রোহাদেবং ভবিষ্যতীত্যাহ—
স্বদ্রাতরীতি। সা সুরচির্দাবাধিং প্রবেক্ষ্যতি ॥

২৪। কিঞ্চ, ইষ্টা মামিতি। যজ্ঞো হৃদয়ং প্রিয়া মূর্তির্ঘণ্ড তম্ ॥

২৫। যতঃ স্থানাৎ ॥

২৬। অতিদিশ্চ দত্ত্বা ॥

২৭। সঙ্কল্পজং মনোরথম, পাদসেবয়া প্রাপিতম্। সঙ্কল্পস্ত নিরীকং
সমাপ্তির্ঘণ্ডাৎ ॥

২৮। মায়াবিনঃ সকামশ্চ যৎ সুরূর্লভং হরেঃ পদম্, তদেকেনৈব
জন্মনা লক্ষ্মাপি স্বমাত্মানং মনোহসিদ্ধার্থমপ্রাপ্তমনোরথমিব কথমমগ্রত
পুরুষার্থবিদপি ?

২৯—৩৫। তাপমেবাহ—সমাধিনেতি সার্টকঃ ষড়্ভিঃ। (৩০) নৈকে
অনেকে ভবা যস্মিন্, বহুজন্মাভ্যন্তেনেত্যর্থঃ। প্রণামস্ত্যাদিসময়ে
গরুড়াধিরূঢ়শ্চ হরেঃ পাদচ্ছায়ায়াং স্থিতমাত্মানং স্মরন্বাহ—ছায়ামুপেত্যেতি ;
পৃথঙ্ মতির্ভেদদৃষ্টিঃ সন্। হা কর্ণমিতি ভাবঃ ॥ (৩১) অনাত্ম্যামাত্মশূণ্ড-
মজ্ঞত্বম্ ; ভবচ্ছেতুর্ঘদন্তবৎ, তদযাচে যাচিতবানস্মি ॥ (৩২) অজ্ঞত্বে
কারণং সম্ভাবয়তি—মতিরিতি। পতদ্ভিন্নদপেক্ষয়াধঃ প্রাপ্তবুদ্ধিরত এবা-
সহনশীলৈঃ, 'নাধুনাপ্যবমানং তে' ইত্যাদি সত্যমপি নারদশ্চ বচো
যো ন গৃহীতবানস্মি, তশ্চ মে মতির্বিদূষিতা ॥ (৩৩) কিঞ্চ, দৈবীমিতি।
প্রস্বপ্তঃ স্বপ্নানিব পশুন, দ্বিতীয়েহসত্যপি ভ্রাতৈব ভ্রাতৃব্যঃ শক্ররিতি
দৃষ্ট্যা হৃদ্রজা হৃদয়শোকেন তপ্যে তাপমনুভবামি ॥ (৩৪) কিঞ্চ, ময়া
প্রসাত্ত যৎ প্রার্থিতম্, তদব্যর্থম্। প্রার্থিতমাহ—ভবচ্ছিদমিতি ॥ (৩৫)
এতদেব সদৃষ্টান্তমাহ—স্বারাজ্যং নিজানন্দং প্রবচ্ছতঃ সকাশাদভিমানঃ
ক্ষীণপুণ্যেন ময়া ভিক্ষিতো যাচিতঃ ; ক্ষীণেন পুণ্যেনেতি বা দৃষ্টান্ত এব

সম্বন্ধঃ। যথা অধন ঈশ্বরাক্রবর্তিনঃ ফলীকারান্ সতুষতগুলকণান্
যাচতে, তদ্বৎ ॥

৩৬। এবং নিস্পৃহত্বঃ তশ্চ যুক্তমিত্যাহ—নেতি। তশ্চ দাশ্চ বিনাশ্র-
মর্থমাশ্রনো নৈব বাঙ্কন্তি ; বদৃচ্ছ্যৈব লঙ্কেন বস্তুনা মনসঃ সমৃদ্ধির্ষেবাং তে ॥

৩৭। প্রস্তুতমাহ—আকর্ণ্যেতি। সম্পরেত্য মৃত্বাগতমাকর্ণ্য যথা, তথা
ন শ্রদ্ধধে—বিশ্বাসং ন চকার। ‘অভদ্রশ্চ মে কুতো ভদ্রম্?’ ইতি মত্বা ॥

৩৮। ‘এশ্বত্যচিরতঃ’ ইতি দেবর্ষেবাক্যং শ্রদ্ধায় ॥

৩৯। ব্রাহ্মণাদিভিঃ পর্যাস্তঃ পরিবৃতঃ ॥

৪১। অশ্চ রাজ্ঞো মহিষ্যৌ মধ্যে উত্তমং নিধায়ৈকামেব শিবিকান্
নরবিমানমারুহ ॥

৪২। উপবনশ্চাভ্যাস্তে সমীপে ॥

৪৩। বিশ্বক্সেনাজিঘ্রু সংস্পর্শেন হতমশেষমঘং বন্ধনঞ্চ যশ্চ ॥

৪৪। জাত উদ্ধামো মহান্ মনোরথো যশ্চ ॥

৪৫। অভিমন্ত্রিতঃ পিতুরাশীভিঃ সহ তেন কৃতসস্তাষণঃ ॥

৪৬। সুরচ্যঃ প্রীতিনাসস্তাবিতেত্যাহ—যশ্চেতি। নমন্তি অহুসরন্তি ;
আপো যথা স্বয়মেব নিম্নং দেশমবতরন্তি ॥

৪৮। উহতুর্দধতুঃ ॥

৫০। হে বীর ! বীরস্ববো ঋবমাতুরভিষিচ্যমানাভ্যাং স্তনাভ্যাং
পরাস্তদা স্ত্রাব ॥

৫১। চিরং নষ্টো দর্শনমপ্রাপ্তঃ ; রক্ষিতা রক্ষিষ্যতি ॥

৫০। এবমিতি ব্যবহিতং পিত্রাদিলালনং পরামৃশ্ণতে ॥

৫৪—৫৭। পুরং বর্ণয়তি—তত্র তত্রৈতি চতুর্ভিঃ। (৫৪) সবৃষ্টৈঃ
ফলমঞ্জরীযুষ্টৈঃ, পূগানাং পোতৈর্বালবৃষ্টৈস্তদ্বিধৈঃ সবৃষ্টৈরুপস্কৃতং প্রাতি-

द्वारमित्यन्तरेणान्वयः ॥ (५५) चूतपल्लवाश्च, वासांसि च, अजश्च मुक्ता-
दामानि च, तेषां विशिष्टो लघो लघ्वनमस्ति येषु कुण्डेषु ॥ (५६)
गोपुरैरगारैश्च ; शतकुन्दाः स्वर्णमयाः परिच्छदाः परिकरा येषु ;
विमानानामिव शिखरैर्दोर्द्योर्द्यतिर्वेषाम् ॥ (५७) चत्वरमङ्गनम्, रथ्या महा-
मार्गः ; अट्ट उच्चशोपरि निर्मित्वा भूमिका मार्गोहवासुरः ; मृष्टाः
सम्पार्जिताश्चत्वरदयो यस्मिन् ॥

५८ । सिद्धार्थः श्वेतसर्षपः, अक्षता यवाः, उपजह्व्याकिरन् ; सतीः
सत्यः ॥

६२ । यत्र भवनोत्तमे ॥

६४ । कुमुदं कुमुदम् ; पद्मादिमत्स्यो वाप्यः ॥

६६ । उद्वयसं प्राप्नुवोवनम् ; अनुरक्तः प्रजा यस्मिन् ॥

६७ । प्रवयसं वृक्षम् ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थ-दीपिकायां चतुर्थस्कन्धे

नवमोऽध्यायः ॥ २ ॥

दशमोऽध्यायः

दशमे द्रातृहस्तूणां यक्षाणामकरोद्धमम् ।

एक एवालकां गत्वेत्यश्रु विक्रम उच्यते ॥ (१)

२ । योषिताः रत्नमिवातिमनोहरम्, कञ्जारत्नक्षेति वा ॥

३ । यक्षेणाद्रौ हिमवति हतः । आज्जाविति पाठे युद्धे ; अश्रु
गतिः गता मृतेत्यर्थः ॥

৪। কোপামর্ষশুচাং দ্বন্দ্বৈক্যম্, তেনাৰ্পিতো ব্যাপ্তঃ ; জৈত্রং জয়-
হেতুম্ ; পুণ্যজনালায়মলকাম্ ॥

৫। ক্রদ্রানুচরা ভূতাদয়ঃ ॥

৬। দধৌ বাদিতবান্, যেন শঙ্কবাদনেন। হে ক্ষন্তঃ ! উপদেব্যো
যক্ষস্ত্রিয়ঃ ॥

৮। একৈকং ত্রিভিঙ্গিভিরিত্যেবং সৰ্বান্ ত্রয়োদশায়ুতানি যক্ষান্
যুগপদহন্ জঘান ॥

৯। নিরস্তং পরাজিতম্ ; তশ্চ ধ্রুবশ্চ তৎ কৰ্ম্ম আশংসন্ তুষ্টিবুঃ ॥

১০। তেহপি তৎ কৰ্ম্মাসহমানা অমুমবিধ্যন্ ; দ্বিগুণং যথা ভবত্যেবং
ষড়্ভিঃ ষড়্ভিঃ প্রতিকর্ত্তুমিচ্ছবঃ ॥

১১। চিত্রবাজৈশ্চিত্রপক্ষৈঃ ॥

১৩। ধারাসম্পাতেনাচ্ছনো গিরিরিব নৈবাদৃশ্চত ॥

১৪। সূর্য্যতুল্যঃ ॥

১৫। যাতুধানেষু রাক্ষসেষু জয়কাশিষু, জিতং জিতমিতি জয়-
প্রকাশকেষু সংস্র ॥

১৬। ব্যধমৎ—সংচূর্ণয়ামাস ॥

১৭। বস্মাণি—কবচানি ॥

১৮—১৯। শিরঃপ্রমুখৈরাস্তৃতাঃ প্রকীর্ণা রেজুরিতি দ্বয়োরন্বয়ঃ ॥

২০। প্রায়ো বাহুল্যেন বিবৃক্ণাঃ সংছিন্না অবয়বা যেসাম্ ॥

২১। আততায়িনং শস্ত্রপাণিম্ ॥

২২। ইতি ক্রবন্নিত্যত্রাপি 'ন মায়িনাম্' ইত্যাদেৱনুযজ্ঞঃ। চিত্রৱথো
ধ্রুবো যন্তঃ যত্ববান্ ; প্রতিযোগঃ পুনরুগ্ঠোগস্তস্মাচ্ছঙ্কিতঃ। নভস্বতো
বায়োর্হেতোঃ ॥

২৩। বিষ্ণুরন্ত্যস্তড়িতো যস্মিন্, তেন ত্রাসয়ন্তঃ স্তনয়িত্ত্ববোহশনয়ো
যস্মিন্ ॥

২৪। ববৃষুনিপেতুরিত্যর্থঃ । ন সৃজতি শরীরমিত্যসৃগিহ শ্লেষ্মাদি ;
মেদসঃ পুংস্বমার্ষম্ ; মেদাংশুশ্রাগতো নিপেতুঃ ॥

২৫। সাস্থ্যবর্ষিণোহশ্বসহিতং যদ্বর্ষম্, তদন্তুঃ ॥

২৬। অশনিবল্লিঃশ্বাসা যেষাম্ ॥

২৮। ত্রাসনানি ভয়ঙ্করাণি ; তিগ্না কুরা গতিঃ প্রবৃত্তির্যেষাম্ ।
অসুররাক্ষসাদিশর্দৈরদূরান্তরত্বেন যক্ষা এবোচ্যন্তে ॥

২৯। তশ্চ শং কল্যাণমাশংসন্ প্রার্থিতবন্তুঃ ॥

৩০। তব বিপক্ষান্ শক্রান্ নাশয়তু ; অন্ধা সাক্ষাৎ অজ্ঞসা স্মথেনৈব
মৃত্যুং তরতি ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ চতুর্থস্কন্ধে

দশমোহধ্যায়ঃ ॥ ১০ ॥

একাদশোহধ্যায়ঃ

একাদশে তু যক্ষাণাং ক্ষয়ং দৃষ্ট্বা মনুঃ স্বয়ম্ ।

আগত্য বারয়ামাস ধ্রুবং তত্ত্বোপদেশতঃ ॥ (১)

১। এবং গদতাং বচনমুপদেশমিব নিশম্য ; উপস্পৃশ্চাচম্য ; যম্মারায়ণ-
নির্মিতং নারায়ণাস্তম্, তৎ সন্দধে ॥

২। ক্লেশা রাগাদয়ো যথা ॥

३। किञ्च, तस्मार्थास्तम्, ऋषेर्नारायणाद्भूतमस्त्रं प्रयुज्जतः सन्दधतः सतः ; स्वर्णमयाः पुञ्जा मूलप्रान्ता येषाम्, कलहंसानां वासांसि प्रफ्णा येषाम्, ते शरा विनिःसृत इति द्रष्टव्यम् ; उपरिष्ठां शिलीमुखग्रहणात् ॥

४। प्रधने—युद्धे ; उर्लङ्का उच्चिताः फणा येषां ते सर्पाः ॥

५। पृथक्कैर्वाणैर्निकृता बाह्यादयो येषां तान्, परलोकं निनाय । कथञ्च उर्लङ्करेतसः सन्यासिनोर्हर्कमण्डलं निभिद्य यं व्रजन्ति, तम् ॥

६। अनागसो निरपराधान् ॥

७। तमसो नरकञ्च द्वारेण, येन रोषेण ॥

८। ननु मद्व्रातृहन्तारः कथमकृतैनसः ? अत आह—नश्चिती ॥

१०। सत्यप्यपराधे तवैतच्छ्रुतः न भवतीत्याह—नायमिति । पराग्गृह पराग् भूतं देहमात्मानं गृहीत्वा पशवो यथा देहाभिमानादत्तोहृत्वा म्रन्ति, तथा भूतानां वैशसं हिंसेति यत् ॥

११—१२। त्र्यक्ष्ण् बाल्ये साधुः सन्निदानौ कथमग्रथा कृतवानित्याह—सर्वभूताश्रयत्वात्वेनेति वाच्यम् । (१२) अनुध्यातो हरेर्हृदि स्थितो विज्ञातो वा तत्पुंसां हरिदासानामपि साधुत्वेन सम्यतः ॥

१३। सतां व्रतमेवाह—महत्सु तितिक्षया, नीचेषु करुणया, समेषु मैत्र्या, अखिलजन्तुषु समत्वेन च ॥

१४। ततः कृतार्थो भवतीत्याह—सम्प्रसन्ने सति गुणैर्विमुक्तोऽहं त एव तत्कार्येण जीवेन लिङ्गशरीरेण निर्मुक्तः सन् निर्वाणं सुखात्मकं ब्रह्म प्राप्नोति ॥

१५—२४। व्रातृहन्तृत्वमङ्गीकृत्यास्तम् ; इदानीञ्च नाश्रमो व्रातृपुत्रादि-सम्बन्धो न चात्तोहृत्वा हन्तृत्वादिकमपीत्याह—भूतैरिति दशभिः । (१५) भूतैः पञ्चभिरारकैर्देहाद्याकारेण परिणतैर्योषिणं पुरुषश्चेति प्रसिद्धि-

सुरोर्वावायान्मैथुनां सञ्जृतिरञ्जोर्योषिण्यपुरुषयोरिह संसारे भवति ॥ (१७)
 एवं तावत् सर्गः प्रवर्तते ; एवं पालकाकारेण परिणतैर्तर्जुतैरेव स्थितिः ;
 हस्तुदेहाकारपरिणतैः संवमः संहारः, स च परमाञ्जनो मायया गुणानां
 व्यतिकरात्, न तु स्वतः ॥ (१९) ननु जडानां देहानां गुणानां वा कथं
 सर्गादिहेतुत्वम् ? तत्राह—निमित्तमात्रम् ; पुरुषवर्षत् ईश्वरः,—यत्र यस्मिन्
 निमित्ते सति कार्याकारणात्कं विश्वं त्रमति परिवर्तते, यथा अग्निस्त्वान्ते
 निमित्ते सति लोहं परिवर्तते, तद्वत् ॥ (१८) ननु स चेन्निमित्तम् तर्हि
 तन्नाविशेषाद्युगपदेव सर्गादित्रयं भवेत् ? अत आह—स खल्विति । काल-
 शक्त्या क्रमेण गुणानां प्रवाहः क्फोभस्तेन विभक्तः सृष्ट्यादि-विषयं वीर्यां
 शक्तिर्गच्छति । ननु कालोऽपि गुणान् युगपदेव क्फोभयत् ? तत्राह—
 चेष्टा कालशक्तिर्द्विविधाव्याचिन्त्या ॥ (१९) ननु सृजति पित्रादिः,
 पालयति राजादिः, निहन्ति च चोरादिः, न तु ईश्वरः ? तत्राह—स इति ।
 जनेन पित्रादिना जनं पुत्रादिं जनयन्नादिकृत् ; अन्तकं चोरादिकम्,
 तन्मृत्याहेतूनां मारयन्नुत्तरः, स्वयम् अनन्तोऽहनादिरव्याहोऽक्षीणशक्तिश्च ।
 अयं भावः—पित्रादयोऽहत्त उदपत्त्यादिमन्तो न स्वातन्त्र्येण कारणम्,
 किञ्चिद्वर एव तन्नियन्ता सर्वकारणमिति ॥ (२०—२१) न चैवं कूर्कतो-
 हपि वैषम्याप्रसक्तिः पक्षपाताभावादित्याह—न वेति द्वाभ्याम् । (२०)
 मृत्युरूपं समं यथा भवति, तथा प्रजाः कर्मभूता विशतस्तु साम्योऽपि
 भूतेशु फलवैषम्यां तत्कर्मणस्तथात्वादिति सदृष्टान्तमाह—तं धावन्तुमन्नीशाः
 कर्माधीना भूतसज्जा धावन्तुनिलं धावन्तुमन्नुरजांसीव ; तत्र यथा रजसां
 तमःप्रकाशजलाग्नादिप्रवेशेऽपि नानिलं वैषम्यम्, एवमीश्वरश्लापीति
 भावः ॥ (२१) अपचयमकालमृत्युम्, उपचयं कालमृत्योरपि रक्षाम् ;
 यद्वा, अपचयं मशकान्दौ, उपचयं देवान्दौ ; स्वस्त्वात्पचयापचयाभ्यां
 रहितोऽहसौ विभूतः स्वस्त्वात् कर्माधीनं विदधाति ॥ (२२) एवञ्च तश्चेश्वरः

সৰ্ববাদিসম্মতো বিবাদস্ত্ব নামমাত্র ইত্যাহ—কেচিদिति । পুংসঃ কামঃ
 বাংশ্রায়নাদয়ঃ । শ্রুতিশ্চ—“কামোহ কার্ষীৎ কামঃ কৰোতি, কামঃ কৰ্ত্তা,
 কামঃ কারয়িতা” ইত্যাদি ॥ (২৩) ননু কৰ্ম্মাদীনাং জড়ত্বাদিনা স্বরূপতোহপি
 ভিন্নত্বাৎ কথমৈকমত্যম্ ? ইত্যাহ—অব্যক্তশ্রুতএবা প্রমেয়শ্চ । তথাপি সত্ত্বে
 হেতুঃ—নানাশক্তীনাং মহাদাদীনামুদয়ো যস্মাৎ ; চিকীৰ্ষিতমেব তাবৎ
 কোহপি ন বেদ ; অথ স্বশ্চ সম্ভবো যস্মাৎ, তমীশ্বরং কো বেদ ? ন
 কোহপি । অদ্বৈতি পাঠে সাক্ষাৎ । অতন্তত্ত্বজ্ঞানাভাবাদ্বিশেষাংশে বিবাদ
 ইত্যর্থঃ । তথা চ শ্রুতিঃ—“কোহন্ধা বেদ, ক ইহ প্রাবোচৎ, কুত আয়াতা
 ইয়ং বিশ্বষ্টিঃ ? অৰ্বাগ্ দেবা অশ্চ বিসর্জ্জনেনাথ কো বেদ, যত আবভূব”
 ইত্যাদি ॥ (২৪) ঈশ্বরবাদশ্চ প্রকৃতোপযোগমাহ—ন চৈতে ভ্রাতু-
 ইস্তারঃ ; উক্তমেব হেতুমনুবদতি—বিসর্গাদানয়োর্মৃত্যুজন্মনোঃ ; যদ্বা,
 বিসর্গঃ সৃষ্টিরাদানং সংহারঃ ; দৈবমীশ্বর এব হি কারণম্ ॥

২৫ । তত্রাপি নির্লেপতামাহ—স এবৈতি ॥

২৬ । অনহঙ্কারত্বে হেতুমাহ—এষ ইতি ॥

২৭—৩০ । সত্যমীশ্বর এব কৰ্ত্তা, তথাপ্যহঙ্কারাদি ময়া ত্যক্তুং
 ন শক্যমিতি চেৎ, অত আহ—তমেবেতি চতুর্ভিঃ । (২৭) মৃত্যুমভক্তানাম্,
 ভক্তানান্ত্ব অমৃতমুপেহি শরণং গচ্ছ ; তমেবেত্যবধারণে হেতুঃ—যস্মৈ
 নসি নাসিকায়ামুতা দামভির্বদ্ধা গাব ইব বিশ্বসৃজোহপি দামভির্ঘন্বিতা
 বদ্ধাঃ সন্তো বলিং হরন্তি, তৎকারিতং কৰ্ম্ম কুৰ্ব্বন্তীত্যর্থঃ ॥ (২৮) তদা-
 রাধনঞ্চ তব স্মশকমিত্যাহ—যঃ পঞ্চবর্ষঃ, স ত্বং যমারাধ্যা ত্রিলোক্যা মুর্ধি
 পদং স্থানং লেভে লঙ্কবানসি, ইদানীং তমেবাষিচ্ছাবলোকয়েত্যন্তরেণায়মঃ ।
 প্রত্যক্ষ্যক্ষাণি যস্মিন্ , ক্রিয়াবিশেষণং বা ॥ (২৯) হরিং ধ্যায়ন্তং প্রত্যাহ—
 হে অঙ্গ ! ধ্রুব ! মুক্তবিরোধে আত্মনি মনসি ব্যাপাশ্রিতমবস্থিতম্ ।
 আত্মদৃক্ প্রত্যগ্দৃষ্টিঃ সন্ ; অয়ং ভেদো যস্মিন্, তদিদং ভেদমসদেব বিশ্বং

यस्मिन् प्रतीयते, तम् ॥ (३०) तदन्वेषणफलमाह—स्वमिति । तदा
अन्वेषणकाल एव ॥

३१—३२ । उपदेशसारमाह—संयच्छति द्वाभ्याम् । (३१) प्रतीपः
प्रतिकूलम् ; अगदनौषधेन यथा लोको रोगः निवच्छति ॥ (३२)
येन रोषेणोपसृष्टाद्व्यापुः ॥

३३—३४ । अगृह्य त्वया कार्यमित्याह—हेलनमिति द्वाभ्याम् । (३३)
यद्व्यतो जघ्निवान् घातितवान् ॥

इति श्रीमद्भागवत-भार्वर्धदीपिकायां चतुर्थस्कन्धे

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः

द्वादशे धनदेनाभिनन्दितः पुरमागतः ।

यज्जेरिष्ठा हरेः स्नानमारुरोहेति कीर्तयते ॥ (१)

१ । वैशसाद्वधान्निवृत्तः ज्ञात्वा ॥

२ । हे ऋत्रियदायाद ! ऋत्रियपुत्र ! अत्यजस्युक्तवानसि ॥

३ । न च वैरश्च कारणमस्तीत्याह—न डवानिति । अपय्यभावयो-
मृत्युज्जनोः ॥

४ । कथं तर्ह्यहंबुद्धिः ? तत्राह—अहं स्वमिति । आभाति प्रकाशते,
जायत इत्यर्थः ; अतक्ष्यानाद् देहान्नुसक्तानां, यथा धिया वक्ष्णा विपर्ययो
दुःखादिः ॥

५—६ । तत्तस्माद्गच्छ, गत्वा च भगवन्तं भजस्वेत्युत्तराण्ययः । सर्व-
भूताङ्गको विग्रहो यश्च ॥ (६) भजनौगावज्ज्वा यश्च तम् ; गुणमय्या

शक्त्या युक्तम्, किं तद्वृतः ? न आत्माययातस्तद्वृततुया विरहितम् ; वद्वा,
मायया युक्तं विरहितं सङ्गनिर्गुणभेदेन ॥

१। काममसङ्कोचेन, अविशङ्कितो निर्भयः, अनन्तरमतिनिकटम् ॥

८। स वराय चोदित इत्यनुवादरूपं पृथग्वाक्यम् ; अतः 'स वरे'
इति तच्छब्दापेक्षानुक्तम् ॥

१०। द्रव्याक्रियादेवतानां कर्मसाध्यं फलरूपम्, कर्मफलप्रदक्षेत्रार्थः ॥

११। सर्वश्रान्नि ; असर्के सर्केपाधिविवर्जिते ॥

१३। भोगैरैश्वर्यादिभिः, अभोगैर्यज्जाद्यनुष्ठानैः ॥

१४। बहवः सर्वा वागाः संवत्सरा वा यस्मिन्, तं कालं त्रिवर्गश्र
साधकं नीत्वा, अविचलानि संवतानौद्धियाणि यश्र ॥

१५। इदं देहादि भगवन्माययास्मिन् स्वस्मिन् रचितं मन्त्रमानः ; अत्रा-
विद्यासृष्टिः दृष्टान्तयति—अविद्यारचितेति ॥

१७। आत्मा देहः, आत्मादि मायिकमपि पुनः कालेनोपसृष्टमनित्य-
माकलयति विचिन्त्य ; विशालां बदरिकाश्रमम् ॥

१९। तत्र तं कृतमष्टाङ्गयोगमाह—तस्यां शिवं वाः शुद्धमुदकं
विगाह्य प्रविशेति ज्ञानादिनियमा उक्तः ; विशुद्धकरण इति शमादयो
यमाः ; आसनादीनि स्फूर्तमेवोक्तानि ; जितो मरुत् प्राणो येन ;
आह्वताङ्गुष्ठाणि येन ; भगवतः प्रतिरूपभूते शूले विराड् रूपे एतन्नो
दधार ; ध्यायन्नव्यवहितो ध्यातृ-धेय-भेदशून्यः सन् समाधौ स्थितस्तं शूलं
वासृजत् ॥

१८। एवमजस्रं नित्यं हरौ भक्तिं प्रकर्षेण बहन्नसौ क्रवोह-
मित्यात्मानं न सम्भार ; यतो मुक्तलिङ्गस्यक्तशरीराभिमानः । अत्र हेतवः

—আনন্দবাস্পশ্চ কলয়া বিন্দুপ্রবাহেণাভিভূয়মানো বিক্লিণ্ণমানং দ্রবদ্ধদয়ং
যশ্চ, পুলকৈর্ব্যাগ্ৰাঙ্গঃ ॥

২০। অনু অনন্তরং দেবপ্রবরৌ দদর্শেত্যনুঘঙ্গঃ । গদামবষ্টভ্য স্থিতৌ,
কিরীটাदिभिः सहिते चारुणी कुण्डले ययोः ॥

২১। উত্তমগায়ঃ পুণ্যলোকস্তশ্চ কিঙ্করৌ তৌ বিজ্জায়, মধুদ্বিষঃ পার্ষৎ-
প্রধানাবিতি হেতোঃ, সাধ্বসেন সম্ভ্রমেণ বিশ্বৃতঃ পূজাক্রমো যেন, কেবলং
তশ্চ নামানি গুণন্ ননাম ॥

২৩। ‘সুভদ্রং তে’ ইতি সশরীরশ্চৈব বিষ্ণুপদারোহণাভিপ্রায়ন্ ;
অতীতৃপৎ তর্পিতবান্ ॥

২৪। আবাং তশ্চ পার্ষদৌ ॥

২৫। স্তুত্বর্জ্জয়ত্বে হেতুঃ—স্বরয়ঃ সপ্তর্ষয়োহপি যদপ্রাপ্য কেবলমধঃ
স্থিতাঃ পশুস্তি, যচ্চ চন্দ্রাদয়ঃ প্রদক্ষিণং যথা ভবতি, তথা পরিক্রামস্তি,
তদাতিষ্ঠ অধিতিষ্ঠ ॥

২৭। আয়ুষ্শনিত্যপি সশরীরবান্ভিপ্রায় এব ॥

২৮। মধু চ্যবতে শ্রবতীতি মধুচ্যুৎ, তাম্ ; মধুচ্যুতামিতি পাঠে
মধু চ্যুতং যশ্চাং তামমৃতস্রাবিনীমিত্যর্থঃ ; কৃতং নিত্যং কন্স মঙ্গলক্ষা-
লঙ্করণং যেন ; অভ্যবাদয়দ্বাচয়ামাস ॥

২৯। তদেব রূপং হিরণ্ময়ং প্রকাশবহুলং বিভ্রং সন্, ইয়েষ ঐচ্ছৎ ॥

৩০। গৃহং বিমানম্ । অয়ং ভাবঃ—যদা ধ্রুবো বিমানমারোঢু-
মৈচ্ছৎ, তদা মৃত্যুরাগত্য প্রণম্যোবাচ,—হে মহারাজ ! মামঙ্গীকুরু ;
উবাচ ধ্রুবঃ,—স্বাগতং তে ; ক্ষণং তাবতুপবিশ । এবমুক্ত্বা ধ্রুবো বিষ্ণোঃ
স্বরণং কৃত্বা মৃত্যোর্মুক্ত্বি পদং দত্ত্বা বিমানাগ্র্যমারুরোহ ॥

৩২। দীনাং হিত্বা কথমগং তুর্গমং ত্রিপিষ্টপং যাস্তামীত্যনুস্মরণং ॥

৩৩। ব্যবসিতর্মাভিপ্রায়ং ব্যবসায় জ্ঞাত্বা ॥

३५ । देवयानेन देवमार्गेण, विमानेनेति वा ; मुनीन् सप्तर्षीन्पि,
ततः परस्तां यद्विषेणः पदं तदभ्यागां ; ऋवा गतिर्विश्वं सः ॥

३६ । यद्ब्राह्मणान्मनु यश्च रुचा लोका विब्राजन्ते ; जन्तुषु येहननुग्रहा
निष्कृपांस्तु यन्नाब्रजन्—न गतवन्तः ॥

३७ । अच्युतप्रिया वाक्कवा येषाम् ॥

३८ । अनिमिषमनलसं ज्योतिषां चक्रं यस्मिन् ; आहितमर्पितं सद्
द्रमति ; मेधामाहितो गन्तीरवेगो गवां गण ईव ॥

४० । आतोद्यं वीणां विनुदन् बादयन्, प्रचेतसां ब्रह्मसत्रे भगवन्-
माहात्म्यप्रसङ्गेन ऋवमहिमप्रतिपादनपरांस्त्रीन् श्लोकानगायं—‘नूनम्’
इत्यादीन् ॥

४१ । नूनमिति । पतिरेव देवता यश्चास्तुष्टाः, सूतश्च यस्तपःप्रभावस्तुश्च
तां गतिं फलमधिगन्तुं वेदवादशीला ब्रह्मर्षयोऽपि नैव प्रभवन्त्यभ्युपायान्
भगवद्गम्यान् दृष्ट्वापि ; किं पुनर्नृपाः ॥

४२—४३ । तपःप्रभावं गतिं विशिष्टं द्वाभ्याम् । (४२) गुरुदाराः
पितृपत्नी सुररुचिस्तुष्टा वाक्शरैर्भिन्नेनातएव दूयता हृदयेन वनं यातः
सन्, अजितमपि यो जिगाय वशीकृतवान् ॥ (४३) तस्याधिकृतं तेन प्राप्तं
पदं यो भुवि क्वत्रवक्नुः क्वज्जियो भवेत्, स तमनु वर्षसमूहैरप्यारोद्ध-
मिच्छेदपि किम् ? तत्सङ्कल्लोहप्यशक्यो दूरत आरोहणमित्यर्थः । कथञ्चुत्तं
पदम् ? यद् वा पक्ष वा वर्षानि यश्च सः ; अल्लैरेवाहोर्भिवैकुण्ठं प्रसाद्य
यं तश्च पदमवाप, तत् ॥

४४ । उद्दाममुत्कृष्टं यशो यश्च ॥

४५ । धनादेर्निमित्तम्, श्लोकांश्च ऋवस्थानप्रापकम् ; प्रशस्तं प्रशंसार्हम् ;
अघमर्षणं पापनाशनम् ॥

४६ । अच्युतप्रियश्च ऋवश्च चेष्टितं श्रुत्वा यो वर्तते, तश्च भक्तिर्भवेत् ॥

৪৭। তীর্থং মহত্বাবাপ্তিস্থানম্ ; গুণা যত্র ভবন্তি ॥

৪৮। সমবায়ৈ সভায়াম্ ॥

৫০। নৈচ্ছন্নিকামঃ ; তত্র শবণে ; আত্মনৈবাত্মানং প্রতি সন্তুষ্টৌ
ভবতীতি হেতোঃ সিদ্ধিং প্রাপ্নোতি ॥

৫১। কিঞ্চ, সৎপথে ভগবন্মার্গেহমৃতরূপং জ্ঞানং যো দদ্যাৎ ॥

৫২। ঋবশ্চ চরিতং ময়া তেহভিহিতম্ ; মাতুর্গৃহঞ্চ হিত্বা ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়ং চতুর্থস্কন্ধে

দ্বাদশোহধ্যায়ঃ ॥ ১২ ॥

ত্রয়োদশোহধ্যায়ঃ

এবং পঞ্চভিরধ্যায়ৈর্ঋবচর্য্যানুবর্ণিতা ।

অথৈকাদশভিশ্চিত্রং পৃথুচারিত্রমুচ্যতে ॥ (১)

তত্র ত্রয়োদশে বক্তুং পৃথোজন্ম ঋবায়ৈ ।

অঙ্গো বেণপিতা পুলক্ৰৌর্যাদগত ইতীর্ষ্যতে ॥ (২)

১। প্রক্লটো ভাবো ভক্তির্যশ্চ ॥

২। অন্ববায়ৈ বংশে ॥

৩। নারদেন প্রচেতসাং সত্রে বর্ণিতাং কথাং প্রষ্টুং তশ্চ মহিমানমাহ
—মগ্র ইতি । দেবশ্বেব দর্শনং যশ্চ, হরেঃ পরিচর্য্যাপ্রকারঃ ক্রিয়াযোগঃ
পঞ্চরাত্রে যেন প্রোক্তঃ ॥

৪। স্বধর্ম্মশীলৈঃ পুরুষৈঃ প্রচেতোভিঃ ॥

৬। ঋবশ্চ বংশে জাতা ইতি বক্তুং ঋবশ্চ বংশমনুক্ৰামতি—ঋব-
শ্চেত্যাদিনা । পিতুঃ সার্কভৌমশ্রিয়ং নৈচ্ছদধিরাজাসনঞ্চ ॥

৭—১০। অনিচ্ছায়াং হেতুমাহ—স ইতি চতুর্ভিঃ। (৮—৯)
 আত্মনাং স্বরূপভূতং ব্রহ্মাবরূদ্ধান আপ্পুবন্ জানন্, আত্মনো নাশ্চৎ
 তর্দৈক্ষত; স্বয়ন্তু সর্বস্মাদগ্ণঃ সন্। কথন্তুতং ব্রহ্ম? নির্বাণং শাস্তম্,
 প্রত্যস্তমিতঃ শাস্তো বিগ্রহো ভেদো যস্মিন্, অববোধরসেনৈকাত্ম্যং যশ্চ।
 কথন্তুতং? অব্যবচ্ছিন্নো যো যোগঃ, স এবাগ্নিস্তেন দক্ষঃ কৰ্ম্মমল
 আশয়ো বাসনা চ যশ্চ ॥ (১০) জড়াদীনামিবাকৃতির্ঘশ্চ, তথাভূতো
 লক্ষিতঃ, অতন্মতির্ন তেষামিব মতির্ঘশ্চ, সর্বজ্ঞত্বাৎ; প্রশান্তানি অর্চাংবি
 জ্বালা যশ্চানলশ্চ তদ্বৎ স্থিতঃ ॥

১১। যবীয়াংসমুৎকলাৎ কনিষ্ঠম্ ॥

১২। ইষ্টা প্রিয়া ভার্য্যা ॥

১৪। নিশিথো নিশীথঃ ॥

১৫। স সর্বতেজাশ্চক্ষুঃসংজ্ঞং মন্বৎ স্মৃতম্বাপ। মনোর্মহিবী নডলা
 বিরজান্ শুদ্ধান্ পুরুপ্রমুখান্ দ্বাদশ স্মৃতানস্মৃত ॥

১৯। অঙ্গ! হে বিহর! বাগেব বজ্রং যেসাম্ ॥

২০। মথনে হেতুঃ—অরাজক ইতি। আগ্ণঃ, পুরগ্রামাদীনাং তেন
 রচিতত্বাৎ ॥

২১। যদ্ যশ্চাঃ প্রজায়া হেতোবিমনাঃ সন্ যযৌ ॥

২২। কিঞ্চ, অংহোহপরাধং বেণে উদ্দিশ্য আলক্ষ্য ॥

২৩। যতোহয়মধর্ম ইত্যাহ—নাবধ্যোহবজ্জয়োহপি ন ভবতি ॥

২৪। পরাবরবিদাং মধ্যে অতিশ্রেষ্ঠঃ ॥

২৫। অভাবী পুত্রঃ কাম্যকর্ষণা বলাদাপাদিতো ন স্মথায় ভবেদিতি

দ্ব্যত্যয়ন্নঙ্গশ্চ পুত্রোৎপত্তিক্রমমাহ—অঙ্গ ইত্যাদিনা ॥

২৭। অযাতযামাগ্ণগতবীর্ঘ্যানি ॥

২৯। যজ্ঞে গৃহীতমোনোহপি বাচং ব্যস্জৎ প্রায়ুঙক্ত ॥

৩০ । আহুতা আহুতাঃ, গ্রহান্ সোমপাত্রাগীহ যজ্ঞে ন গৃহ্ণন্তি ॥

৩১ । ইহ জন্মনি তাবন্মনাগপি ঈষদপ্যঘং ন স্থিতম্, কথঞ্চিজ্জাত-
শ্রাঘশ্চ সত্ত্ব এব প্রায়শ্চিত্তৈঃ ক্ষালনাং, কিন্তু প্রাক্তনমেকমঘমন্তি, যদ্-
যস্মাদীদৃগ্গুণাধিকোহপি ত্বং প্রজারহিতঃ ॥

৩২ । অতো যথা দেবা হবির্গৃহ্ণন্তি, তথাত্মানং সূপ্রজং সাধয় ।
কথং সাধনীয়ম্ ? তত্রাহ—ইষ্ট ইতি ॥

৩৩ । তথা সতি স্বভাগান্ গ্রহীষ্যন্তি, যদযতো হরিঃ সাক্ষাদবৃতঃ
শ্রাদতস্তেন সহ সর্কে দেবা আগমিষ্যন্তীত্যর্থঃ ॥

৩৪ । নম্বতিতুচ্ছান্ কামান্ হরিঃ কথং দদ্যাৎ ? তত্রাহ—তাংস্তানিতি ॥

৩৫ । প্রজাতয়ে পুরোৎপত্তয়ে । শিপিবিষ্টায় শিপিসু পশুযু যজ্ঞ-
রূপেণ প্রবিষ্টায় । তথা চ শ্রুতিঃ—‘যজ্ঞো বৈ বিষ্ণুঃ, পশবঃ শিপির্যজ্ঞ
এব পশুযু প্রতিতিষ্ঠতি’ ইতি ॥

৩৬ । তস্মাদিতি যোগ্যতরণেঃ ॥

৩৭ । পত্নৈ প্রাদাৎ ॥

৩৮ । পুমাংসং স্মতেহনেনেতি তথা তৎ প্রাগ্ পত্নাঃ সকাশাদ-
গর্ভমাদধে ; অপ্রজাঃ সতী ॥

৩৯ । মাতামহং মৃত্যুম্, মৃত্যোর্হি পুত্রী সুনীধা ॥

৪০ । মৃগযুল্লকঃ সন্, তং দৃষ্ট্বা বেগোহসাবাগচ্ছতীতি জনঃ সর্কোহ-
প্যরোং চুক্রোশ ॥

৪১ । আক্রীড়ে ক্রীড়াস্থানে বালান্ পশুনিবামারয়ং ॥

৪২ । বিচক্ষ্য দৃষ্ট্বা ॥

৪৩—৪৫ । দুর্শ্বনসস্তশ্চ কুপুল্লনিন্দাবাক্যাচ্ছাহ—প্রায়ৈণেতি ত্রিভিঃ ।

(৪৩) অপ্রজা যে, তৈরভ্যর্চিতঃ ; তত্র হেতুঃ—কুংসিতৈরপত্যৈরাভূতং
দুর্ভরং ধারয়িতুমশক্যং হুংখং যে ন বিন্দন্তি ॥ (৪৪) সর্কেবাং সর্কেঃ

সহ আধির্মানসী ব্যথা ॥ (৪৫) তং প্রজাপদেশং পুত্রনামমাত্রমপ্যাত্মনো
মোহেন বন্ধনম্, বদার্থা যন্নিমিত্তাঃ ক্লেশদা গৃহা ভবন্তি ॥

৪৬। ইদানীং নির্বেদহেতুত্বেন কুৎসিতমেবাপত্যমভিনন্দতি—কদ-
পত্যমিতি । শুচাং পদাচ্ছোকানাং স্থানাৎ । বরত্বে হেতুঃ—নির্বিঘ্নেতেতি ।
তৎ কুতঃ ? বদ যতঃ কদপত্যাদ্ গৃহাঃ ক্লেশনিবহা ভবন্তি ॥

৪৭। মহতামুদয়ানাং বিভূতীনামুদয়ো যস্মিন্, তস্মাদ্ গৃহাদ্ গতঃ ;
যা বেগং সূতে স্ম তাম্ ॥

৪৮। প্রজাঃ পুরোহিতাদয়শ্চ বিচিক্যুরেষেষিতবন্তঃ । তন্তু তত্রৈব
সন্তমপি নাপশ্চন্নিতি দৃষ্টান্তেনাহ—যথেনিতি ॥

৪৯। সাশ্রবো রুদন্তঃ ; ভর্ত্তুর্বিপ্লবং নাশমদর্শনমিত্যর্থঃ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াং চতুর্থস্কন্ধে

ত্রয়োদশোহধ্যায়ঃ ॥ ১৩ ॥

চতুর্দশোহধ্যায়ঃ

চতুর্দশে তু ছপ্পুত্র-ভয়াদঙ্গে গতে দ্বিজঃ ।

অভিষিক্তশ্চ বেগশ্চ রোষাত্তৈর্বধ উচ্যতে ॥ (১)

১। ক্ষেমদর্শনঃ ক্ষেমচিন্তকাঃ, পশুসমানরূপতাং পশুন্তঃ ॥

২। অমাত্যাदीनां प्रकृतीनामसम्मतमपि । प्रकृत्यासम्मतमिति पाठा-
न्तरे प्रकृत्या स्वभावेनैवासम्मतम् ॥

৩। চৌরা লীনা বভূবুঃ ॥

৪। .आरूढं नृपस्थानं राजासनं येन । अष्टविभूतिभिर्লোক-
পালৈশ্চর্যৈঃ ॥

৭। সত্রিণো মিলিতাঃ সন্তঃ ॥

৮। মূলতশ্চাগ্রতশ্চ দীপ্তে জ্বলিতে কাষ্ঠে তন্মধ্যবর্তিনাং পিপীলিকাদীনাং
যথা উভয়তো ব্যসনম্, এবং তস্করেভ্যঃ পালকাচ্ছৃংখং প্রাপ্তমিত্যর্থঃ ॥

৯। তদেবাহঃ—অরাজকভয়াদিতি । অতদর্হণো রাজ্যানর্হঃ ।
অস্মাকমপ্যানিষ্টং জাতমিত্যাছঃ—অহেঁযথা পয়ঃপোষঃ ক্ষীরেণ পোষণং
পোষকশ্রাপ্যনর্থং বিভর্তি পুষ্ণাতি ॥

১০। তদেবাহঃ - বেণ ইতি । নিরূপিতো নিষুক্তোহস্মাভিঃ ॥

১১। সাত্বয়েম, অমুমুপপত্তিভিঃ প্রার্থয়িষ্যামঃ । তস্ম পাতকম্ ; স্বস্ত
তৎপাতকম্পর্শে হেতুঃ—তৎ পাতকং বিদ্বস্তিঃ ॥

১৩। গূঢ়ো মন্যুর্ষেষাম্ ; সামভিঃ প্রিয়োক্তিভিঃ ॥

১৫। নিষ্কামাণামানন্ত্যং মোক্ষমপি ॥

১৬। মা বিনশেৎ, মা বিনশতু ॥

১৭। অসাধবো যে অমাত্যাস্তেভ্যঃ । যথা যথাশাস্ত্রম্ ॥

২১। সর্কান্ লোকাংশ্চ, তৎপালানমরাংশ্চ, তৎপ্রাপকান্ যজ্ঞাংশ্চ
সংগৃহ্ণাতি নিযচ্ছতীতি তথা তম্ । বিচিঁত্রৈর্বজ্রদ্রব্যাদিভির্ভবায় সমৃদ্ধয়ে,
স্বদেশাংস্তদ্বাসিনো জনাননুরোধু মনুর্ভিতুম্ ॥

২২। যুদ্ধদ্বিময়ে ত্বদেশে ; হরেঃ কলা অংশাঃ সুরাঃ ; তেষাং
সুরাণাং হেলনমবজ্ঞাম্ ॥

২৩। বালিশা অজ্ঞাঃ ; বৃত্তিদমনাদিপ্রদং মাং হিত্বা ॥

২৫। ভর্তৃন্নেহো বিদুরো যেষাম্ ॥

২৭। যতো দেহে ভবন্তি নৃপতেরতো নৃপতিরেবেধরঃ, ইতরে
তদংশা ইতি ভাবঃ ॥

২৮। বলিঞ্চ করাদিকম্ ; অগ্রভূগারাধাঃ ॥

৩০। তেনাসংকৃতাঃ, ভগ্নায়াং ভব্যয়াং যাচ্ঞায়াং চক্রুধুঃ ক্রৌঞ্চং
চক্রুঃ ॥

৩৩। পরিচক্ষীত নিন্দেৎ, অশুভং বেণং বিনা। কৃতব্রতামাহঃ—
যদনুগ্রহবিষয়ঃ সন্নীদৃশমৈশ্বর্যাং যঃ প্রাপ্তঃ ॥

৩৪। পূর্বং গুঢ়মগ্রবঃ, ইদানীং রুঢ়মগ্রবঃ প্রকটকোপাঃ। হৃক্ষ্যতে-
হৃক্ষ্যরৈঃ ॥

৩৫। স্বাশ্রমপদং প্রতি ঋষিভির্গতে গমনে কৃতে সতি বিছাযোগেন
মন্ত্রসহিতয়া যুক্ত্যা পালয়ামাস ॥

৩৬। পুংবদ্ভাব আর্ষঃ; সরস্বত্যাঃ সলিলে আপ্লুতাঃ কৃতমানা
বিষ্ণুকথাশচক্রুঃ ॥

৩৭। তদা উথিতানুৎপাতান্ বীক্ষ্য ভুবোহভদ্রং ন ভবেৎ কিমি-
ত্যাছঃ ॥

৩৮। এবং মুশস্ত্তকর্যন্ত ঋষয়ঃ স্থিতাঃ। তদা ধাবতাং চৌরাণাং
ভূরিঃ পাংশুঃ সমুথিতঃ ॥

৩৯। তত্তদা তেযাং লোকস্ত ধনং লুপ্ততাং জিঘাংসতাঞ্চোপদ্রব-
মাজ্জায় ॥

৪০। তদা চৌরপ্রায়মরাজকং হীনসত্বঞ্চ জনপদমাজ্জায়, শক্তা অপি,
অবারণে দোষদর্শিনোহপি জনা লুপ্ততো লোকান্ নাবারয়ন্তিতান্বয়ঃ ॥

৪১। শক্তানাং ক্ষত্রিয়াণামবারণে দোষ ইতি কিং বক্তবাম্, সমদৃগপি
শান্তোহপি ব্রাহ্মণোহপি যদি দীনানাং সমুপেক্ষকো ভবেৎ, তর্হি তস্মাপি
ব্রহ্ম তপঃ শ্রবতি ॥

৪২—৪৩। অত উপেক্ষাদোষপরিহারায় নাঙ্গশ্চেত্যাদি বিনিশ্চিত্য
মহীপতেক্রুরং তরসা মমস্থূরিত্যন্বয়ঃ। সংস্থাতুং নাশং গন্তুং; যদ্বা, ঋষয়
এব লুপ্ততো লোকান্ নাবারয়ন। কথন্তুতাঃ? হৃক্ষ্যরৈরেব তান্ নিবারয়িতুং
শক্তা অপি। তৎ কিম্? তস্মিন্ নিবারণে তন্নরগাদিদোষদর্শিনঃ। ন
চোদাসত, চৌরোপদ্রুতদীনোপেক্ষায়াং তপোহানিপ্রসঙ্গাৎ। ন চাশ্রং

তন্নিবারকং রাজানমকুর্ক্বন, অঙ্গবংশোচ্ছেদস্তানহঁত্বাৎ ; অতো বেগশ্চৈব
দেহং মমস্থুরিতি যোজ্যম্ । বাহুকো বামনঃ ॥

৪৪ । তমেবাহ—কাক ইব কৃষ্ণঃ । মহত্যৌ হনু কপোলপ্রান্তৌ
যশ্চ ; হৃষৌ পাদৌ যশ্চ ॥

৪৬ । গিরিঃ কাননঞ্চ গোচর আশ্রয়ঃ, ন তু পুরাদিপ্রবেশো বেধাৎ
তে । তত্র হেতুঃ—যেন কারণেনাসাবহরৎ, ততস্তশ্চ বংশাস্তথাভূতাঃ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াং চতুর্থস্কন্ধে

চতুর্দশোহধ্যায়ঃ ॥ ১৪ ॥

পঞ্চদশোহধ্যায়ঃ

ততঃ পঞ্চদশে বিটৈপ্রমথনাঙ্ঘণবাহতঃ ।

জাতশ্চ তু পৃথোরুক্তমভিষেকার্হণাদিকম্ ॥ (১)

৩—৬ । কিমূচুরিত্যত আহ—এষ ইতি চতুর্ভিঃ । (৩) লক্ষ্ম্যাঃ
সন্তুতিঃ কলা ॥ (৪) অত্র যঃ পুমান্, স তু মহারাজো ভবিষ্যতি ॥ (৫)
সুদতী শোভনদন্তবতী, গুণানাং ভূষণানাঞ্চ ভূষণরূপা, অবরুদ্ধতী
ভর্তৃহ্নেন ভজন্তী ভবিষ্যতি ॥ (৬) অত্র হেতুঃ—এষ ইতি । লোকশ্চ
বিরক্ষয়া বিরক্ষিষয়া ॥

৭ । স্বঃপ্রিয়ঃ—অপ্সরসো নৃত্যস্তি স্ম ॥

৯ । দেবৈঃ সহ আসত্য আগত্য । বৈণ্যশ্চ পৃথোশ্চিহ্নং রেখাঙ্ককং
চক্রম্ ॥

১০ । অপ্রতিহতং রেখাস্তরৈরভিন্নং চক্রং যশ্চ চিহ্নম্, স পরমেশ্বর-
স্ত্যাংশঃ ॥

১১ । আভিষেচনিকানি—অভিষেকসাধনানি ॥

১৪। হে বীর ! বরমাসনমুক্তমাসনম্ । সলিলস্ত্র শ্রাবো যস্মাৎ ॥

১৫। হে বালব্যজনে ॥

১৬। ব্রহ্মময়ং বেদময়ং বস্ম কবচম্ । তৎপত্নী শ্রীঃ, শ্রিয়ং সম্পদম্ ॥

১৭। দশচন্দ্রাকারানি বিশ্বানি কোশে যস্ত তমসিং খড়্গম্ ; শতচন্দ্রং চর্ম্ম ; রূপাশ্রয়মতিসুন্দরম্ ॥

১৮। অজস্ত গৌশ্চ শৃঙ্গাভ্যাং নিমিতং চাপম্ । যোগমযৌ পাদ-
স্পর্শমাত্রেণাভীষ্টদেশপ্রাপিকে ॥

১৯। নাট্যাদিকৌশলং খেচরাঃ । আত্মজং স্বপ্রভবম্ ॥

২০। তং স্তোতুমুপস্থিতাঃ ॥

২১। স্তাবকান স্তোতুমুত্তমানভিপ্রেত্য জ্ঞাত্বা ॥

২২। লোকে স্পষ্টগুণস্ত সতো মে স্তুতিঃ শ্রাৎ, অধুনা তু কিমাশ্রয়ো
মে স্তবো যোজ্যতাম্ ? অতো বো গিরোহধুনা ময়ি বিতথা মা ভূবন্ ।
যদ্বা, লোকেহধুনা অস্পষ্টগুণস্ত মে কিমাশ্রয়ঃ স্তবঃ শ্রাৎ ? অত এষ ক্রিয়-
মাণঃ স্তবোহমে মদগুণস্ত যোজ্যতাম্, ন তু মে বিতথাভিধানাপত্তেরিত্যর্থঃ ॥

২৩। তস্মাৎ পরোক্ষে কালান্তরে স্পষ্টেষু গুণেষু সংস্মাকমুপশ্রুতানি
যশাংসি প্রতি স্তোত্রমলমত্যাং করিষ্যথ । হে অপীব্যবাচঃ ! মধুরগিরঃ !
সঠৈভ্যঃ প্রেরিতা বয়ং ত্বামেব স্তম ইতি চেৎ, তত্রাহ—উত্তমঃশ্লোকস্ত
গুণানুবাদে কার্যে সতি জুগুপ্সিতমর্কবাচীনং ন স্তাবয়ন্তি ॥

২৪। নহু সস্তাবিতৈরেব গুণৈরাত্মানং জনঃ স্তাবয়তীতি চেৎ, তত্রাহ
—মহতাং গুণানাত্মনি সম্পাদয়িতুং শক্তোহপি অসতো গুণান্ সস্তাবনা-
মাত্রেণ কঃ স্তাবয়তে ? যদ্বা, আদাবেব সতোহপি কঃ স্তাবয়তে ? স্বত
এব প্রখ্যাতিসিদ্ধেঃ । অগুস্ত মিথ্যাগুণস্ততিশ্লাঘী মন্দ ইত্যাহ—ত ইতি ।
যদ্বয়ং শাস্ত্রাভ্যাসাদিকমকরিষ্যৎ, তর্হি তেহস্ত বিদ্যাদয়ো গুণা অভবিষ্মন্বিতি
ক্রিয়াতিপত্ত্যা বিপ্রলঙ্কো জনানামবহাসং ন বেদ ॥

२५ । किंङ्, प्रभवोऽपि विश्रुता अपि ह्रीमन्तो जूङ्गुप्सन्ति । वेति दृष्टान्ते । यथातिस्तुतो क्रियमाणायां विगर्हितं ब्राह्मणवधादि पौरुषं निन्दन्ति, तथोचितामपि स्तुतिं न सहन्त इत्यर्थः ॥

२७ । वरीमभिरिति दीर्घत्वमार्थम् ; भवितृप्रधानशायं निर्देशः ; वरिष्ठैः कर्मभिरविदिता इत्यर्थः ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायां चतुर्थस्कन्धे

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः

षोडशे सर्वलोकेशैः संकृतं भार्यया युतम् ।

मुनिप्रयुक्ताः सूताद्याः स्तवन्ति स्मृति वर्ण्यते ॥ (१)

१ । गायकाः—सूतादयः ॥

२ । नालं न समर्थाः ; यो भवान्, अवतारेष्वप्यश्राधिक्यमाहः । वेणुश्राद्धाज्जातश्च ते पौरुषाणि प्रत्यावितर्क्यतया ब्रह्मादीनामपि धियो बद्रमुः, कुतः पुनर्कियं तद्धर्षने समर्था भवेम ?

३ । अथापि यथावद्वर्णयितुमशक्ता अपि कथामृते सादराः, मुनिभिः कृत उपदेशो योगबलेन हृदि प्रकाशनां, तमनतिक्रम्या, वितन्महि विस्तारयामः ॥

५ । तनो स्वदेहे लोकपालानां तनूमूर्त्तीः काले काले विभर्ति । यथाभागं पालनपोषणानुरज्जनादिकार्यानुसारेण यज्जादिप्रवर्तनेन स्वर्गश्च हितम्, वृष्ट्यादिप्रवर्तनेन भूर्लोकश्च च हितं यथा भवति तथा ॥

৬—১০। সূর্যাদিতনুধারণমেবাহ অষ্টভিঃ। (৬) বসু ধনং করাদান-
কাল আদত্তে, ছুভিক্ষাদিকালে বিমুঞ্চতি চ। অষ্টৌ মাসান্ সূর্যো যথা বসু
জলমাদত্তে, বিমুঞ্চতি বর্ষাসু, তৎ ॥ (৭) মস্তকে পাদেনাক্রামতামপ্যা-
ভীনাং ভূতানামতিক্রমং সহিষ্যতে। ক্ষিতেবৃত্তিঃ সর্কসহনম্, সা বৃত্তি-
র্ষস্তাস্তি, স তথা ॥ (৮) দেবে অবর্ষত্যেষ কচ্ছং গতাঃ প্রাণা যাসাং তা
প্রজাঃ স্বয়ং বৃষ্টিং কৃত্বা রক্ষিষ্যতি। তত্র হেতুঃ—অসৌ নরদেববপুর্হরি-
রিতি ॥ (৯) বদনমেবামৃতমূর্তিচ্ছদ্রস্তেন, সাহুরাগোহবলোকো যস্মিন্
তেন, বিশদং যৎ স্মিতং তেন চারুণা। অত্র চ ক্চিৎকর্তমাননির্দেশো
'বর্তমানসামীপ্যে বর্তমানবদ্বা' ইতি, ভূতনির্দেশশচ 'আশংসায়াং ভূতবচ্চ'
ইতি দ্রষ্টব্যঃ ॥ (১০) ন ব্যক্তং বসু প্রবেশ-নির্গময়োর্মার্গো যশ্চ, নিগূঢ়ং
নিম্পত্তে: পূর্বমবিজ্ঞাতং কার্যং যশ্চ, তচ্চ কার্যং গন্তীরং কিমর্থমেতৎ
কৃতমিত্যগ্নৈরজ্ঞাতাভিপ্রায়ং বিধত্ত ইতি তথা; উপগুপ্তং সুরক্ষিতং
বিত্তং যশ্চ, অনন্তমাহাভ্যাশ্চাসৌ গুণানামেকং ধাম বিষ্ণুর্ষস্মিন্ সঃ,
অনন্তমাহাভ্যোপেতা গুণা এবৈকং ধাম স্থানং যশ্চেতি বা, সংবৃতান্না
সংবৃতমূর্তিঃ, সমুদ্রচরত্বেন বরুণশ্চাপোহুত গুণা দ্রষ্টব্যঃ ॥ (১১) তুরাসদঃ
শত্রোর্ননসাপি প্রাপ্তুমশক্যঃ, দুর্বিষহঃ শক্রভিঃ সোচুমশক্যঃ, বিদূরবৎ
পৌরুষেণাপ্যভিভবিতুমশক্যঃ; বেণ এবারণিস্তস্মাহুত্বিতঃ ॥ (১২) চারণৈ-
গুপ্তভূতৈঃ পশুন্নপি স্বস্ততিনিন্দাদাবুদাসীন ইব বর্তিষ্যতে। যথা দেহিনা-
মধ্যক্ষোহধিকৃত আত্মভূতো বায়ুঃ সূত্রাত্মা, তৎ ॥ (১৩) আত্মদ্বিষাং
সুতমিতি সুতগ্রহণং স্বাত্মজসাম্যার্থম্। ধর্মপথে যমশ্চ বৃত্তে স্থিতঃ ॥

১৪। চক্রমাজ্জা, সেনা বা, রথশ্চ বা চক্রম্, মানসাচলমভিব্যাপ্য
বর্ততে। কিং পর্যন্তমিত্যাহ—অকৌ রশ্মিগণৈর্ঘাবতপতি, তাবৎ ॥

১৫। যদ্যস্মাদ্ রঞ্জয়িষ্যতি, অথ তস্মান্ননোরঞ্জনেহেতুভিরমুং রাজান-
মাহঃ; মনোরঞ্জনকৈরিতি চেষ্টিতবিশেষণং বা ॥

১৭। মাতরীব ভক্তির্ভজনং যশ্চ ; আত্মনো দেহশ্চাৰ্দ্ধ ইব পত্ন্যাং
প্ৰীতিমান্ ॥

১৮। নন্দিং স্মৃৎ বর্দ্ধয়তীতি তথা, মুক্তসঙ্গেষু প্রকৃষ্টঃ সঙ্গো যশ্চ,
দগুপাণিরিত্যপরাধানুপেক্ষণমুচ্যতে, নাদগু্যমিতাত্র তু পক্ষপাতাভাব
উক্তঃ ॥

১৯। অয়ন্ত্বিতি 'তু'-শব্দেন নিরুপমত্বং দর্শয়তি । কোহসাবাত্মা ?
তমাহ—যস্মিন্ প্রতীতমপি নানাত্বমর্থশূণ্যং পশুন্তি ॥

২০। আ উদয়াদ্রেস্তংপর্যন্তং গোপ্তা গোপায়িষ্যতি । তদর্থং
পর্যেষ্যতে পর্যটিষ্যতি, প্রদক্ষিণীকরিষ্যতীত্যর্থঃ ॥

২১। অস্মৈ তথা প্রদক্ষিণং কুর্কতে, মংস্তুস্তে জ্ঞাশুন্তি, তশ্চ যশ
উদ্ধরন্ত্য উদাহরন্ত্যঃ কীর্তয়ন্ত্যঃ ॥

২২। ইন্দ্র ইবাদ্রীন্ ভিন্দন্ ॥

২৩। লাসুলমুণ্ডম্যোন্নমব্য যথা মৃগেন্দ্রশ্চরতি, তথা ধনুর্বিষ্ফ্ জ্জয়ন্
যদা স্মামচরৎ ॥

২৪। সরস্বতী যত্র প্রোছুরভাবি প্রোছূর্তা, কর্মকর্তরি চিণ্,
তত্রাহার্ষীৎ ॥

২৬। বিক্রতা বিক্রমা যশ্চ, গাথাশ্চ প্রবন্ধান্ ; আত্মাশ্রিতা
বিষ্ণুশ্রিতাঃ ॥

২৭। উপগীয়মানো মহানুভাবো যশ্চ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াং চতুর্থস্কন্ধে

ষোড়শোহধ্যায়ঃ ॥ ১৬ ॥

सप्तदशोऽध्यायः

ततः सप्तदशे लोक-क्लृधां प्रथमयन् पृथुः ।

ग्रन्थवीजां महौं हस्तं यत्रो भूतिया तया स्तुतः ॥ (१)

१ । छन्दयामास तोषितवान् ॥

२ । भृत्यानमात्यान्, पुरोधसः पुरोहितांश्च, श्रेणीस्तैलिकताम्बूलिकादीन् पौरविशेषान्, प्रकृतौर्नियोगिनः ॥

३ । दोहनम्—पात्रम् ॥

४ । मेधाम्—यज्जार्हम् ॥

५ । सविज्ञानमपरोक्षज्ञानसहितम् ॥

६ । पूर्वदेहः पृथुवतारस्तुंकथाश्रयन्, श्रवो यशः, सूष्ठु श्रवो यश्च ॥

७ । अद्वहं—दुग्धवान् ॥

८ । जनतायास्वंगं पाल इत्यामन्त्रितो निष्कृतः । तदा निरग्ने क्कितितले सति, क्लृधा क्लामा क्लीणा देहा यासां ताः प्रजा एतया पतिं पृथुमक्रवन् ॥

९ । जार्थरेणाग्निनाभितप्ताः, यः साधितो विष्टैर्प्रमहनेन सम्पादितस्तुं स्वां शरणं याताः ॥

१० । तद्वन्मानोहन्माकमनं रातवे रातुं दातुमीहतु, ईहतां यद्गं करोतु । उज्झितोर्जास्त्युक्तानाः सत्याः । वार्ताया जीविकायाः पतिः ॥

११ । परिदेवितम्—विलापम्, निमित्तं हेतुमन्पद्यत ज्ञातवान् ॥

१२ । पृथिव्या षड्विधैर्जानि ग्रन्थानीति व्यवसितो निश्चितवान् सन् ॥

१३ । मृगयुगा क्रता अनुगता मृगीव ॥

१४ । रोदसी ङावापृथिव्यौ, तयोरस्वरमन्तरीक्कं । अनु पृष्ठत उद्यतमायुधं येन, तम् ॥

১৯। যো ধর্মজ্ঞ ইতি মতঃ, স ভবান্ যোষাং মাং কথমহনিষ্যৎ
হনিষ্যতি ?

২১। অজরাং দৃঢ়াম্, ধাশ্রসি ধারয়িষ্যসি ॥

২২। বহিষি যজ্ঞে যা ভবতী দেবতারূপেণ ভাগং বৃঙ্ক্তে ভজতে,
বসু ধাত্বাদিকম্ ॥

২৩। যা গোরূপেণ যবসং তৃণং জঙ্কি অতীত্যর্থঃ । পয়স্ত নৈব দোঙ্কি,
দুঙ্কং ন শ্রবতি, অস্মিন্নপরাধে ॥

২৪। আত্মনি দেহে রুদ্ধানি ॥

২৫। মদ্বধে সর্কথা অন্নং ন শ্রাদিতি চেৎ, অত আহ—অমূষাং
প্রজানাম্, মেদসা মাংসেন ॥

২৬। যদুক্তং যোষাং কথং হনিষ্যতীতি, তত্রাহ—পুমানিতি । তস্ম
বধোহবধ এব ॥

২৭। যচ্চোক্তং কথমন্তসি ধাশ্রতীতি, তত্রাহ—ত্বামিতি । তিলশঃ
তিলপ্রমাণানি খণ্ডানীত্যেবন্তুতামবস্থাং নীত্বা ॥

২৮। মন্যুময়ীং মূর্ত্তিং বিব্রতঃ কৃতান্ততুল্যত্বমুচ্যতে, ন তু কৃতান্তশ্চ
মন্যুময়ী মূর্ত্তিরতি ।

শুদ্ধসত্ত্বতন্ত্রং দেবমকস্মাদতিদারুণম্ ।

বীক্ষমাণা পৃথুং পৃথ্বী তুষ্ঠাব করুণোক্তিভিঃ ॥ (২)

২৯। মায়য়া বিগ্ৰস্তা রচিতা নানা ঘোরাদিতনবো যেন । গুণাত্মনে
গুণময়ত্বেন প্রতীয়মানায়, বস্তুতন্তু নির্দ্ধূতা নিরস্তা দ্রব্যক্রিয়াকারকেষু
অধিভূতাপ্যাদিধৈবেষু বিব্রমোহহঙ্কারস্তন্নিমিত্তা উন্ময়ো রাগদ্বৈষাদয়শ্চ
যস্মিন্ তস্মৈ ॥

৩০। অহো সর্কজীবাশ্রয়ত্বেন সৃষ্টাং মাং কথং হন্তুং প্রবর্ত্তস ইত্যাহ
—যেন বিধাত্রা আত্মনাং জীবানামায়তনমহং বিনির্মিতা ; যতো যশ্রাং
ময়ি গুণসর্গশ্চ চতুর্বিধভূতগ্রামশ্চ সংগ্রহো ধারণম্, স্বরাট স্বতন্ত্রঃ ॥

৩১। সৃষ্টিসংহারাবেক কর্তৃকাবিত্তি চেৎ, তথাপি প্রজাপালনে প্রবৃত্তশ্চ
মদ্বধোহনুচিত এবত্যাহ—য এতদিত্তি। আত্মাশয়য়া জীববিষয়িণ্যা ॥

৩২। অতো জুজ্জৈয়মীশ্বরচেষ্টিতমিত্যাহ—নূনমিত্তি। অকৃতাত্মাভি-
বিক্ষিপ্তচিত্তৈঃ। য ঈশ্বরঃ স্বতন্ত্রোহকরোদ্ ব্রহ্মাণম্। পরত ইত্টি তেন
ব্রহ্মণা চরাচরমকারয়ৎ, বশ্চ স্বত একঃ, পরতো মায়য়া অনেকঃ ॥

৩৩। তস্মা অচিন্ত্যশক্তয়ে কেবলং নম ইত্যাহ—সর্গাদি জন্মস্থিতি-
ভঙ্গমশ্চ জগতোহনুরূপন্ধি অনুবর্ত্ততে কেরোতি। দ্রব্যাগি মহাভূতানি,
ক্রিয়া ইন্দ্রিয়ানি, কারকা দেবাঃ, চেতনা বুদ্ধিঃ, আত্মা অহঙ্কারঃ, তৈঃ
স্বশক্তিস্বরূপৈঃ, সমুন্নদ্ধাঃ সমুৎকটা নিরুদ্ধাঃ শক্তয়ো যশ্চ ॥

৩৪—৩৫। প্রাণিনাং ধারণার্থং মাং রসাতলাজ্জকৃত্যেদানীং প্রজা-
রক্ষণে প্রবৃত্তশ্চ মদ্বধো ন বুক্ত ইত্টি স করুণমাহ দ্বাভ্যাম্। (৩৪) হে অজ !
যঃ সৃষ্টবান্, স এব ভবান্ স্বনির্মিতং চরাচরং জগৎ সম্যক্ স্থাপয়িতুমাদি-
শূকরঃ সন্মামভ্যাজ্জহার ॥ (৩৫) স এব ধরাধরো বরাহোহত্ অপামুপশ্চে
উপরি ময়ি নাব্যাধারভূতায়ামবস্থিতাঃ প্রজা রক্ষিতুমিচ্ছুবীরমূর্ত্তিঃ পৃথুরূপঃ
সমভূৎ। য এবভূতঃ, স তু স্বং পয়সি নিমিত্তে মাং জিঘাংসসীতি
চিত্রমিত্যর্থঃ ॥

৩৬। তস্মাদীশ্বরচেষ্টিতং জুজ্জৈয়মিত্তি কৈমুত্যগ্নায়োনোপসংহরতি—
নূনমিত্তি। তশ্চেশ্বরশ্চ গুণসর্গরূপয়া মায়য়া মোহিতং চিত্তমেব বস্ত্র' যেষাম্,
মোহিতানি চিত্তবস্ত্রানি যেষামিত্তি বা তৈর্জনৈরীশ্বরানাং হরিভক্তানাং মেব
তাবদীহিতং ন জায়তে, কিং পুনস্তশ্চ পরমেশ্বরশ্চ, অতঃ পরমেশ্বরবৎ
তেভ্যোহপি নম এব কেবলম্। বীরানাং জিতেন্দ্রিয়াণাং যশঃ কুর্কীন্তি যে
তেভ্যঃ, যথা বীরানাং যশো বর্ক্বেত, তথা চেষ্টিতাম্, ন তু যথেষ্টমিত্তি ভাবঃ ॥

ইত্টি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়ং চতুর্থস্কন্ধে

अष्टादशोऽध्यायः

अष्टादशे महीवाक्यादवंसपात्रादिभेदतः ।

पृथ्वादिभिस्तु क्रमशः सा च द्रुक् इतीर्याते ॥ (१)

२ । हे अतिभो, प्रभो ! यद्वा, भो देव ! अति अत्यं यथा भवति एवं मन्यं संनिषच्छ, श्रावितं विज्ञापितम्, न मद्वाक्योऽनादरः कर्तव्य इत्याह—बुधो हि सर्वतः सारमादते ॥

३—५ । मयि जीर्णा षष्ठीरूपा येन गृहाणेति वक्तुमुपायेन सर्वं सिध्यति, नाग्रथेत्याह—अग्निनििति त्रिभिः । (३) पुंसां श्रेयसः पुरुषार्थं प्रसिद्धयेहस्मिंल्लोके कृश्यादयः, अमृश्विंश्च लोकेहग्निहोत्रादयो योगा उपाया दृष्टाः, प्रयुक्ता अनुष्ठिताश्च ॥ (४) पूर्वैर्दर्शितान्, अवरोहर्काचीनः ॥ (५) अविद्वान्, विद्वानपीति वा व्यभिचरन्ति न सिध्यन्ति ॥

६—११ । सहेतुकमुपायमाह—पुरेति षड्भिः ॥ (१) भवद्विरिति राजसामान्त्राभिप्रायेण, वेणादिभिरिति वा, अपालिता चौरागुनिवारणां, अनानृता च यज्ञादिप्रवर्तनाभावां । यज्ञार्थे अग्रसं गिलितवती, अग्रथा अध्वतव्रतैर्बुक्ता न प्रसोम्यन्ते, ततश्च यज्ञादयो न सिध्येरन्ति भावः ॥ (८) क्षीणा जीर्णा ॥ (९) वंसम्, दोहनं दोहपात्रम्, दोहकार-क्षेपकल्लय, धोक्ष्ये प्रपूरयिष्यामि ॥ (१०) भूतानामतीप्सितमन्नम्, उर्जश्च बलप्रदम् ॥ (११) अपगतेहपि वर्षर्तौ देवकृष्टमुदकं यथा मे मयि सर्वतो वर्तते ॥

१२ । मन्यं स्वायम्बुदम् ; षष्ठीरूपाः ॥

१३ । प्रसङ्गादर्थान्तरमाह—तथेति । यथा पृथुः, एवं सर्वत्र वाक्ये अपरेहपि सारमादते । प्रसुतमनूवर्णयति—ततोऽग्रे च कृश्यादयः पञ्चदश द्रुहः । पृथुना भावितां वशीकृताम् ॥

১৪। দেবীং পৃথ্বীম্, বাজ্ঞনঃশ্রবণৈর্বেদগ্রহণাদিন্দ্রিয়াগাং পাত্ৰত্বম্ ॥

১৫। সোমমমৃতম্, বীর্ধ্যং মনঃশক্তিম্, ওজ ইন্দ্রিয়শক্তিম্, বলং দেহ-
শক্তিঞ্চ, তদেব পয়ঃ ॥

১৬। সুরামাসবঞ্চ তালাদিসস্তবং মত্তম্ ॥

১৭। মধু বাজ্ঞাধূর্যম্, সৌভগং সৌন্দর্যম্, তৎসহিতম্ ॥

১৮। কব্যং পিতৃণামন্নম্, আমপাত্রে অপকে মৃন্ময়ে অধুক্ষত দুহুহঃ ॥

১৯। সঙ্কল্পনাময়ীমণিমাदिसिद्धिम् । যে বিঘ্নাধরাদয়স্তে চ তমেব বৎসং
প্রকল্প্য নভশ্চেব পাত্রে খেচরত্বাদিরূপাং বিঘ্নাং দুহুহঃ ॥

২০। অস্ত্রে চ কিম্পুরুষাদয়োহন্তুর্কানেনান্তুতান্ননাং সম্বন্ধিনীং মায়াং
ধারণাময়ীং সঙ্কল্পমাত্রপ্রভবাম্ ॥

২১। ভূতেশো রুদ্রঃ, স এব বৎসো যেষাম্ ; ক্ষতজং রুধিরং তদেবা-
সবম্ ॥

২২। অহয়ো নিষ্ফণাঃ, দন্দশূকা বৃশ্চিকাদয়ঃ, সর্পাঃ সফণাঃ, ত এব
কক্রসত্ততিজা নাগাঃ । বিলপাত্রে মুখে ॥

২৩। যবসং তৃণম্, গোবৃষং রুদ্রবাহনবৃষভম্, মৃগেন্দ্রেণেত্যন্তরেণায়ম্ ॥

২৪। ক্রব্যং মাংসম্, চরং কীটাদি, অচরং ফলাদি ॥

২৬। অনুক্তসংগ্রহার্থমাহ—সর্কে স্বজাতৌ যৌ মুখ্যস্তেন বৎসেন ॥

২৭। উপসংহরতি—এবমিতি । স্বল্পমভীষ্টমন্নম্, তমেব ক্ষীরভেদং
দুহুহঃ, দোহঃ পাত্ৰম্ ॥

২৮। ইমাং পৃথ্বীম্ ॥

২৯। ধনুবোহগ্রেণ গিরিশৃঙ্গানি চূর্ণয়ন্ । রাজরাট রাজ্ঞাং রাজা,
সর্কেষামাজীবিকাদানাং ॥

৩১। গ্রামা হট্টাদিশৃঙাঃ ; পুরো হট্টাদিমত্যাঃ, তা এব মহত্যাঃ
পত্তনানি । দুর্গানি বিবিধানি, যথাহ বৃহস্পতিঃ—‘ওদকং পার্কতং বার্ক’-

मैरिणः धानं तथा' इति । घोषानाभीराणां निवासान्, ब्रजान् गवां
निवासान्, शिविरं सेनानिवासस्थानम्, तं सहितानाकरान् स्वर्गादि-स्थानानि,
खेटाः कर्षकग्रामाः, खर्कटाः पर्वतप्रान्तग्रामान्तांश्च तांश्च ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थदीपिकायां चतुर्थस्कन्धे
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकौनविंशोऽध्यायः

उनविंशेश्वमेधाङ्ग-हरापहरणां पृथोः ।

इन्द्रं हन्तुं प्रवृत्तश्च धात्रा वारणमुच्यते ॥ (१)

१ । हरमेधशतेन निमित्तेन अदीक्षित दौक्षितोऽहंभूत्, शताश्वमेध-
सङ्गमकरोदित्यर्थः । ब्रह्मावर्ते—'सरस्वतीदृशद्वतोर्देवनद्योर्धदन्तरम् । तं
देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ॥' इत्युक्तलक्षणे ॥

२ । आश्विनः स्वशु कर्म अतिशेत् इत्यातिशयमभिप्रेत्य ज्ञात्वा,
तदिति तं पृथोर्धज्जमहोऽसवः न ममृषे न सेहे ॥

३—२ । अतिशयमेव दर्शयति—यत्रेति सप्तभिः । (३) यत्र क्रतौ
साक्षादन्वभूयत् प्रत्यक्षेणादृशत् ॥ (५—६) सिद्धादयश्च तं हरिमन्वीयुरि-
त्युत्तरेणान्वयः ॥ (१) धर्मद्वेषा हविर्दोष्णी धेनुः सती ॥ (८) उह-
र्वहन्ति अ, सर्वरसानिष्क्रुद्रास्कादिरसान् । स्फौरं दधि च अन्नं पानकादि-
गोरसो ह्युतं तक्रं तांश्च । भूरीणि विस्तृतानि वर्णाणि शरीराणि येषां
ते, फलादि प्राश्यन्त । मधुच्युतो मधुस्राविणः सन्तः ॥ (२) चतुर्विंश-
भक्ष्यं भोज्यं चोष्यं लेह्यं ॥

১০। অধোক্ষজ ঈশো নাথো যশ্র । পরম উদয়োহভিবৃদ্ধির্ষস্মিন্ তৎ
কর্ম্ম অস্বয়ন্নসহমানঃ প্রতিঘাতং বিপ্লং চকারেত্যর্থঃ ॥

১১। বৈণ্যে যজুস্পতিং বিষ্ণুং যজ্ঞমানে সতি স্পর্ধমান ইন্দ্রস্তিরোহিতঃ
সন্নধমপহৃতবান্ ॥

১২। ত্বরমাণং ধাবন্তম্ ; 'আমুক্তঃ প্রতিমুক্তশ্চ পিনদ্ধশ্চাপিনদ্ধবৎ ।
সন্নদ্ধো বর্ষিতঃ সজ্জো দংশিতঃ' ইত্যমরঃ । পাষণ্ডবেশং কবচমিব গৃহীত-
বস্ত্রমিত্যর্থঃ । অধর্ম্মে ধর্ম্মবিলম্বো ধর্ম্মোহরমিতি ভ্রান্তিকরো যঃ ॥

১৪। ন মুঞ্চতি স্ম ॥

১৫। হস্তবে হস্তম্, যজ্ঞহনং যজ্ঞং হতবস্তম্ ॥

১৬। গৃধ্রাট্—জটায়ুঃ ॥

১৭। তস্মৈ হিত্বা তদর্থমুৎসৃজ্য ॥

১৮। বিচক্ষ্য—দৃষ্ট্বা ॥

১৯। উপসৃজ্য সৃষ্ট্বা, তেন চ্ছন্নঃ সন্, চযালো যুপাগ্রে নিক্ষিপ্তঃ কাষ্ঠ-
কটকঃ, তদ্যুক্তাং যুপাং, হিরণ্যানির্মিতা রশনা যশ্র তম্, রশনায়া দৃঢ়ত্বেন
চ্ছেদাশক্ত্যা রশনাসহিতমেবোদ্ধৃত্য যুপাগ্রানীতবানিত্যর্থঃ, বিভুঃ সমর্থঃ ॥

২২। অবগ্ৰ্যং নিন্দিতং রূপং মন্দপ্রজ্ঞা জগৃহঃ ॥

২৩। তদেব পাষণ্ডনামনিকৃত্যা দর্শয়তি—যানীতি । বহুবচনেনা-
গ্ৰাহ্যপি গৃহীতানীত্বুক্তম্ ॥

২৪—২৫। তৎ-প্রভৃতি পাষণ্ডমার্গাঃ প্রবৃত্তা ইত্যাহ—এবমিতি । (২৪)
তেন গৃহীতেষু, পুনর্বিসৃষ্টেষু ॥ (২৫) নগ্না জৈনাঃ, রক্তপটা বৌদ্ধাঃ, 'আদি'-
শব্দেন কাপালিকাদয়শ্চ, তেষু উপধর্ম্মেষু ধর্ম্মোপমেষু ধর্ম্ম এবায়মিতি
মতিঃ সজ্জত ইতি দ্বয়োরন্বয়ঃ । পেশলেষু আপাততো রম্যেষু, বাগ্মিষু
হেতুক্তিচতুরেষু ॥

२१। शक्रवधे अभिसङ्कितं कृताभिप्रायम् । प्रचोदितां पशोर्वधा-
दग्नश्च वधस्तव न युज्यते ॥

२८। तद्वधश्च वयः करिष्याम इत्याहः—वयमिति । अर्थनाशनं यज्ज-
नाशकं त्वंकीर्तयेव हतप्रभमिन्द्रमाह्वयामहे । कैः ? अघातवामैरगत-
वीर्यारोहानमत्रैः । अनन्तरश्च ते तवाहितः जुह्वाम होम्यामः ॥

२९। अग्न पृथोः, ऋक् हस्ते येषां तान् ॥

३०। यमिन्द्रं यजेन्न जिवांसथ, यजेन्नेष्टाः सर्के सुरा यश्च तनवः,
स इन्द्रो भवतां वधाहो न भवति । वद्यस्माद् यजेत्ता नामायमिन्द्रो
भगवतस्तन्नुरवतारः 'ततः सप्तम आकृतां रुचेर्यजेत्तह्यजायत ।
सयामाग्रेः सुरगणैरपां स्वायन्नुवात्तरम् ॥' इत्युक्तत्वात् ॥

३१। अतो बलीयसानेन सख्यमेव कर्तव्यम्, अग्नथा भूयः पाषण्डः
अक्षयतीत्याशयेनाह—तदिदमिन्द्रेणानुष्ठितः महदग्न्यात् पशुत । किमित्य-
पेक्षायामाह—धर्मश्च व्यातिकरं विपर्ययं पाषण्डपथम् ॥

३२। तर्हि किमत्र युक्तमित्यत आह—पृथुकौर्तेरिति । एकेनोनं
शतं यस्मिंस्तदृशः क्रतुः क्रतुप्रयोगः पृथोर्भूयात् । पृथुरिति पाठे
एकेनशतं क्रतवो यश्च तदृशोऽपि महेन्द्रात् पृथुकौर्तिर्भूयादित्यर्थः ।
तदेवमृत्विजः प्रत्युक्त्वा पृथुं प्रत्येवाह—अलमिति ॥

३३। आग्न्यनैवाग्न्ये महेन्द्राय रोषं कर्तुं नाहिसि ; तत्र हेतुः—
उभावपीति ॥

३४। तथापि क्रतुसमाप्तिमेव ध्यायन्तः प्रत्याह—अस्मिन् यज्जविष्णे
चिन्तां मास्य कृथाः, यद् यस्मात् दैवहतं कार्यं कर्तुं ध्यायतो मनो नू
निश्चितमतिरुष्टं सत् अङ्गं तमो मोहं विशति, न तु शास्त्रं लभते ॥

३५। अतएव तव क्रतुर्विरमतु । नयिन्द्रः किं न निवार्याते ?
अत आह—यतो देवेषु दुरवग्रहो भवतीति ; यत्र क्रुते ॥

३६ । ईन्द्रहरवग्रहकृतमनर्थं पश्येत्याह—एभिरिन्द्रेणोपसंश्रुष्टैरधि-
ष्ठितैः, हारिभिश्चित्कार्षकैः । य ईन्द्रस्तेहश्चः मुष्णतीति तथा, यस्त्याय
द्रुह्यतीति तथा, तेनोपश्रुष्टैः ॥

३७—३८ । ततो मम किमिति चेत्, तत्राह—भवानिति द्वाभ्याम् ।
(३७) सांख्ययोगादि-नानासिद्धान्तानुरूपं धर्मं वेश्यान्त्यायादवलुप्तं परि-
त्रातुं तद्देहाविशेषः कलैव त्वमवतीर्णोऽसि ॥ (३८) हे प्रजापते ! अशु
विश्वश्रोद्धवं विचार्य, यैरुपादितोऽसि, तेषां विश्वसृजां सङ्गल्लं
पिपीपृहि, आर्षः प्रयोगः, पुरयेत्यर्थः । प्रचण्डो यः पाषण्डमार्गः, सैव
ईन्द्रो माया उपधर्मजननी, तां जहि ॥

३९ । तथा च कृत्वा यज्ञाग्रहणं हिंसा, वात्सल्यं स्नेहणं कृत्वा ईन्द्रेण
सह सक्कानं कृतवान् ॥

४० । कृतमवभृथसध्वनिं ज्ञानं येन सं, तस्मै ॥

४२ । तूष्णानां वाक्यम्—द्वयेति ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायां चतुर्थस्कन्धे

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः

विंशे तु विष्णुना साक्षात् पृथोर्षजेऽनुशासनम् ।

वरदानप्रसङ्गेन प्रीतिशान्ताहृत्प्रमोदयते ॥ (१)

१ । मघवता साकमिन्द्रेण सह वर्तमानः ।

२ । आत्मानं त्वां क्षमां कारयतोऽहमुष्य त्वमपि क्षन्तमर्हसि ॥

३ । यर्हि यस्मात् कलेवरमात्मानं न भवति, अतस्तदभिमानेन भूतानि
नाभिद्रुह्यन्ति ॥

৫। অবিদ্যা স্বরূপাজ্ঞানম্, ততঃ কামঃ, ততঃ কৰ্ম্ম, তৈরারব্ধ ইতি বিদ্বান্, অতএব প্রতিবুদ্ধ আত্মজ্ঞোহস্মিন্নৈবানুযজ্জতে ॥

৬। তথাপি পুত্রাদিমমত্বেন ভূতদ্রোহেণ চ সঙ্গো ভবেৎ, তত্রাহ—
অসংসক্ত ইতি ॥

৭—৮। প্রতিবোধক্রমঃ বিবুধন্ দেহেহনুযজ্জাতাবমাহ—এক ইতি ষাভ্যাম্। (৭) অসাবান্, আত্মনো দেহাৎ পরো ভিন্নঃ। তত্র নবধা বৈলক্ষণ্যেণ ভেদং সাধয়তি—এক ইতি নবভিঃ পদৈঃ। দেহো হি বালযুবাদিভেদাদনেকঃ, মলিনশ্চ, জড়শ্চ, সগুণশ্চ, স্বকারণভূতগুণাশ্রিতশ্চ, পরিচ্ছিন্নশ্চ, গৃহাদিভিরাবৃতশ্চ, দৃশ্যশ্চ, সাত্মা চ। আত্মা তু নৈবম্, অতো ভিন্নঃ ॥ (৮) আত্মস্থং স্বস্মিন্ স্থিতম্, প্রকৃতিস্থোহপি দেহস্থোহপি তদ্বিকারৈর্ন লিপ্যতে, যতঃ স ময়ি ব্রহ্মণি স্থিতঃ ॥

৯—১২। ইয়মবস্থা কস্তোৎপত্ততে? ইত্যপেক্ষায়ামাহ—বঃ স্বধর্ম্মে-
ণেতি চতুর্ভিঃ ॥ (১০) ভবতু মনঃ প্রসন্নম্, ততঃ কিম্? তত্রাহ—যর্হি
বিশদাশয়ঃ প্রসন্নমনাঃ, তদা পরিত্যক্তগুণঃ সন্ সম্যগ্ দর্শনো ভূত্বা
শান্তিমশ্নুতে। শান্তিমেবাহ—মে মম সম্যগৌদাসীংনাবস্থানমেব ব্রহ্ম,
তদেব কৈবল্যমশ্নুতে ॥ (১১) সম্যগ্ দর্শনমেবাহ—উদাসীনমেবাত্মানং
দ্রব্যজ্ঞানক্রিয়াত্মনাং দেহজ্ঞানকর্মেন্দ্রিয়মনসামধ্যক্ষমিব স্থিতমাত্মানং যো
বেদ ॥ (১২) সংসারিণঃ কথং কূটস্থত্বম্? অত আহ—ভিন্নশ্চ লিঙ্গশ্চ
দেহশ্চ গুণপ্রবাহঃ সংসারঃ। ভিন্নত্বে হেতুঃ—দ্রব্যাত্মকশ্চ। তত্র
চেতনা চিদাভাসঃ, অতো দৃষ্টাস্থ প্রাপ্তাস্থ, হর্ষশোকাদিভির্ন বিক্রিয়ন্তে ॥

১৩। স্বধঃ সূরিঃ, অতএব সুখে জুঃখে চ সমঃ সন্, সমানা উত্তম-
মধ্যমাধমা যশ্চ, জিতানীন্দ্রিয়ান্যাশয়শ্চ যেন স স্বমখিললোকরক্ষণং বিধৎস্ব।
কথমেকেন ময়া রক্ষণং কর্ত্বুং শক্যম্? তত্রাহ—ময়েশ্বরেণোপক্ৰান্তাঃ
সম্পাদিতা যে অখিলা লোকা অমাত্যাদয়ঃ, তৈঃ সংযুতঃ ॥

১৪। ননু রক্ষণং দণ্ডাদিসাপেক্ষম্, অতন্তপোহত্বা পুণ্যং করিষ্যা-
মীতি চেৎ, অত আহ—শ্রেয় ইতি । যদ্ যস্মাৎ সাম্পরায়ে পরলোকে
প্রজাভিঃ কৃতাৎ স্কৃতাৎ ষষ্ঠমংশং হর্ভা হরিষ্যতি ; অরক্ষণে দৌষমাহ—
অন্থথা প্রজাভিঃ হৃতং পুণ্যং যশ্চ স প্রজানামঘমত্তি পাপং ভুঙ্ক্তে ।
অন্থথেষ্যশ্চ বিবরণম্—করহারঃ সন্নরক্ষিতা চেৎ ॥

১৫। এবঞ্চ মোক্ষোহপ্যনায়াসেন ভবিষ্যতীত্যাহ—বিজাগ্রাণামনু-
মতশ্চাসাবনুবৃত্তশ্চ পরম্পরাপ্রাপ্তৌ যৌ ধর্মঃ, স এব প্রধানম্, অর্থকামৌ
তু প্রাসঙ্গিকৌ যশ্চ । অন্ততমোহতিশয়েনাগৌ ধর্মাদিঘনাসক্ত ইত্যর্থঃ ।
ধর্মপ্রধানাগ্রতম ইতি পাঠে ধর্মপ্রধানাবগ্রতমাবর্থকামৌ যশ্চেত্যর্থঃ । অশ্রাঃ
পৃথিব্যা অবিতা সন্নল্লেন কালেন গৃহাগতান্ সনকাদীন্ দ্রক্ষ্যসি । অনুরক্তো
লোকে যস্মিন্ সং ॥

১৬। মৎ মত্তঃ সকাশাৎ কঞ্চিং বরং ব্রণীষ । গুণাঃ সমদমাদয়ঃ,
শীলং নিস্মৎসরস্বাদিস্বভাবঃ, তৈরহং যদ্বিতৌ বশীকৃতঃ । তদ্রহিতৈস্ত্ব মথা-
দিভিন্নাহং সুলভঃ, যতঃ সমং চিত্তং যেযাং তেষ্বেব বর্তিতুং শীলং যশ্চ
সোহহম্ ॥

১৮। ক্ষমাপয়িতুং পাদয়োঃ স্পৃশন্তম্, স্নেন কর্মণা অশ্বাপহরণেন
ব্রীড়িতম্ । প্রেমণা পরিষজ্য ॥

১৯—২০। ভগবান্ প্রস্থানাভিমুখোহপি অনুরাগেণ বিলম্বিতঃ সন্
ন প্রতস্থে, প্রয়াণং ন কৃতবানিতি দ্বয়োরন্বয়ঃ । কথন্তুতঃ ? (১৯) উপহৃত-
মপিতমর্হণং যস্মৈ, সমুজ্জিহানয়া সমুদগচ্ছন্ত্যা বর্দ্ধমানয়া ভক্ত্যা গৃহীতে
চরণাষুজে যশ্চ । (২০) পদ্মপলাশবদক্ষিণী যশ্চ তথাভূতঃ সন্ এনং
পৃথুঃ পশুন্ ॥

২১—২২। ভগবতস্তৎকৃপাতিরেকমুক্তা তশ্চ ভক্ত্যুদ্রেকমাহ—
স ইতি দ্বাভ্যাম্ । (২১) বাষ্পবিক্রবদ্বেন তুষণমবস্থিতঃ সন্নমুং হরিং

हृदोपगुह् अधादधुतवान् ॥ (२२) अतृप्तयौर्दृशोर्गोचरः विषयभूतम् ।
पदा स्फितिं स्पृशन्तमिति ; अयं भावः—न खलु देवाः पदा भुवः स्पृशन्ति,
अतः कृपापरवशो हरिर्नूनमात्मानं विस्मृतवानिति ; अतएव स्थलन-
परिहारार्थैव गरुडश्रोत्रते क्लृप्ते विद्युस्तः हस्ताग्रं वेन तम् ॥

२३ । वरं वृणीष्येति यदुक्तम्, तदसहमान् आह—हे विभो !
वरदानां ब्रह्मादीनामैश्वराद् वरप्रदानं त्वं त्वत्तः सकाशाद् बुधः कथं वरान्
वृणीते ? कौदृशान् ? गुणैर्विक्रियत इति गुणविक्रियोहहकारः, स एव
आत्मा येषां तेषां ब्रह्मादीनां सन्धक्निः । देहाभिमानिनां भोग्यानि
वा । तथा चेत्, बुध एव न भवतीत्यर्थः । जूष्मिन्तद्वादपीत्याह—य
इति । बुध एवाहमपि न वृणे इति समुच्चयश्चकारः ॥

२४ । 'कैवल्यपते' इति संशोधनात् कैवल्यम्, वरिष्ठतीति मा
शक्तीरित्याह—नेति । महत्तमानामनुहृदयान्मुखद्वारा निर्गतो भवत्पदास्तोज-
मकरन्दो वशःश्रवणादिस्वयं यत्र नास्ति, तादृशं चेत् कैवल्यम्, तर्हि तत्
कचिद् कदाचिदपि न कामये । तर्हि किं कामयसे ? तदाह—वशःश्रवणम्
कर्णानामयुतं विधत्स्य । ननु कोहप्येवं न कृतवान् ? किमप्यत्तच्छिन्तये-
त्याह—मम द्वेष एव वर इति ॥

२५ । ननु तर्हि कैवल्याभावे रागद्वेषाद्याकुलानां भक्तिस्वयमपि न
श्रादित्याशङ्क्याह—स इति । भवत्पदास्तोजस्वधायाः कणा लेशः, तत्-
सम्बन्धौ षोऽनिलः स एव, दूरानपि किञ्चिद्वशःश्रवणमात्रमित्यर्थः । विस्मृतं
तद्वयम् वयं कूषोर्गिभिस्तेषामपि पुनः स्मृतिमात्मानं वितरति । अतो
न खलु भक्तानां रागादिसम्भवः, अतो नोहस्माकं सारग्राहिणामग्रे-
र्वरैरलम्, भक्त्यावैव मोक्षादिसर्वस्वथान्तर्भावदिति भावः ॥

२६ । 'ननु भक्तिर्मुक्तिफलैव, अतः फलं विहाय साधने भवतः
कोहयमाग्रहः ? इत्याशङ्क्याह—हे सुश्रवः ! मङ्गलकीर्ते ! ते शिवं

যশঃ সতাং সঙ্গমে যঃ সক্রুদপি যদৃচ্ছয়াপি উপশৃণোতি, গুণজ্ঞশ্চেৎ স
পশুং বিনা অগ্রঃ কথং বিরমেৎ ? গুণাতিশয়ং সূচয়তি—শ্রীর্ষং যশ এব
প্রকর্ষণে বৃতবতী, গুণানাং সর্বপুরুষার্থানাং সংগ্রহঃ স্বস্মিন্ সমাহারঃ,
তদিচ্ছয়া ॥

২৭। অতো লক্ষ্মীরিবাশ্রবরত্যাগেন ত্বামেবাহং ভজ ইত্যাহ—অথেতি ।
লালস উৎসুকঃ সন্ ; কস্মিণি ক্রিয়মাণে বথেক্ষেণ সহ কলিঃ, এবং
ভক্তাবপি কিং লক্ষ্ম্যা সহ কলিঃ শ্রাদিতি বিতর্কয়তি—একস্মিন্ পত্যৌ
স্পর্ধমানয়োরাবয়োরপি কিং কলির্ন শ্রাদিতি কাঙ্ক বিতর্কঃ । নহু
পর্যায়েণ সেবায়াং ন শ্রাৎ ? নৈবম্, কৃতস্বচ্ছরণয়োরেবৈকস্তানো মনো-
বিস্তারো যাভ্যাং তয়োঃ ॥

২৮। ভবতু বা কলিস্তথাপি ভজেয়মেবেত্যাহ—জগজ্জনন্তাং বৈশসং
বিরোধঃ শ্রাদেব ; তত্র হেতুঃ—যশ্রাঃ কস্মিণি নঃ সমীহিতমিচ্ছা ভবতি ;
তথাপি ইন্দ্রবিরোধে মৎপক্ষপাতবদত্রাপি তব পক্ষপাত এব শ্রাদিত্যাহ—
ফল্তু তুচ্ছমপি উরু বহু করোষি, যতো দীনেষু বৎসলো দয়াবান্ । শ্বে
স্বরূপ এবাভিরতশ্চ তয়া কিং প্রয়োজনম্ ? তাং নাদ্রিয়স ইত্যর্থঃ ॥

২৯। যতস্বং দীনবৎসলঃ, অতএব সাধবো নিষ্কামাঃ ; অথ জ্ঞানানন্তর-
মপি ত্বাং ভজন্তি । কথন্তুতম্ ? মায়াগুণামাং বিভ্রমো বিলাসঃ, তশ্রোদয়ঃ
কার্যম্, স নিরস্তো যাস্মিৎসুতম্ । তে কিমথং ভজন্তি ? তত্রাহ—ভবৎপদানু-
স্মরণাধিনা অগ্রং তেষাং নিমিত্তং ফলং ন বিদ্বাঃ ॥

৩০। বরৈঃ প্রলোভনঞ্চ কৃপালোস্তবানুচিতামত্যাশয়েনাহ—মহু
ইতি । নু অহো, তে বাচা তস্ত্র্যা যদি জনোহয়মসিতোহবন্ধঃ
শ্রাদিহি পুনঃপুনঃ ফলৈর্বিমোহিতঃ সন্ কথং কস্ম করোতি ? ন
করোত্যেবেত্যর্থঃ ॥

३१ । त्वन्माययाथपितृश्रुतं त्वया पुनः खण्डनं न कर्तव्यम्, किञ्च हितं
चेष्टितव्यमित्याह—त्वन्मायया खातादाङ्गनञ्जतः खण्डितः पृथक्कृतः, वद-
यतोहृत्पुत्रादिकमाशास्त्रे, अतः स्वयमविज्ञापित एव हितं चेष्टितुमर्हसि ॥

३७ । बाण्डित्वाङ्गलिभिर्भक्तितः पूजिताः सन्तः, वैकुण्ठानुगताः पार्षदाश्च ॥

३९ । अमुष्य राज्ञः; हरन्निवेति लोकोक्तिः, वस्तुतस्तु मनः सर्वदैव
तदधीनमस्त्येव । स्वधाम राज्ञो हृदयम् ॥

३८ । अदृष्टाय लोचनपथमतिक्रान्तार, सन्दर्शित आत्मा येन तस्मै,
वस्तुतोहव्याप्तार ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थदीपिकायां चतुर्थस्कन्धे
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः

एकविंशे तु पृथुना प्रजानामनुशासनम् ।

महासत्रे सूरदादीनां महासदसि वर्णयते ॥ (१)

१—३ । 'स्वपुरं षर्षो' इत्युक्तम्, तत्पुरमनुवर्णयति—मोक्तिकैरिति
त्रिभिः ॥ (२) चन्दनागुरुषुस्त्रैस्तोयैरार्द्रा रथ्यादयः, तद्व्युक्तम्, तोक्त्रै-
र्हरितवर्षैः, अक्षुरैरिति वा, अर्चिर्भिर्दीपैः ॥ (३) सर्वैस्तैः पुष्पफलशुक्लैः
कदलीस्तैः पूगानां पोतैर्बालवृक्षैस्तथाविधैः, सर्वतः समलङ्कृतं
शोभितम् ॥

४ । संभृतानि अशेषाणि मङ्गलानि दध्यादीनि तैः सहाभिजग्मुः ।
मृष्टा उज्जलाः कथाश्च ॥

৫। গতস্ময়ো নিরহঙ্কারঃ ॥

৬। প্রিয়ান্ বরান্ প্রদদাতীতি তথা ॥

৭। গুণৈর্মহান্, অতএব মহত্তমঃ পূজ্যতমঃ ॥

৮। গুণৈবিজৃম্বিতমূর্জিতং গুণবদ্ভিঃ সভাজিতং সংকৃতং যশো
গুণস্তমর্চয়ন্ প্রাহ—সদম্পতে শৌনক ॥

৯। লক্কাত্তশেষসুরাণামর্হণানি যেন সঃ । কিমকরোদিতি শেষঃ ॥

১০। শ্রবণোৎসুক্যমাবিক্কুর্কন্ প্রার্থয়তে—কো ম্বিতি । যশ্চ বিক্রমঃ
পৃথ্বীদোহনম্, তশ্চোচ্ছিষ্টতুলাং কামম্, তং তশ্চ কস্ম বদ ॥

১১। প্রাচীনকস্মাভিরারন্ধানেব বুভুজে, ন তু ভোগান্তরার্থং কস্মাণি
করোতি । তদপি ভোগেন পুণ্যক্ষপণেচ্ছয়া, ন তু স্মথাসক্ত্যেত্যর্থঃ ॥

১২। অস্বলিতোহপ্রতিহত আদেশ আজ্ঞা যশ্চ, সপ্তদ্বীপেষু এক এব
দগুং ধারয়তীতি তথা । কিং সর্কত্র ? নেত্যাহ—ব্রাহ্মণকুলব্যতিরেকেণ,
অচ্যুতো গোত্রপ্রবর্তকতুল্যো যেযাং বৈষ্ণবানাং তদ্ব্যতিরেকেণ চ ॥

১৩। একদা তশ্চ মহাসত্রদীক্ষা আসীৎ, তত্র সত্রে দেবাদীনাং সমাজ
আসীদিত্যর্থঃ ॥

১৪—১৯। তস্মিন্ পূজ্যেষুর্চিতেষু সংসু সদসৌ মধ্যে উথিতঃ সন্
সমস্ততঃ সন্মৈক্ষতেতি ষষ্ঠশ্লোকেনাশ্রয়ঃ । (১৫) প্রাংগুরুন্নতঃ, পীনাবায়তৌ
ভুজৌ যশ্চ কঞ্জবদরুণে ঈক্ষণে যশ্চ, শোভনা দ্বিজাঃ স্মিতঞ্চ যশ্চ ॥ (১৬)
ব্যাঢ়ং বিস্তীর্ণং বক্ষো যশ্চ, বলিভিস্তিস্থভির্বল্লু স্কন্দরং দলবদধোহগ্রমশ্বখ-
পত্রমিবোপরি বিস্তৃতমধস্তাং সঙ্কুচিতমুদরং যশ্চ, আবর্তবন্নিমা নাভির্যশ্চ,
কাঞ্চনবজ্জলাবুরু যশ্চ, উদগ্রৌ উন্নতাগ্রৌ পাদৌ যশ্চ ॥ (১৭) স্কন্দাশ্চ
তে বক্রাশ্চ অসিতাশ্চ স্নিগ্ধাশ্চ মূর্দ্ধজা যশ্চ, কস্মুবৎ ত্রিরেখাঙ্কিতা কঙ্করা যশ্চ,
পরিধায় বসিত্বা, উপবীয় উত্তরীয়ং কৃত্বা ॥ (১৮) নিয়মে নিমিত্তে গুণানি
ত্যক্তানি ভূষণানি যেন সঃ ; অতএব তৈরনাবৃত্ত্বাদ ব্যঞ্জিতা অশেষ-

গাত্রেষু শ্রীঃ স্বাভাবিকী শোভা যেন, কৃতান্যুচিতানি কৰ্ম্মাণি যেন ॥
(১৯) শিশিরে সন্তাপহরে স্নিগ্ধে চ তারে যয়োস্তে অক্ষিণী যশ্চ ; ইদং
বক্ষ্যমাণং বাক্যমুক্তবাংশ্চ ॥

২০। চারু শ্রোত্রপ্রিয়ম্, চিত্রাণি পদানি যস্মিন, শ্লক্ষং প্রশস্তম্, মৃষ্টং
শুদ্ধম্, গুঢ়ং গম্ভীরার্থম্, অবিক্লবমব্যাকুলম্ । উৎপ্রেক্ষতে—স্বয়মনুভৃতমনু-
বর্দান্নিব ॥

২১। ভাষণে হেতুঃ—ধৰ্ম্মঃ জিজ্ঞাসুভিঃ পুংভিঃ সংস্ব স্বমনীষিত-
মাবেচ্ছং বক্তব্যম্, অতঃ প্রজানুশাসনমিষেণ জিজ্ঞাসৈব ক্রিয়তে, ন যুগ্মান্
প্রতি ধৰ্ম্মপ্রবচনমিতি ভাবঃ ॥

২২—২৪। ইদানীং প্রজাঃ শিক্ষয়িষ্যন্ প্রজাশিক্ষণাদিকং মমাবশ্যক-
মিত্যাহ—অহমিতি ত্রিভিঃ । (২২) পৃথক্ সেতুষু স্থাপিতা স্থাপয়িতা ॥
(২৩) দিষ্টদৃক্ প্রাক্কৰ্ম্মসাক্ষী ঈশ্বরো যশ্চ তুষ্যতি, তশ্চ বেদবাদিনো যান্
লোকান্নহঃ, প্রজারক্ষণাণুষ্ঠানান্তে লোকা মে স্যুঃ । কথন্তুতাঃ ?
কামানাং সন্দোহঃ সম্যগ্দোহঃ প্রপূরণং যেষু ॥ (২৪) অগ্রথা ত্বনিষ্টং
স্বাদিত্যাহ—য ইতি । শমলং পাপম্, ভগমৈশ্বৰ্য্যম্ ॥

২৫। তৎ তস্মাৎ হে প্রজাঃ ! ভর্ত্তুর্মম পিণ্ডার্থং পিণ্ডদানবৎ
পরলোকহিতার্থং স্বকার্য্যমেব কুরুত, স্বধৰ্ম্মমেবানুতিষ্ঠত । অধোক্ষজে
ধীর্ষেবাং তাদৃশাঃ সন্তুঃ, বাসুদেবার্পণদৃষ্ট্যেত্যর্থঃ । অনুগ্রহঃ কৃতো ভবেদিতি
শেষঃ ॥

২৬। শাস্তুঃ শিক্ষয়িতুঃ, অনুজ্ঞাতুরনুমোদিতুশ্চ প্রেত্য পরলোকে
যৎ ফলং তত্তুল্যম্ ॥

২৭। কৰ্ম্ম কৰ্ত্তব্যমিত্যানুমোদামহে, ন তু বাসুদেবার্পণমিতি । বেণা-
দিভিস্তদনঙ্গীকারাদিত্যেবংবাদিনঃ শনৈঃ সম্বোধয়ন্নাহ— হে অর্হসত্তমাঃ !
যজ্ঞপতিনাম পরমেশ্বরঃ কেবাঞ্ছিন্মতে তাবদস্তুি । তথাপি বিপ্রতিপতেনর্

তৎসিদ্ধিরিত্যাশঙ্ক্য জগদ্বৈচিত্র্যাগ্ৰথানুপপত্তিঃ প্রমাণয়তি । ইহামূত্র চ জ্যোৎস্নাবত্যঃ কান্তিমতো ভুবো ভোগভূময়ঃ শরীরিণি চ ॥

২৮—৩০ । নৃষিদং কৰ্ম্মবৈচিত্র্যাং দেব সেৎশ্রুতি, তথাপি বিদ্বদনু-
ভবেন ঈশ্বরসিদ্ধিরিত্যাহ—মনোরিতি ত্রিভিঃ । (২৮) অস্বপিতামহ-
শ্রাদ্ধশ্চ ॥ (২৯) কৃত্যমস্তি, অবশ্চং কৰ্ম্মফলদাত্তা ভাব্যমিতি তেষাং
মতামত্যর্থঃ ॥ (৩০) মৃত্যোর্দৌহিত্রাদীন্ বেণাদীন্ বিনা । ধৰ্ম্মে
বিমোহিতান্, অতঃ শোচ্যান্ । ননু কৰ্ম্মেব ফলং দাশ্রুতি, বিদ্যুদ্দেশগতা
বা দেবতাঃ, কিঃ পরমেশ্বরেণ ? তত্রাহ—বর্গেতি । বর্গোহত্র ত্রিবর্গঃ,
স্বর্গো ধৰ্ম্মশ্চ ফলম্, অপবর্গো মোক্ষঃ, তেষামৈকাংন্যনৈকরূপেণ, সৰ্ব্বানু-
গতেন হেতুনা, তত্রাপি প্রায়েণ হেতুনা । অয়ং ভাবঃ—ন তাবজ্জড়শ্চ
কৰ্ম্মণঃ ফলদাত্ত্বং ঘটতে, ন চার্কীগ্ দেবতানাং স্বাতন্ত্র্যম্, অন্তর্যামিশ্রণেঃ ।
ন চ তদা কৰ্ম্মসাম্যে ফলতারতম্যম্, কচিৎ তদসিদ্ধিশ্চ সম্ভবতি । অতঃ
স্বাতন্ত্র্যেণ কৰ্ত্তৃমকৰ্ত্তৃমগ্ৰথাকৰ্ত্ত্বুং সমর্থেন পরমেশ্বরেণ ভাব্যমিতি ॥

৩১—৩৩ । কিঞ্চ, জীবানাং মোক্ষদঃ পরমেশ্বর এব নার্কীগ্ দেবতা-
স্তাসামপি জীবত্বাবিশেষাদিত্যাশয়েনাহ ত্রিভিঃ । (৩১) যশ্চ পাদয়োঃ
সেবায়ামভিক্ৰুচিস্তপস্বিনাং সংসারতপ্তানামশেবৈৰ্জন্মভিঃ সংবৃদ্ধং ধিয়ো মলং
সগ্ধঃ ক্ষপয়তি, তমেব ভজতেতি তৃতীয়েনান্বয়ঃ । কথন্তুতা ? অহগ্ৰহনি
বর্দ্ধমানা, সতী সাত্ত্বিকী । তৎপাদসম্বন্ধশ্চৈবৈব মহিমেতি দৃষ্টান্তেনাহ—
যথেনি ॥ (৩২) বিনির্দ্ধুতা অশেষা মনোমলা যশ্চ ; অসঙ্গে বৈরাগ্যম্,
তেন বিজ্ঞানশ্চ বিশেষঃ সাক্ষাৎকারস্তদেব বীৰ্য্যং বিদ্বতে যশ্চ । যশ্চাজ্জি-
মূলে কৃত্যশ্রয়ঃ সন্ ॥ (৩৩) আত্মবৃত্তিভিরধ্যাপনাদিভিঃ, মনোবচঃকায়ানাং
গুণৈর্ধ্যানস্ততিপরিচর্যাভিঃ^১ । অমায়িনো নিষ্কপটাঃ সন্তঃ । ননু ব্রহ্ম-

वादिभिः सेव्ये किमस्मद्भक्त्या^१ भविष्यति ? तत्राह—यथाधिकारमेवा-
वसिता निश्चिता समाप्ता वार्थसिद्धिर्षेषाम् ॥

३४—३५ । स्वकर्मविधागादिभिर्भजतेत्युक्तम्, तत्र 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्म-
हविः' इति श्रायेन सर्वेषु याग-तदङ्गतत्फलैर्भगवद्दृष्ट्या कर्म कर्तव्यम्, न
भिन्नदृष्ट्येति वक्तुं तेषां भगवद्भजतामाह द्वाभ्याम् । (३४) असौ
भगवानेव स्वरूपतो विशुद्धविज्ञानघनोऽप्यङ्गो निर्विशेषणोऽपि सन्
इह कर्ममार्गेऽनेकङ्गो नानाविशेषणवानध्वरो यज्ञः सम्पद्यते, 'यज्ञो
वै विष्णुः' इति श्रुतेः । अनेकङ्गत्वमेवाह—पृथग्विधानि यानि द्रव्यादीनि
तैः । तत्र द्रव्याणि त्रीहादीनि, गुणाः शुक्लादयः क्रिया अवघातादयः, उक्तयो
मन्त्राः, अथोद्गसाध्य उपकारः, आशयः सकलः, लिङ्गं पदार्थानां शक्तिः,
नाम ज्योतिष्टोमादिः, तैश्चाध्वरः सम्पद्यते ॥ (३५) याग-तदङ्गानां
भगवद्भजत्वमुक्त्वा यागफलश्रापि भगवद्भजतामाह—प्रधानेति । एष विदुः
परमानन्दोऽपि शरीरे चेतनां विषयाकारां बुद्धिं प्रतिपद्य तदभिव्यक्त्या-
नन्दरूपः सन् क्रियाफलत्वेन प्रतीयते—'एतश्चैवानन्दश्राव्यानि भूतानि
मात्रामुपजीवन्ति' इति श्रुतेः । यथा अनलो दारुषु स्थितस्तद्गुणात्प्रको
दारुधर्म-दैर्घ्यवक्रत्वादिमान्, तद्वत् । कथञ्चूते शरीरे ? प्रधानमव्यक्तम्,
कालस्तत्क्लोभकः, आशयो वासना, धर्मोऽदृष्टम्, तैः संगृह्यते जगत्
इति तथा तस्मिन् ॥

३६ । तदेवमप्रवृत्तान् भगवद्भजने प्रवर्त्तय स्वतः प्रवृत्तानां प्रवृत्ति-
मभिनन्दनेन द्रष्टयति—अहो इति । वितरन्ति—कुर्वन्ति ॥

३७—४४ । इदानीं हरिभक्तिदाट्याय ब्राह्मणभक्तिं विधत्ते—मा
जास्त्रित्यष्टिभिः । (३७) महत्याश्च ता ऋक्षयश्च ताभिः, यद्राजकुलश्रु तेजः,
तदुत्प्रां सकाशाद् द्विजानां कुले, अजितो देवता येषां वैश्वानां

তেবাঞ্চ কুলে মা জাতু প্রভবেৎ কদাচিদপি প্রভাবঃ ন করোতু । কথন্তুত ?
সমৃদ্ধিভির্বিনাপি স্বয়মেব তিতিক্ষাদিভির্দেদীপ্যামানে ॥ (৩৮) ব্রাহ্মণান্
স্তবন্বাহ—যচ্চরণাভিবন্দনাক্রির্লক্ষ্মীঃ যশশ্চ অবাপ, যৎসেবয়া চ ঈশ্বর-
স্তম্ভতি, তদেব ব্রহ্মকুলং নিষেব্যতামিতি দ্বয়োরন্বয়ঃ ॥ (৩৯) তশ্চ হরেলোক-
সংগ্রহরূপো যো ধর্ম্যঃ, তৎপরৈঃ ॥ (৪০—৪১) নহু ব্রহ্মকুল এব নিত্যং
সেব্যামানে সর্বদেবতামুখভূতেহগ্নৌ যজ্ঞাঙ্কনুষ্ঠানং ন শ্রাৎ, ন চ তেন বিনা
চিত্তশুদ্ধিঃ, ন চ তয়া বিনা মোক্ষঃ শ্রাদিত্যাশঙ্ক্যাহ—পুমানিতি দ্বাভ্যাম্ ।
(৪০) যশ্চ ব্রহ্মকুলশ্চ নিত্যং সম্বন্ধেন নিষেবয়া পুমান্ স্বয়মেব জ্ঞানাভ্যাসা-
দিকং বিনাপ্যত্যাগ্তমং শমং মোক্ষং লভেত । কুতঃ ? যৎসেবয়া স্বত এবা-
নতিবেলং শীঘ্রং প্রসীদতঃ শুধ্যত আত্মনশ্চিত্তাৎ । ততঃ পরং শ্রেষ্ঠং
দেবানাং কিং সুখমস্তি ? ব্রাহ্মণসেবরৈব যজ্ঞাদিফলং জ্ঞানফলং তৎ সর্বং
ভবতীত্যর্থঃ ॥ (৪১) হরেরপি তদেব পরং মুখমিত্যাহ—অশ্নাতীতি ।
ইজ্যানাং পূজ্যানামিন্দ্রাদীনাং নামভির্যশ্চ মুখে শ্রদ্ধয়া হতং হবিরনস্তো
যথাশ্নাতি, তথা চেতনয়া রহিতে হতাশনে হতং নাশ্নাতি । কৈছ'তমশ্নাতি ?
তত্ত্বকোবিদৈঃ সর্বদেবময়শ্চৈতন্যমূর্তিরনন্ত ইতি তত্ত্বং বিদ্বদ্ভিঃ । কুত
এবন্তুতোহসৌ ? তত্রাহ—পারমহংশ্চ জ্ঞানম্, তৎপরানর্হন্ত্যাধিকূর্কন্তীতি
পারমহংশ্চপর্ঘ্যাঃ, তা গাবো বাচো যশ্মিন্ । উপনিষদ্বিজ্ঞানঘনত্বেনোক্ত
ইত্যর্থঃ । যদ্বা, পরমহংসানাং জ্ঞাননিষ্ঠানাং গম্যঃ পারমহংশ্চ, পরিতো ন
গচ্ছন্তি গাবো বাচো যশ্মাৎ, স পর্ঘ্যাণ্ডরিদ্ধিয়নিয়ন্তা, স চাসৌ স চ পারম-
হংশ্চপর্ঘ্যাণ্ডজ্ঞানরূপঃ সর্বাণ্ডর্যামীত্যর্থঃ ॥ (৪২) ন কেবলং চেতনত্বেন
হতাশনাধিশেষঃ, কিন্তু বেদজ্ঞানাদপীত্যাহ—যদিত্যব্যয়ম্ । যে ব্রহ্ম বেদং
নিত্যং বিদ্রতি, তেষামিত্যন্তরেণান্বয়ঃ । মঙ্গলং নাম 'প্রশস্তাচরণং নিত্য-
মপ্রশস্তশ্চ বর্জনম্ । এতদ্ধি মঙ্গলং প্রোক্তমৃষিভিস্তত্ত্বদর্শিভিঃ ॥' ইত্যুক্তম্ ।
মৌনমধ্যয়নবিরোধিবার্জিত্যাগঃ ; সমাধিনা চিত্তস্থৈর্যেণ ; অর্থদৃষ্টয়ে বোদার্থ-

मपि विचारयन्तीत्यर्थः ; यत्र वेद ईदं विश्वमवभासते, यथा आदर्शे मुखम् ॥
 (४७) हे आर्याः ! आ आर्युर्भावज्जीवम् । अधिकिरीटं मुकुटश्रोपरि ;
 बहयेति प्रार्थनायां लिङ् ; यं रेणुम् ॥ (४८) गुणभजनश्च फलमाह—
 'गुणायनम्' इत्यनु सम्पदः संवृणते सम्यग्-भक्ति, तस्मात् प्रसीदतां
 प्रसीदतु, गवाक्ष कुलम् ॥

४७—५१ । साधुवादमाह—पुत्रेणेति षड्भिः । (४७) यद्यत्ते
 वेणोहपि तमो नरकमत्यतरदतिततरे ॥ (४८) मुकुन्दनाथाः स्रः ।
 त्वनाथत्वमेव मुकुन्दनाथस्त्वे पर्यायसितमित्यर्थः । तत्र हेतुः—व इति ॥ (५०)
 आज्ञीव्यानां सेवकानाम्, आ सम्यगनुशासनम् । प्रजास्रनुरागः प्रकृतिः
 स्वभावः ॥ (५१) उपासादितः प्रापितः ; कर्मभिर्ब्राम्याताम् ॥

५२ । द्विधरदृष्ट्या विप्रोदयोहपि प्रणमन्ति—नम इति । ब्रह्माविश्व
 ब्रह्मणजातिमधिष्ठाय क्वत्रः क्वत्रियः विभक्ति, क्वत्रक्षाविश्व ब्रह्म विभक्ति,
 तद्व्ययक्षाविश्वेदं विभक्ति ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायां चतुर्थस्कन्धे
 एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः

द्वाविंशे तु परं ज्ञानं पृथगे हरिशासनात् ।

सनत्कुमारो भगवान्नुपादिशद्वितीर्याते ॥ (१)

१ । मूनयः—सनकादयः ॥

२ । अर्चिषा लक्षितान् सनकादय इति ज्ञापितान्, अचष्ट अपश्यत् ॥

৩। তেষাং দর্শনেনোদগতান্ প্রাণান্ প্রাপ্তুমিচ্ছুরিব । অয়ং ভাবঃ—
‘উর্দ্ধং প্রাণা হ্যৎক্রামন্তি যুনঃ স্ফবির আয়তি । প্রত্যুথানাভিবাদাভ্যাং
পুনস্তান্ প্রতিপত্তে ॥’ ইতি স্মৃতেঃ । প্রাণাস্তাবৎ তত্তেজসাক্ষিপ্তাস্তান্
প্রত্যুদাচ্ছন্তি, অতঃ স্বয়মনুদগচ্ছতঃ প্রাণহানিঃ শ্রাদিতি ভয়াদিব সমস্তমং
প্রত্যুদগমং চকারেতি ; সহ সদশ্চৈরনুগৈশ্চ বর্তমানঃ । ইন্দ্রিয়েশো জীবো
গুণান্ গন্ধাদীন্ প্রতি যথা উদাচ্ছতীত্যোৎসুক্যে দৃষ্টান্তঃ ॥

৪। যন্তিতো বশীকৃতঃ ; গৃহীতমধ্যার্হণমর্ঘ্যামাসনঞ্চ বৈস্তান্ ॥

৫। মার্জিতং ক্ষালিতমলকবন্ধনং কেশবন্ধনং যশ্চ ; মানয়ন্নিব স্বয়ং
চকার ॥

৬। ভবশ্রাপ্যগ্রজত্বেন মাত্তান্ ॥

৭—১৬। প্রীতঃ প্রাহ ইত্যুক্তম্, তদেব প্রীতিপূর্বকং বচনমাহ—
অহো ইতি দশভিঃ । (৭) হে মঙ্গলায়নাঃ ! মঙ্গলময়নং যেষাম্ । ময়া কিং
মঙ্গলমাচরিতম্ ? যশ্চ মে যোগিভিরপি দুর্দর্শনাং বো দর্শনম্ ॥ (৯)
দুর্দর্শত্বমাহ—নৈবেতি । সর্বদৃশমাত্তানং যথা সর্বৈ দৃশ্যা ন লক্ষয়ন্তি ।
যেহশ্চ বিশ্বশ্চ হেতবো মহাদায়ো মহাদয়ো বা । যদ্বা, কথন্তুতান্ ?
যেহশ্চ সর্বদৃগাত্মদর্শনশ্চ হেতবস্তান্ ॥ (১০) যেষাং সাধুনাং গৃহা অর্হাণাং
পূজ্যানাং বর্ঘ্যা বরণীয়াঃ স্বাকারার্হা অম্বাদয়ো যেষু তাদৃশাঃ । অশ্বু চ
তৃণঞ্চ ভূমিশ্চৈধরো গৃহস্বামী চাবরা ভৃত্যদয়শ্চ ॥ (১১) ব্যালানা-
মালয়া ক্রমা এব তে, অরিক্তাঃ পূর্ণা অখিলাঃ সম্পৃদো যেষু তাদৃশা অপি ;
যদগৃহা যে গৃহাঃ, তীর্থপাদীয়া বৈষ্ণবাস্তেষাং পাদতীর্থেন বিবর্জিতাঃ ॥
(১২) স্বাগতং ভদ্রমাগমনং জাতম্, যদ্যস্মাদ্ বালা এব সন্তো ভবন্তো
বৃহন্তি ব্রতানি চরন্তি । যদ্বা, যেষাং বো ব্রতাগ্ৰে বালাশ্চরন্তি ॥ (১৩)
ইন্দ্রিয়ার্থা বিষয়াস্তানেবার্থং পুরুসার্থং যে বিদন্তি, তেষাং নঃ । ব্যসনানি
সমস্তানুপ্যন্তে যস্মিন্ সংসারে ॥ (১৪) নম্ভ্যাগতানাং কুশলং পৃচ্ছন্তি

लोके, न त्वात्नः ? तत्राह—भवत्सिति ॥ (१५) तद्व्याप्तं कृतविश्वासः
सन् तपस्विनां सन्तुष्टानां सुहृदो वो युष्मान् पृच्छामि ॥ (१६) न खल्व-
ग्रयोगितुल्या यूयम्, किञ्च साक्षाद्भगवानेवेत्याह—व्याक्तं निश्चितम्,
आत्नवतां धीराणामात्ना तेषांत्वेन प्रकाशमानः, आत्नानं भावयति प्र-
काशयतीति तथा, अजः श्रीनारायण इमां पृथ्वीं चरति ॥

१७ । सूक्तं शोभनं वचनम्, सारं ग्राह्यम्, सूक्तं गन्तीरार्थं मित-
मन्नास्करम्, मधु श्रोत्रप्रियम् । मुखप्रसक्त्या स्मयमान इव प्रतीयमानः ॥

१८ । विदुषा जानतापि ; दीदृशी परार्थैकपरा ॥

१९ । स्वयमपि पृथोः सङ्गमभिनन्दति—सङ्गम इति । उभयेषां
वक्तृणां श्रोतृणां । येषां सन्तापणसहितः संप्रश्नः सर्वेषां शं सूचं
विस्तारयति ॥

२० । तदेव सङ्गमं प्रश्नकाभिनन्द्यानुवादमुखेनैव मोक्षसाधनमुप-
दिशति—अस्त्येवेति । गुणानामनुवादने प्रश्नकारेणानुवादप्रवर्तने, श्रवण
इत्यर्थः । आत्नो मनसोहस्तोहस्तःसुं कामात्नकं मलं विधुनोति ।
कषायं धातुरागवदनिवर्तयम् ॥

२१ । चित्तशुद्ध्याव बहिर्वैराग्यामात्नरतिश्च भवति, न च ततोहृदिकं
साधनमस्ति, शास्त्रेषु तयोरेव मोक्षहेतुत्वनिश्चयादित्याह—शास्त्रेऽसिति ।
सद्गुणेषु सम्यग्चिारवत्सु शास्त्रेषु स्फेमश्च हेतुरेतावानेव सूनिश्चितः ।
कोहसौ ? आत्नव्यतिरिक्ते देहादौ असङ्गे वैराग्यम्, आत्नानि च
दृढा रतिः प्रीतिः । आत्नो विशेषणम्—निर्गुणे ब्रह्मणीति ॥

२२—२५ । नष्टेतावदेव तावदतिदुर्लभमित्याशङ्क्य उक्तमाधिकारिणः
श्रवणमात्रेण भवति, अग्रश्च तु चित्तशुद्ध्यानुसारेण साधनतारतम्याद्वर्द्धमानया
भक्त्येत्याभिप्रेत्याह—सेति चतुर्भिः । (२२) सा ब्रह्मणि रतिरसङ्गश्च
श्रद्धादिभिः आदिति चतुर्थेनाह्वयः । जिज्ञासया तद्विशेषबुद्धुंसया । पुण्यं

শ্রবো যশো যশু তশু হরেঃ পুণ্যয়া কথয়া চ ॥ (২৩) আর্থারামা অর্থ-
নিষ্ঠাস্তামসাঃ, ইঞ্জিয়ারামাঃ কামনিষ্ঠা রাজসাত্তৈঃ সহ যা গোষ্ঠী, তশ্চাম-
তুষরা । তেষাঞ্চ যে সম্মতা অর্থাঃ কামাশ্চ তেষামপরিগ্রহেণ অনাসক্ত্যা ।
বিবিক্তে বিজনে যা রুচিস্তয়া, সা চাত্মন্তেব পরিতোষে সতি শ্রাৎ, কিন্তু
হরেণ্ডর্গপীযূবপানাধিনা । তস্মিন্ সতি বিবিক্তে রুচির্ন কার্য্যা, ন চাত্মনি
পরিতোষঃ কার্য্যা ইত্যর্থঃ ॥ (২৪) পারমহংশ্চর্চ্যায়োপশমাদিপ্রধানয়া বৃত্ত্যা
স্বত্যাশ্চহিতাস্থসন্ধানেন । মুকুন্দাচরিতমেবাগ্র্যং সৌধু শ্রেষ্ঠমমৃতং তচ্চারিত-
স্বতিস্বথেনেত্যর্থঃ । মার্গান্তরশ্রানিন্দয়া ; নিরীহয়া যোগক্ষেমার্থক্রিয়া-
রাহিতেন ; শীতোষ্ণাদিদ্ন্দসহনেন ॥ (২৫) কথয়েত্যত্রোক্তমপি কথনং
ভক্তাবস্তরঙ্গত্বেন পুনরুচ্যতে । তৎপরা হরিভক্তাস্তেবাং কর্ণপুরাঃ কর্ণা-
লঙ্কারভূতা যে হরেণ্ডর্গাস্তেষামভিধানেন । সদসতি—কার্য্যাকারণরূপে ॥

২৬ । ভবত্বত্ত্বাসঙ্গ আত্মরতিশ্চ ; ততঃ কিম্ ? অত আহ—যদা
নিষ্ঠাপ্রাপ্তা রতির্ভবতি, তদা চার্চাৰ্য্যবান্ সন্ জ্ঞানবৈরাগ্যয়োৰ্বেগেনাবীৰ্য্যং
নির্কাসনং সঞ্জীবশু কোশমাবরকং হৃদয়মহঙ্কারং পুমান্ দহতি । কথন্তুতম্ ?
পঞ্চমহাভূতপ্রধানম্ ; যদা, অবিত্ত্যামিতারাগদ্বেষাভিনিবেশাঃ পঞ্চ, তদা-
ত্বকম্ । উথিতঃ প্রজ্জলিতোহগ্নির্ঘোনিমরগিমিব । যদা, যদা রতিরার্চাৰ্য্যাস্ত-
গ্রহশ্চ, তদা জ্ঞানবৈরাগ্যয়োৰ্বেলেন^১ উথিতঃ সাক্ষাৎকারোহবীৰ্য্যং পুনঃ
প্ররোহ-ক্ষমং যথা ন ভবতি, এবং হৃদয়ং দহতি । শেষং সমানম্ ॥

২৭ । ততঃ কিম্ ? অত আহ—দগ্ন আশয়ো হৃদয়মুপাধির্ষশ্চ ; অতএব
মুক্তাঃ সমস্তাস্তদগুণাঃ কর্তৃত্বাদয়ো যেন ; আত্মনঃ সকাশাদবহির্ঘটাদি,
অন্তঃ স্মৃচ্ছঃখাদি নৈব বিচষ্টে, ন পশুন্তেব । কুত ইত্যপেক্ষায়াং দ্রষ্টৃ-
দৃশ্যভেদপ্রতীতেরন্তঃকরণহেতুকত্বাদিত্যাহ—পরো দৃশুঃ, আত্মা দ্রষ্টা,
তয়োৰ্য্যদ্যবধানং ভেদকং পূর্বমাসীৎ, তশু বিনাশে সতি । যথা স্বপ্নে

‘রাজাহম’ ইত্যারোপিতং সৈন্তাদিদ্রষ্টারং দৃশ্যং সৈন্তঞ্চ স্বপ্নাবস্থানাশে ন পশ্চতি, তদ্বৎ ॥

২৮। দ্রষ্টৃদৃশ্যভেদ-প্রতীতেরন্তঃকরণহেতুকত্বমঘ-ব্যতিরেকাভ্যামুপ-
পাদয়তি—আত্মানমিতি । আত্মানং দ্রষ্টারম্, ইন্দ্রিয়ার্থং দৃশ্যম্, উভয়োস্তয়োঃ
পরং সম্বন্ধহেতুমহাক্ষারক্ষাশয়ে অন্তঃকরণে সত্যেব জাগ্রৎস্বপ্নয়োঃ পশ্চতি,
অত্রদা স্মৃপ্তৌ ন । তদুক্তম্—‘দৃশ্যানুরঞ্জিতং দ্রষ্টৃ দৃশ্যং দ্রষ্ট্বনুরঞ্জিতম্ ।
অহঙ্কৃত্যোভয়ং রক্তং তন্নশেহদ্বৈততান্ননঃ ॥’ ইতি ॥

২৯। একস্মিন্নাত্মনি দৃশ্যাদি-ভেদপ্রতীতিরোপাধিকীতি দৃষ্টান্তেন
স্পষ্টয়তি—নিমিত্ত ইতি । লোকেহপি চ সর্বত্র জলদর্পণাদৌ ভেদনিমিত্তে
সত্যেব আত্মনো বিষভূতশ্চ, পরশ্চ প্রতিবিম্বশ্চ চ ভেদং পশ্চতি, ন তু
জলাগ্ভাবে ॥

৩০—৩৩। তদেবং চতুর্ভিরসঙ্গায়রতোর্মোক্ষহেতুত্বমুক্তম্, ইদানী-
মনাত্মরতেঃ সংসারহেতুত্বমাহ—ইন্দ্রিয়ৈরिति চতুর্ভিঃ । (৩০) ধ্যায়তাং
গুণারোপেণ স্বরতাং পুংসামিন্দ্রিয়াণি স্মৃতেবিষয়ৈরাকৃষ্যন্তে, তৈশ্চ মন
আক্ষিপ্যতে^১ বিষয়াসক্তিং প্রাপ্যতে । তচ্চ বুদ্ধেঃ সকাশাত্তদ্বক্ষ্যং চেতনাং
বিচারসামর্থ্যং হরতি । এতচ্চাবিবেকিনা ন লক্ষ্যত ইতি দৃষ্টান্তেনাহ—
তীরজঃ কুশাদিস্তম্বো যথা মূলৈস্তোয়ং হৃদাদপহরতি, তদ্বৎ ॥ (৩১) চিত্তং
চেতনামনু তস্মামপহ্নতায়ঃ স্মৃতিঃ পূর্কপরাহুসন্ধানং দ্রশ্চতি । এবং
তদ্রোধং জ্ঞানভ্রংশমাত্মন এব হেতোরাত্মনোহপহবং নাশং প্রাহঃ ॥ (৩২)
এবস্তুতো নাশো ভবতু, ততশ্চ কিমিত্যত আহ—যদধি যমধিকৃত্য অগ্রশ্চ
বিষয়শ্চ প্রিয়তমত্বম্; ‘আত্মনস্ত কামায় সর্বং প্রিয়ং ভবতি’ ইতি
শ্রুতেঃ । তস্মাত্মনঃ স্বেনৈব যো ব্যতিক্রমোহপহবস্তস্মাদ্যঃ স্বার্থনাশঃ,

অতঃ পরতরঃ স্বার্থনাশো নাস্তি ॥ (৩৩) কুতঃ ? ইত্যত আহ—অর্থ-
শ্রাভিধানম্, ইন্দ্রিয়ার্থঃ কামস্তশ্রাভিধানং সর্কার্থনাশঃ । জ্ঞানং বিজ্ঞানঞ্চ
পরোক্ষাপরোক্ষম্ । যেন ধ্যানেন মুখ্যতাং স্থাবরতাম্ ॥

৩৪ । অনাত্মরতেরনর্থহেতুত্বমুক্তম্, সঙ্গশ্রাপ্যাহ—নেতি । যদ্বস্ত ধর্ম্মা-
দীনাং বিঘাতকম্, তস্মিন্ সঙ্গম্ । তমঃ সংসারম্ ॥

৩৫ । তুল্যবন্নির্দেশাৎ পুরুষার্থসাম্যভ্রান্তিং বারয়তি—তত্রাপীতি ।
কৃতান্তঃ কালঃ ॥

৩৬ । ভয়সংযুতত্বমেবাহ—পরে ব্রহ্মদায়ঃ, অবরে অস্মদাদয়ঃ, গুণ-
ক্ষোভাদনু পশ্চাদ্ভবন্তি । ঈশঃ কালস্তেন বিধ্বংসিতা আশিষো যেসাম্ ॥

৩৭ । যস্মাদনাত্মরতিরনর্থহেতুস্তৎ তস্মাৎ জগতাং জঙ্গমানাং তনুযাং
স্থাবরাণাঞ্চ দেহাদিভিরাত্মনা অহঙ্কারেণ চ আবৃতানাং হৃদি বশচকাস্তি
প্রকাশতে, তমবেহি । কথম্ ? সোহস্মীতি । সোহস্মীতি পাঠে স
এবৈকোহস্মি, ততোহনুদসদিত্যর্থঃ । ননু জীবো হৃদি চকাস্তি, নাশ্রঃ ?
তত্রাহ—ক্ষেত্রবিদং জীবং তপতি নিয়ময়তীতি ক্ষেত্রবিত্তপঃ, তস্মৈ ভাবস্তভা
তয়া অন্তর্ধামিরূপেণ । যদ্বা, ক্ষেত্রবিত্তে অহংমমতাম্পদে পাতীতি ক্ষেত্র-
বিত্তপস্তেন রূপেণ, জীবস্ত পারতন্ত্র্যান্ন পাতি । ননু কস্ম জীবং নিযচ্ছতি ?
ন । আবিঃ প্রত্যক্ষঃ ; তর্হি বুদ্ধিঃ ? ন । প্রত্যক্ প্রতিলোমং চকাস্তি,
বুদ্ধিস্ত পরাধিষয়াকারেণ । তর্হি হঙ্কারঃ ? ন । বিষগ্ব্যাপকত্বেন, স তু
পরিচ্ছিন্নঃ । এবস্তুতো যো ভগবান্, তমবেহীতি ॥

৩৮ । ‘স্থাবরজঙ্গমাদীনাং হৃদি চকাস্তি’ ইত্যুক্তে তেষাং সঙ্গম্, তৎ-
সঙ্কাদীধ্বরশ্চ মালিগ্রঞ্চ প্রসক্তং নিরাকুর্কন্নুদ্ভিক্তভক্ত্যা তং প্রণমতি—
যস্মিন্নিদং বিধ্বং সদসদাত্মতয়োংকুণ্ঠনিকুণ্ঠভাবেন কার্য্যকারণভাবেন বা
মায়ৈব বিভাতি, তং প্রপত্তে । মায়াত্বে হেতুঃ—বিবেকেন বিধূতির্নিরা-
কৃতির্যশ্চ তৎ । অজি বেতি, ‘বা’-শব্দো দৃষ্টান্তে । নিত্যমুক্তম্, যতঃ পরি-

শুদ্ধম্ । তৎ কুতঃ ? বিশুদ্ধং তত্ত্বং সত্যম্, অতএব প্রত্যুঢ়া অভিভূতা
কৰ্ম্মভিঃ কলিলা মলিনা প্রকৃতির্থেন তম্ ॥

৩৯—৪০ । তমবেহীতি জ্ঞানমুপদিষ্টম্, তস্য হৃৎকরত্বেন^১ ভক্তিমুপ-
দিশতি দ্বাভ্যাম্ । (৩৯) যস্য পাদপঙ্কজয়োঃ পলাশাত্মজুলয়ঃ, তেষাং
বিলাসঃ কান্তিঃ, তস্য ভক্ত্যা স্মৃত্যা কৰ্ম্মাশয়মহঙ্কাররূপং হৃদয়গ্রন্থিঃ কৰ্ম্মভি-
রেব গ্রথিতম্ । রিক্তা নির্বিঘ্না মতির্থেষাম্, রুদ্ধঃ প্রত্যাহৃতঃ স্রোতোগণ
ইন্দ্রিয়বর্গো যৈঃ । অরণং শরণম্ ॥ (৪০) নহু 'ব্রহ্মবিদাপ্নোতি পরম্'
ইতি শ্রুতেঃ, কথং যতয়ো নোদগ্রথস্তীতৃত্যচ্যতে ? তত্রাহ—রুদ্ধ ইতি ।
অপ্নবেশাং ন প্নবস্তরণে হেতুঃ স্টট স্টশো যেষাং তেষাম্, মহান্ ইহ তরণে
রুদ্ধঃ ক্লেশঃ । তে হি অস্মুথেন যোগাদিনেন্দ্রিয়ষড়্‌বর্গগ্রাহং ভবান্ববং
তিতীর্ষন্তি । তৎ তস্মাৎ, উদ্ভূপং প্নবম্ । হৃস্তরণবর্মিত্যর্থঃ ; 'অর্ণ'-শব্দে
বকারাভাব আর্ষঃ ; যদ্বা, হৃস্তরোদকরূপং ব্যসনর্মিত্যর্থঃ ॥

৪১ । আত্মমেধসা ব্রহ্মবিদা, দর্শিতা আত্মনো গতিস্তত্ত্বং যস্মৈ সঃ ॥

৪২ । ব্রহ্মনিতি সম্বোধনং প্রাধাতাদেকশ্চ । যুয়মিত্যুক্তিঃ সর্বান্
প্রতি ॥

৪৩ । আত্মনা দেহেন সহ সর্বরাজ্যাদিকং মদীয়ং সাধুচ্ছিষ্টং সাধুভিঃ
স্বীকৃতং সৎ স্বয়ং মহৎ প্রসাদরূপেণ দত্তম্, অতস্তত্র মম স্বত্বাভাবাদ্গুরু-
দক্ষিণার্থং কিং দদে ? ন হি পিত্রা দত্তং মোদকাদি তস্মৈ দানরূপেণ
প্রত্যর্প্যতে ॥

৪৪ । নিবেদনস্ত তদীয়স্মৈব সমর্পণম্ । যথা ভৃত্যো রাজ্ঞে সেবারূপেণ
তাম্বলাদিকমর্পয়তি, তথা ময়াপি সর্বং নিবেদিতং স্বীকুরুতেত্যাহ—প্রাণা
ইতি ॥

৪৫—৪৬ । আত্মনঃ স্বত্বাভাবং প্রপঞ্চয়তি—সৈনাপত্যক্ষেতি দ্বাভ্যাম্ ॥
(৪৬) বস্তুে পরিধ্বতে । অন্নমাত্রং কেবলং ভুঞ্জতে, ন তু দানে স্বতন্ত্রাঃ ॥

৪৭ । সত্যপি স্বত্বে সৰ্ব্বস্বেনাপি ন গুরোঃ প্রত্যুপকৰ্ত্ত্বং শক্যমিত্যাহ—
যৈরिति । আত্মবাদে অধ্যাত্মবিচারে ; একান্ততো নিশ্চয়েন ;
নিগমিভির্বেদবিদ্বিঃ । তে নিত্যমনল্পকরণাঃ স্বকৃতেনৈব দীনোদ্ধরণকৰ্ম্মণা
তুশ্চ, কো নাম তৎকৃতমুপকারং প্রতি স্বয়মুপকরোত্যুদপাত্রমঞ্জলিঃ
বিনা ? ময়াঞ্জলিরেব তেভ্যো বদ্ধ ইত্যর্থঃ । যদ্বা, বিনোদপাত্রমুপহাসা-
স্পদম্, প্রত্যুপকারে প্রবৃত্তো জনানামুপহাসাস্পদং ভবেদিত্যর্থঃ ॥

৪৮ । খেহভুবন্—আকাশমার্গেণোদগাতাঃ ॥

৪৯ । ধুর্য্যো মুখ্যঃ, অধ্যাত্মশিক্ষয়া সংস্থিতিরেকাগ্রতা তয়া, আত্মনি
অবস্থিতঃ সন্নাস্তকামং পূৰ্ণমনোরথং মেনে ॥

৫০ । ব্রহ্মসাংকৃতং ব্রহ্মণ্যর্পিতং যথা ভবতি তথা ॥

৫১—৫২ । নিৰ্বিবক্ষঃ কৰ্ম্মস্বনাসক্তঃ ; কৰ্ম্মাধ্যক্ষং কৰ্ম্মসাক্ষিণ-
মুদাসীনং মন্বানঃ ; অকরোদिति পূৰ্বেণৈবান্বয়ঃ, নাসজ্জতেত্যন্তরেণ বা ॥

৫৩ । অর্চিষি—ভার্ঘ্যায়াম্ ॥

৫৫ । সোমশ্চাসৌ রাজা চ, স ইব ॥

৫৬ । ভুবো বসু ধনং গৃহ্নন্ বিসৃজংশ্চাসৌ সূর্য্যবৎ । রাজ্ঞঃ প্রতপন-
মাজ্জাকরণম্ অগ্নিরিব দুর্দ্ধৰ্ষঃ ॥

৫৭ । দ্বোঃ স্বৰ্গ ইব ॥

৫৮ । সমুদ্রো যথা গান্ধীর্ঘ্যেণৈতাবানিতি ন বুধ্যতে, তথা অসাবপি
অভিপ্রায়তো দুৰ্বোধঃ । অচলরাট্ মেকুরিব ॥

৫৯ । সৰ্ব্বাত্মা—সৰ্ব্বত্র সঞ্চারশক্তঃ ; বলাদিভির্মাতরিশ্বেব ॥

৬০ । ভূতরাট্—শ্রীরুদ্রঃ ॥

৬১। অজো ব্রহ্মেব ; আত্মবত্তে জিতেন্দ্রিয়ত্বে ॥

৬২। ভক্ত্যাদিভিঃ পরার্থোত্তমে চাত্মনৈব তুল্যো নিকৃপমঃ ॥

৬৩। পুস্তিঃ সংপুরুষৈঃ ; রামঃ সীতাপতিঃ ; যথা সতাং কর্ণরন্ধ্রেষু
প্রবিষ্টঃ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াং চতুর্থস্কন্ধে
দ্বাবিংশোহধ্যায়ঃ ॥ ২২ ॥

ত্রয়োবিংশোহধ্যায়ঃ

ত্রয়োবিংশে সভার্যশ্চ বনে নিত্যসমাধিতঃ ।

বিমানমধিকৃৎস্বাথ বৈকুণ্ঠগতিরীর্ষ্যতে ॥ (১)

১—৩। প্রবয়সং বৃদ্ধং দৃষ্ট্বা তপোবনমগাদিতি তৃতীয়েনাম্বয়ঃ ।

(১) স্বকৃতোহনুসর্গো মন্বাদিসর্গঃ পুরগ্রামাদিসর্গশ্চ, বর্দ্ধিতোহশেষঃ স্বানু-
সর্গো যেন ॥ (২) নিষ্পাদিত ঈশ্বরাদেশঃ প্রজাপালনাদির্ধেন । জঙ্জিবান্
জাতঃ ॥ (৩) আত্মজাং পৃথ্বীম্ ; বিমনঃসু চিন্তাতুরাসু ; সদারঃ সভার্যঃ ॥

৪। অদাম্যা বিবৈর্নাশয়িতুমশক্যা নিয়মা যশ্চ । বানপ্রস্থানাং
সুসম্মতে উগ্রৈঃ তপশ্চারকঃ প্রবৃত্তঃ । কর্তরি ক্তঃ । যথা স্বশ্চ ধরামগুলশ্চ
বিজয়ে পূর্বং যথা মহতা যত্নেন প্রবৃত্তঃ, তথেনি ॥

৫—৭। উগ্রং তপো দর্শয়তি—কন্দমূলেতি ত্রিভিঃ । (৫) ক্চিৎ
কদাচিৎ ॥ (৬) চতুর্দিক্ষু চত্বারোহগ্নয় উপরি সূর্য্য ইতি পঞ্চানাং তপঃ
সস্তাপো যশ্চ স পঞ্চতপাঃ । আসারং সহত ইত্যাসারষাট্ ; শিশিরে
ঋতৌ, স্থণ্ডিলেশয়ঃ ভূমিশয়নঃ সর্বদা ॥

৮। তেন তপসা, ক্রমানুসিদ্ধেন শনৈঃ প্রাপ্তেন ; ধ্বস্তানি কন্দানি
যশ্চ, অতঃ অমল আশয়ো যশ্চ, ছিন্নানি বন্ধনানি বাসনা যশ্চ ॥

११। परिकर्षणा परिचर्याया शुद्धसत्त्व आत्मा मनो यश्च तश्च ज्ञान-
मभूत् । कौदृशम् ? येन निजमुपाधिं जीवकोशं हृदयग्रन्थिं संशयानाम-
सन्तावनादीनां पदमाश्रयं चिच्छेद । कौदृशेन ? अनया भक्त्या निशितेन
तीक्ष्णेन । कथञ्चुतया ? तश्च भगवतोहनुसंस्मरणेनानुपूर्तिः सम्पूर्तिर्वशा-
स्तया निशितेन ॥

१२। किञ्च, छिन्ना अग्रधीर्देहात्तुद्विर्धुश्च, यतोहधिगतान्नगतिः,
अतएव निरीहः प्राप्तासु सिद्धिषु निःस्पृहः, येन वयुनेन ज्ञानेनेदं
संशयपदं चिच्छेद, तं तत्यजे त्यक्तवान्, तं प्रयत्नादप्युपररामेत्यर्थः ।
तश्च योगसिद्धिषुपि निःस्पृहत्वं युक्तमेवेत्याह—तावन्नाप्रमत्तः, किञ्च
प्रमत्तो भवति । तश्च श्रीकृष्णकथारतद्वाग्ना तासु लोभो जात इत्यर्थः ॥

१४—१८। देहत्यागप्रकारमाह—सम्पीड्येति पक्षभिः । (१४) पायुं
शुद्धं सम्पीड्येति मुक्तासनं सूचितम् । 'सम्पीड्य सौवनीं सूक्ष्मां गुल्फेनैव
तु मध्यतः । सव्ये दक्षिणगुल्फेन मुक्तासनमितीरितम् ॥' मूलाधाराद् वायु-
मुत्सारयन् नूत्नं नयन् नाभ्यामवस्थाप्य ततः कोष्ठेष्ववस्थाप्य अयुषुजदित्युक्त-
रेणाश्रयः । कोष्ठाग्रेवाह—हृदादीनां द्वन्द्वक्यम् । शीर्षं क्रमधत्वं तस्मिन् ॥
(१५) तं वायुम् । उत्सर्पयन्नस्मिन्ति पाठात्तरे एवमस्मिन् प्राणानुत्सर्पयन्
क्रमेण मूर्ध्नि ब्रह्मरुक्त्वावेष्टु । ततो देहारस्तकपक्षभूतानि समष्टिभूतेषु
विलापितवान्, तदाह—वायुं वायो अयुषुजदेकैकृतवान् ; कायं देहगतं
कर्तिनांशं क्षितौ ॥ (१६) खानि इन्द्रियच्छिद्राणि ; द्रवांशं तोये ;
तदेवं देहं प्रविलाप्याद्वितीरान्नप्रतिपत्तार्थं महाभूतानामपि लयमाह—
क्षितिमस्तसि एकैकृतवान् । तदस्तुस्तेजसि, अदस्तुस्तेजो वायो, अमुं
वायुं नभसि ॥ (१७) तदेवं तामसाहङ्कारकार्याश्रयाकाशपर्याप्तं लयमुक्त्वा
सात्त्विकराजसाहङ्कारकार्यागां लयमाह—इन्द्रियेष्विति । इन्द्रियेषु मन
इति देवानामप्युपलक्षणम् । सविकल्पक-ज्ञाने मनस इन्द्रियैराकर्षणात्तेषु

लयाभिधानम्. न तु कार्यत्वात् । तद्वक्तृ गीतान्—‘इन्द्रियाणां हि चरतां यन्ननोहन्नविधीयते’ इति । अत्र च—‘इन्द्रियैर्विषयार्कृष्टैराक्षिप्तं ध्यायतां मनः’ इति । इन्द्रियेषु नभ इति पाठेहप्ययमर्थः । भूतादीनां मते नभ-
 श्चाक्षुषम्, केषांश्चिन्नानसम् । आनुमानिकत्वमतेहपीन्द्रियव्यापारोहस्येव ।
 नभोगुणश्च शब्दः श्रोत्रग्राहः, अत इन्द्रियग्राहत्वाद्विन्द्रियेषु नभो वि-
 लापितमिति । तानीन्द्रियाणि यथोक्तवम्, उद्धवोहत्र वृत्तिलाभः, स च विषय-
 धीन इति श्रोत्रादीनां विषयेषु शब्दादिषु लयः । यद्वा, तन्मात्रकार्याण्ये-
 वेन्द्रियाणि, मनोहपि अपक्षीकृतपक्षतन्मात्रकार्यम्, आहकारिकत्वाभिधानस्तु
 तदधीनत्वविवक्षयेत्याविरोधः । भूतादीनाहकारेण, प्रागवशिष्टनभःसहिता-
 न्नीन्द्रियाण्युत्कृष्ट परतो नीत्वा भूतादीं क्षिप्त्वा तेन सह महत्तत्त्वे सन्दध
 इत्यर्थः ॥ (१८) सर्वेषां गुणानां कार्याणां विद्यासः स्थितिर्यस्मिंस्तु
 महान्तं मायामये मायोपाधिप्रधाने जीवे । तद्वानुशयमुपाधिम्, यः पूर्व-
 मनुशयी पुमान् जीवः, असौ पृथुर्वाणि स्थितः सन्नजहादित्यर्थः ॥

१९—२२ । वनप्रवेशमारभ्य राज्याः कथामाह—अर्चिर्नामेति चतुर्भिः ।
 (१९) अनुगतानुजगाम । अतदर्हा तदपि नाहिति या । किम् ?
 पद्भ्यां भ्रुवः स्पर्शनमिति यत् ॥ (२०) भर्तुर्ब्रतं यद्भूमिशयनादि, तस्मिन्
 धर्म्ये वा निष्ठा तया । ध्वषीणामियमार्थी, देहयात्रा कन्द-मूलादिवृत्तिः, तया च
 आर्तिः ह्युत्थं न प्राप । तत्र हेतुः—प्रेयसः करेण स्पर्शनं मानश्च
 ताभ्यां निर्वृतिर्यथा ॥ (२१) पृथिव्याः पत्याः । ह्यहितुस्तु तस्या
 देवतारूपेण । विपन्नं नष्टमाथलं चेतनादिकं यस्मिंस्तथाभूतं देहमा-
 लक्ष्य तं देहं चित्तमारोपयत् ॥ (२२) कृत्यं तत्कालोचितं विधाय,
 हृदिष्ठा जले आप्लुता स्नाता सती भर्तुरुदकं दत्त्वा, दिवि अस्तुरीक्षे स्थितान्
 देवान् नत्वा, बह्विं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य ॥

२७ । देवैः सहिताः ॥

- २४ । गुणन्ति न्य अभावन्तु ॥
- २७ । असतीनां दुर्विभाव्येन कर्तुमशक्येन कर्मणा ॥
- २९ । भगवान् पद्यते गम्यतेहनेनेति तथा, तत् नैकस्म्यं ज्ञानं ये चक्षुषासुषोहपि साधयन्ति, तेषामग्रद्वेवादिपदं किमु दुर्लभम् ? न किञ्चिदित्यर्थः ॥
- २८ । अतन्त्रं शोचन्ति—स वक्ष्यते इति । यत आत्माने द्रव्यति, योऽपवर्गसाधनं मानुष्यं लक्ष्मिपि विषयेष्वसक्तिं याति ॥
- ३२ । विशां पञ्चादीनां वैश्यादीनां वा पतिः स्यात् । शूद्रः शुभ्रिति शेषः, तत्र पार्थानधिकारात् ॥
- ३९ । यद्यपि बहूनि फलानि भवन्ति, तथापि मुक्ताग्रसङ्ग एव श्रवणादि कुर्यात् ॥
- ३८ । महतो भगवतो माहात्म्यात् सूचकम् । पार्थवीं पृथुसम्पन्ननीम् । पार्थिवीमिति वा पार्थः ॥
- ३९ । प्रथयन् कर्तयन्, भवसिद्धौ पोतः पादौ यश्च ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थदीपिकायां चतुर्थस्कन्धे

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः

- एकादशभिरध्यायैः पृथोश्चरितमीरितम् ।
 प्रचेतसामथाष्टाभिसुन्मध्ये पञ्चभिः पितुः ॥ (१)
 चतुर्विंशे प्रपौत्रास्तु पृथोः प्राचीनवर्हिषः ।
 प्रचेतसां जनिस्तुभ्यो रुद्रगीतञ्च वर्ण्यते ॥ (२)

- १। अधिराज आसीदित्यर्थः । यवीयोभाः कनिष्ठेभ्यः, काष्ठा दिशः ॥
- २। तूर्यां चतुर्थीम्, उत्तरां दिशम् ॥
- ३। शक्राल्लक्ष्मि पृथोरथमेधे अश्वविजयावसरे ॥
- ४। अपतत्रयमेवाह—पावक इति । पुरा यः शापस्तस्मान्मनुष्येषु
उत्पन्नाः सन्तो योगगतिमग्नित्वं प्राप्ताः ॥
- ५। नभस्वत्यामग्न्यां भार्यायाम् । अस्तुर्दानश्च विशेषणम्—य इति ।
एतेन शक्रादस्तुर्दान-गतिलाभे कारणमुक्तम् ॥
- ६। स चास्तुर्दानो राज्ञां वृत्तिं करदानादिभिर्दारुणां परपीडात्त्रिकां
मग्नमानो विससर्ज ह ॥
- ७। हस्ति स्वानां क्लेशमिति हंसस्तं पुरुषं पूर्णम् । कुशलं पुण्यम्,
तद्भ्रूयते समाधिना ॥
- ८। हाविर्दानिर्हाविर्दानश्च पूजः । योगेषु प्राणायामादिषु ॥
- ९। क्रियाकाण्डनिष्ठातत्त्वमाह—यश्चेति । इदं वसुधातलम् । देव-
यजनं यज्जवाटं वितन्वतः, यत्रैको यज्जः कृतस्तुंसमीप एव यज्जान्तरं
कुर्वतः सतः । अतएव प्राचीनवर्हिरित्याच्यते ॥
- १०। समुद्रश्च कणां देव-देवेन ब्रह्मणोपदिष्टां शतद्रुतिं नाम ।
किशोरौ बालां परिक्रमन्तौ प्रदक्षिणं गच्छन्तौ । शुकीमिवेत्येव
व्याख्यायते—सप्तर्षीणां सत्रे तद्धार्यादर्शनेनाग्निः कामसन्तुष्टोहृत् ;
पश्चात् तद्धार्या स्वाहा नाम सप्तर्षिभार्यारूपधारिणी सती रमयामास,
रमयित्वा च तद्रेतः शुकीरूपेण शरसुषे निधायगच्छत् । तां यथा सप्तर्षि-
भार्याब्राह्म्याग्निः कामितवान्, तद्वदिति । शुकीमिति पार्थे स्त्रोकस्यु-
धारामिवेत्यर्थः ॥

১২ । সূর্য্যয়া নবোঢ়য়ৈব বিবুধাদয়ো বিজিতা অভিভূতাঃ, তচ্চ নুপূরৈঃ
'পাদৌ ক্ণয়ন্ত্যেব. তদধ্বনিমাত্রেণেত্যর্থঃ ॥

১৩ । তুল্যং নাম ব্রতমাচারশ্চ যেষাম্ । ধর্ম্মমাতাঃ ধর্ম্মপারগাঃ ॥

১৪ । তপসা তপসাং পতিং হরিমার্চ্ছন্নয়ামাস্তুঃ ॥

১৭ । মুনয়োহপি সঙ্গত্যাগেনাপ্তুমিষ্টং যং দধ্যুরেব কেবলম্, ন তু
প্রাপুঃ ; তেন শিবেন ॥

১৮ । ননু মুনীনাং কিং তদ্ব্যানেন ঘোরত্বাদিত্যাশঙ্ক্যাহ—আত্মা-
রামোহপি লোকরচনায়াঃ পালনায় ॥

১৯ । গুর্ভাজ্জাকারিণাং শিবদর্শনং স্বত এব ভবতীত্যাশয়েনাহ—
প্রচেতস ইতি ॥

২০ । সমুদ্রমুপ সমুদ্রাৎ কিঞ্চিন্মূনম্, উপোহধিকে চেতি কর্ম্ম-
প্রবচনীয়ঃ । প্রসন্নাঃ সলিলাশয়া মৎস্তাদয়ো যস্মিন্ ॥

২১ । নীলোৎপলাদীনামাকরং জন্মস্থানম্ । উৎপলাস্তোজকহ্লারাণি
রাত্রিদিবাসক্ষ্যাবিকাশীনি । ইন্দীবরং নীলোৎপলম্, তস্মৈ পুনরুক্তিঃ প্রোচূর্য্য-
জ্ঞাপনার্থম্ । হংসাদিভিনিকূজিতম্ ॥

২২ । মত্তানাং ভ্রমরাণাং সৌস্বৰ্য্যেণ হৃষ্টরোমাণো লতাজিৎপা যস্মিন্ ;
পদ্মকোশরজো দিক্ষু বিক্ষিপতা পবনেনোৎসবো যস্মিন্ ॥

২৩ । তত্র মৃদঙ্গপণবাদিবাণ্যমনু পশ্চাদ্ধিব্যমার্গৈর্ভেদৈর্মনোহরং
গান্ধর্কং গানমাকর্গ্য বিস্ময়ং প্রাপ্তাঃ । মৃদঙ্গপণবাণ্যবদিতি পাঠে মৃদঙ্গ-
পণবাদি অবদ্রক্ষৎ, তেযাং ধ্বনিমতিরস্কুর্বদিত্যর্থঃ ॥

২৪ । তে চ ত্রিলোচনং বীক্ষ্য জাতাশ্চর্য্যাঃ প্রণেমুরিত্যন্তরেণাশ্রয়ঃ ॥

২৫ । তপ্তহেমরাশিসদৃশকান্তিম্ ; শিতিনীলঃ কণ্ঠো যস্মৈ তম্ ॥

২৭ । বেদিষদঃ —বর্হিষদঃ । চিকীর্ষিতং ভগবদারাদনং বিদিতম্ ॥

२८ । अनुग्रहे कारणमाह—यः साक्षाद्वासुदेवः प्रपन्नः, स हि मे प्रियः । कथञ्चुतम् ? रहसः सूक्ष्मां त्रिगुणां प्रधानां जीवसंज्ञितां पुरुषाच्च परम्, प्रकृतिपुरुषयोरनियन्तारमित्यर्थः ॥

२९ । तत् किम् ? तच्च महत्तमत्वादित्याह—स्वधर्मनिष्ठः पुमान् बहुभिर्जन्मभिर्विरिञ्चितां प्राप्नोति, ततोऽपि पुण्यातिशयेन मामेति, भागवतस्तथा देहास्तेहव्याकृतं प्रपञ्चातीतं वैश्वव्यं पदमेति । यथाहं क्रुद्धो भूत्वा आधिकारिकवद्वर्तमानः विवुधा देवाश्चाधिकारिकाः कलात्यये अधिकारास्ते लिङ्गभङ्गे सत्येष्यन्ति ॥

३० । अथ भागवतत्वाद्ययुः मे प्रियाः स्तु । भवन्तिरपि मयि प्रीतिः कार्योत्पाशयेनाह—मदत्तो भागवतानां प्रेयान् नास्ति ॥

३१ । अत ईदं जप्तव्यं श्रयतामिति । विविक्तमसङ्कीर्णं यथा भवति ।
सृष्ट्यादौ ब्रह्मणा सृष्ट्वा पुल्लेभ्यः प्रोक्तमिष्टदम् ।
स्तोत्रं प्राह प्रचेतोभ्यः रूपया भगवान् शिवः ॥ (३)

३३ । ते जितं तवोत्कर्ष आम्बुविद्धूर्याणां स्वस्तये शोभनसत्तायै स्वानन्दलाभायेत्यर्थः । अतो मे स्वस्तिः स्वानन्दसत्तास्तु । ननु ममोत्कर्षो मदर्थ एव किं न श्चां ? तत्राह—भवता राधसा स्वानन्दरूपेण राक्षः सिद्धम्, त्वं निरतिशयपरमानन्दरूपेणैव नित्यं स्थित इत्यर्थः ; अत एवञ्चुतायाञ्चने तुभ्यं नमः ; सर्वस्मै सर्वरूपाय च ॥

३४—३७ । सर्वरूपत्वं प्रपञ्चयन् प्रणमति सात्कैर्दशभिः । (३४) पञ्चजं लोकाञ्चकं नाभौ यश्च, तस्मै कारणञ्चने नमः । कारणत्वादेव सृज्यानां प्राणिनां ये उपाधयो भूतानि सूक्ष्माणि तन्मात्राणीन्द्रियाणि च तेषामाञ्चने नियञ्जे । अतःकरणचतुष्टयाधिष्ठातृत्वेन प्रणमति चतुर्भिः श्लोकैर्दशैः । वासुदेवाय चित्ताधिष्ठात्रे, कूटस्थाय निर्बिकाराय, चित्तेश्चैकरूपत्वात् ॥ (३५—३८)

सङ्घर्षणाय अहङ्काराधिष्ठात्रे, सृष्णाय अव्यक्त्याय, दुरन्ताय अनन्ताय, अन्तकाय
 मुखाग्निना लोकदाहकाय । विश्वञ्च प्रकर्षेण बोधो यस्मात्, अन्तरात्त्रने
 बुद्ध्याधिष्ठात्रे ॥ (३६) ह्यवीकाणामीशं यदिद्वियं मनस्तदात्त्रने ; सूर्यरूपेण
 प्रणमति— परमहंसाय सूर्यरूपाय । पूर्णाय तेजसा विश्वव्यापिने ; नि-
 भृतात्त्रने ऋयवृद्धिशूत्राय ॥ (३७) स्वर्गाय अपवर्गद्वाराय च । शुचिच्छ-
 त्तुःकरणे निषीदतीति शुचिषत्, तस्मै 'हंसः शुचिषत्' इति श्रुतेः ।
 हिरण्यं वीर्यं यश्च तस्मै अग्निरूपाय । चातूर्होत्रं कर्म तस्मै, तत्साधनाये-
 त्यर्थः । कृतः ? तन्तवे तद्विस्तारकाय ॥ (३८) सोमत्वमाह—उर्जे
 पितृणामन्नाय ; ईषे देवानामन्नाय ; यज्जरेतसे सोमाय, स हि पितृणां
 देवानाङ्गानम् ; एवंरूपाय त्रय्याः पतये हरये नमः । सूर्याग्निसोम-
 त्वेनैव तेजस्त्वमुक्तम् । जलत्वमाह— सर्वरसात्त्रने जलरूपाय ॥ (३९)
 विशेषाय—पृथ्वीरूपाय ; सर्वेषां सद्धानां प्राणिनां ये आत्मानः, तेषां
 देहाय ; स्ववीर्ये विराड्देहाय च ; त्रैलोक्यपालाय वायवे ; सह-
 आदिरूपाय, स हि प्राणरूपेण त्रैलोक्यं पालयति ; सहआदिधर्म्याय च ॥
 (४०) नभसे—आकाशाय च ; अर्थानां लिङ्गाय ज्ञापकाय, शब्दगुणत्वात् ;
 अन्तर्कहिरात्त्रनेहन्तर्कहिर्यावहारालम्बनाय । एवं महाभूतरूपत्वमुक्तम् । अमुंश्च
 स्वर्गाय भूरिवर्चसे, 'एष वै ज्योतिष्मत्तुं पुण्यं लोकं प्रयाति' इति श्रुतेः ॥
 (४१) प्रवृत्ताय निवृत्ताय च कर्मणे ; पितृदेवाय यथाक्रमं पितृदेव-
 प्राप्तिफलाय ; अधर्मफलरूपाय च मृत्यवे ॥ (४२) हे ईश ! आशिषां
 कारणात्त्रने सर्वकर्मफलदात्रे ; मनवे सर्वज्ञाय मन्त्रात्त्रकायेति वा ।
 विष्णुत्त्रेण प्रणमति—बृहते धर्म्याय, परमधर्म्यात्त्रने कृष्याय ॥ (४३) रुद्र-
 रूपेण प्रणमति—मीतृसे रुद्राय, अहङ्कृतमहङ्कारस्तदात्त्रने । स च कर्तृकरण-
 कर्मशक्तित्रयसमेतस्तस्मै । ब्रह्मत्त्रेण प्रणमति—चेतो ज्ञानम्, आकृतिः
 क्रिया, तद्रूपाय । बाचो विविधा भूतिः सृष्टिर्धर्मात्, तस्मै ॥

৪৪—৫২ । এবং নমস্কৃত্য দর্শনং প্রার্থয়তে—দর্শনমিতি নবভিঃ ।
 (৪৪) ভাগবতৈঃ সংকৃতং দর্শনং দেহীত্যশ্চ বিবরণং রূপমিত্যাদি প্রদর্শয়ে-
 ত্যন্তম্ । স্বানাং ভক্তানাং প্রিয়তমং রূপং প্রদর্শয়েতি নবমেনাঘয়ঃ । সর্কেষা-
 মিন্দ্রিয়াণাং যে গুণা বিষয়াস্তেষামঞ্জনং ব্যঞ্জকং সর্কেন্দ্রিয়বিষয়-বিষয়িরূপ-
 মিত্যর্থঃ ; সর্কেন্দ্রিয়াণি স্বগুণৈরনন্তি রঞ্জয়তীতি বা ॥ (৪৫) স্নিগ্ধঃ
 প্রার্বিষি যো ঘনস্বত্বচ্ছ্যামম্ ; সর্কেষাং সৌন্দর্য্যাণাং সংগ্রহো যস্মিন্ ; চারব
 আয়তাশ্চত্বারো বাহবো যস্মিন্ ; সূজাতং যথোচিতং সর্কাবয়বকচিরমাননং
 যস্মিন্ ॥ (৪৬) পদ্মশ্চ কোশে মধ্যো যানি পলাশানি পত্রাণি তদ্বদক্ষিণী
 যস্মিন্ ; স্লকপোলমাশ্চং যস্মিন্ ; সমৌ কর্ণে বিভূষণং যশ্চ, কুণ্ডলয়োরগ্রে
 বক্ষ্যমাণদ্বাং ॥ (৪৭) প্রীত্যা প্রহসিতাবিব অপাঙ্গৌ যস্মিন্ ॥ (৪৮)
 স্মুরন্তি কিরীটাদীনি যস্মিন্ , শঙ্খাদিমৎ, উত্তমর্কিলক্ষ্মীঃ ; যদ্বা, এতৈরুত্তমা
 ঋদ্ধিরূৎকর্ষৌ যশ্চাস্তি, তৎ ॥ (৪৯) সৌভগযুক্তা গ্রীবা যেন, সিংহশ্চ
 স্কন্ধে পরিতঃ প্রসরন্তঃ কেশরা এব ত্বিষঃ, তাদৃশীঃ সর্কতস্ত্বিষৌ বিভ্রচ্চাসৌ
 সৌভগগ্রীবঃ কৌস্তভো যস্মিন্ ; যদ্বা, সিংহশ্চৈব স্কন্ধৌ, তয়োস্ত্বিষঃ কুণ্ডল-
 হারাদিদীপ্তীবিভ্রদিতি পৃথগ্বিশেষণম্ । সৌভগযুক্তা গ্রীবা যেন স কৌস্তভো
 যস্মিন্ ; শ্রিয়া হেতুভূতয়া ক্ষিপ্তস্তিরস্কৃতো নিকষাশ্মা স্বর্ণরেখাঙ্কিতো
 নিকষণপাষাণো যেন, তাদৃশেনোরসা উল্লসচ্ছোভমানম্ ॥ (৫০) স্বাসোচ্ছ্ৰা-
 সাভ্যাং সংবিগ্নাশ্চঞ্চলা বলয়ঃ, তাভির্বল্ল সুন্দরং দলবদস্থপত্রসদৃশমুদরং
 যস্মিন্ । প্রতিসংক্রাময়দ্যতো নির্গতং তেনৈব দ্বারেণ পুনঃ প্রবেশয়দিব ॥
 (৫১) শ্রামশ্রোণ্যাধিকং রোচিষ্ণু যৎ পীতং ছুকুলম্, তত্র স্বর্ণময়ী মেথলা
 যস্মিন্ ; অজ্জ্বী চ জজ্জ্বৈ চ উরু চ নিম্নে অনুল্লতে জানুনী চ সর্মৈশ্চারুভি-
 রেতৈঃ শোভনং দর্শনং যশ্চ ; সমাশ্চারবোহজ্জ্ব্যাদয়ো যস্মিন্, নিম্নে জানুনী
 যস্মিন্, শোভমানং দর্শনং যশ্চেতি পদত্রয়ং বা ॥ (৫২) পদা দীপস্থানীয়েন
 যদ্বা, এবস্তুতেন পদোপলক্ষিতং রূপং পদং শরণং প্রদর্শয়েত্যর্থঃ । শরদি

যং পদ্বম্, তস্ত্র পলাশং তদ্বদরোচির্যশ্র তেন, নখদীপ্তিভিরন্তর্ভবমঘমজ্ঞানং
বিধুব্বতা; স্বীয়ং রূপং পদং শরণং প্রদর্শয়। অপাস্তং প্রহ্লাদাদীনাং
সাক্ষসং যেন, তৎ। হে গুরো! যতস্ত্বমেব তমোজুসামজ্ঞানামস্মাকং মার্গ-
প্রদর্শকো গুরুঃ ॥

৫৩। অতিদুর্লভমিদং যয়া প্রার্থিতমিতি স্তোতৈবাহ—এতদ্রূপমনু-
ধ্যেয়ং ধ্যানার্থমেব, ন তু প্রত্যক্ষতঃ প্রাপ্যমিত্যর্থঃ ॥

৫৪। তর্হি কিং কেনাপি ন প্রাপ্যতে? তত্রাহ—ভবানিতি।
দুর্লভত্বমেবাহ—স্বর্গে রাজ্যং যশ্র, তস্ত্রাপ্যভিমতঃ স্পৃহণীয়ঃ; কিঞ্চ,
একান্তেন য আত্মবিক্রম্যপি গতির্গম্যঃ ॥

৫৫। অতস্ত্বদর্চনব্যতিরেকেণ ন কিঞ্চিদ্বাঞ্ছামীত্যাহ—তং ত্বামে-
কান্তভক্ত্যা আরাধ্য। বহিঃ—স্বর্গাদিসুখম্ ॥

৫৬। তত্র হেতুঃ—যত্র পাদমূলে শরণং প্রবিষ্টং কৃতান্তঃ কালো
‘মমায়ং বশ্রঃ’ ইতি নাভিমানং করোতি। কিং কুর্ক্বন? বীর্ধ্যং প্রভাবঃ,
শৌর্যমুৎসাহঃ, তাভ্যাং বিস্মুক্তিতয়া ক্ষুভিতয়া ক্রবা বিশ্বং বিধবংসয়ন্নপি ॥

৫৭। ত্বংপাদমূলে প্রবিষ্টশ্র কৃতান্তভয়াভাবঃ কিয়ানয়ং লাভঃ, যতস্ত্ব-
দুক্রসঙ্গ এব সকলপুরুষার্থশ্রেণিশিরসি নরীনর্ভীত্যাহ—ভগবতস্তব সঙ্গিনাং
সঙ্গশ্র ক্ষণার্ধেনাপি স্বর্গং ন তুলয়ে সমং ন গণয়ামি, ন চাপুনর্ভবং মোক্ষম।
মর্ত্যানাশাশিষো রাজ্যাঘাঃ কিমুত? ॥

৫৮। অথ অতো হেতোরনঘৌ অঘহরাবজ্বী যশ্র, তশ্র তব
কীর্ত্তির্বশস্তীর্থং গঙ্গা, তয়োঃ ক্রমেণাস্তর্ক্বহিঃস্নানাভ্যাং বিধুতঃ পাপ্যা যেসাম্,
অতএব ভূতেষনুক্ৰোশঃ রূপা স্ত্বসত্ত্বঞ্চ রাগাদিরহিতং চিত্তং শীলঞ্চা-
র্জ্জ্বাদি বিঘতে যেসাম্, তেবাং সঙ্গমোহস্মাকং শ্রাৎ, এষ এব নঃ
ত্বদনুগ্রহঃ ॥

৫৯। তত্ত্বজ্ঞানঞ্চ ত্ত্বজ্ঞানসঙ্গাদেব ভবতীত্যাহ—ন যশ্চেতি । যেথাং সতাং ভক্তিস্বোগেনানুগৃহীতং বিশুদ্ধং সদ্যশ্চ চিত্তং বাহ্যার্থবিক্ষিপ্তং ন ভবতি, তমোরূপায়াং গুহায়াঞ্চ নাবিশং, লয়ং ন প্রাপ, তত্র তদা স মুনিস্তব গতিং তত্ত্বং পশ্যতি ॥

৬০। কৌদৃশং তত্ত্বম্ ? তদাহ—যত্রেতি ॥

৬১। জগত উপাদানত্বেন তত্ত্বং লক্ষিতম্, নিমিত্তত্বেনাপি তদেব লক্ষয়ন্বাহ—য ইদং বিশ্বং সদিব পরমার্থমিব মায়য়াসৃজৎ । কথন্তুতয়া ? যয়া ভেদবুদ্ধিরত্রেথাং ভবতি, তয়া ; আত্মনি হ্রয়ি দুঃস্থয়া স্বকার্য্যং কর্ত্তুম-সমর্থয়া । তং স্বাং নিরন্তভেদং প্রতীমহি জানীমঃ ॥

৬২। যত্বেপি ত্বমেবং নির্ভেদং ব্রহ্ম, তথাপি প্রাপ্তুক্তং সাকারমিদং তব রূপং যে যজন্তি, ত এব বেদাগমতত্ত্বজ্ঞা ইত্যাহ—ক্রিয়াকলাপৈর্থে কস্ম্মযোগিনঃ পূজয়ন্তি, ত এব কোবিদাঃ, ন ত্বেতদনাদৃত্য কেবলজ্ঞানে প্রবৃত্তাঃ । তন্ত্বে আগমে ; কথন্তুতমিদম্ ? ভূতেক্রিয়ান্তঃকরণৈরস্বতন্ত্রৈর্হৃদুপ-লক্ষ্যতে, তন্নয়ন্তু রূপম্ ॥

৬৩। নর্থাভনে ময়ি ভেদং কুর্কন্তঃ সন্তঃ কথং তে কোবিদাঃ ? ন হি তৈর্ভেদং ক্রিয়তেঃ, ত্বয়েব ক্রৌড়ার্থং চেতনাচেতনাত্মকো ভেদঃ কৃত ইত্যাহ—ত্বমিতি । আত্মস্বমেব এব, সুপ্তা মায়াখ্যা শক্তির্বশ্চ । পশ্চাৎ তয়া শক্ত্যা । রজঃসত্ত্বতমসাং দ্বন্দ্বৈক্যম্ । যতো রজআদেঃ ; মহা-নহঙ্কারঃ, খঞ্চ, মরুদগ্নিবান্ধরাশ্চ ; বারিতি উদকম্ । সুরাশ্চ ঋষয়শ্চ, ভূতগণাশ্চ, এবমিদং জগদ্যতো ভবতি, তদ্বিভিছত ইত্যন্বয়ঃ ॥

৬৪। এতদুপপাদয়তি—সৃষ্টমিতি । জরায়ুজাওজশ্বেদজোত্তিজ্জরূপেণ চতুর্বিধং স্বাংশেন প্রবিষ্টঃ । অথো ইতি হেতোঃ পুরস্তান্তঃ সন্তমংশং চিদাভাসং পুরি শয়নাং পুরুষং বিছঃ । তর্হি কিমীধরমেব সংসারিণং বিছঃ ? নেত্যাহ—সরথা মধুমক্ষিকান্তাভিঃ সৃষ্টং মধিব খুল্লকং বিষয়সুখ-

मविद्यावृतः सन् यो भुङ्क्ते, तं जीवं विद्मः । तथा च श्रुतिः—‘तयोरग्र्यः
पिप्लवं स्वाह्वत्न्यन्नग्नोहोभिचाकशीति’ ; निर्णेतक्ष ‘गुहां प्रविष्टावात्मानो हि
तदर्शनां’ इत्यत्र ॥

७५ । तव तु सर्वनियन्तुः कुतः संसारः ? इत्याह—यः स्वशक्त्याः
सृष्टवान्, स एष त्वं खलु भूतेरेव भूतानि, मेघपङ्क्तनीर्वायुरिव कालयन्
विचालयन् लोकान् विकर्षसि संहरसि । अनुमेयतङ्गः—अलक्ष्यस्वरूपः ॥

७६ । विकर्षणप्रकारमाह—प्रमत्तमिति ; इतिकृत्यमेवमिदं कर्तव्य-
मिति चिन्तयौष्ठेः प्रमत्तम् । तत्र हेतुः—विषयेषु लालसमतिकामुकम्,
प्राप्तेऽपि विषये प्रवृत्तलोभमन्तकस्त्वभिपद्यस आक्रमसि । क्रुधा लेलि-
हानो जिह्वया गुष्ठप्रोत्थो, स्पृशन् सर्पो मूषिकमिव ॥

७७ । अतः कस्तव पदाङ्गं त्र्यजेत् पण्डितश्चेत् ? कथञ्चुतः ? यस्तुवा-
वमानोऽहनादरस्तुन व्ययमानः केतनः शरीरः यश्च सः । यदस्माकं गुरु-
ब्रह्मा अर्चति श्रेति सर्वेषां श्रोतृणां वाक्यम् । विशङ्कया नाशशङ्कया ;
विनोपपत्तिमिति दृढविश्वासेन । मनवश्चतुर्दश अर्चन्ति स्म ॥

७८ । उपसंहरति—अधेति । रुद्रभयेन ध्वस्तम् । अतो न कुत-
श्चिद्वयं वश्यां तादृशी गतिरसि ॥

११ । योगादेशं नास्मैतत् श्रोत्रमुपासाद्य पाठतः प्राप्य मनसा
धारयन्तुः, अभ्यसताभ्यासेन जपत ॥

१२ । विश्वसृजां पतिर्ब्रह्मा ॥

१३ । सिन्धुः—सृष्टवन्तः ॥

१४ । युक्तः—एकाग्रचित्तः ॥

१५ । ज्ञानमेव नोर्षश्च ॥

१६ । योऽधीयानो भवति, असौ हरिमांसाधयति ॥

৭৭। অমুখ্যাৎ—হরেঃ । অসত্ত্ববন্ স্থিরঃ সন্ ; মদগীতং স্তোত্রং
 তেন গীতাৎ স্তুতাৎ^১ । যদ্যদিচ্ছতি, তত্ত্বদ্বিন্দতে । এক এব বল্লভঃ প্রিয়
 আশ্রয়স্তম্মাৎ ॥

৭৮। কল্যে—উষসি ॥

৭৯। তপশ্চরতঃ, তপসোহস্ত ঈপ্সিতং প্রাপ্যথ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ চতুর্থস্কন্ধে

চতুর্বিংশোহধ্যায়ঃ ॥ ২৪ ॥

পঞ্চবিংশোহধ্যায়ঃ

প্রচেতঃসু তপস্তৎসু তৎপিত্রে নারদো ঘৃণী ।

প্রাচীনবর্হিষেহধ্যায়ঃ পারোক্শ্যেণাহ পঞ্চভিঃ ॥ (১)

পুৰঞ্জনকথাব্যাজাৎ পঞ্চবিংশে তু নারদঃ ।

আত্মনো বুদ্ধিসঙ্গেন বিবিধামাহ সংসৃতিম্ ॥ (২)

প্রচেতঃসু তপস্তীত্রং তপ্যমানেষু নারদঃ ॥

পুৰঞ্জনকথাকূটং প্রাহ প্রাচীনবর্হিষে^২ ॥ (৩)

৩। প্রচেতঃসু তপশ্চরৎসু নারদঃ প্রাচীনবর্হিষং বোধিতবান্, অতঃ
 প্রচেতসাং কথামসমাপ্যৈব তৎপিতুবৃত্তমাহ—প্রাচীনবর্হিষমিতি ॥

৪। শ্রেয়ঃ ফলমীহসে ইচ্ছসি ; ইহ কৰ্ম্মণি তদ্ভয়ং নেম্যতে
 বিচারকৈঃ ॥

৫। পরং শ্রেয়ো মোক্ষম্ । কৰ্ম্মভিরপবিদ্ধা বিক্ষিপ্তা ধীর্যশ্চ ॥

৬। কিঞ্চ, গৃহেষু স্থিতঃ ; পুত্রাদিষ্বেব পুরুষার্থধীর্যশ্চ ॥

১। স্তোত্রাৎ (গ) ; ২। প্রাচীনবর্হিষম্ (গ) ।

१। कर्मफलेषु वैराग्यमुत्पाद्य ब्रह्मविद्यामुपदेष्टुं योगानुभावेन यज्जपशूनं प्रत्यक्षं प्रदर्श्याह—भो भो इति । संज्ञापितान्—मारितान् ॥

८। एते ह्यां सम्परेतं मृतं संप्रतीक्षन्ते, वैशसं त्वक्कृतां पीडां स्मरन्तः । ततश्चायःकूर्टेलोहमयैः शृङ्गैश्चिन्दन्ति च्छेत्सन्ति ॥

९। अत्रापिन् सङ्कटे निस्तारकममुमितिहासं कथयिष्यामि ॥

१०। तत्र जीवश्च विषयासक्त्या संसारः, स चेन्नरानुग्रहान्निवर्तत इति वक्तुं विपर्ययग्रहगृहीतश्च साक्षाद्बोधयितुमशक्ते राजवृत्तान्तमिवाह— आसीदिति । पुरञ्जनादौ स्वयमेवेतः पङ्कमेध्याये व्याख्यास्यति, तथापि सुखग्रहणाय यथोपयोगं किञ्चिं किञ्चिद्व्याख्याश्रामः । तत्र स्वकर्मभिः पुरं शरीरं जनयतीति पुरञ्जनो जीवः । न विज्जातं नाम यश्च, न च विज्जातं चेष्टितं यश्च, स ईश्वरस्तश्च सखा ; यद्वा, विज्जातं चेष्टितं जीवप्रेरणादि-लक्षणं यश्च, जीवपारतन्त्र्याश्रानुभवसिद्धत्वात् ॥

११। शरणं भोगायतनं देहम् ; पृथिवीं तदुपलक्षितं ब्रह्माण्डम् ॥

१२। यावत्तः पुरः, तास्तश्च तश्च कामश्रोपपत्तये प्राप्तेषु असौ साधु न मेने, गवादिदेहानामैहिकपारलौकिकभोगयोग्यात्वाभावात् । तथा च श्रुतिः—‘ताभ्यो गामानयं, ता अक्रवन् न वै नोहयमलमिति । ताभ्योहश्मानयं, ता अक्रवन् न वै नोहयमलमिति’ इति ॥

१३। हिमवतो दक्षिणेषु सान्द्रेषु कर्मक्षेत्रे भारतवर्षे पुरं मनुष्य-शरीरम् । लक्षितानि दृष्टानि सर्वाणि लक्षणानि यश्राम्, अरूपसूत्रादिदोष-रहितमित्यर्थः ॥

१४—१७। तामनुवर्णयति त्रिभिः । अत्र किञ्चिं किञ्चिं सादृशमवलम्ब्य कथासौन्दर्याय प्रकारादीनि वर्णयन्ते । (१४) परिचैरिति पुंस्त्वमार्थम् । अस्फाणीन्द्रियाणि गवाक्षाः, त्वगादयः शरीरावयवाः प्रकारादिपुरावयवत्वेन निरूपयन्ते । स्वर्गादिमयैः शृङ्गैः शिखरैर्युक्ता ये गृहास्तैः सङ्कुलामिति ।

আধারাদিচক্রাণি গৃহাঃ, শৃঙ্গাণি চ রাজসাদিস্বভাবা বিবক্ষিতাঃ ॥ (১৫)
নীলাদিভিঃ ক্লেপ্তা হর্ন্যাস্থলী যন্তাম্ । অরুণং মাণিক্যম্ ; স্থলী হৃদয়ম্ ।
নাড্যো নীলাদিভাষ্বেন নিরুপ্যন্তে, তত্রদ্বিষয়বাসনা বা ! ভোগবতীং
নাগানাং পুরীমিব ॥ (১৬) সভা সমাজস্থানম্, চত্বরং চতুষ্পথঃ, রথ্যা
রাজমার্গঃ, আক্রীড়ায়তনং দ্যুতাদিস্থানম্, আপণো হট্টঃ, তৈঃ । চৈত্যং
জনানাং বিশ্রামস্থানম্ ; ধ্বজেষু যাঃ পতাকাস্তাভিশ্চ যুক্তাম্ ॥

১৭ । অত্র চ বিষয়নিষ্ঠবুদ্ধিযোগেন জীবন্ত দেহসম্বন্ধ ইতি বিবক্ষয়া
বিষয়বর্গং^১ বাহোপবনত্বেন নিরুপয়তি, তদ্বিশেষান্ অক্চন্দনাদীন্ দিব্যক্রম-
লতাदिভাষেন । শেষঃ কথালঙ্কারঃ । বাহোপবনে প্রমদোত্তমাং দদর্শেতি
চতুর্থেনায়ঃ । নদতাং বিহঙ্গালিকুলানাং কোলাহলো যেষু তে জলাশয়া
যস্মিন্ ॥

১৮ । হিমনির্ঝরাণাং বিপ্রবো বিন্দবঃ, তদ্বতা কুসুমাকরসম্বন্ধিনা
বায়ুনা চলন্তঃ প্রবালা বিটপাঃ শাখাশ্চ যেষাং তৈর্বৃক্ষৈর্নলিনীনাং সরসীনাং
তটেষু সম্পৎ সমৃদ্ধির্যস্মিন্ ॥

১৯ । অনাবাধে তৎকৃতবাধারহিতে, মুনিব্রতৈরহিংস্রৈঃ, আত্মানমাহুতং
মগ্নতে যত্র ॥

২০—২৪ । তত্র প্রমদোত্তমাং বিষয়বিবেকবতীং বুদ্ধিং দদর্শ । যদৃচ্ছয়া
গতামিতি তয়োঃ সম্বন্ধস্ত দুর্নিরুপ্যত্বং দর্শয়তি । তামনুবর্ণয়তি সার্বৈশ্চতুর্ভিঃ ।
(২০) দশভির্জ্ঞানকর্শেন্দ্রিয়ৈঃ । একৈকং প্রত্যেকং শতমনস্তা বৃত্তয়ঃ,
তাসাং নায়কৈঃ পতিভিঃ সহ । একৈকশতনায়িকৈরिति পাঠে নায়িকাঃ
স্ত্রিয়ো যেষাং তৈঃ ॥ (২১) পঞ্চ শীর্ষাণি বৃত্তয়ো যন্ত তেনাহিনা প্রাণেন
প্রতীহারেণ দ্বারপালকেন গুপ্তাম্ । ঋষভং ভর্ত্তারম্, অপ্ৰৌঢ়াং ষোড়শ-
বার্ষিকীম্ ॥ (২২) গন্ধজ্ঞানাदिভিবুদ্ধ্যবয়বৈঃ স্তনাসত্বাদি নিরুপ্যন্তে ।

সমং বিব্রস্তৌ রচিতৌ কর্ণৌ তাভ্যাং কুণ্ডলশোভাং দধতীম্ ॥ (২৩)
 ‘অন্নময়ং হি সৌম্য মন ইতি বৎ ক্৯প্তং তদন্নশ্চ’ ইত্যাদিশ্রুত্যানুসারেণ
 শ্রামামিত্যুক্তম্ । নূপুঠৈঃ ক্ৰণ্ড্যাম্ ; নূপুঠেণ পাদাজুলীয়কানামপ্যুপলক্ষণা-
 দ্বছবচনম্ ॥ (২৪) ব্যঞ্জিতং কৈশোরং যৌবনোপক্রমো যাভ্যাম্, সমৌ
 চ ব্রুতৌ চ ॥

২৫ । তামাহেতি তয়োঃ সংবাদোক্তিঃ সম্বন্ধদাঢ্যায় । অপাঙ্গ এব
 পুঞ্জো মূলপ্রান্তো যশ্চ কটাঙ্কশ্চ বাণশ্চ তেন স্পৃষ্টৌ বিদ্ধঃ । প্রেম্ণা
 উচ্চৈর্ভ্রমন্তী ক্রধ্ন্নঃস্থানীয়া যস্মিন তেন ॥

২৬ । কুতঃ স্থানাদিহাগতাসি ? হে সতি ! পূর্য্যাঃ সমীপস্থা উপপুরী
 ভূঃ, তামালক্ষ্য কিং কর্তুমিচ্ছসীতার্থঃ ॥

২৭ । তব য অনুপথা অনুবর্তিনঃ, এতে কে ? একাদশো মহাভটো
 বৃহৎলত্বেন বক্ষ্যমাণো যেসু দশসু তে । বুদ্ধৈর্মনসঃ পৃথগুপাদানং বুদ্ধি-
 পরিচারকেন্দ্রিয়সহায়তয়া তৎপরিচারকত্ববিবক্ষয়া ॥

২৮ । ত্বং হ্রীঃ কিং পতিং ধর্মং বিচিন্ততী ? অথবা ভবানী পতিং
 শিবং বিচিন্ততী ? অথবা কিং বাক্ সরস্বতী পতিং ব্রহ্মাণম্ ? রমা পতিং
 বিষ্ণুম্ ? মুনিরিব সংযতা সতী । কথন্তুতঃ পতিম্ ? ত্বদজিঘ্ কামেনৈব
 ত্বংকৃতয়া ত্বদজিঘ্ কামনয়ৈব প্রাপ্তাঃ সমস্তাঃ কামা যেন তম্ ॥

২৯ । হে বরোরু ! আসাং মধ্যে ত্বমগ্রতমাপি ন সম্ভবসি, যতো
 ভূবিষ্পৃক্ । ন হি দেবতা ভুবং স্পৃশন্তি । বীরবরেণ—ময়া । নহু ত্বম-
 কর্মা, কথং ত্বয়া সহালঙ্করোমীতি চেৎ, তত্রাহ—অদভ্রমনল্পং কস্ম ত্বৎ-
 সঙ্গাদ্যশ্চ মম তেন, স্বতোহ্ কস্মত্বেন ত্বৎসঙ্গাৎ সকর্মা ভবামীত্যর্থঃ । পরম্
 —বৈকুণ্ঠম্ ॥

३० । यद् यस्यां तवापाङ्गेन विखण्डितमिन्द्रियं मनो यश्च, तं मां मनोभवो बाधते । अथ तस्मादङ्गुहाण । सर्वौडः यद्वावेन प्रेम्णा स्मितम्, तेन विभ्रमन्ती या क्रस्तयोपसृष्टः प्रेरितः ॥

३१ । यद्ब्रौड्या सन्मुखं न भवति, तदाननमुनीय मे दर्शय । शोभने क्रवो यस्मिन्; सूतारे शोभनकनौनिके लोचने यस्मिन्; व्यालम्बिनो दीर्घा ये नीला अलकास्तेषां वृन्देन संवृतम्; बल्गूनि वाचकानि वाक्यानि यस्मिन् ॥

३२ । हे वीर ! सापि तं दृष्ट्वा मोहिता सती तमाह ॥

३३ । यं पृष्ठम्, कश्चासौतानेन कश्च पुत्री गोज्ञा चेति, का त्वमिति च किं नामासौति, तत्राह—आत्मानो मम, परञ्च तवापि कर्तारं सम्यङ् न विद्मः । गोज्ञं नाम च यं कृतं भवति, तं न विद्मः ॥

३४ । आत्मानो मम शरणमियं पुरी येन निर्मित, तं न विद्मः ॥

३५ । यं पृष्ठम्—‘क एतेहङ्गुपथाः’ इति, तत्राह—एत इति ॥

३६ । आस्तां नामगोज्ञादि, यदज्ञागतोहंसि, एतद् दिष्ट्या भद्रं तावत् । ग्राम्यानिन्द्रियग्रामार्हान्; उद्बहिष्यामि सम्पादयिष्यामि; स्वबन्धुभिः सथिभिः सथीभिश्च ॥

३७ । समाः संवत्सरान्; मनुष्यदेहप्रवेशाच्छतमित्युक्तम् ॥

३८—४२ । प्रवृत्तिषुभावद्वाग्निवृत्तिनिन्दापूर्वकं तं सङ्गमभिनन्दति—कमिति पक्षभिः । (३८) तत्रोहङ्गुं कं ह्य रमये ? अरतिङ्गं नैष्टिकम्; अकोविदमनिषिद्धसूत्रत्यागिनम्; सम्परायो मृत्युसुदनभिन्नुखं परलोक-चिन्ताशृङ्गम्; अश्वस्तनविदम्—श्च इदं कर्तव्यमितीहलोकचिन्ताशृङ्गम्, अतएव पशुतुल्यम् ॥ (३९) अत्र गार्हस्थ्ये; प्रजानन्दः पुत्रसूत्रम्; अमृतं मोक्षः; केवलिनो यतयः ॥ (४०) गृहाश्रम इति यदेतत् फेमाहं शरणमाश्रयं वदन्ति ॥ (४२) भोगिभोगयोः सर्पदेहाकारयोजुषव

भुज्योर्ध्न सज्जेत, एवञ्चूतं कश्चाः स्त्रिया मनः श्रां ? न कश्चा अपीत्यर्थः ।
 यो भवाननाथवर्गा दैनस्तोमास्तुषामाधिमलमत्यर्थमपोहितुं सर्कत्र चरति ।
 केनापोहितुम् ? घृणयोद्धतोहतिशयितो यः स्मितपूर्वकोहवलोकस्तेन ॥

४३ । समुद्य—समुदीर्य ; समाः—संवत्सरान् ॥

४४ । तत्र जाग्रदवस्थां संक्षेपेणाह—उपगीयमान इति । सूषुप्त्य-
 वस्थामाह—हृदिनीं हृदयाकाशं स्ववस्थानम् । शुचो—निदाघे ॥

४५ । ईदानीं नव द्वारः प्रदर्शयन् जाग्रदवस्थां प्रपङ्कयति—सप्रेति
 यावदध्यायसमाप्ति । तत्राः पुर उपरि कृता द्वारः सप्त ; वृता इति पाठे
 संवृताः । नेत्रे नासिके श्रोत्रे मुखेऽपि सप्त । अधो द्वे द्वारौ
 गुदलिङ्गे । यः कश्चनेति आञ्जनः सम्यगविज्ञानादनियतश्चाह ॥

४६ । तान् सप्तसु पङ्क द्वारः पौरस्त्याः पूर्वदिग्भवाः ॥

४७ । खद्योतवदन्नप्रकाशा वामनेत्ररूपा आविः प्रकटं मुखं यथाः
 सा बहूप्रकाशा' दक्षिणनेत्रलक्षणा, 'तस्माद्दक्षिणोर्द्ध आञ्जनो वीर्यवन्तरः'
 इति श्रुतेः ; स्वाभुववाह तत्र प्रकाशाधिक्यम् । एकत्र संलगे ; विद्राजितं
 रूपम् ; द्युमंसखश्चक्रुःसहितः ॥

४८ । 'नलनाल'-शब्दो ह्रिद्रवचनो, तद्वती नलिनी नालिनी च
 वामदक्षिणनासिके । अत्रापि संज्जाभेदादेव कार्ये न्यूनाधिक्यं पूर्व-
 वज्जेयम् । अवधूतो वायुर्धिष्ठितो घ्राणः ; सौरभं गन्धम् ॥

४९ । मुख्या प्रधाना—आश्रम् । आपणो भाषणम्, बहूदनश्चित्तमग्नम्,
 बह्वेदान इत्यनुक्तिः परोक्षवादश्चाय । रसञ्जं रसनेन्द्रियम्, विपणो
 वागिन्द्रियम्, ताभ्यामन्वितः ॥

५०—५१ । 'दक्षिणेन' इति न तृतीया, किन्तु 'दक्षिणश्चां दिशि' इत्यस्मि-
 न्नेर्धे तद्धितोहयमेनप्-प्रत्ययोहव्यसंज्ञः, एवमुत्तरेणेति । अयमर्थः—
 पङ्कानां विषयाणामग्रतोहनवगतानां प्रकाशायामिति पङ्कालं शास्त्रम् ।

शास्त्रश्रवणकाले च बलाधिक्यां दक्षिणकर्णः प्रथमं प्रवर्तते, शास्त्रे च प्रथमं श्रोत्रव्यं कर्णकाण्डमित्येतावता साम्येन प्रवृत्तसंज्ञश्च कर्णकाण्डश्च दक्षिणकर्णेन श्रवणमिष्यते । अतस्तदर्थमनुष्ठाय पितृभिराहूतः पितृलोक-प्रापकं पितृयानं प्रपद्यते । तदनेन प्रकारेण पितृगामाह्वानमनेन भवतीति पितृहृदक्षिणकर्णः ; एवं तद्वैपरीत्येनोत्तरकर्णे देवहूः, तथा च व्याख्याश्रुति—‘पितृहृदक्षिणः कर्ण उन्तरे देवहूः श्रुतः । प्रवृत्तं निवृत्तं शास्त्रं पक्षालसंज्ञितम् । पितृयानं देवयानं श्रोत्राच्छ्रुतधराद्ब्रजे ॥’ इति ॥

५२ । असुरा इन्द्रियारामाश्लेषामियमासुरी शिशवाः । ग्रामकं ग्रामस्-जनानां कं सुखं व्यायम् । दुर्मदेन—गुह्येन्द्रियेण ॥

५३ । निष्ठातिर्नाम गुदः, मृत्युद्वारत्वात् । वैशसं मलविसर्गम् ; लूककेन पायुना, तेनोत्क्रान्तश्च दुःखप्राप्तेर्लूककसाम्यम् ॥

५४ । अमीषां मध्ये, निर्वाक् पादः, पेशस्कृद्धस्तः, तावुभावकौ छिद्राभावात् स्वतो ज्ञानक्रियाशक्त्यभावाच्च । अक्षयतामिन्द्रियवतां देहा-नामधिपतिः पुरज्जनः । त्रिगिन्द्रियशान्तिः सर्वेष्वुत्तीर्त्वात् ॥

५५ । अस्तुःपुरं हृदयं गतः । विषूचीनं सर्वतोमुखं मनः । मोह-प्रसादहर्षास्तमःसत्त्वरजःकार्याणि । जाया बुद्धिः, आद्यज इन्द्रियपरिणाम-स्तुद्वयम् ॥

५६ । जङ्गत्यां मोदकादि भक्षयन्त्याम् ॥

५७ । आसतीम्—आसीनाम् ॥

५८ । सर्कासङ्घादिलक्षणा प्रकृतिः स्वभावो वक्षितो यश्च, सर्वथा प्रकृत्या वक्षित इति वा । नेच्छन्—अनिच्छन् ; क्लैव्यात्—पारवश्यात् ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायां चतुर्थस्कन्धे

पक्षविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः

षड्विंशे मृगयाव्याजां स्वप्नजागरणोक्तिः ।

सद्वुद्धित्यागयोगाभ्यां संसृतिः सा प्रपठ्यते ॥ (१)

१—१० । तदेवमात्मन उपाधिकृतां सुषुप्त्यवस्थां जाग्रदवस्थाक्षोभे-
दानीं स्वप्नावस्थामाह—स एकदेति दशभिः । (१) महानिवासो धनुः
कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिनिवेशो यश्च सः, रथमारुह्य पक्षप्रसृतं वनमगादिति
तृतीयेनावयः । रथं तदानीमेव विधुतं स्वप्नदेहं जाग्रद्धेहश्च शत-
संवत्सरोपभोग्यपुरतेनोक्तत्वात् ; पक्षं ज्ञानेन्द्रियाण्यश्च यश्च ; आशुगं
शीघ्रगतिम् ; द्वे अहस्ताममते द्विषे दण्डके यश्च ; द्वे पुण्यापापे चक्रे
यश्च ; एकं प्रधानमङ्गो यश्च ; त्रयो गुणं वेणवो ध्वजा यश्च ; पक्षं प्राणा
बन्धुराणि बन्धनानि यश्च ॥ (२) एकं मनो रश्मिः प्रग्रहो यश्च ; एका
बुद्धिर्दमनः सूतो यश्च, तक्ष तक्ष ; एकं हृदयं नौडं रथिन उपवेशस्थानं
यस्मिन् ; द्वौ शोकमोहो कूबरौ युगबन्धनस्थानं यश्च ; पक्षं शब्दादयो विषयाः
प्रहियन्ते प्रक्षिप्यन्ते यस्मिन् । अश्च व्याख्यानं भविष्यति—पक्षेन्द्रियार्थ-
प्रक्षेप इति । सप्त धातवो वरुथा रक्षणार्थं चर्याद्यावरणानि यश्च ; पक्षं
कस्मैन्द्रियाणि विक्रमा गतिप्रकारा यश्च ॥ (३) हैमोपस्करं सौवर्णा-
भरणम् ; स्वर्गवर्मा—वर्मा कवचं यश्च—रजोशुण्णवृतः । अक्षयेषुधिः—
ईषुधिनियुधिः—अनन्तवासनाहकारोपाधिः । एकदशो मनोरूपश्चमूनाथः
सेनापतिर्वश्च वासनामयश्च मनसः प्रग्रहत्वं, सङ्गल्लविकलात्कश्च बृहद्वलत्वेन
वक्ष्यमाणश्च चमूनाथत्वमिति विभागः । पक्षं शब्दादयो विषयाः प्रस्थाः सानवो
यस्मिंस्तद्वनं भजनियं देशमगात् ॥ (४) आत्ता गृहीता ईषवो रागद्वेषादि-
रूपाः कार्मुकं भोगाद्यभिनिवेशरूपं येन । जायां विवेकवतीं बुद्धिं
विहाय, अतदर्हां त्यागानर्हाम् । त्यागे हेतुः—मृग्यस्तु इति मृगा विषयास्तेषु
व्यसनं भोगासक्तिस्तुन लालसातिस्पर्हा यश्च ॥ (५) बाणै रागादिभिः ।

बनेषु भजनीयदेशेषु ; वनगोचरान् भजनीयविषयान् । गृहनदात्रसां कृतवान्
भजनीयदेशात् । कथापक्षे तु स्पष्टमेव ॥ (७-८) नवासुरीं वृद्धिमाश्रित्येति
किमिति मृगया निन्द्यते ? कथापक्षे तावद्राज्जो विहितैव सा, अध्यात्म-
पक्षेऽपि जीवश्च विषयभोगो विहित एवेत्याशङ्क्याह—तीर्थेष्विति त्रिभिः ।

(७) अयं भावः—न हि मृगया विधीयते, रागप्राप्तत्वात् ; किञ्च नियम्यते
प्रवृत्तिः संकोच्यते । नियममेव षड्विधं दर्शयति—यत्फलमत्यर्थं लुक्त्वा
रागी सन् हृष्टात्, तर्हि तीर्थेषु श्राद्धादिष्वेव ; तत्रापि प्रतिदृष्टेषु प्रथमा-
तेश्वेव, न नित्यश्राद्धादिषु ; तत्रापि राजैव, मेध्यानेव, वन एव, यावद्व्यु-
योगमेवेति । एवं जीवश्च विषयसेवापि यावद्व्युयोगम्, न यथेष्टमिति
नियम एवेत्यर्थः ॥ (९) अतो नावश्यकत्वमित्याह—य इति । एवं

नियतं कर्म विद्वान् । तेनेत्युपलक्षणम्, तेनात्मेन वा कर्मणैवमनु-
ष्ठितेन यज्जानं भवति, तेन ज्ञानेन हेतुना सोऽनुष्ठिता न लिप्यते ॥

(८) अत्रुक्ता नियमोल्लङ्घनेन अन्तःकरणशुद्ध्याभावात् कर्तृत्वाभिमानमारुढः
कर्मभिन्नबन्धयते, ततश्च गुणप्रवाहे पतितः अधो ब्रजति ॥ (९)
प्रासङ्गिकं पारिसमाप्य पुनर्मृगयामेवानुवर्णयति—तत्रेति । चित्रा वाजाः
पक्षा येषां तैः । विप्लवो नाशः ; करुणाश्रानां रूपालूनां दुःसहः ॥

११ । तदेवं स्वप्नावस्था दर्शिता, ईदानीं पुनरपि विवेकवत्या वृद्ध्या
रममाणश्च पुल्लादिसन्ततिं प्रपञ्चयिष्यन् कथासौन्दर्याय तस्याः प्रणयकुपिताया
अनूनयं प्रस्तावसहितमाह—तत इत्यादि यावदध्यायसमाप्ति । एषिवान्—
आगतः । कृतं स्नानमुचित आहारश्च येन ; संविवेश शय्यामाश्रितः २ ॥

१३ । गृहमेधिनीं सात्त्विकीं वृद्धिं राजश्रां वृद्ध्यां वर्तमानो नापश्रुत् ॥

१४ । वेदिष्यं, हे प्राचीनवर्हिः ! अन्तःपुरस्त्रियस्तुंसखीः ; सेश्वरीणां
—स्वामिनीसहितानाम् । यथा पुरेत्यादि पृथग् वाक्यम् ॥

১৫। ব্যঞ্জে—চক্রাদিহীনে ॥

১৭। নিরবস্তারে—আস্তরগহীনে ॥

১৮। অবধূতাং ত্যক্তদেহাদরাম্ ; তৎসঙ্গেনোন্মথিতং ব্যাকুলং জ্ঞানং
চিত্তং যশ্চ ॥

১৯। স্নেহসংরম্ভঃ প্রণয়কোপঃ, তশ্চ লিঙ্গং কুটিলদৃষ্ট্যাদি যস্মিন্ ন
লব্ধবান্ ॥

২০। উৎসঙ্গমারোপ্য লালিতাম্ ॥

২১। কৃতমাগোহ পরাধো যৈস্তেষু, আত্মসাৎ কৃত্বাহস্মদধীনোহ য়মিতি
মত্বা শিক্ষার্থং দণ্ডং ন কুর্ষন্তি, তে ভৃত্যা মন্দভাগ্যাঃ ॥

২২। যতঃ পরমোহনুগ্রহো দণ্ডঃ ; যস্ত দণ্ডিতো বিবীদতি, সোহজ্জ
ইত্যাহ—বাল ইতি । বন্ধুকৃত্যং শিক্ষাকরণম্ ; অমর্ষণঃ—ক্রোধী ॥

২৩। হে সুদতি ! হে সুক্র ! হে মনস্বিনি ! সা ত্বমস্মাকং
স্বামিনী, অতঃ স্বানাং মুখং প্রদর্শয় । কীদৃশম্ ? অনুরাগভারেণ ব্রীড়য়া
যো বিলম্বো মন্তরতা, তেন বিলসন্ হসিতাবলোকো যস্মিন্ । নীলা অলকা
এবালয়নৈরুপস্কৃতং ভূষিতম্ ; উন্নতনাসিকম্ ; বন্ধু বাক্যং যস্মিন্স্তৎ ॥

২৪। হে বীরপত্নি ! বীরশ্চ মম ভার্য্যে ! যন্তে কৃতা পরাধস্তস্মিন্নহং
ব্রাহ্মণকুলাদগ্নত্রাগ্নস্মিন্, মুররিপুদাসাদিতরত্র চ দমঃ দধে, দণ্ডং করোমি ;
কিন্তু তং বিগতভয়ম্, উর্দ্ধৈর্মুদিতং ত্রিলোক্যামগ্নত্র ত্রৈলোক্যাধিরপি ন
পশ্যামি ; মদ্বয়াদেবাসৌ মরিষ্যতীত্যর্থঃ ॥

২৫। তে বক্তৃমিতঃপূর্কং কদাচিদপি বিতিলকং ন পশ্যামি ।
সংরম্ভেণ কোপাবেশেন ভীমং ভয়ঙ্করম্, অবিমূষ্টমনুজ্জলম্, অপেতরাগং
স্নেহশূন্যম্, তথা তে স্ফুজাতৌ শোভনৌ স্তনাবপি শোকাশ্রুভিরুপহতৌ ন
পশ্যামি । তথা বিশ্বফলাকারমধরঞ্চ বিগতঃ কুল্লমপঙ্কতুল্যাস্তাম্বলরাগো
যস্মাত্তাদৃশং ন পশ্যামি । ইদানীং কুত এবং জাতমিতি শেষঃ । পাঠান্তরে

('পশুন্ স্তমাবপি শুচোপহতো সৃজাতো, বিন্দামি শং বিগতকুক্কুমপঙ্করাগৌ'
ইত্যেবংরূপে) এবস্তুতং মুখং স্তনৌ চ পশুন্ শং ন বিন্দামীত্যম্বয়ঃ । বিগতঃ
কুক্কুমপঙ্করাগৌ যাভ্যামিতি স্তনয়োবিশেষণম্ ॥

২৬ । ততস্মাৎ কৃতং কিঞ্চিষমপরাধো যেন—তস্তু । কিঞ্চিষমেবাহ—
স্বৈরং স্বাতন্ত্র্যেণ স্বামপৃষ্টা মৃগয়াং গতস্তু । দেবো দেবনং ক্রীড়া, তাং
রাতি দদাতীতি দেবরঃ কান্তস্তম্, কামবেগেন বিস্রস্তং গতং পোংস্নং
পৌরুষং ধৈর্য্যং যস্তু তম্, উশতী কাময়মানা, কৃত্যে কর্ত্ত্বং যোগ্যেহর্থে কা
ন ভজেত ইতি ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াং চতুর্থস্কন্ধে

ষড়্বিংশোহধ্যায়ঃ ॥ ২৬ ॥

সপ্তবিংশোহধ্যায়ঃ

সপ্তবিংশে প্রিয়াপুত্রাণাসক্ত্যা বিশ্বতান্বনঃ ।

কালকছাত্ত্যপাখ্যানৈর্জরারোগাত্ত্যদীর্ঘ্যতে ॥ (১)

১ । তদেবং জীবস্তানুনয়াদিকথাসৌন্দর্য্যোণাত্যন্তমুপাধিবশ্ত্বমুক্তা-
তল্লিমিত্তাং সংসারপরম্পরাং নিরূপায়িতুমাহ—ইথমিতি । অত্র চ প্রতিপদং
কথঞ্চিদধ্যাত্তপক্ষেহপি যোজয়িতুং শক্যমেব । শ্রীনারদেন তু জীবস্ত স্ত্রী-
পুরুষবাসনাদাচৌন বিচিত্রা সংসৃতির্ভবতীত্যেতাবদেব কথাতাৎপর্য্যং
দর্শিতম্—'ক্বচিৎ পুমান্ ক্বচিচ্চ স্ত্রী ক্বচিন্নোভয়মঙ্কধীঃ ! দেবো মনুষ্যস্তির্যাথা
যথা কস্মৎগুণং ভবঃ ॥' ইতি বদতা । তত্রাদৌ পুংস্বেন সংসৃতিরধ্যায়-
ত্রয়েণোক্তা, ততশ্চৈকেনাধ্যায়েন স্ত্রীত্বেন সংসৃতিং প্রদর্শ্যেশ্বরপ্রসাদলক-

জ্ঞানেন মোক্ষ ইত্যুক্তম্। ততস্তদেব যথোপযোগং ব্যাখ্যাতিমিতি
পঞ্চাধ্যায়ান্তঃ প্রতীরতে। প্রতিপদমধ্যাহ্নযোজনা তু দুর্ঘটা নি-
শ্ৰয়োজনা চেতি স্বপ্রৌঢ়িখ্যাপনমনাদৃতা যথোপযোগমেব ব্যাখ্যাশ্চামঃ।
সধ্যাক্ সম্যাক্, বিভ্রমৈবিলাসৈঃ ॥

২। কৃতং স্বস্তায়নং মঙ্গলকুক্ষুমসিন্দুরাদিভির্ভাঙ্গান্তাম্ ॥

৩। উপগূঢ়ঃ পরিরুদ্ধঃ, পরিরুদ্ধা কন্ধরা তস্তা যেন, রহ একান্তে,
অনুমত্নৈরনুকূলৈর্গুহ্যভাষণৈরপরুষ্ঠা। চেতনা বিবেকো যশ্চ ; কালরহঃ
আয়ুর্ব্যয়ম্, প্রমদৈব পরিগ্রহো ন জ্ঞানসাধনং যশ্চ ॥

৪। মহার্হতল্ল উৎকৃষ্টশয্যায়াং শয়ানঃ, মহিষ্যা ভূজ উপধিঃ উপাধান-
মুচ্ছীর্ষকং যশ্চ ; মহিষীভূজোপধীত্যবিসর্গপাঠে শয়নক্রিয়াবিশেষণম্। তাং
মহিষীমেব পরং পুরুষার্থমমত্নত, ন তু যল্লিঙ্গং রূপং ব্রহ্ম তৎ ; তমসা
অজ্ঞানেনাভিভূতো যতঃ ; যদ্বা, নিজমাত্মানম্, ততঃ পরঞ্চ পরমাত্মানম্ ॥

৬। পুত্রানিল্লিয়পরিণামান্, দুহিতু স্তদনন্তরং বুদ্ধিবৃত্তীঃ। পুত্র-
সংখ্যা চ বাহ্যল্যামাত্রবিক্ষয়া, দুহিতৃসংখ্যা তু পুত্রেভ্যো ন্যূনত্বেন
গার্হস্ত্য-সৌন্দর্য্যার্থমেব। বিরাট্—সম্রাট্। আয়ুষোহর্দ্ধমিত্যাশ্চপি কথা-
সৌন্দর্য্যার্থমেব ॥

৭। পুরঞ্জনকন্যাত্নাৎ পৌরঞ্জন্তঃ। হে প্রজাপতে ॥

৮। দারৈঃ পরিণামানন্তরং হিতাহিতচিন্তাভিঃ, বরৈকচিতবিষয়-
ভোগৈঃ ॥

৯। পুত্রাণাং পুত্রাঃ কন্ম্মাণি। পঞ্চালেযু—শব্দাদিবিষয়েষু ॥

১০। তেষু পুত্রাদিষু তেষামপি যে রিকথহারাঃ পুত্রাস্তেষু চ ॥

১২। যুক্তেষ্বাত্মহিতেষু কন্ম্মনবহিতশ্চ, স বৈ কালো জরাসময়ঃ ॥

১৩। চণ্ডবেগঃ সংবৎসরেণাবর্ত্তমানেনোপলক্ষিতঃ ; গন্ধর্বা দিবসাঃ ॥

১৪। গন্ধর্বো রাত্রয়ঃ, তাদৃশীস্তাদৃশঃ, মৈথুন্তো দিবসৈর্মিথুনীভূয়
স্থিতাঃ, সিতাশ্চাসিতাশ্চ শুক্লকৃষ্ণপক্ষীয়াঃ, পরিভ্রমণেন সর্কৈঃ কামৈঃ
সহ বিনির্মিতাং পুরীমপহরন্তি ॥

১৫। প্রজাগরঃ—প্রাণঃ ॥

১৬। বিংশত্যা চ সহ ॥

১৭। স্বসম্বন্ধে স্বসম্বন্ধিনি প্রাণে ॥

১৮। স এব মধুভুক্ কুদ্ভস্বখভোক্তা, স্বপার্ষদৈরিন্দ্রিয়ৈর্নাবিদ-
নালোচিতবান্ ॥

১৯। কালশ্চ হুহিতা জরাস্তি, তাং ন প্রত্যনন্দত নৈচ্ছৎ । বর্হিগ্নন্
হে প্রাচীনবর্হিঃ ॥

২০। পুরবে যযাতিপুত্রায়, তেন বৃতা সতী বরমদাৎ । যযাতিঃ
শুক্ৰশাপাজ্জরাং প্রাপ্য পুত্রানুবচ—ইমাং গৃহ্নীতেতি । তাং জ্যেষ্ঠাশ্চত্বারো
ন জগৃহঃ, পুরুস্ত জগৃহে । ততো যযাতিস্তস্মৈ রাজ্যং দদাবিতি জরৈবদা-
দিত্যুক্তম্ ॥

২১। সা জরা ; বৃহদ্ব্রতং নৈষ্টিকম্ ॥

২২। প্রত্যাখ্যাতবতি ময়ি সংরভ্য ক্রোধং কৃত্বা 'নৈকত্র স্থাতুমর্হসি'
ইতি শাপমদাৎ ॥

২৩। আধয়ো ব্যাধয়শ্চ যবনাঃ, তেষামীশ্বরং ভয়নামানং বব্রে ॥

২৪। হে বীর ! ত্বামীপ্সিতং পতিং বৃণে । ন রিষ্ণতি, ন নশ্ণতি ॥

২৫। লোকতো বেদতশ্চ যদ্ভয়ত্বেন গ্রাহত্বেন চোপনতং প্রাপ্তম্,
তদ্যাচ্যমানং যো ন দদাতি, যশ্চ দীয়মানং নেচ্ছতি, ন গৃহ্নাতি, ইমৌ
দ্বৌ কস্মভূতাবনুশোচন্তি সন্তঃ ॥

২৬। পুরুষণে কর্তব্যো ধর্মঃ পৌরুষঃ ॥

২৭। দেবগুহং মরণম্, তন্ধি প্রাণিনাং বৈরাগ্যান্নদয়্য দেবৈ-
র্গোপ্যতে ॥

২৮। তুভ্যং তব, আত্মসমাধিনা জ্ঞানদৃষ্ট্যা, যাচ্যমানোহয়ং লোকস্বাং
নেচ্ছতি ॥

২৯। অতোহব্যক্তগতিঃ ; কুতঃ ? প্রাপ্তেত্যলক্ষিতগতিঃ সতী লোক-
মাক্রম্য ভুঙ্ক্ষু । এবং সর্কোহপি লোকস্তব পতিঃ শ্রাদিত্যর্থঃ । ন চৈবং
ত্বয়া শঙ্কনীয়ম্—প্রতিকূলাং মাং লোকো হনিষ্যতীতি, যস্মাত্তমেব প্রজানাং
নাশং করিষ্যসীত্যাহ—যা হীতি । যা মদীয়া যবনপৃতনা, তয়া যুক্তা ॥

৩০। কিঞ্চ, প্রজ্ঞার ইতি । মারকো বৈষ্ণবো জ্বরঃ, মাহেশ্বরশ্চ
ব্যাদ্যস্তপাতিত্বাৎ । ভীমা ঘোরাঃ সৈনিকা যশ্চ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াং চতুর্থস্কন্ধে

সপ্তবিংশোহধ্যায়ঃ ॥ ২৭ ॥

অষ্টাবিংশোহধ্যায়ঃ

অষ্টাবিংশে তু বৈদর্ভ্যাখ্যানেন স্ত্রীবিচিন্তয়া ।

স্ত্রীত্বং প্রাপ্তশ্চ দৈবেন কদাচিন্মুক্তিরুচ্যতে ॥ (১)

১। ইদানীন্ত পুরঞ্জনশ্চ পুংদেহত্যাগপূর্ব্বকং স্ত্রীত্বপ্রকারমাহ—
সৈনিকা ইত্যাদি, 'রাজসিংহশ্চ বেষ্মনি' ইত্যন্তেন গ্রহেণ । দিষ্টং দৈবং
কুর্কন্ত্যধিকুর্কন্তীতি তথা মৃত্যোরাদেশকারিণ ইতি বা ॥

২। জরৎপন্নগেন জীর্ণপ্রাণেন পালিতাম্ ॥

৪। ষ্টিশ্চক্ষুরাদিভী রোগরূপেণ প্রবিশ্য ॥

७—८ । कण्ठ्या जरयोपगूढः सन् तत्प्रतिक्रियां न लेभे इति तृतीयेनावयः । (६) हृत्तैश्वर्याः, उथानाद्यशक्तेः ॥ (१) प्रतिकूलानपेक्षितविषयप्रापकान्, अनादृतानादरमकूर्साणान्, स्वाधीनत्वाभावात् । अनुगा इन्द्रियाणि, अमात्या इन्द्रियदेवताः । गतसौहृदामध्यवसायाभावात् ॥ (८) कण्ठ्या जरया ग्रस्तम् ; पक्षालान् विषयानरिभिर्व्याधादिभिर्दूषितान् ॥

९ । कालकण्ठ्या हेतुभूतया, यातयामान् निःसारानपि कामान्भिलषन् । विगता आत्मनो गतिः पारलौकिकी, ऐहिकः पुत्रादिस्नेहश्च यश्च सः । गतिः स्नेहादिति वा पाठः । स राजा पुरञ्जनो हातुं प्रचक्रमे उपक्रान्तवानिति ह्ययोरवयवः ॥

१० । अनिकामतः—अनिच्छयापि ॥

१२ । सपरिच्छदो भृत्यवर्गसहितः ; कुटुम्बेन दौव्यातौति कौटुम्बिकः ; कुटुम्बिणा गृहिण्या ; सक्किर्नात्र विवक्षितः । सान्धयः पुत्रादिसहितः ॥

१३ । यवनैरुपकृताद्यत्नानि यश्च स पुरपालः ॥

१४ । पुरु बह कृच्छ्रम्, तेनोरुर्वेपथुश्च ; वृष्ककोटरादिव सर्पः ॥

१५ । कर्णे उपकृद्धो रुरोद, घुरघुरध्वनिं चकार ॥

१६ । हृत्त्रिदोदीन् दध्यावित्यान्तरेणान्वयः । जीमयोहत्र न्नुवाः । स्वस्वमात्रेणावशिष्टम्, भोगस्तु प्रागेव स्तौणः ॥

१७ । ध्यानमेवाह—लोकान्तरमित्यादिना ॥

१९ । अनाशिते—अभोजिते, भङ्गसिते भङ्गसने कृते, यतवाग-भवति ॥

२० । अविज्ञमविवेकिनं माम्, वायिते देशान्तरं गते, गृहमेधीयं वयम् गृहधर्ममपि किं नेष्यात्यनुवर्तयिष्याति ? युक्तमेतत्, यतो वीवसुः पुत्रवती ; किंवा, मद्दिरहमसहमाना मरिष्यत्येवेत्यर्थः ॥

২১। ন বিদ্বতে পরময়নমাশ্রয়ো যেষাং 'তেহপরাশ্রয়াঃ পুত্রাঃ
কন্যাশ্চ ; যদ্বা, পরাশ্রয়াঃ কন্যাঃ ; ভিন্না নৌর্বেষাম্ ॥

২২। অতদর্হণম্, বস্তুতন্তুশ্চ ব্রহ্মত্বাৎ ॥

২৩। এষ যদা ক্ষয়ং স্থানং নীয়মানঃ, তদা অনূপথাঃ প্রাণা ইন্দ্ৰিয়ানি
চ ; তথা চ শ্রুতিঃ—'তমুৎক্রামন্তং প্রাণোহনুৎক্রামতি, প্রাণমনুৎক্রামন্তং
সর্কে প্রাণা অনুৎক্রামন্তি' ইতি ॥

২৪। প্রকৃতিম্—মহাভূতান্নাতাম্ ॥

২৫। নাবিন্দং ন সস্মার, পুরঃ পূর্বং সখায়ং সন্তমীশ্বরম্ ॥

২৬। অদয়ালুনা কাম্যকর্মান্সু যে সংজ্ঞপ্তা হতাঃ, অমৌবং পাপং
ক্রৌর্যং বা ॥

২৭। শাস্বতীঃ সমা আর্তিমনুভূয় ॥

২৮। অন্তকালে তাং ভার্যামেব মনসা গুহ্নন্ স্বরন্ননন্তরং বিদর্ভশ্চ
বেশ্মনি প্রমদোত্তমা বভূব । অতঃপরমস্মিন্ প্রকরণ এতাবদেব প্রকৃতোপ-
যোগি বিবক্ষিতম্ । স্ত্রীধ্যানেন স্ত্রীত্বপ্রাপ্তাবপি পতিব্রতাধ্যানেন পূর্বা-
দৃষ্টেন চ ধার্মিকাদ্বিদর্ভাৎ জন্নাভূৎ । ধার্মিকসঙ্গেন চ বিষ্ণুদ্বশ্চ ভাগবতেন
মলয়ধ্বজেন সঙ্গোহভূৎ । ততো বিষ্ণুভক্তিঃ, ততো বৈরাগ্যম্, ততন্তমেব
ভর্তৃরূপং গুরুং পাতিব্রত্যাধর্শ্বেণ ভজতো ভগবৎপ্রসাদলক্ষজ্ঞানেন মোক্ষ
ইতি । অত্বে তু কথালঙ্কারমাত্রম্, তথাপি কিঞ্চিদ্বৃন্তি^১সামাগ্লেণ ইহ
যোজয়িষ্যামঃ । বিদর্ভশ্চ বিশিষ্টদর্ভোপলক্ষিতশ্চ, কর্মান্সু রাজসিংহশ্চ,
ধর্শ্বেণ হি প্রজাপালনেন যজ্ঞাদিনা চ ক্ষত্রিয়া রাজন্তে, তেষু শ্রেষ্ঠশ্চ
বেশ্মনি ॥

২৯। মলয়োপলক্ষিতে দক্ষিণদেশে ধ্বজ ইব দর্শনীয়ঃ । স হি
শ্রীবিষ্ণুভক্তিপ্রধানো দেশস্তত্র মুখ্যঃ, মহাভাগবত ইত্যর্থঃ । পণ্ডা নিশ্চয়-

বুদ্ধিঃ, তামর্হতীতি পাণ্ড্যঃ, স উপষেমে । পুরঞ্জনো ভাগবতসঙ্গং প্রাপ্ত ইত্যর্থঃ ॥

৩০ । আত্মজাং শ্রীকৃষ্ণসেবারুচিম্ ; সংসঙ্গেন ভগবদ্বর্ষে রুচির-
ভূদিত্যর্থঃ । অসিতশ্চ শ্রীকৃষ্ণশ্চেক্ষণং যয়া তাম্ । যবীয়সঃ সপ্ত সূতান্—
'শ্রবণং কীর্তনং বিষ্ণোঃ স্মরণং পাদসেবনম্ । অর্চনং বন্দনং দাশ্রম্'
ইতি ভক্তিপ্রকারান্ । সখ্যাশ্বনিবেদনয়োঃস্বংপদার্থজ্ঞানোত্তরকালত্বান্তশ্চ
চ ভগবতৈবোত্তরত্রোপদেষ্যমাণত্বাদিদানৌমত্বংপত্তেঃ সপ্তেতুক্তম্ । ভগব-
দ্বর্ষরুচ্যা তৎ শ্রবণকীর্তনাদিকং জাতমিত্যর্থঃ । দ্রবিড়ভূমিপালকান্,
দ্রবিড়ভূমির্হি শ্রবণাদিভক্তিভিরেব সুরক্ষিতান্তীতি প্রসিদ্ধম্ ॥

৩১ । অর্ক্ণুদমিতি শ্রবণাদীনাং প্রত্যেকমনেকপ্রকারা অভবন্নিত্যর্থঃ ।
তহুক্তম্—'ভক্তিযোগো বহুবিধো মার্গৈর্ভামিনি ভাব্যতে' ইতি । যেষাং
বংশধরৈর্ঘতঃ প্রবৃত্তৈঃ সম্প্রদায়ভেদৈঃ কুৎস্না মহী, মন্বন্তরম্, ততঃ পরঞ্চ
ভোগ্যতে, অবিছাকামকর্মভ্যোহপি রক্ষিষ্যতে ॥

৩২ । অগস্ত্যোহ্গানি নিঞ্জিয়াপি গাত্রাণি স্ত্যায়তি সংঘাতয়তীত্য-
গস্ত্যো মনঃ, স প্রাক্ প্রথমজাত্যাং হৃদিতরং কৃষ্ণসেবারুচিমুপষেমে, তশ্চ
মনঃ শ্রীকৃষ্ণে দৃঢ়াং রতিং ববন্ধেত্যর্থঃ । ধৃতানি শমদমাদীনি ব্রতানি যয়া
তাং রতিম্ । দৃঢ়েভাঃ সত্যলোকাদিভোগেভ্যোহপি চ্যুতশ্চদ্রহিতঃ, শ্রীকৃষ্ণ-
রতাবিহামুক্তভোগবিরাগো জাত ইত্যর্থঃ । স এবোপশমান্নকত্বান্মুনিঃ ।
কথন্তুতঃ ? ইধ্বাবাহ আত্মজো যশ্চ সঃ । 'তদ্বিজ্ঞানার্থং স গুরুমেবাভি-
গৃচ্ছেৎ সমিৎপাণিঃ শ্রোত্রিয়ং ব্রহ্মনিষ্ঠম্' ইত্যাদিশ্রুতিপ্রসিদ্ধা সমিদ্ধনোপ-
লক্ষিতা গুরুরূপসত্ত্বিবৈরাগ্যাদভূদিত্যর্থঃ । ন হবিরক্তশ্চ গুরুরূপসত্ত্বিঃ
সম্ভবতি । কথাপক্ষে যথাস্রুতমেব ॥

৩৩ । স্নাং বিভজ্য, তত্র শ্রবণাদিভক্তিভেদং ব্যবস্থাপ্য ॥

৩৪। ইদানীং পুরঞ্জনশ্চ স্ত্রীভাবং প্রাপ্তশ্চ সৰ্বতো বিরক্তশ্চ—‘পতি-
রেবগুরুঃ স্ত্রীগাম্’ ইতি-বচনাৎ পতিসেবয়া গুরুশ্চক্রবাং প্রকারং দর্শয়িতুমাং
—‘হিত্বা’ ইত্যাদিনা ‘মনো দধে’ ইত্যন্তেন গ্রহেণ। মদয়তীতি মদির-
মীক্ষণং যশ্চাঃ ॥

৩৫—৩৬। তত্র চন্দ্রবসাত্তা^১ নত্বঃ। তাসাং পুণ্যৈঃ সলিলৈরুভয়ত্র
অন্তর্কর্ষিষ্ণ, আত্মনো মলং ফালয়ন্ তপ আস্থিত ইত্যান্তরেণাঘ্নয়ঃ ॥ (৩৬)
অন্ততে ভূমৌ ক্ষিপ্যত ইত্যষ্টিবীজম্ ॥

৩৮। বিঘ্নয়োপাসনয়া পঙ্ককষায়ো দন্ধকামাদিবাসনঃ ; যুযুজে
আত্মনো ব্রহ্মতাং ভাবয়ামাস। অক্ষাণীন্দ্রিয়াণি, অনিলঃ প্রাণঃ, আশয়-
শ্চিত্তম্ ; বিজিতা অক্ষাদয়ো যেন ॥

৩৯। আন্তে স্ম বর্ষশতমিতি জ্ঞানশ্চ দুঃসাধনতাং দর্শয়তি। অতএব
হরৌ ভক্তিং কৃতবানিত্যাং—বাসুদেবে রতিমুদ্বহন্নত্বদেহাদিকং ন বেদ ॥

৪০। এবং বর্তমান আত্মত্বাত্মানং বিদ্বান্শাস্ত্রাছপররাম। কথং
বিদ্বান্? ব্যতিরিক্ততয়া দেহাদিব্যতিরিক্তত্বেন। কুতঃ? ব্যাপকতয়া
দেহাদিপ্রকাশকত্বেন। নতু দেহাত্মাকারো বিমর্শ এতৎ প্রকাশয়তি,
ন তু নিরাকার আত্মা, অত আহ—আমর্শশ্চাপি সাক্ষিণম্। অয়ং ভাবঃ—
আমর্শো নামান্তঃকরণবৃত্তিঃ, সা চ জড়ত্বাদাত্মপ্রকাশশ্চেবেতি। যথা স্বপ্নে
মমেদং শিরশ্ছিন্নমিত্যাदिপ্রতীতৌ তদ্ব্যতিরিক্তমাত্মানং বেত্তি, তদ্বৎ ॥

৪১। কেন বিদ্বান্? তত্রাহ—সাক্ষাৎকরিবেরেব যো গুরুশ্চেনোক্তেন
সৰ্ব্বতোমুখং যথা তথা স্ফুরতানবচ্ছিন্নেন জ্ঞানেন ॥

৪২। তদেবাহ—পর ইতি। ব্রহ্মৈবাহম্, ন সংসারীতি ব্রহ্মণ্যাত্মন
ঈক্ষণে শোকাদিনিবৃত্তিঃ। অহমেব ব্রহ্ম ইত্যাত্মনি ব্রহ্মণ ঈক্ষণে ব্রহ্ম-
পারোক্ষ্যানিবৃত্তিঃ। অতো ব্যতিহারেণেকমাণেহস্মাৎ সংসারাছপররাম।

नन्वेवमपि जीवन्तु कुतो ब्रह्मत्वापत्तिः ? ईक्षणश्लेषे व्यावहारिकत्वादित्याशङ्क्याह
—ईक्षां विहाय । दण्डेक्ष्णानलवत्तन्त्राः स्वयमेवोपशास्त्रिरिति भावः ॥

४४ । उपपत्तिं पतुः समीपे; यदा, पतुः किञ्चिन्मात्रं नूना
तत्समाना सती वभावित्यर्थः; 'उपोहधिके च' इति कर्म्मप्रवचनीयः,
तद्व्योगे च द्वितीया । शास्त्रमङ्गारावस्तुमनलम्, उपशास्त्रा शुद्धा ज्ञाना यथा
भाति, तद्वत् ॥

४५ । तदानामपि सुस्थिरमासनं यस्तु । अतएवाजानती यदा, तदा
यथापूर्वमासेवत ॥

४६ । पतुःरज्ज्वमर्चयन्ती यदा तस्मिन्नज्ज्वावुष्माणं नापश्यत् ॥

४७ । अबद्धं पतिरहितम्, अक्षुभिरासिच्य ॥

४८ । क्वत्र बद्धोभ्योहधार्मिकक्वत्रियेभ्योहपि ॥

४९ । अवर्तयत्—प्रवर्तयामास ॥

५० । तन्त्रां निधाय, अग्निदानेनादीप्य च ॥

५१ । पूर्वतरोहनादिरीक्षरः सथा, 'द्वा सुपणो' इति श्रुतेः । साग्ना
प्रियवाक्येन सन्वोधयन् ॥

५२ । यस्तु यं शोचसि । अग्रे सृष्टेः पूर्वं विचर्त्त, मयि स्थितत्वेन
सथसुखमनुभूतवानसि ॥

५३—५९ । ननु नाहमावयोः सथ्यं सहचरत्त्वं जानामीति चेत्,
तत्राह—(५३) यद्यपि मां न जानासि, तथाप्यात्मानं त्वामविज्जातसथ-
मविज्जातः कश्चिन्मे सथा आसौदित्येवं किं स्मरसि ? सथ इति पुंस्त्व-
निर्देशः प्रोक्तनपुंस्त्वस्मारणाय । सथ्यं स्मारयन् स्वयिगोक्तमनर्थमाह—
हिद्वेति सार्द्धैः षड्भिः । पदं स्थानम् ॥ (५४) हंसो शुद्धो, मानसं
हृदयमयनं ययोः, कथापक्वे मानसमरसि स्थितौ पक्विणो, अतूतां
जातो; ओको गृहम्, अस्तुरा विनैव । 'वा'-शब्द एवार्थे । सहस्रपरि-

বৎসরান্ মহাপ্রলয়ং বাবৎ ॥ (৫৫) হে বন্ধো ! গ্রাম্যে স্মুখে মতির্ষশ্চ ।
 স্ত্রিয়া মায়য়া ॥ (৫৬) পঞ্চ ইন্দ্রিয়ার্থবিষয়াঃ শব্দাদয় আরামা উপ-
 বনানি যস্মিন্, নব দ্বারাণি প্রাণচ্ছিদ্রাণি যস্মিন্, একঃ প্রাণঃ পালো যস্মিন্,
 ত্রীণি পৃথিব্যপ্তেজাংসি কোষ্ঠানি প্রাকারা যস্মিন্, ষড়্ জ্ঞানেन्द्रিয়মনাংসি
 কুলাগ্রভীষ্ট-বিষয়সমর্পকা বণিজো যস্মিন্, পঞ্চ বিপণা হট্টাঃ কশ্মেन्द्रিয়াণি
 যস্মিন্, পঞ্চভূতানি প্রকৃতিরূপাদানকারণং যশ্চ, স্ত্রী বুদ্ধিরেব ধবঃ পতিঃ
 স্বামিনী যস্মিন্ ॥ (৫৭) স্বয়মেব ইমং শ্লোকং ব্যাচষ্টে—পঞ্চেন্দ্রিয়ার্থা
 ইতি । ষট্কুলমিতি ষট্ভঙ্গম, একপালমিতি চ স্পষ্টার্থত্বান্ ব্যাখ্যাতম্ ॥
 (৫৮) ভূতাগ্বেবাবায়া প্রকৃতিরূপাদানং যশ্চ ; স্ত্রীধবমিত্যশ্চ ব্যাখ্যানং
 শক্তিরধীশা যশ্চ, তদশঃ সন্নিত্যর্থঃ ॥ (৫৯) স্পৃষ্টোহভিভূতঃ, অতো
 ন বিদ্বতে শ্রুতে ব্রহ্মত্বে স্মৃতির্ষশ্চ ॥

৬০—৬৩ । তত্ত্বমুপাদিশতি—ন ত্মমিতি চতুর্ভিঃ । (৬০) স্মুহং পতিঃ ।
 নবদ্বারে পুরে যয়া রুদ্ধোহসি তস্থাঃ ॥ (৬১) পুমাংসং পূর্বজন্মানি বদ-
 মনুথাঃ, ইদানীঞ্চ সতীং শ্রেষ্ঠাং স্ত্রিয়ং যন্মনুসে, এষা মায়। যত উভয়মপি
 বস্তুতো নাস্তি, যস্মাদাবাং হংসৌ শুদ্ধৌ । নৌ আবয়োর্বক্ষ্যমাণাং গতিং
 স্বরূপং পশু ॥ (৬২) তত্ত্বংপদার্থয়োশ্চিদংশেনৈক্যমাহ—অহমেব ভবান্ ।
 উপচারং বারয়তি—ন চাগ্ৰ ইতি । ব্যতীহারোপদেশ উক্তাভিপ্রায়ঃ,
 ছিদ্রমন্তরম্ ॥ (৬৩) তর্হি কথমাবয়োঃ সর্কজ্জত্বাসর্কজ্জত্বাদি^১ধর্মভেদঃ ?
 তত্রাহ—যথেনি । আত্মানং দেহম্, আদর্শে নির্মলং মহান্তং স্থিরধা-
 বেক্ষেত, পরশ্চ চক্ষুষি চ তদ্বিপরীতম্ । বিজ্ঞাবিজ্ঞোপাধিকৃতো ধর্মভেদ
 ইত্যর্থঃ ॥

৬৪ । এবমমুনা প্রকারেণ স মানসো হংসঃ ক্ষেত্রজ্ঞো হংসেন
 পরমাত্মনা বোধিতঃ সন্, স্বস্থ আত্মনি স্থিতঃ সন্ চিরং ধ্যাত্বা তদ্ব্যভিচারে-

गेश्वरविद्योगेन विद्ययाभिलाषबुद्ध्या नष्टां श्रुतिम् 'अहं ब्रह्मास्मि' इति ज्ञानं पुनः प्राप्तवान् ॥

७५ । कथामात्रमिति बुद्धिं वारयति—वर्हिष्मिति । पारोक्ष्येण राज-कथामिषेण । तत्र हेतुः—यद्व्यस्रात् । हे वर्हिष्मन् ! प्राचीनवर्हिः ! एत-द्राजकथामिषेणात्कथा प्रदर्शिता, यस्माद्धेवः श्रीनारायणः परोक्षप्रियः, साक्षादाज्ञानकथनेन तव चेतसि कथा नायातौति भावः ॥

इति श्रीमद्भागवत-भार्वर्ध-दीपिकायां चतुर्थस्कन्धे

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

उनत्रिंशोऽध्यायः

उनत्रिंशे परोक्षार्थव्याख्यानोपसंहृतम् ।

श्रीसङ्गतो भवस्त्वैशसङ्गानुक्तिरिति स्फुटम् ॥ (१)

१ । कवयः—अध्याग्निदः ॥

२ । व्यनक्ति लिम्पति चेतनीकरोतीत्यर्थः ; यद्वा, व्यनक्ति प्रकटयति । ततश्च स्वकर्म्मणा पुरं जनयतीति पुरज्जनपदं व्याख्यातं भवति । एकद्व्यादयः पादा यश्च ॥

३ । 'अविज्ञात'-शब्देन आहृतो व्याहृत उक्तेः यः स ईश्वरः, अवि-ज्ञातनामनिरुक्तिः ; यद्व्यस्रात् पुंभिर्नामादिव्योगेन न विज्ञायते ॥

४ । तत्र तेषु पुरेषु मध्ये ॥

५ । अक्षभिरिन्द्रियैः ॥

७ । पङ्कवृत्तिश्चां पङ्कशिराः सर्प इव प्राणः ॥

৭। একাদশমহাভট ইত্যনেন একাদশো মহাভটো নায়ক ইত্যুক্তঃ,
তং দর্শয়তি—বৃহদ্বলং যশ্চ, তন্মনঃ। নব খানি দ্বারাণি যশ্চ ॥

৮। ছ্যামৎসখ ইত্যাদেৱর্থং সংক্ষেপেণাহ—যস্তদিন্দ্রিয়সংযুতঃ স আত্মা
তাভির্দার্ভির্বিহিষ্যতীতি ॥

৯। পুরঃ পূর্বভাগে কৃতাঃ ॥

১০। নেত্রে ইতি রূপমিতি চক্ষুশ্চেতি চ খজোতাদীনাং ব্যাখ্যানম্।
শেষোহনুবাদঃ। ঈশ্বরঃ—পুরঞ্জনঃ ॥

১১। নামে ইতি ব্যাখ্যা। অবধুনোতীতি অবধূতো বায়ুঃ, তদাত্মকে-
নোঙ্কাসেন সঠৈকস্থানত্বাদ্ভ্রাণোহবধূতঃ। আশ্রমিতি ব্যাখ্যা। রসজ্ঞ-
বিপণায়িত ইত্যত্র 'রসজ্ঞ'-শব্দনির্দিষ্টশ্চ রসবিদিত্যানুবাদঃ। রস ইতি
ব্যাখ্যা, রসনেন্দ্রিয়মিত্যর্থঃ। বিপণো বাগ্রসবিদ্রস ইত্যেব পাঠঃ।
আর্ষত্বান্ন দোষশ্চন্দোভঙ্গে ॥

১২। অক্ষঃ—অন্নম্ ॥

১৪। গ্রামকমিত্যশ্রানুবাদঃ—গ্রামিণাং রতিরিতি। তশ্চ ব্যাখ্যা—
ব্যবায় ইতি ॥

১৬। বিষৃচীনপদার্থানুবাদঃ—বিষৃচিরিতি। তদগুণৈর্মনোগুণৈস্তমঃ-
সত্ত্বরজোভিঃ ॥

১৭। মহিষী যদ্যদীহেতেত্যাদেৱর্থং সংগৃহাহ—যথা যথা বুদ্ধিঃ স্বপ্নে
বিক্রিয়তে, জাগ্রতি বিকরোতি বা ইন্দ্রিয়াণি পরিণময়তি, তস্মা গুণৈরক্তো
লিপ্ত আত্মা তথা তথা তস্মা বৃত্তীর্দর্শনস্পর্শনাঢ্যাঃ কেবলমুপদ্রষ্টেব সন্-
বলাদনুকার্য্যতে ॥

১৮। আশুগমিত্যেতদ্ব্যাচষ্টে—সংবৎসরশ্চেবাপ্রতিহতো রয়ো বেগঃ
প্রতীতিতো যশ্চ স সংবৎসররয়ঃ, বস্তুতস্তু অগতিঃ, স্বপ্নশরীরাদে-
বুদ্ধাবেব বিবৃত্ত্বেন দেশান্তরগত্যভাবাৎ। সংবৎসরবয়োগতিরিতি পাঠে

संयत्संरश्च तत्कृतं रश्च ताभ्यां गतिर्यश्चेति । द्वीषमित्यश्च व्याख्या
नारदेन न कृता । द्विकर्मचक्र इति द्विक्रमित्यश्च व्याख्या । त्रिगुणध्वज
इति त्रिगुणपद-व्याख्या ॥

१९ । पक्षप्रहरणमित्येतद्व्याचष्टे—पक्षेन्द्रियार्थप्रक्षेप इति ॥

२० । पक्षेन्द्रियैः सूनाविनोदमिवात्रायानेन विषयसेवां करोतीति
पक्षसूनाविनोदकृतं ; अनेन 'चचार मृगयां तत्र' इत्यादि व्याख्यातम् ॥

२२ । परिक्रान्त्या—परिभ्रमणेन ॥

२३ । भगिनीत्वेन जगृहे, लोकानां क्षयाय ॥

२४ । चराः—सधारिणः ; भूतानामुपसर्गे पीडयामाशु शीघ्रो मृत्यु-
हेतु रयो वेगो यश्च प्रज्जारश्चेति 'प्र'-शब्दव्याख्या । भूतोपसर्गास्वरय
इति पाठे भूतकृता अरयः । अनेन च अरिभिरुपकृत् इत्यरिपदं
व्याख्यातम् । द्विविधः शीतोष्णरूपेण प्रवेशनिर्गमभेदात् ॥

२५—२६ । एवं परोक्षत्वेनोक्तमर्थं व्याख्याय सर्वकथातात्पर्यामाह
—एवमित्यादिना 'विरम क्रमेण' इत्युक्तेन । (२५) आधिदैविकादिभि-
र्दुःखैः क्रिष्टमानो ममाहमिति देहे शतं वर्षाणि शेते वर्तते इति
द्वयोरवयवः ॥ (२६) अशनापिपासादीन् प्राणधर्मान्, अकृत्वादीनिन्द्रिय-
धर्मान्, कामादीन् मनोधर्मांश्च निर्गुणोऽपि आत्तुगृह्यश्च कामलवान्
विषयसूत्रलेशान् ध्यायन् कर्मकृतं ॥

२७—२८ । ततः किम् ? अत आह—यदेति द्वाभ्याम् । (२७)
स्वदृक् स्वप्रकाशस्वभावोऽपि ॥ (२८) शुक्रेण सात्त्विकम्, कृष्णेण तामसम्,
लोहितेण राजसम् ; यथा कर्म, तथा जायते ॥

२९—३० । तदेवाह—शुक्लादिति द्वाभ्याम् । (२९) प्रकाशो
भूरिष्ठो येषु, दुःखमुदकमूत्ररफलं येषु, क्रियया आयामो येषु तान्,

লোহিতাৎ ; তমঃশোকাবৎকটৌ যেষু তান্ কৃষ্ণাদিতি জ্ঞেয়ম্ ॥ (৩০)
নোভয়ং নপুংসকম্ ; যথাকর্ষ্মগুণং কর্ষ্মগুণাবনতিক্রম্য ॥

৩১—৩২ । তেষু দৈববশেন স্মখদুঃখে প্রাপ্নোতীতি সদৃষ্টান্তমাহ
দ্বাভ্যাম্ । (৩১) ক্ষুধা পরীতো ব্যাপ্তঃ সারমেয়ঃ স্বা ; দগুং দগুেন
তাড়নম্ ॥ (৩২) কামব্যাপ্ত আশয়ো যশ্চ ॥

৩৩ । ননু তর্হি স্মখশ্চ সন্তবাৎ, দুঃখশ্চ চ প্রতীকারসন্তবা-
নৈকান্ততো হেয়ত্বম্ ? তত্রাহ—দুঃখেষিতি ; দুঃখশ্চ প্রতীকারস্তাবনাস্তি ;
শ্চাচ্ছেত্তশ্চ তশ্চ প্রতিক্রিয়া, তথাপি ত্রিবিধেষু দুঃখেষু মধো এক-
তরেণাপি দুঃখেন ব্যবচ্ছেদো বিয়োগো নাস্তি ॥

৩৪ । প্রতিক্রিয়াণামপি দুঃখরূপত্বাদিতি সদৃষ্টান্তমাহ—যথা হীতি ॥

৩৫ । দুঃখশ্চ মূলভূতানি কর্ষ্মাণি প্রতিক্রিয়াদিকর্ষ্মভিনৈব নিবর্তন্ত
ইত্যাহ—নৈকান্তত ইতি । অত্যন্তং সবাসনম্, কেবলং জ্ঞানরহিতম্,
অবিদ্যায়োপস্মৃতং প্রাপ্তম্ । অতোহবিরোধান্ন নিবর্ত্য-নিবর্তকত্বমিতি ভাবঃ ।
অত্র দৃষ্টান্তঃ—স্বপ্নে দৃষ্টঃ স্বপ্নঃ প্রবোধং বিনা যথা তং স্বপ্নমত্যন্তং ন
প্রতিকরোতীত্যর্থঃ ॥

৩৬ । ননু তহ্মজ্ঞানবিলসিতত্বেন সংস্মতের্হেতোর্দেহাদেৱপ্যসত্ত্বাৎ
কিং তন্নিবর্তনপ্রয়াসেন ? তত্রাহ—অর্থে হীতি । লিঙ্গরূপেণ—উপাধি-
ভূতেন ॥

৩৭ । তদেবং সংস্মতিপ্রকারমুক্তা তন্নিবৃত্তিপ্রকারমাহ—অথ তস্মাৎ
পুরুষার্থভূতশ্চৈব আত্মনঃ, যতোহজ্ঞানান্মনসো বা অনর্থপরম্পরারূপা
সংস্মতির্ভবতি । তশ্চ ব্যবচ্ছেদো গুরুরূপে বাসুদেবে ভক্ত্যেব ॥

৩৮ । ননু সংস্মতিনিবৃত্তির্বেরাগ্যপূর্ব্বকাজ্জ্ঞানাদেব, ন তু ভক্ত্যা—
'তরতি শোকমাশ্রবিৎ' ইতি শ্রুতেঃ ; অত আহ—বাসুদেব ইতি । সঞ্জী-
চীনেন সমীচীনেন প্রকারেণ ॥

৩৯। নমসৌ মহাফলো ভক্তিব্যোগঃ কথং শ্রাং ? অত আহ—স
ত্বচ্যুতশ্চ কথামাশ্রিত্য বর্তমানোহ্চিরাং শ্রাং । কশ্চ শ্রাং ? তত্রাহ—
শৃণ্বতোহধীয়ানশ্চ চ ॥

৪০। কুত্র শ্রাং ? তদাহ—যত্রৈতি । ভগবতো গুণানুকথনে শ্রবণে
ব্যগ্রং সত্বরং চেতো যেষাং তে ॥

৪১—৪২। ননু সাধুসঙ্গং বিনা স্বয়মেব হরিকথাচিন্তনাদিনা ভক্তি-
র্ভবেদেবেত্যাশঙ্ক্যাহ দ্বাভ্যাম । (৪১) তস্মিন্ স্থানে মহত্তিষ্ঠুখরিতাঃ
কীর্তিতাঃ ; মধুভিদশ্চরিত্রমেব পীযুষম্, তদেব শিষ্যত ইতি শেষো যাসু,
অসারাংশরহিতাঃ শুদ্ধামৃতবাহিত্র ইত্যর্থঃ । অবিতৃষঃ —অলংবুদ্ধিশূণ্ধ্যাঃ
সন্তঃ, গাট্টে: সাবধানৈঃ কর্ণৈর্ষে তাঃ সন্নিহিতঃ পিবন্তি সেবন্তে ; 'অশন'-
শব্দেন ক্ষুল্লক্ষ্যতে, অশনাদয়স্তান্ ন স্পৃশন্তি, ভক্তিরসিকান্ ন বাধন্ত
ইত্যর্থঃ ॥ (৪২) সংসঙ্গমন্তুরেণ স্বয়মেব কথাচিন্তনাদাবলম্বাদিনা
রসাবেশাভাবাচ্ছুংপিপাসাশুভিভূতশ্চ ভক্তির্নসম্ভবতীত্যাহ—এতৈরিতি ॥

৪৩—৪৬। ভগবদনুগ্রহমন্তুরেণ তু ন কশ্যপি জ্ঞানসম্ভব ইতি
কৈমুত্যাগ্নায়েনাহ চতুর্ভিঃ ॥ (৪৩) প্রজাপতিপতিব্রহ্মা ॥ (৪৪) মদন্তাঃ
—অহং নারদোহন্তে যেষাং তে ॥ (৪৫) বাচাং পতয়োহপি তপোবিদ্যা-
সমাধিভিরুপায়ৈঃ পশুন্তো বিচিন্তন্তোহপি পশুন্তং সর্বসাক্ষিণং ন পশুন্তি ॥
(৪৬) কুতঃ ? ইত্যত আহ—শব্দব্রহ্মণি বেদ উক্ৰবিস্তরো যশ্চ । অর্থ-
তোহপি পারশূত্রে তস্মিন্ বর্তমানাঃ, মন্ত্রাণাং লিঙ্গৈর্বজ্রহস্তত্বাদিগুণযুক্ত-
বিবিধদেবতাভিধানসামর্থ্যৈঃ পরিচ্ছিন্নমেবেন্দ্রাদিরূপং তত্ত্বকর্মাগ্রহেণ
ভজন্তঃ পরমেশ্বরং ন বিদুঃ ॥

৪৭। তর্হি অত্রঃ কো নাম কর্মাগ্নাগ্রহং হিত্বা পরমেশ্বরমেব ভজেৎ ?
ইত্যত আহ—যদা যমনুগৃহ্নাতি । অনুগ্রহে হেতুঃ —আত্মনি ভাবিতঃ

সন্ ; স তদা লোকে লোকব্যবহারে, বেদে চ কর্ম্মমার্গে পরিনিষ্ঠিতাং মতিং ত্যজতি ॥

৪৮। অর্থকাশিষু পরমার্থত্বেন প্রকাশমানেষু পুরুষার্থবুদ্ধিঃ মা কৃথাঃ । প্ররোচনায় কেবলং শৌত্রপ্রিয়েষু ; ন স্পৃষ্টং বস্তু যৈঃ ॥

৪৯। নহু বেদেন স্বর্গাদিসাধনত্বেনোক্তানি কর্ম্মাণীতি বেদবাদিনো বদন্তি, কথমস্পৃষ্টবস্তুস্থিতি উচ্যতে ? তত্রাহ—যে ধূমধियो মলিনবুদ্ধয়ঃ সাকর্ম্মকং কর্ম্মপরং বেদমাহুঃ, তে অতদ্বিদোহবেদজ্ঞাঃ, যতস্তে স্বং স্বরূপভূতং লোকমাঅতৎ বেদতাৎপর্যাগোচরং ন বিদুঃ ; যত্র দেবোহস্তুি ॥

৫০। ত্বন্তু মহামূর্খ ইত্যাহ—আস্তীর্ষ্যোতি । বৃহদ্বাদ্ বহুপশুবধাৎ, মানী মহাযজ্ঞাহমিত্যাহঙ্কারী, অতঃ স্তক্কোহবিনীতঃ সন্ কর্ম্ম নাটৈষি, পরং বিদ্যাস্বরূপং তচ্চ ন বেৎসি । নারদঃ স্বয়ং রূপয়া তদ্বয়ং নিরূপয়তি—হরিং তোষয়তীতি হরিতোষণং যৎ, তদেব কর্ম্ম ; যয়া তস্মিন্ হরৌ মতির্ভবতি, সৈব বিদ্যা, মহাফলত্বাৎ ॥

৫১—৫২। কুত ইত্যাপেক্ষায়াং হরেঃ পরমফলত্বং দর্শয়ন্নাহ দ্বাভ্যাম্ । (৫১) হরির্দেহভূতামাত্মা ঈশ্বরশ্চ । তত্র হেতুঃ—স্বয়ং স্বাতন্ত্র্যেণ প্রকৃতিঃ কারণম্ । অতস্তেবাং তৎপাদমূলমেব শরণমাশ্রয়ঃ ; যতো যস্মিন্ ॥ (৫২) ন চ তদ্বজনেহত্য়ভজন ইব দুঃখং ভয়ঞ্জেত্যাহ—স ইতি । ইতি যো বেদ, স এব বিদ্বান্, স গুরুঃ, স এব হরিশ্চ ॥

৫৩। উক্তমুপসংহরতি—প্রশ্ন ইতি । এবং ভবতঃ প্রশ্নঃ সঞ্জিহ্নঃ পরিহৃতঃ । তদেবমাঅনো বন্ধমোক্ষপ্রকারে কথারূপেণ কথিতেহপি নাতিনির্বিঘ্নচিত্তং পুল্লাগমনং প্রতীক্ষমাণং সন্তং তৎক্ষণমেব মহাভয়-প্রকম্পিতসকলগাত্রং গৃহান্নির্বাসয়িত্বং হরিণরূপকমাহ—অত্রৈতি । বদতো মে বচঃ শৃণু ॥

৫৪। ক্ষুদ্রমল্লং চরতীতি তথা তম্, অলুক্ । স্মমনসাং পুষ্পাণাং শরণে আশ্রমে বাটিকায়াম্, মিথিত্বা মিথঃ পরস্পরং স্ত্রিয়া সহ মিলিত্বা, তত্রৈব রক্তমাসক্তম্, ষড়্জ্বয়ো ভ্রমরাস্তেষাং গণাস্তেষাং সামসু গীতেষু লুক্ঃ কর্ণো যশ্চ, তম্ । পরেষামসুভিত্তিতৈঃ স্বীয়ানসুংস্তর্পয়ন্তীত্যসুতৃপ-স্তানবিগণয্যাগণয়িত্বা লুক্কশ্চ বাণেন ভিন্নং মৃগং মৃগয়াষেষয় ॥

৫৫। শ্লোকং প্রস্তুতে যোজয়ন্ ব্যাচষ্টে—স্মমনোভিঃ সমানো ধর্মঃ পরিণামবিরসত্ত্বং যাসাং স্ত্রীণাম্ । মিথিত্তেত্যশ্চ ব্যাখ্যা মিথুনীভূয়, স্ত্রীভিঃ সহেতি শেষঃ । রক্তমিত্যশ্চ ব্যাখ্যা—তাস্বভিনিবেশিতং মনো যেন । অসুতৃপ ইত্যশ্চ ব্যাখ্যা—আয়ুর্হরত ইতি । যাস্তুমিত্যশ্চ ব্যাখ্যা—বি-হরন্তুমিতি ; অন্তর্নলিকায়ং গূঢ়েন শরণে পরাবিধ্যতি দূরাদেব তাড়য়তি ॥

৫৬। উপদেশসারমাহ—স ইতি । বিচক্ষ্য বিচার্য, অন্তর্হৃদি চিন্তম্, কর্ণয়োধুনীং নদীমিব বাহর্কৃতিং চিন্তে নিষচ্চ ; এতচ্চ সর্কেন্দ্রিয়োপ-লক্ষণার্থম্, অঙ্গনাশ্রমং গৃহাশ্রমঞ্চ জহি । কীদৃশম্ ? অসত্তমানামতি-কামুকানাং যানি যুথানি, তেষাং গাথা বার্তা যস্মিন্ । হংসানাং জীবানাং শরণমীশ্বরম্ । এবংক্রমেণ সর্কভো বিরম ॥

৫৭। অর্থান্তরং প্রষ্টুং পূর্বোক্তমর্থমনুবদতি—শ্রুতমিতি ; অস্বীক্ষিতং বিচারিতঞ্চ । ব্রহ্মন্ হে নারদ ! এতত্ত্বুক্তমাত্মতত্ত্বমুপাধ্যয়া যে মম কন্মোপদেষ্টার আচার্য্যাঃ, তে ন জানন্তি ॥

৫৮। অতস্তৎকৃত উপাধ্যায়কৃতস্তদ্বাক্যবিরোধেনাসস্তাবনারূপো মহান্ সংশয়ঃ সঞ্জিন্তস্বয়া । অত্র তু কশ্চিৎ সংশয়ো বর্ততে । যত্রেন্দ্রিয়বৃত্তী নাম-প্রবৃত্তেমুহন্তি ॥

৫৯—৬০। সংশয়মাহ ষাভ্যাম্ । (৫৯) কন্মাণি যেন দেহেন করোতি, তমত্রৈব বিহায় অমুত্র লোকান্তরে কন্মোপস্থাপিতেনাত্মেন দেহেন জুষ্টানু্যপভুক্তানি জীবোহগ্নুতে প্রাপ্নোতি ॥ (৬০) ইতি বাদঃ

শ্রয়তে—‘প্রাপ্য পুণ্যকৃতাং লোকান্’ ইতি, ‘শরীরজৈঃ কৰ্ম্মদোষৈৰ্ব্যতি
 স্থাবরতাং নরঃ’ ইতি ; ত্বয়া চোক্তম্—শাখতারনুভূয়ান্তিমিতি । এতচ্চ
 কর্তৃভোক্তৃদেহভেদেন কৃতনাশাকৃতাভ্যাগম-প্রসঙ্গান্ন সঙ্গচ্ছত ইতি ভাবঃ ।
 সংশয়াস্তরমাহ—প্রোক্তং বেদোক্তং কৰ্ম্ম যৎ ক্রিয়তে জটৈঃ, তচ্চানরস্তর-
 ক্ষণ এব পরোক্ষমদৃশ্যং সন্ন প্রকাশতে, অতঃ কৰ্ম্মণো নষ্টত্বাৎ তদ্বোগোহ-
 প্যতিদুর্ঘট ইতি ভাবঃ ॥

৬১। প্রথমশ্রোস্তরমাহ—যেনৈবেতি । অব্যবধানেন—কর্তৃভোক্তৃ-
 দেহবিচ্ছেদং বিনা ; স্থূলদেহনাশেহপি মনঃপ্রধানশ্চ লিঙ্গদেহস্থানাশা-
 ন্নোক্তদোষপ্রসঙ্গ ইত্যর্থঃ ॥

৬২। লিঙ্গদেহবিশিষ্টশ্চ ভোক্তৃত্বং স্বপ্নদৃষ্টান্তেন স্পষ্টয়তি—শয়ানমিমং
 জাগ্রদেহং ধ্বসন্তং জীবন্তমুৎসৃজ্য তদভিমানং ত্যক্ত্বা, আত্মনি মনসি
 সংস্কাররূপেণাহিতং কৰ্ম্ম যথা ভুঙ্ক্তে, তাদৃশেন শয়ানদেহসদৃশেন
 কৰ্ম্মোপস্থাপিতেন দেহেনাত্মেন বা পশ্বাদিদেহেন তথা লোকান্তরেহপীতি
 ভাবঃ ॥

৬৩। ননু ভবতু নাম লিঙ্গবিশিষ্টস্থানেন দৃষ্টান্তেন ভোক্তৃত্বম্, কর্তৃত্বম্
 দানপ্রতিগ্রহাদিসু স্থূলদেহবিশিষ্টশ্চৈব দৃশ্যতে ? তত্রাহ—মমৈতে পুত্রাদয়ঃ,
 অসাবহং ব্রাহ্মণ ইতি ক্রবন্ মনসা যদ্যদ্বেহং গৃহীয়াৎ, তত্রতো দেহাদ্
 রাঙ্কং সিদ্ধং কৰ্ম্ম পুমান্ গৃহীয়াৎ । যেন কৰ্ম্মণৈবমহঙ্কারগৃহীতেন
 পুনর্ভবো ভবতি, অগ্রথা জন্মানুপপত্তেঃ । অতোহভিমন্তর্মনোবিশিষ্টশ্চৈব
 কর্তৃত্বম্, অভিমানবিষয়শ্চ তু দেহশ্চ পুত্রাদিদেহবদ্ দ্বারমাত্রত্বমিতি ভাবঃ ॥

৬৪। যদুক্তং কৰ্ম্মণো নষ্টত্বান্নামুক্ত ভোগ ইতি, তত্রাহ—যথেনিতি ।
 উভয়েজ্ঞানকৰ্ম্মরূপৈরিন্দ্রিয়ানাণামীহিতৈঃ কদাচিৎ ক্চিৎ কৰ্ম্ম প্রবৃত্তিভিশ্চিন্ত-
 মনুমীয়তে, সত্যপি সৰ্ব্বেন্দ্রিয়বিষয়সম্বন্ধে যুগপজ্জ্ঞানানুৎপত্তেঃ । তদুক্ত-

मङ्गपादेन—‘युगपज्ज्ञानानुपपत्तिर्मनसो लिङ्गम्’ इति । एवं चित्तवृत्तिभि-
रपि पूर्वदेहज्जं कर्म लक्ष्यते, तामामपि युगपदनुत्पत्तेः ॥

७५—७७ । इतोहपि कर्म लक्ष्यत इत्याहः—नानुभूतमिति द्वाभ्याम् ।
(७५) अनेन वर्तमानेन देहेन क च कुत्रचिदपि नानुभूतमनुपभुङ्क्तम्,
अदृष्टकाश्रुतकं यद्गुणं यदात्मकम्, यादृग् यत्प्रकारकं, तत् कदाचित्
स्वप्नमनोरथादिस्वाप्नानि मनस्युपलभ्येत ॥ (७७) तेन हेतुनाशु लिङ्गिनो
वासनाश्रयश्च जीवश्च तादृशं तदनुभवादिभूतं पूर्वदेहसम्बन्धं श्रद्धंश्च
निश्चयेन मत्तुम् । न ह्यनुभूतोहर्था मनः प्रभूः मनसि स्फुरितुमर्हति ॥

७९ । किञ्च, मनोवृत्त्यैव पूर्वापरानि शुभाशुभनिमित्तानि शरीरानि
ज्जायन्तु इत्याह—मन एवेति । भद्रं त इति सम्यग्बधानार्थमाशिषाभि-
नन्दति । भविष्यत् उद्भवः प्राप्स्यते, न भविष्यतो नौचत्त्वं प्राप्स्यतोहपि
भावानि रूपाणि शंसति । मन एवोदार्या-कार्पण्यादिवृत्तिभिः पूर्वमप्येव-
मासीत्, पश्चादप्येवमेव भविष्यतीति ज्ञापयतीत्यर्थः ॥

७८ । ननु कदाचिददर्शनानर्हमपि स्वप्ने प्रतीयते, यथा पर्वताग्रे
समुद्रः, दिवा नक्षत्राणि, अशिरश्चेद इत्यादि ? तत्राह—अदृष्टमिति । अत्र-
देशाश्रयः समुद्रादिकः पर्वताग्रे, निशाश्रयः नक्षत्रादिकः दिवा,
अभाङ्गादि-क्रियाश्रयः अशिरश्चेदनाश्रयः निद्रादिदोषेण हि तथा प्रतीयत
इत्यनुमन्तव्यम् । परञ्चापि तदनुपपत्तेस्तुल्यादिति भावः ॥

७९ । ननु दरिद्रः कचिदात्मानं महाराजः पशुति, राजा च रक्षमात्मानं
पशुति, तत् कथमसम्भावितं सङ्गच्छेत् ? तत्राह—सर्वे इति । आयास्ति
भोग्यत्वेन प्राप्नुवस्ति, यास्ति च भोगानन्तरम् । यदि च कश्चिदमना भवेत्,
तर्ह्येवं न शान्नं त्वेतदस्तीत्याह—सर्वे समनस इति । अतः सर्वेषां
समनस्कत्वान्नसि च सर्वार्थानां क्रमेण प्रवेशान्नात्यस्तादृष्टचरः कश्चापि
कश्चिदर्थोहस्तीत्यर्थः ॥

१० । तदेव सैर्केरपि सर्वैर्हर्थाः क्रमेण दृशन्त इत्युक्तम् । इदानीं युगपदपि सर्वदर्शनं कदाचिद्वतीत्याह—सदैकनिष्ठे भगवत्पार्श्ववर्तिनि भगवद्भ्यानपरे मनसिदं विधुमुपरज्य संयोगमिव प्राप्यावभासते । प्रतीत्यनर्हस्यापि कदाचिं प्रतीतो दृष्टान्तः—चन्द्रमस्यापरज्य तमो राहुरिव । तदिदं शुद्धे मनसि सर्वविषयस्फुरणं योगिप्रत्यक्षमिति प्रसिद्धम् ॥

११ । तदेव सूलदेहनाशेऽपि लिङ्गदेहस्थानाशादन्तः कर्ता, अग्रे भोक्तेति दोषो नास्तीत्युक्तम् । तत्रैव शक्यते—ननु लिङ्गदेहश्च सूलदेहद्वारेणैव कर्तृत्व-भोक्तृत्वे, न तु केवलम् । तत्र कदाचिं सूलदेहाभावे जीवश्च कर्तृत्व-भोक्तृत्वाभावान्मुक्तिः प्रसज्येत, तत्राह—अहं ममेति भावः सूलदेहसम्बन्धः पुरुषे जीवे न व्यवधीयते, न विच्छिन्नो भवति । किं पर्याप्तम् ? बुद्ध्यादीनां व्युहः परिणामो लिङ्गं यावदास्तु । अनादिमान्—अनादिः सन् ॥

१२—१३ । स्वापादावहकाराद्युभावान्तद्विच्छेदमाशङ्क्याह षाड्याम् । (१२) स्रष्ट्यादिषूपताप इष्टवियोगादिदुःखम् । तेषामिति ज्ञानम्, अहकारो नेहते न प्रकाशते, प्राणायनानामिन्द्रियाणां विघातादिन्द्रियैरिदमहकारास्पदवस्तुग्रहणे हहकारः स्फुरति, नाद्युत्थेत्यर्थः ॥ (१३) अपौकल्यादसम्पूर्णत्वात् प्राणायनानामिति शेषः । यूनस्तुरणश्च यदेकादशविधमेकादशेन्द्रियैः स्फुटं लिङ्गमहस्वरणम्, तन्न दृशते गर्भादाविति । सतोऽप्यनभिव्यक्तौ दृष्टान्तः—कुह्वाममावश्यात् चन्द्रमसो लिङ्गं रूपमिव ॥

१४ । तस्मादहकारास्पदश्च सूलदेहस्याविच्छेदादवस्तुभूतार्थाभावेऽपि संसृतिनिवृत्तिर्नास्तीत्याह—अर्थे हीति ॥

१५—११ । यावन्निङ्गं सूलदेहाविच्छेदात् संसारानिवृत्तिरित्येतत् प्रपञ्चयति—एवमिति सार्द्धेन्द्रिभिः । (१५) पञ्चविधं पञ्चतन्मात्राद्युक्तम्,

त्रिवृत् त्रिगुणम्, षोडशविकारात्मना विशृतम् ॥ (११) नष्टेकं देहं
विश्रुज्य देहासुरप्रवेशात् पूर्वकं विदेहता श्चादेव ? इत्यात् आह—
यथेति । नापयाति, पूर्वतृणश्चात्यागात्, अपयाति च तृणासुरधारणात् ।
तथा प्राग् देहाभिमतिं न तज्जेन्मि यमाणोऽपि ; अत्र देहम् । कर्मणां
प्राग् देहासुरकाणां व्यवधानेन विच्छेदेन समाप्त्या ॥

१८ । प्रकरणार्थमुपसंहरति—मन एवेति । भवभावनं संसार-
हेतुः ॥

१९ । कथं सति ? तत्राह—यदेति । चरितानुपभुक्तान् ; यतः
कर्मणि सति । नवसङ्गश्च कुतः कर्म ? तत्राह—अविद्यायां सत्यामनात्मनो
देहादेः कर्मणि बद्धो भवति ॥

८० । विश्वस्तित्यादयो यतो हरेर्भवन्ति ॥

८१ । हंसयोज्जीवेश्वरयोः ॥

८२ । पुलान् आदिश्रेति पुलानामादेशः मन्त्रिणामग्रे कथयित्वा ;
कपिलाश्रमम्—गङ्गासागरसङ्गमम् ॥

८५ । आत्मशोचं मनःशोधकम् ; पारमेष्ठां सर्वोत्कृष्टफलदम् ॥

८७ । स्त्री बुद्धिः, तत्सहितश्च आश्रमोऽहङ्कारश्चिन्मो भवति ; अमुत्र
कर्मफलभोगः कथमिति संशयश्चिन्मः ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायां चतुर्थस्कन्धे

एकानत्रिंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

ত্রিংশোহধ্যায়ঃ

প্রসঙ্গাৎ পঞ্চভিঃ প্রোক্তং বৃত্তং প্রাচীনবর্হিষঃ ।

বর্ণ্যতে চ পুনর্বাভ্যাং প্রস্তুতং তৎ প্রচেতসাম্ ॥ (১)

তত্র ত্রিংশে তপস্তুষ্টাদীশাল্লকবরাস্ততঃ ।

আগত্য বার্কীমুদ্বাহ রাজ্যং চক্রুরির্থাব্যতে ॥ (২)

১ । হরিং প্রতোষ্য কাং সিদ্ধিমাণুঃ ?

২ । হে বার্কীম্পত্য ! কশ্যপ্তিষ্টিয়াং বৃহস্পতের্মৈত্রেয়ঃ শিষ্য ইতি
জ্ঞাতব্যম্ । তে যদৃচ্ছয়া গিরিশং প্রাপ্য তস্মৈব কৈবল্যনাথপ্রিয়স্ত গিরিশস্ত
পার্শ্ববর্তিনস্তদনুগৃহীতাঃ সন্তো নুনং পরং মোক্ষং প্রাপুরেব । ততঃ পূর্ব্বস্ত
ইহ অথবা পরত্র কিং প্রাপুঃ ?

৩ । রুদ্রগীতজপরূপেণ যজ্ঞেন, তপসা চ ; পুরঞ্জনং হরিম্ ॥

৪ । তেবাং কৃচ্ছ্রং তপঃক্লেশং রুচা কান্ত্যা শময়ন্ শান্তেন শুদ্ধসত্ত্বেন
বপুষা আবিভূতঃ ॥

৫—৭ । সুপর্ণস্কন্ধমাকুট ইত্যাদীনাং বর্হিত্ততঃ সূতান্ আহেতি তৃতীয়ে-
নাম্বয়ঃ । (৬) কনকময়েন বর্ণবতা বিভূষণেন ভ্রাজমানং কপোলং বদনঞ্চ
যস্ত । অষ্টভিরায়ুর্ধে ; গরুড় এব কিন্নরঃ, তেন পক্ষস্বনৈর্গীতা কীর্তির্যস্ত ॥
(৭) পীনাশ্চ তে আয়তা অষ্টৌ ভূজাস্তেবাং মণ্ডলং সমূহঃ, তন্মধ্যে স্থিতয়া
লক্ষ্ম্যা স্পর্ধমানা শ্রীঃ শোভা যস্তাস্তয়া বনমালয়া পরিবৃত আতঃ পুরুষ
আহ । পর্জ্জগস্ত নাদ ইব রুতং নাদো যস্তাস্তয়া বাচা । সঘৃণোহবলোকো
যস্ত ॥

৮ । যুয়ং মে মত্তো বৃণীধবম্ ; সৌহর্দেন হেতুনাপৃথগ্ধম্মো যেষাং
তেবাং সম্বোধনম্ । বঃ পরস্পরং সৌহর্দেন তুষ্টোহহম্ ॥

৯ । ভূতেষু সৌহর্দঞ্চ ভবিষ্যতি ॥

১০। তেভ্যো দাস্তে, কিং পুনর্নুভ্যমিতি শেষঃ ॥

১১। অগ্রহীষ্ট গৃহীতবস্তুঃ। অথো ইতি হেতোঃ। লোকাননু
লোকেষু ভবিষ্যতি ; যদ্বা, লোকাননুভবিষ্যতি দ্রক্ষ্যতি, ব্যাপ্যাতীত্যর্থঃ ॥

১২। অনবমঃ—অন্যনঃ ; আত্মনো বীর্যেণ সন্তানেন ॥

১৩—১৫। পুত্রার্থমাদৌ ভার্য্যাং সম্পাদয়তি ভগবান্—কণ্ডোরিতি
ত্রিভিঃ। (১৩) তপোনাশার্থমিদ্রপ্রেষিতয়া প্রম্লোচয়া কণ্ডূর্নাম ঋষিবহুকালং
রেমে। সা চ ততঃ স্বর্গং গচ্ছন্তী কণ্ডোর্জাতং গর্ভং বৃক্ষেষু ত্যক্ত্বা জগাম।
তদেতত্ত্বক্তম্। অপবিদ্ধাং ত্যক্ত্বাম্ ॥ (১৪) স প্রসিদ্ধো বনস্পতীনাং রাজা
সোমোহমৃতশ্রাবিণীং দেশিনীং তর্জ্জনীং রুদত্যাশ্রয়া মুখে নিদধে।
অনেনাপ্সরোগর্ভসম্ভবেনামৃতাহারেণ চ তস্মা লাভণ্যং ক্রমশ্বেদদৌর্গন্ধ্যাদি-
রাহিত্যক্শোক্তম্ ॥ (১৫) মামনুবর্তমানেন পিত্রা নিযুক্তাঃ সন্তস্তত্র প্রজা-
বিসর্গে নিমিত্তে তামুদ্বহত ॥

১৬। ননু বহুনাং কথমেকা ভার্য্যা শ্রাৎ ? তত্রাহ—অপৃথগৃধর্মঃ
শীলং যেষাং তেষাং বঃ পত্নী ভূয়াৎ। অর্পিতো ভবৎসু আশয়ো যয়া।
ধর্মশীলয়োরৈক্যান্মদ্বাক্য্যচ্চ ন দৃষ্টাদৃষ্টবিরোধ ইতি ভাবঃ ॥

১৭। অহতোজসোহপ্রতিহতবলাঃ সন্তঃ ॥

১৮। পকুগুণো দন্ধকামাদিমল আশয়ো যেসাম্, অতো লোকহয়-
ভোগান্নিরয়প্রায়ান্নির্কিঞ্চ মৎস্থানং প্রাপ্যথ ॥

১৯। ননু গৃহেষু প্রবিষ্টানাং মস্মাকং তদাসক্ত্যা বন্ধ এব শ্রাৎ, কুতস্ত-
দ্ভক্তির্নির্বেদো বা ? তত্রাহ—গৃহেষু। কুশলং ময্যপিতং কস্ম যেসাম্,
মদ্বার্তয়া যাতো যামো কালো যেসাম্ ॥

২০। ত্বদ্বার্তাশ্রোতৃণাং গৃহৈর্ন বন্ধ ইতি কুতঃ ? তত্রাহ—নব্যবদिति।
যদ্বস্মাৎ, কথাশ্রবণাৎ জঃ সর্কজ্জোহহমীশ্বরো ব্রহ্মবাদিভিঃ প্রবক্তৃভি-
নিমিত্তভূতৈঃ শ্রোতৃণাং হৃদহৃদঃ নব্যবৎ প্রতিপদং নূতনবৎ অয়ে

প্রাপ্নোমি, ব্রহ্মসাক্ষাৎকারো ভবতীত্যর্থঃ । ননু ত্বৎকথাশ্রবণে কথং ব্রহ্মসাক্ষাৎকারঃ ? তত্রাহ—যোহহম্, এতদেব ব্রহ্ম । তত্র হেতুঃ—যতো গতাঃ, যং মাং প্রাপ্তাঃ সন্তো মোহশোকহর্ষান্ ন প্রাপ্নুবন্তি ; অতো মৎকথাশ্রবণেন নব্যবন্যম হৃদ্যবির্ভাবাৎ, অশ্চৈব ব্রহ্মসাক্ষাৎকারত্বাদৃগৃহেষু বসতামপি ন বন্ধ ইত্যর্থঃ ॥

২১ । পুরুষার্থং ভাজয়তি প্রাপয়তীতি তথা তম্ ॥

২২ । বেদৈঃ সকলশ্রেয়ঃসাধনত্বেন নিরূপিতা উদারগুণা আহ্বয়া নামানি চ যশ্চ ; মনোবচসোর্বেগাদপি পুরোহগ্রতো জবো বেগো যশ্চ, মনোবচসোরগোচরায়েত্যর্থঃ । অতএব সর্কেষামক্ষাণাং মার্গৈরগতোহনব-গতোহধ্বা মার্গো যশ্চ তস্মৈ তে নমঃ ॥

২৩ । স্বনিষ্ঠয়া স্বরূপস্থিত্যা শুদ্ধায়, অতঃ শাস্তায় ; মনসি নিমিত্তে সত্যপার্থং ব্যর্থমেব বিলসদ্বিস্ফুরিতং দ্বয়ং যস্মিন্ ; গৃহীতা মায়াগুণৈ-বিগ্রহা ব্রহ্মাদিমূর্তয়ো যেন ॥

২৪ । স্বতস্ত্ব বিশুদ্ধসত্ত্বরূপায় ; সংসারং হরতি মেধা জ্ঞানং যশ্চ, তস্মৈ ॥

২৬ । অযুঙ্ক্ষ্বহি—কৃতবন্তো বয়ম্ ॥

২৭ । যদ্বক্তং বরং বৃণীধ্বমিতি, তন্মনসি নিধায়াজ্জঃ—রূপমিতি । সমস্তানাং ক্লেশানাং সংক্ষয়ো যস্মাৎ । ন আবিষ্কৃতং প্রকটিতম্, অতোহৃগ্ণৎ কিমনুকম্পিতমনুকম্পা ? ইয়মেবাস্মাকং পরমানুকম্পেত্যর্থঃ ॥

২৮ । কুতঃ ? ইত্যত আহঃ—হে অভদ্ররক্ষন ! অমঙ্গলনাশন ! 'ত্ব'-প্রত্যয়োহত্র ন বিবক্ষিতঃ ; এতাবদেব দীনেষু বৎসলৈঃ প্রভুভির্ভাব্যং কার্যম্ । কিং তৎ ? তদাহ—যদিতি । অস্মদীয়া এত ইতি বুদ্ধ্যা উচিত্তে কালেহনুস্মর্যাত ইতি যৎ, ত্বয়া তু রূপমপি দর্শিতমিতি ভাবঃ ॥

२९ । येनानुस्मरणेन श्रुतानां तेषामुपशान्तिः सुखं भवति । किञ्च, कुल्लकानामपि तूतानामनुहृदयेहस्तुर्हितोहस्तुर्धामिद्वेन स्थितो भवानीहता-
मिच्छतां तदुपासकानां नोहन्माकमाशिवः कस्माद्धेतोर्न वेद ? जानात्ये-
वेत्यर्थः ॥

३० । तथापि वस्तुव्यां चेत्, तर्हि येषामन्माकं भगवान् प्रसन्नः, असावेव वरः, भवत्प्रसाद एवास्माकमौप्यतो वर इत्यर्थः । अपवर्ग-
शुक्लमोक्षमार्गप्रदर्शकः ; गतिः स्वतश्च पुरुषार्थभूतः ॥

३१ । यद्यप्येवं तथापि हे नाथ ! त्वं त्वन्तो वरमेकं वृणीमहे ।
कथञ्चुतां ? परतः कारणादपि परात्—‘अह्मरात् परतः परः’ इति
श्रुतेः । अतो यद्यपि त्वं दातुं समर्थः, न च देयानां त्वद्विभूतीनामन्तोहन्ति,
यतोह नस्तुविभूतिहानस्तु इति गीयसे ॥

३२ । तथापि यथा सारङ्गे भ्रमरः पारिजाते सुखेन लक्ष्मे सति
सुलभमप्यग्रद्वृक्षास्तुरंगं न सेवते, तथा वयमपि साक्षात्सदाज्ज्वमूलं प्राप्य
किं किं वृणीमहि ? न किञ्चिदित्यर्थः । यद्वा, किमप्यग्रद्वृच्छं किमर्थं
वृणीमहि ? यद्वा, यदि वृणीमहि, तर्हि किं किं वृणीमहि ? अनन्तत्वेन
मनोरथानामनवस्थानादित्यर्थः ॥

३३ । अत एतावदेव प्रार्थयामह इत्याहः—यावदिति । स्पृष्ट्वा
व्याप्ताः सन्तः । भवति प्रकृष्टः सङ्गे येषां तेषां सङ्गेहन्माकं श्रात् ॥

३४ । ननु राज्याभोगान् स्वर्गापवर्गे च विहाय किमिदं प्रार्थयते ?
तत्राहः—तुलयामेति । भगवत्सङ्गिनां सङ्गश्च लवेनापि ॥

३५—३९ । संसङ्गश्च श्रेष्ठ्यं प्रपङ्गयति—यत्रेति त्रिभिः । (३५) यत्र
षेषु, यतो यथाः कथाभ्यः, निर्वैरं वैराभावः, उद्देशो भयम् ॥ (३९)
पद्भ्यां पावनेच्छया, संसाराद्धीतश्च ॥

৩৮। সংসঙ্গফলমস্মাভিরেবান্নুভূতমিত্যাছঃ—বয়স্ক্রিতি । তব যঃ প্রিয়ঃ
সখা তশ্চ ভবশ্চ । অত্যন্তমচিকিৎশ্শ্চ ভবশ্চ জন্মনো মৃত্যোশ্চ ভিষক্তমঃ
সর্ধৈগুং ত্বাং গতিং প্রাপ্তাঃ ॥

৩৯—৪০। বরাস্তবং বৃণতে—বয় ইতি দ্বাভ্যাম্ । (৩৯) নতাঃ
নমস্কৃতাঃ ॥ (৪০) নিরঙ্কসাং নিরন্নানাম, অদভ্রং বহুকালম্ ; তে
পরিতোষণায় ভবত্বিতি বৃণীমহে ॥

৪১। অজ্ঞানামপ্যস্মাকং ত্বৎস্তুতিনাযুক্তেত্যাহঃ—মনুরিতি । যশ্চ তব
মহিন্নো ন দৃষ্টং পারং যৈস্তেহপি ত্বামান্নসমং স্বমত্যানুরূপং যথা স্তবন্তি,
অথো অতো বয়মপি গৃণীমঃ ॥

৪২। সত্বমূর্তয়ে—বাসুদেবায় ॥

৪৩। যানং স্বপ্রয়াগমনিচ্ছতামপি সতাং স্বধাম যযৌ, ভক্তহৃদয়ং
বিবেশ । অনপবগবীৰ্যাঃ—অকুণ্ঠিতপ্রভাবঃ ॥

৪৪। উদঘতঃ সিক্কোঃ সলিলাং, নিৰ্যায় নির্গত্য, গাং স্বর্গং রোদ্ধু-
মিবোচ্ছিত্তৈর্দ্রুমৈর্গাং মহীং ছন্নাং বীক্ষ্য দ্রুমেভ্যোহুকুপ্যান্ । তদা হি
প্রাচীনবর্হিষঃ প্রব্রজিতত্বাদরাজকে কৰ্ষণাণ্ডভাবাদ্ৰুমৈর্ভূমিশ্ছন্নাভূৎ ॥

৪৫। নিরস্তা বীরুধোহপি যশ্চাস্তথাভূতাং কর্তুম্ । সংবর্তকঃ কালান্নি-
রুদ্রঃ, অত্যয়ে প্রলয়ে ॥

৪৬। নরৈঃ—যুক্তিভিঃ ॥

৪৭। উজ্জহঃ—সমর্পয়ামাস্তুঃ ॥

৪৮। মারিষাম্—বার্ফীম্ ; অজনযোনিব্রীক্ষা, তস্মাজ্জাতো দক্ষঃ ।
মহতঃ শ্রীমহাদেবশ্চাবজ্ঞানাং পূর্বমজনযোনিজো ব্রহ্মপুল্লোহপি সন্ ক্ষত্রিয়-
জাতৌ যশ্চামজনি জাতঃ ॥

৪৯। প্রাক্সর্গে পূর্বদেহে কালেন বিদ্রুতে গতে দৈবেনেশ্বরেণ
চোদিতঃ সন্ ইষ্টাঃ প্রজাঃ সমর্জ্জ, স দক্ষ ইতি প্রসিদ্ধঃ ॥

५० । स्वया कृचा प्रभया तेज उपादत्ताच्छादितवान् । यक्ष कर्म-
दाक्ष्यादक्षमक्रवन् ॥

५१ । तमभिषिच्यानादिव्र क्त्वा प्रजासर्गरक्षयां युयोज । स च दक्षो-
हृत्मान् मरीच्यादींस्तुतद्व्यापारेषु निबुक्तवान् ॥

इति श्रीमद्भागवत-भार्व-दीपिकायां चतुर्थस्कन्धे

त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः

एकत्रिंशे सूते दक्षे धुरं श्रुत्वा वने सताम् ।

नारदोक्तेन मार्गेण मुक्तिरुक्ता प्रचेतसाम् ॥ (१)

१ । ततो दिव्यवर्षसहस्राणां सहस्रशान्त उंपन्नविवेकज्ञानान्ते
'उपयाश्रुथ मद्दाम निर्विद्य निरयादतः' इत्याधोक्षजभाषितः स्मरन्तुत्वांशु
प्राव्रजन् ॥

२ । ब्रह्मसत्रेणाश्रुविमर्शेन दीक्षिताः कृतसङ्गता बभूवुः । सर्वेषु
दृतेषु आश्रुति मेधा ज्ञानं यस्मिंस्तु न । क ? बेलायां समुद्रतटे ;
जाङ्गलिर्नाम श्वषिः ॥

३ । निर्जिताः प्राणमनोबचोदुशो वैश्वान् ; शान्ता उपरताः, समाना
मूलाधारादारभ्य ऋजवो विग्रहा वेषाम् ; ब्रह्मणि योजित आत्मा वैः ;
सुरासुरैररीड्यो दृष्टवान् ॥

४ । उथाय प्रणिपत्य यथादेशं यथाविधि पूजयित्वा ॥

७ । आदिष्टमुपदिष्टं यदाश्रुतत्तम् ; क्षपितं विन्तुतम् ॥

৮। ইতি প্রচেতোভিঃ পৃষ্টঃ ॥

৯—১২। অহো গৃহপ্রসক্ত্যা হরিসেবাং বিনা সৰ্বং জন্মকৰ্ম্মাদিকং
ব্যর্থীকৃতমিতি তাননুশোচন্লাহ—তজ্জন্মোতি চতুর্ভিঃ। যতো জন্মাদেইরি-
সেবৈব ফলম্, অতস্তদ্বিহীনং সৰ্বং ব্যর্থমিত্যর্থঃ ॥ (১০) শুক্লসম্বন্ধি জন্ম
বিশুদ্ধমাতাপিতৃভ্যামুৎপত্তিঃ, সাবিত্রমুপনয়নেন, যাজ্ঞিকং দীক্ষয়া ; বিবুধা-
নামিব দীর্ঘায়ুষাপি ॥ (১১) বচোভির্বাণ্ডিলাসৈঃ^১ ; চিত্তবৃত্তিভিনানাং
ধানসামর্থ্যেঃ। ইন্দ্রিয়াণাং রাধসা পাটবেন ॥ (১২) যোগেন প্রাণায়ামা-
দিনা, সাংখ্যেন দেহাদিব্যতিরিক্তাঅজ্ঞানমাত্রেণ, সন্ন্যাসবেদাধ্যয়নাভ্যা-
মপি ; অষ্টৌরপি ব্রতবৈরাগ্যাदिभिः শ্রেয়ঃসাধনৈঃ ॥

১৩। নহেবাং নানাফলসাধনানাং হরিসেবাভাবমাত্রেণ কুতো
বৈয়র্থ্যম্ ? তত্রাহ—শ্রেয়সাং ফলানামাত্মেবাবধিঃ পরা কাষ্ঠা। অর্থতঃ
পরমার্থতঃ, আত্মার্থত্বেনৈবাশ্বেবাং প্রিয়ত্বাদিত্যর্থঃ। ভবতু, আত্মাবধিঃ,
হরেঃ কিমায়াতম্ ? তত্রাহ—সৰ্বেষামপীতি। আত্মা, আত্মদৃষ্টিবিজ্ঞা-
নিরাসেন স্বরূপাভিব্যঞ্জকঃ, ঐশ্বরেণাপি রূপেণ বলিপ্রভৃতিভ্য ইবাশ্বপ্রদঃ,
প্রিয়শ্চ, পরমানন্দরূপত্বাৎ ॥

১৪। কিঞ্চ, নানাকৰ্ম্মভিস্তত্তদেবতাপ্রীতিনিমিত্তাশ্চপি ফলানি হরেঃ
প্ৰীত্যা ভবন্তি, কেবলং তত্তদেবতারাদনেন তু ন কিঞ্চিদিতি সদৃষ্টান্তমাহ—
যথেনি। মূলাৎ প্রথমবিভাগাঃ স্কন্ধাঃ, তদ্বিভাগা ভূজাঃ, তেষামপি
উপশাখাঃ, উপলক্ষণমেতৎ, পত্রপুষ্পাদয়োহপি তৃপ্যন্তি, ন তু মূলসেকং
বিনা তাঃ স্বস্থনিষেচনেন। প্রাণশৌপহারো ভোজনম্ ; তস্মাদেবে-
ন্দ্রিয়াণাং তৃপ্তিঃ, ন তু ততদিন্দ্রিয়েষু পৃথক্ পৃথগনলেপনেন ; তথা
অচ্যুতারাদনমেব সৰ্বদেবতারাদনম্, ন পৃথগিত্যর্থঃ ॥

१५ । कुतः ? सर्वमूलत्वादिति सदृष्टान्तमाह—यथैव वारो जलानि वर्षा-
काले सूर्यादुद्धवन्ति, ग्रीष्मे तस्मिन्नेव प्रविशन्ति । अश्राप्रसिद्धत्वेन दृष्टान्ता-
न्तरमाह—यथा भूतानि भूमाविति । गुणप्रवाहश्चेतनाचेतनात्प्रपङ्गः ॥

१६ । ननु हरावेव गुणप्रवाह इत्युक्ते तदाधारत्वेन सोपाधिकत्वं
हरः आदित्याशक्त्याह—एतदिति । एतद्विश्वं विष्णोस्तुं सर्वशान्द्रप्रसिद्धं
पदम्, परं सर्वोपाधिरहितम्, तद्वत्पन्नत्वात् ततः पृथगित्यर्थः । तर्हि कथं-
मत्रथा भाति ? तत्राह—सकृदिति । सकृत् कदाचिद्विभातं स्फुरितं गङ्गसर्व-
नगरवत् । यथा सवितुः प्रभा न ततो भिन्ना, यथा च जाग्रत्यसव इन्द्रियाणि
स्फुरन्ति, सुषुप्तौ तु सुप्तशक्तयो भवन्तीत्यर्थः । कथञ्चतोहसौ हरिः ?
द्रव्यादीनां त्रिविधाहङ्कारकार्याणां तन्निमित्तञ्च भेदत्रयञ्च चात्ययो यस्यां
सः ; यथा, अजाग्रति सुषुप्तावसवः सुप्ताः शक्तयो येषां ते भवन्ति,
द्रव्यादेरप्यात्ययो भवति । सवितुः प्रभेत्युक्तगतौ दृष्टान्त इति ॥

१७ । नमसङ्गे हरौ कथं प्रपङ्कोत्पत्ति-लयौ ? तत्राह—यथेति ।
अद्रुतमःप्रकाशा आगमापायिनो रजस्तमःसङ्गस्थानीयाः । हे तूपाः !
प्रचेतसः ! अमूः शक्तय उद्धवन्ति, न भवन्ति लीयन्ते इत्येवमयं जगत्-
प्रवाहः ॥

१८ । तेन सर्वकारणत्वेन हेतुना ; कालो निमित्तम्, प्रधानमुपादानम्,
पुरुषः कर्ता, एतन्नितयात्प्रकृत्वात् सर्वकारणं परमेश्वरमक्ता साक्षाद्
भङ्गध्वम् । कथम् ? आत्मान एकभावेनाभिन्नत्वेन ॥

१९ । साधनमाह—दयादिभिः शीघ्रं तूष्यति ॥

२० । ततो न कदाचिं त्यजतीत्याह—अपहता निरस्ताः सकला
एषणा यस्यां, स चासावमल आत्मा मनस्तस्मिन् सतां मनसि निरन्तरं
समेधितया^२ भावनयोपहृतः सन्निधापितः सन्नङ्करो हरिश्चिद्रवन्तत्रत्या-

काशवन्ततो न सरति, नापयाति हि । किं कूर्कन् ? आत्मानो निजजन-
वशगतः स्वभक्ताधीनत्वमयन्नवगच्छन् ॥

२१ । सतामेव वशोऽसौ, असतान्त्व पूजामपि न गृह्णातीत्याह—
नेति । कुमनीषिणाम्—कुंसेतमतीनाम् । अधनाश्च ते आत्मानाश्च
भगवद्गनाः, ते प्रिया यश्च ; रसज्जः—भक्तिस्सुखज्जः । के कुमनीषिणः ?
तानाह—श्रुतादिनिमित्तैर्मदैर्ये संस्र पापं तिरस्कारं कूर्कन्ति ॥

२२ । भक्ताधीनत्वं प्रपञ्चयन्नाह—अनुवर्तमानामपि श्रियम्, तदर्थिनः
सकामान्, द्विपदपतीन्नरेन्द्रान्, विबुधान् देवानपि यो नानुवर्तते । यतः
स्वैनैव पूर्णः, अतः स्वतृत्यवर्गानुरक्त एव । एवञ्चूतममुम् उ० ईषदपि
कथं परित्यजेत् ॥

२३ । प्रचेतसः कर्मभूतान्नाश्च नूनं सूनीतेरित्यादि-क्षवचरिताद्याः,
सत्रेहगायं प्रचेतसामित्युक्तत्वात् ॥

२४ । तेहपि प्रचेतसः ; तदगतिं विष्णुलोकम् ॥

२५ । प्रचेतसां नारदश्च संवादरूपमेतदाख्यायं तेहभिहितम् ; हरेः
कीर्तनं यन्निःशुत् ॥

२६ । य एष वंशः, सोऽनुवर्णितः ॥

२७ । यः—प्रियव्रतः ॥

३० । स्वान् ज्ञातीन् दिदृक्षुः ॥

३१ । राज्ञां चरितमिति शेषः ॥

चतुर्थेऽत्र चतुर्थार्थसाधनादनुदस्ति न ।

सतीक्ष्वादिचरिते पुरज्जनकथामृते ॥ (२)

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायां श्रीधरस्वामिविरचितायां

चतुर्थस्कन्धटीकायामेकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

चतुर्थस्कन्धः सम्पूर्णः ।

পঞ্চমঃ স্কন্ধঃ

প্রথমেহধ্যায়ঃ

- * অথাতঃ পঞ্চমস্কন্ধ-ব্যাখ্যানেকবিশেষবান্ ।
 প্রিয়ব্রতান্নয়ো যত্র সপ্রপঞ্চঃ প্রপঞ্চ্যতে ॥ (১)
 ষড়্ বিংশত্যধুনাধ্যায়ৈঃ পঞ্চমে স্থানমীর্ষ্যতে ।
 লোকদ্বীপাদিমর্যাদা-পালনাখ্যম্নেকথা ॥ (২)
 পৃথিব্যুপর্ষ্যাধো লোকৈর্মর্যাদা ত্রিবিধা মতা ।
 পুনর্শ্চৈকৈ কশস্তেষু মর্যাদা বহুধা মতা ॥ (৩)
 ভূবি দ্বীপাদিমর্যাদাঃ পাল্যন্তে রাজভিঃ পৃথক্ ।
 ভূমেকুপরি দেবাত্তিস্ততশ্চাধোহসুরাদিভিঃ ॥ (৪)
 তত্রাধ্যায়ৈস্ত বিংশত্যা প্রিয়ব্রতপুরঃসরৈঃ ।
 ভূবি দ্বীপাদিমর্যাদাঃ পালিতা ইতি বর্ণ্যতে ॥ (৫)
 ত্রিভিঃ সূর্যাভির্জ্যোতিশ্চক্রাদিধিতি কীর্ত্যতে ।
 অতলাদিষু দৈত্যার্গৈঃ পালনঞ্চ ততস্ত্রিভিঃ ॥ (৬)
 তত্র তু প্রথমেহধ্যায়ে জ্ঞানিনো রাজ্যনির্বৃতিঃ ।
 পুনশ্চ জ্ঞাননিষ্ঠেতি প্রিয়ব্রতকথাস্তুতা ॥ (৭)

১ । ‘বংশঃ প্রিয়ব্রতস্ত্রাপি নিবোধ নৃপসত্তম । যো নারদাদাত্মবিদ্যা-
 মধিগম্য পুনর্মহীম্ ॥ ভুক্তা বিভজ্য পুত্রৈভ্য ঐশ্বরং সমগাৎ পদম্’ ইতি
 পূর্বস্কন্ধান্তে প্রিয়ব্রতস্ত্র প্রথমমাশ্রবিদ্যা, ততো গৃহাশ্রমঃ, ততঃ সর্ব-
 সঙ্গত্যাগেন মোক্ষ ইত্যুক্তম্ । তত্র বিস্মিতঃ পৃচ্ছতি—প্রিয়ব্রত ইতি ।

* উল্লিখিতানাং শ্লোকানামুপরি ‘ব’-গ্রন্থে ‘নমঃ শ্রীমৎপরমহংসাস্বাদিত-চরণ-কমল-
 চিন্মকরন্দায় ভক্তজনমানসনিবাসায় শ্রীরামায় ।’ ইত্যধিকঃ পাঠো দৃশ্যতে ।

ভাগবতোহতএবাত্মারামো গৃহে কথমরমত ? নহু রমতাং কো দোষ ইতি চেৎ, অত আহ—কর্মণা বন্ধঃ পরাভবশ্চ স্বরূপতিরস্কারো যন্মূলো ভবতি, যদ্গৃহং মূলং কারণং যশ্চ ॥

২। গৃহেষু রতিশ্চ তত্রাভিনিবেশাৎ স্ত্রাং, স চ ভাগবতানামাত্মা-
রামাণাং ন সম্ভবতীত্যাহ—ন নুনমিতি ॥

৩। গৃহাসক্তির্হি কুটুম্বাদিস্পৃহয়া ভবতি, সা চ তেষাং নাস্তীত্যাহ—
মহতামিতি । উত্তমঃশ্লোকপাদরোশ্ছায়া কামাদিসন্তাপহারিণী, তয়া নির্কৃতং
চিত্তং যেষাং তেষাং স্পৃহাযুক্তা মতির্নাস্তি ॥

৪। দারাঘাসক্তশ্চ তু মোক্ষঃ, শ্রীকৃষ্ণেহস্থলিতা মতিশ্চাত্ত্বদিতি যৎ,
অয়ঞ্চ মহান্ সংশয় ইত্যাহ—সংশয় ইতি ॥

৫। অঙ্গীকৃত্য পরিহরতি—বাঢ়মিতি ; বাঢ়মভিনিবেশাদিকং নাস্তীতি-
সত্যমেব, তথাপি বিপ্লবশেন তেষাং প্রবৃত্তিঃ, পূর্কীভ্যাসবলেন পুনর্নি-
বৃত্তিশ্চ সঙ্গচ্ছত ইত্যাহ—ভগবতঃ শ্রীমচ্চরণারবিন্দমকরন্দরূপো যো রস-
স্তস্মিন্নাবেশিতঃ চেতো যৈস্তুহপি কেনচিদস্তরায়েণ বিপ্লেন বিহতামপি
স্বাং শিবতমাং পদবীং মার্গং ন হ্রিবন্তি, ন ত্যজন্তি । কাম ? ভাগবতা
এব পরমহংসাস্তেষাং দয়িতশ্চ প্রিয়শ্চ শ্রীবাসুদেবশ্চ কথাম্ ॥

৬। প্রিয়ব্রতশ্চ ব্রহ্মাজৈবান্তরায়রূপা বভূবেতি সপ্রসঙ্গমাহ—যহী-
ত্যাদিনা বিমুক্তসঙ্গঃ প্রকৃতিঃ ভজস্বৈত্যন্তেন । যর্হি বাব হ যদা হি ;
বাবেতি প্রসিদ্ধ্যাদৌ হ ইতি চ । স স্বপিত্রা মনুনা অবনিতলপরিপালনা-
য়োপামন্ত্রিতো নিষুক্তো নৈবাভ্যনন্দনৈচ্ছৎ । অথ হ তদৈব ভগবানাদি-
দেবো ব্রহ্মা স্বভবনাদবততারেত্যম্বয়ঃ । উপামন্ত্রণে হেতুঃ—আম্নাতা রাজ্ঞাং
শাস্ত্রেণোক্তা যে প্রবরাঃ শ্রেষ্ঠা গুণাস্তেষাং গণশ্চৈকান্তভাজনতয়া নিয়তা-
শ্রয়স্বেন । অনিচ্ছায়াং হেতুঃ—পরমার্থ-সতত্বমাত্মাথাখ্যামবগতঃ তদ্

যেন স তথা ; অতো ব্রহ্মসত্রেণাঙ্ঘ্যানেন^১ কার্ষ্যেণ দীক্ষিষ্যমাণো নিয়মং
 গ্রহীষ্মন, প্রাগপি বাসুদেব এব নিরন্তরেণ সমাধিযোগেন চিত্তৈকাগ্ৰেণ
 সমাবেশিতঃ সমর্পিতঃ সকলানাং কারকানামিन्द्रিয়াণাং ষাঃ ক্রিয়াস্তাসাং
 কলাপো যেন সঃ । যত্মপি তং পিত্রোক্তং ন প্রত্যাত্যেয়ম্, তথাপি
 তদধিকরণে রাজ্যাধিকারেহসতোহপি মিথ্যাভূতাদপি রাজ্যপ্রপঞ্চাদাঙ্ঘনঃ
 পরাভবমালোচয়ন্নাভ্যানন্দং ॥

৭। গুণবিসর্গস্ত গুণসৃষ্টেঃ পরিবৃংহণং সমৃদ্ধিঃ, তদনুচিন্তয়া ব্যবসিতঃ
 সকলজগতামভিপ্রায়ো যেন সঃ ; যথা রাজ্ঞা চারৈর্মণ্ডলেশ্বরানামভিপ্রায়ো
 নিশ্চীয়তে, তদ্বৎ ; অথিলৈর্নিগমৈর্মুক্তিমত্ত্বৈর্বেদৈর্নিজগণৈশ্চ মরীচ্যাদিভিশ্চ
 পরিবৃতঃ সত্যলোকাদবতীর্ণঃ ॥

৮। স চ ব্রহ্মা তত্র তত্রোদ্ভূপতিশ্চন্দ্র ইব প্রকাশমানো গন্ধমাদনশ্চ
 দ্রোণীং দরীমবভাসয়ন্ পুসসর্পেত্যন্বয়ঃ । অমরপরিবৃট্টৈর্দেবেন্দ্রাদিভিঃ ॥

৯। হংসযানেনোপলক্ষণেনৈনং পিতরমুপলভমানো ‘মৎপিতায়ম্’
 ইতি লক্ষয়ন্ পিতাপুত্রাভ্যাং মনু-প্রিয়ব্রতাভ্যাং সহ নারদঃ কৃতাজ্জলিঃ সন্
 সহসৈবাত্মাখ্যায়ার্হণেন পূজয়া সহোপতস্তে তুষ্টাব । প্রিয়ব্রতং তদা মন্দর-
 দ্রোণ্যামাত্মবিদ্যাং নারদ উপদিশতি, মনুশ্চ তং নেতুমাগতোহস্তীতি
 জ্ঞাতব্যম্ ॥

১০। হে ভারত ! ভগবানাদিপুরুষো ব্রহ্মাপি তং প্রিয়ব্রতমিতি
 হোবাচেত্যন্বয়ঃ । তেন নারদেনোপনীতমর্হণং যশ্চ সঃ ; সৃক্তবাক্যেন
 যথোচিতবাক্যেন, অতিশয়েনোদিতা বর্ণিতা গুণগণা অবতারাঃ সৃজয়াঃ
 সর্কোৎকর্ষাশ্চ যশ্চ ॥

১১—১২। প্রবৃত্তিনিষ্ঠং মদ্বাক্যং প্রতিকূলং মত্বা ময্যসূয়াং করিষ্যতীতি
 শঙ্কমানো নাহমেবং বদামি, কিন্তু মনুখেন হরিরেব ত্বামাজ্ঞাপয়তীতি বদন্

প্রবৃত্তি-নিবৃত্তিরহস্তমাহ—নিবোধেতি নবভিঃ । (১১) ঋতম্—সত্যম্,
 অপ্রমেয়ং দেবমনস্যিতুং দোষারোপেণ দ্রষ্টুং নার্বসি । তে তব ততস্তাত
 এষ ত্বদুগ্ধকৃষ্ণ মহর্ষিঃ । দিষ্টমাদিষ্টমাজ্জাং বিবশা অস্বতন্ত্রাঃ সন্তো বহামঃ ॥
 (১২—১৫) বিবশত্বমেবাহ চতুর্ভিঃ । (১২) নেতি, তস্ম কৃতং তেন
 নির্মিতং তনুভৃজ্জীবন্তপআদিভির্বিহন্তমগ্ধাকর্তুং ন বিভূয়াৎ প্রভূর্ন ভবেৎ ।
 মনীষয়া সামাদিবুদ্ধিবলেন ; পরতো বলবদাশ্রয়াৎ ॥ (১৩) তত্র
 দেহযোগে তাবৎ পারতন্ত্র্যং প্রসিদ্ধমিত্যাহ—ভবায়ৈতি, ভবো জন্ম ।
 ভবাগ্ধর্মব্যাক্তেনেশ্বরেণ দিষ্টং দত্তং দেহযোগং জনতা জীবসমূহঃ সদা
 ধতে, ন ত্বগ্ধাকর্তুং শক্নোতি । অঙ্গ ! হে প্রিয়ব্রত ॥ (১৪) কস্ম-
 করণেহপি পারতন্ত্র্যমাহ—যদ্বাচীতি, যশ্ব বাচি বেদলক্ষণায়াং তন্ত্র্যাং
 দামগ্ধাং গুণাঃ সত্বাদয়স্তৎপূর্বকানি চ যানি কস্মাণি, তন্নিবন্ধনৈর্দামভি-
 ব্রীক্ষণাদিশব্দৈঃ স্তূত্বস্তরৈঃ স্তূদৃঢ়ৈঃ, হে বৎস ! বয়ং সর্বে স্তুষোজিতা
 নিবন্ধাঃ সন্তস্তস্মা ঈশ্বরায় বলিং বহামস্তদিচ্ছয়া কস্ম কুস্মঃ । নসি
 নাসিকায়াং প্রোতা বন্ধাঃ সন্তশ্চতুষ্পদো বলীবর্দা যথা, দ্বিপদে পুরুষায় ॥
 (১৫) ভোগেষু পারতন্ত্র্যমাহ—ঈশেতি, ঈশা ঈশ্বরেণাভিসৃষ্টং দত্তমেব ।
 অঙ্গ ! হে প্রিয়ব্রত ! অবরুদ্ধাহে স্বীকুস্মঃ, যথা স্বামিনা দত্তমেব
 কণিশাদি বলীবর্দা ভক্ষয়ন্তি, ন স্বেচ্ছয়া, তদ্বৎ । ন চৈবং বৈষম্যমীশ্বরশ্চ,
 যতো গুণকস্মসঙ্গান্নাথো যদ্যদ্বেবতির্য্যাগাদিলক্ষণং দেহমযুক্ত্ত্ব বোজিত-
 বাৎস্তত্তদাস্থায় স্বীকৃত্য, যথা অন্ধাশ্চক্ষুশ্বতা ছায়ামাতপং বা নীয়মানাঃ
 সন্তস্তত্রৈব গচ্ছন্তি, তদ্বৎ ॥ (১৬) নয়েতৎ সর্বমবিহুষ এব, ন তু
 আত্মবিদ ইত্যাশঙ্ক্যাহ—মুক্তোহপীতি । যাবৎ প্রারদ্ধং কস্ম, তাবদ্-
 যথা স্বপ্নেহমুভূতং প্রতিষাতনিদ্রো গতনিদ্রোহভিমানশূণ্ণ এবানুস্মরতি,
 তর্হি ভোগবাসনয়া পুনর্জন্ম ভবেত্তত্রাহ—কিন্তু দেহান্তরারম্ভকান্ গুণান্
 কস্মাণি বাসনাশ্চ ন বৃঙ্ক্তে, ন সন্তজতে ॥ (১৭) নহু গৃহে বর্তমানশ্চ

भोगान् भुञ्जानश्च कुतोहभिमानाभावो मोक्षो वा ? अतस्तत्यागेन
 वनवास एव युक्तः, तत्राह—भयमिति, भयं संसारः श्रादेव, प्रमत्तश्चा-
 जितेन्द्रियश्च, वनेष्विति सङ्गभिया वनाह्वानांतरं गच्छतोहपीत्यर्थः । सदैव
 षट् सपत्न्याः शत्रवो मनोबुद्धीन्द्रियाणि च यश्च स तथाभूत एव वनेष्वपि
 यत आसुते । बुधत्वेन जितेन्द्रियत्वादाश्रयतेराश्वारामश्चावच्छं रागादिदोषः
 किं नू करोति ? न करोत्येव ॥ (१८) ननु गृहे वसतः पुरुषश्च रागादयः
 संभवन्ति, न तु वन इत्याशङ्क्याह—य इति । यः षड् वैरिणः षड्भिरिन्द्रियाणि
 विजिगीषमाणः, स पूर्वं गृहेषु स्थित्वा तेषामत्यन्तं निरोधमकुर्वन् जेतुं
 यतेत । स्त्रीणेष्वरिषु कामं गृहेहृत्त वा विचरेत्, यतो लोके
 उर्ज्जितारिन् दुर्गाश्रित एवात्येति जयति, पश्चाद्गुर्गे वागृत्त वा वर्तेत ;
 युधेतेति पाठे प्रहरेदित्यर्थः ॥ (१९) एतच्च गृहदुर्गाश्रयणं प्राकृता-
 नाम्, त्वञ्जनाभश्चाञ्जि सरोजकोश एव दुर्गं तदाश्रितः, अतएव निर्जित-
 षट्सपत्न्यश्च, तथापि पुरुषेणैश्वरेणातिदिष्टान् दन्तान् भोगांस्तुवदुञ्ज्,
 पश्चाद्दिमुक्तसङ्गः सन् प्रकृतिं स्वरूपं भज्य, आश्रनिष्ठो भवेत्यर्थः ॥

२० । आश्रनस्ततो लघुतयाग्नतया तच्छासनमङ्गीचकार ; वद्वा, आश्रनो
 षदनुशासनं तदलघुतया गौरवेण 'वाटं तथा करिष्यामि' इत्यावनतकम्बरः
 सन् जग्राह ॥

२१ । मनुना संस्तुर्हेनोपकलिता पूजा यश्च, प्रियव्रतश्च षोड-
 षंशान्नादश्च च शिष्यनाशां कुटिलमीक्षणः संस्तुवति, तन्नू नास्तौत्याह—
 अविषमं यथा भवति तथा तयोरभिसमीक्षमाणयोः सतोरश्रानः सम्यगव-
 स्थानं यस्मिन्नवाङ्मनसं वाङ्मनसयोरविवरं क्रयं निवासं जगाम । 'अवाङ्मनसः
 क्रयम्' इति पाठे अवाग् वाचामगोचरं कथंश्चिन्मनसः क्रयं विषयम्,
 अतोहव्यवहृतं व्यवहारशुद्धं ब्रह्म निवृत्तं प्रवर्तयन्, व्यवहाराद्विषयः सन्
 व्यवहारातीतं स्वरूपं चिन्तयन्नुत्तर्हित इत्यर्थः ॥

২২। পুত্রং রাজ্যেইভিষিচ্য বনং যান্ত্রামীত্যেবং যো মনোরথঃ, স পরেণ ব্রহ্মর্শ্ণৈব প্রতिसন্ধিতঃ সম্পাদিতো যশ্চ সঃ, নারদস্তানুমতেন রাজ্যে স্থাপয়িত্বা, অতিবিষমো হুস্তরো যো বিষয়বিষজলাশয়ো গৃহম্, তশ্চ আশা দিক্ প্রবৃত্তিক্রীসনা ভোগেচ্ছা বা তশ্চ উপরতোহভূৎ ॥

২৩। যৎ পৃষ্ঠং গৃহে কথমরমতেতি, তত্রোক্তমুক্তরমুপসংহরতি—ইতি হ বাব ইথমেব হি। অধিনিবেশিতঃ প্রাপিতঃ কৰ্ম্মাধিকারো যশ্চ ; অখিলশ্চ জগতো বন্ধধ্বংসনঃ পরোহনুভাবো যশ্চ তশ্চ যদজিঘৃষুগলং তশ্চানবরতং ধ্যানং তদনুভাবেন পরিরন্ধিতকষায়ো দন্ধুরাগাদিমল আশয়ো যশ্চ, অতোহবদাতঃ শুদ্ধোহপি মহতাং ব্রহ্মাদীনামাজ্ঞাপালনেন মানবর্ধনঃ ॥

২৪। ‘উ’ ইতি বিস্ময়ে, ‘হ’ ইতি প্রসিদ্ধৌ, ‘বাব’ ইতি নিশ্চয়ে। আত্মনঃ সমানৈঃ শীলাদিভিরুদারান্ মহতো দশ পুত্রান্ জনয়ামাস ॥

২৫। তানাহ—আগ্নীধ্বঃ, ইধ্বজিহ্বঃ, যজ্ঞবাহুঃ, মহাবীরঃ, হিরণ্য-রেতাঃ, স্মৃতপৃষ্ঠঃ, সবনঃ, মেধাতিথিঃ, বীতিহোত্রঃ, কবিশ্চেতাগ্নীনাং নামানি যেষাং তে ॥

২৬। অর্ভভাবাৎ—বাল্যাদারভ্য ॥

২৭। তস্মিন্ পারমহংস্তাশ্রমে শ্রীমচ্চরণারবিন্দয়োরবিরতস্মরণেনাবি-গলিতোহখণ্ডিতো যঃ পরমো ভক্তিযোগস্তশ্চানুভাবেন বিশোধিতাস্তঃকরণে প্রতীতো যো ভগবান্, তস্মিন্নাত্মনস্বংপদার্থশ্চ তাদাত্ম্যমবিশেষেণ, বিশেষো দেহাত্ম্যপাধিস্তদপোহেন প্রাপুঃ ॥

২৯। উপশমাশ্রয়েষু তেষু সংস্র, দশকোটিভিরেকমর্ক্বুদম্, এতাদৃশানি বর্ষাণামেকাদশার্ক্বুদানি জগতীং বুভুজ ইত্যম্বয়ঃ। রাজ্ঞো ধর্ম্মপালন-বিষয়ভোগপ্রভাবৈর্ভাব্যম্। তত্রানায়াসেনৈব ধর্ম্মপালনমাহ—অব্যাহতা অখিলাঃ পুরুষকারাঃ পৌরুষাণি যস্মাত্তেন সারেণ বলেন সংভূতো পূর্ণৌ দোর্দ্দগ্ধৌ, তয়োষু গলং তেনাপীড়িত আকৃষ্টৌ মোর্ক্বীণ্ডগস্তশ্চ স্তনিতং টঙ্কারস্তেনৈব যুদ্ধং বিনা বিরমিতা নিরস্তা ধর্ম্মপ্রতিপক্ষা যেন।

ভোগাতিশয়মাহ—বহিস্বত্যাঃ স্বভাৰ্ঘ্যয়া অনুদিনমেধমাতৈঃ প্রমোদাদিভিঃ
 পরাভূয়মানবিবেক ইব, অতএব বিষয়াসক্ত্যাআনমনববুধ্যমান ইব বুভুজে ।
 তত্র প্রমোদ আয়াত্তং পতিং দৃষ্ট্বা হর্ষস্ততঃ প্রসরণমভ্যুথানাদিলীলা, ততো
 যৌষিগ্যং যৌষিৎস্বভাবকৃতং শৃঙ্গারানুভাবপ্রকাশনম্, ততো ব্রীড়য়া
 প্রমুষিতাঃ সঙ্কুচিতা হাসাবলোকাস্ততো রুচিরঙ্কেল্যাদয়ঃ পরিহাস-
 বাক্যাদৌনি, তৈঃ ॥

৩০ । প্রভাবাতিশয়মাহ— যাবৎস্বধাতলং লোকালোকপর্য্যন্তমব-
 ভাসয়তি, মেরুং প্রদক্ষিণীকুর্ক্বন্নাদিত্যস্তাশ্বিনর্দৈনৈবোপলক্ষিতং প্রতপতি,
 প্রকাশয়তি, অর্দৈন চাচ্ছাদয়তি তমসাবুণোতি, তদা দ্বিতীয়ঃ পতঙ্গঃ সূর্য্য
 ইব পর্য্যক্রামৎ । ন চেদমসস্তাবিতম্, যতো ভগবত্পাসনেনোপচিতো-
 হ্তিপুরুষঃ পুরুষানতিক্রান্তঃ প্রভাবো যশ্চ ॥

৩১ । যে বৈ উহ অতিপ্রসিদ্ধাস্তস্য রথচক্রাগ্রকৃতাঃ পরিখাতা গর্ত্তাঃ,
 যতো যৈরেব কৃতাঃ ॥

৩২ । তানাহ—জম্ব্বিতি । তেবাং পরিমাণং শৃংখিতি শেষঃ । পূর্ব্বশ্চ
 যদ্বিস্তারমানমুত্তরস্ততো দ্বিগুণেন বিস্তারমানেনেত্যেবং সিদ্ধুভ্যো বহিঃ
 সমস্তত উপক্ৰান্তা রচিতাঃ ॥

৩৩ । যথা সিদ্ধুভ্যো বহিরেকৈকশো দ্বীপাঃ, এবং দ্বীপানামপি বহিঃ
 সিদ্ধব ইত্যাহ—ক্ষারোদেতি । দধিমণ্ডো মথিতং দধি ; এতে সপ্ত জলধয়ঃ
 সপ্তদ্বীপানাং পরিখা ইব, অভ্যন্তরে তৈঃ সংবেষ্টিতা যে দ্বীপাষ্টৈস্তঃ সমানা
 বিস্তারতঃ । বহির্নাস্তঃ, পৃথগসঙ্কার্ণতয়া ॥

৩৫ । অহো আশ্চর্য্যম্, রাস্তঃ সামর্থ্যমিতি পরীক্ষিদভিপ্রায়জ্ঞো
 ভগবান্ বাদরায়ণিরাহ—নৈবমিতি । জিতাঃ ষড়্গুণা ইন্দ্রিয়াণি ষড়্গুণ্যো
 বা যৈশ্চেষাম্, এবংবিধঃ পুরুষকার ইতি ন চিত্রং নাসস্তাবিতম্, যতো
 বিদূরবিগতোহস্ত্যজোহপি যশ্চোকবিক্রমশ্চ নাম সক্রুচ্চারয়েদ্ যঃ সোহধুনা
 তৎক্ষণমেব বন্ধং সংসারম্ ; তন্মমিতি পাঠেহপ্যয়মেবার্থঃ । তন্মমিতি
 পাঠে চাণ্ডালত্বং জহাতি, শুদ্ধো ভবতীত্যর্থঃ ॥

৩৬। তস্ম পরাক্রমমুপসংহরন্নিবৃত্তিক্রমমাহ—স এবমিতি । দেবর্ষি-
চরণয়োরনুশয়নমুপসত্তিস্তদনুপতিতো যো গুণবিসর্গো রাজ্যাদিপ্রপঞ্চস্তৎ-
সংসর্গেণ । আত্মনি মনসি নির্বেদো যস্ম ॥

৩৭। তমাহ—ময়াসাধ্বনুষ্ঠিতম্ । যদ্ যতোহভিনিবেশিতঃ, তৎ
ততোহলমলং বিষয়ৈঃ । বিনোদমৃগম্—মর্কটম্ ॥

৩৮। পরদেবতয়া হরেঃ প্রসাদেনাধিগতঃ প্রাপ্তো য আত্মপ্রত্যব-
মর্শো বিবেকস্তেন নারদস্ম পদবীং তদুপদিষ্টমার্গমেব পুনরনুসারেত্যন্বয়ঃ ।
কিং কৃষ্ণা ? অনুগতেভ্যঃ, স্বপুল্লেভ্যঃ ইমাং পৃথ্বীং বিভজ্য, ভুক্তো
ভোগো যশ্রাস্তাং ভার্যাম্, মহাবিভূতিঃ সাম্রাজ্যসম্পৎ, তৎসহিতাং মহিষীং
মৃতশরীরমিব পরিত্যজ্য । তত্র হেতুঃ—হৃদি নিহিতো নির্বেদো যেন,
হৃদীত্যশ্রোত্তরত্রাপ্যন্বয়ঃ, হৃদি গৃহীতশ্চিন্তিতো^১ হরিবিহারস্তেনানুভাব-
স্ত্যাগসামর্থ্যং যস্ম ॥

৩৯। তস্ম মহিমোপনিবন্ধনশ্লোকঃ পূর্ব্বসিদ্ধাঃ কথ্যন্তে, যথা বেদে
তদপ্যেষ শ্লোকো ভবতীতি । কো হু কো নাম কুর্যাৎ ? ছায়াং স্নন্
তমো নিরশ্নন্ ॥

৪০। ভূসংস্থানং দ্বীপৈঃ কৃতম্ । সরিদিগরিবনাদিভঃ সীমা চ যেন
কৃত। ভূতানাং নির্কৃত্যৈ স্থখায়াবিবাদায় ॥

৪১। ভৌমং পাতালজম, দিব্যং স্বর্গজম, মানুষং মর্ত্যালোকজং মহিত্বং
বৈভবং যো নিরয়তুল্যং মেনে । পুরুষানুজনা বিস্তুভক্তাস্ত এব প্রিয়া
যশ্চেতি ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ পঞ্চমস্কন্ধে

প্রথমোহধ্যায়ঃ ॥ ১ ॥

द्वितीयोऽध्यायः

द्वितीये प्रोक्तमाग्नैः-चरित्रं स्त्रैण-सम्भृतम् ।

पद्मां हि पूर्वचित्यां यो नाभिमुख्यानजीजनम् ॥ (१)

अस्मिन् वंशे प्रसिद्धोऽयमाग्नैः स्त्रैणपुङ्गवः ।

विहसन्निव तश्चेदं चरितं मुनिरब्रवीत् ॥ (२)

१ । जम्बूद्वीपमोकौ यासां ताः प्रजाः पुल्लवः पालयामास । धर्मा-
वेक्षमाणो धर्ममवेक्षमाणः, धर्मेनेत्यर्थः ॥

२ । पितृलोककामः पुल्लकामः ; सूरवराणां वनितान्तानामा-
क्रीडाचलो मन्दरस्तुत्र द्रोण्यामाहुतानि सम्पादितानि परिचर्योपकरणानि
पुष्पादीनि येन ॥

३ । तदुपलभ्य ज्ञात्वा, ब्रह्माभियापयामास सन्तोषार्थं प्रस्थापयामास ॥

४ । सा च तदाश्रमोपवनमुपवत्रामेत्यन्यः । रमणीयत्वमेवाह—
विविधाश्च निविडाश्च ये विटपिनस्तेषां विटपाः शाखास्तेषां निकरास्तैः
संग्लिष्टाः पुरटलताः स्वर्णवल्लीस्तास्वारुटाः सुलविहङ्गमा मयूरादयस्तेषां मिथुनैः
प्रोच्यमानाभिः श्रुतिभिरुच्चार्यमाणैः षड्ज्जादिस्वरैः प्रतिबोध्यमाना ये
सलिलकुक्कुटादयस्तैर्विचित्रं यथा तथोपकुञ्जिता नादिता अमला जलाशया-
स्तेषु कमलानि, तेषामाकरमुपवनम् ॥

५ । सुललिङ्गे गमने ये पदवित्रासास्तैर्गतौ विलासो यस्याः ।
चकारस्तथाश्चेत्येकवाक्यात् । अनुपदं प्रतिपदं खण्णनेति ध्वनिः
कुर्वतो रुचिरञ्च चरणाभरणञ्च स्वनम् । आमीलिते नयन एव नलिनमुकुले,
तयोर्गुणलमीषद्विकचस्य किञ्चिदुन्मील्या व्याचष्ट ददर्श ॥

६ । तामेव देवीं मकरध्वजञ्च वशमुपनीतः सन् जडुवदिति ह वक्ष्य-
माणान् दश श्लोकानुवाच । जाड्यान्नुकरणञ्च वैदक्येन तद्वशीकरणार्थम् ।
दिविजानां देवानां मनुजानाञ्च यानि मनांसि नयनानि च तेषामाह्लाद-
दुर्घैर्गत्यादिभिर्नृणां मनसि कामञ्च विवरं प्रवेशद्वारं विदधतीम् ;

গতিশ্চ বিহারশ্চ ত্রীড়াবিনয়যুক্তোহবলোকশ্চ স্তম্বরান্যক্ষরাণি চাবয়বাশ্চ
নেত্রাদয়স্তৈঃ । নিজমুখাদ্বিগলিতমমৃতমিব স্বাহু, আসব ইব মাদকঞ্চ
যৎ সহাসং ভাষণং তস্মিন্নামোদো নিখাসগন্ধস্তেন মদাক্ষা যে মধুকরনিকরা-
শ্চৈকরূপরোধ আবরণং তেন ভয়াদ্ভ্রতঃ শীঘ্রো যঃ পদবিভ্রাসস্তেন বস্ত্র
স্পন্দনং কিঞ্চিচ্চলনং স্তনকলসয়োঃ কবরভারে রশনায়াক্ষ যশ্রান্তাম্ ;
তশ্চাবলোকনেন বিবৃতাবসরশ্চ দত্তাবকাশশ্চ^১ ॥

৭। কা ভূম্ ? শৈলে গিরাবস্মিন্ কিং চিকীর্ষসি ? মুনিবর্ষ্যেত্যাদি-
পুংস্তেন সম্বোধনাদি জাড্যানুকরণার্থম্ । হে মুনিবর্ষ্য ! নুনং ভগবতঃ
পরদেবতাভূতশ্চ মায়াসি । ভ্রুবাবালক্ষ্যাহ—হে সূহৃৎ সখে ! বিজ্যে
নিগুণে ধনুষী বিভর্ষি কিমান্বনোহর্থে ? চ তবৈবাভ্যাং কিং কার্যমস্তি ?
কিংবা প্রমত্তানর্জিতেন্দ্রিয়ান্ মৃগতুল্যানস্মদাদীন্ মৃগয়সে ? তান্ বশীকর্ত্বুং
ধনুষী ধারয়সীত্যর্থঃ ॥

৮। * কটাক্ষমালক্ষ্যাহ—বাণাবিমৌ শতপত্রে নেত্রকমলে, ত এব
পত্রাণি পিচ্ছানি যয়োঃ ; শান্তৌ বিভ্রমেণ মহুরৌ ; পুঞ্জাভ্যাং বিনাপি
কুচিরৌ, পত্রতয়া কল্পিতনেত্রাভ্যাং পরভাগশ্চ পুঞ্জস্থানীয়শ্চাভাবাৎ ।
অতিতগ্নাবতিতীক্ষ্ণৌ দত্তাবগ্রভাগৌ যয়োস্তৌ । কশ্মৈ প্রযোক্তুমিচ্ছসি
ইতি ন বিদ্বঃ । অতো ভয়াদেতাৎ প্রার্থয়ামহে, তবায়ং বিক্রমোহস্মাকং
ক্ষেমায়াস্ত ॥

৯। তদঙ্গপরিমললোভেনানুগচ্ছতো ভ্রমরানালক্ষ্যাহ—শিষ্যা ইতি ।
অজস্রং সত্ততং যুস্মচ্ছিখাতো বিলুলিতা বিগলিতাঃ স্তম্নসামভিতো বৃষ্টি-
র্গলিতানি কুসুমানি ভজন্তীত্যর্থঃ । শুদ্ধস্তেনোপমা বেদশাখা ইবেতি ॥

১০। নূপুরস্বনমাকর্ণ্যাহ—বাচমিতি । তুভ্যাং তব চরণগতপঞ্জরয়ো-
নূপুরয়োস্তিত্তিরীগামন্তর্গতরত্নানাম্, পরং কেবলম্, বাচং শৃণুমঃ । কথ-

সুতাম্ ? অরুপা—অদৃষ্টবজ্রকা, মুখরা—অতিপ্রকটা, তাক্ তাক্ । পীতং
পরিধানবস্ত্রং নিতম্বকাস্তিত্বেন প্রকল্প্যাহ—কদম্বকুসুমশ্চ রুচিদীপ্তিরঙ্ক-
বিটক্‌বিষে নিতম্বশ্চ স্নন্দরে মণ্ডলে ক লক্কা ? অঙ্গ নিতম্বেতি পাঠান্তরে
অঙ্গ্বেতি সম্বোধনম্ । মেখলামালক্ষ্যাহ—যশ্চামলাতপরিধিবর্ত্ততে । বস্ত্রং
নিতম্বকাস্তিত্বেন প্রকল্প্য বস্ত্রমদৃষ্ট্বৈব পৃচ্ছতি—ক চ তে বক্কলমিতি ॥

১১। স্তনাবালক্ষ্যাহ—শৃঙ্গয়োঃ স্তনয়োঃ কিং সংভূতং কিং পূর্ণমস্তি ?
মনোহরং কিঞ্চিদস্তৌত্যেতাবজ্জানামি, যতো মধ্যে কুশোহপি কৃচ্ছ্বেণ
বহসি ধারয়সি । যত্র চ মে দৃশিদ্‌দৃষ্টিঃ শ্রিতা সংলগ্নাস্তি, অথথৈদং দ্বয়ং^১ ন
ঘটত ইতি ভাবঃ । স্তনগতং কুসুমমালক্ষ্যাহ—পঙ্কোহরুণ আত্মনস্তব
বিষাণে শৃঙ্গ^২ স্তদৃগত্যপূর্ব্বঃ । কুতঃ ? ইত্যত আহ—যেন পঙ্কেনাশ্রমং
স্বরভীকরোষি, স্নগন্ধযুক্তং করোষীতি ॥

১২। লোকং স্থানম্ ; যত্রত্যো জন উরসেখমপূর্ব্বাবয়বৌ বিভর্ত্তি ।
মনস উন্নয়নৌ ক্ষোভকৌ, উন্নয়নৈরিতি পাঠে ইথস্তুতলক্ষণে তৃতীয়া ।
বক্তে চ বহুব্ধুতং বিভর্ত্তি । কিম্ ? তদাহ—রসো মধুরালাপঃ, রাসৌ
বিলাসস্তাভ্যাং সহিতা সুধা অধরামৃতম্, আদি-শব্দাৎ স্মিতনস্মাদি ॥

১৩। কা বা তব লোকে আত্মনো দেহশ্চ বৃত্তিরাহারঃ ? অঙ্গ !
হে সখে ! অদনাচর্কণাক্ষবিরতি তৎসম্বন্ধী গঙ্কো বাতি, আগচ্ছতীতি
তাম্ব লাব্ধিপ্রায়ম্ । অদনাদ্‌হিরঙ্গ ভাতীতি পাঠে মম তাবদভোজনাধি-
ভূতৈব বৃত্তিভবতীত্যর্থঃ, যতস্বং বিষ্ণোঃ কলাসি, বিষ্ণুশ্চ নান্নাতি,
'অনন্নগ্ৰহোহভিচাকশীতি' ইতি শ্রুতেঃ । বিষ্ণোঃ কলাসীত্যত্র হেতুঃ—
তব চ কর্ণে^১ বিষ্ণোরিবানিমিষোন্মকরাবনিমিষৌ রত্ননেত্রত্বেনানিমিষ-
শৃণ্বাবুল্লসন্তৌ মকরৌ তদাকারে কুণ্ডলে যয়োস্তৌ ; কিঞ্চ, তব মুখং
সর ইৎ সর ইব ; তদেবাহ—উদ্বিগ্নং চঞ্চলং মীনযুগলমিব নেত্রদ্বয়ং যস্মিন্,

বিজা দত্তান্তেষাং পঙ্ক্ত্যা শোচিঃ শোভা যস্মিন্, সরসি তু বিজা রাজ-
হংসাঃ । আসন্নো ভৃঙ্গনিকর ইব কেশস্তোমঃ পরিমললুক্ক-ভৃঙ্গস্তোমো
বা যস্মিন্ ॥

১৪। পতঙ্গঃ কন্দুকো ভ্রমতো ভ্রমচ্চিত্তশ্চ মে অক্ষিণ্যেজয়তে,
চঞ্চলতাং নয়তি । বক্রকেশসমূহং মুক্তবন্ধনং ন স্মরসি, ন সন্তাবয়সি
কিম্ ? কষ্টো ধূর্তোহনিলো নীবীং হরতি, এতচ্চ ন স্মরসি কিম্ ?

১৫। উপলব্ধম্—প্রাপ্তম্ । মহং মম, হে মম মিত্র ! ময়া সহ
তপশ্চর্তুমর্হসি । কিঞ্চ, স বৈ ভবভাবনঃ সংসৃতিবিস্তারকো ব্রহ্মা মে
প্রসাদতি, ত্বাং ভার্য্যাং কল্পয়তীত্যর্থঃ ॥

১৬। দ্বিজদেবেন ব্রহ্মণা দত্তম্ । দৃঙ্ মনশ্চ লগ্নং সন্নাপযাতি ।
হে চারুশৃঙ্গি ! যতশ্চে চিত্তং তত্র মাং ত্বদধীনং নেতুমর্হসি । সচিব্যাস্তব
সখ্যোহপি শিবা অন্তকুলাঃ সত্যো মাং প্রতिसরস্ত্ববর্ত্তস্তাম্ ; যদ্বা, এতাবৎ-
পর্যাস্তং মে যাঃ সচিব্যঃ সখ্যঃ শিবাঃ ফেরবস্তাঃ প্রতिसরস্ত্ব নির্যাস্ত ; যদ্বা,
বনবাসে সচিব্যঃ সহচর্যো হরিণ্যঃ শিবাঃ প্রতिसরস্ত্ব, প্রদক্ষিণং গচ্ছন্ত ॥

১৭। গ্রামোষু বৈদগ্ধ্যং যশ্রাস্তুরা পরিভাষয়া বাচা সভাজয়ামাস
পূজয়ামাস, সম্মুখীচকারেত্যর্থঃ ॥

১৮। বুদ্ধ্যাদীনাং হৃন্দৈক্যম্ ॥

২০। সূত্বা প্রসূয়, উপতস্থেহভজত ॥

২১। ঔৎপত্তিকেনৈব স্বভাবেনৈব ; সংহননং দৃঢ়াঙ্গত্বম্ ॥

২২। কামানাং ভোগৈঃ, অধি অধিকং মন্থমানঃ, শ্রুতিভির্বেদোক্তৈঃ
কস্মভিরবারুদ্ধ প্রাপ, মাদয়ন্তে মোদন্তে ॥

২৩। ইতি এবস্তুতাঃ সংজ্ঞা যাসাং তাঃ পরিণীতবন্তঃ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ পঞ্চমস্কন্ধে

দ্বিতীয়োহধ্যায়ঃ ॥ ২ ॥

তৃতীয়োহধ্যায়ঃ

তৃতীয়ে চরিতং নাভেঃ পরং মঙ্গলমীর্ষাতে ।

যশ্চ যজ্ঞে প্রতীতঃ সন্ পুল্লোহভূদৃষভো হরিঃ ॥ (১)

১ । নাভিরাগ্নীধস্তুতঃ । অপুল্লয়া মেরুদেব্যা ভার্যয়া সহ ॥

২ । প্রবর্গ্যসংজ্ঞকেষু কর্ণস্ব ক্রিয়ামাণেষু দ্রব্যাদয়ঃ সপ্ত যে বোগা উপায়ান্তেষামুপপত্ত্যা সম্পত্ত্যা ছুরধিগমো দুপ্রাপোহপি ভাগবতেষু রূপালু-
তয়া সুপ্রতীকঃ শোভনাবয়বঃ সন্নাঙ্গানমাবিশ্চকার । অপরাজিতম্—
স্বতন্ত্রম্ । নিজভক্তানাং যেহভিপ্রেতাথাস্তেষাং বিধিৎসয়া গৃহীতমাকুষ্টং
হৃদয়ং চিত্তং যশ্চ ; হৃদয়ঙ্গমং স্মথকরম্, যতো মনোনয়নাগ্ৰানন্দয়ন্তি
যেহ বয়বাস্তৈরভিরামং সুন্দরম্ ॥

৩ । অথ হেতাদি নিপাতবাহুল্যং বাক্যালঙ্কারায় । আবিষ্কৃতং
ভুজানাং যুগলদ্বয়ং চতুষ্টয়ং যেন, হিরণ্ময়ং তেজোময়ম্ । পুরুষেষু বিশিষ্যত
ইতি তথা, পুরুষোত্তমমিত্যর্থঃ । অর্হণেনার্ঘ্যেণ সহোপতস্মুরভজন্নিত্যম্বয়ঃ ।
বিলসন্ শ্রীবৎস এব ললামং চিহ্নং যশ্চ ; দরবরঃ শঙ্কশ্রেষ্ঠঃ, বনরুহং
পদ্মম্, অচ্ছুরি চক্রম্, অমৃতমণিঃ কোস্তভঃ, এবমাদিভিকপলক্ষিতম্ ;
স্ফুটকিরণা যে প্রবরা মনয়স্তন্ময়ানি যানি মুকুটাদীশৃঙ্গানাং ভূষণানি
তৈর্বিভূষিতম্ । বহুমানো দৃষ্টান্তঃ—অধনা ইবোত্তমধনং নিধিম্ ॥

৪ । অর্হসীত্যাদিনা নিগদেন স্তবন্তি—হে অর্হন্তম্ ! পরিপূর্ণোহপি
ত্বমনুপথানাং ভৃত্যানামস্মাকমর্হণং মুহঃ স্বয়মেব স্বীকর্তৃমর্হসি ; ন তু বয়ং
স্তোতুং শক্তা ইত্যাহঃ—নমো নম ইত্যোতদেবাস্মাকং সত্ত্বিকপশিক্ষিতম্,
তদ্রূপশ্চ দুজ্ঞেয়ত্বাৎ । তদেবাহঃ—কোহর্হীতীতি প্রকৃতিগুণানাং ব্যতিকরঃ
প্রপঞ্চঃ, তস্মিন্লেব মতির্ষশ্চ, অতএবানীশঃ । প্রকৃতিপুরুষয়োঃ পরশ্চ,
অতএবেশ্বরস্মার্কান্ভিস্বামস্পৃশস্তীভিঃ প্রপঞ্চান্তর্গতাভির্নাম চ রূপঞ্চা-
কৃতিশ্চাকারস্তাভিস্তব স্বরূপনিরূপণং কর্ত্বুং কো নাম পুমানর্হতি ?

৫। স হেতাবন্মাত্রমেবাহঁতি, নাধিকমিত্যাহঃ—সকলজননিকায়শ্চ
বুজিনং নিরশ্চস্তীতি তথা, তে শিবতমাঃ প্রবরাশ্চ যে গুণগণাস্তেষা-
মেকদেশস্তশ্চ কথনাধ্বিনাধিকং নারহঁতি ॥

৬। অবান্ননস-গোচরোহপি ত্বং ভক্তানাং সুখারাধ্য এবত্যাহঃ—
হে পরম ! পরিজনৈরনুরাগেণ বিরচিতা যে শব্দসংশদা জয় জয়েতি
গদগদাক্ষরস্তুতয়ঃ, সলিলঞ্চ, সিতকিসলয়াশ্চ শুদ্ধপল্লাবাঃ । শিলেতি পাঠে
শিলং কুশাদিমঞ্জরী, এবমাদিভিঃ সংভূতয়া সম্পাদিতয়া পূজয়া পরিতুষ্যসি ॥

৭। অর্থোতি প্রকারান্তরে । অত্রথা ত্বনয়েজ্যয়া যোগেনাপ্যুরুভার-
ভরয়ানেকাঙ্গসমৃদ্ধয়াপি ভবতঃ সমুচিতমপেক্ষিতমর্থং প্রয়োজনং নৈব
পশ্যামঃ ॥

৮। অত্র হেতুঃ—আত্মনঃ স্বত এবান্নসবনং সর্বদাঙ্গসা সাক্ষাদ-
ব্যতিরেকেণ সমন্বয়েন বোভূয়মানাতিশয়েন ভবন্তোহশেষাঃ পুরুষার্থাঃ,
তে স্বরূপং যশ্চ পরমানন্দশ্চ । ন চৈবং সত্যপি যাগানর্থক্যামিত্যাহঃ—
কিস্ত্বিতি । সকামানামস্মাকমেবৈতদ্রূপপদ্বতে, ন তবেত্যর্থঃ ॥

৯। স্বোপযোগমেব প্রদর্শয়ন্তি—তদ্ব্যথেতি । পরমেভ্যোহপি হে
পরমপুরুষ ! প্রাকর্ষযুক্তয়া করুণয়োপকল্পয়িষ্যন্ সম্পাদয়িষ্যন্ ; চকারাৎ
কামিতঞ্চ ; নাপচিতোহনপচিতোহপূজিত এব, পূজানপেক্ষত্বাৎ, স্বয়মেবো-
পলক্ষিতো দৃষ্টোহসি, ইতরবৎ সাপেক্ষবৎ ॥

১০। যদ্বাপি ত্বং বরান্ দাতুমাভিভূতোহসি, তথাপি হে অর্হন্তম !
রাজর্ষের্বর্হিষি যজ্ঞে নিজপুরুষাণাং তদ্বক্তানাংস্মাকমীক্ষণবিষয়ো ভবান্
যর্হি যদাসীৎ, তদা হয়মেব বরঃ সঞ্জাতঃ ॥

১১। দর্শনশ্চ দুর্লভতামাহঃ—অসঙ্গেন বৈরাগ্যেণ নিশিতং যজ-
জ্ঞানম্, স এবানলস্তুেন বিধূতা অশেষা মলা ষেষাম্, অতো ভবত ইব

স্বভাবো যেসাম্ । তানেবাহুঃ—আত্মারামাণামেবস্তুতানাং মুনীনামপি
পরমমঙ্গলায়নং গুণগণকথনমেব, ন তু দর্শনং যশ্চ । অতঃস্তৈরনবরতং
পরিগুণিতা অভ্যস্তা গুণগণা যশ্চেতি সম্বোধনম্ ॥

১২ । দর্শনেনৈব কৃতার্থা অপি বরমেকং প্রার্থয়ন্তে—অথেতি ।
স্মরণায় বিবশানাম্—স্বাং স্বর্ভুমশক্তানাং নঃ ॥

১৩ । অগ্রচ্চ প্রার্থনীয়মস্তীত্যাহুঃ—কিঞ্চেতি । আশিষামৈহিকানাং
স্বর্গাপবর্গয়োরাপীশ্বরং স্লামুপধাবতি । প্রজায়ামেব পুরুষার্থ ইতি প্রত্যয়ো
যশ্চ ; অধনো যথা ফলীকরণং তুষকণাদিকমাশাসানো ধনদমুপধাবতি ॥

১৪ । ইদঞ্চ নাতিচিত্রমিত্যাহুঃ—ইহ সংসারে তেহপরাজিতয়া মায়য়া-
নবসিতপদব্যালক্ষিতমার্গয়াপরাজিতঃ কো বৈ ? ন কোহপি । অত-
স্তয়ানাবৃতমতিঃ কঃ ? অতএব বিষয় এব বিষম্, তশ্চ রয়া বেগা-
স্তৈরনাবৃতঃ প্রকৃতির্যশ্চ স কঃ ? যদ্বনুপাসিতমহচ্চরণঃ, অতস্তন্মায়য়া
মোহিতশ্চৈবমাশংসা ঘটত ইত্যর্থঃ ॥

১৫ । অদল্লকর্তঃ ! হে বহুকার্যকারিন্ ! অল্লীয়সে কার্য্যায় স্ত্বং যদ-
যস্মাদস্মাভিরিহ সমাহুতোহসি, তত্র প্রজায়ামর্থৈ ধীর্ঘেবাং তেবাং মন্দানাং
যদেবহেলনমবজ্ঞানম্, তৎ সর্কান্ প্রতি তব সাম্যেন হেতুনা প্রতিবোঢ়ুং
সোঢ়ুর্মহীসীতি ॥

১৬ । ইতি নিগদেন গত্বাঅকস্তোত্রেণ ; বর্ষধবো ভারতবর্ষপতি-
নাভিস্তেনাভিবাদিতা যে ঋত্বিজস্তৈরভিবন্দিতৌ চরণৌ যশ্চ ॥

১৭ । অসুলভস্তু হেতুঃ—মমাহমেবাভিরূপঃ সদৃশঃ, কৈবল্যাদ-
দ্বিতীয়ত্বাৎ । দ্বিজেষু দেবা ইব যে ব্রাহ্মণাস্তেবাং কুলম্ ॥

১৮ । আগ্নীধীয়ে—নাভৌ ॥

১৯ । পতিম্—নাভিম্ ॥

২০। হে বিষ্ণুদত্ত ! তস্তাবরোধায়নেহস্তঃপুরে মেরুদেব্যাং গুরুয়া
 গুরুসত্ত্বরূপয়া মূর্ত্যাবততার। কেযাং ধর্ম্মান্? বাতরশনানাং দিগ্-
 বাসসাম্। পাষণ্ডিব্যাবৃত্ত্যর্থমাহ—শ্রমণানাং তপস্বিনাম্, ঋষীণাং জ্ঞানিনাম্,
 উর্দ্ধমস্থিনাং নৈষ্ঠিকব্রহ্মচারিণাম্ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ পঞ্চমস্কন্ধে

তৃতীয়োহধ্যায়ঃ ॥ ৩ ॥

চতুর্থোহধ্যায়ঃ

চতুর্থাদি-ত্রিভিঃ প্রোক্তমৃষভশ্চেহিতং মহৎ ।

লোকার্থং যেন সৎ কস্মৈ নৈকস্ম্যাঞ্চ নিদর্শিতম্ ॥ (১)

চতুর্থে শতপুত্রস্ত রাজ্যং তস্তোপবর্ণ্যতে ।

যশ রাজ্যে জনঃ সর্বঃ সন্তোষামূতনির্বৃত্তঃ ॥ (২)

১। অভিব্যজ্যমানানি ভগবল্লক্ষণানি পাদতলাদিষু বজ্রাক্ষুশাদীনি
 যশ্চ, মহাবিভূতিঃ সর্বসম্পত্তিঃ, সাম্যাদিভিঃ সহ বর্দ্ধমান-প্রভাবম্,
 প্রকৃতয়োহমাত্যাদয়ো জগদধুরভিকাজ্জন্তি স্ম ॥

২। বস্মীণা দেহেন ; তশ্চ বিশেষণদ্বয়ম্—বরীয়সা শ্রেষ্ঠতমেন ; বৃহন্তঃ
 শ্লোকাঃ পত্ন্যানি কবীনাং যশ্চংস্তেন চ। ওজস্তুজঃ, বীর্যাং প্রভাবঃ,
 শৌর্যমুংসাহঃ, এতৈগুণৈরতিশ্রেষ্ঠত্বাদৃষভঃ শ্রেষ্ঠ ইতি নাম চকার ॥

৩। তশ্চ বর্ষে মণ্ডলে ॥

৪। অবরুধ্য—প্রাপ্য ; স্বৈরমিচ্ছয়া গৃহীতো নরলোকসমানধর্ম্মো
 মনুষ্যাকারো যেন তম্, অতএব মায়য়া স্বপুত্র ইতি বিলসিতা মতির্ষশ্চ ॥

৫। আপৌর প্রকৃতি পৌরান প্রকৃতীংশ্চাভিব্যাপ্য, বিদিতোহনুরাগো
যস্মিন্। কথন্তুতো নাভিঃ ? জনপদো জনাঃ পৌরাদয়ঃ পদং প্রমাণং
যশ্চ সঃ। আত্মজং ধর্মমর্যাদারক্ষণার্থমভিষিচ্য ব্রাহ্মণানামুৎসঙ্গে নিধায়,
বিশালায়াং বদরিকাশ্রমে, প্রসন্নং পরানুদ্বৈজকং নিপুণঞ্চ তীব্রং তেন,
উপাসীনঃ সেবমানঃ কালেন তন্মহিমানং জীবনুক্তিমবাপ ॥

৬। নাভেস্তুৎ প্রসিদ্ধং কস্ম, অন্ত তদনন্তরং কো নু পুমানাচরেৎ ?
ন কোহপীত্যর্থঃ ॥

৭। মঙ্গলৈর্দাক্ষণাদিভিঃ পূজিতাঃ সন্তুঃ। ওজসা—মন্ত্রবলেন ॥

৮। অত্বেষাং গ্রহণায় প্রদর্শিতো গুরুকুলবাসো যেন, অন্তশিক্ষমাণো-
হনুশিক্ষয়ন্, উভয়বিধং শ্রুতি-স্মৃতিলক্ষণং কস্মাবিধিমভিযুঞ্জন্নুতিষ্ঠন্,
জয়ন্ত্যাং ভার্যায়ামাত্মজানাং শতং জনয়ামাস ॥

১০। তং ভরতমনু কুশাবর্তাদয়ো নব পুত্রা নবতেঃ প্রধানাঃ শ্রেষ্ঠাঃ^১।

১২। তদনন্তরং কবিপ্রমুখা নব ভাগবতধর্মপ্রদর্শকাঃ ; বসুদেব-
নারদয়োঃ সংবাদো যস্মিন্। উপরিষ্ঠাদেকাদশস্কন্ধে ॥

১৩। মহাশালীনাঃ—অতিবিনীতাঃ ॥

১৪। কেবলঃ শুদ্ধো বিপরীতবদনীশ্বরবৎ কস্মাণি কুর্বন্নিয়ময়ন্নিয়-
মিতবান্। গুরময়দিতি পাঠান্তরে নিতরামরময়ৎ। কস্মকরণে হেতুঃ—
অনুগতমুৎপন্নং ধর্ম্যং স্বয়মাচরণেনাতদ্বিদামুপশিক্ষয়ন্। কথম্ ? ধর্ম্মা-
দীনামবরোধেন সংগ্রহেণ। আনন্দো ভোগঃ ; অমৃতং মোক্ষঃ^২ ॥

১৫। শীর্ষণ্যঃ শ্রেষ্ঠঃ, তেনাচরিতং তত্তদনুবর্ত্ততে যতঃ ॥

১৬। সকলো ধর্ম্মো যস্মিন্শুদ্ভব্রাহ্মং গুহ্যং বেদরহস্তং যত্মপি স্বেনৈব
বিদিতম্, তথাপি ব্রাহ্মণান্ পৃষ্ট্বেব করোতীত্যর্থঃ ॥

११ । द्रव्यादिभिरूपचिदैर्षङ्गेरिष्टवान्, तत्र वयो यौवनम्, युवैव धर्ममन्निच्छेदिति वचनात् । विविधोद्देशा नानादेवतोद्देशाः ; यथोपदेशं यथाविधि ॥

१८ । अग्रस्मात् सकाशादात्मनः कश्चिदपि किमपि कथञ्चनापि न बाञ्छति । ईच्छानुदये दृष्टान्तः—अविद्यमानं खण्डादिकमिव ; न चाग्रदौर्गमवेक्षतेहपीत्यर्थः । भर्तुरि ऋषभदेवे प्रतिकर्णमुल्लसितस्नेहोद्देकं विनाग्रं बाञ्छति ॥

१९ । अवहितान्नः संयतचित्तानपि प्रेजानुशासनार्थमुपशिक्षयन्ति हि वक्ष्यमाणमुवाच ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायां पञ्चमस्कन्धे

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः

पञ्चमे मोक्षधर्मोपदेशैः पुत्रानुशासनम् ।

उक्तं पारमहंस्यं तस्य हृदयतिथिः ॥ (१)

१ । विद् भुजामपि ये सन्ति, तान् कष्टान् ह्यःखदान् कामान् विषयान् नार्हति, तद्योग्योऽयं मनुष्यदेहो न भवति । दिव्यमुक्कष्टम्, येन तपसा, यस्माच्छुद्धसत्त्वादनन्तं ब्रह्मसूत्रं भवति ॥

२—३ । मोक्षवद्भयानिदानमाह—महत्सेवामिति । (२) तमसः संसारस्य द्वारम्—योषितां ये सन्निस्त्येयां सङ्गम् । महतां लक्षणमाह सार्द्धेन—महान्त इति । साधवः—सदाचाराः ॥ (३) मयि ईशे कृतं सौहृदमेवार्थः पुरुषार्थो येषाम् । 'वा'-शब्देनाग्रनिर्पेक्षश्रेयसां लक्षणत्वं

দর্শয়তি । দেহং বিভক্তীতি দেহন্তরা বিষয়া বার্ত্তেব, ন ধর্মবিষয়া যেষু, তেযু জনেষু জায়াদিসুক্ষেষু গৃহেষু চ । রাতর্মিত্রং ধনং বা । পাঠান্তরে জায়াদিপ্রদেশু । যাবদর্থাশ্চ যাবদর্থমেবাণো যেমামিতি মধ্যমপদলোপী সমাসঃ, দেহনির্ঝাহাধিকধনস্পৃহাশূচ্যা ইত্যর্থঃ ॥

৪ । কামান্ নার্তীতি যছুক্তম্, তছুপপাদয়তি—ন্যূনমিতি । যদযদা ইন্দ্রিয়প্ৰীতয় আপৃণোতি ব্যাপ্রিয়তে, তদা প্রমত্তঃ সন্ বিকর্ষ্ম পাপং নূনং কুরুতে ; যতো বিকর্ষণঃ প্রাচীনাদয়ং ক্লেশদো দেহো জাতস্তশ্চৈব পুনঃ করণং সাধু ন মত্তে ॥

৫ । দেহাদের্নশ্বরত্বাৎ কিয়ানয়মনর্থ ইত্যশঙ্ক্যাহ—পরাভবো দেহা-দিনা স্বরূপাভিববোহজ্ঞানরুতস্তাবদ্ভবতি । তত্র হেতুঃ—যাবৎ ক্রিয়াঃ স্যাস্তাবদিদং মনো হি কর্ষ্ম-স্বভাবমেব স্মাৎ । যেন—কর্ষ্মাত্মকেন মনসা ॥

৬ । উক্তমুপসংহরতি—এবং পূর্বকৃতং কর্ষ্ম কর্তৃত্বতং মনঃ কর্ষ্মত্বতং বশং প্রযুক্তে, পুনঃ কর্ষ্মনিষ্ঠং করোতি । জীবন্মুক্তকর্ষ্মব্যাবৃত্ত্যর্থমাহ—অবিগ্নয়েতি ; অবিগ্নয়াত্মন্যুপধীয়মানে আচ্ছাণ্যমানে সতি, এবং মনঃ কর্তৃ পুরুষং কর্ষ্মবশং প্রযুক্ত ইতি বা ॥

৭ । ন কেবলং দেহযোগমাত্রমনর্থান্তরঞ্চেত্যাহ—যদা গুণানামিন্দ্রিয়া-গামীহাং চেষ্টামযথা মিথ্যা আত্মীয়া ন ভবতীতি বিপশ্চিদ্ভিবেকী সন্ ন পশ্যতি । নু পশ্যতীতি পাঠেইযথাস্মীয়ত্বেনেত্যর্থঃ । তত্র তদা সহসা গত-স্মৃতিঃ স্বরূপস্মৃতিশূচ্যঃ সন্নজ্ঞো মূঢ়ো মৈথুনসুখপ্রধানং গৃহং পাপ্য তাপান্ বিন্দতি ॥

৮ । নহু যথোপযোগং স্ত্রিয়া মিথুনীভূয় সুখমাত্রমনুভবতঃ কুতস্তাপাঃ স্ম্যঃ ? তত্রাহ—পুংস ইতি । প্রত্যেকং তয়োরেকৈকো হৃদয়গ্রস্থিরন্ত্যেব । এতং মিথোহন্তোন্তং স্থূলমন্তং হৃদয়যোগ্রস্থিং ছর্ভেদং বদন্তি । কুতঃ ? ইত্যত আহ—অতোহস্মান্মিথুনীভাবাৎ । প্রত্যেকং হৃদয়গ্রস্থিনা তু দেহেন্দ্রিয়-

মাত্রে অহং মমেতি মোহঃ, অস্মাত্ত্বু গৃহাদিভিব্বয়ভূতৈর্মহান্ মোহো
ভবেদিত্যর্থঃ ॥

৯। কদা তর্হি তস্ম নিবৃত্তিঃ ? অত আহ—যদাস্ত জনস্ম কস্মভি-
রনুবদ্ধো দৃঢ়ো মনোরূপো হৃদয়গ্রস্থিঃ শিথিলো ভবেৎ, তদাস্মান্নিখুনী-
ভাবান্নিবর্ততে, ততশ্চ হেতুমহঙ্কারং ত্যক্ত্বা মুক্তঃ সন্ পরং পদং বাতি ॥

১০—১৩। ‘হেতুমতিহায়’ ইত্যুক্তম্, তত্র পঞ্চবিংশতিসাধনাগ্ৰাহ
চতুর্ভিঃ। (১০) হংসে ময়ি গুরো ভক্তিঃ সেবা, অনুবৃত্তিস্তৎপরতা, তয়া
বিগততৃষ্ণয়া ; সর্বত্র লোকান্তরেহপি ব্যসনাবগত্যা হুঃখান্নসন্ধানেন,
ঈহানিবৃত্ত্যা কাম্যকস্মত্যাগেন ॥ (১১) মদর্থেঃ কস্মভিঃ। অহমেব
দেবো যেবাং তৈঃ সঙ্গাৎ। হে পুত্রাঃ! দেহগেহয়োরাশ্ববুদ্ধেঃ—
অহংমমেতি বুদ্ধেঃ ॥ (১২) অধ্যাত্মযোগেনাধ্যাত্মশাস্ত্রাভ্যাসেন। সপ্রাক্
সম্যাগিতি সর্বত্র সম্বন্ধঃ। অসম্প্রমাদেন—কর্তব্যশাস্ত্রাপরিত্যাগেন ॥ (১৩)
সর্বত্র মদ্ভাবো মদ্ভাবনা, তত্র বিচক্ষণেন নিপুণেন বিজ্ঞানবিব্রাজিতে-
নান্নানুভবপর্য্যন্তেন জ্ঞানেন, যোগেন সমাধিনা ধৃত্যন্তমসত্ত্বযুক্তো ধৈর্য্যপ্রযত্ন-
বিবেকৈর্যুক্তঃ সন্নহঙ্কারাখ্যমুপাধিঃ ব্যাপোহেন্নিরশ্রেৎ ॥

১৪। ততঃ সাধনাত্ত্বপরমেদিত্যাহ—কস্মাণ্যশেরতে যস্মিন্ ; যোগেন
—উপায়েন। যত্বপি ফলে সিদ্ধে সাধনোপরমঃ সিদ্ধ এব, তথাপি
যাবদেহপাতং তদভ্যাসশঙ্কাবারণায়োক্তম্ ॥

১৫। কিঞ্চ, পুত্রান্ পিতা, শিষ্যান্ গুরুঃ, নৃপশ্চ প্রজা এবমনু-
শিক্ষয়েৎ। মম লোকং যঃ কাময়তে ; যদ্বা, মদনুগ্রহ এবার্থো যস্ম।
বিমন্যুঃ শিক্ষিতশ্রাকরণেহপি কোপশৃণুঃ, অতজ্জ্ঞান্ তত্ত্বমবিচুষ্ণঃ শ্রেয়ো-
বুদ্ধ্যা কস্মস্ম মুঢ়ান্ ন যোজয়েৎ। অগ্ন্যথোপদেশে প্রত্যবায়মাহ—মনুজঃ
কাম্যকস্মস্ম পুরুষং যোজয়ন্ গর্তে সংসারকূপে তং পাতয়তি। স মনুজঃ
কমর্থং পুরুষার্থং লভেত ? ন কমপীত্যর্থঃ ॥

১৬—১৮ । এতদুপপাদয়তি—লোক ইতি ত্রিভিঃ । নষ্টদৃষ্টিত্বে
হেতুঃ—য ইতি । (১৬) নিকামমতিশয়েন কামো যশ্চ ॥ (১৭) তমীদৃশং
কুবুদ্ধিং দৃষ্ট্বা তত্রৈব কস্তং প্রবর্তয়েৎ ? ন কোহপি । উৎপথেন গচ্ছন্তমন্ধং
যথা তেনৈব গচ্ছেতি কো ক্রয়াৎ ? (১৮) সমুপেতঃ সংপ্রাপ্তো মৃত্যুঃ
সংসারো যেন তন্ম, ততো ভক্তিমার্গোপদেশেন যো ন মোচয়েৎ, স গুৰ্ব্বাদিন'
ভবোদিত্যর্থঃ । যদ্বা, যস্তং মোচয়িত্বং ন শকুয়াৎ, স তশ্চ গুৰ্ব্বাদিন'
শ্রাদ্ধিতি নিষেধঃ । ততশ্চ পিতা ন স শ্রাদ্ধিতি পুত্রোৎপত্তৌ যত্নো ন
কার্য্য ইত্যর্থঃ ; দৈবং দেবতা ন শ্রাদ্ধিতি পূজা ন গ্রাহা ইত্যর্থঃ ।
এবমত্ৰদপি দ্রষ্টব্যম্ ॥

১৯—২০ । এবং মোক্ষধৰ্ম্মানুপদিশ্য ভ্রাতৃশুশ্রূষণলক্ষণং ধৰ্ম্মং স্পর্দ্ধাদি-
নিবৃত্তয়ে তেষাং জন্মকথনপূৰ্ব্বকমাহ দ্বাভ্যাম্ । (১৯) ইদং মনুষ্যাকারং
শরীরং মম দুৰ্ব্বিভাব্যামবিতর্ক্যম, মদিচ্ছাবিলসিতম, ন ত্বহং প্রাকৃতো মনুষ্য
ইত্যর্থঃ । মে হৃদয়ন্ত সত্ত্বম্ । কিং তদ্ধৃদয়ম্ ? যত্র ধৰ্ম্মস্তুং শুদ্ধং সত্ত্ব-
মিত্যর্থঃ । কুতঃ ? যদযস্মান্নায়াধৰ্ম্মো দূরাদেব পৃষ্ঠে কৃত উৎসারিতঃ,
অতএব মামৃষভং শ্রেষ্ঠং প্রাহঃ ॥ (২০) ভবন্তশ্চ হৃদয়েন শুদ্ধসত্ত্বময়েন
জাতাস্তস্মান্নাসরং হিত্বা মহত্তমং সনাভং সোদরং ভজধ্বম্ । ননু ত্বৎ-
পুত্রস্বাছাং বয়ং ভজেম, রাজপুত্রস্বাং প্রজাশ্চ পালয়ামেতি চেৎ, অত
আহ—তদেব মে শুশ্রূষণম্, প্রজানাঞ্চ পালনম্ । ভরতানুবৃত্তৌব সৰ্ব্বং
কৃতং শ্রাদ্ধিতি ভাবঃ ॥

২১—২৫ । ইদানীং ব্রাহ্মণাশ্চ সেব্য। ইত্যশয়েন তেষাং সৰ্কেভ্যঃ
শ্রেষ্ঠ্যমাহ পঞ্চভিঃ । (২১) ভূতেষু চেতনাচেতনেষু, বিরোহন্তীতি বিরুদ্ধঃ
স্বাবরাঃ ; উদ্বৃষ্টৈরতিশয়েনোত্তমাস্তেভ্যোহপি যে সরীসৃপাঃ সর্পন্তীতি জঙ্গ-
মাস্ত উদ্বৃত্তমা ইতি সৰ্ব্বত্রানুষঙ্গঃ । তেষপি সবোধা নিষ্ঠা স্থিতির্যেষাং পশ্বা-
দীনাং তে কীটকাদিভ্যঃ, ততস্তেষপি মনুষ্যাঃ, ততোহপি প্রমথা ভূতপ্রতা-

দয়ঃ, ততোহপি গন্ধর্বাঃ, ততঃ সিদ্ধাঃ, ততোহস্ত্রে বিবুধানুগাঃ কিন্নরাদয়ঃ ॥
 (২২) তেভ্যোহসুরাঃ, দেবা অসুরেভ্যঃ; সন্ধিরার্থঃ। দেবাশ্চ মঘবৎ-
 প্রধানাঃ, দেবেভ্য ইন্দ্রঃ শ্রেষ্ঠ ইত্যর্থঃ, ততোহপি ব্রহ্মস্তুতা দক্ষাদয়ঃ,
 তেষাং মধ্যে ভবঃ পরঃ শ্রেষ্ঠঃ, স ভবশ্চ বিরিক্শে বৌর্ধ্যং শক্তিঃ কারণং
 যশ্চ স বিরিক্শবৌর্ধ্যঃ, অতস্তজ্জনকত্বাদ্ বিরিক্শস্ততঃ পর ইত্যর্থঃ। স
 বিরিক্শে মৎপরঃ, অহং পরো যশ্চ। দ্বিজদেবা ব্রাহ্মণা এব দেবাঃ পূজ্যা
 যশ্চ সোহহম ॥ (২৩—২৫) ব্রাহ্মণৈরগ্ৰদ্ ভূতং ন তুলয়ে সমং ন পশ্যামি,
 অতো ব্রাহ্মণাং পরস্ত ভূতং কিং পশ্যামি? ন কিঞ্চিৎ। বিপ্রা ইতি
 তত্রত্যানাং ব্রাহ্মণানাং সম্বোধনম্। সমশ্চৈবাভাবাদধিকং কুতস্ত্যমিত্যর্থঃ।
 তত্র হেতুনাহ সার্ক্ধ্বাভ্যাম্। যস্মিন্ ব্রাহ্মণে শ্রদ্ধয়া প্রকর্ষণে হৃতমনাদি
 কামং যথেষ্টমহমশ্যামি ॥ (২৪) মে তনুমূর্তির্বেদাখ্যা যেন ব্রাহ্মণেনেহ
 লোকে ধ্বতা, যত্র চ ব্রাহ্মণে সত্বাদয়োহষ্টৌ গুণাঃ সন্তি, ততঃ পরং কিং
 পশ্যামীত্যন্বয়ঃ ॥ (২৫) নিস্পৃহত্বমাহ—মতোহপি যেষাং ন কিঞ্চিৎ
 প্রার্থনীয়মস্তি, তেষামিতরেণ রাজ্যাদিনা কিমু শ্ৰাৎ? ন কিমপি ॥'

২৬। তদেবং ব্রাহ্মণসম্মানং বিধায়েদানীং সর্বভূতসম্মানং বিধত্তে—
 সর্বাণীতি। হে সূতাঃ সর্বাণি জঙ্গমানি স্থাবরাণি চ ভূতানি মদধিষ্ঠানতয়া
 বো যুস্মাভিঃ সম্মাননীয়ানি। পদে পদে ক্ষণে ক্ষণে। বিবিক্তা পূতা
 মৎসরাদিরহিতা দৃষ্টির্ঘেষাং তৈঃ। তদেব হি মমার্হণম্ ॥

২৭। সর্বকর্মাণামীশ্বরার্পণং বিধত্তে। মনোবচোদৃশামন্ত্রেষাঞ্চ করণা-
 নামীহিতশ্চ ব্যাপারশ্চ মে পরিবর্হণমারাধনমেব সাক্ষাৎকৃতং ফলম্। যেন
 পরিবর্হণেন বিনা কালপাশাদ্বিমোক্তুং ন ঈশেন্ন ঈশীত সমর্থো ন
 ভবেৎ ॥

২৮। স্বত এব সুশিক্ষিতানপি লোকানুশাসনার্থমনুশাস্ত্র মুনীনাং
 পারমহংশ্চং ধর্ম্মমুপশিক্ষয়িষ্যন্ত, ভরতমভিষিচ্য, ঋষভ ইত্যপদেশো নাম

যশ্চ স ভগবান্ ব্রহ্মাবর্তীং স্বদেশাং প্রবব্রাজেত্যনয়ঃ । উৰ্বরিতোহবশিষ্ঠঃ
শরীরমাত্রং পরিগ্রহো যশ্চ ॥

২৯ । অভিভাষ্যমাণোহপি জনানাং মধ্যে জড়াদিবদ্বর্তমানস্তৃষ্ণীং
বভূব । অবধূতশ্চেব বেশো যশ্চ ॥

৩০ । তত্র তত্র পুরাদিষুপথং মার্গে মার্গেহবনিচরাপসদৈর্জ্ঞনৈ-
স্তর্জ্জনাডিভিঃ পরিভ্রমমাণোহপি তদবিগণয়ন্নৈবৈকচর একাকী পৃথিবীং
পরিবভ্রামেত্যনয়ঃ । তত্র পুরং পত্তনম্, গ্রামা হট্টহীনাঃ, আকরঃ খনিঃ,
খেটঃ কৃষীবলগ্রামঃ, বাটাঃ পুষ্পাদিবাটিকাঃ, খর্বটঃ পর্বতপ্রান্তগ্রামঃ,
শিবিরং সেনায়া নিবাসস্থানম্, ব্রজো গবাং স্থানম্, ঘোষো গোপানাং
স্থানম্, সার্থো যাত্রিকজনসজ্বাতঃ, আশ্রমা ঋষীগাম্ । তর্জ্জনং ভয়জননম্,
তাড়নং প্রহারঃ, অবমেহনমুপরি মূত্রণম্, স্তীবনং ফুৎকৃত্য শ্লেষ্মপ্রক্ষেপঃ,
গ্রাব্ণাং শকৃতো রজসশ্চ প্রক্ষেপঃ, পূতিবাতোহধোবায়ুঃ, দুৰুক্তং শাপঃ,
এতৈঃ । অগগনে দৃষ্টান্তঃ—মক্ষিকান্তিরিবেতি । তত্র হেতুঃ—অসতি
মিথ্যাভূতে সংস্থানে সন্নিবেশে, দেহ ইত্যুপলক্ষণমাকারো যশ্চ, সদিত্য-
পদেশমাত্রং যশ্চ তস্মিন্নিরভিমানত্বাৎ । কেন হেতুনা ? উভয়োঃ সদ-
সতোর্ঘোহনুভবস্তৎস্বরূপেণ যৎ স্বমহিম্ন্যবস্থানং তেন, অতএবাবিখণ্ডিতং
মনো যশ্চ স পরিবভ্রাম ॥

৩১ । স চ তদা গ্রহগৃহীত ইবাদৃশ্চত ; তত্র হেতুঃ—পরাক্ পুরতোহ-
বলম্বমানাশ্চ তে কুটীলাশ্চ জটীলাশ্চ কপিশাশ্চ কেশাঃ, তেষাং ভূরি-
ভারো যশ্চ সঃ । অবধূতমনাদৃতম্, অতএব মলিনং নিজশরীরং তেন ।
কথন্তুতোহপ্যেবমদৃশ্চত ? অতিস্নুকুমারাণি করচরণোরঃস্থলানি, তথা
বিপুলা বাহ্বাদয়স্ত এবাবয়বাস্তেষাং বিশিষ্টো ত্রাসঃ সন্নিবেশো যশ্চ সঃ,
তথা প্রকৃত্যেব স্নন্দরঃ স্বভাবসিদ্ধো হাসস্তেন শোভনং মুখং যশ্চ, তথা
নবনলিনদলবদাচরতী যে শিশিরতারে তাপহারি-কনীনিকে অরুণে আয়তে

নয়নে, তাভ্যাং রুচিরঃ, তথা সদৃশা অনূনাধিকাঃ স্মৃভগাশ্চ কপোল-
কর্ণকণ্ঠনাসিকা যশ্চ, তথা বিগূঢ়স্মিতং যদ্বদনং তশ্চ মহোৎসবেন বিভ্রমেণ
পুরাঙ্গনানাং মনসি কামমুদীপয়ন্ ; এবস্তুতোহপি তথাদৃশ্যতেত্যন্বয়ঃ ॥

৩২ । যর্হি যদা লোকং জনং যোগশ্চ প্রতিপক্ষমাচক্ষাণঃ পশন্ বভূব,
তশ্চ প্রতিক্রিয়াকরণং কক্ষ্ম চ নিন্দিত্মিত্যাচক্ষাণস্তদাজগরং নাম ব্রতমা-
স্থিতঃ সন্ শয়ান এবাশ্নাতি স্মেত্যন্বয়ঃ ; আজগরং ব্রতং নামৈকত্রৈব
স্থিত্বা প্রারন্ধকস্মোপভোগঃ । অবমেহতি মুজয়তি, হদতি পুরীষমুৎসৃজতি,
উচ্চরিতে পুরীষে চেষ্টমানো বিলুঠন্ তেনৈবাদিগ্ধা আলিপ্তা উদ্দেশা
দেহপ্রদেশা যশ্চ সঃ ॥

৩৩ । বীভৎসমিবাশক্ষ্যাহ—তশ্চেতি । পুরীষশ্চ সুরভিণা গন্ধেন
সৌগন্ধাং যশ্চ স বায়ুঃ ॥

৩৪ । এবং গবাদিচর্য্যা পানাদি কৰোতি স্ম । তদেবাহ—ব্রজ-
গ্নিত্যাদিনা । কাকমৃগগবামিবাণ্ডপি চরিতং বৃত্তির্যশ্চ ॥

৩৫ । নানাযোগচর্যা আচরতীতি তথা । লোকযাত্রাপরিহারায়
যোগিভিরেবং বর্তিতব্যমিতি প্রদর্শনায় তথা কৃতবান্ , বস্ত্তস্ত ভগবান্ ,
যতোহবিরতঃ পরমমহানুত্তরোত্তরশতগুণত্বেনোক্তো য আনন্দস্তদমুভব-
স্বরূপঃ, কিঞ্চ বাস্তুদেবে আস্থনোহব্যবধানেনাভেদেন ন বিদ্যতেহত্রেষামিবা-
স্তুরা মধ্যে উদরশ্চ দেহোপাধের্ভাবস্তেন নিত্যনিবৃত্তোপাধিত্বেনেত্যর্থঃ ।
স্বত এব সিদ্ধৈঃ সমস্তৈরর্থৈঃ ফলৈঃ পরিপূর্ণত্বাদ্ যোগৈশ্চর্যাণি নাভ্যানন্দং ।
বৈহায়সং খেচরত্বম্, মনোজবং মনস ইব দেহশ্চ বেগম্, দূরগ্রহণং
দূরদর্শনম্ । হে নৃপ ! হৃদয়েন মনসা ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াং পঞ্চমস্কন্ধে

পঞ্চমোহধ্যায়ঃ ॥ ৫ ॥

ষষ্ঠোহধ্যায়ঃ

ষষ্ঠে লীনাভিমানশ্চ দেহত্যাগক্রমাভিধা ।

প্রদহন্তং দবাগ্নিং যঃ পশুন্নপি ন পশুতি ॥ (১)

১ । যোগৈশ্বর্য্যাপি নাভ্যানন্দদিত্যুক্তম্, তত্র পৃচ্ছতি—নেতি । ভগবঃ ! হে ভগবন্ ! যোগেন সমীরিতমুদীপিতং যজ্জ্ঞানং তেনাবভর্জিতানি দন্ধানি কন্মবীজানি রাগাদীনি যৈস্তেষাম্, যদৃচ্ছয়া প্রাপ্তানি যোগৈশ্বর্য্যাপি পুনঃ ক্লেশদানি ভবিতুং নাইস্তি ; অতঃ কিমিতি নাভ্যানন্দদিত্যর্থঃ ॥

২ । অঙ্গীকৃত্য পরিহরতি—সত্যমিতি । একে বুদ্ধিমন্তোহনবস্থানশ্চ চঞ্চলশ্চ মনসো বিশ্বাসং ন সঙ্গচ্ছন্তে, ন সমাক্ প্রাপ্নুবন্তি । শঠঃ কিরাতো যথা ধ্বতেষপি মৃগেষু, শঠে কিরাতো যথা মৃগা ইতি সপ্তম্যন্তং বা । পাঠান্তরে শঠো বঞ্চকঃ, কিরাতো বণিগ্ব্যবহর্ত্তরি যথা তন্মিন্ বা ব্যবহর্ত্তা বিশ্বাসং ন যাতীত্যর্থঃ । পান্থিকোহপি দোষো বর্জনীয় ইত্যুপদেষ্টুং নাভ্যানন্দদिति ভাবঃ ॥

৩ । তত্র হেতুঃ —যদ্বিশ্রুতাদ্ যশ্চ মনসো বিশ্বাসাচ্ছিরাজীর্ণং বহু-কালসঙ্কিতং তপশ্চক্ষন্দ স্ত্রাস্রাব, ঐশ্বরং বিষ্ণোর্মোহিনীরূপসন্দর্শনেন । যদ্বা, ঈশ্বর্যাণাং সমর্থানামপি সৌভরিপ্রভৃতীনাং তপঃ ॥

৪ । নিত্যমিতি । কৃতবিশ্বাসো যো যোগী, তদীয়ং মনঃ কামশ্চ তমনু যে অরয়ন্তেষাঞ্চ ছিদ্রমবকাশং দদাতি । যথা কৃতবিশ্বাসশ্চ পতু্যঃ পুংশ্চলী জায়া জারাণামবকাশং দত্ত্বা পতিং ঘাতয়তি, তথা মনোহপি কামাদিভির্যোগিনং ভ্রংশয়তীত্যর্থঃ ॥

৫ । অরীন্ কথয়ন্ পসংহরতি—কাম ইতি । যন্মূলো যন্নিমিত্তো ভবতি, তন্মনঃ কো নু বৃধঃ স্বীকুর্য্যাং, স্বাধীনমিতি মগ্ধেত ॥

୬ । ପ୍ରାସଞ୍ଜିକଂ ସମାପ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତୁତମାହ—ଅଥେତି । ଅଧିଲାନାଂ ଲୋକ-
ପାଳାନାଂ ଲଲାମୋ ମଘନଭୂତୋହପ୍ୟୁପରତା ବାଧିତାନ୍ନୁବୃତ୍ତିର୍ଷନ୍ନାଂ ସ ଉପ-
ରରାମ, ଲିଙ୍ଗଦେହାଭିମାନଂ ଜହୋ । ବିଲକ୍ଷ୍ମଣୈରନେକପ୍ରକାରେରବଧୂତବେଶାଦିଭିର୍ନ
ବିଲକ୍ଷିତୋ ଭଗବଂପ୍ରଭାବୋ ଯସ୍ମିନ୍ । ସାମ୍ପରାୟବିଧିଂ ଦେହତ୍ୟାଗପ୍ରକାରମ୍ ।
ଆଧାରାଧେୟଭାବବ୍ୟାବୃତ୍ତ୍ୟର୍ଥମାହ — ଅନର୍ଥାନ୍ତରଭାବେନାଭେଦେନ । ଉପାସନା-
ବ୍ୟାବୃତ୍ତ୍ୟର୍ଥମାହ—ଅସଂବ୍ୟବହିତମ୍ ॥

୭ । ମନସା ସ୍ଵୟଂ ତ୍ୟକ୍ତେହପ୍ୟାଭିମାନେ କେନାପି ସଂସ୍କାରେଣ ଦେହଃ ପ୍ରଚଳତି
ଯଥା କୁଳାଳଚକ୍ରମ୍, ସୋହୟମଭିମାନାଭାସଂସ୍ତେନ । ସ ଚ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତାନାମବିଦ୍ଵା-
ବାସନୟା ଭବତୀତି ତତୋ ବିଶେଷମାହ—ଯୋଗମାୟାବାସନୟେତି । କୋଞ୍ଚାଦୀନ୍
ଦେଶାନ୍ ଗତଃ ସନ୍ କୟାପି ବାସନୟାଞ୍ଚେ କୃତୋହଞ୍ଚକବଲୋ ଯେନ । ଅସଂବୀତୋ
ନୟଃ ॥

୮ । ସମୀରବେଗେନ ବିଧୂତାନାଂ କମ୍ପିତାନାଂ ବେଗୁନାଂ ମଞ୍ଜର୍ଷଣେନ ଜାତ
ଉଗ୍ରୋ ଦାବାନଳ ଆଲେଲିହାନଃ ସର୍ବତୋ ଗ୍ରସନ୍ ॥

୯ । ଅବଧୂତବେଶେନ ଧ୍ଵଞ୍ଜଭଦେବସ୍ତତ୍ର ଗତ ଇତ୍ୟେତସ୍ତ୍ର ସୂଚକମାହ—ସସ୍ତ୍ର
କିଳାଶ୍ରମାତୀତମନ୍ନୁଚରିତଂ ତଦ୍ଦେଶବାସିନ୍ଧ୍ୟ ଉପାକର୍ଣ୍ୟ ଅର୍ହିନ୍ନିତି ନାମ ସସ୍ତ୍ର
ସ ରାଜା ସ୍ଵୟଂ ତତ୍ତୁପଶିକ୍ଷ୍ୟା ଶିକ୍ଷିତ୍ଵା କୁପଥଂଚାସୌ ପାଞ୍ଚଞ୍ଚ ତଂ ନିଜମନୀଷୟା
ସମ୍ପ୍ରବର୍ତ୍ତୟିଷ୍ଠାତ ଇତ୍ୟସ୍ଵୟଃ । ତତ୍ର ହେତୁଃ—କଳାବିତ୍ୟାଦି । ଭବିତବ୍ୟେନ
ପ୍ରାଣିନାଂ ପୂର୍ବସଞ୍ଚିତପାପଫଳେନ ॥

୧୦ । ଯେନ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକେନ ମନ୍ନୁଜେଷ୍ଠପସଦା ନିକୃଷ୍ଟାଃ, ସ୍ଵବିଧିନା ନିୟୋଗୋ
ସସ୍ମିନ୍ ଶୌଚଚାରିତ୍ରେ ତଦ୍ଵିହୀନା ଦେବାବଞ୍ଚାରୂପାଗ୍ୟନ୍ନାନାଦୀନି କୁବ୍ରତାନି ଗୃହ୍ଣାନା
ବେଦାଦୀନାଂ ବିଦୂଷକା ଭବିଷ୍ଠାନ୍ତି ॥

୧୧ । ତଂଫଳଞ୍ଚାନ୍ତଃ ତମଃ ପ୍ରାପ୍ସ୍ୟନ୍ତୀତ୍ୟାହ—ତେ ଚେତି । ଅର୍କାନ୍ତ-
ନୟାବେଦମୂଲ୍ୟା ନିଜଲୋକସାତ୍ରୟା ସ୍ଵେଚ୍ଛାକୃତପ୍ରବୃତ୍ତ୍ୟାଞ୍ଚନ୍ତାଃ କୃତବିଧାମାଃ ॥

১২। ননু তহ্ন নর্থকারী কিমর্থোহয়মৃষভাবতারঃ ? তত্রাহ—
অয়মিতি । রজোব্যাপ্তানাং জনানাং মোক্ষমার্গোপশিক্ষণার্থম্ ॥

১৩। তস্ম কৈবল্যোপশিক্ষণশানুরূপান্ , অধি অধিকং পুণ্যং যস্মিন্,
এতদ্বারতং বর্ষম্ ; ঋষভাঋষভতারযুক্তানি কস্ম্যণি ॥

১৪। প্রিয়ব্রতস্ম বংশোহবদাতঃ শুদ্ধঃ, যত্র বংশে, যদ্ যস্মাদকস্ম
মোক্ষস্তস্ম হেতুং ধর্মং চচার ॥

১৫। অপরঃ কো নু যোগী অস্ম কাষ্ঠাং দিশমপ্যনুগচ্ছেৎ ? যো
যোগী যেন ঋষভেণাসত্তয়াবস্ত্বেনোদস্তা নিরস্তা যোগমায়াঃ সিদ্ধীর্বাঙ্কতি ।
কথন্তুতাঃ ? কৃতঃ প্রযত্নো যাস্ম, তদর্থং প্রযত্নঞ্চ করোতীত্যর্থঃ । যদ্বা,
কথন্তুতাঃ ? উদস্তাঃ কৃতপ্রযত্নাঃ সেবিতুমুত্ততা অপীত্যর্থঃ ॥

১৬। বিশুদ্ধাচরিতং যদীরিতং কথিতং তৎসমস্তং দুষ্চরিতমভিতো
হরতীতি তথা । পরমমহামঙ্গলানাময়নঞ্চ, অবহিতঃ সন্, অনয়োৱপি
শ্রোতৃশ্রাবয়িত্রোরবিশেষেণ ভক্তিঃ সম্যগনুবৃত্তা ভবতীত্যর্থঃ ॥

১৭। ভক্তেঃ পরমপুরুষার্থতামাহ—যস্মাং ভক্তাবেব, ন তু যোগাদিষু,
অনুসবনমবিরতমাত্মানং স্নাপয়ন্তঃ স্বয়মাসাদিতমপ্রার্থিতং ভগবতা স্বয়মেব
দীয়মানমপি । অনাদরে হেতুঃ—ভগবদীয়ত্বেনৈব পরিতঃ সমাপ্তাঃ সম্যক্-
প্রাপ্তাঃ সর্কে পুরুষার্থা যৈস্তে ॥

১৮। ননু ভগবতোহতিস্মলভত্বদর্শনান্মোক্ষস্ম চাতিদুল্ভত্বাদিয়মতি-
স্তুতিরবেত্যাশঙ্ক্যাহ—হে রাজন্ ; ভবতাং পাণ্ডবানাং যদূনাঞ্চ পতিঃ
পালকঃ, গুরুরূপদেষ্ঠা, দৈবমুপাস্তঃ, প্রিয়ঃ স্নহৎ, কুলস্ম পতিনিয়ন্তা, কিং
বহনা, ক্ চ কদাচিদ্ দৌত্যাদিষু বঃ পাণ্ডবানাং কিঙ্করোহপ্যাস্তানুবর্তী ।
অস্ত নাঐবম্, তথাপ্যগ্ৰেষাং নিত্যং ভজতামপি যুক্তিং দদাতি, ন তু
কদাচিদপি সপ্তেমভক্তিযোগম্ ॥

१२ । वणित्रमृषभावतारं नमस्करोति । नित्यमनुभूतं वनिजं स्वरूपं
 स एव लाभस्तेन निवृत्ता तृष्णा यश्च सः । अतद्रचनया देहाद्यर्थमनो-
 रथेन श्रेयसि विषये चिरं सुप्ता वृद्धिर्द्युश्च तश्च जनश्च करुणया निर्भयमात्र-
 स्वरूपं व आख्यातवान्, तस्मै नमः ॥

इति श्रीमद्भागवत-भार्वार्थ-दीपिकायां पञ्चमस्कन्धे
 षष्ठोऽध्यायः ॥ ७ ॥

सप्तमोऽध्यायः

अध्यायानां त्रयेणैवमृषभाख्यानमौरितम् ।

अष्टभिर्भरताख्यानमतः प्रसूयते हृदयम् ॥ (१)

सप्तमे भरतो राज्ये चिरं यजेत्परिं यजन् ।

आरक्षकस्मर्त्तानिर्वाणे हरिष्केत्रेऽभज्ज्वरिम् ॥ (२)

१ । सङ्घित्तः सङ्ग्लेनैव राज्यादौ निवृत्तः ॥

२ । आग्रनोऽनुकूपान्, भूतादिरहकार इव भूतसूक्ष्माणीतिः सन्तति-
 वृद्धौ दृष्टान्तः ॥

३ । भारतमिति स्वनाम्नाख्यापकत्वेन धर्माद्यतिशयः सूचितः ॥

४ । बह्विं—सर्वज्ञः ॥

५ । यज्ञा अयूपाः, क्रतवः सयूपान् क्रतवः ; उच्चावर्चैर्महद्विरल्लैश्च
 क्रतुभिः कर्मभिः श्रद्धया ईजे च । तानेवाह—आहताः स्वाधिकारेणाग्रसां-

कृता वेहग्निहोत्रादयस्तेषां प्रकृतिविकृतिभिः । अग्निहोत्रादयो द्विविधाः
—सकलाङ्गयुक्ताः प्रकृतयः, विकलाङ्गा विकृतय इति, तैर्द्विविधैरपीष्ट-
वानित्यर्थः । अनुसवनमित्यन्तं वा, चातूर्होत्रविधिनेत्यन्तं वा गद्यम् ॥

७ । किञ्च, सम्प्रचरन्सु प्रवर्तमानेषु नानावागेषु विरचितास्तुष्टिताङ्ग-
क्रिया येषां तेषु, यदपूर्वं तदासुदेव एव भावयमानश्चित्तुयन् स यज-
मानो यज्जभागभाजो ये देवाः सूर्यादयस्तान् पुरुषश्च वासुदेवश्चावयवेषु
चक्षुरादिष्वभाष्यायनं तु तत्पृथक्त्वेनेत्यर्थः^१ । अपूर्वं पञ्चदशं मीमांसका-
नाम्, तदानीमेव सूक्ष्मत्वेनोत्पन्नं फलमेवापूर्वं कालान्तरफलोत्पादिका
कर्मशक्तिर्वेति । तदुक्तम्—‘वागादेव फलं तद्धि शक्तिद्वारेण सिध्यति ।
सूक्ष्मं शक्त्याद्यकं वापि फलमेवोपजायते ॥’ इति । तदेवाह—क्रिया-
फलं धर्माध्यामिति च । ननु यद्यङ्गं देवताः कर्मप्रधानमिति मतम्,
तर्हि कर्तृनिष्ठमपूर्वं श्राव ? तदुक्तम्—‘कर्मण्यः प्राग्योग्यश्च कर्मणः
पुरुषश्च वा । योग्यता शान्दगम्या वा परा सापूर्वमिष्यते ॥’ इति ।
अथ देवताप्रधानं कर्म तु देवताराधनार्थं तदा देवताप्रसाद-
रूपत्वाद^२पूर्वश्च देवताश्रयत्वमेव युक्तम् । कर्मणां प्राग्योग्यश्च
प्रोक्षणाद्यपूर्वश्चैव त्रीहाद्याश्रयत्वम् । कुतो वासुदेवाश्रयमपूर्वं भावयति ?
उच्यते—यदि कर्तृनिष्ठमपूर्वं श्राव, तर्हि वासुदेवश्चास्तुर्धामिणः प्रवर्तकत्वेन
मुख्यकर्तृत्वात्तदाश्रयमेवापूर्वम्, न तु तत्प्रयोज्य-यजमानाश्रयम्, ‘शान्द-
फलं प्रयोज्येति’ इति श्रावः ; अग्रेथा ऋत्विजामप्यपूर्वाश्रयत्वप्रसङ्गात् ।
तदेवाह—साक्षात् कर्तरीति । देवताश्रयत्वेऽपि वासुदेवाश्रयत्वमेवेत्याह
—परदेवतायामिति । परदेवतात्वे हेतुः—सर्वदेवतालिङ्गानां तद-
देवताप्रकाशकानां मन्त्राणां येषुर्था ईन्द्रादिदेवतास्तेषां नियामकतया
तैश्चैव प्रसादनीयत्वात् फलदातृत्वाच्च युक्तमेवापूर्वाश्रयत्वमित्यर्थः । एवं

ভাবনমেবান্ননো নৈপুণ্যং কৌশলম্, তেন মৃদিতাঃ ক্ষীণাঃ কষায়া
রাগাদয়ো যশ্চ । অধ্বযু্যভিরিতি বহুবচনং নানাকর্মাভিপ্রায়েণ ॥

৭। এবভূতয়া কৰ্ম্মবিশুদ্ধ্যা বিশুদ্ধসত্ত্বশ্চ ভক্তিরজায়তেত্যনুযজঃ^১ ।
ক ? অন্তর্হৃদয়ে য আকাশঃ স এব শরীরমাভব্যক্তিস্থানং যশ্চ তস্মিন্
ব্রহ্মণি । কীদৃশে ? মহাপুরুষরূপশ্রোপলক্ষণমাকারো যশ্চ তস্মিন্ । কিঞ্চ,
শ্রীবৎসাদিভিরূপলক্ষিতে, নিজপুরুষাণাং নারদাদীনাং হৃদি লিখিতবন্নি-
শ্চলতয়া স্থিতেনোক্তেন পুরুষরূপেণান্নি স্বমনসি বিরোচমানে । কীদৃশী
ভক্তিঃ ? অত্যন্তাতিশয়েনৈধমানো রয়ো বেগপ্রকর্ষো যশ্চাঃ ॥

৮। এবমনয়া বৃত্ত্যা^২ বর্ষণামযুতানি, তেবাং সহস্রম্, তৎপর্য্যন্ত-
কালেহবসিতো নিশ্চিতঃ কৰ্ম্মনির্কাণাবসরো রাজ্যভোগাদৃষ্টসমাপ্তিসময়ো
যেন সঃ । অধিকৃত্য ভূজ্যমানং রিক্থং ধনং যথাবিভাগং বিভজ্য
সকলসম্পদাং নিকেতাদাশ্রয়াং স্বগৃহাৎ পুলহাশ্রমং হরিক্ষেত্রং প্রবব্রাজ ॥

৯। যত্র ক্ষেত্রে বিদ্যাধরকুণ্ডে, বাৎসল্যং কর্ত্ব, তেন সন্নিহিতঃ
ক্রিয়তে ; ভক্তানাংপেক্ষিতেন রূপেণ সন্নিহিতো ভবতীত্যর্থঃ ॥

১০। আশ্রমস্থানানুভয়ত উপর্য্যধশ্চ নাভির্ঘেষাম্, তৈর্দৃশচ্চক্রৈঃ
শিলামধ্যগতৈশ্চক্রৈশ্চক্রনদী গণ্ডকী সরিতাং শ্রেষ্ঠা পবিত্রীকরোতি ॥

১১। একলঃ—একঃ, আরাধনং সমীহমানঃ কুর্বাণঃ ; বিবিক্তঃ
শুদ্ধঃ, অতএবোপরতো বিষয়াভিলাষো যশ্চ সঃ ; উপভূতঃ^৩ সংবুদ্ধ
উপশমো যশ্চ ॥

১২। প্রবর্দ্ধমানানুরাগশ্চ ভরেণ যদৃজতং দ্রবীভূতং হৃদয়ম্, তস্মিন্
শৈথিল্যম্নুতমো যশ্চ ; আনু দেহে উদ্ভিগ্মমানঃ^৪ রোমপুলককুলং
রোমাঞ্চবৃন্দং যশ্চ ; 'ক'কারঃ সমাসান্তঃ । ঔৎকর্থাৎ প্রবৃত্তেন প্রণয়-
বাপ্পেণ নিরুদ্ধোহবলোকো যয়োস্তে নয়নে যশ্চ সঃ ; এবং বর্দ্ধমানস্তামপি

ভগবৎসপর্যায়ঃ ন সন্মারেত্যন্বয়ঃ । তত্র হেতুঃ—নিজরমণস্য স্বপ্ৰীতিদাতুর্ন
অরুণে চরণারবিন্দে, তয়োৱনুধ্যানেন পরিচিতঃ সমুদ্ধো ভক্তিব্যোগস্তেন
পরিপ্লুতঃ সৰ্ব্বতো ব্যাপ্তঃ পরমাহ্লাদঃ পরমানন্দো যস্মিন্ গন্তীৱহৃদয়হৃদে
তস্মিন্নবগাঢ়া নিমগ্না ধিষণা যশ্চ ॥

১৩ । ধৃতানি ভগবদ্ব্রতানি যেন সং, ভগবন্তং সূর্য্যমণ্ডলেহ্ভূপ-
তিষ্ঠন্নৈতচ্ছ হোবাচেত্যন্বয়ঃ । কীদৃশঃ ? এণ্যা হরিণ্যা অজিনমৈণেয়ম্, তদেব
বাসস্তেনানুসবনাভিষেকেশার্দ্দাঃ কপিশাশচ যাঃ কুটীলা জটাস্তাসাং
কলাপেন চ বিরোচমানঃ । সূর্য্যপ্রকাশিকয়া ঋচা হিরণ্ময়ং 'ধ্যৈয়ঃ সদা
সবিতৃমণ্ডলমধ্যবর্তী' ইত্যাদিনোক্তম্ । উজ্জিহানে উদাচ্ছতি সতি ।
'উজ্জিহাস' ইতি সকারান্তপাঠে সনন্তাৎ 'পচাচ্চ', অর্থস্ত স এব ॥

১৪ । পরোরজঃ রজসঃ প্রকৃতেঃ পরং শুদ্ধসত্ত্বাত্মকম্, সবিতুর্দেবশ্চ
সূর্য্যশ্চ ভর্গঃ স্বরূপভূতং তেজঃ, জাতং বেদো ধনং কৰ্ম্মফলং যশ্চাত্তং, কৰ্ম্ম-
ফলদমিত্যর্থঃ । অত্র হেতুঃ—যন্মনসৈবেদং বিশ্বং জজান সসৰ্জ্জ, পুনশ্চাদঃ
সৃষ্টং বিশ্বমন্তুর্ধামিরূপেণ প্রবিশ্চ গৃধ্রাণমাকাঙ্ক্ষন্তম্, হংসং জীবং স্বরেতসা^১
চিচ্ছক্ত্যা বিচষ্টে পশুতি, পালয়তীত্যর্থঃ । নৃষু সীদতু্যপাধিতয়া তিষ্ঠতীতি
নৃষদ্বুদ্ধিস্তাং রিঙ্গিঃ রিঙ্গণং গতিং রাত্তি দদাতীতি নৃষদ্রিঙ্গিরাম্ । 'বা
চ্ছন্দসি' ইত্যমি পূৰ্ব্বরূপত্বাভাবঃ । তদ্বর্গঃ ; ইমঃ শরণং ব্রজাম^২ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ পঞ্চমস্কন্ধে

সপ্তমোহধ্যায়ঃ ॥ ৭ ॥

अष्टमोऽध्यायः

अष्टमे भुजतो विष्णुं तस्य कर्मास्तुरायतः ।

एग^२रक्षाप्रसक्तस्य जातमेग^२मयीर्याते ॥ (१)

रूपयापि कृतः सङ्गः पतनायैव-योगिनः ।

इति प्रदर्शयन्नाह भरतश्चैगणपोषणम् ॥ (२)

१ । नैयमिकं नित्यनैमित्तिक-विधिप्राप्तमावशकमर्थप्राप्तुं मूत्रोत्सर्गादि, कृतमभिषेकादिकं येन ; ब्रह्माक्षरं प्रणवं जपन्, उदकास्ते नञ्चास्तौरे ॥

२ । जलाशयाभ्यासं नद्याः समीपम् ॥

३ । पेपीयमानेऽत्यासक्त्या पीयमाने सति, तावदेव तत्क्षणमेवाविदुरेण सन्निधौ, मृगपत्तेः सिंहश्रोत्रादौ महान्नाद उदकात् ॥

४ । प्रकृत्या स्वभावत एव विक्रवा व्याकुला, सूतरान्तु हरिभयश्चाभिवेशेन व्याग्रं व्याकुलं हृदयं यश्चाः ; पारिप्लवदृष्टिः परिप्लवनेत्रा ; न गता त्वा तूड् यश्चाः ; उच्छक्राम नदीमुल्लङ्घितवती ॥

५ । अस्तुर्बद्ध्या गर्भिण्या उरुभयेन स्थानाच्चलितो योनेर्निर्गतः सन् श्रोतसि प्रवाहे निपतितः ॥

६ । तत्प्रसवो गर्भपातः, उत्सर्पणमुल्लङ्घनम्, भयङ्क, — एतैः खेदेनातुरा पीडिता ; दर्यां गिरिगुहायां हरिणवधुर्निपपात, अथानन्तरं मृता च ॥

७ । एगकृगकं हरिणबालकम्, अपविद्धं बद्धुभिस्युक्तम् । इत्येतैः कृगक^२त्वादिहेतुभिर्धामुकम्पा, त्रयानयत् ॥

८ । कृतो निजः स्वयं इत्याभिमानो येन । पोषणं तृणादिना, पालनं वृकादिभ्यो रक्षणम्, लालनं चुषनादिना, प्रीणनं कञ्जुनादिना,

एतैर्वदन्नुष्यानमासक्तिस्तुनैवाङ्गनो नियमाः स्नानादयः, यमा अहिंसादयस्तु-
सहिता ईश्वरपरिचर्यादयश्च प्रत्यहमेकैकशो विद्युज्यामानाः सन्तः, कति-
पयेनाहर्गणेन सर्व उंसन्ना बभूवुः ॥

९। आसक्तिः प्रपण्यति—‘अहो’ इत्यादिना ‘इति कृतानुषङ्गः’
इत्येतत्पर्याप्तुनेन । ईश्वररथचरणः—कालचक्रम्, तस्य परिभ्रमणवेगेन
स्वर्गणादिभ्यो विलङ्घितः । ‘मा’ इति माङ्ग शरणं प्रापितो मामेव
मातापित्रादिवृक्षोपेयाय प्राप्तः । यौथिकान् युथसज्जातिनः ; अनस्युना
एतन्निमित्तं मम स्वार्थो भ्रष्टतीति दोषदृष्टिमकुर्वता ॥

१०। तदेवाह—नूनं हीति ॥

११। इत्येवं कृतोऽनुषङ्ग आसक्तिर्धेन ; मृगजहना^१ मृगापत्येन
सह स्नेहेनानुबद्धं हृदयं येन ॥

१२। स्नेहानुबद्धमेव प्रपण्यति—‘कूशकुसुम’-इत्यादिना ‘स्वधयति’
इत्युत्पन्नं । शालावृकाः—श्वानः । यदा भयं शङ्कमानो भवति, तदा तेन
सह वनं समाविशति ॥

१३। अतिशयितः प्रणयतिरो यश्च, तद्गदयं यश्च सः ॥

१४। क्रियायां देवपूजादिलक्ष्णायाम्, वर्षपतिर्भरतः, प्रकृतिस्त्वेन
स्वस्तेन^२, स्तां भूयां ॥

१५। अग्रादादर्शने सकरुणं यथा भवति ‘एवमनुशोचन्’ इति ‘होवाच’
इत्यनुयः । अतिवर्षेणातोऽनुक्येन ; हरिणकुण्ठकविरहेण विह्वले हृदये
सन्तापो यश्च ; कश्मलं मोहं प्रापितः सन् ॥

१६। ‘अपि’ इति संभावनायाम्, ‘वत’ इत्यनुकम्पायाम्, ‘अहो’
इति खेदे । शर्षकिरातयोरिव वक्ष्यन्परा क्रूरा च मतिर्थाकृतसूक्तस्य

নির্ভাগ্যশ্চ মম তচ্ছাঠ্যাদিকমগণয়ন্নচিস্তয়ন্নাগমিস্মৃতি কিম্? অপরাধা-
চিস্তনে হেতুঃ—আত্মপ্রত্যয়েন স্বচিন্ত্তশুদ্ধ্যা কৃতবিশ্বাসঃ সন্ সৃজনো যথা
ন গণয়তি, তদ্বৎ ॥

১৭। শম্পাণি—কোমলতৃণানি ॥

১৮। নৈকচরো যুথচরঃ শূকরাদিঃ; যদ্বা, এক এব চরতি যঃ
ক্রুরস্বভাবৌ ব্যাঘ্রাদিনর্ন ভক্ষয়তি কিম্? ॥

১৯। সকললোকশ্চ ক্ষেমো যস্মাৎ স উদয়ো যশ্চ; বেদত্রয়ী
আত্মা স্বরূপং যশ্চ; স সূর্য্যো নিম্নোচত্যস্তং যাতি। মৃগবধ্বা ত্বাসো
নিক্ষেপভূতঃ ॥

২০। হরিণ এব রাজকুমার আগত্য মামপিস্বিং সূখয়তি সূখয়ি-
ষ্যতীত্যর্থঃ। কিং কুর্ক্বন্? বিবধৈ রুচিরৈর্দর্শনীয়ৈর্নিজৈর্মৃগদারকবিনোদৈঃ
স্বীয়ানাং খেদমপনুদন্ ॥

২১। সম্ভবতি চৈতদিত্যাহ—ক্ষেলিকায়াং ক্রীড়ায়াং মৃষা যঃ
সমাধিস্তেনামীলিতে দৃশৌ যেন তং মাং প্রেমসংরস্তেণ প্রণয়কোপেন
পৃষজ্জলবিন্দুস্তদ্বদপরুষেণ মৃদুনা বিষাণাগ্রেণ লুঠতি সংঘটয়তি ॥

২২। আসাদিতং হবির্ষস্মিন্ তস্মিন্ বর্হিষি দর্ভে দস্তাকর্ষণাদিনা
চাপলেন দূষিতে সতি। দূষিত্বৈতি পাঠে বর্হিষি বিষয়ে দূষণং কৃত্বৈত্যর্থঃ।
ময়াধিক্ষিপ্তঃ সন্ তৎক্ষণমেবোপরতক্রীড়ো নিশ্চল আস্তে ॥

২৩। ইতি বহুধা প্রলপ্যোথায় বহির্নির্গত্য তৎখুরখাতভূভাগোপলম্ব-
সম্ভাস্তহৃদয় আহ—কিং বেতি। অরে অহো, অনয়া ক্ষিত্যা কিং বা
তপ আচরিতম্? তপস্বিত্যা সভাগ্যায়া, যদ্ যস্মাদিয়ং সবিনয়শ্চ কৃষ্ণ-
সারতনয়শ্চ তনুতরাঃ সূভগাশ্চ শিবতমাশ্চাখরাশ্চ খুরা যেষু তেষাং পদানাং
তত্র তত্রাক্তিতানাং পঙক্তিভির্দ্রবিণং মৃগস্তেন বিরহিতশ্রাতএবাতুরশ্চ

দুঃখিতস্ত মম দ্রবিণমার্গং সূচয়ন্তী সতী স্বাত্মানঞ্চ তাভিঃ কৃতমণ্ডনং
 বিজানাং দেবযজনং যজ্ঞভূমিং কৰোতি । ‘যস্মিন্ দেশে মৃগঃ কৃষ্ণস্তস্মিন্
 ধৰ্ম্মান্ নিবোধত’ ইতি স্মৃতেঃ ॥

২৪ । তাবদ্ভূতৈ চন্দ্রে মৃগঃ দৃষ্ট্বা স্বমৃগত্বং সম্ভাবয়ন্নাহ—অপি-
 স্ত্বিদতি ॥

২৫ । চন্দ্ররশ্মিস্পর্শস্বত্বং প্রাপ্যাহ—কিং বেতি সম্ভাবনায়াম্ । আত্মজ-
 বিশ্লেষণে জরস্তাপঃ, স এব দবদহনস্তস্ত জ্বালাভিরুপতপ্যমানা হৃদয়রূপা
 স্থলনলিনী যশ্চ । জলস্বং পদ্মং তাপং সোঢ়ুং ক্ষমমিতি স্থলগ্রহণম্ ।
 উপস্মতোহনুগতো মৃগীতনয়ো যেন তং মাং চন্দ্রঃ স্বধয়তি^১ শান্তিঃ
 গময়তি । কৈঃ ? শিশিরঞ্চ তচ্ছান্তঞ্চ ময়ানুরাগেণ গুণিতঞ্চাবর্তিতং পুনঃ
 পুনঃ শব্দদ্বয়দনসলিলং তদেবামৃতময়া গভস্তয়ন্তৈঃ । লোকে হি মন্ত্র-
 বাদিনো বদনসলিলৈস্তাপং শময়ন্তীতি প্রসিদ্ধম্ । উপস্মত্য মৃগীতনয় ইতি
 পার্ঠে মনোরথাস্তরমেতৎ । উপস্মত্য প্রাপ্তো মৃগীতনয়ঃ কিংবা মাং
 স্বধয়িস্যতীতি । শেষং সমানম্ ॥

২৬ । মৃগদারকবদাভাসমানেন ভগবদারাদনলক্ষণাৎ কৰ্ম্মণশ্চ বি-
 ভ্রংশিতঃ । প্রারন্ধকৰ্ম্মত্বে হেতুঃ—কথমিতরথেনি । সাক্ষাৎ স্বপুল্ৰবৎ
 কথমাসঙ্কঃ শ্রাৎ ? পূৰ্ব্বং পরিত্যক্তা তুস্ত্যজা ঔরসা যেন । অন্তরায়েণ
 বিহতং যোগারস্তগং যশ্চ, আত্মানমবিগণয়ত আত্মচিন্তামকুৰ্ব্বতস্তাবদেব
 তীব্রবেগঃ কালো মৃত্যুসময়শ্চাপদ্বত ॥

২৭ । লোকং দেহং মৃগেণ সহিতং বিস্বজ্য প্রাকৃত ইব মৃগশরীর-
 মবাণ । কথন্তুতঃ ? কলেবরং মৃতমনু ন মৃত্য ন বিনষ্টা পূৰ্ব্বজন্মানুস্মৃতিৰ্শ্য ॥

২৮ । আহ স্বচিত্তে^২ ॥

২৯। অহো কষ্টম্, ধীরানাং মার্গাদ্ ভ্রষ্টোহহম্। ভ্রংশমেবাহ—
যদ্যতো বিমুক্তাঃ সমস্তাঃ সঙ্গা যেন, বিবিক্তং পুণ্যারণ্যং শরণং যশ্চ,
আত্মবতো ধীরশ্চ মম মনঃ সর্কেষাং ভূতানামাশ্মনি বাসুদেবে সমাবেশিতং
সমাহিতঞ্চ নিশ্চলং সৎ আরাদ্দুরাদেব সূত্রাব গলিতং নিঃসৃতম্। কেন
সমাবেশিতম্? তস্মানুশ্রবণাদিষ্টিভিযোগেনাভিনিবেশেনাশূচ্যাঃ সকলা যামা
যস্মিন্শ্বেন কালেন ॥

৩০। নিগূঢ়োহনাবিক্ততো নির্বেদো যেন। শালবৃক্ষোপলক্ষিতং
গ্রামম্। কালঞ্জরাদ যত্র হরিণো জাতস্তস্মাৎ পর্কতাৎ ॥

৩১। আত্মৈব সহচরো যশ্চ, একাকী। প্রতীক্ষণশ্চৈব প্রপঞ্চঃ—
মৃগত্বনিমিত্তেতি। তীর্থোদকেন ক্লিন্নমার্দ্রমদ্বৈদকস্বমিত্যর্থঃ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ পঞ্চমস্কন্ধে

অষ্টমোহধ্যায়ঃ ॥ ৮ ॥

নবমোহধ্যায়ঃ

নবমে জড়বিপ্রভে তশ্চ রাগাচ্চভাবতঃ।

ভদ্রকালীপশুভেহপি নির্বিকারত্বমীর্ষ্যতে ॥ (১)

পিতুঃ প্রাপ্তাশ্চবিজ্ঞানো ভরতো মৃগতাং গতঃ।

প্রারন্ধকর্মবেগেণ তদন্তে জড়বিপ্রতাম্ ॥ (২)

১। আঙ্গিরসগোত্রজাতানাং প্রবরশ্চ শ্রেষ্ঠশ্চ শমাদিবুক্তশ্চ। ত্যাগোহ-
ত্রাতিথ্যাদিভ্যোহন্নদানাদি, বিঘ্না কর্মবিঘ্না, আত্মজ্ঞানং দেহাদিব্যাতিরিক্ত-
ভোক্ত্রাশ্চজ্ঞানম্, আনন্দো ধর্মসম্পত্তিজঃ, আত্মনা সদৃশাঃ শ্রুতাদয়ো গুণা

ষেবাং তে সমানোদরা নব পুত্রা বভূবুঃ। যবীয়শ্চাং কনিষ্ঠায়াক্ষ মিথুনং
স্ত্রীপুরুষযুগ্মং ॥

২। উৎসৃষ্টং মৃগশরীরং যেন তম্ ; 'শুচীনাং শ্রীমতাং গেহে যোগ-
ভ্রষ্টোহভিজায়তে' ইতি স্মৃতেঃ ॥

৩। তত্রাপি চাত্তসঙ্গাদাঅনো ভ্রংশমাশঙ্কমানশ্চাত্তানমুন্নতাডিক্রপেণ
দর্শয়ামাসেত্যন্বয়ঃ। কিং কুর্কন্ ? কস্ম্যবন্ধবিক্ষংসনং শ্রবণং স্মরণম্,
শুণানাং বিবরণং কথনঞ্চ যশ্চ, তদ্ভগবতশ্চরণারবিন্দযুগলং মনসা
বিশেষেণ ধারয়ন্। প্রতিঘাতশঙ্কায়াং হেতুঃ—অনুস্মৃতা স্বীয়পূর্বজন্মনামা-
বলিঃ পরম্পরা যেন সঃ ॥

৪। পুত্রেন্নেহেহনুবন্ধং মনো যশ্চ, জড়শ্চ গার্হস্থ্যানধিকারাং সমাবর্ত-
নাত্তান্ সংস্কারান্ বিদধানস্তমুপনীয়, উপনীতশ্চ পুনঃ শৌচাদীংস্তস্তানভি-
প্রেতানপি শিক্ষিতবান্। তত্র হেতুঃ—অনুশিষ্টেন হি ভাব্যং পিতুঃ
সকাশাং পুত্রোংগেতি ॥

৫। সোহপি চ পিতুঃ শিক্ষানির্বন্ধনিবৃত্তয়েহসশ্রৌচীনমসমীচীনমিব
করোতি স্ম। উপাকরণ-বেদব্রতানন্তরং শ্রাবণাদিমাসেষু বেদানধ্যাপ-
য়িষ্মন্নাদৌ তাবদব্যাহ্রতিভিঃ সহ প্রণবশিরঃসহিতাং ত্রিপদীং চৈত্রাদিচতুরো
মাসানধীয়ানমপ্যসমবেতরূপং যথা ভবত্যেবং গ্রাহয়ামাস, তাবতাপি
কালেন স্বরানুপূর্বক্যা বিষুক্তং ব্যাহ্রত্যাডি তশ্চ নাধিগতমিত্যর্থঃ ॥

৬। আত্মভূতে স্বতনুজেহনুরাগেণাবেশিতং চিন্তং যেন। শৌচাদীনি
যাত্তোপকুর্কাণকশ্চ সাবধিবন্ধচর্য্যবতঃ কস্মাণি, তানি তেনানভিযুক্তাশ্চ-
নাদৃতাশ্চপি তং পুত্রং প্রত্যনুশাস্ত্রাপ্যপ্রাপ্তপুত্রপাণ্ডিত্যমনোরথঃ স্বয়ং
কালেনোপসংহ্রতো মৃত ইত্যর্থঃ। অনুশাসননির্বন্ধে পুনস্তমেব হেতুমাহ—
অনুশিষ্টেন ভাব্যমিত্যসন্নযোগ্য আগ্রহো যশ্চ ॥

१। सपत्न्यै समर्प्या ; अनुसंस्थानुमरणेन ; अनुसंस्थायामिति सप्तम्यन्त-
पाठैहप्ययमेवार्थः ॥

८। गृवृत्सन्निवर्तितुमैच्छन्, निवृत्ता इत्यर्थः ॥

९। यदाभिभाष्यमाणस्तदा तदग्नुरूपाणि प्रभाषते । मूल्यमन्तरेण
बलाद् यत् कर्म कार्याते, सा विष्टिः, वेतनं मूल्यम् । विष्ट्यादिभिरुपसादित-
मन्नमभावहरति परं तुङ्क्ते केवलम्, न त्विन्द्रियप्रीतये । अत्र हेतु-
द्वयमाह—नित्यं सदा निवृत्तं निमित्तं यस्यां स उपपादकशूत्रः स्वसिद्धोह-
द्विव्याजकशूत्रो विभुक्तः केवलो योहनुभवः स एवानन्दरूपः स्वात्मा, तस्य
लाभ एवसुतोहमिति ज्ञानम्, तस्याधिगमः प्राप्तिरस्ति यश्च । हृन्द्धानि
सम्मानावमानादीनि, तद्वेतुकयोः सुखदुःखयोरकृतदेहाभिमानः, तस्यां
नेन्द्रियप्रीतिनिमित्तमभावहरतीत्यर्थः ॥

१०। अतएव शीतोष्णदिषनावृताङ्गो विचारेत्यन्वयः । कौदृशः ?
पीनः पुष्टः, संगहननाङ्गः संगह्यन्ते निविडीभवन्त्याङ्गानि यश्च, कर्तिनावयव
इत्यर्थः । सुगुणसंबेशनं भूमिशयनम्, अनुन्नर्दनं मर्दनाभावः, अमज्जनं
ज्ञान्यभावः, तैर्धद्रजस्तनाप्रकटं ब्रह्मवर्चसं ब्राह्मं तेजो यश्च ; यथा
महामणिरनभिव्यक्ततेजा भवति । कुंसितेन पटेनावृता कर्टिश्च,
उरुमसिनातिमलिनैः, तद्वत्सुं ये न जानन्ति तैर्जनैरवमतः सन् ॥

११। यदा तु परेभ्यः कर्ममूल्येनाहारमपेक्षमाणो भवति, तदा
केदारकर्मणि शालिक्षेत्रे कर्दमविलोडनादावाहारप्रलोभनेन नियुक्तः
सन् करोति, किञ्च कर्दमश्च प्रक्षेपे क्षेत्रं समं भवेदिति उद्धरणे
विषमं श्रादित्यादि न वेद । ब्राह्मिर्दत्तान् कणादीनप्यमृतवद्भुङ्क्ते ।
कणाशृण्वतगुलाः, पिण्याकं तैलयन्त्रोद्धतं तिलकिट्टं फलीकरणं तुषाः,
कुन्नाषाः कीर्तदष्टा माषाः, स्थाली-पूरीषः स्थालीलग्नं दण्डानम् ॥

तस्य रागादिराहित्यमलौल्यैः प्रवर्तितम् ।

अथाञ्छरितं प्राह चित्रं मृत्यावसन्नम् ॥ (१)

१२ । वृषलपतिः शुद्रसामन्तशेचोरराजः, आलभत^१ आलक्षुं प्रवृत्तः ॥

१३ । दैवाद्वन्द्वनविमुक्तस्य पशोः । तमसा व्याप्त्यां निशि, तत्रापि निशीथसमयेऽर्द्धरात्रावसरे, आकस्मिको दैवनिर्मितो विधिः प्रकारस्तेन, वीरासनेनोर्द्धावस्थानेन ॥

१४ । अवमृशु—ज्जात्रा ॥

१५ । पण्यशेचोराः, अहतेन नूतनेनोपस्कृतमलङ्कृतम्, वैशससंस्थया हिंसाविधानेन, गीतादिघोषेण च सह भद्रकाल्याश्चण्डिकायाः पुरतः समीपेहधोवदनं कारयित्वापवेशयामासुः ॥

१६ । वृषलराजस्य पतिः पुरोहितत्वेन वर्तमानशेचोरसुदभिमन्त्रितं भद्रकालीमन्त्राभिमन्त्रितम् ॥

१७ । धनमद एव रजस्तेनोऽसिद्धं त्यक्तमर्ष्यादं मनो येषाम् । भगवत्कलायुक्तं धीराणां ब्राह्मणानां कुलं तुच्छीकृत्य यथेच्छं वर्तमानानां यं कर्म, तदुपलभ्य देव्याच्छाट, प्रतिमां त्याज्या बहिर्निर्गता । कथञ्चूत-मालभनम् ? सूनायामप्यापत्काले अनुज्जातायामपि^२ हिंसायामननुज्जातम् । भद्रकालीत्यन्तं गच्छम् ॥

१८ । अमर्षोऽपराधासहनं रोषश्च वपुषो दाहनं तयोरावेशः, तस्य रभसेन वेगेन बिलसित उतञ्जितो क्रुकुटिलक्षणे विटपः शाखा, कुटिला दंष्ट्राश्चारुणानीक्षणानि च, तेयामाटोपः सन्नमस्तेनातिभयानकं वदनं यस्याः ; ईदं जगद्भक्तमुद्यतेव, महान्तमट्टहासं सनादं हासम्, ततः स्थानाद्गुपत्या, विवृक्णानि छिन्नानि शीर्षाणि येषाम्, गणेन परिवारेण सह, शिरांश्चेव कन्दुकानि, तेषां लीलया चिक्रीड च ॥

१९ । ननु कथं देव्याराधकानामेव विपरीतं फलम् ? तत्राह—
एवमेवेति । महत्स्वभिचाररूपोऽतिक्रमोऽपराधः ॥

२० । नवसंज्ञावितमिदमेव यन्मरणेऽप्यव्याकुलत्वम्, मारकेषु च
क्रोधाभाव इत्यादि ; तत्राह—न वेति । विमुक्तो देहात्त्वाभावलक्षणः
सूदृष्टो हृदयग्रन्थिर्घेः, सर्वसङ्गानां सुहृद आश्रानश्च ये तेषाम् । न च
तेषां देहात्त्वाभिमानसद्भावेऽपि मरणादिभयमस्तीत्याह—साक्षाद्भगवता-
भित्तो रक्ष्यमाणानाम् । केन ? अनिमिषः कालः, स एवारिश्चक्रम्,
तेन वरायुधेन । तैस्तैर्भावैश्चात्तुर्धामितया प्रवर्तयामातेर्भद्रकाल्यादिरूपैः,
न कुतश्चिदपि भयं यस्मिन्, भागवतानां भगवदुपासकानां परमहंसानाम् ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायां पञ्चमस्कन्धे

नवमोऽध्यायः ॥ २ ॥

दशमोऽध्यायः

दशमे क्षिपता राज्ञा शिविकां स्वां बहन् मुनिः ।

सुदुर्खादानुवादेन विज्जायाञ्च प्रसादितः ॥ (१)

एवञ्चूताविकारित्वमज्जसर्कज्जयोः समम् ।

इति सर्कज्जतासिद्धौ रहुगणकथेरणम् ॥ (२)

१ । रहुगणो नाम सिन्धुसौवीरदेशे राजा तद्विज्जायाः कपिलाश्रमं
यदा गच्छति स्म, तदा यद्वृद्धं तदाह—अथेति । ईक्षुमत्या नृणांस्तीरे
तेषां शिविकावाहकानां कुलञ्च नाथेन । एष गौरिव खर ईव च भारं
बोद्धुं समर्थ इति धिया पूर्वं ये केचन विष्ट्या बलाद् गृहीतास्तैः सह
प्रसन्नं बलाद् गृहीतः सन्नतदर्होऽपि स महानुभावः शिविकामुवाहेत्यहः ॥

২। হিংসাপরিহারার্থমিষুমাত্রপ্রদেশাবলোকশ্রানু পশ্চাদ্ বা গতিস্তশ্রা
হেতুভূতয়াঃ পুরুষাণাং গতির্ন সম্যাগাহিতৈকরূপা নাভূৎ ॥

৩। সোপালম্ভম্—সাক্ষেপম্ । সামদানভেদদণ্ডেষুপায়েষু চতুর্থা-
চ্ছঙ্কিতচিত্তাঃ ॥

৪। ভবন্নিয়মানুপথাস্তদাজ্ঞানুবর্তিনঃ, ন পারয়ামো ন শকুমঃ ॥

৫। রূপণানাং বচো নিশম্য, সাংসর্গিকঃ সংসর্গনিমিত্ত একশ্রাপি
দোষঃ সর্বেষামেব ভবিতুমর্হতীতি নিশ্চিত্য রহুগণ আহেত্যন্বয়ঃ ।
কথন্তুতঃ ? উপাসিতা বুদ্ধা যেন, সোহপি স্বভাবেন বলাৎ পরবশঃ কৃতঃ
সন্ । কথন্তুতং প্রত্যাহ ? ন বিস্পষ্টং ব্রহ্মতেজো যস্মিন্, ভস্মনাচ্ছন্ন-
মগ্নিমিব স্থিতম্ ॥

৬। ভ্রাতরিতি সম্বোধনমাক্ষেপাভিপ্রায়ম্ । ব্যক্তং নিশ্চিতমুরু
অধিকং পরিশ্রান্তোহসীত্যাদীনি বিপরীতার্থানি ষড়্ভাক্যানি । উহিবান্
প্রাপিতবান্, তত্রাপি সূচিরম্, জরসা চ বৃদ্ধত্বেন, সংঘটিনঃ সহচরা বহু যথা
ভবত্যেবং বিপ্রলক্কোহপি বক্রোক্ত্যোপহসিতোহপি তুষ্টীমুবাহেত্যন্বয়ঃ ।
তুষ্টীভাবে হেতুঃ—অবিদ্যা রচিতা দ্রব্যাদয়ো যস্মিন্শুস্মিন্ স্ব-চরম-
কলেবরেহনধ্যারোপিতো মিথ্যাপ্রত্যয়ো যেন । তত্র দ্রব্যানি মহাত্তানি,
গুণা ইন্দ্রিয়ানি, কৰ্ম্মাণি পুণ্যপাপানি, আশয়োহন্তঃকরণম্, যতো ব্রহ্মভূতঃ ॥

৭। মামনাদৃতা ভর্তুঃ স্বামিনো মম শাসনমাজ্ঞামতিক্রামসি ।
চিকিৎসাং শাস্তিম্, দণ্ডপার্ণির্ঘমো যথা জনসমূহশ্চ শাস্তিং করোতি, তথা
স্বাং প্রকৃতিমপ্রমত্তাম্ ॥

৮। অবদ্বমনন্বিতম্, নরদেবোহহমিত্যাভিমানো যশ্চ তম্, অহুবিদ্বেন
সংগুণিতেন তিরস্কৃতোহশেষঃ সম্পূর্ণো ভগবতঃ প্রিয়ো নিকেত আশ্রয়ো
যেন তম্ ; ষ্ঠা, অশেষাণাং ভগবৎপ্রিয়াণাং নিকেতঃ । সর্বেষাং ভূতানাং
সুদৃচ্ছ আত্মা চ, যোগেশ্বর্যাণাং চর্যা জড়াদিবদাচরণম্, তশ্চাং নাত্যন্তঃ

व्युत्पन्ना परिमिता मतिर्यश्च तम् । अयमानो हसन्निवेति मुखप्रसन्ति-
र्दोत्याते । विगतस्मयो गतगर्कः ॥

९ । तत्र बक्रोक्त्या यदुक्तं 'द्वं न श्रांतः, न च दीर्घमध्वानमागतः'
इति, तत्रोक्तं त्रमाह—द्वया यदुदितं श्रमादि नास्तीति तद्व्यक्तं स्फुटं तथैव ।
अविप्रलक्षं विप्रलक्षो न भवति । तदेवाह—हे वीर ! यदि भारो
नाम कश्चित् श्रांतं, स च भर्तुर्वोदुर्देहश्च यदि श्रांतं, स च मे यदि प्रसक्तः
श्रांतं, तर्हीदानीं भाराभावादविप्रलक्षः श्रांतं । न ह्येतदस्ति, भारश्च वोदु-
श्चानिरूप्यत्वात्, मम च तत्सम्बन्धाभावात् । तथा गन्तव्यगम्यं प्राप्यमध्वा
वा यदि श्रांतं । अद्वेति पार्थे साक्षात् परमार्थतः, तच्च मे यदि श्रादित्यादि
योज्यम् । यच्छोक्तम्—'नातिपीवा' इति, तत्राह—चैतच्छुद्धिश्च द्वं पीवेति
प्रवादो विदां विद्वेषां न भवति, किञ्च मूर्खाणाम् । यतोहयं प्रवादो
राशौ भूतसंज्ञे देहे, न ह्यस्मिन्नि ; देह एव पीनः, नाहमित्यर्थः ॥

१० । एतत् प्रपञ्चयति—शैल्यामिति । कलिः कलहः, अहङ्कारेण
मदश्च, देहेन सह तदभिमानेन जातश्च हि भवति, मम तु निरभिमानश्च न
सन्ति ; यद्वा, देहे जाते यो जातस्तथैव तानि, मम तु तत्र न जातश्च न
सन्तीति ॥

११ । यच्छोक्तम्—'जीवन्मृतोहसि' इति, तत्राप्याह—जीवन्मृतत्वं न
केवलं मम, किञ्च विकृतश्च सर्कशापि परिणामिनो दृष्टम् । यद्व्यस्माद्-
विकृतं प्रतिक्षणमाद्यस्तवत् । यदुक्तम्—'भर्तुः शासनमतिचरसि' इति, तत्राह
—स्वर्ग स्वाम्यर्ग तयोर्भावः सत्ता । हे ईड्य ! यत्र पक्षे ऋवो यदि
विहितः, यदि व्यवस्थितः श्रादित्यर्थः, तर्हि विधिर्नियोगः ; कृत्यं कर्म,
तयोर्योगो ऋव उच्यते, उचितो भवति । 'उच समवाये' इति धातुः ।
यदि तु तव राज्यभ्रंशो मम च राज्यं श्रांतदा सर्कमेतद्विपरौतं
श्रादित्यर्थः ॥

১২। ননু যাবদ্রাজাহং তাবত্তব স্বামী ভবাম্যেবেতি চেৎ, তত্রাহ—
বিশেষো রাজভৃত্যাদিভেদঃ, তদ্বুদ্ধেবিবরমবকাশং ব্যবহারাদত্ত্বন্ন পশ্চাম।
মনাক্ চ জ্বদপি। অথাপি তবায়মভিমানশেচত্রাহি ক্রুহি, কিং তব কর-
বামেতি ॥

১৩। যদুক্তম্—‘প্রমত্তশ্চ চ তে চিকিৎসাং করোমি, যথা স্বাং
প্রকৃতিং ভজিষ্যমে’ ইতি ; তত্রাহ—উন্নতাদিবদ্বর্তমানশ্চ বস্তুতঃ স্বসংস্থাং
ব্রহ্মভাবং গতশ্চ ভবতা ক্লুতেন চিকিৎসিতেন দণ্ডেন শিক্ষিতেন বা
কিয়ানর্থঃ ? মুক্তশ্চার্থানর্থয়োরসম্ভবাৎ। যদি পুনরহং ন মুক্তঃ, কিন্তু
প্রমত্তঃ স্তরু এব, তথাপি মম শিক্ষাদিকং পিষ্টপেষণবদ্ব্যর্থমিত্যর্থঃ ; ন
হি জড়স্বভাবঃ শিক্ষয়াপি পটুকর্তুং শক্যতে ॥

১৪। ইত্যনুবাদরূপয়া পরিভাষয়া ভাষণেন তং প্রত্যুক্তরং দস্থা,
উপরতমনাস্ত্যে দেহাত্মস্বৈ নিমিত্তমবিষ্ঠা যশ্চ, আরক্কফলং কস্ম্ম ক্ষপয়ন্ ॥

১৫। হে পাণ্ডবেয় ! সম্যগ্ যা শ্রদ্ধা তয়েব তত্ত্বজিজ্ঞাসায়াং
প্রাপ্তোহধিকারো যেন। যথা ‘দর্শপৌর্ণমাসাধিকৃতশ্চৈব গোদোহনেন পশু-
কামশ্রাপঃ প্রণয়েৎ’ ইতি গুণফলসম্বন্ধেহপ্যাধিকারঃ, এবং সাত্ত্বিকশ্রদ্ধায়া-
মধিকৃতশ্চৈব কাৎস্ন্যেনাশ্রামধিকার ইত্যর্থঃ। বহুযোগগ্রন্থসম্মতং দ্বিজশ্চ
তদ্বচঃ শ্রদ্ধা বিগতো নৃপদেবোহধিরাজ ইতি স্মরো গর্বো যশ্চ ॥

১৬। দ্বিজানাং মধ্যে কতমঃ, যতঃ সূত্রমুপবীতং বিভর্ষি ? যদ্বা,
দত্তাত্রেয়াদীনাং মধ্যে কতমোহবধূতঃ ? ইহাপি কস্মাদ্ধেতোঃ প্রাপ্তঃ ?
নোহস্মাকং ক্ষেমায় চেৎ প্রাপ্তঃ, তর্হি শুকঃ কপিলো মুনির্ন ভবসি কিম্ ?
উতেতি বিতর্কে ॥

১৭। কিমনয়া চিন্তয়া, শিবিকাং তাবদ্বহামীতি চেৎ, অত আহ—
নাইমিতি। বিত্তপঃ—কুবেরঃ ॥

১৮। যস্মাদ্ভূশং শঙ্কে, তত্তস্মাৎ কল্পমিত্যাদি-প্রশ্নানামুক্তরং ক্রহি। নিগূঢ়ং পিহিতং বিজ্ঞানরূপং বীৰ্য্যং প্রভাবো যেন। অপারঃ—অনন্ত-মহিমা। তত্র হেতুঃ—নো মনসাপি ভেত্তুং ন ক্ষমং ন শক্যম্। কিং ভেত্তুমিত্যপেক্ষায়ামাহ—তে বচাংসীতি। যদ্বা, মনসা যুক্তাঃ স্মৃক্ষদৃষ্টয়ো-হপি ভেত্তুং ন ক্ষমন্তে, ন শক্লুবন্তীত্যর্থঃ ॥

১৯। স্বস্ত জ্ঞানার্থিতাং দর্শয়তি—অহঙ্কেতি। ইহ সংসারে যদরণং শরণং তৎ কিমিতি প্রষ্টুং প্রবৃত্তোহস্মি। জ্ঞানশক্ত্যাবতীর্ণং কপিলম্ ॥

২০। স এব ভবান্ কিংস্বিদেবং বিচরতি? গৃহাবিষ্টঃ কথং বিচক্ষীভ পশ্যেৎ?

২১। এবং তৎস্বরূপং পৃষ্ট্বা তদুক্তান্মুক্তরাগ্যাঙ্কিপতি। তত্র যদুক্তম্—‘মম শ্রমো নাস্তি’ ইতি, তত্রাহ—দৃষ্ট ইতি। আত্মনো মে, অনুমত্তে-হনুমিমে। অনুমানঞ্চৈবম্—ভবান্ ভারবহনাদিনা শ্রান্তঃ, কর্তৃত্বাৎ। যঃ কর্তা স শ্রাম্যতি, যথাহং যুদ্ধাদিকর্তেতি। নরিদং ব্যবহারমাত্রম্, ন তু সত্যম্। যদুক্তম্—‘ব্যবহারতোহগ্রন পশ্যামি’ ইতি, তত্রাহ—যথেতি। ব্যবহারমার্গঃ প্রপঞ্চঃ সমূলঃ সপ্রমাণক এব ইষ্টঃ, যথা যথাবৎ; অসতা ঘটাদিনোদকানয়নাদেবভাবাৎ। এবং প্রয়োগঃ—প্রপঞ্চঃ সত্যোহর্থক্রিয়াকারিত্বাৎ। যঃ পুনরসত্যে নাসাবর্থক্রিয়াকারী, যথা মিথ্যা ঘটাদিরিতি ॥

২২। যদুক্তম্—‘উপাধিধর্মাঃ স্থৌল্যাদয়ো মে বস্তুতো ন সন্তি’ ইতি, তত্রৌপাধিকত্বেহপি সত্যত্বং কিং ন স্মাদিত্যাহ—স্থাল্য। অগ্নিতাপাত্তনুধাবর্জিনঃ ক্ষীরস্ত তাপঃ, তস্ত তাপাত্তপুলানাং বহির্ভাগস্ত তাপঃ, ততস্তদগর্ভস্ত চ রন্ধিঃ পাকঃ, ন চাত্র কিঞ্চিন্মিথ্যা। এবং দেহাদিভিঃ সন্নিকর্ষাৎ সম্বন্ধাত্ত্রিমিত্তা সংসৃতিঃ পুরুষস্ত ভবতি। অসবঃ প্রাণাঃ, আশয়ো মনঃ, অনুরোধাজুপাধিধর্মানুবৃত্তেঃ, তথা হি নিদাঘাদিনা দেহে তপ্তে ইন্দ্রিয়াণাং তাপঃ, ততঃ প্রাণস্ত, ততো মনস ইত্যেবং যথাযথমুহম্ ॥

২৩। যত্নম্—‘স্বস্বাম্যভাবোহ্ৰবঃ’ ইতি, তত্রাহ—শাস্তেতি ।
 অহ্রবত্বেহপি যদা যো নৃপতিঃ স প্রজানাঃ শাস্তা গোপ্তা চ । যচ্চোক্তম্—
 ‘স্তুক্লাদেঃ শিক্ষা পিষ্টপেষঃ’ ইতি, তত্রাহ—যোহ্চ্যুতশ্চ কিঙ্করঃ, স পিষ্টং
 ন পিনষ্টি, নিষ্ফলং ন করোতি ; স্তুক্লত্বাঘনপগমেহপি শাস্তরীশ্বরশ্চাজ্জা-
 সম্পাদনেনৈব ফলবত্বাৎ^১ । তদাহ—স্বস্বর্শরূপমচ্যুতশ্চারাদনং কুর্ক্বন্
 যস্মাদঘোষণং বিজহাতি ॥

২৪। যস্মাদেবং মম ত্বত্নম্ বিপরীতং প্রতিভাতি, তত্তস্মান্নরদেবাভি-
 মানমদেন তুচ্ছীকৃতান্তিরস্কৃতাঃ সত্তমা ভবাদৃশা যেন, তশ্চ মে মৈত্রীদৃশং
 স্নেহযুক্তাং দৃষ্টিং কুর্ষীষ্ট করোতু ; সতামবজ্ঞারূপং পাপং যয়া তরিষ্যামি ॥

২৫। ননু মমাবজ্ঞাকৃত-বিকারাভাবাৎ কুতঃ পাপম্ ? তত্রাহ—
 নেতি । যত্নপি তব বিক্রিয়া নাস্তি, বিশ্বশ্চ স্নহৃচ্চাসৌ সখা চ তশ্চ, ততঃ
 সর্বত্র সাম্যেন স্বদেহে বিগতাভিমানশ্চ, তথাপি মহতামবমানান্নাদৃশো
 বিনজ্জ্যতি, অদূরাৎ ক্ষিপ্রম্, শূলপাণিরিবাতিসমর্থোহপীত্যর্থঃ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকারঃ পঞ্চমস্কন্ধে

দশমোহধ্যায়ঃ ॥ ১০ ॥

একাদশোহধ্যায়ঃ

একাদশেহথ সংপৃষ্ঠো রহুগণমহীভূতা ।

উপাদিশৎ পরং জ্ঞানং স যোগীতি নিগত্বতে ॥ (১)

১। অকোবিদোহবিদ্বানপি ত্বং কোবিদানাং বাদা উদ্গ্রহণিকাস্ত-
 তুল্যান্ বাদান্ বদন্তথো অতোহত্যন্তং বিজ্ঞাং মধ্যে শ্রেষ্ঠো ন ভবসি ।

कृतः ? हि यस्मात्, यं स्वामिभृत्यादि-लौकिकव्यवहारं त्वं सत्यामात्, एनं श्रयस्तुत्तुविचारेण सह न वदन्ति, किञ्चविचारसुन्दरः^१ वदन्ति, अतो न सत्यः ॥

२ । वैदिकोऽपि कर्मफलव्यवहारो न सत्य इत्याह—तथैवेति । उरवो गार्हा गृहसञ्चिने मेधा यज्ञाः, तेषां वितानो विस्तारः, तद्विषयास्तु विद्यास्तु उर्वधिकं विज्ञृञ्चिन्तेषु विलसितेषु वेदवादेषु तद्ववादो नु निश्चितं न चकास्ति, न प्रकाशते । तथा च श्रुतिः—‘नेह नानास्ति किञ्चन’ इत्यादि । शुद्धो हिंसादिशृङ्खः, साधु रागादिशृङ्खः । प्रायेणेति ईश्वरार्पित-कर्मणां परमार्थफलत्वाभिप्रायेणोक्तम् ॥

३ । ननु श्रुतवेदान्तश्चापि पुंसः कर्मसु प्रवृत्तेः कथमसत्याता ? तत्राह—नेति । साक्षाद्यथावद्वृत्तज्ञानाय वरीयश्चोऽपि वेदान्तवाचस्तु न सम्यागासन् बभूवुः । स्वप्ने वा निरुक्तिस्तथा स्वप्नदृष्टान्तं दृष्टत्वादिहेतुना स्वयमेव हेयत्वेनानुमितं यस्तु न श्रां ॥

४ । एवं प्रपञ्चस्य सत्यात्वं तद्वृत्तं निराकृत्य संसारश्चापि तद्वृत्तां सत्यातां निराकर्तुं तस्य मनोनिमित्ततामाह—यावदित्यादिना यावत्परि-समाप्ति । मनो यावद्दजआदिभिर्गुणैर्निरुक्तं वशीकृतं भवति, ताव-त्तन्मनो निरुक्तं सत् पुरुषस्तु कुशलं धर्ममितरमधर्मः वातनोति । कैः ? चेतोभिर्ज्ञानैर्द्रियैः, आकृतिभिः कर्मेन्द्रियैश्च ॥

५ । ततश्च धर्माधर्मवासनायुक्तं तदेवानेकदेहादिवैचित्र्यं करो-तीत्याह—स इति । पुञ्जमात्रशब्दविशेषणत्वेन, तन्मन इत्यर्थः । वासना-युक्त आञ्चोपाधिदात्वा, अतो विषयैरुपरक्तोऽनुविद्धः, अतो गुण-प्रवाहो गुणैरितस्तु तश्चालामानः, अतएव विकृतः कामादिपरिणामवान्,

षोडशाद्या षोडशकलासु भूतेन्द्रियरूपासु मुख्याः, पृथङ्नामभिः सह पृथग्-
रूपभेदं देव-तिर्यागादिरूपं विभ्रं । अस्तुर्बहिर्द्विभ्रं कृष्टं निरुष्टं त्र्यं
पुनैस्तैरेव देहैर्हेतुभूतैस्तनोति । नामभिरित्यत्र रेफलोपे दीर्घाभाव
आर्षः ॥

७ । फलं तदनु रूपं करोतीत्याह—दुःखं सुखं व्यातिरिक्तं मोहं
तीव्रं दुर्निवारं कालप्राप्तं फलं सर्वतोहृदिवानक्ति सृजति । ननु जडः
कथं सृजति ? तत्राह—सदेहिनमालिङ्ग्य । आलिङ्गने कारणमाह—
मायया रचितोहं सुराद्या जीवोपाधिः । उपाधितामाह—संस्मृतिचक्रे
कूटयति छलयतीति तथा, यथा ग्रामकूटक इति ॥

१ । एवमयं मनो निवह्नः संसारो जीवे फलतीत्याह—तावानिति ।
आविः—प्रकाशमानः । सदा स्फेदज्जस्र साक्ष्या दृश्या भवति । सूक्ष्मसूक्ष्मा
जाग्रद्व्यप्नस्वरूपः । मनसः संसारहेतुत्वमुपसंहरन् मोक्षश्चापि तदेव
कारणमित्याह—तस्मादिति । अदो मनो लिङ्गं कारणम् । गुणत्वं गुणाभि-
मानित्वम्, अगुणत्वं तद्राहित्यम्, तदेव पवमवरणं तस्य ॥

८ । कथमेकमेव विलक्षणयोः कारणम् ? अवस्थाभेदादित्याह—
गुणेति । नैगुणात् निगुणम् ; अथो इति कात्स्न्येन । दृष्टान्तेन स्फुटयति
—यथेति, अगदा तु यत्तस्मै स्वपदं गुण^१-भास्वरूपं महाभूतात्सत्त्वं वा ।
अगद—अगदा ॥

९ । वृत्तीर्दृश्यति—एकादश वृत्तय आसन्, आकृतयः क्रियाकाराः पक्ष,
धियश्च ज्ञानाकाराः पक्ष, अभिमानश्चेति । हे वीरः ! भूमौ विषयान् ॥

१० । विषयानेवाह—गन्नादयः पक्ष ज्ञानेन्द्रियद्वारा धीवृत्तीनां
विषयाः । आकृतिः—रूपम् ; श्रवः—शब्दः, विसर्गादयः पक्ष कर्मेन्द्रियद्वारा
कर्माकारवृत्तीनां विषयाः ; रतिः संसृष्टाः, अर्तिर्गतिः । पुरश्चा^२-भिमान-

विषयत्वप्रकारमाह—एकादशं पुरम् । स्वैक्रियत इति स्वीकरणम् । अयमर्थः—शरीरमभिमानश्च न ज्ञेयतया गङ्गादिविषयः, नापि कार्यतया विसर्गादिवत्, किन्तु ममेति भोगायतनत्वेन स्वैकार्यतया विषय इति । एके तु विवेकिनामेव पुरं ममत्वाभिमानविषयः, न तु मूढानाम्, अतो मूढदृष्ट्या-हमहकारं द्वादशं वृत्तान्तरमाहः, तश्च च पुरमेव शय्यासंज्ञं द्वादशं विषयमाहः । तत्र हि जीवोहहकारेण सह शेते, यतः पुरि शयनात् पुरुष इत्युच्यते ॥

११ । तासां वृत्तीनामवाप्तुरभेदैरानन्त्यामाह—द्रव्याणि विषयाः, स्वभावापरिणामहेतुः, आशयः संस्कारः, कर्म अदृष्टम्, कालः स्फोभकः, एतैर्निमित्त-भूतैः प्रथमं शतशः, ततः सहस्रशः, ततः कोटिशः स्युः, न तु मिथः स्युः, न च स्वतः, किन्तु क्षेत्रज्ञतः परमेधरात् ; तश्च चानन्तशक्तिस्त्वादनन्ताः स्युरित्यर्थः ; यद्वा, तासां मिथ्यात्वमनोच्यते । कोटिशो भवन्त्यन्ताः क्षेत्रज्ञत एव स्युस्तत्सद्वैव सत्तां लभेरन्, न तु मिथः, न च स्वत इति । यद्वा, क्षेत्रज्ञो जीवस्तस्मान्न स्युः, तस्माविकारित्वात् । न मिथः, इतरेतराश्रयत्वापत्तेः ; न च स्वतः, आत्माश्रयत्वापत्तेः । अतो मिथ्याभूता एवेति ॥

१२ । तदेवञ्च श्लोकत्रयेण गुणकर्मभूवद्गं मनो वृत्तौः श्रयत इति यदुक्तम्, तत् प्रपञ्चितम् । अत्रादा तद्वत् श्रयत इति यदुक्तम्, तदेव तद्वमाह—क्षेत्रज्ञ इति । जीवश्च जीवोपाधेरविशुद्धकर्तृमनसो नित्याः प्रवाह-रूपेणाविच्छिन्ना जाग्रत्स्वप्नयोराविर्भूताः पशुति, कापि सुषुप्तौ तिरोभूताः पशुति, अवस्थात्रयसाक्षी क्षेत्रज्ञ आत्मा तद्वमित्यर्थः ॥

१३ । क्षेत्रज्ञो हि द्विविधः—तत्पदार्थो जीवः, तत्पदार्थ ईश्वरश्च । तत्राद्यो निरूपितः, ईदानीं तत्प्राप्यमीश्वरं निरूपयति—क्षेत्रज्ञ आत्मा व्यापी, पुराणो जगत्कारणभूतः, पुरुषः पूर्णः, साक्षादपरोक्षः, स च स्वयं-ज्योतिः, न तु ज्ञानश्च विषयत्वेनाश्रयत्वेन वा परोक्षः ; अजो जन्मादि-

শূন্তঃ, পরেবাং ব্রহ্মাদীনামপীশঃ, নারং জীবসমূহঃ, সোহয়নং যশ্চ নিয়ন্তঃ,
ভগবানৈশ্বর্যাদিষড়্গুণবান্, বাসুদেবঃ সৰ্ব্ভূতানাশ্রয়ঃ । স্বাধীনমায়য়া-
অনি জীবৈহবধীয়মানোহবস্থাপ্যমানঃ, কস্মকর্তরি প্রয়োগঃ, তন্নিয়ন্তৃৎস্বেন
বর্তমান ইত্যর্থঃ ॥

১৪। এতৎ সদৃষ্টান্তমাহ—যথেন্তি । আত্মস্বরূপেণ প্রাণরূপেণেশে-
দীশীত^১ নিয়ময়তি, ইদং বিশ্বম্ ॥

১৫। তদেবমাত্মনঃ শুদ্ধত্বং সংসারশ্চ চ মিথ্যাত্বং প্রদর্শোদানীং
তন্নিবৃত্তিমাহ—ন যাবদিতি । তন্মুভূদেহী বয়ুনোদয়েন জ্ঞানোৎপত্ত্যা
যাবন্মায়াং বিধূয়াত্মত্বং ন বেদ, তাবদিহ ভ্রমতি ॥

১৬। যাবচ্চ বিষয়ানুরক্তং মন এবানর্থহেতুরিতি ন বেদ, তাবন্নি-
র্কেদাভাবাং পারভ্রমত্যেবেত্যাহ—নেতি । আত্মনো লিঙ্গমুপাধিভূতং মনঃ
সংসারতাপানামাবপনং ক্ষেত্রং যাবন্ন বেদ, তাবদভ্রমতীত্যনুবঙ্গঃ । তাপা-
বপনত্বে হেতুঃ—যন্মনঃ শোকাত্তনুবন্ধং মমতাঞ্চ বিধত্তে ॥

১৭। তত্তস্মাদ্ভ্রাতৃব্যং শক্রমধ্যেধিতং সংবুদ্ধম্, স্বয়ং ব্যলীকং মিথ্যা-
ভূতম্, তথাপ্যাত্মানং মুঞ্চাতীতি তথা তম্ ; গুরুরেব হরিস্তশ্চ চরণোপাসন-
মেবাস্ত্রং যশ্চ তথাভূতঃ সন্, জাহি ঘাতয় ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ পঞ্চমস্কন্ধে

একাদশোহধ্যায়ঃ ॥ ১১ ॥

द्वादशोऽध्यायः

द्वादशे पुनरापृष्टः सन्देहेन महौभूता ।

स योगी सर्वसन्देहानपानुददितौर्याते ॥ (१)

१ । कारणमीश्वरस्तुष्टेव लोकसंरक्षणार्थो विग्रहो देहो यश्च ;
स्वरूपेण परमानन्दप्रकाशेन तूच्छीकृतो विग्रहो देहो येन । हे
अवधूत ! योगेश्वर ! द्विजब्रह्मोर्लिङ्गेन वेषेण निगूढो नित्यानुभवो येन,
तस्मै नमः ॥

२ । विशेषतः प्रष्टुं तद्वाक्यामभिनन्दति—अर एवामयो रोगस्ते-
नार्तुश्च यथा स९ स्वाद्वगदमौषधम्, यथा च निदाघेन दग्धश्च सस्तपुश्च हिमास्तः
शीतलमुदकं गङ्गोदकं वा, तथा हे ब्रह्मन् ! कुंसिते देहे यो मानोऽ-
हङ्कारः, स एवाहिसतेन विशेषेण दष्टा दृष्टिविवेकलक्षणा यश्च, तश्च मे
तवेदं वचोऽमृततुल्यामौषधम् ॥

३ । मम संशयविषयमर्थं पश्चात् प्रक्ष्यामि, अधुना तावत्तुक्तं वचोऽ-
ध्याञ्ज्ययोगेन ग्रथितं हूर्वेोधम्, सुबोधः यथा भवत्येवं व्याख्याहि,
कौतूहलयुक्तं चेतो यश्च, तश्च मम ॥

४ । त्वयोदितं व्याक्तमविप्रलक्षित्यादिना भारवहनादिक्रिया च त-
फलं श्रमादि प्रत्यक्षादिभिर्दृश्यमानं सदबाधितमपि^१ व्यवहारमात्रमूलम्;
यद्वा, सतोऽबाधितश्च व्यवहारश्च मूलं कारणमपि न ह्यङ्गसा तद्विपरिणाय
क्षममिति भवान् यदाह, अमुष्मिन्ने मे मनो भ्रमति ॥

५ । अबाधितत्त्वमेवासिद्धमित्याह—हे पार्थिव ! यः पार्थिवो
विकारः, स एव कश्च हेतोः कस्माच्चिं कारणं पृथिव्यां चलन्यं भार-
वाहकादिर्जनो नाम प्रसिद्धः ; यश्च न चलति, स पाषाणादिरित्येतावानेव

ভেদঃ, তস্মৈ চ জড়ত্বান্ন ভারঃ শ্রমশ্চ, কিঞ্চ ভবেদেবং যদি শ্রমস্তা-
শ্রয়ো নিরূপ্যেত, ন ত্বেতদন্ত্যবয়বব্যতিরেকেণ শ্রমাশ্রয়স্তাবয়বিনোহ-
নিরূপণাৎ, ইত্যাশয়েনাহ—তস্তাপি পৃথীবিকারস্তাপ্যজ্জ্যেয়ারধি উপর্যুপরি
গুল্ফাদয়ঃ । উরসঃ সলোপ আৰ্ষঃ ॥

৬ । শিবিকায়ামপি অবয়বী নাস্তি, ত্বয়্যাপি নাস্তি, তদাহ—সৌবীর-
রাজেত্যপদেশো নামমাত্রং যস্মৈ স পাণ্ডিবো বিকার আস্তে । রাজেতি
সন্ধিরার্থঃ । যস্মিন্ ভবান্নিরূঢ়াত্মাভিমানঃ, 'সিন্ধুযু রাজান্মি' ইতি ত্বস্ম-
দেনাক্কঃ সন্ ॥

৭ । শোচ্যানিমান্ বিষ্ট্য নিগৃহ্নন্নিরূপো বর্তসে, অতো মিথৈব গোপ্তা-
স্মীতি শ্লাঘমানো মহতাং সভাসু ন শোভসে, যতো ধুষ্টঃ ॥

৮ । ন চোত্তরোত্তরাবয়বভারঃ পূৰ্ব্বপূৰ্ব্বাবয়বানাং ভবেদিত বাচ্যম্,
তেষামপ্যনিরূপণাদিত্যাশয়েনাহ—যদেতি । নিষ্ঠাঃ নাশম্, প্রভবমুৎ-
পত্তিম্, বিদাম বিদ্বঃ, তত্তদা ক্ষিতেরগ্ৰস্ত বিকারস্তাভাবান্নামমাত্রাদগ্ৰদ-
ব্যবহারস্ত মূলং কারণমর্থক্রিয়য়া সদিত্যনুমেয়ং নিরূপ্যতাম্ । তথা চ শ্রুতিঃ
—'বাচারন্তণং বিকারো নামধেয়ং মৃত্তিকৈত্যেব সত্যম্' ইতি ॥

৯ । তহি ক্ষিতেঃ সত্যতা স্তাৎ ? তত্রাহ—এবং 'ক্ষিতি'-শব্দস্তাপি
বৃত্তং বর্তনমর্থং বিনৈব নিরুক্তম্ । যদ্বা, 'ক্ষিতি'-শব্দস্ত বৃত্তং যাস্মিন্শুদপি
মিথ্যাভ্বেন নিরুক্তমিত্যর্থঃ । কুতঃ ? অসৎসু স্কন্ধেষু পরমাণুযু, স্বকারণ-
ভূতেষু নিধানাল্লয়াৎ, অতঃ পরমাণু-ব্যতিরেকেণ ক্ষিতির্নাস্তীত্যর্থঃ ।
পরমাণবস্তুর্হি সত্য্যঃ স্যঃ ? তত্রাহ—তে মনসা কার্য্যানুপপত্ত্যা বাদিভিঃ
কল্পিতাঃ । কল্পনাবীজমাহ—যেষাং সমূহেন বিশেষঃ কৃতস্তেষাং সমূহঃ
পৃথীবুদ্ধ্যালম্বনমিত্যর্থঃ । অবয়বিনো নিরন্তত্বাৎ সমূহগ্রহণম্, তথাপি সত্য্যঃ
স্যঃ ? ন, অবিদ্যয়া প্রপঞ্চস্ত ভগবন্মায়াবিলসিতত্বাদজ্ঞানেন কল্পিতাঃ ॥

১০। এবমগ্রমপি কৃশত্বাদিধর্মকং বুদ্ধ্যা প্রতীতং দ্বিতীয়ং বৈতং
 দ্রব্যাদিনাম্লোপলক্ষিতয়াজয়া মায়া কৃতমবেহি। তত্র কৃশং হ্রস্বম্, স্থূলং
 তৎপ্রতিযোগি, অণুবৃহতোঃ পৃথগুপাদানাৎ। অসৎ কারণম্, সৎ কার্যম্,
 জীবং চেতনমজীবং জড়ম্ ॥

১১। তর্হি কিং সত্যম্? তদাহ—জ্ঞানং সত্যম্। ব্যবহারিক-
 সত্যত্বং ব্যাবর্তয়তি—পরমার্থম্। বৃত্তিজ্ঞানব্যবচ্ছেদার্থান ষড়্ বিশেষণানি
 —বিশুদ্ধম্, তচ্চাবিথকম্; একম্, তত্ত্বু নানারূপম্; অনন্তরত্ত্ববহি-
 বাহ্যাস্তরশূন্যম্, তত্ত্বু বিপরীতম্; ব্রহ্ম পরিপূর্ণম্, তত্ত্বু পরিচ্ছিন্নম্;
 প্রত্যক্, তত্ত্বু বিষয়াকারম্; প্রশান্তং নির্বিকারম্, তত্ত্বু সবিকারম্।
 তদেবং স্বরূপজ্ঞানং সত্যমিত্যুক্তম্। কীদৃশং তৎ? ঐশ্বর্যাদিষড়্ গুণত্বেন
 ভগবচ্ছব্দঃ সংজ্ঞা যশ্চ; যচ্চ জ্ঞানং বাস্তুদেবং বদন্তি ॥

১২। এবং তৎপ্রাপ্তিশ্চ মহৎসেবাং বিনা ন ভবতীত্যাহ—হে রহুগণ!
 এতজ্জ্ঞানং তপসা পুরুষো ন য়তি, ইজ্যয়া বৈদিককর্মণা, নির্ব্বপণাদন্নাদি-
 সংবিভাগেন, গৃহাধা তন্নিমিত্তপরোপকারেণ, ছন্দসা বেদাভ্যাসেন,
 জলাগ্ন্যাদিভিক্রুপাসিতৈঃ ॥

১৩। মহৎসেবায়ান্তৎপ্রাপ্ত্যুপায়তামাহ—যত্র যেষু মহৎসু। গ্রাম্য-
 কথানাং বিঘাতো যস্মাৎ ॥

১৪—১৫। বিষয়সঙ্গস্ত যোগভ্রংশক ইতি বদন্ কস্ত্বং নিগূঢ়শ্চরসীতি
 প্রশ্নস্তোত্তরমাহ—অহমিতি ষাভ্যাম্। (১৪) বিমুক্তো দৃষ্টশ্রুতাভ্যাং
 সঙ্গনিমিত্তো বন্ধো বেন; হতোহর্থঃ প্রয়োজনং যশ্চ ॥ (১৫) শ্রীকৃষ্ণার্চনং
 ব্রহ্মপুঙ্করতীত্যাহ—সেতি। জনসঙ্গাদ্বিশঙ্কমানঃ; অবিবৃত্তোহ প্রকটঃ ॥

১৬। অসর্গৈর্মহদ্বিধঃ স্তসঙ্গস্তেন জাতং জ্ঞানমেবাসিঃ খড়্গাস্তেন
 ছিন্নমোহঃ সন্নধ্বনঃ সংসারমার্গস্তাতিশয়িতং শ্রেষ্ঠং পারং হরিং য়তি।

যদ্বা, পারমতি অতিক্রম্য হরিং য়াতি, 'অতিরতিক্রমণে চ' ইতি কস্মপ্রবচ-
নীয়ত্বাদ্ দ্বিতীয়া । তস্ম হরেরীহানাং কথনশ্রুতাভ্যাং লক্ষা স্মৃতির্যেন সঃ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াং পঞ্চমস্কন্ধে

দ্বাদশোহধ্যায়ঃ ॥ ১২ ॥

ত্রয়োদশোহধ্যায়ঃ

ত্রয়োদশেহ বিরক্তায় বৃথা তত্ত্বনিরূপণম্ ।

ইতি বৈরাগ্যাদ্যায় ভবাটব্যুপবর্ণাতে ॥ (১)

১। অধ্বনঃ পারমিত্যুক্তম্, তমেবাস্থানং প্রসিদ্ধমার্গরূপকেণ
বৈরাগ্যায় প্রপঞ্চয়তি — দুৰত্যয়ে দুস্তরেহধ্বনি প্রবৃত্তিমার্গে । রজস্তমঃ-
সর্ভেবিভক্তানি কস্মাণি কার্য্যতয়া পশুতীতি তথা, স এষ প্রসিদ্ধঃ সার্থো
জীবসমূহঃ, অর্থপরঃ স্তুথার্থঃ সন্, যথা বণিক্‌সার্থোহর্থাজ্জনায গচ্ছন্নটবীঃ
যাতি, তদ্বৎ । অস্থাধ্যায়স্ত ব্যাখ্যানরূপ উত্তরাধ্যায়োহস্তি, তথাপি স্তুথ-
প্রতিপত্তয়ে কিঞ্চিৎ কিঞ্চিদ্ব্যাখ্যায়তে ॥

২। যশ্চাং ভবাটব্যামিমে ইন্দ্রিয়নামানঃ ষড়্‌দশবশ্চৌরাঃ, কুংসিতো
নায়কঃ সারথিবুর্দ্ধির্ষশ্চ তং সার্থং বিলুপ্তস্তি, তস্ম ধর্ম্ম্যং ধনমুপভোগেন
মুঞ্চন্তীত্যর্থঃ । গোমায়বঃ শৃগালতুল্যা দারাপত্যাদয়ঃ, ত্বং মে ভর্তা পিতে-
তোবং প্রবিশ্চ প্রমত্তং সার্থিকং সার্থে স্থিতং হরন্তি ইতস্তত আকর্ষন্তি ;
উরণং মেঘম্ ॥

৩। বীকধো লতাস্তৃণানি চ গুল্মাশ্চ লতাদিজালানি, প্রভূতৈরেতৈ-
র্গহ্বরে দুশ্রবেশে ক্ষেত্রে কঠোরৈস্তীবৈর্দংশৈর্মক্ষিকাবিশেষৈর্মশকৈশ্চ যথা

কশ্চিৎপদ্রুতো ভবতি, এবং কামকর্মাদিভির্গহ্বরে গৃহাশ্রমে বর্তমানো
 দুর্জ্ঞনৈরুপদ্রুতো ভবতীত্যর্থঃ। গন্ধর্বপুরুষদঘটমানমেব দেহাদিকং প্র-
 কর্ষণেণ সত্যমেবেদমিতি পশ্চতি। কচিৎ কচিৎ কাপি কাপ্যাশুরয়োহতি-
 বেগো য উল্লুকাকারো গ্রহঃ পিশাচস্তম্, তত্বুলাং সুবর্ণমুপাদেয়ত্বেন
 প্রপশ্চতীত্যর্থঃ ॥

৪। নিবাসাদিষা ত্বা স্বভাবো যশ্চাঃ সা বুদ্ধির্যশ্চ স ততস্ততো
 ধাবতীত্যাভয়ত্র তাবানেবার্থঃ। বাত্যা চক্রবাতস্তশ্চামুখিতঃ পাংশুস্তেন
 ধূম্রা দিশঃ, রজস্বলে রজোব্যাপ্তে অক্ষিণী যশ্চ, স যথা ন জানাতি, তথা
 বাত্যেব ভ্রময়ন্তী যা স্ত্রী তশ্চামুদগঠৈ রাগাদিভিরপ্রকাশমানা দিগ্দেবতাঃ
 কন্মসাক্ষিভূতা ন জানাতীত্যর্থঃ ॥

৫। অদৃশানাং ঝিল্লীনাং ভৃঙ্গারিকাসংজ্ঞানাং কীটবিশেষাণাং স্বনৈঃ
 কর্ণয়োঃ শূলো ব্যথা যশ্চ। উল্লুকা ঘূকাস্তেষাং বাগ্ ভির্ব্যথিতোহন্তরাত্মা
 মনো যশ্চ। অত্র চ পরোক্ক্ষমপ্রিয়বক্তারো ঝিল্লীতুল্যাঃ, প্রত্যক্ষমপ্রিয়-
 বক্তারো ঘূকতুল্যাঃ। যেষাং ছায়াপি পাপহেতুস্তেহপুণ্যবৃক্ষাঃ, তত্বুল্যান-
 ধার্মিকান্ সেবতে। মরীচিতোয়ানীতি নিষ্ফলত্বেন বিজ্ঞাতানপি বিষয়ান্ ॥

৬। বিতোয়াসু সরিৎসু পতিতশ্চ গাত্রভঙ্গাং সত্ত্বো দুঃখং ভবতি, ন
 চোদকলাভঃ; তদ্বদিহ চ পরত্র চ দুঃখদান্ পাষণ্ডানভিযাতি। আলম্বতে-
 হভিলম্বতি, দায়াদেভ্যোহন্নাদি বাঞ্জতি। উভয়ত্রাপি স এবার্থঃ। দাবং
 দাবাশ্চিত্তুল্যাং দুঃখদং গৃহং প্রাপ্য শোকাগ্নিনা তপ্তো নির্বিঘ্নতে বিষীদতি।
 ক্চ চ কদাচিত্তত্র যক্ষরাক্ষসতুল্যৈ রাজভির্হৃতমসুবৎ প্রেষ্ঠং ধনং যশ্চ স
 নির্বিঘ্নতে ॥

৭। অত্বেশ্চ শুরৈর্হৃতং স্বং বিত্তং যশ্চ, নির্বিঘ্নং বিষয়ং চেতো
 যশ্চ, কশ্মলং মূর্ছাম্, গন্ধর্বপুরুষিব মনোরথোপগত-পিতৃপুত্রাদিসমাজং
 প্রবিষ্টঃ সন্ ॥

८ । कण्टकादिविक्राञ्जिर्विव विघ्नैरभिभूतः सन्, नगत्तुल्यां महत् कर्मारोत्तुं कर्तुमिच्छुर्विमना ईवास्ते । पदे पदे ऋणे ऋणे, अभ्यन्तर-वह्निना जर्ठरवह्निना^२ ॥

९ । अजगराहिना निद्रारूपेण गलितो न वेत्ति । विपिने त्यक्तः शव इव दन्दशूकैर्हिंश्रैर्हूर्ज्जनैर्दष्टः पीडितोहक्को लुप्तविवेकोहक्कूपे मोहगर्ते पतितस्तमिश्रे द्रुग्धे शेते लीयते ॥

१० । क्रुद्धरसान् परयोषादीन् विचिन्वन् गवेषयन्सुन्मङ्गिकाभिर्योषादि-स्वाम्यादिभिर्विमानोहवज्जातस्ताडितः सन् व्याथितो भवति । यदि कथञ्चित्त्रातिक्रेशेन प्रतिलक्ष्मानः प्राप्नुयोषादिर्भवति, तदा बलादग्रेह-पहरन्ति, तान् यदाभिषुङ्क्ते, तदा ततोहप्यग्रे हरन्ति ॥

११ । यं किञ्चिदत्यल्लमपि मिथो व्यवहरन् क्रयादिना गृह्णन् वित्त-शाठ्यादनवङ्गनां ॥

१२ । शय्यादिहीनः ; आश्रुतेहस्त्रिन्नित्यासनं कञ्चलादि, स्त्रीयतेहस्त्रि-न्निति स्थानं गृहम् ; विहरन्त्यानेनेति विहारो यानादि ; याचमानोहपि यदा परस्मादप्राप्तुकामस्तदा परकीये वस्त्रनि दृष्टिरभिलाषो यश्च, सोहवमानं प्राप्नोति ॥

१३ । एवमग्रेहग्रे वित्तव्यतिवज्ञेण धनविनिमयेन विवृद्धो वैरान्नु-वद्धो यश्च, तथाविधोहपि परस्परं विवहन् विवाहादिसङ्कटं कुर्वन्नु कृभिः कृच्छ्रेः श्रमैर्वित्तवाधैरुपसर्गेश्च द्वेषादिभिर्विपन्नो मृतप्रायो भवति ॥

१४ । दुरतायत्तमध्वनो दर्शयति—तांस्तान् विपन्नान् मृतान् विहाय जातं जातं परिगृह्य विहरन्, यतः प्रसिद्धस्तुं प्रति नावर्तते, हे वीर ! अध्वनः पारं यो योगस्तुं नोपैति । अत्र सार्थे कश्चिदतिसमर्थोहपि ॥

१५ । तदेवाह—मनस्विनः शूराः, निर्जिता दिग्गजेन्द्रा वैः, ममेयं
 भूर्ममेयमिति भुवि निमित्तभृतायां वक्रं वैरं यैः, श्रुस्तदण्डः सन्यासी
 यद्विषेणः पदमभिधाति, तन्न न व्रजसि ॥

१६ । सिंहावलोकनेन पुनर्भवाटवैमेवानुवर्णयति—प्रसज्जत्यासक्तिं
 करोति । कौदृशः ? लतानां भुजाः शाखास्तद्वत् सुकुमारा ये स्त्रीणां
 भुजास्तदाश्रयः सन् । तदाश्रया अव्यक्तपदा अशुटाकराः कलभाषिणो ये
 द्विजाः पक्षिणस्तदुलोषु स्त्रीसङ्गप्रसङ्गेषपत्येषु स्पृहा यश्च तादृशो भृत्वा,
 हरिचक्रं सिंहसमुहस्तदुल्यां कालचक्रनिमित्ताज्जन्ममरणादेप्तसन् तत्परि-
 हारय कैश्चिं प्रलोभितो वकादिवदवर्णकैः कुद्रेः क्रूरैश्च पाषण्डैः
 सह सथां करोति, तेषु प्रविशति ॥

१७ । तैर्वक्षितस्तत्र फलाभावं ज्ञात्वा हंसानां ब्राह्मणानां कुलं
 पुनः प्रविशःस्तेषां शीलं प्रायश्चित्तपूर्वकं पुनरुपनयनाद्याचारमरोचयन्-
 प्रियं पशुन् वानरतुल्यान् ब्रह्माचारान् शुद्धप्रायान्मुपैति । तज्जातिरासेन
 वानरजातिक्रीडया स्त्रिया मिथुनीभ्य परस्परमुखोद्गीर्णनेन विश्वतो जीविता-
 वर्धिरमरणकालो येन ॥

१८ । क्रमवत् केवलदृष्टार्थेषु गृहेषु । बाबायदीनः सुरतेच्छया रूपणः,
 एवञ्च यद्वक्त्रं प्रापुं तस्मिन् विवशः परिहर्तुमशक्तः । चरन् वने इति
 पाठास्तरे तु वने संसारे चरन्नितार्थः । गिरिकन्दरवदतिभयानके
 रोगादिदुःखे पतन् कन्दरुगजतुल्यान्तुत्योर्भितः सन्, वल्लीतुल्यां प्राचीनं
 कर्मावलम्ब्यावस्थितो भवति ॥

१९ । सार्थं प्रविशति, यथापूर्वं प्रवृत्तिमार्गे रमते ; न वेद परम-
 पुरुषार्थम् ॥

२०। त्वमपाध्वनि निवेशित इत्यनुषङ्गः । अतोहश्चाध्वनः पारमति-
तर ; असज्जिताया विषयेष्वनभिनिवेशितचित्तः सन्, हरिसेवया शितः
तीक्ष्णकृतम् ॥

२१। अखिलजन्मसु शोभनं नृजन्मैव । न परं श्रेष्ठं येभ्यो
देवादिजन्मभ्यस्तैरपि किम् ? अमुस्मिन् स्वर्गेहपि जन्मभिः किम् ? न
किञ्चिन् । यद्वेषु जन्मसु, यत्र स्वर्गे वा, वो युष्माकं महात्मानां समागमः
प्रेचुरो न भवति । ह्यथैकेशश्च यशसा कृतः शोषित आत्मा यैस्त्येषाम् ॥

२२। सन्ततं समुपासितैस्त्वत्पादाङ्गरेणुभिर्हितमंहो यश्च तश्चा-
धोक्तेर्निर्मला भक्तिर्भवतीति नैवाद्भुतम् । यश्च तव तु मुहूर्त्तमात्रभवात्
समागममात्रापि ह्यस्तुर्केण वक्ष्मूलोहपि ममाविवेको नष्टः ॥

२३। ब्रह्मविदः केन रूपेण चरन्तीत्यज्ज्ञानात् सर्वान् नमस्तुति—नम
इति । ये वटवः, क्रीडारतश्चादश्रद्धेयधोरेयास्तानभिव्याप्य सर्वेभ्यो नम
इत्यर्थः । स्वर्दृष्टान्तेन राज्ञां महदवज्ज्ञात् सन्त्वाव्याह—राज्ञां शिवमस्त्विति ॥

२४। उत्तरा माता यश्च, हे उत्तरामातः ! विगणयतो, न गणयतः,
अवमन्तुर्वापि परमकरुणाकरत्वेन सिद्धुपतय आत्तुतद्वमुपदिशु ; निभृताः
शास्ताः, करणानामूर्न्मयो यस्मिन्, स आशयो यश्च ॥

२५। सृजनादुत्पत्त्यां सम्यगवगतं परमात्मसतत्त्वं येन तथाभूतः सन्,
तदानीमेव देहे आत्ममतिष्ठ विमसर्ज्ज । हे नृप ! भगवदाश्रितो भरतः,
तदाश्रितो रहृगणः, यस्तुश्चानुभावः सद्यो देहाहङ्कारत्यागः ॥

२६। परोक्षेण वणिकुसार्थरूपकेणार्थ्याणां विवेकिनां मनोव्ययैव
दस्युस्थानीयानीन्द्रियाणि गोमायुस्थानीयाग्रपत्यादानीत्येवं क्लितविषयः ;
अव्युत्पन्नश्च तु लोकश्च जनश्च सम्यग्धिगम्यो न भवति । अथ अतस्तदेत-
देव भवाध्वरूपं समवेतानुकल्लेन प्रसुते तदनुकूपार्थोपकल्लेन ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायां पञ्चमस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः

चतुर्दशे भवारण्य-रूपकव्याकृतिः कृता ।

प्रसूते दस्युगोमायु-मशकाद्यर्थकन्नैः ॥ (१)

१ । यः परीक्षिता पृष्ठः स श्रीशुक उवाच । हेति सूतोक्तिः । दुर-
त्येहं ध्वज्या निवेशित इति यदुक्तम्, तदेव वननिवेशनप्रकारकथनेन
प्रपञ्चयति । स एव प्रसिद्धो जीवलोकोऽयं विषेर्मायान्मृगमे-
हध्वजापतितो भवाटवीं गतः सन् हरिरूपश्च गुरोश्चरणारविन्दे ये
मधुकराः सेवकास्तेशामनुपदवीं तैरनुष्ठितं भक्तिमार्गमद्यापि नावक्रे, न
प्राप्नोतीत्यस्यः । मायायाः स्वकार्यद्वारेण संसारमार्गपातेहेतुत्वमाह—
देहात्मनिनां सद्वादिगुणविशेषैर्विकल्पितानि विभक्तानि यानि कुशला-
कुशलविमिश्रकर्मणि तैर्विनिर्मिताभिर्विबधदेहावलिभिर्वियोगसंयोगादि-
र्योहनादिः संसारसुदुःखवशं द्वारभूतेन यद्विद्विषयवर्गेण तस्मिन् संसार-
रूपे दुर्गममार्गवदस्युगमेहध्वजापतितो यथा वणिजां सार्थः समूहोऽर्थार्जन-
परः । स्वदेहनिष्पादितानां कर्मणां फलद्वारेणानुभवो यश्च, विफलाश्च
बह्वप्रतियोगा बह्वविद्याश्च ह्यहाश्चेष्टा यश्च सः । तस्यां संसाराटव्यां ये
तापास्तेशामुपशमनीं नाशनीम् । यश्चामित्यादि व्याचष्टे, यश्चां भवाटव्याम् ॥

२ । दस्युतुल्यं तेषां कर्म दर्शयति—तद्यथेति । धर्मोपनिवेश-
प्रकारकथनेन प्रपञ्चयति—स एव प्रसिद्धो जीवलोकोऽयं विषेर्मायां
स्युगमेहध्वनि नापतितो भवाटवीं गतः । हरिरूपश्च गुरोश्चरणारविन्दयो-
र्मधुकराः सेवकाः । धर्मोपयिकं धर्मकारणम्, तमेव आभिप्रेतं धर्ममाह
—साक्षादिति । तस्य साम्प्रयाये परलोकार्थमुदाहरति । तद्वर्ण्यं धर्माहं
धनम्, दर्शनाद्याः पञ्चज्ञानेन्द्रियाणां वृत्तयः, सङ्गव्यवसायावस्तुःकरणश्रुतै-
र्गृहे यो ग्राम्य उपभोगस्तेन कुनाथश्च कुबुद्धेरजितात्मानो विलुप्तान्ति,
यथा चोराः कुपालकश्चानवहितात्ननः सार्थश्च धनं हरन्ति, तद्वत् ॥

৩। গোমায়বো যত্রৈত্যেতদ্ব্যাচষ্টে—অথ চেতি । অথ চেত্যাৰ্থান্তরো-
পত্ন্যাসে ; কৰ্ম্মণা তে তু বৃকাঃ শৃগালাশ্চ, অতিকদৰ্য্যশ্চাতিলুদ্ধশ্চ ॥

৪। প্রভূতবীরুত্ৰণগুলগহ্বর ইত্যেতদ্ব্যাচষ্টে—যথা হীতি । ন দগ্ধানি
বীজানি যস্মিন্ ; যদ্বশ্মাদ্ যোহয়মাবসথ আশ্রমঃ, এষ কামানাং করণ্ডঃ,
যথা কপূৰ্ভাজনে কপূৰ্ৰক্ষয়েৎপি পরিমলো ন ক্ষীয়তে, এবমত্র বাসনানা-
মক্ষীগত্বান্ন কৰ্ম্মাণ্যুৎসীদন্তীত্যর্থঃ ॥

৫। দংশমশকতুল্যৈরপসদৈর্নীচৈঃ শলভাদিভিশ্চোপৰুধ্যমানঃ পীড়্য-
মানো বহিঃপ্রাণো বিত্তং যশ্চ, তথাবিধোহপ্যস্মিন্নধ্বনি পরিভ্রমন্নবিজ্ঞাদিভি-
রুপরক্তেন মনসা গন্ধৰ্ব্বপুরতুল্যমঘটমানং নরলোকং সত্যতয়া মিথ্যা-
দৃষ্টিরনুপশ্চতি ॥

৬। প্রপশুতীতি 'প্র'-শব্দসূচিতমর্থান্তরং দর্শয়তি—তত্র চ গন্ধৰ্ব্বপু-
রে কচিদাতপোদকং মৃগতৃষ্ণাজলং, তন্তুল্যান্ বিষয়ানুপধাবতীতি ॥

৭। কচিৎ কচিচ্চাসুরয়োন্মুকগ্রহমিত্যেতদ্ব্যাচষ্টে—কচিচ্চাশেষাণাং
দোষাণাং নিবদনং স্থানম্, পুরীষবিশেষমগ্নেৰ্বিষ্ঠাম্, তশ্চ পুরীষশ্চেব লোহিতো
বর্ণো যশ্চ রজোগুণশ্চ তেন নিস্মিতা তদ্বিষয়া মতিৰ্যশ্চ স স্তবর্ণমুপাদাতু-
মিচ্ছতি, অগ্নিকামেন কাতরঃ পরবশ উল্লুকসদৃশং পিশাচামিব । শীতাতুরো
হরণ্যেহগ্নিবজ্জাজল্যমানস্ততস্ততো ধাবন্তুল্লুকপিশাচমগ্নিবুদ্ধ্যানুধাবতি, ন
তু তং প্রাপ্নোতি । কথঞ্চিৎ প্রাপ্তশ্চেৎ, তর্হি তেন ভক্ষিতঃ সন্ ত্রিয়তে,
এবং স্তবর্ণম্নুধাবল্পপীত্যর্থঃ ॥

৮। নিবাসতোয়দ্রবিণেত্যেতদ্ব্যাচষ্টে—অথেনিতি । নিবাসাদিধ্বনেকে-
স্বাত্মন উপজীব্যেষভিনিবেশো যশ্চ ॥

৯। কচিচ্চ বাত্যাখিতেত্যেতদ্ব্যাচষ্টে—কচিচ্চেতি ; আরোহমক্ষম্ ।
তস্মিন্ কালে যদ্রজো রাগস্তেন স্বদৃষ্ট্যবরকেণ রজত্যাং রাত্নৌ ভূতা ইব ।

হ্রস্বপাঠে রজনিভূতস্তমোময় ইবাভীৰ রজসচ্ছন্নমতিঃ, অতএব রজোব্যাপ্ত-
চক্ষুরিব দিক্ষু স্থিতা মৰ্যাদাতিক্রমসাক্ষিভূতা দেবতা ন জানাতি ॥

১০। অল্পপাদেয়মেবোপাদেয়তয়া গৃহ্নাতীতি প্রক্রমসাজাত্যাছত্তর-
শ্লোকচতুর্থপাদং প্রথমং ব্যাচষ্টে—কচিং সক্রুদিতি । কচিদাতপোদক-
নিভানিত্যত্র মিথ্যাবিসয়েবু লম্পটত্বমুক্তম্, নিবাসতোয়েত্যত্র তদর্জ্জনপ্রয়াস
উক্তঃ, অত্র তু বাধিতেষপি পুনঃ প্রবৃত্তিরুচ্যত ইত্যপৌনরুক্ত্যম্ । স্বয়মেব
সক্রুদবগতং বিষয়াণাং বৈতথ্যং বিফলত্বং যেন, পরাভিধ্যানেন দেহাভি-
নিবেশেন বিব্রংশিতা স্মৃতিৰ্যশ্চ, তইব বিব্রংশিতয়া স্মৃত্যা স্মৃতিব্রংশাদে-
বেত্যর্থঃ ॥

১১। অদৃশ্বিল্লীষনেত্যেতদ্ব্যাচষ্টে—কচিছলুকেতি । অতিপকুষো রভস
উৎসাহস্তেনাটোপঃ সংভ্রমো যথা ভবত্যেবং রিপুণাং রাজকুলশ্চ চ
নির্ভৎসিতেনাতিব্যথিতং কর্ণমূলং হৃদয়ঞ্চ যশ্চ ॥

১২। অপুণ্যবৃক্ষানিত্যেতদ্ব্যাচষ্টে—স যদেতি । ছগ্নমুপভুক্তং পূর্ব-
স্কৃতং যেন, তদা কারস্করো বিবতিন্দুকস্তংপ্রমুখা যেহপুণ্যক্রমাস্তথাবিধা
লতাশ্চ বিষোদপানাশ্চ বিষকূপাস্তন্ ল্যান্ দৃষ্টাদৃষ্টপ্রয়োজনশূন্যধনান্ ॥

১৩। কচিদ্ধিতোয়াঃ সরিত ইত্যেতদ্ব্যাচষ্টে—একদা কচিদসতাং
প্রসঙ্গান্নিকৃতা বধিতা মতিৰ্যশ্চ সং । নিরুদক-নদীগর্ভপাতে যথা সত্য়ঃ শিরঃ
ক্ষুটিতি, পশ্চাদপি চ তদ্বেনান্নুবর্ততে, এবমিহ পরত্র চ ছঃখদম্ ॥

১৪। পরম্পরং চালয়তে^১ নিরুদ্ধ ইত্যেতদ্ব্যাচষ্টে—বদা দ্বিতি । অন্ধোহনং
নোপনমতি নোপতিষ্ঠতি । পিতৃপুত্রাণাং বহিঃ কুশস্তদ্বতঃ, পিতুঃ পুত্রাণাং
বা কুশাদিতৃণমাত্রমপি যেষু পশ্চতি তান্ ভক্ষয়তি বাধত ইত্যর্থঃ । পিতৃ-
পুত্রবহিষ্ঠানিতি তু পাঠঃ সূগমঃ ॥

১৫। আসাশ্চ দাবমিত্যেতদ্ব্যাচষ্টে—কচিদাসাশ্চেতি ॥

१७। क्व च यत्कैश्चैतान्स्वरित्येतद्व्याचष्टे—क्वचिं कालेन विषमिदं प्रतिबुद्धतां नौतं यद्वाजकुलः तदेव रक्त्वेनापहता प्रियतम-धनरूपा असवो वञ्च, विगतानि जीवलक्षणानि हर्षादीनि यञ्च, शूरैश्चैतन्व इत्यप्यनेनैव व्याख्यातम् ॥

१९। क्वचिच्च गङ्गर्षपुरं प्रविष्टं इत्येतद्व्याचष्टे—कदाचिन्नोरथप्राप्तं पित्राद्यसदेव सदिति मत्वा । पूर्वं गङ्गर्षपुरवदघटमानदर्शनमुक्तम्, इदानीं तन्निमित्तसूत्रासक्तिरुच्यते इति भेदः ॥

१८। चलन् क्वचिदित्येतद्व्याचष्टे—क्वचिद्गृहाश्रमे याः कर्मचोदना-स्तानामतिभरोहतिविस्तारः, स एव गिरिसुमारुरुक्त्वंस्तदन्तं गच्छामिच्छन् ॥

१९। पदे पदेह्यन्तुवह्निनेति व्याचष्टे—क्वचिच्च दुःसहेनेति ॥

२०। क्वचिन्निर्गणं इत्येतद्व्याचष्टे—स एवेति ॥

२१। 'दष्टः स्र शेषे' इति व्याचष्टे—कदाचिदिति । मानो गर्भ एव दंष्ट्रा, परपीडाकरत्वात् । भग्ना मानदंष्ट्रा यञ्च, अतएव न लक्ष्मो निद्रायाः क्लृप्तोऽपि येन ॥

२२। क्वचिन्निर्गणं क्लृप्तस्य इत्येतद्व्याचष्टे—क्वचिन्निर्गणं काममधुलवानिति । यदा निहतो भवति, तदा सद्य एव निरये पतति ॥

२३। प्रसङ्गात् प्रवृत्तञ्च कर्मणः संसारहेतुत्वं स्फुटयति—अथ चेति । यस्मादेवं तस्मात्, अथानन्तरमेव, उभयथा इह च परत्र च, अस्मिन् प्रवृत्तिमार्गे, संसारश्रावणं जन्मक्लेशं कर्मोदाहरति ॥

२४। तत्रातिक्रुद्धं प्रतिलक्ष्मान इत्येतद्व्याचष्टे—मुक्तं इति । यदि बन्धुक्लेशो भवति, तर्हि ततः सकाशादग्नौ हरति, तस्मादप्यग्नः । न त्वसौ भोज्यं लभत इत्यर्थः ॥

२५। क्वचिच्च शीतपेतेत्येतद्व्याचष्टे—क्वचिच्चेति । शीतपेतेनेका आर्षिदेविक्याद्या या दशा दुःखावस्थान्तानाम् ॥

२६ । कचिन्निथ इत्येतद्व्याचष्टे—कचिन्निथो यं किञ्चिद्वनं व्यवहरन्
काकिणिकामात्रं विंशतिवराटकमात्रं^१ ततोहपि न्यूनं वा यं किञ्चिद-
पहरन् विद्वेषमेति ॥

२७ । अध्वगुमुद्भिन्नू कृक्छ्रुवित्तवाधोपसर्गैरित्युक्तानूपसर्गान् प्रपक्षयति
—अध्वगुमुद्भिन्निमे उरुकृच्छ्रवित्तवाधदयस्तथा सूत्रदुःखादयश्च ॥

व्युत्क्रमैः पुनरुक्तैश्च नानापाठैरतः परम् ।

दुर्गमैश्चिपि भवाध्वयं सम्प्रदायेन तीर्यते^२ ॥ (२)

२८ । तत्र प्रसज्जति क्वापीत्यादिना सिंहावलोकत्रायानोक्तमर्थमपकृष्य
क्रमेण व्याचष्टे—क्वापि देवमाययेति । प्रसन्नमपगतं विवेकविज्ञानं
यश्च, तस्याः स्त्रिया विहारगृहं क्रीडागृहं तदारस्त आकुलं हृदयं यश्च,
अनेन प्रसज्जतीति व्याख्यातम् । तदाशयेत्यादि व्याचष्टे—तस्या आशयेह-
वसक्ताः संलग्ना सूता ह्यहितरश्च कलत्रक्ष सैव स्त्री, तेषां भाषितादिभि-
रपहृतं हृदयं यश्च ; प्रहिणोति प्रक्षिपति ॥

२९ । कचिं कदाचिद्वरिचक्रतस्त्वस्मित्येतद्व्याचष्टे—कदाचिदीश्वरश्रेति ।
परमाणुरादिः, द्विपरार्द्धोहपवर्गेहस्तुन्देवोपलक्षणं यश्च, तस्यां ।
कालोपलक्षणादिति पृथक्पदत्वेन पाठे कालस्वरूपादित्यर्थः । रंहसा
शीघ्रेण परिवर्तितेन परिव्रमणेन, वयसा बाल्यादिक्रमेण ब्रह्मणमभिव्याप्य
तृणसुश्वदीनि भूतानि हरतः संहरतश्चक्रतः सकाशाद्विद्वस्तुहृदयः सन्
पाषण्डदेवता आभिमुख्येन धत्त इत्यन्वयः । अनिमिषतो निमेषमकुर्वतः,
अप्रमत्तादित्यर्थः । मिषतां प्रतिकर्तुं मशक्तानामित्यर्थः ; कर्मणि षष्ठाः ।
कालचक्रं निजमायुधं^३ यश्च, साङ्केत्येन मूलप्रमाणशूत्रेण पाषण्डागमेन ॥

३० । तैर्वर्षित इत्येतद्व्याचष्टे—वदा द्विति । आश्रना वक्षितैः, उरु
अधिकम्, वक्षितः सन् । तेषां ब्राह्मणानां यच्छीलमुपनयनादि तदरोचयन्

शुद्धवद्वर्तते । निगमोक्ताचारेहशुद्धितस्तुशु^१ शुद्ध्याभावाद्, यश्च शुद्धश्च केवलं
मिथुनीभावः कुटुम्बभरणश्च व्यापारः, नाग्निहोत्रादिः ॥

३१ । तज्जातिरासेनेत्यादि व्याचष्टे—तत्रापि निरवरोधः प्रतिबन्ध-
रहितः स्वैरेण स्वच्छया क्रीडन् विश्वतमृत्युकालः सन् ॥

३२ । क्रमेषु रंशुन्नित्येतद्व्याचष्टे—कचिद्क्रमवदिति । व्यायङ्गणो
मैथुनोऽसवो भवति ॥

३३ । कचिं प्रमादादित्येतद्व्याचष्टे—एवमध्वनि सूत्रद्वुःखाश्ववरुक्मानो
गिरिकन्दरप्राये तमसि रोगाद्यापदि पततीति शेषः ॥

३४ । कचिच्छीतवातेत्यादि पूर्वश्लादधिकोक्तिः । रोगाद्यापदि पतितः
सन् शीतादिभिः क्रिश्णश्लात् इत्यर्थः ॥

३५ । तदेव सिंहावलोकत्रायेनोक्तमर्थं यथास्थानमपकृष्य व्याख्याय
क्रमश्चमनुवर्तयितुं पूर्वोक्तमेवानुवदति—कचिन्निध इति । विद्वशाथैक
कदाचिद् यं किञ्चिद्धनमुपयाति^२ ॥

३६ । कचिं कचिं क्षीणधनञ्चिति व्याचष्टे—कचिं कचिं क्षीणधन
इति । अप्रतिलक्षं यन्ननोरथेनोपगतं बाञ्जितं तश्चादाने स्वकारे
निश्चितमतिः सन् ॥

३७ । अत्रोहत्रावत्प्रव्यातिषङ्गेत्येतद्व्याचष्टे—एवं विद्वव्यातिषङ्गिति ।
अपवहति त्यजति यं ॥

३८ । अध्वशुम्निन्नित्यादि व्याचष्टे—एतश्चिन्निति । आपन्नः आपदं
प्राप्तः, विपन्नो विनष्टो वा यत्र यस्तमितरस्तत्रैव विशुज्य । नह्यमानो
वध्यमानः, साधुवर्जितः साधुव्यातिरिक्तः ॥

३९ । अनावृत्तौ हेतुमाह—यदिदमिति ॥

৪০। মনস্বিন ইতি ব্যাচষ্টে—যদপীতি। যে বৈ রাজর্ষয়স্তেহপি
নাবরুদ্ধতে, কিন্তু পরং কেবলং মৃধে শয়ীরন্ ॥

৪১। প্রসজ্জতীত্যাদি গিরিকন্দর ইত্যন্ত্যমপকৃষ্য ব্যাখ্যাৎ গ্রহমতি-
ক্রম্য বল্লীং গৃহীত্বত্যাদি-গ্রহং ব্যাচষ্টে—কর্ম্মবল্লীমিতি। এবমুপরি স্বর্গং
গতোহপি নরলোকমার্থমেবোপযাতি ॥

৪২। তদেবং ভরতোক্তিং ব্যাখ্যায় তচ্চরিত-সংগ্রহশ্লোকানাহ—
তশ্চদং কর্ম্ম শ্লোকৈকরূপগায়ন্তি। আর্ষভশ্চ ঋষভপুত্রশ্চাত্তো নৃপোহনুবর্ত্তা
নার্হতি বর্ত্তানুগন্তং ন শক্নোতি ॥

৪৩। অত্র হেতুমাহ—য ইতি। সুহৃদ্রাজ্যয়োর্ষ'ন্দৈক্যম্, যো দু-
স্ত্যজান্ দারাদীন্ বিষ্ঠামিব জহৌ, তশ্চার্ষভশ্চেতি সধ্বকঃ। দুস্ত্যজত্বে
হেতুঃ—হৃদিম্পৃশো মনোজ্ঞান্। ত্যাগে হেতুঃ—উত্তমঃশ্লোকে লালসা
লম্পটত্বং যশ্চ ॥

৪৪। তশ্চৈবং বিষয়ত্যাগো ন চিত্রমিত্যাহ—য এবম্ভূতোহসৌ নৃপঃ,
স ক্ষিত্যাদীন্ নৈচ্ছদিতি যত্তহুচিতম্। সদয়াবলোকাং ভরতশ্চ দয়া যথা
ভবত্যেবমবলোকো যশ্চা ইতি পরিজনাবলোকঃ শ্রিয়ামুপচর্য্যতে, যতো
মধুদ্বিষঃ সেবারামনুরক্তং মনো যেষাং তেবাং মহতামভবো মোক্ষোহপি
ফল্লন্তুচ্ছ এব ॥

৪৫। তশ্চ সেবানুরাগমেবাহ—যজ্ঞায়ৈতি। যজ্ঞরূপায় ধর্ম্মপত্যে
যজ্ঞাদিফলদাত্রে, বিধৌ নৈপুণ্যং যশ্চ তশ্চৈ ধর্ম্মানুষ্ঠাত্রে, যোগোহষ্টাঙ্গস্তশ্চৈ,
সাংখ্যং বিবেক-জ্ঞানম্, তচ্ছিরঃ প্রধানং ফলং যশ্চ তশ্চৈ যোগায়, প্রকৃতী-
শ্বরায় মানানিয়ন্ত্রে; অতএব নারং জীবসমূহোহয়নমাশ্রয়ো যশ্চ, তশ্চৈ সর্ব্ব-
জীবনিয়েন্ত্রে; এবং কর্ম্মজ্ঞানদেবতাকাটৌঃ প্রতিপাদিতায় হরয়ে নম ইত্যা-
দারমুচ্চৈর্ষঃ স্ম্যগুচ্চারিতবান্। মৃগঙ্ঘং মৃগদেহমপি হাশ্চন্ ত্যক্ষন্, য
এবম্ভূতশ্চ তহুচিতমিতি বা, তশ্চানুবর্ত্তা নার্হতীতি বা সধ্বকঃ ॥

৪৬। ভরতচরিতশ্রবণাদিফলমাহ—য ইদমিতি । ভাগবতৈঃ সভাজিতা
অবদাতাঃ শুদ্ধা গুণাঃ কৰ্ম্মাণি চ যশ্চ তশ্চ ভরতশ্রানুচরিতং যোহনু-
শৃণোতি, স আত্মন এব সকাশাং সৰ্বা আশিষ আশান্তে, স্বত এব
প্রাপ্নোতি, ন তু কাঞ্চিদপি পরস্মাদপেক্ষত ইত্যর্থঃ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ পঞ্চমস্কন্ধে

চতুর্দশোহধ্যায়ঃ ॥ ১৪ ॥

পঞ্চদশোহধ্যায়ঃ

এবমষ্টভিরধ্যায়ৈর্ভরতশ্রোক্তমীহিতম্^১ ।

ততঃ পঞ্চদশে তশ্চ কীর্ত্ত্যন্তে বংশজা নৃপাঃ ॥ (১)

১। ঋষভশ্চ পদবীং জীবনুক্তমার্গমনুবর্ত্তমানং যং দৃষ্ট্বেতি শেষঃ ।
যদ্বা, যং স্মৃতিমবেদসম্মায়াতাং দেবতাং কল্পয়িষ্যন্তি, বুদ্ধোহয়ং সাক্ষাদব-
তীর্ণ ইতি মংশ্রুন্ত ইত্যর্থঃ ॥

৩। তত্তনয়ো দেবতাজিতঃ পুত্রঃ ॥

৪। আত্মবিধাং বহুভ্য আখ্যায় ব্যাখ্যানেনৈব স্বয়ং সংশুদ্ধোহনু-
সম্মারাপরোক্ষতয়ানুভূতবান্ ॥

৫। প্রতিহর্ত্তা প্রস্তোতোদগাতেতি ত্রয়ো যজ্ঞনিপুণাঃ স্মনব আসন্ ।
অজনিষাতাং জাতৌ ॥

৬। হৃদয়জঃ পুত্রঃ । জগতো রিরক্ষিষয়া রক্ষিতুমিচ্ছয়া গৃহীতং সঙ্ঘং
যেন, তশ্চ বিষেগঃ কলা অংশঃ সন্ ॥

৭। মহাপুরুষস্বমেবাহ—স বৈ ইতি। ধর্মস্বস্ত্র দ্বিবিধঃ—অভি-
 যুক্তত্বাৎ প্রজাপালনাদিরূপ একঃ, গৃহস্বস্ত্রাদিজ্যাশিচাপরঃ। দ্বিবিধোহপি
 ভগবতি সর্কীত্বনাৰ্পিতঃ সন্ পরমার্থলক্ষণস্তেন পরিভাবিতা সংস্কৃতাত্তে
 বিশুদ্ধা মতির্ষস্ত্র, অতএবোপরতমনাত্ম্যঃ দেহাঘহংভাবো যস্মিন্‌স্তপ্নিন্নাত্মনি
 চিত্তে স্বয়মেবোপলভ্যমানে ব্রহ্মণ্যাআনুভবো যস্ত্র তাদৃশোহপি নিরতিমান
 এবাবনিমজ্জুগুপৎ পালয়ামাস ॥

৯। কস্মন্‌ভির্গয়ং কঃ প্রতিযাতি অনুকরোতি ? ন কোহপি। অত্র
 হেতুঃ—যজ্ঞাদিরূপেণ ভগবৎকলাং গয়মৃতেহত্ৰঃ ক ইত্যনুষঙ্গঃ। অভিমানী
 সর্কতো মানাস্পদং মনস্বীতি বা, সমাগতা সম্প্রাপ্তা শ্রীর্ষেন, যমিতি বা,
 সতাং সদসঃ সভায়াঃ পতিঃ, সতাং সেবকঃ। যদ্বা, যজ্ঞাদিরূপোহপি ভগবৎ-
 কলামৃতে গয়ং কোহত্ৰঃ প্রতিযাতীত্যয়ঃ ॥

১০। সতীঃ—সত্যঃ। সত্যা আশিষো যাসাং তাঃ, দক্ষকন্যাঃ—শ্রদ্ধা
 মৈত্রী দয়া ইত্যাত্মাঃ ; নিরাশিষোহপি যস্ত্র প্রজানাশিষঃ কামান্‌ বরান্‌
 ধরা ভুভুহে। তস্ত্র গুণা এব বৎসস্তেন স্নাতমুধো যস্ত্রাঃ পৃথিব্যাঃ।
 যচ্ছদানাং তং গয়ং কঃ প্রতিযাতীতি সযক্ষঃ ॥

১১। ছন্দাংসি বেদাস্তদ্বিহিত-কস্মাণি বা^১ তুহুহুহুহুঃ। যুধি
 প্রত্যক্ষিতা বাণৈঃ প্রতিপূজিতা নৃপা যস্ত্র বলিমাজহু র্পয়ামাস্তুঃ। ধর্ম্মেণ
 পালনেন দক্ষিণাদিভিঃচ যদা প্রত্যক্ষিতা বিপ্রাস্তদা পরেত্য পরলোক^২
 আশিষাং ধর্ম্মফলানাং ষষ্ঠমংশমাজহুঃ, স্বয়ং বিপ্রেভ্যঃ সকাশাদাজহার ;
 'পুণ্যষড়্‌ভাগমাদত্তে ত্রায়েন পরিপালয়ন্‌' ইতি স্মৃতেঃ ॥

১২। উরুসোমপীথে বহুসোমপানেহধ্বরে মঘোনি ইন্দ্রে মাগতি
 মদং প্রাপ্নুবতি সতি, শ্রদ্ধয়া বিশুদ্ধো যোহচলো ভক্তিয়োগস্তেন সমর্পিত-
 মিজ্যাফলমাজহারার্হণমিব প্রত্যক্ষতঃ স্বীকৃতবানিত্যর্থঃ ॥

১৩। যশ্চ ভগবতঃ প্রীণনাৎ । দেবাদীনাং দ্বৈন্দৈক্যম্ ; তৎ সত্বঃ
প্রীয়েত প্রীতিং গচ্ছেৎ । স বিশ্বজীবঃ সর্বাস্তুর্যামী স্বয়ং প্রীতিরূপ এব
বর্হিষি যজ্ঞে গয়শ্চ হ স্মৃটং প্রীতিমগাৎ, তৃপ্তোহস্মীতি প্রত্যক্ষং প্রীতি-
মাবিক্তবানিত্যর্থঃ ॥

১৫। স্তুমনসি—স্ত্রিয়াম্ ॥

১৬। কীর্ত্যাতিশয়েনালমকরোদ্ভূষিতবান্ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াং পঞ্চমস্কন্ধে
পঞ্চদশোহধ্যায়ঃ ॥ ১৫ ॥

ষোড়শোহধ্যায়ঃ

পূর্বোক্তদ্বীপসিদ্ধাদি-মানচিহ্নস্বরূপতঃ ।

স্পষ্টং প্রবক্তু মারদ্ধা পরাধ্যায়ী^১ ততঃ পরম্ ॥ (১)

ষোড়শেহধস্তথা চোর্দ্ধং পরিতঃ সন্নিবেশতঃ ।

মেরোঃ স্থিতিস্মাহী-কঞ্জকর্ণিকৈবোপবর্ণ্যতে ॥ (২)

প্রিয়ব্রতচরিত্রোক্তাবুক্তা^২ দ্বীপাদিকল্পনা ।

তদ্বিশেষবিজিজ্ঞাসুঃ কথান্তে পরিপৃচ্ছতি ॥ (৩)

১। উক্ত ইতি । কিংপর্যাস্তমুক্তস্তদাহ—যাবদাদিত্যস্তপতি প্র-
কাশয়তি, যত্র যত্র চাসৌ গুরুকৃষ্ণপক্ষয়োর্নক্ষত্রগণৈঃ সহ চন্দ্রমা বা
দৃশ্যতে, তাবৎ ॥

২। যতো যেভ্যঃ সিন্ধুভ্যঃ, এতশ্চ। ভুবঃ, সূচিতঃ সংক্ষেপতো দর্শিতঃ ॥

৩। জিজ্ঞাসায়াঃ ফলমাহ—ভগবত ইতি ॥

৪। ষা মায়া গুণবিভূতিস্ত্রাঃ, কাষ্ঠামস্তম্, রূপং সন্নিবেশঃ, লক্ষণং চিহ্নম্ ॥

৫। কুবলয়ং ভূমণ্ডলং তদেব কমলম্, তস্য কোশাঃ সপ্ত দ্বীপাঃ, তেষু অভ্যন্তরকোশঃ প্রথমো জম্বুদ্বীপো নিযুতযোজনবিশালো লক্ষ-যোজনবিস্তীর্ণঃ ১ ॥

৬। নবযোজনসহস্রং প্রত্যেকমারামো যেসাম্, আরামোহত্র বিস্তারঃ। এতচ্চ ভদ্রাশ্ব-কেতুমালব্যতিরেকেণ দ্রষ্টব্যম্। তয়োশ্চতুস্ত্রিংশদযোজন-সহস্রায়ামত্বাৎ, কেচিত্তু নীলনিষধয়োঃ সংলগ্নাগ্রয়োঃ সমুদ্রপ্রবেশমঙ্গীকৃত্য তয়োৱপি মধ্যে সঙ্কুচিতত্বেন নবসহস্রায়ামত্বং সম্পাদয়ন্তি। সন্নিবেশস্ত বায়ুনোক্তঃ—‘ধনুর্বৎ সংস্থিতে জ্ঞেয়ে হে বর্ষে দক্ষিণোত্তরে। দীর্ঘাণি তত্র চত্বারি চতুরস্রমিলাবৃতম্ ॥’ ইতি ॥

৭। নাভ্যাং মধ্যে; দ্বীপস্তারামো লক্ষযোজনপ্রমাণস্তাবান্ সমুদ্রাহ উচ্ছ্রায়ো যস্য। মূলে ষোড়শযোজনসহস্রং বিততঃ, তাবতা ষোড়শ-যোজনসহস্রমানেন চতুরশীতিযোজনসহস্রমানেন চ বহির্দৃশ্যতে। তথা চ বিষ্ণুপুরাণম্—‘চতুরশীতিসাহস্রৈর্যোজনৈরস্য চোচ্ছ্রয়ঃ। প্রবিষ্টঃ ষোড়শা-ধস্তাদ্ধাত্রিংশন্নূর্ণি বিস্তুতঃ। মূলে ষোড়শসাহস্রো বিস্তারস্তস্য ভূভূতঃ ॥’ এবং লক্ষযোজনোন্নাহঃ ॥

৮। উত্তরোত্তরেণেলাবৃতম্, ইলাবৃতশ্চোত্তরোত্তরতঃ ক্রমেণ নীলাদম্ব-স্তয়ো মৰ্ব্যাদাগিরয়ঃ প্রাগায়তাঃ পূর্বতো দীর্ঘাঃ। ফারোদ এবাবধির্থেষাম্, দ্বিসহস্রযোজনবিস্তীর্ণাঃ। দশাংশাদীষদধিকো যোহংশস্তেন দৈর্ঘ্য এব হ্রসন্তি, ন তুচ্চত্বে পৃথুত্বে বা; যথোক্তং বিষ্ণুপুরাণে—‘লক্ষপ্রমাণো দ্বৌ

শব্দে দশহীনাস্তথাপরে' ইতি । এতচ্ছূলদৃষ্ট্যৈবোক্তম্, তয়োরপি যথা-
বন্মধ্যে সত্বাভাবেন^১, লক্ষপ্রমাণত্বাভাবাৎ ॥

৯ । অযুতযোজন উৎসেধ উচ্ছ্রায়ো যেষাম্, অয়ক্ষেণৎসেধো নীলা-
দীনামপি দ্রষ্টব্যঃ, নীলাদিপৃথুত্বৈকেষামপি দ্রষ্টব্যম্ । যথাসংখ্যং মৰ্যাদাগিরয়
ইতি শেষঃ ॥

১০ । আনীলনিষধায়তাবৃত্তরতো নীলপর্যন্তং দক্ষিণতো নিষধপর্যন্তঞ্চ
দীর্ঘে । পপ্রথতুর্বিস্তীর্ণে ভবতঃ । তাবেব কেতুমাল-ভদ্রাশ্বয়োর্বর্ষয়োঃ
সীমানং কুর্বীতে । নন্বেবং সতি পূর্কপাররেখায়ামিলাবৃতবেষ্টিতো মেরু-
মধ্যে ততঃ পূর্কপারতো গিরিদ্বয়ং বর্ষদ্বয়ঞ্চ, নাতঃ পরং কিঞ্চিদস্তি ; দক্ষি-
ণোত্তররেখায়ান্ত তথৈবেলাবৃতবেষ্টিতো মধ্যে মেরুভয়তন্ত্রীণি ত্রীণি বর্ষাণি
গিরয়শ্চ ষট্ । তৎ কথং সর্কতো লক্ষপ্রমাণত্বং জম্বুদ্বীপশ্চ ? উচ্যতে—
মেরোঃ ষোড়শসহস্রাণি, সর্কতঃ স্থিতত্বাদিলাবৃত্তাষ্টাদশ, অশ্লেষাং ষণ্মাং
চতুঃপঞ্চাশৎ, গিরীণাং ষণ্মাং দ্বাদশ ইত্যেবং দক্ষিণোত্তররেখায়াং তাব-
ল্লক্ষম্ । পূর্কপাররেখায়ামপি সুমেরোরিলাবৃত্তশ্চ চতুঃস্বিংশৎ, গির্ব্যো-
শ্চত্বারি, শেষাণি দ্বিষষ্টি-সহস্রাণি পূর্কপারবর্ষয়োরাসমুদ্রং দৈর্ঘ্যে দ্রষ্টব্যানি,
অতো ন বিরোধঃ ॥

১১ । অযুতযোজনপ্রমাণো বিস্তারোনাহো যেষাম্, বিস্তীর্ণমূর্ণো
মেরোরবষ্টন্তত্বাৎ পূর্কপশ্চিমো গিরী দক্ষিণোত্তরবিস্তারো দক্ষিণোত্তরো চ
পূর্কপারবিস্তারো দ্রষ্টব্যে । সর্কতো দশযোজনসহস্রবিস্তারাদ্বীকারে ত্বিলা-
বৃত্তলোপাৎ 'পূর্কপেলাবৃত্তমুপপ্লাবয়তি' ইত্যাদিবিরোধঃ শ্রাৎ ॥

১২ । অধিসহস্রমেকাদশশতান্যনাহো যেষাম্, তাবৎপ্রমাণা বিটপ-
বিততির্ষেযাম্, শতযোজনং পরিণাহো বিস্তারো যেষাম্ ॥

১৩ । যত্পম্পর্শিনো যৎসেবিনঃ ॥

১৫। ললামো ভূষণম্ । সুরললনানাং ভূষণভূতাঃ শ্রেষ্ঠা যাঃ স্ত্রিয়-
স্তাসাং যুথশ্চ পতয়ঃ, সহ সন্তুষ্ট যেষু বিহরন্তি ॥

১৬। একাদশশতযোজনমুক্তুঙ্কো যো দেবচূতস্তশ্চ শিরসঃ সকাশাৎ ।
ফলপ্রমাণক্షোক্তং বায়ুপুরাণে,—‘অরত্নীনাং শতাশ্চষ্টাবেকষষ্ট্যধিকানি চ ।
ফলপ্রমাণমাখ্যাতমৃষিভিস্তত্ত্বদর্শিভিঃ ॥’ ইতি ॥

১৭। অতিমধুরশচাসৌ স্বতঃ সুরভিশ্চ স্নগন্ধিশ্চ, ন চাগ্বেষাং গন্ধৈ-
রধিবাসিতঃ, বহুলশচাসাবরুণশ্চ রসঃ, স এবোদমুদকং তেন ॥

১৮। ষড়পজোষণাদ্ঘশ্চ রসশ্চ সেবনাৎ ॥

১৯। অনস্থিপ্রায়াগামতিসূক্ষ্মবীজানাম্ । যত্র নিপততি ততশ্চা-
রভ্যাঙ্মনো দক্ষিণতঃ সর্কর্মিলাবৃতং ব্যাপ্য বহতীত্যর্থঃ ॥

২০। তাবৎ সর্কর্বতো রোধসোস্তুটয়োঃ ॥

২২—২৩। আয়ামোহত্র ব্যামঃ, স চ—‘ব্যামো বাহ্বোঃ স করয়ো-
স্ততয়োস্তির্ঘ্যগন্তরম্’ ইত্যুক্তলক্ষণঃ । পঞ্চ ব্যামাঃ পরিণাহঃ হৌল্যাং
যাসামিত্যর্থঃ । কেচিত্তু পঞ্চব্যামপরিণাহা ইত্যেব পঠন্তি ॥

২৪। নীচীনাঃ—অধোমুখাঃ ॥

২৭। চতুর্দিক্শু মেরুমূলাদবোজনসহস্রং ত্যক্ত্বাগ্নেঃ পরিতঃ পরিধয়
ইব জঠরদেবকূটাদয়স্তিষ্ঠন্তি । অতোহষ্টাদশযোজনসহস্রং প্রমাণমত্রোক্তম্
—‘বৈষ্ণবাদিপুুরাণেষু পরিমাণাদি যৎ পুনঃ । অগ্ৰশ্চা বর্ণিতং তত্ত্ব কল্প-
ভেদাশ্চপেক্ষয়া ॥’ দ্বিসহস্রং পৃথু চ তুঙ্গৌ চ ॥

২৯। যথা দিশং প্রাচ্যাদিদিক্শু, যথারূপমিত্রাদিবর্ণানতিক্রমেণ, তুরীয়-
মানেন সার্কদ্বিসহস্রপ্রমাণেন, নামানি পুরাণান্তরাজ্ জ্যাতব্যানি ।
যথোক্তম্—‘মেরৌ নব পুরাণি স্যুর্মনোবত্যমরাবতা । তেজোবতী সংঘমনী

তথা কৃষ্ণাঙ্গনা পরা ॥ শঙ্কাবতী গন্ধবতী তথা চণ্ডা মহোদয়া । যশোবতী
চ ব্রহ্মেন্দ্র-বহ্যাদীনাং যথাক্রমম্ ॥' ইতি ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ পঞ্চমস্কন্ধে

ষোড়শোহধ্যায়ঃ ॥ ১৬ ॥

সপ্তদশোহধ্যায়ঃ

ততঃ সপ্তদশে গঙ্গাগমনং তচ্চতুর্দিশম্ ।

ইলাবৃতে চ রুদ্রেণ সঙ্কর্ষণনিষেবণম্ ॥ (১)

১। যজ্ঞলিঙ্গস্য বলের্যজ্ঞে লিঙ্গং ত্রিবিক্রমমূর্ত্তির্যশ্চ । বিক্রমতো
দক্ষিণেন পদা ভুবং ক্রান্ত্বা বামপাদমুৎক্ষিপতো বামপাদাঙ্গুষ্ঠনখেন নির্ভিন্ন-
মূদ্ধমুপরিভাগো যশ্চাণ্ডকটাহশ্চ তশ্চ বিবরেণান্তঃপ্রবিষ্টা যা বাহুজলধারা, সা
দিবো মূর্ত্তিবততারেত্যন্বয়ঃ । তশ্চ যচ্চরণপঙ্কজং তশ্চাবনেজনেন ফালনে-
নারুণং তদাতং কুক্ষুমম্, তদেব কিঞ্জল্কাষ্টৈরুপরঞ্জিতা, অতএবাখিলশ্চ
জগতোহঘমলাপহমুপস্পর্শনং যশ্চাঃ, তথাপ্যমলা তন্মলসঙ্গশূচ্যা সাক্ষাদ্-
ভগবৎপদীতি যদনুপলক্ষিতং জাহ্নবীভাগীরথীত্যাভ্যাপলক্ষণান্তররহিতং বচো
নাম তেনাভিধীয়মানা । তস্মিন্ সময়ে ভগবৎপদী নাম, পশ্চান্নামান্তরাণি
জাতানীত্যর্থঃ । কোহসৌ দিবো মূর্ত্তা ? তমাহ—যদিতি ॥

২। কিং তদ্বিক্রমপদম্ ? তদাহ—যত্রৈতি । বীরব্রতঃ—দৃঢ়সঙ্কল্পঃ ।
অশ্মৎকুলদেবতায়্যা হরেশ্চরণারবিন্দোদকমিতি হেতোঃ পরমাদরেণ বিভর্ত্তী-
ত্যন্বয়ঃ । কথন্তুতঃ সন্ ? প্রতিফলং বর্দ্ধমানেন ভগবন্তুক্তিযোগেন দৃঢ়-
মত্যন্তং ক্লিষ্টমানমস্তর্হৃদয়ং যশ্চ, অতএবৌৎকর্থেয়ন বিবশমামৌলিতং

যল্লোচনযুগলং তদেব কুট্মলে, তাভ্যাং বিগলিতমমলং বাষ্পম্, তশ্চ কলয়া
সহাভিব্যজ্যমানং রোমপুলকানাং কুলং যশ্চ ॥

৩। ততঃ সপ্তর্ষয়স্তশ্চ। গঙ্গায়াঃ প্রভাবাভিজ্জাঃ সন্তো যাং জটাভূটে-
রুদ্রহস্তীত্যম্বয়ঃ। এতাবত্যেব, নাতোহধিকাস্তীত্যভিপ্রায়বন্তঃ। তত্র
হেতুঃ—ভগবতি সন্ততং ভক্তিব্যোগলাভেনৈবোপেক্ষিতা অগ্রে পুরুষার্থা
আত্মজ্ঞানঞ্চ যৈঃ। কামিব, ক ইব ধারয়ন্তি? প্রত্যক্ষং মুক্তিমিব
তামাগতাম্, মুমুক্শবো জনা ইব তে ॥

৪। ততোহনেকসহস্রকোটীনাং বিমানানামনীকৈঃ সঙ্কুলেন দেব-
যানেনাকাশমার্গেণাবতরন্তী। সপ্তর্ষিভ্যোহর্কাগেব প্রায়শঃ কশ্মিণাং
গতিরিতি ততোহর্কাগেব সঙ্কুলত্বমুক্তম্। আবায়—আপ্লাব্য। মেরুমূর্ধস্থে
ব্রহ্মসদনে নিপততি ॥

৫। অভিশ্পন্দন্ত্যভিতো^১ গচ্ছন্তী ॥

৬। কেশরাচলানাং মেরুসমানোচ্ছ্রায়ত্বাং প্রথমং তেষামাদিশিখরেষু
মুখ্যশৃঙ্গেষু পততি, ততস্তেভ্যোহধোহধঃ প্রস্রবন্তী সতী ॥

৭। মাল্যবচ্ছিখরাং কেতুমালাভিমুখং নিষ্পতন্তী, চক্ষুঃসংজ্ঞা^২ ॥

৮। গিরিশিখরাদিতি; কুমুদশিখরাচ্ছলিতা নীলশিখরম্, তত
উচ্ছলিতা^৩ শ্বেতশিখরম্, তদপ্যতিহায় শৃঙ্গবতঃ শৃঙ্গাদধঃ প্রস্রবন্তী ॥

৯। অতিরভসতররংহসাস্থলিততীব্রতরবেগেন ॥

১০। বহুশো বহুবিধাঃ, মেরুদিগিরীণাং ছহিতরসুতংপ্রসূতাঃ ॥

১১। দিব্যভৌমবিলভেদাস্ত্রিবিধঃ স্বর্গঃ। তত্র ভৌমস্বর্গশ্চ পদানি
স্থানানি ব্যপদিশন্তি ॥

১২। অযুতং পুরুষমাণেনায়ুর্কর্ষণি যেষাম্; বজ্রবদৃঢ়ং সংহননং
শরীরম্, তস্মিন্ বলবয়োমোদাস্তৈঃ প্রমুদিতানি যানি মহাসৌরতানি

মিথুনানি, তেষাং ব্যায়াপবর্গে সন্তোগাবসান একবর্ষশেষ আয়ুষি ধৃত
একো গর্ভো যৈস্তাদৃশানি কলত্রাণি যেষাম্ । ত্রেতাযুগসমঃ, বিষয়স্থখোৎ
কর্ষাৎ । কৃতযুগে হি সর্কে ধ্যাননিষ্ঠাঃ, দ্বাপরাদৌ তু ছঃখবহলাঃ ॥

১৩ । যত্র হ যেষু হি বর্ষেষু দেবপতয়ঃ সৈঃ সৈঃ সেবকগণেষু মুঠেখ্যঃ
কৃতমহোপচারাঃ সন্তঃ সৈরং বিহরন্তীত্যনয়ঃ । কেষু স্থানেষু ? সর্কেষু তুসু
কুসুমস্তবকাদীনাং শ্রিয়া সমৃদ্ধ্যাত্যন্তং নম্যমানা বিটপাস্তদাশ্রিতা লতাশ্চ
যেষু, তৈর্বিটপিভিরুপশুস্তমানানি শোভমানানি কুচিরাণি কাননানি যেষু
তেষাশ্রমায়তনেষু বর্ষগিরিদ্রোণীষু চ, তথামলেষু জলাশয়েষু চ, বিকচানি
বিকাসানি বিবিধানি নবানি চ যানি বনকহাণি নীরজানি, তেষামামোদেন
প্রমুদিতৈ রাজহংসাদিভির্মধুকরনিকরাণাঞ্চ আকৃতিভিজীতিবিশেষরূপ-
কূজিতেষু । কামেন কলিলৈঃ ক্ষুভিতৈর্বিলাসাদিভিরাকৃষ্টং মনো দৃষ্টিশ্চ
যেষাং তে ॥

১৪ । নবস্বপি বর্ষেষু যে পুরুষাস্তেষাং তদনুগ্রহায় স চাসৌ বক্ষ্য-
মাণোহনুগ্রহশ্চ, তদর্ধমাস্তত্ত্বব্যাহেন স্বমুর্তিসমুহেন সন্নিধীয়তে সন্নিহিতো
ভবতি ॥

১৫ । অপরোহর্কাটীনঃ, পশ্চান্নবমঙ্কন্ধে ॥

১৬ । ভবানী নাথঃ স্বামিনী যেষাং তৈঃ স্ত্রীগণানামর্কুদসহস্রৈরব-
রুধ্যমানঃ সর্বতঃ সেব্যমানঃ । আশ্বনঃ প্রকৃতিং কারণম্, আশ্বনি সমাধি-
র্ধ্যানং যস্ত তেন রূপেণ, এতদক্ষ্যমাণং মন্ত্রাদিকমভিগুণ্ জপন্ ॥

১৭ । সর্কেষাং গুণানাং সংখ্যানং প্রকাশো যস্মাৎ । স্বয়ন্তু অব্যক্তায়া-
প্রমেয়ায় ॥

১৮ । হে ভজেত ! ভজনীয় ! ত্বা ত্বাং পরমীশ্বরং ভজ ইত্যনয়ঃ ।
অরণং শরণং পাদপঙ্কজং যস্ত । কুৎসস্ত ভগশ্চৈশ্বর্যাদিষড়্ গুণস্ত ১ পরময়ন-

মাশ্রয়ম্, ভক্তেশ্বলমত্যর্থং ভাবিতং প্রকটিতং ভূতভাবনং স্বরূপং যেন ;
ভবাপহং সংসারহরম্, ভক্তেশ্বিত্যনুযজঃ ; ভবং ভাবয়তীতি তথা তম্,
অর্থাৎ ভক্তেশ্বিত্যেতি দ্রষ্টব্যম্ ॥

১৯। ঈশ্বরত্বমুপপাদয়ংস্তামসত্বেন প্রসক্তমনাদরং বারয়তি—ন যশ্চেতি ;
যশ্চ নিরীক্ষমাণশ্চাপি দৃষ্টির্মায়ায়া গুণৈবিশ্বয়ৈশ্চিত্তবৃত্তিভিরন্তঃকরণৈশ্চাপী-
যদপি নাজ্যতে, ন লিপ্যতে। কিমর্থং নিরীক্ষমাণশ্চ ? ঈশে ঈশনায়
নিয়মনায়, ঈশনমীট সম্পদাদিত্বাত্মাবে ক্রিপ্। অত্র বৈধর্ম্যে দৃষ্টান্তঃ—
যথা অজিতক্রোধবেগানাং নোহস্মাকং দৃষ্টিরজ্যতে, ন তথেন্তি। অত
আত্মন ইন্দ্রিয়ানি জিগীষুর্জেতুমিচ্ছুমুক্ষুস্তং কো ন মত্তেত, নাদ্রিয়েত ?

২০। নহু সুরামদাভ্যাং মত্তশ্চ কুতো দৃষ্টির্নাজ্যতে ? তত্রাহ—অসতী
দৃগৃদৃষ্টির্ষশ্চ, তশ্চ স্বমায়ায়া ক্ষাবা মত্ত ইব যো ভয়ঙ্করঃ প্রতিভাতি,
মধ্বাসবাভ্যাং তাত্রলোচন ইব চ। নাগবধুবিমোহনেন তথা প্রতিভানং
যুক্তমিত্যাহ—নেতি। পাদার্চনে যশ্চ পাদয়োঃ স্পর্শনেন ধ্বিতং মোহিত-
মিন্দ্রিয়ং মনো যাসাং তাং, হ্রিয়া লজ্জয়া ভূজাত্বর্হণে নেশিরে, ন শেকুঃ ;
কস্তং ন মত্তেতেতি পূর্বেণৈবান্বয়ঃ ॥

২১। অশ্চ বিশ্বশ্চ স্থিতিজন্মসংযমহেতুং যমাহঃ, অতএব ত্রিভিঃ
স্থিত্যাদিভিবিহীনমনস্তঞ্চ যমাহঃ, ঋষয়ো মন্ত্রাঃ, ছন্দোহনুরোধেন দীর্ঘপাঠঃ ;
যদ্বা, ঋকারো দেবমাতা লক্ষ্মীঃ, সা চ ঋষয়শ্চেত্যর্থঃ। অনন্তত্বং দর্শয়তি—
মুর্দ্ধসহস্রমেব ধামানি স্থানানি, তেষু কচিদেকদেশে স্থিতং ভূমণ্ডলং যো ন
বেদ সিদ্ধার্থং সর্ষপমিব, তস্মৈ নম ইতি চতুর্থেনান্বয়ঃ ॥

২২। অত্র জন্মহেতুত্বং মহদাদিদ্বারেণ প্রাপঞ্চয়তি—যশ্চ গুণনিমিত্তো
মহান্ নাম বিগ্রহ আসীৎ। বিজ্ঞানং সত্ত্বং ধিক্ষ্যমাশ্রয়ো যশ্চ সঃ, তশ্চ
চিত্তরূপত্বেন সত্ত্বপ্রধানত্বাৎ। স এব কিলাধিদেবঃ^১, বাসুদেবাভেদ-

विवक्षया ; भगवान्जो ब्रह्मा ; यत्सम्भवो यस्माद्ब्रह्मणः सञ्जुतोहं रुद्रः ।
त्रिवृता त्रिगुणेन स्वतेजसा स्वविभूतिरूपेणाहङ्कारेण वैकारिकं देवता-
वर्गं^१ तामसं भूतवर्गम्^२, त्रिन्द्रियमिन्द्रियवर्गं^३ सृजे सृजामि ॥

२७ । किंश्रुते वयं महदादयः सर्वे यश्चाङ्गुग्रहादिदं ब्रह्माणुं सृजामः ।
कथञ्चुताः ? यश्च महान्नो वशे स्थिताः सन्तः । यतः सृत्रेण क्रियाशक्त्या
यद्विताः प्रोताः, शकुन्ताः पक्षिण इव लौकिकेन सृत्रेण । वयमित्युक्तम्,
तानेवाह—महानहङ्कारश्च वैकुन्तादयः पूर्वोक्ता वर्गाश्च ॥

२८ । स्थितिलयहेतुत्वं दर्शयन् प्रणमति—येन निर्मितामेतां माया-
मेवायं जनोहंजसा वेद, न तु तन्निस्तारे योगमुपायं कर्हिचिदपि वेदेति
स्थितिहेतुत्वं दर्शितम् । कीदृशीम् ? कर्माण्येव पर्याणि ग्रह्यस्तानि नयति
प्रापयतीति तथा, ताम् । प्रलयहेतुत्वमाह—विलीयतेहंस्मिन्निति विलयः,
उदेति अन्नादित्युदयः, तस्या विलयोदयावात्मा स्वरूपं यश्च, तस्मै नमः ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायां पञ्चमस्कन्धे

सप्तदशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अष्टादशोऽध्यायः

अष्टादशे ततो मेरोः पूर्वोदिक्रमतस्त्रिषु ।

त्रिषु चोत्तरवर्षेषु सेव्यसेवकवर्णनम् ॥ (१)

१ । भद्रश्रवा वर्षपतिः, तश्च कुलपतयः सेवकमुखाश्च ॥

२ । भद्रश्रवस उच्यते । प्राणभूत उपदधातीतिवद् गणलक्षणया
तद्योगादगणेषु लिङ्गसमवायत्वात् न बहवचनम् ॥

৩। অয়ং জনো মিসন্নপি পশুন্নপি ব্রহ্মং হিংসন্তং মৃত্যুং ন পশুতি,
নালোচয়তীতি । ভগবদ্বিচেষ্টিতমেব, তচ্চ বিচিত্রম্ । অদর্শনে লিঙ্গম্—
পুত্রং বালম্, পিতরঞ্চ বৃদ্ধং মৃতং নিহৃত্য দগ্ধা স্বয়ং তত্ভয়ধর্মেজ্জীবিস্বতি
জীবিতুমিচ্ছতি ; জিজীবিস্বনিতি পাঠে তু ছন্দঃসামঞ্জস্যম্ । কিং ধর্ম্মাণ্যর্থম্ ?
ন । যহি যতোহসত্তুচ্ছং বিষয়স্বখং সেবিতুং বিকর্ম্ম পাপমেব ধ্যায়ন্ ॥

৪। নম্ববিদ্বান্ন পশুতি ; কিমত্র চিত্রম্ ? তত্রাহ—নম্বরং বদন্তি স্ম
শাস্ততঃ, পশুন্তি চ সমাধৌ । হে অঙ্গ ! তথাপি মায়ায়া মুহন্তি । এতচ্চ
তব কৃত্যং চেষ্টিতং স্মবিস্মিতমতিচিত্রম্, অতঃ শাস্ত্রাদিশ্রমং বিহায় তং
ত্বামজমহং নতোহস্মি ॥

৫। ইদমপরং চিত্রবৎ প্রতীয়মানমপি ত্বয়ি ন চিত্রমিত্যাহ—বিশ্বশ্রো-
দ্ভবাদি কর্ম্মাকর্ত্তুরপি, অপগতা আবৃদাবরণং যস্মাত্তাদৃশশ্রুতাপি তেহঙ্গীকৃতং
বেদেন । ত্বয়ি তন্ন চিত্রম্ ; যতো মায়ায়া সর্ক্বাশ্রুনি কার্য্যশ্চ কারণে স্রষ্টরি
কর্ম্ম যুক্তম্ । বস্তুনি সর্ক্বব্যতিরিক্তে নিরুপাধাবনাবৃতত্বম্, অকর্ত্তৃত্বঞ্চ যুক্তম্ ॥

৬। পরমেশ্বরত্বেন স্তত্ত্বা প্রস্তুতাবতারচরিতমাহ—বেদানিতি । তমসা
দৈত্যরূপেণ তিরস্কৃতানপনীতান্ । না চ তুরঙ্গশ্চ নৃতুরঙ্গৌ, তদ্রূপৌ বিগ্রহৌ
যশ্চ । কবয়ে ব্রহ্মণে, তদর্থমবিতথৈ হিতায় সত্যসঙ্কল্পায় ॥

৭। উত্তরত্র প্রফ্লাদচরিত্রে । মহাপুরুষশ্চ গুণানাং ভাজন আশ্রয়ঃ ।
দৈত্যদানবকুলশ্চ তীর্থীকরণং শীলমাচরিতঞ্চ যশ্চ, ফলসঙ্কল্লেন ব্যবধানেন
শৃগ্নশ্চাসাবনশ্চাব্যভিচারী যৌ ভক্তিয়োগস্তেনোপাস্তে সেবতে ॥

৮। তেজসামপি তেজসে, আবিরাবিরতিপ্রকটৌ ভবেতি, বীপ্সা বা ।
কর্ম্মাশয়ান্ ; কর্ম্মবাসনাঃ, কর্ম্মাশ্রয়ানিতি পাঠে রাগাদীন্ রক্ষয় নির্দ্বিহ ।
ভূয়িষ্ঠাঃ ভূয়াঃ ॥

৯। বিশ্বশ্চ স্বস্তিপ্রার্থনে খলশ্রুপি ভবেৎ, তত্ত্ব সাধুপীড়াং বিনা ন
শ্রাৎ । অত্রোত্তমমঙ্গলঞ্চ ধ্যায়তাং ভূতানাং শ্রোত্রঘাতঃ বিনা ন ভবেদিত্যা-

শক্ষ্যাহ—খলঃ প্রসীদতাং প্রসীদতু, ক্রোধ্যং ত্যজতু ; ভূতানি চ মিথঃ শিবমেব ধ্যায়ন্ত, তেষাং মনশ্চ ভদ্রমুপশমাদিকং ভজতু, নোহস্মাকমপি মতিঃ, ‘অপি’-শব্দাদ্ ভূতানাঞ্চ মতিঃ, অহৈতুকী নিকামা সতী ॥

১০। নঃ সঙ্গঃ ক্বাপি মা শ্রাৎ । যদি কথঞ্চিৎ শ্রাৎ, তহ্গাৱাদিষু মা শ্রাৎ, কিন্তু ভগবৎপ্রিয়েষেব । অগাৱাদিসঙ্গদোষমাহ—য ইতি । ইন্দ্রিয়প্রিয়ো গৃহাঢ়াসক্তঃ ॥

১১। ভগবৎপ্রিয়সঙ্গে গুণমাহ—বেষাং ভগবৎপ্রিয়াণাং সঙ্গাল্লকং মুকুন্দবিক্রমং শ্রুতিভিঃ শ্রবণাদিভিঃ সংস্পৃশতাং সেবমানানাং পুংসামন্ত-র্গতোহজো মানসং মলং হরতি । কথন্তুতং বিক্রমম্ ? নিজমসাধারণং বীৰ্য্যবৈভবং প্রভাবাতিশয়ো যশ্চ । তীর্থন্তু গঙ্গাদি মুহুঃ সংস্পৃশতামঙ্গজং মলং কেবলং হরতি, ন তু বাসনাঃ । তান্ কো বৈ ন সেবেতেত্যম্বয়ঃ ॥

১২। মানসমলাপগমফলমাহ—যশ্চেতি । অকিঞ্চনা নিকামা মনঃ-শুক্লো হরের্ভক্তির্ভবতি, ততশ্চ তৎপ্রসাদে সতি সর্বে দেবাঃ সর্কের্গুণৈশ্চ ধর্মজ্ঞানাдиভিঃ সহ তত্র সম্যগাসতে, নিত্যং বসন্তি ; গৃহাঢ়াসক্তশ্চ তু হরিভক্ত্যসম্ভবাৎ কুতো মহতাং গুণা জ্ঞানবৈরাগ্যাদয়ো ভবন্তি ? অসতি বিষয়স্থখে মনোরথেন বহির্ধাবতঃ ॥

১৩। ননু হরিবিমুখশ্চ গৃহাঢ়াসক্তশ্চাপি লোকে মহত্বং দৃশ্যতে ? সত্যং দৃশ্যতে । তত্ত্ব উপহাসাস্পদমিতি সহেতুকমাহ—হরিহীতি । যথা স্বাণাং মীনানামীপ্সিতং তোয়মেবাস্মা, তেন বিনা জীবনাভাবাৎ । মহানতি-প্রসিদ্ধোহপি যদি গৃহে সজ্জতে, তদা দম্পতীনাং মিথুনানাং শূদ্রাদিষপি প্রসিদ্ধং বয়সৈব কেবলং যন্মহত্বং তদেব তশ্চ ভবতি, ন তু জ্ঞানাদিনা । মিথুনেষু তেষু পূজ্যমানেষু জ্রীভ্যঃ পুংসাং মহত্বম্, বালমিথুনেভ্যশ্চ বৃদ্ধ-মিথুনানাং মহত্বং যথৈত্যর্থঃ ॥

১৪। যস্মাদেবং, তস্মাদ্গৃহং হিত্বাকুতোভয়ং নৃসিংহপাদং ভজতেত্য-
সুরানুপদিশতি। কীদৃশং গৃহম্? রজস্বৃষ্ণা, রাগোহভিনিবেশঃ; রজ-
আদীনাং মূলং কারণম্, অতএব সংসৃতীনাং জন্মমরণাদীনাং চক্রবালং
মণ্ডলমবিচ্ছেদো যস্মাৎ ॥

১৫। কেতুমালেহপি ভগবান্ কামদেবস্বরূপেণাস্ত ইতি শেষঃ।
কিমর্থমাস্তে? তত্রাহ—লক্ষ্ম্যা ইতি। প্রজাপতিঃ সংবৎসরঃ, 'সংবৎসরো
বৈ প্রজাপতিঃ' ইতি শ্রুতেঃ। তস্মাৎ ছহিতরো রাত্র্যভিমানিত্বো দেবতাঃ,
পুত্রা দিবসাভিমানিনো দেবাঃ, তেষাঞ্চ প্রিয়চিকীর্ষয়া। পুরুষায়ুষা বর্ষ-
শতেন যাগ্ৰহোরাত্রাণি তৈঃ পরিসংখ্যানং গণনা যেসাম্, ষট্ক্রিংশৎসহস্রাণা-
মিত্যর্থঃ। যাসাং ছহিতুণাম্, মহাপুরুষশ্চ মহাস্তং চক্রম্, তস্মাৎ তেজসা ॥

১৬। রমাং রময়ন্ স্বীয়ানীন্দ্রিয়াণি রময়তে। কেন সাধনেন রময়ন্?।
তত্রাহ—অতীবস্বললিতয়া গত্যা যো বিলাসস্তেন বিলসিতো রুচিরো হাস-
লেশো মন্দস্মিতম্, তৎসহিতোহবলোক এব লীলা, তয়া কিঞ্চিৎসুভক্তিত-
মুত্তুঙ্গিতং সুন্দরং যদ্ ভ্রামণ্ডলং তেন সুভগং যদদনারবিন্দং তস্মাৎ শ্রিয়া ॥

১৭। তদ্বর্ত্ত্বির্ভির্দিবসাধিষ্ঠাতৃভিরুপেতা ॥

১৮। সর্বৈর্গুণবিশেষৈঃ শ্রেষ্ঠবস্তুভির্বিলাক্ষিতো লক্ষ্মীকৃত আত্মা যশ্চ।
আকৃতীনাং ক্রিয়াণাম্, চিন্তীনাং জ্ঞানানাম্, চেতসাং সঙ্কল্পাধ্যবসায়াদীনাম্,
বিশেষাণাং তত্ত্বদ্বিষয়াণাম্। ষোড়শ কলা অংশা একাদশেন্দ্রিয়পঞ্চবিষয়-
লক্ষণা যশ্চ। ছন্দোময়ায় বেদোক্তকর্ম্মপ্রাপ্যায়, অন্নময়ায়ান্নোপষ্টভাত্বাৎ,
অমৃতময়ায় পরমানন্দাবিস্কারিত্বাৎ, সর্বময়ায় সর্ববিষয়ত্বাৎ; সহসে, ওজসে,
বলায়, তদ্বৈতুত্বাৎ ॥

১৯। তৎকামেনৈব ত্বৎসেবকত্বাদহং কৃতার্থাস্মি, অথকামনয়া তু
ত্বামর্চন্ত্যো ন পরিপূর্ণমনোরথাঃ স্মরিত্যাহ—দ্বিয় ইতি; স্বত এব
হৃদীকাণামীশ্বরং পতিং সন্তং ত্বামারাধ্য যাঃ দ্বিয়োহং পতিং প্রার্থয়ন্তে;

পতিকামানাং হি কামারাধনং ব্রতেষু প্রসিদ্ধম্ ; তাসামপত্যাদীনি তে
পশ্যে ন পাতুং শক্তাঃ ॥

২০। অতন্তে পতয় এব ন ভবন্তীত্যাহ—স বা ইতি । স চ এবন্তুতঃ
পতিঃ স্বয়ং ভবানেক এব, নাশ্রুঃ ; যো ভবানাশ্রুলাভাৎ পরমশ্রুদধিকং ন
মশ্রুতে । ইতরথাশ্রাদীনশ্রুতশ্রু ন স্বতন্ত্রতা । অশ্রুতন্ত্রনানান্তে চ মণ্ডলেধরাণা-
মিব মিথো ভয়ং শ্রাদিত্যর্থঃ ॥

২১। কিঞ্চ নিকামভজনেহপ্রার্থিতা এব সর্বৈ কামা ভবন্তি । সকাম-
ভজনে তু কামিতমাত্রমনিত্যঞ্চেত্যাহ—যা স্ত্রী তশ্রোক্তলক্ষণশ্রু তে পাদ-
সরোরুহশ্রাহিণং পূজামেব কাময়েত, ন ফলান্তরং, সাখিলেষু কামেষু
লম্পটা, সর্বান্ কামান্ প্রাপ্নোতীত্যর্থঃ । ঈষ্পিতমীষ্পিতঃ ফলান্তর-
মাশ্রু মপেক্ষিতঃ সন্নচিতশ্চেতর্হি তদেবৈকং রাসি দদাসি । কিঞ্চ, যদ্-
যতঃ ফলভোগানস্তরং ভগ্না যাচ্ঞা যাচিতোহর্থো যশ্রাঃ সা প্রতপ্যাতে
দুঃখং প্রাপ্নোতি, তদেব রাসি, ন তু নিত্যম্ ॥

২২। নহু মমার্হণে কুতঃ সর্বকামপ্রাপ্তিঃ ? তমেব হি কামার্থিভিঃ
সেব্যসে, অত আহ—মৎপ্রাপ্তয়ে ব্রহ্মাদয়স্তপস্তপ্যাতে কুর্কন্তি । কথন্তুতাঃ ?
ঐন্দ্রিয়ে স্মৃথে ধীর্যেযাম্, অলুক-সমাসঃ । তথাপি ভবৎপাদপরায়ণাদৃতে
মাং ন বিন্দন্তি, মৎকটাক্ষবিলসিতা বিভূতীর্ন লভন্ত ইত্যর্থঃ । যতন্ত্বযোব
হৃদয়ং যশ্রাঃ সাহং স্বৎপরতন্ত্রদ্বাত্তদনুবর্তিনমেব বিলোকয়ামি, নাশ্রুমিত্যর্থঃ ॥

২৩। ইদানীং তৎকৃপাং প্রার্থয়তে—স ত্বমিতি । যদ্বজনং বিনা ন
কশ্চিদপি পুরুষার্থঃ স ত্বম্ । ত্বদिति ত্বয়া যৎ করাশ্রুজং সাত্ত্বতানাং
ভক্তানাং শীর্ষ্যধায়ি কৃপয়া শ্রুন্তম্, তন্মমাপি শীর্ষ্য নিধেহীতি শেষঃ ।
কথন্তুতম্ ? বন্দিতং সর্বকামবর্ষিত্বেন সন্তিঃ স্তুতম্ । ন চ ময়ি তবানাদরঃ,
যতো হে বরেণ্য ! মা মাম্, বক্ষসি লক্ষ্ম বিভর্ষি । অহো চিত্রমেতৎ,

ময়ি কেবলমাদরমাত্রম্, ভক্তেষু তু পরমা রুপা। অত ঈশ্বরস্ত তব
মায়য়েহিতং কো বিতর্কয়িতুং সমর্থঃ ॥

২৫। সত্ত্বায় সত্ত্বগুণপ্রধানায়, মুখ্যতমায় প্রাণায় সূত্রাত্মনে ॥

২৬। উরুঃ স্বনো বেদাত্মকো নাদো যশ্চ। য ইদং বিশ্বং ব্রাহ্মণাদি-
নাম্না বিধিনিষেধালঙ্ঘনমূলেন^১ বশেহনয়ন্নিয়মিতবান্, স ত্বমীশ্বরঃ ; তথা চ
শ্রুতিঃ —‘যশ্চ বাক্তস্তির্নামানি দামানি’ ইত্যাদিঃ ॥

২৭। নব্বিন্দাদয়ো বশং নয়ন্তি, লোকপালকত্বাৎ, কুতোহহম্? তত্রাহ
—যমিতি। মৎসর এব জরো যেষাং তে। যং হিত্বা দ্বিপদশচতুষ্পদশচ
সরীসৃপং জঙ্গমম্, স্থাপু স্থাবরঞ্চ, যদত্র দৃশ্যতে, তৎ কিঞ্চিদপি পাতুং ন
শক্তাঃ, স ত্বমেব প্রাণরূপেণ পালক ঈশ্বরশ্চেতার্থঃ। তথা চ শ্রুতিঃ —
‘তা অহিংসন্তাহমুক্থমস্ম্যাহমুক্থমস্মি’ ইত্যাদিঃ ॥

২৮। অবতারচরিতমাহ—ভবানিমাং ক্ষৌণীং ময়া মনুনা সহ মৎ-
সংহিতাং^২ ধ্বংসেত্যধ্যাহারঃ ; উর্ম্মিমালাবতি প্রলয়ার্ণব উরু ওজসা ক্রমতে
বিচরতি ; যদ্বা, পাতুমিত্যশ্চান্নুষঙ্গঃ, ক্ষৌণীং পাতুং ক্রমত উৎসহত
ইত্যর্থঃ। যতোহজঃ। কীদৃশীম্? ওষধীনাং বীকৃধাঞ্চ নিধিমাশ্রয়-
ভূতাম্ ; তস্মৈ নমঃ, জগতো যঃ প্রাণগণস্তশ্চাত্মনে নিয়ন্তে ॥

২৯। তৎপ্রিয়তমাং তাং প্রিয়তমাম্ ॥

৩০। অকুপারায় কুর্স্যায়, সর্কঃ সম্পূর্ণঃ সত্ত্বগুণো বিশেষণঃ যশ্চ,
নোপলক্ষিতং স্থানং যশ্চ, বারিচরত্বাৎ। বর্ষাণে বর্ষীয়সে কালানবচ্ছিন্নায়,
ভূম্নে সর্কগতায়, অবস্থানায়াদারায় ॥

৩১। নিজমায়ার্পিতং প্রকাশিতমেতদর্থস্বরূপং দৃশ্যং পৃথিব্যাদি
যশ্চৈব রূপং যতঃ পৃথঙ্ নাস্তি। কথন্তুতম্? বহুভী রূপৈ রূপিতং
নিরূপিতম্। যশ্চ চ সংখ্যা নাস্তি। কুতঃ? অযথা মিথ্যৈবোপলন্তনাৎ।

न हि मरीचिकाजलमेतावदिति संख्यातुं शक्यते । अव्यपदेशरूपिणेश-
निरुक्तप्रपञ्चाकाराय ॥

३२ । बहुरूपत्वं दर्शयन्तुश्वेत्श्वरादव्यातिरेकमाह—जरायुज्जमिति । द्वीप-
ग्रहर्क्षमित्याभिधेयस्त्वमेवैको, न त्वद्यातिरिक्तोहस्ति, 'सर्वं खण्डिदं ब्रह्म'
इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥

३३ । सप्रपञ्चतामनुष्ठ तन्निरासेन प्रणमति—यस्मिन्निति । असंख्येया
अनन्ता विशेषा येषां तानि नामानि रूपाण्यारूतयश्च यश्च तादृशे यस्मिं-
स्त्वयि कविभिः कपिलादिभिरियं चतुर्विंशत्यादि-संख्या कल्पिता सती यया
तद्वदृशा येन तद्वज्जानेनापनीयते, तस्मै ते तुभ्यं सांख्यासिद्धान्तरूपाय
नमः, परमार्थज्ञानरूपायेति वा ॥

३४ । एषा भूरूपधावति हेतान्वयः ॥

३५ । मद्भ्रैस्तद्धेन लिङ्गत इति तथा तस्मै । यज्जा अयुपाः, क्रतवः
सयुपास्तद्रूपाय, अतएव महान्तोहध्वरा अवयवभृता यश्च । कर्मणा शुक्राय
शुक्राय यज्जानुष्ठान्ते, त्रिषुगाय, कृतषुगे यज्जाभावात् ; यद्वा, कलिषुगे
छन्नत्वात् ॥

३६ । कवयो विद्वांसो विपश्चितो निपुणा गुणेषु देहेन्द्रियादिषु
मथुन्ति विचिन्वन्ति, मथुा विवेकसाधनेन मनसा, क्रियार्थैः कर्मभित्तुंफलैश्च,
गूढमप्रकाशमानं दिदृक्षवः । एवं मथन क्षरितः प्रकटित आत्मा स्वरूपं
यश्च, तस्मै नमः ॥

३७ । मथनमेव दर्शयन्त्याह—द्रव्येति ; द्रव्यं विषयः, क्रिया ईन्द्रिय-
व्यापारः, हेतुर्देवता, अयनं देहः, क्षणः कालः, कर्ता अहङ्कारः, एतै-
र्मायाया गुणैः कार्थैरूपलक्षणैर्वस्तुत्वेन निरीक्षितो य आत्मा तस्मै ।
अद्वैतस्या विचारेण, अज्ञैर्धमनियमादिभिरतिशयात्मा निश्चयवती बुद्धिर्धेवां
तैर्निरस्ता मायानिमित्ता आकृतिर्धम्नातस्मै, ते नमः ॥

৩৮। তদেবং নিগুণরূপেণ নহা পরমেশ্বররূপেণ চ প্রণমতি—
করোতীতি। যশ্চেকিতুর্জীবার্থমীপ্সিতম্, অত্যন্তানিচ্ছারামীক্ষণাযোগাৎ।
স্বার্থস্তু নেপ্সিতম্, বিশ্বস্থিত্যাদি স্বগুণৈর্মায়া করোতি। তস্মা জড়স্বে-
পীশ্বরসন্নিধানাৎ প্রবৃত্তিং দৃষ্টান্তেনাহ—যথায়ো লৌহং গ্রাব্ণোহয়স্কান্তান্নি-
মিত্তাদ্ ভ্রমতি, তদাশ্রয়ং তদভিমুখং সৎ। গুণানাং কর্মণাং জীবাদৃষ্টানাঞ্চ
সাক্ষিণে তস্মৈ, তে নমঃ ॥

৩৯। অবতারচরিতমাহ—প্রমথ্যেতি। যো জগতামাদিঃ কারণভূতঃ
শূকরো মাং পৃথ্বীমগ্রদংষ্ট্রে দংষ্ট্রাগ্রে কৃত্বা রসাতলাদারভ্যোদঘতঃ প্রলয়ার্ণ-
বাদিভো গজ ইব নিরগাৎ। ততশ্চ প্রতিবারণং প্রতিগজতুল্যং দৈত্যং
প্রমথ্য যঃ ক্রীড়ন্ স্থিতস্তং বিভূম্, প্রণতাস্মীত্যন্বয়ঃ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ পঞ্চমস্কন্ধে
অষ্টাদশোহধ্যায়ঃ ॥ ১৮ ॥

একোবিংশোহধ্যায়ঃ

উনবিংশে কিম্পুরুষে ভারতে চোপবর্ণ্যতে।

সেব্যসেবকভাবশ্চ ভারতশ্রেষ্ঠ্যমেব চ ॥ (১)

২। ভর্তা চাসৌ ভগবাংশ্চ, তস্মৈ কথাম্ ॥

৩। আর্ঘ্যাণি লক্ষণানি শীলং ব্রতঞ্চ যস্মিন্। উপশিক্ষিতান্ননে
সংযতচিত্তায়, উপাসিতোহনুমতো লোকে যেন, সাধুবাদঃ সাধুত্বপ্রসিদ্ধিস্তস্মৈ
নিকষণায় নিকষাশ্চবল্লীকারণস্থানায়, পরমসীম্ন ইত্যর্থঃ ॥

৪। শ্রীরামং পরমাত্মরূপেণ^১ প্রণমতি—যদেকং বেদান্তেষু প্রসিদ্ধং তত্ত্বম্। তং প্রপত্তে। কথন্তুতম্? বিশুদ্ধশচাসাবনুভবশ্চ, স এব মাত্রা স্বরূপং যশ্চ। বিশুদ্ধত্বে হেতুঃ—প্রশান্তম্; তত্রাপি হেতুঃ—স্বতেজসা স্বরূপপ্রকাশেন ধ্বস্তা গুণানাং বিবিধা জাগ্রদাশ্রয়স্থা যস্মিন্। অন্তভব-মাত্রত্বে হেতুঃ—প্রত্যক্, দৃশ্যাদশ্রয়ত্বাৎ। তং কুতঃ? অনামরূপম্। ননু বস্তুত এবন্তুতশ্চাপি জীবশ্চোক্তসর্ববিপর্যায়ো দৃশ্যতে? তত্রাহ— নিরহম্, অহঙ্কারাভাবান্ন তথা বৈপরীত্যমিত্যর্থঃ। ননু শ্রীরামশ্চ স্বরূপং নৈবং প্রতীয়তে? তত্রাহ—সুধিয়া পুংসোপলভ্যত ইতু্যপলভ্যনং শুদ্ধ-চিন্তেন ব্রহ্মত্বেনৈবোপলভ্যত ইত্যর্থঃ ॥

৫। কথং তর্হি দশরথপুত্রত্বম্? তত্রাহ—বিভোবিষ্ণোর্মর্ত্য্যাবতারস্ত রক্ষসো রাবণশ্চ বধায়, তশ্চ মনুষ্যাদশ্রয়ত্বোহবধ্যত্বাৎ। ন কেবলমেতাবৎ, কিন্তু্হ সংসারে স্ত্রীসঙ্গাদিকৃতং দুঃখং দুর্কীরমিতি মর্ত্যানাং শিক্ষণঞ্চ, শিক্ষার্থমপীত্যর্থঃ। অশ্রুত্যা স্ব স্বরূপে রমমাণশ্চ জগদাত্মনঃ সীতা-বিরহকৃতানি ব্যসনানীতি কুতঃ শ্রুতং?

৬। বিষয়াসক্ত্যভাবেন ব্যসনানর্হত্বমুপপাদয়তি—ন বৈ স ভগবান্ ত্রিলোক্যাং কাপি সক্তঃ, যত আশ্রবতাঃ ধীরাণামাত্মা সুহৃদমশ্চ, অতো ন স্ত্রীকৃতং মোহং প্রাপ্নুয়ান্ন লক্ষণক্ষেতি। দেবদূতেন শ্রীরামঃ সম্মন্ত্রয়তা বিজ্ঞাপিতঃ—অত্রাগতস্তয়া বধ্য ইতি। তদৈব দ্বারি স্থিতং লক্ষণং দুর্কাসসমাগতং বিজ্ঞাপয়িত্বং প্রবিষ্টং হস্তমুগতো বসিষ্ঠবাক্যাত্ত্যাজ, তচ্চ ন যুজ্যত ইত্যর্থঃ ॥

৭। অতঃ শ্রীরাম এব সর্কৈঃ সেব্য ইতি বক্তুং ন তশ্চ তোষহেতুঃ সংকুলজন্মাদি, কিন্তু্হ ভক্তিরেবেত্যাহ—ন জন্মেতি। মহতঃ পুরুষাজ্জন্ম, মহতঃ শ্রীরামশ্চেতি; বা সৌভগং সৌন্দর্যম্, আকৃতির্জাতিঃ, যদ্যস্মাত্তৈ-

জন্মাদিভিবিষ্টাংস্ত্যক্তানপি নো বনচরান্, বত অহো লক্ষণশ্চাগ্রজোহপি
সখিত্তে কৃতবান্ ॥

৮। তস্মাৎ সুরো বাণ্ডো বা যঃ কোহপি শ্রীরামমেব সৰ্ব্বপ্রকারেণ
ভজেত । স্কৃতজন্মগ্নীয়শ্চপি ভজনে বহমানিনম্ ; উত্তরান্ কোশলান-
যোধ্যাবাসিনঃ ॥

৯। উপচিঠৈর্ধর্মানাদিভিরাশ্লোপলভ্যতে যেন তত্তপশ্চরতি । তত্রো-
পশম ইন্দ্রিয়াণাং সংযমঃ, উপরমো নিরহঙ্কারতা । আশ্রবতামনুগ্রহায়, ন
স্বার্থম্, দীশ্বরত্বাৎ ॥

১০। ভগবদনুভাব উপবর্ণ্যতে যেন পঞ্চরাত্রেন তৎ, সার্বর্ণেমনোঃ,
উপসরতি সেবতে ॥

১১। উপরতানাশ্রায় নিরহঙ্কারায় ॥

১২। অসক্তশাস্তৌ বিবিক্তশ্চ সাক্ষী চ, তস্মৈ নমঃ । অসক্তত্বং
দর্শয়তি—অশ্রু বিশ্বশ্রু সর্গাদিষু কর্ত্তাপি যো ন বধ্যতে, অহং কর্ত্তেতি ন
মত্ততে । বিবিক্তত্বমাহ—দেহগতোহপি দৈহিকৈঃ ক্ষুৎপিপাসাদিভির্ষো ন
হত্ততে, নাভিভূয়তে । সাক্ষিত্বমাহ—যশ্রু দ্রষ্টুরপি সতো দৃক্ দৃষ্টিগুণৈ-
দৃ শৈর্ন বিদূষ্যতে ন বিক্রিয়তে ॥

১৩—১৫। যোগকৌশলং নিরূপয়ন্ যোগং প্রার্থয়তে—ইদমিতি
ত্রিভিঃ । (১৩) হে যোগেশ্বর ! হিরণ্যগর্ভো যদযোগনৈপুণ্যং জগাদ,
তদিদমেব । তৎ কিম্ ? জন্মপ্রভৃতি ভক্ত্যান্তকালে পুমাংস্বয়ি মনো
ধারয়েদिति যৎ । কথন্তুতঃ সন্ ? উজ্জ্বিতং ত্যক্তং দুঃকলেবরং তদভি-
মানো যেন ॥ (১৪) অগ্ৰথা তশ্রু শাস্ত্রাভ্যাসাদিশ্রমো ব্যর্থ ইত্যাহ—
যথৈহিকামুগ্নিককামেষু লম্পটো মুখঃ সূতাдиষু যোগ-ক্ষেমং চিন্তয়ন্
কুৎসিতশ্রু কলেবরশ্চাত্যয়ান্মৃত্যোঃ শঙ্কতে, তথা বিদ্বানপি সন্ যঃ শঙ্কতে,
তশ্রু যত্নঃ শাস্ত্রশ্রবণাদিঃ শ্রম এব ॥ (১৫) যস্মাদ্বিহুসোহপীয়মেব দশা,

তত্তস্মাদ হে প্রভো ! অধোক্ষজ ! ত্বমেব নো যোগং বিধেহি । কীদৃশম্ ?
 ত্বয়ি স্বভাবং সহজবাসনারূপম্ ; যেন যোগেন বয়ং ত্বন্মায়য়া নোহস্মাকং
 কুকলেবরেহর্পিতামহংমমতাং শীঘ্রং ভিন্দ্যাম ত্যজেম । স্তূহুর্ভিদামুপায়ান্তরৈঃ
 সর্ব্বথা ত্যক্তুমশক্যাম্ ॥

১৬ । ইলাবৃত্তবদস্মিন্নপি বর্ষে সরিতঃ শৈলাশ্চ সন্তি অনেকে । নিতম্ব-
 প্রভরাস্তটেভ্যঃ সম্ভূতাঃ ॥

১৭ । আত্মনা চ দেহেনাপ্যপস্পৃশন্তি ॥

১৮ । লক্শং জন্ম যৈস্তে : পুরুষৈঃ । সাত্ত্বিকাদিনা স্বকৃতেন কর্ম্মণা
 দিব্যাদিগতয় আত্মনো বিধীয়ন্তে সাধান্তে । হি যস্মাৎ, সর্বা এব গতয়ঃ
 কর্ম্মানুসারেণ সর্ব্বেষাং ভবন্তি । যশ্চ বর্ণশ্চ যদ্বিধানং মোক্ষপ্রকারঃ
 সন্ন্যাস-বনস্থত্বাদিস্তদনতিক্রমেণাস্মিন্বেব বর্ষে নৃণামপবর্গশ্চ ভবতি ।
 এতচ্চ স্বধর্ম্মাদি^২বহুসাধনসম্ভবাভিপ্ৰায়োগোক্তম্, ন ত্তত্ত্বত্রাপবর্গাভাবেন ।
 তদুপর্য্যাপি বাদরায়ণ-সম্ভবাদিতি দেবানামপি মোক্ষশ্চ সূচিতত্বাৎ ॥

১৯ । অপবর্গস্বরূপমাহ—যোহসাবিতি । অনাত্ম্যে—আত্মনি ভব-
 মাত্ম্যং রাগাদি তদ্রহিতে, অনিরুক্তে বাচামগোচরে, অনিলয়নেহনাধারে,
 অনন্তনিমিত্তোহহৈতুকো ভক্তিয়োগ এব লক্ষণং স্বরূপং যশ্চ । কথং কদা
 ভবতি ? নানাগতীনাং নিমিত্তং যোহবিঘ্নাগ্রস্থিস্তশ্চ রন্ধনং ছেদনম্,
 তদ্বারেণ : মহাপুরুষপুরুষা বিষ্ণুভক্ত্যন্তেষু : প্রকৃষ্টঃ সঙ্গো যদা ভবতি, তদা ॥

২০ । এতদেব মানুষ্যমেব সর্ব্বপুরুষার্থসাধনং গায়ন্তি । এষামেভিঃ,
 উতস্বিদধবা, স্বয়মেব সাধনং বিনৈব হরিরেষাং প্রসন্নোহভূৎ, এবম্ভূতশ্চ
 পুণাশ্চ দুষ্করত্বাৎ । ভারতাজিরে ভারতঙ্গনে নঃ কেবলং স্পৃহৈব, যত্র
 তনুকুন্দসেবোপযোগি নৃষু জন্ম যৈর্লক্শম্ ॥

२१—२१ । स्पृहामेवाहः—किमित्यादि-सप्तभिः । (२१) दुष्करैः
 क्रेत्रादिभिर्नः फलना तुच्छेन द्युजयेन स्वर्गप्राप्त्या किम् ? न किञ्चिद्दं फलम् ।
 कुतः ? यत्र नारायणपादपङ्कजस्युतिर्नास्ति, प्रत्यूतातिशयितादिन्द्रियाणामु-
 सवादभोगात् प्रमुष्ठाभूत् ॥ (२२) क्षणमल्लमेवायुर्वेषाम् । वरत्वे हेतुः—
 मर्त्येनापि देहेन क्षणेनैव कालेन कृतं कर्म संग्रह्य हरेः पदं सम्यग्-
 याति ॥ (२३) अतो यत्र वैकुण्ठकथामृतनद्यो न सन्ति ; तदाश्रयाः
 कथापगाश्रयाः, महास्तो नृत्याद्यत्सवा येषु तादृशा यज्जेशश्च मथाश्च पूजाः,
 स स्मरेशश्च ब्रह्मणेहपि लोको न सेव्यताम् ॥ (२४) अमुक्त्वात्तरान्
 निन्दन्ति—प्राप्ता इति । ज्ञानक्ष तदर्थाः क्रियाश्च तदर्थानि द्रव्याणि च
 तेषां कलापेन समूहेन संभृतां सम्पूर्णाम् । अपुनर्भवय मोक्षाय ।
 वनोका इव वनोकसः पक्षिणो यथा लुक्केन मुक्ता अपि पुनर्वदि
 तस्मिन्नेव वृक्षे प्रमत्ता विहरन्ति, तर्हि यथा वध्यान्ते तद्वत् ॥ (२५) अहो
 भारतवासिनां भाग्यमित्याहः—वैरिति । ‘अग्नये त्वा जुष्टं निर्व्वपामि,
 इन्द्राय त्वा जुष्टं निर्व्वपामि’ इत्येव भागशो निरुपुं पृथक्कृतम् । कथम् ?
 विधिना प्रकारेण मन्त्रेण च वस्तुतश्चरुपुरोडाशादिभेदेन चेष्टं देवता-
 मुदिशु त्वात्कं निरुपुंक्ष ममेदमिति स्वीकृत्य त्यागानन्तरमग्नौतीत्यर्थः ।
 पृथगिन्द्रादिनामभिराहृत आहृत आशिवाः प्रभुः स्वयं पूर्णोऽपि हरिः ॥
 (२६) तत्रापि निष्कामाः कृतार्था इत्याहः—सत्यमिति । प्रार्थितः सन्न-
 धितः ददातीति सत्यम्, तथापि परमार्थदो न भवत्येव । यद्यस्माद् यतो
 दत्तादनन्तरं पुनरप्यार्थिता भवति । ननु नार्थितश्चेत्, किमपि न दद्यात्,
 इत्याशङ्क्याहः—अनिच्छतां निष्कामाणाञ्छिच्छानां पिधानमाच्छादकं सर्वकाम-
 परिपूरकं निजपादपङ्कजं स्वयमेव सम्पादयति ॥ (२७) स्थिष्टश्च सम्यग्-
 यजनश्च, सूक्तश्च प्रवचनश्च, कृतश्रावश्चापि कर्मणः स्वर्गसुखाद्युपभूक्त्यादव-
 शेषितः यदि किञ्चिदस्ति, तेनाजनाभे वर्षे नोहन्नाकं जन्म श्रात् ॥

কীদৃশম্? স্মৃতিমদ্ধরিবেব সেবা ইত্যনুসন্ধানযুক্তম্, যতো হরিভজতাং
শং সুখং তনোতি ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ পঞ্চমস্কন্ধে

একোনবিংশোহধ্যায়ঃ ॥ ১৯ ॥

বিংশোহধ্যায়ঃ

বিংশে প্লক্ষাদিষড়্ দ্বীপ-স্থিতিমাহ সহার্ণবৈঃ ।

লোকালোকস্থিতিঞ্চান্তর্ক্বহির্ভাগাদিমানতঃ ॥ (১)

২ । তাবতা লক্ষবিস্তারেন, পরিষ্কিপ্তঃ পরিবেষ্টিতঃ, উপাস্তে তিষ্ঠতি,
আকলম্য সমর্প্য ॥

৩ । অভিজ্ঞাতাঃ প্রসিদ্ধাঃ সপ্তৈব, অগ্রে চ পর্বতা নদ্যশ্চ সহস্রশঃ
সন্তীত্যর্থঃ । মানসোত্তরশ্চ মণ্ডলাকারত্বোক্তেরেতেষু প্লক্ষাদিপঞ্চদ্বীপেষু
বর্ষাদ্রয়স্তির্ঘ্যাগ্রেখাকারা উভয়তোহন্ধিস্পৃশ ইতি গম্যতে; অগ্রথা সপ্তভিঃ
সপ্তবর্ষবিভাগাসম্ভবাৎ । বৈষ্ণবে বর্ষাণাং পূর্বাদিক্রমোক্তেশ্চ ॥

৪ । জলোপস্পর্শনেন বিধূতং রজস্তমশ্চ যেসাম্, হংসাদয়ো ব্রাহ্মণাদি-
স্থানীয়াঃ, বিবুধোপমং সন্দর্শনং ক্রমশ্বেদাদিরহিতং রূপং প্রজননমপত্যোৎ-
পাদনঞ্চ যেসাম্ ॥

৫ । বিগীতা অপি দ্বীপমন্তা ব্যাখ্যায়ন্তে—প্রভৃশ্চ পুরাণপুরুষশ্চ
বিষ্ণোর্যজ্ঞপম্, তং সূর্য্যমীমহি শরণং ব্রজেম । কথন্তুতম্? সত্যাদীনা-
মাগ্নানমধিষ্ঠাতারম্ । তত্র সত্যমনুষ্ঠীয়মানো ধর্ম্মঃ, ঋতং প্রতীয়মানো
ধর্ম্মঃ, ব্রহ্মণস্তদ্বোধকশ্চ বেদশ্চ, অমৃতশ্চ শুভফলশ্চ, মৃত্যোরশুভফলশ্চ ॥

৮। 'সুপর্গোহসি গরুস্থান্ ত্রিবৃত্তে শিরঃ' ইত্যাদি শ্রুতেচ্ছন্দোভিঃ
স্বাবয়বভূতৈঃ শ্রীবিষ্ণুং স্তৌতীতি ছন্দস্বং, তস্মৈ গরুড়স্ত নিলয়ং স্থানম্।
সা শাল্মলী, দ্বীপস্ত হৃতয়ে ব্যপদেশায় ॥

১২। স্বগোভিঃ স্বরশ্মিভিঃ, অক্কোহন্নম্, সোমো নো রাজা আস্তু,
আভিমুখেন ভবতু ; হ্রস্বপাঠে স্ববিবক্ষয়া সন্ধ্যাভাবঃ ॥

১৩। এবং সুরোদাহহিষ্ণু তৌদেনাবৃতঃ কুশদ্বীপ ইত্যম্বয়ঃ। সূশস্পাণি
কোমলশিখাস্তেষাং রোচিষা ॥

১৭। হে জাতবেদঃ ! ত্বং সাক্ষাৎ পরস্ত ব্রহ্মণো হরের্ব্যাবাড়সি ;
অতো দেবানাং যজ্ঞেন পুরুষং হরিমেব যজ। অঙ্গানাং নাম্না দত্তমঙ্গিনে
সমর্পয়েত্যর্থঃ ॥

১৮। উপক্ন্তো বেষ্টিতঃ, যথা কুশদ্বীপো যুতোদেন বৃতঃ ॥

১৯। গুহস্ত কার্তিকেষস্ত প্রহরণেনায়ুধেনোন্মথিতা নিতম্বাঃ কুঞ্জানি
চ যস্ত ॥

২০। স্বয়ং ভগবান্ জ্ঞানী ; পরমকল্যাণং যশো যস্ত ॥

২২। আপোময়মম্বয়ম্ ১।

২৩। হে আপঃ ! পুরুষবীৰ্য্যা ঈশ্বরাল্লকসামর্থ্যাঃ স্ত ভবথ, অতএব
ভূভুবঃস্বস্ত্রৈলোক্যং পুনস্ত্যস্তা ভবত্যো। নোহস্মাকং স্পৃশতাং স্পর্শনং
কুর্ক্বতাং ভুবঃ শরীরানি পুনস্ত, যত আত্মনা স্বরূপেণৈবামীবস্ত্রীঃ পাপহন্ত্রাঃ ॥

২৪। দগ্নো মণ্ডং রসঃ, স এবোদকং যস্ত ; যস্ত পর্ণাগ্নস্তঃখরস্পর্শানি
বহিমৃদুস্পর্শানি স শাকো নাম বৃক্ষঃ ॥

২৮। আত্মকেতুভিঃ প্রাণাদিবৃত্তিভিঃ ॥

২৯। জ্বলনশিখাবদমলানাং কনকপত্রাণামযুতানামযুতানি যস্ত তৎ ॥

৩০। দেবানামহোরাত্রাভ্যামুত্তরদক্ষিণায়নাভ্যামিত্যর্থঃ ॥

୦୨ । ବ୍ରହ୍ମରୂପିଣଃ କମଳାସନମୂର୍ତ୍ତିମ୍ ; ସକର୍ମକେଞ୍ଚ ବ୍ରହ୍ମଲୋକ୍ୟାଦି-
ସାଧନେନ ॥

୦୩ । କର୍ମମୟଃ କର୍ମଫଳରୂପମ୍ ; ବ୍ରହ୍ମ ଲିଙ୍ଗ୍ୟାତେ ସମ୍ପାଂ ; ଏକସ୍ମିନ୍ନେବ
ପରମେଶ୍ଵରେହ୍ନୋ ନିର୍ଠା ଯସ୍ତ ତଂ, ଅତଏବ ବସ୍ତୁତୋହୈତ୍ଵତମ୍ ॥

୦୪ । ତତଃ ଶୁକ୍ଳୋଦାଂ ପରସ୍ତାଂ । ଲୋକଃ ସୂର୍ଯ୍ୟାଞ୍ଚାଲୋକବାନ୍ ଦେଶଃ,
ଅଲୋକସ୍ତଦ୍ଵିହିତଃ, ତୟୋରନ୍ତରାଳେ ମଧ୍ୟେ, ତୟୋର୍ଭିଭାଗାର୍ଥମିତ୍ୟର୍ଥଃ ॥

୦୫ । ତତଃ ପରସ୍ତାଦିତ୍ୟୁକ୍ତମ୍, ତଦେବ କିୟତାନ୍ତରେଣେତ୍ୟପେକ୍ଷାୟାଂ ତଦନ୍ତ-
ର୍ବର୍ତ୍ତିନୀଃ ଭୂମିମାହ—ସାବନ୍ମାନମୋତ୍ତରମେକୌରନ୍ତରଂ ସାର୍ଦ୍ଧସମ୍ପୁଲକ୍ଷୋତ୍ତରସାର୍ଦ୍ଧ-
କୋଟିପରିମିତଃ ତାବତୀ ଭୂଃ ଶୁକ୍ଳୋଦାଂ ପରତୋହସ୍ତି, ତତ୍ର ଚ ପ୍ରାଗିନୋହପି
ସନ୍ତି । ତତଃ କାଞ୍ଚନୀ ଭୂମିରଗ୍ରାନ୍ତୀତ୍ୟର୍ଥଃ । ସା ଚୈକୋନଚତ୍ଵାରିଂଶଲକ୍ଷୋତ୍ତର-
କୋଟ୍ୟଷ୍ଟକପରିମିତା ଜ୍ଞେୟା, ଏବଂ ହି ସତି ମେଋଲୋକାଲୋକୟୋରନ୍ତରଂ ସାର୍ଦ୍ଧ-
ଦ୍ଵାଦଶକୋଟିଭିଃ ପରିମିତଂ ବନ୍ଧ୍ୟମାଗମୁପପନ୍ନଂ ଭବତି । ଏତଦେବ ଶୈବତତ୍ତ୍ଵେ-
ପ୍ୟୁକ୍ତମ୍—‘କୋଟିଦ୍ଵୟଂ ତ୍ରିପଞ୍ଚାଶଲକ୍ଷାଗି ଚ ତତଃ ପରମ୍ । ପଞ୍ଚାଶତ୍ତ୍ଵ ସହସ୍ରାଗି
ସମ୍ପୃଦ୍ଧୀପାଃ ସମାଗରାଃ ॥ ତତୋ ହେମମୟୀ ଭୂମିର୍ଦଶକୋଟ୍ୟୋ ବରାନନେ । ଦେବାନାଂ
କ୍ରୌଢ଼ନାର୍ଥାୟ ଲୋକାଲୋକସ୍ତତଃପରମ୍ ॥’ ଇତି । ତତ୍ର ଚ ଦଶକୋଟିତ୍ଵଂ ପୂର୍ବୋକ୍ତ-
ଭୂମ୍ୟା ସହ ଢ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟମ୍ । ସର୍ବସତ୍ତ୍ଵପରିହତେତି ଦେବବ୍ୟତିରେକେଣେତି ବିଜ୍ଞେୟମ୍,
ଦେବାନାଂ କ୍ରୌଢ଼ନାର୍ଥାୟେତ୍ୟୁକ୍ତତ୍ଵାଂ ॥

୦୬ । ଲୋକତ୍ରୟସ୍ତାନ୍ତେ ପରିତୋ ମର୍ଯ୍ୟାଦାରୂପୋ ବିହିତଃ । ସମ୍ପାଂ ପ୍ରତି-
ବନ୍ଧକାଂ, ସୂର୍ଯ୍ୟ ଆଦିର୍ଦେଷାମ୍, ଧ୍ରୁବୋହପବର୍ଗୋହସ୍ତୋ ସେଷାମ୍ ; ଆବିତସ୍ତାନାଃ
ସମସ୍ତାଂ ପ୍ରକାଶୟନ୍ତସ୍ତଂପରତୋ ଗନ୍ତଃ ନ ଶକ୍ନୁବନ୍ତି । ତାବତ୍ତ୍ଵନହନମୁଂସେଧନ୍ତଦତ୍ତରୂପ
ଆୟାମ୍ଠ ବିସ୍ତାରୋ ଯସ୍ତ, ଧ୍ରୁବାଦପ୍ୟୁଚ୍ଛିତସ୍ତାଜ୍ଞିଲୋକୀମର୍ଯ୍ୟାଦାଭୂତ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ ॥

୦୭ । ସୋହସ୍ତ ଲୋକାଲୋକାଚଳନ୍ତରୀୟଭାଗଚତୁର୍ଥୋଽଂଶଃ ସାର୍ଦ୍ଧଦ୍ଵାଦଶ-
କୋଟ୍ୟୋ ମେରୋରେକତ ଇତି ଢ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟମ୍ ॥

୦୮ । ଆଶାସ୍ତୁ ଦିକ୍ଷୁ ସେ ବିନିବେଶିତାନ୍ତ ଆସତେ ॥

৪০। তেষাং দিগ্গজানাং স্ববিভূতীনাং স্বাংশভূতানাং মহেন্দ্রাদীনাঞ্চ
বিবিধবীৰ্য্যোপবৃংহণায় সকললোকস্বস্তয়ে চ ভগবাংস্তুশ্মিনাস্ত ইত্যন্বয়ঃ ।
কিং কুৰ্বন্ ? আত্মনঃ স্বস্ত যদ্বিশুদ্ধং সৎ তৎ সন্ধারয়মাণ আবিষ্কুৰ্বন্ ।
কীদৃশম্ ? ধর্মজ্ঞানাদীশ্চমহাসিদ্ধয়শ্চোপলক্ষণং যশ্চ তৎ । দৌর্দৈণ্ড-
রূপলক্ষিতঃ সন্ । মহাবিভূতেঃ পরমৈশ্বর্য্যশ্চ পতিত্বাদেক্যৈব মূর্ত্যা
সমস্তাদাস্ত ইত্যর্থঃ ॥

৪১। নবমূর্ত্যামিণাস্তঃস্থিতেনৈব সর্বং কর্তুং শক্যম্, কিং তশ্চ বহিঃ
সমস্তাদবস্থানেনেত্যাশক্ষ্য তশ্চার্থং স্বয়মেব ব্যাচষ্টে—আকল্পমিতি । আত্মনো
যোগমায়য়া বিরচিতা যা বিবিধলোকযাত্রা, তশ্চা গোপীথায় রক্ষণায়ৈষ
ভগবানেবস্তুতমাকল্পং বেষং গতৌ লীলয়া প্রাপ্ত ইতি সমস্তাদাস্ত ইত্যশ্চার্থঃ ॥

৪২। আলোকপরিমাণঞ্চ মেরোরেকতঃ সাক্ষিদ্वादশকোটিঃ ; ততো
লোকালোকাং, অলোকাহা পরস্তাং । বিশুদ্ধাং দ্বিজপুলশ্রানয়নেহর্জুনশ্চ
শ্রীকৃষ্ণেন প্রদর্শিতাম্ ॥

৪৩। বিস্তরেণোক্তং ব্রহ্মাণ্ডমানং সর্বতোহপি নিরূপয়তি—অণ্ডমধ্য-
গত ইতি । কিং তন্মধ্যম্ ? তদাহ—ত্বাভূম্যোঃ পূর্বোত্তরকপালয়ো-
র্যদন্তরং মধ্যস্থানম্ । সর্বতঃ পঞ্চবিংশতিকোটিঃ স্যুঃ ॥

৪৪। অণ্ডমধ্যবস্থানে কারণং তন্নামনির্ব্বচনেনাহ—মূতেহচেতন এষ
সূর্য্যো বৈরাজরূপেণ যস্মাং প্রবিষ্টঃ ॥

৪৫। কিঞ্চ, সূর্য্যেণৈব বিভজ্যন্তে দিশঃ, খমন্তরীক্ষম্, ভিদা অত্রোহপি
বিভাগঃ, স্বর্গাপবর্গে ১ ভোগমোক্ষদেশৌ, রসৌকাংশ্চতলাদীনি ॥

৪৬। উপাসনার্থমাহ—দেবাদীনাং সূর্য্য আত্মা দৃগীশ্বরো নেত্রা-
ধিষ্ঠাতা চ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ পঞ্চমস্কন্ধে

বিংশোহধ্যায়ঃ ॥ ২০ ॥

एकविंशोऽध्यायः

एवमध्यायविंशत्या भू-मर्यादा निरूपिता ।

अतः परं द्युमर्यादापालनं त्रिभिरुच्यते ॥ (१)

एकविंशे रवेः कालचक्रेण भ्रमतोऽह्वहम् ।

स्वगत्या राशिसंज्ञारैर्लोकयात्रा निरूप्यते ॥ (२)

१ । एतावान् विस्तारेण कोट्यः पञ्चाशत्, उत्सेधेन पञ्चविंशतिः ॥

२ । द्विदलयोर्मध्ये यथैकस्य मानेनापरस्य मानमुपदिशते, तद्वत् ।
तेहन्तरेण तयोर्मध्ये तदुभयसङ्घतं ताभ्यामुभयतः संलग्नम् ॥

३ । उदगयनादिसंज्ञाभिर्मन्दस्फिप्रसमगतिभिर्विधाकालमारोहणादिस्थाने-
श्चारोहणाद्युत्पद्यमानो मकरादिष्वहोरात्राणि दीर्घह्रस्वमानानि विधत्ते ॥

४ । तत् प्रपञ्चयति—यदेति । अत्यन्तवैषम्याभावात् समानानित्युक्तम् ।
सर्वथा साम्यत्वेकैश्चैवाहोरात्रस्य । यद्यपि वृषभमिथुनयोरेवाह्वत्वं वृद्धिः,
कर्कटादिषु ह्रासस्तथापि रात्र्यपेक्षयाधिकत्वाद्वर्द्धन्त इत्युक्तम्, एवं रात्रि-
वृद्धावपि दिनापेक्षया ह्रसतीत्युक्तम्, एकैकेति शूलदृष्ट्याक्तम्, वृद्धि-
ह्रासयोः प्रतिमासवैषम्यात् ॥

५ । विपर्ययाणीत्यहानि न्यूनानि, रात्र्योऽधिकं इत्यर्थः ॥

६ । तास्त्रिकं वृद्धिह्रासकालमाह—यावदिति ॥

७ । एवं मन्दादिगतिभिः । नव कोटय इति मेरोरुभयतो मान-
सोत्तरशान्तुर्विस्तारेण पञ्चदशलक्षाधिककोटित्रयपरिमितेनेदं परिमण्डल-
मानमुन्नेयम् । एवं पञ्चदशभिर्घटिकाभिरित्यादिष्वपि त्रैराशिकगणितेन
तन्मानमुन्नेयम् । अत्रापेक्षितो विशेषः पुराणास्तुरादेव गम्यः^१ । अत्रा-
रोहणादिस्थानानि वायुपुराणे दर्शितानि—‘सर्वग्रहाणां त्रीण्येव स्थानानि
विजसन्तमाः । स्थानं जारदगवः मथां तथैरावतमुत्तरम् ॥ वैश्वानरं दक्षिणतो

নির্দিষ্টমিহ তত্ত্বতঃ' ইতি । তদেব মধ্যমোত্তরদক্ষিণমার্গত্রয়ং প্রত্যেকং
 বীথীত্রয়েণ ত্রিধা বিভিঙতে—ত্রিভিঙ্গিভিরশ্চিগ্রাদিনক্ষত্রৈর্নাগবীথী গজবীথী
 ঐরাবতী চেতুত্তরমার্গে বীথীত্রয়ম্ ; আর্ষভী গোবীথী জারদগবী চেতি
 বৈষুবতে মধ্যমমার্গে বীথীত্রয়ম্ ; অজবীথী, মৃগবীথী বৈশ্বানরী চেতি
 দক্ষিণমার্গে বীথীত্রয়ম্ । তদপ্যুক্তং তত্রৈব—'অশ্বিনী কৃত্তিকা যাম্যা নাগ-
 বীথীতি শঙ্কিতা । রোহিণ্যার্দ্রা মৃগশিরো গজবীথ্যাভিধীয়তে ॥ পুষ্যাশ্লেষা
 তথাদিত্যা বীথী চৈরাবতী স্মৃতা । এতাস্ত বীথয়স্তিস্র উত্তরো মার্গ উচ্যতে ॥
 তথা হে চাপি ফাল্গুশ্চৌ মঘা চৈবার্ষভী মতা । হস্তশিচত্রা তথা স্বাতী
 গোবীথীতি তু শঙ্কিতা ॥ জ্যেষ্ঠা বিশাখানুরাধা বীথী জারদগবী মতা ।
 এতাস্ত বীথয়স্তিস্রো মধ্যমো মার্গ উচ্যতে ॥ মূলাষাঢ়োত্তরাষাঢ়া চাজ-
 বীথ্যাভিশঙ্কিতা^১ । শ্রবণঞ্চ ধনিষ্ঠা চ মার্গী শতভিষস্তথা ॥ বৈশ্বানরী-
 ভাদ্রপদে রেবতী চৈব কীর্তিতা । এতাস্ত বীথয়স্তিস্রো দক্ষিণো মার্গ
 উচ্যতে ॥' ইতি । যাম্যা ভরণী, আদিত্যা অদितिদেবতাকা পুনর্কক্ষুঃ, মার্গী
 মৃগবীথী, এবং স্থিত উত্তরায়ণে ঋবেণ যুগাক্ষকোটিনিবদ্ধবায়ুপাশদ্বয়াকর্ষণে
 রথশ্চারোহণম্, তদাভ্যন্তরমণ্ডলপ্রবেশো গতিমান্দ্যক্ষেতি দিনবৃদ্ধী বাত্রি-
 হ্রাস ইতি । দক্ষিণায়নে চ পাশপ্রসারণা^২দবরোহণে বহিস্মণ্ডলপ্রবেশো
 গতিশৈশ্চ্যক্ষেত্যহোরাত্রয়োবিপর্যায়ঃ । বৈষুবতে তু পাশসাম্যাৎ সমাবস্থানে
 মধ্যমমণ্ডল প্রবেশো গতিসাম্যক্ষেত্যহোরাত্রয়োঃ সাম্যামিতি । তথা চ
 পুরাণান্তরম্—'আকৃষ্যেতে যদা তৌ তু ঋবেণ সমধিষ্ঠিতৌ । তদাভ্যন্তরতঃ
 সূর্যো ভ্রমতে মণ্ডলানি তু ॥ ঋবেণ মুচ্যমানেন পুনা রশ্মিযুগেন তু ।
 তথৈব বাহুতঃ সূর্যো ভ্রমতে মণ্ডলানি চ ॥' ইতি । তদেতদুক্তম্, 'যদা
 মেঘতুলয়োঃ' ইত্যাদিনা তস্মিন্দুদয়াস্তাদিকং বক্তুমাহ—তস্মিন্ মানসোত্তরে
 মেরোঃ পূর্বত ঐন্দ্রীং পুরীমুপদিশন্তীত্যনুঘঞ্জঃ, তাস্ম পুরীষুদয়াদীল্যপ-

দিশন্তি । চতুর্দিশমিত্যুক্তের্থে মেরোর্দক্ষিণে দেশে, তেষামৈন্দ্রীমারভ্য
পূর্বাদয়ঃ ; যে পশ্চিমে, তেষাং যাম্যামারভ্য ; য উত্তরে তেষাং বারুণী-
মারভ্য ; যে পূর্বে, তেষাং সৌম্যামারভ্য ॥

৮ । তত্রত্যানাং মেরুস্থানাম্, সব্যেনেতি, নক্ষত্রাভিমুখতয়া স্বগত্যা
মেরুং বামতঃ কুব্জরপি প্রদক্ষিণাবর্ত্তপ্রবর্ত্তকপ্রবহাখ্যাবায়ুভ্রাম্যমাণজ্যোতি-
শ্চক্রবশাৎ প্রত্যহং দক্ষিণতঃ করোতি । অতশ্চক্রগতিবশাদতিদূরতো
ভূসংলগ্নশ্চেব দর্শনমুদয়ঃ, আকাশমারুচশ্চেব দর্শনং মধ্যাহ্নঃ, ভূমিং প্রবিষ্ট-
শ্চেব দর্শনমস্তময়ঃ, ততোহতীব দূরগমনে নিশীথ ইতি । সমুদ্রতীরস্থদৃষ্ট্যা চ
—‘অদ্যো বা এষ প্রাতরুদেত্যপঃ সায়ং প্রবিশতি’ ইতি শ্রুতিব্যবহারঃ, ন
বস্তুতঃ । তদুক্তং বৈষ্ণবে—‘উদয়াস্তময়ে চৈব সর্কাকালন্ত সন্মুখে ।
দিশাস্বশেষাসু তথা মৈত্রেয়ুঃ বিদিশাসু চ ॥ ষৈষত্র দৃশ্যতে ভাস্বান্ স
তেষামুদয়ঃ স্মৃতঃ । তিরোভাবশ্চ যত্রৈতি তত্রৈবাস্তমনং রবেঃ ॥ নৈবাস্তমন-
মর্কশ্চ নোদয়ঃ সর্কদা সতঃ’ ২ । উদয়াস্তমনাখ্যং হি দর্শনাদর্শনং রবেঃ ॥
শক্রাদীনাং পুরে তিষ্ঠন্ স্পৃশ্যন্তেষ পুরত্রয়ম্ । বিকোণো দ্বৌ বিকোণস্থস্ত্রীন্
কোণান্ দ্বৈ পুরে তথা ॥’ ইতি । অতএব তত্রৈবোক্তম্—‘তস্মাদ্দিগ্যন্তরশ্রাৎ
বৈ দিবা রাত্রিঃ সদৈব হি । সর্কেষাং দ্বীপবর্ষাণাং মেরোরুত্তরতঃ স্থিতিঃ ॥’
ইতি । যতো যত্র যঃ পশ্যতি, সৈব তশ্চ প্রাচী, তশ্চ চ বামতো মেরুস্তিষ্ঠতীতি ॥

৯ । যথোক্তমুদয়াস্তমনাদিনিয়মঃ দর্শয়তি—যত্রোদেতীত্যাদিনা ; শুন্দেন
স্বৈদোদগামেন, প্রস্বাপয়তি নিশীথং করোতি । যেহস্তম্নুপশ্চেরন্ প্রস্বাপ-
সমানস্থত্রস্থাঃ ॥

১০ । সাধিকানি পঞ্চবিংশতিসহস্রাধিকানি ॥

১১ । সহ বা সহৈব । যত্রপি বস্তুতঃ সূর্য্যস্থাপি নক্ষত্রৈঃ সহৈবোদয়া-
স্তময়ৌ, তথাপি তশ্চ তৎসাহিত্যাদর্শনাৎ সোমাদীনামেব তৎসাহিত্যমুক্তম্ ॥

১২। ত্রয়ীময় ইত্যুপাসনার্থম্ ॥

১৩। ষাট্শ মাসা অরা যশ্চ, ষট্ ঋতবো নেময়ো যশ্চ, ত্রীণি চাতুর্শাশ্চানি নাভয়ো যশ্চ, কৃত ইতরভাগো যশ্চ, মানসোত্তরগিরৌ লক্ষাঙ্কানুপরি বায়ুবদ্ধভূমাবিতি দ্রষ্টব্যম্, চক্রং বা তাবদুচ্ছিতমিতি মন্তব্যম্, অথবা অযুতমাত্রোচ্ছ্রায়ত্বান্নানসোত্তরশ্চ মেরোশ্চ চতুরশীতিসহশ্রোচ্ছ্রায়-
ত্বাদক্ষশ্চ সাম্যানুপপত্তেঃ ॥

১৪। তস্মিন্নক্ষে চক্রপ্রান্তে কৃতমূলো নিবন্ধপূর্ব্ভাগঃ প্রথমোহক্ষো মেরুমানসোত্তরায়তঃ সার্কসপ্তলক্ষাধিকসার্কিকোটিপ্রমাণস্তশ্চ তুর্য্যামানেন, সার্কসপ্তত্রিংশৎসহস্রাধিকৈকোনচত্বারিংশলক্ষমানেন ধ্রুবে কৃতো বায়ুপাশেন নিবন্ধ উপরিভাগো যশ্চ ॥

১৫। নীড় উপবেশস্থানম্, গায়ত্র্যাদিচ্ছন্দোনামানঃ, অরণেন বোজিতাঃ সন্তো দেবং বহন্তি ॥

১৬। পুরস্তাৎ স্থিতোহপি পশ্চাৎ প্রত্যঙ্গুখ আস্তে ; যদ্বা, যৎ সূর্য্যশ্চ পুরস্তাত্তশ্চৈব পশ্চিমত্বাৎ পশ্চাদিত্যুক্তম্ । অশ্বস্থানঞ্চ বায়ুনোক্তম্—
'সপ্তাশ্বরূপচ্ছন্দাংসি বহন্তে বামতো রবিম্' । চক্রপক্ষনিবন্ধানি চক্রে চাক্ষঃ সমাহিতঃ ॥' ইতি ॥

১৭। সূক্তবাকায়—সুভাষিতায় ॥

১৮। একৈকশশ্চতুর্দশ, দ্বন্দ্বশঃ সপ্ত গণাঃ সন্তো মাসি মান্যুপাসত ইত্যন্বয়ঃ ॥

১৯। গবৃতিঃ ক্রোশযুগম্^২, সগবৃত্যুত্তরং যথা ভবতি, তথা ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াং পঞ্চমস্কন্ধে

একবিংশোহধ্যায়ঃ ॥ ২১ ॥

দ্বাবিংশোহধ্যায়ঃ

দ্বাবিংশে সোমশুক্লাদেঃ স্থানমাহোত্তরোত্তরম্ ।

তত্তদগত্যনুসারেণ ইষ্টানিষ্টে তথা নৃণাম্ ॥ (১)

১ । রাশীনামভিমুখমপ্রদক্ষিণক্ষেপবর্ণিতম্—সব্যোন চলন্ দক্ষিণেন
করোতীতি বদতা । অমুষ্ণ বয়ং কথমনুমিমীমহি, এতৎ কথং জ্ঞাশ্বামঃ,
বিরুদ্ধত্বাদিত্যর্থঃ ॥

২ । চক্রবশাৎ স্বতশ্চ গতিদ্বয়মবিরুদ্ধমিতি পরিহারার্থঃ ॥

৩ । ততৎকালনিয়মেন কৰ্ম্মণাং বিশুদ্ধেঃ, সাদৃশ্যশ্চ নিমিত্তভূতমাত্মানং
বিভজ্য, বিজিজ্ঞাশ্বমানো বিতর্ক্যমাণঃ, যথোপজোষঃ যথাকৰ্ম্মভোগম্,
ঋতুগুণান্ শীতোষ্ণাদীন ॥

৪ । বর্ণাশ্রমাচারানুবর্তিনঃ পুরুষাস্ত্রয্যাগ্নাতৈঃ কৰ্ম্মভিরিত্রাদিরূপম্,
যোগবিতানৈশ্চ ধ্যানাদিভিরন্তুর্ধামিরূপং পূজয়ন্তঃ^১ ॥

৫ । স এব স্বগত্যা মাসাদিব্যবহারধারণমিত্যাহ—স এব লোকানা-
মাত্মা, ছাৰা-পৃথিব্যোরন্তরেণ মধ্যে যন্নভোবলয়মন্তরীক্ষম্, তশ্চ মধ্যে যৎ
কালচক্রং তদগতঃ । রাশিভির্মেবাদিভিঃ সংজ্ঞা যেসাম্, চৈত্রাদিসংজ্ঞাস্ত
চান্দ্রমাসানাং । মাসমাহ—পক্ষদ্বয়ং মাস ইতি চান্দ্রেণ মানেন । সপাদং
নক্ষত্রদ্বয়ং^২ সৌরেণ, দিবা নক্ষত্রাংহোরাত্রমিতি পিত্রোণ, ষষ্ঠমংশং রাশিদ্বয়ম্ ॥

৬ । মণ্ডলাভ্যাং সহ ভূঞ্জীত । স হ স হি সূর্য্যঃ । যদা গুরুপ্রতিপদি
সংক্রান্তির্ভবতি, তদা সৌরচান্দ্রয়োর্মাসয়োৰ্যুগপছপক্রমো ভবতি, স সং-
বৎসরঃ । ততঃ সৌরমানেন বর্ষে ষড়্ দিনানি বর্দ্ধন্তে, চান্দ্রমানেন ষট্
হ্রসন্তীতি দ্বাদশদিনব্যবধানাহুভয়োরগ্রপশ্চাত্তাবো ভবতি, এবং পঞ্চ বর্ষানি
গচ্ছন্তি, তন্मध्ये ছৌ মলমাসৌ ভবতঃ । ততঃ পুনঃ ষষ্ঠঃ সংবৎসরো ভবতি ।
তদেবমবান্তরভেদেন সংবৎসরাদিপঞ্চকং সমামনন্তি ॥

৮। সোমাদীনামপি স্থানং কার্য্যঞ্চহ—এবং চন্দ্রমা ইতি। অর্ক-
গভস্তিভ্যো মণ্ডলরূপেভ্যঃ, সপাদক্ষ্যভ্যাং সপাদদিনদ্বয়েন ॥

৯। সর্কেষাং জীবনিবহানাং প্রাণঃ, অন্নময়ত্বাদমৃতময়ত্বাচ্চ ; অতএব
জীবনহেতুত্বাজ্জীবশ্চ ॥

১০। তদেবাহ—স এষ ইতি ॥

১১। দক্ষিণেনৈব, ন তু তেষাং পৃথগত্বা গতিরন্তীত্যর্থঃ। কালায়নে
কালচক্রে, উত্তরাষাঢ়াশ্রবণাসন্ধাবভিজিন্নক্ষত্রং ফলবিশেষেণ পৃথক্ কল্পিতম্,
তেন সহ ; তথা চ শ্রুতিঃ—‘অভিজি নাম নক্ষত্রমুপরিষ্টা ত্তত্তরাষাঢ়ানাম-
ধস্তাচ্ছোণায়ঃ’ ইত্যাদি ॥

১২। পুরতঃ সূর্যেণ ভোক্ষ্যমাণে নক্ষত্রে, পশ্চাদ্ভুক্তে^১ সইব
ভূজ্যমাণে চারেণ ক্রমস্থনক্ষত্রাণতিক্রমেণ, বৃষ্টে^২বিষ্টন্তঃ স্তন্তনং যস্মাদগ্রহান্ত-
মুপশময়তীতি তথা ॥

১৩। বুধো ব্যাখ্যাতঃ। পুরতঃ পশ্চাৎ সইব বা চরতীতি। কিঞ্চি-
দ্বিশেষঞ্চহ—তত ইত্যাদিনা। আশংসতে—সূচয়তি ॥

১৪। অঘশংসো দুঃখসূচকঃ ; যদি ন বক্রোণাভিবর্ত্ততে, তর্হি ত্রিভি-
স্ত্রিভিঃ পক্ষৈঃ ॥

১৫। যদি ন বক্রঃ স্রাৎ, তর্হি পরিবৎসরম্ ॥

ইতি শ্রীমদ্রাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ পঞ্চমস্কন্ধে

দ্বাবিংশোহধ্যায়ঃ ॥ ২২ ॥

ত্রয়োবিংশোহধ্যায়ঃ

ত্রয়োবিংশে ধ্রুবস্থানং জ্যোতিশ্চক্রাশ্রয়ং ততঃ ।

শিশুমারস্বরূপেণ হরেশ্চ স্থিতিরূচ্যতে ॥ (১)

১। যত্রং প্রসিদ্ধং বিষ্ণোঃ পদম্ ; যত্র ধ্রুব উপাস্তে তিষ্ঠতীত্যনয়ঃ ।
সমকালমেব যুজ্যন্ত ইতি তথা, তৈর্নক্ষত্ররূপৈঃ ॥

৩। মেধীস্তুস্তে বদ্ধা ধাত্বাক্রমণপশবো বলীবর্দাঃ, কৰ্ম সারথিঃ
সহায়ো যেষাম্ ॥

৪। ঈশ্বরাদারত্বাৎ পতনশঙ্কৈব নাস্তীতি বক্তুঃ মতান্তরমাহ—কেচি-
দिति । জ্যোতিরনৌকং জ্যোতিশ্চক্রম্, যোগধারণায়াং স্থিতিমতি
শেষঃ ॥

৫। লাসুলে লাসুলাগ্রাদধোভাগে, উদগয়নাশ্চভিজিদাদীনি পুন-
র্কস্বস্তানি চতুর্দশ দক্ষিণপার্শ্বে, দক্ষিণায়নানি পুশ্বাদীন্যন্তরাষাঢ়ান্তানি
চতুর্দশ বামপার্শ্বে ॥

৬। তদেব স্থানবিশেষেণ বিভজ্য দর্শয়তি—পুনর্কস্বপুশ্বাবিত্যাদিনা ।
পুনর্কস্বরুদগয়নশ্রান্তং নক্ষত্রম্, পুশ্বো দক্ষিণায়নশ্রান্তম্, আর্দ্রাশ্লেষে তয়ো-
র্নিরন্তরে, অভিজিহুন্তরাষাঢ় উত্তরদক্ষিণায়নয়োরাশ্রান্তনক্ষত্রে, শ্রবণাপূর্বা-
ষাঢ়ে তয়োরুত্তরপূর্বে, ধনিষ্ঠা মূলঞ্চ তয়োরপ্যুত্তরপূর্বে, মঘাদীনি ষাশ্রু-
রাধান্তানি দক্ষিণায়নাশ্রু তানি বামপার্শ্ববিশ্রু বামপার্শ্বাশ্রু, মৃগশীর্ষাদীনি
প্রাতিলোম্যেণ পূর্বভাদ্রপদান্তানি ষান্যুদগয়নানি নক্ষত্রাণ্যষ্ট, তানি দক্ষিণ-
পার্শ্বেষু, শতভিষাজ্যেষ্ঠ উত্তরদক্ষিণায়নয়োর্থে অবশিষ্টে, তে স্বক্কয়োঃ ॥

৭। যমঃ—নক্ষত্ররূপঃ ; তথা নারায়ণোহশ্বিনৌ চ, ককুদি গলপৃষ্ঠ-
শৃঙ্গে ॥

৮। জ্যোতিষাং লোকায়াশ্রয়ায়, কালায়নায় কালচক্ররূপায় 'নমোহ-
ভিধীমহি' ইতি মন্ত্রেণোপতিষ্ঠেত ॥

৯। মন্ত্রকৃতাং পূর্বোক্তং মন্ত্রং জপতাম্ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ পঞ্চমস্কন্ধে

ত্রয়োবিংশোহধ্যায়ঃ ॥ ২৩ ॥

চতুর্বিংশোহধ্যায়ঃ

* এবং ত্রিভির্হু্যমর্যাদাপালনং বর্ণিতং তথা ।

অধোভুবনমর্যাদাপালনং ত্রিভিরুচ্যতে ॥ (১)

চতুর্বিংশে রবেরর্কাঙ্ক স্বর্ভাষাদিস্থিতিঃ ক্রমাৎ ।

অতলাদিবিলস্বর্গ-মর্যাদাঃ সপ্ত বর্ণিতাঃ ॥ (২)

১। সূর্য্যমারভ্য ঋবাস্তং সন্নিবেশং নিরূপ্যেদানীং সূর্য্যাদধস্তান্নি-
রূপয়তি—অধস্তাদিতি । স্বর্ভাষাঃ—রাহঃ, অলভত—লেভে, সিংহিকায়াঃ
পুত্রঃ ॥

২। গ্রহণং বক্তুমাহ—যদদঃ প্রতপতস্তরণের্মণ্ডলম্, অমৃতপানে মধ্য-
প্রবেশেন তয়োর্ব্যবধানং করোতীতি তথা । অতএব তাভ্যাং সূচিতত্বাদ্-
বৈরমনুবধাতীতি তথা ॥

৩। ভাগবতং চক্রম্, পরিবর্তমানং পরিভ্রমৎ, অভিমুখং মুহূর্ত্তমবস্থিতঃ
সন্ ; ইত্যেবমন্তরালে তদবস্থানমুপরাগং গ্রহণং বদন্তি । অত্র চ ঋজুবক্র-
স্থিতিভ্যাং সর্কগ্রাসাসর্কগ্রাসৌ, ন তু বস্তুতো গ্রাসোহস্তি, দূরাস্তরত্বাৎ ॥

৪। তাবন্মাত্রে—যোজনায়ুতে ॥

৫। অন্তরিক্ষং গ্রহহীনম্^১ ; তস্ত্রাবধিমাহ—যাবদ্বায়ুঃ প্রবাতি, তীব্রো বাতি । তস্ত্রাপ্যবধিমাহ—যাবন্মেঘাঃ ॥

৬। পৃথিব্যা উপরি ভূলোকাবধিমাহ—যাবদ্ধংসাদয়ঃ পাথিবা বিকারাঃ ॥

৭। যোজনাযুতাস্তুরেণ প্রত্যেকমুচ্ছিতাঃ, আয়ামো যঃ কটাহস্ত, তাবদ্বিস্তারেণ ॥

৮। সামাগ্নেণ বিবরাণি বর্ণয়তি—এতেষিত্যাদিনা অথাতল ইত্যতঃ প্রাক্তনেন গ্রহেন । এতেষু দৈত্যাদয়ো নিবসন্তীত্যন্বয়ঃ । কথন্তুতেষু ? অধিককামভোগশৈশ্বর্ধ্যানন্দশ্চ, ভূতিশ্চ সন্ততিঃ, বিভূতিশ্চ সম্পত্তিঃ, তাভিঃ স্তসমৃদ্ধা ভবনাদয়ো যেষু । কথন্তুতাঃ ? নিত্যপ্রমুদিতা অনুরক্তাশ্চ কলত্রাদয়ো যেসাম্, ন প্রতিহতঃ কামো যেসাম্, মায়য়া বিনোদো যেসাম্ ॥

৯। কিঞ্চ, হে মহারাজ ! যেষু ময়েন নির্মিতাঃ পুরশ্চকাসতীত্যন্বয়ঃ । কথন্তুতাঃ ? নানা যে মণিপ্রবরাস্তেষাং প্রবেকা মুখ্যাস্তেবিরচিতৈর্বিচিত্রৈর্ভবনাদিভিঃ, তথা বিবরেশ্বরাণাং গৃহোত্তমৈশ্চ সমলঙ্কতাঃ । কীদৃশৈর্গৃহোত্তমৈঃ ? নাগাশ্চাসুরাশ্চ মিথুনভূতাঃ পারাবতাদয়শ্চ তৈরাকীর্ণা ব্যাপ্তাঃ কৃত্রিমা ভূময়ো যেষু তৈঃ । নানাশ্বনমিথুনেতি পাঠান্তরে নানাশ্বনত্বং মিথুনবিশেষণম্ ॥

১০। উদ্যানানি চাতিতরামমরলোকশ্রিয়মতিশয়িতানি যেষু চকাসতী-
ত্যন্বয়ঃ । কাভিঃ শ্রীভিঃ ? কেসাম্ ? কুসুমফলস্তবকাশ্চ স্তভগিকশলয়ানি
চ, তৈরবনতা রুচিরা বিটপা যেবাং তেষাম্, বিটপিনাং লতানামঞ্জৈরা-
লিন্দিতানাং শ্রীভিঃ ; তথা সমিথুনাশ্চক্রবাকাদিমিথুনসহিতা যে বিবিধা
বিহঙ্গাস্তদ্ব্যুস্তানাং জলাশয়ানাঞ্চ শ্রীভিঃ । কীদৃশানাম্ ? অমলৈর্জলৈঃ
পূর্ণানাম্ । পুনরপি কৈরতিশয়িতানি ? ঋষুকুলোহ্লজ্বনেন ক্ষুভিতং যজ্জলা-
শয়ানাং নীরম্, তস্মিন্ যানি নীরজাদীনি তেষাং বনেষু কৃতং নিকেতনং

যৈস্তেষাম্, অর্থাৎ পক্ষিণামেকোহখণ্ডঃ স্বচ্ছন্দো যো বিহারস্তেনাকুলাশ্চ
তে মধুরাশ্চ বিবিধস্বনাদয়স্তৈর্ঘে ইন্দ্রিয়োৎসবাস্তৈশ্চ ; যবা, সমিথুনেত্যা-
দেবরুত্তরেণৈব সম্বন্ধঃ। মনইন্দ্রিয়ানন্দিভিরিতি স্বনাদীনাং বিশেষণম্। তত্র
নীরজং সামাশ্ৰেণ কমলম্, লোহিতং শতপত্রঞ্চ তবিশেষঃ ॥

১১। অহোরাত্রাদিভির্ষদ্বয়ং তন্নোপলক্ষ্যতে, সূর্যাগ্ভভাবাৎ ॥

১৩। ক্লমঃ শ্রমঃ, গ্লানিরনুৎসাহঃ ॥

১৪। কল্যাণানাং মঙ্গলরূপাণাম্ ॥

১৫। যস্মিন্ ভগবত্তেজসি প্রবিষ্টে, পুংস্বনানি গর্ভাঃ, 'আ চতুর্থাত্তবেৎ
শ্রাবঃ পাতঃ পঞ্চমষষ্ঠয়োঃ' ইতি শ্রাবপাতৌ জ্যেয়ো ॥

১৬। সর্বণে রতাঃ স্বৈরিণ্যঃ, কামিগ্ভস্বসর্বণেহপি, তত্রাপ্যতিচঞ্চলাঃ
পুংশ্চল্যঃ, বিলায়নং বিলায়তনম্, সাধয়িত্বা সন্তোাগসমর্থং কৃত্বা, যেষ যেষ
অসাধারণা বিলাসাস্তৎপূর্ব্বকোহবলোকস্তেনানুরাগযুক্তং স্মিতম্, তেন
সংলাপ উপগূহনঞ্চ, তদাদিভিঃ। যস্মিন্ হাটকাখ্যে রসে, উপযুক্তে
সেবিতো ॥

১৭। ভবয়োর্ভবশ্চ ভবাগ্শ্চ, চিত্রভানুরগিঃ, তেন নিষ্ঠ্যুতং ফুৎকৃত্য
ত্যক্তম্। অসুরেন্দ্রাণামবরোধেষুতঃপুবেষু, পুরুষীভিঃ স্ত্রীভিঃ ॥

১৮। সূতলে চ বলিরধুনাপ্যাস্ত ইত্যনয়ঃ। কথন্তুতঃ? মহেন্দ্রশ্চ
প্রিয়ং কর্তু মিচ্ছতা ভগবতা প্রথমং পরাক্ষিপ্তমপহৃতং লোকত্রয়ং যশ্চ সং,
পুনর্ভগবতোহনুকম্পয়ৈব তত্র প্রবেশিতঃ সন্; কীদৃশেন? যোহদিত্তে:
সকাশাদ্ভূত্বা বটুবামনরূপেণ লঙ্কায়স্তেন ॥

১৯। কেচিত্তশ্চ সূতলরাজ্যং ভূমিদানফলং মগ্নস্তে, তন্নিরাকরোতি—
নো এবতি। যদ্বিলনিলয়ে বিবরস্থানে, ঐশ্বর্য্যমেতদ্ভূমিদানশ্চ সাক্ষাৎ-
কারঃ ফলং ন ভবত্যেব। কুত ইত্যপেক্ষায়াম্—এবন্তুতশ্চ দানশ্চ
সাক্ষাদপবর্গহেতুত্বাদিত্যাহ—যত্তৎ প্রসিদ্ধং দানং তশ্চ। তদেবাহ—

भगवताशेषजिवनिकायानां जीवभूतश्चासावाद्भूतश्च, सर्वजीवनियन्ता चासा-
वाद्यारामश्चेत्यर्थः, तस्मिन् संप्रतिपादितश्च ॥

२०। किं, यश्च नाम क्षुदादिषु च विवशोऽपि सकृदपि गृणन्
कर्म्मबन्धं विधुनोति । कथञ्चुतम् ? यश्च प्रतिवाधनञ्चिह मुमुक्षुबोहृत्तै-
वोपलभन्ते, यन्निवृत्त्यर्थं योगसांख्यादिक्रेशाननुभवतीत्यर्थः, तं कर्म्मबन्धं
ताजति ॥

२१। तत्रस्मिन्, भगवतां भक्तानां ज्ञानिनां, यथायथमाश्रयाद्भूते
ज्ञानदे हरावाद्भूतमे च समर्पितश्च भूमिदानश्च न तं फलमिति पूर्वैर्णैव
सम्बन्धः ॥

२२। किं, नेदं भगवदनुकम्पाफलमपि, किञ्चेकान्तुभक्तश्च तश्रान्त-
रायमात्रमित्याह—नेति । भगवानमुष्यामुं नैवानुगृहीतवान्, तत्र हेतुः
—यदुतेति । आश्रयं ईश्वरश्रानुश्रुतिः मुष्गातीति तथा । तदुक्तम्
—‘वासुदेवे मनो यश्च जपहोमार्चनादिषु । तश्रान्तरायो मैत्रेय
देवेन्द्रश्चादिकं फलम् ॥’ इति ॥

२३। तश्रैकान्तुभक्तिं संप्रपन्नमाह—यदुदिति । यदुदतिप्रसिद्धमिति
—वक्ष्यामाणमुवाच हेत्यन्यः । कथञ्चुतः ? नाधिगतोऽश्र उपायो येन,
तेन भगवता याङ्काच्छलेनापहतः स्वशरीरमात्रावशेषितं लोकत्रयं यश्च ;
सम्यक् प्रतिमुक्तो बन्धः, अपविद्धः प्रतिक्रिष्टोऽपि सन् ॥

२४। वतेति खेदे । भगवान् विद्वानपि, योऽसाविद्धः, यश्रैकान्तुन
बृहस्पतिः सचिवः सहायः, यतो मन्त्रार्थः वृत्तः, सोऽपि पुत्रवार्थेषु नूनं न
निष्ठातो न निपुणः । यतः, उपेक्षेण द्वारभूतेन तमुपेक्ष्यं विहायाश्रानं
मां लोकत्रयमयाचत, तं मन्त्रास्पदं^२, बृहस्पतिमतिहायेति वा ; तस्मिन्
प्रसन्ने स एव वरणीयः, न लोकत्रयम, यतस्तदतिदुच्छमित्याह—अति-

গন্তীরমনন্তং বয়ো যশ্চ, তশ্চ কালশ্চ যন্মবন্তরম্, তেন পরিবৃত্তং বিপর্যাস্তং
লোকত্রয়মিদং কিয়ৎ ?

২৫। প্রহ্লাদস্ত্ব এক এবার্থে নিষ্ণাত ইত্যাহ—যশ্চানুদাশ্চমিতি ।
স্বপিতবুর্য়পরতে মৃতে সতি, স্বং পিত্র্যং পদং ভগবতা দীয়মানমপি ভগবতঃ
খলু পরমশ্চিদিতি কৃত্বা ন তু জগ্রাহেত্যর্থঃ ॥

২৬। ননু ত্বমতিবীরঃ^১, কুতস্তমেব বহু মশ্চসে ? তত্রাহ—তশ্চানুপথম
—অনুবশ্চ^২, অমৃজিতা অক্ষীণাঃ কষায়া রাগাদয়ো যশ্চ, পরিহীণো
ভগবদনুগ্রহো যশ্চ স কো বোপগন্তুমিচ্ছতীতি ॥

২৭। অথ শ্রীশুকোক্টিঃ । নম্বেবন্তুতশ্চেদ্বলিস্তর্হি তশ্চৈব চরিতং
বিস্তরেণ কথ্যতাম্ । তত্রাহ—তশ্চ বলেরনুচরিতমুপরিষ্ঠাদষ্টমে বিস্তরিষ্যতে ।
যশ্চ দ্বার্য্যবতিষ্ঠতে, নিজজনেধনুকম্পিতং কৃতানুকম্পং হৃদয়ং যশ্চ ;
দ্বারপালকশ্চ দর্শয়তি—যেন শ্রীনারায়ণেন বলেদ্বারি বিশন্ দশকঙ্কর
উচ্চাটিতঃ । কেন ? পদা, তত্রাপ্যশুষ্ঠেনৈব ॥

২৮। যথা হরিণা স্বভক্তো বলিঃ স্ততলে নিহিতঃ স্তখমান্তে, এবং
শ্রীমহাদেবভক্তোহপি ময়স্তলাতলে স্তখমান্ত ইত্যাহ—তত ইতি । লক্শ
পদং স্থানং যেন, মহীয়তে পূজ্যতে ॥

২৯। নৈকশিরসামনেকফণানাং গণোহস্তি ; এতৎ প্রপঞ্চয়তি—
কুহকেতি । মহাভোগবন্তো মহাকায়াঃ, পুরুষবাহাকুরেবাহনাং ॥

৩০। বিবুধপ্রত্যনীকা দেবশত্রবঃ, সকলেষপি লোকেষনুভাবো যশ্চ,
তশ্চৈব তেজসা স্তদর্শনেন প্রতিহতো বলাবলেপো বীর্য্যমদো যেসাম্,
বিলেশয়াঃ সর্পা ইব । ইন্দ্রদৃত্যা প্রযুক্তাভিমন্ত্ররূপাভিবাগ্ভিঃ । এবং হি
বৈদিকমাখ্যানম্—‘ফণিভিরসুরৈনিগূঢ়াং গামশ্বেষ্টুং সরমাং দেবশুনৌ-
মিল্লেশ প্রহিতাং সন্ধিমিচ্ছন্তঃ পণয়ঃ প্রাহঃ—কিমিচ্ছন্তী সরমেত্যাদি ;

सा च सक्रिमनीच्छस्तीन्द्रस्ततिपूर्वकं तानतिपरुषमाह—‘हता इन्द्रेण पणयः,
पलायध्वम्’ ।^१ इत्यादि । ते च तच्छ्रुत्वा विभ्यतीति ॥

३१ । महाभोगिनो महाफणाः, महानमर्षः क्रोधो येषाम् । पङ्गादि-
संख्यानि शीर्षाणि येषाम्, शीर्षामिति वक्तव्ये शीर्षाणामित्यार्षः ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायां पङ्कमस्कन्धे

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः

पञ्चविंशे ततोऽहस्तादाह शेषश्च संस्थितिम् ।

सञ्जिह्वीर्षोरिदं काले यतो^२ रुद्रसमुद्भवः ॥ (१)

१ । तस्य पातालस्य । कोऽसावनतः ? सात्त्वतीयाः सात्त्वततन्त्रनिष्ठाः,
चतुर्ब्रह्मोपासने यं सङ्कर्षण इत्याचक्षते । तथाख्याने हेतुः—द्रष्टृ-
दृश्योर्द्गद्दृश्योः, सम्यक्कर्षणमेकीकरणं येन । तं कुतः ? अह-
मित्यभिमानो लक्षणं चिह्नमधिष्ठातुर्यश्च, अहङ्काराधिष्ठानेन दृग्दृश्य^३सङ्कर्षणां
सङ्कर्षण इत्यर्थः ॥

२ । अनन्तत्वमाह—यश्चेदमिति । यच्छब्दानां स एव भगवाननन्त
इत्युत्तरेणान्वयः ॥

३ । तामसत्वमाह—यश्चेदं विश्वमुपसंहर्तुमिच्छतोऽहमर्षेण विरचिते
कुटिलीकृते, रुचिरे^४ ब्रमस्तौ ब्रवो तयोर्मध्ये, उदन्तयन्—उन्नमयन् ॥

१ । शयध्वम् (क, घ); २ । यत्र (घ); ३ । द्रष्टृ-दृश्य- (घ); ४ ।
रुचिरीकृते (घ) ।

৪। সুভগস্বমাহ—যশ্চাজ্জ্বিকমলযুগলেহরুণা বিশদাশ্চ নখা এব মণয়স্তেবাং যণ্ডঃ সমুহস্তশ্চ মণ্ডলেষু দর্পণোপাধিষু পরিস্ফুরতাং কুণ্ডলানাং প্রভামণ্ডল্যা মণ্ডিতানি গণ্ডস্থলানি যেষু তানি ॥

৫। চারুণ্যঙ্গবলয়ে বিলসিতাশ্চ তে বিশদাশ্চ বিপুলাশ্চ ধবলাশ্চ সুভগাশ্চ রুচিরাশ্চ ভূজা এব রজতস্তস্তান্তেষুগুরুন্দনকুক্কুমানাং পঙ্ক এবানুলেপস্তেনাবলিম্পমানান্তেষামভিমর্শনেন স্পর্শনেনোন্মথিতে হৃদয়ে মকরধ্বজশ্রাবেশেন রুচিরঞ্চ ললিতঞ্চ স্মিতমবলোকশ্চ যাসাং তাঃ, তশ্চানুরাগেণ মদেন চ মুদিতঞ্চ তন্মদেন বিঘূর্ণিতে প্রচলিতে চ, আঙ্গীষদরণে করুণাবলোকযুক্তে নয়নে যশ্চিৎস্তদনারবিন্দঞ্চ বিলোকয়ন্তি ॥

৬। অমর্ষোহসহনম্, রোষঃ ক্রোধঃ, উপসংহৃতস্তয়োর্বোগো যেন ॥

৭। উপাসনার্থমাহ—সুরাদিভির্ধ্যায়মানশ্চিন্ত্যমানঃ, অনবরতং মদেন মুদিতশ্চাসৌ বিকৃতবিহ্বললোচনশ্চ, স্তললিতেন মুখরিকামৃতেন বচনামৃতেন, স্বপার্ষদান্ বিবুধযুথপতীঃশ্চাপ্যায়মানো হর্ষয়ন্, নীলে বাসসৌ যশ্চ, একমেব কুণ্ডলং যশ্চ, হলশ্চ ককুদি পৃষ্ঠে কৃতো গুপ্তঃ সুভগশ্চ সুন্দরশ্চ ভূজো যেন, কাঞ্চনীং কক্ষ্যাং গজরজ্জুম্; উদারা লীলা যশ্চ সং। ন পরিপ্লানো রাগঃ কান্তির্যশ্চাস্তশ্চ। নবনবতুলসিকায়া আমোদমধ্বাসবেন সুরভিমধুরসেন মাগুতাং মধুকরাণাং যে ব্রাতাস্তেবাং মধুরগীতেন শ্রীর্ষশ্রাস্তাং বনমালাং কক্ষ্যাং বরত্রাম্ ॥

৮। সংশ্লোকয়ামাস—বর্ণয়ামাস ॥

৯। অশ্চ জগত উৎপত্ত্যাদিহেতবো গুণা যশ্চৈক্ষয়া কল্পাঃ স্বস্বকার্য্যসমর্থী আসন্। যশ্চ স্বরূপং ধ্রুবমনস্তম্, অকৃতক্ষানাди; অত্র হেতুঃ—যদেকমেব সং, আশ্চিন্নান্নানি নানা-কার্য্যপ্রপঞ্চমধাৎ। তশ্চ ব্রহ্মরূপশ্চ বদ্য' তত্ত্বং জনঃ কথমুহ বেদ? ন বেদেত্যর্থঃ ॥

১০। তর্হি কথমসৌ মুমুক্শুভিঃ সেব্যতে ? তত্রাহ—মূর্ত্তিমিতি । যত্রেদং সদসদ্বিভাতি, স নোহস্মাকং ভক্তানাং বহুরূপয়া সংশুদ্ধং সত্ত্বং মূর্ত্তিং বভার । কিমর্থম্ ? স্বজনানাং মনাংস্মাদাতুং বশীকর্ত্তুং কৃতাম্ ; যশ্চ লীলাং মৃগপতিঃ সিংহ আদদেহশিক্ষিত ; যতঃ—উদারানি বীর্য্যানি যশ্চ । তস্মাদন্তং মুমুক্শুঃ কমাশ্রেয়ৈদিত্যন্তরেণাশ্রয়ঃ । যদ্বা, রূপয়েত্যত্র হেতুঃ— যদ্বশস্মাং, স্বজনানাং মনাংস্মাদাতুং লীলামাদদে, মৃগপতিরিবোদারবীর্য্যঃ ; যদ্বা, মৃগাস্ত ইতি মৃগাঃ কামপ্রদাস্তেষাং পতির্মুখ্যঃ ॥

১১। কিঞ্চ, আস্তাং তশ্চ রূপয়া বপূর্ধারণং তদ্বজনং বা, তন্নামোদার্য্যা- মেবাতিচিত্রমিত্যাহ—যশ্চ নাম যদি পতিতো মহাপাতক্যাপানুকৌর্ত্তয়েত্তর্হি সংশুদ্ধোদিতি কিং বক্তব্যম্ ? যতোহসাবেব নৃণামশেষমংহঃ সপদি সন্তো হস্তি । কথমনুকৌর্ত্তয়েৎ ? অতঃ শ্রুতং বাকস্মাদ্বা, আর্তো বা সন্, প্রলভনাদ্বা পরিহাসাং, তস্মাচ্ছেবাদন্তম্ ॥

১২। গির্ঘ্যাদিসহিতং ভূগোলম্, সত্বানি প্রাণিনঃ, সহস্রজিহ্বেহপি কো গণয়েৎ ?

১৩। ছরন্তং বীর্য্যং বলং যশ্চ, উরবো গুণা অনুভাবাশ্চ যশ্চ, স চ স চ ; রসায়ী ভূমেমূলে স্থিতঃ সন্ বিভর্ত্তি, আত্মতত্ত্বঃ—আত্মাধারঃ ॥

১৪। উক্তশ্চ লোকবিভাগশ্চোপযোগং বদনুপসংহরতি—এতা হেবেহ কামান্ কাময়মাতৈননৃভিরূপগন্তব্য ইত্যশ্রয়ঃ ॥

১৫। তশ্চ প্রপঞ্চঃ—এতাবত্যো বিপাকগতয়ঃ ফলভূতা গতয়ঃ, তা ব্যাচখ্যে ব্যাখ্যাতবানস্মি ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়ং পঞ্চমস্কন্ধে

পঞ্চবিংশোহধ্যায়ঃ ॥ ২৫ ॥

ষড়্বিংশোহধ্যায়ঃ

ষড়্বিংশে তু ততোহধস্তান্নরকস্থিতিকচ্যতে ।

পাপিনো যত্র দণ্ড্যন্তে^১ যমদূতৈর্ষথাযথম্ ॥ (১)

১। পুংসো গতয় উচ্চাবচা বিসদৃশা ইতি ভোগবৈচিত্র্যমুক্তম্, তদে-
তৎ কুত ইতি পৃচ্ছতি—মহর্ষ ইতি ॥

২। কৰ্ম্মণঃ সমানত্বেহপি শ্রদ্ধাবৈচিত্র্যাৎ ফলবৈচিত্র্যমিতি পরিহরতি
—ত্রিগুণত্বাদিতি । সাত্ত্বিক্যা শ্রদ্ধয়া কৰ্ত্ত্বুঃ স্মৃতিত্বম্, রাজশ্চা স্মৃতিত্বং
দুঃখিত্বঞ্চ, তামশ্চা দুঃখিত্বং মূঢ়ত্বঞ্চ ; তত্রাপি তাসাং শ্রদ্ধানাং ভারতম্যাং
সুখাদি-ভারতম্যং সৰ্কেষামিত্যর্থঃ ॥

৩। প্রতিষিদ্ধং প্রতিষেধস্তদেব লক্ষণং প্রমাণং যশ্চাধৰ্ম্মশ্চ কৰ্ত্ত্বুঃ শ্রদ্ধা-
বৈসাদৃশ্যং তমসস্তারতম্যাৎ । তত্রাপি কারণং দর্শয়ন্নাহ—অনাথবিছাকৃতানাং
কামানাং বা স্মৃতয়ো নরকগতয়স্তাসাং তাঃ, অথেনানীং তাঃ প্রাচুর্যোগানু-
বর্ণয়িষ্যাম ইত্যন্বয়ঃ ॥

৪। কিং ভূমাবেব দেশবিশেষাঃ, ত্রিলোক্যা ব্রহ্মাণ্ডাবহির্বা, আবরণেষু
মধ্যেহন্তরালে বা ভূমিব্যতিরিক্তে ?

৬। কৰ্ম্মদোষমনতিক্রম্য দোষমেব দমং পাপফলম্, দণ্ডং কৰোতি ;
নোল্লজ্জিতং ভগবচ্ছাসনং যেন ॥

৭। মতান্তরেণাষ্টাবিংশতিমাহ—কিঞ্চৈতি ॥

৮। পাপভেদেন চ তত্তন্মরকযাতনাভেদং প্রপঞ্চয়তি—যত্র যস্তিত্যা-
দিনা । যাত্যমানঃ পীড়্যমানঃ, একদৈব তদৈব ॥

৯। পুরুষং পতিং বঞ্চয়িত্বা ॥

১০। এতচ্ছরীরমহমিতি, -ইদং ধনাদি মমেতি মত্ত্ব স্বঞ্চ কুটুম্বমেব চ
পুষ্ণাতি । তেনাশুভেন ॥

১১। রুরবো ভুত্বতি, কৰ্ম্মাণ্যেব তথা পরিণামং প্রাপ্যেত্যর্থঃ ।
অতিকুরশ্চ ভারশৃঙ্গাখ্যশ্চ সত্বশ্চ, অপদেশঃ সংজ্ঞা ॥

১২। ক্রব্যেণ নিমিত্তেন মাংসার্থমিত্যর্থঃ ॥

১৩। প্রাণতঃ প্রাণপুষ্ট্যর্থম্^১ (সজীবান্) উপরক্ষয়তি পচতি । অপ-
করণং নিষ্কপম্ ॥

১৪। খলে—সমে দেশে ॥

১৫। স্বধর্ম্মহা—স্বধর্ম্মত্যাগী ॥

১৬। স্বনয়ন্ রুদন্, কশ্মলং মোহমুপগতো ভবতি । অদৃষ্টদোষা-
স্তেনোপরুদ্বাঃ সন্তো যথা কশ্মলমুপগতাস্তদ্বৎ ॥

১৭। ঈশ্বরেণোপকল্পিতা মনুষ্যরক্তপানাদিলক্ষণা বৃত্তির্যেষাং মৎকুণা-
দীনাম্ । ন বিবিক্তা বিজ্ঞাতা পরব্যথা বৈরবিবেকিভিস্তেষাম্, পুরুষেণ
ব্রাহ্মণাদিস্বভাবেন বিধিনিষেধপূর্ব্বকমুপকল্পিতা বৃত্তির্যশ্চ, বিবিক্তা পরিজ্ঞাতা
পরব্যথা যেন বিবেকিনা । অভিক্রুধা হিংসিতাঃ, বিহতা নিদ্রারূপা
নির্কৃতির্ঘশ্চ, ন লক্ষ্মবস্থানং যেন স তমসি পরিক্রামতি ॥

১৮। যৎ কিঞ্চন ভক্ষ্যাদিকমুপনতং প্রাপ্তম্, তদসংবিভজ্য । ন
নির্ম্মিতাঃ পঞ্চ যজ্ঞা যেন, অতএব বায়ুসৈঃ সংস্কৃতঃ সমত্বেন বর্ণিতঃ
কাকতুল্যো বা ; কুমিভোজনঃ কুমীনেব ভুঞ্জানঃ । যাবৎ তদ্যাবন্তি
যোজনানি তৎ, কুমিকুণ্ডং তাবন্তি বর্ষাণি যাবদ্ধা তৎ পাপমিত্যর্থঃ^২ ।
অপ্রভ্রমসংবিভক্তম্ ; অপ্রভ্রতঞ্চাতীতি তথা সং, অনির্কেশম্—অকৃত-
প্রায়শ্চিত্তম্ ॥

১৯। নিসুযন্তি—ছিন্দন্তি ॥

২০। তিগ্নয়া তপ্তয়া, শূৰ্ণ্যা প্রতিময়া ॥

২১। সর্কাভিগমঃ পশ্বাদ্ভ্যাপগন্তা ॥

২২। অপাষণ্ডাঃ সংকুলীনাঃ সন্তঃ ; দ্বিতীয়ান্তপাঠে সেতু বিশেষণম্ ।
নদীং বিশিনষ্টি—বিগ্নু ত্রেতি ॥

২৩। পশুচর্যাম্—স্বেচ্ছাচারম্ ॥

২৪। অতীর্থে বিহিতাদত্ত্ব ; বিধাস্তীতি প্রাণনিরোধে দর্শিতঃ ॥

২৫। নিরয়পতয়ো যমপুরুষাঃ ॥

২৬। লালাভক্ষমাহ—যস্থিহেতি । রেতঃপানং কারয়ন্তি ॥

২৭। যমদূতা বে স্থানঃ, সরভসং সসন্ত্রমম্ ॥

২৮। দ্রব্যাবিনিময়ে ক্রয়বিক্রয়াদৌ, নিরবকাশে নিরালম্বে ; 'অবীচি'-
শকার্থমাহ—যত্রেতি । বীচিস্তরচ্ছস্তদ্রহিতত্বাদবীচিঃ ॥

২৯। যেঃ বিপ্রস্তুংকলত্রং বা সুরাং পিবতি, অগ্নোহপি বা ব্রতস্থঃ
সন্, রাজ্ঞো বৈশ্ণো বা সোমপীথঃ কৃতসোমপান ইত্যন্বয়ঃ ; তয়োঃ
সোমস্থানে ফলচমসবিধানাৎ সোমপাননিষেধাচ্চ । তথা চ শ্রুতিঃ—'অগ্নোধ-
স্তিরাহত্য^১ তাঃ সংপিষ্য দধিহ্যপমূজ্য^২ তমস্মৈ ভক্ষ্যং সম্প্রযচ্ছেৎ, ন
সোমম্' ইতি ॥

৩০। স পূর্বমপি, মৃতক এব সন্ মৃত্বা ॥

৩১। পুরুষশ্চ মেধেন হিংসয়া ভৈরবাদীন্ যজন্তে ; যাশ্চ স্ত্রিয়ো
নরপশুমাংসং ভক্ষয়ন্তি ; তমোরূপা^৩ রক্ষোগণা ভূত্বা যথেষ্ট তে পুরুষাদাঃ
সন্তুঃ পূর্বমনুত্যাংস্তদৎ ॥

৩২। বৈশ্রস্তুকৈবিধাসোপাতৈরুপবিস্রভ্য^৪ বিশ্বাশ্চ ॥

৩৩। বিলেশয়ান্—মূষিকান্ ॥

১। অগ্নোধস্তীরাহত্য (ঘ) ; ২। দধিহ্যপমূজ্য (ঘ) ; ৩। কামরূপা (ঘ) ;

৪। -বিশ্রস্তুযা (ঘ) ।

৩৪ । সগরেণ—সবিষেণ ॥

৩৫ । অতিথয়োহজ্ঞাতপূর্বাঃ, অভ্যাগতা জ্ঞাতপূর্বাস্তান্, পাপেন বক্রীকৃতেন ॥

৩৬ । আঢ্যাভিমতির্ধনর্গর্বিভঃ, অহঙ্কৃতিঃ শ্রেষ্ঠোহহমিতিমানী, তির্ধ্যকু প্রেক্ষণং যশ্চ ; সর্কতে। গুর্বাদেৱপি ধনধোর যিষ্যন্তীতি বিশঙ্কমানঃ । পরিশুষ্যমাণং হৃদয়ং বদনঞ্চ যশ্চ । অনবগতঃ—অপ্রাপ্তঃ, তস্যার্থশ্চোৎ-পাদনাদিভিঃ শমলং গৃহ্নাতীতি তথা ; পরিবয়ন্তি সূত্রপ্রোতান্ কুর্ক্বন্তি ॥

৩৭ । ইতরত্র স্বর্গাদৌ, ইহ মর্ত্যালোকে, পুনর্ভবে পুনর্জন্মনিমিত্তম্, উভয়োর্ধর্মাধর্ময়োঃ, শেষাভ্যাম্ ॥

৩৮ । আদাবেব বিতীয়স্কন্ধে 'বৈশ্বানরং যাতি' ইত্যাদিনা । উপগেষ-মৌপনিষদম্, শ্রদ্ধাভক্তিভ্যাং বিশুদ্ধা বুদ্ধির্যশ্চ ॥

৩৯ । যথা যথাবচ্ছূত্রা ॥

৪০ । কথন্তুতা সংস্থা? সকলানাং জীবনিকায়ানাং ধাম—আশ্রয়-ভূতং বপুঃ ॥

পঞ্চমস্কন্ধসম্বন্ধিপদভাবার্থদীপনৈঃ ।

প্রীয়তাং পরমানন্দনূহরিকালভাষিতৈঃ ॥ (২)

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ শ্রীধরস্বামিবিরচিতায়াং

পঞ্চমস্কন্ধটীকায়াম্ ষড়্বিংশোহধ্যায়ঃ ॥ ২৬ ॥

পঞ্চমস্কন্ধঃ সম্পূর্ণঃ

যষ্ঠঃ স্কন্ধঃ

প্রথমোহধ্যায়ঃ

পুণ্যারণ্যে নৃসিংহৈকনামসিংহো বিরাজতে ।
যন্নাদতঃ পলায়ন্তে মহাকল্মষকুঞ্জরাঃ ॥ (১)
বিসর্গসম্ভবান্ জীবান্ স্বমর্যাদাসু সংস্থিতান্^১ ।
বিষ্ণুঃ পাত্যথিলৈ রুপৈরিত্যেবং পঞ্চমে স্থিতম্ ॥ (২)
অধ্যায়ৈকোনবিংশত্যা যষ্ঠে পোষণমুচ্যতে ।
অতিলজ্জিতমর্যাদভক্তুরক্ষণলক্ষণম্ ॥ (৩)
অজামিলো মনুষ্যেষু মহাপাপো যথেরিতঃ^২ ।
বিশ্বরূপাদিঘাতী চ তথা^৩ দেবেষু বাসবঃ ॥ (৪)
অজামিলশ্চ ভক্তত্বং বিষ্ণুদুর্ভৈরীকৃপিতম্ ।
সঙ্কতভগবন্নাম-পুত্রম্নেহানুঘঙ্গজম্ ॥ (৫)
ইন্দ্রোহপি ভগবদ্বক্তঃ সখ্যেনোপেক্ষসেবকঃ ।
তদধীনসুরৈশ্বর্যশক্রনির্জয়জীবিতঃ ॥ (৬)
তত্রাদৌ ত্রিভিরধ্যায়ৈরজামিলকথোচ্যতে ।
বিশ্বরূপকথা যড়্ ভিরিন্দ্রদোষোক্তয়ে ততঃ ॥ (৭)
ইন্দ্রশ্চৈব তু দোষোক্ত্যে বৃত্তাখ্যানং তথাষ্টভিঃ ।
দ্বাভ্যাক্ষ মরুদাখ্যানমেবং প্রকরণক্রমঃ ॥ (৮)
তত্রাদৌ প্রথমে বিষোদুর্ভৈঃ পাতকিমোচনে ।
তৎপাপখ্যাপনাযোক্তং যামৈর্ধর্মাদিলক্ষণম্ ॥ (৯)

১। স্বমর্যাদাসু সম্ভবান্ (ক), স্বমর্যাদাসু সংস্থিতান্ (ঘ); ২। যথাক্রিতঃ (ঘ); ৩। যথা (ঘ)।

१—७ । अथ षष्ठस्कन्धो व्याख्यायते । पूर्वोक्तानुवादपूर्वकमनस्तुरोक्त^१-
 नरकपरिहारोपायं पृच्छति—निवृत्तिमार्ग इति षड्भिः । (१) आदौ
 द्वितीयस्कन्धे 'वैश्वानरं याति' इत्यादिना भगवता ह्यया यथा यथावद्
 यद्वेन मार्गेण । क्रमेण योगोहर्षिरादि-प्राप्तिस्तुनोपलब्धौ यो ब्रह्मा,
 तेन सहासं सृतिर्मोक्षे भवति ; 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रति-
 सङ्गरे । परश्चान्ते कृतान्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥' इति-वचनात् ॥
 (२) त्रैगुण्यं स्वर्गादिस्वर्गम्, तदेव विषयः प्राप्यं यश्च, न लीना प्रकृतिर्षश्च
 तश्च, पुंसः पुनःपुनश्चर्गसर्गः, भोगार्थं देहारम्भरूपो यो मार्गः, स च
 कथितस्तृतीये 'दक्षिणेन पथार्यामणः पितृलोकं ब्रजन्ति ते' इत्यादिना ॥
 (३) अनुवर्णितश्च निरन्तराध्याये^२ । व्याख्यातश्चतुर्थश्चादौ । यतो
 यस्मिन् ॥ (४-६) द्वीपादीन् भागतो लक्षणतो मानतश्च, धरामण्डलश्च
 संस्थानम्, ज्योतिषाः विवराणांशेदः संस्थानं विभुर्हरिर्धाम्जतथा
 व्याख्यातमित्यर्थः ॥ (७) नाना उग्रं यातना येषु तान् नरकान्, यथा
 येनोपायेन न क्षयात्, न गच्छेत्, तन्मोहधुना व्याख्यातुर्महिसि ॥

१—८ । तत्र तावन्नवाद्युक्तं यथायथप्रायश्चित्तं विना नरका हर्निवारा
 इत्याह—न चेदिति द्वाभ्याम् । (१) मनउक्तिपाणिभिर्मनोवाक्कायैः,
 कृतश्चाहंससंस्तेरेव ईहैवापचिन्तिं प्रायश्चित्तं यथावन्न कुर्याच्छेत्, तर्हि स
 पुरुषः प्रेत्य मृत्वा नरकान् प्रवर्मुपैति । मे मया, ये भवतः कीर्तिताः,
 तिग्मा दारुणा यातना येषु ते, तान् ॥ (८) यस्मादेवं तस्मात् पापश्च
 निष्कृतौ प्रायश्चित्ते यतेत । कदा ? मृत्योः पुरैव, तत्राप्याविपद्यता-
 क्षीयमाणेनास्मान् देहेन ; यद्वा, अविपद् विपत्तिरहितो यावत्, यतान्ना
 संयतेन मनसा, तत्राप्याशु ; अग्रथा 'अतीत^३-चिरकाले तु द्विगुणं व्रत-
 मर्हति' इति त्रैगुण्यापत्तेः । अत्र च पापश्च महत्त्वमल्लक्षणावेक्यं तदनुरूपे

প্রায়শ্চিত্তে যতেত । কৃজাং রোগাণাং নিদানবিদ্যথা^১ বৈদ্যস্তদনুরূপং
চিকিৎসেত, তৎ ॥

৯—১০ । অত্র চোদয়তি দ্বাভ্যাম্ । (৯) দৃষ্টং রাজদণ্ডাদি, শ্রুতং
নরকপাতাদি, তাভ্যামান্ননঃ পাপমহিতং জানন্নপি, ভূয়ঃ প্রায়শ্চিত্তানন্তরং
করোতি । অথো অতঃ কারণাদ্ভাদশাক্দিকাদি কথং প্রায়শ্চিত্তম্ ?
তেন সমূলদোষস্থানিবৃত্তেঃ । নিবৃত্তৌ বা পুনশ্চ পাপপ্ররোহযোগাদিতি
ভাবঃ ॥ (১০) কিঞ্চ, ক্ৰচিৎ কদাচিদভদ্রাৎ পাপান্নিবর্ততে, ক্ৰচিত্তদেব
পুনরাচরতি । যথা কুঞ্জরঃ স্নাতোহপি রজোভিরাগ্নানং মলিনীকরোতি,
তথা পাপস্ত পুনঃপুনর্নিবারত্বেন নরকপাতস্তাবশস্তাবিত্ত্বাৎ প্রায়শ্চিত্তং
ব্যর্থমিতি মত্তে ॥

১১ । পরিহরতি—কর্মণা কৃচ্ছাদিপ্রায়শ্চিত্তেন, কর্মণঃ পাপস্ত
নির্হারো নাশ আত্যন্তিকঃ সমূলো ন হীষ্যতে । অবিদ্বানধিকারী যস্মিন্শস্ত
ভাবস্তত্ত্বং তস্মাৎ । অতোহবিদ্যা নাশাভাবান্ধেষ্টেহপি তস্মিন্ পাপে তৎ-
সংস্কারেণ পাপান্তরস্ত পুনপুনঃ প্ররোহো ভবত্যেব । কিং তর্হি মুখ্যং
প্রায়শ্চিত্তম্ ? তদাহ—প্রায়শ্চিত্তং তু বিমর্শনং জ্ঞানম্ ॥

১২ । তত্ত্বু নিত্যমপ্রমত্তঃ শনৈর্লভতে, নাশ ইতি সদৃষ্টান্তমাহ—নেতি ।
পথ্যমেবান্নমগ্নতঃ পুরুষান্ যথা ব্যাধয়ো ন বাধস্তে, তথা নিয়মাদিকর্ত্তা
ক্ষেমায় তত্ত্বজ্ঞানায় সমর্থো ভবতি ॥

১৩—১৪ । এতদেব বিশদয়তি দ্বাভ্যাম্ । (১৩) তপসা—ঐকাগ্রোণ,
'মনসশ্চেন্দ্রিয়াণাঞ্চ ঐকাগ্রাং পরমং তপঃ' ইতি স্মৃতেঃ । ব্রহ্মচর্য্যোণা-
ষ্টাঙ্গেন ; তত্ত্বজ্ঞম্,—'স্মরণং কীর্ত্তনং কেলিঃ প্রেক্ষণং গুহ্যভাষণম্ ।
সংকল্পোহধ্যবসায়শ্চ ক্রিয়ানিবৃত্তিরেব চ ॥ এতন্মৈথুনমষ্টাঙ্গং প্রবদন্তি
মনীষিণঃ । বিপরীতং ব্রহ্মচর্য্যমেতদেবাষ্টলক্ষণম্ ॥' ইতি । শমো মনসো

নিয়মনম্, দমো বাহেঞ্জিয়ানাম্, ত্যাগো দানম্, যমোহহিংসাদিঃ, নিয়মো
জপাদিঃ ॥

১৫। তস্ত্রাতিহৃক্বরত্বানুখ্যমেবাগ্ৰং প্রায়শ্চিত্তমাহ—কেচিদিত্যেনেন ।
এবভূতা ভক্তিপ্রধানা বিরলা ইতি দর্শয়তি—কেবলয়া তপ-আদিনির-
পেক্ষয়া, ‘বাসুদেবপরায়ণাঃ’ ইতি নাধিকারিবিশেষণমেতৎ, কিন্তুশ্লেষা-
মশ্রদ্ধয়া তত্র প্রবৃত্তেরর্থান্তেষেব পর্য্যবসানাদস্ববাদমাত্রম্ ॥

১৬। এতচ্চ জ্ঞানমার্গাদপি শ্রেষ্ঠমিত্যাহ—ন তথা পূয়েত শুধোৎ,
তৎপুরুষনিষেবয়া, কৃষ্ণেহপি তাঃ প্রাণা যেন ॥

১৭। অত্র হেতুঃ—সধীচীনঃ সমীচীনঃ, অয়ং পস্থা ভক্তিমার্গঃ, যতঃ
ক্ষমঃ ; ক্ষমত্বে হেতুঃ—ন কুতশ্চিদ্ধিগ্নাদের্ভয়ং যস্মিন্ । তদেবাহ—সুশীলাঃ
কৃপালবঃ, সাধবো নিষ্কামাঃ, যত্র যস্মিন্ ভক্তিমার্গে^১ । অতো ন জ্ঞানমার্গ
ইবাসহায়তানিমিত্তং ভয়ম্, নাপি কৰ্ম্মমার্গবৎ মৎসরাদিযুক্তেভ্যো ভয়মিতি
ভাবঃ ॥

১৮। ভক্তেরত্ননিরপেক্ষত্বমুক্তম্ ; কৃচ্ছাদীন তু ভক্তিং বিনা ন
শোধয়ন্তীত্যাহ—প্রায়শ্চিত্তানীতি । মহতামপ্যাশোধকত্বে দৃষ্টান্তমাহ—
সুরাকুন্তমাপগা নত্ব ইবেতি ॥

১৯। ভক্তিঃ স্বল্পাপি পুনাতে্যেবেত্যাহ—সকৃদिति । তস্ত্র গুণেষু
রাগমাত্রমস্তি, ন তু জ্ঞানং যস্ত্র তন্মনঃ ; তাবতৈব চীর্ণং কৃতং নিষ্কৃতং
প্রায়শ্চিত্তং যৈঃ ॥

২০। ইমমর্থমিতিহাসেনোপপাদয়তি—অত্র চেতি । মে মত্তঃ ॥

২১। কাগ্নকুঞ্জে পুরে, দাস্তাঃ পতির্নাগ্না অজামিলঃ ॥

২২। বন্দী গ্ৰহেন^২ অক্ষৈশ্চ দ্যুতেন, কৈতবৈবর্ষনাতিভিশ্চ বৃত্তিং
জীবিকাং বিব্রং পুঙ্কন, যাতয়ামাস পীড়য়ামাস ॥

২৩। আয়ুষঃ সঘন্বী মহান্ কালোহত্যগাৎ ; স কিয়ানিত্য-
পেক্ষায়ামাহ—অষ্টাশীত্যা সংখ্যায়া যুক্তাঃ সমাঃ সংবৎসরাঃ ॥

২৪। প্রবয়সঃ—বৃদ্ধশ্চ ॥

২৫। বদ্ধং হৃদয়ং যেন ; জরঠো বৃদ্ধঃ ॥

২৬। এতচ্চ তদুপলালনাদি, শ্রীনারায়ণনাম্নঃ পরমমাহাত্ম্যেন
তদ্বক্তিরেবাভূদিতি সিদ্ধান্তোপযোগিত্বেনাপি দ্রষ্টব্যম্ ॥

২৮। বক্রানি তুণ্ডানি মুখানি যেষাং তান্, উর্দ্ধানি রোমাণি
যেষাং তান্ ॥

২৯। প্লাবিতেন প্লুতত্বং নীতেন ॥

৩০। হরিকীর্তনং নিশম্যাপতন্, যতস্তদুর্ভূর্নাম ॥

৩২। পুরঃসরাঃ—ভৃত্যাঃ ॥

৩৩। অশ্চ নয়নং নিষেধথ ॥

৩৪—৩৫। বয়স্ত যুগ্মান্ ন জানীমহীতি ন কোপঃ কার্য্যঃ, যতোহ-
লৌকিকাদ্ভুতরূপা যুগ্মিত্যাঙ্কঃ—সর্কে ইতি সার্ক্যভ্যাম্ । (৩৪) লসন্ত্যঃ
পুঙ্করমালাঃ সস্তি যেষাম্ ॥ (৩৫) নূত্নং নবং বয়ো যেষাম্, নিবঙ্গ ইষুধিঃ,
ধনুর্নিষঙ্গাদিভিঃ শ্রীঃ শোভা যেষাং তে ॥

৩৬। বিগতং তিমিরমালোকশ্চাত্তশ্চ প্রকাশো যাস্থ তথাভূতা দিশঃ
কূর্কন্তঃ । ভবতামনুচিতমিদমিত্যাঙ্কঃ—কিমর্থমিতি ॥

৩৭। অহো দণ্ডাদণ্ডাদিজ্ঞানশূচ্যা এতে চোরা এবাস্ত্ৰিয়ারা ধর্মরাজশ্চ
কিঙ্করা ইত্যানুতং বদন্তীতি বিশ্বয়েন প্রহশ্চ তান্ প্রত্যাচুঃ । মেঘশ্চেব
নির্হাদো ধ্বনির্ঘস্তাস্তয়া ॥

৩৮। তত্বং স্বরূপম্ ; লক্ষণং প্রমাণম্ ॥

७९ । कथंश्चिं केन प्रकारेण । स्थानं विषयः, कारिणः कर्मिणः, नृणामिति नरा एव न पञ्चादयः, तेष्वपि कतिचिदेवेत्यर्थः ॥

८० । वेदेन प्रणिहितो विहितो धर्मः, स च वेदप्रमाणक इत्यर्थः । अनेन यो वेदप्रमाणकः स धर्मः, यो धर्मः स वेदप्रमाणक इति स्वरूपं प्रमाणक्षेपकम् ; यथाह जैमिनिः—‘चोदनालक्षणोर्ध्वो धर्मः’ इति ; व्याख्यातकं भट्टैः—‘द्वयमेकेन सूत्रेण श्रुत्यर्थाभावं निरूपयते’ इति । अपृष्ठमप्यधर्मश्च स्वरूपं लक्षणं दण्डस्थानकथनायाहः । तद्विपर्ययो यो वेदनिषिद्धः सोऽधर्मः, निषेधस्तस्मिन् प्रमाणमित्यर्थः । वेदश्च प्रामाण्ये हेतुः—वेदो नारायणाद्भूतः, स एव साक्षादित्युपचारः । स्वयञ्जुरिति च निष्वासमात्रेण स्वयमेव भवतीति ; तथा च श्रुतिः—‘अशु महतो भूतश्च निष्वासितमेतद् यदृग्नेदः’ इति ॥

८१ । कोऽसौ नारायणस्तत्राहः—येन स्वधामि स्वस्वरूपेऽहमी भावाः प्राणिनः, गुणाः शान्तत्वादयः, नामानि ब्राह्मण इत्यादीनि, क्रिया अध्ययनाद्याः, रूपाणि वर्णाश्रमादीनि, तैर्विभाव्यन्ते विविच्यन्ते । यथातथं यथार्थम्, स नारायणः ॥

८२ । तथाप्यधर्मोऽनेन कृत इति कुतो ज्ञायते ? तत्राहः—सूर्या इति । अहश्च रात्रिश्च, कम्—उदकम्, कुः—पृथ्वी, दैहश्च—जीवश्च ; यथाहः—‘आदित्यचन्द्रावनिलोऽह्नलश्च, शोभूँमिरापौ हृदयं यमश्च । अहश्च रात्रिश्च उभे च सङ्को, धर्मश्च जानाति जनश्च वृद्धम् ॥’ इति मनुः ॥

८३ । स्थानमाहः—एतैर्निमित्तभूतैर्विज्ञातः । दण्ड्यानाहः—सर्क इति ॥

८४ । विपरीताग्रभद्राण्यपि कर्मिणां सन्तवन्ति, यतस्तेवां गुणसङ्को-
हन्ति, यदि कश्चिदकर्ता स्यात्, तर्हि तस्याभद्राणि न स्यात् । न हेतुदन्तीत्याहः

—ন হি দেহবানকর্মকুদন্তীতি । অতঃ সর্কে কর্মিণঃ, কর্মিণাঞ্চ পাপশ্রা-
বশস্তাবিত্বাতে সর্কে দণ্ডমর্হন্তীত্যর্থঃ ॥

৪৫ । কথংস্বিং প্রিয়তে দণ্ডঃ ? ইতাস্ত্রোক্তরম্—যেনেতি । ধর্মো
বেতি দৃষ্টান্তঃ—অধর্ম্যানুসারেণ দণ্ডঃ, ধর্ম্যানুসারেণ সুখবদিত্যর্থঃ ॥

৪৬ । ন কেবলং সূর্যাদয় এব ধর্ম্মাধর্ম্মজ্ঞাপকাঃ, কিন্তুর্থাপত্তিরপী-
ত্যাছঃ—যথেতি । হে দেবপ্রবরাঃ ! ইহ জন্মানি, শাস্ত্রঘোরমূঢ়ত্বেন বা
সুখদুঃখমিশ্রত্বেন বা ধার্ম্মিকত্বাদিনা বা ত্রৈবিধ্যং ভূতেষু যথোপলভাতে,
তথাগত্র জন্মান্তরেহপ্যানুমায়তে, ত্রৈবিধ্যাশ্রথানুপপত্ত্যা কল্যতে ॥

৪৭ । বর্ত্তমানজন্মনা পূর্ক্বাপরজন্মধর্ম্মাধর্ম্মজ্ঞানং ভবতীতি স্দৃষ্টান্ত-
মাছঃ—বর্ত্তমানো বসন্তাদিকালঃ, অগ্ৰয়োভূতভবিষ্যয়োর্বসন্তয়োর্থে গুণাঃ
পুষ্পফলাদয়স্তেষামভিজ্ঞাপকো যথা, এবমেতজ্জন্মাশ্রয়োভূতভাবিজন্মনো-
ধর্ম্মাধর্ম্মো নিদর্শয়তীতি তথা ॥

৪৮ । অয়ঞ্চ ধর্ম্মাধর্ম্মজ্ঞানপ্রকারোহেচ্চেষাম্, ধর্ম্মরাজস্ত মনসৈব সর্কে
পশ্রুতীত্যাছঃ—পুরে সংযমন্তাং স্থিত এব দেবো যমো দেহে স্থিতোহন্তর্য়ামী
বা, জীবন্ত পূর্ক্বরূপং ধর্ম্মাধর্ম্মাদিযুক্তং বিশেষেণ পশ্রুতি । অন্ত—অনন্তরম্,
অপূর্ক্বং রূপং মীমাংসতে, যদস্তানুরূপং তদ্বিচারয়তি, যতোহসৌ ভগ-
বানজঃ ॥

৪৯ । জীবন্তীশ্বরেণোপস্থাপিতং বর্ত্তমানং দেহং পশ্রুতি, ন তু পূর্ক্ব-
মপরঞ্চেত্যাছঃ—যথেতি । অজ্ঞোহবিদ্যোপাধির্জীবন্ত ব্যক্তমেব প্রাচীন-
কর্ম্মাভিব্যক্তং বর্ত্তমানমেব দেহাত্ম্যপাস্তে, অহমিতি মগ্ধতে ; পূর্ক্বমপরং বা
ন বেদ । তত্র হেতুঃ—নষ্টা জন্মানাং স্মৃতির্ষন্ত । তত্র দৃষ্টান্তঃ—তমসা নিদ্রয়া
যুক্তো যথা স্বপ্নেহভিব্যক্তমেব দেহাত্ম্যপাস্তে, ন তু জাগ্রদ্বেহাদি পূর্ক্বস্বপ্নাদি-
গতং বা, তদ্বদিত্যর্থঃ ॥

५०—५४ । एवञ्चतश्चाविद्योपाधिजीवश्च संसारं प्रपक्षयति पक्षभिः
 श्लोकैः । (५०) पक्षभिः कर्मोद्भिदैः स्वार्थानुपादानादीन् कुरुते,
 पक्षभिर्ज्ञानोद्भिदैः पक्ष शब्दादीन् वेद । षोडशेन मनसा सह सप्तदशः ।
 षोडशोपाध्यन्तर्गतोऽपि स्वयं त्वेक एव सर्वेन्द्रियविषयप्रतिसक्नानात्मीन्
 ज्ञानकर्मेन्द्रियमनोविषयान् प्राप्नोति ॥ (५१) तदेतल्लिङ्गशरीरं शक्ति-
 त्रयं गुणत्रयकार्याय महदनादि पुंसि जीवेहन्नसंश्रुतिः^१ धत्ते ॥ (५२)
 नेच्छन्ननिच्छन्नपानेनैव कश्चापि कार्याते । कोशकारः कौटविशेषो
 मुह्यति, निर्गमोपायं न जानाति ॥ (५३) कार्यात इत्यात्रानुभवं
 प्रमाणयन्ति—न हीति । गुणैर्गुणकार्यारागादिभिः, स्वाभाविकैः पूर्वकर्म-
 संस्कारोद्भूतैः ॥ (५४) कर्मवशेन च तदनु रूपो देहो भवतीत्याहः—
 लक्ष्णेति । अवाञ्छमदृष्टं निमित्तं लक्ष्णं, वाञ्छावाञ्छं तदनु रूपं स्थूलं सूक्ष्मं
 शरीरं भवति । यथायानि मातृसदृशम्, यथावीजं पितृसदृशम्, स्वभावो
 वासनां शुक्रशोणितयोरैकरूपत्वेऽपि मातृभावनापितृभावनारूपया कर्म-
 वासनया मातापितृसदृशो देहो भवतीत्यर्थः ॥

५५ । संसारक्रमं^२मुपसंहरन्तो मुक्तिप्रकारमाहः—एष इति । क्षिप्त-
 सङ्गां परमेश्वरभोजनां ॥

५६—७८ । तदेव सामाग्रतो धर्मादिनिर्णयमुक्तुं प्रसूतश्राजामिलश्रा-
 धर्मः प्रपक्षयन्तो दण्ड्यमाहः—अयं हीति यावदध्यायसमाप्ति । (५६-५९)
 तत्र द्वाभ्यां तत्पूर्ववृत्तान्तानुवादोऽहत्यातिरैकप्रदर्शनार्थः । (५६) शीलं
 सुस्वभावः, वृत्तं सदाचारः, गुणाः क्रमादयः, तेषामालयः ॥ (५९) अनहङ्कृतो
 निरहङ्कारः ॥ (६८) तत आरुतो वनां परारुतः ॥ (६९) भुजिष्या
 भोगक्षिया दास्या, मैरेयं मधु, पैंष्टीं सुरां पीत्वा मदेनाघूर्णिते ब्राह्मे
 नेत्रे यस्याः ॥ (७०) विशेषेण श्लथन्ती नौवी यस्याः, तया सह व्यापेतं

স্বাচারাদ্ভ্রষ্টম্ ॥ (৬১) কামেন কামোদীপকেন, তদঙ্গরাগেণ হরিদ্রা-
 দিনা লিপ্তেন ॥ (৬২) সত্ত্বং ধৈর্যম্, শ্রুতং জ্ঞানম্, তদ্বলেন স্তম্ভয়ন্নপি
 মদনেন কম্পিতং মনঃ সমাধাতুং নিয়মিতুং ন শক্তোহভূৎ ॥ (৬৩) তদর্শন-
 মেব নিমিত্তং যশ্চ স্মরব্যাজশ্চ গ্রহশ্চ, তেন গ্রস্তঃ ; বিচেতনো গতশ্চুতিঃ^১ ॥
 (৬৪) ষাবতা সমগ্ৰেণ ॥ (৬৫) লাস্তিতাং পরিণীতাম্ ॥ (৬৬) অঘরূপ-
 মাযুর্ঘশ্চ, মলমেব তদীয়মন্নাদিকমত্তীতি মলাৎ ॥ (৬৭) অকৃতনির্বেশ-
 মকৃতপ্রায়শ্চিত্তম্, অশ্চৈব চ হিতার্থং নেম্যাম ইত্যাহ্ব্যত্রেতি ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ ষষ্ঠস্কন্ধে

প্রথমোহধ্যায়ঃ ॥ ১ ॥

দ্বিতীয়েহধ্যায়ঃ

দ্বিতীয়ে বৈষ্ণবৈর্ঘাম্যান্ নামমাহাত্ম্যমভুতম্ ।

শ্রাবয়িত্বা দ্বিজো বিষ্ণুলোকং নীত ইতীর্ষ্যতে ॥ (১)

১ । নয়কোবিদাঃ—ন্যায়নিপুণাঃ ॥

২ । ধর্মদৃশাং সতাং সভামধর্মঃ স্পৃশতি ; তদাহঃ—যত্র সভায়াম্ ।
 বৈধর্মদৃগ্ ভিঃ, তেষাং তাং সভাম্ ॥

৩ । পিতরঃ পিতৃবৎ পালকাঃ, শাস্তারোহনুশিক্ষকাঃ, বৈষম্যমদণ্ড্য-
 দণ্ডনম্ ॥

৪ । এতৎ প্রবর্তিতমধর্মমন্তোহপি করিষ্যতীতি মহৎ কষ্টমভূদিত্যাছঃ
 —যদ্যদ্বিতী । শ্রেয়ান্ শ্রেষ্ঠঃ ॥

५-७ । विश्वस्तथातादपीत्याहः—यश्चेति द्वाभ्याम् । (५) निर्वृतः—निश्चितः ॥ (७) विश्वासेन नितरामर्पित आत्मा येन तम् । विश्वस्तगीयो विश्वसनीयः सद्युगशेच ॥

१ । नवश्र पापिनो दण्डे किमर्थमाक्रोशः क्रियते ? तत्राहः—अयं हीति । यद्वदा, विवशोऽपि हरेरनाम व्याजहारोच्चारितवान्, न केवलं प्रायश्चित्तमात्रं हरेरनाम, अपि तु स्वस्त्ययनं मोक्षसाधनमपि ; 'सकृच्छरितं येन हरिरित्याक्षरद्वयम् । वदः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति ॥' इति श्रुतेः ॥

८ । ननु कर्मसाद्गुण्यकरणं हरेरनामेति युक्तम् ; 'यश्च श्रुत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु । नूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तम-
च्युतम् ॥' इत्यादि-वचनात् । स्वातन्त्र्येण द्वयनिवर्तकं हरेरनाम कथं श्राव्यं ? तत्राहः—एतेनैवेति । अघोनः—अघवतः, 'मघवत्'-शब्दवद् रूपम् । यं आ इति छेदः, आ ङीष्दाभासमात्रं चतुरक्षरं यन्नाम जगद, एतेनैव केवलेन चतुरक्षरमित्यनेनाधिक्यं दर्शितम् । कथं जगद ? नारायण आय आगच्छेत्येवं विक्रोशरूपेण पुत्राह्वानेन । अयं भावः—कर्मज्ञ-
त्वेऽपि हरिनामः खादिरादिवत्^१ संयोगपृथक्त्वेन सर्वप्रायश्चित्तार्थत्वं युक्तमेव ; तथा हि—'अवशेनापि यन्नाम कौर्त्तिते सर्वपातकैः । पुमान् विमुच्यते सद्यः सिंहत्रस्तैर्मुर्गैरिव ॥' इत्यादिभिः । पुराणेषु तावत् सहस्रशो नामः स्वातन्त्र्यमवगम्यते, न चैतेहर्षवादो इति शङ्कनीयम्, विधि-
शेषत्वाभावात् ; न च विधिश्रवणादग्रशेषता कल्पनीया, यदाग्रेयोहर्षकपालो भवतीत्यादिवदप्राप्तार्थत्वेन विधिकल्पनोपपत्तेः । मन्त्रेषु च 'मर्त्या अमर्त्याश्च ते भूरि नाम मनामहे^२, वि प्रासो जातवेदसः, आहश्च जानस्तो नाम चिद्वि-
वक्तुन्' इत्यादिषु नामस्तपोदानादिसर्वधर्माधिक्यमवगम्यते । उपपादितं

मन्त्रार्थदानामपि स्वार्थे प्रामाण्यं देवताधिकरणे 'तस्माच्छ्रीनारायणनामा-
भासमात्रेणैव सर्वार्थनिष्कृतं कृतं श्राव' इति ॥

९—१० । ननु कामकृतानां बहूनां महापातकानां सहस्रश आब-
र्त्तितानां द्वादशाकादिकोटीभिरप्यनिवर्तयानां कथमिदमेकमेव प्रायश्चित्तं
श्राव ? तत्राहः—श्वेतं इति द्वाभ्याम् । (१०) सूनिष्कृतं श्रेष्ठं प्रायश्चित्त-
मिदमेव । तत्र हेतुः—यतो नामव्याहरणां, तद्विषया नामोच्चारकपुरुष-
विषया, 'मदीयोह्यम्, मया सर्वतो रक्षणीयः' इति विशेषमतिर्भवति ॥

११—१२ । श्रेष्ठत्वमेवोपपादयन्ति—नेति द्वाभ्याम् । (११) ब्रह्म-
वादिभिर्मन्त्रादिभिरुक्तैर्ब्रह्मादिभिर्निष्कृतैस्तथा न शुध्यति, उदाहृतैरुच्चा-
रितैरर्थथा ; नामपदैरित्यनेन नमामीत्यादिक्रियायोगोऽपि नापेक्षित इति
दर्शितम् । किञ्च, तन्नामपदोच्चारणमुक्तमःश्लोकश्च गुणानांशेषलस्य कं
ज्जापकं भवति, न तु कृच्छ्राच्छ्रायणादिवत् पापनिवृत्तिमात्रोपक्षीणमित्यर्थः ॥
(१२) नैकान्तिकं नात्यन्तशोधकं तन्निष्कृतम्, यस्मिन् कृतेह्यस्यस्यपथे
पापमार्गे मनो धावति चेत्, तत्तस्मात् कर्मणां पापानां निर्हारमात्यन्तिकं
नाशमिच्छतां हरेर्गुणानुवाद एव प्रायश्चित्तम्, यतोऽसौ खलु सत्त्वभावन-
श्चित्तशोधकः ॥

१३ । अथ तस्मादेवैव न मा अपमार्गेण नयत, कृतमशेषाणामघानां
निष्कृतं येन ; यद्यस्यां समग्रहीत् सम्पूर्णमुच्चारितवान् ; नात्मैकदेशेनाप्यल-
मिति भावः । त्रियमाण इत्यनेन पुनः पापान्तरासम्भव उक्तः ; न तु तत्
कालत्वमेव विवक्षितम्, तदानीं कृच्छ्रादिविधिवन्नामोच्चारणविधेरप्यसम्भवात् ।
न च विधिं विना काकतालीयनामोच्चारणं पापहरमिति प्रमाणमस्ति
साक्षात् वैदिककर्मणः फलावशुभ्त्वाव इति नियमादिति वाच्यम्, शौचादि-
विधानाभावेऽपि वस्तुस्वाभाव्यां फलसिद्धेः ॥

१४ । नम्रयं पुत्रनामाग्रहीत्, न तु भगवन्नाम ? अत्राहः—साङ्केत्यं पुत्रादेः सङ्केतितम्, पारिहास्यं परिहासेन कृतम्, श्लोभं गीतालाप-पूरणार्थं कृतम्, हेलनं किं विष्णुनेति सावज्जमपि च वैकुर्णनामोच्चारणम् ॥

१५ । ननु नायं सङ्कल्पपूर्वकं वैकुर्णनामाग्रहीत्, किञ्च पुत्रस्येहपरवशः सन् ? तत्राहः—पतित इति । अवशेनापि यो हरिरित्याह, स यातना नाहति, पुमानित्यानेन नात्र वर्णाश्रमादिनियम इत्युक्तम् । अवशत्वमेवाहः—पतितः प्रसादादिभ्यः, श्वलितो मार्गे, भग्नो भग्नगात्रः, सन्दष्टः सर्पादिभिः, तप्तो ज्वरादिना, आहतो दग्धादिना ॥

१६—१७ । ननु महतः पापञ्च महदेव प्रायश्चित्तं युक्तम्, न त्वन्नं नामग्रहणमात्रम्, पापतारतम्येन कृच्छ्रादितारतम्यवत् ? तत्राहर्षाभ्याम् । (१६) गुरुणां पापानाम्, गुरुणि प्रायश्चित्तानि, लघूनां लघूनि तारतम्यं ज्ञात्वा मन्वादिभिरुक्तानि, अतस्तत्र तथैव व्यवस्था । हरिनाम्नस्तु नेयं व्यवस्थोक्ता—‘विषेणः स्मरणमात्रेण मुच्यते सर्वपातकैः’ इति-वचनात् । न च स्मराविन्दूपाने महापातकत्वस्मरणवन्नाम्नस्तुं प्रायश्चित्तत्वस्मरणमिति भावः ॥ (१७) किञ्च, तैस्तपोदानादिभिस्तान्त्राद्येव पूयन्ते नश्रन्ति ; अधर्मा-ज्जातं मलिनस्तु तस्य पापकर्तृ हृदयम् ; यद्वा, तेवामघानां हृदयं सूक्ष्मरूपं संस्कारायां न शुधाति, तदपीशाङ्गिसेवया क्रीर्तनादिना शुध्यतीत्यर्थः । अयं भावः—महान्त्यपि पापानि सकृच्छ्रुत्कारितेनैव नाम्ना नश्रन्ति, सकृत् प्रवर्तितेन दीपेनेव गाढश्रुतानि । तदावृत्त्या तु पापास्तुरश्रान्तुपत्तिः, दीपधारण इव तमोहन्तरञ्च । ततश्च वासनाक्षयार्कदयश्च शुद्धिः ; एतदर्थमेव तत्र तत्रावृत्तिविधानं पापक्षयश्च भवति, ‘स्मरतां तमहर्निशम्’ इत्यादिषु । तदेवात्राप्युक्तम्—‘गुणानुवादः खलु सद्भवानः’ इति ; ‘तदपीशाङ्गिसेवया’ इति च । अतोऽत्राजामिलञ्च हरिनाम्नैव सर्वपापक्षयः, वासनाक्षयञ्च महा-पुरुषदर्शनादिभिरिति ॥

१८ । तथापि पापप्रायश्चित्तमिदमिति ज्ञात्वा नोच्चारितमिति चेत्, तत्राहः—अज्ञानादिति । बालकेनाज्ञानादपि प्रक्षिप्तोहर्ग्विथा काष्ठराशिं दहति, तद्वत् ॥

१९ । नष्टेवमपि पार्श्वदाम्पदिष्टं श्रद्धाहीनं कथं प्रायश्चित्तं श्राव्यं ? तत्राहः—यथेति । अगदमौषधम्, वीर्यवत्तममिति वक्तव्ये वीर्यतममित्युक्तम् । यदृच्छ्या श्रद्धादिहीनम्, उपशुक्तं भक्षितं पार्श्वदाम्पदिष्टं जानतोऽपि स्वशुभमारोग्यं कुर्यात्, मन्त्रोऽपि नामाङ्गकस्तथा स्वकार्यं कुर्यादेव । न हि वस्तुशक्तिः श्रद्धादिकमपेक्षत इत्यर्थः ; तदुक्तं विष्णुधर्म्ये—‘हरिर्हरति पापानि हृष्टचित्तैरपि स्वतः । अनिच्छयापि सम्पृष्टो दहत्येव हि पावकः ॥’ इति ॥

२० । तं विप्रममूचन् मोचयामासुः ॥

२१ । प्रत्यूदिता निराकृताः सन्तो यात्रा गत्वा यमराजाय यथा यथावत् कथयामासुः ॥

२२ । दर्शनेनोत्सवो यश्च ॥

२३ । विवक्षुः वक्तुमिच्छन्तं ज्ञात्वा ॥

२४—२५ । त्रैवेद्यं वेदत्रयप्रतिपाद्यम्, गुणाश्रयं यमदूतानां धर्मम्, क्रुषुदूतानां भागवतं भगवत्प्रणीतं शुद्धं निर्गुणं धर्ममार्कण्येति योज्यम् । भक्तिमानादीदित्युत्तरशान्तिः ॥

२६—२९ । अनुतापं प्रपश्यति—अहो इति चतुर्भिः । (२६) येनाङ्गना मया वृषल्यां पुलतया जायमानेन ब्रह्म ब्राह्मणजातिविप्लावितं नाशितम् ॥ (२७) ह्युक्तं दोषकर्तारम्, कुलञ्च कञ्जलं कलङ्कम् ॥ (२८) नास्त्यन्तो वक्षुः पुत्रादिर्घयोः, तपस्विनो सन्तुष्टो ; अधुना तत्कणमेव ॥

३०—३१ । ईदानीं तत्र विमर्शपूर्वकं मोक्षक्रममाह—किमिदमित्युत्तरभिः । (३०) साक्षात् प्रत्यक्षमिह जाग्रतेव दृष्टम् ॥ (३१) ये मां व्यामोचयन्, ते च क्व गताः ? (३२) यद्यप्यहमस्मिन् जन्मनि दुर्बलः

পাপীয়াংস্তথাপি জন্মান্তরে নূনং পুণ্যবানিত্যাহ—বিবুধোক্তমদর্শন ইতি, নিমিত্তসপ্তমী । তেষাং দর্শনাথং পূর্বেণ মঙ্গলেন মহতা পুণ্যেন ভবিতব্যম্ ; যেন দর্শনেন ॥ (৩৩) অথথা—পূর্কপুণ্যাং বিনা । কথন্তুতং বৈকুণ্ঠনাম ? গৃহতে বশীক্রিয়তে চিত্তমনেনেতি গ্রহণম্ ॥ (৩৪) ব্রহ্মলো বিপ্রত্বনাশকঃ ॥

৩৮ । অমিত্যাভূতেহর্থে ধীর্যশ্চ, তথাভূতঃ সন্, দেহাদৌ মমাহমিতি মতিং হিত্বা মনো ধাস্তে ॥

৩৯ । মুক্তং সর্বমনুবন্ধনং পুত্রাদিন্নেহো যেন সঃ ॥

৪০ । প্রত্যাহৃত ইন্দ্রিয়গ্রামো যেন সঃ ॥

৪১ । গুণেভ্যো দেহেন্দ্রিয়াদিভ্যাঃ, আত্মানং বিযুজ্য বিশোধ্য, আত্ম-সমাধিনা চিত্তৈকাগ্ৰেণ, ভগবতো ধাম্নি স্বরূপে ॥

৪২ । তস্মিন্ ভগবদ্ধাম্যুপারতা নিশ্চলা ধীর্যশ্চ সঃ, তস্মিন্ কালে-দ্রাক্ষীদিতি বা । পুরঃ পুরতঃ, ততশ্চ প্রাগুপলদ্ধানেব তানুপলভ্য প্রত্য-ভিজ্ঞায় ববন্দে ॥

৪৫—৪৬ । উপসংহরতি—এবমিতি দ্বাভ্যাম্ । (৪৫) বিপ্লাবিতাঃ সর্বে ধর্ম্মা যেন ; হতং ব্রতং স্বদারনিয়মাদি যশ্চ ॥ (৪৬) কর্ম্মনিবন্ধশ্চ পাপমূলশ্চ কুন্তনং ছেদকমতঃ পরং নাস্তি । কর্ম্মাং পরম্ ? তীর্থপদস্তানু-কীর্তনাং । ততোহনুকীর্তনাদথথা প্রায়শ্চিত্তান্তরৈ রজস্তমোভ্যাং কলিলং মলিনমেব তিষ্ঠতি ; যত্তননঃ কর্ম্মশ্চ পুনর্ন সজ্জতে; তত্র হেতুঃ—যদ্-যতোহনুকীর্তনাং ॥

৪৮ । ন চেক্ষিতো ভবতি ॥

৪৯ । ম্রিয়মাণোহবশত্বেন শ্রদ্ধাবিহীনোহপি ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াং ষষ্ঠস্কন্ধে

দ্বিতীয়োহধ্যায়ঃ ॥ ২ ॥

तृतीयेऽध्यायः

तृतीये तु यमेनापि वैष्णवोऽकर्षवर्णनैः ।

साङ्ख्यिद्वा स्वदूतास्ते वैष्णवे किङ्करीकृताः ॥ (१)

१ । विष्णुदूतेर्निर्णीतं शास्त्रार्थं यममुखेन द्रष्टव्यं तृतीयाध्यायारम्भः । तत्र यदुक्तम्—‘यमराज्जे यथा सर्वमाचक्षुः’ इति ततः किं तत्र वृत्तमिति पृच्छति—निश्चयेति । मुरारेर्नैदेशिकैः किङ्करैरेव विहतान्, अतएव हता आज्ञा यश्च । यश्च वशवर्तयन् जनः, सोऽपि तान् प्रति किमाह ?

२ । अत्याश्चर्यामेतदित्याह—यमश्चेति । हे ऋषे ! यमश्च दण्डभङ्गः कृतश्चन कस्माच्चिदपि श्रुतपूर्वो नासीत् । एतदेतस्मिन्नर्थे ; यद्वा, न श्रुतपूर्वं एतदयमदूतनिराकरणं चासीत् । अतः सर्वज्ञापि लोकश्च संशयो वर्तते, तस्य त्वद्बोद्धव्ये न ह्यनन्तरीति मे विनिश्चितम्, अतः कथयेति शेषः ॥

३ । भगवतः पुरुषैः प्रतिहत उद्यमो येषां ते, याम्याः पुरुषाः ॥

४ । ‘कति सन्ति’ इत्याक्षेपोक्तिः । त्रैविध्यं त्रिविधम्, स्वार्थे शब्दे । यद्वा, त्रैविध्यं यथा भवति, तथा कर्म कूर्कतः । तथैव कर्मफलश्राद्धि-
व्याप्तिहेतवः कति सन्तीति ॥

५ । सक्तु बहवः, को विरोधः ? तत्राह—यदीति । मृत्युर्दुःखम्, अमृतं सुखम्, तेषां शास्त्रुणां विप्रतिपत्तौ ते उभे कश्च श्रान्ताम् ? न कश्चापि, परस्परविरोधेनोभयोरपि प्रतिबन्धात्, एकमत्ये तु कश्च वा न श्रान्ताम् ? एकः सुखं कर्तुमिच्छति दुःखं न, एकमत्ये तु तयोः परस्परकार्यानुमोदनेन उभयोरपि प्राप्तेः कश्च वा ? ते उभे अपि न श्रान्तामित्यर्थः ॥

৬। ননু বহুনাং কৰ্ম্মিণাং ব্যবস্থয়া বহবঃ শাস্তারো ভবন্ত, তথা সতি
নায়ং দোষঃ শ্রাৎ ? তত্রাহঃ—বহুনাং কৰ্ম্মিণাং ব্যবস্থয়া শাস্ত্ববহুত্বে
শাস্ত্বত্বং শ্রাদ্ঘটেত, কিন্তু যদা যং সৰ্বশাস্তরি মুখ্যং শাস্ত্বত্বম্, তদেকদেশ
উপচারমাত্রমেব শ্রাৎ ; যথা চক্রবর্তিন এব মুখ্যং শাস্ত্বত্বম্, মণ্ডলবর্তিনা-
মুপচারমাত্রম্, নিরক্ষুশত্বাভাবাৎ ॥

৭। যস্মাদেবং শাস্ত্ববহুত্বঃ ন ঘটতে, অতন্ত্বমেক এব শাস্তা শুভাশুভে
বিবিনক্তীতি তথা ॥

৮। বিপ্রলম্বিতা বঞ্চিতা লজ্বিতা ইত্যর্থঃ ॥

৯। তদেবাহ্নীয়মানমিতি ॥

১০। তে স্বত্তঃ, যদি নোহস্মাকং ক্ষমঃ হিতং মনুসে ; অথথা জ্ঞানত-
স্তদবজ্ঞানে তবাপ্যনর্থঃ শ্রাৎ । অতর্কো হি তেষাং প্রভাবঃ, যতো
নারায়ণায়েতি কেবলমভিহিতে মা ভয়ং কুৰ্ব্বতি বদন্তঃ শীঘ্রমাগতাঃ ॥

১১। প্রজাঃ সংযময়তীতি তথা ॥

১২। মন্তোহগ্নো জগতস্তস্মুশ্চ পরোহধীশ্বরোহস্তু । অহন্ত জঙ্গমা-
নামেব, তত্রাপি নৃণামেব, তত্রাপি পাপিনামেব তৎকিঙ্করঃ সন্নীশ্বরঃ, স তু
সৰ্বেশ্বরঃ । কোহসৌ ? যত্র যস্মিন্ বিশ্বমোতং প্রোতঞ্চ, উর্দ্ধতির্য্যুক্তস্তমু-
পটবৎ ; যশ্চ স্বদংশেভ্যো ব্রহ্মবিষ্ণুরুদ্রেভ্যোহশ্চ স্থিত্যদয়ো ভবন্তি ; যশ্চ
চ বশে লোকো বর্ততে, নসি নাসিকায়ঃ প্রোতবলীবদ্ববৎ ॥

১৩। এতৎ প্রপঞ্চয়তি—ব্রাহ্মণাদিনামভিকীচি বাগ্রূপায়াং নিজায়াং
তন্ত্র্যাং দামন্ত্রাম্, জনান্ যো বধ্নাতি দামভির্গা বলীবর্দানিব । ত ইমে
জীবা নামকৰ্ম্মাভিনিবন্ধেদৃঢ়বন্ধসাধনৈর্বদ্ধা যস্মৈ বলিং বহন্তি, যদধীনাঃ কৰ্ম্ম
কুৰ্ব্বন্তীত্যর্থঃ ॥

১৪—১৫। যশ্চ চ লীলা ত্রুবিভাব্যেত্যাহ—অহমিতি দ্বাভ্যাম্ ॥
(১৫) ন স্পৃষ্টং রজস্তমশ্চ যৈঃ, ঈহিতমাভিপ্রেতং চেষ্টিতং বা ন

विदुः । सृष्टमाया मायया सृष्टाः । ततस्तुभ्योहृत्वे न विदुरिति । किं पुनर्वक्तव्यम् ?

१७ । तन्मायाविमोहितवान् जानन्तीत्युक्तम् । अविषयत्वाच्च तश्चेत्याह—यमिति । गोभिरिन्द्रियैः, हृदा चित्तेन न विचक्षते, न पशुन्ति ; 'यद्वाचा नाद्भ्यदितः यन्ननो न मनूते' इत्यादि श्रुतेः । आत्मानां जीवानामात्मानं द्रष्टारं यमाकृतयो रूपाणि चक्षुर्वथा कर्मभूतः न जानन्ति । ततः परमाकृतानां प्रकाशकम् । न हि प्रमाता प्रमाणञ्च विषय इति भावः । एवञ्चूतः परमेश्वरो मदत्रोहस्तृप्तिं पूर्वैर्नैव सम्यक्कः ॥

१९—१८ । भवत्येवञ्चूतोहृत्वेः परमेश्वरः, ये पुनरस्मान्निर्भवञ्चूपापिनं रक्षितवन्तः, ते के ? तानाह—तश्चेति द्वाभ्याम् । (१९) तश्चेव रूपं गुणः प्रभावदयः, स्वभावो भक्तवात्सल्यादिर्येषां ते ॥ (१८) विष्णोर्भूतानि भूतानि हृद्दर्शानि द्रष्टुमप्याशक्यानि लिङ्गानि रूपाणि येषां तानि ; तद्वक्तृमतेो विष्णुभक्तान्, परेभ्यः शक्रभ्यः, मन्त्रः सर्कृतोहृत्वादिभ्यश्च रक्षन्ति ॥

१९ । ननु विष्णुभक्तांशेच कथमधर्मपक्षपातं कृतवन्तः ? तत्राह—धर्ममिति । श्वय्यो भूषादयः ॥

२० । ननु केहपि चेन्न जानन्ति, तञ्च सत्त्वे किं प्रमाणम् ? तत्राह—स्वयञ्चूरिति । कुमारः सनत्कुमारः, यममित्यात्मानमेव बहू मग्नमानो निर्दिशति ॥

२१ । हे भटाः ॥

२२ । तमेव धर्ममाह—एतावानिति ॥

२३ । न चात्र प्रमाणं वक्तव्यं दृष्ट्वादित्याह—नामोच्चारणेति । यैर्नैव केवलं सकृदुच्चारितेन ॥

২৪। নহু সৰ্ব্বজ্ঞানিতেন নামাভাসেন কথং সৰ্ব্বপাপক্ষয়ঃ শ্রাৎ, শ্রদ্ধাভক্ত্যাবৃত্তাদেৱপি বিধানাৎ ? তথা হি—সায়ং প্রাতর্গূর্ণন্ ভক্ত্যা ছুঃখগ্রামাধিমুচ্যতে' ইতি ; 'অনুদিনমিদমাদরেণ শৃণ্বন' ইতি ; 'শ্রবণং কীর্তনং ধ্যানং হরেরবদ্ধতকর্ষণঃ । জন্মকর্ষ্মগুণানাঞ্চ তদর্থেহখিলচেষ্টিতম্ ॥' ইত্যাদিস্মিন্বেব পুরাণে তত্র তত্র পঠ্যতে । পুরাণান্তরে চ—'পাপক্ষয়শ্চ ভবতি স্মরতাঃ তমহর্নিশম্' ইতি । অত্রৈব চ—'তস্মাৎ সংকীর্তনং বিষ্ণোৰ্জগ-ন্মঙ্গলমংহসাম্ । মহতামপি কৌরব্য বিদ্বৈক্যকান্তিকনিষ্কৃতম্ ॥' ইত্যাদিনা সম্যক্কীর্তনাদেব মুচ্যতে । কিঞ্চ, তথা সতি কিমিতি মহাদয়ো দ্বাদশা-কাদীন স্মরেয়ুঃ ? তস্মাদিদমল্পপপন্নমিতি, তত্রাহ—এতাবতেতি । ভগবতো গুণানাং কৰ্ম্মণাং নাম্নাঞ্চ সম্যক্ কীর্তনমিতি যদেতাবতা পুংসামঘনির্হরণায় পাপক্ষয়মাত্রায়ালমুপযোগো নাস্তি । 'অলং'-শব্দোহত্র বারণে ; যথাহামর-সিংহঃ,—'অলং ভূষণপর্যাপ্তিশক্তিবারণবাচকম্' ইতি । উপযোগাভাব-মেবাহ—অজামিলে! মহাপাতক্যপি নারায়ণেতি বিক্রুশ্চ, ন তু সম্যক্ কীর্তয়িত্বা, তত্র চ পুলং বিক্রুশ্চ, ন তু হরিম্ ; অঘবানশুচিরপি, শ্রিয়মাণোহ-স্বস্থ^১ চিত্তোহপি মুক্তিমবাপ, ন ত্বঘনির্হরণমাত্রম্ । অত্রো নামাভাসেনাপি সৰ্ব্বপাপক্ষয় ইত্যেব তত্ত্বম্ । আবৃত্তিশ্রদ্ধাদিবিষয়স্ত^২ পাপবাসনাক্ষয়ার্থ ইত্যুক্তমেব 'হরেগুণানুবাদঃ খলু সত্ত্বভাবনঃ' ইত্যত্র ॥

২৫। যদুক্তং ব্যর্থং তর্হি দ্বাদশাঙ্গাদি-স্মরণমিতি, তত্রাহ—প্রায়ে-ণেতি । মহাজনো মন্বাদিঃ । অয়স্তাবঃ—যথা মৃতসঞ্জীবনৌষধমজানন্তো বৈদ্যা রোগনির্হরণায় ত্রিকটুকনিষাদীন স্মরন্তি, তথা স্বয়ম্ভুশস্তুপ্রমুখ-দ্বাদশব্যাতিরেকেণায়ং মহাজনোহতিগুহ্যমিদমজ্ঞাত্বা দ্বাদশাঙ্গাদিকং স্মর-তীতি । কিঞ্চ, মায়য়া দেব্যা অলং বিমোহিতমতিরয়ং জনো মধু মধুরং যথা ভবত্যেবং পুষ্পিতায়াং পুষ্পস্থানীর্ষৈরর্থবাদৈর্মনোহরায়াং ত্রয্যাং জড়ী-

কৃতাভিনিবিষ্টা মতির্যশ্চ, অতএব মহতোব কর্ম্মণি অগ্নিষ্টোমাদৌ শ্রদ্ধয়া
যুজ্যমানো নাগ্নে প্রবর্ত্ততে । দৃশ্যতে হি—প্রাকৃতশ্চ লোকশ্চ মহতি
মন্ত্রাদৌ শ্রদ্ধা, অগ্নে চাশ্রদ্ধা ; তস্মাদশ্চ গ্রাহকো নাস্তীতি তৈর্নোক্তম্ ।
যদ্বা, স্বাধীনঃ সিংহোহস্তীত্যেতাবতাপ্তশশ্গালাদিবারণায় তং যথা ন
প্রযুঞ্জতে, তথাতিতুচ্ছত্বাৎ পাপশ্চ ন তন্নিরসনার পরমমঙ্গলং হরেনাম
স্মরন্তি । যদ্বা, নামমাহাশ্রাজ্ঞানে সর্বমুক্তিপ্ৰসঙ্গাদিতোষা দিক্ । গ্রন্থ-
বিস্তরভয়াত্তু নাতিপ্রপঞ্চ্যতে ॥

২৬ । ভাবযোগম্—ভক্তিয়োগম্ । অমীষাং পাতকং ন শ্রাদেব, যদি
শ্রাদুরুগায়শ্চ বাদঃ কীর্তনম্ ॥

২৭ । তদেবং ধর্ম্মতত্ত্বং নির্ণীয় ভূত্যানমুশাস্তি—ত ইতি । যে ভগবন্তং
প্রপন্নাস্তে দেবৈঃ সিদ্ধৈশ্চ পরিগীতপবিত্রগাথা বর্ণিতপবিত্রকথাঃ, অত-
স্তান্নোপসীদত তৎসমীপমপি ন গচ্ছত । বয়ঃ কালোহপি ন প্রভবতি ॥

২৮—২৯ । কে তর্হি দণ্ডার্থমানেয়াঃ ? ইত্যত্রাহ—তানিতি দ্বাভ্যাম্ ।
(২৮) অসতো দুষ্টান, তানেবাহ—মুকুন্দপদারবিন্দয়োর্ঘৌ মকরন্দরূপো
রসশ্চাস্মাদ্বিমুখান্ । কথন্তুতাৎ ? নিষ্কিঞ্চনৈরজসং জুষ্টাৎ । তেষাং জ্ঞাপক-
মাহ—নিরয়বস্মানি স্বধর্ম্মশূত্রে গৃহে বন্ধা তৃষ্ণা যেষ্তান্ ॥ (২৯) কিঞ্চ,
জিহ্বেত্যাদি । যদ্ যেষাং জিহ্বেত্যাগ্নয়ঃ । ন কৃতং বিষ্ণুকৃত্যং ভগবদ্-
ব্রতং যৈঃ । একদাপীতি সর্বত্রাঘয়ঃ ॥

৩০ । ভগবন্তং ক্ষমাপয়তি—তদिति । অয়ং ভাবঃ—নঃ স্বপুরুষৈ-
রস্মদীয়ত্বেন স্থিতৈঃ স্বীয়ৈরেব পুরুষৈর্ঘদ্যস্মাদসদন্তায়াং কৃতম্ তত্তস্মাৎ
স্বয়মেব ক্ষম্যতাং সহতাম্ । স্বানাং স্বীয়ানাং ভক্তানাং নোহস্মাকং
ন বিদ্ম্যামজ্ঞানাম্ । অহো গরীয়সি তস্মিন্ ক্ষান্তিযুক্তৈব । মহ ইতি
পাঠে স্বীয়ানাং মাহাশ্রামবিদ্ভুবাং নঃ ক্ষমাং করোস্তিত্যর্থঃ ॥

৩১ । তস্মাদিত্যাদি শুকোক্তিঃ । জগতোহপি মঙ্গলরূপম্ ॥

৩২। ঐকান্তিকত্বমেবাহ—শৃঙ্গতামিতি । ব্রতাদিভিস্তথা ন শুধ্যেৎ ॥

৩৩। এতদুপপাদয়তি—রুক্ষাজিৎ পদ্ময়োর্মধু লেচি আন্বাদয়তীতি
তথা, মধুলেহাতুচ্ছত্বেন^১ বিস্ফায়া য়ে মায়াগুণা বিষয়াস্তেষু পুনর্ন রমতে ।
অগ্রস্ত তন্মধ্বাস্বাদরহিত অতএব কামাভিহতঃ সন্নাস্বানো রজঃ পাপং
প্রমাষ্টুমপি কঠৈর্ব প্রায়শ্চিত্তরূপমীহেত ; যতঃ কৰ্মণঃ পুনরপি রজঃ পাপং
শ্বাদেব, কুঞ্জরশৌচবৎ সস্বশোধকত্বাভাবাৎ ॥

৩৪। নৈব বিস্মিতধিয়ো বভূবুঃ, কিন্তু সত্যমুক্তমিত্যেব মেনিরে ।
ততঃ প্রভৃতি প্রতিশঙ্কমানাঃ ‘অস্মানেবৈষ হত্যাৎ’ ইতি শঙ্কাং বহত্ত্বং দ্রষ্টুমপি
বিভ্যতি স্ম । তে চেতি পাঠে তে বিস্মিতধিয়ো জাতাঃ ; তে চ ততঃ-
প্রভৃতি বিভ্যতি স্মেত্যর্থঃ ॥

৩৫। কুন্তসন্তবোহগস্ত্যঃ, মলয়ে পর্কতে আসীনোহব্যগ্রঃ, হরিমর্চয়ন্
পুনঃপুনর্বিধ্বাসার্থং হরেঃ পাদৌ স্পৃশ্নিত্যর্থঃ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াং ষষ্ঠস্কন্ধে

তৃতীয়োহধ্যায়ঃ ॥ ৩ ॥

চতুর্থোহধ্যায়ঃ

চতুর্থাদিত্রিভির্বিধরূপজন্মবিবক্ষয়া ।

প্রাচ্যেতঃসুতদক্ষশ্চ বংশস্তাবৎ প্রতচ্ছতে ॥ (১)

চতুর্থে তু প্রজাসৃষ্ট্যৈ দক্ষ্যেণারাদনং হরেঃ ।

তপসা হংসগুহাখ্যস্তোত্রেন চ নিরূপ্যতে ॥ (২)

প্রসক্তানুপ্রসক্তেন স্বায়ন্তুবস্তুতান্বয়ে ।

নামমাহাত্ম্যমাংকর্য্য বংশব্যাসং বুভুৎসতে^৩ ॥ (৩)

१-२ । देवासुरेति द्वाभ्याम् । (१) सामासिकः संक्षिप्तः यः प्रोक्तस्तृतीयस्कन्धे ॥ (२) व्यासं विस्तारम्, ते त्वत्तः । यया शक्त्या, यथा ससर्ज, तां शक्तिम्, तक्ष प्रकारं ज्ञातुमिच्छामि । अमुसर्गमनुवृत्तं सर्गम् ॥

४ । दक्षदिरूपेण ससर्जेति वक्तुं दक्षजन्मप्रकारमाह—यदेति । प्राचीनवर्हिषः पुत्रा यदा समुद्रमध्याह्नगणा निर्गतास्तदा गां पृथ्वीं क्रमै-
वृतां ददृशुः । नारदोपदेशतः प्राचीनवर्हिषो निवृत्त्याराजके सति, कृष्याद्युभावात् ॥

५ । तपसा दीपितो मनुष्येषां ते । तेषां क्रमाणां दक्षु मिच्छया ॥

७ । ताभ्यां वायुग्निभ्यां दहमानांस्तान् क्रमान् । वनस्पतीनां राजा सोम उवाच,—मा क्रमेभ्य इति नवभिः ॥

१-१५ । हे महाभागाः ! विवर्द्धयिषवो विशेषेण वर्द्धयितुमिच्छवः ॥ (८-१०) प्रजापतीनां तदुक्त्याभोज्यादाहोऽनुचित इत्याह—अहो इति त्रिभिः । उर्ज्जं भक्षाम्, इषमन्नम् ॥ (११) अत आतिष्ठताश्रयत, सतां मार्गमुपशमं पित्रादिभिर्जुष्टम् ॥ (१२) प्रजानां प्रजापतिरेव वदुरत-
स्तज्जीविकानाशो न कर्तव्य इति दृष्टान्तपक्षकेनाह—तोकानां बालानां मातापितरो, अज्ञानां ज्ञानदो वुध एव सूहृत् ॥ (१३) ईश्वराधिष्ठानत्वाच्च भूतद्रोहो न युक्त इत्याह—अस्तुर्देहेष्विति । वो युष्माभिः ॥ (१४) आकाशाद्देहे समुत्पतितमाकस्मिकमित्यर्थः । आश्रयविचारेण यो निषच्छेत् ॥ (१५) खिलानां शेषाणाम्, वो युष्माकं शिवमस्तु । वृक्षरक्षणां तदीयां कन्नां ददाति । वार्क्यां वृक्षैः पालिता ॥

१७ । आमन्त्र्य साश्रयित्वा, आप्सरसोमप्सरसः प्रम्लोचाराः सूताम् ॥

१८ । द्रुहित्वेवसल इति तस्य कन्नावंश एवेत्युक्तम् । मम मन्तः ॥

१९ । प्रजापतिर्दक्षः ॥

२० । अवृंहितम्—असंबुद्धम्, विक्राश्र पादान् सन्निहितपर्कृतान् ॥

२२ । हंसगुहाथेन स्तोत्रेण, कश्र—दक्षश्र ॥

२३ । पराय सर्कोत्तमाय नमो दधे नमस्करोमि । परत्वे हेतुः—
अवितथानुभूतिश्चिच्छक्तिर्षश्र, अतो गुणत्रयाभासश्च जीवो निमित्तक्ष माया,
तयोर्कर्कवे नियन्त्रे । एवमपि गुणेषु तद्वबुद्धिर्षेयाः तैर्जीवैरदृष्टं धाम
स्वरूपं यश्र । तत्र हेतुः—निवृत्तं मानं यस्मात्तस्यै ; निवृत्तमानावधये
इति पार्थे निवृत्तं निरस्तं मानमवधिश्च यस्मात् । तर्हि कथं तश्र सिद्धिः ?
तत्राह—स्वस्तुवे स्वप्रकाशाय ॥

२४ । अदृष्टधामत्वं दर्शयन्नाह—नेति । पुरुषः सथा जीवः, अग्निं पुरे
देहे वसन्नपार्त्रेव संवसतः सथ्यर्षश्र सथ्यं करणप्रवर्तकत्वादिकं नावैति
न जानाति तस्यै । कुतः ? व्यक्तदृष्टेः प्रपक्षद्रष्टुः, न हि द्रष्टा दृशो भवति ।
प्रथमात्तपार्थे व्यक्ते प्रपक्ष एव दृष्टिर्षश्र सः । गुणो विषयो गुणिनो
विषयिण इन्द्रियादेः सथ्यं प्रकाशकत्वं यथा न वेत्ति, तद्वत् ॥

२५ । ननु गुणो जडत्वान्न जानाति, जीवस्तु चेतनः किमिति न
जानाति ? तत्राह—देह इति । देहः, असवः प्राणाः, अक्काणि
इन्द्रियाणि, मनबोहस्तःकरणानि भूतानि च, मात्राश्च तन्मात्राण्यान्मानं स्वस्वरूपं
दृश्रमश्रमिन्द्रियवर्गं तयोः परक्ष देवतावर्गं न विदुः, पुमान् जीवस्तु सर्कमेत-
त्रयं वेद । गुणांश्च तन्मूलभूतान् वेद । तज्जोहपि सन् यं सर्कज्जं न
वेद, तमनस्तुमीडे शोमि ॥

२७ । अदृष्टधामत्वमुक्त्वा स्वप्रकाशत्वमाह—यदा मनस उपरामः समाधिः,
न तू सुषुप्त्याविव लयः, न च जाग्रत्स्वप्नयोःरिव विक्षेपस्तदाह—नामरूपे
रूपेयते येन तं, तथा तश्र । उपरामे हेतुः—दृष्टं दर्शनं श्रुतिश्च तयोः

सम्प्रमोषान्नाशात्, तदा यः केवलं स्वरूपज्ञानेन प्रतीयते, तस्मै हंसाय
शुद्धाय, शुचि शुद्धः चित्तः सद्म प्रतीतिस्थानं यश्च, तस्मै नमः ॥

२९—२८ । एवञ्चूतः केषां प्रतीयते ? इत्यपेक्षायामाह—मनीषिण
इति द्वाभ्याम् । विवेकिनो यः निर्वर्षन्ति विविच्य ध्यायन्ति, स निर्वाण-
सुखानुभूतिर्मम प्रसौदतामिति द्वयोरवयवः । एवं निर्वर्षतां प्रतीयत इति
भावः । (२९) किमिति निर्वर्षन्ति ? स्वशक्तिभिर्गुट्टमप्रकाशमानम् ।
कतिभिः ? नवभिः, पुनश्च त्रिवृद्धिस्त्रिगुणाभिः सप्तविंशत्युपाधिभिर्गुट्ट-
मष्टाविंशं निर्वर्षन्तीत्यर्थः ; यद्वा, नवभिः प्रकृतिपुरुषमहदहकारपञ्चतन्मात्र-
रूपाभिः, त्रिवृद्धिस्त्रिगुणाद्विकाभिः, चकारात् षोडशविकाररूपाभिश्च ।
कथञ्चूतं निर्वर्षन्ति ? मनीषयासुहृदि सन्निवेशितम्, निश्चलीकृतं पाण्डशम्,
पण्डशसामिधेनौमद्वैः प्रकाशमलौकिकम्, बहिर्निवाहकारास्पदादात्म-
नोहृत्तं यः परमात्मानं निर्वर्षन्तीत्यर्थः ॥ (२८) अशेषा विशेषा यश्चास्तुश्चा
मायया निषेधेन निर्वाणसुखेहनुभूतिर्व्यञ्ज । अप्रसक्तनिषेधासम्भवात्
प्रसक्तिमाह—स एव सर्वनामा, स एव विश्वरूप इति । तद्रूपत्वेहपि वास्तव-
त्वाभावान्निषेधः सम्भवतीत्याह—अनिरुक्ता आत्मानि शक्तिर्माया यश्च सः ॥

२९—३० । ननु यदि केवलया स्वसंस्थया प्रतीयते, तर्हि सर्वनामत्वं
विश्वरूपत्वज्ञानुपपन्नं वागाद्युगोचरत्वादित्याशङ्क्य सर्वैर्नामभिर्वाच्यं प्रत्यक्षादि
दृश्या तस्य स्वरूपं वस्तुतो मा भूत्, तथापि मायया घटत इति श्लोक-
त्रयेणोपपादयन् नमस्त्वरोति—यद् यदिति । (२९) यद् यद् वचसा निरुक्त-
मभिहितम्, धिया निरूपितं व्यवसितम्, अक्षुब्धैर्ना ईन्द्रियैर्निरूपितं
गृहीतमुतापि मनसापि निरूपितं संकलितं यश्च स्वप्रकाशत्वम्, तस्य तद्वत्
स्वरूपं मा भूत्, न भवति । तत्स्वरूपत्वाभावे हेतुः—हि यस्यात्, तद्वत्-

গুণানামেব রূপম্ ; গুণবৃংহিতমিতি পাঠান্তরে গুণৈর্বাঙ্কিতম্, স তু গুণ-
ব্যতিরিক্তঃ ; যতো গুণানামপায়বিসর্গাভ্যাং প্রলয়োৎপত্তিভ্যাং লক্ষ্যত ইতি
তথা চেতনাধিষ্ঠানং বিনা তয়োরসম্ভবাৎ ; যদ্বা, যশ্চ স্বরূপং মা ভূৎ, ন ভবতি,
তস্মৈ নম ইতি তৃতীয়েনাম্বয়ঃ ॥ (৩০) তদেবং বস্তুতো গুণস্বরূপত্বাভাবমঙ্গী-
কৃত্যানিরুক্তান্বশক্তি রিত্যনেন দ্বোতিতং মায়য়া সর্ব্ববাচ্যত্বেন বিশ্বরূপত্বমাহ
—যস্মিন্নধিকরণে, যতোহপাদানাৎ, যেন করণেন, যশ্চ সম্বন্ধি, যস্মৈ
সম্প্রদানায়, যদীপ্সিততমম্, যঃ কর্ত্তা কুরুতে স্বতন্ত্রঃ, কার্য্যতে চাত্তেন
প্রযোজ্যকর্ত্তা, তদ্ ব্রহ্মেতি প্রত্যেকং সম্বন্ধঃ । অত্র চ বচ্ছব্দৈঃ সপ্তভিঃ
সপ্ত বিভক্তার্থা দর্শিতাঃ ; যথেনি চ ক্রিয়াকারকসম্বন্ধপ্রকারবাচিনামব্যয়া-
নামর্থাঃ । কুরুতে কার্য্যতে চেতি স্বার্থপরার্থ ক্রিয়াম্বয়শ্চ সর্ব্বেষাং দর্শিতঃ ;
'চ'-শব্দেন ভাবকর্মাদিবিহিতপ্রত্যয়ার্থাঃ সংগৃহীতাঃ, তদ্ব্রহ্মৈবেতি কুতঃ ?
তত্রাহ—তদ্বৈতুস্তেষাং কারণম্ । তৎ কুতঃ ? সর্ব্বৈভ্যাং প্রাক্ প্রাসিদ্ধম্ । ননু
ব্রহ্মাদয়স্তদ্বৈতবঃ ক্ষয়ন্তে, অবরে চ দৃশ্যন্তে, তৎ কথং ব্রহ্মৈব তদ্বৈতুঃ ?
তত্রাহ—পরেষামবরেষাঞ্চ হেতুনাং পরমং কারণম্ । ননু সর্ব্বকারণত্বে তশ্চ
কিং নাগ সহকারি ভবেত্তদানীমগ্রশ্রাভাবাৎ ? সত্যম্, নিরপেক্ষমেব তৎ
কারণমিত্যাহ—অনগ্রদ্বিজাতীয়শূত্রম্, একং সজাতীয়শূত্রঞ্চ, তস্মৈ নম
ইত্যন্তরেণাম্বয়ঃ ॥ (৩১) নন্বেবং ব্রহ্ম চেদ্বিশ্বশ্চ হেতুস্তর্হি ন কদাচিদনীদৃশং
জগদিতি বদন্তো মীমাংসকাঃ কুতোহত্র বিবদন্তে, তৈশ্চাত্ত্রে স্বভাববাদিনঃ
সংবদন্তে ? তে চ তে চ তত্ত্ববিস্তিবৌধিতা অপি কুতঃ পুনঃ পুনর্মুহুন্তি ?
তত্রাহ—যশ্চ মায়াবিদ্যাভ্যাঃ শক্তয়ো বিবাদশ্চ ক্বচিৎ সংবাদশ্চ চ ভুবঃ
স্থানানি ভবন্তি, তস্মৈ নমঃ ॥

৩২ । ননু কিং তদ্ব্রহ্ম, যশ্চ শক্তয়ো বিবাদাদিভুবো ভবন্তি ? তত্রাহ
—অস্মীতি । যোগঃ—উপাসনাশাস্ত্রম্ । তত্র হি বিরাড্ রূপেণোপাসনায়াং
পাতালপাদাদিকমস্তীতু্যপাশ্রুত্বেন বিধীয়তে । নাস্মীতি সাংখ্যং জ্ঞানশাস্ত্রম্,

তত্র হুপাণিপাদোহ্চক্ষুরশ্রোত্রমিতি চ পাদাদি নাস্তীতি নিষিধ্যতে । তয়ো-
 র্যোগসাংখ্যায়োর্ঘৎ কিঞ্চিৎ সমমল্পবর্তমানম্, অবেক্ষিতং প্রতীতম্, তদ্বৃহদ-
 ব্রহ্ম বিবাদেহুপ্যবিবাদাস্পদং ব্রহ্মেত্যর্থঃ । বিবাদং স্ফুটয়তি—ভিনৌ অস্তি
 নাস্তীত্যেবভূতো বিরুদ্ধৌ ধর্ম্যৌ যয়োস্তয়োর্ভিন্নবিষয়স্তেহপি বিরোধো ন
 স্তাদিতোকস্যয়োরিত্যুক্তমেকবিষয়য়োঃ । কুতঃ ? বস্তুনিষ্ঠয়োঃ, পাদাদি-
 বিধিনিষেধয়োরেকবস্তুনিষ্ঠত্বাৎ । সমত্বে হেতুঃ—পরম্ ; হি যতঃ, বিধি-
 প্রতিষেধয়োরবিষয়তয়োঃ পাদাদিবিষয়ত্বাৎ । তথা তহুবিষয়শ্চ সদ্ভাবে কিং
 প্রমাণম্ ? তদাহ—অল্পকূলমধিষ্ঠানং বিনা পাদাদিকল্পনাযোগাৎ, অবধিং
 বিনা তন্নিষেধাযোগাচ্চ তয়োরূপপাদকত্বেন সিদ্ধমিত্যর্থঃ । তত্রৈব নম ইতি
 পূর্বানুশঙ্গঃ ॥

৩৩ । ননুদাসীনশ্চ সমশ্চ নমস্কারে কো লাভঃ ? তত্রাহ—য ইতি ।
 পাদমূলং ভজতামল্পগ্রহার্থং প্রাকৃতনামরূপরহিতোহপি জন্মভিরবতারৈ-
 র্বিশুদ্ধোজ্জিতসম্বানি রূপাণি কস্মভিনর্মানি চ যো ভেজে । তৎ কুতঃ ?
 ভগবান্চিষ্ট্যৈশ্বর্য্যঃ, স মহৎ প্রসীদতু ॥

৩৪ । ননু তাদৃশাঃ সকামা গণেশাদীন্ প্রার্থয়ন্তে, তন্তু তান্ বিহায়
 কিমিতি ভগবন্তমেব প্রার্থয়সে ? তত্রাহ—প্রাকৃতৈতরকীচীনৈজ্ঞানপথে-
 রূপাসনামার্গৈর্ঘথাশয়ং তন্তুদ্বাসনানুসারেণ যো দেহগতোহস্তর্যামী তন্তু-
 দেবতারূপেণ বিবিধো ভাতি ; যথা—বায়ুঃ পার্থিবং গুণং পঙ্কজাদিগন্ধ-
 ভেদমাশ্রিত্য নানাগন্ধবান্ বিভাতি, রেণোগুণং ধূসরস্বাদিকমাশ্রিত্য, নানা-
 রূপবান্ প্রতীয়তে, তদ্বৎ, তত্রৈব তন্তুদেবতারূপেণ বিশেষফলদাতৃত্বাৎ ।
 স জীশ্বর এব মম মনোরথং সত্যং কেরোতু, কিমন্তুর্গতবহুভিদেবতাস্তুরৈ-
 রিত্যর্থঃ । তদুক্তং গীতাসু,—‘যো যো যাং যাং তনুং ভক্তঃ শ্রদ্ধয়ার্চিতু
 মিচ্ছতি । তশ্চ তস্মাচলাং শ্রদ্ধাং তামেব বিদধাম্যহম্ ॥ স তয়া শ্রদ্ধয়া যুক্ত-

सुश्राराधनमीहते । लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान् ॥
इति ; 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्याहम्' इति च ॥

३५ । संस्तुवतो दक्षश्च स भगवान् प्रत्यक्षोऽहंभूः ॥

३६—३७ । तं वर्णयति सादृक्श्चतुर्भिः । (३६) सूर्पर्णश्रांसे स्तुद्धे
कृतौ पादौ येन, प्रलम्बा आजानुलम्बिता अष्टौ महान्तो भुजा यश्च,
चक्राद्यष्टायुधधरः ॥ (३७) प्रसन्नं वदनमीक्षणं च यश्च, वनमालया निवीतं
कर्णादिपादान्तं व्याप्तमङ्गं यश्च, लसन्तो श्रीवसकौस्तुभौ यश्च ॥ (३८)
महान्ति किरीटकटकानि यश्च, स्फुरतौ मकरकुण्डले यश्च, काक्ष्यादिभि-
र्विभूषितः । वलयमत्र पादभूषणं द्रष्टव्यम्, कटकश्रोत्रोत्थां ॥ (३९)
त्रैलोक्यामोहनं श्रीपुरुषोत्तमायाम् ; सूरयूथैर्लोकपालैः ॥

४१ । आपूरितानि मनोद्वाराणीन्द्रियाणि तैः ; यथा हृदिशो नद्यो
निर्वा रैरापूर्ण्यन्ते, तथा महानन्दापूर्णत्वेनावृत्तिकत्वाद् वागादीनां न किञ्चिद्-
वक्तुं शक्नोहंभूदित्यर्थः ॥

४२ । यद्यप्यासौ नावोचत्, तथापि चित्तञ्च इदं वक्ष्यमाणमाह ॥

४३ । भावं भक्तिं गतः प्राप्तः ॥

४४ । यद्यतश्चे तपोऽहंश्च विश्वेशोदवृंहणं बुद्धिकरमतश्चेहं प्रीतः ।
मत्तपसे लोकसमृद्ध्यर्थश्चे स्वप्रीतेः किं कारणम् ? तत्राह—ममेति ।
भूतानां विभूतयः समृद्धयो भूयाश्चरिति यदेष एव मम कामः, अतो
ममकामपूरणादेवाहं प्रीतोऽहंभूदित्यर्थः ॥

४५ । भूतिविस्तारप्रयत्नश्च तवोचित एवेत्याह—ब्रह्मेति । भवन्तः
प्रजापतयो भूतेरुद्धवश्च हेतवः ॥

४६ । विश्वप्रवृद्धार्थेन स्वतपसाहं प्रीत इत्युक्तम्, तदेव तपः स्वप्नं
प्रसङ्गादद्याद्यपि लोकवृद्धिकरानि विद्यादीनि शोति—तपो यमनियमादि-
सहितं ध्यानं मे हृदयम्, विद्या साङ्गमन्त्रजपः, सा ध्यानं तनोतीति तनु-

দেহঃ ; ক্রিয়া ধ্যানাদিবিষয়ঃ, পুংব্যাপারো 'ভাবনা'-শব্দবাচ্যঃ । তেন হি
 ধ্যানাদিকমাক্রিয়তে ইত্যাকৃতিঃ । জাতাঃ স্ননিষ্পন্নঃ, ক্রতবোহঙ্গানি
 'শিরো বা এতদ্ যৎ প্রবর্গেয়া গ্রীবা উপসদশ্চক্ষুসী আজ্যাভাগৌ' ইত্যাদি-
 শ্রুতেঃ ; ধর্মঃ ক্রত্বাণ্ডপূর্বম্, আত্মা মনো হৃদয়াশ্রয়ত্বাৎ ; সুরা যজ্ঞভূজন্ত
 এবাসবঃ প্রাণাঃ, সন্তর্পণীয়ত্বাৎ ॥

৪৭—৫০ । তপসঃ সন্তানবৃদ্ধিহেতুত্বং দর্শয়িত্বং দ্বিতীয়তৃতীয়োক্ত-
 মিতিহাসমাহ চতুর্ভিঃ ॥ (৪৭) অহমেবেতি বস্তুস্তরব্যাবৃত্তিঃ, আসমে-
 বেতি ক্রিয়াস্তরব্যাবৃত্তিঃ, আন্তরং গ্রাহকং বহির্গ্রাহম্, সংজ্ঞানমাত্রং চৈতগ্ধ-
 মাত্রম্ । অব্যক্তমিन्द्रিয়বৃত্তিভিরনভিব্যক্তম্, অতএব প্রসুপ্তমিব, বিশ্বতঃ
 সর্বত্র ॥ (৪৮) গুণতো মায়াতঃ, গুণময়ো বিগ্রহো ব্রহ্মাণ্ডম্ । তত-
 স্তদৈব অজোহযোনিজঃ ॥ (৪৯) খিলমসমর্থমিব ॥ (৫০) মে ময়া
 তপ তপেত্যভিহিতঃ সন্ ; যেন তপসা ॥

৫১ । সন্ততিবৃদ্ধিকরোপায়মাহ—এষেতি । অঙ্গ ! হে দক্ষ ! পঞ্চ-
 জনাখ্যস্ত প্রজাপতেঃ ॥

৫২ । মিথুনস্ত্র স্ত্রীপুংসয়োর্বা বায়ো রতিঃ, স এব ধর্মো যস্ত্র স ত্বম্ ।
 তথাভূতায়াং তস্ত্রাম্ ॥

৫৩ । মায়া নিমিত্তভূতয়া স্ত্রিয়া সহ মিথুনীভূয় ভবিষ্যন্তি, পুত্রাদি-
 রূপেণোৎপত্তস্তে ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াং ষষ্ঠস্কন্ধে

চতুর্থোহধ্যায়ঃ ॥ ৪ ॥

পঞ্চমোহধ্যায়ঃ

পঞ্চমে নারদেনাথ বাচঃ কূটেষ্ট নাশিতান্ ।

স্বতানাকর্ণ্য দক্ষোহমুং শশাপেতি নিরূপ্যতে ॥ (১)

২—৩। অপৃথগ্গর্ভশীলা একাচারস্বভাবাঃ, তত্র প্রতীচ্যাং দিশি,
সিক্কোৰ্ণথাঃ সমুদ্রশ্চ চ, যত্র সঙ্গমস্তত্র তন্নারায়ণসরো নাম তীর্থং প্রযযু-
রিত্যন্বয়ঃ । স্মহৎ—অতিবিস্তীর্ণম্ ॥

৪। বিনির্ধৃতৌ মলৌ রাগাদির্ঘস্মাৎ, স আশয়ো যেষাম্ ॥

৫। তান্ শুদ্ধসত্বানপি, পিত্রাদেশেন^১ প্রজাবিবুদ্ধয়ে যত্তানুদযুক্তান্
দদর্শ ॥

৬—৯। অহো কষ্টং মোক্ষমার্গাধিকারিণঃ সন্তঃ, এতে প্রবৃত্তিনিষ্ঠৈঃ
কর্মভিন্শ্চোরম্নিতি রূপয়া তান্ স্নিগ্ধার্থৈ^২র্কাকৈরুপদিশতি স্ম, তদাহ—
উবাচ চেতি চতুর্ভিঃ । (৬) পালকাঃ সন্তোহপি বালিশা অজ্ঞা যুং কথং
প্রজাঃ অক্ষ্যথ ? বতেতি খেদে^৩ । বালকা ইতি পাঠে বালিশত্বে হেতুঃ ॥

(৭) এক এব পুরুষো যস্মিন্শ্চদ্রাষ্ট্রমদৃষ্টেত্যনুঘঙ্গঃ । বিলং চেত্যাদি-
দ্বিতীয়ান্তানবিজ্ঞায় কথং সর্গং করিষ্যাথেতি তৃতীয়েনান্বয়ঃ ॥ (৮) পঞ্চ-
পঞ্চানাং পঞ্চবিংশতেরদ্বুতং গৃহম্, ক্ষৌরপব্যং ক্ষুরৈঃ পবিভিব্জৈশ্চ
নির্ম্মিতমিবাতিতীক্ষ্ণং দৃঢ়ক্ষেত্যর্থঃ; স্বয়ং স্বতন্ত্রম্, ভ্রমি ভ্রমণস্বভাবম্ ॥ (৯)
বিপশ্চিতঃ সর্বজ্ঞশ্চ, স্বপিতুরাদেশমাগ্নানোহনুরূপমবিদ্বাংসোহজানন্তঃ
পূর্ব্বোক্তকৈকপুরুষং রাষ্ট্রমিত্যাগ্নবিজ্ঞায়, অহো কথং সর্গং করিষ্যাথেত্যন্বয়ঃ ॥

১০। বাচঃ কূটং পরোক্ষবাদেনার্থান্তরমিব প্রতীয়মানং বচনম্, ওঁৎ-
পত্তিকী সহজা মনীষা বিচারশক্তির্ঘস্মাস্তয়া ধিয়া, স্বয়মেব বিমমৃশু-
র্বিচারিতবন্তঃ ॥

১। পিত্রাদেশ-জাডোন (ঘ) ; ২। নিগূঢ়ার্থে- (ঘ) ; ৩। নির্কেদে (গ) ।

১১—২০। নারদোক্তদশবাক্যানাং তৈবিশুশ্রু নির্ণীতানর্থানাহ দশভিঃ ।
 (১১) অদৃষ্টান্তং ভুব ইত্যত্র 'ভূ'-শকার্থমাহ—ভূরিতি । ক্ষেত্রম্, তচ্চাত্র
 জীবসংজ্ঞং লিঙ্গশরীরম্, যন্নিজবন্ধনমাগ্ননো বন্ধকারণম্ । 'অন্ত'-শকার্থমাহ
 —নির্কাণং নাশম্, অসত্ত্বিমৌক্ষান্নপযোগিভিঃ কৰ্ম্মভিঃ কিং ভবেৎ ? ন
 কিমপি ॥ (১২) একপুরুষমিত্যশ্রার্থমাহ—এক এবেতি । তুর্যঃ সৰ্বসাক্ষী ;
 স্বাশ্রয়ঃ স্বাধারঃ ; অভবং নিত্যমুক্তম্, অসত্ত্বিরীখরাসমপিতৈঃ কৰ্ম্মভিঃ ॥
 (১৩) বিলং চাদৃষ্টনিৰ্গমমিত্যশ্রার্থমাহ—পুমান্ যদগত্বা প্রাপ্য বিলসর্গং
 পাতালং গত ইব নৈবৈতি নাবৰ্ত্ততে ; তৎ প্রত্যঙ্কাম জ্যোতীরূপং ব্রহ্ম,
 অবিদোহবিদ্রুষঃ, অসত্ত্বিন্ধ্বরস্বর্গাদিসাধনৈঃ কৰ্ম্মভিঃ ॥ (১৪) বহুরূপাং
 স্ত্রিয়মিত্যশ্রার্থমাহ—নানারূপেতি । সৈবরিণীব পুংশ্চলীব বিমোহকৈ রজ-
 আদিগুণৈরন্বিতা, তন্নিষ্ঠাং তস্মা অবসানং বিবেকমগতস্মাপ্রাপ্তশ্চ । অসত্ত্বি-
 রশাত্তৈঃ ॥ (১৫) পুমাংসং পুংশ্চলীপতিমিত্যশ্রার্থমাহ—তস্মাঃ সঞ্জন
 দ্রংশিতমৈশ্বৰ্য্যং স্বাতন্ত্র্যং যশ্চ । কুৎসিতা ভার্য্যা যশ্চ তদ্বৎ । তস্মা গতীঃ
 সুখদুঃখলক্ষণাঃ, সংসরন্তং গচ্ছন্তং জীবমবুধস্মাজানতঃ, অসত্ত্বিবৃদ্ধ্যবিবেক-
 প্রাপ্তৈঃ ॥ (১৬) নদীমুভয়তো বাহামিত্যশ্রার্থমাহ—সৃষ্ট্যপায়ৌ কৰোতী-
 ত্যুভয়তঃ প্রবাহো দর্শিতঃ, বেলাকুলং প্রবাহপতিতানাং নির্গমস্থানং তপো-
 বিছাদি, তস্মান্তে সমীপে, বেগিতাং নির্গমপ্রতিবন্ধায় ক্রোধাহঙ্কারাদিভিঃ
 কৃতবেগাম্ ; মত্তশ্চ তদ্বেগেন বিবশশ্চ ; অতএব তাং তথাভূতামবিজ্ঞস্মা-
 বিচারয়তঃ ; অসত্ত্বিমায়িকৈঃ ; যদ্বা, বেলাকুলং সমুদ্রশ্চ ব্যবহারস্থানম্, তশ্চ
 সমীপে সমুদ্রবৃদ্ধিহ্রাসাভ্যাং যথোভয়তোহস্তর্কবিহিঃ কৃতবেগা নদী ভবতি ;
 এবং সমুদ্রতুল্যস্মান্নো ব্যবহারস্থানে দেহে জন্মমরণাদিভিঃ কৃতবেগা-
 মিত্যর্থঃ । বেগিনীমিতি পাঠে বেগবতীম্ ॥ (১৭) পঞ্চপঞ্চোত্যশ্রার্থমাহ
 —পঞ্চবিংশতিতত্ত্বানাং পুরুষোহস্তর্য়ামী, অদ্ভুতদর্পণ আশ্চর্য্যভূত আশ্রয়ঃ,
 অধ্যাত্মং কার্য্যকারণসংঘাতাধিষ্ঠাতারং তমবুধশ্চ । অসত্ত্বিমিথ্যাস্বাতন্ত্র্যকৃতৈঃ ॥

(१८) कचिद्व्यसमित्यश्वार्थमाह—ऋष्वरमीश्वरप्रतिपादकम् । विविक्तं पदं चिज्जडरूपं वस्तु येनेति हंसपदं व्याख्यातम् । वक्रमोक्षावस्तुदर्शयतीति तथा, अनेन चित्राः कथा यश्चेति व्याख्यातम्, तद्व्यसमित्यश्वार्थमाह—कालचक्रमिति । त्रिमि त्रयमण्यकम्, त्रीकमिति निष्कर्षयदिति च क्लोरपव्यापदं व्याख्यातम् । तदवुधश्च, अतएव फलश्च नित्यत्वबुद्ध्या काम्याकर्मावृत्ताने वैगुण्याबाल्याद-सङ्घिः ॥ (२०) स्वपितुरादेशमित्यश्वार्थमाह—शास्त्रश्च स्वपितुर्द्वितीयजन्म-हेतोः, तदनुकूपाय निवृत्त्यानुकूपाय, निवर्तकमादेशं यो न वेद, स कथं गुणविरस्रस्रौ गुणमयप्रवृत्तिमार्गविश्वासवान् सन्नूपक्रमेण सृष्ट्यादौ प्रवर्तेत ? 'क्लेशैश्चैव ब्रह्मवृत्तीनां जीवमायासुरात्मानाम् । शास्त्रकालोपदेशानामज्जाने किमु कर्मभिः ?' इति वाचः कूटसंग्रहश्लोकः ॥

२१ । इति व्यवसिता एवं निश्चितवस्तुः, एकचेतस एकमत्ययुक्तान्तं नारदं प्रदक्षिणीकृत्यापुनरावृत्तिमार्गं प्रययुः ॥

२२ । निर्भातः साक्षात्कृतो यो ह्यवीकेशस्तु पदायुजेहनुचरद-वचरदित्यर्थः ॥

२३ । नाशमदर्शनं स्वधर्म्यलंशं वा, शीलेन शालन्ते शोभन्त इति तथा तेषाम् । को दक्षः ; संप्रजस्रं संपुत्रवद्धम्, सुचां पदं शोकानां स्थानम् ॥

२४ । अजेन ब्रह्मणा, सहस्रिणः सहस्रसंख्याम् ॥

२५ । परमं ब्रह्म प्रणवम्, वक्ष्यामाणमन्त्रं वा ॥

२६ । ईडस्पतिं वाचां मन्त्राणां पतिं विष्णुमाराधयामासुः ॥

२७ । विशुद्धसङ्गाश्रयाय परमहंसाय नमो धीमहि ॥

২৯। প্রজাসর্গে ধীর্যেবাং তান্, বাচঃ কৃটাগ্ৰদৃষ্টাশ্চ ভুব ইত্যাদীনি পূর্বোক্তানি প্রাহ ॥

৩০। হে দাক্ষায়ণাঃ! সংশৃণুতেত্যাদি পুনরগ্ৰদপি প্রাহ—নিগম-মুপদেশম্, অবিচ্ছতাবলোকয়ত ॥

৩১। প্রায়ণং প্রকৃষ্টং গমনম্। পুণ্যমেব বন্ধুর্যশ্চ, মরুদ্ভির্ভ্রাতৃবৎসলৈ-দ্দেবৈঃ ॥

৩২। অমোঘং দর্শনং যশ্চ। হে মারিষ! আৰ্য্য ॥

৩৩। সঞ্জীচীনং সমীচীনম্, প্রতীচীনং প্রত্যগ্ভূতিলভ্যম্, অনুপথমনু-শ্চণং পস্থানম্। পশ্চিমা যামিনীর্গতা রাত্রয় ইব ॥

৩৫। পুত্রাণাং পারমহংস্তনিষ্ঠামুপশ্রুত্য দক্ষোহপি প্রায়শো বিরক্তঃ স্তাদিত্তি তদনুগ্রহার্থং দেবর্ষিস্তৎপার্শ্বং গতস্তদা তমুপলভ্য দক্ষ আহ ॥

৩৬। সাধোরিব লিঙ্গং বেশো যশ্চ তেন ত্রয়া নোহস্মদীয়ানাংমর্ভকাণাম্, অসাধ্বকারি কৃতম্, তদেবাহ—সাধুনাং স্বধর্ম্মে প্রবৃত্তানাং ভিক্ষার্ঘ্যো মার্গঃ, স প্রদর্শিতঃ ॥

৩৭। ননু সন্ন্যাসিমার্গঃ সাধুরেব, মোক্ষহেতুত্বাৎ? সত্যম্, ঋণত্রয়া-পাকরণং বিনা তু মহাননর্থ এবেত্যাহ—ঋণৈরিত্তি; 'জায়মানো হ বৈ ব্রাহ্মণস্তিভিক্ষণবান্ জায়তে ব্রহ্মচর্যেণ ঋষিভ্যো যজ্ঞেন দেবেভ্যঃ, প্রজয়-পিতৃভ্যঃ, এষ বা অনূণো যঃ পুত্রী যজ্ঞকৃদ্ ব্রহ্মচারী বাসীৎ' ইত্যাদিশ্রুতে:। ঋণৈরমুক্তানাম্, ন মীমাংসিতানি ন বিচারিতানি কস্মাণি যেষন্তেষাং তাবদৃষ্ণবিমোক্ষো নাস্তি, তদুভয়কাল^১ভাবিত্বাচ্চ পুত্রোৎপাদনযজ্ঞানু-ষ্ঠানয়োরভাবেন পিতৃদেবর্ষিঋণাদ্ বিমুক্তিচ্চ নাস্তি। অতো হে পাপ, বিষয়ভোগত্যাগাদিহ লোকে শ্রেয়সো বিঘাতঃ কৃতঃ; মোক্ষানধিকারিত্বাচ্চ

পরলোকেহপি শ্রেয়সো বিঘাতঃ কৃত ইত্যর্থঃ । তথা চ মনুঃ — ‘ঋণানি
ত্রীণ্যপাকৃত্য মনো মোক্ষে নিবেশয়েৎ । অনপাকৃত্য মোক্ষস্তু সেবমানো
ব্রজত্যধঃ ॥’ ইতি ॥

৩৮ । বালানাং মতিং পুত্রাদিবিষয়াং ভিনত্বীতি তথা, এবং নিরনু-
ক্রোশো নিদ্বিগ্নো হরের্গশোনাশকঃ সন্ তৎপার্ষদানাং মধ্যে কথং চরসি ?

৩৯ । নির্লজ্জত্বমেবাহ—নঘিতি । ননু ত্বামৃতে ভাগবতাঃ সর্কে
ভূতানুগ্রহপরবশাঃ, ত্বস্তু ভূতবিপ্রিয়ং কুর্ক্বন্ কথং ন লজ্জস ইতি ভাবঃ ॥

৪০ । ননু বৈরাগ্যাভ্রপশমঃ, উপশমাচ্চ স্নেহ-পাশচ্ছেদনং ভবতি ;
ন চ বিরক্তস্ত ঋণত্রয়াপাকরণমাবশ্যকম্, ‘যদহরেব বিরজেত্তদহরেব
প্রব্রজেৎ, যদি চেতরথা ব্রহ্মচর্যাদেব প্রব্রজেৎ’ ইত্যাদিশ্রুতেঃ । অতো
বৈরাগ্যোপদেশেন তেষাং ময়ানুগ্রহ এব কৃত ইতি চেৎ, তত্রাহ—নেতি ।
যত্বপি ত্বমেবং মনুসে, তথাপি মৃষা কেবলিনা জ্ঞানং বিনাপ্যেবস্তৃতবেশেন
ত্বয়েৎ মতিচালনে কৃতেহপি পুংসাং বিরাগো নৈব শ্রাৎ ; ন চ বিরাগং
বিনোপশমম্, ন চ তেন বিনা স্নেহপাশনিকৃত্তনমিত্যর্থঃ ॥

৪১ । ইৎং বিরাগো ন শ্রাদিত্যত্র হেতুমাহ—নানুভূয়^৩ বিষয়াগাং
তীক্ষ্ণতাং হুঃখহেতুত্বং ন জানাতি, তস্মাদ্বিষয়ানুভবেন তীক্ষ্ণত্বজ্ঞানাৎ ॥

৪২ । অতস্ত্বয়স্মাকমপ্রিয়মেব কৃতম্, তথাপি বয়ং ন কুর্শ্ব ইত্যাহ—
যদিতি । কশ্মসক্কানাং কশ্মমর্যাদানাম্ ; কর্ত্তুমক্কানামিতি পাঠে বিপ্রিয়ং
কর্ত্তুমজানতামিত্যর্থঃ । হুঃসহং যত্বং কৃতবানসি, তস্মাধ্বিতং সোঢ়ম্ ॥

৪৩ । তথাপি তবাভদ্রং ভবিষ্যতোবেত্যাহ—তস্তুকুন্তন ! সন্তান-
চ্ছেদক ! যদ্বস্মাদভদ্রং পুত্রাণাং স্থানভ্রংশমচরন্তস্মান্তব লোকেষু ভ্রমতঃ
পদং স্থানং ন ভবেদিতি মুহুচ্ছলেন শাপঃ ॥

৪৪। বাঢ়ং তথৈতি স্বীকৃতবান্ । ঈশ্বরোহপি প্রতিশপ্তুং সমর্থোহপি
তিতিক্ষেত সহেতেতি ; যদেতাবান্বেব ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াং ষষ্ঠস্কন্ধে

পঞ্চমোহধ্যায়ঃ ॥ ৫ ॥

ষষ্ঠোহধ্যায়ঃ

ষষ্ঠে দক্ষেন সৃষ্টায়াং কত্মাষষ্ঠ্যাং প্রকীর্তিতাঃ ।

পৃথগংশা যতো জাতো বিশ্বরূপো দিতেঃ স্মৃতাৎ ॥ (১)

১। নারদাৎ পুল্লাগাং নাশমাশঙ্কমানো ছুহিতূর্জনয়ামাস ॥

২। কায় কশ্চপায় বিষড়্ দ্বিগুণাঃ ষট্ দ্বাদশ যাসু তান্জয়োদশ
ইত্যর্থঃ । ইন্দবে সোমায় ত্রিনব সপ্তবিংশতিম্, তাক্ষায় নামান্তরং প্রাপ্তায়
কশ্চপায়ৈব, অপরা অবশিষ্টাশ্চতস্রঃ ॥

৩। সাপত্যানাং মপত্যসহিতানাং ; মে মত্তঃ, শূণ্ । প্রসৃতি-প্রসবৈঃ
পুল্লপৌত্রাদিভিঃ ॥

৫। ততো দেবর্ষভাৎ ॥

৬। যতঃ কীকটাদ্ভুবো, দুর্গাণি দুর্গাভিমানিনো দেবাঃ, যামেয়ঃ
যাম্যাঃ পুল্লঃ স্বর্গঃ, ততঃ স্বর্গানন্দিঃ পুল্লোহ্ভবৎ ॥

৭। তৎস্মৃতঃ—সাধ্যানাং স্মৃতঃ ॥

১০। বসোর্বংশস্ত, ভূয়স্বাদস্তে নির্দেশঃ ; মে—মত্তঃ ॥

১১। অভিমতির্নাম পত্নী, তস্তা হর্ষাদয়ঃ পুল্লাঃ ॥

১২। সহস্চায়ুশ্চ পুরোজবশ্চ পুল্লাঃ । পুরঃ—পুরাণি ॥

১৪ । স্কন্দশ্চ কৃত্তিকাস্নতোহগ্নেঃ পুত্রঃ ষাণ্মাতুর ইতি, অগ্নিভূরিতি চ প্রসিদ্ধেঃ । ততঃ—স্কন্দাৎ ॥

১৫ । (আ)কৃত্তীপতিঃ শিল্লাচার্য্যঃ, ততো বিশ্বকর্ষণশ্চাক্ষুষো মনু-
রাসীৎ ॥

১৬ । বিভাবসোরুশা নাম ভার্য্যা; অথাতপাৎ পঞ্চযামো দিবসো
জাতঃ; অতএব রাজ্রিজ্জিযামা, প্রদোষপ্রত্যুষয়োর্দিবসাবয়বত্বাৎ ॥

১৭ । ভূতশ্চ ধে ভার্য্যে, তয়োর্বংশমাহ—সরূপেতি ॥

১৮ । মহানিত্যেবমেকাদশরূপশ্চ রুদ্রশ্চ পার্শ্বদাঃ প্রোতাদয়ঃ, অগ্নেহ-
ত্ৰশ্চাং জাতাঃ ॥

১৯ । অঞ্জিরসঃ স্বধা সতী চেতি ধে ভার্য্যে, তয়োর্বংশমাহ—প্রজা-
পতেরিতি । স্বধা নাম পত্নী পিতৃন্ পুত্রত্বেহকরোৎ; অথ সতী
চাথর্কীঞ্জিরসং নাম বেদম্ ॥

২০ । কৃশাশ্বশ্চার্চ্ছির্দিশণা চেতি ধে ভার্য্যে; তয়োর্বংশমাহ—কৃশাশ্ব
ইতি ॥

২২ । সুপর্ণা—বিনতা; অনুরুম্—অরুণম্ ॥

২৩ । রোহিণ্যামেব প্রেমাতিশয়েনাত্মাসামুপেক্ষণাৎ কুপিতশ্চ দক্ষশ্চ
শাপাদ্যক্ষগ্রহাৰ্দ্দিতঃ ক্ষয়রোগপীড়িতঃ সন্ তাস্বনপত্যোহভূৎ ॥

২৪ । তং দক্ষং প্রসাত্ত্ব কেবলং কলা এব লেভে, ন স্বপত্যানি ।
কথন্তুতাঃ? ক্ষয়ে কৃষ্ণপক্ষে দিতাঃ খণ্ডিতাঃ সতীঃ । ক্ষয়ৈধিতা ইতি
পাঠে ক্ষয়ে সতি পুনরেধিতাস্তেনৈব বর্দ্ধিতাঃ সতীঃ ॥

২৬ । অল্পত্বেন স্নগমত্বাদ্যধাযথং ব্যুৎক্রমেণ তাসাং বংশানাহ—
তিমেরিত্যাদিনা ॥

২৮ । সৌরসাঃ সুরসায়্যাঃ পুত্রাঃ ॥

২৯ । প্রাধানিকান্ মুখ্যানষ্টাদশ শৃণু ॥

৩৩। বৈশ্বানরো দনোঃ পুত্রস্তশ্চ সূতাঃ ॥

৩৪। কঃ প্রজাপতিঃ কশ্যপ উপযেম ইত্যন্বয়ঃ ॥

৩৫। দানবীপরিণয়ে হেতুঃ—ব্রহ্মণা চোদিত ইতি ॥

৩৬। তয়োঃ ষষ্টিসহস্রাণি নিবাতকবচাঃ পুত্রা জাতাঃ, তাংশ্চ স্বর্গং

গতঃ সন্ তে পিতামহোহর্জুনঃ জঘান ॥

৩৭। রাহুর্জ্যেষ্ঠো যশ্চ ॥

৪০। অস্ময়ত—অজনয়ৎ ; ভুবি বর্তমানা ॥

৪১। ততঃ —বিবস্বতঃ ॥

৪২। চর্ষণয়ঃ কৃতাকৃতজ্ঞানবন্তুঃ পশুন্তি, কস্ম্যত্বেন নির্ঘণ্টাদাবুক্তেঃ ।

যত্র যেষ্বান্নাসন্ধানবিশেষেণ মানুষী জাতিশ্চেচাপকল্পিতা ; তথা চ শ্রুতিঃ—

‘পুরুষত্বে চাবিস্তরামাত্মা’ ইতি ॥

৪৩। কুপিতং হরিমিতি শেষঃ । বিবৃতদ্বিজঃ প্রকটিতদন্তুঃ সন্ ॥

৪৫। যদ্যদা বিমতেনাবজ্ঞাতেন বৃহস্পতিনা পরিত্যক্তাস্তদা দ্বিষতাং

শক্রুণাং ভাগিনেয়মপি বিশ্বরূপং পৌরোহিত্যে বৃতবস্তুঃ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াং ষষ্ঠস্কন্ধে

ষষ্ঠোহধ্যায়ঃ ॥ ৬ ॥

সপ্তমোহধ্যায়ঃ

সপ্তমে বিশ্বরূপোহসৌ পৌরোহিত্যে বৃতঃ সুরৈঃ ।

গুরুণা সংপরিত্যক্তেঃ পৌরোহিত্যমথাকরোৎ ॥ (১)

১। কশ্চ হেতোঃ কস্মাদ্ধেতোরাগ্ননঃ শিষ্যাঃ সুরাঃ পরিত্যক্তাঃ ?

অক্রমমপরাধম্ ॥

২—৯ । স ইন্দ্রো যদা সংপ্রাপ্তঃ বাচস্পতিং নাভ্যনন্দত নাদৃতবান্, তদা
 স আজিরসস্ততো নির্গত্য তুষণীং স্বগৃহমাযযাবিত্যষ্টানামঘয়ঃ । অনাদরে
 হেতুং মদং দর্শয়িতুং তং বিশিনষ্টি—(২) ত্রিভুবনৈশ্বর্য্যমদেনোল্লজ্জিতঃ
 সতাং পস্থা যেন সঃ ॥ (৩) পরিশ্রিতঃ—পরিবৃতঃ ॥ (৫) আস্থানং
 সভাস্থানম্, তস্মিন্নধ্যাসনং সিংহাসনং তদাপ্রিতঃ^১ ॥ (৬) পারমেষ্ঠ্যৈর্মহা-
 রাজর্চিহ্নঃ, আসনশ্রাঙ্কে স্থিতয়া পৌলোম্যা সহ বিরাজমানঃ সন্ ॥ (৭)
 প্রত্যুথানাদিনা নাভ্যনন্দনাদৃতবান্ ॥ (৮) ন চোচ্চচাল, আসন এব
 স্থিতোহপি কিঞ্চিন্ন চলিতবান্ ॥ (৯) শ্রীমদেন যা বিক্রিয়া, তাং বিদ্বান্
 জানন্ ॥

১০ । প্রতিবুদ্ধ্য—অনুস্মৃত্য ॥

১১ । ময়া কৃতং কশ্য অহো অসাধু : যদ্ যস্মাদ্ভববুদ্ধিনাল্লমতিনা
 ময়া কাংকৃতস্তিরস্কৃতঃ ॥

১২ । বিবুধানাং সাত্বিকানাং দেবানামীশ্বরোহপ্যহম্ ॥

১৩—১৪ । ননু সিংহাসনস্থো রাজা প্রত্যুথানং^২ ন কুর্যাদিতি বৃদ্ধা
 বদন্তি, তত্রাহ—য ইতি ভাভ্যাম্ । (১৩) ধিষণমাসনম্ ॥ (১৪)
 কুপথং দিশন্ত্যপাদিশন্তীতি কুপথদেষ্ঠারস্তেষাং বচঃ । অশ্মময়ঃ প্লবো যেষাং
 তে, যথা মজ্জন্তং প্লবমনু মজ্জন্তি, তদ্বৎ ॥

১৫ । অগাধা গন্তীরা ধিষণা যশ্চ তন্ ; নিশঠঃ শাঠ্যহীনঃ সন্ ।

১৬ । অধিকয়া—আত্মমায়য়া ॥

১৭ । গুরোঃ সংজ্ঞাং জ্ঞানোপায়ং পরীক্ষমাণোহপি নাধিগতোহপ্রাপ্তঃ
 সন্ ॥

১৮ । আততায়িনঃ—উগতাস্ত্রাঃ ॥

১৯। নিভিন্নাগ্ৰঙ্গান্যুক্তমাঙ্গানি, শিরাংসি উরবো বাহবশ্চ যেসাম্ ॥

২১। বো যুগ্মাকম্, কৃতং করণং মহদভদ্রম্ । তদাহ—ব্রহ্মিষ্ঠমিতি ।
নাভ্যানন্দত নাভিনন্দিতবন্তঃ ॥

২২। পরেভ্যঃ শক্রভ্যো বঃ পরাভব ইতি যৎ, অয়ং তস্তানয়স্তাশ্চায়স্ত
সম্বন্ধী ফলরূপ আসীৎ ; উক্তঞ্চ—‘ব্রাহ্মণং কুলসম্পন্নং ভক্তং বিষ্ণো-
র্মহাত্মনঃ । আয়াস্তং বীক্ষ্য নোত্তিষ্ঠেৎ স ছঃঐথঃ পরিভূয়তে ॥’ ইতি ।
স্বয়মেব বৈরিণো হস্তারো যেষাং তেভ্যঃ ॥

২৩। গুরুতিরস্কার-সংকারাবেবাপচয়োপচয় কারণমিত্যস্বরূপাঙ্কেনাহ
—মঘবন্নিতি । দ্বিষতঃ শক্রেন্, কাব্যং ভার্গবং গুরুমেবোপসেব্যোপচিতান্^১ ।
উপচিতত্বমেবাহ—আদদীরন্ গৃহ্নীযুঃ ॥

২৪। অভেদ্যা মন্ত্ৰা যেসাম্, অনুশিক্ষিতার্থাঃ শিষ্যাঃ ; যতো বিপ্রা
গোবিন্দো গাবশ্চৈশ্বর্য অনুগ্রাহকা যেষাং তেষামেবাভদ্রাণি ন ভবন্তি,
অন্তেষাং তু ভবন্তি ॥

২৫। তত্তস্মাদথানন্তরমেব ভজত । অশ্চ কস্ম—অসুরপক্ষপাতম্ ॥

২৬। উদিতাঃ —উক্তাঃ ॥

২৯। অতিথীনাং পিতৃগাঞ্চ প্রশংসার্থমাত্ঃ —আচার্য্য উপনীয় বেদা-
ধ্যাপকঃ, ব্রহ্মণো বেদশ্চ মূর্ত্তিঃ ॥

৩০। ধর্ম্মশাস্ত্রা মূর্ত্তিরতিথিঃ স্বয়ং সাক্ষাৎ । আত্মনঃ শ্রীবিষ্ণোঃ ;
যদ্বা, আত্মনঃ স্বশ্চ, সর্ব্বভূতেষ্বাত্মদৃষ্টিঃ কর্ত্তব্যোত্যর্থঃ ॥

৩১। পরেভ্যঃ পরাভব এবার্তিস্তাম্ ॥

৩২। সন্দেশমাহুব্রীণীমহ ইতি ॥

৩৩। ননুপাধ্যায়ত্বে কনিষ্ঠশ্চ মমাভিবন্দনং করিষ্যথ, তচ্চ বিগর্হিতম্ ?
তত্রাহঃ—নেতি । অর্থেষু প্রয়োজননিমিত্তং কনিষ্ঠাজ্যুভিবাদনং^২ ন

নিন্দন্তি । কিঞ্চ, ছন্দোভ্যো মন্ত্ৰেভ্যোহত্ৰ বয়ো জ্যৈষ্ঠ্যশ্চ কারণম্, ন তু মন্ত্ৰেষু, অতোহস্মভ্যং মন্ত্ৰদাতৃত্বেন ত্বমেব জ্যেষ্ঠো ভবিষ্যসি ; যদ্বা, ছন্দোভ্যোহত্ৰ বেদান্ বিহায় বয় এব জ্যৈষ্ঠ্যশ্চ কারণং ন ভবতি, কিন্তু বেদা এব কারণম্^১ ; তৎসামো তু বয়ঃ ; মন্ত্ৰজ্ঞত্বাদ্ বেদজ্ঞত্বাচ্চ ত্বমেব জ্যেষ্ঠ ইত্যর্থঃ ॥

৩৫ । নিন্দিতমপীদং যুদ্ধদ্বাচ্ঞাভঙ্গভয়েন করিষ্যামীত্যাহ সার্কেন । বিগহিতং পোরোহিতাম্, ধর্মশীলৈরধর্মহেতুত্বাৎ । কিঞ্চ, ব্রহ্মবর্চস্তুপব্যয়ং পূর্বসিদ্ধশ্চ ব্রহ্মবর্চসশ্চ^২ চ ব্যয়করম্, প্রত্যাত্যাতুঞ্চ মাদৃশো নারীতীত্যাহ—কথং যিতি । তেষাং শিষ্যঃ শিক্ষণার্থঃ ; স এব প্রত্যাত্যানাভাব এব হি শিষ্যশ্চ স্বার্থ উচ্যতে ॥

৩৬ । নহু পোরোহিতোয় ধনসম্ভাবাদ্^৩ ধর্মঃ সিধ্যৎ, অত্ৰথা নি-ধনশ্চ কুতো ধর্মঃ ? অতএব তেন লোকো হৃষ্যতি, তত্রাহ—অকিঞ্চনানাং হি ধনং শিলোঙ্জনম্, ক্ষেত্রে স্বামুপেক্ষিতকণিশোপাদানং শিলম্, হট্টাদৌ পতিতব্রীহাদেৰুপাদানমুঙ্জনম্ । ইহ—গৃহাশ্রমে । তেনৈব নিৰ্ব্বর্তিতা সাধুনাং সংক্রিয়া যেন ॥

৩৭ । কিয়দেতৎ প্রার্থিতম্ ? অল্পমেব । অধিকমপি করিষ্যামীত্যাহ—ভবভামিতি ॥

৩৮ । পরমেণ সমাধিনা—পরমোত্তমেন ॥

৩৯ । বৈষ্ণব্য্যা—শ্রীনারায়ণকবচাঙ্ঘিকয়া ॥

৪০ । অসুরচমুঃ—দৈতাসেনাঃ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াং ষষ্ঠস্কন্ধে

সপ্তমোহধ্যায়ঃ ॥ ৭ ॥

अष्टमोऽध्यायः

अष्टमे विश्वरूपस्य वर्ण्यं नारायणात्मकम् ।

इन्द्राय प्राह येनेन्द्रो गुणो दैत्यानथाजयत् ॥ (१)

१ । त्रिलोक्याः सप्तस्त्रिणीः श्रियम् ॥

४ । मन्त्राभ्यामष्टाक्षरद्वादशाक्षराभ्याम्, कृतः स्वाङ्गेषु करयोश्च त्वासो
येन सः ॥

५—७ । नारायणमयं परं वर्ण्यं, सन्नेह्यं वक्ष्यामः । तत्राष्टाक्षरेण
पादाष्टाङ्गेषु त्वासमाह—पादयोरिति सार्द्धेन । (७) प्रणवसंप्रुटित-
मोक्षाराद्येकैकमक्षरं विद्यसेत् ; विपर्ययं यथा भवत्येवं शिर-आदि
पादान्तं वा विद्यसेत्, उपतिष्ठान्तं संहारान्तं वा कुर्यादित्यर्थः ॥

९ । द्वादशाक्षरस्योद्धारः प्रणवादि यकारान्तमिति । प्रणवसंप्रुटित-
मोक्षाराद्येकैकमक्षरं दक्षिणतर्जनीमारभ्य वामतर्जनीपर्यान्तमङ्गुलिषु,
परिशिष्टमक्षरचतुष्टयमङ्गुष्ठयोरान्तपर्वसु त्सेत् ॥

८ । मन्त्रान्तरत्वासमाह—त्सेदिति । 'व'कार-'ण'कारयोरिविश्लेषेण
षडक्षराणि हृदयादिषु त्सेत् ॥

९ । मकारमन्त्रमुद्दिशु ध्यात्वा ॥

१० । तन्माकारान्तं 'मः अन्त्राय फट्' इत्येवं पूर्व्यादि-दिग्वक्षेषु
विनिर्दिशेत् ॥

११ । ध्येयमीश्वररूपमात्मानं ध्यायेत् । षट्शक्तिभिरैश्वर्यादिभिर्'र्तुग'-
शब्दवाच्याभिः । विद्या च तेजश्च तपश्च मूर्तिर्विद्युश्च तम, ईमं वक्ष्यामः
श्रीमन्नारायणकवचाख्यम् ॥

१२ । अष्टगुणः—अणिमाद्यष्टैश्वर्यायुक्तः ॥

১৩। যাদসাং গণা এব বরুণস্ত পাশস্তস্মাৎ ॥

১৪। অটবী আজিমুখঞ্চ সংগ্রামোপক্রম^১ আদির্ঘেষাং তেষু সঙ্কট-
স্থানেষু ॥

১৫। অসৌ প্রসিদ্ধো বরাহো মা মামধ্বনি রক্ষতু। যজ্ঞেরবয়ব-
কর্পৈঃ কল্যাতে নিরূপ্যত ইতি তথা, উন্নীতা উদ্ধৃতা ধরা যেন সঃ। অদ্ভি-
কূটেষু গিরিশিখরেষু; রামো জামদগ্ন্যঃ ॥

১৬। উগ্রধর্মাদভিচারাদিলক্ষণাৎ। হাসাদ্ গর্কান্নরঃ পাতু^২। দত্তো
দত্তাক্রমঃ; অযোগাদযোগভ্রংশাৎ ॥

১৭। পথি যদ্বেবানাং হেলনং নমস্কারমকৃত্বা গমনম্, তস্মাৎ।
পুরুষার্চনশাস্ত্রাদ্বেবপূজাচ্ছিত্রাদ্ভাতিংশদপরাধরূপাদ্ নারদঃ ॥

১৮। লোকাদ্ জনাপবাদাৎ, যজ্ঞো জননিমিত্তো যোহন্ত উপঘাত-
স্তস্মাদ্ বলভদ্রোহবতাৎ; কৃতান্তাদিতি পার্ঠে কৃতান্তাৎ কালাদ্ রক্ষতু।
ক্রোধবশাৎ সর্পাণাং গণাৎ; অহীক্রঃ শেষঃ ॥

১৯। কালমলভূতাৎ কলেঃ কঙ্কিঃ; ধর্মাবনায় ধর্মরক্ষণায়োর্কর্মহান্
কৃতোহবতারো যেন ॥

২০—২২। দিনস্ত যট্শু ভাগেষু ক্রমেণ প্রাতরাদিসংজ্ঞেষু রাত্রেশ্চ
প্রদোষাদিসংজ্ঞেষু রক্ষাপ্রার্থনম্—মাং কেশব ইতি ত্রিভিঃ। (২০) আসঙ্গবং
—সঙ্গবমভিব্যাপ্য ॥ (২১) ত্রিধামা ব্রহ্মাদিত্রিমূর্তিঃ শ্রীমাধবঃ। দোষে
প্রদোষে। অর্দ্ধরাত্রৌ অর্দ্ধরাত্রপর্যন্তে কালে নিশীথে চৈক^৩ এব পদ্ম-
নাভোহবতু ॥ (২২) অপররাত্র ঈশঃ শ্রীবৎসধামাহবতু। প্রতুষ ঈশঃ
শ্রীজনার্দনঃ, শ্রীদামোদরঃ প্রভাতে, শ্রীবিশ্বেশ্বরোহনুসন্ধ্যাং প্রতিসন্ধ্যাম্ ॥

২৩। যুগান্তানলবৎ তিগ্না তীক্ষ্ণা নেমির্ঘস্ত, তচ্চক্রং ভগবতা প্রযুক্তং
সদরিসৈগ্ৰং দন্দধ্বি দন্দগ্ধ্যাতিশয়েন দহতি। তস্মায়ং স্বভাব এব, ন তু

তস্মাৎ প্রার্থনীয়মিত্যর্থঃ ; যদ্বা, দন্দন্ধি ইতি লোগ্ধ্যামপুরুষঃ । অত্র তমেব-
 স্তুতং চক্রমিতি স্বরূপমুক্তা সংবোধ্য প্রার্থ্যতে—অতিশয়েন দহেতি । কক্ষং
 শুক্লতৃণম্ ॥

২৪ । অশনিবৎ স্পর্শো যেবাং তে বিক্ষুলিঙ্গা যস্তাস্তস্তাঃ সধোধনম্—
 হে গদে ! ত্বমজিতস্ত প্রিয়াসি, অহঞ্চ তস্ত দাসঃ, অতঃ কুস্মাণ্ডাদীন্ নিস্পিণ্ডি
 নিস্পিণ্ডি, সঞ্চূর্ণয় সঞ্চূর্ণয় ; অরীংশ্চ চূর্ণয় চূর্ণয় । সর্বত্র বীস্মাতিশীঘ্রত্বায় ॥

২৫ । হে দরেন্দ্র ! পাঞ্চজন্ম ! স্বং যাতুধানাদীন্ বিদ্রাবয়, বিপ্রগ্রহা
 বন্ধরাক্ষসাঃ, যেহন্তে চ ঘোরদৃষ্টয়স্তান্ ॥

২৬ । তিগ্না ধারা যস্ত হে তিগ্নাধার ! অসিবর খড়্গাশ্রেষ্ঠ ! ত্বং
 মমারিসৈন্তং ছিন্তি ছিন্তি । শতং চন্দ্রাকারাণি মণ্ডলানি যস্মিন্, হে
 শতচন্দ্র ! চন্দ্রবোনামঘবতাং দ্বিষাং চক্ষুংষি ছাদয় ; পাপচক্ষুষামুগ্র-
 দৃষ্টীনাং চক্ষুংষি হর ॥

২৭ । যদ্ যেভ্যো ভয়ম্ । অংহোভ্যঃ —পাপেভ্যঃ ॥

২৮ । শ্রেয়ঃপ্রতীপকাঃ —ইষ্টব্যঘাতকাঃ ॥

২৯ । স্তোত্রাণি—বৃহদ্রথস্তুরাদিসামানি, তৈঃ স্তভ্যতে সংস্কৃত ইতি
 স্তোত্রস্তোভ্ছন্দোময়ো বেদমূর্তিঃ, ‘স্বপর্ণোহসি গরুত্মান্’ ইত্যাদিশ্রুতেঃ ।
 স্তোত্রস্তোভ্ছন্দোময় ইত্যেকপত্ৰপাঠে স্তোভা গীতিপূরকাক্ষরাণি ; স্তোত্র-
 স্তোমেতি পাঠে সামাধারভূতঋক্‌সমুদায়ঃ স্তোমঃ ॥

৩০ । নামানি চ রূপাণি চ যানানি চ বাহনাশ্চায়ুধানি চ নো মনো-
 বুদ্ধাদীন্ পাস্তু, পার্শদভূষণাঃ পার্শদমুখ্যাশ্চ পাস্তু ॥

৩১ । সদসচ্চ মূর্তঞ্চামূর্তঞ্চ যত্তৎ, সর্বং জগৎ ॥

৩২ । ঐকান্ম্যস্তানুভাবোহনুধ্যানং যেবাং তেষাম্ । বিকল্পো ভেদ-
 স্তদ্রহিতোহপি ॥

৩৩ । সত্যমানেন—সত্যভূতেন প্রমাণেন ॥

৩৪। পুনরপি শ্রীনৃসিংহ এব প্রার্থাতে—বিদিক্ষিতি ; পাত্বিত্যনুষ্ণঃ ।
 ষা, নারসিংহঃ প্রহ্লাদঃ, স্বনেন শ্রীনৃসিংহনামগর্জ্জনেন, স্বতেজসা স্ব-
 প্রভাবেণ, গ্রস্তানি সমস্তানি দিগ্গজবিষশস্ত্রজলবায়ুগ্নাদীনাং তেজাংসি
 প্রভাবা যেন সং ॥

৩৫। দংশিতঃ —কবচিতঃ ॥

৩৬। সোহপি সাধ্বসাদ্ ভয়াদ্ বিমুচ্যতে ॥

৩৭। তশ্চ তু ভয়ং ন ভবেদেব ॥

৩৮—৪০। এতদ্বিছাপ্রভাবমিতিহাসেনাহ—ইমামিতি সাক্ষৈস্তিভিঃ ।
 (৩৮) মরুধ্বনি নিরুদকে দেশে । অনেন বিছায়াঃ ক্ষেত্রতীর্থানপেক্ষত্বং
 দর্শিতম্ ॥ (৩৯) যত্র দ্বিজশ্চ ক্ষয়ো দেহত্যাগস্তশ্চোপরি ॥ (৪০) সত্ব-
 স্তৎক্ষণমেব গগনান্যপতৎ । সান্নন ইতি পাঠান্তরে অঙ্গনাভিঃ সহ ।
 বালিখিল্যোপদেশান্ত্রাস্তীনি প্রাশ্চ প্রক্ষিপ্য বিস্মিতঃ সন্ স্বং ধাম
 গন্ধর্বলোকং জগাম ॥

৪২। অধিগতঃ প্রাপ্তঃ সন্ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ ষষ্ঠস্কন্ধে

অষ্টমোহধ্যায়ঃ ॥ ৮ ॥

নবমোহধ্যায়ঃ

নবমে বিশ্বরূপে তু হতে শক্রেণ কোপতঃ ।

ত্বষ্টা চোৎপাদিতে বৃত্রে ভীতৈর্দেবৈর্হরেঃ স্তুতিঃ ॥ (১)

১। সোমশ্চ পীথং পানং বস্মিন, এবং সুরাপীধম্, অন্নমতীত্যন্নাদম্ ।
 অত্র 'বিশ্বরূপো বৈ ত্বষ্ট্রঃ পুরোহিতো দেবানামাসীৎ' ইত্যাদিশ্রুতি-
 বনুসঙ্কেয়া ॥

२—७। तत्रासुरपक्षपातमाह—स वेति द्वाभ्याम्। (२) प्रत्यक्षं प्रकटं यथा भवति तथा, सविनयं देवेभ्यो हविर्भागम् 'इन्द्राय इदमग्नये इदम्' इत्येवमुच्चैरवदत्। अत्र हेतुः—यश्च पितरो देवाः सः ॥ (३) सोऽसुरेभ्यस्तु परोक्षं गुप्तं भागं ददौ ; तदेवाह—देवान् यजमानोऽसुरान् प्रति भागमवहत्, केनाप्युपायेन प्रापयामास ; यतो मातृन्नेह-वशेनासुराननुगच्छति ॥

७। तां वारयितुं समर्थस्तथापि जग्राह। सवत्सरं तथैव स्थित्वा सवत्सरांस्ते भूताक्रोशभीतः सन् भूतानां मध्ये विशुद्धये लोकापवाद-परिहाराय स हरिरिन्द्रो भूम्यादिभ्यस्तद्व्यं व्याज्जद् विभज्य ददावित्यव्ययः ॥

९। तुरीयं चतुर्थं भागम्। खातश्च गर्तश्च पूरः पूरणम्, तेन वरेण यदि खातपूरणं स्रत एव भविष्यति, तर्हि ग्रहीष्यामीत्येवं भावावन्नेन जग्राह इत्यर्थः। अरिणमूषरम्, अतएवोषरेऽध्ययनादि निषिध्यते। छेदे सति पुनर्किरौहः प्ररौहो भवति वरेण ॥

८। निर्वासरूपेण ब्रह्महत्याया दृष्ट्वान्निर्वासो न भक्ष्याः ॥

९। शश्वत्कामवरेण यावत्प्रसवः गर्भान्नुपघातेनैव सन्तोषवरेण ; अतएव रजोदर्शने तत्सङ्गादिर्न कार्याः ॥

१०। द्रव्यभूयोवरेण यस्मिन् द्रव्ये क्षीरादावापो मिश्रा भवेयुस्तुश्च भूयस्त्वमाधिक्यं श्चादिति वरेण ; यद्वा, अश्वैव निर्वा रोदागमादिना भूयस्त्ववरेण ; द्रवभूय इति पाठेऽप्ययमेवार्थः ; यद्वा, द्रवभूयस्त्वं सांसिद्धिकद्रवत्वम्, तेन वरेण। अश्च विभागश्च 'विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः' इत्यश्चाः श्रुतावुक्तेः। तद्विभागफलमाह—तत् पापं हरति निराकरोति, कः क्षिपन् बुद्बुदादि-जलावहिः प्रक्षिपन्नित्यर्थः ; यद्वा, क्षिपन् जलं पापं हरत्याहरति गृह्णातीत्यर्थः। अयम् 'तस्मादापो न परिचक्ष्याः' इत्यादि श्रुत्यर्थ उक्तः। हरिकिञ्चिदिति पाठे इन्द्रपापम् ॥

११ । ईन्द्राय ईन्द्रं हन्तुम्, शत्रवे शत्रुपतौ । तदाह—ईन्द्रशत्रो विवर्द्धस्य इति । अत्र चन्द्रशत्रुपदश्राद्ध्यादात्तत्वाद् 'बह्व्रीहो प्रकृत्या पूर्व-पदम्' इति न्युत्तेर्वह्व्रीहिलक्षणेऽपत्त्या ईन्द्र एव तस्य शत्रुरभूत् ; तदुक्तं श्रुत्या—'बदत्रवीत् स्वाहा ईन्द्रशत्रो विवर्द्धस्य' इति, 'तस्मादशुद्धः शत्रु-रभवत्' इति ; तथा च शिक्षायाम्—'मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा, मिथ्या-प्रयुक्तो न, तमर्थमाह—स बाणज्जो वजमानः हिनस्ति, यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्' इत्यादि ॥

१२—१७ । (१२) अनाहार्यपचनादक्षिणाग्नेः । तं वीक्ष्य विव्रस्ता लोका दश दिशो द्रुद्रवुरिति पक्षमेनावयः ॥ (१३) कथञ्जुतम् ? विषक् समन्ततः, ईषुविक्षेपमात्रं प्रतिदिनं वर्द्धमानम्, दग्धश्लप्रतीकाशं क्रुष्णवर्णम्, सक्यान्नानीकवद्वर्द्धो दीप्तिर्व्यञ्जितम् ॥ (१४) तप्तताम्रवच्छिखाः श्लक्ष्णि च यश्च, मध्याह्नार्कवह्वरे लोचने यश्च ; रोदसी आरोप्येवेत्यर्थः ॥ (१५) दरौवदगस्त्यीरेण वज्रेण मुहूर्धुहूर्ज्जुस्तमाणमित्यवयः । कथञ्जुतेन ? नभस्तलं पिवता ॥ (१६) श्लक्ष्णि जिह्वया लिहता, भुवनत्रयं ग्रसता, महता विस्तीर्णेन ; रोद्रो दंष्ट्रा यस्मिन् ॥

११ । वृत्रनाम निर्वृत्ति—येनावृता इति । द्वाष्ट्रो मूर्तिर्व्यञ्जित, तपस-स्तुनः । तथा च श्रुतिः—'स ईमाँल्लोकानारणोदेतद्वृत्रश्च वृत्रहन्म्' इति ॥

१८ । अग्रसत्—भक्षितवान् ॥

१२ । ग्रस्तं तेजो येषाम् । प्रत्याक्षमस्तर्धामिणं त्रिभुवनश्च, तेन व्याप्तत्वात् कापि गमनासम्भवान्तैव स्थित्वा तुष्ट्वुरित्यर्थः ॥

महाभये परित्राणमश्रुतो न भवेदिति ।

हरिमेव प्रपद्यन्ते सुराः शरणमातुराः ॥

২০। বায়ুদীন পঞ্চমহাভূতানি তৈর্নির্মিতাস্তয়ো লোকান্তেষাম-
ধিপত্যস্ততোহর্কীচীনা বয়ঞ্চ সর্কে যষ্ট্ম অস্তকায় কালায়োদ্বিজন্তঃ সন্তো
বলিং হরাম ; অসাবপি যস্মাদ্বিভেতি, ততঃ পরমেশ্বরাদেব নোহস্মাক-
মরণং শরণং রক্ষণমস্তু ॥

২১। তত এবত্যবধারণে হেতুমাছঃ—অবিস্মিতং নিরহঙ্কারং কুতৃহল-
শৃণুং বা। কুতঃ? প্রশান্তম্—রাগাদিশৃণুং। তচ্চ কুতঃ? স্বৈনৈব
লাভেন পরিপূর্ণকামম্। তচ্চ কুতঃ? সমমুপাধিপরিচ্ছেদশৃণুং। এবস্তুতং
পরমেশ্বরং বিনাপরং যঃ শরণার্থমুপসর্পতি, স হি বালিশোহজ্ঞঃ ; যতোহসৌ
শুনো লাঙ্গুলেন পুচ্ছেন সমুদ্রমতিতিতর্তি অতিতরিতুমিচ্ছতীত্যর্থঃ। যথা
তেন সমুদ্রতরণং ন ভবতি, তথানীশ্বরাশ্রয়েণ ব্যসনার্ণবতরণং ন ভবতীতি
ভাবঃ ॥

২২—২৩। মহাভয়ে স এব রক্ষক ইতি দৃষ্টমিত্যাছঃ—যশ্চেতি
দ্বাভ্যাম্। (২২) যশ্চ মহাশৃঙ্গে জগতীং পৃথ্বীমেব স্বনাবং বদ্ধা মনুঃ সত্য-
ব্রতো যথাবদুর্গং সঙ্কটং ততার, স এব বারিচরো মৎশুমূর্ত্তিনোহস্মানপ্যা-
শ্রিতান্ সতো নুনং ত্রাতা রক্ষিষ্যতি ২ ॥ (২৩) সংযমান্তসি—প্রলয়োদকে ;
উদীর্গৈরুদগতৈর্কাঠৈর্থে উন্ময়স্তেষাং রটৈঃ করালে ভয়ঙ্করে অরবিন্দানাভি-
কমলাং পতিতপ্রায় একোহসহায় এব তস্মাদ্ ভয়াদ্, যেন ততার, স এব
নঃ পারঃ তারকোহস্তু ॥

২৪—২৬। কিঞ্চ, বয়ং ভগবতৈব সৃষ্টাঃ পালিতাশ্চ বহুশঃ, অতন্তমেব
শরণং ব্রজামেত্যেচ্ছঃ—য এক ইতি ত্রিভিঃ। (২৪) যেনানুগৃহীতাঃ সন্তো
বিশ্বং সৃজাম। ননু যুয়মেব সৃষ্টারঃ, নাগো যুগ্মাকমনুগ্রাহকোহস্তু, তস্মা-
দর্শনাং? তত্রাহঃ—অস্মন্তঃ পুরঃ পূর্ব্বমেবাস্তুর্ঘামিতয়া সমীহমানস্তাপি

যশ্চ লিঙ্গং রূপং ন পশ্যাম ; তত্র হেতুঃ—পৃথক্ পৃথগীশা ইত্যভিমানিনঃ ॥
 (২৫) দেবাদিষুপেজ্জপরশুরামমংশুরামাদিতনুভিঃ কৃতাবতারঃ স্নানাত্মসাৎ
 কৃত্বা পাতি চ ॥ (২৬) আত্মভূতং দৈবতম্ । কুতঃ ? বিশ্বং বিশ্বাত্মকম্,
 তথাপি বিকারং বারয়ন্তি—অন্তম্ ; বিশ্বাত্মকত্বে হেতুঃ—পরং কারণম্ ।
 ননু প্রধানং পুরুষশ্চ বিশ্বশ্চ কারণম্ ? তত্রাহঃ—প্রধানং পুরুষঞ্চ তদাত্ম-
 কোহপি স এবত্যর্থঃ । স এব নঃ শং বিধাশ্রুতি ॥

২৭ । প্রতীচ্যাং দিশি হৃদি প্রথমমাবিরভূৎ ॥

২৮—২৯ । পুনশ্চ তং পুরো দৃষ্ট্বা ঈক্ষণাহ্লাদেন বিবশাঃ, অবনৌ
 দণ্ডবৎ পতিতাঃ সন্তুঃ শনৈরুথায় তুষ্টিবুরিত্যনয়ঃ । কথম্ভূতম্ ? শ্রীবৎস-
 কৌস্তুভৌ বিনা স্বতুল্যৈঃ ষোড়শভিঃ স্মনন্দাদিভিঃ পরিতঃ সেবিতম্,
 উন্নিদ্রেশরদম্বুরুহবদীক্ষণে যশ্চ তম্ ॥

৩০ । যজ্ঞো বীর্ঘ্যং সর্গাদিফলজননায় সামর্থ্যং যশ্চ তস্মৈ নমঃ, বয়সে
 উত তৎফলপরিচ্ছেদককালাত্মনেহপি । তদ্বিঘাতকেষু দৈত্যেষু, অস্তং
 প্রক্ষিপ্তং চক্রং যেন, এবম্ভূতৈঃ প্রভাবৈঃ, স্পুরুহুতয়ে শোভনবহনাম্নে ॥

৩১ । ননু মম গুণাতীতং রূপং বিহায় গুণোপাধিকং যজ্ঞবীর্ঘ্যত্বাদি
 কিমিতি বর্ণ্যতে ? তত্রাহঃ—যত্তব গুণত্রয়শ্চেশিতুর্নিয়ন্তুঃ, তিস্মৃণাং
 ত্রিগুণাত্মিকানাং গতীনাং পরমং পদং নিগুণস্বরূপং তদ্বিসর্গস্বার্বীচীন
 ইদানীন্তনঃ, হে ধাতঃ ! বেদিতুং নারহিতি, অতঃ কেবলং তস্মৈ তে
 নমোহস্ত ॥

মিতাক্ষরাণি পত্যানি ন মীয়ন্তে হরেগুণাঃ ।

ইতি পঠৈরতুম্যন্তুঃ সত্ত্বো গত্তেন তুষ্টিবুঃ ॥

৩২ । ভক্ত্যুদ্রেকেন বহুধা সম্বোধয়ন্তো দুজ্জের্যত্বং প্রপঞ্চয়তি—
 ভগবন্নিত্যাদিনা । পরমং মঙ্গলং শুদ্ধো ধর্মো যস্মিন্ ; আত্মযোগেনাষ্টাঙ্গেন
 যঃ সমাধিশ্চিত্তৈকাগ্র্যম্, তেন পরিভাবিতোহনুশীলিতঃ পরিস্কৃটো যঃ

পারমহংস্রথস্মৌ ভগবন্তুজনম্, তেনোদ্বাটিতং তমোরূপং কবাটং যস্মিন্
তস্মিন্ দ্বারভূতে চিত্তেহপাবৃতে প্রকটে, আত্মলোকে প্রত্যগ্ৰূপে,
স্বয়মেবোপলক্ষ্মমভিব্যক্তং যন্নিস্বস্থং তদনুভবরূপো ভবান্ ॥

৩৩। ননু কেবলানুভবরূপত্বে মম সৃষ্ট্যাদিকর্তৃত্বং কথম্? তত্রাহঃ —
দুরববোধ ইব তবায়ং বিহারযোগঃ ক্রৌড়োপায়ঃ ; যদ্ব্যস্মাদশরণো নিরাশ্রয়ঃ ।
ইদং বিশ্বমনবেক্ষিতোহস্মাকং সমবায়ো মেলনং সাহায্যং যেন সঃ ॥

৩৪। দুজ্জেষ্যত্বান্তরমাহঃ — অথ তত্রৈতি ! যথেষু দেবদত্তো গৃহাদি
নির্মায় তত্র স্বকৃতশুভাশুভয়োঃ ফলমুপাদদাতি^১, এবং ভবান্ ব্রহ্মস্বরূপো
জীবরূপেণ গুণবিসর্গে সংসারে পতিতঃ সন্নুপাদদাতি কিম্? যদ্বা, সমঞ্জস-
মপ্রচ্যুতং দর্শনং চিচ্ছক্তির্যশ্চ স ভবানুদাস্তে, উদাসীনঃ সাক্ষিতয়া
বর্ত্ততে? ইতি ॥

৩৫। তদেবং বিরোধেন দুর্বিজ্জেষ্যত্বমুক্তা তৎপরিহারেণ জ্ঞান-
প্রকারমাহঃ — ন হীতি । বিরুদ্ধাত ইতি বিরোধ উভয়মবিরুদ্ধমিত্যর্থঃ ।
ন হৃদ্যদৃষ্টান্তেন ত্বয়ি বিকল্পো যুজ্যত অতর্কৈর্ধর্যাত্বাদিত্যাছঃ — ভগবতীতি ।
অপরিমিতা গুণগণা যশ্চ তস্মিন্নীধরে স্বতন্ত্রে, অনবগাহমতর্ক্যং মাহাত্ম্যং
যশ্চ তস্মিন্ । বিকল্পঃ — এবং বা এবং বেতি বিতর্কঃ, কিমত্র যুক্তমিতি
বিচার ইথামবেতি । তত্র প্রমাণাভাসান্তদনুগ্রাহকাঃ, কুতর্কাশ্চাক্ষীচীনা
বস্তুস্বরূপাসংস্পর্শিনো বিকল্পাদয়ন্তে যেসু শাস্ত্রেষু তৈঃ কলিলং ব্যাকুলমন্তঃ-
করণমাশয় আশ্রয়ো যশ্চ দুরবগ্রহশ্চ ছরাগ্রহশ্চ, তেন বাদিনাং বিবাদিনাং
বিবাদস্থানবসরে অগোচরে । ননু শ্রদ্ধামাত্রমেতৎ, যুক্তিরূচ্যতাম্ ; তত্রাহঃ
— উপরতঃ সমস্তো মায়াময়ঃ সংসারো যস্মিন্ তস্মিন্ কেবলেহপ্যাশ্রমায়াং
মধ্যে নিধায় কো স্বর্থঃ কর্তৃত্বাদিন সন্তবতি? যদি বস্তুতঃ কর্তৃত্বাদি
ভবেত্তর্হি বিরোধঃ শ্রাৎ, ন তু তদন্তীত্যাছঃ — স্বরূপদ্বয়াভাবাদিতি ॥

৩৬। অনুগ্রহনিগ্রহাদিকং তু তত্তন্মতিভেদেন ত্বন্মায়য়া ত্বয়ি স্ফুরতী-
ত্যাছঃ—সমা বিষমা চ মতির্ষেষাং তেষাং মতমভিপ্রায়ম্ । সর্পাদিবিষয়া
ধিয়ো যেষাং তেষাং যথা রজ্জুখণ্ডস্তথা, তথা ভবতি^১; যদ্বা, তমেবাবিরোধং
পুরুষমতিভেদেন দর্শয়ন্তি—সমবিষমেতি ॥

৩৭। তদেবং বিরোধং পরিহৃত্য নিশ্চিতং পরমার্থমাছঃ—স এব হি
যো নানারূপেণ প্রতীতঃ, বস্তুস্বরূপঃ সঙ্গপঃ, সর্কেষাং গুণানাং বিষয়াণা-
মাভাসৈঃ প্রকাশৈরুপলক্ষিতঃ । ননু তৈর্জীব এব উপলক্ষ্যতে? ন, সর্ক-
প্রত্যগানুভাৎ, সর্কজীবাশ্চর্যামিহাৎ । জড়তাদাত্মাধ্যাসেন জীবশ্চাপি
জড়প্রায়ত্বান্ন তেন বিনা প্রকাশ ইতি ভ্রাবঃ । পর্যাবশেষিতঃ 'নেতি
নেতি' ইত্যাদি-শ্রুতিভিঃ ॥

৩৮। অতস্তদ্বক্তিরেব পরমপুরুষার্থ ইত্যাহঃ—অথ হেত্যাদিপর্যাবর্ত্ত
ইত্যন্তেন । যস্মাদেবন্তুতন্ত্বং পরমেধরঃ, অথ হ বাব অতএব হি, হে মধু-
মথন ! পরমভাগবতা এত ত্বৎপাদাস্তুজানুসেবাং কথমুহ বিষ্বজস্তুত্বনয়ঃ ।
হি যস্মাৎ স্বার্থে পুরুষার্থে কুশলা নিপুণাঃ; অতএব আত্মা ত্বমেব প্রিয়ঃ
সুহৃচ্চ যেষাং তে সাধবো রাগাদিশূচাঃ । অত্র হেতুঃ—তব মহিমৈবামৃত-
রসসমুদ্রস্তশ্চ বিপ্রঞ্চা বিন্দুমাত্রেণ স্কৃদপি লীচয়া আশ্বাদিতয়া, স্বমনসি
নিম্বন্দমানমতিশয়েন অবদ্যন্নিরন্তরং সুখং তেন বিস্মারিতা দৃষ্টিশ্রুতিবিষয়াঃ
সুখলেশাভাসা যেষাং তে; অতএব ভগবতি ত্বয়ি নিতরাং রতং^২ নিবৃত্তঞ্চ
মনো যেষাং তে । যত্র যস্মামনুসেবায়াং সত্যাম্ ॥

৩৯। প্রস্তুতং বিজ্ঞাপয়ন্তি—ত্রিভুবনেত্যাদিনা যাবৎ-সমাপ্তি । ত্রি-
ভুবনমাত্মা স্বরূপং ভবনঞ্চ যশ্চ, ত্রিভুবনশ্চাত্মা ভবনক্ষেতি বা; ত্রয়ো
বিক্রমা যশ্চ, ত্রীন্ লোকান্ নয়তীতি, তথা ত্রয়াণাং লোকানাং মনোহরোহ-
নুভাবো যশ্চ—এবং চতুর্দ্ধা সম্বোধ্যাছঃ । তেষামুপক্রমসময় উচ্যম-

কালোহয়ং ভবতীতি মত্বা, হে দগুধর ! পূর্ব্বং যথা দগুং দধর্থ ধৃতবানসি,
এবমেনং স্বাপ্ত্বমপি জহি, যদি মনুসে হস্তং যদীচ্ছসি ॥

৪০। প্রথমং তাবদ্ধদীয়ানামস্মাকমন্তুস্তাপং শময়িতুমর্হসি । তাবকানা-
নামিত্যত্র হেতুঃ — তাবকানাং হে পিতঃ^১ ! হে পিতামহ ! তব চরণনলিন-
যুগলধ্যানেনৈবানুবন্ধো হৃদয়ে নিগড়ঃ শৃঙ্খলা যেসাম্, স্বলিঙ্গবিবরণেন
নিজমূর্ত্তিপ্রকটনেন স্বীকৃতানাম্ । কেন ? অনুকম্পয়ানুরঞ্জিতং সানুরাগঞ্চ
তদ্বিশদঞ্চ কচিরঞ্চ শিশিরঞ্চ স্নিতং তৎসহিতেনাবলোকনেন তথানুকম্পয়ৈব
বিগলিতো মধুরো মুখরসঃ প্রিয়বাক্ স এবামৃতকলা তয়া চ ॥

৪১। কিঞ্চাস্মদভিপ্রায়স্তুয়া জ্ঞাত এব, কিমত্রাস্মাভিবিজ্ঞাপনীয়-
মিত্যাহঃ — অথ হে ভগবন্ ! তবাস্মাভিরিহ কিয়ান্ বা অর্থবিশেষো
বিজ্ঞাপনীয়ঃ শ্রাদিত্যনয়ঃ । যথা হিরণ্যারেতসোহগ্নেস্তুদংশভূতৈর্বিষ্ফুলিঙ্গা-
দিভিঃ প্রকাশো ন ক্রিয়তে, তথা তবাস্মাভিঃ কাম্যার্থ^২প্রকাশনং ন
কার্যমিত্যর্থঃ । তত্র হেতুগর্ভাণি বিশেষণানি— অখিলজগতামুৎপত্ত্যাদিষু
নিমিত্তায়মানয়া দিব্যমায়য়া বিনোদো যশ্চ ; অতএব সর্ব্বজীবনিকায়ানামন্ত-
হৃদয়েষু ব্রহ্মস্বরূপেণ প্রত্যগাত্মা অন্তর্য়ামী তদ্রূপেণ চ বহিরপি চ প্রধান-
রূপেণ দেশকালদেহাবস্থানবিশেষাননুল্লঙ্ঘ্যানুভবতঃ । কথম ? তেষামুপা-
দানতয়োপলম্বকতয়া চোপাদানশ্রোপলম্বকতয়েতি বা, অতএব সর্ব্বেষাং
প্রত্যয়ানাং বুদ্ধ্যাদীনামপি সাক্ষিণঃ ; সাক্ষিত্বে হেতুঃ — আকাশমিবালিপ্তং
শরীরং স্বরূপং যশ্চ । অলিপ্তত্বে হেতুদ্বয়ম্, সাক্ষাৎ পরব্রহ্মণো নিরূপাধেঃ
পরমাত্মনঃ শুদ্ধসত্ত্বমূর্ত্তেষু চ ॥

৪২। অতএব সর্ব্বজ্ঞত্বাদেব বয়ং যৎকামেন যশ্চ কার্যশ্চ কামেনোপ-
সাদিতাঃ প্রাপিতাঃ, তদস্মাকং কার্যং স্বয়মেবোপকল্পয় সম্পাদয় । চরণমেব

शतपलाशं कमलं तत्र छायां विविधैर्वृजिनैर्यः संसारपरिश्रमस्तोपशम-
करिम् ; उपस्तानां प्राप्थानाम् ॥

४७। पूर्वः भक्तेरुत्कर्षोत्तेस्तुत्कामशक्ता मा भूदिति स्वकामं
कथयन्ति—अथोहनन्तरमेव ॥

४८। शीघ्रं तद्वधाय पुनः प्रणमन्ति—हंसाय शुक्राय हरय आर्तिहराय ते
नमः। शुक्रत्वे हेतवः—दहनिलयाय हृदयाकाशनिकेताय, निरौष्णकाय
बुद्ध्यादिसाक्षिणे, कृष्णाय सदानन्दरूपाय, 'कृषिर्भूवाचकः शब्दो गणश्च निर्वृति-
वाचकः। तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ॥' इति निरुक्तेः।
आर्तिहरत्वे हेतवः—मृष्टं रुचिकरं यशो यश, निरूपक्रमायादिशुद्धाय,
सद्धिः संगृह्यत इति तथा तस्मै ; भवपाहो भवरूपे पथि वर्तमानस्तु
जनश्च निजाश्रमाप्तौ स्वशरणप्राप्तौ सत्यां संसारश्रान्ते परीष्टा सर्वतो
पूजिता उत्तमा गतिः फलं यस्तस्मै ॥

४९। अभिनन्दितः—सन्तोषितः ॥

४७। मदीयमुपस्थानं शोत्रम, तत्सहितया विद्यया ज्ञानेन। आत्मानं
ऋष्यमसंसारित्वम्, तत्र श्रुतिर्षया, न हि विरोध उभयमित्यादिना कर्तृत्व-
भोक्तृत्वादेर्मायिकत्वेः। भक्तिश्च यथा भवति ॥

४९। अथ ह भगवन्नित्यादिना भक्तेः सर्वोत्कर्षोत्तेर्भक्तमभि-
नन्दन्ति—किमिति ॥

४८—४९। यदुक्तं देवैः स्वयं तदुपकल्पयाम्नाकमित्यादि तत्सम्पादनं
रूपालोमर्मानुचितमित्याशयेनाह—न वेदति द्वाभ्याम्। (४८) गुणेषु
विषयेषु क्लृप्तदर्शी। तान्—विषयान्। तथाविधोहञ्ज एव ॥ (४९) कर्म
न वक्ति, प्रवृत्तिमार्गं न वक्ति हि। अपथां यथा न राति, न ददाति
विषकृतमः सदैवः ॥

৫০। এবং তত্ত্বকথনেনানৌচিত্যং পরিহৃত্য তদভিপ্রায়মনুসরন্যাহ—
মঘবল্লিতি । বিদ্যা ব্রতৈস্তপসা চ সারং দৃঢ়ং গাত্রং শরীরং যাচত
যাচধ্বম্ ॥

৫১—৫২। তত্র তদীয়ং বিদ্যাতিশয়মাহ—স বা ইতি দ্বাভ্যাম্ ।
(৫১) এবং হত্র প্রসিদ্ধা কথা—“নিশম্যাহথর্কণং দক্ষং প্রবর্গ্যব্রহ্ম-
বিদ্যয়োঃ । দধ্যক্ষং সমুপাগম্য তমূচতুরথাশ্বিনৌ ॥ ভগবন্ দেহি নৌ
বিদ্যামিতি শ্রুত্বা স চাত্রবীৎ । কর্ষণ্যবস্থিতোহত্মাহং পশ্চাদ্বক্ষ্যামি গচ্ছতম্ ॥
তয়োর্নির্গতয়োরেব শক্র আগত্য তং মুনিম্ । উবাচ ভিষজোবিদ্যাং মা
বাদীরশ্বিনোমুর্নে ॥ যদি মদাক্যমুল্লজ্য ব্রবীষি সহসৈব তে । শিরশ্চন্দ্যাং
ন সন্দেহ ইত্যুক্তা প্রযযৌ^১ হরিঃ ॥ ইন্দ্রে গতে তথাভ্যেত্য নাসত্যাবূচতু-
র্দ্বিজম্ । তন্মুখাদিন্দ্রগদিতং শ্রুত্বা তাবূচতুঃ পুনঃ ॥ আবাং তব শিরশ্চিহ্না
পূর্বমশ্বশু মস্তকম্ । সন্ধাশ্রাবস্ততো ক্রহি তেন বিদ্যাঞ্চ নৌ দ্বিজ ॥ তস্মি-
নিক্রেণ সংচ্ছিন্নে পুনঃ সন্ধায় মস্তকম্ । নিজস্তে দক্ষিণাং দত্ত্বা গমিষ্যাবো
যথাগতম্^২ ॥ এতচ্ছ্রুত্বা তথাবোচদধ্যঙ্ঙাথর্কণস্তয়োঃ । প্রবর্গ্যং ব্রহ্ম-
বিদ্যাঞ্চ সংকৃতোহসত্যশক্তিঃ ॥” ইতি । ততশ্চায়মর্থঃ—দধ্যঙ্ঙ্ নিফলং
শুদ্ধং ব্রহ্মাধিগতো জ্ঞাতবান্ ; নিষ্কৃতমিতি পাঠে তু নিতরাং কৃতং ভবতি
ধনং যেন তং প্রবর্গ্যধিগত ইত্যর্থঃ ; ততোহশ্বিভ্যাং প্রাদাদিত্যন্তরশ্রানুযঙ্গ
উপদিদেশেত্যর্থঃ । কথন্তুতং ব্রহ্ম ? যদে অশ্বশিরসা প্রোক্তত্বাদশ্বশিরো
নাম প্রসিদ্ধম্ । তয়োর্মরতাং জীবনুজ্ঞেত্বং ব্যধাৎ ; তথা চ শ্রুতিঃ—
“অশ্বশু শীর্ষা প্রযতানুবাচ^৩” ইতি ॥ (৫২) মদাত্মকং বস্ম শ্রীনারায়ণ-
কবচধিগত ইতি পূর্বশ্রানুযঙ্গঃ । তত্র হেতুঃ—যদ্যস্মাত্ত্বেষ্ট্রে প্রাদাৎ ।
কিং তৎ ? যত্ত্বষ্টা বিশ্বরূপায় পুত্রায় প্রাদাৎ । কীদৃশম্ ? যত্ত্বং ততো
বিশ্বরূপাদধাঃ ধৃতবানসি, তদেবং বিদ্যা সারং গাত্রং যাচধ্বমিত্যর্থঃ ॥

৫৩। ননু প্রেষ্ঠং দেহং কথং দাস্ততি ? তত্রাহ—যুগ্মভ্যমঙ্গাশ্চহীনী
 যাচিতঃ সন্ দাস্ততি, যতো ধর্মজ্ঞঃ ; বিশেষতোহশ্বিভ্যাং শিম্ব্যগ্ৰীত্যা
 দাস্ততি। অঙ্গানীত্যেনে^১ হেয়ত্বং দর্শিতম্। তৈরস্থিভির্বিষ্মকর্ষণা
 বিনিশ্চিত আয়ুধশ্রেষ্ঠো বজ্রো ভবিষ্যতীতি শেষঃ ; যেন ভবান্ বৃত্তশ্চ শিরো
 হর্ত্তা হরিষ্যতি, মম তেজসোপবৃংহিতঃ সন্ ॥

৫৪। তেজশ্চান্নানি চ আয়ুধানি চ সম্পদশ্চ ভূয়ঃ প্রাপ্সাথ।
 মহাকায়স্তিভুবনগ্রাসী স, স এবান্মান্ হত্বাদিতি শঙ্কাকুলচিত্তান্ প্রত্যাহ—
 মৎপরাংশ্চ কেহপি ন হিংসন্তি, অতো যুগ্মাকং ভদ্রমেবেতি শেষঃ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ ষষ্ঠস্কন্ধে

নবমোহধ্যায়ঃ ॥ ৯ ॥

দশমোহধ্যায়ঃ

দশমে কেশবাদিষ্টদধ্যাগস্থিজ^২বজ্রধুক্।

ইন্দ্রোহযুধ্যাত বৃজ্রেণ সাস্বরেণ সনির্জরঃ ॥ (১)

২। তথৈতি, মোদমান এব তন্মুখান্নর্ম্মং শ্রোতুকামঃ, প্রত্যচক্ষণ
 ইবোবাচ—অপীতি দ্বাভ্যাম্ ॥

৩—৪। হে বৃন্দারকাঃ ! অপি কিং সংস্থায়ং মৃত্যৌ যোহভিদ্রোহো
 ছুঃখং তং ন জানীথ ? (৪) আত্মা—দেহঃ। ‘বয়ং জানীম এব, কিন্তু
 শ্রীবিষ্ণুরম্মনুখেন যাচতে’ ইতি চেৎ, তত্রাহ—যাচতে বিষ্ণবেহপি দাতুং
 ক উৎসহেত ?

৫। পুণ্যশ্লোকৈরীড়্যানি কস্মাণি যেষাম্ ॥

৬। যাচকো যদি বেদ, তর্হি ন যাচেত ; যদিধরো দানসমর্থো বেদ^১, তর্হি সোহপি নেতি, নাই, অতো যথা তব সঙ্কটং বয়ং স্বার্থপর। ন জানীম এবং প্রত্যাচক্ষাণস্বমস্বংসঙ্কটং ন জানাসীতি ভাবঃ ॥

৭। মে ময়া প্রত্যাদাহতাঃ প্রত্যুক্তাঃ । ত্যজন্তং মা ত্যক্তা যান্তম্, আত্মানং দেহম্ ॥

৮। অঙ্কবেণাত্মনা দেহেন । হে নাথাঃ !

৯। ভূতানাং শোকেন শোচতি, হর্ষেণ হৃষ্যতি য আত্মা স্বয়ম্, তস্ম যো ধর্মঃ, এতাবানেবাব্যয় ইত্যর্থঃ ॥

১০। পারকৈঃ শৃঙ্গালাদিভির্ভক্ষ্যঃ, অস্বার্থৈঃ স্বার্থোপযোগশূন্তৈঃ^২, স্বং বিত্তম্, জাতয়ঃ পুত্রাদয়ঃ, বিগ্রহো দেহস্তৈর্নোপকুর্ধ্যাদিতি যৎ ॥

১১। কৃতং ব্যবসিতং নিশ্চয়ো যেন । আত্মানং ক্ষেত্রজং সন্নয়নৈকী-কুর্কস্তুস্তুং জহৌ ॥

১২। যতা অক্ষাদয়ো যেন, তত্ত্বং পশুতীতি তথা ; ধবস্তানি গতানি বন্ধনানি যস্ম ॥

১৩—১৪। অথেন্দ্রোহশোভত ইত্যন্তরেণাম্বয়ঃ । মূনেঃ শক্তিভি-রস্থিভিনির্মিতম্ ; উৎসিক্ত উজ্জিতঃ ; মূনেরস্থিভিরিতি বা পাঠঃ ॥

১৫। অসুরানীকানাং যুথপৈঃ পর্য্যস্তং পরিবৃত্তম্ ॥

১৬। রণঃ সংগ্রামঃ, প্রথমে যুগে কৃতযুগে, ত্রেতাযুগস্ত মুখ আরম্ভে ॥

১৮। নামৃশ্যন্—নাসহন্ত ॥

২৩। ‘শতগ্নী তু চতুর্হস্তা লৌহকণ্টকসঞ্চিতা । ভুশুগ্নী সর্বভো লৌহকণ্টকানুক্রেমোন্নতা ॥’ ইত্যভিধানম্ ॥

২৪। পূজো মূলদেশঃ ; একশ্চ মূলদেশমনু তৎসংলগ্নোহপরশ্চ পূজো
যথা ভবতি, তথা ; নভস্থৈর্ঘনৈর্জ্যোতীংষীবেত্যানেন তেষাং তদপ্রাপ্তিঃ
স্মৃতিত্বা ॥

২৫। তামেবাহ—ন ত ইতি । শস্ত্রাণামস্ত্রাণাঞ্চ যানি বর্ষাণি, তেষা-
মোঘা নামেত্ৰ্ন প্রাপুঃ । সিদ্ধপথে—আকাশে ॥

২৬। ক্ষীণা অস্ত্রাণাং শস্ত্রাণাঞ্চ ওঘা যেষাম্ । গিরিশৃঙ্গৈর্ক্রমৈ-
রুপলৈশ্চ ॥

২৭। তানিদ্ভ্রসৈনিকান্, শস্ত্রাণামস্ত্রাণাঞ্চ পুংগৈঃ সমূহৈরক্ষতান্
ক্ষতশূত্ৰান্, স্বস্তিমতঃ স্তখিনঃ, দ্রুমাদিভিশ্চাবিক্ষতান্ নিশাম্য দৃষ্ট্বা ; বৃত্তো
নাথো যেষাং তে তত্রসুভীতাঃ ॥

২৮। কৃতাঃ কৃতাঃ পুনঃপুনঃ কৃতাঃ । কৃক্ষোহনুকুলো যেষাং তেষু
দেবগণেষু । উষতীকৃষত্যঃ^১ অকল্যাণ্যঃ, কৃক্ষাঃ পরুষা বাচো যথা
মহৎসু ক্ষোভকত্র্যো ন ভবাস্তি, তৎ ॥

২৯। হতো যুদ্ধে দর্পো যেষাম্, আতঃ পরৈর্গৃহীতঃ সারো ধৈর্য্যং
যেষাম্, তেহতিপ্রসিদ্ধা অপি তে দৈত্য্যঃ ; এবং হি ত ইত্যশ্রাপোন-
কৃত্যম্ । আজিমুখে যুদ্ধারম্ভে পতিং বিসৃজ্য পলায়নায় মনো দধুঃ, যতো
হরাবভক্তাঃ ॥

৩০। প্রধাবতঃ পলায়মানান্ প্রেক্ষ্য, আদাবেব তীব্রেণ ভয়েন
পলায়িতং ভগ্নঞ্চ যদ্বলং সৈন্তং তচ্চ প্রেক্ষ্য, এতদ্বক্ষ্যমাণং বভাষে ॥

৩১। তদেব বিশিনষ্টি—কালোপপন্নামবসরোচিতাম্, মনস্বিনাং
কচিরাম্, হে ময় ! হে অনর্কন ! মে বাচং শৃণুত ॥

৩২। ততো মৃত্যোরিহ যশো লোকঃ স্বর্গশ্চ যদি শ্রাৎ, অথ তর্হ্যমুৎ
মৃত্যুং যুক্তং সমীচীনং প্রাপ্তং বা ॥

৩৩। ব্রহ্মসঙ্কারণয়া কলেবরং বিজহাদিতি যৎ, স একো মৃত্যুঃ।
বীরশয়ে রণভূমৌ, অনিবৃত্তোহপরাঙ্খুঃ সন্ বিজহাদিতি যৎ, স চৈকঃ।
তৌ দ্বাবিহ শাস্ত্রে সন্মতো মৃত্যু ; তথা চ স্মৃতিঃ — ‘দ্বাবিমৌ পুরুষৌ লোকে
স্বর্ঘ্যমণ্ডলভেদিনৌ। পরিব্রাড্ যোগযুক্তশ্চ রণে চাভিমুখে হতঃ ॥’ ইতি ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াং ষষ্ঠস্কন্ধে

দশমোহধ্যায়ঃ ॥ ১০ ॥

একাদশোহধ্যায়ঃ

একাদশে তু বৃত্তশ্চ যুধ্যমানশ্চ বজ্রিণা।

ভক্তিজ্ঞানবলোদর্কশ্চিত্রা বাচোহনুবর্ণিতাঃ ॥ (১)

- ১। শংসতঃ কথয়তঃ, পত্যুর্বচঃ ॥
- ২। কালানুকূলেঃ কালানুবর্তিভিঃ ; কাল্যমানাং বিদ্রাব্যমাণাম্ ॥
- ৩। অমর্ষিতোহসহমানস্তাংস্ত্রিদশান্ নিবার্য্য নির্ভৎশ্চ চেদং বক্ষ্য-
মাণমুবাচ ॥

৪—৫। তদেবাহ দ্বাভ্যাম্। (৪) মাতুরুচ্চরিতৈঃ পুরীষপ্রায়ৈঃ ; মাতু-
রুচ্চরিতা ইতি প্রথমাস্তপাঠে দেবানাং সম্বোধনম্। পৃষ্ঠতো হতৈর্দৈত্যৈঃ
কিম্? ন কিঞ্চিৎ—ন বশো নাপি ধর্ম্যঃ ; তদেবাহ—নহীতি ॥ (৫)
প্রধনে সংগ্রামে, সারং ধৈর্য্যঃ হৃদি চেত্তর্হি হে ক্ষুল্লকাঃ ! ক্ষুদ্রাঃ ! মাত্রং
ক্ষণমাত্রং মেহগ্রে তিষ্ঠত, ন চেদিহলোকভোগে স্পৃহা অস্তি ॥

৬। সুরগণান্—রিপুন্। স্তমহান্ প্রাণো বলং যশ্চ। যেন বিচেতসৌ
বভূবুঃ ॥

৭। বৃত্তশ্চ বিক্ষোটেনেন নাদেন ॥

৮ । উত্ততং শূলং যেন ; নালাং বনং নলানাং বনম্ ; উদগাতো মদো যশ্চ সঃ ; যুথপার্তির্গজো যথা মর্দয়তি ॥

১১ । সপ্তধনুঃপ্রমাণং দেশম্ ॥

১২ । সন্নোহবসনো বাহো যশ্চ তস্মৈ, ন প্রায়ুক্ত । অমৃতশ্রন্দী— অমৃতস্রাবী যঃ স্বকরস্তুনাভিমর্শঃ স্পর্শঃ, তেন বীতবাথো গতদুঃখঃ ক্ষতো বাহো যশ্চেন্দ্রশ্চ স তথাভূতোহবতস্বে ॥

১৩ । স বৃত্রঃ । হে নৃপেন্দ্র ! আহবকাম্যয়া যুদ্ধেচ্ছয়াবস্থিতম্, ভ্রাতৃহণম্—ভ্রাতা বিশ্বরূপশ্চ হস্তারম্^১ । নৃশংসং ক্রুরম্, তদেবাংহঃ পাপং তশ্চ কস্ম্য স্মরন ॥

১৪ । যো ব্রহ্মহা ব্রাহ্মণং হতবান্, বিশেষতঃ স্বগুরুম্, মম চ ভ্রাতরম্, স ভবানগ্রতঃ সমবস্থিতঃ । এতদ্দিষ্ট্যা ভদ্রং জাতম্ ; দিষ্ট্যেত্যব্যয়মানন্দার্থে । হে অসত্তম ! মম শূলেণ নির্ভিন্নং দৃষতুল্যাং হ্রৎ হৃদয়ং যশ্চ, তেন ত্বয়া নিমিত্তভূতেনাঘাচিরাদেব ভ্রাতুরনৃণোহহং শ্রাম্, এতচ্চ দিষ্ট্যা ॥

১৫ । স্বর্গকামো যো ভবানবৃশ্চৎ, স্বর্গকামো যাজ্ঞিকঃ পশোরিবেতি বা ॥

১৬ । তত্ত্বামস্পৃষ্টবহ্নিমদগ্ধদেহং সমদত্তি ; বর্তমানসামীপ্যে বর্তমান-বন্নির্দেশঃ ॥

১৭ । অণোহপি যে অজ্ঞা ইহ ত্বা ত্বাং নৃশংসমনু মহামুত্ততান্নাঃ সন্তো যদি প্রহরন্তি, তৈর্ভূতনাথান্ ভৈরবাদীন্ যক্ষ্যামি । কথন্তুতৈঃ ? নিশাতং তীক্ষ্ণীকৃতং যন্মম ত্রিশূলম্, তেন নির্ভিন্নো গলো যেবাং তৈঃ ॥

১৮ । অথো অথবা হরে ভো ইন্দ্র ! যদি ভবানেব মম শিরো হর্ত্তা হরিষ্যতি, তত্র তথা সত্যনৃণো বিমুক্তকস্ম্যবন্ধনঃ সন্ ভূতেভ্যো বলিং দেহেন বিধায় মনস্বিনাং পাদরজঃ প্রপৎশ্চে, ধীরানাং পদং প্রাপ্স্যামি ॥

১৯। জীবিতাদপি মৃত্যুরেব মমাভিমত ইত্য্যাশয়েনাহ—সুরেশেতি ।
ন হিনোষি, ন ক্ষিপসি । গদেব নিফলো যাস্ততীতি সংশয়ং মা কার্ষ্যঃ ;
কৃপণাদর্থঃ প্রয়োজনং যস্তাঃ সা যাচ্ঞা যথা নিফলা, তথা ন স্তাৎ ॥

২০। অমোঘত্বে হেতুং বদন্ তং প্রোৎসাহয়তি—নষিতি । তেজিতঃ
তীক্ষ্ণীকৃতঃ ; শক্রং মাং জহি ; বিষ্ণুনা যন্ত্রিতঃ প্রেরিতঃ ॥

২১। হননে মম পীড়া শ্রাদিত্যপি মা সংশয়িষ্ঠা ইত্য্যাশয়েনাহ—
অহমিতি । সঙ্ঘর্ষণে মৎপতির্যথাহ, তথা তদীয়চরণারবিন্দে মনঃ সমাধায়
মুনের্যোগিনো গতিমহং যাস্তামি । তব বজ্রশ্চ রংহসা লুলিতশিচ্ছনো গ্রাম্য-
পাশো বিষয়ভোগলক্ষণো যস্ত ; অপবিদ্ধলোকস্ত্যক্তদেহঃ ॥

২২। তর্হি ভগবান্ সঙ্ঘর্ষণঃ স্বভৃত্যায় মহমেব স্বর্গাদিসম্পদো দাস্ত-
তীত্যপি মা সংশয়িষ্ঠা ইত্যাহ—পুংসামিতি । স্বর্গে ভূমৌ রসাতলে চ যাঃ
সম্পদস্তাঃ কিল নিশ্চিতং ন রাসি, ন দদাসি । তত্র হেতুঃ—যদ্ যাভ্যো
দেবাদয়ো ভবন্তি ॥

২৩। তর্হি স্বভক্তশ্চ কিং বিধত্তে ? তত্রাহ—ত্রৈবর্গিকো ধর্ম্মার্থ-
কামবিষয়ো য আয়াসস্তশ্চ বিঘাতং বিধত্তে । তত আয়াসোপরমাদেবানুমেয়ঃ,
ন ত্বৈত্বর্ধ্যাদিনা । অতঃ সম্যগ্ভগবৎপ্রসাদাভাবাত্তব সম্পদো ভবিষ্য-
স্তীতি ভাবঃ ॥

২৪। এবমিন্দ্রায় স্বাভিপ্রায়ং নিবেত্ত ভগবন্তুং প্রার্থয়তে—অহমিতি ।
তব পাদাবেবৈকং মূলমাশ্রয়ো যেষাং তেষাং দাসানাংনুদাসো ভূয়ো
ভবিতাস্মি ভবিষ্যামি ভবেয়ম্ । অস্পৃতেঃ প্রাণনাথশ্চ তব গুণান্ মম মনঃ
স্মরতু, বাগপি তানেব কীর্তয়তু, কায়স্তবৈব কস্ম করোতু ॥

২৫। ননু কিং দাস্তেন ? তুভ্যং মহাফলানি দাস্তামি, তত্রাহ—
নাকপৃষ্ঠং ধ্রুবপদং ব্রহ্মলোকাদিকঞ্চ । হে সমঞ্জস ! নিখিলসৌভাগ্যানিধে
ত্বা ত্বাং বিরহস্য পৃথক্কৃত্য ন কাঙ্ক্ষে নেচ্ছামি ॥

२७ । तर्हि किमिच्छसि ? तदाह—अजातपक्षाः खगाः क्षुधादिभिः पीडिता यथा मातरम्, यथा च दान्ता वक्त्रा बालवत्साः सुश्रुम्, यथा च व्याधितः दूरदेशं गतः प्रियं कामेन विषणा प्रिया, तथा मे मनः तापत्रयपीडितः कर्मभिर्बद्धं कामादिभिर्विषण्णं त्वां दिदृक्षते द्रष्टुमिच्छतीत्यर्थः ॥

२९ । उत्तमःश्लोकश्च तव जनेषु भक्तैश्चैव सखां भूयां । वृन्नायसा देहादिष्वासक्तचित्तश्च भूयोऽपि तेषासक्तिर्न भूयां ॥

इति श्रीमद्भागवत-भार्वार्थ-दीपिकायां षष्ठस्कन्धे

एकदशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः

द्वादशेतिविषयेन स्वयमुत्साहितेन तु ।

महेन्द्रेण महायुद्धे वृत्रश्च बध्नीर्यते ॥ (१)

- १ । महापुरुषः श्रीविष्णुम् ; अप्सु प्रलयोदके ॥
- २ । युगान्ताग्निवत् कठोरा जिह्वा शिखा यश्च ; तदाविध्य ब्राम्हिन्ना ॥
- ३ । तं खे, आपतं आगच्छं, विचलं परिलभं, ग्रहश्च उक्त्वा च ग्रहोक्तम्, तद्ध्वं दुष्प्रेक्ष्यम् । शतं पर्वानि यश्च तेन । उरगराजो वासुकिसुश्रु भोगो देहसुदाकारम् ॥
- ४ । हनो कपोलप्रान्ते ; अमरेभूमैरावतक्ष ॥
- ७ । पुनश्च तमाह वृत्रः —हे हरे ! ईन्द्र ! ॥
- ९ । सदा ज्यो नैव, किञ्च कुत्रचिज्जय एकत्र, कुत्रचिन्न वै ; यद्वा, कुत्रचिदपि युयुत्सताः सदा ज्यो न वै, किञ्चैकत्रैव कदाचिदेवेत्यर्थः । परो देह आत्मा येषाम्, पराधीनात्मानामिति वा । आद्यमनादिम् ; सनातनम्—नित्यम् ॥

८—१४ । पराधीनतामेवाह—लोका इति सप्तभिः । (८) यश्च
 वशे स्थिताः स्वयं विवशाः सन्तुः श्वसन्ति चेष्टन्ते ; द्विजाः पक्षिणः, शिवा
 जालेन । कालः कलयतीति भगवानिह जयादौ कारणम् ॥ (९) ओज-
 आदिरूपं तं कालं हेतुमज्जायाविज्जाय जडं सन्तुमात्मानं देहं हेतुं
 मग्नते ॥ (१०) ननु स्वारसुकप्रधानपुरुषादितज्जाणीति युक्तम् ? तत्राह—
 पुरुष इति । व्यक्तम्—महतत्त्वम् ; आत्मा—अहङ्कारः ॥ (११) ननु 'स्व-
 कर्मद्वारा जीव एव सृष्ट्यादिहेतुः' इति मीमांसका मग्नन्ते ? तत्राह—एव-
 मविद्वाननीशमेवात्मानमीश्वरं स्वतन्त्रं मग्नते । ननु पित्रादयः स्रष्टारो दृशन्ते,
 व्याघ्रादयश्च हन्तारः ? तत्राह—भूतैरिति । स्वमीश्वरः ॥ (१२) ननु
 त्वया पराजितश्च मम जयादिशक्येव नास्ति, किमिति^१ बलान्मां युद्धे
 प्रवर्तयसि ? तत्राह—आयुरिति । तत्काले जयादिकाले विपर्यया
 अकीर्त्यादयः ॥ (१३) यस्मादेवं सर्वमीश्वराधीनम्, तस्मात् समः श्राव्यं,
 हर्षविषादहीनो भवेत् ॥

१५ । समदृष्टावुपायमाह—सत्त्वमिति । हर्षादिभिर्न^१ वध्याते ॥

१६ । हर्षविषादनिवृत्त्यै तवाहमेव शुकुरित्याह—पश्चेति । वृक्षमायुधं
 भुजश्च यश्च ॥

१७ । अनियतत्वं द्युतरूपकेणोपसंहरति—प्राणा एव ग्लहः पणो
 यस्मिन् ; ईश्वर एवाक्काः पाशका यस्मिन् ; बाहनाश्चैव हस्त्यादीनीतन्तश्चाल्य-
 मानाश्वासनानि फलकानि यस्मिन् ॥

१८ । गतलोकम्—निष्पटम् ॥

१९ । भक्तः—सेवितवानसि ॥

२० । तश्च तव खतकौदकैः गर्त्तादिजलोपमैः स्वर्गादिभिः किम् ?

२१ । युधां संग्रामाणां पती मुख्या ॥

২৪। হে মারিষ শ্রেষ্ঠ! হে রাজন্! ॥

২৬। উৎকৃতং মূলং যয়োস্তাভ্যাম্ ; রক্তং শ্রবতীতি তথা ; গোত্রঃ পৰ্বতঃ ॥

২৭—২৯। কৃত্বাধরামিত্যাদেৰ্জ্জ্ঞাসেতি তৃতীয়েনাশ্রয়ঃ। (২৭) নভোবদ-
গস্তীরেণ বস্ত্রেণ ; লেলিহঃ সর্পঃ, তদ্বদুষণয়া জিহ্বয়া ॥ (২৮) কাল-
কল্পাভিমৃত্যু^১ তুল্যাভির্দংষ্ট্রাভির্গ্রস্নিবি। অতিমাত্রোহুত্যাচ্ছিতো মহান্ কায়ো
যশ্চ ; আক্ষিপন্—চালয়ন্ ॥ (২৯) নির্জরয়ন্—চূর্ণয়ন্ ॥

৩০। মহাপ্রাণো মহাবলঃ ; মহাবীর্যো মহাপ্রভাবঃ ॥

৩১। মহাপুরুষণে কবচরূপেণ শ্রীনারায়ণেন সন্নদ্ধো দংশিতঃ ;
যোগবলেন মায়াবলেন চ ॥

৩২। বলভিদ্ভিন্ন উচ্চকর্ত্ত চিচ্ছেদ ॥

৩৩। তশ্চ কঙ্করং কঙ্করাম্, আশুবেগোহতিবেগবান্, জ্যোতিষাং
সূর্যাদীনাময়নে দক্ষিণোত্তরগতিরূপে সংবৎসরে, যোহহর্গণঃ ষষ্ট্যন্তরশত-
ত্রয়াস্কস্তাবতাহর্গণেনৈব বাত্রহত্যে বৃত্রহত্যাযোগ্যে কালে গুপাতয়ৎ ;
যদ্বা, স্বার্থে তদ্বিতঃ, বৃত্রহত্যায়াং বৃত্রহননার্থং পরিবর্ত্তমান ইত্যর্থঃ ॥

৩৪। বাত্র'ল্লিঙ্গৈর্মিন্দ্রবৃত্রহস্তবীর্ঘ্যপ্রকাশকৈঃ 'বাত্র'হত্যাযশসেৎ
পৃতনাসাহায় চ' ইত্য্যৈগ্বেস্তমিন্দ্রমভিষ্টুবানা অভিষ্টুবন্তঃ ॥

৩৫। অলোকং লোকাভীতং ভগবন্তম্ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ ষষ্ঠস্কন্ধে

দ্বাদশোহধ্যায়ঃ ॥ ১২ ॥

ত্রয়োদশোহধ্যায়ঃ

ত্রয়োদশে তু ব্রহ্মাখ্য^১-ব্রহ্মহত্যামহাভয়াৎ ।

চিরং নষ্টোহবিতঃ শক্রো বিষ্ণুনেতি নিরূপ্যতে ॥ (১)

২ । অনিবৃত্তং শক্রমপৃষ্টা স্বয়মেব প্রতিজগ্মুঃ ॥

৩ । হরৈরিন্দ্রশ্চ ॥

৪ । তস্য দুঃখহেতুং বক্তুং প্রস্তাবকথামাহ—বৃত্রবিক্রমেত্যাদিনা ।
আর্থয়ন্ প্রার্থয়ন্, বৃহদ্বধাদ্ ব্রহ্মবধাদ্ ভীতঃ সন্ ॥

৫ । এনঃ পাপং বিভক্তং বিভজ্য গৃহীতম্ । মার্জিনু শোধয়ামি ।

১০ । বৃষাকপিমিন্দ্রম্ ॥

১১ । তয়া দেবাদিভিঃ কারিতয়া ; স্নেহ্যবধারণে ; ইন্দ্র এব তাপ-
মসহনাতঃ, অমুমিন্দ্রং নিবৃত্তির্নাবিশৎ । নমু ধৈর্য্যাদিগুণযুক্তশ্চ কুতোহ-
নিবৃত্তিঃ ? তত্রাহ —হ্রীমন্তং লজ্জায়ুক্তম্, বাচ্যতাং নিন্দ্যতাম্ ॥

১২ । যক্ষগ্রস্তাম্—ক্ষয়রোগব্যাপ্তাম্ ॥

১৩ । মীনশ্চেব গন্ধো যশ্চ স মীনগন্ধিঃ, স চাসাবস্মশ্চ প্রাণঃ শ্বাসবায়ু-
স্তশ্চ গন্ধেন ॥

১৪ । প্রাগুদীচীং দিশং গতঃ সন্ তূর্ণং মানসং সরঃ প্রবিষ্টঃ ॥

১৫ । স ইন্দ্রঃ সহস্রং বর্ষাণি পুঙ্করনালশ্চ তন্তনাবসৎ । কথন্তুতঃ ? ন
লক্কো ভোগো যেন সঃ । কুতঃ ? যদ্যশ্বাদিহ জলেহবসৎ, অগ্নিদুত্তশ্চ
স্বয়মগ্নেশ্চ স্বদুত্তশ্চ হবির্ভাগানেতুর্জলে প্রবেশাসন্তবাদলক্কভোগ ইত্যর্থঃ ।
অলক্কভাগ ইতিপাঠে ন লক্কো যজ্ঞভাগো যেন সঃ ॥

১৬ । ত্রিনাকং ন অকং দুঃখং যশ্মিন্মিতি নাকঃ পুণ্যালোকঃ, তৃতীয়ং
নাকং স্বর্গম্ । নমু মহুশ্চ^২ কুতঃ স্বর্গরাজ্যম্ ? তত্রাহ—বিষ্ণাদিভিরনুভাবঃ

স্বর্গপালনসামর্থ্যং যশ্চ সঃ । তর্হি তস্মিন্ সতি কথমিচ্ছশ্চ পুনঃ স্বর্গপ্রাপ্তিঃ ?
তত্রাহ—স নহবঃ, সম্পদৈশ্বর্যাভ্যাং যো মদস্তেনাক্কা বুদ্ধির্যশ্চ সঃ, ইচ্ছ-
পত্ন্যা শচ্যা তিরশ্চাং গতিং সর্পযোনিং নীত উপায়েন প্রাপিতঃ ; এবং
হাখ্যায়তে—“নহবঃ কিম কদাচিদিচ্ছাণীমুবাচ,—‘ইচ্ছস্তাবদহম্, অতস্বং
মাং ভজ’ ইতি । তয়া চাবেদিতবৃত্তান্তো বৃহস্পতিস্তামুবাচ,—‘ব্রাহ্মণবাহু-
শিবিকামাক্কাগতং ত্বাং ভজিষ্যামীতি ক্রুহি ; ততোহসৌ ব্রহ্মশাপাং
পতিষ্যতি’ ইতি । তয়া চ তথোক্তো নহবোহগস্ত্যাদীন্ শিবিকাং বাহয়ামাস,
তদা চ শীঘ্রং সর্প সর্পেতি অগস্ত্যং পদা পম্পর্শ । তেন চ কুপিতেন
‘সর্পো ভব’ ইতি শপ্তো মহাসর্পোহজগরোহভূৎ” ইতি ॥

১৭ । তত ইচ্ছঃ স্বর্গং গতঃ প্রাপ্তঃ । কথমুতঃ ? ব্রহ্মগিরা ব্রাহ্মণ-
বাক্যেনোপহৃতঃ সন্, ঋতন্তরঃ সত্যপালকো হরিস্তশ্চ ধ্যানেন নিবারিতমঘং
যেন । প্রাগপি তু পাপো ব্রহ্মবধস্তমিচ্ছং নাভ্যভূতশ্চাভিভবং নাকরোৎ ।
কুতঃ ? দিগ্দেবতয়া প্রাগুদীচ্যাং দিশি স্থিতয়া শ্রীক্রেণাবিতং রক্ষিতং
সস্তম্ ॥

১৮ । পুরুষশ্চ হরেরারাদনং যস্মিন্ তেম ॥

১৯ । সর্বদেবময় আস্মা মূর্তির্যশ্চ তস্মিন্ ; সর্বদেবময়াত্মনীতি বা পাঠঃ ।
ব্রহ্মবাদিভির্বিভিত্তেহ্মুষ্টিতেহ্মমেধে মহেক্রেণেজ্যমানে পুরুষে সতি ॥

২০ । তেনৈব পুরুষেণৈব শূচ্য নীতো নাশিত ইত্যর্থঃ ॥

২১ । অধিকৃতা যজ্ঞা যেন তম্ ॥

২২ । পাঠাদি বিধাতুমাখ্যানং স্তোতি—ইদমিতি । প্রক্ষাল্যতেহ-
নেনেতি প্রক্ষালনম্, তীর্থপদশ্চানুকীর্তনং যস্মিন্, ভক্তেষ্কৃচ্ছয়ো যস্মিন্,
ভক্তজনানামনুর্বর্ননং যস্মিন্, মহেক্ষশ্চ মোক্ষো যস্মিন্, মরুত্বতো বিশেষণ
জয়ো যস্মিন্ ॥

২৩। ইন্দ্রিয়ং তৎপাটবকরমিদ্রসম্বন্ধীতি বা ; আয়ুষমাযুষ্যম্ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ ষষ্ঠস্কন্ধে

ত্রয়োদশোহধ্যায়ঃ ॥ ১৩ ॥

চতুর্দশোহধ্যায়ঃ

বৃত্তশ্চ জ্ঞানভক্ত্যাদি শ্রদ্ধা পৃষ্ঠঃ পরীক্ষিতা ।

হেতুমাং চতুর্ভিস্তৎপ্রাগ্ জন্মচরিতোক্তিভিঃ ॥ (১)

চতুর্দশে তু সহসা কৃচ্ছলন্ধে স্মৃতে মৃতে ।

চিত্রকেতোরতিম্নেহাদতিশোকো নিরূপ্যতে ॥ (২)

১। রজস্তুমশ্চ স্বভাবো যশ্চ ॥

৩—৫। ভক্তেতুর্ল্লভত্বং দর্শয়তি^১ রজোভিরিতি ত্রিভিঃ । (৩)
পার্থিবৈ রজোভিঃ পরমাণুভিঃ সমাঃ সংখ্যাতা অনস্তা ইত্যর্থঃ ; জন্তবো
জীবাঃ, তেষাং মধ্যে যে কেচন কতিপয়ে শ্রেয়ো ধর্ম্মমীহন্তে কুর্ক্বন্তি ॥

(৪) মুচ্যেত গৃহাদিসঙ্গানুচ্যতে ; সিধতি তত্বং জানাতি ॥

৭। ন চেন্দ্রভয়াং ক্রমঃ শরণং গত ইত্যাহ—যঃ পৌরুষেণেতি ॥

৯। যথা যথাবচ্ছণু ॥

১১। ভার্ঘ্যাসহস্রাণাঃ দশসহস্রাণি কোটিরিত্যর্থঃ । সান্তানিকঃ
স্বয়ং সন্তানার্হোহপি পুত্রোৎপাদনসমর্থোহপি তাসু সন্ততিং ন লেভে ।
সর্ব্বাস্তাঃ জ্বিয়ো বন্ধ্যা এব দৈবযোগেন মিলিতা ইতি ভাবঃ ॥

১২। তদেবাহ—বন্ধ্যাপতেরিতি ॥

१५ । उपासीदन्तश्च समीप उपविवेश समाहितः संघतः ॥

११ । अपि किमनामयमारोग्यम्, स्वप्ति शुभम्? प्रकृत्यधीनमेव राज्यामिति सदृष्टान्तमाह—यथा महदादिभिः^१ सप्तभिः प्रकृतिभिः पुमान् ज्जीवो नित्यं गुणो भवति, न तु तद्व्यतिरेकेण क्षणमपि तिष्ठति; तथा राजा च सप्तभिः^२, 'स्वाम्यामात्यो जनपदा दुर्गद्रविणसङ्घराः । दण्डो मित्रक्ष तश्चैतः सप्त प्रकृतयो मताः ॥' इत्युक्तलक्षणाभिर्नित्यं गुणः सन्; स्वामी गुरुः स्वयं वा ॥

१८ । आत्मानं प्रकृतिषुक्ता साक्षात्निधाय तदनुवर्तिनं कृत्वा श्रेयो राज्यसुखं प्राप्नुयादित्यर्थः । प्रकृतीनां सुखं राजाधीनमेवेत्याह—हे नरदेव ! तथा प्रकृतयोऽपि राज्याहिताधयो निहितनिष्केपा धर्तैः समुक्ता भवन्ति; आहिताधय इति पाठे आ समस्ततो हिताधयो निरस्तमनोदुःखा भवन्तीत्यर्थः ॥

१९ । प्रजाश्चामात्याश्च, श्रेण्याः समयविशेषेण संघशो वर्तमाना वणिक्-प्रभृतयः, पौराः पुरवासिनः, जानपदान्तुद्देशाधिकारिणः; मन्त्र-सहायो मन्त्री, कर्मसहायोऽमात्य इति भेदः ॥

२० । तव मनः स्ववशं वा न वेत्यर्थात् पृच्छति—यश्चात्मा मनः, अनुवशोऽनुवर्तयधीनः श्रावन्तश्च वशगा इमे सर्वे भवन्ति, किं लोकाश्च तत्र बलिं यच्छन्ति ॥

२१ । आत्मा भवानात्मानो न प्रीयते न तुष्यति, तं किं परतो वा स्वतो बालककामं द्वां लक्षये ॥

२२ । विदुषा सर्वज्ञेनापि ॥

२३—२७ । अलककामत्वं कथयन् पुल्लं याचते—भगवन्निति चतुर्भिः । (२५) अप्रजमपुत्रम्; स्फुटदुःखामलपानकाममपरे अकचन्दनादयो यथा

ন স্তথয়ন্তি ॥ (২৬) পূর্কৈঃ পিত্রাদিভিঃ সহ গত্তং প্রাপ্তং তমো নরকম্ ;
প্রজয়া যথা তরেম, তথা নো বিধেহি ॥

২৮ । যজ্ঞোচ্ছিষ্টম্—যজ্ঞশেষম্ ॥

২৯ । জন্মনা হর্ষং মরণেন চ শোকং^১ প্রদদাতীতি তথা, ইত্যেবমুক্তা
যযৌ ॥

৩১ । শুরসেনানামীশশ্চ তেজসা বীর্যেণ যো গর্ভঃ, স ববৃধে ॥

৩৩ । জাতকম্—জাতকস্ম ॥

৩৪ । অর্ক্বুদম্—দশকোটয়ঃ, বেদে তু 'কোটিরেবার্ক্বুদম্, নিযুতধঃ
প্রযুতধার্ক্বুদং চ' ইতি প্রযুতানন্তরনির্দেশাৎ ॥

৩৫ । ধনম্—ধনকরম্; আয়ুশ্চম্—আয়ুষ্করম্; মহামনাঃ—অত্যাচারঃ ॥

৩৭ । মোহশ্চ সমুদ্ভবো যস্মিন্; প্রজাকামরূপো জরস্তাপঃ ॥

৩৮ । দার ইত্যেকবচনমার্ষম্ ॥

৩৯ । আনপত্যেন—অপুল্ভত্বনিমিত্তেন ॥

৪০ । ন গৃহে সন্মতাং ন বহুমতাম্; যদ্বা, গৃহিণ্যেব গৃহম্, ন ভার্যেতি
সন্মতামিত্যর্থঃ ॥

৪১ । দাস্তা দাসী যথা, তথা বয়ং দুর্ভগাঃ ॥

৪২ । ন সন্মতা বৃত্তিজীবনং যাসাম্ ॥

৪৩ । বিদ্বেষেণ নষ্টা মতির্যাসাং তাঃ; গরম্—বিষম্; দুশ্মর্ষাঃ—
অসহমানাঃ ॥

৪৫ । ধাত্রীম্—স্তনদায়িনীম্ ॥

৪৬ । উদগতে তারকে কনীনিকে যয়োস্তে লোচনে যশ্চ তম্ ॥

৪৮ । বিক্রষ্টাঃ শিরোরুহা অশ্বরে চ যশ্চাঃ ॥

৪৯। তাশ্চ সপত্ন্যোহপি ॥

৫০। অলক্ষিতোহৃকো মৃত্যুর্হেতুর্ঘণ্ড তম্ । অমুগতাঃ প্রকৃতয়োহ-
মাত্যাদয়ো যশ্চ, সোহমুপ্রকৃতিঃ ॥

৫১। বাষ্পকলাভিক্রশ্ববিন্দুভিক্রপরোধতঃ সংবৃত্তেন নিরুদ্ধঃ কঠো
যশ্চ ॥

৫২। তমুরুশ্চাপিতং বহশোকেন ব্যাণ্ডমেকমেব সন্ততিরূপম্ ॥

৫৩। বিগলন্ত্যঃ স্রজো যোভ্যস্তান্ কেশান্ ॥

৫৪। আত্মসৃষ্টেরপ্রতিরূপমনমুরূপং চেষ্টসে ; তদেবাহ—নু অহো
পরে বৃদ্ধে জীবতি, অপরশ্চ বালশ্চ যা মৃতিস্তৎ ; তথা হি বৃদ্ধশ্চ সৃষ্টি-
সামর্থ্যাভাবে বালে চ মৃতে সতি তব সৃষ্টির্ন ষ্ঠা শ্রাদিত্যর্থঃ । ননু সাম্প্রতং
স্বসৃষ্টেবিপরীতোহস্মীতি চেৎ, তত্রাহ—বিপর্যায়ঃ বিপরীতোহসি চেৎ,
তর্হি ত্বং প্রাণিনামতিদুঃখকারিত্বাদ্ভ্রুবো নিত্যঃ পরঃ শক্রসি, ন তু
রূপানুরিত্যর্থঃ ॥

৫৫। ননু জীবশ্চ কস্মানুসারেণ জন্মাদি কুর্ষতো মম কোহপরাধঃ ?
তত্রাহ—ন হীতি । পুত্রো জীবত্যেব পিতা ম্রিয়তে, পিতরি জীবত্যেব
পুত্রো জায়ত ইতি ক্রমো নাস্তি । কস্মাদীনত্বাদিতি চেৎ, তর্হাস্মকস্মভিরেব
তজ্জন্মাদিকমস্ত, কিং ত্বয়া কৃত্যম্ ? ননু ময়েশ্বরেণ বিনা জড়ৈঃ কস্মভিরিদং
কথং সিধ্যেৎ ? ভবতু নাম, তথাপি নিজসর্গবৃদ্ধয়ে তে ত্বয়া যঃ স্নেহপাশঃ
কৃতঃ, তমিমং স্বয়মেব বিবৃশসি ছিনৎসীত্যাক্রোশতি । ন হেবংবিধং দুঃখং
দৃষ্ট্বা কশ্চিদপি পুত্রাদিষু স্নেহং করিষ্যতীতি ভাবঃ ॥

৫৬। অপ্রজহুস্তরমপ্রজানাং হুস্তরম্, অকরণেন সহ ॥

৫৭। অশনয়া—ক্ষুধা ॥

৫৮। তনুজ ! হে পুত্র ! নাহং প্রথমং স্বংপার্শ্বমাগতা সতী তব মুঞ্চস্মিতং বক্তুং দদৃশে দৃষ্টবত্যস্মি, ইদানীমপি গিরো ন শৃণোমি, তর্হি কিমপুনরন্বয়ং পুনরাগমনং যথা ন ভবতি, তথা গতোহসি ?

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ ষষ্ঠস্কন্ধে

চতুর্দশোহধ্যায়ঃ ॥ ১৪ ॥

পঞ্চদশোহধ্যায়ঃ

ততঃ পঞ্চদশে চিত্রকেতোঃ শোকাপনোদনম্ ।

কৃতং তদ্বোপদেশেন নারদেনাঙ্গিরোযুজা ॥ (১)

১। মৃতকোপান্তে—শবসমীপে ॥

২। ত্রক্ষাশ্চ বন্ধুনাং মধ্যে কতমঃ ? সৃষ্টৌ প্রজারূপায়াম্ । অয়ং পুত্রোহহক্ষাশ্চ পিতেতি চেৎ, তত্রাহতুঃ—পুরেতি ; যে পূর্বজন্মনি পিত্রাদি-রূপেণ সংযুক্তা আসন্, ত এব মরণেন ততো বিযুক্তাঃ সন্তো বর্তমানজন্মনি কদাচিত্তশ্চৈবাশ্চ বা পুত্রাদয়ো ভবন্তি, তে জন্মান্তরে তশ্চৈবাশ্চ বা কলত্রাদয়ঃ শক্রমিত্রাদয়ো বা ভবন্তি, ততো নায়ং নিয়ম ইতি ভাবঃ ॥

৩। তমেবাভিপ্রায়ং প্রকটয়তি—যথেনি । স্রোতসঃ প্রবাহশ্চ বেগেন যথা প্রযাস্তি বিযুজ্যন্তে, সংযাস্তি সংযুজ্যন্তে চ, তথা কালবেগেন দেহিনো জীবা অপি ॥

৪। তথাপ্যেতাবত্তং কালং মম পুত্রো নাভূৎ, বার্কিকে জাতো মৃত ইতি ছঃখমিতি চেৎ, তত্রাহতুঃ—যথা ধানাস্থ বীজেসু ধানা বীজান্তরাণি ভবন্তি, কাস্থচিৎ কদাচিন্ন ভবন্তি নোৎপত্তন্তে নশন্তি বা ; ন তু ভবন্ত্যেব তিষ্ঠন্ত্যেবেতি নিয়মঃ ; এবমেব ভূতানি পুত্রাদিরূপাণি ভূতেষু পিত্রাদি-

রূপেষু ; অতো ধানানাং জগ্জনকত্বেহপি যথা পিতৃপুত্রাদিভাবো নাস্তি,
এবমত্রাপীতি ন শোকঃ কার্য্য ইতি ভাবঃ । ঈশমায়াপ্রেৱিতানামেব
ভবনমভবনম্, ন তু বস্তুতঃ ॥

৫ । তস্ম চ সৰ্কসাধারণত্বান্ন পুত্র এব শোচনীয় ইত্যাহতুঃ — বয়শ্চেতি ।
তুল্যকালো বৰ্ত্তমানকালীনাঃ, জন্মনঃ প্রাক্, মৃত্যোঃ পশ্চাচ্চ যথা'ন সন্তি,
এবমধুনাপি ন সন্তি ; ভো রাজন্ ! আশ্বস্তয়োরসত্বাৎ স্বপ্নবদিত্যর্থঃ ॥

৬ । অসত্যে কথং প্রতীতিঃ, কথং বাহমস্ম জনক ইত্যাহভিমানঃ ?
তত্রাহতুঃ — ভূতৈরিতি । ঈশ্বরেণ মায়য়া সৃষ্টত্বাৎ প্রতীতিনিমিত্তমাত্রত্বে-
নৈব চ ভূতানাময়মভিমান ইতি ভাবঃ । নশীশ্বরস্ম সৃষ্ট্যাদিভিঃ সাধ্যমস্মি
চেৎ, তর্হ্যপূর্ণকামতা প্রাপ্তা, নাস্তি চেৎ কুতঃ প্রবৃতিঃ ? তত্রাহতুঃ —
অনপেক্ষোহপি বালবল্লীলয়া করোতীতি ॥

৭ । অয়ঞ্চ জন্মাদি-ব্যবহারো দেহানামেবানাত্মত্বান্নাত্মন ইত্যাহতুঃ —
দেহিনঃ পিতুর্দেহেন দেহিনঃ পুত্রস্ম দেহো মাতুর্দেহিনো দেহাদভিজায়তে,
যথা বীজাদেব বীজং জায়তে ; দেহী তু শাশ্বত এব অর্থো ভূম্যাদির্ঘতা
তদ্বৎ ॥

৮ । নস্ম নশ্বরদেহপ্রতিযোগিত্বাদ্বেদেহপি ন শাশ্বতঃ স্মাৎ ? তত্রাহতুঃ
— দেহদেহিনোরয়ং পরস্পরপ্রতিযোগিবিভাগঃ পুরা অনাদিরবিবেক-
কৃতোহজ্ঞানকল্লিতঃ । জাতিঃ সামাশ্রম্, ব্যক্তিবিশেষস্তয়োৰ্বিভাগো যথা
বস্তুনি সন্মাত্রে কল্লিতঃ, পরস্পরাপেক্ষসিদ্ধিত্বেনানিরূপ্যত্বাৎ, তদ্বৎ ॥

৯ । আধিনা ম্নানং বস্তুম্ ॥

১১ । উন্নাত্তশ্চেব লিঙ্গং যেষাং তে ॥

১৬ । মম প্রভু রক্ষকৌ বোধে সমর্থ্যাবিতি বা ; অতো যুবাভ্যাং
জ্ঞানদীপঃ প্রবর্ত্ত্যতাম্ ॥

১৮। মহাপুরুষগোচরং হরিভক্তং স্বাম্ ॥

২০। তদৈব—যদা পূর্বমাগতোহস্মি ॥

২১। রায়ঃ—অর্থাঃ ॥

২২। চলাঃ—অনিত্যাঃ ; কিঞ্চ মহীতি ॥

২৩। হে শূরসেন ! ইমে সর্কেহপি শোকাদিপ্রদাঃ, কিঞ্চাগমাপায়িত্বেন গন্ধর্ষনগরতুল্যাঃ। গন্ধর্ষনগরং হৃকস্মাদেব কচিদায়াতপযাতি চেতি প্রসিদ্ধম্। তদেবমনিত্যত্বং শোকাদিহেতুত্বঞ্চাগমাপায়িত্বঞ্চোক্তম্। মিথ্যাভ্রমপ্যাহ—স্বপ্নাচ্চ মায়া চ মনোরথশ্চ তে যথা, তদ্বৎ ॥

২৪। এতে মনোভবা মনোমাত্রবিজৃম্বিতাঃ ; তত্র হেতুঃ—অর্থেন তাত্ত্বিকস্বরূপেণ বিনৈব দৃশ্যমানাঃ। তৎ কুতঃ ? যস্মাৎ ক্ষণান্তরে ন দৃশ্যন্তে, তাত্ত্বিকত্বে হি ক্ষণান্তরে বাধো ন শ্রাৎ ; অতো মনোমাত্রবিজৃম্বিত-ত্বেন স্বপ্নাদিবন্ধিত্যভূতা ইত্যর্থঃ। নন্বেতে পুণ্যাপুণ্যকৃতা ইতি মীমাংসকাঃ প্রাহঃ, তৎ কুতো মনোভবত্বম্ ? তত্রাহ—কর্মাভিঃ কর্মবাসনাভিরর্থান্ ধ্যায়তঃ পুংসো মনস এব নিমিত্তাৎ কর্মাণ্যভবন্ ; কর্মাভিধ্যায়ত ইতি পার্ঠে কর্ম ঈষ্মিতমমভিধ্যায়ত ইত্যর্থঃ। কর্মণামপি মনোভবত্বাত্তৎসাধ্যা অপি অর্থা মনোভবা এবেতি ভাবঃ ॥

২৫। তদেবং মমতাম্পদানাং পুত্রাদীনাং দুঃখাদিহেতুত্বমুক্তম্। তত্র দেহসম্বন্ধো মূলমিত্যাহ—অয়ং হীতি ; হীত্যবধারণে ; অয়ং দ্রব্যজ্ঞান-ক্রিয়ায়াকোহধিভূতাধিদৈবাধ্যাত্মরূপো দেহ এব দেহিনো দেহোহহমিতি মন্যমানস্ত দেহিনো জীবস্ত বিবিধান্ ক্লেশান্ সন্তাপাংশ্চ করোতীতি তথা ॥

২৬। স্বস্থেনাব্যাগ্রেণ গতিং তত্ত্বং ক্রবোহয়মর্থ ইতি বিশ্রান্তং বিশ্বাসং প্রণয়ং বা ত্যজ্, ততশ্চোপশমমাশিশ্রয় ॥

২৭। অঙ্গিরসোপদিষ্টং তত্ত্বং পরমেশ্বরপ্রসাদং বিনা ন প্রাপ্যত ইতি তৎপ্রসাদায় মন্ত্রবিদ্যাং নারদ উপদিশতি—এতামিতি ; উপনিষদ্বৎ পরং

শ্রেয়োহস্তামিত্যুপনিষৎ, মন্ত্র এবোপনিষৎ, তাং প্রতীচ্ছ গৃহাণ । দ্রষ্টা
দ্রক্ষ্যতি ভবান্ ॥

২৮ । অতুলঞ্চ তদনধিকঞ্চ সমানাধিকশূণ্ডং পরং মহিমানং প্রাপুঃ ।
উপৈতি—উপৈষ্যতি ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ ষষ্ঠস্কন্ধে

পঞ্চদশোহধ্যায়ঃ ॥ ১৫ ॥

ষোড়শোহধ্যায়ঃ

ষোড়শে তৎস্মতোক্ত্যেব বিশোকীকৃত্য তং নৃপম্ ।

আদিদেশ মহাবিছাং ১ নারদঃ শেষতোষণীম্ ॥ (১)

১—২ । আদৌ তাবত্তৎপুল্লমুখে নৈব পিতৃপুত্রাদিসম্বন্ধো মিথ্যেতি
দর্শয়িতুং যোগবলেন তমেব জ্ঞাতীনাং দর্শয়িত্বা 'জীবান্মন' ইত্যাদ্যবাচ ॥

৩ । শেষমবশিষ্টমায়ুরস্তি, অপমৃত্যুনা মৃতত্বাদিত্যর্থঃ ॥

৪ । তদেব কলেবরং প্রবিশ্রোথিতো জীব উবাচ ; যদ্বাস্তুরালে প্রেত-
শরীরে স্থিত্বৈতি জ্ঞেয়ম্ ॥

৫ । ময়ি মৃতে পুল্লদৃষ্ট্যা শোকশ্চেক্ষক্ৰদৃষ্ট্যা হর্ষঃ কিং ন ক্রিয়ত
ইত্যাশয়েন সম্বন্ধস্থানিয়তত্বমাহ—বন্ধবো বিবাহাদিভিঃ সম্বন্ধিনঃ, জ্ঞাতয়ঃ
সপিণ্ডাঃ, অরয়ো ঘাতকাঃ, মিত্রাণি রক্ষকাঃ, মধ্যস্থা উভয়ব্যতিরিক্তাঃ
সাধারণাঃ, বিদ্বিষো দ্রব্যাদিনিমিত্তেন দ্বেষিণঃ, উদাসীনাস্তদ্ব্যতিরিক্তা
ইতি ভেদঃ ॥

৬। কৰ্ম্মভির্ভ্রাম্যমাণহে দৃষ্টান্তঃ—যথা পণ্যানি ক্রয়বিক্রয়ার্থাণি কৰ্ত্ত্বষু বাবহৰ্ত্ত্বষু পরিভ্রমন্তি, এবং জীবোহপি যোনিষু জনকেষু ॥

৭—৮। একস্মিনপি জন্মনি সম্বন্ধশ্চানিয়তত্ত্বং সদৃষ্টান্তমাহ দাভ্যাম্ ।

(৭) নিত্যশ্চ জীবতোহপ্যর্থশ্চ পশ্বাদেৱনিত্যোহনিত্যঃ, বিক্রয়াদিনা সম্বন্ধনিবৃত্তেঃ ॥ (৮) এবং যোনিগতঃ পিত্রাদিসম্বন্ধং প্রাপ্তোহপি স জীবো নিত্যঃ, দেহজন্মাদিনা তশ্চ জন্মাণ্ডভাবাৎ ; অতএব বস্তুতো নিরহঙ্কৃতঃ ‘অহমশ্চ পুত্রঃ’ ইত্যভিমানশূণ্যঃ । যত্র পিত্রাদৌ সম্বন্ধিনি যাবত্পলভ্যেত কৰ্ম্মবশেন বৰ্ত্তেত, তাবদেব তশ্চ পিত্রাদেস্তত্তস্মিন্ স্বত্বম্, ন তু বিক্রয়ান্তরকালমপি ; অথবা এবং সম্বন্ধো যতুক্তং ‘কলেবরং স্বমাবিশ্ণু’ ইতি, তত্র তস্মিন্ কলেবরে সমেদানীং স্বত্বং নিবৃত্তমিতি সদৃষ্টান্তমাহ— নিত্যশ্চ চিরকালাবস্থায়িনিঃ স্তবর্ণাদেৰ্বোনিগতো দেহং প্রবিষ্টঃ, যত্র দেহে তশ্চ জীবশ্চ তত্তস্মিন্ দেহে স্বত্বম্, ন তু মরণোত্তরকালমপীত্যর্থঃ । শেষং সমানম্ ॥

৯। জীবশ্চ নিত্যত্বং সাধয়তি—এষ নিত্যঃ । তত্র হেতুঃ—অবায়োহ-পক্ষয়শূণ্যঃ । তৎ কুতঃ ? স্বপ্নঃ—জন্মাদিশূণ্যঃ । তচ্চ কুতঃ ? সৰ্ব্বাশ্রয়ো জন্মাদিমতো দেহাদেৱাশ্রয়ঃ, ন তু দেহাদিরূপঃ, যতঃ স্বদৃক্ স্বপ্রকাশঃ । সৰ্ব্বাশ্রয়ত্বমুপপাদয়তি—আত্মনো মায়াগুণৈৱাত্মানমেব বিশ্বং বিশ্বাস্বকং সৃজতি, ‘তদাত্মানং স্বয়মকুরুত’ ইতি শ্রুতেঃ ; উপাদান কারণত্বাৎ সৰ্ব্বাশ্রয় ইত্যর্থঃ । জীবশ্চ বস্তুতো ব্রহ্মত্বাদব্রহ্মণ এব চিচ্ছক্তিবিশিষ্টশ্চৈশ্বরত্বেন স্রষ্টৃ ত্বাজ্জীবঃ সৃজতীতি বাচোযুক্তিঃ ; যদ্বা, স্বকৰ্ম্মদ্বারা সৃষ্টিনিমিত্তত্বেন স্রষ্টৃ ত্বম্, ভোগশ্চ চ সৰ্ব্বশ্চ ভোক্তৃশ্রয়ত্বাৎ সৰ্ব্বাশ্রয়ত্বক্শোক্তমিতি দ্রষ্টবাম্ ॥

১০। যতুক্তং ‘স্বহৃদবৃতঃ’ ইতি, ‘স্বহৃদো বাক্শবাস্তপ্তাঃ’ ইতি চ, তত্রাপ্যাহ—ন হস্তুেতি । তত্র হেতুঃ—একঃ স্বহৃদাদিসঙ্গরহিতঃ । তৎ

কুতঃ ? গুণদোষয়োহিতাহিতয়োঃ কর্তৃণাং মিত্রাদীনাং যাঃ সৰ্ব্বা ধিয়ঃ
বিচিত্রা বুদ্ধয়স্তাসাং দ্রষ্টা সাক্ষী ॥

১১ । যচ্ছোক্ৰম্ 'ভুঙ্ক্, ভোগান্' ইত্যাদি, তত্রাপ্যাহ—নাদত্ত ইতি ।
গুণং সূখম্, দোষং দুঃখম্, ক্রিয়াফলঞ্চ রাজ্যাদিকম্ । উদাসীনস্তে হেতুঃ —
পরাবরদৃক্, কারণশ্চ কার্যশ্চ চ সাক্ষী, ন তু ভোক্তা ; যত দীক্ষরো
দেহাদিপারতন্ত্ৰাশূত্রঃ ; অত এবভূতশ্চ মম চ যুগ্মাকঞ্চ সম্বন্ধাভাবাচ্ছোক-
মোহং মা কুরুতেতি বাক্যার্থঃ ॥

১৪ । দ্বিজভাষিতমঙ্গিরসা প্রোক্তং পুত্রাদীনাং দুঃখহেতুত্বং স্মরন্ত্যঃ
পুলকামশূত্রা নির্ম্মৎসরাঃ সত্য ইতি ভাবঃ ॥

১৫ । নিবিড়পঙ্কতুলাং গৃহং বিহায় নিক্রমণমতিধীরশ্চ তশ্চৈব যোগ্যং
নাগ্ৰশ্চেতি সদৃষ্টান্তমাহ—স ইথমিতি । সরসঃ পঙ্কাদ্বিপো গজ ইবেতি ॥

১৬ : কৃতাঃ পূণ্যজলক্রিয়া পিতৃতর্পণাচ্চ যেন ; সংযতপ্রাণো
নিয়তেক্রিয়ঃ ॥

১৮ । নমো ধীমহি ধ্যায়েম, মনসা নমস্তাম ইত্যর্থঃ ॥

১৯ । নিবৃত্তা বৈতদৃষ্টির্য়স্মাৎ ॥

২০ । গ্ৰস্তা নিরস্তাঃ শক্ত্যুর্য়য়ো মায়া নিমিত্তা রাগদেবাদয়ো যেন সঃ ॥

২১ । মনসা সহ বচশ্চপ্রাপ্যোপরতে সতি য এক এব প্রকাশতে ;
বচসীতি সর্বেক্রিয়োপলক্ষণম্ ; স নোহস্মানব্যাত্ । সদসৎপরঃ কার্য-
কারণয়োঃ কারণম্ ॥

২২ । তদেবাহ—যস্মিন্দিমিতি, যস্মিন্দিদং কার্য্যকারণং তিষ্ঠত্যপ্যোতি চ,
যতশ্চ জায়তে । মূন্যেষু ঘটাদিষু মূজ্জাতিমৃগ্নাত্ৰমিব সৰ্ব্বানুসৃতং
যন্তস্মৈ ॥

२७ । ननु सर्वाभ्युत्थातञ्जातिवत् प्रतीयते, कथं मनोवचसोर-
प्राप्तिः ? तत्राह—यद्व्रक्ष्य व्योमवद् विततमपि, असवः प्राणाः क्रिया-
शक्त्या न स्पृशन्ति, मनआदीनि च ज्ञानशक्त्या न विदुस्तद्व्रक्ष्य, नतोहन्मि ॥

२४ । तेषां तदज्ज्ञाने हेतुमाह—देहेन्द्रियादयोहमी यदंशविद्धा
यच्छैतन्नांशेनाविष्टाः सन्तः कर्मसु स्वस्वविषयेषु प्रचरन्ति, जाग्रदंशपयो-
रग्नदा सुषुप्तिमूर्च्छादौ नैव प्रचरन्ति, यथाप्रतप्तं लोहं न दहति ।
अतो यथा लोहमग्निशक्त्याव दाहकं सदग्निं विना न दहति, एवं व्रक्ष्यगत-
ज्ञानक्रियाशक्तिभ्यां प्रवर्तमाना देहादयस्तन् स्पृशन्ति, न विदुश्चेति भावः ।
जीवसुर्हि द्रष्टृञ्जानातु, नेत्याह—स्थानेषु जाग्रदादिषु तद्द्रष्टृपदेशं द्रष्टृ-
संज्ञां तदेवैति प्राप्नोति, 'नात्तो जीवो नामास्ति', 'नात्तोहतोहन्ति
द्रष्टा' इत्यादि-श्रुतेः ; यदा, द्रष्टृपदेशं द्रष्टृसंज्ञं जीवमपि तदेवैति
जानाति, न तु जीवस्तज्जानातीत्यर्थः । तद्वक्तं हंसगुह्यस्तोत्रे—'देहोह-
सवोहक्काः' इत्यादि ॥

२५ । सकला ये सात्त्वतपरिवृत्तास्तेषां निकरः समुहस्तस्य कर-
कमलानां कुट्टालैर्मुकुलैरुपलालितः चरणारविन्दषुगलं यश्च, तस्य
सन्धोधनम् । परम उत्कृष्ट ! परमेष्ठिन् सर्वेश्वर ! ॥

२६ । पूर्वं सनारदोहङ्गिरा आजगामेति अङ्गिराः प्राधात्तेनोक्तः,
चित्तकेतोः पुत्रप्रदत्वेन तस्य पृथङ्गुह्यत्वात् । इह तु नारदोहङ्गिरसा
साकं यथावति नारदस्य प्राधात्तनिर्देशस्तद्रूपदेशेन तस्य वैराग्योत्पत्तेः ।
प्रभो ! हे समर्थ ! ॥

२७ । यथा यथावद् धारयामास ॥

२८ । विद्याधराधिपत्यक्षावासुरफलं लेभे, अप्रतिहतमन्थलितम् ॥

२९ । ततः कतिपयैरहोर्भिविद्ययेद्धेन दीप्तैर्न मनसा गतिर्षु सः ॥

३०। मृगालवद्गौरम् ; सिद्धिवाससं नीलाश्वरम् ; स्फुरन्ति किर्रीटा-
दीनि यश्च, कटिद्वयं कटिसूत्रम्, प्रसन्नानि वज्रानि यश्च, अरुणानि लोचनानि
यश्च तक्ष तक्ष ॥

३१। दृष्ट्वा च तमादिपुरुषमभय्याच्छरणं गतः । अनमं ननाम । कथ-
ञ्जुतः ? तददर्शनेन ध्वस्तं समस्तं किञ्चिदं यश्च, स्वस्त्यममलकास्तुःकरणं यश्च,
प्रणयेनाश्रयुक्तो लोचनेन यश्च, प्रहृष्टानि रोमाणि यश्च सः ॥

३२। तं प्रसमीडितुं श्रोतुं चिरं नैवाशकं, न शशाक । तत्र
हेतुः — उक्तमःश्लोकश्च पदाङ्गयोर्विष्टरमासनमुपमेहयज्ञभिषिञ्चन्, प्रेमणोप-
रुद्धोहखिलानां वर्णानां निर्गम उच्चारणं यश्च सः ॥

३३। मनौष्या बुद्ध्या, मनः समाधायैतद्वक्ष्यमाणं वभाषे । प्रतिलक्षा
वाग् येन । साहसशास्त्रोक्तो विग्रहो यश्च तम् ॥

३४—४८। अत्रोहग्रप्रेमजानन्दनिभृतान् स्वामिसेवकान्भिनन्दन् मुदा
श्लोति दशभिः, पञ्चभिर्विभुम् । (३४) हे अजित ! अत्रैरजितोहपि भवान्
साधुभिर्भक्तैर्जितः स्वाधीन एव कृतः, यतो भवानतिकरुणः । तेहपि च
निष्कामा अपि भवता विजिताः, यो भवानकामाश्रनामाश्रानमेव ददाति ॥

(३५) ननु भक्तैरेव जित इति कथं स्पर्द्धमानैरपि सृष्ट्यादिकर्तृभि-
रत्रैरौश्वरैर्विजयसम्भवां ? तत्राह—तवेति । जगत उदयादीनि तवैव
विभवो विभवनं महिमा लीलेति यावत् ; 'आदि'-शब्देन प्रवेशनियमादीनि ।
विश्वसृजस्तु ब्रह्मादयो नेश्वराः, किञ्च ते तवांशो यः पुरुषस्तुत्यांशाः ;
तत्र एवं स्थितेहपि 'पृथक् पृथगीश्वरा वयम्' इत्याभिमानेन वृथैव स्पर्द्धन्ते ॥

(३६) त्वमेव सृष्ट्यादिकर्त्तृत्वेत्येतद्रूपपादयति—परमाणुः सूक्ष्मं मूलकारणम् ।
परममहत् अस्तिमं कार्यम्, तयोस्तुमेवाद्युस्तुवर्त्तु । आदावस्ते चास्तुरे

मप्ये च वस्तितुं शीलं यश्च सः ; अतएव त्रयविधुर आद्यन्तमध्यशुद्धो ऋषः ।
 ते च त्रया मृज्यन्ते, न तु ऋषाः । कुतः ? इत्यत आह—सद्भानां सत्त्वेन
 प्रतीतानां कार्याणामादावन्ते चास्तुराले च यद्भ्रवमनपायान्तरालेऽपि,
 तदेव ऋषं सुवर्णादिवं ॥ (७९) एवं ऋषत्वेन कालतः परिच्छेदो
 नास्तीत्याहुः, देशतोऽप्यपरिच्छेदमाह—क्षित्यादिभिरिति । पूर्वस्मात्
 पूर्वस्माद्दशगुणैरुत्तरैरधिकैरावृतः ; यत्र त्रयानुकल्लोऽणुतुल्याः पतति
 परिभ्रमति, तदस्मादनन्तस्त्वम् ॥ (८०) यस्मादेवं परमेष्ठरश्चमेव, अत्रे
 देवासुव विभूतयः, अतस्त्वां विहाय विषयकामनयात्रोपासका अति-
 मन्दा इत्याह—विषयेषु तृट् तृष्णा येषां ते नराकाराः पशवः । कुतः ?
 ये विभूतीरिन्द्राद्याः उपासते, न तु परं त्वाम् । ततः किम् ? तत्राह—
 तेषामिति । तदनु—उपाशानाशानन्तरम्, यथा राजकुलमनु राजकुलनाशा-
 नन्तरं यथा तत्सेवकानामाशिषो नशुक्ति, तद्वत् ; अयं परमोऽहं बधिः, मध्ये-
 हपि नशुन्त्येव ॥ (८१) विषयकामेनापि कृता त्वत्सेवा मोक्षफलैवेत्याह
 —कामधियः कामवासनापि हे परम ! त्वयि रचिताः कृताश्चेन्न रोहन्ति,
 देहास्तुरोऽपत्तये न भवन्ति, करन्तुव्रीजानि भर्जितव्रीजानि यथा ; यतोऽहं
 जीवन्तु गुणगणान्देव हृदयमूहा भवन्ति, अतः कामेनापि निगुणं तव
 भजनाच्छनैर्नैर्गुण्यं भवतीत्यर्थः ॥ (८०) फलकामनयापि त्वदाराधनं
 यदा मोक्षहेतुस्तदा किं वक्तव्यं भागवतधर्ममाहात्म्यामिति वक्तुं तत्-
 सम्प्रदायप्रवर्तकत्वेनैव भगवन्तुं स्तोति—जितमिति । यदा भवान्
 भागवतं धर्ममाह, तदा हे भगवन् ! त्रया जितं सर्वोऽङ्कर्वेण स्मितम् ।
 तत्र हेतुः—ये निष्किङ्कनाः सनत्कुमारादयो मुनयस्ते यं भगवन्तुमपवर्गाय
 सेवन्ते, तेन भवता जितम् ; यं धर्ममिति वा ॥ (८१) अनवद्यतामेवाह
 —विषयमतिर्ध्रुव यस्मिन् भागवते धर्मो नास्ति, यदत्र यथाशुचिन् काम्य-
 धर्मो । ननु सोऽपि वेदोक्तत्वादनवद्य एव ? तत्राह—विषयधिया शत्रु-

মারণাদিকামনয়া রচিতো বিহিতো যঃ, স হবিগুদ্ধো রাগদ্বৈষাদিমত্বাৎ,
ক্ষয়িষ্কৃশ্চ নশ্বরফলত্বাৎ, অধর্মবহুলশ্চ হিংসাদিবাছল্যাৎ । তদুক্তং
শবরস্বামিভিঃ —‘উভয়মিহ চোদনায়াং লক্ষ্যতেহর্থোহনর্থশ্চ’ ইত্যাদি ॥

(৪২) এতৎ প্রপঞ্চয়তি—কঃ ক্ষেমঃ, কিং কুশলম্ ? ন কিঞ্চিন্নিজপরয়োঃ
স্বশ্চ পরশ্চ চ । স্বপরদ্রহা স্বস্মৈ পরস্মৈ চ দ্রহতীতি স্বপরঞ্চক্, তেন ;
যতঃ স্বদ্রোহাদত্যন্তকায়ক্লেশান্তব কোপঃ পীড়া সম্ভবতি ; তদুক্তং গীতাসু
—‘কর্ষয়ন্তুঃ শরীরস্থং ভূতগ্রামমচেতসঃ । মাঞ্চৈবান্তুঃশরীরস্থং তান্ বিদ্যা-
সুরনিশ্চয়ান্ ॥’ ইত্যাদি । তথা পরসংপীড়য়াধর্মঃ, ‘চ’কারাৎ তব কোপশ্চ ।

অতন্তুয়া রাগান্ধমপি কথঞ্চিদেদমার্গে প্রবর্তয়িতুং কাম্যধর্মোহভিহিতঃ, ন
তু তদ্রদৃষ্ট্যা ॥ (৪৩) ভাগবতধর্মেণ তু ন দ্রোহ ইত্যাহ—নেতি ; ন
ব্যভিচরতি, ন পরমার্থং জহাতি, তব ঈক্ষা দৃষ্টিঃ । অব্যভিচারে হেতুঃ —
স্থিরেতি । স্থাবরজঙ্গমপ্রাণিসমূহেষু সমবুদ্ধয়ো ভাগবতা যং ধর্মং সেবন্তে ॥

(৪৪) এবন্তুতশ্চ ভাগবতধর্মপ্রবর্তকশ্চ তব দর্শনাৎ সর্কপাপক্ষয়ো ভবতীতি
কিং চিত্রমিত্যাহ—ন হীতি ॥ (৪৫) অতোহহং কৃতার্থোহস্মীত্যাহ—
অথেতি ; অথ অতো হেতোস্তবাবলোকনেন পরিমৃষ্টা নিরস্তা আশয়ে চিন্তে
মলা যেষং তে, ত্বদর্শনঞ্চ মম নারদোপদেশেন জাতমিত্যাহ—সুরঞ্চবিণেতি ॥

(৪৬) যথা চাহং পূর্কমতিমূঢ় আসম্, যথা চ নারদেনানুগৃহীতোহস্মি, তৎ
সর্কান্তর্যামিগন্তব ময়া কিং প্রকাশনীয়মিত্যাহ—বিদিতমিতি । বিশেষেণ
জ্ঞাপ্যং প্রকাশনীয়ং কিয়দিব ? ন কিমপীত্যর্থঃ । সবিতুর্থথা খণ্ডোতৈঃ
প্রকাশনীয়ং নাস্তি, তদ্বৎ ॥ (৪৭—৪৮) উক্তলক্ষণং ভগবন্তং প্রণমতি—
নম ইতি দ্বাভ্যাম্ । (৪৭) সকলশ্চ জগতঃ স্থিত্যাदीনামীশায় সমর্থায়,
ছুরবসিতাবিজ্ঞাতাঙ্গগতির্নিজতত্ত্বং যশ্চ তস্মৈ । কেবাম্ ? কুষোগিনাম্ ।

কেন ? ভিদা—ভেদদৃষ্ট্যা ॥ (৪৮) স্বসত্ত্বি—চেষ্টন্তে । চেকিতানং
পশুন্তমনু চিত্তয়ো জ্ঞানেন্দ্রিয়াণ্যুচ্চকন্তি, স্বরূপং পশুন্তি ॥

৫০ । মেহনুশাসনম্—মদ্বিষয় উপদেশঃ, তেন চ, তয়া চ বিদ্যয়া,
অস্মাচ্চ দর্শনাং সংসিদ্ধোহসি ॥

৫১ । তদ্বোধদাঢ্যায় স্বয়মপ্যুপদিশতি—অহমিত্যাদিনা ; সর্বভূতা-
নুহমেব ; ভূতানামাত্মা ভোক্তাপ্যহমেব, ভোক্তৃভোগ্যাঙ্কং বিশ্বং যদ-
ব্যতিরিক্তং নাস্তীত্যর্থঃ ; যতোহহং ভূতভাবনঃ ভূতানাং প্রকাশকঃ
কারণঞ্চ । ননু 'শব্দ'ব্রহ্মপ্রকাশকং পরং ব্রহ্ম কারণং প্রকাশকঞ্চ, সত্যম্,
ত উভে মমৈব রূপ ইত্যাহ—শব্দব্রহ্ম পরং ব্রহ্মেতি । শাস্বতী—শাস্বত্যৌ ॥

৫২—৫৪ । অতস্বমেবং পশুন্ত্যাহ—(৫২) লোকে ভোগ্যে প্রপঞ্চে,
ভোক্তৃত্বেন বিততমনুগতমাঙ্গানং লোকধাঅনি ভোগ্যত্বেন সন্ততং ব্যাপ্তম্,
তদুভয়ঞ্চ ময়া কারণাঅনা ব্যাপ্তম্, ময়ি চৈবোভয়ং কৃতং কল্পিতং অরেদিত্তি
তৃতীয়েনাম্বরঃ, 'পশুন্ত' ইত্যধ্যাহারো বা ॥ (৫৩—৫৪) ননু জাগ্রদাশ্রবস্থা-
ভেদেন ভোক্তৃভোগ্যাঙ্কং বিশ্বং ক্ষুটং প্রতীয়মানং কথং কল্পিতং স্মাং ?
ইত্যশঙ্ক্য স্বপ্নগতজাগ্রদাদিদৃষ্টান্তেন সাধয়ন্বাহ—যথেনি দ্বাভ্যাম্ ॥ (৫৩)
যথা স্বপ্নে স্নুষুপ্তৌ বিশ্বং গিরিবনাদিরূপং দেশান্তরস্থমাশ্রয়েব পশুন্তি,
স্বপ্নমধ্যে স্নুষুপ্তিং স্বপ্নঞ্চ পশুন্তীত্যর্থঃ, তথা স্বপ্ন এবোখিতঃ স্নান্ধানমেক-
দেশস্থং শয়নদেশে স্থিতং মনুতে, জাগ্রদবস্থামনুভবতি ॥ (৫৪) এবং
প্রসিদ্ধান্তপি জাগরণাদীনি জীবস্থানানি জীবোপাধেবুঁদ্ধৈরবস্থাভূতানি,
আঅনো মায়ামাত্রাণীত্যেবং বিজ্ঞায় তেষাং দ্রষ্টারম্, অতএব পরং তদবস্থা-
রহিতমাঙ্গানং অরেৎ ॥

৫৫ । ননু তেষাং দ্রষ্টারমিতি কথমুচ্যতে, স্বাপে দৃশ্যভাবেন দ্রষ্টৃত্বা-
ভাবাং ? তত্রাহ—যেনেন্তি । প্রসুপ্তঃ পুরুষো জীবো যেন রূপেণ তদা

স্বাপকাল আত্মনঃ স্বাপং নিগুণমতীন্দ্রিয়ং সুখঞ্চ বেদ, তমাত্মানং ব্রহ্ম
মামবেহি, তদা, 'স্বাপসুখয়োরসংবেদনে সুখমহমস্বাপসং ন কিঞ্চিদবেদিষম্'
ইতি স্মৃতেরসম্ভবাৎ ॥

৫৬। ননু স্বাপসাক্ষিণা দৃষ্টং কথং জাগ্রদবস্থঃ স্মরেৎ ? ন হ্যন্তোন
দৃষ্টমগ্রঃ স্মরতি ? তত্রাহ—উভয়ং প্রস্বাপং প্রতিবোধঞ্চ স্মরতোহনুসন্দধত-
স্তয়োঃ প্রস্বাপ-প্রতিবোধয়োঃ প্রকাশত্বেন যদেষেতি, তাভ্যাং ব্যতিরিচ্যেত
চ, একৈকাপায়েহপ্যনপায়ান্তজ্জ্ঞানং পরং ব্রহ্ম তদেব, ন তু ভিন্নমিত্যর্থঃ।
অতো বাল্যে দৃষ্টশ্চ যৌবনে স্মৃতিবদবস্থাস্তরত্বেহপি স্বাপানন্দয়োঃ স্মরণং
বর্তত ইতি ভাবঃ। তদেবস্তুতং ব্রহ্মাত্মানমবেহীত্যনুষঙ্গঃ ॥

৫৭। বিপক্ষে দোষমাহ—যদিতি ; যদ্ যদি, এতন্মদ্বাবং মৎস্বরূপং
ব্রহ্ম বিস্মৃতং সং, আত্মনঃ সকাশাদ্ ভিন্নং ভবতি, তত এতশ্চ পুংসঃ
সংসারো ভবতি। সংসারস্বরূপমাহ—দেহাদ্বেহো জন্মানস্তরং, পুনর্জন্ম,
মৃতেরনস্তরং মৃতিশ্চেতি ॥

৫৮। যোগান্তরেহপি ভোগাদিসম্পাদনং শক্যম্, জ্ঞানার্থং তত্রৈব
যতিতব্যমিত্যাহ—লক্বেতি। জ্ঞানং শাস্তোখম্, বিজ্ঞানমপরোক্শম্, তয়োঃ
সম্ভবো যস্তাং তাম্ ॥

৫৯। বৈরাগ্যার্থমাহ—ঈহায়াং প্রবৃত্তিমার্গে। ততঃ—ঈহাতঃ।
অনীহায়াং নিবৃত্তিমার্গে হ্রভয়ং মোক্ষো ভবতীতি স্মৃত্বা ফলসংকল্পাদিরমেৎ।
নোভয়মিতি পাঠে উভয়ং পরিক্লেশঃ ফলবিপর্যায়শ্চ নাস্তীত্যেবং স্মৃত্বা ॥

৬০—৬২। এতদ্বিবৃণোতি—সুখায়েতি ত্রিভিঃ। (৬০) হুঃখস্তা-
নিবৃত্তিঃ সুখস্তাপ্রাপ্তিঃ ॥ (৬১) বিজ্ঞা উত্তমে প্রবীণা বয়মিত্যভিমানবতাম্,
স্থানত্রয়বিলক্ষণং তুরীয়াং বুদ্ধা ॥ (৬২) দৃষ্টশ্চতাভির্মাত্রাভিরৈহিকা-
শ্লগ্নিকৈর্বিষয়েঃ, স্মেন তেজসা বিবেকবলেন ॥

৬৩। ন চাতঃ পরঃ পুরুষার্থোহস্তীত্যাহ—এতাবানিতি । যোগে
নৈপুণ্যং যশ্চাঃ সা বুদ্ধির্যেষাম্, পরশ্চাত্মনো ব্রহ্মণো জীবতত্ত্বস্ত তশ্চৈকং
কেবলমৈক্যেন দর্শনমিতি যৎ, এতাবানিব ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াং ষষ্ঠস্কন্ধে

ষোড়শোহধ্যায়ঃ ॥ ১৬ ॥

সপ্তদশোহধ্যায়ঃ

ততঃ সপ্তদশেহমোঘমহর্কিং প্রাপ্য খে চরন্ ।

বিহস্ত গিরিশং শাপাছুমায়া বৃত্ততাং গতঃ ॥ (১)

১। যতো যশ্চাম্, তশ্চৈ দিশে নমো নমনং কৃত্বা ॥

২—৩। স চিত্রকেতুর্বিঘ্নাধরঙ্গীভির্হরিং গাপয়ন্ রেম ইতি দ্বয়োরন্বয়ঃ ।

(২) অব্যাহতং বলমিচ্ছিয়পাটবঞ্চ যশ্চ ॥ (৩) নানাবিধাঃ সঙ্কল্লেনৈব
সিদ্ধয়ো যাস্ত তাস্ত ॥

৪। ‘অকস্মাদদুর্ভৈতশ্বর্ষাগর্ক্যাং প্রাচীনকর্মণঃ । আসুরীং যোনিমাপনো
ভবানী-শাপতঃ স তু ॥’ তদাহ—একদেত্যাদিনা ॥

৫। অক্ষীকৃতামুংসঙ্গেনৈকীকৃত্য দেবীং বাহুনালিঙ্গ্য স্থিতমুবাচ, জহাস
চ ; তশ্চান্তিকে স্থিতঃ সন্ ॥

৬। ধর্ম্যং বন্ধা বদতি, শরীরিণাং মধ্যে মুখ্যঃ, ভার্যয়া মিথুনীভূয়াস্তে ॥

৯। অগাধা গন্তীরা ধীর্যশ্চ সঃ ॥

১০। ন তশ্চ বীর্যং প্রভাবং বিদ্বান্ তস্মিন্ । নির্জিতাত্মাভিমানিনে
জিতেচ্ছিয়োহহমিত্যভিমানবতে, কৃষা ক্রোধেনাহ ॥

১১। বিরুদ্ধং প্রাকর্ষণ করোতীতি বিপ্রকৃতং ॥

১২। অতিবর্তিনঃ শাস্ত্রমতিক্রম্য বর্তনশীলম্, যে নো নিষেধন্তি, ন
বারয়ন্তি ॥

১৩। এষাং ব্রহ্মাদীনামনুধ্যায়ং পদাক্ষয়ুগ্মং যশ্চ তম্, মঙ্গলমঙ্গলং
পরমধর্ম্মমূর্ত্তিম্। সুরীন্ পরিভূয়াজ্জান্ কৃত্বা জগদ্গুরুং যঃ প্রশান্তি, তৎ—
তস্মাৎ ॥

১৪। ননু হরিভক্তোহয়ং ন দগ্ধার্থ ইতি চেৎ, তত্রাহ—নায়ং সাধুভিঃ
পরিষেবিতম্, বৈকুণ্ঠশ্চ পাদমূলোপসর্পণমর্হতি ; যতঃ সন্তাবিতা অহমধিক
ইতি কৃতা মতির্যেন, অতএব স্তকোহনম্নঃ ॥

১৫। তদেবং স্বয়ং দণ্ড্যত্বং নিশ্চিত্য তং প্রত্যাহ—অত ইতি। হে
পুত্র ! যথা ভূয়ো মহতাং কিল্বিষমপরাধং ন কর্ত্তা ন করিষ্যসি, তথা
যাহীত্যর্থঃ ॥

১৬। পূর্কদিষ্টং প্রাচীনকর্ম্মপ্রাপ্তমেব ॥

১৮। অয়ঞ্চ সংসারচক্রস্বভাব এব, ন চিত্রমিত্যাহ—সংসারচক্র
ইতি ॥

১৯। অতএবাত্র মম তব চ ন কোহপি দোষ ইত্যাহ—নৈবেতি ॥

২০। এবং তাবৎ সূখদুঃখাদিকমঙ্গীকৃত্যোক্তম্, ইদানীং তদপি
বস্তুতো নাস্তীত্যাহ—গুণানাং মায়াময়ানাং প্রবাহে সংসারে ॥

২১। ননু মায়াগুণানাং চেদয়ং প্রবাহস্তর্হি তেষাং জড়ত্বাদ্ বন্ধমোক্ষা-
ত্ননুভবো ন স্মাৎ ? তত্রাহ—একঃ পরমেশ্বরো মায়য়া নিমিত্তভূতয়া ভূতানি
প্রাণিনঃ সৃজতি, এষাং বন্ধাদিকঞ্চ সৃজতি, নিষ্কলঃ স্বয়ং বন্ধাদিশূন্থঃ ॥

২২—২৩। নন্বেবস্তুতবিষমস্বপ্তৌ তশ্চ কিং কারণম্ ? প্রিয়াদিবৈষম্যা-
ভাবাদিত্যাশঙ্ক্য যত্শপি প্রিয়াদয়ো ন সন্তি, তথাপি তত্ত্বৎকর্ম্মবশাৎ সর্ক্বং
ঘটত ইত্যাহ—ন তশ্চেতি ভাভ্যাম্। (২২) প্রতীপোহপ্রিয়ো ন জ্জাতি-
র্বন্ধুশ্চেত্যর্থঃ। তত্র হেতুঃ—সর্ক্বত্র সমশ্চ। তৎ কুতঃ ? নিরঞ্জনশ্চ

নিঃসঙ্গস্ত, অতএব তন্নিমিত্তে স্মৃখে রাগো নাস্তি, রাগানুবন্ধো রোষঃ কুতঃ
শ্রাৎ ? (২৩) যত্নপ্যেবম্ ; তথাপি তস্ম শক্ত্যা মায়য়া বিসর্গঃ পুণ্য-
পাপাদিলক্ষণঃ কৰ্ম্মেষাং শরীরিণাং স্মৃখাণ্ডর্থমবকল্পতে, সমর্থো ভবতি ;
যথোক্তঃ গীতাস্ম—‘ভূতভাবোদ্ভবকরো বিসর্গঃ কৰ্ম্মসংজিতঃ’ ইতি ॥

২৪ । অথ তস্মাদ্ হে ভামিনি ! কোপনে ! ত্বাং কেবলং প্রসাদয়ামি,
ন তু শাপমোক্ষায় । তর্হি কিং প্রসাদনেন ? অত আহ—মমোক্তমুক্তিং
সাধ্বপ্যসাধু যন্নশ্রমে, তত্ত্বয়া ক্ষম্যতাম্ ॥

২৫ । গিরিশৌ ভবানীশঙ্করৌ প্রসাত্ত স্মরতোবিস্ময়ং কুর্ক্বতোঃ সতোঃ ॥

২৮ । স্বর্গাদাবেব তুল্যোহর্থঃ প্রয়োজনমিতি দ্রষ্টুং শীলং যেষাং
তে তথা ॥

২৯—৩০ । তত্র তদুক্তমেব হেতুমাহ দ্বাভ্যাম্—(২৯) দেহিনাং
স্মৃখছঃখমিত্যাদিদ্বন্দ্বানীশ্বরশ্চ লীলয়া মায়য়া ভবন্তি । তেষু চ স্মৃখাদিসু-
গুণদোষবিকল্প ইবেত্যনয়ঃ ॥ (৩০) ইষ্টানিষ্টভেদ ইব যঃ স্মুরত্যাঅনুগ্রহ-
ভেদঃ স্মৃখাদিভেদঃ পুংসঃ স্বপ্নে যথাবিবেককৃতো ভবতি, স্রজিবং সর্প-
মালাদিভিদা যথা তথৈব কৃত ইত্যর্থঃ । স্রজি ইবেতি বক্তব্যে স্রজি-
বদিত্যর্থম্ । স্রজি তৎকৃত ইতি পাঠঃ স্রগমঃ ॥

৩১ । অতো ভাগবতানাং নিস্পৃহত্বং যুক্তমেবেত্যাহ—বাসুদেব ইতি ।
জ্ঞানবৈরাগ্যয়োবীর্ঘ্যং বলং যেষাং তেষাং ব্যপাশ্রয়ো বিশিষ্টবুদ্ধ্যাশ্রয়ণীয়ো-
হর্থো নাস্তি ॥

৩২—৩৩ । অস্ম চ হরিদাসত্বেন তৎস্বভাবত্বান্নৈতচ্চিত্তমিতি বক্তুং
হরের্মাহাত্ম্যমাহ—নামিতি দ্বাভ্যাম্ । (৩২) ঈহিতমভিপ্রায়ং লীলাং
বা, যদা বয়ং ন বিদ্বস্তদা তস্ম স্বরূপমংশকাংশকা অপি সন্তুঃ পৃথগীশ-
মানিনো ন বিদুবেব ॥ (৩৩) অতএব হরিরপি সর্কেষাং ভূতানাং প্রিয়ঃ ॥

৩৪ । অহঙ্ধৈবচ্যুতস্ত প্রিয়ঃ, তস্মান্নমস্মিন্ ক্রোধো নাভূদिति
ভাবঃ ॥

৩৭ । প্রতিশাপং দাতুমলন্তমঃ সমর্থতমোহপি ॥

৩৯ । অসুরজাতেরসুরস্বভাবেনোৎপত্তেঃ, ভগবতি মতেশ্চ ॥

৪১ । এতৎ—এতম্ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াং ষষ্ঠস্কন্ধে

সপ্তদশোহধ্যায়ঃ ॥ ১৭ ॥

অষ্টাদশোহধ্যায়ঃ

আদিত্যানাং চতুর্থস্ত স্বষ্টুর্বংশপ্রসঙ্গতঃ ।

প্রোক্তমিন্দ্রকৃতং বিশ্বরূপবৃত্তবধাদিকম্ ॥ (১)

অদিতেঃ পঞ্চমাদীনাং পুত্রাণামন্বয়োক্তিভিঃ ।

অষ্টাদশে দিতের্গর্ভে শক্রেণ মরুতাং ভিদা ॥ (২)

স্বষ্টুর্বংশমনুক্রম্য সপ্রসঙ্গং যথাক্রমম্ ।

আদিত্যানামথাশ্বেষাং বংশানাহ মুনীশ্বরঃ ॥ (৩)

১—২ । দক্ষকন্যায়ানুকথনেহদিত্যা দ্বাদশ পুত্রাঃ প্রোক্তাঃ ; 'বিবস্বা-
নর্ঘ্যমা পুত্রা স্বষ্টাধ সবিতা ভগঃ । ধাতা বিধাতা বরুণো মিত্রঃ শক্র
উরুক্রমঃ ॥' ইতি । তত্র ষষ্ঠাধ্যায়ান্তমারভ্য বিশ্বরূপবৃত্তচিত্রকেতুপাখ্যানৈ-
স্বষ্টুর্বংশমনুবর্ণেদানীং সবিতুর্বংশমাহ—পৃথ্বিস্থিতি । সাবিত্রীমিত্যাदिषু
প্রাসূতেত্যন্তরশ্রানুঘঙ্গঃ । পশুং পশুযাগম্^২, মহামথান্ পঞ্চযজ্ঞান্ ॥

৩। ধাতুভার্য্যা কুহুঃ সায়ং পুত্রং প্রাসৃত। এবং সিনীবালী দর্শ-
মিত্যনুক্ৰমাৎ ॥

৪। সমনন্তরো বিধাতা ক্রিয়ায়াং ভার্য্যায়াং পুরীষ্যানগ্নীন্ পঞ্চচিতিঃ,
‘পুরীষ্যাসো অগ্নয় ইতি পঞ্চধা এতে অগ্নয়ো যচ্চিতয়ঃ’। ইত্যাদিশ্রুতেঃ।
চর্ষণী বরুণশ্চ ভার্য্যাসীৎ, পূর্বং ব্রহ্মণঃ পুত্রো ভৃগুর্ষশ্চাং পুনর্জাতঃ ॥

৫। বল্লীকাং বাল্লীকির্করুণশ্চৈব পুত্রোহভবৎ। এতৌ বরুণশ্চা-
সাধারণৌ পুত্রৌ ; তথোৎসর্গাদয়ো মিত্রশ্চাসাধারণাঃ। তয়োরেব সাধারণৌ
দ্বৌ পুত্রৌ চাহ—অগস্ত্যশ্চ বসিষ্ঠশ্চ ঋষী মিত্রাবরুণয়োঃভবতাম্ ॥

৬। যত উভাবপি কুন্তে রেতঃ সিষিচতুঃ, ‘সত্রে হ জাতারিষিতা
নামভিঃ, কুন্তে রেতঃ সিষিচতুঃ সমানম্’ ইতি শ্রুতেঃ। দ্রুতম্—স্কনম্ ॥

৯। পশ্চাৎ—অষ্টমস্কন্ধে ॥

১০। অথেনি কশ্চপশ্চাদিতেঃ পুত্রাণাং দ্বাদশাদিত্যানাং সন্ততিমুক্তা
দিতেঃ পুত্রান্ কথয়ামীত্যর্থঃ ॥

১১। হিরণ্যকশিপুর্হিরণ্যাক্ষশ্চেনি প্রথমং দ্বাবেব। তৌ চ কীর্তিতৌ
তৃতীয়স্কন্ধে ॥

১৩। বিপ্রচিতৌ দানবান্দ্রুতুঃ সকাশাদ্রাহং পুত্রমগ্রহীৎ ॥

১৪। ততঃ সংহ্রাদাদসৃত ॥

১৫। যো মেঘরুপিণং বাতাপিং পেচে, তমিষ্মলং যং পেচে, তং
বাতাপিং চাসূতেত্যম্বয়ঃ ॥

১৭। ততো বলেঃ সকাশাদভবৎ। তশ্চ বলেরনুভাবমনুভাবঃ,
স্বল্লোক্যো গুণকীর্ত্যর্হঃ ; যদ্বা, অনুভাব্যতে সদ্ভিঃ সূয়ত ইত্যনুভাবম্,
স্বল্লোক্যং যশ ইতি শেষঃ ॥

১৮। তশ্চ গণেশু মুখ্যতাং প্রাধাত্মম্ ॥

१९ । सात्त्वताम्—समानरूपताम् ॥

२० । सात्त्वां देवत्वं प्रापिताः ॥

२२ । आदृतं सादरम्, अल्लं मिताक्षरम् ; अर्थवत्—बल्लर्थयुक्तम् ।
सत्रमयनमाश्रयो यश्च, हे सत्रायण ! शौनक ! ॥

२३ । शक्रश्च पार्ष्णिग्राहेण पृष्ठतः सहायेन ॥

२४ । द्रातृहस्तारं दैताहस्तारमिन्द्रं मारयित्वा सुखिनी कदा श्यामिति
चिन्तयामास दितिः । उल्लङ्घनम्—क्रूरम्, अक्रिन्नहृदयम्—कठिनचित्तम् ॥

२५ । ननु राजा स्वदेहरक्षार्थमश्रेयां घातं करोतोव, किमत्र
चित्रम् ? तत्राह—कृमीति । ईशः प्रभुरित्याभिहितश्चापि यश्च पूर्वैषां
राज्यां देहश्च मरणानन्तरं द्वित्रिदिनावसितश्च कृमय इति, खादिभिर्भक्षितश्च
विष्टेति, दण्डश्च तु भस्मेति संज्ञा आसीत् । तत्कृते तश्च देहश्चार्थे यो
भूतेभ्यो क्रुहति, स किं स्वार्थं वेद ? न वेदैव । तत्र हेतुः—यतो
भूतद्रोहान्निरयो भवति ॥

२६ । इदं देहादिकं क्रवं नित्यम्, आशासानश्च मन्त्रमानश्च, अत
उन्नद्धमुच्छ्रूलं चेतो यश्च तश्चेन्द्रश्च यो मदस्तश्च शोषकः पुत्रो मे येन
हेतुना भ्रूयाद्भवेत् ॥

२७ । भर्तुः प्रियाचरणमेवेति भावेन सा भर्तुः प्रियमसकृदाचचार ॥

२८ । विवशः स्त्रीपरतन्त्रः सन् वाचं तव मनोरथं पूरयिष्यामीति
यदाह, न तच्छिद्रम् ॥

३० । तत्र हेतुमाह—विलोक्येति । एकान्तभूतानि निःसङ्गानि ;
मैथुनेन सृष्टिवृद्ध्यर्थं स्वदेहाङ्गमेव स्त्रियं चक्रे ॥

३१ । एवम् स्त्रिया सुश्रूषितः सन् ॥

३२ । ईह, 'च'कारात् परत्र च । अगमः—अप्राप्यः ॥

৩৩—৩৪। নহু পরমেশ্বরে সূপ্রীতে সৰ্বকামপ্রাপ্তিরিতি প্রসিদ্ধম্ ? তত্রাহ—পতিরবেতি । (৩৩) নহু মনসি স্থিতঃ শ্রীবাসুদেব এব লক্ষ্মীপতিঃ পরং দৈবতমিতি প্রসিদ্ধম্ ? সত্যম্, স এব স্বাধিকারেণ রূপভেদৈঃ পূজ্যত ইত্যাহ—মানস ইতি সার্বকেন ॥ (৩৪) দেবতানাং লিঙ্গৈঃ মূর্ত্তিভিরূপলক্ষিতঃ ; তাগ্ৰেবাহ—নাম ইন্দ্রাদি, রূপঞ্চ বজ্রহস্তহাদি, তাভ্যাং বিবিধং কল্পিতৈঃ ॥

৩৭। ইন্দ্রহণম্ ইন্দ্রহস্তারম্ ; অমৃত্যং মৃত্যুশূচ্যম্ ; যেনেদ্রেণ বিষ্ণুনা সহায়েন ঘাতিতৌ ॥

৪০। স্বভাবমনুবর্তমানায়া যোষিতঃ কোহ তিক্রমোহপরাধঃ ॥

৪১—৪২। স্বভাবমেবাহ দ্বাভ্যাম্ । (৪১) শরৎপদ্মশ্চেবোৎসবো বিকাশো যস্মিন্ । শ্রবণামৃতং কর্ণয়োর্মৃততুল্যম্ ; ক্ষুরধারোপমং চিত্তম্ ॥ (৪২) স্বাশিষাস্থানাং স্বার্থকামনয়াগ্নবৎ প্রেষ্ঠত্বেন প্রতীয়মানানাং ॥

৪৩। তত্রৈদমুপকল্পতে যোগ্যং ভবতি । অয়ং ভাবঃ —বৈষ্ণবং ব্রতং তাবদুপদেক্ষ্যামি, তেনৈবাস্থাঃ শুদ্ধচিত্তায়া ইন্দ্রক্রোধো নিবর্ত্তিষ্যতে । পুত্রস্তমর্ত্তো ভবিষ্যতি, দীর্ঘকালত্বেন ব্রতশ্চ কথঞ্চিদ্ বৈষ্ণুণ্যে সতি ইন্দ্রশ্চ বধোহপি ন ভবিষ্যতীতি ॥

৪৫। হে ভদ্রে ! অগ্নৌ যথাবদযদি ধারয়িষ্যসি, তর্হি ইন্দ্রহা ভবিষ্যতি ; বৈষ্ণুণ্যে তু সতি দেববান্ধবো ভবিষ্যতি, বৈষ্ণবত্বাৎ, ব্রতশ্চ কথঞ্চিদ্ বৈষ্ণুণ্যেহপি সতি সৰ্ব্বথা বৈফল্যাভাবাৎ ॥

৪৬। কার্য্যাণ্যাবশ্যকানি, ব্রতং যানি ন গুন্তি নাবশ্যকানি, ন চ নিষিদ্ধানি, কিন্তুভ্যানুজ্ঞাতানি তানি সৰ্ব্বাণ্যপি ক্রুহি ॥

৪৭—৫১। তত্রৈকত্রিংশনিষেধানাহ—ন হিংস্রাদিতি পঞ্চভিঃ । (৪৭) ন শপেন্নাক্রোশেৎ, যদমঙ্গলং কপালাস্ত্যাদি, তন্ন স্পৃশেৎ ॥ (৪৮) নাপ্সু

प्रविशु म्नायां, पूर्वः विधुतां अजः पुनर्न धारयेत् ॥ (४९) भोजने
पक्ष निषेधानाह—नोच्छिष्टमिति । चण्डिकान्नं भद्रकाल्ये निवेदितम्,
पिपीलिकादिदूषितं वा । अञ्जलिना त्वपो न पिबेत् ॥ (५०) गृहादहि-
निर्गमे सप्त निषेधानाह—नोच्छिष्टेति । अनर्क्षिता—मण्डनहीना, असंवीता
—अपारता ॥ (५१) शयने अष्ट निषेधानाह—नाधौत-पादेति । ना-
पराक्—न पश्चिमशिराः ॥

५२—५३ । कार्याण्यह—धौतवासा इति द्वाभ्याम् । (५२) प्रातराशां
प्रथमभोजनां ॥ (५३) वीरवतीर्जीवद्वर्तुका आर्च्या सम्पूज्या, कोष्ठगतं
कुक्ष्यन्तरगतम् ॥

५४ । पुंसवनं पुल्लोत्पत्तिकरम् ; तुभ्यम्—तव ॥

५५ । अञ्जस्तुम्बुद्व्या ॥

५६ । कविः—स्वार्थदर्शी ॥

५७ । हरिरिन्द्रे व्रतश्रु चिद्रं प्रेप्सुः प्राप्सुमिच्छुः, जिह्वः कुटिलः
साधुवेशः, मृगहा लुकको यथा मृगवधनाय मृगवेशो भवति, तद्वत् ॥

५८ । केन मे शिवं श्रादिति चिन्तां प्राप्सुः ॥

६० । अस्पृष्टवारिश्चासावधौताज्जिष्णुश्च ॥

६१ । निद्रयापहतं चेतो यस्याः ॥

६२ । मा रोदीरित्युपलालयन्निव तान् पुनः सप्तधा चकर्त्त चिच्छेद ॥

६४ । कोशिकः—इन्द्रः, गणान् सप्त, 'सप्तगणा वै मरुतः' इति
श्रुतेः ॥

६९ । सङ्गः—सह ॥

९१ । दित्या निष्पटमुक्ते सति इन्द्रोऽपि निष्पटमेवाह—
अश्वेति । लक्ष्मन्तरं येन ; अर्थ एव बुद्धिर्षश्रु ॥

९४ । अपि परं मोक्षमपि ॥

৭৫। গুণস্পর্শং বিষয়ভোগং বুদ্ধঃ কো বৃণীত, যদ্ যস্মাৎ নরকেহপি
বিষয়ভোগঃ স্মাৎ ॥

৭৬। মহীয়সি ! হে মহত্তমে ! মৃতঃ পুনরুত্থিতঃ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াং ষষ্ঠস্কন্ধে

অষ্টাদশোহধ্যায়ঃ ॥ ১৮ ॥

একোনিবিংশোহধ্যায়ঃ

উনবিংশে তু যৎ প্রোক্তং কশ্যপেন দিতেব্রতম্ ।

তদেব বিবৃতং লোকহিতায় হরিতোষণম্ ॥ (১)

১। তস্ম প্রকারমিতি শেষঃ ॥

২। মার্গশিরে মার্গশীর্ষে মাসি, শুক্রে পক্ষে, আদিতঃ প্রতিপদি ॥

৩। অনুমন্ত্য পৃষ্টা, শুক্রা দন্তা যস্তাঃ সা শুক্রদতী ধৌতদন্তা, অলঙ্কতা
সতী পূজয়েৎ ॥

৪—৬। আদৌ তাবল্লমস্কারমন্ত্রানাং ত্রিভিঃ। (৪) তে তুভ্যম্,
অলং পর্য্যাপ্তমেব সর্কং ন কিঞ্চিদগ্নৈঃ কৃত্যমস্তু, অতঃ কেবলং তে তুভ্যং
নমোহস্ত। পর্য্যাপ্তৌ হেতবঃ — নিরপেক্ষায়, হে পূর্ণকাম! মহাবিভূতিপতয়ে,
লক্ষ্মীপতয়ে, সকলাঃ সিদ্ধয়োহগিমাণ্য যস্মিন্ তস্মৈ ॥ (৫) ভো ঈশ !
যথা যথাবন্ধঃ কৃপাদিভিজুষ্টঃ, অগ্নৈশ্চ সত্যসঙ্কল্পত্বাদিভিঃ সর্কৈর্গুণৈঃ,
ততস্তস্মাৎ ॥ (৬) মহাপুরুষস্ত পরমেশ্বরশ্চেব লক্ষণানি নিরপেক্ষত্বাদীনি
যস্তাস্তস্মাৎ সঙ্ঘোধনম্ ॥

৭। পূজামন্ত্রমাহ—ওঁ নম ইতি ॥

৮। হবিঃশেষমুপহারাবশিষ্টম্। হোমমন্ত্রশ্রাঙ্গং দর্শয়তি—ওমিতি ॥

৯। প্রকর্ষণে ভবন্ত্যাভ্যামিতি প্রভবৌ ॥

- १२ । ईज्या यज्जनिवर्तकः पुरुषव्यापारो भावनाथाः, क्रिया लौकिकी ॥
- १३ । प्रत्ययो नामरूपयोः प्रकाशकः ; अपाश्रयस्तयोराराधारः ॥
- १५ । महापुरुषचेतसा—क्षेत्रबुद्ध्या, उपनमे—भजे ॥ पतिश्च
स्वयं प्रेमशीलः सन् पत्न्याः कर्माणि विभूयां, तदनुकूलो भवेदित्यर्थः ॥
- १८ । यतो दम्पत्योर्मध्य एकतरेण कृतमुभयोरपि भवति ॥
- १९ । न विहृत्वां, न विच्छिन्द्यां ॥
- २१ । द्वादश मासानित्युक्ते कदाचिदन्मध्ये मलमासे सति, तेन सह
द्वादशसंख्यायां सत्यां शुद्धश्रेकञ्च त्यागः श्रां ; हायनमित्युक्ते तन्मध्ये-
पातिनस्तुश्रापि प्रसङ्गः श्राद्धतुभयं वारयितुमुभयमुक्तम् । उपचरे—
उपवसे ॥
- २२ । शोभते प्रभाते सति, पयसि शूतेन ; पकेन—पाकवज्ज-
विधानेन पार्कणश्रालीपाकविधानेन ॥
- २४ । सूप्रजास्रं संपूज्यमित्यर्थः ; तद्यतस्रं शेषम् ॥
- २६ । अबीरा—विधवा । धनेश्वरी सत्यपि या सुदुर्भगा, सा सुभगा
भवति ॥
- २७ । य आमयावी रोगी, स विरुजा विशिष्टया रुजा विमुच्यते ।
इन्द्रियैः सहितं कल्लं देहं विन्देदिति शेषः । पठन् यो वर्तेत, तस्य
पितृणां देवतानां क्षान्ता तृप्तिर्भवतीत्यर्थः ॥
- २८ । उपसंहरति—राजन्ति । महं पुण्यं जन्म, महं व्रतं ॥

षष्ठस्कन्निगृह्यार्थपद-भावार्थदीपिका ।

सद्विरासेव्यतामेषा यतिश्रीधरनिर्मिता ॥ (२)

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायां श्रीधरस्वामिविरचितायां

षष्ठस्कन्-टीकायामेकानविंशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

षष्ठस्कन्ः सम्पूर्णः ।

सप्तमः स्कन्धः

प्रथमोऽध्यायः

- स्वभक्तपक्षपातेन तद्विपक्षविदारणम् ।
नृसिंहमद्धुतं वन्दे परमानन्दविग्रहम् ॥ (१)
उतिः पञ्चदशाध्यायेः सप्तमे वर्ण्यते हधुना ।
उतिश्च वासना प्रोक्ता तत्रैकस्मानुसारिणी ॥ (२)
अशुभा च शुभा चेति द्विधा सा हेतुभेदतः ।
अशुभा महतां कोपां शुभा महदनुग्रहां ॥ (३)
नृहरिद्वारः स्वयोर्यद्वैकुण्ठे वसतोरपि ।
चतुःसनरुषा विष्णुद्वेषाशुभवामना ॥ (४)
यथा च दैत्यगर्भेहपि ग्रहादश्रु सतः स्थिरा ।
नारदानुग्रहादस विषेणो सद्भक्तिवासना ॥ (५)
स्वभक्तैः सदा विष्णुर्द्विषन्तमपि रक्षति ।
तृतीये तु भवेद् द्वाःस्वावकरोदात्तसां प्रभुः^२ ॥ (६)
अतो मनीषिणा वदुः कार्येण महदनुग्रहे ।
इत्येतदर्थमूतीनामत्र लक्षणमुच्यते ॥ (७)
तत्रार्दो दशभिर्दैत्यैः तत्पुत्रमतिभेदतः ।
महत्कोपान्नुकम्पाथवासनाभेद उच्यते ॥ (८)
सद्वासना च युज्येत कर्मभिः शुद्धचेतसः ।
परैस्तु पञ्चभिस्तन्नां क्रियते धर्मनिश्चयः^३ ॥ (९)
तत्र तु प्रथमेऽध्याये हिरण्यकशिपोः सूते ।
विष्णुभक्ते विरोधस्तु विप्रशापज क्षीर्यते ॥ (१०)

१—७ । यदुक्तं पूर्वस्मिन्—‘हतपुत्रा दितिः शक्रपाणिग्रहण
विष्णुना । मन्युना शोकदीपेन जलस्यै पर्याचिन्त्यम् ॥’ इति, तच्छ्रुत्वा विस्मितः
परौष्किं पृच्छति—सम इति त्रिभिः । (१) न हि समश्च सूहृदश्च वैषम्यां
नामास्ति ; न च प्रियश्च प्रीतिकर्तृषु वैषम्यां युक्तमित्यर्थः ॥ (२) किञ्च,
यश्च यैः प्रयोजनं सिध्यति, स तत्पक्षपाती भवति ; यद्येव विभेति,
तान् द्वेषेण हन्ति, न तु तदत्रास्यतीत्याह—न हीति । निःश्रेयसं परमानन्द
एवास्मात् स्वरूपं यश्च ; अस्मरेभाशोद्धेगा भयं नास्ति, अतो विद्वेषोऽपि
नास्त्येव । तत्र हेतुः—अङ्गश्रेति । गुणादीनो प्रीतिविद्वेषवित्यर्थः ॥

(३) श्रीनारायणश्च गुणान्नुग्रहनिग्रहादीन् प्रति ; तत् तं संशयम् ॥

४ । भागवतश्च प्रह्लादश्च महात्मा गीयत इति सङ्गः ॥

५ । कृष्याय व्यासाय, कृष्यं मुनिं नद्वेत्यर्थः ॥

६ । यस्मात् प्रकृतेः परः, अतएव निःश्रेयः, अतएवाङ्गः, अतएवा-
व्यक्तो रागद्वेषादिनिमित्तभूतदेहेन्द्रियादिरहितः सोऽपि स्वमायाङ्गं
सत्त्वादिकमाविष्ठाधिष्ठाय बाध्यान् प्रति ; यद्वा, देवास्मुरादीनां परस्परं वा
बाधाबाधकता, तां गतः प्राप्तः ; तत्र हेतुर्जात इत्यर्थः ॥

१—८ । तत्र गुणानां स्वीयत्वे सति प्राकृतपुरुषवद्विषमः श्राव, तन्न
नास्यतीत्याह—(१) सत्त्वमिति । ननु स्वच्छया गुणाधिष्ठानेनापि पक्षपाते
वैषम्यां श्रादेव, न तश्च कालकृतत्वादित्याह— न तेषामिति सार्द्धेन ।
उल्लासो बुद्धिः ॥ (८) सत्त्वश्च जयकाले देवादीन्वींश्याभजत् ; तद्वद्वेहान्
प्रविशत् वर्द्धयतीत्यर्थः । रजसो जयकाले अस्मुरान्, तमसो जयकाले यक्ष-
रक्षांस्यतीत्यर्थः । तश्च कालश्चाङ्गः सन् ॥

२ । समश्चापि निमित्तभेदेन वैषम्ये दृष्टान्तः—ज्योतिरादिरिव,
ज्योतिरग्निर्धृता काष्ठादिषु, जलं यथा पात्रादिषु, आकाशं यथा घटादिषु,

তথা ভগবান্ নানারূপ আভাতি । নহু তর্হি তদ্বদেব বিবেকেন কিং ন
প্রতীয়তে ? তত্রাহ—সংঘাতাৎ সুরাদিদেহান্ন বিবিচ্যতে, ন পৃথক্
প্রতীয়তে । তর্হি তান্ ভজতীতি কুতো জায়তে ? তত্রাহ—বিদন্তীতি ;
আত্মসং পরমাআনং কবয়ো নিপুণা মথিত্বা কার্যাদর্শনলিঙ্গেণ বিচার্যা
জানন্তি, অন্ততঃ স্বভাবকালকস্মাদিবাদনিষেধেন ; বিন্দন্তীতি পাঠে
লাভোহপি জ্ঞানমেব, তত্রাপি জ্যোতিরাদিরিবেতি দ্রষ্টব্যম,—যথা সূর্য্য-
কাস্তাদৌ দাহদর্শনাৎ জ্যোতির্জায়তে, যথা চ গন্ধদর্শনাদ বায়ুরিত্যাদি ॥

১০ । তদেবং মায়াগুণবশেনৈতদ্বৈষম্যং ন স্বাভাবিকমিত্যুক্তম্, তথাপি-
গুণপারতন্ত্র্যাদনীশ্বরত্বমাশঙ্ক্যাহ—যদাত্মনো জীবন্ত ভোগায় পুরঃ শরীরানি
পরঃ পরমেশ্বরঃ সিস্কুর্ভবতি, তদা সাম্যেন স্থিতং রজঃ পৃথক্ সৃজতি ।
বিচিত্রাসু তাসু পূর্ষু রিরংসুঃ ক্রীড়িতুমিচ্ছূর্ষদা, তদা সত্ত্বং পৃথক্ সৃজতি ।
শয়িষ্ঠমাগঃ সংহরিষ্যন্ যদা, তদা তমঃ পৃথগীরয়তি প্রেরয়তি—আধিক্যং
নয়তীত্যর্থঃ ॥

১১ । যদা সিস্কুরিত্যাदिनिर्देशेन প্রতীতং কালপারতন্ত্র্যং বারয়ন্
প্রধানপুরুষপারতন্ত্র্যমপি বারয়তি—কালমিতি । হে নরদেব ! প্রধান-
পুংভ্যাং নিমিত্তভূতাভ্যাং সত্যক্ৰদমোঘকর্ভেশস্তয়োঃ সহকারিত্বেনাশ্রয়ভূতং
চরন্তং বর্ত্তমানং কালং স্বয়মেব সৃজতি । স্বচেষ্টারূপত্বাৎ কালস্ত চ ন
তৎপারতন্ত্র্যমিত্যর্থঃ ; তথাপি প্রস্তুতে কিমায়াতম্ ? তত্রাহ—য এষ কালঃ,
স সত্ত্বমেধয়তি বর্দ্ধয়তি, অতো হেতোরীশিতাপীশ্বরোহপি সত্ত্বপ্রধানং
সুরানীকং দেবসমূহমেধয়তীব । তৎপ্রত্যনীকানসুরান্ সুরপ্রতিপক্ষান্
প্রমিণোতি হিনস্তীবেত্যন্বয়ঃ^২ । উক্ প্রভূতং শ্রবঃ কীর্ত্তির্ঘণ্টা সং কালশক্তি-
স্কুভিতগুণগতবৈষম্যমিহ সন্নিধিমাং তদধিষ্ঠাতরি স্কুরতীতি প্রকরণার্থঃ ॥

१२ । इदानीं त्व तयोर्बन्धो न सूरपक्षपातेन, किञ्च ब्रह्मशापेनासुरीं
योनिं प्राप्नुयोरनुग्रहार्थ एवेति बन्धुमितिहासमुपक्षिपति—अत्रैवेति ;
अत्रैव द्वेषादिरहितश्चापि दैत्यवधे नारदेनेतिहासः प्रस्तावितः ॥

१३ । चेदिदृष्टुः —शिशुपालश्च ॥

१५ । एकान्तभक्तानामपि दुर्लभा प्राप्तिर्विद्विषो जातेत्येतदत्यद्भुतं हि ॥

१७ । तस्य तु वेणवन्नरकपात एवोचित इत्याह—भगवन्निन्दयेति ।
तमसि—नरके ॥

१९ । दमघोषश्च सूतः —शिशुपालः कलभाषणादवाले कोमलभाषण-
मारभ्य सम्प्रत्याधुनाप्यमर्षी क्रोधी मंसरी वा ॥

१८ । श्वित्रः —श्वेतकुष्ठम् ॥

१९ । दूरवग्राहं दुष्प्रापं धाम स्वरूपं यश्च तस्मिन्, लयं सायुज्यमियतु-
र्जगत्तुः । अबूतश्चापि दम्बवक्रलयश्च तज्जातकप्रामाण्येन सिद्धवन्निर्देशः ॥

२० । एतदद्भुततमं हि, अतएवैतत् प्रति मे धीर्ब्राम्याति । भगवान्
सर्वज्ञश्च ब्रह्मि ॥

२१ । आभास्य—सन्धोष्य । सौदन्ति निषीदन्त्याश्चामिति सत् सभा, तस्याः
सदः सदसः शृण्वत्याः सत्याः कथाः प्राहेत्यवयवः ॥

२२—२४ । अहो भगवन्निन्दकश्च नरकपातेन भाव्यामिति वदतस्तव
कोहभिप्रायः, भगवन्पीडाकरत्वेन वा तदभावेऽपि सुरापानादि-
निषिद्धनिन्दाचरणम् ? तत्र तावद्देहाभिमानकृतनिन्दादिनिमित्तत्वात् पीडादीनां
भगवत्तत् तदभावान्न पीडादिशङ्कास्त्येह—निन्दनेति सार्द्धैस्त्रिभिः ।

(२२) निन्दनं दोषकीर्तनम्, शृङ्गारशिरस्कारः । निन्दनस्त्यादिज्ञानार्थं
प्रधानपुरुषयोरविवेकेन कलेवरं कलितं रचितम् ॥ (२३) तदभिमानेन
भूतानां यथा ममाहमिति वैषम्यामिह भूतानां तत्कृतं हिंसादिकञ्च
भवति, तथा न यश्चेत्युत्तरैर्णवयः । दण्डस्तान्निन्दन्, पारुष्यं निन्दन्, तयो-

हेतुदुत्तयोः हिंसा पीडा च भवति ॥ (२४) यस्मिन्निबद्धोऽयमभिमानस्तस्य
देहस्य वधाद्वधश्च यथा तथा यस्याभिमानो नास्ति, अतोऽस्य परमेष्ठरस्य
हिंसा केन हेतुना कर्ण्यते ? न केनापि । अभिमानाभावे हेतुः—
कैवल्याद्वितीयत्वेनाभिमन्तव्याभावात् । वैषम्याभावे हेतुः—अखिलात्मनः
सर्वात्मन इति । तर्हि किमिति हस्ति दैत्यान् ? तत्राह—परस्य दमकर्तु-
हितार्थं दण्डं करोतीत्यर्थः ॥

२५—३१ । यस्माद्भगवतो निन्दादिकृतं वैषम्यं नास्ति, तस्माद् येन
केनाप्युपायेन ध्यायतस्तैनैव ध्यानेन निन्दादिकृतपापस्यापि नाशात्त-
सायुज्यं युक्तमित्याशयेनाह—तस्मादिति संप्रतिः । (२५) निर्वैरेण नास्ति
वैरं केनापि यस्मिन् तेन, भक्तिव्योगेनेत्यर्थः, युज्यान्मन इति शेषः ।
तस्मादेतैरुपायैः पृथक् नेहते ॥ (२६) तेष्वपि वैराद्युवहः श्रेष्ठ
इत्याह—यथेति ; न तथा भक्तिव्योगेनापि ॥ (२७) अत्र दृष्टान्तः—कौटः,
पेशकृता क्रमरेण ; संरन्तो द्वेषो भयं, त एव योगस्तन ॥ (२८)
वैरेण यावुचित्ता तस्यैव, पृथः पापुा येषां ते, तं प्रापुः ॥ (२९)
तदद्यं कामादिनिमित्तं पापं हिंसा ॥ (३०) तानाह—गोप्य इति ॥
(३१) तर्हि वेणः किमिति नरके पातितः ? तीव्रध्यानाभावात् पापमेव
तत्र फलितमित्याह—कतमोऽपीति । पुरुषं श्रीहरिं प्रति । पुरुषे च
पुरुषस्य कामासक्त्याद् भयादिभिश्चिन्तयतां पक्षानां मध्ये वेणे न कतमोऽ-
पीत्युक्तम् ॥

३२ । तदेवमितिहासप्रस्तावकथामुक्त्वा श्रीकृष्णे शिशुपालस्य वैराद्युवहं
को हेतुरित्यपेक्षयां तमेवेतिहासं वक्तुमाह—मातृव्यस्येय इति ।
पदाद् वैकुण्ठाच्छ्रुतो ॥

३३ । हरिदासावभिमृशत्याभिभवतीति तथा । कस्य शापः, कीदृशो
वा ? अश्रद्धेयोऽनादरणीय ईवासस्तवात् ; भवो जन्म ॥

३४ । असंभवमेवाह—जन्महेतुभूतैः प्राकृतैर्देहेन्द्रियासुभिर्हीनानां
शुद्धसङ्गमयदेहानामित्यर्थः । प्राकृतदेहसङ्घेन सङ्घमेतदाख्यानमाख्यातु-
मर्हसि ॥

३५ । कथञ्चुताः ? पक्ष वा षड्वा हायनानि वर्षाणि येषाम्, ते चार्त्ता
वालान्मुददाभा येषां ते । पूर्वेषां मरीच्यादीनामपि पूर्वजास्तुभ्यः प्रथम-
जाता दिग्वाससो दिगम्बरान् ; अतः शिशून् मया ॥

३६ । वासमपि नार्हथः । कुतः पुनस्तुत्सेवामिति 'च'कारार्थः । हे
बालिशो ! अतो हेतोरानु यतम् ॥

३७ । वां युवयोः, त्रिभिर्जन्मभिर्लोकान् स्वस्थानप्राप्तये कलतां
तावताहयं शापः समाप्यतामिति पुनः प्रोक्तवित्यर्थः ॥

३८ । धरोक्कारे निमित्ते तत्प्रतिघाती हतः ॥

३९ । हिरण्यकशिपोर्वधे कारणं सूचयति—हिरण्यकशिपुः पुत्रमिति ॥

४० । सर्वभूतानामनुभूतम् । कुतः ? समं ब्रह्मैव पशुतीति तथा
तम् । अतः प्रशान्तं द्वेषादिरहितम्, अतएव भगवतस्तुजसा स्पृष्टं
व्याप्तम् । उद्यमैः शस्त्रान्प्रहरणादिभिः ॥

४१ । विश्रवसः सूतो ॥

४२ । अह्नन्नतवानित्यर्थः । तर्हि तदेव कथयेत्युक्तं प्रत्याह—
रामवीर्यामिति ॥

४३ । कृष्णचक्रेण हतमंहो ययो स्तो, तयोः पापमेव हतम्, न तु
तावित्यर्थः ॥

४४ । येन कारणेन. प्रह्लादश्चाद्यात्तात्प्राद्यात्कचित्तद्वम्, तदपि
ब्रह्मीति शेषः ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायां सप्तमस्कन्धे

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः

द्वितीये विष्णुरोषेण लोकं विप्लव्य दानवैः ।

तद्धतोऽ ब्राह्मपुत्रादीनितिहासैरसाञ्जय ॥ (१)

१ । भगवद्धेष एव तद्धेषेऽपि कारणमित्याशयेनाह—ब्राह्म-
त्यादिना । एवं देवपक्षपातेन ॥

२ । कोपेन उदतिशयेन जलद्व्याम् । कोपाग्निधूमेनैव धूम्रमश्वरं
निरीक्षन् निरीक्षणार्थः ॥

३ । करालदंष्ट्राभिर्बुक्तयोऽग्रया दृष्ट्या । हृष्ट्रेक्यां क्रकुटीबुक्तं मुखं
यश्च सः ॥

७ । समेनाप्युपधावनैर्भजनैर्निमित्तभूतैः पार्ष्णिग्राहेण सता ॥

९ । एवं त्यक्तः स्वभावः समञ्जं येन तश्च, घृणेः शुद्धतेजोमयश्चापि
मायावनोकसो बराहरूपश्च सतः, अस्मिरात्नोऽव्यवस्थितचित्तश्च । कुतः ?
यो यो भजति, तं तं भजमानश्चानुसरतः ॥

८—१० । तश्च रुधिरं यावत्तर्पयिष्यामि, तावद्व्यूषं भुवं यातेति
तृतीयेनाश्वयः ॥ (९) ननु देवैस्तद्धृषः कारितः, अतस्ते किं न हृष्टे ?
तत्राह—तस्मिन् हरौ कूर्टे कपर्टेऽहिते, प्रतिपक्षे कूर्टमीहितं यश्चेति
वा ; नष्टे अदृष्टे सति, देवाः शुश्रुन्ति, स्वयमेव नाशं याञ्छन्ति । कुतः ?
विष्णुरेव प्राणा येषां ते । यथा क्रुद्धमूले वृक्षे शाखाः स्वयं शुश्रुन्ति,
तद्वत् ॥ (१०) तपोयज्ञादियुक्तान् हृदयध्वं घातयत ॥

११ । ननु तैः किमपराद्धम् ? तत्राह—विष्णुरिति ; द्विजानां क्रियात्त-
र्क्षानं मूलं यश्च सः ; यतोऽसौ यज्ञो धर्ममयश्च । देवादीनां परायणं

পরম আশ্রয়ঃ, অতো যজ্ঞরূপশ্চ বিষ্ণুর্মূলত্বাৎ, মামনাদৃত্য তদাশ্রয়ণাচ্চ
তে বধ্যা ইতি ভাবঃ ॥

১২ । তস্মাৎ পরং মন্ত্রং শৃণুতেত্যাহ—যত্র যত্রৈতি । সন্দীপয়ত দহত,
আজীব্যানাং বৃক্ষাণাম্ ; বৃশ্চত—ছেদনং কুরুত ॥

১৪ । পুরং হট্টাদিমৎ, গ্রামস্তদ্রহিতঃ, ব্রজো গবাং বাসঃ, উদ্যানং
কৃত্রিমং বনম্, ক্ষেত্রং ব্রীহাদেঃ, আরামোহকৃত্রিমং বনম্, আশ্রম ঋষীণাং
স্থানম্, আকরো রত্নাদীনাম্, খেটঃ কৃষীবলানাং বাসঃ, খৰ্কটো গিরিদ্রোণ্যা-
শ্রয়ো গ্রামঃ, ঘোষ আভীরাণাং বাসঃ, পত্তনং রাজধানী ॥

১৫ । খনিত্রৈঃ খননসাধনৈঃ, আজীব্যানুপজীব্যান্ জম্ব্বায়কপিথাদীন্,
শরণানি গৃহান্ ॥

১৬ । বিপ্রকৃতে উপক্রতে, যজ্ঞভাগানামভাবাদ্ দিবং পরিত্যজ্যা-
লক্ষিতাঃ সন্তো ভুবি চেরুঃ ॥

১৭ । তদেবং প্রজাকদনং দানবেষু কুর্কৎশ্চ, স্বয়ং স্বর্গরাজ্যাদি
সাধয়িতুং তপস্তপ্তুকামঃ প্রথমং যৎ কৃতবান্, তদাহ—হিরণ্যকশিপুরিত্যা-
দিনা । কটোদকং প্রেতায় প্রদেয়মুদকম্, 'আদি'-শব্দাৎ প্রেতশ্রাদ্ধা-
দিকঞ্চ ॥

২০ । হে বধূরিতি ভ্রাতুর্ভার্য্যাং সম্বোধয়তি ॥

২১ । ভবতু নাম তশ্চ শ্লাঘ্যো বধঃ, তথাপ্যস্মাকং তাবৎকুর্গত এবেতি
চেৎ, তত্রাহ—ভূতানামিতি । দৈবেন প্রাচীনকস্মর্গৈকত্র নীতানাং
সংযোজিতানাং পুনশ্চ স্বৈঃ কস্মভিরুন্নীতানাং বিযোজিতানাম্ ॥

২২ । এবং লোকদৃষ্ট্যা শোকং নিবার্য্য তত্ত্বদৃষ্ট্যা বারয়তি—নিত্য
ইতি ; আত্মা নিত্যো মৃত্যুশূন্যঃ, অব্যয়োহপক্ষয়শূন্যঃ, শুদ্ধো নির্ম্মলঃ, সর্বগঃ
সর্বগতঃ, সর্ববিৎ সর্বজ্ঞঃ, সর্বত্র হেতুঃ—পরো দেহাদিব্যতিরিক্তঃ ; অতো
মৃত ইতি, কুশ ইতি, মলিন ইতি, বিষুক্ত ইতি, অজ্ঞ ইতি চ মত্বা শোকো

ନ କାର୍ଯ୍ୟ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । କଥଂ ତର୍ହି ତସ୍ମ ସଂସାରଃ ? ତଦ୍ରାହ—ଧନ୍ତ ଇତି । ଆତ୍ମନୋ
ମାୟୟା ସ୍ଵାବିଘ୍ନୟା, ଲିଙ୍ଗଂ ମୂର୍ତ୍ତିର୍ଧନ୍ତେ । ଖୁଣ୍ଟାଲୁଚ୍ଚାବଚାନ୍, ଦେହାନ୍ ସୁଧତ୍ଵଃଖା-
ଦୀନ୍ ବା ବିଶେଷେଣ ସ୍ଵଜନ୍ ସ୍ଵୀକୂର୍ତ୍ତନ୍ । ଲିଙ୍ଗଶରୀରୋପାଧିଃ ସଂସାର ଇତ୍ୟର୍ଥଃ ॥

୨୩—୨୬ । ଏତଂ ସଦୃଷ୍ଟାନ୍ତଂ ପ୍ରପଞ୍ଚୟତି—ସଂଧେତି ଚତୁର୍ଭିଃ । (୨୩)
ତରବଃ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତା ଉପାଧିଧର୍ମା ଉପହିତେ ଭବନ୍ତୀତି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତମୁକ୍ତା ଗ୍ରାହକଧର୍ମା
ଗ୍ରାହେ ଭବନ୍ତୀତି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତମାହ—ଚକ୍ଷୁସେତି ॥ (୨୪) ଅବିକଳଃ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଏବ,
ତଂସାମ୍ୟତାଂ ମନଃସମତାମିତ୍ୟର୍ଥଃ ॥ (୨୫) ଲିଙ୍ଗଭାବନା ଦେହାଭିମାନଃ, ଏଷ
ଆତ୍ମନୋ ବିପର୍ଯ୍ୟାସୋହତ୍ରଥାଭାବଃ । ତମେବାହ—ପ୍ରିୟୈର୍ବିରୋଗୋହପ୍ରିୟୈର୍ଯୋଗଞ୍ଚ,
କର୍ମ୍ମ ଚ ସଂସୃତିଞ୍ଚ ନାନାଗର୍ଭେଷୁ ପ୍ରବେଶଃ ॥ (୨୬) ତତଞ୍ଚ ସମ୍ଭବ ଉତ୍ପତ୍ତିଃ,
ବିବେକଶ୍ରୀସ୍ଵତ୍ତିରନୁସନ୍ଧାନମ୍ ॥

୨୭ । ତଦ୍ରାପି ଶୋକହେତୁଃ ବିନା ବୃଥୈବାୟଂ ଶୋକ ଇତ୍ୟନ୍ଦ୍ରିଗ୍ନପ୍ୟର୍ଥେ ।
ପ୍ରେତସ୍ତ ମୃତସ୍ତ କସ୍ତଚିଦ୍ଵେ ବକ୍ତବନ୍ତେସାଞ୍ଚ ସଂବାଦଂ ଶୁଣୁତ ॥

୨୮ । ଉପାସତ ତଂସମୀପ ଆବୃତ୍ୟ ସ୍ଥିତାଃ ॥

୨୯ । ବିଶୀର୍ଣ୍ଣଂ ରତ୍ନମୟଂ କବଚଂ ଯସ୍ତ, ବିଦ୍ରଷ୍ଟାତ୍ରାଭରଣାନି ଅଜଞ୍ଚ ଯସ୍ତ,
ଶରେଣ ନିର୍ଭିଲ୍ଲଂ ହୃଦୟଂ ଯସ୍ତ, ଅସ୍ଵଜା ରକ୍ତେନାବିଲଂ ଲିପ୍ତମ୍ ॥

୩୦ । ପ୍ରକୀର୍ଣ୍ଣାଃ କେଶା ଯସ୍ତ, ଧ୍ଵସ୍ତେ ଅକ୍ଠିଣୀ ଯସ୍ତ, ରତ୍ନମା ସଂରକ୍ତେଣ
ଦର୍ଶ୍ଟୋ ଦଚ୍ଛଦ ଓର୍ଷ୍ଟୋ ଯେନ, ରଜସା କୁର୍ତ୍ତମାବୃତଂ ମୁଖାନ୍ତୋଜଂ ଯସ୍ତ, ଛିନ୍ନମାୟୁଃ
ଭୁଞ୍ଜଞ୍ଚ ଯସ୍ତ ॥

୩୧ । ତସ୍ତ ପାଦୟୋରୂପ ସମୀପ ଆ ସମସ୍ତାଦପତନ୍ ॥

୩୨—୩୫ । ବିଳାପମେବାହ—ଅହୋ ଇତି ହ୍ଵାଭ୍ୟାମ୍ ॥ (୩୨) ଅକରୁଣ-
ତ୍ଵମେବାହଃ—ଦୃଶାମଗୋଚରାଂ ଦଶାଂ ଯେନ ବିଧାତ୍ରା ଭବାନ୍ ପ୍ରଣୀତୋ ଗମିତସ୍ତେନ
ବିଧାତ୍ରା ତ୍ଵମଧୁନା ଖୁଚାଂ ବିବର୍ଦ୍ଧନଃ କୃତୋହସୀତ୍ୟବୟଃ ॥ (୩୫) ହେ ମହୀପତେ !
ତ୍ଵୟା ସୁହୃତ୍ତମେନ ବିନା ବୟଂ କଥଂ ଶ୍ରାମ ଭବେମ ଜୀବେମେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅତୋ ହେ

बौर ! यत्र ह्यं यास्यसि, तत्र तेहनुयानमनुगमनं तव पादयोः शुश्रूषां कुर्वतीनामस्माकं दिश देहि ॥

३५ । निर्हारं दाहार्थं नयनमनिच्छतीनामस्तुमस्ताचलं प्रति ॥

३६ । परिदेवितं रोदनम्, स्वपूर्यामेव स्थित आश्रुत्य श्रद्धा तत्र स्वयमेवोपागतो यमो बालको भूत्वा तानाह—अहो इत्यादिना ॥

३७ । अहो आश्चर्याम् । वयसा मतोहधिकानामपि लोकश्च विधिं जन्ममरणादिप्रकारं विपश्चितामपि विमोहः ! मोहमेवाह—यत्र यस्मादव्यक्तदागतस्तत्रैव गतमपार्थं शोचन्ति । तदुक्तं गीतासु—‘अव्यक्तदादीनि भूतानि व्यक्तमथानि भारत ! अव्यक्तनिधनात्तेव तत्र का परिदेवना ॥’ इति । किञ्च, स्वयमपि स्वधर्मा मृतेन सह समानो मृत्युलक्षणे धर्मो येषां तथाभूता अपि ॥

३८ । अबला दुर्बला अपि वृकादिभिरभक्ष्याणां वयं न विचिन्तयामः । तत्र हेतुः—यो गर्भे रक्षति, स एव हि विध्वं रक्षिता रक्षति ॥

३९ । ननु च तत्र रक्षणे किं प्रयोजनम् ? न किञ्चिदपि ; किञ्चु क्रीडैव केवलमित्याह—य इति ; य ईश ईदं विध्वं सृजति, रक्षतावलुम्पते संहरति च । भोः अबलाः ! तत्रेशितुश्चराचरं क्रीडासाधनमाहः । अतः स एव निग्रहे संहारे संग्रहे पालने च प्रभुः ॥

४० । प्रभुत्वमेवावयव्यातिरेकाभ्यां दर्शयति—पथीति । दिष्टेन दैवेनेश्वरेण रक्षितम् ; तेनेश्वरेण विहतमुपेक्षितम् । अत्र हतस्तेनैवोपेक्षितः ॥

४१—४३ । तदेवमात्मानो जन्ममरणादिकमस्मीकृत्येश्वराधीनत्वान्न शोकः कार्य इत्युक्तम्, ईदानीञ्च देहानामेव जन्मादि, न त्वात्मान इत्याह—भूतानीति त्रिभिः ॥ (४१) भूतानि देहाः, निजयोनिः स्वकारणभूतं लिङ्गशरीरम्, तन्निमित्तैः कर्मभिर्भवन्ति जायन्ते, न भवन्ति नशन्ति च ।

সর্বশঃ দেবাদিদেহা অপি । তত্র হ তদা প্রকৃতৌ দেহে স্থিতৌহপ্যাগ্না
 তশ্চাঃ প্রকৃতেষু গৈর্দেহধর্মৈর্জন্মাদিভিন্ন বধ্যতে ন যুজ্যতে, যতো-
 হনৃতমো দেহাগত্যন্তবিলক্ষণঃ ॥ (৪২) নব্বহং কৃশঃ স্থূল ইত্যাদৌ
 ন বৈলক্ষণ্যং প্রতীয়তে ? তত্রাহ—ইদমিতি ; ইদং শরীরং মোহজম-
 বিবেকাগ্নত্বেন জাতম্, বস্তুতন্তু পৃথগেব । যত দ্বীয়তে দৃশ্যতে, ভৌতিকঞ্চ
 যথা গৃহমিত্যন্বয়ঃ । অত্রৈবং প্রয়োগঃ—দ্রষ্টুরভৌতিকাচ্চ পুরুষাৎ
 শরীরং ভিন্নং দৃশ্যত্বাৎ, ভৌতিকত্বাচ্চ যথাত্যস্তাবিবেকিন আগ্নত্বেনাভি-
 মতমপি গৃহং ততঃ পৃথক্ তদ্বদিতি । ভৌতিকত্বানুমানং বিরূপনাত্মনো
 জন্মাত্ত্যভাবমুপসংহরতি—যথা ঔদকৈঃ পরমাণুভির্জাতো বুদ্ধাদিঃ, যথা
 চ পার্থিবৈর্জাতো ঘটাদিঃ, যথা চ তৈজসৈর্জাতঃ কুণ্ডলাদির্বিনশ্চতি,
 তথা তৈরেব ত্রিবিধৈঃ পরমাণুভির্জাতো জনো দেহ এব বিকৃতঃ
 পরিণতঃ সন্ বিনশ্চতি, ন ত্বাত্মৈত্যর্থঃ ॥ (৪৩) পৃথগবস্থানাভাবেহপি
 ভিন্নত্বে দৃষ্টান্তদ্বয়মাহ—যথেনি । যথানলো দারুশ্ববস্থিতৌহপি দাহকত্বেন
 প্রকাশকত্বেন ভিন্ন এব প্রতীয়তে ; যথা চ দেহগতোহপ্যানিলো মুখ-
 নাসিকাদিষু পৃথক্ স্থিত এব প্রতীয়তে ; দেহস্থত্বেহপ্যাননস্তদ্বশ্যযোগাভাবে
 দৃষ্টান্তমাহ—যথা নভো ন সজ্জতে কাপি সঙ্গং ন প্রাপ্নোতি, তথা পুমানপি
 সর্কেষাং গুণানাং দেহেন্দ্রিয়ানাশ্রয়স্তেষাশ্রিতো বা পরঃ পৃথগেবেত্যর্থঃ ॥
 (৪৪) কিঞ্চ, হে মূঢ়াঃ ! যম্নুশোচথ, সোহয়ং যুযুন্তুর্ভী স্ত্বযজ্ঞঃ শেতে,
 কিমিতি শোচথ ? নন্থেতাবন্তং কালমসৌ শৃণোতি, অনন্তরং প্রতিবস্তি
 চ, ইদানীং তশ্চাদর্শনান্মৃত ইতি শোচাম ইতি চেৎ, স তু শোচনীয়ো ন
 ভবতি, প্রাগপি তশ্চাদর্শনাদিত্যাহ—যঃ শ্রোতেতি ॥

৪৫ । নন্থ মুখনাসিকাসঞ্চারী প্রাণঃ শ্রোতা বক্তা চ দৃষ্ট এবেনি
 চেৎ, নাসৌ শ্রোতা বক্তা বাচেতনত্বাদিত্যাহ—ন শ্রোতেতি ; মহান্
 সর্কেন্দ্রিয়চেষ্টাহেতুঃ, অতএব মুখ্যঃ, ‘প্রাণো বৈ মুখ্যঃ’ ইতি শ্রুতেঃ ।

कस्तुर्हि श्रोता वक्ता च ? तत्राह—यस्मिन् देह ईन्द्रियैस्तद्वदर्थद्रष्टा आत्मा,
स तु प्राणदेहाभ्यामचेतनाभ्यामग्र एव स चेतनः ॥

४७। ननु चेतनत्वेऽग्रत्वे चाश्र 'अहं कृशः सूलः काणो बधिरः'
इत्यादिदेहधर्मोपलक्षिः कुतः ? तत्राह—भूतेन्द्रियमनोभिलिष्यन्ते लक्ष्यस्तु
इति तथा, तान् देहान् तेभ्योऽग्र एव भजति, अहमिति मग्नते, तर्हि
कथं मोक्षः ? तत्राह—तच्च भजनं सैन तेजसा विवेकबलेनोत्-
सृजत्यपि हि इत्यनुभजनं प्रमाणयति ॥

४९। ननु विवेकानन्तरमप्याहारदिकर्मसु प्रवृत्तेर्बन्धः श्लादेव ?
इत्यत आह—यावदिति ; यावद्विज्ञशरीरेणान्नितस्तदभिमानधनात्मा भवति,
तावदेव तस्य तं कर्मनिबन्धनं बन्धहेतुर्भवति । ततो विपर्ययो देहधर्म-
भाङ्गम्, ततः क्लेशचानुवर्तते, न तु लिङ्गाभिमाने निवृत्तेऽपि, यतोऽग्रं
मायायोगो विपर्ययादिः, मायया युज्यत इति, तथा न परमार्थत इत्यर्थः ॥

४८। ननु सुखदुःखादीनां तत्साधनानां सत्यत्वप्रतीतेः कुतो
मायामयत्वं, तथा च बहवो वादिनः सत्यत्वमेव वदन्ति ? तत्राह—वितथेति ;
वितथो मिथ्याभूतोऽग्रमभिनिवेशः । कोऽसौ गुणेषु तत्कार्येषु सुख-
दुःखादिष्वर्थः परमार्थ इति ? दृग् वचश्चेति यं, स कुतः ? इत्यत
आह—यथेति ॥

४९। उपसंहरति—अथेति ; अथ तन्नाग्नित्वात्मानमनित्यां देहं
वा, तद्विदो नित्यमनित्यां जानन्तो न शोचन्ति । नष्टेवमुपदेष्टारोऽपि
शोचन्तो दृशन्ते ? तत्राह—नाग्रथेति । ज्ञानदाट्याभावान् स्वभावो
न निवर्तत इत्यर्थः ॥

५०। स्वयं सधर्मा अपीति यदुक्तम्, तत्रेतिहासमाह—लूकक इत्या-
दिना । पक्षिणामन्तक क्षिप्ररेण निश्चितः सन्, यत्र यत्र ते, तत्र तत्र तान्

कणादिभिः प्रलोभयन् जालं विस्तार्या विशेषेण धृतवान् ; प्रलोभनमिति
पाठे तेषामामिषादिभिः प्रलोभनं कृतवानित्यर्थः ॥

५१ । कुलिङ्गः कन्दभक्षी पक्षिविशेषः ; कुलिङ्गयोर्मिथुनम् ॥

५२ । सिचसुन्त्यां जालञ्च सूत्रे, असञ्जत वक्त्रं प्राप । तामापन्नामा-
पदं प्राप्तां दृष्ट्वा कुलिङ्गः पक्षी तां मोचयितुमकल्लः सन् पर्यादेवयद्वृक्ष-
शाखामाश्रित्य विलापं चकार ॥

५३ । आकरुणया सर्वतोह्नुकल्पया प्रिया किं करिष्यति ? ॥

५४ । आत्वनो देहश्राद्धेन । विधुरायुषा भार्याशुश्रूजीवितेनानेन
दुःखं यथा भवत्येवं जीवता किं मे प्रयोजनम् ? अतो मामपि कामं
नयत्वित्यवयः ॥

५५ । न जाताः पक्षा येषां तान् बालकान् कथं विभ्रमिषि पोष्यामि ?
मन्दभाग्या मे प्रजा मातरं प्रतीक्षन्ते ॥

५६ । शाकुनिकः पक्षिहन्ता निलीनः सन् ॥

५७ । आत्मापायं स्वमृत्युम् ॥

५८ । अयथोचितम्—मिथैवाविर्भूतम् ॥

५९ । साम्प्रदायिकम्—परलोककृत्यम् ॥

६० । अशोचतेति पाठे अडागमश्चान्दसः । स्वः पर इत्याभिनिवेश
एवाज्ज्ञानम्, तेन विना ॥

६१ । सन्नूषा—सूषासहिता ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायां सप्तमस्कन्धे

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

তৃতীয়োহধ্যায়ঃ

তৃতীয়ে তস্মৈ তপসা তপ্তং বীক্ষ্য জগদ্বিধিঃ ।

আগত্য বিশ্মিতস্তেন সংস্তুতশ্চ বরানদাৎ ॥ (১)

১। তদেবং সাধুনাং কদনে দানবানাदिश्च ब्रह्मनाथं शोकं तत्र-
निरूपणेनापनीय यं कृतवान्, तदाह—हिरण्यकशिपु रित्यादिना । अप्रति-
द्वन्द्वं प्रतिपक्षहीनम्, एकराजमेकमेव राजानं व्याधिंसत कर्तुंमैच्छं ॥

২। উর্দ্ধৌ বাহু যশ্চ, নভসি দৃষ্টির্যশ্চ, পাদাঙ্গুষ্ঠেনাশ্রিতাবনির্ধেন ॥

৩। জটানাং দীধিতিভিঃ কাস্তিভিঃ, অংশুভী রশ্মিভিঃ, প্রলয়কর্তা
অর্ক ইব রেজে । পূর্কং যে অলক্ষিতাঃ সন্তো ভুবি বিচেকৃস্তে দেবাঃ
পুনঃ স্থানি স্থানানি ভেজিরে ॥

৪। বিশ্বগীরিতঃ সর্ষতঃ প্রসৃতঃ সন্ ॥

৫। স্বীপৈরদ্রিভিশ্চ সহিতা ভূশ্চলিতা ॥

৬। তব বলিহারাঃ করপ্রদাঃ পূজাকারিণ ইতি বা । অভিতো
ভবতীত্যভিভূঃ, হে অভিভূঃ ! হে সর্ষাধিপতে ! অভি ভো ইতি পাঠে
ভো ইতি সম্বোধনম্, অভিতো যাবন্ন নঙ্ক্ষাস্তীতি সম্বন্ধঃ ॥

৮—১১। ব্রহ্মণস্তস্মিন্ দ্বেষমুৎপাদয়িতুং তৎসংকল্পমাহঃ —তশ্চেতি
চতুর্ভিঃ । (৮) তস্মৈ সঙ্কল্পস্তব কিং ন বিদিতঃ ? অথাপ্যস্মাভিনিবেদিতং
ত্বয়া শ্রয়তাম্ ॥ (৯) তপোযোগয়োঃ সমাধিনা নিষ্ঠয়া সর্ষধিক্ষেপ্যভ্যঃ
শ্রেষ্ঠং নিজাসনং সত্যলোকমধ্যান্ত অধিতিষ্ঠতি ॥ (১০) তত্রথৈবাত্মনঃ
সাধয়িষ্যামি । নহু ব্রহ্মণাতিদীর্ঘায়ুশা তপস্তপ্ত্বা তৎ সাধিতম্, অগ্ৰঃ
কুতস্তৎ সাধয়েৎ ? তত্রাহঃ —কালাত্মনোরিতি । যত্নপ্যায়ুষোহন্নত্বেন
দেহো বারং বারং ম্রিয়তে, তথাপি কালশ্রাত্মনশ্চ নিত্যত্বাদ্ বহুভির্জন্মভি-

स्तपस्तप्ता तन् साधयिष्यामोवेति ॥ (११) वर्द्धमानेनेति यदुक्तम्, तस्य
फलमाह—अत्रथेति ; अत्रथा सुरासुरादि-व्यत्ययेनाथथापूर्वः पुण्य-
पापादिव्यत्ययेनेदं जगद्विधाश्रामि । अत्रैवैष्ववादिभिर्ऋवादिपदैः किं
प्रयोजनम् ? अतस्तदेव साधयिष्यामि ॥

१२ । इति त्वंपदापहरणे तस्य निर्वर्द्धः शुभ्रम् ; अतएवासौ तपः
परममास्थितो वर्द्धते ; यदत्र युक्तम्, तदनन्तरमेव विधेत् ॥

१३ । अत्रथा तव स्थानद्वंशे सति साधूनामनिष्ठं श्रादिति शोचन्तु
आहः—तव पारमेष्ठ्यामिदमासनं द्विजानां गवाक्षं भवायोद्धवाय, श्रेयसे
सुखाय, भूतैः ऋष्याय, क्लेमाय लक्ष्मणपालनाय, विजयायोऽकर्षाय ॥

१५—१७ । बन्धिकादिभिः प्रतिच्छन्नं प्रथमं न ददर्श, पश्चात्
कथंश्चिद् बिलक्ष्य तं प्राहेति द्वयोरन्यः । पिपीलिकाभिराटीर्णं समन्ताद्
भङ्गितं मेदश्च त्वक् च मांसं शोणितं यश्च ॥ (१७) अत्रैरपिहितं
छन्नं रविमिव बिलक्ष्य विस्मितः प्राह ॥

१८ । ह्यंसारं धैर्यम्, दंशैर्मक्षिकादिविशेषैर्भङ्गितो देहो यश्च ॥

१९ । निरञ्जुनिषिद्धमशु येन स त्वाज्जोदक इत्यर्थः ॥

२० । ते ह्यन्येन व्यवसायेनैव तावज्जितोहम् । तपोनिष्ठेन
भवता तू सूतरां जितः ॥

२१ । मर्त्यस्य तवामर्त्यस्य मम दर्शनमफलं निष्फलं न भवति ॥

२२ । आदौ भवतीति आदिभवो ब्रह्मा, औक्त्वं प्रोक्तवान् ॥

२३ । ब्रह्मवत्संहननमङ्गदाट्यं यश्च ; तप्तस्य हेम इवाभा देहकान्ति-
र्षश्च ॥

२४ । तस्य दर्शनमेव महानुत्सवो यश्च ॥

२५ । हर्षेणाश्रुणि पुलकोद्धेदश्च यश्च सः ॥

२६—२१ । अक्नेन निविडेन । तत्र हेतुः—कालसृष्टेन प्रकृति-
 गुणरूपेण, न तु ध्वास्तेन । तमसावृतमिदं जगद् योऽभिव्यनगभिव्यक्त-
 मकरोत्, यश्च^१ त्रिगुणेनाग्नेदं जगत् सृजति, अवति पालयति, लुम्पति
 संग्रहति च, तस्मै रजःसत्त्वतमसां धाम्ने आश्रयाय, महत्तेहपरिच्छिन्नाय, पराय
 परमेश्वराय नम इति द्वयोरन्वयः ॥

२८—३० । अत्र च स्वप्रकाशत्वं जगत्प्रकाशकत्वं तत्कारणत्वं तत्-
 सृष्ट्यादिकर्तृत्वं महत्त्वं परमेश्वरत्वञ्छेति षड्विधत्वमुक्तम्, तदेव प्रपञ्चयन्
 नमस्करोति—नम इत्यादिचतुर्भिः । (२८) वीजाय—कारणाय । तत्र हेतुः—
 आद्य, ज्ञानं ज्ञप्तिः, विज्ञानं विषयाकारं ज्ञानम्, ते मूर्तिर्ब्रह्म तस्मै ।
 अनेन स्वप्रकाशत्वं जगत्प्रकाशकत्वं दर्शितम् । वीजायेति निमित्तत्व-
 मुक्तम् ; उपादानत्वञ्छेति—प्राणादयो ये विकारास्ते क्रुपैर्व्याक्तिः कार्या-
 कार^२मीयुषे प्राप्नुवते ॥ (२९) एवमात्मना त्रिवृता चेतानेनोक्तं
 कारणत्वं द्वेषा दर्शितम्, महत्त्वमीश्वरत्वञ्छेति—त्वमिति ; त्वमेव जगतो
 जन्मश्च, तस्यैः स्थावरश्च चेशिषे नियन्ता भवसि । केन ? मुखेन प्राणेन
 सृष्ट्यादिरूपेण । अतस्त्वं प्रजानां पतिः, तासां चित्तश्च च चित्तेश्च तत्-
 परिणामभूतायाश्चेतनाया मनसश्च तन्नियमानामिन्द्रियाणां पतिः, अतस्त्व-
 मेव महान्, भूतानामाकाशादीनां तद्गुणानां शब्दादिविषयाणामाशयानां
 तद्वासनानामीशश्च ; एतेनैव प्रहृत्त्वं दर्शितम् ॥ (३०) ईदानीं यज्ज-
 प्रवर्तकत्वेनातुर्धामिन्नेन च जगत्पालकत्वमाह—त्वमेव च सप्ततन्त्रनिष्ठीमादि-
 यज्जान् विस्तारयसि । कथम् ? त्रया तत्रा वेदत्रयरूपेण । कथञ्चुतया ?
 चत्वारो होतारो यत्र तच्छतुर्होत्रकं कर्म, तद्विषयतया विद्ययात्प्रवतां
 प्राणिनामात्प्रभूतत्वमेवान्तरात्मा चातुर्धामि । कुतः ? यतः कविः सर्वज्ञः ।
 तत् कुतः ? एकः—अथाहुः । तत्र हेतुरनादिरनन्तपारश्चेति, नास्त्यन्तः

কালতঃ, পারঞ্চ দেশতো যশ্চ সঃ ॥ (৩১) অতঃ কালরূপেণ সংহর্ভুত্বমাহ—
ত্বমেবেতি । লবাঠেঃ কালাবয়বৈঃ ক্ষিণোষি ক্ষপয়সি, তদেবং সৃষ্ট্যাদি-
কর্তৃত্বেহপি নির্বিকারত্বমেবাহ—কূটস্থ ইতি । তত্র হেতবঃ—আত্মা জ্ঞান-
রূপঃ, পরমেষ্ঠী পরমেশ্বরঃ, অজো জন্মশূন্যঃ, মহানপরিচ্ছিন্নঃ, কিঞ্চ জীব-
লোক এব কৰ্মবশাজ্জন্মাদিভির্বিক্রিয়তে, ত্বন্তু তশ্চ জীবো জীবনহেতুর্যত-
স্তশ্চাত্মা নিয়ন্তা ॥

৩২ । তৎ কুতঃ ? তত্রাহ—তত্ত্ব ইতি । ত্বত্তো ব্যতিরিক্তং যদি
কিঞ্চিদ্ভবেৎ, তর্হি তস্মাত্তব জন্মাদিবিকারো নিয়মাত্মাদিকং বা ভবেৎ,
তত্ত্ব নাস্তীত্যাহ—পরং কারণম্, অপরং কার্যম্, তত্র চ এতজ্জন্মমম,
অনেজৎ স্বাবরং চ তদ্ব্যতিরিক্তং নাস্তি । ননু মদ্বোধকং শাস্ত্রং ব্যতিরিক্ত-
মস্তীতি চেন্ন, যতো বিদ্যা বেদোপবেদাদিবিদ্যাস্থানানি, কলাশ্চ তদঙ্গানি
তর্বেব তনবঃ, ন তু তদ্ব্যতিরিক্তাঃ । তৎ কুতঃ ? যতশ্চ বৃহদব্রহ্মৈবাসি ।
তদপি কুতঃ ? তত্রাহ—হিরণ্যরূপং ব্রহ্মাণ্ডং গর্ভে যশ্চ সঃ, ত্রিপৃষ্ঠস্ত্রি-
গুণাত্মকশ্চ প্রধানশ্চ পৃষ্ঠে পরতঃ স্থিতঃ ; ‘অক্ষরাৎ পরতঃ পরঃ’ ইত্যাদি
শ্রুতেঃ ॥

৩৩ । ননু ব্রহ্মাণ্ডশরীরশ্চ জীবশ্চ মম কুতো ব্রহ্মত্বম্, কুতো বা ব্রহ্মাণ্ড-
গর্ভত্বাদি ? তত্রাহ—ব্যক্তং কার্যমিদং তব শরীরম্, ব্যক্তং সত্যমিতি বা ;
যেন শরীরেণ স্বমিল্লিয়প্রাণমনসাং গুণান্ বিষয়ান্ ভুঙ্ক্বে, কিম্বু^১ পারমেষ্ঠ্যে
পরমৈশ্বর্য্যে ধামনি স্বরূপে স্থিত এব ভুঙ্ক্বে, ন ত্বস্মাদিবৎ স্বরূপ-
তিরোধানেন । অতশ্চমব্যক্ত আত্মা নিক্রপাধি ব্রহ্মৈব পুরাণপুরুষশ্চেত্যর্থঃ ॥

৩৪ । ননু ব্রহ্মত্বং পুরাণপুরুষত্বং কথমেকশ্চ ? তত্রাহ—অনন্তেতি,
হে অনন্ত ! যেন ত্বয়াব্যক্তেন মনোবচনাগোচরেণ রূপেণেদং বিশ্বং ততং

व्याप्तम्, तस्मै तूभाय भगवतेऽर्चिस्त्योर्ध्व्याय नमः । भगवद्वे हेतुः —
चिदचिच्छक्तियुक्त्या—चिच्छक्तिर्विद्यया, अचिच्छक्तिर्माया, ताभाय युक्त्यायेति ॥

३५—३७ । अत्रान्नाद्वयं सृष्टव्यतिरिक्तानपि, भगवन् ! आयुधैर्मुर्तुर्मा
द्वयं ॥

३९ । व्याप्त्युत्थितप्रार्थनैः, असूयमद्विः सप्रार्थनैः, यथा आत्मानस्तवास्ति महिमा,
तथाप्रतिबन्धतादिकं देहीति शेषः ॥

३८ । तपसा योगेन च प्रभावो येषां तेषाम् । यदणिमाद्यैर्ध्वयं
न रिश्याति न नशति, तच्च देहीत्यर्थः ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायां सप्तमस्कन्धे

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः

चतुर्थे तु वरान् लक्ष्मिं विजित्याखिललोकपान् ।

विष्णुद्वेषेण तान् सर्कान् दैतोत्क्रः समपीडयन् ॥ (१)

१ । शतधृतिर्व्रजा ॥

२ । मम मन्त्रः, यद्यपीमे दुर्लभाः ॥

३ । अमोघोऽनुग्रहो यस्तु । प्रजेश्वरैर्मरिचीत्यादिभिः ॥

४ । यदर्थं तपस्तपुः तदाह—एवमित्यादिना ॥

५ । सर्वेषां स्वानां प्राणिजातीनां ये ये पतयन्तान् ॥

६ । त्रिपिष्टपः स्वर्गम्, अध्यास्ते अ—अधिष्ठितवान् । तत्र च महेंद्र-

भवनमधुवासोऽधिवसति अ ॥

७—११ । अखिलसमुद्दिशुक्तद्वमेवाह—यत्रेति त्रिभिः । (१०)

दामानि परिच्छदाः परिकरा यामाम् ॥ (११) सुदतीः—सुदत्यः ॥

१२ । उर्जितमधिकं चण्ड तीव्रं शासनं यश्च ॥

१३ । अह ! हे राजन् ! उरुगङ्गिनोग्रगङ्गेन मधुना सूरया मन्त्रम् ; अतएव विबुद्धे विघूर्णिते ताम्रे अङ्गिणी यश्च तम्, अशेषधिष्यपाः सर्व-लोकपाला उपायनयुक्तेः पाणिभिरुपासत । त्रिभिर्वक्त्रविष्णुर्कद्रैर्विना । पदमाश्रयतुम् ॥

१४ । उपासनप्रकारमाह—जगुरिति ॥

१५ । तत्पद्मो ननु उर्ध्वहस्ति स्म । रत्नाकरानेवाह—स्फारेति ॥

१६ । आक्रीडम्—क्रीडास्नानम्, क्रमाः सर्वेषु तेषु गुणान्—पुष्प-फलादीन् ; स च लोकपालानां पृथग्विधान् गुणान् वर्षणदहनशोषणादीनेक एव दधार ॥

१७—२० । निर्जिताः ककुभो येन । यथोपजोषः यथाप्रीतिः ; महान् काल एकसप्ततिसुगानि किञ्चिदधिकानि ॥

२४ । अरूपा—वक्ररहिता १ ॥

२५ । मम दर्शनं श्रवणं सर्वेषां श्रेयसामुपपत्तये प्राप्तये भवति ॥

२६ । ननु देवादिविद्येवेष्यं प्याश्रु विनाशो नास्ति, ब्रह्मवरोर्जितत्वात् ? तत्राह—निर्केरायेति । सर्वमहं सहे, न मद्भक्तद्रोहमिति भावः ॥

२७ । असुरैश्च हतं मेनिरै, तदानीं तद्देवश्च प्रवृत्तत्वादिति भावः ॥

३० । तमेव षेष्णं वक्तुमादौ सूतश्च महत्त्वमाह—तश्चेत्यादिना । षुर्णैर्महान्भुवः । गुणानेवाह—महत्प्रासक इत्यादिना ॥

३१ । सत्या सद्मा प्रतिज्ज्ञा यश्च ; एक एव प्रियश्च सुहृत्तमश्च ॥

३२ । सम्यग् नता आर्याणामज्युयो येन, गुरुद्वीश्वर इति भावना यश्च ॥

३३ । व्यसनेषु प्राप्लेषपि नोद्विगच्छित्तः, दृष्टेषु श्रुतेषु गुणेषु विषयेषु निःस्पृहः, यतश्चेत्तद्वस्तुदृक् ; दास्ता इन्द्रियादयो यश्च, रक्षित आसुरो भावो मत्सरादिर्यश्च, असुरोहपि सन् प्रशान्तकामः ॥

३४ । अधुनापि ते गुणा नापिधीयन्ते, तिरोहिता न भवन्ति ॥

३५ । साधुगाथासदसि साधुकथाप्रसङ्गवत्यां सभायाम् । यं प्रह्लादम्, प्रतिमानं दृष्टान्तम्, रिपवोहपि सुराः कुर्वन्ति, किं वक्तव्यं भवादृशा विष्णुभक्तः ? ॥

३६ । सूच्यते मया केवलं श्रोत्र्यते सूष्ठु कथ्यते इति वा ॥

३७—४२ । नैसर्गिकरतेर्लिङ्गात्त्राह—शुक्लक्रीडनक इति षड्भिः ।
 (३७) तन्मनस्तया—तदेकचित्तत्वेन ॥ (३८) एतानि—आसनादीनि । गोविन्देन परिरक्षित आश्रया एकैकृतः ॥ (३९) रुदति रोदिति, रोति वैकुण्ठश्च चिन्तया शबला व्यामिश्रा क्लृप्तिता चेतना यश्च ; तश्च चिन्तया आह्लादेः यश्च ॥ (४०) क्वचिदुत्कर्षो मुक्तकर्षः सन्, अमुचकार तच्छेष्टा-दिकं ययं कृतवान् ॥ (४१) सम्पर्शस्तद्वावापत्तिस्तु न निर्वृतः ; अस्पन्दः स्थिरो यः प्रणयस्तेन य आनन्दस्तेन यं सलिलम्, तेन युक्त आमूलित क्षिप्रमूलित क्षिप्त्वेन यश्च सः ॥ (४२) आश्रयः परां निर्वृतिं तन्न, दुःसङ्गेन दीनश्राश्रापि मनः शमं शान्तं व्यापां ॥

४३ । अद्यं द्रोहमकरोः ॥

४४ । प्रथमाध्यायास्ते पृष्ठमेवार्थमतिविश्रयेन पुनः पृच्छति—देवर्ष इति । तव वृत्तः, तव वाक्यमिति वा । साधवेह्यमदां साधोर्द्रोहं कृत-वानिति यदेतद्वेदितुं ज्ञातुमिच्छामः ॥

४५ । उपालभस्त आक्षिपन्ति, अद्यस्त नैव कुर्वन्ति, अपरः शत्रुरिव ॥

৪৬। অনুবশাননুকূলান্ সাধুনগাধবোধান্^৩, গুরুঃ পিতৈব দেবতা
যেষাং তানুদ্দিশ্যাৎ ন কুর্ক্বন্তীতি কিমু বক্তব্যমিত্যর্থঃ। পুত্রায় পুত্রমুদ্দিশু
পিতুর্দেষঃ, পিত্রা কৃত্তো দেষঃ, পুত্রস্ত মরণার্থং প্রযোজিতঃ প্রবর্তিত
ইতি যদেতৎ কৌতূহলং বিধম অপাকুরু; যদ্বা, যদ্যস্মাৎ পুত্রায় যো
দেষঃ, স পিতুমরণায় প্রযোজিতঃ, অত এতৎ কৌতূহলং বিধমেত্যর্থঃ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াং সপ্তমস্কন্ধে
চতুর্থোহধ্যায়ঃ ॥ ৪ ॥

পঞ্চমোহধ্যায়ঃ

পঞ্চমে গুরুতোহধীতং ত্যক্ত্বা বিষ্ণুস্ততো রতম্।

ঘাতয়ন্ দ্বিপসর্পাণ্ডৈঃ স্মৃতং দৈত্যো ন চাশকৎ ॥ (১)

১। ভগবদ্ভক্তিরেব বিবেচকারণমিতি বক্তুমাহ—পোরোহিত্যয়ে-
ত্যাদিনা। কাব্যঃ—গুরুঃ, অতস্তস্ম স্মৃতৌ, দৈত্যরাজগৃহান্তিকে গুবসতা-
মিতি শেষঃ ॥

২। পাঠ্যান্ দগুণীত্যাদীন্; পাঠ্যানস্বরবালকানিতি বাণয়ঃ ॥

৩। অনুশ্রবণানস্তরম্, তর্থেব পপাঠ চ, কিন্তু তৎ সাধু ন মেনে। তত্র
হেতুঃ—স্বঃ পর ইত্যসদগ্রহো মিথ্যাভিনিবেশ এবাশ্রয়ো যস্ম তৎ ॥

৫। হে অস্বরবর্য্য! অসদগ্রহাৎ 'অহং মম' ইতি-মিথ্যাভিনিবেশা-
ন্ধেতোঃ সম্যগুদ্ভিগ্না বিষণ্ণা ধীর্যেবাং তে। 'বনং গতঃ সন্ হরিমাশ্রয়েত'
ইতি-যত্তদেবাহং সাধু মত্রে। কথন্তুতং গৃহং হিত্বা? আশ্রয়নঃ পাতমধঃ-
পাতনিমিত্তম্। কুতঃ? অন্ধকূপবন্মোহাবহম্ ॥

১। অরাগরোবান্ (৪)।

७ । परपक्षे विषयो समाहिताः परिनिष्ठिताः । हासमेवाह—
बुद्धिरिति ॥

१ । विष्णुपक्षैर्भागवतैर्हेतुभूतैः । ननु तद्गृहे कुतश्चेयां प्रवेशः ?
सत्यम्, तथापि प्रतिच्छन्नैर्वेशान्तरेण छन्नैः ॥

८ । दैतैर्यगृहमानीतम् ॥

९ । बालान् सर्कान्, अति अतिक्रम्या, तुभ्यं तव ॥

१० । अहो मायामोहिता भवन्तो मामाक्षिपस्तीत्याशयेन तावदाह—
‘परः स्वप्न’ इति मिथ्याभिनिवेशो यदीयया माययैव कृतः, न तु वास्तवः,
अतएव तदीयया मायया विमोहितबुद्धीनां भवतामेव दृष्टः, न तु मम, तस्मै
अचिन्त्यामैश्वराय नमः ॥

१२—१४ । अहो किमेतत् प्रलपसि ? तव बुद्धिभेदो यतो जात-
स्तु कथयेत्याक्षिप्तः सन्, तत्प्रसादादेवेत्यान्तरमाह—स इति त्रिभिः ।
(१२) स भगवान् यदानुब्रूतोहनुकूलो भवति, तदा पशूनामिव बुद्धिर्भेद-
गतसती मिथ्या संसारविषया विभिद्यते, अभिन्नाअनिष्ठा भवति ॥ (१३)
भेदश्चासत्त्वं दर्शयन्नाह—स एष परमात्मेव स्वः पर इति च, अविवेकिभि-
र्निरूप्यते । युक्तैश्चेतत्, यतो यश्च वदन्नि जिज्ञासायां ब्रह्मादयोऽपि
मुह्यन्ति । तत्र हेतुः—दुरत्यायं दुर्घटमनुक्रमणमनुचरितमनुवर्णनं वा यश्च सः ॥
(१४) ननु निर्विकारश्च कथं मतिभेदकत्वम् ? तत्राह—यथेति ; यथा
अयो लोहमाकर्षणशक्त्यास्तु समीपे स्वमेव लभति, तथा मे चेतसश्चक्र-
पाणेः सन्निधेरेव^२ । कुतो जातस्तुंसन्निधिः ? तत्राह—यद्दृच्छेति ;
कश्च तपोदानादेः फलमेतदिति न ज्ञायत इत्यर्थः ॥

१५ । राजसेवक उवाचेति शेषः ॥

১৬। অরে বেত্রং কশা আনীয়তাম্, উপায়ানাং^১ মধ্যে চতুর্থো দমো দগোহশ্চ দুর্ক্বুদ্ধৈরুদিত উক্তঃ শাস্ত্রেষু। দুর্ক্বুদ্ধিত্তে হেতুঃ—কুলাঙ্গারশ্চ কুলশ্রাঙ্গারবন্নাশহেতোঃ ॥

১৭। তৎ কুতঃ? তত্রাহ—দৈতেয়া এব চন্দনক্রমাস্তেষাং বনেহয়ং কণ্টকক্রমতুল্যো জাতঃ। তদেবাহ—যশ্চ দৈতেয়চন্দনবনশ্চ মূলোন্মূলনে পরশুস্থানীয়শ্চ বিষ্ণোরয়মর্ভক এব নালায়িতো নালামিবাচরৎ। যথা পরশোশ্ছেদকত্বে বদরাদি^২ক্রমনির্মিতো দণ্ডঃ সহকারী, তং বিনা ছেদনা-সম্ভবাৎ, তথায়ং বিষ্ণোর্দৈত্যমূলচ্ছেদে হেতুর্জাত ইত্যর্থঃ ॥

১৮। ইতি তৎ প্রহ্লাদং ভীষয়ন্ ধর্ম্মার্থকামবর্গশ্চ প্রতিপাদকং শাস্ত্র-মধ্যাপয়ামাস ॥

১৯। জ্ঞাতং জ্ঞেয়মুপায়ানাং চতুষ্ঠয়ং সামদানাদি যেন তং জ্ঞাত্বা। দৈত্যেভ্রং প্রতি। মাত্রা মৃষ্টমুদ্বর্ত্তা স্নাপিতম্ ॥

২০। পাদসেবনং পরিচর্যা, অর্চনং পূজা, দাশুং কর্ম্মার্ণম্, সখ্যং তদ্বিখাসাদি, আত্মনিবেদনং দেহসমর্পণম্; যথা বিক্রীতশ্চ গবাশ্বাদের্ভরণ-পালনাদিচিন্তা ন ক্রিয়তে, তথা দেহং তস্মৈ সমর্প্য তচ্ছিন্তাবর্জনমিত্যর্থঃ ॥

২৪। ইতি নব লক্ষণানি যশ্চাঃ সা, অধীতেন চেদভগবতি বিষ্ণৌ ভক্তিঃ ক্রিয়তে। সা চার্চিতৈব সতী যদি ক্রিয়েত, ন তু কৃত্য সতী পশ্চাদর্পোত, তদুত্তমমধীতং মত্তে; ন ত্বস্মাদ্গুরোরধীতং শিক্তিতং বা তথাবিধং কিঞ্চিদস্তীতি ভাবঃ ॥

২৬। ন বিঘ্নতে সারং যত্র তদসারম্; ন বিঘ্নতে সারং যস্মাদিতি বাস্তবোহর্থঃ ॥

২৭। মিত্রত্বেন প্রবর্ত্তমানশ্চাপি তব বিরোধাচরণং নাসম্ভাবিত-মিত্যাহ—সন্তি হীতি। দুষ্টং মৈত্রং মিত্রত্বং যেষাং তে দুষ্টৈর্নৈত্রাঃ। রোগ

इति—‘ब्रह्महा ऋयरोगी श्रावः सुरापः श्राव-दन्तकः । स्वर्णहारौ तु कुनथी दु-
श्चर्यां गुरुतल्लगः ॥’ इत्यादि-स्यूत्याक्तः ; पातकिनां काले नरकभोगानन्तरं
रोगो यथोदेति, तथा तेषां दुर्जनानां सृजनत्वेन वर्तमानानामप्याघं
विद्येवादि कमुदेतीत्यर्थः ॥

२८ । मत्प्रणीतं मया पाठितम्, नोहस्यभ्याम्, कं कुंसितं दोषं
मास्य अदाः, अडागम आर्षः, मयि दोषारोपं मा कृथा इत्यर्थः । इन्द्रशत्रो
इति ; न हि ब्राह्मणेषु तव कोप उचित इति भावः ॥

२९ । गुरुमुखी—गुरुवाक्यजनिता । हे अभद्र ! ॥

३० । आस्तामियं वार्ता, भवादृशानां विषयामस्तानामत्रानधिकारा-
दित्याशयेनाह—मतिरिति । परतो गुरोः, स्वतो वा, मिथो वा, अत्रो-
च्यते नाभिपद्येत न संपद्येत । केषाम् ? गृहव्रतानां गृह एव व्रतं
संकल्प इतिकर्तव्यताचिन्ता येषाम् ; अतएवादार्ष्ट्येन परतैर्गोभिरिन्द्रियै-
र्हेतु-भूतैस्तमिस्रं संसारं विशताम् ; तत्र चर्कितश्रेव चर्कणं येषाम् ॥

३१ । ननु श्रीकृष्णश्च परमानन्दस्वरूपत्वात्तेहपि तन्निष्ठा एव किं न
स्युः ? इति चेत्, तदज्ज्ञानादित्याह—नेति । ये दुराशया विषयवासिता-
स्तःकरणान्ते हि विष्णुं न विद्मः । तत्र हेतुः—स्वस्मिन्नेवार्थः पुरुषार्थो
येषां तेषां गतिः गम्याम् । ननु तेहपि गुरुपदेशाद्बिष्णुं ज्ञाशुन्ति ?
तत्राह—बहिर्विषयेष्वर्थो येषां ते बहिरर्थान्तानेव गुरुत्वेन मद्भ्यं शीलं
येषां ते ; अतोहकैरूपनयीमाना अक्ता यथा पश्यान् न विद्मः, किञ्च गर्ते
पतन्ति, तथा तेहपीशश्च तन्त्यां दीर्घरज्जां वेदलक्षणायाम्, उरुणि दामानि
ब्राह्मणादिनामानि यश्रां तश्रां कांमैः कर्मभिर्वद्धा एव भवन्तीत्यर्थः ।
तदुक्तम्—विषयाविष्टचित्तानां विष्णुवेशः^२ सुदूरतः । वारुणीदिग्तं
वस्तु ब्रजनैर्द्वीं किमाप्नुयात् ? इति ॥

৩২ । ননু 'চৈকো দেবঃ সৰ্বভূতেষু গৃঢ়ঃ, সৰ্বব্যাপী সৰ্বভূতান্তরাঙ্গা' ইত্যাদিশ্রুতিপ্রতিপাদিতং বিষ্ণুং কথং ন বিদুঃ ? কুতো বা তেবাং তমিশ্র-প্রবেশঃ ? তত্রাহ—নৈষামিতি । নিষ্কিঞ্চনানাং নিরস্তবিষয়াভিমানানাং মহত্তমানাং পাদরজসাভিষেকং যাবন্ন বৃণীত, তাবচ্ছ্ৰুতিবাক্যতো জ্ঞাতেহ-পেয়াং মন্তিরুক্ৰমশ্চাজ্জিৎ ন স্পৃশতি, ন প্রাপ্নোতি, অসন্তাবনাদিভি-বিহন্তত ইত্যর্থঃ । অনর্থশ্চ সংসারশ্চাপগমো যদর্থঃ, যশ্চা অজিৎ স্পর্শিত্বা মতেবর্থঃ প্রয়োজনম্ । মহদনুগ্রহাভাবান তত্ত্বনিশ্চয়ঃ, নাপি মোক্ষশ্চেযা-মিত্যর্থঃ ॥

৩৩ । নিরস্তত নিরাস্ত্ৰিচ্ছিফেপ ॥

৩৪ । অমর্ষোহসহনম্, তেন সহিতয়া কৃষাবিষ্টো ব্যাপ্তঃ ; কষায়ীভূত আতাম্রে লোচনে যশ্চ । হে নৈঋতা রাক্ষসাঃ ! ॥

৩৫ । বধ্যত্বে হেতুঃ —যতোহয়ং মে ভ্রাতৃহা । কুতঃ ? যো বিষ্ণোঃ পাদৌ দাসবদর্চতি, তৎপক্ষপাতীত্যর্থঃ ; অতঃ স এবায়মিত্যন্বয়ঃ ॥

৩৬ । অহো বিষ্ণুরপ্যমুমবিধ্বসনীয়ং কিমিতি স্বীকৃতবানিত্যাহ—বিষ্ণোর্কৈতি । অহাৎ—জহৌ ॥

৩৭ । ননু তবায়মপত্যং কথং বধ্যঃ ? তত্রাহ—পরোহপেয়াধমিব হিতকৃচ্চেত্ত্বহঁপত্যমেব জেয়ঃ, স্মৃতঃ স্বদেহজোহপ্যাহিতশ্চেদাময় ইব । আস্তাং মমতাস্পদশ্চ কথা, অঙ্গমপি যৎ করচরণাদি, তদপ্যাত্মনোহহিতক্ষেৎ ছিন্দ্যাদেবেত্যর্থঃ ॥

৩৮ । অতঃ সর্কৈরুপায়ৈর্হস্তব্যঃ । সন্তোজো ভোজনং ভোজনাदिষু বিষাদিপ্রয়োগৈরিত্যর্থঃ । যথা দুষ্টমিচ্ছিয়ং মুনৈঃ শক্রঃ ॥

৩৯ । তিগ্না তীক্ষ্ণা দংষ্ট্রী যেযাম্, করলাগ্নাশ্চানি ভয়ঙ্করাপি মুখানি যেবাং তে চ তে চ । তান্নাগি শ্মশ্রুগি শিরোরুহাশ্চ যেযাম্ ॥

୫୧ । ପରେ ଜିହ୍ୱରେ ଯୁକ୍ତଃ ସମାହିତ ଆତ୍ମା ମନୋ ଯସ୍ତ, ତସ୍ମିନ୍ ପ୍ରହାଦେ
ତେଷାଂ ନୈର୍ଘାତାଦୀନାଂ ପ୍ରହାରା ନିଷ୍ଫଳା ଆସନ୍ ଜାତାଃ । ତତ୍ର ହେତବଃ —
ବ୍ରହ୍ମାଣି ନିର୍ବିକାରେହିନିର୍ଦ୍ଦେଶ୍ଚେତ୍ସବିଷୟେ ଭଗବତି ନିରତିଶୟୈଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟା ଅଧିଳାସ୍ତୁନି
ଶସ୍ତ୍ରାଦୀନାମପି ନିୟନ୍ତରି, ଏବଂସ୍ତୁତେ ପରେ । ଅପୁନ୍ୟାସ୍ତ ନିର୍ଦ୍ଦେବସ୍ତ ସଂକ୍ରିୟା
ମହୋତ୍ତମା ଈବ ॥

୫୩ । ଦନ୍ଦଶୂଟକଃ ସର୍ପିଃ, ଅଭିଚାରାଃ କୃତ୍ୟାଦୟଃ, ଅବପାତନାନି ଗିରି-
ଶୃଙ୍ଗାଦଧଃପାତନାନି ଚ ତୈଃ, ଅବଟାଦିଷୁ ସଂନିରୋଧୈଃ ॥

୫୪ । ପର୍ବତାକ୍ରମଣେଃ ପର୍ବତାନାଂ ତତ୍ତ୍ୱପରି କ୍ଳେପଣେଃ ; ବହୁବଚନୈରଭି-
ଚାରାନ୍ତାବୃତ୍ତିଂ ଦର୍ଶୟତି । ତଦକ୍ଳନଂ କର୍ତ୍ତୁଂ ନାଭ୍ୟାପନ୍ତତ, ନ ପ୍ରାପ, ନାଶକ୍ରୋଦି-
ତାର୍ଥଃ ॥

୫୫—୫୯ । ଚିନ୍ତାମେବାହ—ଏଷ ଈତି ତ୍ରିଭିଃ । (୫୫) ମେ ମୟା,
ଅସାଧୁ ପରୁଷଂ ଯଦା ଭବତି, ତଥୋକ୍ତଃ ; ଅସକର୍ମୈରପକାରୈରଭିଚାରୈର୍ବା ॥
(୫୬) ଅବିଦୁରେ ସମୀପେ ବର୍ତ୍ତମାନୋହପ୍ୟୟଂ ବାଲୋହପ୍ୟଜଢ଼ଧୀର୍ନିର୍ଭୟଚିନ୍ତୋ
ମେହନାର୍ଥ୍ୟମଗ୍ରାୟଂ ଶକ୍ତଃସ୍ତଃ ବା ନ ବିସ୍ମରତି । ଅଜ୍ଞୌଗର୍ଭସ୍ତ ମଧ୍ୟାପୁତ୍ରଃ ଶୁନଃଶେଫୋ
ନାମ ପିତୃଭ୍ୟାଂ ହରିଃକନ୍ଦ୍ରାୟ ବିକ୍ରୌତଃ ସନ୍, ଯଦା ତୟୋରପକାରମବିସ୍ମରଂସ୍ତ-
ଦିପକ୍ତଂ ବିସ୍ତାମିତ୍ରମାସ୍ତ୍ରିତ୍ୟା ଗୋତ୍ରାନ୍ତରମାପନ୍ନସ୍ତତ୍ତଃ ; ଯଦା, ଅଭାବାପରିତ୍ୟାଗେ
ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତଃ —ଶୁନଃଶେଫଃ ପୁଞ୍ଚମିବେତି ॥ (୫୯) ଅପ୍ରମେୟୋହପରିମେୟୋହଭୁତାବୋ
ସସ୍ତ, ନ କୁତଶ୍ଚିନ୍ତୟଂ ସସ୍ତ, ଅମରଃ ସ୍ତ୍ୟୁଶୁଗ୍ରଃ । ନ ବା ଭବିତା, ଅଗ୍ରଥା
ସ୍ତ୍ୟୁତ୍ୟୁନୈବ ଭବିଷ୍ୟତୀତ୍ୟାର୍ଥଃ ॥

୫୮ । ଔଶନସାବୁଶନସଃ ପୁତ୍ରୋ ନୀତିଜ୍ଞୋ ; ବିବିକ୍ତେ ଏକାନ୍ତେ ॥

୫୯ । କ୍ରବୋର୍ବିଜୁକ୍ତେନୈବ କ୍ରନ୍ତାଃ ସମନ୍ତା ଧିକ୍ଷ୍ୟାମା ଲୋକପାଳା ଯସ୍ମିନ୍ ।
ତସ୍ତ ତବ ଚିନ୍ତ୍ୟଂ ନ ଚକ୍ଷୁହେ, ନ ପଶ୍ଚାବଃ । ପଦମାଳସ୍ତନଂ ନୈବାସ୍ତି ; ଯଦା, ଶିଶୁନାଂ
ବୃତ୍ତଂ ଶୁଣଦୋଷୟୋଃ ପଦଂ ବିଷୟୋ ନ ଭବତୀତ୍ୟାର୍ଥଃ ॥

৫০। তথাপি তু বন্ধনমস্তোচিতমিত্যাহতুঃ —ইমস্থিতি। যাবদ-
 গুরুভার্গব আগমিস্থিতি, তাবদ্বন্ধা নিধেহি। ততঃ কিম্? অত উচতুঃ —
 যতঃ পুংসো বুদ্ধিশ্চ বয়সা সমীচীনা, তথা আৰ্য্যসেবয়া ভবতীতি ॥

৫১। অনুজ্ঞায়—তথেষ্টীকৃত্য ॥

৫২। ততশ্চ তৌ প্রহ্লাদায় ধর্মাদিকমূচতুঃ; প্রশ্রিতশ্চাসাববনতশ্চ
 তস্মৈ ॥

৫৩। যথা যথাবল্লিবর্গমুপশিক্ষিতমপি সাধু ন মেনে, তাং শিক্ষাঞ্চ।
 কুতঃ? হনৈধ রাগেষ্বাদিভির্বিষয়েষ্বারমণং যেষাং তৈরুপবর্গিতাম্ ॥

৫৪। পরাবৃত্তঃ—অন্যত্র গতঃ। স উপহৃতঃ, সন্ধিঃ পাদপূরণার্থঃ।
 ক্রীড়ার্থং কৃতক্ষণৈঃ কৃতোৎসবৈর্লঙ্কাবসরৈরিত্তি বা ॥

৫৫। তেষাং নিষ্ঠাং জন্মমরণাদিলক্ষণাং বিদ্বান্ ॥

৫৬। হন্দারামাণামীরিতৈরীহিতৈশ্চ ন দূষিতা ধার্ষেষাম্; যতো
 বালাঃ ॥

৫৭। তস্মিন্বেব গুপ্তং হৃদয়মীক্ষণঞ্চ যৈঃ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ সপ্তমস্কন্ধে

পঞ্চমোহধ্যায়ঃ ॥ ৫ ॥

ষষ্ঠোহধ্যায়ঃ

ষষ্ঠে গুরৌ গৃহব্যাগ্রে প্রহ্লাদো দৈত্যবালকান্।

অনুকম্প্য পরং তত্ত্বং নারদোক্তমুপাদিশৎ ॥ (১)

নিরর্থকক্রিয়ালাতৈরায়ুর্ক্যয়মজানতাম্।

প্রহ্লাদঃ সদয়ং প্রাহ ধর্মং ভাগবতং কৃতী ॥ (২)

১। কোমার ইত্যাদিনা ইহৈব মানুষজন্মনি ধর্মানাচরেৎ ; যতো-
 হর্থদমেতৎ, তত্র চ কোমার এব যতস্তদপাক্ষবম্ । ন চৈবশ্চুতে জন্মান্তরে,
 যতো দুর্লভম্ ; তত্র চ ধর্মানেবাচরেৎ, ন স্মথার্থপ্রয়াসান্ ; তত্র চ
 ভাগবতানেব তান্, ন কাম্যান্ ॥

২—৫। ইহ ভাগবতানেব ধর্মানাচরেদিত্যেতদুপপাদয়তি—যথা
 হীতি চতুর্ভিঃ । (২) ইহ পুরুষশ্চ বিষ্ণোঃ পাদোপসর্পণমেব যথানুরূপং
 যোগ্যমিত্যর্থঃ ; যদ্বশ্মাদেন প্রিয় ইত্যাদি ॥ (৩) নহু ভোগোত্তমঃ
 কথং ত্যাজ্য ইতি চেৎ, তত্রাহ—সুখমিতি ; সর্বত্র পশ্বাদাবপি । দৈবাৎ
 পূর্বাদৃষ্টাদেব ॥ (৪) অতস্তদর্থং প্রয়াসো ন কর্তব্যঃ, যতঃ প্রয়াসাৎ পরং
 কেবলমায়ুষো ব্যয় এব ; যতস্তথা তেন প্রকারেণ ক্ষেমং ন প্রাপ্নোতি ;
 যতো যথা মুকুন্দচরণাশুভং ভজন্ বিন্দতে, তথা নেতি বা ॥ (৫) ভয়(ব)-
 মাপ্রিতঃ সংসারং প্রাপ্তঃ, পুরুষরূপং শরীরং যাবৎ পুঙ্কলমস্তি, ন বিপদোত,
 অক্ষমং ন ভবেৎ, ন নশ্চেদিতি বা, তাবচ্ছীঘ্রং ক্ষেমায যতেত ॥

৬—৮। আয়ুর্ক্যায়ক্রমমাহ—পুংস ইতি ত্রিভিঃ । (৬) যদ্ যস্মাচ্ছেতে ॥
 (৭) বিংশতির্কর্ষণি আয়ুর্ধাতি ॥ (৮) ছরাপুরেণ ছঃঐথেঃ সমস্তাদাপূর্ষা-
 মাণেন ॥

৯—১৫। নহু যৌবনে গৃহাসক্তোহপি পশ্চাদ্বিরক্তঃ সন্ ক্ষেমং
 যাত্ততীত্যাশক্য তদসম্ভবং দর্শয়ন্ কোমার এবাচরেদিত্যেতদুপপাদয়তি—
 কো গৃহেষ্টিতি সপ্তভিঃ । (১০) যমর্থমস্তুভিঃ ক্রীণাতি প্রাণহানিমঙ্গী-
 কৃত্যপি তস্করাদির্ধং সাধয়তি, তস্মিন্নর্থে তৃষ্ণাং কো হু বিস্বজেৎ ?
 (১১—১৩) কিঞ্চ—(১১) কথমিত্যাди । প্রিয়ায়াঃ সঙ্গাদিকং স্মরন্ কথং
 ত্যজ্জেদিতি তৃতীয়েনাশয়ঃ । মস্তান্—হিতশিক্ষালাপান্ ; স্নহৎস্ চ সঙ্গম্ ;
 তেষাং স্নেহেন সিত্তো বদ্ধঃ ; কলানি মধুরাণ্যক্ষরাণি যেষাং তেষাঞ্চ
 সঙ্গম্ ; তেষামুরক্তং চিত্তং যশ্চ ॥ (১২) তাঃ শৃগুরশ্চ গৃহে

স্থিতা হৃদয্যা হৃদয়ঙ্গমাঃ ; মনোজ্ঞা উরবঃ পরিচ্ছদা যেষু তান্ গৃহান্ ।
 বৃত্তীর্জীবিকাঃ ; কুল্যাঃ কুলপরম্পরাগতাঃ ॥ (১৩) কোশঙ্কুং কোশকারী
 কাটবিশেষঃ, স যথা গৃহং কুর্ক্বন্নাত্মনো নির্গমায় দ্বারমপি নাবশেষয়তি,
 তথা কৰ্ম্মাণীহমানঃ । ননু অবিতৃপ্তকামোহপি দোষদর্শনেন বিরক্তঃ সন্
 ত্যজেৎ ? তত্রাহ—ঔপস্থ্যঞ্চ শৈশ্যং জৈহ্ব্যঞ্চ স্মৃথং বহু মন্থমানঃ, তদেবা-
 ধিকং মন্থমানঃ ; অতো ছরন্তো মোহো যশ্চ স কথং বিরজ্যেত বিরক্তঃ ?
 শ্ৰাৎ ॥ (১৪) ছরন্তমোহত্বং দর্শয়ন্নাহ—কুটুঘপোষায় বিয়দ্বিশেষেণ যৎ
 ক্ষীয়মাণং নিজমায়ুঃ পুরুষার্থঞ্চ বিহতং ন বুধ্যতে ; অতএব তাপত্রয়েণ
 দ্বঃখিতচিত্তোহপি ন নির্বিদ্বতে ছঃখবুদ্ধিং ন কৰোতি ; যতঃ স্বকুটুঘে রামো
 রতির্ঘশ্চ ॥ (১৫) প্রত্যুত চৌর্যং কৰোতীত্যাহ—বিত্তেষু নিত্যমভি-
 নিবিষ্টং চেতো যশ্চ সঃ, পরবিত্তহর্ষঃ প্রেত্য নরকলক্ষণমিহ চ দণ্ডাদিরূপং
 দোষং যত্বপি বিদ্বান্ জানন্, তথাপ্যজিতেক্রিয়স্তথাপ্যশাস্তাভিলাষঃ, তৎ
 পরবিত্তং হরত্যেব ॥

১৬ । তদেবং কো গৃহেষু পুমানিত্যাদি-সপ্তভিঃ শ্লোকৈরুপপাদিতং
 গৃহাদিষু প্রসক্তশ্চ বৈরাগ্যাণ্ডসম্ভবমুপসংহরতি—বিদ্বানপীতি । স্বলোকায়
 আত্মপরামর্শায় ন কল্পতে, কিন্তু বিমূঢ়ো যথা, তথা বিদ্বানপি তমোহভি-
 নিবেশমেব প্রপদ্যতে । তত্র হেতুঃ—য ইতি । ‘স্বীয়মিদং পারক্যমিদম্’
 ইতি বিভিন্নো ভাবো ভাবনা যশ্চ সঃ ॥

১৭ । তস্মাৎ কৌমার এব ভাগবতান্ ধৰ্ম্মানাচরেদিতি সহেতুকমুপ-
 সংহরতি—যত ইতি ; যতঃ কশ্চিদপি স্বমাত্মানং বিমোচিতুং ন সমর্থঃ,
 ততঃ শ্রীনারায়ণমুপেত শরণং ষাতেত্যন্তরেণাঘয়ঃ । অসামর্থ্যে হেতুঃ—
 অলং দীনো লম্পটঃ, অতঃ কামো দৃশির্শীলাং তাসাং বিহারে ক্রৌড়ায়ঃ
 নিমিত্তে ক্রৌড়ামুগঃ ; বিহারমিতি পৃথক্পাঠে তাসাং বিহারসাধনমাত্মানম্,

ସତସ୍ତାମାଂ କ୍ରୌଢାମୁଗଂ ସ ଇତ୍ୟନ୍ୟଃ । କିଞ୍ଚ, ସଂ ଯାନ୍ତୁ ନିଗଢ଼ଃ ଶୃଙ୍ଖଳାତୁଲ୍ୟୋ
ବିସର୍ଗଃ ପୁଞ୍ଜାଦିରୂପୋ ଭବତି ॥

୧୮ । ବିଦୁରାଦ୍ଭିରୁତଃ ସଞ୍ଜଂ ପରିହତ୍ୟା ; ସଦ୍ଧା, ଅବିଦୁରାଂ ଶୀଘ୍ରଂ ଶ୍ରୀନାରାୟଣ-
ମୁପେତେତ୍ୟନ୍ୟଃ ; ସନ୍ନାଂ ସ ଏବାପବର୍ଗ ଇଷ୍ଟଃ ॥

୧୯ । ନନ୍ତୁ ବାଳାନାମନ୍ୟାକଂ ତଦ୍ଭଜନମଶକ୍ୟାମିତି ଚେଂ, ତଦ୍ରାହ—ନ ହୀତି ।
ବହ୍ବାୟାସଃ—ଅତିପ୍ରୟାସଃ ॥

୨୦—୨୩ । ଆତ୍ମତ୍ତ୍ୱାଂ ସର୍ବତ୍ର ସିଦ୍ଧତ୍ୱାଦିତି ଚ ହେତୁଦ୍ୱୟମୁପପାଦୟତି—
ପରାବରେଷିତି ଚତୁର୍ଭିଃ । (୨୦) ବ୍ରହ୍ମା ଅନ୍ତୋ ସେସାମ୍, ସ୍ତାବର ଆଦିର୍ଦେଷାଂ ତେଷୁ,
ଭୂତେଷୁ ଜୀବେଷୁ, ଭୌତିକେଷ୍ଠଜୀବେଷୁ ସର୍ତ୍ତାଦିଷୁ, ସହଂସ୍ତୁ ଚ ଭୂତେଷ୍ଠାକାଶାଦିଷୁ ॥
(୨୧) ଗୁଣସାମ୍ୟେ ପ୍ରଧାନେ, ଗୁଣବ୍ୟାତିକରେ ମହତ୍ତ୍ୱସ୍ତାଦୌ ଚ ପରୋ ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପଃ ॥
(୨୨—୨୩) କଞ୍ଚଂ ତର୍ହି ଢ୍ରଷ୍ଟୃଢ୍ରଶ୍ଚଭୋକ୍ତୃଭୋଗ୍ୟାଦିଭେଦୋ ମାୟୟା ? ଇତ୍ୟାହ—
(୨୨) ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମା ଢ୍ରଷ୍ଟା ଭୋକ୍ତା ତଂସ୍ୱରୂପେଂ, ବ୍ୟାପକତୟା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ୍ଠଃ, ଢ୍ରଶ୍ଠଂ
ଭୋଗ୍ୟଂ ଦେହାଦି ତଢ୍ରୁପେଂ ଚ, ବ୍ୟାପ୍ୟତୟା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ୍ଠୋ ମାୟୟେସତ ଇତ୍ୟୁତ୍ତରେଣାନ୍ୟଃ ।
ବସ୍ତୁତସ୍ତୁ ସ୍ୱୟମବିକଲ୍ଲିତୋଽନିର୍ଦ୍ଦେଶ୍ଠୋଽପି ସନ୍ ; ସଦ୍ଧା, ଅନିର୍ଦ୍ଦେଶ୍ଠୋଽପ୍ୟୋଽଂ
ନିର୍ଦ୍ଦେଶ୍ଠଃ ସନ୍, ବିକଲ୍ଲିତ ଢ୍ରୟତ ଇତ୍ୟନ୍ୟଃ ॥ (୨୩) ସତଃ କେବଲୋଽହନ୍ତୁଭବାତ୍ମକ-
ଆନନ୍ଦ ଏବ ସ୍ୱରୂପଂ ସତ୍ତ୍ୱ । ନନ୍ତୁ ସ ଏବ ଚେଂ ସର୍ବତ୍ର, ତର୍ହି ସର୍ବତ୍ର ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ୱା-
ତ୍ତ୍ୱାପଲଭ୍ୟତ ? ତଦ୍ରାହ—ଗୁଣାତ୍ମକଃ ସର୍ଗୋ ସତ୍ତ୍ୱାଃ ସା ଗୁଣସର୍ଗା, ତୟା ମାୟୟା-
କ୍ତ୍ୱର୍ହିତମୈଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟଂ ସେନ ସଃ ॥

୨୪ । ସନ୍ନାଦେଽଂ ତନ୍ନାଂ ସର୍ବେଷୁ ଭୂତେଷୁ ସଧୋଚିତଂ ଦୟାଂ ସୌହୃଦଞ୍ଚ
କୃରତ । ଓନ୍ତୁଚ୍ୟା—ସନ୍ତ୍ୟଜ୍ୟା ; ସୟା ଦୟୟା ॥

୨୫ । ତତଃ କିମ୍ ? ଅତ ଆହ—ତୁଷ୍ଠେ ଚ ତତ୍ର ତନ୍ନିନ୍ କିମଲଭ୍ୟାମ୍ ?
ତଥାପି ଗୁଣପରିଣାମାଦୈଽଦେଽସ୍ୱସିଦ୍ଧା ଅସ୍ତତଃ ସିଦ୍ଧା ସେ ଧର୍ମାଦୟତ୍ତ୍ୱେଃ
କିମ୍, ଅଗୁଣେନ ଚ ମୋକ୍ଷେନ କାଞ୍ଜିକତେନ କିମ୍ ; ତମୁପଗାୟତାଂ ନୋଽନ୍ନାକମା-

কাজ্জিতস্তাপি তস্ত সিদ্ধেঃ ? যদ্বা, মা ভূম্নোক্ষঃ, তস্ত চরণয়োঃ সারং জুযাং
সুধাং সেবমানানাং তেনাপি কিমিত্যর্থঃ ॥

২৬। ননু চ ধর্মাদেবপুরুষার্থে কিমিত্যাচার্যাভ্যাং বেদোক্তভেদ
সত্য এবাভিহিতঃ ? তত্রাহ—ধর্মার্থকাম ইতি যজ্ঞিবর্গস্তদর্থঞ্চ য জ্ঞিকাত্মা
অভিহিতাঃ, 'ঈক্ষা আত্মবিদ্যা, ত্রয়ী কস্মবিদ্যা, নয়দমৌ তর্কো দণ্ড-
নীতিশ্চ, বিবিধা চ বার্তা জীবিকা, তদেতৎ সর্বং নিগমস্তার্থজাতম্,
স্বসুহৃদঃ স্বান্তর্যামিণঃ পরমস্ত পুংসঃ স্বাত্মার্পণসাধনক্ষেৎ, তর্হি সর্বং সত্যং
মগ্ধে, সত্যপরত্বাৎ ; অগ্রথা তদসত্যমেব । যদ্বা, তদেতদখিলং নিগমস্ত
ত্রৈগুণ্যবিষয়স্ত প্রতিপাত্তং মগ্ধে । সত্যং পুনর্নিষ্টৈগুণ্যলক্ষণং পরমস্ত পুংসঃ
স্বাত্মার্পণমেবেত্যর্থঃ ; তদ্বুক্তং ভগবতা—'ত্রৈগুণ্যবিষয়া বেদা নিষ্টৈগুণ্যো
ভবার্জুন' ইতি ॥

২৭। তেষাং পুনর্বিদ্বাসার্থং গুরুসম্প্রদায়মাহ—জ্ঞানমিতি । যত্র
নারদঃ শ্রোতা, তত্র কুতো মাদৃশানামধিকার ইত্যশঙ্ক্যাহ^১—ভগবত
একান্তভক্তানাং যৎ পাদরজস্তেনাপ্নুতানাং স্নাতানাং দেহিনাং সর্বেষামপি
তজ্জ্ঞানং শ্রাদেব, ন তৃত্তমানামেবেতি নিয়মঃ ॥

২৮। অতএব ময়াপি পূর্বং নারদাচ্ছ তম্ । বিজ্ঞানসংযুতমনুভব-
পর্যাস্তং জ্ঞানম্, ধর্মঞ্চ শ্রুতম্ ॥

২৯। তত্রাত্তিবিদ্বিতাঃ পৃচ্ছন্তি—প্রহাদেতি, হে প্রহাদ ! ত্বং বয়কৈ-
তাভ্যাং ষণ্ডামর্কাভ্যামুতেহং গুরুং ন বিদ্বঃ । এতদাগমনাৎ পূর্বমেবাহং
নারদপার্শ্বং গত ইতি চেৎ, তত্রাহঃ—বালানাং প্যাতিশিশূনাং প্যাস্মাকমেতা-
বীশ্বরৌ নিয়ন্তারৌ, অতস্তবাগ্নত্র গমনং ন সম্ভবতি ॥

৩০। স এবাত্রাগত ইত্যপি ন সম্ভবতীত্যাহঃ — বালশ্চেতি । দুৰ্ব্বয়ো
দুর্ঘটঃ, বিশ্রান্তকারণং বিশ্বাসহেতুঃ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ সপ্তমস্কন্ধে
ষষ্ঠোহধ্যায়ঃ ॥ ৬ ॥

সপ্তমোহধ্যায়ঃ

সপ্তমে মাতৃগর্ভস্থে স্বশ্বিন্ নারদভাষিতম্ ।

প্রহাদো বর্ণয়ামাস শিষ্যপ্রত্যয়সিদ্ধয়ে ॥ (১)

অশ্রাবি নারদাদেতন্মাতৃগর্ভ ইতীরিতম্ ।

তৎপ্রস্তাবকথামাহ পঠিঃ ষোড়শভিঃ সুধীঃ ॥ (২)

২। অস্মাকং পিতরি হিরণ্যকশিপৌ ; 'স্বকৃতেনৈব পাপেন পাপোহ-
সাবভক্ষি ভক্ষিতঃ' ইতি হর্ষণে বদন্তো যুদ্ধোত্তমং চক্রুঃ ॥

৬। রাজ্ঞঃ শিবিরমাবাসং ব্যলুম্পন্ সর্কস্বাপহারেণ নাশিতবন্তঃ ॥

৮। অনাগসং নিরপরাধামেনাং নেতুং নার্সমীতি প্রাহ ॥

৯। অবিষহং দুঃসহম্, অতোহনয়া প্রসবপর্য্যন্তমত্রাশ্রুতাম্, ততশ্চা-
র্থশ্চ পদবীং মার্গং গতঃ প্রাপ্তঃ সন্, জাতং পুত্রং হত্বা মোক্ষামীত্যর্থঃ ॥

১০। সাক্ষাৎ স্বগুণৈরেব মহান্, ন তু পিত্রাদিসম্বন্ধেন ; ত্বয়া হেতু-
ভূতেন সংস্থাং মৃত্যুং ন যাশ্চতি, তত্র হেতবঃ — 'নিক্ষিষিষঃ' ইত্যাদয়ঃ ॥

১১। অনন্তশ্চ প্রিয়ো ষোহহং স বা প্রিয়ো যশ্চ তশ্চ মম ভক্ত্যা,
এনাং প্রদক্ষিণীকৃত্য ॥

১২ । ইহোম্যতামিত্যাহেতি শেষঃ ॥

১৩ । অস্তিকে—সমীপে ॥

১৪ । অন্তর্ভুক্তী গর্ভিণী, ইচ্ছয়া ভর্ত্তুরাগমনানন্তরং প্রসূতয়ে, এবর্মাণ স্বগর্ভস্থ ক্ষেমায ॥

১৫ । তস্তাঃ শোকশাস্তৌ ধর্মশ্চ তত্ত্বং ভক্তিলক্ষণম্, জ্ঞানমাঙ্গানাম্ব-
বিবেকস্তুভয়ং প্রাদাৎ ; ঈশ্বরঃ—সমর্থঃ ॥

১৭ । ভূয়াৎ—ভবেৎ । বৈশারদী, স্বার্থে তদ্বিতঃ ; দেহাত্মহঙ্কারচ্ছেদ-
নিপুণেত্যর্থঃ ॥

১৮—২৭ । কাসৌ বৈশারদী ধীরিত্যপেক্ষায়াং নারদোক্তমেব দেহাত্ম-
প্রকারমাহ—জন্মেতি দশভিঃ । (১৮) জন্মাগাঃ—জায়তে, অস্তি, বর্দ্ধিতে,
বিপরিণমতে, অপক্ষীয়তে, নশ্রুতীত্যেবন্তুতা ইমে ষড়্ভাববিকারা বৃক্ষে
সত্যেব যথা ফলানাং দৃশুস্তে, তদ্বদানি তথৈব স্থিতে দেহশ্চ দৃষ্টা ইত্যর্থঃ ।
ঈশ্বরী বিকারসমর্থা মূর্ত্তির্ষশ্চ, তেন ॥ (১৯) তদেবং দেহধর্ম্মৈস্তদ্বৈলক্ষণ্যোনা-
অনো দেহাত্মেদো দর্শিতঃ, ইদানীমাঙ্গধর্ম্মৈরেব ভেদং স্ফুটয়ংস্তদহঙ্কারাদিকং
তাজয়তি—আশ্বেতি ; আত্মা নিত্যঃ, ‘অবিনাশী বা অরে অয়মাঙ্গা’ ইতি
শ্রুতেঃ ; অব্যয়োহপক্ষয়শূণ্যঃ, ‘ঋচোহক্ষরে পরমে ব্যোমন’ ইতি শ্রুতেঃ ;
শুদ্ধঃ ‘নিরবগ্নং নিরঞ্জনম্’ ইতি শ্রুতেঃ ; একঃ ‘একমেবাদ্বিতীয়ম্’ ইতি
শ্রুতেঃ ; ক্ষেত্রজঃ ‘বিজ্ঞাতারমরে কেন বিজানীয়াত্’ ইতি শ্রুতেঃ ; আশ্রয়ঃ
‘যস্মিন্ হোঃ পৃথিবী চান্তরীক্ষম্’ ইতি শ্রুতেঃ ; অবিক্রিয়ঃ ‘নিকলং নিক্ষিয়ং
শাস্তম্’ ইতি শ্রুতেঃ ; স্বদ্বকাত্মজ্যোতিঃ ‘সম্রাড্ভিতি হোবাচ’ ইতি শ্রুতেঃ ;
হেতুঃ ‘স ইম্মাল্লোকানসৃজত’ ইতি শ্রুতেঃ ; ব্যাপকঃ ‘সত্যং জ্ঞানমনন্তম্’
ইতি শ্রুতেঃ ; অসঙ্গী ‘অসঙ্গে হয়ং পুরুষঃ’ ইতি শ্রুতেঃ ; অনাবৃতঃ ‘পূর্ণশ্চ
পূর্ণমাদায় পূর্ণমেবাবশিষ্যতে’ ইতি শ্রুতেঃ ॥ (২০) ঐতৈর্দ্বাদশভিরাঙ্গানো
লক্ষণৈঃ, পঠৈঃ শ্রেষ্ঠৈর্বিবেকসমর্থৈর্দেহাত্মৈঃ বিদ্বানসম্ভাবং মিথ্যাবুদ্ধিঃ

তাজেৎ ॥ (২১) নশ্বেবং বিবিক্তাঅজ্ঞানিনোহপ্যপরোক্ষানুভবেন ব্রহ্মতা-
 প্রাপ্তিঃ কথং শ্রাৎ ? যতোহহঙ্কারাদিকং তাজেদিত্যপেক্ষায়াং তৎ-
 প্রাপ্তিপ্রকারং সদৃষ্টান্তমাহ—স্বর্গকরক্ষেত্রেসু ক্ষুরংস্বর্গকণেশু গ্রাবসু
 যোগৈর্ধর্ম্মাদ্যুপায়ৈস্তুতুপায়াভিজ্ঞো হেমকারো যথা স্বর্গং প্রাপ্নুয়াৎ ;
 আত্মযোগৈরাত্মপ্রাপ্ত্যুপায়ৈর্ব্রহ্মগতিং ব্রহ্মতাম্ ; অধ্যাত্মবিৎ—আত্মাধি-
 কৃতকার্য্যাকারণসংঘাতজ্ঞাতা ॥ (২২—২৪) অধ্যাত্মবিবেকমাত্মপ্রাপ্ত্যু-
 পায়মাহ—অষ্টাবিতি ত্রিভিঃ । (২২) মূলপ্রকৃতির্মহদহঙ্কারৌ পঞ্চ
 তন্মাত্রাণি চেত্যষ্টৌ, ত্রয়ঃ সত্বাদয়স্তে চ প্রকৃতিগুণা এব, ন তু ভিন্নাঃ,
 একাদশেন্দ্রিয়াণি পঞ্চ মহাভূতানি চেতি ষোড়শ পুমানাত্মা একঃ
 প্রোক্তঃ কপিলাদিভিরাচার্য্যৈঃ ; একত্বে হেতুঃ, এষু সাক্ষিভেদেनावয়ং ;
 তদুক্তম্—‘মূলপ্রকৃতিরবিকৃতির্মহদাছাঃ প্রকৃতিবিকৃতয়ঃ সপ্ত । ষোড়শকস্ত
 বিকারো ন প্রকৃতির্ন বিকৃতিঃ পুরুষঃ ॥’ ইতি ॥ (২৩) জগৎ—
 জঙ্গমম্ ; তস্মুঃ—স্বাবরম্ ; অত্রৈব সর্বসংঘাতাত্মকে দেহ এব পুরুষো
 মৃগ্যোহ্নেষ্ঠব্যঃ । স্মশক্যৈঃতদিত্যাহ—নেতি, নেতীত্যত্য়াপোহে ক্রিয়-
 মাণে স্বয়মেবাতত্ত্বজ্ঞনাত্মবর্গাৎ পৃথগুপলভ্যমান ইত্যর্থঃ ॥ (২৪) মণিসু
 সূত্রশ্চেব সর্বানুসৃত্তেদেবায়ঃ ; অতএব মণিভ্যঃ সূত্রশ্চেবৈকৈক-
 ব্যতিরেকশ্চ তয়োর্দ্বেক্যং তেন, যো বিবেকঃ পূর্বোক্তো বা তেন, উশতা
 শুদ্ধেন, আত্মনা মনসা, সর্গস্থানসমাম্নায়ৈঃ সর্গস্থিতিসংহারৈঃ ; ‘যতো বা
 ইমানি ভূতানি জায়ন্তে’ ইত্যাদিশ্রুত্যুক্তসর্গাণ্ডনুসন্ধানেনেত্যর্থঃ । বিমৃশন্ডি-
 বিচারয়ন্তিরসত্ত্বরৈব্যাগ্রৈর্মৃগ্য ইতি পূর্বকৈণেবায়ঃ ॥ (২৫—২৬) বিমর্শ-
 প্রকারমাহ—বুদ্ধেরিতি দ্বাভ্যাম্ । (২৫) অধ্যক্ষঃ—সাক্ষী ॥ (২৬)
 অতএবাভিবুদ্ধেভেদৈঃ পরিণামৈঃ পর্য্যন্তৈঃ পরিতঃ ক্ষিপ্তৈরনাত্মধর্ম্মত্বেন
 নিরন্তৈঃ । বুদ্ধিধর্ম্মত্বে হেতুঃ—ত্রিবর্গেন্দ্রিগুণাত্মকৈঃ ক্রিয়োদ্ভবৈঃ কস্মজ্ঞৈঃ,
 বুদ্ধেরেব ত্রিগুণাত্মকত্বাৎ কস্মকর্তৃত্বাচ্চ, তস্মা এব তা অবস্থাঃ, আত্মা তু

বুদ্ধান্য়ান্তদবস্থাবানিব ভাতি, ন তত্ত্বত ইত্যাত্মনঃ স্বরূপং বুধ্যোজ্ঞানীয়াদি-
 তার্থঃ । তত্র দৃষ্টান্তঃ—কুসুমধর্মৈর্গন্ধৈস্তদাশ্রয়ং বায়ুমিব ॥ (২৭) নহু
 তর্হি যথা কুসুমোপাধিকোহপি বায়োগন্ধো বিবেকজ্ঞানেন ন নিবর্ত্ততে,
 এবমাত্মনঃ সংসারো ন নিবর্ত্তেত ? ইত্যাশঙ্ক্যাহ—এতদ্ধারো বুদ্ধিদ্বারক-
 স্তদবস্থাদ্বারকো বা সংসারঃ, ন স্বতঃ । হি যস্মাদবুদ্ধে ধৈঃ গুণাঃ কস্মাণি চ,
 তৈর্নিবধ্যত ইতি, তথা । স চাজ্ঞানমূলঃ, অতোহপার্থো মিথ্যাভূতোহপি
 স্বপ্নবদর্পাতে । বায়োস্ত গন্ধবদ্দ্রব্যসম্বন্ধস্ত বাস্তবত্বাদ্ বিষমো দৃষ্টান্তঃ ॥

২৮ । যস্মাদেবং নিবৃত্তির্ঘটতে, তস্মাদ্বীজমজ্ঞানম্, তস্মা নিহরণং দহনম্ ।
 কিং তৎ ? যোগঃ । কথস্তুতঃ ? ধিয়ঃ প্রবাহং জাগ্রদাদিরূপমুপরময়তীতি
 তথা ॥

২৯—৩৩ । তদেবং জ্ঞানপ্রকারমুক্তা তৎসাধনং ধর্মশ্চ তৎসং
 নারদোক্তমেবাহ—তত্রৈতি পঞ্চভিঃ । (২৯) যৈধর্মৈর্ঘথা যথাবদনুষ্ঠিতৈর্বা
 ভগবতি শ্রীনারায়ণে রতিরিতি যৎ, অয়মুপায়ো ভগবতোক্তঃ । তথা হি
 গীতাসু—‘যৎ করোষি যদশাসি যজ্জুহোষি দদাসি যৎ । যত্তপশ্চসি কোন্তেয়
 তৎ কুরুষ মদর্পণম্ ॥’ ইতি ; ‘ভক্ত্যা মামভিজানাতি যাবান্ যশ্চাস্মি
 তত্ত্বতঃ’ ইত্যাদি চ ॥ (৩০) তত্রৈবাস্তবজ্ঞান্ ধর্মীনাহ—গুরোঃ শুশ্রূষয়া,
 ভক্ত্যা প্রেমণা, সর্বেষাং লক্শনামর্পণেন চ ॥ (৩১) তস্মা লিঙ্গানাং মূর্ত্তী-
 নামীক্ষণাধর্ষণাদির্ঘেষাং বন্দনাদীনাং তৈশ্চ ॥ (৩৩) নির্জিতঃ যেন্নাং
 কামক্রোধলোভমোহমদমাৎসর্ঘ্যাণামিন্দ্রিয়াণাং বা বর্গো যৈঃ ॥

৩৪—৩৬ । ভগবদ্রতেলিঙ্গাচ্ছাহ—নিশম্যেতি ত্রিভিঃ । (৩৪) গুণান্
 ভক্তবাৎসল্যাদীন্ ; অতিহর্ষেণোদগতাঃ পুলকা অঙ্গাণি চ, তৈর্গদগদং যথা
 ভবত্যেবং প্রোৎকঠো মুক্তকণ্ঠ উদগায়তি ॥ (৩৬) তস্মা ভাবশ্চেষ্টাদি-
 স্তস্মা ভাবো ভাবনা, তেনানুকৃত আশয়াকৃতী মনঃশরীরে যশ্চ, নির্দগ্ধং
 বীজমজ্ঞানমনুশয়ো বাসনা চ যশ্চ সঃ, সম্যগেতি প্রাপ্নোতি ॥

৩৭। ততঃ কিম্? অত আহ—অধোক্ষজশ্রালন্তং মনসা স্পর্শম্। অধোক্ষজালঙ্ঘমিতি পাঠে তশ্রাশ্রয়ণম্। অশ্রুভো রাগাদিযুক্ত আত্মা মনো যশ্র। সংস্থতিচক্রশাতনং তল্লিবর্ত্তকং বুধা বিহুঃ, তদেব ব্রহ্মণি নির্বাণং লয়ো মোক্ষস্তদাত্মকং স্মৃৎং বিহুঃ, হৃদীশ্বরমন্তর্যামিণম্ ॥

৩৮। ভক্তিরশকে্যতি চ ন মন্তব্যমিত্যাহ—ক ইতি। ছিদ্রবদা-কাশবদ্ধদি তিষ্ঠতঃ; বিষয়াণামুপপাদনৈরর্জ্জনৈঃ কিম্? তত্র হেতুঃ—সর্ব-দেহিনাং সামাশ্রতো বিষয়নিষ্ঠত্বে শূকরাদিসাধারণ্যাপত্তেরিত্যর্থঃ। ন চৈবমাদৌ পৌনরুক্ত্যদোষঃ, নারদোক্তানুবাদরূপত্বাদশ্চ প্রকরণশ্চ ॥

৩৯। অনর্থকঞ্চ বিষয়ার্জনমিত্যাহ—রায়োহর্থঃ, ক্ষণভঙ্গুরমায়ুর্যশ্চ তশ্চেতে কিয়ং প্রিয়ং কুর্কন্তি? তদুক্তমিতিহাসেষু—‘ধনং হি পুরুষো লোকে পুরুষং ধনমেব বা। অবশ্যমেকং ত্যজতি তস্মাৎ কিং ধনতৃষ্ণয়া?’ ইতি ॥

৪০। ‘যন্ন হুঃখেন সন্তিন্নং ন চ গ্রাস্তমনস্তরম্। অভিলাষোপপন্নঞ্চ স্মৃৎং স্বর্গপদাস্পদম্ ॥’ ইত্যেবন্তুতাঃ স্বর্গাদিভোগা অপি ন সেবার্হা ইত্যাহ—এবং হীতি। ক্ষয়িষ্ণুত্বে হেতুঃ—ক্রতুভিঃ কৃতা ইতি; ‘তদ্বথেহ কস্মজিতো^১ লোকঃ ক্ষীয়ত এবমেবামূত্র পুণ্যজিতো^২ লোকঃ ক্ষীয়তে’ ইতি শ্রুতেঃ। অতএব পুণ্যতারতম্যেন সাতিশয়াঃ, ন চ নির্মলাঃ স্পর্দ্ধাদি-মত্বাৎ; ন বিঘ্নতে দৃষ্টং শ্রুতঞ্চ দূষণং যস্মিন্ ॥

৪১। কিঞ্চ, যদর্থে যৎ সংকল্প্য, অতঃ সংকল্লিতাদ্বিপর্যাসং বিপরীতং ফলমমোঘমবশ্চং প্রাপ্নোতি ॥

৪২। তদেব দর্শয়তি—সুখায়েতি। ঈহয়েচ্ছয়া ক্রিয়য়া বা; যঃ পূর্ব-মনীহয়া হেতোঃ স্মৃথেনাবৃত্তো ব্যাপ্ত আসীৎ, স ঈহয়া হুঃখমাপ্নোত্যেব ॥

১। কস্মচিত্তো (য); ২। পুণ্যচিত্তো (য)।

৪৩। কিঞ্চ, কামান ভোগান্, কাঠ্মৈর্বিষয়ৈঃ কৰ্ম্মভির্বা ; পারক্যঃ
স্বাদিভোগ্যঃ, ন স্বাস্থীয়ো ভঙ্গুরশ্চ ॥

৪৪। কিমু দেহাদ্যবহিতা অপত্যাদয়ো মমতাবিষয়াঃ পারক্যা ইতি
বক্তব্যম্ ?

৪৫। কিঞ্চ, স্বয়ং পুরুষার্থরূপশ্চ কিমেতৈরতিতুচ্ছেরিত্যাহ—কি-
মেতৈরिति ॥

৪৬। ভোগাবসরাভাবাচ্ছৈতৈঃ ক উপযোগঃ ? ইত্যাহ—নিরূপ্য-
তামিতি । প্রাচীনৈঃ কৰ্ম্মভিঃ ক্লিষ্টমানশ্চ কৰ্ম্মভিঃ কিয়ান্ স্বার্থ ইতি
বান্ধয়ঃ ॥

৪৭। নহু কৰ্ম্মসু সমাপ্তেষু ভোগাবসরঃ শ্রাৎ ? তত্রাহ—কৰ্ম্মাণীতি ।
ন চেদং কৰ্ম্ম তৎফলং দেহাদিকঞ্চ পরমার্থ ইত্যাহ—উভয়ং কৰ্ম্ম চ দেহঞ্চা-
বিবেকতোহজ্ঞানেনৈব তনুতে ॥

৪৮। অর্থাদয়ো যদপাশ্রয়া যদধীনাঃ ॥

৪৯। ভূতানাং প্রাণিনাম্, জীবসংজিতোহন্তর্য্যামী ॥

৫০—৫৪। অসুরাণামস্মাকমত্র নাধিকার ইত্যপি ন বাচ্যমিত্যাহ—
দেব ইতি পঞ্চভিঃ । (৫২) অমলয়া—নিকাময়া । অশ্রদ্ধিভ্রম-
নটনমাত্রম্ ॥ (৫৪) অচ্যুততাম্—অমৃতত্বম্ ॥

৫৫। অধ্যায়দ্বয়োক্তমুপসংহরতি—এতাবানিতি । তদীক্ষণং গোবিন্দ-
দৃষ্ট্যা সম্মাননম্ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ সপ্তমস্কন্ধে

সপ্তমোহধ্যায়ঃ ॥ ৭ ॥

अष्टमोऽध्यायः

अष्टमेऽति रुषा स्रुत्वा निम्नं दैत्यो हतः स्वयम् ।

आविर्भूय नृसिंहेन स च ब्रह्मादिभिः सुतः ॥ (१)

अस्तःकृपासूधापूर्णे बहिःक्रोधो नृकेशरी ।

दैत्यैर्क्रमरिभावेन भजन्तुं समभावयत् ॥ (२)

२ । एकान्तसंस्थिताम्—प्रत्यङ्निष्ठां । यथा—यथावत् ॥

३—४ । स च पुल्लिङ्ग इत्युक्तं मनो दधे । कथञ्चतः ? कोपावेशेनो-
द्वेकेण चलदात्रं वपुर्ग्रस्तं सः ; क्षिप्रं तिरस्कृत्य, पापेन मरौषेण,
तिरश्चीनेन वक्रेण ॥

५ । हे मन्दास्त्रं अन्नबुद्धे ! मदाज्जालज्विनः स्वामग्नं यमालयं नेष्ट्यामि ॥

६ । अभीतवत्—भयशून्य इव । किं बलं यस्तु स किंबलः ॥

८ । वशं प्रणीता इत्यात्र हेतुः—स क्षिप्र इति । उरवः क्रमाः पाद-
विक्षेपा यस्तु, बहुपराक्रम इति वा, ओजआदिरूपः, सत्त्वं धैर्यं बुद्धिर्वा ॥

९ । ननु मच्छत्ररसौ कथं ममापि स एव बलं श्चात् ? अत आह—
जहीति । आस्त्रनः स्वस्त्रास्त्रं भावं त्यज, यतोऽजितादास्त्रनो मनस श्चते
विनाशे विद्मिषो न सन्ति । किञ्च, तद्धि हि तदेव हि, साम्येन मनसो
धारणमेव समर्हणमाराधनम् ॥

१० । ननु मया दिग्भिजये सर्वे रिपवो जिताः, अतः साम्प्रतं
विद्मिषो न सन्तीति चेत्, सत्यम् ; तत्राह—दशानिति । एके भवादृशा
मन्दाः, पूरा आदौ लुप्ततः सर्वस्वः हरतः, षट्—इन्द्रियलक्षणं शत्रून्, न
विजित्य—अजित्वा, दश दिशः स्वयं जिता मग्नन्ते, साधोस्तु जितचित्तस्तु
देहिनां समस्तं ज्ञानं विदुषः स्वाज्ञानकलिताः परे शत्रवः कुतः स्युः ॥

११ । व्याकुलं निश्चितम्, विक्रवा अनन्विता इत्यर्थः ॥

১২। হে মন্দভাগ্য ! মদন্তো জগদীশ্বরো যদ্বাস্তি, তর্হাসৌ কাস্তি ?
প্রহ্লাদ আহ—স সর্কত্রাস্তে । হিরণ্যকশিপুৱাহ—তর্হি কস্মাৎ স্তস্তে নাস্তি ?
প্রহ্লাদস্ত তং স্তস্তং নিরীক্ষমাণো নমস্তুনাহ—দৃশ্যত ইতি ॥

১৩। হিরণ্যকশিপুস্ত তত্র তমপশুনাহ—সোহহমিতি । বিকথমানস্ত
বিপরীতং ক্রবাণস্ত তে শিরঃ কায়াঙ্করামি পৃথক্ করোমি ॥

১৪। প্রহ্লাদেন মূর্ধ্নি বদ্ধাজলিনা নিরীক্ষমাণং স্তস্তং মুষ্টিনা
তাড়িতবান্ ॥

১৬। তৎপদং তস্ত ধ্বনেরাশ্রয়ম্ ; যেন নাদেন ॥

১৭। ভগবাংস্তদা স্তস্তং বিদার্যাদৃশ্যত দৃশ্যো বভূব । কিমর্থম্ ?
নিজভূত্যেন প্রহ্লাদেন যদ্ভাষিতং ‘দৃশ্যতে’ ইতি, তৎ সত্যং বিধাতুং কর্ত্বুম্,
তথাখিলেষু ভূতেষ্বান্নো ব্যাপ্তিঞ্চ সত্যং কর্ত্বুং স্তস্তেহদৃশ্যত । তৎ
কিমর্থম্ ? ‘ভৌতিকেষু চ ভাবেষু ভূতেষথ মহৎসু চ ভগবানাশ্তে’ ইতি
তেনৈব ভূত্যেন যদ্ভাষিতম্, তৎ সত্যং কর্ত্বুম্, তথাত্যদ্ভূতং দৈত্যঘাতক-
মতিঘোরং রূপমুদ্বহন্ দধৎ । তৎ কিমর্থম্ ? নিজভূত্যৈঃ সনকাদিভিঃ
শাপা^১নস্তরমনু^২তপৈর্ভাষিতং যল্লিভির্জন্মভিঃ শাপমোক্ষো ভবত্বিতি যদুক্তম্,
তৎ সত্যং কর্ত্বুম্, তথাত্যদ্ভূতং ব্রহ্মসৃষ্টীবদৃষ্টমশ্রুতঞ্চ রূপমুদ্বহন্, তচ্চ ন
মৃগাকারং ন চ মনুষ্যাকারমুদ্বহন্, সভায়াং মধ্যেহদৃশ্যত । তৎ কিমর্থম্ ?
নিজভূত্যেন হিরণ্যকশিপুনা ব্রহ্মাণং প্রতি যদ্ভাষিতং ‘ভূতেভ্যস্তদ্বিসৃষ্টেভ্যো
মৃত্যুর্মা ভূনম প্রভো’ ইতি, তথা ‘নাত্তর্ন বহিঃ’ ইতি, ‘ন নরৈর্ন মৃগৈঃ’ ইতি
চ ব্রহ্মণা চ নিজভূত্যেন ‘তথাস্ত’ ইতি যদ্ভাষিতম্, তৎ সর্কৎ^২ সত্যং কর্ত্বুম্ ;
ন হি তদব্রহ্মসৃষ্টং ভূতং ন চ নরো বা মৃগো বা, ন চ সভাগৃহস্রাস্তঃ, ন চ
প্রাঙ্গণবহ্বহিঃ, এবং তাভ্যাং যদ্ভাষিতং তৎ সত্যং কর্ত্বুম্, যচ্চ হিরণ্যকশিপুনা
ভাষিতম্ ‘নুনমেতদ্বিরোধেন মৃত্যুর্মে ভবিতা’ ইতি, তথা ‘অয়মকুতশ্চিন্দ্রয়োহ-

मरः' इति, यच्च नारदेन निजभृत्येनेन्द्रं प्रति भाषितम् 'अयं महांश्वरा
संस्थां न प्राप्स्यातेहनस्तानुचरः' इत्यनेन स्वश्रु भक्तपक्षपातिवृक्षं यद्भाषितम्,
तच्च सत्यां कर्तुं तथादृशत । 'च'कारान्निजभाषितम् । किम्? तं 'कोन्तेय
प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्रुति' इति, तथा 'तेषामहं समुद्धर्ता
मृत्युसंसारसंगरात्' इत्यादि, तच्च सत्यां कर्तुंमदृशतेति द्रष्टव्यम्,
अलमतिविस्तरेण ॥

१८ । स दैत्य एवमद्भुतं ध्वनिं श्रुत्वा तदाश्रयं सङ्गं प्राणिविशेषं
सर्वतो विलोकयन् सुस्तुश्रु मध्यान्निर्गच्छन्मृगेन्द्रयोर्मिश्रं रूपम्, अहो
किमेतदिति मीमांसितवानिति शेषः ॥

१९ । तश्रैवमलं भयानकं तं नृसिंहरूपं मीमांसमानश्चाग्रतः स
नृसिंहरूपो हरिः समुत्थितः ॥

२०—२२ । भयानकत्वमेव दर्शयन् तद्गणमनुवर्णयति—प्रतप्त इत्यादिना
विद्रावितदैत्यादानवमित्यन्तेन त्रिभिः । (२०) प्रतप्तं चामीकरं स्ववर्णमिव
पिशङ्गानि चण्डानि लोचनानि यस्मिन्, सटा जटाः, केशराः कर्णलोमानि
स्फुरद्भिः सटाकेशरैर्जृम्भितं साटोपमाननं यस्मिन्, करालास्तुङ्गा दंष्ट्रा यस्मिन्,
करवालः खड्गस्तद्वचक्षला स्फुरास्तवतीक्षा च जिह्वा यस्मिन्, क्रकूटीयुक्तेन
मुखेनोन्नमम् ॥ (२१) सुक्कारुन्नतो शङ्खवद्दोर्कर्णो यस्मिन्, गिरिकन्दर-
वदद्भुतं व्यातं प्रसृतमाश्रुं नासे च यस्मिन्, हनु कपोलप्राप्तो, तयोर्भेदेन
विदारणेन भ्रूषणम् कर्णस्तुमुखविस्तारमित्यर्थः ; दिविस्पृशन् कायो यस्मिन्,
अलूकसमासः ; अदीर्घा ह्रस्वा पीवरा च शूला ग्रीवा यस्मिन् ; उरु विशालं
वक्षःस्थलं यस्मिन्, तच्च तच्च ; अन्नं मध्याममुदरं यस्मिन् ॥ (२२) चक्रांशु-
वदगौरैस्तनूकृत्तैर्लोमभिश्चुरितं व्याप्तं विषयः सर्वतः प्रसृता भुजास्तेषा-
मनीकानि शोभामास्तेषां शतानि यस्मिन्, नखाश्चेवायुधानि यस्मिन्, ह्रसादं
प्राप्तुमशक्यम्, सर्वानि च निजानि चक्रादीनीतराणि च वज्रादीनि, त एवायुध-

प्रवेकाः शस्त्रोक्तमास्तैर्विद्राविता दैत्या दानवाश्च येन तद्रूपम् ; मीमांस-
मानश्चाग्रतः समुत्थित इति पूर्वैर्गैवावयः ॥

२०—२१ । तदाविर्भावप्रयोजनविमर्शपूर्वकं तेन सह दैत्याश्च युद्ध-
माह—सप्तभिः । (२०) प्रायेण महामायाविना हरिणा मेहयमेवञ्जुतो
वधो मृत्युहेतुः, श्वतश्चित्तितः ; तथाप्यानेन समुद्यतेन किम् ? न किञ्चिदपि
श्रादित्येवङ् क्रवन्नभ्यपतदित्यवयः ॥ (२४) तदा सोहसुरो नृसिंहश्रौ-
जसि दीप्यो पतितः सन्नलङ्कितोहृष्टोहृष्टः । सङ्घाम्नि सङ्घप्रकाशे हरौ
पतितश्च तमोमयश्चादर्शनं तद्विचित्रं न भवति । तत्र हेतुः — यो हरिः
पुरा सृष्ट्यादौ प्रलयकालीनं तमो नू अहो अपिवत्तन्निन् ॥ (२५)
विक्रमस्तु ततस्ततः प्रहरस्तम् ॥ (२६) हस्ताद्व्यङ्कलितो निःसृतः । तदामरा
देवाः सर्वे क्षिप्रं असाध्वमद्युः । हतानि ओकांसि स्थानानि येषां ते,
तद्विद्या घनच्छदा मेघान्तरिताः सन्तः ॥ (२७) यश्च हस्तां स्वयं मुक्तस्तु
नृसिंहं स्ववीर्याच्छङ्कितं मद्यमानः खड्गाचर्मणी प्रगृह्य पुनस्तमासङ्गत, अभा-
पद्यतेत्यवयः ॥ (२८) श्चैनश्चैव वेगो यश्च तं शतचन्द्रवर्णाभिः खड्गा-
चर्ममार्गैरच्छिद्रः यथा भवतोवमुपर्याधश्चरस्तम् ; अट्टहासमेवाह—खरं
तीव्रमुंश्चनेन महाशक्तेनोष्णं भयङ्करम् ; तद्वयेन हरेस्तेजसा च निमीलिते
अङ्गिणी यश्च ॥ (२९) ग्रहणे दृष्टान्तः — ब्यालो यथा आखुं मूषिकम् ;
विदारणे दृष्टान्तः — अहिं गरुड इवेति । विषक् सर्वतः स्फुरन्तं निःसरन्तम्,
ग्रहणेनातुरं विवशम्, ईन्द्रेण सह युद्धे तं प्रयुक्तेन कुलिशेन न क्वता
द्वगपि यश्च । द्वारि सभायां नास्तर्न बहिः ; उरूमुरौ निपात्या, न भूमौ
न चाक्षरे, नैर्न तु व्यासुत्तरिस्तुमङ्किर्का ; एवं दिवानङ्कं परिहाराय
सक्यायामिति द्रष्टव्यम् ॥

३०—३१ । दैत्यवधमुक्त्वा तद्भूत्यावधमाह द्वाभ्याम् । (३०) संरक्षेण
हृष्टेक्ष्याणि करालानि लोचनानि यश्च ; असृजो रक्तश्च लवैर्विन्दुभिराङ्गाः

সিন্ধা অতএবারুণাঃ কেশরা আননঞ্চ যশ্র সং । ক ইব ? দ্বিপহত্যায়া
গজবধেন হরিঃ সিংহো যথা ; এবভুতন্তশ্রানুচরানহন্নিত্যন্তরেণাবয়ঃ ॥ (৩১)
নখাস্কুরৈরুৎপাটিতং হৃৎসরোরুহং যশ্র তম্ । দোদ্বিগুনাং যুথানি যশ্র সং,
তমনু পহ্না যেষাং তানগ্ৰানপি তৎপক্ষপাতিন ইত্যর্থঃ ॥

৩২—৩৩ । দৈত্যবধব্যগ্রশ্র নৃহরেরাটোপমাহ দ্বাভ্যাম্ । (৩২)
সর্টাভিরবধুতা প্রকম্পিতা জলদা মেঘাঃ পরাপতন্ ব্যশীর্ষ্যন্তু ; অনেন 'ষে
মেঘান্তরিতা দেবাস্তে স্পষ্টং পশ্রন্তু' ইত্যাজ্ঞাং দত্তবানিত্যর্থঃ । তশ্র দৃষ্ট্যা
বিমুষ্টং রৌচির্যেযাং গ্রহাণাং তে তিরস্কৃতপ্রভা অভবন্নিতি শেষঃ । দিগিভা
দিগ্গজাঃ ॥ (৩৩) তশ্র সর্টাভিরুৎক্ষিপ্তানি বিমানানি, তৈঃ সঙ্কুলা
ব্যাপ্তা সতী, প্রোৎসর্পত স্বস্থানাং প্রকর্ষেণোদসর্পচ্ছলিতা ॥

৩৪ । স্বভূতৈশ্চর্য্যামাশ্চর্য্যামিব মত্না কোতুহলেন তশ্রাসন উপবিষ্টং
ভয়াং কোহপি ন বভাজ নাসেবত । ন লক্ষিতো দ্বৈয়থঃ প্রতিষোদ্ধা
যেন ॥

৩৫ । লোকত্রয়শ্র মস্তকজ্বরং শিরোব্যথামিব দুঃসহম্, প্রহর্ষশ্র বেগে-
নোৎকলিতানি বিকসিতাগ্রাননানি যাসাং তাঃ সুরজিয়ঃ পুষ্পবর্ষে নৃহরিং
ববৃষুঃ ॥

৩৬ । নাকিনাং দেবানাং বিমানাবলিভিন্নভন্তলং সঙ্কীর্ণমাস । সুরা-
ণামানকাঃ পটহাস্তৈর্জগ্নিরে বাদিতাঃ, স্ত্রিয়োহ্পরসো ননৃতুঃ, গন্ধর্বা জগুঃ ॥

৩৮ । গন্ধর্বাশ্চাপ্সরসশ্চ চারণাশ্চৈত্যর্থঃ ॥

৩৯ । নরশাঙ্গী লম্—পুরুষোত্তমম্ ॥

৪০ । ব্রহ্মাদয়ৌ নৃসিংহশ্র শঙ্কয়াকুলচেতস আরাদেবাস্তবন্ সপ্তদশ-
শ্লোকৈঃ পৃথক্ পৃথক্ । অনস্তায়ানস্তং ত্বাং প্রসাদয়িতুং নতোহস্মি ; অনস্তজে
হেতুঃ—দুরন্তা অনস্তাঃ শক্তয়ো যশ্র । তৎ কুতঃ ? বিচিত্রাণি বীর্ঘ্যাণি
প্রাভাবা যশ্র । তৎ কিমর্থম্ ? পবিত্রাণি শ্রবণমাত্রেন শোধকানি কন্মাণি

ସଞ୍ଚ ତଂ । ବିଚିତ୍ରବୀର୍ଯ୍ୟତ୍ତମେବାହ—ବିଶ୍ୱସ୍ତେତି । ସନ୍ଦଧତେ ସମ୍ୟକ୍ କୁର୍ବତେ, ଏବମପ୍ୟାୟାନ୍ତୁନେହ ପ୍ରାଚ୍ୟୁତସ୍ୱରୂପାୟ ॥

୫୧ । ଶ୍ରୀକୃତ୍ସ୍ତ ତଂକୋପକାଳାଭିଜ୍ଞଃ ‘ନାୟଂ କୋପାବସରଃ’ ଇତି ତଂ ପ୍ରାର୍ଥୟତେ—କୋପେତି ; ସହସ୍ରଯୁଗାନ୍ତୁସ୍ତବ କୋପଞ୍ଚ କାଳଃ । ନ କୋପ-ଯୋଗ୍ୟଞ୍ଚାୟମିତ୍ୟାହ—ଅଲ୍ଲକୋହତ୍ୟଲ୍ଲଃ । ଅତଃ କୋପନିବୃତ୍ତାଂ ପ୍ରହାଦଂ ମା ହିଂସୀରିତ୍ୟାହ—ତଂସ୍ତୁତମିତି । ସଦା, ଅକାଳେହପ୍ୟୟଂ କୋପୋହଞ୍ଚ ଭକ୍ତଞ୍ଚ ରକ୍ଷଣାୟେତି ଚେଂ, ତହିଁଦାନୀଂ କୋପଂ ତ୍ୟକ୍ତ୍ୱେମଂ ପାହୀତ୍ୟର୍ଥଃ ॥

୫୨ । ଇନ୍ଦ୍ରଞ୍ଚ, ନାମ୍ନାକଂ ହବିର୍ଭାଗଲାଭଃ ପୁରୁଷାର୍ଥଃ, କିନ୍ତୁ ହଂପରିଚର୍ଯ୍ୟେବ ; ଭବତା ପୁନରନେନ ସଂରକ୍ତେନ ତଂ କାର୍ଯ୍ୟାମେବ ସାଧିତମ୍, ତଞ୍ଚ ଚ ସିଦ୍ଧତ୍ୱାଦ୍ୱପସଂହରଣେନ କ୍ରୋଧମିତ୍ୟାଶୟେନାହ—ହେ ପରମ ! ନୋହସ୍ମାଂସ୍ତ୍ରାୟତା ରକ୍ଷତା ଭବତା ସ୍ୱୀୟା ଏବ ଭାଗା ଦୈତ୍ୟାହତାଃ ପ୍ରତ୍ୟାନୀତାଃ, ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମିନଂସ୍ତୈବେବ ସଞ୍ଜେଷୁ ଭୋକ୍ତୃହ୍ୱାଂ । ଅସ୍ମଦ୍ଦୀୟଃ ହୃଦୟକମଳଂ ହୃଦଗୃହମେବୈତାବଂପର୍ଯ୍ୟନ୍ତଂ ଭୟହେତୁତ୍ୱେନାସ୍ମଂସ୍ମୃତିପଥେ ନିତ୍ୟଂ ସ୍ଥିତେନ ଦୈତ୍ୟୋନାକ୍ରାନ୍ତଂ ବ୍ୟାପ୍ତଂ ସଂ, ପ୍ରତ୍ୟାବୋଧି ଭୟାପାକରଣେନ ବିକାଶଂ ନୀତମ୍ । ତବ ତ୍ରୈଲୋକ୍ୟେଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟାସାଧନାର୍ଥମୟମୁଦ୍ଦମ ଇତି ଚେଂ, ତତ୍ରାହ—କାଳଗ୍ରସ୍ତମିତି । ତେ ହ୍ୱାମ୍, ହେ ନାରସିଂହ ! ନରସିଂହାକାରାଭ୍ୟାମାବିଭୂତ ! ଅପରୈଃ ସ୍ୱର୍ଗାଦିଭିଃ କିମ୍ ॥

୫୩ । ଶ୍ୱସୟଞ୍ଚ, ତପଃପ୍ରବର୍ତ୍ତନେନାମ୍ନାକଂ ମହାନଗ୍ରଘଃ କୃତ ଇତ୍ୟାହଃ — ହଂ ନୋ ସଦାଥ ପରମଂ ଧ୍ୟାନଲକ୍ଷଣଂ ତପଃ ; ପରମସ୍ତେ ହେତୁଃ —ଆତ୍ମନସ୍ତବ ତେଜଃ ପ୍ରଭାବରୂପମ୍ । ତଦେବାହଃ —ସେନ ତପସାତ୍ମନି ଲୀନମିଦଂ ବିଶ୍ୱଂ ସମ୍ପର୍କ୍ତଂ ସୃଷ୍ଟିବାନସି, ତଦ୍ମୁନା ଦୈତ୍ୟୋନି ବିପ୍ରଲୁପ୍ତଂ କୁଞ୍ଚିତଂ ସଂ, ହେ ଶରଣ୍ୟପାଳ ! ଅନ୍ତ ରକ୍ଷାର୍ଥଂ ଗୃହୀତେନାନେନ ବପୁଷା ପୁନରପି ତପଃ କୁରତେତ୍ୟାଭ୍ୟନ୍ତୁଜ୍ଞାତବାନସି, ତତ୍ତ୍ୱେ ତେ ନମ ଇତ୍ୟନ୍ତରଞ୍ଚୋକଚତୁର୍ଥପାଦଞ୍ଚାନ୍ତୁଷଞ୍ଘଃ ॥

৪৪ । পিতরস্ত শ্রাদ্ধোদ্ধারণেন পরমোপকারিণঃ শ্রীনৃসিংহঃ প্রণমন্তি—
শ্রাদ্ধানি শ্রদ্ধাযুক্তানি পিণ্ডাদীনি নোহস্মভ্যঃ পুত্রৈর্দত্তানি, প্রসভং বলাদ্
যঃ স্বয়মধিকৃত্য বুভুজে ; কিঞ্চ, তীর্থগ্নানসময়ে দত্তং তিলোদকমপি
অপিবত্তানি চ তস্ত্রোদরাদ্য আচ্ছদাহতবান্ । কথন্তুতাৎ ? নথৈবিদীর্ণ
বপা যশ্চ তস্মাৎ ; বপাবিদারণশ্চ তদগতপিণ্ডোদ্ধারণমেব ফলমিতি
ভাবঃ ॥

৪৫ । যোগসিদ্ধাং গতিমণিমাৎসিদ্ধিম্, নানা অনেকে দর্শা যশ্চ তন্ম্ ।
তস্মৈ তুভ্যং তং ত্বামুদ্दिश ॥

৪৬ । বিদ্যামন্তর্দানাদিলক্ষণামন্তরাদ্ধাং সম্প্রাপ্তাম্ । সংখ্যে—যুদ্ধে ॥

৪৭ । রত্নানি ফণাসু স্থিতানি, তথা স্ত্রীরত্নানি চোত্তমাঃ স্ত্রিয়ঃ ;
আসাং স্ত্রীণাং দত্ত আনন্দো যেন তৎসম্বোধনম্ ; অস্মদত্নানন্দেতি পাঠে
অস্মাকং দত্ত আনন্দো যেনেতি ॥

৪৮ । নৃসিংহেনাবলোকিতাঃ সন্তো মুগ্ধি বদ্ধাঞ্জলয়ো মনবঃ প্রোচুঃ—
মনবো বয়ং ধর্মপালকাঃ, পরিভূতাঃ সেতবো বর্ণাশ্রমধর্মমর্ঘ্যাদা যেষাং
তে ; অনুশাধি—অনুশিক্ষয় ॥

৪৯ । প্রজাপতয়োহপি তদবলোকিতাঃ প্রোচুঃ—হে পরেশ ! তে
ত্বয়াভিসৃষ্টাঃ প্রজেশা বয়ং যেন নিষিদ্ধাঃ সন্তুঃ প্রজা ন সৃজামঃ, স এষ
ভিন্নং বক্ষো যশ্চ সঃ, তু নিশ্চিতং মৃতঃ শেতে । অতঃপরং প্রজাঃ অক্ষ্যাম
ইতি হৃদ্যন্তুঃ প্রোহঃ—হে সত্ত্বমূর্ত্তে ! তবায়মবতারো জগতাং মঙ্গলম্ ॥

৫০ । গন্ধর্বা অপি তদবলোকিতাঃ প্রোচুঃ—হে বিভো ! বয়ং তে
ত্বদীয়্য নটা নর্ত্তকা নাট্যে নৃত্যে গায়কাশ্চ যেন স্বাধীনাঃ কৃত্যঃ । কথ-
ন্তুতেন ? বীর্য্যং শৌর্য্যং বলং শক্তিস্তাভ্যামোজঃ প্রভাবো যশ্চ তেন, স এব
ভবতেমাং দশাং মৃতিং নীতঃ । উচিতমবৈতদিত্যাহঃ—কিমিতি ॥

୧୧ । ଭବାପବର୍ଗମ୍—ସଂସାରନିବର୍ତ୍ତକମ୍ । ଆଶ୍ରୟଣେ ହେତୁଃ —ସଦ୍ୟସ୍ମାଂ
 ସାଧୁନାଂ ହୃଦି ଭୟଜନକତ୍ସେନ ଶେତେ ତିଷ୍ଠତୀତି ତଥା ସ ଏସୋହସ୍ତରସ୍ତୟା
 ସମାପିତୋହତ୍ତଃ ନୀତଃ ॥

୧୨ । ମନୋଈଃ କର୍ମଭିକ୍ଷୁବାହୁଚରେଷୁ ମୁଖ୍ୟାନ୍ତେ ବୟଃ ଦିତିସ୍ତୁତେନ
 ଶିବିକାବାହକତ୍ତ୍ଵଂ ପ୍ରାପିତାଃ । ପଞ୍ଚତାମ୍—ସ୍ତୁତ୍ୟମ୍ । ହେ ପଞ୍ଚବିଂଶ ! ଚତୁ-
 ବିଂଶତିତତ୍ତ୍ଵନିୟାମକ ! ॥

୧୩ । କିଂପୁରୁଷାଂସ୍ତୁ ହ୍ଵାଂ ଶ୍ଵୋତୁଂ ବୟଂ କେ ବରାକା ଇତ୍ୟାହଃ —ବୟଂ
 କିଂପୁରୁଷାଂସ୍ତୁଛପ୍ରାଘିନଃ, ତ୍ଵଂସ୍ତୁ ମହାନଦ୍ରୁତପ୍ରଭାବଃ ପୁରୁଷଃ । ନବୟଂ ମହାନ୍ ଦୈତ୍ୟୋ
 ହତ ଇତି କିଂ ନ ବର୍ଣ୍ଣାତେ ? ଇତ୍ୟାଶଙ୍କ୍ୟା କିୟଦେତଦିତ୍ୟାହ—ଅୟମିତି । ସଦା
 ସାଧୁଭିର୍ଭଗବଦ୍ଭୈକ୍ଷ୍ମିରସ୍ତୁତସ୍ତୁଦୈବ ନଷ୍ଟଃ ॥

୧୪ । ସତ୍ରେଷୁ ସଞ୍ଜେଷୁ, ତେ ହ୍ଵୟା ହତଃ, ଏତଦ୍ଦିଷ୍ଟ୍ୟା ଭଦ୍ରଂ କୃତମ୍ ॥

୧୫ । ଅମୁନା ଦିତିଜେନ, ବିଷ୍ଠିଂ ନିର୍ମୂଲ୍ୟଂ କର୍ମ, ଅନୁ ନିରନ୍ତରଂ କାରିତାଃ ।
 ଅତଃପରଂ ନୋ ବିଭବାୟ ସମୁଦ୍ଧୟେ ଭବ ॥

୧୬ । ନୋହସ୍ମାକଂ ଭକ୍ତାନାଂ ହେ ଶରଣଦ ! ଆଶ୍ରୟପ୍ରଦ ! ସର୍ବେଷାଂ
 ଲୋକାନାଂ ଶର୍ମ ମଞ୍ଜଲମେତଦଦ୍ରୁତଂ ରୂପମଈଷ୍ଠବ ଦୃଷ୍ଟମ, ନ ତୁ ପୂର୍ବମ୍ । ବିଧିକରଃ —
 କିଞ୍ଚରଃ ॥

ଇତି ଶ୍ରୀମଦ୍ଭାଗବତ-ଭାର୍ତ-ଦୀପିକାୟାଂ ସପ୍ତମସ୍କନ୍ଧେ

ଅଷ୍ଟମୋହଧ୍ୟାୟଃ ॥ ୮ ॥

नवमोऽध्यायः

नवमे ब्रह्मणा भौत्या चोदितोऽसुरबालकः ।

कोपं प्रशमयन्नस्तौर्नृसिंहमतिभौषणम् ॥ (१)

१—१ । 'उग्रोऽप्यनुग्र एवायं स्वभक्तानां नृकेशरी । केशरीव
स्वपोतानामन्त्रेषामुग्रविग्रहः' ॥' इत्यागमोक्तां उक्तानुकम्पितामाह—
एवमिति सप्तभिः । (१) एवं दूरत एव स्थित्वा स्वबन्धुः ; मन्युना संरुद्ध
आवेशो यश्च तम्, उप समीपे गच्छन् नाशकूबन् ॥ (२) श्रीलक्ष्मीदेवैः
प्रेषितापि, महदद्भुतं रूपं दृष्ट्वा शङ्कित्वा सती तं नोपजगाम । अद्भुतत्वे
हेतुः—अदृष्टेति ॥ (३) उपेहि—उपगच्छ ॥ (५) काल एवाहितुस्माद्-
विक्रान्ता धीर्येषां तेषाम्, कृतमन्त्रयं येन तं करामुजम् ॥ (६) तश्च
श्रीनृसिंहश्च करस्पर्शेन धृतं निरस्तमथिलमण्डलं यश्च । सपदि तं कृष्ण-
मेवाभिव्यक्तमपरोक्षभूतं परात्प्रदर्शनं ब्रह्मज्ञानं यश्च, निर्वृतः सन्
हृदि दधौ । हृद्यन्ती रोमाङ्कित्वा तूर्णं, क्रिन्नं प्रेमार्द्रं हृद्यं, अश्रुणि
लोचनयोर्यश्च, परमपुरुषार्थतया दधौ, न साधनत्वेनेत्यर्थः ॥ (१) सू-
समाधिमेवाह—तस्मिन्नेव गुण्यं हृदयमीक्षणं येनेति ॥

स्वस्मिन्निव समस्तेषु तं रूपामृतवृष्टये ॥

प्रह्लादः स्तोति सत्पठोर्द्विचत्वारिंशत् हरिम् ॥ (२)

८—१२ । तत्र तावदात्मनो भगवतः स्तुतावनधिकारमिवाशङ्क्याधिकारः
सन्तावयन्नाह—ब्रह्मादय इति पक्षभिः । (८) मूनयो मननशीलाः, सिद्धा
ज्ञानिनोऽपि । कथञ्चुताः ? सत् एवैकस्मिन्पुत्रानो विस्तारो यश्चाः सां
गतिर्मतिर्येषाम्, तथाविधा अपि वचसां प्रवाहैरपि तथा बहुभिर्ब्रह्म-
मागैर्गुणैरपि यमाराधयितुं न पित्र्यः, न पूर्णा न शक्ता इत्यर्थः । स

হরিশ্ৰে কথং তোষণং প্রাপ্তুমর্হতি ? তত্র হেতুঃ—উগ্রজাতেরুগ্রা ঘোরা
 আশুরী জাতির্ষশ্চ ॥ (৯—১০) এবং হরিতোষণে স্বশ্রাযোগ্যতামাশঙ্ক্য
 যোগ্যতাং সম্ভাবয়তি—মগ্ন ইতি দ্বাভ্যাম্ । (৯) অভিজনঃ সংকুলে জন্ম, রূপং
 সৌন্দর্য্যম্, শ্রুতং পাণ্ডিত্যম্, ওজ ইন্দ্রিয়নৈপুণ্যম্, তেজঃ কাস্তিঃ, প্রভাবঃ
 প্রতাপঃ, বলং শারীরম্, পৌরুষমুত্তমঃ, বুদ্ধিঃ প্রজ্ঞা, যোগোহষ্টাঙ্গঃ—এতে
 ধনাদয়ো দ্বাদশাপি গুণাঃ পরশ্চ পুংস আরাধনায় ন ভবন্তি ; হি যতঃ
 কেবলয়া ভক্তৈস্ত্যব গজেন্দ্রায় তুষ্টোহভবৎ ॥ (১০) এবং ভক্তৈস্ত্যব কেবলয়া
 হরেস্তোষঃ সম্ভবতীত্যুক্তম্, ইদানীং ভক্তিং বিনা নাগ্ৰ্যং কিঞ্চিত্তোষ-
 হেতুরিত্যাহ—বিপ্রাদিতি । পূর্ব্বোক্তা ধনাদয়ো যে দ্বিষট্ দ্বাদশ গুণাস্তৈ-
 যুক্তাঃ প্রাদপি স্বপচং বরিষ্ঠং মগ্নে ; যদ্বা, সনৎস্বজাতোক্তা দ্বাদশ
 ধর্ম্মাদয়ো গুণা দ্রষ্টব্যাঃ । তদুক্তং মহাভারতে,—‘ধর্ম্মশ্চ সত্যঞ্চ দমস্তপশ্চ,
 অমাৎসর্ঘ্যং হ্রীস্তিতিক্ষানসূয়া । যজ্ঞশ্চ দানঞ্চ ধৃতিঃ শ্রুতঞ্চ, ব্রতানি বৈ
 দ্বাদশ ব্রাহ্মণশ্চ ॥’ ইতি ; যদ্বা, ‘শমো দমস্তপঃ শৌচং ক্ষান্ত্যর্জ্জববিরক্ততাঃ ।
 মোনবিজ্ঞানসন্তোষাঃ সত্যাস্তিকো দ্বিষড্গুণাঃ ॥’ ইতি । কথন্তুতাদ
 বিপ্রাৎ ? অরবিন্দনাভশ্চ পাদারবিন্দাদ্বিমুখাৎ । কথন্তুতং স্বপচম্ ?
 তস্মিন্নরবিন্দনাভেহর্পিতা মন আদয়ো যেন তম্ । ঈহিতম্—কর্ম্ম । বরিষ্ঠত্বে
 হেতুঃ—স এবস্তুতঃ স্বপচঃ সর্ব্বং কুলং পুনাত্তি ; ভূরির্ম্মানো গর্ব্বো যশ্চ
 স তু বিপ্র আত্মানমপি ন পুনাত্তি, কুতঃ কুলম্ ? যতো ভক্তিহীনশ্চেতে
 গুণা গর্ব্বায়ৈব ভবন্তি, ন তু শুদ্ধয়ে, অতো হীন ইতি ভাবঃ ॥ (১১)
 তর্হি কিং ধনাগ্ৰপণেন সম্মানং প্রাকৃত ইব ভগবানপেক্ষতে ? নেত্যাহ—
 নৈবেতি । অয়ং প্রভুরীধরোহবিভ্রষোহল্লকাজ্জনাগ্নানং পূজামাস্ননোহর্থে
 ন বৃণীতে নেচ্ছতি, যতো নিজলাভেনৈব পূর্ণঃ । তর্হি কিং পূজাং নেচ্ছত্যেব ?
 তত্রাহ—করণঃ রূপালুঃ, অতো বৃণীতে চ ; তত্র হেতুঃ—যদ্যদিতি । যং

যং মানম্ ; যদ্বা, যদ্ যস্মাৎ, যদ্ যেন ধনাদিনা ভগবতে মানং বিদধীত, তদেবাত্মনে ভবতি, নাগ্ৰং ; যথা মুখে কৃতৈব তিলকাদিশ্রীঃ শোভা প্রতিবিম্বশ্চ ভবতি, ন তু সাক্ষাত্তশ্চৈব কর্ত্বুং শক্যতে, তদ্বৎ ॥ (১২) যস্মাদেবং ভগবান্ ভক্ত্যৈব তুষ্যতি, তস্মাদহং নীচোহপি বিগতবিক্লবো গতশঙ্কঃ সন্নীধরশ্চ মহি মহিমানং সৰ্ব্বপ্রযত্নেন স্বমনীষানুসারেণানুবর্ণয়ামি । অজ্ঞানতোহপি স্তুতিকরণে হেতুমাহ—যেইনৈব মহিমানুবর্ণিতেনাবিছয়া সংসারমনুপ্রবিষ্টঃ পুমান্ শুধোত, তন্মহত্ত্বশ্চ তথা শোধকস্মাভাবাদিত্যর্থঃ ॥

১৩—১৪ । তদেবমাত্মনঃ স্তুতাবনধিকারং পরিহৃত্যোদানীং স্তবন্ কোপোপসংহারং প্রার্থয়তে—সৰ্কে হীতি দ্বাভ্যাম্ । (১৩) ভো ঈশ ! অমী উদ্বিজস্তো বিভ্যতঃ সৰ্কে ব্রহ্মাদয়ঃ সত্বমূর্ত্তেষু বিধিকরাস্ত্বনিয়োগ-কর্ত্তারো ভক্তা এব, নাগ্ৰে, ন চ বয়মস্মরা ইব বৈরভাবেইনৈতে ভক্তাঃ, কিন্তু শ্রদ্ধয়ৈব । তব রুচিরৈরবতারৈর্বিবিধং ক্রৌড়নমশ্চ বিশ্বশ্চ ক্ষেমাदि-প্রয়োজনায়, ন তু ভয়োৎপাদনায় ॥ (১৪) তত্তস্মাত্তেষাং ভয়পরিহারায় মন্যুং যচ্ছোপসংহর । যদর্থোহয়ং মন্যুঃ, স চাস্মরঃ সাধুনাং সন্তোষার্থমগ্ৰ হতঃ, অতঃপরং ক্রোধেন কার্য্যাভাবাত্তং নিষচ্ছ । ননু অগ্ৰেবাং বধেন সাধুঃ কিং মোদেত ? তত্রাহ—বৃশ্চিকাদেঃ পরোপদ্রবকারিণোহগ্ৰত এব জাতয়া হত্যা বধেন তশ্চৈব তদ্ভদ্রং জাতমিতি সাধুরপি মোদেতৈব । তর্হি বহুনাং সুখাবহত্বাদমুং ক্রোধং ন ত্যজামীতি চেৎ, তত্রাহ—লোকাশ্চ নির্কৃতিমিতাঃ প্রাপ্তাঃ সন্তঃ প্রতিযন্তি ক্রোধোপসংহারং প্রতীক্ষন্তে । তর্হি জনানাং পুনর্ভয়াভাবায় মন্যুং ধারয়ামীতি চেৎ, তত্রাহ—রূপমিতি ; বিভয়ায় ভয়-নিবৃত্ত্যে, এতদ্রূপস্বরণাদেব ভয়নিবৃত্তেঃ ; ন মন্যুধারণেন কৃত্যমস্তুীত্যর্থঃ ॥

১৫ । ত্বক্ষেদ্বিভেষি, তর্হি ত্যজামীতি চেৎ, তত্রাহ—নাহমিতি । ভো অজিত ! তেহস্মদ্রূপাদহং ন বিভেমি । কথন্তুতাৎ ? আশ্রুজিহ্বা চ অর্ক-সদৃশনেত্রাণি চ ভুকুটীনাং রভস আটোপশ্চোগ্রদংষ্ট্রাশ্চৈতাগ্ৰতিভয়ানকানি

যস্মিংশুত্ৰাস্মাৎ, অল্পময্যঃ শ্রজো যস্মিংশুত্ৰাদ্ভ্রস্ক, তস্মাৎ ; ক্ষতজাক্তাঃ কেশরা
 যস্মিন্ ; শঙ্কুবহ্নন্তৌ শুকৌ কর্ণৌ যস্মিংশুত্ৰ তচ্চ তস্মাৎ ; নিহ্নাদেন
 ভীতা দিগিভা যস্মাৎ । অরীন্ ভিন্দন্তীত্যরিভিন্দি, তানি নখাগ্রাণি
 যস্মিন্লেবজুতাদপি তে রূপাদহং ন বিভেমি ॥

১৬। মহদ্বয়ং ত্বগ্ৰদস্তীত্যাহ—ত্রস্তোহস্মীতি । দুঃসহং যজুগ্রং সংসার-
 চক্রে কদনং দুঃখম্, তস্মাদহং ত্রস্তোহস্মি । তত্র চ গ্রসতাং হিংস্রাণাং মধ্যে
 স্বকর্শ্মভির্কন্ধঃ সন্ প্রণীতো নিক্ষিপ্তোহস্মি ; হে কৃপণবৎসল ! হে উশত্তম !
 কদা নু ত্বং প্রীতঃ সন্নপবর্গভূতং শরণং তবাজ্বমূলং প্রতি হ্বয়সে মামা-
 হ্বয়িস্যসি ॥

১৭। দাস্ত্রে সতি মৎপ্রীতিরिति চেৎ, তর্হি নানাযোনিষু ক্লিষ্টমানশ্চ
 মম দাস্ত্রজ্ঞানাভাবাত্তমেব তদুপदिशेति प्रार्थयते—यस्माৎ प्रियैरप्रियैश्च
 यथासंख्यं वियोगसंयोगाভ्यां जन्म यश्च, तेन शोकाग्निना सकलयोनिषु
 दहमानोहस্মि । দুঃখশ্চ প্রতীকারঃ কার্য ইতি চেৎ, তত্রাহ—দুঃখশ্চৌষধং
 প্রতীকারস্তদপি দুঃখমেবৈবমপ্যতদ্ধিয়া দেহাশ্চভিমানেন মুহ্যামি, অতো
 হে ভূমন্ বিভো ! মে তব দাস্ত্ররূপং যোগং নিস্তারোপায়ং বদ ॥

১৮। ননু দাস্ত্রযোগে প্রবৃত্তশ্চাপি তদস্তরায়ভূতানাং পূর্বোক্তনানা-
 দুঃখানাং কুতঃ পরিহারঃ ? তত্রাহ—সোহহং ত্বদাসঃ সন্ ভো নৃসিংহ !
 তব লীলাকথা অল্পগৃণন্ দুর্গাণি মহাদুঃখাত্তজসা তিতর্মি তরামি, ন
 গণয়িস্যামীত্যর্থঃ । তত্র হেতুঃ—গুণৈ রাগাদিভির্বিশেষেণ প্রমুক্তঃ সন্ ।
 তৎ কুতঃ ? তে পদযুগমেবালয়ো যেষাং ভক্তানাং, ত এব হংসা জ্ঞানিনস্তেঃ
 সঙ্গো যশ্চ মম, সোহহম্ । কথন্তুতশ্চ কথাঃ ? তত্রাহ—প্রিয়শ্চেত্যাদি ।
 কুতো জ্ঞাতাঃ ? বিরিঞ্চে ন গীতাস্তৎসম্প্রদায়প্রবৃত্তাঃ । তথা চাথর্কণী
 শ্রুতিঃ—‘দেবা হ বৈ প্রজাপতিমক্রবন্’ ইত্যাদি । দাস্ত্রে প্রবৃত্তশ্চ

ভগবদল্পগ্রহেণ সংসঙ্গন্ততো বীতরাগতয়া ভগবদগুণবর্ণনম্, ততশ্চ ন
দুঃখাভিভবঃ স্মাদিতি বাক্যার্থঃ ॥

১৯। নহু দুঃখৈস্তপ্তস্ত তৎপ্রতীকারো লোকপ্রসিদ্ধ এব, কিং
মন্দাস্মাদিনা ? তত্রাহ—বালশ্চেতি । ভো নৃসিংহ ! তপ্তস্ত তৎপ্রতি-
বিধির্দুঃখপ্রতীকার ইহলোকে যোহঞ্জসেষ্ঠঃ, স ত্বয়োপেক্ষিতানাং তাবদেব
ক্ষণমাত্রমেব, ন দ্বাত্যন্তিকঃ । তদেবাহ—বালস্ত পিতরৌ শরণং রক্ষকাবিহ
ন ভবতঃ, তাভ্যাং পাল্যমানস্তাপি তস্ত দুঃখদর্শনাং, কচিদজীগর্তাদিষু
তাভ্যামেব তদ্বদর্শনাচ্চ ; ন চার্ভস্ত রোগিণেহগদমৌষধং শরণম্, ক্রুতেহ-
প্যৌষধে মৃত্যুদর্শনাং ; ন চোদয়তি সমুদ্রে মজ্জতঃ পুংসো নৌঃ শরণম্, তয়া
সহ মজ্জনদর্শনাং ; অতন্ত্বমেব শরণমিত্যর্থঃ । অথবৈবং কাক্কা ব্যাখ্যেয়ম্—
তপ্তস্ত তৎপ্রতিবিধির্ঘ ইহ তাবৎ প্রসিদ্ধঃ, স ত্বদুপেক্ষিতানাং কিমঞ্জসেষ্ঠঃ ?
অপি তু নেষ্ঠ এব ; যদ্বা, যস্তাবদিহ প্রতিবিধিরিষ্ঠঃ, স কিমঞ্জসা ?
নৈবাজসেত্যাদি যোজ্যম্, বালশ্চেত্যাদি পূর্ববদেব ॥

২০। নহু কচিৎ কুর্তাশ্চৎ কেনচিৎ কদাচিৎ কশ্চিদ্ রক্ষকোহপি
দৃশতে ? ইত্যাশঙ্ক্য তত্রাপি তত্তদ্রূপেণ ত্বমেব রক্ষক ইত্যুররীকৃত্য তশ্চেব
সর্কাত্ততামাহ—যস্মিন্নিতি । অপরোহর্কাতীনঃ পিত্রাদিঃ, পরো ব্রহ্মাদির্বা ;
ভাবঃ কর্তা ; তত্তৎকারকৈর্ঘদ্যৎ করোতি, তৎ সর্কং ভবত এব স্বরূপম্,
ন তু পৃথক্ । যস্মিন্নধিকরণে, যতো নিমিত্তাদ্যর্হি যস্মিন্ কালে, যেন
করণেন, যেন চ হেতুনা কর্তা সঙ্কেদিতঃ, যস্ত সঙ্ঘন্ধিনঃ, যস্মাদপাদানাং,
যস্মৈ সম্প্রদানায়, যদীপ্সিততমম্, যঃ কর্ত্তেত্যেবং সপ্তবিভক্ত্যর্থা দর্শিতাঃ,
যথা যেন প্রকারেণেতি ক্রিয়াবিশেষণানামব্যয়ানামর্থাঃ । পৃথক্স্বভাবঃ
সত্ত্বাদিপ্রকৃতিঃ, করোতি উৎপাদয়তি, বিকরোতি রূপান্তরং নয়তীতি ॥

২১—২২ । অতোহগ্রস্ত রক্ষকস্থাভাবাদসংসারিত্বাচ্চ নিত্যমুক্তেস্ত্বমেব
মাং শরণাগতং রক্ষতি প্রার্থয়তে—মায়েতি দ্বাভ্যাম্ । (২১) ত্বদংশস্ত

পুংসোহুমতেনেক্ষণরূপেণানুগ্রহেণ মনঃ প্রধানং লিঙ্গং মায়া সৃজতি ।
 কথন্তুতা ? কালেন চোদিতা ক্ষোভিতা গুণা যশ্চাঃ ; কথন্তুতং মনঃ ?
 কস্মময়ং কুর্ষজ্জপম্, বলীয়ো দুর্জয়ম্, ছন্দোময়ং বেদোক্তকস্মপ্রধানঞ্চ ।
 অজয়া জীবন্তাবিছয়া তদ্বোগার্থমপিতাঃ ষোড়শ আরা বিকারা যস্মিন্,
 যদেবন্তুতং সংসারচক্রান্বকং মনস্তৎ কোহতিতরেৎ ? ভো অজ ! তদগ্ন্তুতঃ
 পৃথক্ স্থিতস্তামভজন্নিত্যর্থঃ ॥ (২২) ননু মমাপি মায়াসম্বন্ধাৎ কর্তৃত্বাদ-
 বিশেষাচ্চ ত্বন্তঃ কো বিশেষঃ ? ইত্যত আহ—স ইতি । স্বধায়া চিচ্ছক্ৰা
 নিত্যং বিজিতা আত্মনো বুদ্ধেগুণা যেন স হি ত্বম্ ; যতঃ কালো মায়া-
 প্রেরকঃ, অতএব বশীকৃত্য বিসৃজ্যানাং কার্যাণাং বিসর্গাণাং সাধনানাঞ্চ
 শক্তয়ো যেন ; অত ইক্ষুদণ্ডবল্লিপীড়্যমানং মামুপকর্ষ স্বসমীপং নয় ॥

২৩—২৫ । ননু লোকপালানাং ভোগান্ ভুঞ্জ্য, পিত্রাঞ্চ রাজ্যমিদং
 দাশ্চামি, কিমিতি সংসারানুদ্বিজসে ? তত্রাহ—দৃষ্টা ইতি ত্রিভিঃ । (২৩)
 শ্রিয়ঃ সম্পদঃ, বিভব উদ্ভবঃ ; আয়ুরাদয়ো দৃষ্টা ইতি কাক্কা তুচ্ছত্বমুক্তম্ ।
 তদেবাহ—যেহস্মৎপিতুঃ কোপহাসবিকৃতক্রভঙ্গমাত্রেণ বিধবস্তাঃ, স চ ত্বয়া
 নিরস্তঃ ॥ (২৪) যস্মাদেবং তস্মাদাশিষো ভোগান্ জন্তুৎপরিপাকং বিদ্বান-
 হর্মৈন্দ্রিয়মিন্দ্রিয়ৈর্ভোগ্যং ব্রহ্মণো ভোগমভিব্যাপ্য কিমপি নেচ্ছামি ; তে
 কালান্ননোরবিক্রমেণ বিলুলিতান্ বিধবস্তাননিমাদীনপি ॥ (২৫) কিঞ্চ,
 বর্তমানকালেহপি ন ভোগার্থী ইত্যাহ—কুত্রেতি । শ্রুতিঃ শ্রবণম্, তদেব
 স্মৃৎ যাস্ম তা মৃগতৃষ্ণিকাবল্লিখ্যাভূতাশ্চাশিষঃ ক ? অশেষাণাং রুজাং
 রোগাণাং বিরোহ উদ্ভবস্থানং ক চেদং কলেবরম্ ? এবঞ্চেৎ, সর্কোহপি
 জনঃ কিং ন বিরজ্যতে ? তত্রাহ—যদপি যদুপীতোবং বিদ্বানয়ং জনস্তথাপি
 ন নির্বিঘ্নতে, বিরক্তো ন ভবতি । কুতঃ ? কাম এবানলস্তং মধুতুল্যৈঃ
 স্মখলবৈহুঃসাধৈরপি শময়ন্ ; কামাগ্নিশমনব্যগ্রস্ত নির্কেদেহপ্যবকাশো
 নাস্তীত্যর্থঃ ; যদ্বা, অচিন্ত্যমিদং তব মায়াচেষ্টিতমিতি ভাবঃ ॥

२७ । तर्हि द्वं कथं निर्विघ्नोहसि ? अनर्हेहपि मयि प्रवृत्तया तत्-
कृपयैवेत्याशयेनाह—क्रेति । रजसैव प्रभवो जन्म यश्च सः, सप्तम्यान्तुं
वा कुलविशेषणम् । तमोहधिकं यस्मिन् तस्मिन्नश्वराणां कुले जातोहहं क,
क च तवानुकम्पा ? तामेवाह—ब्रह्मादीनां शिरसि यो नार्पितः, स पद्मवत्
सकलसन्तापहरः करः प्रसादः पुरुषार्थरूपो मे शिरश्चर्पित इति यत्, यद्
यद्यानुकम्पयेति वा ॥

२९ । न च त्रयीदमतिचित्रमित्याह—नैवेति । एते ब्रह्मादय उक्तमाः,
अयमश्वरो नीच इत्येषा परावरमतिर्जस्तोः प्राकृतश्च यथा तथा भवतो
नैव श्रां ; तत्र हेतुः—जगत आत्मानः सूहृदश्च । तर्हि सर्वत्र मत्प्रसाद
एकरूप किं न श्रां ? तत्राह—संसेवया तव प्रसादो भवति, तत्र च
सेवानुरूपं तद्वदिच्छानुसारेण धर्मादीनामुदयो भवति, एवं सत्यपि
वैषम्याभावे दृष्टान्तः—श्वरतरोर्यथा सेवकश्चैव सङ्गानुसारेण फलं
ददाति, न च विषमस्तुद्धन परावरत्वमत्र कारणमिति शेषः ॥

२८ । एतच्छ त्वद्भृत्याकृपया मया प्राप्तमिति त्वद्भृत्यार्थमेव मां
नयेत्याशयेनाह—एवमिति । यथा त्वयानुकम्पितोहस्मि, एवं नारदेनाश्रुसां
कृत्वा पूर्वमनुगृहीतः, सोहहं कथं न त्वद्भृत्यासेवां विस्मयामि ? कथं
सूतोहनुगृहीतोहस्मि ? प्रभव एवाहियुक्तः कृपस्तस्मिन् कामानभितः
कामयमानं जनं निपतितमनु तत्प्रसङ्गात् प्रपतन् योहहम् ॥

२९ । तदेवं त्वद्भृत्याश्च श्रीनारदशानुग्रहेण त्वयात्यन्तमनुकम्पितोहस्मि,
अयमेव च मम परमोहनुग्रहः, न पुनरिदमतितुच्छं मत्प्राणरक्षादि, न
चेदं त्वया मदनुग्रहार्थं कृतम्, किञ्चुग्यार्थमित्याह—भो अनन्त ! यदेतन्मां-
प्राणरक्षणं मां हस्तमुद्यतश्च मम पितुर्बधश्च, तद्दुभयं स्वभृत्याश्रयिवाक्यामृतं
सत्यां विधातुमित्याहं मत्ते । कुतः ? यद् यस्मादसदयुक्तं विधिंशुः खड्गां
गृहीत्वावोचत् । किम् ? मदपरो मद्यातिरिक्तश्चेदश्वरोहस्ति, तर्हि त्वामिदानी-

मवतु, तव कं शिरोहहं हरामीति । असून् विधिंस्त्रुरिति पाठेहपय-
मेवार्थः ; यद्यदावोचं, तदा मंप्राणरक्षणमिति वाच्यं, एतच्च 'सत्यां
विधातुं निजभृत्याभाषितम्' इत्यत्रैव बह्वा व्याख्यातम् ॥

३० । न चेदं पक्षपातेन रक्षणं दैत्यहननकं ह्यसि स्वाभाविकम्, किञ्च
मायागुणोपाधिकम् ; सर्वाङ्गके ह्यसि स्वतन्त्रद्वेषादिताह—एक इति ।
एतज्जगद्वेभैकः, यद्यतोहमुद्यादावन्ते च पृथगवशसि विरामं करोषि,
सन्नात्रतया कारणत्वेनावधिद्वेन च वर्तस इत्यर्थः ; अतो मध्यतश्च द्वमेव ।
कुतस्तर्हि भेदप्रतीतिः ? तत्राह—निजमायया गुणपरिणामाङ्गकमिदं जगत्
सृष्ट्वा तदसूप्रविष्टञ्च तैष्ठ्यैर्हेतुभूतेनानेव रक्षक इव हन्तेव चावसितः
प्रतीतः । तद्वक्तुं स्फोपक्रमे—'निर्गुणोहपि हजोहव्यक्तो भगवान्
प्रकृतेः परः' इत्यादिना ॥

३१ । ननु यद्येतज्जगदहमेव, तर्हि जगतो वैषम्येण मम वैषम्यमपि
किं न स्यात् ? इत्यत आह—अं वै द्वमेवेदं सदसत्कार्यकारणाङ्गकं
जगत्, न तु द्वतः पृथक् ; त्वांश्च ततोहत्तः, आद्यन्तयोः पृथगवस्थानात् । यद्-
वन्नादेवमतोहयमाञ्चीयोहयं पर इति या वृद्धिः, सा अपार्था मायैव । कार्य-
कारणाभेदं दृष्टान्तेन साधयति—यद्यतः, यश्च जन्मेक्षणं प्रकाशश्च यस्मिन्
निधनकं स्थितिश्च, तद्वै तदेव । अष्टिवीजं कारणम्, तरुः कार्यम्, तयो-
रथा वसु-कालमात्रद्वम् । अयमर्थः—'काल'-शब्देन नीलत्वाद्यसाधारण-गुण-
योगात् पृथ्वी, 'वसु'शब्देन वस्तुमात्रं भूतसूक्ष्मम्, तत्र तरोर्यथा पृथ्वीमयवीज-
मात्रद्वम्, तश्च च यथा भूतसूक्ष्मात्रद्वम्, एवं सर्वमपि कार्य-कारणाङ्गकं
जगत् परमकारणाङ्गकमेवेति । तथा च पारमर्षं सूत्रम् 'तदनन्तत्वं'मारम्भ-
शब्दादिभ्यः' इति ; अतिश्च—'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मूर्तिकेत्येव
सत्यम्' इति ॥

৩২। তত্র তাবদন্তে পৃথগবস্থানং দর্শয়তি—শ্রুস্তি । ইদং জগ-
দাঙ্গনৈবাত্মনি নিষ্কিপ্য স্বস্থমেবানুভবন্ নিষ্ক্রিয়ঃ সন্, প্রলয়োদকমধ্যে
শয়নং কেরোষি । তর্হি জীবন্তেব মমাপি কিং তামোবত্তিরূপা নিদ্রাস্তি ?
নহি নহি, যোগ এব তু বহিবৃত্ত্যভাবসাম্যান্নিদ্রোচ্যত ইত্যাহ—যোগেন
মীলিতে দৃশৌ যেন ; আত্মনা স্বরূপপ্রকাশেন নিপীতা নিদ্রা যেন ।
যতস্তর্হেহবস্ত্রাজয়তিরিক্তে স্বরূপে স্থিতস্তম্, ন তু স্তম্ভুত ইবাত্মনা তমো
যুঙক্ষে যোজয়সি পশ্যসি, ন চ জাগ্রৎস্বপ্নয়োরিব গুণান্ বিষয়াংশ্চেত্যর্থঃ ॥

৩৩—৩৬ । ইদানীং কারণত্বেনাদাবপি পৃথগবস্থানং দর্শয়ন্ মধ্যতশ্চ
ত্বমেবেত্যেতৎ প্রপঞ্চয়তি চতুর্ভিঃ । (৩৩) যস্ত্বমস্তসি শেষে তশ্চৈব ত ইদং
জগদ্বপুঃ স্বরূপম্, নাগ্রশ্চ ; যতস্ত্বং মধ্যতোহপি শ্রাঃ । কথন্তুতশ্চ ? নিজ-
কালশক্ত্যা সঞ্চোদিতাঃ প্রকৃতেধর্ম্মাঃ সত্বাদয়ো যেন । স্বরূপত্বে হেতুঃ —
অনন্তশয়নাচ্ছেষপর্য্যাক্ দ্ বিরমন্ সমাধির্ষশ্চ তশ্চ তব নাভেঃ সকাশাদে-
কার্ণবোদকে মহাজ্জং লোকপদ্বমভূৎ । কথন্তুতম্ ? আত্মনি ত্বযেব গুঢ়ং
সৎ ; স্বকণিকাতঃ স্তম্ভাঘটবীজান্নহাবট ইব ॥ (৩৪) তদেবং কারণ-
ত্বেনানুগতঃ সন্, মধ্যতশ্চ ত্বমেব বর্ত্তস ইত্যুক্তম্, এতদেব শুদ্ধসদ্বশ্চ
ব্রহ্মণোহনুভবেন স্ফুটয়িতুং তশ্চ প্রাক্তনীমবস্থামাহ—তৎসম্ভব ইতি ।
তস্মিন্জ্ঞে সন্তবো যশ্চ সঃ, কবির্ভ্রাক্কা, অতঃ পদ্মাদত্তদপশন্ বীজমুপাদান-
কারণভূতং ত্বাং স্বস্মিন্ ব্যাপ্তং সন্তমপি নাবিন্দৎ, যুক্তকৈতৎ, উহ অহো
অঙ্কুরে জাতে সতি বীজং তদনুগতং কারণং পৃথক্ কথং নাম পুমান্
পশ্যেৎ ? (৩৫) ভবতুপাসনয়া তু স্বস্মিন্বেব দৃষ্টবানিত্যাহ—স স্থিতি ।
পরাবৃত্ত্যাক্সমাশ্রিতঃ সন্, তীরেণ তপসা ধ্যানেন ; অনেন সন্মাত্ররূপেণোপা-
দানতয়া দর্শনমুক্তম্ ॥ (৩৬) ঈশ্বরত্বেন চ দৃষ্টী কৃতার্থোহভবদিত্যাহ—
এবমেনে প্রকারেণ সহস্রমপরিমিতানি যানি বদনাদীনি, তৈরাচ্যং সমৃদ্ধম্,

মায়াময়ং মায়া প্রধানম্, সতা প্রপঞ্চে ন পাতালাদিনোপলক্ষিতঃ সন্নিবেশঃ
পাদাদিরচনা যশ্চ ॥

৩৭ । তদা চ ভবাংস্তশ্চানুগ্রহং কৃতবানিত্যাহ—তস্মা ইতি ; হয়-
গ্রীবমূর্ত্তিং বিদ্রং সন্ রজস্তমোরূপৌ মধুকৈটভাখৌ হত্বা তস্মৈ শ্রুতিগণান্
সমর্পিতবান্ । তত্র হেতুঃ—সত্বমিতি ॥

৩৮ । ‘একস্বমেব’ ইত্যাদিভিরষ্টভিঃ শ্লোকৈর্কর্ষদুক্তং পক্ষপাতেন রক্ষণং
তদ্বিপক্ষবধশ্চ সত্ত্বোপাধিতঃ, ন তু স্বত ইতি, তদুপসংহরতি—ইথমিতি ।
বিভাবয়সি পালয়সি, হংসি ঘাতয়সি ; কলৌ তু তন্ন করোষি, যতস্তদা ত্বং
ছন্নোহ্ভবঃ, অতঙ্গিধেব যুগেষ্বাবির্ভাবাং স এবস্তুতস্বং ত্রিযুগ ইতি
প্রসিদ্ধঃ ॥

৩৯—৪১ । তদেবং ভগবতস্তত্ত্বং নিরূপ্য স্বশ্চ চ তদ্বিচারায়োগ্যতাং
নিবেদয়ন্ প্রার্থয়তে—নৈতদিতি ত্রিভিঃ । (৩৯) অসাধু বহিস্মুখম্, তীব্রং
হৃদ্বর্ষম্, হর্ষশোকভয়ৈরেষণাত্রয়েণ চার্ত্তং দুঃখিতমপি ত্বৎকথাসু ন সম্প্রীয়তে,
তস্মিন্লেবস্তুতে মনসি সতি কথং তব তত্ত্বং বিচারয়ামি? (৪০) কিঞ্চ,
জিহ্বাবিতৃপ্তা সতী, ভো অচ্যাত ! মা মাং যতো মধুরাদিরসস্তত আকর্ষতি ;
উদরন্তু ক্ষুধাসন্তপ্তং সৎ সর্দেব যৎ কিঞ্চিদাহারমাত্রং প্রতি ; চপলা দৃক্
চক্ষুঃ, কস্মশক্তিঃ কস্মেন্দ্রিয়ানি লুনস্তি ত্রৌটয়ন্তি ॥ (৪১) ন কেবল-
মহমেক এব কষ্টাং দশামাপন্নঃ, কিন্তু মহাজনোহপোবমেব ক্লিষ্টান্তি, অতঃ
সর্কঃ জনং পালয় ইতি প্রার্থয়তে—এবমিতি । ভবঃ সংসার এব বৈতরণী
যমদ্বারনদী, তস্মাম্ । অত্নোহগতো যানি জন্মাদীনি তেভ্যোহতিভীতম্ ;
স্বেষাং পরেষাঞ্চ বিগ্রহেষু যথাযথং বৈরং মৈত্রঞ্চ যশ্চ ; এবং মূঢ়ং জনং
পশ্যৎস্বম্, হে পারচর ! তস্মাঃ পারে স্থিত ! নিত্যমুক্ত ! হন্তেতি অহো
কষ্টমিত্যোবমনুকম্প্যাণ্ড পীপৃহি বৈতরণীমুক্তার্থ্য পালয় ॥

৪২। একেন ময়া কথং সর্বৌ জনস্তারণীয় ইতি চেত্তব্রাহ—কো
 য়িত্তি ; কো নু তেহত্র সর্বজনোত্তারণে প্রয়াসঃ ? ন কোহপি । কুতঃ ?
 অশ্রু বিশ্বশ্রু ভবসম্ভবলোপানামুৎপত্তিস্থিতিসংহারানাং হেতোঃ, ততোহপি
 কিমেতদুচ্ছরমিতি ভাবঃ । উচিতক্লেতদিত্যাহ—মৃঢ়েষিত্তি । ত্বাঞ্চ
 ত্বদীয়াংশ্চ তারয়িষ্যামি, ইমং হুরাগ্রহং মা কৃথা ইতি চেত্তব্রাহ—তব
 য়ে প্রিয়জনা ভক্তাস্তাননুসেবমানানাং নোহস্মাকং তেনোত্তারণেন কিম্ ?
 'কোহতিপ্রয়াস ইহ নোহস্মরবালকানাং, কোহবত্র তেহখিলগুরো ভগবন্
 প্রয়াসঃ । প্রহ্লাদ ইথমুপমন্ত্য মিথো নরাণা,-মীশেন সখ্যমকরোদপনীয়
 মায়াম্ ॥'

৪৩। বৎস প্রহ্লাদ ! ত্বাং তাবত্তারয়িষ্যামি, তাবতৈব কৃতার্থঃ শ্রাঃ,
 কিমনেন নির্বন্ধেন ? ইত্যত আহ—নৈবেতি । হে পর ! সর্বোত্তম !
 তদ্বীৰ্য্যগায়নমেব মহামৃতং তস্মিন্ মগ্নং চিত্তং যশ্রু সোহহং ভববৈতরণ্যা
 নৈবোধ্বিজ্জে, কিন্তু বিমূঢ়ান্ শোচামি । তানেবাহ—ততো মহামৃতাদ্বিমুখং
 চেতে যেষাম্, প্রত্যুতেন্দ্রিয়ার্থনিমিত্তং যন্মায়াশ্চং তদর্থং ভরং কুটুম্বাদি-
 ভারমুদ্বহতঃ ॥

৪৪। ত্বং তাবনুক্তিং গৃহাণ, তাংস্ত তত্ত্বজ্জা মুনয় উপদেক্ষ্যন্তীতি চেৎ,
 তব্রাহ—প্রায়েণেতি । ন বিমুমুক্ষে, বিমুক্তিং নেচ্ছামি । তহাং কামপি
 প্রার্থয়শ্ব, মামেব কিমিতি নির্বন্ধাসীতি চেদত আহ—ত্বত্তোহগ্রমশ্রু জনশ্রু
 শরণং ন পশ্যামি ॥

৪৫। নবেতে স্ত্রীসন্তোগাদিনা স্তুখিন এব, ন কৃপণাঃ ? তব্রাহ—
 ষদিত্তি ; করয়োঃ কণ্ডুয়নেন সংঘর্ষণেনেব দুঃখমনুদুঃখং যস্মিন্, তর্হি
 দুঃখত্বাদেব ততো নির্বিঘ্ন মুচ্যেরন্ ? তব্রাহ—কৃপণাঃ কামুকা বহুদুঃখ-
 ভাজোহপি ইহ গৃহমেধিস্থখে ন তৃপ্যন্তি, অলমিতি ন মগ্নস্তে, কণ্ডুতিবৎ
 কামশ্রু দুঃসহত্বাৎ । ননু কেচিৎ কণ্ডুতিমপি সহস্তে, কামঞ্চ ? ইত্যব্রাহ—

স্বৎ-প্রসাদাত্তু কশ্চিদ্বীর এব মনসিজং কামং বিষহেত, ন তু সর্কে, অত্রাপি কণ্ডু তিবদিতি দৃষ্টান্তঃ ॥

৪৬। ননু মৌনাদিভিক্ষৌক্ষসাধনৈঃ সুলভৈব তেষামপি মুক্তিঃ ? তত্রাহ—মৌনেতি । হে পুরুষ ! অন্তর্যামিন্ ! যে মৌনাদয়ো দশ আপবর্গ্যা অপবর্গহেতবঃ প্রসিদ্ধাঃ ; রহো বিবিক্তবাসঃ, তে তু প্রায়শোহজিতেন্দ্রিয়া-ণামিন্দ্রিয়ভোগার্থং বিক্ৰীণতাং বার্তা জীবনোপায়া ভবন্তি দান্তিকানাঙ্ক বার্তা উত অপি ভবন্তি বা, ন বা, দন্তশ্রানিয়তফলত্বাৎ ॥

৪৭—৪৯। তজ্জ্ঞানন্তু ভক্তিং বিনা সকামৈর্মৌনাদিভিন্ন ভবত্যে-
বেত্যাহ—রূপে ইতি ত্রিভিঃ । (৪৭) বীজাকুরাবিব প্রবাহাপন্ন ইমে
সদসতী কার্য্যাকারণ এব তে রূপ উপলক্ষণভূতে বেদেন সৃষ্টে প্রকাশিতে,
ন চাত্তং স্বসমবেতং গৌরত্বাদিকমিব দেবদত্তাদেঃ । কুতঃ ? অরূপকশ্চ
প্রাকৃতরূপাদিশূন্যশ্চ, অতো যুক্তাঃ সংযতা এব ভক্তিব্যোগেন প্রত্যক্ষং
ত্বামুভয়ত্র কার্য্যে কারণে চানুগতং পশুন্তি, মথনেন দারুযু বহ্নিমিব নাগতঃ
শ্রাত্তজ্জ্ঞানমিতি শেষঃ ; যদ্বা, জ্ঞানপ্রকারমাহ—এতদুভয়মগ্নতঃ প্রধান-
পরমাগ্নাদেৰ্ন শ্রাৎ, 'স ঐক্ষত' ইত্যাদিশ্রুতেঃ । অতস্বমেব কারণত্বাৎ
সর্কানুসৃত্য ইতি ॥ (৪৮) তদেবাহ—ত্বং বায়ুরিতি । হৃদয়ং মনঃ, চিৎ
চিত্তম্, অনুগ্রহেহোহহঙ্কারো দেবতাবর্গো বা, স্বগুণঃ সুলঃ, বিগুণঃ সূক্ষ্মঃ ;
মনশ্চ বচশ্চ মনোবচস্তেন নিরুক্তং প্রকাশিতং কিমপি ত্বত্তোহগ্নমাস্তি ॥
(৪৯) অভক্তান্তু স্বম্নিন্ননুগতমপি ত্বাং ন জানন্তীত্যাহ—নৈত ইতি ;
এতে গুণাশ্চভিমানিনো দেবা আশুস্তবন্তঃ, জড়োপাধিত্বাদনাগন্তং নিরূপাধি-
ত্বাং ন বিদন্তি, হি যস্মাৎ সূধিয়ো বিদ্বাংসঃ, এবং বিচার্য্য শব্দাদধ্যয়নাদি-
ব্যাপারাদুপরমাস্তি, ত্বামেব সমাধিনোপাসত ইত্যর্থঃ । তথা চ শ্রুতিঃ—
'কিমর্থ্য বয়মধ্যেষ্যামহে, কিমর্থ্য বয়ং যক্ষ্যামহে ?' ইতি, 'নানুধ্যায়েৎসু-
ক্ষ্মদান্ বাচো বিপ্লাপনং হি তৎ' ইতি চ ; স্মৃতিশ্চ—'যদা তে মোহকলিলঃ

वृद्धिर्क्यातितरिष्यति ! तदा गन्तासि निर्देदं श्रोतव्यं श्रुतं च ॥
इत्यादिः ॥

५०। उपसंहरति—तदिति । हे अर्हन्तम ! नमःस्तुतिकर्मपूजाः—
प्रणिपातस्तुतिसर्करकर्मार्पणानि ; कर्म च—परिचर्या चरणयोः, स्तुतिः
कथयाम्, श्रवणक्षेतोवंग षडङ्गया सम्यक्सेवया विना परमहंसानां गते
प्राप्ये ह्ययि जनः कथं भक्तिः लभेत ? यस्मादेवंग भक्तिं विना न मोक्षः,
न च भक्तिः संसेवया विना, अतः प्राक् प्रार्थितं वृद्धाश्रययोगमेव देहीति
प्रकरणार्थः ॥

५१। एतावता वर्णिता गुणा यश्च, यतमह्यारूपसंज्ञतकोपः ॥

५२। कामान् प्रयतीति तथा ; यद्वा, प्रकृतार्थप्रवाहोऽस्मीत्यर्थः ॥

५३। अप्रीणतः—अप्रीणयतः ; तप्तुम्—अपूर्णकामत्वेन शोचितुम् ॥

५४। प्रीणन्ति—तोषयन्ति ॥

५५। एकास्तिव्यारिरूपाधिभक्तत्वात् ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायां सप्तमस्कन्धे

नवमोऽध्यायः ॥ २ ॥

दशमोऽध्यायः

दशमे हनुर्ग्रहामुं भक्तमनुर्हिते हरो ।

प्रसङ्गाद्गिरिणा रुद्रे कृतोऽहनुर्ग्रहोऽर्घ्यात् ॥ (१)

१। तं सर्वम्—वरजातम् ॥

२। उत्पत्त्या स्वभावेनैवासक्तं माम् ; तेषां कामानां सङ्गात्
भूतः ॥

३। ननु किमहं भक्तः प्रलोभयामि ? नहि नहि, किञ्च वरं वृणीष्येति वदतस्तुवाभिप्रायेहञ्च एवेत्याह—भृत्यलक्षणंति । हृदयस्य ग्रन्थि-वद्वक्त्रकेषु ॥

४। अग्रथानर्थसाधनेषु प्रवर्तनं न घटेतेत्यर्थः । कथमेवं भृत्य-लक्षणज्ञानं श्रां ? तत्राह—य इति । ते—द्वयः ॥

५। ननु कामनयापि सेव्यासेवकयोः स्वामिभृत्यभावः प्रसिद्धः ? सत्याम्, सोपाधिकोहसौ, न तु तादृश इत्याह—स्वामिग्राह्यं आशिषोह-पेक्षमाणो नैव भूताः, भूताहेतुकमाश्रयः स्वामिच्छन् यो भृत्याय ददाति, स च नैव स्वामी ॥

६। आवयोस्तु तादृशोहसावित्याह—अहस्त्विति । अनपाश्रयो निरभिसक्तिः ; अग्रथा कामाश्रयभिसक्तिनार्थः प्रयोजनं नास्ति ॥

७। ननु तथापि परमोदारश्च मम सन्तोषार्थं किमपि वृणीष्येति चेदत आह—यदीति । कामाश्रयणमसंरोहमनुपपत्तिम्, भवतः सकाशात् ॥

८। ननु कामोत्पत्तौ सत्यां को दोषः ? तत्राह—इन्द्रियादीनि यश्च कामश्च जनना नशुन्तीति । आश्रा—देहः ॥

९। कामाभावे गुणमाह—विमृशतीति । भगवत्प्रायः त्वंसमानैश्वर्याय ; तथा च श्रुतिः—‘यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येहश्च हृदि स्थिताः । अथ मर्त्योहमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥’ इति ॥

१०। निर्दोषान् कामान् दातुमिच्छन्तः प्रत्याख्याश्रन् नमश्नुति—तुं नम इति ॥

११। सत्यमेकास्तुभक्तसुम्, तथापि मदाज्ञा करणीयेत्याह—नेति । मे एकास्तिनः कदाचिदपि ईहामुत्र च मयाशिषो न बाञ्छन्त्येव, तथाप्ये-तन्मन्त्रमन्त्रं भोगान् भुञ्ज् ॥

୧୨—୧୩ । ନନ୍ନୁ ତର୍ହି ବକ୍ତଃ ସ୍ତ୍ରୀମିତ୍ୟତଃ^୧ ଆହ—କଥା ଇତି ଦ୍ଵାଭ୍ୟାମ୍ ।
 (୧୨) ସର୍ବେଷୁ ଭୂତେଷୁ ସନ୍ତମେକମୀଶଃ ସଞ୍ଜାଧିଷ୍ଠାତାରଃ ମାମାଭ୍ୟୁତ୍ଥାବେଷୁ ସଞ୍ଜସ୍ଵ ।
 ତର୍ହିନେନୈବ କର୍ମ୍ମଣା ବକ୍ତଃ ସ୍ତ୍ରୀଃ ? ନେତ୍ୟାହ—ଯୋଗେନ ଯଦ୍ୟର୍ପଣେନ କର୍ମ୍ମ
 ହିସ୍ଵଂସ୍ତ୍ରାଜନ୍ ସଞ୍ଜସ୍ଵ ॥ (୧୩) କିଞ୍ଚ, ଭୋଗେନ ସୁଧାନ୍ତୁଭବେନ ପ୍ରାରକ୍ତଃ ପୁଣ୍ୟଂ
 ହିଦ୍ଵା ମୁକ୍ତବକ୍ତଃ ସନ୍, ଲୋକାନ୍ତୁଗ୍ରହାର୍ଥଂ କୌର୍ତ୍ତିଞ୍ଚ ବିସ୍ତାର୍ଥା ମାଂ ପ୍ରାପ୍ସାସି,
 କୁଶଳେନ ପୁଣ୍ୟାଚରଣେନ ପାପଂ ହିଦ୍ଵେତି ବିଭୀଷାମାତ୍ରମ୍, ଅଥଥା ତସ୍ତ୍ର ରାଜ୍ୟୋ-
 ପ୍ରବୃତ୍ତେଃ । ନ ତୁ ତସ୍ତ୍ର ପ୍ରାଚୀନଂ ପାପମସ୍ତି, ତଦଧିଗମ ଉତ୍ତରପୂର୍ବାସ୍ୟୋରଶ୍ଳେଷ-
 ବିନାଶୋ ‘ତଦ୍ୟାପଦେଶାଂ’ ଇତି ଗ୍ରୀୟାଂ, ‘ତଂସ୍କୃତହୁକ୍ତେ ବିଧୁବତଃ^୨’ ଇତି
 ଶ୍ରତେଶ୍ଚ । ନ ଚେଦଂ ପ୍ରାରକ୍ତପାପାଭିପ୍ରାୟମ୍, ତସ୍ତ୍ର ଭୋଗେନୈବ କ୍ଷୟାଂ, ‘କୁଶଳେନ
 ହିଦ୍ଵା’ ଇତି ବଚନାନ୍ତୁପପତ୍ତେଃ । ନ ଚାସାବିଦ୍ଵାନିତି ବାଚ୍ୟମ୍, ଭଗବତୈବ
 କୃତାର୍ଥସ୍ଥାନସ୍ତରଂ ବକ୍ଷ୍ୟମାନ୍ତ୍ୟାଂ । ଅତଏବ ‘ଯୋଗେନ କର୍ମ୍ମ ହିସ୍ଵନ୍’ ଇତୀଦମପି
 ଲୋକସଂଗ୍ରହାର୍ଥେ କର୍ମ୍ମାଣି ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତସ୍ତାନ୍ତୁଦ୍ଵେଗମାତ୍ରାୟେତି ସର୍ବମନବଦ୍ଵୟମ୍ ॥

୧୪ । କିଞ୍ଚ, ସ ଇତି ; ହାଞ୍ଚ ମାଞ୍ଚେଦଂ ଯଚ୍ଚରିତଞ୍ଚ ସ୍ମରନ୍ନେତଂ ସ୍ତୋତ୍ରଂ ସଃ
 କୌର୍ତ୍ତୟେଂ, ସୋହପି କର୍ମ୍ମବକ୍ତାଦିମୁଚ୍ୟାତେ, କୁତସ୍ତବ ବକ୍ତାକ୍ତେତ୍ୟର୍ଥଃ ॥

୧୫—୧୬ । ଦିଶ୍ଵରାଜ୍ୟା ପ୍ରାପ୍ତକର୍ମ୍ମାଧିକାରଃ ସନ୍ ପିତୁନିକ୍ଠୁତିଂ ପ୍ରାର୍ଥୟତେ
 ତ୍ରିଭିଃ । (୧୫) ବରଂ ବରଣୀୟମେତଦପରଂ ବୁଞ୍ଚେ ; ତେ ହୁତଃ ॥ (୧୬) ବିକ୍ରୋହ-
 ମର୍ଷେଞ୍ଚ କ୍ରୋଧେନାଶୟୋ ସନ୍ତ ॥ (୧୭) ତେହପାଞ୍ଚେନ ସଂଦୃଷ୍ଟଃ, ଅତଃ ପୁତ୍ର ଏବ,
 ତଥାପି ଭୋଃ କୃପଣବଂସଳ ! କାର୍ପଣ୍ୟେନ ପ୍ରାର୍ଥୟ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ ॥

୧୮ । ସଦ୍ଵାପି କଶ୍ଚାପୋ ମରୀଚିତ୍ରଂ କ୍ଳା ଚେତି ତଂପିତୁନ୍ତ୍ରୟ ଏବ ପୂର୍ବଜାଃ,
 ତଥାପି ତ୍ରିଃସପ୍ତଭିଃ ସହେତି ପ୍ରାକ୍ କଲ୍ଲଗତପିତ୍ରଭିପ୍ରାୟେଣୋକ୍ତମ୍ ; ସଦ୍ୟସ୍ମାଂ ॥

୧୯ । ସମାଶ୍ରୁତମ୍ ଆଚାରୋ ସେଷାଂ ତେ କୀକଟା ଅପି ଦେଶାନ୍ତୁଲ୍ୟା
 ବଂଶାଂଚ ପୂୟସ୍ତେ ଶୁକ୍ଳା ଭବନ୍ତି ॥

२०—२१ । नह्यु त्त्वद्वक्तानामयं तादृशो महिमेति न चित्रम्, अहस्तु तादृशो न भवामीति चेत्, तत्राह—सर्काञ्चनेति दाभ्याम् । (२०) मद्धावेन मद्धक्त्या विगता स्पृहा येषाम् ॥ (२१) त्वामनुगता ये केचिन् पुरुषास्तैः-प्येवंगल्फगाः सन्तो मद्धक्ता भवन्ति, अतो भवान् मे भक्तानां सर्वेषां प्रतिक्रमणुपमानास्पदः श्रेष्ठः खचितार्थः ॥

२२ । मदङ्गस्पर्शनेन सर्वशः पूतञ्च ते पितुः पापशङ्कैव नास्ति, केवलं पुत्रकृत्यानि प्रेतकार्यानि कुरु ॥

२३ । ब्रह्मवादिभिर्वेदवादिभिरुक्तमनातिक्रम्य मत्परः सन् कर्माणि कुरु ॥

२४ । मम सृष्टिभिर्मया सृष्टैर्भूतैः समस्तान् निगमान् धर्मानितार्थः, अहन् हतवान् ; स त्वया निहत एतद्दिष्टा भद्रम् ॥

२५ । समितः सम्यक् प्राप्तः ॥

२६ । सर्वतः सम्यक्त्रासात् १ । गोप्तुं रक्षकम् ॥

२७ । एवं वरस्यया न प्रदेयः ; क्रूरो निसर्गः स्वभावो येषाम् ; अमृतम्—कौरम् ॥

३५—४१ । शिशुपालदन्तवक्रयोर्षयतोः श्रीकृष्णसायुज्यां कथमिति यत् पृष्ठम्, तदेव तयोः पूर्वजन्मकथनादिभिरुपपादितमुपसंहरति—एवमिति सप्तभिः । (३५—३६) दितेः पुत्रत्वं प्रापितौ, विप्रशापेनेत्यान्तराशा-नुषङ्गः ॥ (३७) तच्चित्तौ श्रीरामं चिन्तयन्तौ २ ॥ (३८) करुष्ये दन्तवक्रः ; हरो सायुज्यां समीयतुः, योगादिसाधनं विनैव समीयतुः ॥ (३९) श्रीकृष्ण-निन्दादिना पूर्वकृतं यदेनः पापं तद्व्यानेन तदाञ्चनः सन्तो जहः ; तदाञ्चत्वे दृष्टान्तः—कौटः पेशकृतो ध्यानेन यथा तदाञ्चा भवतीति ॥ (४०) अत्रिदा भेददर्शनशृणुया ; हरेः साय्यां सारूप्याम् ॥

४२—४५ । प्रह्लादचरितार्थमुपसंहरति—एषेति चतुर्भिः । (४२)
 अवतारः श्रीनृसिंहरूपः, तस्य कथा आख्यातेति शेषः ॥ (४३—४५) प्रह्लाद-
 श्रान्नुचरितमित्यादेः समानात्मिति तृतीयेनावयः । (४३) अश्वेतानेनोक्तं
 स्वर्गस्थित्याप्यानामौशस्य हरेर्षाथार्थाः^२ तद्धम्, अनेन कृतं हरेर्गुणकर्मानु-
 वर्णनक्षेत्रार्थः ॥ (४४) परावरेषां देवदैत्यादीनां यानि स्थानानि, तेषां
 व्यत्यायो विपर्यासः ॥ (४५) आध्यात्मिकमात्रानाञ्जिविवेकादि ॥

४६—४९ । एतच्छ्रवणादिफलमाह—य इति द्वाभ्याम् । (४६) एत-
 च्छ्रुत्वा यः कौर्तयेत् ॥ (४९) एतदेतां मृगेन्द्रश्वेव लीलाम् ; तामेवाह
 —दैत्योद्देश्यं यूपानाक्षं वधं यः श्रुतिः सन् पठेत् । पुण्यमनुभावं प्रभावं
 मतिनिश्चयं वा । लोकम्—वैकुण्ठम् ॥

४८—५० । अहो प्रह्लादस्य भाग्यम्, येन देवो दृष्टः, वयस्तु मन्दभाग्या
 इति विषीदन्तं तं प्रत्याह—युग्मिति त्रिभिः । (४८) येषां युष्माकं
 गृहान् मुनयोहंभियन्ति सर्कतः समयास्ति । तं कश्च हेतोः ? येषु
 गृहेषु नराकारं गूढं सत् श्रीकृष्णायां परं ब्रह्म साक्षाद् वसतीति ॥ (४९)
 ननु कृष्णोऽस्माकं मातुलेयः, कथं ब्रह्मेत्युच्यते ? तत्राह—स वेति ;
 सोऽयं ब्रह्मैव । कथञ्चुतः ? महद्विबिमुग्यां यत् कैवल्यानिर्वाणसुखं
 निरुपाधिः परमानन्दसुदनुभूतिरूपो वा युष्माकं खलु प्रियः सुहृदित्यादि-
 रूपो भवति ; विधिकृत्—आज्जानुवर्ती ॥ (५०) ननु परं ब्रह्म चेत्, कथं
 द्वाष्टसहस्रस्त्रीषु रतिः, कथं वा धर्माद्याचरणं तस्य ? इत्यत आह—न यश्चेति,
 यस्य रूपं तद्धं भवादिभिरपि धिया स्वबुद्ध्या वस्तुतया ईदमिथमिति साक्षान्नोप-
 वर्णितम्, स युष्माकं स्वयमेव प्रसन्नः ; अस्माकस्तु मौनादिसाधनैस्तत्प्रसादः
 प्रार्थनीय एवेत्याह—मौनेनेति । स एष सात्वताः पतिर्नः प्रसौदतु ।
 न हि प्रह्लादस्य गृहेषु परं ब्रह्म वसति, न च तुल्यदर्शनाय मुनयस्तद्गृहानभियन्ति,

ন চ তস্য ব্রহ্ম মাতুলেয়াদিক্রপেণ বর্ততে, ন চ স্বয়মেব প্রসন্নম্, অতো
স্বয়মেব ততোহপ্যস্মত্তোহপি ভূরিভাগ্যা ইতি ভাবঃ ॥

৫১। নম্বগ্নৈছু ক্ষরং ত্রিপুরভেদাদিকং শ্রীকৃষ্ণঃ কৃতবান্, স এবস্তুত
ঈশ্বরোহপ্যস্তু তস্বং ন জানাতীতি কথম্? ইত্যপেক্ষায়াং তস্মাপ্যোতৎ-
সাহায্যাদেবাসৌ প্রভাবো ন কেবলশ্চেতি বক্তুমাখ্যানমুপক্ষিপতি—স এষ
ইতি ॥

৫২। রাজা যুদ্ধিষ্ঠির উবাচ । জগদীশিতুর্দেবশ্চ কীর্তিং কস্মিন্ কস্মণি
ময়ো হতবান্ ॥

৫৩। অনেন শ্রীকৃষ্ণেনোপবৃংহিতৈঃ সংবদ্ধিতৈঃ ॥

৫৪। হৈমী চ রোপ্যা চ আয়সী চেতি তিস্রঃ পুরো নিস্মায় তেভ্যো
দদাবিতি শেষঃ । দুর্লভ্যাবপায়সংযোগৌ গমনাগমনে যাসাম্ ; দুর্লভতর্ক্যাঃ
পরিচ্ছদা যাম্ ॥

৫৫। অশুরাণাং সেনাগ্ৰঃ সেনাপত্যয়ঃ পূর্ন্ববৈরং স্মরন্তঃ ॥

৫৬। অস্ত্রমভিমস্তিতং শরং পুরেষু ব্যমুঞ্চত ॥

৫৭। ততঃ শরাৎ সূর্য্যমণ্ডলান্ময়ুখসন্দোহা রশ্মিসমূহা ইব ; যতো
যেভ্যঃ ॥

৫৮। কুপরসে স্বয়ং নিস্মিতে কুপামৃতে ॥

৫৯। বজ্রসারা বজ্রবদদৃঢ়াঙ্গা মহৌজসো মহাবলা মেঘদলনা মেঘ-
ভেদিনো বিছাঙ্গুপা বহুয় ইব ॥

৬০। কালে—মধ্যাহ্নে ॥

৬১। আত্মনো বাগ্নশ্চ বা হ্ময়োরপি বা দৈবেন দিষ্টমুপকল্পিতম্,
অপোহিতুং পরিহর্তুমিহ কশ্চিদপীশ্বরঃ সমর্থো নাস্তি ॥

৬২। অসৌ শ্রীকৃষ্ণঃ ; প্রধানং সংগ্রামস্তৎসাধনম্ ॥

৬৩। অভিজিতি—মধ্যাহ্নে ॥

७८ । विमानशतानि सङ्गुलानि संकीर्णानि येषां ते देवादयः ॥

१० । आदितः आरभ्य स्कन्तुं निगमयति—एवंविधानीति । नूलोकं नराकारम् ; आत्मानो विडम्बमानश्चानुकुर्वतः ॥

इति श्रीमद्भागवत-भार्व-दीपिकायां सप्तमस्कन्धे

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकदशोऽध्यायः

तदेव दशभिर्जानभक्तियोगावद्विरितौ ।

अथ पञ्चभिर्ध्यायैः कर्मयोगोऽनुवर्ण्यते ॥ (१)

एकदशे नृणां धर्माः साधारण्येन वर्णिताः ।

विशेषेण च वर्णानां मुख्या मुख्याश्च योषिताम् ॥ (२)

१ । दैत्यपतेः प्रह्लादस्य, साधूनां सभासु सभाजितं संकृतम्, ईहितं चरितं श्रद्धा पुनर्नारदं पप्रच्छ । कथञ्चुतश्चेहितम् ? महत्तमाना-मग्रण्यो मुख्याम् । तत्र हेतुः — उक्तं क्रम आत्मा मनो यश्च ॥

२ । श्रवणेच्छायां हेतुः — यद् यतो धर्मादनुष्ठितां परं ज्ञानं भक्तिषु विन्दते ॥

४ । ननु श्रुतिकारैर्धर्म उक्त एव ? तत्राह—नारायणपरा इति ॥

५ । अजाय—श्रीनारायणाय । तश्चैव मुखाच्छ्रुतम् ॥

६ । तन्मुखादात्मानः श्रवणं संभावयन् विशिनष्टि—य इति ॥

१ । प्रथमं तावद्धर्मे प्रमाणमाह—धर्म्येति ; धर्मश्च मूलं प्रमाणम्, श्रुतं च श्रुतिः, तद्विदां वेदविदाम्, येन धर्म्येण चात्मा मनः प्रसिद्धति तुम्यति

চ ; তথা চ যাজ্ঞবল্ক্যঃ —‘শ্রুতিঃ স্মৃতিঃ সদাচারঃ স্বস্ত চ প্রিয়মাগ্ননঃ । সম্যক্ সঙ্কল্পজঃ কামো ধর্ম্মমূলমিদং স্মৃতম্ ॥’ ইতি ; মনুশ্চ —‘বেদোহখিলো ধর্ম্মমূলং স্মৃতিশীলে চ তদ্বিদাম্ । আচারশ্চৈব সাধুনামাগ্ননস্তৃষ্টিরেব চ ॥’ ইতি ॥

৮—১২ । তত্র তাবন্নরমাত্রসাধারণং ধর্ম্মমাহ—সত্যমিতি পঞ্চাভিঃ । (৮) তপ একাদশ্যপবাসাদি, ঈক্ষা ষুক্তায়ুক্তবিবেকঃ, শমো মনসঃ সংযমঃ, দমো বাহেন্দ্রিয়ানাম, ত্যাগো দানম্, স্বাধ্যায়ো যথোচিতজপঃ ॥ (৯) সন্তোষো দৈবলঙ্কেনালংবুদ্ধিঃ, সমদৃশাং মহতাং সেবা, গ্রাম্যোহোপরমঃ প্রবর্ত্তক-কর্ম্মভ্যো নিবৃত্তিঃ, বিপর্যয়েহেক্ষা নিফলক্রিয়ানামীক্ষণম্, মৌনং বৃথালাপ-নিবৃত্তিঃ, আত্মবিমর্শনং দেহাদিব্যাতিরিক্তাত্মানুসন্ধানম্ ॥ (১০) আত্মেতি দেবতেতি চ বুদ্ধিঃ ॥ (১১) অশ্রু শ্রীকৃষ্ণশ্চ শ্রবণাদয়ো নব ; ইজ্যা— অর্চনম্ ॥ (১২) এবং ত্রিংশল্পক্ষণবান্ ॥

১৩ । ইদানীং বর্ণধর্ম্মান্ বক্তুং দ্বিজানাং লক্ষণমাহ—সংস্কারা মন্ত্রবস্তো গর্ভাধানাদয়ো যস্মিন্নবিচ্ছিন্নাঃ, স দ্বিজঃ । তর্হি শূদ্রস্তাপি সংস্কারাবিচ্ছেদে সতি দ্বিজত্বং শ্রাৎ ? তত্রাহ—অজো ব্রহ্মা যমেবভূতসংস্কারযুক্তং জগাদ, স দ্বিজঃ ; শূদ্রস্ত ন মন্ত্রবৎসংস্কারযুক্তং জগাদ, ন চোপনয়নবস্তম্, অতো নাসৌ দ্বিজঃ ; তথা চ স্মৃতিঃ —‘বিবাহমাত্রং সংস্কারং শূদ্রোহপি লভতাং সদা । ন কেনচিৎ সমসৃজচ্ছন্দসা তং প্রজাপতিঃ ॥’ ইতি ; শ্রুতিশ্চ—‘গায়ত্র্যা ব্রাহ্মণমসৃজৎ, ত্রিষ্টুভা রাজশ্রম্, জগত্যা বৈশ্রম্, ন কেনচিৎ শূদ্রম্’ ইতি ; অতো বিবাহব্যাতিরিক্তসংস্কারশ্রানাবশুকত্বাহূপনয়নশ্চ তু সর্কথা নিষেধাৎ, ন তস্ম দ্বিজত্বমিত্যর্থঃ । বৈদিকা ইতি পাঠে বৈদিকা গর্ভাধানাদয় ইত্যর্থঃ । ত্রৈবর্গিকানামাবশুকান্ ধর্ম্মানাহ—ইজ্যেতি । জন্মনা বিশুদ্ধেন কুলেন, কর্ম্মণা চাচারেণ, অবদাতানাং শুদ্ধানাম্ ; ছকুলানাং

दुराचाराणां, नैतानि विहितानीत्यर्थः । ब्रह्मचर्याद्याश्रमविहिताः क्रियाश्च ।
शूद्रश्च तु वर्णधर्म एव, आश्रमभेदकृतविशेषाभावात् ॥

१४—२० । ब्राह्मणादीनां चतुर्णामपि वृत्तिरूपान् धर्मानाह—विप्रश्चेति
सादृक्कः संप्रतिः । (१४) विप्रश्च षट् कर्माणि विहितानीत्यनुवक्तुः । तत्र
अध्यापनं याजनं प्रतिग्रहश्च जीविकाः ; यथाह मनुः—‘स्रग्नास्तु कर्मणामश्च
क्षीणि कर्माणि जीविकाः । याजनाध्यापने चैव विशुद्धास्तु प्रतिग्रहः ॥’
इति । अगुश्च क्रिययाप्रतिग्रह इति । प्रतिग्रहातिरिक्तं याजनमध्या-
पनक्षानापण्यमज्ञानाति वक्ष्याति चानन्तरमेव ‘ऋते राजगुम्’ इति । श्रयते
चाक्षपतिकैकेयप्रभृतौनां क्रियाणामुपदेष्टुं ह्यदि । प्रजापालनेऽधिकृतश्च
क्रियश्च वृत्तान्तरमाह—राज इति । ‘आदि’-शब्देन दण्डशुद्धादि ॥ (१५)
वार्ता कृषिवाणिज्यादिलक्षणा वृत्तिर्यश्च सः ; शूद्रश्च द्विजानां शुश्रूषा विहिता,
स्वामिनो द्विजश्च शुश्रूषा वृत्तिश्च भवेत् ॥ (१६) विप्रश्च मुख्यानुकरत्नभेदेन
वृत्तान्तराग्याह—वार्तेति ; वार्ता विचित्रा कृष्यादिरूपा, शालीनं धार्ष्ट्यं
विनैव प्राप्तमवाचितम्, यायावरं प्रत्याहं धात्र्याच्-प्रा, शिलः शालि-
क्लेत्रादौ स्वामित्यक्तकणिशोपादानम्, उज्ज्वलमापणादिपतितकणोपादानम्,
शिलोज्जनद्वयमेकीकृत्य चतुर्द्वैतुक्त्तम् । श्रेयसी—उत्तमा ॥ (१७)
वृत्तिष्वेव व्यवस्थां दर्शयन्नापद्वृत्तिराह—ज्वत्तो नौचः उत्तममध्यापनादि-
रूपाम् ; ऋते राजगुम्, क्रियश्च प्रतिग्रहादग्रां भजेत् ॥ (१८) चतुर्विधां
पूर्वोक्तां विप्रवृत्तिमितरेषामपि दर्शयन्नाह—ऋतामृताभ्यामिति ॥ (१९)
श्लोकं व्याचष्टे—ऋतामिति ॥ (२०) तयोस्तुर्द्वर्जने हेतुमाह—सर्व-
वेदमय इति ॥

२१—२४ । वर्णानामभिव्यञ्जकरूपान् धर्मानाह—शम इति चतुर्भिः ।
(२१) अच्युताद्भ्यं श्रीविष्णुपरमम् ॥ (२२) शौर्यं बुद्धोऽसाहं, वीर्यं

প্রভাবঃ, তেজঃ প্রাগল্ভ্যম্, ত্যাগো দানম্, আত্মনো মনসো জয়ঃ ॥ (২৪)

অমন্ত্রযজ্ঞঃ —নমস্কারেণৈব পঞ্চযজ্ঞানুষ্ঠানম্; তথা চ যাজ্ঞবল্ক্যঃ —‘নম-
স্কারেণ মন্ত্রেণ পঞ্চযজ্ঞান্ন হাপয়েৎ’ ইতি ॥

২৫—২৯। স্ত্রীধর্মানাহ—স্ত্রীগামিতি পঞ্চভিঃ। (২৫) পতিরেব
দেবো যাসাম্, তস্ম পত্যুরেব শুক্রায়া, পাদসংবাহনাদিভিস্তদম্মূলতা চ, হিতা-
চরণম্, তস্ম যদ্ব্রতং নিয়মস্তস্ম ধারণমাচরণম্—এতচ্চতুষ্টয়ং পতিব্রতানাং
লক্ষণং ধর্মশ্চ ॥ (২৬—২৮) কিঞ্চ, সংমার্জনোপলেপাভ্যামিত্যাদেঃ পতিং
ভজেদিত্যুত্তরেণাহ্বয়ঃ। (২৬) পরিমৃষ্টোদ্বর্তনাদিনা নির্মলীকৃতাঃ পরিচ্ছদা
গৃহোপকরণানি যয়া ॥ (২৮) কিঞ্চ, সমৃষ্টা যথা-লাভেন তাবন্মাত্রেহপি
ভোগেহলোলুপা, দক্ষা অনলসা, প্রিয়া সত্যা চ বাক্ যশ্চাঃ; সর্বত্রাপ্য-
প্রমত্তাবহিতা। অপতিতং মহাপাতকশূচ্যম্, যথাহ যাজ্ঞবল্ক্যঃ—‘আ শুদ্ধেঃ
সংপ্রতীক্ষ্যা হি মহাপাতকদূষিতঃ’ ইতি ॥ (২৯) তৎপরা সতী ভজে-
চ্ছ্রীহীরিমিব; হর্য্যাগ্ননা পত্যা সহ ॥

৩০। প্রতিলোমজানুলোমজানাং বৃত্তিমাহ—বৃত্তিরিতি। তত্তৎকুল-
কৃতা কুলপরম্পরা প্রাপ্তা; পরম্পরাপ্রাপ্তমপি চৌর্যাং হিংসাদিকঞ্চ নিবেদতি—
—অচৌরাণামপাপানাঞ্জেতি। তত্তৎপ্রদর্শনার্থং কাংশ্চিৎ প্রতিলোমজ-
বিশেষানাহ—অস্ত্যাজেতি; ‘রজকশর্ম্মকারশ্চ নটো বরুড় এব চ।
কৈবর্ত্তমেদভিল্লাশ্চ সঠৈপ্তে অস্ত্যজাঃ স্মৃতাঃ ॥’ অস্ত্বেবসায়িনশ্চ চণ্ডাল-
পুঙ্কশমাতঙ্গাদয়ঃ, তেষাং পরম্পরয়া প্রাঠৈপ্তে বস্ত্রনির্গেজনাদিবৃত্তিরিত্যর্থঃ ॥

৩১। শ্রেষ্ঠাদপি পরধর্ম্মানীচোহপি স্বধর্ম্ম এব শ্রেয়ানিত্যাহ—প্রায়
ইতি। স্বভাবেন সত্বাদিপ্রকৃত্যা বিহিতো ধর্ম্মঃ শর্ম্মকং সুখহেতুঃ স্মৃতঃ।
কৈঃ? বেদ এব দৃক্ চক্ষুর্ঘেষাং তৈঃ; ভগবতা চোক্তং গীতাস্ম—
‘শ্রেয়ান্ স্বধর্ম্মো বিগুণঃ পরধর্ম্মাৎ স্বলুপ্তিতাৎ’ ইতি ॥

३२ । ननु स्वाभाविकश्च कर्मणो बन्धहेतुत्वात् कथं सुखहेतुत्वम् ?
तत्राह—वृत्त्येति ॥

३३—३४ । ननु काम्यानि कर्माणि कुर्वतस्तत्फलोपभोगपरश्च कथं
नैर्गुण्यं श्वात् ? तद्वृत्तं प्रह्लादेन—‘उपस्थजैह्व्यां बह मग्नमानः’ इत्यादि ।
तत्राधिकारिभेदेन व्यवस्थां सदृष्टान्तमाह—उप्यामानमिति द्वाभ्याम् । (३३)
पुनः सूत्रेण शशुप्रसवाय ॥ (३४) कामा आशेरते वासनारूपेण यस्मिन्
तत् । अयं भावः—उत्कटवासनाविशिष्टश्च^१ सहसैव कामत्यागासन्तवाद्
वेदोक्तनियमेन बहूशः कामान् भुञ्जानश्चैव नित्यनैमित्तिकैर्विशुद्धचेतस-
स्तद्दोषदर्शनेन यथातिसौभरिप्रमुथानामिव शनैर्विवागो भवति । यथा
सवीर्यां क्षेत्रं निर्वीर्यां शनैर्भवति ; यथा च प्रज्जलितोहग्निर्न घृतविन्दुभिः
शाम्यति, महता घृतपूरेण तु शाम्यत्येव, तद्वत् । प्रह्लादकृतस्तुतो कोमार
एव निवृत्त्युपदेशो मन्दवासनानामधिकारे न ; तद्वृत्तं तत्रैव—‘वाला
अदूषितधियो हन्दारामेरितेहितैः’ इति ; अतः सर्वमनवग्नम् ॥

३५ । शमादिभिरेव ब्राह्मणादिव्यवहारो मुख्यः, न जातिमात्रादित्याह
—यश्चेति । यद् यदि, अग्नौ वर्णासुरेहपि दृष्टेत्, तद्वर्णासुरं तेनैव
लक्षणनिमित्तेनैव वर्णेन विनिर्दिशेत्, न तु जातिनिमित्तेनेत्यर्थः ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायां सप्तमस्कन्धे

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोद्धारः

द्वादशे वर्ण्यते धर्मो ब्रह्मचारिवनस्थयोः ।

चतुर्णामाश्रमाणां साधारण्येन कश्चन ॥ (१)

१—२ । वर्णादीनां धर्मा उक्ताः, ईदानीमाश्रमधर्मा उच्यन्ते । तत्राग्निं
द्वादशोद्धार्याये ब्रह्मचारि-वानप्रस्थयोरसाधारणाश्चतुर्णां साधारणाश्चाच्यन्ते ।
त्रयोदशे यतेर्धर्माश्चतुर्दशे गृहस्थश्च, पञ्चदशे सर्वधर्मसारसंग्रहः । (१)
ब्रह्मचारी गुरुकुले वसन् गुरुदीनूपसीतेत्युत्तरेणवयः ॥ (२) तानाह—
सायमिति । ब्रह्मगायत्रीं जपन् सक्यात्रयमप्युपासीत, उभे सक्ये तु यत-
वाग्भवेत्, सायंप्रातः सक्याकालनिमित्तं मौनं कुर्यादित्यर्थः ॥

३ । उपक्रमे—आदौ, अवसाने—अन्ते, गुरोश्चरणौ प्रणमेत् ॥

४ । यथोदितमिति, 'पालाशो दण्डो ब्राह्मणश्च' इत्यादि-नियममनति-
क्रम्य ; जटाधारणस्तु केशप्रसाधनाभावमात्रम् ॥

५ । यावदर्थम्—यथोपयोगमात्रमेव ॥

६ । बृहद्व्रते ब्रह्मचर्यावान्, गृहस्थव्यतिरिक्तः सर्वोऽपि प्रमदागाथां
वर्जयेत् । तत्र हेतुः—ईन्द्रियाणि बलवन्ति संयतश्चापि मनो हरन्तीति ॥

७ । न कारयेदित्यत्र हेतुः—नविति । रह एकांते, अग्रदा केश-
प्रसाधनादिव्यतिरिक्तावसरे अनेकान्तावसरे वा यावदर्थं तदुक्तं कुर्यात् ॥

१० । ननु मिथ्यात्वादतिकम्पलत्वाच्च स्वयंत्यक्तप्रायं श्र्यादि जहादिति
कोऽयमतिनिर्बन्धः ? तत्राह—कल्लयिच्छेति । आश्रमा स्वरूपसाक्षात्कारे-
णदं देहेन्द्रियादिकमाभासमात्रं कल्लयित्वा निश्चित्य, यावदसौ जीव ईश्वरः
स्वतन्त्रो न भवेत्, तावद् द्वैतम्, 'अहं पुमानियं स्त्री' इति भेदो न
विरमेत् । ततः किम् ? अत आह—ततो हि द्वैताद्विपर्ययः—गुणा-
ध्यासेन भोग्यातावृद्धिः ; अतो जहादेवेत्यर्थः ॥

११ । एतत् सर्वं सूक्ष्म इत्याद्युक्तं गृहस्थं विशेषमाह—गुरु-
वृत्तिरिति ॥

१२ । अङ्गनादीनाममिषान्तानां द्वन्द्वकाम् । अङ्गनं शरीरं, अभ्यङ्गनं
शिरसः, स्त्रियङ्गवलेथाङ्गं चित्रकर्म स्त्रीणां कुड्यादौ लेखनं वा तन्निरीक्षणं
वा । अत्राभ्यङ्गादि स्वरूपतो निषिद्धाते, पूर्वोक्त कथाङ्गदापदि प्राप्तमपि
स्त्रीकर्तृकं निषिद्धमिति भेदः ॥

१३ । अङ्गैः शिक्षादिभिरुपनिषद्भिश्च सहिताः वेदत्रयीमधीत्यावबुध्य च
तदर्थं विचार्य । यावदर्थम्—स्वाधिकारानुसारेण ॥

१४ । यदीश्वरः शक्तुर्हि गुरोः काममपेक्षितं वरं ददाति यथाधिकारं
गृहस्थाश्रमं स्वीकुर्यात्, तत्रैव वा वसैन्नैष्ठिकः श्रादित्यर्थः ॥

१५ । स्वधामभिः स्वाश्रयेर्भूतेर्जीवैः सहितं नियन्तृ तया ॥

१६ । चरन्—एवमाचरन् ; विदितं विज्ञानं विज्ञेयं येन सः ॥

१७ । ऋषिलोकम्—महर्लोकम् ॥

१८ । अकृष्टम्, अकृष्टपचाम्, अकालतः पाककालात् पूर्वमेव निष्पन्न-
मित्यर्थः ; अर्कपक्वं फलादि आहरेदस्मीयात् ॥

१९ । वस्त्रैर्नीवारादिभिश्चक्रपुरोडाशान् कालचोदितान् नित्यान् ;
पुराणं पूर्वसंक्षिप्तम् ॥

२० । हिमादीन् सहत इति तथा ॥

२१ । केशादीन् मलङ्गाप्रक्षालनेन धारयन्, कमण्डूदादींश्च दधत् ॥

२२ । कृच्छ्रतः—तपःक्लेशात् । यथा बुद्धिर्न नष्टेत्, तथा चरेत् ।
द्वादशाङ्गान्तंरमपि यदि स्वधर्मानुष्ठाने शक्तुर्हि वन एव वसेत् । यदि तु
ज्ञानाभ्यासयोग्यस्तुर्हि संग्रसेत्, इत्यान्तराध्याये वक्ष्यति ॥

२३ । तद्गुण्यरहितं यत् कृत्यं तदाह—यदाकल्लोहसमर्थः ; आर्षी-
क्षिक्यां विद्यायां ज्ञानाभ्यासे ॥

(३१) इति सर्वोपाधिलयाद्वेतोरवशेषितं चिन्मात्रमात्मानं क्षेत्रज्ञम-
स्फुरतया ज्ञात्वाद्यः सन् विरमेत्, दक्षकाष्ठे यथानलः ॥

इति श्रीमद्भागवत-भाषार्थ-दीपिकायां सप्तमस्कन्धे
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः

त्रयोदशे वतेर्धर्मः साधकश्चाच्यते महान् ।

अवधूतेतिहासेन सिद्धावस्था च वर्ण्यते ॥ (१)

१—२ । एवं ध्यात्वा कल्लोहनशनादिकं^१ कुर्ष्यात्, आर्षीकिक्यात्
कल्लश्चेव ध्यात्वा परिव्रजेति सध्वक्ः । कियदत्र त्याज्यम् ? देहव्यति-
रिक्तं सर्वमित्याह—देहमात्रेति । तत्र धर्मानाह—ग्रामैकरात्रेति
नवभिः ॥ (२) कोपीनं गुह्यमाच्छाद्यते यावता तावन्मात्रम्, परं
केवलम्, अद्यदिति वा त्यक्तं त्रैप्रयोच्चारणात् पूर्वमेव ॥ (४) सदसतः
परे—कार्यकारण-व्यतिरिक्ते ॥ (५) नरात्मानं परं ब्रह्मेति कथं
सामानाधिकरण्यनिर्देशः, न हि बद्धमुक्तयोरैक्यात् संभवति ? तत्राह—
सुप्तौति । सुषुप्तौ हि तमसावृतमात्तत्त्वं जाग्रत्स्वप्नयोस्तु विस्फिप्तं
प्रकाशते, सक्तौ तु न तमो नापि विस्फेपः, अतस्तदात्तदुगात्मानं लक्ष्मी-
कृत्य हितः सन्नात्मानो गतिं तद्वत् पशुन्, अत एव बद्धं मोक्षं मायामात्रं
पशुन्नात्मानं परं ब्रह्म सर्वत्र पशुदित्यन्यः । तदुक्तं योगग्रन्थे—
'निद्रादौ जागरणशान्ते यो भाव उपजायते । तं भावं भावयन्नित्यं
मूच्यते नेतरो यतिः ॥' इति ॥ (७) अत्र देहश्च प्रभवोऽप्ययं च

যস্মাত্তং কালম্ ॥ (৭) অসচ্ছান্তেন্দ্রনাঅপরেষু, জীবিকাং নক্ষত্রবিজ্ঞাদি-
বৃত্তিম্ ; বাদবাদান্—জল্পবিতণ্ডাদিনিষ্ঠান্ ; কঞ্চ কমপি পক্ষং নির্বন্ধেন
ন সংশ্রয়েৎ ॥ (৮) শিষ্যান্নান্নুবগ্নীত প্রলোভাদিনা বলাগ্নাপাদয়েৎ ;
আরস্তান্—মঠাদিব্যাপারান্ ॥ (৯) তত্র পরমহংসস্ত বিশেষমাহ—ন
যতেরাশ্রমো ধর্ম্মার্থঃ । কথন্তুতস্ত যতেঃ ? মহাত্মনঃ । তস্ত লক্ষণম্—শান্ত-
শ্রেত্যাদি । ‘প্রায়ঃ’ ইত্যস্তায়ং ভাবঃ—জ্ঞানোৎপত্তিপৰ্য্যন্তং বহুদকাদি-
লিঙ্গমাশ্রিত্য সত্ত্বশুদ্ধার্থঃ যমান্নিয়মাংশ্চাচরন্নেব জ্ঞানোৎপত্তৌ যতেত,
উৎপন্নে তু জ্ঞানে নিয়মৈর্ন কৃত্যমস্তি, যমাশ্চ স্বত এব স্ম্যরতএবাস্ত তদা
লিঙ্গাদিভিঃ প্রয়োজনাভাবাল্লোকসংগ্রহার্থং ধারয়েদ্বা ত্যজেদেতি ॥

১০ । তত্রৈব জ্ঞানদার্ত্যাভাবে যোগভ্রংশপরিহারার্থমাহ—ন বহি-
র্যাক্তং লিঙ্গং যস্ত ; ব্যক্তোহর্থঃ প্রয়োজনমাত্মানুসন্ধানং যস্ত, স মনীষ্যপু-
ন্যন্তবদ্বালবচ্চ, কবিরপি মুকবদাত্মানং নৃণাং দৃষ্ট্যা দর্শয়েৎ, তে যথোন্নতাদি-
রূপং মত্তোরংস্থথা বর্ত্তেত । স্বদৃষ্টোতি পাঠে বাহ্যানুসন্ধানাভাবেনেত্যর্থঃ ॥

১১ । পরমহংসধর্ম্মমেবেতিহাসেন স্মৃটয়তি—অত্রাপীতি যাবদধ্যায়-
সমাপ্তি । অজগরব্রতস্ত মুনেশ্চ ॥

১২ । ধরোপস্থে ভূপৃষ্ঠে সহ্যাদেস্তুটে । রজোভিধূঁসরৈস্তনুদৈশৈর্দেহা-
বয়বৈর্নিগূঢ়মমলং তেজো যস্ত তম্ ॥

১৪—১৫ । কস্মাদিভির্জনা যং ন বিজুস্তং পাদয়োঃ শিরসা স্পৃশন্
নত্না, অপ্রাক্ষাদিত্যন্তরেণাশ্রয়ঃ ॥

১৬—১৮ । উত্তমসহিত ইব ভোগবানিব পীবানং স্থূলং দেহং ধারয়সি,
তত্র হেতুং বদেতি তৃতীয়েনাশ্রয়ঃ ॥ (১৭) উত্তমং বিনৈব মম ভোগোহ-
স্তীতি চেৎ, তত্রাহ—বিত্তক্ষেতি ॥ (১৮) ‘নু’ ইতি নিশ্চয়ে, ‘হ’ ইতি
প্রসিদ্ধৌ, তবার্থো নাস্তীতি প্রসিদ্ধমেবেত্যর্থঃ । যতোহর্থাদেব, যতো হেতোঃ
পীবা ; ক্ষমং যোগ্যক্ষেৎ ॥

১৯। কিঞ্চ, বিভার্জনাৎসমর্থোহপ্যয়ং জনস্তদর্থমুত্তমং করোতি, ত্বস্ত সমর্থোহপি কিমিতি ন করোষি? ইত্যাহ—কবিবিদ্বান্, কল্পো দক্ষঃ, নিপুণদৃক্ চতুরঃ, চিত্রাঃ প্রিয়া লোকরঞ্জনাঃ কথা যশ্চ, তথাপি লোকশ্চ কস্ম কুর্কতঃ সতঃ শেষে, তদ্বীক্ষিতাপি বা, তত্তৎ সৰ্বং পশুন্নপি ; ন ঘেষি নৌষি বেতি পাঠে ন ঘেষি, তৎ কস্ম ন দ্বেক্ষি নৌষি বা ন চ স্তৌষীত্যর্থঃ ॥

২০। তশ্চ বাগেবামৃতং তেন যদ্বিত্তো বশীকৃতঃ সন্ প্রাহ ॥

২১। অধ্যাত্মচক্ষুষাস্তদৃষ্ট্যা ভবান্ বেদৈব, আৰ্য্যাণাং জ্ঞানিনাং সম্মতো ননু ভবানিদমিতি যদুক্তম্, তদেবাহ—নৃণামীহোপরময়োঃ প্রবৃত্তিনিবৃত্ত্যোঃ পদানি স্থানানি ফলানীত্যর্থঃ ॥

২২। বেদেত্যত্র হেতুঃ—যশ্চেতি। হৃদি প্রবিষ্টঃ সন্নজ্ঞানং ধুনোতি নশ্চতীতি, অর্কো যথা বহির্ধ্বাস্তম্ ॥

২৩। যথাশ্রুতমিতি ঔদ্ধত্যপরিহারায়োক্তম্ ॥

২৪—২৭। লোকঃ কস্মিন্ প্রবর্ততে, ত্বস্ত নিবৃত্তঃ সন্ শেষ ইতি যদুক্তম্, তত্রাহ—তৃষ্ণয়েতি চতুর্ভিঃ। (২৪) ভবপ্রবাহকারিণ্যা যথো-
 চিত্তৈরপি বিষয়েঃ পূরয়িতুমশক্যয়া তৃষ্ণয়া কস্মিন্ প্রবর্ত্যমানোহহং পূর্কং
 নানাযোনীষু প্রবেশিতঃ ॥ (২৫) তয়েবং লোকং মনুষ্যদেহং যদৃচ্ছ্যাপি
 প্রাপিতঃ। কথন্তুতং লোকম্? ধর্ম্মেণ স্বর্গশ্চ দ্বারং সাধনম্, অধর্ম্মেণ
 তিরশ্চাঞ্চ শ্বশুকরাদিযোনের্দ্বারম্, মিশ্রাভ্যাং তাভ্যাং পুনরপ্যশ্চ মনুষ্যত্বশ্চ
 দ্বারম্, সৰ্ব্বতো নিবৃত্ত্যাপবর্গশ্চ দ্বারমিত্যর্থঃ ॥ (২৬) তত্রাপি মনুষ্যত্বে-
 হপ্যত্মাপনুত্তয়ে দুঃখনিবৃত্ত্যে। বিপর্যায়ং দৃষ্ট্বা নিবৃত্তোহস্মি ॥ (২৭) ননু
 প্রবৃত্ত্যা কদাচিৎ সুখং শ্ৰাং, নিবৃত্ত্যা তু কিং শ্রাদিতি চেৎ, তত্রাহ—সুখ-
 মশ্চ জীবশ্চ স্বরূপমেব। তর্হি কিং ন প্রকাশতে? তত্রাহ—সর্কেতি।
 তনোতীতি তনুঃ সর্কক্রিয়ানিবৃত্তৌ স্বত এব প্রকাশত ইত্যর্থঃ। ভোগাংশ্চ
 মনঃসংস্পর্শজান্ মনোরথমাত্রজানশাশ্বতান্ দৃষ্ট্বা স্বপ্স্যামি নিরুত্তমোহস্মীত্যর্থঃ।

তর্হি কদাচিৎ কথং ভুঙ্জে? তত্রাহ—সংবিশন্ প্রারক্ভোগান্ ভুঞ্জান ইত্যর্থঃ ॥

২৮। এবঞ্চেৎ, কোহপি সংসারং ন প্রাপুয়াৎ? তত্রাহ—ইত্যেত-
দাত্মনঃ স্খাত্মকং রূপং স্বস্মিন্বেব সন্তং স্বার্থং পুরুষার্থং বিস্মৃত্য ; অসত্যপি
দ্বৈতে ॥

২৯। এতদেব দৃষ্টান্তেন যোজয়তি^২—জলমিতি । তদুদ্ভবৈসৃগশৈবালা-
দিভিঃ ; জলকাম্যা জলেচ্ছয়া ; স্বত আত্মস্বরূপাদত্ৰ পুরুষার্থং পশ্চন্ ॥

৩০—৩৪। এবং স্বশ্চ নিরুচ্চমত্বে কারণমুক্তা বিপর্যায়ং দৃষ্টেতি যদুক্তং
তদ্বিবৃণোতি—দেহাদিভিরিতি পঞ্চভিঃ । (৩০) ঈহত ইচ্ছতঃ, অনীশশ্চ
নির্দৈবশ্চ পুনঃ পুনঃ প্রারক্ভাঃ ক্রিয়া মোঘা বিফলা এব ভবন্তি ॥ (৩১)
ক্রিয়াণাং সফলত্বেহপি ফলশ্চানুপযোগমাহ—আধ্যাত্মিকাদিভিরিতি ।
মর্ত্যশ্চ মরিশ্চতঃ, কৃচ্ছ্রেণ দুঃখেনোপনতৈঃ প্রাপ্তৈঃ ॥ (৩২) কৃচ্ছ্ৰং বিনৈব
প্রাপ্তেহপ্যর্থে দুঃখং তদবস্থমিত্যাহ—পশ্চামীতি ॥ (৩৩) ভয়ং প্রপঞ্চয়তি
—রাজত ইতি । স্বস্মাৎ স্বত এব কথাঞ্চন্ত্যাগভোগবিস্মরণাদিনা নাশঃ
শ্চমদতি প্রাণবতামর্থবতাঞ্চ ভয়ং নিত্যম্ ॥ (৩৪) অতোহনর্থহেতুত্বাৎ
প্রাণে জীবনে চার্থে চ স্পৃহা ন কার্যেত্যাহ—শোকেতি ॥

৩৫। নশ্বেবমনর্থাননুভবন্তোহপি ন কেচিৎকিরজ্যন্তে, ন চ যথালেভেন
তুষ্যন্তি, ত্বন্ত কথং বৈরাগ্যাদিকং প্রাপ্তোহসি? তত্রাহ—মধুকারেতি ।
মধুমক্ষিকাহজগরৌ, যয়োঃ শিক্ষয়া বৃত্তিপৰ্য্যালোচনয়া ॥

৩৬। মধুকরাচ্ছিক্ষিতমাহ—বিরাগ ইতি । বিত্তপতিং হত্বাপ্যন্তো
বিত্তং হরেদিত্যেবম্ ॥

৩৭। অজগরাচ্ছিক্ষিতমাহ—অনীহ ইতি । সত্ববান্—ধৈর্যবান্ ॥

৩৮—৪৩ । পীবরত্নহেতুত্বেন^১ যদৃচ্ছয়া প্রাপ্তং পরিতোষণং প্রপঞ্চয়তি—
 কচিদল্পমিতি ষড়্ভিঃ । (৪০) চীরং জীর্ণবজ্রখণ্ডম্, বসে পরিদধে ;
 দিষ্টভুক্ত—প্রারক্কর্শ্মফলভোগী ॥ (৪১) প্রাসাদমধ্যে পর্য্যঙ্কে, তত্রাপি
 কশিপৌ তুলিকায়াম্ ॥ (৪২) চরে বিচরামি, কচিৎ গ্রহবদ্দিগম্বরো
 বিচরামি ॥ (৪৩) ন চ মানাপমানকর্তৃষু মম বৈষম্যমিত্যাহ—নামিতি ।
 নাহং নিন্দামি, ন চ স্তোমি । মহান্মনি—বিশ্লে ॥

৪৪—৪৫ । এবজ্জুত্বেন স্থিতাবুপায়মাহ—বিকল্পমিতি দ্বাভ্যাম্ । (৪৪)
 চিত্তৌ ভেদগ্রাহকমনোবৃত্তৌ ; অর্থরূপৌ বিভ্রমো যস্মিন্ মনসি তন্মনো ।
 বৈকারিকেহহঙ্কারে, তমহঙ্কারম্, অন্ন অনন্তরম্, মহত্ত্বদ্বারেণেত্যর্থঃ ॥
 (৪৫) সত্যমেব পশুতীতি তথা ॥

৪৬ । মন্দদৃষ্ট্যা লোকশাস্ত্রাভ্যাং ব্যাপেতম্, ন তু তত্ত্বদৃষ্ট্যা ; যতো
 ভবান্ ভগবৎপরঃ^২ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ সপ্তমস্কন্ধে

ত্রয়োদশোহধ্যায়ঃ ॥ ১৩ ॥

চতুর্দশোহধ্যায়ঃ

চতুর্দশে গৃহস্থশ্চ পরমো ধর্ম্ম ঈর্ষ্যতে ।

দেশকালাদিভেদেন পুনঃ শ্রেয়োবিশেষকুৎ ॥ (১)

১ । গৃহস্থমুল্লভ্য মোক্ষান্তরঙ্গত্বেন^৩ প্রথমং বনস্থযতিধর্ম্মেষুভিহিতেষু
 তর্হি গৃহস্থশ্চ মোক্ষো ন শ্রাদিতি শঙ্কিতচিত্তঃ পৃচ্ছতি—গৃহস্থ ইতি ॥

২। তস্ম মোক্ষধর্মানাহ—গৃহেষিত্যাদিনা যাবদধ্যায়সমাপ্তি। সাক্ষাদ-
বাস্তুদেবাপর্ণং যথা ভবত্যেবং কুর্ক্বনু পাসীত ॥

৪। স্বয়মেব মুচ্যামানেষু বিযুক্ত্যামানেষু যথা স্বপ্রাহুখিতঃ পুমান্ স্বপ্ন-
দৃষ্টেষু পুত্রাদিষু সঙ্গং বিমুঞ্চতি, তদ্বৎ ॥

৫। নষেবন্তুতস্ম দুর্জ্ঞনৈরভিভূয়মানশ্চ কুতো গৃহোচিতাঃ ক্রিয়াঃ
শ্ল্যঃ ? তত্রাহ—যাবদর্থমিতি। অন্তরনাসক্তো বহিস্ত্বাসক্ত ইব নুলোকে
জনমধ্যে নরতাং মনুষ্যতাং গ্রসেৎ, পুরুষাকারমাবিকুর্যাদিত্যর্থঃ ॥

৬। আগ্রহন্তু কাপি ন কুর্যাদিত্যাহ—জ্ঞাতয় ইতি ॥

৭। নষেবং সর্কানুমোদনে বিত্তক্ষয়প্রসঙ্গাৎ কুতো জীবনম্, কুতো বা
কস্মকরণম্ ? তত্রাহ—দিব্যং বৃষ্ট্যাদিভির্জাতং ধাত্বাদি ; ভৌমং বিবরাদি-
প্রাপ্তং নিধানাদি ; আন্তরীক্ষমকস্মাদেব প্রাপ্তম্ ; এবং স্বত এবাচ্যুত-
নির্ম্মিতং দৈবলকং যৎ। এতৎ পূর্ব্বোক্তং কস্মাদি ॥

৮। দৈবাদ্ ভূরিলাভে জাতেহপি তত্রাভিমানো ন কার্য্য ইত্যাহ—
যাবদ্বিতি। ভ্রিয়েত—পূর্যেত ॥

৯। অতএব যং কমপি স্বগৃহং ক্ষেত্রং বা প্রবিশ্ব ভূজ্ঞানং ন নি-
বারয়েদিত্যাহ—মুগেতি। মর্কো মর্কটঃ, সরীসৃপঃ সর্পঃ, মক্ষিকাশ্চ ; তৈঃ
পুত্রৈরেষাং মৃগাদীনাং কিয়দন্তরম্ ॥

১০। অতিকুচ্ছেণোৎপাশ্ব ন ভজেত, কিন্তু যাবদ্দৈব প্রাপিতং তাবদেব
ভজেত ॥

১১। শ্বানশ্চ অঘাংশ্চ পতিতাঃ অন্তেহবসায়িনশ্চ চাণ্ডালাদয়শ্চানভি-
ব্যাপ্য যথার্থং কামান্ সংবিভজেৎ, স্বভোগ্যান্ বিভজ্য দত্ত্বাৎ। যত্তপো-
কৈবাত্মনো দারা ভার্য্যা তস্মাম্, অতিধিশুশ্রবণে নিযুক্তায়াং স্বশ্চ শুশ্রূষা
হীয়েত। যশ্চাঞ্চ নৃণাং স্বত্বগ্রহো মমৈবেত্যাগ্রহস্ত্বামেকামপি সংবিভজেদ-

तिथिशुश्रवणे निशुङ्गीतेत्यर्थः, न ज्ञात्वा मन्त्रव्याम्, यथाहं संविभजे-
दित्युक्तत्वात् ॥

१२ । एवञ्चेत्तेनेश्वरो वशीकृतः श्रादित्याह—जहादिति । यदर्थे
यन्निमित्तमन्त्रैरजितोहपीश्वरस्तु न जित एव ॥

१३ । नह्यु कथमेवञ्च तस्यां स्वत्वाभिमानो हातुं शक्यः, तद्विचारेण ?
इत्याह—कुमिविड्-भस्मस्य निष्ठा पर्यावसानमन्त्रे यश्च ; तदीया देहार्था
रतिर्वशात् सा ; स्वमहिम्ना नभोहपि छादयतीति तथा ॥

१४ । किञ्च, सिद्धैर्देवैर्लक्षैर्यज्जावशिष्टार्थैः पञ्चयज्जशैरन्नादिभिः ;
महतां निवृत्तानां परमहंसानाम् ॥

१५ । एतद्विवृण्णाह—देवादीन् पञ्चयज्जदेवता आत्मानैश्चैव पृथक्
पुरुषमन्त्रव्यामिणमेव यजेत ॥

१६ । न पुनरतिनिर्द्वन्द्वो यज्जार्थं कार्य इत्याह—न हीति । विप्र-
मुखे हतैरन्नादिभिर्विधेज्येत पूज्येत, न तथाग्निमुखतो हविषेज्येत ॥

१७ । ब्राह्मणेषु च देवेषु पञ्चयज्जदेवतासु च मर्त्यादिष्वेवैषपि नरेषु
पञ्चादिषु च क्षेत्रज्जमन्त्रव्यामिणं ब्राह्मणानह्यु मर्त्यादिवजने ब्राह्मणवजनानन्तर-
मन्त्रेषु यजस्वेत्यर्थः । ब्राह्मणाननमिति पाठे ब्राह्मणा आननं यश्च तम् ॥

१८ । प्रोष्ठपदे—भाद्रपदे ॥

१९ । शुक्ले मासि वैशाखे शुक्लपक्षे ह्यक्षयतृतीयायामित्यर्थः ; हेमन्त्रे
शिशिरे च मार्गशीर्षदिमासचतुर्थेहपि याश्चतस्रोह्यष्टकास्तस्य ॥

२० । संपूर्णचन्द्रा पौर्णमासी राका, न्यूनचन्द्रा सैवानुमतिस्तया सह
मासकर्त्तव्यं तन्नासनामप्रवृत्तिनिमित्तानि नक्षत्राणि यूतानि यदा स्युस्तदा ;
यदुक्तं त्रिकाण्ड्याम्—‘पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी मासे तु यत्र सा ।
नाम्ना स पौषो माघाद्याशैवमेकादशापरे ॥’ इति ॥

୨୦ । ଅନୁରାଧା ଶ୍ରବଣା ଉତ୍ତରଫାଲ୍ଗୁନୀ ଉତ୍ତରାଷାଢ଼ା ଉତ୍ତରାଭାଦ୍ରପଦା ବା
 ଦ୍ଵାଦଶୀଂ ଯଦା ଶ୍ରୀଂ, ଆସୁତ୍ତରାସୁ ଏକାଦଶୀ ବା ଯଦା ଶ୍ରୀତ୍ତଦା ଚ । ଜନ୍ମକ୍ଷୁଂଶ୍ରୋ-
 ଶୋଗଂସୁକ୍—ଜନ୍ମନକ୍ଷୁତ୍ରଂ ଶ୍ରବଣଂ ବା ଯୋଗେନ ଯୁକ୍ତଂ ଦିନଂ ଯଦା ତଦା ;
 ଯୋଗଗ୍ରହଣଂ ସଂସ୍କରବାହ୍ୟାର୍ଥମ୍ ॥

୨୪—୨୫ । ନ କେବଳଂ ଶ୍ରୀକ୍ଷୁତ୍ରୈବ ତେ କାଳାଃ, କିନ୍ତୁ ଧର୍ମମାତ୍ରଂଶ୍ଚେତ୍ୟାହ
 —ତ ଏତ ଈତି ଦାଭ୍ୟାମ୍ । (୨୪) ତଦେବାୟୁସୋହମୋଘଂ ସାଫଲ୍ୟାମିତ୍ୟର୍ଥଃ ॥

୨୬ । ସଂସ୍କାରକାଳ ଈତି, ଜାୟାୟାଃ ପୁଂସବନାଦି, ଅପତ୍ୟଂ ଜାତକର୍ମାଦି,
 ଆତ୍ମନୋ ଯଜ୍ଞଦୀକ୍ଷାଦି, ପ୍ରେତଂ ସଂସ୍ଥା ଦାହନାଦି, ଯୂତାହଂଚ ସାଂବଂସରିକଂ
 ଯଦା ଅଗ୍ନିନ୍ନିପ୍ୟାଦ୍ୟୁଦୟାର୍ଥେ କର୍ମାଣି ଶ୍ରେୟଃ କୁର୍ଯ୍ୟାଦିତ୍ୟୁଷଃ ॥

୨୭ । ଯତ୍ର ଯସ୍ମିନ୍ ସର୍ବମେତତ୍ତରାଚରମସ୍ତି, ତତ୍ର ଭଗବତୋ ବିଧିଂ ରୂପଂ ସଂ
 ପାତ୍ରଂ ଯତ୍ର ଲଭ୍ୟତେ, ସ ବୈ ପୁଣ୍ୟାତମୋ ଦେଶଃ ॥

୩୦ । ଅହିରୁକ୍ତମୈରାଶିତାନି ॥

୩୧ । ସୀତାୟା ରାମଂ ଚାଶ୍ରମ ଆଦିର୍ଦେଷାମ୍ । ଦ୍ଵୟୋଃ ପୃଥଗ୍ଗ୍ରହଣଂ
 ବିଯୋଗ-କାଳାଭିପ୍ରାୟେଂ ॥

୩୩ । ଅର୍ଚ୍ଚାଶିତାଂଚ ସ୍ଥିରପ୍ରତିମାଶିତାଃ । ପୂର୍ବକ୍ତୁ ଶାଳଗ୍ରାମଶିଳାଗୁଚ୍ଚନ-
 ଦେଶ ଉକ୍ତ ଈତ୍ୟାପୌନରୁକ୍ତ୍ୟମ୍ । ଅତ୍ରେଷୁ ଦେଶେଷ୍ଠୀହିତଃ କ୍ରୁତଃ ସହସ୍ରଂଗୁ-
 ଯଧିକଂସୁ ଫଳଂସ୍ତୋଦୟୋ ସମ୍ପାଂ ସ ତଥା ॥

୩୪ । ଅଥ ପାତ୍ରମାହ—ହରିରେବ ପାତ୍ରଂ ନିରୁକ୍ତଂ ନିର୍ଗୀତମ୍ ॥

୩୫ । ତଦେବାହ—ଦେବେଷୁ ଚ ଶ୍ଵାସିଷୁ ଚାହିଂସୁ ଚ ତପୋସୋଗାଦିସିଦ୍ଧେଷୁ
 ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମଜାଦିଷୁ ସନକାଦିଷ୍ଠାପି ସଂସୁ ତତ୍ର ହୃଦୀୟେ ରାଜସୁୟେ ଯଦ୍ୟସ୍ମାଦଚ୍ୟୁତ
 ଏବ ପାତ୍ରତୟା ସମ୍ପତଃ ॥

୩୬ । ସମ୍ପତତ୍ତ୍ଵେ ହେତୁମାହ—ଜୀବରାଶିଭିର୍ବ୍ୟାଘ୍ନୋ ବ୍ରହ୍ମାଂକୋଷ ଏବ
 ସୋହଜ୍ଞିପଃ । ସର୍ବଜୀବାନାମାତ୍ମନଂଚ ଉର୍ପଣମ୍ ॥

७१ । एतदेव पुरुषनामनिरुक्त्या द्रष्टव्यति—पुराणीति । नृतिर्यागादिरूपानि पुराणि शरीरानि, तेष्वन्तर्यामिकरूपेण प्रत्यगंशेन च यतः शेषे, अतः पुरुष इति प्रसिद्धः ॥

७८ । तारतम्येन तिर्यगादिभ्यः पुरुषे यन्मादाधिक्येन वर्तते, तस्मात् पुरुषः पात्रम् । तत्रापि यावानात्रा ज्ञानांशो यथा यथा द्रियते, तपआदिवोगेन यत्र यत्र प्रतीयते, तथा तथासौ पात्रमित्यर्थः । तथा च श्रुतिः—‘पुरुषत्वे चाविसुरामात्रा’ इत्यादि ॥

७९—४० । तर्हि प्रतिमादौ हरेः पूजां किमिति कुर्वन्ति ? तत्राह—दृष्ट्वेति दाढ्याम् । (७९) मिथोऽवज्ञानमस्मान्तस्मिन्नात्रा बुद्धिर्वेषां तेषां भावः दृष्ट्वा, क्रियायै पूजाद्यर्थम् ॥ (४०) हरिमुपासत उपासितापार्त्वा पुरुषद्वेषिणामर्थदा न भवति, पुरुषेषु द्वेषः हिताच्छिता सती सापि मन्दाधिकारिणां पुरुषार्थप्रदा भवत्येवेत्यर्थः ॥

४१ । पुरुषेष्वेव जात्या तपआदिभिश्च पुनर्विशेषात्तरमाह—पुरुषेष्वपीति । यो धत्ते, तं स्रपात्रं विद्मः ॥

४२ । एतदेव कैमुत्यत्वायेन द्रष्टव्यति—नवश्चेति ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायां सप्तमस्कन्धे

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः

ततः पञ्चदशे सर्ववर्णाश्रमनिबन्धनम् १ ।

सारतः संग्रहेणानु-वर्ण्यते मोक्षलक्षणम् ॥ (१)

१ । सर्वेषामपि मोक्षधर्माणां सारसंग्रहार्थमध्यायारम्भः । तत्र शास्त्र-
गतान् विशेषानाह—कर्मनिष्ठा इति । स्वाध्यायादिषु परिनिष्ठिता इति शेषः ॥

२ । कव्यानि पितृभूद्धिश्च देयानि, दैवे च हव्यानि तस्मै देयानि ।
यथार्हत इति सर्वत्र ज्ञानादितारतम्येन ॥

४ । ननु विस्तरः कुतः प्राप्यः, येन निषिध्यते ? तत्राह—स्वजना-
नामर्पणाज्जामाता चेन्निमन्त्र्याते, तंपित्रादयः कथं वर्ज्या इत्येवं प्राप्ताद्
विस्तरादित्यर्थः ॥

५ । मुखमरण्यां व्रीहादि नौवारादि ; हरिदैवतं हरये निवेदितं
सं ॥

७ । पुरुषात्प्रकमीश्वररूपम् ॥

८ । दण्डश्च त्रासो हिंसायास्त्यागो य एतादृशोऽहो धर्मो नास्ति ॥

९ । अतएवोक्तमाधिकारिणो बाह्यानि कर्माणि त्यजन्तीत्याह—एक
इति ; एकेहनीहा निष्कामाः, ज्ञानदीपिते आत्सङ्गूर्तिमति आत्सङ्गमने
जुह्वति, मनो नियम्य तदन्तरायतया त्यजन्तीत्यर्थः ; तदुक्तं सर्वज्ञसूक्तो
—‘प्रत्यक्सृष्टिरसंस्कृष्टिसुखनिष्ठाविघातकम् । संलक्ष्य संत्याजेत् कर्म
त्यजन् विघ्नहतोऽग्रथा ॥’ इति ॥

१० । मा मामेष क्षयं हत्यादिति, कुतः ? अकरणः ; तं कुतः ?
असूतृप्—प्राणतर्पकः ; तं किम् ? अतज्ज आत्तत्त्वानभिज्ञः ;
तथा च श्रुतिः—‘न तं विदाथ य ईमा जजानात्तद्विष्णुमकमन्तरं बभूव,
नीहारेण प्रावृता जग्या चासूतृप्, उक्थशासचरन्ति’ इति ॥

११ । प्रसुप्तमनुवर्णयति—तस्मादिति ॥

१२ । अधर्म्मवत्—साक्षान्निसिद्धवत् ॥

१३ । क्रममनादृत्य पक्षापि व्याचष्टे—धर्मबाधो धर्मवृक्ष्यापि यस्मिन् क्रियमाणे स्वधर्मबाधः ; अग्रशु चोदितोहग्रशु धर्मः परधर्मः । उपमेति व्याचष्टे—उपधर्मस्त्विति । शक्यं भिद् भेदोहग्रथा व्याख्यानं यस्मिन् ; यथा 'दशवराण् भोजयेत्' इत्युक्ते दशभोग्यवराणिति । शक्यं भिद् भिद् पाठे धर्म-शक्यमात्रं विभर्त्सति तथा । यथा गां दद्यादित्युक्ते मरिच्युक्त्या गोर्दानम् ॥

१४ । स्वधर्म्मानुष्ठानानन्तरं धर्मभूयस्त्वार्थमपि परधर्मो नानुष्ठेयोऽनुप-योगादित्याह—स्वभावविहित इति ॥

१५—२१ । किञ्च, अधनो धर्म्मार्थं धनं नेहेत नापेक्षेत, धनार्थं न व्याप्रियेतेति वा, दैवोपपन्नैव स्वधर्मसिद्धेरुक्तत्वात् । यात्रार्थमपि नेहेतेत्येतत् प्रपञ्चयति—अनीहेति सार्द्धैः षड्भित्तिः ॥ (१९) उपानहो पादयोर्यश्च य उपानत्पात्, तश्च ॥ (१८) गृहपालः श्वा, तददाचरति ॥ (२०) क्षुधा त्वा च जनः कामश्रावत् यति, अन्नोदकातिरिक्तकामाश्रा-भावात् क्रोधश्च चाश्रुत् यति, एतश्च क्रोधश्च यत् फलं हिंसा तश्चोदया-निष्पत्तेः । दिशो जिह्वापि भूवो भुक्त्वापि लोभश्रावत् नैव यातीत्यर्थः ॥

२२—२५ । इदानीं कामादिजयोपायानाह—असंकलादिति चतुर्भिः । (२२) जयेदिति यथापेक्षमवेति । अर्थेहनर्थदर्शनेन ; तत्त्वामर्षणाद-धैतानुसन्धानेन ॥ (२३) आश्रीक्षिक्या—आश्रानाश्रुविवेकेन ; महतां सात्त्विकानां सेवया ; योगश्रावरायान् लोकवार्त्तादीन् ॥ (२४) येभ्यो भूतेभ्यो भयं जायते, तेष्वेव रूपया हिताचरणेन ; दैवत्वं दैवोपसर्ग-निमित्तं वृथा-मनःपीडादि ; तदुक्तं याज्ञवल्क्येन—'विमना विफलारम्भः संसिद्धतानिमित्ततः' इति । आश्रयं देहजम्, योगवैर्येण प्राणायामादि-बलेन, सत्त्वनिषेवया सात्त्विकाहारादिना ॥

२७ । ननु कथं गुरो भक्त्या सत्त्वश्च जयः श्रां, तत्रापि मनुष्यत्वेन तदवस्थत्वां ? तत्राह—यश्चेति ; मर्त्यासक्तौः—मनुष्य इति दुर्बुद्धिः, तत्र शास्त्रश्रवणं कुञ्जरशोचवद्व्यर्थम् ॥

२९ । ननु गुरोरपि पितृपुत्रादयस्ते तं नरमेव मग्नस्ते ? अत आह—एष गुरुः साक्षाद् भगवानेव भवेत्, लोकश्च नरोहसाविति बुद्धि-
भास्तिरित्यर्थः ; यद्वा, न हि तत्पुत्रादेर्मनुष्यबुद्ध्या प्रतीयमानोहपि गुरु-
र्भगवान् न भवेत्, यथैष श्रीकृष्ण इत्यर्थः ॥

२८ । एवं सर्वैरुपायैः कामादिवेगं जिह्वा नियतेन्द्रियो भूत्वा ध्यानपरो भवेत्, अग्रेथा तं प्रति सर्वशान्तिवैफल्यं श्रादित्याह—सङ्-
वर्गेति । सर्वा अपि नियमचोदना ईष्टापूर्त्तादिविषयः, यद्विद्वियवर्गश्च यः
संयमस्तस्मिन्नेवैकस्मिन्नेतो यासां तदेकपरा इत्यर्थः । न च तावतापि
चरितार्था इत्याह—तदन्ताः सत्याहपि यदि योगान् धारणाध्यानसमाधीन्
नो आवहेयुर्न साधयेयुः, तर्हि केवलं श्रमावहा एवेत्यर्थः ॥

२९ । एतदेव दृष्टान्तेनाह—यथा वार्त्तादयः कृष्णादयः, अर्थात्तत्फलानि
च योगश्रांत्वं मोक्षं न साधयन्ति, प्रत्यूतानर्थाय संसारारैवासतो बहि-
र्मुखश्रेष्ठापूर्त्ताद्यपि तथा ॥

३० । एवं योगं युञ्जतोहपि यश्च कुटुम्बादिसङ्घेन चित्तं विस्फिप्येत,
तत्र कृत्यामाह—यश्चिद्व्यश्च विजये यत्त उद्व्युक्तः स भिक्कुः श्रां, संग्रसेत् ;
तथा च श्रुतिः—‘दन्दाहतश्च गार्हस्थ्यां ध्यानभङ्गादिकारणम् । लक्ष्यित्वा गृही
स्पष्टं संग्रसेदविचारयन् ॥’ इति । भिक्क्या प्राप्तां मितमशनं यश्च सः ॥

३१ । ऋजू सममङ्गं यश्च सः, सूत्रं यथा भवत्येवमासीत् ; ओमित्यु-
च्चारयन्निति शेषः ॥

३४ । एवमनिशमभ्यास्तत्तुश्च यतेश्चित्तं निर्वाणं शान्तिं याति ॥

३५। न च पुनर्विस्फिप्येतेत्याह—कामादिभिरक्षुभितः यच्चित्तं तन्नोद्विष्टेत ; यतः प्रशान्ता अथिला वृद्धयो यश्च । कुतः ? ब्रह्मसूत्रेण स्पृष्टम् ॥

३६। यस्तु प्रब्रज्यां कृत्वापि भोगनिष्पुः श्रान्तं निन्दति—य इति । त्रयाणां धर्मादीनां वर्ग आ समस्तद्रूप्याते यस्मिंस्तस्माद्गृहात् । तान् धर्मादीन् ; वास्तुशी हृदितभोजी निर्लज्जश्च सः ॥

३७। न चेदमघटितं दृष्ट्वादित्याह—यैः पूर्वकं स्वदेहोहनाद्यादिरूपः स्वतश्चित्तितस्तु एव पुनरेनमाञ्चेति मत्वा ग्लाघयन्ति भावयन्ति हि ॥

३८—३९। यतिमुपलक्षणीकृत्याद्यानपि स्वधर्मत्यागिनो निन्दति—गृह-
स्त्वञ्चेति द्वाभ्याम् ॥

४०। नयात्तत्तद्वज्रं भिक्षोरिन्द्रियलोल्ये को दोषः ? तत्राह—
आत्मानं परं ब्रह्म चेज्जानीयात्, ज्ञानेन धृतः निरस्ता आशया वासना यश्च,
तश्च ज्ञानिनो लोल्यमेव न संभवतीत्यर्थः ; तथा च श्रुतिः—“आत्मानं
द्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः । किमिच्छन् कश्च कामाय शरीरमनुसङ्गरेण ?”
इति ॥

४१—४६। अज्ज्ञं तु लोल्येन नरकपातापत्तेः, अप्रमत्तेन सदा
तद्वज्ज्ञाने यतितव्यामितीममर्थम् ‘आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च’
इत्यादिश्रुत्युक्तं रथरूपकद्वारेणह—आह्वरिति षड्भिः । (४१) इन्द्रियेशं
मनोहृत्वीषून् रश्मीनाहः ; मात्राः शब्दादीन्, वर्णानि गन्तव्यदेशानाहः ;
सङ्घः चित्तम्, बृहद्देहव्यापि, बहुरं बह्वनम्, चित्तं विना ह्यनिवृत्तमिव शरीरं
भवति, क्षिप्तमिति बह्वनकर्ता द्वीश एवेत्यर्थः ॥ (४२) प्राणादयः पञ्च,
‘नागः कूर्मश्च कृकरो’ देवदत्तो धनञ्जयः’ चेत्तेष्वं दशविधं प्राणमक्ष-
मभिमानं साहकारं जीवं रथिनम् ; शुद्धं जीवं शरम्, परं ब्रह्म लक्ष्यम् ;

यथा धनुषा शरो लक्ष्ये निपात्याते, तथा प्रणवेन जीवो ब्रह्मणि निपात्यात
 इत्यर्थः ॥ (४०) रागादयो जेतव्याः शत्रवः ॥ (४१) तत्र रजोहभि-
 निवेशः कृत्वादिदृशमाधेः सत्प्रकृतयोऽपि परोपकारादि प्रवृत्तयः शत्रवः ॥
 (४२) नृकारूपं रथम्, आश्रयण उपकल्प इन्द्रियादिपरिकरो यस्मिन्-
 स्तथाभूतं यावद्वेत्ते, तावदेव गरिष्ठानां गुरुणां चरणसेवया निशितं ज्ञान-
 खड्गं विद्वदच्युताश्रयः सन्, निरस्तुशत्रु उपशान्तः स्वानन्देन तूष्ठीं भूत्सेदं
 रथादिकमुपेक्षेतेत्यर्थः ॥ (४३) अच्युताश्रयाभावे बाधकमाह—नो
 चेदिति ; असञ्ज्ञो बहिर्मुखो य इन्द्रियवाजिनः सूतश्च ते उत्पथं प्रवृत्ति-
 मार्गं नोत्था विषयाथेषु दस्युषु निष्पिपन्ति । इत्येः सूतेन च सह वर्तमानम्,
 तमोहंके तमसा व्याप्ये ; उरु मृत्युभयं यस्मिन् ॥

४१—५७ । ननु च वेदविहितेष्ठापूर्त्तादिकारिणः पुंसः कथमेवमनर्थ-
 प्राप्तिः श्रुतित्याशङ्क्य वेदोक्तकर्मणां द्वैविध्यं दर्शयन् फलभेदमाह—
 प्रवृत्तंशेति दशभिः ॥ (४४) हिंस्रं श्रेणादि कर्म, अशान्तिदमत्या-
 सन्तिषुक्तम्, 'आदि'-शब्दार्थविवरणम्—दर्शयेति । पशुः—पशुयागः, सूतः
 —सोमयागः ॥ (४५) हतं वैश्वदेवम्, प्रहतं बलिहरणम्—एतत्
 सर्वमिष्टमुच्यते । एतदेव यदि काम्यमशान्तिदक्ष, तर्हि प्रवृत्ताथ्यमपी-
 त्यर्थः । आजीव्यं प्रपादि ॥ (५०—५१) प्रवृत्तेन कर्मणारोहा-
 वरोहाभ्यामावृत्तिप्रकारमाह—द्रव्याश्च चरुपुरोडाशादेः सूक्ला विपाकः
 परिणामो देहान्तरारम्भकः, येन संपरिषक्तो गच्छति, य एव श्रुते
 'अप्'-शब्देनोक्त इति तु 'पक्षम्यामाहतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति ।
 द्रव्यमुष्णविपाक इति पार्श्वे 'द्रव्य'-शब्देन 'तेजोमात्रा'-शब्दोक्तानी-
 द्रियाणि, 'उष्णविपाक'-शब्देन हृदयाग्रप्रद्योतः । तथा च श्रुतिः—'य इमा-
 स्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवानुचङ्क्रामति' इति, 'तथा तस्य

'हैतश्च हृदयाग्रं प्रद्योतते, तेन प्रद्योतेनैव आत्मा निष्क्रामति' इति ।
 'धूमादि'-शब्दैस्तदभिमानित्वा देवताः । तत्रापक्षयः कृष्णपक्षः, सोमः—
 सोमलोकः । तत्र भुक्तभोगश्रावरोहणप्रकारो दर्श इत्यादि ; दर्श
 इति विपरीतलक्षणया विशिष्टभोगक्षये शोकाग्निना देहलयेनादर्शन-
 मुच्यते । एतदुक्तं भवति—भूतसृक्ष्युतो धूमाद्यातिवाहिकदेवताभिः
 सोमलोकं प्रापितस्तद्वोगावसाने विलीनदेहो वृष्टिद्वारेणौषधिवीरुधादि-
 शस्त्रोपत्तिक्रमेण जायते ; एवं पुनर्भवहेतुः पितृयानं प्रवृत्तकर्म्ममार्ग
 इति । क्षेम ! हे भूपते ! पुनर्भवमेवाह—एकैकस्मिन् प्रत्येकं क्रमेण
 भूत्वा तत्तत्सामिध्यं प्राप्येह भूमौ जायते ॥ (५२) तत्राधिकारिणमाह—
 निषेकादीति । अशुश्रुष्टादिकार्योहप्येव जन्म न लभत इत्यर्थः । निवृत्त-
 कर्म्मनिष्ठश्रोतसनाविशेषमुपदिशन्निर्जिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिमाह—
 ईन्द्रियेष्वित्यादिना ; यद्वा, द्रव्ययज्ञेषु हिंसायां हृत्कारत्वादतिमुखां निवृत्तं
 कर्म्मैव दर्शयन्माह—ज्ञानेन दीप्यन्त इति, तथा तेष्विन्द्रियव्यापारणामिष्टा-
 पूर्त्तादीनामिन्द्रियतावन्मात्रतां भावयन्तीत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ॥ (५३)
 उन्मैर्दशनादिसङ्कलरूपे मनसि, वैकारिकं विकारयुक्तं मनो वाचि,
 विद्यादिलक्षणया वाचा हि मनः कर्तृत्वादि विकारं भजति । वर्णानां समाम्नाये
 समुदाये तद्विशेषत्वाद्वाचः स्वरेहकारादिस्वरत्रयाञ्चके, ङकारं विन्दो, तक्ष
 नादे प्राणे सूत्राञ्चनि, महति ब्रह्मणि ॥ (५४) अग्निरिति, तद्वदभिमानित्वा
 देवतास्ताः प्राप्नोतीति पूर्ववत् । दिवा अहः, प्राह्नुस्तश्रेवातः, राका
 शरूपपक्षशान्तः, यद्वा, प्राह्नुं राकेति च पुराणमतम्, उद्वरमयनम् ; स्वराट्—
 ब्रह्मा । एवं ब्रह्मलोकं गतश्च भोगावसाने मोक्षप्रकारमाह—विश्व
 इति ; विश्वः स्थूलोपाधिः, स स्थूलं सूक्ष्मं विलाप्य सूक्ष्मोपाधिसृष्टेजसो
 भवति, सूक्ष्मं कारणे विलाप्य कारणोपाधिः प्राज्ञो भवति, कारणं
 सर्वसाम्प्रित्वेनाव्याप्तं साम्प्रित्वरूपे विलाप्य तुर्यो भवति, तेषां

व्यभिचारिणां साक्ष्याणां लये शुद्ध आत्मा भवति, मुच्यत इत्यर्थः ॥ (५५)
 यथेतरो भूत्वा भूत्वा निवर्तते, तथा न निवर्तत इत्यर्थः ॥ (५६) वेदेन
 निमित्ते 'ते धूममभिसम्भवन्ति' इत्यादिना, 'तेहृत्स्मिभिसम्भवन्ति' इत्यादिना
 च निश्चयेन विविच्य ज्ञापितेत्यर्थः । जनस्येहपि देहस्येहपि न मुह्यति ॥

५७ । तत्र हेतुमाह—आदाविति । जनानां देहादीनामादौ
 कारणत्वेनास्ते चावधित्वेन यं सत्, तथा बहिर्भोग्यामन्तर्भोज्य परममवर-
 षोऽन्ये च । तमोहप्रकाशः, ज्योतिः प्रकाशः, तत्रु सर्वमयं ज्ञानी
 स्वयमेव ; न तस्माद्वातिरिक्तं वस्तु किञ्चिदस्ति, येन मुह्येदित्यर्थः ॥

५८ । ननु तर्हि कथं पृथगर्थस्तथापि प्रतीयते ? तत्राह—आ-
 वाधितसुर्कविरोधेन सर्वतो वाधितोऽप्याभासः प्रतिबिम्बादिकर्षस्तथा
 यथा श्वतस्तद्वदन्द्रियकं सर्वमर्थत्वेन विकलितम्, न तु परमार्थतः, दुर्घटत्वात् ॥

५९ । तदेवाह—क्षित्यादीनां पक्षभूतानां छायेक्यावुक्ष्यालम्बनरूपं
 देहादिसंघातारम्भपरिणामानां मध्ये कतमाप्यत्रतमापि न भवति ; न
 तावन्तेषां संघातो वृक्षाणामिव वनम्, एकदेशाकर्षणे सर्वाकर्षणानुप-
 पत्तेः ; न ह्येकस्मिन् वृक्षे आकृष्टे सर्वं वनमाकृष्यते ; न च विकार-
 आरम्भोऽवयवी ; 'अपि'-शब्दान् परिणामोऽपि । कुतः ? स किं स्वय-
 मेवावयवेभ्यो वा परिणमते, तेभ्यो वा पृथक् तदस्मितो वा ? न
 तावदत्यन्तं पृथक्, तथाप्रतीतेः ; न चास्मितः । स किं प्रत्यवयव-
 सर्वोऽप्यस्मिन्, अंशेन वा ? आग्नेहृत्स्मिमात्रेहपि देहबुद्धिः श्राव्यं,
 द्वितीये तत्राप्यंशोऽङ्गीकारे सत्यनवस्था श्राव्यं, अतो मृषैवेत्यर्थः ॥

६० । एवं देहादेस्मिथ्यात्त्वमुक्त्वा तद्वैतनां क्षित्यादीनामपि मिथ्या-
 त्त्वाह—धातव इति । धारयन्तीति धातवो महाभूतानि तन्मात्रैः सूक्ष्म-
 रवयवैर्विना न स्युः, अवयवित्वात् । तेषामपि तर्ह्यवयवः सत्य इति चेत्,
 तत्राह—उक्तप्रकारेणावयवविद्युत्सत्यवयवोऽप्यस्ततोऽसन्नेव श्राव्यं, अवयवि-

प्रतीत्यग्रथानुपपत्तिं विना तत्सद्भावे प्रमाणाभावादित्यर्थः । तदुक्तं पञ्चम-
स्कन्धे 'एवं निरुक्तं क्वितिशब्दवृत्तम्' इत्यादि ॥

७१ । नञ्वयविनोहभाव आगमापायिषु बाल्यादिषु 'सोऽयं देवदत्तः'
इति प्रत्याभिज्ञानं न श्रां ? तदुक्तं भट्टैः—'आविर्भावतिरोभावधर्मके-
श्चनपायि यं । तद्वर्णा' इति, तत्राह—श्रादिति । वस्तुनः परमात्मनो विकले
भेदे सति, यद्वा, वस्तुनोहविद्यया विकले सति पूर्वपूर्वरोपसादृशां स
एवेति क्रमः श्रां, स च तावदेव यावदविद्यानिवृत्तिः । ननु सर्वमिथ्यात्वे
शास्त्रं विधिनिषेधता कथम् ? तत्राह—स्वप्नमध्ये जाग्रत्स्वापव्यवस्था यथेति ॥

७२—७५ । ईदानीमुक्तमेवावैतत् भावनात्रयोपदेशेन द्रष्टीकरोति
—भावावैतमिति चतुर्भिः । (७२) वर्तमानालोचनं, स्वानुभूत्याश्रितत्वात्-
भावेन त्रीन् जाग्रदादीन्, 'त्रय आवसथान्नयः स्वप्नाः' इति श्रुतेः ; यद्वा,
वस्तुभेदबुद्धिरैकः स्वप्नः, तत्सुतदधिकारभेदेन कर्मभेदबुद्धिर्द्वितीयः,
ततो 'मत्कर्मसाधितमेतत् फलं ममैव भोगम्' इति तृतीयः ; तान् ध्रुवते
निवर्तयति ॥ (७३) कार्यकारणयोर्वैश्वक्यश्च दर्शनमालोचनम्—तन्तरेव
न पट इति ॥ (७४) मनोवाकृतनुभिः कृतानां कर्मणां समर्पणं तैः समर्पण-
मिति बोद्धेः फलभेदो हि क्रियाभेदे हेतुः, ईश्वरार्पणे च तदभावात्
क्रियाणामवैतम् ॥ (७५) आत्मनः स्वप्न जायादीनां स्वार्थश्च कामश्च
तयोर्देहादीनां पञ्चभूताश्रकत्वेन भोक्तुश्च परमात्मत्वेनाभेदालोचने-
नार्थकामयोर्धैक्यदर्शनमित्यर्थः ॥

७६ । उक्तानाश्रमधर्मान् संक्षिप्याह—यदिति, यद्द्रव्यम्, येनोपायेन,
यतः सकाशात् ॥

७७ । प्रसुप्तमुपसंहरति—एतैरिति । अशु श्रीकृष्णश्च गतिम् ; तद्-
भक्तिभाक्—तश्च भक्तः ॥

৬৮। এতচ্চ সৰ্বসাধারণমুক্তম্, ভক্তস্ত তু ভক্তিরেব সৰ্বপুরুষার্থ-
হেতুরিতি পাণ্ডবানুব লক্ষীকৃত্যাহ—যথা হীতি। হে নৃপদেব! নৃপৈ-
র্দেবৈশ্চ সহায়ৈর্ছ'স্ত্যাজাদিতি বা, আত্মনঃ শ্রীকৃষ্ণাদেব প্রভোহেতোঃ।
অড়ভাব আৰ্ষঃ; উৎকর্ষণাতরতেত্যর্থঃ। যথা যথাবৎ, তমেব ভজতেতি
শেষঃ। যদ্বা, যথাপদগণাদুত্তীর্ণত্বং যথা চ ক্রতুনহাৰ্ষীৎ, তথা শ্রীকৃষ্ণাদেব
তারকাৎ সংসারাদপ্যুত্তরতেত্যর্থঃ ॥

৬৯—৭৩। শ্রীকৃষ্ণসেবা মহতামবজ্জয়া ভ্রশ্রতি, তৎকুপয়া চ সিধ্যতীতি
দর্শয়ন্ স্বপূর্ববৃত্তান্তমাহ—অহমিতি সার্বৈঃ পঞ্চভিঃ। (৬৯) নাম্নোপবর্হণঃ ॥
(৭০) পেশলং সৌকুমার্যাম, রূপাদিভিঃ প্রিয়ং দর্শনং যশ্চ ॥ (৭২)
তদাহ্বানং বিদ্বান্নম্নতঃ সন্ গায়ন্থেব গতঃ ॥

৭৫। ত্বস্ত কৃতার্থ এবেতি হর্ষণে পুনঃ পূর্বলোকানুব পঠতি—
যুয়মিতি। শেষং স্পষ্টম্ ॥

সপ্তমস্কন্ধ-গুটার্থপদভাবার্থ-দীপিকা।

সংসেব্যতাং সদা সন্দির্যতিশ্রীধরনির্মিতা ॥ *

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াং সপ্তমস্কন্ধে

পঞ্চদশোহধ্যায়ঃ ॥ ১৫ ॥

সপ্তমঃ স্কন্ধঃ সম্পূর্ণঃ ॥ ৭ ॥

अष्टमः स्कन्धः

प्रथमोऽध्यायः

- * अथाष्टमे चतुर्विंशत्याध्यायैश्चतुर्वर्णनम् ।
तत्सूतैश्च विदेवैर्द्रेमूर्तिभिश्च हरेः सह ॥ (१)
प्रतिमन्त्ररक्षैव मन्त्राद्याः षट् पृथक् पृथक् ।
प्रवर्तयन्ति सद्गर्मान् पालयन्त्याचरन्ति च ॥ (२)
अतो मन्त्ररश्राक्तः सद्गर्भ इति लक्षणम् ।
येन वै क्रियमाणेन नरो न निरयं ब्रजेत् ॥ (३)
तत्र तु प्रथमे श्वायम्भुवः श्वारोचिषस्तथा ।
उत्तमस्तामसश्चेति चतुर्ष्वनिरूपणम् ॥ (४)
श्वयम्भुवेह तुरेहनस्तुहुरस्तुगुणवर्णनात् ।
मुदितः परिपप्रेच्छ सर्वमन्त्ररसिद्धिम् ॥ (५)

१—३ । श्वयम्भुवश्चेति त्रिभिः । (१) यत्र विश्वश्रजाः मरौच्यादीनां
मनुकन्ताश्च पुल्लपोद्गादिसर्गः ॥ (२) मह्यसो हरेः, अत्र कचिद्वह पाठास्तुर-
मन्त्रि, तद्रूपेक्षितमन्त्राभिः ॥ (३) यस्मिन्नतीते यं कृतवान्, यस्मिन्नागते
यं कर्ता करिष्यति, अद्य वा वर्तमाने यं कुरुते, तद्वदित्ययम् ॥

४ । अस्मिन् कल्ले षण्मनवो व्यतीताः ॥

५ । तस्य मनोर्हृत्त्रोः कपिलशङ्खमूर्तिभ्यां पुल्लतां गतः प्रापुः ॥

* “नमः श्रीमत्परमहंसान्नादित्तरणकमलचिन्मकरन्दार भक्तजनमानसनिवासाय श्री-
रामचन्द्राय ।” इत्यादिकः पाठो व-पुस्तके दृश्यते ।

৮। ঘোরং দুশ্চরং তপস্তপ্যমানঃ সমাধাবনুভূতমিদং বক্ষ্যমাণং নিদ্রিতোজ্জ্বলিতবদবিস্মিত ইব, উপদিশন্নিব, অনুবদন্নিব চাষ্টভিঃ শ্লোকৈ-
রন্বাহ ॥

৯—১৬। (৯) যেন চিদানুনা বিশ্বং চেতয়তে চেতনীভবতি, বিশ্বস্ত যং
ন চেতয়তে চেতনীকরোতি, স্বতএব চিদ্রপত্নাৎ। তত্র হেতুঃ—অগ্নিন্
শয়ানে স্বপতি সতি যো জাগতি সাক্ষিতয়া বর্ততে, অহো চিত্রং নায়ং
জনস্তং বেদ, স ত্বিমং বেদ ॥ (১০) তশ্চেশ্বরত্বং দর্শয়ন্ লোকশ্চ
হিতমুপদিশতি—আত্মনেশ্বরেণাবাস্তং সত্ত্বাচৈতন্যাত্ম্যং ব্যাপ্যঃ^১ বিশ্বং সর্বং
জগত্যাং লোকে যৎ কিঞ্চিজ্জগদ্ ভূতজাতম্ অতন্তেনেশ্বরেণ যৎ কিঞ্চি-
ত্যন্তং দত্তং যদ্বনম্, তেনৈব ভুঞ্জীথা ভোগান্ ভুঙ্ক্ষ ; যদ্বা, তেন হেতুনা
ত্যন্তেনেশ্বরার্পণেনৈব ভুঞ্জীথাঃ। স্বার্থং কশ্চস্বিং কশ্চচিদপি ধনং মা
গৃধঃ—মাভিকাজ্জীঃ; যদ্বা, কশ্চস্বিদিতি কশ্চাত্তশ্চ ধনমস্তি, যতো ধনাকাজ্জা
ক্রিয়েতেত্যর্থঃ; তথা চ শ্রুতিঃ—‘ঈশাবাস্তম্’ ইতি যথাল্লোকমেব ॥ (১১)
ননু যদি সর্বং ব্যাপ্নোতি, তহি চক্ষুরাদিভিঃ কিং ন প্রতীয়তে? তত্রাহ—
যং পশন্তং জনশ্চক্ষুর্বা ন পশতি, চক্ষুরাণ্যবিষয়ত্বাৎ; ন হি প্রমাতারং
প্রমাণং বিষয়ীকরোতীতি ভাবঃ; তথা চ শ্রুতিঃ—‘চক্ষুষশ্চক্ষুরত শ্রোত্রশ্চ
শ্রোত্রম্’ ইত্যাদি। ননু তহি ঘটনাশে দেবদত্তশ্চ তদ্বিষয়ং চাক্ষুষং জ্ঞান-
মিবেশ্বরশ্চাপি স্বরূপভূতং তদ্বিষয়ং জ্ঞানং নশ্চেৎ? তত্রাহ—যশ্চ তু
পশ্যতশ্চক্ষুর্জ্ঞানং ন রিষ্যতি ন নশ্যতি; তত্তদাকারেণোৎপন্নয়া বৃত্তেরেব
নাশঃ, ন স্বতঃসিদ্ধশ্চ জ্ঞানশ্চ; ন হি সবিতৃপ্রকাশঃ প্রকাশ্যনাশে নশ্যতীতি
ভাবঃ। ভূতানি নিলয়ো যশ্চ তং সর্বাণ্ডর্যামিণং তথাপি স্পর্শং শোভন-
পতনমসঙ্গমুপধাবত ভজধ্বম্ ॥ (১২) তৎস্বরূপশ্চ নিত্যতামুপপাদয়ন্নাহ—
ন যশ্চেতি। অমৃতাণ্ডস্তাদীনি বিশ্বশ্চ যস্মাদ্ভবন্তি, বিশ্বঞ্চ যদ্ যদ্রপম্,

অতএবাব্যভিচারিত্বাদৃতং সত্যং মহৎ পরিপূর্ণং ব্রহ্ম ॥ (১৩) ননু
 বিশ্বক্ষেত্ৰপম্, তর্হি তস্ম কুতো জন্মাগ্ভাবঃ স্বপ্রকাশত্বং বা, কথং বা
 জগজ্জন্মাদিকর্তৃত্বেন বিকারিণঃ সত্যত্বং পরিপূর্ণত্বং বা ? অত আহ—স
 ক্ৰীঃ, অজঃ, সত্যঃ, স্বপ্রকাশঃ, পুরাণো নির্বিকারঃ, বিশ্বং কায়ো যশ্চ,
 পুরুণি হুতানি নামানি যশ্চ, তথাবিধোহপি ; যতোহশ্চ বিশ্বশ্চ জন্মাদি
 স্বশক্ত্যা মায়য়া ধতে, তাঞ্চ নিত্যসিদ্ধয়া বিঘ্নয়োদশ্চ হিত্বা নিজ্জিয়
 এবাস্তে ॥ (১৪) যদ্যস্মাদেবমীশ্বরঃ কস্ম কৃত্বা সন্ত্যজ্য নৈকস্ম্যেগাস্তে,
 অথ তস্মাদ্ধেতোঋষয়োহপ্যগ্র আদৌ কস্মাণি কুর্বন্তি । কিমর্থম্ ? অকস্ম-
 হেতবে মোক্ষার্থম্ ; কস্মহন্তবে ইতি পাঠে কস্মনাশায় । হি—যস্মাৎ ॥
 (১৫) ননীহমানঃ কস্মভিরবগুষ্ঠিতঃ কোশকার ইব বধোতৈব ? তত্রাহ—
 ক্ৰীহত ইতি । অতস্তমনুবর্তমানা যে তে নাবসীদন্তি, ন বিসজ্জন্তে ॥ (১৬)
 তদেবং লোকানুগ্রহায় বিশ্বসৃষ্ট্যাদি যঃ করোতি, শ্রীরামকৃষ্ণাগ্ৰবতারৈশ্চ
 বেদোক্তমপ্যাচরতি, তং শরণং ব্রজামীত্যাহ—তমিতি । নিজবর্জ্য নরাব-
 তারানুরূপো মার্গস্তত্র সম্যক্ স্থিতম্, অত ক্ৰীহমানং কস্মাচরন্তম্, তথাপি
 জীববৈলক্ষণ্যমাহ—নিরহঙ্কৃতম্, নিরাশিষম্, অনগ্রচোদিতমিতি চ । নিরহ-
 ঙ্কারত্বে হেতুঃ—বুধম্ ; নিরাশীষ্টে হেতুঃ—পূর্ণম্ ; অনগ্রনিযুক্তত্বে হেতুঃ—
 প্রভুম্ ; তথাপি কস্মানুষ্ঠানে হেতুঃ—নূন্ স্বাচায়েণ শিক্ষয়ন্তম্ । তৎ
 কিমর্থম্ ? তত্রাহ—অখিলধর্মান্ ভাবয়তি প্রবর্তয়তীতি তথা তম্ ॥

১৭ । সমাহিতমপি সত্ত্বং মন্তোপনিষদং ব্যাহরন্তুং দৃষ্ট্বা স্পৃগোচ্ছুসিত-
 বদ্বিবশমিব মন্তাসুরা যাতুধানাশ্চ ক্ষুধা নিমিত্তেন জঙ্ঘমন্তুমভ্যদ্রবন্নভি-
 হ্রুবুঃ ॥

১৮ । যামৈঃ স্বপুলৈঃ, ত্রিবিষ্টপং স্বর্গমপালয়ং, স্বয়মিক্রোহভূদিত্যর্থঃ ।
 তত্র প্রতিমন্বস্তরং মন্বাদয়ঃ ষড়গ্ৰেহগ্ৰে ভবন্তি । তথা হি সূতো দ্বাদশে
 বক্ষ্যতি—‘মন্বস্তরং মনুর্দেবা মনুপুত্রাঃ সুরেশ্বরঃ । ঋষয়োহংশাবতারাশ্চ হরেঃ

ষড়্‌বিধমুচ্যতে ॥' ইতি । তত্রাগ্রে স্বায়ত্ত্বুবো মনুঃ, প্রিয়ব্রতোত্তানপাদৌ মনু-
পুত্রৌ, ষামাদয়ো দেবাঃ, মরীচিপ্রমুখাঃ সপ্ত ঋষয়ঃ, যজ্ঞো হরেরবতার ইন্দ্রশ্চ
স এবেতি তন্মন্বন্তরং পঞ্চবিধমেব, তচ্চ চতুর্থস্কন্ধোপক্রমে নিক্রপিতম ॥

১৯ । দ্বিতীয়াদিত্রিষু মন্বন্তরেষু মন্বাদি-ষট্‌কমাহ—স্বারোচিষো দ্বিতীয়-
স্থিতি, যাবদগজেন্দ্রমোক্ষপ্রশ্নম ॥

২২ । বিভোরসাধারণচরিতমাহ—অষ্টাশীতিসহস্রাণীতি ॥

২৬ । সত্যজিত ইন্দ্রশ্চ সখা সন্ ॥

২৭ । উত্তমস্তুতীয়ো মনুস্তশ্চ দ্রাতা তামসশ্চতুর্থো মনুঃ ॥

২৮ । ত্রিশিখ ঈশ্বর ইন্দ্রঃ ॥

২৯ । অত্মানপি বিশিষ্টপরাক্রমান্ দেবানাহ—দেবা বৈধ্বতয় ইতি ॥

৩০ । হরিরিত্যাহতো ব্যাহতঃ ; গ্রহাৎ—গ্রাহাৎ ॥

৩১ । অমুমুচৎ—মোচয়ামাস ॥

৩২ । শ্রবণেচ্ছায়াং হেতুঃ—তৎকথাস্তু তাস্তু কথাস্তু, সা কথৈব বা
স্মমহৎ পুণ্যম্ । পুণ্যশ্চ বিশেষণং ধনুর্মিত্যাদি ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়ামষ্টমস্কন্ধে

প্রথমোহধ্যায়ঃ ॥ ১ ॥

দ্বিতীয়োহধ্যায়ঃ

তুর্থো মন্বন্তরে প্রোক্তং গজেন্দ্রশ্চ বিমোক্ষণম্ ।

দ্বিতীয়াদিত্রিভিস্তত্তু বিস্তরেণোপবর্ণ্যতে ॥ (১)

দ্বিতীয়ে তু গজেন্দ্রশ্চ গজীভিঃ ক্রীড়তো জলে ।

দৈবাদ্‌গ্রাহগৃহীতশ্চ হরিস্মৃতিরুদীর্ঘ্যতে ॥ (২)

१। आसीत्—अस्ति ॥

२। तावता योजनायुतेन, पर्याक् परितः । 'त्रिकूट'-समाख्याबीजमाह—
त्रिभिः शृङ्गेर्भूथैः ॥

३। अत्रैश्च शृङ्गेर्निर्वास्तुसां निर्घोषैश्च ककुभः सर्का रोचयन्नास्तु
इति पूर्वैर्गान्धयः । कथञ्चूतैः शृङ्गेः ? रश्मिर्धातुभिश्च विचित्रितैः, नाना-
विधानां क्रमलतानां गुण्णा येषु तैः ॥

४। पयस उश्मिभिः समस्तादवनिज्यामाना अज्वयो मूलप्रान्ता यश्च ।
हरिद्रिः पालाशवर्णैः ॥

५। किन्नरादीनां सङ्गीतसन्नादैर्नदन्त्ये । गुहा यस्मिन् प्रदेशे तम्,
अभिगर्जन्ति हरयः सिंहाः ; अमर्षया—असहनेन ॥

६। नाना ये आरण्याः पशवस्तेषां ब्रातैः सङ्गुलाभिर्द्रोणीभिरलङ्कृत
आस्ते । किङ्क, चित्रा क्रमा येषु तेषु स्वरोग्दानेषु कलकर्था मधुश्चना
विहङ्गमा यस्मिन् ॥

७। किङ्क, अच्छादकैः सरिंसरोभिर्बुतैः, मणय ईव बालुका येषु
तैः पुलिनैश्च युतैः, देवस्त्रीणां मज्जनेन य आमोदस्तेन सौरभयुक्ता-
ग्रहूग्रनिलाश्च, तैश्च युत आस्ते ॥

८। तश्च द्योग्यां वरुणश्चाद्यानमस्ति ॥

१०—१३। गिरिवनादिकं धोयत्वेन^१ वक्ष्यति । (१०) अतो
गिरिमुपवर्णय वनमुपवर्णयति—सर्वतोहलङ्कृतमिति । पुनर्गिरिं वर्णयति—
मन्दारैरिति चतुर्भिः । मन्दारादिभिर्वृत इत्यययः ॥

१४—१६। तस्मिन् गिरौ सर आस्ते, तद्वर्णयति—सुविपुलमित्यादि-
सार्द्धैः पङ्कभिः । (१४) लसन्ति काष्णनपङ्कजानि यस्मिन् ॥ (१५)
कुमुदादीनां श्रियोर्ज्जितम् ; कलः स्वनो येषां तैः शकुन्तैश्च निघुष्टम् ॥
(१६) चक्राहैः सारसैरप्याकर्णम् ; जलकुक्कुटादीनां कुलैः कुजितम् ॥

(११) मंशानां कछपानां संधारेण चलतां पद्मानां रजसा युक्तं
पयो यन्निःसृतं ॥ (१२) नित्यमृतवः फलपुष्पादिसम्पत्तिहेतवो येषां
तैरलं शोभितम् ॥

२०—२४ । (२०) तत्रैवं सत्येकदा तद्विग्निकाननाश्रयो वारणयुधपः
करेणुभिश्चरंस्तुवार्द्धितेन स्वयूथेन वृतस्तु सरोवरश्राभ्यासं समीपमगमदिति
पङ्कमेनाश्रयः । किं कूर्कन् ? कौचकवेणुवेत्रवस्तुं विशालं गुल्मं लतादि-
सन्दर्भं वनस्पतींश्च प्ररुजन् प्रभञ्जन् ॥ (२१) कथञ्चतः ? यश्च गन्ध-
मात्राद्वरयः सिंहा गजेन्द्रादयश्च भयाद्द्रवन्ति पलायन्ते ॥ (२२) वृकादयस्तु
स्फुद्रा अग्नाः प्राणिनोहृत्त्र तद्दृष्टिपथं त्यक्त्वा चरन्ति ॥ (२३) पुनः
कौदृशः ? यस्मत्प्लो मदच्युत्तदश्रवी ; मदमश्रुतीति तथा तैः ॥

२५ । निजेन पुष्करेण कराग्रेणोद्धतम्, गतरुमः सन् निकामं पपौ ॥

२८ । दीनधियः करेणवस्तुं केवलं विचूक्रुशुः ॥

३० । मन उंसहशक्तिः, बलं शारीरम्, ओज ईन्द्रियम् तेषाम् ;
सकलं बलादि विपर्ययो विपरीतमधिकम्, जलौकसो ग्राहश्च ॥

३१ । स ईत्थं यदा प्राणसङ्कटमाप ; यतो देही ॥

३२ । बुद्धिमेवाह—न मामिति । अहं न प्रभवामि ; यतो ग्राह-
रूपेण केवलं विधातुः पाशेनावृतस्तथापि तं परं परमेश्वरं परेषां
ब्रह्मादीनामयनमाश्रयभूतं शरणं ब्रजामि^१ ॥

३३ । कोहसौ, यं शरणं यामि^२ ? तत्राह—यः कश्चनेति । अस्तक
एवोरगस्तस्यान्तं शरणमीमहि ब्रजेम । यद्यदादित्यत्र श्रुतिः —‘भौवास्रादातः
पवते, भौषोदेति सूर्याः, भौवास्रादग्निश्चन्द्रश्च मृत्युर्धावति पङ्कमः’ इति ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायामष्टमस्कन्धे

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

তৃতীয়োহধ্যায়ঃ

তৃতীয়ে তু গজেন্দ্রেণ স্তুতো হরিরুপেত্য তন্ ।

সমুদধার তং গ্রাহাদ্গ্রাহং দেবলশাপতঃ ॥ (১)

১। জাপ্যম্—জপ্যং স্তোত্রম্ । প্রাগ্জন্মানি—ইন্দ্রহ্যসংজ্ঞে ॥

২। তস্মৈ নমো নমনম্, অভিধীমহি—অভিধায়েম, কেবলং গ্রাহ-
গৃহীত্বেন কায়প্রণতেরশক্যত্বাৎ । স্বশ্চ উজ্জ্ঞানঃ সস্তাবয়িতুং তং
বিশিনষ্টি—যতশ্চিচ্ছপাদেতদ্দেহাদি চিদাত্মকং চেতনং ভবতি । তদুক্তম্—
'যেন চেতয়তে বিশ্বম্' ইতি । তত্র হেতুঃ—পুরুষায় পূৰ্ব্বে কারণত্বেন প্রবিষ্টায় ।
ননু 'প্রকৃতিপুরুষৌ কারণে' ইতি প্রসিদ্ধিঃ ? তত্রাহ—আদিঃ প্রকৃতিবীজং
পুরুষস্তৃপায় । প্রবিষ্টত্বেহপি জীববৎ পারতন্ত্র্যং বারয়তি—পরেশায়েতি ॥

৩। পরমৈশ্বৰ্য্যং বিবৃদ্ধন্যাহ যাবৎসমাশ্ৰিত্ব । যস্মিন্প্রবিষ্টানে, যত উপা-
দানাৎ, যেন কত্রী, যশ্চ স্বয়মেবেদং বিশ্বং ভবতি, অস্মাৎ কার্য্যাৎ, পরস্মাৎ
কারণাচ্চ যঃ পরস্তং স্বয়ন্তু বৎ স্বতঃসিদ্ধং প্রপত্তে, শরণং ব্রজামি ॥

৪। বিশ্বহেতুত্বং স্বতঃসিদ্ধত্বক্শোক্তম্, ইদানীং বিশ্বপ্রকাশকত্বং স্ব-
প্রকাশকত্বঞ্চ বর্ণয়ন্ প্রার্থয়তে—যঃ স্বাত্মনীতি । বিভাতমভিব্যক্তং সৎ
ক্চিচ্ছ প্রলয়ে তিরোহিতং লীনং শ্ৰাৎ, তদুভয়ং কার্য্যাৎ কারণঞ্চ সাক্ষী
সন্নীক্ষতে । সাক্ষিত্বে হেতুঃ—অবিদ্ধদৃগলুপ্তদৃষ্টিঃ ; আত্মমূলঃ—স্ব-
প্রকাশঃ । কুতঃ ? পরাৎ প্রকাশকাচ্ছকুরাদেঃ পরস্তশ্চাপি প্রকাশক
ইত্যর্থঃ, 'চক্ষুষশ্চক্ষুঃ' ইতি শ্রুতেঃ ॥

৫—৬। তিরোহিতমীক্ষত ইত্যেতৎ-প্রপঞ্চপূৰ্ব্বকং দুর্জ্ঞেয়ত্বং বদন্
প্রার্থয়তে—কালেনেতি দ্বাভ্যাম্ । (৫) পঞ্চত্বমিতেষু নাশং প্রাপ্তেষু ;
গহনং ছুরবগাহম্, গভীরমনস্তম্ ; তশ্চ তমসঃ, 'আদিত্যবর্ণং তমসঃ
পরস্তাৎ' ইতি শ্রুতেঃ ॥ (৬) অতএব দেবাদয়ো যশ্চ স্বরূপং ন বিদুঃ,

জন্তরর্ষাচীনঃ কোহপি গন্তুং জ্ঞাতুম্, ঈরিতুং বক্তুং বা । ছরত্যয়ং
তুর্গমম্নুক্ৰমণং চরিতং কথনং বা যশ্চ, স মা মাম্ ॥

৭ । কথং তর্হি 'তমেব বিদিত্বাতিমৃত্যুমেতি' ইত্যাদিশ্রুতিরিত্যাশঙ্ক্য
তজ্জ্ঞানোপায়ং কথয়ন্নাহ—দিদৃক্ষব ইতি । অলোকব্রতং ব্রহ্মচর্যাাদি,
অব্রণমচ্ছিদ্রম । ভূতানামাগ্নুভূতাস্তেষাঅদৃষ্টয়ঃ সন্তঃ । স মে গতিরস্ত ॥

৮ । ছরত্যয়ানুক্ৰমণং প্রপঞ্চয়ন্ প্রণমতি—ন বিদ্বত ইত্যাদিনা ।
লোকানামপ্যয়ঃ প্রলয়ঃ সন্তবো জন্ম তয়োর্দ্বৈন্দিক্যম্, তদর্থে যস্তানি
জন্মাদীনি স্বীকরোতি, তস্মৈ নম ইত্যন্তরেণাবয়ঃ ॥

৯ । ব্রহ্মণেহরূপায়ানন্তশক্তয়ে, উকরূপায়, যত আশ্চর্যাণি কৰ্ম্মাণি
যশ্চ, তস্মৈ পরেশায় নমঃ ॥

১০ । আত্মপ্রদীপায় প্রকাশান্তরশ্চাবিষয়ায় । কুতঃ ? সাক্ষিণে স্ব-
প্রকাশকায়, পরমাঅনে জীবনয়ন্ত্রে, অতএব গিরাং বিদূরায়াপ্রাপ্যায়,
চেতসাং চিত্তবৃত্তীনাঞ্চ ; তথা চ শ্রুতিঃ—'যতো বাচো নিবর্তন্তে অপ্রাপ্য
মনসা সহ' ইতি ॥

১১ । এবমপি বিপশ্চিতা নিপুণেন^১, নৈকর্ষ্যেণ সন্ন্যাসেন, সন্তেন
শুদ্ধেন, 'সন্ন্যাসযোগাদ্যতয়ঃ শুদ্ধসত্ত্বাঃ' ইতি শ্রুতেঃ, প্রতিভভ্যায় প্রত্যক্ষণ
প্রাপ্যায় ; নিক্কণস্বখ-সংবিদে মোক্ষানন্দানুভূতয়ে ॥

১২ । গুণধর্ম্মিণে সত্ত্বাদিধর্ম্মানুকারণে, জ্ঞানঘনায় চেতি নির্বিশেষত্বে-
ইপি প্রধানবৈলক্ষণ্যমুক্তম্ ॥

১৩ । সাক্ষিণ ইতি সর্বাধ্যক্ষত্বেইপি নির্বিকারত্বমুক্তম্ । আত্মনাং
ক্ষেত্রজ্ঞানাং মূলায়, মূলশ্চ প্রধানশ্চাপি প্রকৃতয় উদ্ভবহেতবে ; তত্র হেতুঃ—
পুরুষায় পূর্কমেব সতে ; তথা চ শ্রুতিঃ—'পূর্কমেবাহমিহাসম্' ইতি,
'তৎপুরুষশ্চ পুরুষত্বম্' ইতি, পূর্ণায়েতি বা ॥

१४ । सर्केन्द्रियाणां ये गुणा विषयास्तेषां द्रष्टे, सर्के प्रत्या
ईन्द्रियवृत्तयो हेतवो ज्ञापका यश्च, तस्मै । तदेवाह—असताहकारादि-
प्रपञ्चन छायासङ्गपयोज्ज्वल्य प्रतिविम्बेन विषमिव सूचिताय ; तत्र हेतुः
—सङ्गपो विषयेष्वाभासो यश्च, तस्मै । तदुक्तं तृतीये—‘यथा जलस्य
आभासः’ इत्यादिना । असत्याच्छायासङ्गय इति पाठे असत्याश्च छाया-
ध्यासेनाज्ज्वल्य युक्त्या तदधिष्ठानायेत्यर्थः ॥

१५ । अखिलकारणाय सर्वकारणरूपाय, अतएव स्वयं निष्कारणाय ।
कारणत्वेऽपि मृदादिवद्विकारं वारयति—अद्भुतकारणायैति । एवञ्चूतत्वे
प्रमाणमाह—सर्के आगमाः पङ्कुरात्रादय आग्नायाश्च वेदास्तेषां महार्णवाय
श्रोतसामिव पर्यावसानस्थानाय, अपवर्णाय मोक्षरूपाय, अतः पर्यायणायो-
त्तमानामाश्रय ॥

१६ । गुणा एवारणित्वाच्छनो यश्चिदुत्पन्नः ज्ञानाग्नित्वात्, तेषां
गुणानां क्वाभे कार्ये विस्फूर्जितं बहिर्वृत्तिकं मानसं यश्च, ‘सोऽहं कामयत
बहू श्राम्’ इति श्रुतेः । नैकस्मृत्यात्तत्त्वम्, तस्य भावेन भावना
विवर्जिता आगमा विधिनिषेधलक्षणा यैस्तेषु स्वयमेव प्रकाशो यश्च, तस्मै ॥

१७ । मादृङ् मद्भिषत्सासौ प्रपन्नः पञ्च, तस्य पाशोऽविद्या,
तस्य विशेषेण मोक्षणं येन । तत्र^२ योग्यतामाह—मुक्त्या । मोचने
हेतुः—भूरिः करुणा यश्च, अतस्तत्रार्थेऽलयायानलसाय ; स्वांशेनात्तर्धामि-
रूपेण सर्केषां तद्भूतां मनसि प्रतीता प्रथ्याता या प्रत्याग् दृग् ज्ञानम्,
तस्मै ; तथा च श्रुतिः—‘य आत्मानि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयति’ इति ;
भगवते सर्केषां तद्भूतां नियमने समर्थाय ; तेषां मनसि स्थितत्वेऽपि
बृहतेऽपरिच्छिन्नाय ॥

१८ । अस्तुःस्थितत्वेऽपि देहादिध्वासत्कैर्दुःप्रापणाय प्राप्नुमशक्याय ; तत्र हेतुः — गुणसङ्गन विवर्जिताय, अतएव मुक्त्याश्रयिदेहादिध्वासत्कै-
श्चिन्तिताय ; तैः परिभावितं रूपमाह—ज्ञानान्न इत्यादि ॥

१९ । ईष्टां गतिं कामितं धर्मादिफलं प्राप्नुवन्त्येव, न च^२ तावदेव, किञ्च यास्तैरकामितास्तु अत्राप्याशिषो राति, देहमप्यव्ययं राति, एवञ्च य अदद्मदयः स मे विमोक्षणमेव केवलं करोतु, नाधिकं प्रार्थये ॥

२०—२१ । एतावदप्यहं भक्तिस्वखानभिज्जत्वेन वाञ्छामि, यश्च त्वेकान्त-
भक्ताः कर्णनार्थं न वाञ्छन्तु, तं परेशमीडे स्तोमीतुयन्तरेणायः ।
(२०) तेषां निष्कामत्वे हेतुः — ये वै भगवतः सर्वज्ञान् मुक्तान्
प्रेपन्नाः सेवितवन्तः ॥ (२१) अत्यद्भुतत्व-सम्पन्नत्व-प्रदर्शनायास्करादीनि
विशेषणानि ॥

२२—२४ । परिपूर्णत्वं प्रदर्शयन्नाह त्रिभिः । (२२) यश्च फल्ग्या
स्वल्पैव कलयांशेन कृताः, स जयतादिति तृतीयेनावयः ॥ (२३) कथं
कृता इत्यपेक्षयां दृष्टान्तो—यथाच्छिषोहंगेरिति प्रवाहे दृष्टान्तः, सवितु-
र्गन्तुय इत्यानन्त्ये । निर्वाण्युदगच्छन्ति, संयास्य लीयन्ते । गुणसंप्रवाह-
मेवाह—बुद्धिर्धन इति, खानि करणानि, शरीरसर्गाः कार्यादेह-प्रवाहाश्च
यतो भवन्ति, सः ॥ (२४) अतएव देवादीनां मध्ये कोऽपि न भवति ;
न जम्बुलिङ्गत्रयशूत्रं प्राणिमात्रमपि, किञ्च सर्वं निषेधेवाधिध्वेनावशिष्यत
इति निषेधशेषः । मायया अशेषाश्रयकश्च जयतां मद्भिर्मोक्षणायावि-
र्भवतु ॥

२५ । न च ग्राहाच्छरीरशु मोक्षणेनाहं जीवितुमिच्छामि । तत्र
हेतुः — अमुयास्तुर्कृष्टाविवेकव्याप्त्या गजजात्या किं प्रयोजनम् ?
आत्मानलोकशुप्रकाशशु यदावरणमज्ज्ञानम्, तस्मैव तु मोक्षमिच्छामि, यश्च

मोक्षश्च कालेन नाशो नास्ति ; यद्वा, देहश्च बहो देहनाशे नष्टेदेव,
किं तन्मोक्षप्रार्थनेन ? आत्मलोकान्तरणश्च तू कालेन विप्लवो नास्ति,
स्त्रानैकनिवर्त्यत्वात् ; अतस्तस्यैव मोक्षमिच्छामौत्यर्थः ॥

२७ । सोऽहं मुमुक्षुर्विश्वं विश्वरूपम्, अविश्वं विश्वव्यतिरिक्तम् ; विश्वं
वेदो धनमुपकरणं यश्च तं विश्वश्चात्मानम् केवलं प्रणतोऽस्मि, न तू तं
जानामि ॥

२९ । योगं विना दुर्ज्ञानत्वादित्याह—योगेन भगवद्वर्मेण रक्षितानि
दण्डानि कर्माणि येषां ते यं प्रपशुस्ति ॥

२८—२९ । तर्हि सर्वेऽपि योगमेव किं नास्तिताः ? तत्राह—नम
इति द्वाभ्याम् । (२८) असह्यवेगो रागादिलक्षणे यश्च तथाभूतः शक्तिद्वयं
यश्च, तस्मै ; बहिष्चाखिलधियां सर्वेन्द्रियाणां गुणाय ; शब्दादिस्वरूपेण
प्रतीयमानाय ; अतः कदिन्द्रियाणां कुंसितानीन्द्रियाणि येषां तेषामन-
वाप्यां वद् यश्च ॥ (२९) यच्छक्त्या यश्च मायया या अहंशीलया हतमावृतम्,
अयं जनो न वेद ह्यतयं महात्मां यश्च, तमित आश्रितोऽस्मि ॥

३० । उपवर्णितं निर्विशेषं मूर्तिभेदं विना परं तद्वत्त्वं येन तम् ;
विविधा चासौ लिङ्गभिदा च मूर्तिभेदस्तुष्टामभिमानो येषां ते, अत-
एवैते यदा नोपजगुस्तत्र, तदाखिलामरमयः सर्वदेवमयमूर्तिः ॥

३१ । दिविर्देवैर्देवैः सह ह्यन्दोमयेनेति शैश्यायोज्ज्वलम् ॥

३२ । ये दृष्ट्वा ; उपात्तमुद्यतं चक्रं येन ॥

३३ । गरुडोऽपि मन्दगतिरिति, ततः सहस्रावतीर्यारिणा चक्रेण
विपाटितं मुखं यश्च ; उच्छ्रियाणां देवानाम् ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायामष्टमस्कन्धे

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

চতুর্থোহধ্যায়ঃ

চতুর্থে তু তয়োগ্রাহঃ প্রাপ্য গন্ধর্ব্বতাং পুনঃ ।

গজং স্বপার্ষদং কৃত্বা হরিনিগ্ৰে স্বকং^১ পদম্ ॥ (১)

৩ । হুহুসংজ্ঞা যো গন্ধর্ব্বসত্তমঃ, অসৌ দেবলশাপেন গ্রাহো জাতঃ, স বৈ স তু ততঃ সজো মুক্তঃ সন্নুত্তমঃশ্লোকমগায়তেত্যম্বয়ঃ । এবং হীতিহাসোক্তমে কথ্য—“সরসি স্ত্রীভিঃ ক্রীড়নসৌ স্নাতুং প্রবিষ্টং দেবলং পাদে প্রগৃহ্য বিচকর্ষ, স চ কুপিতো ‘গ্রাহো ভব’ ইতি শশাপ, তেন চ প্রসাদিতঃ সন্নুবাচ—‘এবমেব গজেন্দ্রং গৃহীষ, ততশ্চ গজেন্দ্রমুক্করন্ হরি-স্বামপি মোচয়িষ্যতি” ইতি ॥

৪ । কথন্তুতম্ ? ষশসো ধামাশ্রয়ম্, অতঃ কীর্ত্তন্যাঃ কীর্ত্তনীয়া গুণাঃ সতী কথা চ ষশ্চ তম্ ॥

৫ । স্বং লোকম্—গন্ধর্ব্বলোকম্ ॥

৮ । কুলাচলে মলয়াদ্রাবাশ্রমো যশ্চ ॥

৯ । তুম্বীং রহস্যুপাসীনং বীক্ষ্য ॥

১০ । শাপমেবাহ—অসাধুরিত্যাদি । অকৃত্যশিক্ষিতা বুদ্ধির্ষশ্চ ; গজো যথা স্তম্ভমতিস্তথৈবায়ম্ অতঃ স এব গজ এব ভবত্বিতি শেষঃ ॥

১১ । দিষ্টং দৈবপ্রাপিতং^২ তদুপধারয়ন্নালোচয়ন্ ॥

১২ । কোঞ্জরীং যোনিমাপন্নস্তহি পশ্চাৎ কথং স্মৃতির্জ্জাতা ? তত্রাহ—
হরেরর্চনশ্রানুভাবেনেতি ॥

১৩ । অদ্ভুতং স্বভবনমগাং ॥

১৪ । এতদগজরাজমোক্ষণং নাম কুম্ভানুভাবস্তবেরিতঃ । কথন্তুতম্ ?
তত্রাহ—স্বর্গ্যমিত্যাদি ; ছুঃস্বপ্নং নাশয়তীতি তথা ॥

১৫ । অতঃ শ্রেয়স্কামা য এতদ্বথাবদনুকীর্তয়ন্তি ॥

১৬—২৫ । অনেন শ্রেয়ো ভবতীতি কুতো জ্ঞাতম্ ? সাক্ষাদ্ভগবদ্ব-
বচনাদেব, ইত্যাহ—ইদমাহেত্যাদি যাবৎ পরিসমাপ্তি ॥ (১৭) প্রসঙ্গাদত্য়-
শ্চাপি স্মরণে ফলমুচ্যতে । সর্বেষাং দ্বিতীয়ান্তানাং স্মরন্তীত্যষ্টমেনাশ্রয়ঃ ॥
(২২) অব্যক্তং মায়াম্, অব্যয়ং ধর্ম্মং ভক্তিলক্ষণম্ । সোমকশ্চপয়োরপি
পত্নীর্দাক্ষায়নীঃ ॥ (২৩) সিতবারণম্—ঐরাবতম্ ॥ (২৪) সূসমাহিতা
একাগ্রচিত্তাঃ ; মম রূপাণি—মম্বিভূতীঃ ॥

২৬ । জলজোত্তমং শঙ্খবরম্, প্রধায় বাদয়িত্বা ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়ামষ্টমস্কন্ধে

চতুর্থোহধ্যায়ঃ ॥ ৪ ॥

পঞ্চমোহধ্যায়ঃ

অমৃতাত্থানমষ্টাভিরধ্যায়ৈরনুবর্ণ্যতে ।

স্বভক্তপক্ষপাতেন যত্র যোষায়িতং বিভোঃ^১ ॥ (১)

পঞ্চমে পঞ্চমধাথ ষষ্ঠধাকথয়ননু ম্ ।

বিপ্রশাপাচ্চ নিঃশ্রীকৈঃ কৃতাং দেবৈর্হরিস্তুতিম্ ॥ (২)

২ । তামসশ্চতুর্থো মনুঃ, তস্ম সোদরো ভ্রাতা ॥

৬ । তস্ম বৈকুণ্ঠসংজ্ঞস্ম হরেরনুভাবঃ—সনকাদিশাপেন দৈত্যতাং
প্রাপ্তাভ্যাং স্বপার্ষদাভ্যাং বারাহাদিক্রপেণ যুদ্ধাদিলক্ষণঃ ; গুণাশ্চ ব্রহ্মণ্য-
তাদয়ঃ, পরমোদয়াশ্চ মহর্দ্রয়ঃ কথিতাস্তৃতীয়স্কন্ধাদিষু ॥

১১ । যতো হেতোরনুচরাগ্ননা কুর্শ্বরূপেণ ॥

১২। 'সুরাণাং সাধিতা সূধা' ইত্যুক্ত্যা যুদ্ধাণপি সূচিতম্। অতঃ
পৃচ্ছতি—কিঞ্চাত্তদিতি ॥

১৫। নোভিষ্ঠেরন—ন পুনর্জীবন্তি স্মেত্যর্থঃ ॥

১৬। ছর্কাসস্য হি কদাচিন্মার্গে গচ্ছন্তমিন্দ্রং দৃষ্ট্বা স্বকণ্ঠস্থমালা তস্মৈ
দত্ত্বা, তেন চ শ্রীমদেনানাদৃত্যোরাবতশ্চ কুম্ভয়োর্নিক্ষিপ্তা, স চ গজো মত্তঃ
পদ্ভ্যাং তাং মালাং চূর্ণীচকার। ততঃ কুপিতো ছর্কাসাস্তং শশাপ—'ত্রিভি-
লোকৈঃ সহ নিঃশ্রীকো ভব' ইতি। তদেতদাহ—যদা ছর্কাসঃশাপেনেতি।
ইজ্যাদয়ো যাগাঢ়াঃ ॥

১৯। অসুরানযথা দেববৈলক্ষণ্যেন বলপুষ্ট্যাদিযুক্তান্ বিলোক্যে-
ত্যর্থঃ ॥

২০। 'হরিং শরণং গতাঃ সন্তঃ যথাপূর্বং সর্বং প্রাপ্স্যামঃ' ইতি হর্ষে-
ণোৎফুল্লং বিকসিতং বদনং যশ্চ সঃ ॥

২১। মনুষ্যাদয়ো জরায়ুজাণ্ডজোদ্ধিজ্জস্বেদজাঃ, যশ্চাবতারঃ পুরুষ-
স্তশ্চাংশো ব্রহ্মা, তশ্চ কলা মরীচ্যাদয়স্তাভির্বিসর্জিতাঃ পুত্রপৌত্রাদিদ্বারা
জনিতাঃ ॥

২২—২৩। নহু তর্হি সর্বেষসৌ সমঃ শ্চাৎ, কিং তচ্ছরণাশ্রয়েণ ?
সত্যম্, যত্নপ্যেবম্, তথাপ্যস্মৎপক্ষপাতী ভবিষ্যতীত্যাশয়েনাহ—(২২) ন
যশ্চেতি দ্বাভ্যাম্ ॥ (২৩) স্থিতিপালনশ্চ ক্ষণঃ কালঃ, অতঃ সুরপ্রিয়ঃ সন্-
স্বীয়ানাং নঃ শং শুভং^১ করিষ্যতি ॥

২৪। যত্র ক্ষীরাকৌ হরের্বাসস্তদেব তমসঃ পরং স্থানম্; যদ্বা-
লোকালোকাৎ পরতো যত্তমস্ততঃ পরং স্থানং জগাম ॥

২৫। দৈবীভিলৌকেহপ্রসিদ্ধাভির্বেদিকীভির্গীর্ভিঃ স্ততিমকরোৎ ॥

२७। देववरं द्वां नमामहे नमाम् ; हे देव ! वरं द्वां नमामेति वा । वरं हेतुः—सत्यम् । कुतः ? अविक्रियम् । तं कुतः ? अनन्त-माद्युक्षानादिम् । आद्युक्षवतो हि बुद्ध्यादिविक्रिया^१ भवन्ति । किञ्च, गुहाशयं सर्वासुर्गतम्^२ । कुतः ? निष्कलं निरुपाधिम् । तं कुतः ? अप्रतर्क्यम् । तं कुतः ? मनोह्रयानं मनसोऽपि ज्विष्ठम्, मनःप्राप्ये स्थाने ततः प्रागेव विद्यमानत्वात् । तथा च श्रुतिः—‘अनेजदेकं मनसो जवीयो, नैनन्देवा आप्नुवन् पूर्वमर्षत् । तद्भावतो ह्यनान्त्येति तिष्ठत्’ इति । वचसानिरुक्तम्, अविषयत्वात् ; ‘यद्वाचा नाड्यादितं येन वागड्याद्यते’ इति श्रुतेः । मनो-वचसोरगोचरत्वादप्रतर्क्यम् ; यथेष्टं वा सर्वेषां हेतुहेतुमद्भावाः ॥

२९। किञ्च, प्राणादीनां विपश्चितं ज्ञातारम् । आत्मा—अहङ्कारो देहो वा । न तु तद्वातिरिक्तं ज्ञेयमस्तीत्याह—अर्थो विषयः, इन्द्रियाणि तद्ग्राहकाणि, तद्भयरूपेणाभासत इति तथा तम्, तथाप्यानिद्रं स्वप्नदृष्ट-वदज्ञानरहितम् । कुतः ? अव्रणमदेहम्, अतएवास्मिन् खमिव व्यापिनः । सर्वत्र हेतुः—यत्र यस्मिन् गृहपक्षो जीवपक्षपातिनो ह्यातपावविद्या च तन्निवर्तिका विद्या च नास्ति, तं त्रिगुणं त्रिषु युगेष्वभिर्भवन्तुं शरणं ब्रजाम् ॥

२८। तदेवमविक्रियत्वादिभिश्च सर्वज्ञत्वादिभिश्च सत्यत्वं वरेण्यत्वं षोडशम्, संसारचक्राधारत्वेनापि तदेव दर्शयन्नाह—अजस्रं जीवस्रं चक्रं चक्रवदावर्तमानं देहाद्युजया मायया प्रेर्यमाणम् । योऽहंको यश्च यदधिष्ठान-माहन्तमृतं सत्यं प्रपद्ये । कथञ्चुतं चक्रम् ? मनोमयं मनःप्रधानम् ; दशेन्द्रियाणि पञ्च प्राणाश्चेत्येवं पञ्चदश अरा यश्च ; आसु शीघ्रम् ; त्रयो गुणा नाभिरिव मध्ये यश्च ; विद्यादिव चलमष्टौ प्रकृतयो नेमय ईवा-वरणानि यश्च ॥

२९—३० । सर्वजीवनियन्तृत्वादिना च वरिष्ठत्वमाह—य इति । (२९)
 य उपसृपणं जीवसमीपे तन्नियन्तृत्वेनासाक्षकार आस्ते अन्,—‘द्वा सृपणा
 सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिवस्रजाते’ इति श्रुतेः ; यद्वा, भक्तुरक्षणांश्च
 गरुडश्चापरि य उपविष्ट इत्यर्थः । तर्हि देहसृष्ट्याद् भक्तुरक्षणादिक्रिया-
 वेशाज्जीवसाम्यां श्रां ? तत्राह—एकवर्णं ज्ञानैकस्वरूपम्, तमसः प्रकृतेः
 परम्, अलोकमदृशम्, अव्यक्तं निर्विकल्पम्, अनन्तपारं कालतो देशतश्चा-
 परिच्छिन्नं तद्वैश्वेव यः । अप्रच्युतस्वरूपत्वान् जीवसाम्यम्—‘तयोरगुः
 पिप्लवं स्वादन्त्यनग्नश्चोत्थिचकसौति’ इति विशेषश्रवणादित्यर्थः । अतएव
 यमेनं धीरा योगेन रथेन प्राप्तिसाधनेनोपासते भजन्ते, तं नमामेत्युक्त-
 रेणाह्वयः ॥ (३०) मायानियन्तृत्वेनापि जीवसाम्यां परिहरन् वरिष्ठत्वमाह—
 यश्च मायां कश्च कश्चिदपि नातितितर्ति नातिक्रामति । कथञ्चूताम् ? जने
 यया मुह्यति, अर्थमात्रस्वरूपं न तु वेद ; निर्जित आत्मा आत्मशक्तिर्माया
 च तदङ्गान् च येन तम् ॥

३१ । अर्थः न वेदेति यदुक्तम्, तं प्रपञ्चयन्नाह—इमे वयं देवा
 ऋषयश्च यश्च प्रियया तन्वा सत्त्वेनैव सृष्टा अपि वहिश्चान्तश्च सत्ताप्रकाशाभ्या-
 माविः प्रकटामपि, सूक्ष्मां गतिं निरुपाधिस्वरूपं न विद्मः ; इतरप्रधाना
 रजस्तमोमयाः कुतो विद्मः ? तं नमामेति पूर्वैर्गैवाह्वयः ॥

३२—४३ । ईदानीं वैराजरूपेण स्वप्नं प्रार्थयते—पादो महतीति
 द्वादशभिः । (३२) यत्र मह्यं जरायुजादिभूतसर्गः, सा महती यश्च पादो,
 स नः प्रसिदतु । आत्मतन्त्रः पादादिमन्त्रेषु न तत्परतन्त्रः । कुतः ?
 ब्रह्म—अप्रच्युतस्वरूपः । तं कुतः ? महती विभूतिरैश्वर्यां यश्च सः ॥ (३३)
 उदारः वीर्यां शक्तिर्षु, तदन्तो यश्च रेतः, स नः प्रसिदतु । उदार-
 वीर्यातामाह—यतोहस्तसो लोकादयः सिध्यन्ति जायन्ते ॥ (३४) यः
 सोमो देवानाम्कोहन्नम्, अतएव बलमायुश्च ; नगानां वृक्षाणां प्रकर्षेण

जनयति वर्द्धयतीति प्रजनस्तं यश्च मनः समामनन्ति, स नः प्रसौदतु ॥ (३५)
अग्निर्विश्वं मुखं जातः । कथञ्चतः ? जातं वेदो धनं यन्मां । क्रियाकाण्डं
तत्प्रतिपाद्यं कर्म, तन्निमित्तं जन्म यश्च । अस्तःसमुद्र उदरमध्ये, स्वधातून्
पाकार्हानेवान्नादीन्क्षुपचन् प्रसिद्धसमुद्रेहपि वाडवरूपेणोदकात्त्रेवान्-
पचन्निः ॥ (३६) एष तरणिविश्वं चक्षुरासीत् । कथञ्चतः ? देवयानमग्नि-
रादिमार्गदेवता ; त्रयीमयः—‘सैषा त्रयोव विद्या तपति’ इति श्रुतेः ।
ब्रह्मणो धिष्यमुपासनास्थानम्—‘य एषोहस्तुरादित्ये हिरण्यः पुरुषः’ इति
श्रुतेः । मुक्तेर्द्वारं देवयानत्वात्, अमृतं पुण्यलोकत्वात्, मृत्युश्च काल-
रूपत्वात् । एवञ्चतस्तृणिविश्वं चक्षुः, स प्रसौदतु ॥ (३७) कथञ्चतो वायुः ?
चराचराणां सहादिधर्मवान् प्राणः ; यं प्राणं वयं बुद्ध्याद्यधिष्ठातारो देवाः
सम्राजं भृत्या इवान्नाम्नामृत्युं स्थिताः, एवञ्चतो वायुर्विश्वं प्राणादभूत्,
सः ॥ (३८) खानि देहगतच्छिद्राणि ; प्राणः पङ्कवृत्तिः, इन्द्रियाणि चात्र
मनश्च, असवो नागकूर्मादयश्च शरीरं, तेषां केत आश्रयभूतं थं यश्च
पुरुषश्च नाभाः प्रज्जे, सः ॥ (३९) यश्च बलान्महद्भो ज्जे ; च्छन्दांसि
स्वयश्च खेभ्यः । कः—प्रजापतिः ॥ (४०) इतरौधर्मः ॥ (४१)
विड्वैश्वं, ओजा नैपुण्यं, तश्च वृत्तिः । अज्जि रज्जि जावित्यर्थः । को ?
अवेदशुद्धो ; अवेदो वेदव्यतिरिक्ता शुद्ध्या तद्वृत्तिः, तद्वृत्तिमान् शुद्धः ;
‘उर्कैर्वाक्विशोहज्जै रभवच्च शुद्धः’ इति पाठः सुगमः ॥ (४२) उपरि—
उत्तरोष्ठात्, नस्तः—नासिकातः, द्युतिः—कास्तिः, पशव्यः पशूनां हितः,
कामः स्पर्शनाभूत् ॥ (४३) द्रव्यं भूतानि, वयः कालम्, विशेषं लौकिक-
प्रपञ्चम् । यद्यस्माद् छर्विर्भाव्यम् । कुतः ? प्रबुधापवाधं विद्वन्तिरपोह्यमानम् ।
प्रबुधावबोधमिति पाठे प्रबुधानां मायेत्यवबोधो यस्मिन्नित्यर्थः ॥

৪৪। তদেবং সপ্রপঞ্চমূপবর্ণ্য নিশ্চপঞ্চং বর্ণয়ন্ প্রণমতি—নমোহ-
স্থিতি। বৃত্তিভির্দর্শনাদিভিঃ। নভস্বান বায়ুস্তশ্চৈবোত্তীর্ণালা যশ্চ, তস্মৈ ॥

৪৫। তে সস্মিতং মুখাশুভ্জং দিদ্ক্ষুণাং নোহস্মাকং চক্ষুরাদিকরণ-
গোচরং যথা ভবত্যেবং চাত্মানং দর্শয় ॥

৪৬। ভক্তেচ্ছানুবর্তিৎস্বং তব বহুশো দৃষ্টমেবেত্যাহ—তৈস্তৈরিতি।
যনো দুর্বিষহমশক্যং কৰ্ম্ম, তদ্ভগবান্ হি স্বয়মেব করেতি ॥

৪৭। ন চ বহির্নুখাণামিব ত্বদ্ভক্তানাংস্মাকং ত্ব্যর্পিতানি পূর্কপুণ্যানি
বিপরীতফলানি ভবিতুমর্হন্তীত্যাহ—ক্ৰেশো ভূরির্ঘেষু, অল্পং সারং ফলং যেষু,
তানি তানি যথা বিফলাশ্চৈব সকামানাং কৰ্ম্মাণি ; ত্ব্যর্পিতস্ত নৈব তথা ॥

৪৮। তত্রাবৈফল্যমুপপাদয়তি—অবমোহল্লোহপি কৰ্ম্মকল্পঃ কৰ্ম্মা-
ভাসোহপীশ্বর্পিতশ্চেদ্বিফলায় শ্রমায়^১ ন কল্পতে ; হি যস্মাৎ, স এষ
ঈশ্বরঃ পুরুষশ্চ আত্মা, অতএব দয়িতো হিতশ্চ। ন হ্যাত্মনি দয়িতে
হিতে চার্পিতং নিষ্ফলং স্মাৎ ॥

৪৯। অনল্পংফলত্বমাহ—যথা হি মূলাবসেচনং স্কন্ধানাং শাখানাঞ্চ
ভবতি ॥

৫০। এবং সত্যপি ত্বদর্পিতকৰ্ম্মণাং ত্বদ্ভক্তানাংস্মাকং যন্নিমিত্তমিদং
দুঃখমিতি ত্বমেব বেৎসীত্যাশয়েনাহ—নম ইতি। দুর্বিবতর্ক্যাণ্যাত্মকৰ্ম্মাণি
স্বভাবচেষ্টিতানি যশ্চ তস্মৈ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়ামষ্টমস্কন্ধে

পঞ্চমোহধ্যায়ঃ ॥ ৫ ॥

ষষ্ঠোহধ্যায়ঃ

যষ্ঠে পুনঃ স্ততিবিষ্ণাবাবিভূতে সুরৈঃ কৃত।

তন্মন্ত্রাচ্চাসুরৈঃ^১ সাকমমৃতার্থে মহোত্তমঃ ॥ (১)

১। সহস্রার্কীগামুদয়ে দ্যুতিরিব দ্যুতির্যশ্চ ॥

২। মহসা তেজসা প্রতিহতানীক্ষণানি চক্ষুংষি যেসাম্ ॥

৩—৭। তামাবিভূতাং তনুং বিরিক্ষে দৃষ্ট্বা তুষ্ঠাবেতি পঞ্চমেনাম্বয়ঃ ।

(৩) কঞ্জগর্ভবদরুণ ঈক্ষণে যশ্চাম্ ॥ (৪) তপ্তহেমবদবদাতেন পীতেন
লসতা কোশেষ্বাসসা যুক্তাম্ ; প্রসন্নানি চারুণি সর্কাজানি যশ্চাম্ ;
শোভনং মুখং যশ্চাম্ ; স্নন্দরে ক্রবৌ যশ্চাম্ ॥ (৫) মহাস্তো মণয়ো
যস্মিংস্তেন কিরীটেন ; কর্ণাভরণে কুণ্ডলে, তাভ্যাং নির্ভাতৌ যৌ কপোলৌ,
তাভ্যাং শ্রীমুখাম্বুজে যশ্চাম্ ॥ (৬) কৌস্তুভ আভরণং কণ্ঠে যশ্চাঃ ;
লক্ষ্মীং বক্ষসি বিভ্রতীম্ ॥ (৭) দেবপ্রবরো ব্রহ্মা, সর্কাজৈরবনিং গঠৈঃ
সাপ্তাঙ্গ প্রণতৈঃ ॥

অনাবিরাবিরাসেয়ং মা ভূতাভূদিত্তি ক্রবন্ ।

ব্রহ্মাভিপ্রৈতি নিত্যস্ববিভূত্বে ভগবন্তনোঃ ॥ (২)

৮। শ্রীমূর্ত্তেরয়মাবির্ভাব এব, ন ত্বস্মদাদিবজ্জন্মাদি তবাস্তীত্যাহ—ন
জাতা জন্মাদয়ো যশ্চ । কৃতঃ ? অগুণায়, অতো নির্কারণস্বার্থবার্ণায়াপার-
মোক্ষস্বার্থস্বরূপায়েত্যর্থঃ ; তথাপ্যণোরপ্যণিয়েহ তিস্বক্ষ্মায়, হৃজ্ঞানত্বাৎ ;
বস্ত্তত্বপরিগণ্যমিয়ত্তাতীতং ধাম মূর্ত্তির্ষশ্চ, তস্মৈ ; ন চৈতদসম্ভাবিতম্,
যতো মহানচিন্ত্যোহনুভাবো যশ্চ, তস্মৈ ॥

৯। তন্মূর্ত্তে: সনাতনত্বমপরিমেয়ত্বক্ষেপপাদয়তি—রূপমিতি । হে
পুরুষর্ষভ ! হে ধাতঃ ! এতত্ত্বং রূপং বৈদিকেণ তাস্ত্রিকেণ চ যোগেন

उपायेन श्रेयोहर्षिभिः सदेज्यं पूज्यम्, अतो नेदमिदानीमपूर्वं जात-
मिति भावः । ननु यूयं देवाः पूज्यत्वेन प्रसिद्धाः ? सत्यम्, सर्वेहप्य-
त्रैवान्तर्भूता इत्याह—उ अहो, ह स्फुटम्, अमुष्निःस्वयि नोहन्नांस्त्रिलोकांश्च
सह पश्यामि । तत्र हेतुः—विश्वं मूर्तेः यश्च, अतस्तुवैतद्द्रुपं परिच्छिन्नमपि
न भवतीति भावः ॥

१० । विश्वमूर्तिद्वमेवाह—द्वयीति । घटश्च मृत्तिका यथादिरस्तुश्च मध्याक्षं,
तथा द्वमस्तु जगतः । तत्र हेतुः—परन्मां प्रधानादपि परः ॥

११ । मृत्तिकादृष्टान्तेन परिणामं प्राप्सुं वारयति—द्वमिति । स्वया
स्वाधीनया, अतएव गुणानां व्यावाये परिणामेहप्यगुणमेव द्वां युक्ताः
पशुन्ति ; मनौषिणो विवेकिनः, विपश्चितः शास्त्रज्ञाः ॥

१२ । एतदेव सदृष्टान्तमाह—यथाग्निं कार्थे मथनेन, अमृतमाज्यं
गोषु दोहनादिना, भुव्यन्नं व्रीहादि कर्षणादिना, अश्वु च खननेन, उद्यमने
पुरुषकारे^१ वाणिज्यादिना वृत्तिं जीविकाम्, यद्वा, अश्वुन उद्यमने^२
घटीयन्त्रादिनोद्धरणे, योऽगैरुपायैर्भूय्या अधियन्ति प्राप्नुवन्ति, तथा कवयस्त्वां
बुद्ध्या गुणेष्वधियन्ति वदन्ति च ॥

१३ । हे नाथ ! सरोजनाभ ! अतिचिरादाप्सितमर्थं तं योऽगैक-
प्राप्यं द्वां सम्यग्जिहानमाविर्भवस्तुं प्रत्याक्षतो दृष्ट्वाद्य वयं निर्वृत्तिं
गताः । दवार्ता दावाग्निपीडिताः ॥

१४ । यद्विधेयं तं कथयेति चेत्, तत्राह—हे अन्तराश्वुन ! अशेष-
साक्षिणस्ते बहिः किं वात्रैर्विज्जाप्यमस्ति ॥

१५ । यूयमेव किञ्चिद् कुरुतेति चेत्, तत्राह—अहमिति । अग्नेः
केतवो विश्फुलिङ्गा इव ते द्वास्तौ वयं पृथग्विभाताः सन्तः, आश्वुनः शं

श्रेयः किं वा विद्मः ? अतस्त्वमेव द्विजानां देवतानां मन्त्रं विधत्स्व,
इदं कुरुत—इत्युपायमुपदिशेत्यर्थः ॥

१७ । हृदयमिति, मन्त्र उपदेष्टव्य इत्याभिप्रेतं यथा तथैव विज्ञाय
जगद् । संवृतानि नियमितानि सर्वाणि कारकाणीन्द्रियाणि यैस्तान् ॥

१९ । ईश्वरश्चापि तथैवाभिप्रेतमित्याह—एक एवेश्वरः समर्थोऽपि ॥

१८ । हे सुराः ! हे देवाः ! अत्रे च गन्धर्वादयः ॥

१९ । व आत्मानः स्वतो यावद्धवो बुद्धिर्भवति ॥

२० । अर्थश्च प्रयोजनश्च पदवीः सिद्धिं प्राप्तेः ; ततः पश्चादहि-
मूषिकवद्वधायान्तकस्वभावेन वर्तितव्यमिति शेषः ; यद्वा, पेटीकायां
निरुद्धोऽहिर्यथा निर्गमद्वारविधानार्थं प्रथमं मूषिकेण समं सन्निविधत्ते,
पश्चात्तमेव कदाचिद्बुद्धयति, तथार्थमार्गप्रवृत्तेः प्रथमं सङ्केया इत्यर्थः ॥

२१ । ततस्तैः सह यं कार्यम्, तदाह—अमृतोऽपानन इति ।
यश्चामृतश्च पीतश्च सतः ॥

२२ । नेत्रम्—रज्जुम् ॥

२३ । ननु तर्हि तेऽप्यमृतपानेनामृताः स्युः ? तत्राह—केशभाज
इति ॥

२४—२५ । बलिभिः सहकारिभिः साध्या अर्थास्तदनुसरणं विना न
सिध्यतीति कृत्वा सामादिकमुपदिशति—युग्ममिति द्वाभ्याम् । (२४) हे सुराः !
संरक्षेण सन्नमेण, सास्त्र्या साममार्गेण यथा सिध्यन्ति ॥ (२५) वस्तुषु मथना-
दुपपन्नेषु ॥

२९ । सुरास्तु बलिमुपेयुरूपजगुः ॥

२८ । असंयतानपि दृष्ट्वा । श्लोक्याः—कौर्त्तयः ॥

२९ । वैरोचनिं बलिम्, जितमशेषं त्रैलोक्यं येन तम् ॥

३० । तत् सर्वममृतोन्नथनादि ॥

३१ । तत्र षेहृष्टे चासुराधिपाः पोलोमकालेयादयः शश्वरादयश्च
तेभ्यश्चारोचत ॥

३२ । संविदम्—समयम् ॥

३३ । परिघा इव बाहवो येषाम् ॥

३४ । विसर्जितः प्रस्थापितः ; सूपर्णे तत्र स्थिते वासुकेरागमना-
योगादिति भावः ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायामष्टमस्कन्धे
षष्ठोऽध्यायः ॥ ७ ॥

सप्तमोऽध्यायः

सप्तमे मथनोद्धृत-विषतीत्याथिलैर्जनैः ।

स्तुतः सन् कृपया क्रुद्रः पपौ विषमितीर्याते ॥ (१)

१ । फलभागेन तवाप्यमृते भागो भविष्यतीति संमन्त्र्या, वासुकिं
नेत्रं गिरौ परिवीय संवेष्ट्य, अक्लिं मथितुमारेभिरे ॥

२ । वासुकेर्धुखं तीव्रं दैत्यान् ग्राहयितुमेव पूर्कं हरिः पुरस्तान्मुखं
जगृहे ; ततोऽहवन् मुखं जगृहः ॥

५ । कृतो धारणे स्थानविभागो वैः ॥

१ । दैवेन हेतुना स्वपौरुषे नष्टे सति ॥

८ । विज्ञेशश्च विधानम्, तेन रचितं विद्मः । अबितथः सत्योऽभि-
सक्तिः सङ्गो यश्च ॥

৯। লক্ষযোজনং প্রস্তারো বিস্তারো যশ্চাস্তীতি, তথাভূতেন পৃষ্ঠেন ॥

১০। তশ্চ গিরেরাবর্তনং ভ্রমণমঙ্গকণ্ডুয়নং যেনে ॥

১১। আঙ্গুরেণাঙ্গুরাকারেণ, দৈবেন দেবাকারেণ রূপেণাবিশং ॥

১৩। আঙ্গুনি দেবদৈত্যমধ্যে, গোত্রে দার্ঢ্যরূপেণ, নেত্রেহবোধ-
রূপেণ^১, পরেণ হরিণা। ক্ষোভিতং নক্রাণং চক্রং সমূহো যস্মিন্ ॥

১৪। দৃশশ্চ মুখানি চ শ্বাসাশ্চ। অহীন্দ্রশ্চ সাহস্রমপরিমিতাঃ
কঠোরা যে দৃগাদয়স্তেভ্যো নির্গতাভ্যামগ্নিধুমাভ্যামাহতং বর্চো যেষাং তে।
সরলা ক্রমবিশেষাঃ ॥

১৫। দেবাংস্ত ভগবৎশা ঘনাঃ সমভ্যবর্ষন্; সমুদ্রোঽগ্নিভিক্রপগুতা
বায়বশ্চ শীতলা ববুর্বাস্তি স্ম। কথন্তুতান্? তশ্চাহীন্দ্রশ্চ শ্বাসশিখাদিভির্হতা
প্রভা যেষাম্, ধূম্রাণ্যম্বরাদীনি যেষাম্ ॥

১৭। ধ্বতোহদ্রির্ঘেন স ধ্বতাদ্রির্ভগবান্ পরমপুরুষোহনন্তরমশোভতে-
ত্যম্বয়ঃ। কথন্তুতঃ? কনকপরিধিঃ পীতবাসাঃ, কর্ণয়োবিদ্বোতমানা বিদ্ব্যং
কুণ্ডললক্ষণা যশ্চ, তথা মূর্ধ্নি ভ্রাজন্তো বিলুলিতাঃ কচা যশ্চ স তথা।
জৈত্রৈর্জিষ্কুভিঃ, দন্দশুকং সর্পম্; প্রতিগিরিঃ প্রতিদ্বন্দী পর্বতঃ ॥

১৮। হালহলমিত্যাহ্বা নাম যশ্চ; সংভ্রান্তা মীনা উদগতা মকরাদয়শ্চ
যস্মিন্, তিম্রাদিভিরাকুলাচ্চ ॥

১৯। তদ্বিমম্, অপ্রত্যপ্রতিমং প্রতিক্রিয়াশূন্যমিতি বা। কুতঃ?
উগ্রো বেগো যশ্চ; তদেবাহ—দিশি দিশীতি; যদ্বা, উগ্রো বেগা
রোমাঞ্চস্বেদাদয়ো যস্মাং, অতএবাসহং বিলোক্য ভীতাঃ, অত্বেন কেনাপ্য-
রক্ষ্যমাণাঃ সদাশিবং শরণং ছুদ্রবর্জগ্নুঃ ॥

২০। ত্রিলোক্যা উদ্ভবায় দেব্যা সহাদ্রৌ কৈলাস আসীনং তথাপি
মুনীনামভিমতং তেষামেবাপবর্গায় তপো জুষাণম্ ॥

নিগুণং সগুণঞ্চৈব শিবং হরিপরাক্রমৈঃ ।

স্ববস্তুস্ত্ব প্রজেশানাং নামাত্তস্তান্তরং তয়োঃ ॥ (২)

২৩ । নন্থেবস্তুতো বিষ্ণুরিতি প্রসিদ্ধম্ ? তত্রাহঃ—গুণমযোতি । অস্ত জগতো যদা সর্গাদীনু ধৎসে, তদা হে ভূমন্ ! স্বদৃক্ স্বতঃসিদ্ধজ্ঞানস্বং ব্রহ্মাদিসংজ্ঞাং ধৎসে ॥

২৪ । তত্র হেতুঃ—ত্বং ব্রহ্মেতি । সদসতো ভাবানু দেবতির্য্যাগাদি-
রূপানু ভাবয়তীতি তথা । স্বজাস্ত তদ্যতিরিক্তং নাস্তীত্যাছঃ—আত্মৈব ত্বং
নানাশক্তিভির্জগদ্রূপেণাভাতঃ, যস্মাদীশ্বরঃ ॥

২৫ । স্বতঃসিদ্ধজ্ঞানত্বমুপপাদয়ন্তো জগদাত্মনাভানপ্রকারমাহঃ—ত্বং
শকস্তু বেদস্তু যোনিঃ, অতঃ স্বতঃসিদ্ধজ্ঞানস্বং জগদাদির্মহত্ত্বম্, আত্মা
চাহঙ্কারঃ । কথংস্তুতঃ ? প্রাণেন্দ্রিয়দ্রব্য্যাণাং কারণভূতা গুণা যস্তু রাজ-
সাদিস্ত্রিবিধ ইত্যর্থঃ । স্বভাবাদয়শ্চ ত্বমেব, ক্রতুঃ সঙ্কল্পঃ সত্যমৃতক্ষেতি
যো ধর্ম্মঃ, স ত্বম্ । মহাদিরূপত্বে হেতুঃ—ত্রিবিধিগুণাত্মকং যদক্ষরং
প্রধানম্, ত্বয়ি ত্বদাশ্রয়ং তদামনন্তি ; যদ্বা, এবস্তুতে ত্বয়ি ত্রিবৃদক্ষরং প্রণবং
প্রকাশকমাহুরিত্যর্থঃ ॥

২৬ । অখিলদেবতাত্মা—‘অগ্নিঃ সর্বদেবতা’ ইতি শ্রুতেঃ ; সোহগ্নিস্তে
মুখম্ । হে লোকভব ! দ্বিতীয়ান্তেষু বিদুরিত্যস্তু সধ্বকঃ ॥

২৭ । পরেহবরে চ য আত্মনো জীবান্তেষামাশ্রয়ণমাশ্রয়ন্তবাত্মাহঙ্কারঃ ॥

২৮ । ত্রয়ীময়াত্মনু—বেদত্রয়মূর্ত্তে ! ॥

২৯ । পঞ্চোপনিষদঃ—তৎপুরুষাঘোর-সত্ত্বোজাত-বামদেবেশানরূপা
মন্ত্রাঃ ; যৈমু তৈরষ্টোত্তরত্রিংশন্নান্নাণাং বর্গস্তুেষামেব মন্ত্রাণাং পদচ্ছেদেনা-
ষ্টোত্তরত্রিংশৎকলাত্মকা মন্ত্রা ইত্যর্থঃ । অবস্থিতিরূপপরতাবস্থা ॥

৩০ । ছান্দাগ্নিঃশ্রোত্মিষু দন্তলোভাদিষু, যৈরুগ্নিভির্বিবর্গঃ প্রতিসর্গঃ
সংহারঃ ; যদ্বা, যৈঃ সত্বাদিভির্বিবিধঃ সর্গস্তানি নেত্রত্রয়ম্ । হে দেব !

छन्दोमय ऋषिर्केदः, स तवेका—ईक्षणम् । साक्षान्नुरिति पाठे मनुर्केदः ।
 भवेवाह—छन्दोमय इति ॥

३१ । हे गिरित्र ! ते परं ज्योतिरखिलानां लोकपालादीनां
 गम्यः न भवति । कुतः ? यत्र रज्ज्वादिर्नास्ति । किं तज्ज्योतिः ?
 यन्निरस्तभेदं ब्रह्म ॥

३२ । कामश्चाध्वरश्च दक्षयज्ञस्त्रिपुरादयश्च ये अनेकभूतद्रुहस्तान्
 रूपयतः संहरतस्ते तं कर्म स्वतये न भवति, अत्यन्तमेतदित्यर्थः ।
 गरुडरूपश्चावशस्त्याविद्यां सिद्धवन्निरदेशः । स्वतयेऽहं न भवतीत्यत्र हेतुः
 —यस्तु भवान् स्वनेत्रबह्विबिम्बुलिङ्गश्च शिष्येदं जगद्भसितं भस्मसाज्जातं
 न वेद, नालोचयत्यपि ॥

३३ । एवं नित्यं परानुग्रहव्याग्रं द्वां ये निन्दन्ति, तेहृतिमूर्खा
 इत्याहः—ये च द्वा द्वामुमया सह चरन्तं तत्रां नितरां रतं कामिनं
 कथस्ते प्रलपन्ति, तथा श्मशाने चरन्तम्, उग्रं क्रूरं परुषं हिंसां कथस्ते ।
 कथंभूतम् ? आत्मारामश्च ते गुरवो विश्वहितोपदेष्टारश्च, तैर्हृदि
 चिन्तितमज्जिद्वन्द्वं यश्च तथाभूतमपि तपसाभितप्तमपि ते नूनं तव उतिम-
 विदमिति काकुः ; ह्यल्लां नैव विदुरित्यर्थः । अतो हातलज्जास्त्यक्त-
 त्रपाः, कथमात्मारामैः सेवितचरणयुगलश्च ते कामिद्वसन्तवः ? कथं वा
 तपसाभितप्तश्च शाश्वतोऽग्रद्वं परुषद्वं वा सन्तवतीत्यविचार्यैव प्रलापा-
 दित्यर्थः ॥

३४ । आस्तां तावन्निकानां वार्ता, महान्तोऽपि तव तद्वः न जान-
 स्तीत्याहः—तन्त्र्यां, तव स्वरूपश्च गमने ज्ञाने ब्रह्मादयोऽपि न समर्थाः,
 संस्तवने तु कुतः शक्ताः स्याः, तत्र वयं कथं प्रभवामः ? यतस्तेषां

सर्गेह्यत्सार्काचीनाः, तथापि यदेतत् सुवनम्, तदाशक्तिपरिमितमात्र-
मित्यर्थः ॥

३५ । तदेवाहः — एतत् परमिति । न परं रूपं तथापि तदर्शनादेव
कृतार्था वयमित्याहः — मृडनाय हीति ॥

३७—४० । मंत्रप्रभावमविचार्य विषयाने प्रवृत्तः मां कथञ्चिदियं
प्रिया वारयेदिति शङ्कया तामनुज्ञापयन्नाह—अहो वतेति सार्कैश्चतुर्भिः ।
(३७) वैशसम्—द्वःखम् ॥ (३८) प्राणपरौप्सूनां प्राणरक्षणेच्छूनाम्,
मे मया, प्रेभोः समर्थश्च, अर्थः कार्यम् ॥ (३९) किञ्च, वद्वैवरेषु
भूतेषु परस्परं जिघांसन् ॥ (४०) रूपयतः रूपां कूर्कतः पुंसः,
मे मन्तः, स्वस्तिः शोभना सत्ता सुखेन जीवितमस्त्वित्यर्थः ॥

४१ । जग्गुम्—अतुम् ॥

४२ । करतलीकृत्य करतलपरिमितमात्रं कृत्वा ॥

४३ । जलकन्धो जलदोषो विषम् ; यस्मात्तं गले नीलं चकार ।
साधोः —रूपालोः ॥

४६ । प्रस्कन्नं गलितम् ; अपरे च ये सविषास्तेहपि जग्गुः ;
अनेन विषश्च तीव्रतोज्ज्वल ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायामष्टमस्कन्धे

सप्तमोऽध्यायः ॥ १ ॥

অষ্টমোহধ্যায়ঃ

অষ্টমে মধ্যমানেহকৌ লক্ষ্যা বিধৌ বৃতেহসূরৈঃ ।

ধ্বন্তরেহর্জতে সোমে মোহিন্যুদ্বব ঈর্ষ্যতে ॥ (১)

১ । হবির্দানী—স্বরভিঃ ॥

২ । দেবযানশ্চ ব্রহ্মলোকমার্গপ্রাপকশ্চ যজ্ঞশ্চ সশ্বন্ধিনে হবিষে ॥

৩ । ঈশ্বরশিক্ষয়া প্রাগেব কৃতয়া ॥

৪ । ভগবতো যঃ শ্বেতাঙ্গিঃ কৈলাসস্তশ্চ মহিং মহিমানং দন্তৈঃ

শিখরতুল্যৈর্হরংশ্চ বৎ পাণ্ডুর ইত্যমুষধঃ ॥

৭ । বহুভির্গত্যাদিভিঃ, স্বর্গিণাং রমণ্যো রতিকত্র্যঃ ॥

৮ । সুদামা পর্বতস্তত্রৈকশ্চাং দিশি জাতা সৌদামনৌ, স্ফটিকাদিময়-
গিরিশৃঙ্গেষধিকং বিস্মুরস্তী বিদ্যাদিব কান্ত্যা দিশৌ রঞ্জয়ন্তী, ত্রীঃ সম্পৎ,
সাক্ষান্মূর্তিধারিণী সতী, সৈব ভগবৎপরা রমাবিরভূদিত্যর্থঃ ॥

৯ । তশ্চা রূপাদিমহিমাঙ্কিতং চেতো যেষাম্ ॥

১০ । ভগবৎক্ষসি স্থিতয়া শ্রিয়া বিলোকিতানাং দেবতানাং যথাপূর্বঃ
সর্বসম্পৎপ্রাপ্তিমসুরাণাঞ্চ তদ্বিপর্ষ্যয়ং বক্তুমভিষেকাদিমহোৎসবপূর্বকং
ব্রহ্মাদিপরিহারেণ ভগবৎপ্রাপ্তি-প্রকারমাহ—‘তশ্চা আসনম্’ ইত্যাদিনা
‘অথাসীদ্বাক্ষণী’ ইত্যতঃ প্রাক্তনেন গ্রহেণ ॥

১১ । আভিষেচনিকা অভিষেকোচিতাঃ ; পঞ্চ পবিত্রাণি—পঞ্চ-
গব্যানি ; মধুমাধবৌ চৈত্রবৈশাখভবং ফলপুষ্পাদি । মধুমাধবমিতি পাঠে
দ্বন্দ্বৈক্যে স এবার্থঃ ; মধুমাসৌদ্ববং মধ্বিতি বা ॥

১২ । আভিষেকমভিষেকোচিতং বিধম্ ; নট্যঃ নটানাং স্ত্রিয়ঃ ॥

১৩ । শঙ্খবেণুবীণাশ্চ ব্যনাদয়ন্ ; তুমুলো নিম্বনো যেষাং তান্
মৃদঙ্গাদীন ॥

१९। पदम्—आश्रयम्, ऋवम्—नित्यम्, अव्याभिचारिणो नित्याः सन्तो गुणा यस्मिंस्तुः नावबिन्दत, क्वचिं कश्चिद्दोषश्च सद्भावात् ॥

२०—२२। तदेवाह—नूनमिति त्रिभिः। (२०) मनुनिर्ज्जयो नास्ति दुर्वासःप्रभृतिषु ; गुरु-गुक्रादिषु मङ्गवर्ज्जितज्जानं नास्ति ; महत्त्वेऽपि ब्रह्मसोमादौ न कामनिर्ज्जयः ; परतो व्यापाश्रयः परापेक्ष इन्द्रादिः ; स किमौश्वरः ? (२१) न भूतसोहदः परशुरामादिषु ; न मुक्तिकारणं त्यागः शिविप्रभृतिषु ; पुंसः कार्त्तवैर्यादेवैर्यामस्ति, अज्वेगनिष्कृतं काल-वेगेन परिहृतं न भवति ; गुणमङ्ग-वर्ज्जितः सनकादिर्द्वितीयः समचरो न हि, समाधिनिष्ठत्वात् ॥ (२२) चिरायुष्यपि मार्कण्डेयादौ शीलं मङ्गलं नास्ति, इन्द्रियदमनशीलत्वात् । क्वचिदप्यास्ति हिरण्यकशिपुप्रभृतौ, आयुषः सैर्ध्यां न वेद्यं दुर्ज्जातम्, भगवद्दोषेणोहकम्प्रादेव मृत्युसम्भवात् । यत्र कुत्र च श्रीकृदे मार्कण्डेयादिबुद्धियदमनागुभावाच्छीलं मङ्गलक्षणयुनिश्चय-श्चेत्याभयमस्ति, न चात्रः पूर्वोक्तः कश्चिद्दोषः, तथापि सोहप्यामङ्गलः शशानवासोऽगमङ्गलचेष्टितः । श्रीमुकुन्दं लक्ष्मीकृत्याह—कश्चेति, कश्चिं सुमङ्गलो निरवद्यश्च स तु मां न हि काङ्क्षते, आत्मारामत्वात् ॥

२३। एवं विमुष्य रमा निरपेक्षमपि मुकुन्दमेव वरं वरे । तं किम् ? अव्याभिचारिभिः सद्धिर्धर्मज्जानादिभिर्गुणैर्निर्ज्जैकाश्रयतया च नैर-पेक्षेण वरं सर्वोत्तमम् । तत्र हेतुः—अगुणाश्रयं प्रकृतिगुणातीतम् । आश्रयतेति पाठान्तरेऽप्ययमेवार्थः । अतएव स्वप्नेऽपि तम् ; किञ्च, सर्वै-र्गुणैरणिमादिभिरपेक्षितं वृतम् । अयं भावः—यद्यपि स्वयमात्मारामत्वे-नात्रनिरपेक्षसुखाप्याश्रिता अणिमादिसिद्धीर्थथा नोपेक्षते, तथा मामपि नोपेक्षते, तावतैव च तंसेवयाहं कृतार्था श्राम् ; किमत्रैः प्राकृतै-रिति तमेव वृतवतीति ॥

২৪। তদেবাহ—তস্মাৎসদেশে কমনীয়াং নবকঙ্কমালাং নিধায় তদনু-
গ্রহং প্রতীক্ষমাণা তুষীং তস্ম নিকটে তস্থৌ। কথন্তুতাং মালাম্ ?
মাঅন্তো যে মধুব্রতান্তেষাং বরুথশ্চ গিরোপঘুষ্টাং নাদিতাম্। কথন্তুতা শ্রীঃ ?
সত্রীড়হাসেন বিকসদ্ যন্নয়নং তেন, তস্মোরঃ স্বধাম যাত্য সতী বক্ষঃ
প্রতীক্ষমাণা তস্মাবিত্যর্থঃ ॥

২৫। ভগবানপি ত্রৈলোক্যাভিবুদ্ধয়ে স্ববক্ষস্তস্মাঃ স্থানং দদাবিত্যাহ
—তস্মা ইতি। বিশিষ্টা ভূতয়ো বিভবা যস্মাস্তস্মাস্ত্রিজগতো জনগ্না শ্রিয়ঃ
পরমং স্তুতিরম্, ঐধয়তাবর্জয়ৎ ॥

২৭। তল্লিঙ্গৈর্বিষ্ণু প্রতিপাদকৈঃ, অবিততৈর্ধর্থার্থৈঃ ॥

৩০। বারুণী—বরুণদৈবত্যং যদন্নং তন্নয়ী সুরা ॥

৩২। দৌর্ঘ্যে পীবরৌ দোর্দ্দিশৌ যশ্চ, কশ্মুগ্রীবঃ শঙ্কনাভিরিব ত্রিরেখা
স্ববৃত্তা গ্রীবা যশ্চ ॥

৩৩। স্নিগ্ধঃ কুঞ্চিতঃ কেশানামন্তোহপি যশ্চ ॥

৩৪। ইজ্যভাক্—যজ্ঞভাগভোক্তা ॥

৩৫। অমৃতেনাভূতং পরিপূর্ণম্ ॥

৩৭। মিথো দৈত্যানাং পরস্পরং কলহোৎপাদনেন যোগমায়য়া চ
'মেহিত্যা বোহর্থং সাধয়িষ্যামি, অতো মা খিণ্ডত' ইত্যাহেতি শেষঃ ॥

৩৮। তদেবাহ—মিথ ইতি। তর্ষঃ কামস্তদযুক্তানি চেতাংসি যেষাম্,
ইত্যেবং সমবলানাং কলিরভূৎ ॥

৩৯—৪০। দুর্কলানাং ত্রাক্রোশপ্রকারমাহ—দেবা ইতি দ্বাভ্যাম্।
(৩৯) যে দেবাস্তুল্যেনায়াসেন হেতবঃ সাধকাঃ, তুল্য আয়াসো হেতুশ্চ
খনাদির্থেষামিতি বা। সত্রযাগে যথা সর্বেষাং সমং ফলং তদ্বৎ; তথা হি
শ্রুতিঃ—'ঋদ্ধিকামাঃ সত্রমাসীর্ন' ইতি, 'যে যজমানাস্ত ঋদ্ধিজঃ' ইতি চ ॥

৪২—৪৬ । তদ্রূপং বর্ণয়তি পঞ্চভিঃ । (৪২) প্রেক্ষণীয়মুৎপলমিব
শ্রামম্, সর্কাবয়বেষু সুন্দরম্, সমানয়োঃ কর্ণয়োরাভরণে যস্মিন্, সূকপোলঞ্চ
তদ্বৎকৃষ্টনাসিকঞ্চাননং যস্মিন্ ॥ (৪৩) নবযৌবননিবৃত্তয়োঃ স্তনয়োর্ভাৱেণ
চ কুশমুদরং যস্মিন্ ॥ (৪৪) সূৰ্ভু গ্রীবা যস্মিন্, কর্ণ আভরণং যস্মিন্শুচ
তচ্চ, শোভনা গ্রীবা যেন তৎ কর্ণাভরণং যস্মিন্মিতি বা ; সূভূজয়ো-
রঙ্গদাভ্যাং ভূষিতম্ ॥ (৪৫) বিরজাম্বরেণ সংবীতো নিতম্ব এব দ্বীপো
বিশালত্বাৎ, তত্র শোভা যশ্রাস্তয়া কাঞ্চ্যা প্রকর্ষেণ বিলসদ্বল্প যথা ভবত্যেবং
চলতোশ্চরণয়োৰ্ণুপরে যস্মিন্ ॥ (৪৬) সত্রীড়েন স্মিতেন সহ বিক্ষিপ্তা
কম্পিতা বা ক্রান্তশ্চা বিলাসেন সহ যাত্ৰবলোকনানি, তৈর্দৈত্যযুথপানাং
মুহুর্মুহুশ্চেষতঃস্ব কামমুদীপয়ৎ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়ামষ্টমস্কন্ধে

অষ্টমোহধ্যায়ঃ ॥ ৮ ॥

নবমোহধ্যায়ঃ

নবমে মোহিতৈর্দৈত্যৈরপিতেহমৃতভাজনে ।

তদ্বঞ্চনেন দেবেভ্যোহমৃতং দত্তং তথৈর্যতে ॥ (১)

২ । অহো রূপং সৌন্দর্য্যম্, ধাম দ্যুতিরिति বদন্তঃ ক ত্বমিত্যাদি
পপ্রচ্ছুঃ ॥

৩ । মথু স্তীব—ক্ষোভয়স্তীব ॥

৪—৫ । কশাসীত্যযুক্তমুক্তমস্মাভিঃ, যতস্বং ন কেনচিছুক্তপূর্বে-
ত্যাহঃ—নেতি দ্বাভ্যাম্ ॥ (৪) ত্বা ত্বামমরাদিভিরস্পৃষ্টপূর্বাং ন জানীম
ইতি ন, অপি তু জানীম এব ॥ (৫) আস্তামিদং ত্বদর্শনস্তীষ্মরেণৈব

সম্পাদিতমিত্যাহঃ—নূনমিতি । সর্বেন্দ্রিয়াণাঞ্চ মনসশ্চ প্রীতিং বিধাতুং
সম্বন্ধেন কিং প্রেষিতাসি, কিংবা যদৃচ্ছ্যৈবাগতাসি ? নৈবং নূনং প্রেষিতৈ-
বেত্যর্থঃ ॥

৭ । ভেদো বিগ্রহো যথা ন ভবেৎ, তথা ॥

৯ । সঙ্গতাঃ—অনুস্থতাঃ ॥

১০ । হে সুরদ্বিষঃ ॥

১১ । ভাবেন কেনাপ্যাভিপ্রায়েণ গম্ভীরং যথা ভবত্যেবং জহসুঃ ॥

১২ । ঈষৎস্মিতেন শোভা যস্তাস্তয়া । ময়া কৃতং সাধু বাসাধু
যত্নভূপেতাঙ্গীকুরুত, তর্হি বিভজে ॥

১৩ । অসুরপুঙ্গবা দৈত্যশ্রেষ্ঠাঃ, প্রমাণমিয়ত্তামজানন্তুঃ ॥

১৫ । যথোপজোষণং যথাপ্রীতি । অহতস্ত লক্ষণম্—‘অহতং যন্ত্র-
নির্মুক্তং মুক্তং বাসঃ স্বয়ম্ভুবা । শস্তং তন্মাঙ্গলিকেষু তাবন্মাত্রেণ সর্বদা ॥’
ইতি । প্রাগগ্রেষু কুশেষু পবিবিশুঃ ॥

১৬ । ধূপৈরামোদিতায়াং সুরভীকৃতয়াং শালায়াম্ ॥

১৭ । অথ তস্তাং শালায়াং হে নরেন্দ্র ! সা কলসপাণিরাবিবেশ ।
কথম্ভূতা ? ‘মণিবন্ধাদাকনিষ্ঠং করস্ত করভো বহিঃ’, করভসদৃশৌ সুরভূতাবুর
যস্তাঃ সা ; উশং কমনীয়ং হুকুলং যস্মিংস্তেন শ্রোণীতটেন বিশালায়া
শ্রোণ্যালসা মন্দা গতির্যস্তাঃ সা ; করভোকলসদুকুলেতি পাঠে করভ-
সদৃশয়োক্তকৌলসদুকুলং যস্তাঃ সা চাসৌ শ্রোণীতটেনালসগতিশ্চ ; মদেন
বিহ্বলে অক্ষিণী যস্তাঃ ॥

১৮ । তাং শ্রিয়ঃ সখীং সংবীক্ষ্য দেবা অসুরাশ্চ সংমুহুঃ । কথম্ভূতাম্ ?
কনকময়ে কুণ্ডলে যস্তাঃ সা চাসৌ চারবঃ কর্ণাদয়ো যস্তাঃ সা চ তাম্ ;
বিগলিতঃ শ্রন্তুঃ স্তনপট্টিকায়া অন্তো যস্তাস্তাম্ ॥

১৯—২১ । এবং তান্ মোহয়িত্বা যৎ কৃতবাংস্তদাহ ত্রিভিঃ । (১৯)
 অসুরাণাং সুধাদানং সর্পাণাং ক্ষীরদানমিব দুর্নয়মগ্রাযাং মত্বা তাং সুধাং
 তেভ্যো ন ব্যভজৎ । অয়ং ভাবঃ—‘দৈতৈত্যর্ষদীয়ং সাধবসাধু বা সর্কমমু-
 মতমেব, অতোহহং মদ্বক্তান্ দেবানেব সুধাং পায়য়িষ্যামি ; কিঞ্চ, তৈর্ঘথা-
 গ্রাযং বিভজস্বেত্যুক্তম্, ন চৈতেভ্যো জাতৈব্য কুরেভ্যো দানং গ্রাযমত-
 স্তেভ্যঃ সুধাং ন দত্তাম্’ ইতি ॥ (২০) পঙক্তীঃ পৃথগ্বিক্তাঃ কল্পয়িত্বা
 বিধায় তাসু পঙক্তিশু স্বেষু স্বেষু তত্তৎস্বজাতীয়েষু^১ তাংস্চাসুরানপি
 প্রত্যারণার্থমেবোপবেশয়ামাস ॥ (২১) উপসঙ্করৈর্বহমানপ্রিয়বাক্যাদিনা
 তানতিক্রম্যাতিক্রম্য গমতৈঃ ; দূরস্থানপি দেবান্ ॥

২২ । তয়া কৃতঃ স্নেহো যেষু ; স্ত্রিয়া সহ বিবাদস্ত জুগুপ্সয়া নিন্দয়া ॥

২৩ । কৃতোহতিপ্রণয়ঃ স্নেহো যৈঃ ; প্রণয়াপায়েন কাতরা ভীতাঃ ;
 ‘এতে তাবৎ রূপণাঃ পূর্কং কিঞ্চিৎ পিবন্ত, যুয়ং তু ধীরাঃ ক্ষণং প্রতীক্ষধ্বম্’
 ইত্যাদি-বহুমানেনাবন্ধা নিয়ন্তিতাঃ । সময়পালনাদিভিঃ ষড়্ভিরেতৈঃ
 কারণৈরপ্রিয়ং কিঞ্চিদপি নোচুঃ, কিন্তু তুষ্টীমাসন্ ॥

২৪ । দেবপঙক্তৌ চন্দ্রার্কয়োর্মধ্যে প্রবিষ্টঃ সোমমমৃতমপিবৎ ॥

২৫ । হরিস্তস্ত শিরো জহার । অগ্নাবিতোহসংস্পৃষ্টঃ ॥

২৬ । গ্রহং সূর্যাদিবদগ্রহত্বাধিকারিণম্ ॥

২৮ । হরিভক্তানামেবোদ্যমঃ ফলতি, নাগ্রেষামিত্যেবমাখ্যানতাৎপর্যা-
 মাহ—এবমিতি । সমা দেশাদয়ো যেষাম্, হেতুর্মন্দরাদিঃ, অর্থঃ সমুদ্রে
 ক্ষিপ্তঃ বীরুধাদি বিবিধঃ কল্পঃ ; ফলং কেষাঞ্চিজাতং কেষাঞ্চিন্নেতি
 বৈচিত্র্যং যেষাং তে ফলবৈষম্যবস্তো বভূবুরিত্যর্থঃ । তদেবাহ—তত্র তেষু,
 যস্ত পাদপঙ্কজরজঃশ্রয়ণাদেবা অমৃতং ফলমাপুঃ, স এব সেব্য ইত্যর্থঃ,
 যত্তদোন্মিত্যসম্বন্ধাৎ ॥

২৯। এতদেবোপপাদয়তি—যদिति। অমুঃ প্রাণঃ, বসু ধনম্, প্রাণাদিভির্দেহাঙ্গাদিষু নৃভির্ভদ যুজ্যতে প্রযুজ্যতে, দেহাঙ্গার্থং যৎ কিঞ্চিৎ ক্রিয়ত ইত্যর্থঃ, তদসদ্বার্থং ভবতি। কুতঃ? পৃথক্কাঙ্কোদাশ্রয়ত্বাৎ শাখাদিনিষেচনবৎ। তৈরেব প্রাণাদিভিরীশ্বরোদ্দেশেন যৎ ক্রিয়তে, তত্ত্ব সৎ মহাফলং ভবতি। কুতঃ? অপৃথক্কাদীশ্বরশ্চ সর্বাঙ্গুগততাৎ। তত্র দৃষ্টান্তঃ—যত্ররোমূলনিষেচনং তদযথা সর্বশ্চ স্কন্ধশাখাদেৱপি ভবতীতি; যদ্বা, ল্যল্লোপে পঞ্চমো; পৃথক্কাং পর্যালোচ্য ভেদদৃষ্ট্যা দেহাঙ্গ্যুদ্দেশেন যৎ ক্রিয়তে, তদসৎ; অপৃথক্কাং পর্যালোচ্যোশ্বরদৃষ্ট্যা তৈরেব তেষেব চ যৎ ক্রিয়তে, তৎ সদ্ভবতীতি। শেষং সমানম্ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়ামষ্টমস্কন্ধে

নবমোহধ্যায়ঃ ॥ ৯ ॥

দশমোহধ্যায়ঃ

দশমে মৎসরাদৈতৈরারক্কে তু মৃধেহসুতৈঃ।

দৈত্যমায়াবিষণ্ণেষু দেবেষ্যাবিক্ৰভৌ হরিঃ ॥ (১)

তদেবমমৃতাবাপ্তির্নাভক্তানামিতীরিতম্।

ভক্তমৎসরতঃ প্রাণহানিঃ পুনরুদীর্ঘ্যতে ॥ (২)

৫। রণঃ সংগ্রামঃ, উদন্তঃ সমুদ্রশ্চ, রোধসি তীরে বভূব ॥

৬। অত্রোহত্রং সমাসাদ্য নিজগ্নুঃ ॥

১৩—১৫। চিত্রধ্বজপটাদিভিঃ বীরাণাং মালাভিঃ রাজিভির্দেবদানব-বীরাণাং ধ্বজিত্রৌ, যাদসাং মালাভিঃ সাগরাবিব রেজতুরিতি ত্রয়াণামন্বয়ঃ,

ষাদোভিরিতি বা । (১৩) সিতৈরমলৈরাতপত্রৈশ্চ বাহৈশ্চামরৈশ্চ
ব্যজনেঃ ॥ (১৪) বাতেনোদ্ধুতৈরুক্তরৈরুক্তরীয়েরুম্বীষৈশ্চ সূর্য্যারশ্মভিঃ
সুতরাং সুরক্তিঃ ॥

১৬ । অসুরাণাং বা চমুস্তশ্চাঃ পতিঃ স বলিধানমাস্থিতঃ ॥

১৮—২০ । উদয় উদয়গিরিশিখরে স্থিতশ্চন্দ্র ইব রেজ ইতি ত্রয়াণা-
মম্বয়ঃ ॥

২৫ । স্রবস্তি প্রস্রবণানি যস্মিন্নিতি মদধারাসাদৃশ্যম্ ॥

২৬—২৭ । নানা বাহনাদীনি যেষাং তে ; দেবা অসুরাশ্চ মিথো
যুযুধুঃ ॥

২৮—৩৪ । বৃন্দাগ্ৰেবাহ—যুবোধেতি সপ্তভিঃ । (২৮) অশ্রুত—আশ্রু-
দযুধ্যতেত্যর্থঃ ॥ (৩০) সূর্য্যো দেব এক এব শতেন বলিসুতৈঃ, বাণো
জ্যেষ্ঠো যেষাং তৈঃ ॥ (৩১) নিশুস্তশুস্তাভ্যাং দেবী ॥

৩৭ । আরোহস্তীত্যারোহাস্তৈঃ সহিতা অগ্রে চ বাহাঃ, পূর্কং তু
কেবলং গজাদয় উক্তাঃ । কথন্তুতাঃ ? নিকৃত্তা বাহ্বাদয়ো যেষাম্ ;
ছিন্নানি ধ্বজাদীনি যেষাং তে ॥

৩৮ । তেষাং দেবাদীনাং পদাঘাতে রথাজৈশ্চ চুর্ণিতাদাযোধনাদ্রণ-
ভূমেরুখিতো রেণুদ্দিশঃ খং দ্র্যমণিঞ্চ সূর্য্যং ছাদয়ন্তদৈব খাদেন্যবর্তত ।
কথন্তুতাং ? অস্বকৃষ্ণতিভী রক্তকরণৈঃ পরিপ্লুতাং সিন্ধাং ; যদ্বা,
পরিপ্লবনাদ্ধেতোর্ন্যবর্তত, ভাবে ক্তঃ, রক্তধারাণাং তাবৎপর্য্যন্তমুচ্ছল-
নাদিত্যর্থঃ ; পরিপ্লুত ইতি প্রথমান্তপাঠে রেণোবিশেষণম্ ॥

৩৯ । শিরোভির্মহাভুজৈশ্চ করভসদৃশৈরুক্রভিশ্চ সা রণভূঃ প্রকর্ষণা-
ন্তুতা সতী বভৌ । কথন্তুতৈঃ শিরোভিঃ ? উদ্ধূতান্যুৎপতিতানি কিরীটানি
কুণ্ডলানি চ যেভ্যস্তৈঃ, সংরন্তযুক্তা দৃশো যেষু তৈঃ, পরিদষ্টা দচ্ছদা
ওষ্ঠা যেষু তৈঃ ॥

৪০ । পতিতানি যানি স্বশিরাংসি তত্রতৈরক্ষিভিস্তৈঃ পশুন্ত ইত্যর্থঃ ।
উগ্ধতায়াযুধানি বৈস্তৈর্দৌর্দৈগৈর্যুক্তাঃ ॥

৪১ । বাহানৈরাবতপাদরক্ষকান্, আরোহং গজযন্তারম্, আর্চ্ছয়দ-
বিব্যাধ ॥

৪৩ । দুর্ম্মর্ষোহসহনো বলিঃ ॥

৪৪ । ঋষ্টয়ঃ — ঋষ্টীঃ ॥

৪৬ । টঙ্কবত্তীক্লাগ্নৈঃ শিখরৈঃ সহিতাঃ ॥

৪৯ । স্তনয়িত্ত্ববশাঙ্গারান্ মুমুচুরিত্যনুশঙ্গঃ ॥

৫০ । অধাক্ আর্ষঃ, অধাক্ষীদিত্যর্থঃ ॥

৫১ । উদ্ধু তৈস্তুরঙ্গৈরাবর্ভৈশ্চ ভীষণঃ ॥

৫২ । এবমগ্নৈশ্চ দৈতৈঃ সৃজ্যমানাসু ॥

৫৩ । যত্র যদা, তত্র তদা, তৈর্ধ্যাতঃ সন্ ॥

৫৪ । অষ্টাবায়ুধযুক্তা বাহবো যশ্চ ; শ্রীশ্চ কৌস্তভশ্চানর্ঘ্যং কিরীটক্
কুণ্ডলে চোল্লসন্তি শ্রীকৌস্তভাদীনি যশ্মিন্ ॥

৫৫ । অসুরাণাং কূটকর্ম্ম মন্ত্রাদিপ্রয়োগস্তস্মাজ্জাতাঃ । মহিনা—
মহিনা ; হরেঃ স্মৃতিরেব সর্কাসাং বিপদাং বিমোক্ষণরূপা, কিমুত হরেঃ
প্রবেশ ইত্যর্থঃ ॥

৫৬ । ইভারিবাহঃ, সিংহবাহঃ, অহিনোচ্চিক্ষেপ ; লীলয়ৈব তদ-
গৃহীত্বাহনদহন্ ; হে নৃপ ! ॥

৫৭ । যশ্চ চক্রেণ কৃত্তশিরসৌ পেততুস্তং তথাভূতমপ্যাহত্য সংহত্যা^১গু-
জেল্লং গরুড়মহনৎ, তং হস্তং গদামুগ্নিগ্ন ইত্যর্থঃ ; আত্মো হরিঃ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়ামষ্টমস্কন্ধে

দশমোহধ্যায়ঃ ॥ ১০ ॥

একাদশোহধ্যায়ঃ

একাদশে তু দেবেষু দৈত্যঘাতিষু নারদঃ ।

দেবানবারয়চ্ছুক্ৰো মৃতান্ দৈত্যানজীবয়ৎ ॥ (১)

২ । উদযচ্ছৎ—উন্নিহে ॥

৪ । নিবন্ধাশ্রক্ষীগি যেষাং তান্ বালান্ জিত্বা নটঃ কপটবৃত্তির্ধথা
তেষাং ধনং হরতি, তথা হে মূঢ় ! মায়েশানস্মান্ জেতুমিচ্ছসি ॥

৫ । মৎপ্রভাবং শৃণ্বিত্যাহ—আরুৰুক্ষন্ত্যারোঢ়ুমিচ্ছন্তি যে চোৎসিন্ধ-
ক্ষন্ত্যল্লজ্বরিতুমিচ্ছন্তি মোক্ষমিচ্ছন্তীত্যর্থঃ । অধো বিধুনোমি পাতয়ামি ॥

৮ । কালরশনং কালযন্ত্রিতম্, অতো ন হৃষ্যন্তি । তত্রৈবং বিবেকে
যুয়মপণ্ডিতা অনিপুণাঃ ॥

৯ । তত্র কীর্ত্তিজয়াদাবাস্থানং সাধনং মন্থমানানাং বো গিরো ন
গৃহ্নীমঃ ; মর্শ্বসু তাড়নং যাভিস্তাঃ ॥

১০ । বিভুমিন্দ্রম্ ; বীরো বলিঃ ॥

১১ । তোত্রমক্ষুশপ্তেনাহত ইব ॥

১২ । সযানো বিমানসহিতঃ ॥

১৯ । নমুর্চিবলঃ পাকশ্চেতি ত্রয় আজগ্মুঃ ॥

২১—২৩ । ত্রয়াণাং পৃথগ্‌বিক্রমানাহ—হরীনিতি ত্রিভিঃ । (২১)
হর্যশ্বশ্চ—ইন্দ্রশ্চ । তাবদ্ভির্দশভিঃ শতৈঃ ॥ (২৩) আহত্য—ইন্দ্রং বিদ্ধা ॥

২৪ । প্রাবৃট্‌কালীনং সূর্য্যম্ ॥

২৫ । বণিকৃপথা বণিজঃ, ভিন্না নৌর্ষেযাং তে ভিন্ননাব ইত্যর্থঃ ॥

২৬ । তুরাষাড়িন্দ্রোহৃষাদিসহিতো বিনির্গতঃ । অগ্রণীঃ—সারথিঃ ॥

২৯ । শোকামর্ষাভ্যাং যুক্তয়া কৃষা ক্রোধেনাবিত ইন্দ্রং হস্তং পরমোদ্-
যোগং চকার ॥

৩০ । ঘণ্টাবদ্ ঘণ্টাভিযুক্তম্ ॥

৩২ । অতিবীৰ্য্যং বৃদ্ধমভিনদিতি তথা ॥

৩৪ । পতন্ত্রৈঃ —পক্ষৈঃ ॥

৩৫ । তপঃসারময়ং বীৰ্য্যাধিকং ত্বাষ্টম্ ; তপ এব বৃদ্ধঃ, স যেন বজ্রেণ
ময়া বিপাটিতঃ ॥

৩৬ । দগুং লগুড়তুলাং কুলিশম্, ব্রহ্মতেজো দধীচেঃ সামর্থ্যম্ ॥

৩৮ । আর্দ্রশুষ্কাভ্যাং মৃত্যুনৈবেতি ॥

৪০ । উভয়াশ্লকত্বমেবাহ—ন শুষ্কেণ, ন চার্দ্ৰেণ ফেনেন ; তথা চ
শ্রুতিঃ —‘অপাং ফেনেন নমুচেঃ শির ইন্দ্রোহদারয়ৎ’ ইতি ॥

৪৫ । অমুচরৈরুপগীয়মাণা ইত্যর্থঃ ; উপগীয়মানৈরমুচরৈঃ সহেতি বা ॥

৪৭ । অবিনষ্টা অবয়বা যেসাম্, বিদ্যমানা শিরোধরা যেবাং তান্ ॥

৪৮ । প্রত্যাপন্নানি পুনঃ প্রাপ্তানীন্দ্রিয়াণি স্মৃতিশ্চ যেন সঃ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়ামষ্টমস্কন্ধে

একাদশোহধ্যায়ঃ ॥ ১১ ॥

দ্বাদশোহধ্যায়ঃ

দ্বাদশে মোহিনীরূপবিভ্রমালোকনোৎসুকম্ ।

ভবং সম্মোহয়ামাস হরিঃ পুনরসাম্বয়ৎ ॥ (১)

অমুহন্নস্বরা বিষ্ণুমায়ায়া ন তদদ্ভুতম্ ।

ইতি বক্তুং মহাদেবমোহোহয়মুপবর্ণ্যতে ॥ (২)

১—২ । হরিঃ সোমমপায়য়ৎ, ইতীদং নিশম্য স যত্রান্তে, তত্র তদ্রূপং
দ্রষ্টুং যথাবিত্যন্তরেণান্বয়ঃ ॥

৩। সোময়া—উময়া সহ ॥

৪—১১। ত্বয়ি কিঞ্চিন্ন চাশ্চর্য্যং বয়ং ত্বাশ্চর্য্যমানসাঃ ।

ইতি বক্ষ্যান্মহাদেবস্তুষ্টাব হরিমষ্টভিঃ ॥ (৩)

(৪) ত্বয়ি মহামায়াবিনি পরমেশ্বরে ন হি কিঞ্চিদঘটিতমিব, বয়স্তু পরমকৌতূহলেন দ্রষ্টুমাগতা ইতি বহুধা সম্বোধয়ন্ স্তোতি—হে দেবদেব ! কুতোহহং দেবানাং দেবঃ ? ইত্যত আহ—হে জগদ্ব্যাপিন্ ! তৎ কুতঃ ? হে জগন্ময় ! তর্হি কিং প্রধানম্ ? ন, হে জগদীশ ! তচ্চ কুতঃ ? তত্রাহ—সর্কেষামপি ত্বং হেতুরত ঈশ্বর আত্মত্বাচ্চ, ন জড়ং ন প্রধানং ত্বমিত্যর্থঃ ॥ (৫) ননু জগন্ময়ত্বোক্ত্যা জগত উৎপত্ত্যাদিনাসত্যত্বেন জাড্যেন চ মমাপি কিং তথা ত্বং ক্রবে ? ন হি, ন হীত্যাহ—আগন্তৌ মধ্যাক্ষাশ্চ জগতো যতো ব্রহ্মণো ভবন্তি, যশ্চ চাব্যয়শ্চ তান্শাস্ত্রমধ্যানি ন সন্তি, যচ্চ ব্রহ্মেদংকারাস্পদং দৃশ্যমহঙ্কারাস্পদং দ্রষ্টু^১ চ, বহির্ভোগ্যমশ্চদ্বোকৃতু^২ চ, তৎ সত্যঞ্চ চিদ্ধ্রপঞ্চ ব্রহ্মৈব ভবান্, অতো ন তব বিকারাদিশঙ্কেত্যর্থঃ ॥ (৬) তবৈবস্তুতত্ত্ব মুমুক্শূণামাচারঃ প্রমাণমিত্যাহ—তবৈবেতি । উভয়ত ইহামুত্র চ সঙ্গং ত্যক্ত্বা ॥ (৭) ননু ব্রহ্মৈব চেদহম্, অসঙ্গোদাসীনশ্চ মম চরণান্তোজোপাসনয়া কিং তেষাম্ ? তত্রাহ—ত্বমিতি ; ব্রহ্মত্বেনপি ত্বং নাত্যন্তমুদাসীনঃ, কিন্তু বিশ্বশ্চ প্রপঞ্চশ্চোদয়াদীনাং হেতুস্তুত্বপাধীনামাত্মনাং জীবানামীশ্বরশ্চ তত্ত্বংফলদাতা । তর্হি কিং রাজাদিবং কয়াপ্যপেক্ষয়া সেবকেভ্যঃ ফলং দদামি ? ন হি ন হি, অনপেক্ষ এব ত্বম্ । তর্হি কিমীশ্বরত্বেন ? তত্রাহ—তৈরাশ্চভিস্ত্বংফলদানার্থমপেক্ষ্যত ইতি তদপেক্ষ-
স্তশ্চ ভাবস্তদপেক্ষতা, তয়া । অনপেক্ষত্বমেব দর্শয়িতুং তদীয়ং ব্রহ্মত্বং বিশিনষ্টি—পূর্ণমমৃতঞ্চ স্মখরূপম্ । বিষয়স্মখ-বৈলক্ষণ্যার্থমাহ—অবিকারং নিত্যমানন্দমাত্রঞ্চ, অতঃ^২ বিশোকম্ । তৎ কুতঃ ? বিগুণম্ । কিঞ্চ, অনন্তং

—न विद्यते ह्यद्यस्मात्, ब्रह्मव्यतिरिक्ताभावादपि निरपेक्षत्वमित्यर्थः ।
 तर्हि सर्वान्त्रकश्चे तद्विद्विकारप्रसङ्गो दुर्कारः ? तत्राह—अत्रां सर्वतो
 व्यतिरिक्तं, कारणत्वात् । न ह्येवञ्च तस्यैव ब्रह्मस्वरूपं तवात्रापेक्षास्ति,
 अतः केवलं भक्तानुग्रहार्थमेव तवैश्वर्यात्, न स्वार्थमित्यर्थः ॥ (८)
 अत्राद्यमनत्राद्यैकेश्वरं कृतः ? इत्याशङ्क्य दृष्टान्तेनोपपादयति—सदसं
 कार्याकारणरूपं द्यमद्वयं परमकारणं त्वमेवैकः । कृतं कुण्डलादिरूपं
 द्यमकृतं केवलमद्वयं स्वर्णं यथैकमेव, तद्वदेवेह त्वमिति त्वयि ब्रह्मतो
 भेदो नास्ति । कथं तर्हि भेदप्रतीतिः ? तत्राह—अज्ञानत इति ।
 कृतः ? यस्मान्निरुपाधिकश्चैव तवायं गुणैर्व्यतिकरो भेदः, न स्वतः ॥
 (९—१०) अतएव त्वां बहुधा वर्णयन्ति, तद्वत्तु केहपि न जानन्तीत्याह
 दाभ्याम् । (९) त्वां 'ब्रह्म' वेदान्तिनोऽवयन्ति मन्त्रे ; त्वामेव 'धर्मं'
 मीमांसका मन्त्रे ; प्रकृति-पुरुषयोः परं 'पुमांसं' साङ्ख्याः ; विमलो-
 कर्षिणी ज्ञाना क्रिया योगा प्रह्वी सत्या ईशाना अनुग्रहा चेत्येव
 नवशक्तियुतं 'परं' पाण्डुरात्राः ; 'महापुरुषं' पातञ्जलाः ॥ (१०)
 परायुर्ब्रह्म, सत्त्वसर्गाः सत्त्वगुणेन सृष्टा अपि, येन त्वया विरचितं विश्वमपि
 खलु तद्वतो न जानन्ति ; किं पुनस्तु ? हे ईश ! अत्रां राजसं
 तामसं च वृत्तमुत्पत्तिवृत्तिश्च येषां ते न जानन्तीति, किमुत ब्रह्मवाम् ?
 (११) किञ्च, स्वं तं सर्वं जानासीत्याह—स त्वं सर्वमवरुन्से
 व्याप्नोषि जानासि । किं तं सर्वम् ? समीहितः श्रुतमदः स्थितिजन्म-
 नाशम्, अमुष्य जगतो जन्मादि भूतानामीहितं जगतो भवब्रह्मोक्ते
 च । व्याप्नो दृष्टान्तः—चराचरायां देहजातं च यथा वायुराविशति,
 तथा कथमवरुन्से, तदात्रकतया तत्र सर्वत्रात्तयेत्यर्थः । आत्रां
 हेतुः—अवगमो ज्ञानस्वरूप इति ॥

१२—१३ । एवं त्वया प्रसृतं विज्ञापयति—अवतारा इति दाभ्याम् ॥

১৫। স্বরকার্য্যাণি ষোষিঘ্বেশেন ভবিষ্যন্তীতি পশুতা । অয়ং ভাবঃ —
অবশং তাবদ্রুমন্তান্ দৈত্যান্ বঞ্চয়িত্বা দেবেভ্যোহমৃতং দেয়ম্, ন চৈবং
বৈষম্যং রূপান্তরেণ কর্ত্ত্বুমুচিতম্, অতো বঞ্চনমোহনাদিসারং কামিনীরূপং
ময়া ধৃতমিতি ॥

১৬। তজ্জপং দর্শয়িষ্যামি ; সঙ্কল্পপ্রভবঃ কামস্তশ্চোদয়ো যস্মাৎ ॥

১৮। বিচিত্রাণি পুষ্পাণি, অরুণা পল্লবাশ্চ যेषাং তে দ্রুমা যস্মিন্ ।
লসদুকুলেন পর্য্যন্তে পরিবৃতে নিতম্বে মেখলা যশ্চাস্তাম্ ॥

১৯। উৎপতৎপতৎকন্দুকলীলাবশেন যে আবর্ত্তনোদ্বর্ত্তনে নমনোন্নমনে
তাভ্যাং কম্পিতয়োঃ স্তনয়োঃ প্রকৃষ্টহারাণাঞ্চোক্ষুভরৈঃ প্রতিপদং মধ্য
প্রভজ্যমানামিব ; চলৎ পদমেব প্রবালবৎ কোমলং ততস্ততো নয়ন্তীম্ ॥

২০। দিক্ষু দ্রমতঃ কন্দুকশ্চ চাপলৈশ্চাঞ্চল্যৈর্ভৃশং প্রোদ্বিগ্নতারে
আয়তে লোলে চঞ্চলে লোচনে যশ্চাঃ ; স্বকর্ণাভ্যাং বিলাজিতে যে কুণ্ডলে,
তাভ্যামুল্লসন্তৌ কপোলৌ, তাভ্যাঞ্চ নীলালকৈশ্চ মণ্ডিতমাননং যশ্চাঃ ॥

২১। সংনহতীং বধন্তীম্, জগদ্বিমোহয়ন্তীম্ ॥

২২। তাং বীক্ষ্য দেবঃ শ্রীরুদ্র আত্মানমস্তিকে স্থিতামুমাং স্বগণাংশ্চ
ন বেদ । কথন্তুতঃ ? ইত্যেবন্তুতয়া কন্দুকলীলয়া যা ঈষদব্রীড়া, তয়া স্ফুটং
স্নিতম্, তেন সহ বিস্মৃষ্টৌ যঃ কটাক্ষস্তেন মুষ্টৌ বঞ্চিতঃ, অতএব স্বয়ং যৎ
স্তুিয়াঃ প্রেক্ষণম্, তয়া চ প্রতিসমীক্ষণম্, তাভ্যাং বিহ্বল আত্মা মনো যশ্চ ॥

২৩। তং কন্দুকমনুব্রজন্ত্যাঃ স্তুিয়া লঘু সূক্ষ্মং বাসঃ, সমূত্রং কাঞ্চী-
সহিতম্ ॥

২৪। বিষজ্জন্ত্যাং কুঞ্চিতকটাক্ষৈরাত্মানং নিরীক্ষমাণায়াম্ ॥

২৫। তৎপদং তস্ত্যাঃ পদং সমীপং বসৌ ॥

৩০। অঙ্গ ! হে রাজন্ ॥

৩৪ । এবং তামনুধাবন্ হরঃ সরিৎসরঃসু শৈলাদিষু চ সন্নিহিতো
বভূব ॥

৩৬ । তদুহ দেবমায়য়া জড়ীকরণম্ ॥

৩৮ । স্বাং নিষ্ঠাং প্রকৃতিম্ ॥

৪০ । কালেন সৃষ্ট্যাদিনিমিত্তেন, ময়া কালরূপেণ ভাগশো রজ-
আত্মংশেন সমেতা মদধীনা সতী ॥

৪৫ । অষ্টাধ্যায়ার্থনিগমনম্—ইতীতি ॥

৪৬ । এতৎকীর্তনাদৌ ফলমাহ—এতদিতি ॥

৪৭ । ভগবতা কৃতং ভক্তপক্ষপাতং স্বরন্ নমস্করোতি—অসতাম-
বিষয়ম্, ভাবো ভজনং তেন গম্যমজ্বিম্, প্রপন্নান্ শরণাগতান্, সিন্ধুমধ্যং
সিন্ধোর্মথেনৈন জাতমমৃতং য আশয়দভোজয়ৎ^১ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়ামষ্টমস্কন্ধে

দ্বাদশোহধ্যায়ঃ ॥ ১২ ॥

ত্রয়োদশোহধ্যায়ঃ

ত্রয়োদশে তু বর্ণ্যন্তে সপ্তমাদীঘনুক্রমাৎ ।

মনন্তরাপি সর্বাপি ষড়্‌বিধানি পৃথক্ পৃথক্ ॥ (১)

১ । সপ্তমাদিমনন্তরাণ্যাহ—মনুরিত্যাদিনা ষাবদধ্যায়সমাপ্তি ॥

৫ । আদিত্যাদয়ো দেবা ইত্যম্বয়ঃ ॥

৬ । ভগবতো জন্ম অবতারঃ, তমেবাহ—আদিত্যানাং বিবস্বানর্থ্যমা

পূষেত্যাত্মজানাং মধোহবরং জন্ম যন্তু সঃ ॥

৭। শক্ত্যা অবতারেণাষিতানি ॥

৮—১০। অষ্টমং মনুং বন্ধুং কথামাহ—বিবস্বত ইতি ত্রিভিঃ।
(৯) একে বড়বাং তৃতীয়ামাছঃ ; মম তু সংজ্জিব বড়বেতি মতম্। তহুঙ্কং
যষ্ঠে—‘সৈব ভূত্বাথ বড়বা নাসত্যৌ সুষুব্বে ভুবি’ ইতি। যমশ্চ যমৌ চ
যমুনা শ্রাদ্ধদেবশ্চেতি ত্রয়ঃ সূতাঃ ॥ (১০) সাবর্ণিঃ—পুত্রঃ ॥

১৩। পদত্রয়ং যাচমানায়েমাং সর্ক্বাং মহীং সপ্তমে মন্বন্তরে দন্ধা,
অষ্টমে মন্বন্তরে বিষ্ণোঃ প্রসাদেন চ রাঙ্কং লক্ষ্মিন্দ্রপদং হিহেত্যর্থঃ ॥

১৫। রামঃ পরশুরামঃ ; দ্রোণপুত্রোহশ্বথামা ॥

১৬। ইদানীন্ত স্বযোগত আসতে ॥

১৯। অভুতঃ—ইন্দ্রঃ ॥

২২। হবিষ্মৎ প্রমুখা ইত্যুক্তানামেব কেযাঞ্চিন্নামাত্মাহ—হবিষ্মানিতি ॥

২৩। বিস্মচ্যাং জাতঃ সন্ ॥

২৪। একাদশম ইত্যাদিরার্ধঃ ॥

২৯। তশ্চ মনোরন্তরং সাধয়িষ্যতি, সত্যসহসং সূনৃতায়শ্চ সূতঃ সন্ ॥

৩২। দিবস্পতেরিন্দ্রশ্রোপহর্ত্তা সম্পাদকঃ সন্তুবিষ্যতি ॥

৩৫। ক্রিয়াতত্ত্বন্ কৰ্ম্মসন্তুতীৰ্বিতায়িতা বিস্তারয়িষ্যতি ॥

৩৬। যুগসাহস্রেণ পর্যায়ঃ পরিবর্ত্তৌ যশ্চ, যুগসাহস্রপ্রমাণ ইত্যর্থঃ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়ামষ্টমস্কন্ধে

ত্রয়োদশোহধ্যায়ঃ ॥ ১৩ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः

चतुर्दशे तु सर्वेषां मन्वादीनां यथायथम् १ ।

पृथक् कर्माणि वर्ण्यन्ते भगवद्वशवर्तिनाम् ॥ (१)

२ । पुरुषेणेश्वरेण यज्जागृवतारैः शाश्वन्ते नियुज्यन्त इति तथा ॥

३ । उदेवाह—यज्जादय इति ॥

४—१ । ऋष्यादीनां कर्माण्याह—चतुर्षु गान्तु इति चतुर्भिः । (४) यतो
 येभ्यः श्रुतिगनेभ्यः ॥ (५) उदिता उक्ताः, युक्ताः संयताः सन्तो महौं
 धर्मं सङ्गारयन्ति, महां धर्मं प्रवर्तयन्तीत्यर्थः ॥ (६) प्रजापाला मनुपुत्रान्तं
 धर्मं पालयन्ति, यावदन्तं यावन्मन्वन्तरावसानम्, विभागशः पुत्रपौत्रादिक्रमेण ;
 ये चात्रे द्वावापृथिव्यादयो यत्र कर्माणि भोक्तृत्वेनाव्यितास्तैश्च सह ॥

८—२ । प्रसङ्गाद्गणपतुरैरपि जगद्व्यात्राप्रवर्तनमाह—ज्ञानमिति
 द्वाभ्याम् । (८) सिद्धाः सनकादयः, ऋषयो याज्जबन्त्यादयः, योगेशा दन्ता-
 त्रेयादयः, तत्तद्गणः सन्, ज्ञानं कर्म च योगश्च क्रते ॥ (९) प्रजेशा
 मरीच्यादयस्तेन रूपेण, सर्गं करोतीति शेषः ; स्वराड् वपु राजमूर्तिः ;
 सर्वेषामभवाय भवति । पृथग् विधा गुणाः शीतोष्णादयो यश्च ॥

१० । नामरूपास्त्रिकया मायया विमोहितास्त्रिभिरेभिर्ज्जनैर्नानादर्शनैः
 शान्त्रैः स्तूयमानो निरूप्यमाणोऽपि नैव दृशत इत्यर्थः ॥

११ । प्रसङ्गिकं निरूप्य प्रसूतमेवोपसंहरति—एतदिति । कल्लश्च
 विकल्लश्च—अवासुरकल्लश्च ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायामष्टमस्कन्धे

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

পঞ্চদশোহধ্যায়ঃ

বলিং পঞ্চদশে বিশ্বজিতাচার্য্যা অযাজয়ন্ ।

ততোহসৌ স্বৰ্গমজয়ন্তয়াদ্বেবা নিলিল্যিরে ॥ (১)

অত্রৈর্য্যতে নবাধ্যায়া বামং বামনচেষ্টিতম্ ।

নিগ্রহচ্ছলতো যত্র বলেভূয়াননুগ্রহঃ ॥ (২)

১। ঈশ্বরঃ স্বয়ং রূপণবৎ কস্মাদ্ধেতোরযাচত, লক্ষার্থো ভূত্বাপি তং
কস্মাৎবন্ধ ?

৩। তত্র তাবদ্বলেস্তিলোকীমপহর্ন্তুঃ যাজ্ঞাদিচ্ছলনং কৃতবানিতি
বক্তুং ব্রাহ্মণারাধনবলেন বলেরকাণ্ড এব স্বৰ্গবিজয়ক্রমমাহ—পরাজিতশ্রী-
রিত্যাদিনা যাবদধ্যায়সমাপ্তি । যুদ্ধে পরাজিতা শ্রীর্থেন সঃ ; ইন্দ্রেণাস্ত্ৰিভিঃ
ত্যাযজিতঃ সন্ । ভৃগুন্ ভৃগোবংশান্ শুক্রাদীন্ । মহাত্মা উদারচিত্তঃ ;
অর্থানাং নিবেদনেনার্পণেন ॥

৪। ত্রিনাকং স্বৰ্গং জেতুমিচ্ছন্তং বিশ্বজিতা যাগেনাযাজয়ন্, মহাভিষে-
কেণৈন্দ্রেণ বহুব্রাহ্মণ-প্রসিদ্ধেন ॥

৫। হর্য্যশ্বস্তেন্দ্রশ্চ যে তুরঙ্গাস্তেষামিব বর্ণো হরিতো যেষাম্ ॥

৬। পুরটং সূবর্ণম্, তুণাবিযুধী, অরিত্তাবক্ষ্যামারৌ । পিতামহঃ
প্রহ্লাদঃ ; জলজং শঙ্খম্ ॥

৭। বিপ্রৈরর্জ্জিতঃ সম্পাদিতো যোধনার্থো যুদ্ধপরিকরো যশ্চ ;
তৈরেব কল্পিতং কৃতং স্বস্ত্যয়নং মঙ্গলবাচনাди যশ্চ ; আমন্ত্র্য পৃষ্ট্বা ॥

৮—৯। অধারুহ ররাজেতি দ্বয়োরন্বয়ঃ । (৮) স্ত্রশঙ্করঃ শোভন-
মালাধরঃ ॥ (৯) হেমান্দদাভ্যাং লসন্তৌ বাহু যশ্চ ; ধিক্ষ্যস্টো বনে
প্রজ্জলিতঃ কুণ্ডস্থ আহবনীয় ইবেতি বা ॥

১০—১১ । তুল্যমৈশ্বৰ্য্যং বলঞ্চ শ্রীশ্চ যেষাং তৈর্দৈত্যযুথৈর্বৃতো
যযাবিত্তি হ্ময়োরনয়ঃ । (১০) পরিধীন—দিশঃ ॥ (১১) স্বৃদ্ধাম্—অতি-
সমৃদ্ধাম্ ॥

১২—২২ । ধিগ্ গ্রাম্যসুখম্, তথাবিধাং পুরীমকস্মাদেব পরিত্যজ্যে-
ন্দ্রাদয়ঃ পলায়িতা ইতি বৈরাগ্যার্থমিদ্রপুরীমল্লবর্ণয়তি—রম্যামিতি সার্কৈ-
রেকাদশভিঃ । (১২) উপবনানি ফলপ্রধানানি নিকটস্থানি বা, উদ্যানানি
পুষ্পপ্রধানানি দূরস্থানি বা, তৈ রম্যাম্ ; কুজন্তু বিহঙ্গমিথুনানি যেষু ;
গায়ন্তো মত্তা মধুরতা যেষু ; প্রবালাদীনামুরুভারো যাসু তাঃ শাখা
যেষাং তেহমরক্রমা যেষু তৈঃ ॥ (১৩) যত্র যাসু সুরসেবিতাঃ প্রমদাঃ
ক্রীড়ন্তি, তা হংসাদিকুলৈরাকুলা ব্যাণ্ডা নলিগ্ৰঃ সরাংসি যত্র যেষু
সন্তি, তৈরুপবনোদ্যানৈ রম্যামিতি পূর্বেণৈবাহয়ঃ ॥ (১৪) কিঞ্চ,
পরিখাতৃতয়া আকাশগঙ্গয়া বৃতাম্, প্রাকারেণ সৌবর্ণেন চ বৃতাম্,
অট্টালাঃ প্রাকারোপরি রচিতান্যন্নতানি যুদ্ধস্থানানি, তৎসহিতেন ॥
(১৫) রুক্মপট্টানি কবাটানি যেষু, তৈর্দ্বারৈরবাস্তুরৈঃ স্ফটিকময়ৈ-
র্গোপুরৈশ্চ পুরদ্বারৈর্জু'ষ্টাম্ ; বিভক্তাঃ প্রপথা রাজমার্গা যশ্চাম্ ॥
(১৬) সভা উপবেশস্থানানি, চত্বরান্যঙ্গনানি, রথ্যা উপমার্গাঃ, তৈ-
রাঢ্যাং সম্পন্নাম্ ; হৃর্বুদং দশকোটয়ন্তৈর্গণনীয়ৈরনন্তৈর্বিমানৈর্যুতাম্ ;
বজ্রবিক্রমমযো বেদয়ো যেষু তৈঃ, শৃঙ্গাটকৈশ্চতুস্পর্ধৈর্যুতাম্ ॥ (১৭)
নিত্যং বয়স্তারুণ্যং রূপঞ্চ সৌকুমার্য্যং যাসাং তা রূপবনার্য্যঃ স্বলঙ্কতাঃ
স্নিয়ঃ, যত্র যশ্চাং ভ্রাজন্তে ॥ (১৮) সুরস্রীণাং কেশেভ্যো বিল্বষ্টানাং
নবসৌগন্ধিকস্রজামোদম্ ॥ (১৯) হেমগবাক্ষেভ্যো নির্গচ্ছতা ধূমেন ;
সুরপ্রিয়াঃ—অম্বরসঃ ॥ (২০) মুক্তাময়ৈর্বিমানৈশ্চন্দ্রাতপৈঃ, মণিহেম-
ময়ৈঃ কেতুভিশ্চ ধ্বজৈর্নানাপতাকাযুক্তাভির্বলভীভিশ্চ বিমানানাং পুরো-
ভাগৈরাবৃতাঃ ব্যাণ্ডাম্ ; বৈমানিকস্রীণাং কলগীতৈর্মঙ্গলাম্ ॥ (২১)

উপদেবানাং গন্ধর্বাदीनां गीतकैश्च मनोरमाम् ; जिता प्रभा साक्षाद्-
 दीप्याधिष्ठात्री देवता यया^१ ताम्, अष्टैरजितप्रभामिति वा ; जितग्रहामिति
 पार्श्वे जिता ग्रहाः सूर्यादयो यया ॥ (२२) यৎ—याम् ॥

২৩ । পৃতগ্ৰয়া—সেনয়া ॥

২৫ । কেন হেতুনা, এবং তেজসোজ্জিত আসীৎ ॥

২৬ । প্রতিবোচুমপাকর্তুম্ ॥

২৭ । যতঃ কারণাদেতশ্চ ওজআদি, যত ওজআদেরেতশ্চ সমুগ্ৰমঃ ॥

২৮ । উপভূতম্—সঞ্চিতম্ ॥

৩০ । তত্রোচিতং মন্ত্রমাহ—তস্মাদ্ যুয়ং ত্রিপিষ্টপমুৎসৃজ্য নিলয়মদর্শনং
 যাত, যতঃ কালাৎ ॥

৩১ । কেনাশ্চ বিপর্যায়ঃ স্মাদিত্যত আহ—এষ ইতি । বিপ্রাণাং
 বলেনোদর্ক উত্তরোত্তরমধিকং ফলং যশ্চ সঃ ॥

৩২ । স্মমন্ত্রিতোহর্থঃ কার্য্যং যেবাং তে নিলয়ং জগুঃ ॥

৩৪ । এবং প্রাপ্তমিচ্ছপদং স্থিরীকর্তুমযাজয়ন্ ; অনুব্রতমনুবর্তিনম্ ॥

৩৬ । দ্বিজদেবৈব্রাহ্মণৈরুপলন্তিতাং প্রাপিতাম্ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়ামষ্টমস্কন্ধে

পঞ্চদশোহধ্যায়ঃ ॥ ১৫ ॥

ষোড়শোহধ্যায়ঃ

ষোড়শে পুত্রনাশেন শোচন্ত্যা অদিতেঃ পতিঃ ।

প্রার্থিতঃ কশ্যপঃ প্রাহ পয়োব্রতমিতীর্ঘ্যতে ॥ (১)

১ । ইদানীং শ্রীবামনাবতারপ্রসঙ্গমাহ—এবমিত্যাদি যাবৎসমাপ্তি
 নষ্টেষু—অদৃষ্টেষু সংস্র ॥

७। स कश्चपः पत्नीमिदमाह ॥

४—१०। दीनवदनत्वादिकमालङ्क्य बहुधा विकल्पयन् पृच्छति—अप्य-
 भद्रमिति सप्रुभिः। (४) हे भद्रे ! मृत्योश्चन्दमिच्छामनुवर्तत इति
 तथा मृत्युवशवर्तिनो जनश्रेयार्थः ॥ (५) हे गृहमेधिनि ! अपि वा
 किंवा, गृहेषु धर्मादेः किञ्चिं कुशलमिति काका प्रश्नः ; यत्र येषु गृहेषु,
 अयोगिनामपि योगः स्वधर्मादिना योगफलं भवति ॥ (६) किंवा
 ह्य्यापूजिता एवाभ्येत्य गृहाद्याताः ? (७) नाच्छिता अनच्छिताः सन्तो
 यदि निर्गच्छन्ति, ते गृहाः फेरुराजः शृगलराजस्तदौयविवरतुल्याः ॥ (८)
 बेलायां होमकाले, कर्हिचिन्न हताः किम् ? (१०) भवत्या आश्वानं
 मनोहस्रस्रमप्रकृतिस्रं लक्ष्णैर्मुखलाद्यादिभिलक्ष्यामि ॥

११—१२। अस्वास्थ्यकारणमग्नदस्तीति वक्तुं ह्यपृष्ठमभद्रादिकं नास्ती-
 त्याह—भद्रमिति द्वाभ्याम्। (११) इमे गृहास्त्रिवर्गश्च परं केतुमुद्धव-
 स्थानम्, त्रिवर्गोऽपि यथावद्वर्तत इत्यर्थः ॥ (१२) भगवतस्तवानुधानं
 वन्मया क्रियते, तस्मादग्नयोऽतिथय इत्यादि सर्वं न रिश्रति, न हीयते ॥

१३। प्रसृतः विज्ञापयितुमाह—को विति ॥

१४—१५। सम्पाद्यं काममाह—तवैवेति चतुर्भिः। (१५) सपत्न्यै-
 दैतैत्यर्हता श्रीर्येषाम्, हतं स्थानं येषामिति पुत्राभिप्रायेण बहवचनं
 पुंस्त्वम् ॥

१८। कः कश्चपः प्रथमं तावत् पुत्रमेहं त्याजयितुं विन्ययव्याजे-
 नैव तद्वमुपदिशति—अहो इति सार्द्धेन ॥

२०—२१। अत्रापरितुष्टास्तीं प्रत्याह— (२०) उपतिष्ठन्वेति
 द्वाभ्याम् ॥ (२१) नद्येवस्तुतकामप्राप्तिहेतुर्देवान्तरसेवा प्रसिद्धा ?
 तत्राह—अमोघेति ॥

২২—২৩ । যথা চ মে মনোরথং বিদধ্যাৎ, যথা চ মে আশু তুষ্যতি,
তথা তৎসেবাপ্রকারমাশি ॥

২৪ । মে ময়া পৃষ্টঃ পদ্মজো মে যদব্রতমাহ, এতন্তে তব প্রবক্ষ্যা-
মীত্যম্বয়ঃ ॥

২৫ । অমলে—শুক্রে ॥

২৬—৪৪ । তত্রাদৌ পূর্বেছাঃকৃত্যমাহ—‘সিনীবালায়াম্’ ইত্যাদিনা
‘ব্রহ্মচার্য্যথ তদ্রাদ্র্যাম্’ ইত্যন্তেন গ্রহেন । (২৬) যদি লভ্যেত, তর্হি
ক্রোড়বিদীর্ণয়া বহুবরাহোংখাতয়ালিপ্য ॥ (২৭) তত্র মন্ত্রঃ—স্বং দেবীতি,
হে দেবি ! স্বং রসয়া উদ্ধৃতাশি ॥ (২৮) নিবর্তিত আত্মনিয়মো নিত্য-
নৈমিত্তিকো যেন ॥ (২৯) তত্রাবাহনাদৌ নব মন্ত্রানাহ—নমস্তভ্যমিতি ।
পাছাদৌ বিশেষতস্ত দ্বাদশাক্ষরং বক্ষ্যতি ॥ (৩০) চতুর্বিংশতিগুণাস্তত্ত্বানি
জানাশীতি তথা তস্মৈ ; গুণসংখ্যানস্ত হেতবে সাংখ্যপ্রবর্তকায় ॥
(৩১—৩৩) এবং সামান্ততো নস্তা গুণাবতারান্ প্রণমতি ত্রিভিঃ । (৩১)
তত্রাদৌ মন্ত্রোক্তযজ্ঞরূপেণ বিশেষাঃ প্রণামঃ—নম ইতি । হে শীর্ষে যশ্চ,
ত্রয়ঃ পাদা যশ্চ, তন্তুবে ফলবিস্তারকায়, ত্রয়াং বিদ্যায়ামাত্মা যশ্চেতি ত্রিধা
বদ্ধ ইত্যশ্চার্থ উক্তঃ । তথা চ মন্ত্রঃ—‘চত্বারি শৃঙ্গাণি ত্রয়োহশ্চ পাদা হে
শীর্ষে সপ্ত হস্তাঃ সোহশ্চ ত্রিধা বদ্ধো বৃষভো রোরবীতি মহাদেবো মর্ত্য-
নাবিবেশ’ ইতি, * ‘মার্গমুদগবদালুনঃ সোহয়ং প্রাষ্টৈর্ঘর্থাযথম্ । বিষ্ণুস্ত-
যজ্ঞরূপেণ স্তূয়তেহেনেন তত্ত্বতঃ ॥’ ; তথা চ যাক্ষঃ—‘চত্বারি শৃঙ্গাণীতি
বেদা এব উক্তান্তয়োহশ্চ পাদাঃ’ ইতি, ‘সবনানি ত্রীণি হে শীর্ষে প্রায়-
ণীয়োদয়নীয়ে সপ্ত হস্তাঃ সপ্ত চ্ছন্দাংসি ত্রিধা বদ্ধস্তেধা বদ্ধো মন্ত্রব্রাহ্মণকল্লৈ-
বৃষভো রোরবীতি রোরবণমশ্চ সবনক্রমেণ ঋগ্ভির্ঘজুর্ভিঃ সামভির্ঘদেন-
মৃগ্ভিঃ শংসন্তি যজুর্ভির্ঘজন্তি সামভিঃ স্তবন্তি মহাদেব ইত্যেব হি মহান্

* ‘মার্গ’-ইত্যাত্মরভ্য ‘যজ্ঞনামেতি’ ইতিপর্য্যস্তাংশঃ ‘ব’-গ্রহে নাস্তি ।

দেবো যদ্যজ্ঞো মর্ত্যানাবিবেশেতোষ হি মনুষ্যানাবিশতি যজনায়া' ইতি ॥
 (৩৩) প্রাণায়—সূত্রান্নে ; যোগৈশ্বৰ্যং শরীরং যশ্চ ॥ (৩৫) অধিগতা
 প্রাপ্তা শ্রীর্ষেন, তস্মৈ ॥ (৩৭) তৎপাদপদ্ময়োরামোদং স্পৃহয়ন্ত ইব দেবাস্চ
 শ্রীশ্চ যমন্ববর্তন্ত, স মে প্রসীদতু ॥ (৩৮) আবাহনে পুরস্কৃতং সম্মানিতম্ ॥
 (৪০) পয়সি শৃতং পকং পায়সম্ । মূলবিদ্যা দ্বাদশাক্ষরেণৈব ॥ (৪২)
 পূর্বোক্তাভিরগ্নাভিশ্চ স্ততিভিঃ ॥ (৪৩) তশ্চ শেবাং নিশ্চাল্যাম্ ।
 দ্বাববরৌ যেবাং তান্, অসম্ভবে দ্বাবপি ভোজয়েদিত্যর্থঃ ॥ (৪৪) সভা-
 জিতৈস্তৈরনুজাতঃ সন্, সেষ্টৌ বন্ধুভিঃ সহিতস্তস্মাং রাত্র্যাং ব্রহ্মচারী সন্,
 শোভুতে প্রভাতে সতি ॥

৪৬ । পয় এব ভক্ষ্য আহারো যশ্চ ॥

৪৮ । অধঃ স্বপ্নং শয়নম্ ॥

৫০ । পঞ্চকৈঃ—পঞ্চামৃতৈঃ ॥

৫৮ । যয়া চ তে সমুদাহৃতম্ ॥

৬০ । সৰ্ব্বযজ্ঞাখ্যোহয়ং যজ্ঞঃ সৰ্ব্বব্রতমিতি চ স্মৃতমেতদব্রতম্ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়ামষ্টমস্কন্ধে

ষোড়শোহধ্যায়ঃ ॥ ১৬ ॥

সপ্তদশোহধ্যায়ঃ

ততঃ সপ্তদশেহদিত্যা কৃতে তস্মিন্ ব্রতে হরিঃ ।

তৎকামপূরণায়াদৌ তৎপুত্রোহভূদিতীৰ্য্যতে ॥ (১)

৬ । শ্রীতিবিহ্বলত্বাদেব সা বন্ধাজলিঃ সতী স্থিতা, কেবলমীড়িতুং
 পুনর্নোৎসেহে ন শশাক, অপি তু তুম্বীং বভূব । কথন্তুতা ? আনন্দ-
 জলৈরাকুলে স্নেহে যশ্চাঃ ; পুলকৈরাকুলা আকৃতির্দেহো যশ্চাঃ ; তশ্চ
 দর্শনে যোহত্যাৎসবস্তেন গাত্রৈ বেপথুঃ কম্পো যশ্চাঃ ॥

१। तुष्टाव पिबतीव उद्दीर्घमाणेति च ; क्रियाभेदात् सेत्याश्च पदश्च^२
द्विरुक्तिर्न दोषः ॥

अथद्वतो विनिर्ज्जित्य दैत्यानत्यूर्ज्जितानपि ।

भक्तान् रक्षितुमीशसुमित्यास्तोददितिस्त्रिभिः ॥ (२)

८—१० । यज्जेशेत्यादि-दशभिः सन्धोषनैस्तुवाशक्यं किमपि नास्तौति
वदस्तौ प्रार्थयते—शं नः कृधि कुरु, यतो दीनानां नाथोऽसि इम् ।
तीर्थं श्रवः कौर्त्तिर्वृश्च, श्रवणमेव मङ्गलं यश्च, तादृशं नामधेयं यश्च ;
आपन्नानां शरणागतानां लोकानां वृजिनोपशमायोदयो यश्च ॥ (९)
भूम्ने महते नमः ; महत्त्वे हेतवः—विश्वाय ; विश्वश्च भवनस्थितिसंघमार्थं
सैरुं गृहीताः पुरुशक्तेर्मायाया गुणा येन, तस्मै ; तथापि स्वहाराप्रच्युत-
स्वरूपाय । कुतः ? शश्वरूपवृंहितो नित्योर्ज्जितो यः पूर्णो बोधस्तुन
व्यापादितं नित्यं निरस्तुमाञ्जनि तमो मायालक्षणं येन, तस्मै ॥ (१०)
अस्मदीयमनोरथपूरणमीषंकरमेव तवेति कैमुत्युत्थायेनाह—आयुः परं
ब्रह्मायुः ; पुनरपि श्लोच भूश्च रसा रसातलं श्लोचूर् रसाः ; श्लोरिति
पृथक् पाठे भूश्च रसाश्च बिलस्वर्गा इति विग्रहः । श्लोचूर् रसेति पाठे
श्लोचि पदानि । सकला योगगुणा अणिमादयः ॥

११ । क्खेत्रज्जः—अस्तुर्ध्यामी ॥

१२ । सपत्नैर्हृता श्रीर्येषां तेषां स्वधामतश्च्यावितानां पुत्राणां
सशक्ति यं तद्व्यवत्याश्चिरकाज्जितं^२ मया विज्जातम् ॥

१३—१५ । काज्जितमेवाह—तानिति त्रिभिः । (१३) प्रतिलक्ष्णे
ज्यश्च श्रीश्च यैस्तैः पुल्लैः सहोपासितुमेकत्र स्वातुमिच्छसि ॥ (१५)
प्रत्याहृतं यश्च श्रीश्च यैस्तान् ॥

১৬। অপারণীয়া অনতিক্রমণীয়াঃ ; যদ্বশ্মাদনুকূল ঈশ্বরঃ কালো
যেষাং তৈর্বৈপ্রাপ্তা রক্ষিতাঃ, অনুকূলেরীশ্বরৈঃ সমর্থৈর্বৈপ্রাপ্তা
ইতি বা ॥

১৭। মম ময়া চিন্ত্য এব। তত্র হেতুঃ—সন্তোষিতশ্চেত্যাди ;
শ্রদ্ধানুরূপমিচ্ছানুসারেণ ফলহেতুত্বাৎ ॥

১৮। মারৌচশ্চ তপশ্চিঠায় স্থিতঃ সন্ গোপ্তাহশ্চি পালয়িষ্যামি ॥

১৯। অতঃ পতিমুপধাব ভজস্ব ॥

২০। দেবানাং গুহং রহশ্চং সর্বং স্মসংবৃতং স্মগুপ্তং সৎ সম্পদ্বতে
সিধ্যতি ॥

২১। প্রভোইরেরাশ্বনি জন্ম লক্ষ্মা ॥

২৩। অবিতথমীক্ষণং দৃষ্টির্যশ্চ সঃ ; অনিলো যথা সর্বত্র সমোহপি
দারুণি সংঘর্ষণে বনদাহকমগ্নিমাধত্তে, এবং স্বয়ং পুঞ্জেষু সমোহপি দৈত্য-
ক্ষপণং বীর্যমাধত্তেত্যর্থঃ ॥

২৪। দিষ্টিতমধিষ্ঠায় স্থিতম, সমীড়ে তুষ্ঠাবেত্যর্থঃ ॥

২৬। অদিতেরেব পূর্বশ্বিন্ জন্মনি পৃথিবিরিতি নাম, তশ্চা গর্ভায়া-
র্ভকায় ; বেদা গর্ভে যশ্চ ; যদ্বা, বেদানাং গর্ভায়, বেদেষু প্রকাশমানায়ে-
ত্যর্থঃ । ত্রয়ো লোকা নাভৌ যশ্চ স ত্রিনাভস্তশ্চৈ । ত্রয়াণাং লোকানাং
পৃষ্ঠ উপরি স্থিতায় । শিপিবিষ্ঠায় 'শিপি'-শব্দেন পশবো জীবাশ্চেষু স্তর্যামি-
তয়া প্রবিষ্ঠায়, 'যজ্ঞো বৈ বিষ্ণুঃ, পশবঃ শিপির্যজ্ঞ এব পশুশ্চু প্রতিতিষ্ঠতি'
ইতি শ্রুতেঃ ; যদ্বা, শিপয়ো রশ্ময়ন্তৈর্বেষ্টিতায়ৈত্যর্থঃ ; তথাপি বিষ্ণবে
ব্যাপিনে ॥

২৭।, অন্তঃ পতিতং তুণাদি যথা গভীরং শ্রোত আক্ষিপত্যাকর্ষতি,
তথা কালাত্মা ভবান্ বিস্বমাক্ষিপতি ॥

२८ । प्रजानां प्रजापतीनां च त्वमेव सञ्चविस्फुरणपादनशीलोऽसि ।
अयं भावः—न हेवञ्चतश्च तव जन्मादिसञ्चवः, किञ्च देवानां प्रजापतीनां
प्रजानां परमाश्रयत्वेन तत्कार्यसाधनाभावतारोहयम्, अतस्तान् स्वर्ग-
चातान् पुनः स्वर्गे स्थापयेति ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायामष्टमस्कन्धे

सप्तदशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अष्टादशोऽध्यायः

ततश्चष्टादशे भूत्वा वामनः संकृतोऽथिलैः ।

यज्ञं गतस्ततस्तुन संकृत्योक्ते वरान् वृणु ॥ (१)

१—३ । इत्थं विरिक्केन सुतं कर्म देवकार्यलक्षणं वीर्यं प्रभावो-
यञ्च स हरिरदित्यां प्रादुर्बभूवेति त्रयाणामघ्नः । (१) अमृतभृत्पु-
जन्मशुभः ; शङ्खगदाज्जक्रोपाञ्च सञ्जीति तथा ; अर्शआदित्तेन मत्तुर्थायोऽह-
प्रत्ययः । चक्रेति अविसर्गपाठे स चासौ पिशङ्गवासोऽह ॥ (२) वृष-
राजो मकरसुतदाकारयोः कुण्डलयोस्त्रिवोल्गसन्तौ श्रीवदनाश्रुजे यञ्च ;
श्रीवत्सो वङ्गसि यञ्च ; बल्यैरङ्गदंशु सहोल्गसन्ति किरीटादीनि यञ्च ॥
(३) श्रीमत्या वनमालया विराजितः ; वेश्मगतं तमः ॥

४ । अग्निजिह्वा देवाः, नगाः पर्वताः ॥

५ । तत्प्रादुर्भावसमयमाह—शोणायामिति । भाद्रपदशुक्लद्वादशी श्रवण-
द्वादशीति प्रसिद्धा, तन्नाम ; तत्रापि शोणायाम् श्रवणस्य चक्र इत्यर्थः ।
तत्रापि श्रवणस्य प्रथमांशेऽभिजिति नक्षत्रे, तच्च श्रुत्या दर्शितम्—‘अभि-

जिन्नाम नक्षत्रमुपरिष्ठादायादानामधस्ताच्छेनायाः' इति । एवं विशिष्टे मुहूर्ते प्रभुः प्रादुर्भववेत्याह्वयः । किञ्च, नक्षत्राण्यश्विच्छादीनि, 'तारा'-शब्देन ग्रहा गुरुशुक्रादयस्त आद्या येषां ते सूर्यादयोऽपि सर्वे तस्य जन्म दक्षिणमुदारः चक्रुः, जन्ममुहूर्ते गुणवहा^१ बह्वुरित्यर्थः ॥

७ । विशेषान्तरमाह—यथां द्वादशां हरेर्जन्म, तद्वन्नामहन्नेव विदुः । तदा च मध्यन्दिनगतः सवित्तातिष्ठत्, सा च द्वादशी 'विजया' नाम प्रोक्ते-
त्याह्वयः ॥

९ । शब्दादयो ये, तेषामन्तेषाञ्च चित्रवादित्रतूर्य्याणां निर्घोषो-
हभवत् ॥

८—१० । देवा मनव इत्यादीनां कुसुमैः समवाकिरन्निति तृतीयैना-
ह्वयः ॥

१२ । विश्वान्तरमाह—यत्प्रदिति, यत्तद्वर्षुर्हरिधारयत् प्रकटितवाङ्मे-
नैव वपुषा, मातापित्रोः संप्रशुतोरेव वामनो बटुर्बहव । दिव्यागतिरद्भुत-
चेष्टितः । स्वयं कथञ्चुतः ? अव्यक्तचिह्नपः । कथमधारयत् ? भातिर्दीप्ति-
विभूषणानि चायुधानि च तैर्व्यक्तं यथा भवति तथा ॥

१३ । कर्माणि—जातकर्मादीनि ॥

१५ । वनस्पतिर्वनानां पतिः सोमः ॥

१९ । पात्रिकाम्—भिक्शापात्रम् ॥

१८ । स एव सन्नावितो मारिषः श्रेष्ठो बटुर्ब्रह्मवर्चसेन ब्रह्मर्षिगण-
संजुष्टां तां सभामतिक्रम्यारोचत ॥

२० । यदर्थं बटुर्बहव, तदाह—श्रद्धेत्यादि यावत्समाप्ति । यजमानं
यजन्तम् । भृगुणां भृगुभिरुपकल्पितैः प्रवर्तितैः ; अथिलेन सारेण
बलेन सन्तु तः सम्पूर्णः ॥

২১। নশ্বদায়ী উত্তরে তটে ভৃগুচ্ছসংজ্ঞকে ক্ষেত্রে ক্রতুত্তমং
প্রবর্তয়ন্তো যে বলেঋত্বিজো ভৃগবস্তে তং ব্যচক্ষুতাপশুন, আরাৎ সমীপ
এবোদিতং রবিমিব ॥

২২। তে ঋত্বিগাদয়ঃ সূর্য্যঃ কিলেত্যেবমাদি ব্যতর্কয়ন্নিতি শেষঃ ॥

২৩। হয়মেধবাটমশ্বমেধমগুপং বিবেশ ॥

২৪। উপবীতাজিনমুপবীতবদ্ধতমজিনমেব উত্তরমুত্তরীয়ং যশ্চ তম্ ॥

২৫। সংক্ষিপ্তা অভিভূতাঃ সন্তুঃ ॥

২৬। রূপস্থানুরূপা অবয়বা যশ্চ তং দৃষ্টেতি শেষঃ ॥

২৮। চন্দ্রমৌলিচ্ছেত্যন্বয়ঃ । অপ্যর্থৈ চকারঃ, চন্দ্রমৌলিরপি গঙ্গা-
রূপং যন্মূর্ধ্বী দধারেত্যর্থঃ ॥

২৯। হে আর্য্য ! ত্বা ত্বাং সাক্ষাৎ প্রত্যক্ষং ব্রহ্মর্ষণাং তপ এব
মত্তে । কথঙ্কৃতম্ ? তপঃ বপুর্দ্ধরং মুর্ত্তিধারি ॥

৩১। ত্বচরণাবনেজনৈর্বাভিহঁতমংহো যশ্চ, তশ্চ মে । পুনীতা—
পবিত্রীকৃত্য ॥

৩২। মে মন্তুঃ, প্রতীচ্ছ গৃহাণ, হে অহঁতম ! পূজ্যতম ! ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়ামষ্টমস্কন্ধে

অষ্টাদশোহধ্যায়ঃ ॥ ১৮ ॥

একোনবিংশোহধ্যায়ঃ

উনবিংশে তু হরিণা যাচিতে চ পদত্রয়ে ।

প্রতিশ্রুতে চ বলিনা জানন্ ভৃগুরবারয়ৎ ॥ (১)

দাতুঃ স্তুতিঃ স্বয়ং তুষ্টিরিত্যাди প্রস্তুতোচিতম্ ।

বক্তব্যমিতি ভিক্ষুংস্ত শিক্ষয়ন্নাহ বামনঃ ॥ (২)

२—११ । वचस्तुवैतदिति षोडशभिः । (२) हे जनदेव ! साम्पराये-
 पारलौकिके धर्म्ये ; पितामहश्च प्रह्लादः प्रमाणम् ॥ (३) निःसङ्ग-
 लक्षणम्—यो द्विजातये याचकाय प्रत्याख्याता, न ददामीति वक्तुः ।
 रूपणञ्च लक्षणम्—प्रथमं प्रतिश्रुत्य यो वा न दातेति ॥ (४) तीर्थे
 दानावसरे ; यद्यस्मिन् युष्मत्कुले ॥ (५) यतो यस्मिन् कुले जातः ॥
 (६) स्नान्कारे भूम्या उद्धरणे ॥ (७) परागद्दृशो बहिर्दृष्टेः ॥ (१०)
 अतो हृदये स्थितं मां न ज्ञाश्रुतीत्येवं निश्चित्या खासानिलेहत्तर्हितः
 सूक्ष्मा देहो यश्च सः ; विविधमतिकल्पितं चेतो यश्च, अनुकल्पितचेतो
 इति वास्तवोऽर्थः ॥ (११) न ददर्श, अन्तःप्रविष्टत्वात् ॥ (१२) पुमान् यतः
 सकाशान्नावर्तते, तद्व्रजैव नूनं गतो नित्यामुक्तत्वादिति^१ वास्तवोऽर्थः ॥
 (१३) एवं मृत्युपर्यान्तमथङ्गं विषेो वैरं यं कृतवाङ्मनुचिन्तमेव तस्या-
 प्रतिद्वन्द्वमहाबलपराक्रमश्च शूराहंमानविजृम्भितक्रोधानुबन्धश्च कथं नामासौ
 शूरशिरोमणिर्जीवन्नेव कातरवद्वैरमुपेक्षितवान् ? इत्याशङ्क्याह—वैरानुबन्ध
 एतावानामृत्योर्भवति, देहिनां देहे निगूढाभिमानवतां शूराणां तथाहं-
 मानेनोपवृंहितो मनुश्च भवत्येव । यतोऽहंज्ञानप्रभवः, यतोऽहंज्ञान-
 निवृत्तेः प्राक् पौरुषत्यागो मोढ्यामेवेत्यर्थः^२ ॥ (१४) तदेव पृथक् पूर्वज्ञान-
 स्मृत्वा तत्पितरं स्तोति—पितेति । द्विजवेषधारिणो मद्द्वैरिणो देवा एते,
 न तु द्विजा इति ; तद्विद्वानपि स याचितः सन्, स्वीयमायुर्देवेभ्यो ददौ ॥
 (१५) मम पदा संमितानीति त्रिविक्रमपदाभिप्रायेण न चानुत्वादः,
 तत्रापि स्वपदत्वानपगमात् ॥ (१६) यावदर्थमेव प्रतिग्रहो^३ यश्च सः ॥

१८—२० । ईश्वरश्चापि याच्-एककारणं याच्-एकप्रकारणोक्त्या बले-
 र्वक्तनप्रश्लोत्तरत्वेन तस्य गर्वातिरेकेणाधिकेपप्रकारमाह—अहो इति
 त्रिभिः । (१८) ते वाचो वृद्धानां सम्मताः, त्वं तु बालो बालिशमतिश्च

বালিশানাংমজ্জানাংমিব মতির্ষশ্চ, অতএব স্বার্থং প্রতি যথাবুধঃ ; বস্তুতস্ত
 বাল ইব অবালিশমতিশ্চেতি ছেদঃ, স্বার্থং প্রত্যবুধ ইতি চ ভক্তানাংমেবার্থং
 বুধ্যসে ন স্বার্থম্, পরিপূর্ণশ্চ তব তদ্যতিরেকেণ স্বার্থাভাবাদিত্যর্থঃ ॥ (১৯)
 অবুধত্বমেবাহ—মামিতি । দ্বীপশ্চ দাশুষ্ণং দাতারম্ । অবুদ্ধিমান্ বস্তুতস্ত
 বুদ্ধিমানিত্যেব ছেদঃ ॥ (২০) কামং যথেষ্টঃ^২ সম্যক্ পাদপ্রসারণেনে-
 ত্যর্থঃ । অতএব তথা করিষ্যতীতি ॥

২১—২৭ । পুনরপি নিঃস্পৃহত্বমেবাবিক্কূর্কন্নাহ—যাবন্ত ইতি সপ্তাভিঃ ।
 (২২) নববর্ষসমেতেন দ্বীপেনাপি সপ্তানাং দ্বীপবরণামিচ্ছয়া ॥ (২৩)
 তৃষ্ণয়া অন্তং ন গতা ইত্যস্মাভিঃ শ্রুতম্ ॥ (২৪) অসন্তুষ্টস্ত প্রাপ্তৈস্তিভি-
 লৌকৈরপি ন সুখং বর্ততে ॥ (২৬) আশুশুক্ষণিরগ্নিঃ ॥ (২৭) সিদ্ধোহং
 কৃতার্থঃ, এতাবতৈব সর্বস্বাপহারসিদ্ধিরিতি গূঢ়োহভিপ্রায়ঃ । তদেবাহ—
 বিত্তং হি যাবৎপ্রয়োজনমেব সুখম্, অধিকশ্চ ক্লেশাবহত্বাদিত্যর্থঃ ॥

৩১ । অনয়োহন্যায়ঃ ॥

৩২ । অন্যায়মেবাহ—এষ ইতি ॥

৩৩—৩৫ । ননু ময়া পদত্রয়মেব প্রতিশ্রুতং নাধিকম্ ? তত্রাহ—
 ত্রিভিরিতি । (৩৩) ক্রমতামিতি চেৎ, তত্রাহ—সর্বস্বমিতি ॥ (৩৪—৩৫)
 তথাপি প্রতিশ্রুতং সম্পাদনীয়মেবেতি চেৎ, তত্রাহ—ক্রমত ইতি দ্বাভ্যাম্ ॥
 (৩৪) একেন পদা পাদন্ত্যসেন ভূমিং ক্রমমাগন্তেত্যর্থঃ, তাত্ত্বীয়শ্চ তৃতীয়-
 পাদন্ত্যাসশ্চ ॥

৩৬ । তথাপি সর্বস্বদানাং কীর্তিস্তাবস্তবিশ্যতীতি চেৎ, তত্রাহ—ন
 তদানমিতি । তপশ্চিষ্টৈকাগ্রাম্ ; কৰ্ম্ম—পূৰ্ত্তম্ ॥

৩৮—৪৩ । ননু তর্হি প্রতিশ্রুত্যা নেতি কথমনৃতং বাচ্যম্ ? তত্রাহ—
 অত্রাপীতি সার্বকৈঃ যড়্ভিঃ । (৩৮) অত্রাপি সত্যানৃতব্যবস্থায়াম্ ; বহুচ-

श्रुत्या हि 'प्रथममोमिति सत्यं नेत्यानृतम्' इत्यादिना सत्यानृतयोरलक्षण-
पूर्वकं स्वतिनिन्दाभ्यां सत्यं विहितम्, अनृतं निषिद्धम् । अनन्तरं
'पराधा एतद्विद्वत्कर्म' इत्यादिना सत्ये दोषान्, अनृते च गुणान्क्त्वा,
'तस्मात् काल एव दद्यात् ; काले न दद्यात् तं सत्यानृते मिथुनैकरोति'
इत्युपसंहारेण वृत्तिसङ्कटादिष्वनृतमप्यनुज्ञातम् । तमिमं श्रुत्यर्थं दर्शयन्नाह
—ओमित्यङ्गीकारेण यं प्रोक्तं तं सत्यम्, नेति यदाह तदेवानृतम् ॥
(७९) तत्र सत्यमौषदनृतं विना न सिध्यतीत्याशयेनाह—सत्यं पुष्प-
फलं विद्याज्जानीयात् । आम्बुवृक्षश्च देहरूपश्च वृक्षश्च । कुतो गीयते ?
श्रुत्योच्यत इत्यर्थः । जीवत इति पाठान्तरञ्च सुगमम् । यद्यपि श्रुत्या वाचः
सत्यं पुष्पफलं चेत्युक्तम्, तथापि वाचो देहनिर्वाहाधीनत्वादाम्बुवृक्षश्चेति
प्रसङ्गानुसारेणोक्तम् । भवतु, पुष्पफलस्थानीयं सत्यम्, ततः किम् ? अत
आह—वृक्षे देहेह जीवति तं पुष्पफलं न ज्ञात् । सा न ज्ञादिति पाठे
श्रुत्युक्त्या वाचः परामर्शः । देहश्चानृतेन रक्षणीय इत्याह—अनृतं
त्वाङ्मनो देहश्च मूलम् ॥ (४०) एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—तद्यथा
वृक्ष उपाटितमूलः शुश्रूत्याचिरादेवोद्धृते पतति च, एवं नष्टमनृतं यश्च,
स आत्मा देहः शुश्रूत् । यद्यपि च श्रुत्यैवमेवानृतं वदन्नाङ्मानमाविर्मूलं
करोतीत्येवं निन्दयानृतं निषिद्धं तथाप्युपसंहाराङ्गुसारेण तं केवला-
नृतविषयमित्याभिप्रेत्येवं व्याख्यातम् । दयेत ह्येतेनेति च तथैवोक्तम् ।
तथा च श्रुतिः—'ओमिति सत्यं नेत्यानृतम्, तदेतत् पुष्पफलं वाचो यं
सत्यं सहेष्वरोऽ यशस्वी कल्याणकैर्तिर्भविता, पुष्पं हि फलं वाचः सत्यं
वदत्यथेतन्नृलं वाचो यदनृतं तद्यथा वृक्ष आविर्मूलः शुश्रूति, स उद्धृते
एवमेवानृतं वदन्नाविर्मूलमाङ्मानं करोति, स शुश्रूति, स उद्धृते, तस्माद-
नृतं न वदेत्, दयेत ह्येतेनेति एतेनानेन अनृतेन दयेत ; सङ्कटेष्वाङ्मानं

रक्षेदिति श्रुत्यर्थः ॥ (४१—४२) सर्वथा सत्यवचनेन देहो न निर्वहे-
दिति स्फुटीकर्तुं सत्यांशु दोषाननृतंशु गुणानाह—परागिति द्वाभ्याम् ।
(४१) यदोमित्युक्तरं तं पराक् दूरेहर्षं गृहीत्वाकृतीति, पराग्-
रिक्तमिति श्रुतिपदं व्याख्यानम्—अपूर्णं वेति । तदन्नादर्थिने यं
किञ्चिदोमिति दाश्यामीति क्रयात्, तेन रिच्येत नूनो भवेत् । किञ्च,
भिक्षवे सर्वमोक्षुर्कन् दाश्यामीत्यङ्गीकुरुन्नाम्ने कामेनालं पर्याप्तो न
भवति, तं भोगो न सिधातीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—‘पराशा
एतद्रिक्तमङ्गरं यदेतदोम्’ इति । तदयं किञ्चोमित्याह—‘अत्रैवास्मै
तद्रिच्यते, स यं, स सर्वमोक्षुर्व्याद्रिच्यदाश्यां स कामेभ्यो नालं श्रां’
इति । नेति यदुक्तं, यदनृतं वच एतं पूर्णमर्थव्याभावात्, अत्र्याङ्गुष्ठेति
चकाराण्यः । आम्नोह्भिमुखमन्त्रार्थमाकर्षतीत्यत्र्याङ्गम् । यो हि नित्यं
मम किञ्चिदपि नास्ति, सौदाम्यीति क्रते, स हि तेनानृतेन परेषामर्थाना-
कर्षतीति प्रसिद्धम् । ननु तर्हीदमनृतमेवामृतवत् सर्वदा सेव्यं श्रां ? (४२)
नेत्याह—सर्वमिति । तथा च श्रुतिः—‘अथैतत् पूर्णमत्र्याङ्गं यन्नेति स यं
सर्वं नेति क्रयात् पातिकांशु’ कौर्तिर्जायेत, सैनं तत्रैव हृत्वा’ इति ॥
(४३) अतो वृत्तिसङ्कटादिष्वनृतं न दोषायेत्युपसंहरति—स्त्रीषु प्रोत्-
साहनेन वशीकरणे, नर्तनि परिहासे, विवाहे च वरादिस्तुते, गवां
ब्राह्मणानां हि तार्थम्, हिंसायां कश्चिं प्राप्तायाम् । तथा च याङ्गवक्ष्यः—
‘वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्षानृतं वदेत्’ इति । तथा च श्रुतिः—‘तस्मात्
काल एव दद्यात्, काले न दद्यात्, तं सत्यानृते मिथुनीकरोति’ इति ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दौपिकायामष्टमस्कन्धे

एकानविंशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

বিংশোহধ্যায়ঃ

বিংশে ত্বনৃতভীতোহসৌ জ্ঞাত্বাহপি কপটং হরেৎ ।

দদাবেব ততো বিষ্ণুঃ সহসাবর্কিতাস্তুতম্ ॥ (১)

২। ভগবতা ত্বয়া প্রোক্তং সত্যম্ । কিং তৎ ? যোহর্থকামাদিকং
ন বাধেত, স হি গৃহমেধিনাং ধর্ম ইতি ॥

৩। কথং প্রত্যাচক্ষে নিরাকরোমি ?

৫। নন্বপ্রত্যাখ্যানে দোষা উক্তাঃ ? তত্রাহ—নামিতি । অধগ্নাদ্-
দারিদ্ৰ্যান্ম তোরপি ॥

৬। কিঞ্চ, যদ্ব্যক্ণনাদিকং^১ তত্তৎ সর্বং সম্পরেতং মৃতং পুরুষং
হাস্ততি ত্যক্ষ্যতোব । তৎ কিমিতি জীবতৈব স্বয়ং ন দেয়মিতি ভাবঃ ।
তথাপি তাবদ্বৃতিসঙ্কটপরিহারার্থমর্কং দীয়তামিতি চেৎ, তত্রাহ—তশ্চেতি ।
বিপ্রশ্চেত্তেনার্থেন দত্তেনাপি ন তুষ্যেৎ, তর্হি তস্যার্থশ্চ ত্যাগে দানে কিং
নিমিত্তম্ ? ন কিঞ্চিৎ । যাচিতাদল্পশ্চ দানে বিপ্রশ্চাসন্তোষাদানং
ব্যর্থমেব শ্চাৎ ; অতস্তদ্বাচিতং সর্বং দেয়ম্, ন কিঞ্চিদিতি ভাবঃ ॥

৭। তর্হি ন দেয়মেবেতি চেৎ, তত্রাহ—শ্রেয় ইতি । হুস্ত্যজৈব-
সুভিরপি, কো বিকল্পো বিচারঃ ॥

৮। যৈর্দৈতোনৈর্ষুদ্বৈহানবর্তিভিরিয়ং ভূবুভুজ উপভুক্তা, তেষা-
মিহলোকান্ পরলোকাংশ্চ ভোগানিতি বা কালোহগ্রসীৎ সংহতবান্, ন
তু ভুবি তৈরধিগতং প্রাপ্তং যশোহগ্রসীৎ, অতঃ কীর্তিরেব সাধ্যা, নাশ্চদिति
ভাবঃ ॥

৯। দেহত্যাগাদপি ধনত্যাগে কীর্তির্ভবতীত্যাহ—সুলভা ইতি ।
তনুং ত্যজন্তীতি তথা ; তীর্থে পাত্রে ; অতো হৃক্ষরো ধনত্যাগ এব ময়া
কার্য ইতি ভাবঃ ॥

১। যদ্ব্যক্ণনাদিকং (ধ) ।

१० । तर्हि निर्द्गनत्वेन दैद्युः श्चादिति चेत्, तत्राह—मनस्विन इति ।
 षादृशतादृशानामपार्थिनाः कामोपनयेन कामपूरणेन दुर्गतिर्दैद्युमिति
 यत्तच्छोभनं भद्रमेव, भवादृशानास्तु कामोपनयेन दुर्गतिः शोभनमिति
 किं पुनर्बहुव्यामितार्थः ॥

११ । ननु नायं वटुः, किञ्च श्रीविष्णुस्तव शक्ररित्याक्तम्, तर्हि सूत्रा-
 मेव दाश्यामीत्याह—यजतीति ; परः शक्रर्वासु ॥

१३ । यद्यदि यशो न जिहासति, तर्हि युद्धेयं मां हत्वेनाः भूमिं
 हरेच्छयीत वा ; सम्यग् ज्ञातः सन् मम चित्ते शयीतेति वास्तुबोहर्षः ॥

१४ । अश्रद्धितम्—अजातशत्रुम् ॥

१५ । जालकं मुक्ताभरणविशेषस्तन्मालावती, अनेनैव नामपां कलसं
 भूतं पूर्णम् ॥

२१ । अवर्द्धत वाङ्मातः, प्रतिगृह्यतामिति बलिना पूर्वमुक्तत्वात् ।
 गुणत्रयमाश्रुनि यश्च तत् ; अतएव भूः खमित्यादयो यद्यस्मिन्नासु
 स्थितास्तु ॥

२२ । ऋद्धिगादिसहितो बलिस्तुश्च हरेः काय एतद्विषयं ददर्श ॥

२३—२९ । तदेव प्रपद्यति—रसामिति पादोदैनैः सप्रतिभिः ।

(२३) मारुतं गणं वायुसज्जम् । इन्द्रश्च सैनैव सेना यस्तु सः, इन्द्रपदे
 स्थितत्वात् । अचष्ट—ऋक्तम् ॥ (२४) ऋक्तं—ऋक्तम् । आश्रुः स्वयं
 बलिमुत्थो येषां तान्हरान् । ऋक्तमालाम्—नक्तप्रपङ्क्तिम् ॥ (२५)

अश्रु ! हे राजन् ! समस्तान् रेफांश्च शब्दान् ॥ (२६) श्लोच—श्लोकः ॥

(२७) रसे—रसने ॥ (२८) रेतसा—रेतसि ; क्रमणेषु पाद-
 श्लोकेषु, षड्विजातय षड्विजातीश ॥ (२९) प्राणेषु—इन्द्रियेषु ॥

৩০। সর্কান্বনীত্যাদি বাক্যান্তরম্। সূদর্শনমিত্যাদৌনামীশমুপতস্কু-
রিত্যান্তরেণায়ঃ ॥

৩১। বিদ্বাধরসংজ্ঞাহসিঃ ॥

৩২। মীনকুণ্ডলে—মকরকুণ্ডলে। ক্ষুরন্তি কিরীটাদৌনি যস্য সঃ ॥

৩৩। মধুব্রতানাং স্রজো যস্তাং তয়া বনমালয়া শ্রীবৎসাদিভিশ্চাবৃতো
ব্যাপ্তঃ। উরুক্রমত্বমেবাহ—ক্ষিতিমিতি ॥

৩৪। দ্বিতীয়ং পদং ক্রমতো বিক্ষিপতস্ত্রিবিষ্টপং তদীয়ং কিঞ্চিন্মাত্রং
জাতম্, তৃতীয়ায় তু ন কিঞ্চিদপি; তত্র হেতুঃ—উরুক্রমশ্চাজ্জ্বস্ত্রিবিষ্ট-
পাত্ৰপৰ্য্যাপরি গচ্ছন্ মহর্জনাভ্যাং তপসশ্চ পরং গতঃ সত্যলোকং গত
ইতি ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়ামষ্টমস্কন্ধে

বিংশোহধ্যায়ঃ ॥ ২০ ॥

একবিংশোহধ্যায়ঃ

একবিংশে পদাপূর্ত্তিমিষেণ বলিবন্ধনম্।

বিষ্ণুনা কৃতমুৎকর্ষং তস্য খ্যাপয়িতুং জনে ॥ (১)

১। উরুক্রমশ্চাজ্জ্বস্তপসঃ পরং গত ইত্যুক্তম্, ততঃ কিং বৃত্তম্ ?
তদাহ—সত্যং সত্যলোকং প্রাপ্তং তমজ্জ্বিং সমীক্ষ্যাজ্জবোহভাগাং;
তথা মরীচিমিশ্রাদয়শ্চেতি দ্বয়োরন্বয়ঃ। কথন্তুতোহজ্জবঃ? হরেরজ্জ্ব-
র্নখা এব ইন্দবস্তুইহতা স্বধাম্নো দ্ব্যতির্ষশ্চ সঃ, স্বয়ঞ্চ তৈরারবৃতশ্ছন্নঃ। হে
নরদেব! মুহদব্রতা যোগিনশ্চ ॥

২। অঙ্গানি শিক্ষাদীনি, পুরাণানি সংহিতাশ্চ । যোগ এব সমীরন্তেন
দীপিতং জ্ঞানমেবাগ্নিস্তেন রন্ধিতং দধ্বং কৰ্ম্মকল্মষং কৰ্ম্মমলং যেসাম্, তে চ
সৰ্কে তমজ্জ্বং ববন্ধিরে । যশ্রাজ্জ্বেঃ স্মরণানুভাবতঃ ; অকৰ্ম্মকং কৰ্ম্মভি-
রপ্রাপ্যম্ ॥

৩। বিষ্ণোরজ্জ্বয়ে স্বয়ং যশ্র নাভিপঙ্কেকহসন্তবস্তশ্র বিষ্ণোরজ্জ্বং
সমৰ্চ্য ॥

৪। লোকত্রয়ং নিমাষ্ট্রি পবিত্রয়তি ॥

৫। সংক্ষিপ্তোপসংহতা আত্মবিভূতিঃ স্ববিস্তারো যেন, তস্মৈ ; যথা
পূৰ্ব্বং বামনরূপেণ স্থিতায়ৈত্যর্থঃ ॥

৬। ত্রিপদবিষয়া যা ব্যাজযাচ্ঞা কপটযাজ্ঞা তয়া, স্বভৰ্ত্ত্বুৰ্বেলমহীং
জ্ঞতাং দৃষ্টাত্যমৰ্বিতাঃ সন্ত উচুঃ ॥

১০—১৩। কিম্চুস্তদাহ—ন বেতি সান্ধৈস্ত্রিভিঃ । (১৩) অনুচরাশ্চ
তেহসুরাশ্চ ॥

১২। অর্থক্লং—অনুকূলঃ ॥

২০। পৌৰুষৈস্তং কালমতিবক্তিতুং পুমানীশ্বরঃ সমর্থো ন ভবতি ॥

২৩। হরেরনুচরা দেবাঃ ; দৈবেন ঋদৈঃ সমৃদ্ধৈর্ভবদ্ভিঃ ॥

২৪। অর্থত্বয়—আনুকূল্যায় ॥

২৬। বিষু পক্ষিষু রাজত ইতি বিরাট, প্রভোশ্চিকীৰ্ষিতং জ্ঞাত্বা ।
অয়মর্থঃ—অশ্র সৰ্বস্বাপহারেণ মমেত্যভিমানং সংত্যজ্যেদানীং দেহ-
স্বীকারেণাহঙ্কারমপি ত্যাজয়িত্বা পরমানুগ্রহং কৰ্ত্ত্বুমিচ্ছতি, ন চানেন
তুল্যোহগ্রঃ কোহপি সত্যসন্ধো ধীরো বাস্তীতি, তদ্বশঃপ্রথ্যাপনার্থং
কিঞ্চিদযাতয়িতুংমপীচ্ছতীতি প্রভোরভিপ্রায়ং জ্ঞাত্বা তং ববন্ধেতি ।
স্বত্যেহহনি সোমাভিষবদিনে ॥

২৭। রোদশ্চোদ্যাবাপৃথিব্যোঃ ॥

৩০। অসৌ—সূর্য্যঃ ॥

৩১। ময়া আত্মনেত্যন্বয়ঃ, ব্যাপিনেত্যর্থঃ । খঞ্চ দিশশ্চ, তনোস্তুহা ।
তে স্বং হৃদীয়ং সৰ্ব্বস্বম্ ॥

৩২। গুরুণা গুরুণামুমোদিতঃ সন্ ॥

৩৩। এবমুক্ত্বাপি নিরয়পরিহারার্থং স্বর্গাদ্ভ্রংশপরিহারার্থঞ্চ মনোরথং
কুর্ক্বন্তং প্রত্যাহ—বৃথেতি । যঃ প্রতিশ্রুতশ্চাদানেন যাচকং বিপ্রলম্বতে,
তশ্চ মনোরথো বৃথৈব, স্বর্গস্তশ্চ দূর এব, স চাধঃ পতত্যেব ॥

৩৪। ত্বয়া চাহং বিপ্রলকৃতশ্চাদ্যলৌকফলমনৃতশ্চ ফলং নিরয়ং
ভুক্ত্বৈত্যর্থঃ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়ামষ্টমস্কন্ধে

একবিংশোহধ্যায়ঃ ॥ ২১ ॥

দ্বাবিংশোহধ্যায়ঃ

দ্বাবিংশে তু প্রসন্নঃ সন্ প্রস্থাপ্য স্নাতলং বলিম্ ।

দস্তা বরান্ হরিনুনং মত্তা তদ্বারপোহভবৎ ॥ (১)

সমর্পিততনুবিভক্তিনির্মলাচলভক্তিতঃ ।

ছলিতো বলিনা নুনং^১ স্বমেবার্পয়দচ্যুতঃ ॥ (২)

১। বিপ্রকৃতঃ — অপকৃতঃ ; ভিগ্ণমানঃ — সত্যাচ্চাল্যমানঃ ॥

২। হে উত্তমঃশ্লোকৈতি কটাক্ষঃ । মম বচ ঈরিতং প্রতিশ্রুতং ন
তাবদ্যালৌকং ত্বয়া কপটেন বামনতয়া ভিক্ষিত্বা রূপান্তরশ্চাবিকৃতত্বাদেবমপি

यदि भवान् व्यलीकं मञ्जते, तथापि क्षतमेवाहं करोमि, मज्जुङ्गं प्रलम्बनं न भवतु, मे शीर्षं निजं तृतीयं पदं कुरु, न च द्वाभ्यां विश्वं क्रान्तवतो मे तव शिरः पदपर्याप्तं न भवतीति मन्त्रेथाः । विद्वेन ८९ पदद्वयं जातम्, तर्हीदमधिकमेव श्रां, विद्वदपि विद्वतवतोर्धकत्वादिति भावः ॥

३ । ननु च 'आपदर्थे धनं रक्षेद्दारान् रक्षेद्वनैरपि । आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ॥' इत्यादिवचनान्नाभयपरिहाराय सर्वस्वं त्यज्यते, त्वस्तु कुतोहभीतः सन्नात्मानं समर्पयसि ? अत आह—विभेममिति । असाधुवादपदपकीर्तैर्यथाहं भृशमुद्विजे, तथा निरयादिभ्यो न विभेमि ॥

४ । ननु मया कृतनिग्रहान्नुवापकीर्तिर्जातैव ? नैवेत्याह—पुंसा-मिति । अर्हन्तमैरपितं यं दण्डं मात्रादयो न हादिशक्ति नैवार्पयन्ति, हितैषिणा त्वया निगृहीतोहहं श्लाघ्य एवास्मीति भावः ॥

५ । ननुहं देवानां हितैषी, नास्त्राणाम् ? तत्राह—त्वं नूनमिति । परोक्षः शक्रच्छलेन वर्तमानः ॥

६ । शक्रत्वं पुनर्भक्तानिवास्माननुग्रहीतुमेवेत्याह—यस्मिन्निति । उ अहो, ह प्रसिद्धम् ॥

७ । अतो मम नात्र लज्जा, नापि दुःखमित्याह—तेन गुरुणा भवता ॥

८—११ । किञ्च, योहयं दण्डरूपो ममानुग्रहस्त्वया कृतः, स तु द्रुद्धन्त-पोल्लस्वैन ; न त्वहमनुग्रहश्च पात्रमित्याशयेनाह—पितामह इति । (८) भवदीयानां सम्मतः, यत आविष्कृतः साधुवादो यश्च, त्वमेव परम आश्रयो यश्च सः । अतो भवतो विपक्षेण विद्विषा हिरण्यकशिपुना विचित्रं वैशसं हिंसां सम्प्रापितोहपि देहादीनामसाररूपत्वं निश्चित्याकुतोभयञ्च क्लृबञ्च भवतः पादपद्ममेव प्रपेदे, अथ तस्मादहमपि दैवेन तश्चैव भागेन तवास्तिकं नीत इति चतुर्णामन्यः ॥ (९) अन्ततः—आयुषोहस्ते !

रिक्थहारैः पुल्लैः, ईह गेहे केवलमायुषो व्यय एव, न तु सुखं किञ्चि॥

(१०) स प्रसिद्धो महान् । स्वपक्षं दैत्यकुलं क्षपयतीति तथा, तत्रापि ॥

(११) प्रसन्नं बलात्ताजिता श्रीर्षश्च ; यया श्रिया सुक्रमतिः सन् पुमानिदं

जीवितमक्षयं न बुध्यते । कथञ्चुतम् ? कृतान्तशान्तिकवर्ति मृत्योः

सन्निहितम् ॥

१२ । राकापतिः — पूर्णचन्द्रः ॥

१३ । अङ्गनद्विषम्—श्यामम् ॥

१४ । स्वकृताहङ्कारादिरूपापराधस्मरणेन सत्रीङ् नौचीनमधो मुखं
यश्च सः ॥

१५ । शिरसा नमन्नेवोपेत्य मुङ्क्त्वा ननाम, बलेत्पुत्रकृतमनुग्रहं दृष्ट्वा
पुलकैरश्रुभिश्च विक्रवो विह्वलः ॥

१६ । त्रयैवेति । न ह्येन्द्रं पदमेतदीयं ह्यपहृतम्, किञ्च स्त्रीमेव
पुनः स्वीकृतम्, तच्च शोभनमेव कृतम् । तत्र हेतुः—मत्र इति ; यद्-
यस्माच्छीरेव यदाग्नमोहनम्, तस्माद्विभ्रंशितः ॥

१७ । मोहनत्वमेवाह—यया श्रिया विद्वानपि, यतः संवतोऽपि
मुह्यति, तद्वशां सत्यां कोऽहश्चः पुमानाग्नो गतिं तद्वं यथावधिचष्टे
पशुति ? तस्मै महाकारुणिकाय ॥

१८ । तत्र प्रह्लादशान्नुश्रुत उवाचेति, किञ्चिद्वक्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥

१९ । तदैव विद्याबालरपि वक्तुं प्रवृत्ता ; तांश्च सम्मानयन् हिरण्य-
गर्भसूक्ष्मं क्षणं स्थितः, अतस्तत्रा एव वाक्यं प्रथममवतारयति—वद्वं
वौक्ष्यति ॥

२० । त्रिजगतः कर्तुः प्रभोः पालकश्राव्यतः संहर्तुश्चेत्स्वराश्र
तवाग्रे किमावहन्ति, किं समर्पयन्ति ? ह्यराहवरोपितः कर्तृवादः कर्तारः
स्वतन्त्रा वयमिति वादमात्रमपि येषां ते ; अयं भावः—लोकत्रयं मया-

পিতম্, তৃতীয়পাদায় দেহং সমর্প্য প্রতিশ্রুতমৃতং করোমীতি দেহাদিষু
স্বাম্যাবিস্কারেণ ক্রবন্নয়ং কুবুদ্ধিনির্লজ্জশ্চ ; যতস্বমেব সর্বব্যাপী^২ স্বামী,
অতো মন্দবুদ্ধিমেব কেবলং রূপয়া বিমুচ্য পালয়েতি ॥

২১—২৩। তদেবং প্রহ্লাদশ্চ বিক্র্যাবলেচ্চ পরমার্থোক্ত্যা প্রসন্নো
হরিঃ। ব্রহ্মা তু লোকদৃষ্ট্যৈব বিজ্ঞাপয়তি—(২১) ভূতভাবনেতি ত্রিভিঃ।
(২২) নিগ্রহানর্হস্তে হেতুঃ—কুৎস্নেতি। সর্বস্বমেবাহ—আশ্নেতি ॥
(২৩) তদেব কৈমুত্যুত্থায়েনাহ—যশ্চ তব পাদয়োঃ সলিলমাত্রমপি
প্রদায় সর্কোহপি জন উত্তমাং গতিমাপ্নোতি, তস্মৈ তুভ্যমসৌ বলিঙ্গলোকীং
দাশ্বান্ দত্তবানার্ভিঃ কথমাপ্নুয়াৎ ॥

২৪। তশ্চ বিশোহর্থান্। নব্বর্থাপহারঃ, কোহয়মনুগ্রহঃ ? তত্রাহ—
যন্মদো যৈরর্থৈর্মদো যশ্চ সঃ, অতএবাস্তুকোহনম্নঃ সন্ ; মদস্তস্তহেতূনা-
মর্থানাংমপহার এবানুগ্রহ ইত্যর্থঃ ॥

২৫—২৬। দুহ্লভং পুরুষং জন্ম কথঞ্চিল্লক্ৰবতো জীবশ্চ জন্মাদি-
নিমিত্তো গর্কো মহাহানিকরস্তশ্চ চ নাশো মদনুগ্রহাদেবেত্যাহ—যদেতি
ছাভ্যাম্। (২৫) অনীশঃ পরতন্ত্রঃ সন্, নিজৈঃ কস্মভির্নানাবোনিষু
কুমিকীটাдиषু সংসরন্ ॥ (২৬) তত্র পৌরুষ্যাং গতৌ জন্মাদিভিরশ্চ
যদি স্তস্তো ন ভবেৎ, তহ্যয়ং মদনুগ্রহ এব ॥

২৭। কথং তর্হি ঙ্গবাদিভ্যঃ সম্পদো দদাসীতি চেৎ, তত্রাহ—মান
এব স্তস্তোহনম্নতা তশ্চ নিমিত্তভূতানাং সমস্ততঃ সর্বশঃ সর্বশ্রেয়ঃপ্রতি-
কুলানাং জন্মাদীনাং সত্ত্বেহপি, জন্মাদিভিরিতি বা। হন্তেতি খেদে, হে
ব্রহ্মন্ ! মৎপরো ন মুছেৎ, অতো ভক্তশ্চেচ্ছয়া সম্পদোহপি দদামি,
অভক্তস্ত মুছেদিতি তদপহাররূপমেব তশ্চানুগ্রহং করোমীতি ভাবঃ ॥

২। অহো ! ত্বৎপ্রণামশ্চ মহিমা, বদার্থং কৃতঃ সমুত্তম এব প্রপন্নানাং
ভক্তানাং যোহর্থস্তশ্চ বিধাবভক্তেহপি তশ্চ সম্পাদনে সমাহিতোহপ্রমত্তঃ
স্থিতঃ ! কুতঃ ? বদেষেনোত্তমেন লোকপালৈরমরৈঃ সত্ত্বপ্রধানৈরপ্যালক-
পূর্ব্বস্বদনুগ্রহোহপসদে নীচে রাজসে ময্যাপিতঃ । অয়ং ভাবঃ — পরমেশ্বরায়
তুভ্যমহং বরাকঙ্জিলোকীং দত্তবানিত্যেতদাস্তাম্, প্রণামোহপি ন সম্যক্
কৃতঃ, কিন্তু তদর্থমুত্তমমাত্রং কৃতম্, তেন চ কস্ম্যতপোদানাদিকোটিভিরপ্য-
লভ্যস্বদনুগ্রহঃ সম্পাদিতঃ ; অহো ত্বৎপ্রণামপ্রভাব আশ্চর্য্যামিতি ॥

৪। অশাসত্বপেদ্ভঃ সন্ পালয়ামাস ॥

৬। দুর্গপালোহসি, রক্ষিষ্যে সর্ব্বতোহহমিত্যুক্তত্বাৎ ॥

৭। হে শরণদ, আশ্রয়প্রদ ! যে কুশ্বতয়ো দুর্ব্বৃত্তাঃ খলযোনয় উগ্র-
জাতয়শ্চ, তে বয়ং তশ্চ ভবতো দাক্ষিণ্যদৃষ্টেঃ পদবীং কস্মাদ্ধেতোঃ প্রণীতাঃ,
বহুমানেন চিত্তানুবর্তনং দাক্ষিণ্যং তেন যা দৃষ্টিস্তদ্বিষয়তাং প্রাপিতাঃ ?

৮। ভক্তপ্রিয়ত্বাদিতি চেৎ, তর্হোবাং তবেহিতমহো চিত্রম্ ! কিং
তৎ ? সর্ব্বাঙ্গনঃ সমদৃশশ্চ স্বভাবো বিষম ইতি যৎ । সর্ব্বাঙ্গত্বে চিত্র-
চরিতত্বে চ হেতুঃ — অমিতাচিত্ত্যা যা যোগমায়া তশ্চা যা লীলা, তয়া
বিসৃষ্টানি বিরচিতানি ভুবনানি যেন, তশ্চ । ‘অহো’ ইত্যত্র সন্ধিরার্থঃ ।
সমদৃক্ত্বে হেতুঃ — বিশারদশ্চ সর্ব্বজ্ঞশ্চ । অথবা ভক্তপ্রিয়ত্বেহপি তব
বৈষম্যং নাস্ত্যেব, যতঃ কল্পতরুস্বভাবঃ সন্ ভক্তপ্রিয়োহসি, ন হি কল্প-
তরুরাশ্রিতানাং কামান্ পূরয়ন্নপি বিষমো ভবতীত্যর্থঃ ॥

১০। মদর্শনেন যো মহাফ্লাদস্তেন ধ্বস্তং কস্মনিবন্ধনমজ্ঞানং যশ্চ ॥

১৪। কস্ম বিতম্বতঃ শিষ্যশ্চ যচ্ছিত্রমস্তরং নুনং জাতম্, তৎ সন্তনু-
বিস্তারয় সন্ধৎস্ব । যজমানং বিনা কথং সন্ধাতব্যামিতি ন বাচ্যমিত্যাহ—
যত্তদिति । ব্রহ্মদৃষ্টং ব্রাহ্মণৈর্দৃষ্টমেব সমং ভবেৎ, কিং পুনরনুষ্ঠিত-
মিত্যর্থঃ ॥

१५ । भवान् यश्च सर्वेणापि भावेन, न वस्तुमात्रेण पूजितः, तश्च कर्मसु कुतो वैषम्याम् ? कथञ्चुतः ? कर्मणामीश्वरः प्रवर्तको यज्ञेशो यज्ञफलदो यज्ञमयश्च पुरुषः ॥

१६ । आस्तां तावत् पूजा, यस्मान्नन्ततः स्वरादिद्रव्यशेन, तन्मतो व्युत्क्रमादिना, देशतः कालतः, अर्हतः पात्रतो वस्तुतश्च दक्षिणादिना यच्छिद्रं न्यूनम्, तत् सर्वं तव नामानुकीर्तनमात्रमेव निश्चिद्रं करोति ॥

१८ । इति हरराजां प्रतिनन्द्य बलेर्यज्ञच्छिद्रं समाधत्त सन्दधे ; समाधायैति पाठान्तरे यज्ञच्छिद्रं समाधाय हरराजां सम्पादितवानिति शेषः ॥

२० । देवाश्च ऋषयश्च भूमिपाश्च मनवस्तैः सहितः ॥

२२ । ननु लोकादीनां पतिरिन्द्रोहस्त्येव ? सत्यम्, तथापि वेदादीनां कल्लं पालने दक्षं वामनमुपेन्द्रं कल्लयाङ्ग्रे ॥

२४ । देवयानेन मार्गेण, विमानेनेति वा ॥

२८ । एतच्छरितं सर्वमाख्यातमिति विशेषोक्त्या अत्रापि सन्ती-
त्युक्तम् ॥

२९ । तानि तर्हि निःशेषाणि वर्णनीयानीत्यपेक्षायामाह—पारमिति ।
उरु बहुधा विक्रमतो विष्णोर्गहिम्नः पारं यो गुणानो भवति, स मर्त्यः
पार्थिवानि रजांश्चपि विममे गणितवान् ; यथा पार्थिवपरमाणुगणनमशक्यम्,
तथा विष्णोर्गुणगणनमशक्यमित्यर्थः । तथा च मन्त्रः—‘विष्णोर्भूकं वीर्यानि’
इति । एतदेव मन्त्रान्तरार्थं सूचयन्नाह—यश्च पुरुषश्च पूर्णश्च महिम्नः पारं
मन्त्रदुर्गुर्षिर्वाशिष्टं चेति एवमाह—कथम्, किं जायमानो जातो बोपैति ?
न कोहपीति वदन्नन्तत्वेनैवाहेत्यर्थः ; तथा च मन्त्रः—‘न ते विष्णो-
र्जायमानो न जातो वेद महिम्नः पारमन्तुमाप’ इति ॥

३० । य ईदं शृण्वन् भवति, स परां गतिं याति ॥

३१ । सूकृतं यथावत् कृतं विदुः ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायामष्टमस्कन्धे

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः

चतुर्विंशे प्रसङ्गेन मंशुरूपस्य शार्ङ्गिणः ।

लौलोच्यते यतः सत्यव्रतरक्षा महार्गवे ॥ (१)

तनुं तनुं निदर्श्यादो^१ निजैश्वर्यानिदर्शनात् ।

मंशुं पृच्छति पृथ्वीशो लीलया वामनोपमम् ॥ (२)

१ । मायया मंशुविदम्बनं मंशुरूपानुकरणं यथां निरूप्यते, ताम् ॥

२—३ । ननु कस्मादकस्मादेव मंशुवतारप्रवर्णेच्छा ? श्रीवामनसादृश्या-
दित्याह—यदर्थांमिति द्वाभ्याम् । (२) हृष्यर्षम्—हृःसहम् ॥ (३) बलेरनु-
ग्रहाय जूष्णितमपि याचकरूपं धृतवानिति युक्तमुक्तम्, यदर्थस्तु लोक-
जूष्णितं मांशुं रूपमधारयत्, एतन्नो यथावद्वक्तुमर्हसौतार्थः ॥

५ । सामान्तेनावतारप्रयोजनमाह—गोविप्रेति ॥

७ । जूष्णितत्वं परिहरति—धियो गुणैर्याभ्याच्छावचानि तूतानि, तेषु
नियन्तृत्वेन चरन्तीश्वरो नोच्छावचत्वं भजते, निगुणत्वात् । कृतः पुनः
शुक्लसत्त्वमयैर्मंशुाकारैरुच्छावचत्वं शक्येति भावः ॥

१-२ । विशेषतो मंश्रावतारप्रयोजनमाह—आसीदिति त्रिभिः ।
 (१) ब्रह्मणो निद्रायाम् भवो ब्राह्मस्तेनैव निमित्तेन जातो नैमित्तिकः ।
 समुद्रे उपप्लुता निमग्नाः ॥ (८) अन्तिके निःसृतान् ॥ (९) शफरी-
 रूपं मंश्ररूपम् ॥

१० । प्रयोजनान्तरक लीलाप्रकारकाह—तत्र राजशयिरित्यादि-
 यावत्समाप्ति ॥

११ । स एव श्राद्धदेव इति ख्यातः ॥

१२ । कृतमालायाम् नद्याम् ॥

१८ । यत्राहं सुखं निवसामि, तदोकः स्थानं कल्पय ॥

१९ । उदकानोदके मणिकस्त्रे^१ जले ॥

२२ । रक्षायोगेन रक्षया योगेनोपायेन, यथा महाहृदप्राप्तोरक्षांश्च
 जलं विना न शृण्वेयम्, तेनोपायेन निधेहि । अविदासिनि—अनुपक्षये ॥

२३ । सम्प्रितं तज्जलाशयपरिमितं सन्तम् ॥

२६ । अभिव्यानशे—अभितो व्याप्तवान् ॥

२८ । मुख्याः सत्य आत्मा च गतिश्चाश्रयः ॥

३० । हे अरविन्दाक्ष ! पृथगाश्रनां देहाश्रुभिर्मानिनां सतामितरेषां
 पदोपसर्पणं यथा मृषा भवेत्, तथा सर्वसूक्ष्मप्रियाश्रुनस्रव पदोपसर्पणं
 मृषा न भवेत् ; यद्व्यश्रानो भक्तानामौदृशमद्भुतं वपुरदीदृशो दर्शितवानसि ।
 पृथगाश्रनोऽसतामिति पार्श्वे पृथगाश्रनो भेददर्शिनः पुंसोऽसतां-
 परिच्छिन्नानां पदोपसर्पणं यथा मृषेत्यर्थः ॥

३१ । एकान्तजना भक्ताः प्रिया यश्र ॥

३२ । अपय्यास्तौद्यो—प्रलयार्णवे । भूभुवआदिकमित्यर्थः ॥

३३ । संवर्तमानसि प्रलयोदके ; त्वामुपस्थाश्रुति प्राप्स्यति ॥

७४ । ष्वधीरादायेति शेषः ॥

७५ । ऋषीणामेवालोकैर्न^१ विचरिष्यसि ॥

७६ । महाहिना—वासुकिना ॥

७८ । मे मयाहूगृहीतं प्रसादीकृतं हृद्यपरोक्यं वेत्स्यसि । त्वया
कृतैः संप्रश्लेष्यया विवृतं प्रकाशितं सन्तम् ॥

८५ । वरत्रेण—डोरकरूपेण ॥

८६ । सागरं तारयिष्यन्तुं तरिष्यन् भवसागरम् ।

सत्यव्रतो गुरुत्वेन तूष्ठाव हरिमर्ष्टिभिः ॥ (७)

अत्रेदं चिन्त्यम्—किमयं महाप्रलयो दैनन्दिनो वेति ? तत्र
तावद् 'ब्राह्मो लयः' इति, 'योहसावस्मिन् महाकले' इति चोक्तेर्महा-
प्रलय इति प्राप्तम् ? नेति क्रमः, महाप्रलये पृथिव्यादीनामवशेषा-
सम्भवात्, 'यावद्ब्राह्मी निशा' इत्याद्याक्तिविरोधाच्च ; अतो दैनन्दिन इति
युक्तम्, न चैतदपि सङ्गच्छते, सांबर्द्धकैरनारुष्ट्यादिभिर्विनाकस्यादेव
'सप्तमेहनि त्रैलोक्यां निमज्ज्यति' इति मत्श्रोत्रेरनुपपन्तेः । षच्छोक्यं
प्रथमस्कन्धे—'रूपं स जगृहे मांशुं चाक्षुषान्तरसंप्लवे । नाव्यारोप्य
महीमव्यामपाद्वैवश्वतं मद्रुम् ॥' इति, तदपि तदा हर्षटम्, न हि प्रलय-
द्वयेहपि महीमव्यां नाव्यारोहः सम्भवति, न च चाक्षुषान्तरे प्रलयोहसि ।
तथा च सति सप्तमो मद्रुर्बैवश्वत इत्यपि हर्षटं श्राव्यं, 'द्वं तावदोषधीः
सर्वाः' इत्यादि निर्देशोहपि न सङ्गच्छते, न हि तदोषध्यादीनां
सद्धानां चावशेषः सम्भवति ; तस्मादग्रथा वर्ण्यते—नैवायं वास्तवः
कोहपि प्रलयः, किन्तु सत्यव्रतश्च ज्ञानोपदेशायाविर्भूतो भगवान्
वैराग्यार्थमकस्मात् प्रलयमिव दर्शयामास, यथास्मिन्नेव वैवश्वतमद्रुन्तरे
मार्कण्डेय्य दर्शितवान्, तदपेक्षयैव महाकलेहस्मिन्निति विशेषणं

सङ्गच्छते । तथा च—‘ततः समुद्र उद्वेलः सर्कतः समदृशत’ इति तत्रैव
तथा दर्शनमुक्तम्, इत्येषा दिक् । प्रसृतं श्लोकं व्याख्याश्रामः—तत्र
नानायोगिषु संसरतः स्वश्रु भगवत्कृपयैव तत्प्राप्तिं दृष्ट्वा मुक्तये
तमेव प्रार्थयते, - अनादिर्वाविद्या, तयोपहतवृता आत्मसंविद्येषां ते,
अतएवाविद्यामूलैः संसारपरिश्रमैरातुरा इह संसारे यदृच्छया यदनुग्रहा-
देवोपसृता आश्रिताः सन्तो यमाप्नुयुराप्नुवन्ति, स भवानेव साक्षात्तो
गुरुः सन्, ग्रन्थिं भिन्द्यादित्युत्तरेणान्वयः ॥

४९ । ननु वैराग्यां विना कृते मुक्तिः ? तर्हि तत्र त्वत्सेवैक-
फलत्वात् सेवामादिशेत्याशयेनाह—जन इति । अबुद्धोऽयं जनोऽसूक्ष्मं
यथा भवति, तथा कर्म समीहते, तां सूखेच्छां नो हृदयरूपं ग्रन्थिं स
भिन्द्यात्, यत स एव परमो गुरुः ॥

४८ । ननु यज्जानादिभिः सत्त्वशुद्धिं विना कथं ग्रन्थिर्भेद्यः स्यात् ?
तत्राह—यत्सेवयेति, यत्र सेवयैव पुमानात्मनो मनसो मलं तमो
विजह्यात्, एष हीनमलो निजं वर्णं स्वरूपं भजेत्, स ईशो नो गुरु-
र्भूयात्, यतः स एव गुरोरपि परमो गुरुः । मलहीने दृष्टान्तः—रुद्र-
रोदनं रजतम्, ‘यदरोदीत् तद्रुद्रश्च रुद्रत्वं यदश्रुं अवशीर्यात् तद्रजतं
हिरण्यमभवत्’ इति श्रुतेः । यद्यथाग्नेः सम्पर्कान्मलं जहाति, स्यं वर्णं
भजते, न तु क्षालनादिभिस्तथा न यज्जादिभिर्मलत्यागः, किन्तु तत्सेवयैव ;
तेषां च सेवाङ्गत्वेनेति भावः ॥

४९ । परमेश्वरत्वं परमगुरुत्वञ्च प्रपन्नयनाह—नेति । यत्प्रसादश्रा-
युतभागस्तत्र लेशमप्यग्रे देवादयः सर्वे समेता अपि स्वयं तन्नि-
निरपेक्षाः सन्तः कर्तुं न प्रभवन्ति ॥

५० । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयनाह—अचक्षुरिति । अविद्युषो जनश्रा-
बुद्धोऽविद्वान् गुरुस्तथैव । अर्कप्रकाशवत् स्वत एव दृग्ज्ञानं यत्र सोऽर्क-

দৃক্, অতঃ সৰ্বদৃশাং সৰ্বেন্দ্ৰিয়াণাং সমীক্ষণঃ প্রকাশকঃ ; অতএব স্বগতিং
বোদ্ধুমিচ্ছন্তিনোহস্মাভিগুৰ্ব্বৃত্তোহসি ॥

৫১ । কিঞ্চ, প্রাকৃতো গুরুবনর্থহেতুরেবেত্যাহ—জন ইতি । আ-
দিশতে—উপদিশতি । অসতীং মতিমর্থকামাদিমতিম্ ; তমঃ—সংসারম্ ॥

৫২ । ননু তর্হি সর্বোহপি লোকো মামেব কিং নোপসরতি ?
অজ্ঞানাদিত্যাহ—ত্বমিতি ; প্রিয়শ্চাসাবীধরশ্চ ॥

৫৩ । অহন্তু ত্বামেব শরণং যামীত্যাহ—তং ত্বামিতি । প্রতি-
বোধনায়োপদেশায়, অর্থদীপৈঃ পরমার্থপ্রকাশকৈঃ ; হৃদয়ে ভবান্ গ্রহীন-
হঙ্কারাদীন । স্বমোকঃ স্বং রূপং বিবৃণু প্রকাশয় ॥

৫৪ । নৃপতিং প্রতি ॥

৫৫ । পুরাণসংহিতাং মৎশুপুরাণম্, অশেষতোহব্রবীদিত্যনুষঙ্গঃ ॥

৫৭ । অতীতঃ পূর্বো যঃ প্রলয়স্তশ্চাপায়েহবসানে ॥

৬০ । যোহয়ং হরেরবতারস্তং যঃ কীর্তয়েৎ ॥

৬১ । সত্যব্রতানাং সত্যব্রতশ্চ ঋষীণাঞ্চ^১, ছত্রিণো গচ্ছন্তীতিবল্লিঙ্গ-
সমবায়াদ্বছবচনম্ । জিন্দগীনং মায়ামৎশুম্ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ শ্রীধরস্বামি-বিরচিতায়া-
মষ্টমস্কন্ধটীকায়াম্ চতুর্বিংশোহধ্যায়ঃ ॥ ২৪ ॥

অষ্টমস্কন্ধঃ সম্পূর্ণঃ ॥ ৮ ॥

নবমঃ স্কন্ধঃ

প্রথমেহধ্যায়ঃ

গুণা বং গুণভাবাপ্ত্যে বৃণতে করুণানিধিম্ ।

তমহং শরণং যামি পরমানন্দমাধবম্ ॥ (১)

ত্রিগুণাষ্ট্ভিরধ্যায়ৈর্বৈবস্বতসুতান্বয়ঃ ।

নবমে কৃষ্ণসংকীর্তিপ্রসঙ্গায় বিতণ্ডতে ॥ (২)

এবমুক্তোহষ্টমস্কন্ধে সদ্ধর্ম্মঃ সত্বশোধকঃ ।

কর্তৃপালকসংজ্ঞাদি মন্বাদীনাং নিরূপণৈঃ ॥ (৩)

সদ্ধর্ম্মশুদ্ধসত্বানামন্তরঙ্গেশসংকথা ।

সূর্যাসোমান্বয়াখ্যানৈরধুনা সঙ্গতোচ্যতে ॥ (৪)

তত্র চ— ত্রয়োদশভিরধ্যায়ৈঃ সূর্য্যবংশোহনুবর্ণ্যতে ।

একাদশভিরধ্যায়ৈঃ সোমবংশস্ততঃ পরৈঃ ॥ (৫)

তত্র তু প্রথমেহধ্যায়ে বৈবস্বতসুতান্বয়ে ।

সোমবংশপ্রবেশোক্ত্যে সূহ্র্যান্বয়ীত্বমুচ্যতে ॥ (৬)

১—৫ । উক্তানুবাদপূর্ব্বকং বৈবস্বতমনোর্বংশং পৃচ্ছতি—মন্বন্তরাণীতি
পঞ্চভিঃ ॥

৮—১২ । অনুক্তং বংশং বক্তুং পূর্ব্বোক্তমেব তাবৎবংশং তৎপ্রবর্ত্তকং
শ্রীনারায়ণমারভ্যানুস্মারয়তি—পরাবরেযামিতি পঞ্চভিঃ । (১২) নাভা-
গঞ্জেতি পাঠে নভগ এব নাভাগঃ ॥

১৩—৪২ । সূর্য্যাপৌত্রশ্চ সূহ্র্যান্বশ্চ জীত্বে সতি বুধাৎ পুরুষবঃপ্রভৃতি-
সোমবংশসঞ্চারণং বক্তুং সপ্রস্তাবমিলোপাখ্যানমাহ—(১৩) ‘অপ্রজশ্চ মনোঃ
পূর্ব্বম্’ ইত্যাদিনা ষাবদধ্যায়সমাপ্তি । পূর্ব্বমিচ্ছাকুপ্রভৃতীনামুৎপত্তেঃ প্রাক্ ॥

(১৪) ছহিত্রর্থং মম কল্পা যথা ভবেৎ, তথা যজ্ঞেতি হোতারং সমাগ-
 যাচত । পয় এব ব্রতমাহারো নিয়তো যশ্চাঃ সা ॥ (১৫) অধ্বর্যুণা
 হোতর্যজ্ঞেতি প্রেষিতো হোতা ; তেন গৃহীতে হবিষি সতি, তত্তয়া প্রার্থিতং
 ধ্যায়ন্ ব্যাচরদযজৎ । পাঠান্তরে—তদধ্যায়ৎ । বাচা বযট্কারং গৃণন্,
 বযড়িত্বাচারয়ন্ ॥ (১৭) ব্রহ্মবিক্রিয়া—মন্ত্রাগ্রধাত্বম্ ॥ (১৯) প্রপিতা-
 মহো বশিষ্ঠঃ ॥ (২৯) বিগতং তিমিরমাভাসঃ প্রকাশশ্চান্তশ্চ যাস্মু,
 তথাভূতা দিশঃ কুর্বন্তঃ ॥ (৩১) প্রসঙ্গং রত্যভিনিবেশম্ । স্ত্রীপ্রসঙ্গ-
 কলুষিতমনসঃ সন্তুস্তৎপ্রসঙ্গশূন্যং নরনারায়ণাশ্রমং প্রযযুঃ ॥ (৩৩) প্রাসঙ্গিক-
 মুক্তা প্রস্তুতমনুর্বর্ণয়তি—সা চেতি । অনুচরীসংযুক্তেতি বক্তব্যে ভূত-
 পূর্বগত্যা পুংস্বনির্দেশঃ ॥ (৩৭) আশয়ন্—ইচ্ছন্ ॥ (৪০) নাভ্য-
 নন্দন, স্ত্রীত্বে লজ্জয়া মাসং মাসং নিলীয়াবস্থানাৎ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ নবমস্কন্ধে

প্রথমোহধ্যায়ঃ ॥ ১ ॥

দ্বিতীয়োহধ্যায়ঃ

দ্বিতীয়ে মনুপুত্রাণাম্ দ্বাবপুত্রৌ বিরাগতঃ ।

করুষকাদিপঞ্চানাং বংশানাহ লঘুক্রমাৎ^১ ॥ (১)

১ । বৈবস্বতো মনুঃ শ্রাদ্ধদেবঃ ॥

২ । ইক্ষ্বাকুঃ পূর্বজো যেষাং তান্ দশপুত্রান্ লেভে ॥

৩—১৫ । তত্র পৃষঙ্গশ্চ বংশো নাভবদिति সহেতুকমাহ 'পৃষঙ্গস্ত'

ইত্যাদিনা 'কবিঃ কনীয়ান্' ইত্যাত্ প্রাক্তনেন গ্রহ্মেন । খড়্গাপাণে:

सतस्तिष्ठतो जागरणं वीरासनं तदेव व्रतं यश्च ; यतोहवहितः सन् गां
पालयामास ॥ (४) शार्दूलो व्याघ्रः ॥ (७) प्रलीना उडुगणा यस्मिन्
समये ; बद्रोः कपिलाया गोः ॥ (९) गां कामतो न जघानेति
ख्यापयितुं 'बृकृणश्रवणः' इत्याद्युक्तम् ॥ (८) बुष्ट्यां प्रभातायाम् ॥
(९) क्षत्रबन्धुरपि ह्यं न भविता, अपि तु शूद्रो भवितेति ॥ (१४)
उपयुक्तकरणो दम्बदेहः ॥ (१५) कवेरपि वंशो नाभवदित्याह—
कविरिति ; बन्धुभिः सह राज्यं विस्त्रज्य ॥

१९। वृकृणश्रवणं ब्राह्मणत्वम् । नृगश्च वंशः—पुत्रः स्मृतिः, ततो भूत-
ज्योतिस्ततो वन्धुः ॥

१८। ओषवतः पिता, तंपुत्रोहप्योषवानेवेत्यर्थः ॥

१९—२२। तदेव त्रिभिः श्लोकैः करुण-धृष्ट-नृगाणां त्रयाणां वंशा
उक्ताः । नरिष्यन्तश्च वंशमाह—चित्रसेन इति सार्द्धैस्त्रिभिः । (१९)
तत इत्यादेर्यत्राधिक्यं श्चां, तत्रानन्तर्ये 'ततः' इत्यादि पदं व्याख्येयम् ;
यत्र तु नूनत्वम्, तत्र पूर्वश्च परश्च बान्धवादिभिर्व्याख्येयम् ॥ (२१)
अग्निवेशश्च एव कानौन इति, जातुकर्ण इति च व्याख्यातः^२ ॥

२३। दिष्टश्च पुत्रो नाभागो वक्ष्यमाणान्नाभागदश्च इति ब्राह्मिबुदा-
सार्थमनुवादमात्रम् ॥

२४। अग्निरसः स्ततो महायोगी संवर्तो षमयाजयं, स मरुतः ॥

२५। अश्च षं किष्किं पात्रादिकमस्ति, तन्नू सर्कः हिरण्यं शोभन-
मासीत् ॥

२६। अमाद्यं—अहृद्यं ॥

३१। यतो यश्चां तृगविन्दोः पुत्रा अभवन् ॥

৩৩। তানেবাহ—বিশাল ইতি। তস্ম তৃণবিন্দোঃ সূতাঃ ॥

৩৪। সহদেবজো দেবজেন সহিতঃ; সহদৈবত ইতি পাঠে নামাগ্রত্ব-
মাত্রম্, অর্থস্ত স এব ॥

৩৬। বৈশালভূপালাঃ —বিশালশ্রাবয়ে জাতাঃ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ নবমস্কন্ধে

দ্বিতীয়েহধ্যায়ঃ ॥ ২ ॥

তৃতীয়েহধ্যায়ঃ

তৃতীয়ে মনুপুত্রস্ত শর্যাতোঃ কীর্ত্যতেহম্বয়ঃ।

যত্র সৌকর্যমাখ্যানং রৈবতঞ্চ মহাস্তুতম্ ॥ (১)

১। ব্রহ্মিষ্ঠো বেদার্থতত্ত্বজ্ঞঃ। তদেবাহ—যো বেতি। দ্বিতীয়-
মহো দ্বিতীয়েহহি ক্রিয়মাণং কস্ম উচিবানুবাহ। তস্ম বংশমুত্তানবর্হিরানর্ভ
ইত্যাदिনা বক্ষ্যতি ॥

২। আদৌ তাবৎ কণ্ঠাবৃত্তান্তমাহ—সুকণ্ঠা নামেত্যাদিনা ॥

৬। ভার্গবস্ত চ্যবনস্ত, অভদ্রমপরাধঃ ॥

৯। ‘মুঞ্জেয়ং মম কণ্ঠা, ক্ষন্তব্যং ত্বয়া’ ইত্যুচ্যামানে ‘কতি বর্ষণস্তা
বিবাহঃ কৃতো ন বা?’ ইত্যাदि-বাক্যৈস্তদভিপ্রায়ং জ্ঞাত্বা তস্মৈ তাং
জুহিতরং প্রাদাৎ ॥

১১। হে ঈশ্বরৌ স্বর্কৈতো^১! যুবাং মহং বয়স্তারুণ্যং দত্তং সম্পা-
দয়তম্ ॥

১২। অসোমপোঃ সোমপানরহিতয়োরপি যুবাং যুবয়োঃ সোমস্ত
গ্রহং সোমপূর্ণপাত্রং গ্রহীষ্যে দাশ্রামি, বাঃ সোমেন যক্ষ্যে ইত্যর্থঃ।

ईन्द्रवायवंग्रहं गृह्णातीत्यादिषु द्रव्यादेवतासम्बन्धानुपपत्त्या गृह्णातेर्याग-
पर्यावसायित्वात् ॥

१७ । वाटमिताभिनन्द्य भवानस्मिन् निमज्जतामित्युच्यते ॥

१८ । ह्रदंग्रवेशितः, तावपि तमपि वृक्षंगृहीत्वा प्रविष्टावित्यर्थः ॥

१७ । अग्निनो शरणं वयौ, युवांगृथक् स्थिता मंगपतिं दर्शयतमिति
प्रार्थयामासेत्यर्थः ॥

२० । प्रलम्बितो वक्षितः । हे असति ! असन्मतमनभौष्टम् ॥

२१ । हे सतांगुलप्रसूते ! ते मतिरग्रथा तद्विपर्यायेण कथमव-
गताहवसन्ना अद्यवसितेति वा । तदेवाह—कुलदूषणमित्यादि ॥

२५ । सद्यस्तुक्कणमेव मधुर्यशु, स ईन्द्रः ॥

२८ । विषयान् देशानानर्त्तादीनभुङ्क्तापालयन् । ककुद्मी ज्योष्ठो
षस्त्रिंशत् ॥

२९ । विभुम्—ब्रह्माणम् ॥

३० । न लक्षः कणोहवसरो येन ; आद्यं ब्रह्माणम् ॥

३१ । ते त्वया हृदि ये क्रुतास्ते सर्वे कालेन निरुद्धाः संग्रहाः ॥

३२ । त्रिनवसप्तविंशतिचतुर्युगानि, तैर्किंकलिता विभक्तः ॥

३३ । यो देवदेवश्रांशोहस्ति, तस्मै नररत्नाय देहि ॥

३४ । तदेवाह—भुव इति ॥

३५ । पुण्यजनत्रासाद् यक्षभयांगपूर्वमेव चिरं तद्द्रातृभिस्युक्तम् ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायां नवमस्कन्धे

तृतीयोऽध्यायः ॥ ७ ॥

चतुर्थोऽध्यायः

चतुर्थे मनुपुत्रश्च नभगश्च कथोच्यते ।

तं ह्यनोश्चाश्वरीयश्च कृत्या प्रतिहता यतः ॥ (१)

१ । नभगश्च वंशमाह—नभगश्चापत्यं नाभागः, नाभागदश्वरीयो महाभागवतोऽहर्दिति वक्ष्यंस्तद्धेतुत्वेन वंशप्रवर्तकश्च नभगश्च निरुपटं चरितम्, तेन च रुद्रप्रसादमाह—यं ततमित्यादिना । ब्रह्मचारिणं बहुकालं गुरुकुले वसन्तुं नैष्ठिकोऽसौ भवति मत्वा विभागसमये तस्मै भागमप्रकल्प्यैव ब्रातरः सर्वं दायं विभज्या गृहीत्वा, पश्चाद्गुरुकुलादागतं वं भागार्थिनः कविं विद्वांसं यविष्ठं प्रति ततः तातं पितरं दायं व्याभजन्नित्यर्थः ॥

२ । एतदेव प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति । तत्र नभगः पृच्छति—भो ब्रातरः ! मह्यं किमभाङ्क्ते व्याभजत, कं भागं मदर्थं यूयं प्रकल्पितवन्तः ? ब्रातर आहः—तदा विन्वृतमस्माभिरिदानीन्तु तव पितरं भजाम विभजाम, इयं पितरं गृहाणेत्यर्थः । स च पितरं गच्छाह—तत, हे तात ! आर्या ज्येष्ठा मम त्वामभाङ्कूर्भागं चक्रुर्मदीयो भागश्चमित्यर्थः । किं म इति पार्श्वे हे तात ! किमिदं ममाभाङ्कूः 'भजाम पितरं तव' इत्युक्तवन्त आर्यास्वां मह्यं किमर्थं ददुरित्यर्थः । पितरह—हे पुत्रक ! तन्नैरुक्तम्—मादृथाः ; प्रतारणमात्रं तैः कृतम्, तस्मिन्नादरं मा कार्षीः, न ह्यहं दाय इव भोगसाधनमित्यर्थः ॥

३—५ । तथापि तैर्भागत्वेन दत्तोऽहं तव जीवनोपायमुपदेक्ष्यामीत्याह—इम इति सपदाभ्यां द्वाभ्याम् । (३) 'अतिप्लवः' षडहो भवति, पृष्ठः षडहो भवति' इति विहितेषु षडहेष्ववर्तमानेषु षष्ठं षष्ठमहः कर्णोपेत्य प्राप्य, कर्णणि तदनुष्ठाने स्मृतेष्वसौऽपि ते सूक्तविशेषाज्ज्ञानेन

মুহুন্তি । কবে ! হে বিদ্বন্ ॥ (৪—৫) তান্ মহান্ননোহপি 'ত্বমিদমিথং রৌদ্রম্' ইতি চ 'যে যজ্ঞে দক্ষিণায়' ইতি চ বৈশ্বদেবে হে সূক্তে শংসয় পাঠয়, ততঃ কৰ্ম্মাণি সমাপ্তে সতি তে স্বর্ধাস্তঃ স্বর্গং গচ্ছন্তঃ, স্বসত্রে পরি- শেষিতমবশিষ্টমাত্মনো ধনং তে তুভ্যং দাস্ত্যন্তি, অথ তস্মাত্তানর্চ্ছ গচ্ছেতি । তথেষ্যাং গুণকবাক্যম্ । যথাবৎ কৃতবান্ সত্রপরিশেষণং সত্রাবশিষ্টং ধনম্ ॥

৬ । পুরুষঃ শ্রীরুদ্রঃ, দৃশ্যত ইতি দর্শনং শরীরম্, ক্রুৎং দর্শনং যশ্চ সঃ । বাস্তুকং যজ্ঞভূমিগতং বস্তু ধনং মমেতু্যবাচ ॥

৭ । তর্হি স্ম তদৈব 'মমেদম্' ইতি মানবো নাভাগ উবাচ । পুনশ্চ শ্রীরুদ্র উবাচ—'নো আবয়োরস্মিন্ বিবাদে তব পিতরি প্রশ্নঃ স্মাৎ' ইতি । 'পৃষ্টবান্' ইতি গুণকোক্তিঃ ॥

৮ । পৃষ্টশ্চ মনোর্বাক্যম্—যজ্ঞবাস্তুগতমিতি । উচ্ছিষ্টম্—উর্ধ্বরিতম্ । উর্ধ্বাচদিতি দক্ষাধ্বরে, 'উচ্ছেষণভাগো বৈ রুদ্রঃ' ইতি শ্রুতেঃ । কিঞ্চ, স দেব ঈশ্বরঃ সর্বমেবাহীতি, কিং পুনর্যজ্ঞাবশিষ্টমিত্যর্থঃ ॥

১০ । শ্রীরুদ্র আহ—যত্তে ইতি ॥

১১ । ইদং চাখ্যানং শ্রুতিপ্রসিদ্ধম্, তথা চ বহু চব্রাক্ষণম্—'নাভাগেন দিষ্টং শংসতি, নাভাগেন দিষ্টং বৈ মানবং ব্রাক্ষচর্য্যং বসন্তং ভ্রাতরো নির- ভজন্, সোহব্রবীৎ' ইত্যাদি ॥

১২ । অস্ত্রাখ্যানশ্চ স্মরণে ফলমাহ—য এতদিতি ; আত্মনো গতিঞ্চ প্রাপ্নোতীতি শেষঃ ॥

১৩ । কচিদপি ন প্রতিহতো ব্রক্ষশাপোহপি ব্রাক্ষণেন দুর্বাসসা নির্মিতঃ কৃত্যানলোহপি যং নাস্পৃশং, অতোহসৌ মহাভাগবতঃ, অতএব কৃতী পুণ্যবান্ ॥

১৪। তস্ম শ্রোতুমিচ্ছামি চরিতমিতি শেষঃ । ব্রহ্মদণ্ডঃ কৃত্যানলো
ন প্রাভূৎ, ন সমর্থো বভূব ॥

১৫। শ্রিয়ং সম্পদম্, বিভবমৈশ্বর্যম্, অতুলং নিরূপমম্ ॥

১৬। পুংসামতিদুর্লভমপি তৎ সৰ্ব্বম্, স্বপ্নবৎ সংস্কৃতং নিরূপিতমল্প-
পাদেয়ং মেনে ; তত্র হেতুঃ—বিভবস্ত নিৰ্ব্বাণং নাশং বিদ্বান্ । যদ্যেব
বিভবেন তন্নাশেন বা পুমান্ তমো বিশতি, মোহে নিমজ্জতি ॥

১৭। নম্বেবং জানন্তোহপি বিভবৈষিণো দৃশ্বন্তে ? তত্রাহ—বাসুদেব
ইতি । ভাবং ভক্তিং প্রাপ্তঃ ; যেন ভাবেনদং বিশ্বং লোষ্ট্রবদতিতুচ্ছং
স্বতম্ ॥

১৮—২০। ভক্তিমেব সৰ্ব্বৈন্দ্রিয়াণাং ভগবৎপরত্বকথনেন প্রপঞ্চয়তি—
স বা ইতি ত্রিভিঃ । (১৮) শ্রুতিং শ্রোত্রম্, অচ্যুতস্ত সৎকথানামুদয়ে শ্রবণে,
চকারেত্যস্ত সৰ্ব্বত্রায়য়ঃ ॥ (১৯) মুকুন্দস্ত লিঙ্গানামালয়াঃ স্থানানি,
তেষাং দর্শনে দৃশৌ নেত্রে, শ্রীমত্যাস্তলস্তাস্তৎপাদসরোজেন যৎ সৌরভম্,
তস্মিন্ ; তদর্পিতে তস্মৈ নিবেদিতানাদৌ ॥ (২০) কামং অক্চন্দনাদি-
সেবাং দাস্ত্রে নিমিত্তে, তৎপ্রসাদস্বীকারায় ; ন তু কামকাম্যা বিষয়েচ্ছয়া ।
কথং চকার ? উত্তমঃশ্লোকজনাশ্রয়া রতিৰ্যথা ভবেৎ, তথা । অনেন চ
তদ্বক্তেষু পরং ভাবং প্রাপ্ত ইত্যেতৎ স্মৃটীকৃতম্ ॥

২১। সৰ্ব্বত্রায়েতি ভাবো ভাবনা যস্মিন্শুভম্, আত্মনঃ স্বস্ত কৰ্ম্মণাং
কলাপং সমূহং ভগবতি বিদধৎ সমর্পয়ন্, তন্নিষ্ঠৈর্ভাগবতৈর্কিষ্টৈপ্ররভিহিতঃ
শিক্ষিতঃ সন, মহীং শশাস পালয়ামাস । অনেনাধিকৃতধর্মোহপি যথা-
বদর্শিতঃ ॥

২২। কিঞ্চ, যজ্ঞাধিষ্ঠাতারমীশ্বরমশ্বমেধৈরীজে আরাধয়ামাস । মহা-
বিভূত্যোপচিতাত্তদ্বানি দক্ষিণাশ্চ যেষু, তৈর্কশিষ্ঠাদিভির্হেতুভূতৈস্ততৈ-

स्मिन्नुतैः । ध्वनि ध्वनदेशे, निरुदके सरस्वतीमभिज्ञातं तस्याः प्रति-
लोममित्यर्थः ॥

२३ । किञ्च, यश्च क्रतुसु सदश्रादयो गीर्वाणैः सह भूषणादिभिस्तुल्यरूपा
व्यदृशस्तु, स इत्थमिति चतुर्थेनावयवः ; न च देवानां निमेषाभावाद्बैलक्षण्यम्,
यतोहनिमिषाश्च व्यदृशस्तु । न निमिषस्तीति तथा, आश्चर्यदर्शनोत्सुक्येन
तेषां निमिषोपरमादिति भावः ॥

२४ । यश्च यदीयैर्मनुजैरपि स्वर्गोहपि न प्रार्थितः, तश्च तु का
वार्ता ? ॥

२५ । आस्तां तावत् स्वर्गप्रार्थनशक्तापि, यद्यतो मुकुन्दं हृदि
पशुतस्तान् जनान् कामा विषया न समर्हयन्ति, न हर्षयन्ति । कथञ्चुताः ?
स्वराज्येन स्वरूपसुखेन परिभाविता अतिशयिताः, अतएव सिद्धानामपि
हर्षभाः । यानिति पाठे यान् मनुजान् । स्वराज्यपरिभावितानित्यपि
पाठे मनुजानां विशेषणम् । यमिति पाठे यमन्धरीवम् । पशुतामिति
पाठे सिद्धानां विशेषणम् ॥

२६—२९ । एवं श्रीभगवदारोधनपरश्च तश्च कामाद्युपेक्षा नैव
चित्रमित्युपसंहरति—स इत्थमिति द्वाभ्याम् ॥

२८ । नरेवञ्चुतोहसौ कथं प्रतिपक्षान् जयेत् ? तत्राह—तस्या इति ॥

२९ । तदेव तश्च वैराग्यादिकं श्रीहरिभक्तिषोक्ता ब्रह्मदण्डे यत्र
न प्राभूत् इति यदुक्तम्, तदेव द्वादशीव्रतनिष्ठां कथयन्नाह—‘आरिराधयिषुः’
इत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति ॥

३० । अर्क्षयदडागमाभाव आर्षत्वात् ॥

३१ । ब्राह्मणांश्च पूजयामास ; सिद्धार्थानाप्तकामान् पूजानपेक्षानपि ॥

३२ । रूप्याङ्घ्रिणां रूप्यथूराणाम्, पयःशीलादि सम्पदो यासां
तासाम् ॥

- ३४ । श्वर्बुदानि षट् षष्टिकोटिः ॥
- ३५ । तर्हि तदैव दुर्वासो अतिथिः साक्षात् प्रत्यक्षोऽहंभूः ॥
- ३६ । आनर्त्त—अर्चितवान् ; अभ्यवहारय—भोजनाय ॥
- ३७ । आवशकं नैयमिकं माध्याह्निकं कर्म कर्तुं गतः । बृहद्ब्रह्म ॥
- ३८ । धर्मसङ्कटमेवाह—यद्यतो ब्रह्मणातिक्रमे दोषोऽहंभूः,
द्वादश्यामपारणेऽपि दोषो ब्रतवैगुण्यम् । यत् कृत्वा—यस्मिन् कृते ॥
- ४० । एवं द्विजैः सह विचार्य निश्चिनोति—अन्तसेति । ब्रतशु
पारणं समाप्तिम् । तदशितमाहः, अशितं नेति चाहः ; श्रुतिश्च—
'अपोहश्नाति यद्वन्नैवाशितं भवति नैवानशितम्' इति ॥
- ४१ । प्रत्याचष्ट—प्रत्यूक्षत ॥
- ४२ । प्रचलत् कम्पमानं गात्रं यश्च ; भ्रुकुटीभ्यां कुटिलमाननं यश्च ॥
- ४३ । क्रुद्धमहिं पावको दावाग्निर्विव ॥
- ४४ । निष्फलमूर्ध्नीक्य ॥
- ४५ । अनुसक्तं पृष्ठतः संसक्तम्, मेरोर्गुहां विविक्कुरधावत् ॥
- ४६ । अरण्यमेवमाणः शरणमिच्छन् ; अजिततेजसो हरेश्चक्रात् ॥
- ४७ । एतत् सर्वं यश्च क्रुद्धमात्रेण तिरोभविश्रुति । कदा ?
क्रौड्याय अवसाने ; तदपि कदा ? द्विपरार्द्धसंज्ञे काले ॥
- ४८ । अतो वयं सर्वे यश्च नियममाज्जां प्रपन्नाः प्राप्ताः सन्तो
लोकहितं यथा भवत्येव तं नियमं मुर्क्ष्यपितं बहामः, अतस्तद्वक्त-
द्रोहिणं त्वां रक्षितुं न समर्थोऽहमिति शेषः ; यद्वदोर्नित्यसम्भ्रवात् ॥
- ४९—५० । श्रीकद्रोऽपि प्रत्याचष्टे—वयमिति चतुर्भिः । (५०) भूमि
महति ; महत्त्वमेवाह—यस्मिन् परे परमेश्वरे, अजा ब्रह्माणः, त एव
जीवास्तेषां कोशा उपाधिभूता ब्रह्माणुविग्रहा ईदृशा दृश्यमानब्रह्माणुप्रमाणा
अन्तेऽपि भवन्ति जायन्ते नशन्ति च । यत्र येषु ब्रह्माणेषु, लोकेशाभि-

মানিনো বয়ং ভ্রমামঃ ॥ (৫৭) ননু সৰ্ব্বজ্ঞস্ত তব ভ্রমঃ কুতঃ ? তত্রাহ
—অহমিতি ॥ (৫৮) পারদর্শিনঃ সৰ্ব্বজ্ঞা অপি যস্ত মায়াং ন বিদ্রঃ ॥

৬১ । হে সত্যমীপ্সিত ! মা মাম্, অব পাহি ॥

৬২ । অপরাধং নিবেদয়ন্ প্রার্থয়তে—অজানতেতি । অঘং দুঃখম্ ;
অপচিতিং নিকৃতিম্ । মদ্বক্তদ্রোহে নিকৃতিং ন পশ্যামীতি চেৎ, তত্রাহ—যস্ত
তব নান্নি কীর্তিতে নরকস্থোহপি মুচ্যেত, তস্ত তব কিমশক্যমিতি ভাবঃ ॥

৬৪ । ন আশাসে—ন স্পৃহয়ামি ॥

৬৫ । ইমং পরঞ্চ লোকং হিত্বা ॥

৬৭ । প্রতীতং প্রাপ্তমপি ॥

৬৯ । আত্মনস্তবৈবাভিচারো হিংসা যতোহভূৎ, তমেব যাহি ।
অশিবমনর্থম্ ॥

৭০ । তপোবিদ্যাসম্পন্নস্ত মম কথমনর্থঃ সমজনীতি বিস্ময়ং মা কার্যী-
রিত্যাহ—তপ ইতি ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াং নবমস্কন্ধে

চতুর্থোহধ্যায়ঃ ॥ ৪ ॥

পঞ্চমোহধ্যায়ঃ

পঞ্চমে বিষ্ণুচক্রেস্ত প্রসাত্ত প্রাণসঙ্কটাৎ ।

দুর্কাসা রক্ষিতস্তেন যথা^১ তদবৃত্তমীৰ্য্যতে ॥ (১)

২ । স উত্তমমিতি ছেদঃ, স্থলোপঃ পাদপূরণার্থঃ ॥

৩। জ্যোতিষাং নক্ষত্রাণাং পতিঃ সোমস্বম্, মাত্রাণীন্দ্রিয়ানি চ।
ত্বচ্ছক্লেবাগ্নাদয়ঃ স্বঃ স্বঃ কার্য্যং কুর্ষ্বন্তীত্যর্থঃ ॥

৪। সহস্রমারা যশ্চ, হে সহস্রার ! স্বস্তি শরণং ভূয়াঃ ; ইড়ম্পতে !
পৃথিবীপতে ! ॥

৫। ব্রাহ্মণরক্ষণং তব যুক্তমেবেত্যাহ—ত্বং ধর্ম্ম ইতি। ন চ তবেয়-
মতিস্ততিরিত্যাহ—পৌরুষং পুরুষশ্চেশ্বরশ্চ পরং তেজঃ সামর্থ্যং ত্বম্।
অয়ং ভাবঃ—‘স ঐক্ষত’ ইত্যাদি-শ্রুতিপ্রসিদ্ধং ভগবতঃ শোভনং দর্শনং
সুদর্শনম্, তত এব চ সর্কং জাতম্, অতএব ত্বং সর্কায়েতি ॥

৬। হে স্ননাভ ! অদ্ভুতকর্মাণং ত্বাং কঃ স্তোতুং সমর্থঃ ? অতস্তভ্যাং
কেবলং নমো গুণ ইত্যন্বয়ঃ। অদ্ভুতকর্ম্মত্বমেবাহ—অখিলানাং ধর্ম্মাণাং
সেতবে মর্য্যাদারূপায় ; অতএবধর্ম্মশীলানামসুরাণাং ধূমকেতবে দাহকার্য্য ;
ত্রৈলোক্যং গোপায়তীতি তথা, তস্মৈ ; বিশুদ্ধমত্যাঙ্কলং বর্চস্তেজো যশ্চ,
তস্মৈ ॥

৭—৮। তদেব প্রপঞ্চয়তি—ত্বত্তেজসেতি দ্বাভ্যাম্। (৭) সূর্য্যাদেঃ
প্রকাশশ্চ ত্বয়ৈব রূপ্যতে প্রকাশ্যত ইতি ত্বদ্ভ্রম ॥ (৮) হে অর্জিত !
অনঞ্জনেন শ্রীহরিণা যদা বিসৃষ্টস্বম্, তদা দৈত্যদানবানাং বলং প্রবিষ্টঃ সন্
তেষাং বাহ্নাদীন্ ভিন্দন্ বিরাজসে। প্রবিষ্টোর্জিতদৈত্যদানবমিতি পাঠে
উর্জিতা দৈত্যদানবা যস্মিন্ঃস্তদ্বলম্ ; পূর্ব্বপদে সন্ধিরার্থঃ ॥

৯। কিঞ্চ, ত্বয়া ভগবন্নিযুক্তেন খলানামেব দণ্ডঃ কার্য্যঃ, সাধবস্ত
রক্ষণীয়াঃ ; অতো বিপ্র-রক্ষণেনাস্মান্নগৃহাণেত্যাহ—স ত্বমিতি। হে
জগন্নাথ ! স এবস্তুতস্বং খলানামেব প্রহরণার্থং নিরূপিতো নিযুক্তঃ ;
অতোহস্মৎকুলশ্চ দৈবহেতবে ভাগ্যালাভায় বিপ্রশ্চ ভদ্রং বিধেহি, তদেব
নোহ্নুগ্রহঃ ॥

১০—১১। সৰ্ব্বসুকৃতার্পণেন বিপ্ররক্ষাং প্রার্থয়তে—যত্বস্তীতি ছাভ্যাম।

(১০) বিপ্রো দৈবং দেবতা যস্মিংস্তং ॥

১২। রাজ্ঞস্তশ্চৈব যাচ্ঞয়া ॥

১৭—১৮। রাজেত্যাদি শ্লোকদ্বয়ং শুকোক্তিঃ ॥

২০—২১। প্রীতোহস্মীতি শ্লোকদ্বয়ং পুনশ্চ বিপ্রোক্তিঃ। (২০)

আস্মনি মেধা যেন, তেনাতিথেয়ন ॥ (২১) ভূরিয়ম্, তত্রস্থো জনঃ,
কীর্ত্তয়িষ্যতি ॥

২৩। তস্ম দৈৰ্ঘ্যাতিশয়মাহ—গতো মুনির্ঘাবতা নাগতঃ, তাবং
সংবৎসরোহতিক্রান্ত ইতি ॥

২৪। দ্বিজস্রোপযোগেন ভোজনেনাতিপবিত্রমাহরদ্বুভুজে ; স্ববীৰ্য্যঞ্চ
দৈৰ্ঘ্যাৎ দিলক্ষণং পরানুভাবং শ্রীভগবতঃ প্রভাবং মেনে ॥

২৫। এবংবিধা অনেকে গুণা যস্ত সং, আবিরিঞ্চ্যান্ বিরিঞ্চ্যপদ-
সহিতান্, ভোগান্ নিরয়প্রায়ানপশুদিত্যর্থঃ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়ং নবমস্কন্ধে

পঞ্চমোহধ্যায়ঃ ॥ ৫ ॥

ষষ্ঠোহধ্যায়ঃ

ষষ্ঠারন্তেহম্বরীষস্ত বংশমুক্তা ততঃ পরম্।

ষষ্ঠাঋষ্ঠভিরধ্যায়ৈরিক্ষাকোর্কঃশ উচ্যতে ॥ (১)

তত্র ষষ্ঠে শশাদাদির্মান্ধাত্তন্তো নিরূপ্যতে।

প্রসঙ্গাৎ সৌভরেরাখ্যা মান্ধাতৃতনয়্যাপতেঃ ॥ (২)

২। তন্তবে—সন্তানার্থম্ ॥

৩। যেহঙ্গিরসা জনিতা এতে রথীতরশু ক্ষেত্রে প্রসৃত্ত্বেন রথীতর-
গোত্রাঃ সন্তঃ, অঙ্গিরসো বীর্যেণ প্রসৃত্ত্বাদাঙ্গিরসাশ্চ পুনরপি রথীতরাণা-
মগ্ৰেষাং জাতানাং প্রবরা মুখ্যাঃ স্তুতাঃ, যতঃ ক্ষত্রোপেতা ব্রাহ্মণা
ইত্যর্থঃ ॥

৪। তদেবং মনোদর্শশু পুত্রেষু পৃষঙ্গশ্চ কবিশ্চ বিরক্তত্বান্ন বংশ-
প্রবর্ত্তকৌ, কক্ৰষাদীনাঞ্চ সপ্তানাং বংশান্তারতম্যক্রমেণোক্তাঃ, ইদানীমতি-
বিততমিক্ষাকোর্কংশমাহ—ক্ষুবত ইত্যাদিনা যাবৎ সোমবংশপ্রস্তাবঃ।
ক্ষুতং কুর্কতো মনোভ্রাণতো জজ্ঞে। ‘শ্রদ্ধায়াং জনয়ামাস দশ পুত্রান্’ ইতি
তু পূর্বোক্তং বাহুল্যাভিপ্রায়েণেতি দ্রষ্টব্যম্। পুত্রাণাং শতে জ্যেষ্ঠাঃ ॥

৫। ‘আর্য্যাবর্ত্তঃ পুণ্যভূমির্মধ্যঃ বিদ্যাহিমাগয়োঃ’ তস্মিন্ পুরস্তাৎ
সমুদ্রপর্য্যন্তং মণ্ডলবিভাগেন পঞ্চবিংশতিনূপা অভবন্। হে নূপ! তথৈব
পশ্চাচ্চ পঞ্চবিংশতিঃ; মধ্যে তু জ্যেষ্ঠাস্তয়ঃ; অপরে তু অগ্রতঃ। অগ্র-
তোহত্র দক্ষিণোত্তরাदिষু ॥

৬—৯। বিকুক্ষিরেব শশাদ ইতি বিক্রান্ত ইতি বক্ষ্যতি। তত্র হেতু-
মাহ—(৬) স একদেতি চতুর্ভিঃ। (৭) ক্রিয়ার্হগান্—শ্রাদ্ধার্হান্,
আদদভক্ষয়ৎ ॥ (৮) তদগুরুর্বশিষ্ঠঃ; প্রোক্ষণায় শ্রাদ্ধোচিতসংস্কারায় ॥
(৯) ত্যক্তো বিধিঃ সদাচারো যেন, তম্ ॥

১০। স ত্বিক্ষাকুঃ, জ্ঞাপকেন বশিষ্ঠেন; রাজ্যাভোগেন বিরক্তো
যোগী সন্, তেন যোগেন কলেবরং ত্যক্ত্বা স যৎ পরং তত্ত্বম্, তদবাপ ॥

১১। শাসৎ পালয়ন্ হরিমীজে ॥

১২। দৈত্যপুরশ্চ জয়াৎ পুরঞ্জয়ঃ; ইন্দ্রো বাহোহশ্বেতীন্দ্রবাহঃ;
ককুদি স্থিতত্বাৎ ককুৎস্ ইতি চ—শশাদস্তুতশ্চ ত্রীণি নামানি তৎকস্ম-
নিমিত্তানি ॥

১৩—১৯ । তাগ্ৰেব ব্যাচক্ষাণ আহ—কৃতান্ত ইতি সপ্তভিঃ । (১৩)
 কৃতং বিশ্বমন্তয়তীতি তথা ; পার্শ্বিগ্রাহঃ সহায়ঃ ॥ (১৪) ইন্দ্রো যদি মম
 বাহনং শ্রাৎ, তর্হি দৈত্যান্ হনিষ্যামীতি, তেন বাহনত্বেন বৃতঃ সন্নিন্দ্রো
 লজ্জয়া তদনঙ্গীকুর্কবন্ বিশ্লেণার্কচনাত্তশ্চ বাহনত্বায় মহাবৃষো বভূবেত্যর্থঃ ॥
 (১৭) যেহভিমুখং যযুস্তান্ যমং দর্শয়িতুং সদেহানেব ভল্লৈরনয়দিত্যর্থঃ ॥
 (১৮) তচ্চ দৃষ্ট্বাগ্ৰে চ ছুদ্রবুঃ, স্বমালয়ং পাতালম্ ॥ (১৯) ইত্যেতৈঃ
 কস্মভিঃ পুরঞ্জয়াদিনামভিরাহতো ব্যাহতঃ । আহত ইতি পাঠান্তরে
 আহূত ইত্যর্থঃ ॥

২১ । শ্রাবস্তিঃ শ্রাবস্তশ্চ স্মৃতঃ ; কুবলয়াশ্ব^১ এব ধুকুমার ইতি খ্যাতঃ ॥

২২ । তত্র কারণমাহ—য ইতি । সূতানামেকবিংশত্যা সহস্রৈবৃতঃ
 সন্ হতবান্ ॥

২৩ । ধুকুমার ইতি চেতি চকারশ্রাবয়ঃ ॥

২৫ । অথ তস্মান্নিকুস্তাৎ কুশাশ্বঃ ॥

২৬ । ভার্য্যাণাং শতেন সহস্র পুত্রার্থমিন্দ্রদৈবত্যামিষ্টিং প্রবর্তয়ামাসুঃ ।
 ‘স্ব’ ইত্যশ্চর্য্যে ॥

২৭—৩২ । তদেবাহ—রাজেতি ষড়্ভিঃ । (২৭) তর্ষিতস্ব্ষিতঃ
 সন্ জলার্থং প্রবিষ্টো মন্ত্রাভিমন্ত্রিতং জলং পঠিত্ব দেয়ং স্বয়ং পপৌ ॥ (২৮)
 ব্যাদকং নিরুদকম্ ; পুংসবনং পুত্রোৎপত্তিকারণম্ ॥ (২৯) অহো !
 দৈববলমেব মুখ্যং বলং পুরুষবলন্তু ন কিঞ্চিদিত্তি বদন্ত ঈশ্বরায় নমস্কারং
 চক্রুঃ ॥ (৩১) ‘অয়ং কং ধাশ্রতি পাশ্রতি’ ইতি ছুঃখিতৈবিত্তৈরুক্তে
 সতি, তস্মামিষ্ট্যামারাধিত ইন্দ্রঃ ‘মাং ধাতা পাতা, হে বৎস ! মা রোদীঃ’
 ইতি ক্রবন্ দেশিনীং তর্জ্জনীমদাদিত্যর্থঃ ॥ (৩২) তশ্চ পিতা যুবনাশ্বো
 ভিন্নকুক্কিরপি ন মমার, কিন্তু কালান্তরে তপসা সিদ্ধিমবগাৎ ॥

३३—३८ । माक्रातुर्महिमानमाह—त्रसदस्यरिति षड्भिः । (३३)
 अङ्ग, हे राजन् ! यस्मान्माक्रातुर्दश्व उद्दिग्नाः कम्पिताः सन्तुः त्रसन्ति, अत
 ईन्द्रे यश्च त्रसदस्यरिति नाम विदधे, स माक्रातावनौमेकः शशासेतुक्त-
 रेणान्नयः ॥ (३४) अच्युतश्च तेजसा, अप्रच्युतेन तेजसेति वा ॥
 (३५—३६) आश्रुविदपि स यज्जं विष्णुमीजे । तमेव विशिनष्टि—सर्वदेव-
 मयमिति सार्द्धेन ॥ (३७) प्रतितिष्ठति—अस्तु गच्छति ॥ (३८) प्रसङ्गात्
 सौभरेश्चरितमाह—तेषामिति यावत्समाप्ति । तेषां स्वसारः माक्रातुः
 कथाः ॥

३९—४४ । ननु महातापसश्च तश्च कुतो विवाहप्रसङ्गः, कथं वा
 जराजर्जरितं राजकथा वदतिरे ? तदाह—(३९) यमुनास्तुर्जल इति
 षड्भिः । (४०) नृपं माक्रातारम् । सोऽपि माक्राता स्वयंवरे कामं
 गृह्णामित्याह ॥ (४१—४२) स विप्रः स्त्रीणामप्रियं मां विचिन्त्या-
 नेनाहं प्रत्युज्जेह्यत आत्मानं तथा साधयिष्यामीति व्यवसितो निश्चित-
 वानिति द्वयोरन्नयः । (४३) अप्रियस्त्वे हेतुः—जरठो बृद्धः, बलिभि-
 र्युद्धः पलितश्च, एजङ्कः कम्पमानशिराः, तापसत्वादिना चासम्मतोऽहमिति
 मत्वा ॥ (४४) तथेत्यश्च प्रपङ्कः । स्वरस्त्रीणामभीप्सितम्, किं पुनर्मनु-
 जेन्द्राणां याः स्त्रियस्तसामिति ॥ (४५—४६) ततः किं वृत्तम् ?
 तदाह—मुनिरिति द्वाभ्याम् । (४७) क्षत्रा प्रतीहारेण, पक्षाशतापि
 राजकथाभिः स एक एव वरो वृत्तः ॥

४५—४८ । तश्च गार्हस्थ्यं वर्णयति—स इति चतुर्भिः । (४५) 'बह्वृचः'
 इति मन्त्रसामर्थ्यमुक्तम् । ताभिः सह रेम इत्यान्तरेणान्नयः । क रेमे ?
 अपारणीयं द्रुस्तं षडपशुश्च श्रिया समृद्धानर्घ्याः परिच्छदा येषु, तेषु गृहेषु ;
 तथा नानाविधेषूपवनेषु चामलाशुभ्रांसि येषाम्, तेषु सरःसु च । कौदृशेषु ?
 सौगन्धिकानां कल्लाराणां काननानि स्तोमा येषु ॥ (४६) कौदृशेषु

गृहादिषु ? स्वलक्ष्मताः स्त्रियः पुरुषाश्च येषु ; अह्नूगायस्तौ द्विजाश्च पक्षिणो
 भृङ्गाश्च बन्दिनश्च येषु । कौदृशः ? महार्हशय्यादिभिरुपलक्षितः सन् ॥
 (४१) सुस्तम्—गर्भम् ॥ (४८) आज्यास्तोकैर्घृतविन्दुभिः ॥

४२—५५ । इदानीं तश्चानुतापपूर्वकं वानप्रस्थाश्रममाह—स कदा-
 चिदिति सप्तभिः । (४२) आञ्जनो मनसो हेतोराञ्जनोऽपहृवः तपो-
 हानिं ददर्श ॥ (५०) संश्यासौ चरितव्रतश्च योऽहम्, तस्य ब्रह्म तपः ॥
 (५१) मिथुनव्रतिनां दाम्पत्यधर्मवताम्, चेदृषदि, प्रसङ्गसुहि तद्-
 व्रतिषु ऋष्यार्थधर्मपरेष्वेव कार्यं इति शेषः ॥ (५२) सङ्गाज्जातं दोषं
 प्रपङ्कयति—एक इति । पक्षाशता भार्याभिः सङ्घातं पक्षाशदासमभूव-
 मित्यर्थः । ततश्च स्मृतैः पक्षसहस्रसर्ग आसम्, प्रत्येकं तान् पुत्रशत-
 रूपेणोत्पन्तेः । उभयकृताऽऽहिकपारत्रिकाणि कर्माणि तद्विषयाणां
 मनोरथानाम्, अर्थाभावः पुरुषार्थबुद्धिमान् ॥ (५३) त्रासोऽत्र सङ्गत्यागः
 एव, वानप्रस्थधर्म इत्यर्थः ॥ (५५) आध्यात्मिकीं गतिं ब्रह्मनिलयम् ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायां नवमस्कन्धे
 षष्ठोऽध्यायः ॥ ७ ॥

सप्तमोऽध्यायः

माकातुरन्वयः प्रोक्तः सप्तमे षट् गीयते ।

पुरुकुत्सस्य चाख्यानं हरिश्चन्द्रस्य चोक्तम् ॥ (१)

१ । पुत्रप्रवरः पुत्रश्रेष्ठः ; स पितामहेन युवनाम्नेन प्रवृतः पुत्रत्वेन
 स्वीकृतः, अतएव तस्य माकातृप्रवर्गत्वम् । तत्सूतः—अश्वरीवस्य सूतः ।

१ । ब्रह्मणि लयम् (घ) ।

ইমে যৌবনাশ্বস্বরীষহারীতা মাক্কাভূগোত্রশ্চ প্রবরা অবান্তরবিশেষ-
 প্রবর্তকাঃ ; যদ্বা, যৌবনাশ্ব-বিশেষণম্, পিতামহেন মাক্কাত্রা সহ আর্ষেয়-
 প্রবরত্বেন^১ প্রবৃতঃ ; মাক্কাতা প্রবরো যেষাং ত ইমে অশ্বরীষ-যৌবনাশ্ব-
 হারীতাঃ । যথাহাশ্বলায়নঃ—‘হরিত-কুৎস-পিঙ্গদর্ভ-ভৈমগবানামাঙ্গিরসা-
 শ্বরীষযৌবনাশ্বাশ্চেতি মাক্কাতারং হে কে ক্রবতে, অবন্তীত্যাঙ্গিরসং মাক্কাত্র-
 শ্বরীষযৌবনাশ্বাশ্চ’ ইতি ॥

২। পুরুকুৎসশ্চ বংশঃ কথয়িষ্যনাদৌ তশ্চ বিবাহং প্রভাবঞ্চাহ—
 উরগৈত্রীভূভির্বা দত্তা নশ্মদা, তয়া ॥

৩। বধ্যান্ বধার্হান্ ; স চ পুরুকুৎসো নাগাল্লক্কবরোহভূৎ । বরমাহ
 —ইদং নশ্মদায়া রসাতলনয়নাদিকং স্মরতাং সর্পাদভয়মিতি ॥

৪। দেহকুৎ পিতা, ত্রসদশ্রোঃ স্তুতোহনরণ্য ইত্যর্থঃ ॥

৫। ত্রয়ঃ শক্ৰব ইব দুঃখহেতবো দোষা যন্তাসৌ ত্রিশক্ৰুঃ ; তদুক্তং
 হরিবংশে—‘পিতৃশ্চাপরিতোষণে গুরোর্দোষীবধেন চ । অপ্ৰোক্ষিতোপ-
 যোগাচ্চ ত্রিবিধস্তে ব্যতিক্রমঃ ॥’ ইতি । পারণীয়মানবিপ্রকণ্ঠাহরণাৎ ক্রুদ্ধশ্চ
 গুরোঃ পিতুঃ শাপাৎ । কৌশিকশ্চ বিশ্বামিত্রশ্চ তেজসা প্রভাবেণ ॥

৬। তেনৈব কৌশিকেন ॥

৭। পক্ষিণো আড়ীবকয়োঃ সতোঃ । বিশ্বামিত্রো রাজস্বয়দক্ষিণা-
 ছিলেন হরিশ্চন্দ্রং সর্বস্বমপহত্য যাতয়ামাস । তচ্ছত্রা কুপিতো বশিষ্ঠো-
 হপি ‘বিশ্বামিত্র ত্বমাড়ী ভব’ ইতি শশাপ, সোহপি ‘ত্বং বকো ভব’ ইতি
 বশিষ্ঠং শশাপ ; তয়োশ্চ যুদ্ধমভূদिति প্রসিদ্ধম্ ॥

৮—১৬। ‘হরিশ্চন্দ্রো হ বৈধস ঐক্ষাকবো রাজা অপুল্ল আস্তে^২
 ইত্যাदि-শ্রুতিপ্রসিদ্ধং হরিশ্চন্দ্রশ্চ চরিতমাহ—সোহনপত্যঃ ইত্যাদিনা
 যাবৎসমাপ্তি । (৮) কথং শরণং যাতঃ ? তদাহ—পুল্লো মে জায়তাম্ ॥

(৯) 'যদি বীরঃ পুত্রো মে জায়তে', তর্হি তেনৈব পুরুষপশুনা স্বাং যজে যজামি' ইতি ভাষয়া । তথেষুজ্জবতা বরুণেন নিমিত্তেনাশ্চ রোহিতো নাম পুত্রো জাতঃ ॥ (১০) জাতে পুত্রে, স বরুণঃ ; 'জাতঃ স্তুতঃ, মামনেন যজস্ব' ইত্যব্রবীৎ, যদা পশুর্নির্দশো নির্গতদশদিবসঃ শ্রাৎ, ইত্যত্র স রাজা অব্রবীদিত্যনুষঙ্গঃ ॥ (১৪) রাজন্ ! হে বরুণ ! রাজগৃহঃ পশুর্ষদা সান্নাহিকঃ কবচবন্ধনার্হঃ সংগ্রামে সমর্থঃ, অথ তদা শুচিঃ ॥ (১৫) ইত্যেবং তং তং কালং বঞ্চয়তা রাজ্জোক্কঃ প্রার্থিতো দেবো বরুণস্তং তং কালং প্রতৈক্ষতেত্যর্থঃ ॥ (১৬) চিকীর্ষিতমাত্মনা পশুনা বরুণযজনম্ ॥

১৭ । ততশ্চ কুপিতেন বরুণেন গ্রস্তম্, অতএব জাতং মহত্শুদরং যশ্চ তং পিতরং শ্রুত্বা ॥

১৮ । সমাম্—বৎসরম্ ॥

১৯ । দ্বিতীয়ে তৃতীয়ে চ বর্ষে বৃত্তহা অভ্যেত্যাভ্যেত্যা তথৈব তং প্রতিষেধন্ কিঞ্চিৎ কিঞ্চিদাহ ॥

২০ । বরুণেন মুক্তমুদরং যশ্চ সঃ ; মহৎসু কথা যশ্চ সঃ ॥

২১ । আত্মবান্ জমদগ্নিরধ্বর্যুরভূৎ ; অয়াশ্রো মুনিঃ সামগ উদগাতা-ভূদিত্যর্থঃ ॥

২২ । উপরিষ্টাদ্ বিশ্বামিত্রস্তুতাখ্যানপ্রসঙ্গেন ॥

২৩ । অবিহতাং গতিং জ্ঞানম্ ॥

২৪—২৫ । তামেব গতিমাহ সার্ক্কাভ্যাম্ । (২৫) মনঃ পৃথিব্যাং ধারয়ন্ জ্ঞানকলাং ধ্যাত্বা তয়াজ্ঞানং বিনির্দহন্ তাক্ষ হিত্বা মুক্তো মুক্তবন্ধন-স্তস্থাবিত্যনুষঙ্গঃ । মনোমূলো হি সংসারঃ, মনশ্চান্নময়ম্—'অন্নময়ং হি সৌম্য মনঃ' ইতি শ্রুতেঃ ; অতোহন্নশব্দবাচ্যায়াং পৃথিব্যাং মনো ধারয়ন্তেকীকুর্কন, তাং পৃথিবীমন্দিরেকীকুর্কন, অপস্তেজসা, তন্ত্বেজোহনিলেন, তঞ্চ খে

আকাশে, তচ্চ ভূতাদাবহঙ্কারে, তঞ্চ ভূতাদিমহঙ্কারং মহাত্মনি মহত্ত্বেষু ॥
 (২৬) তস্মিন্ বিষয়াকারং ব্যাবর্ত্য জ্ঞানকলাং জ্ঞানাংশমাত্মত্বেন ধ্যানত্যা,
 তয়া ধ্যানবৃত্তিরূপয়াত্মাবরকমজ্ঞানং বিনির্দহন্ নির্কীর্ণসুখসংবিদা তঞ্চ হিত্বঃ
 মুক্তবন্ধনঃ সন্, অনির্দেশেনা প্রতর্ক্যেণ যেন ভাবেন স্বস্বরূপেণ তস্মৌ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ নবমস্কন্ধে

সপ্তমোহধ্যায়ঃ ॥ ৭ ॥

অষ্টমোহধ্যায়ঃ

অষ্টমে রোহিতশ্রোক্তো বংশো যত্রাভবন্নৃপঃ ।

সগরঃ কপিলাক্ষেপান্নির্দগ্নী যশ্চ সুনবঃ ॥ (১)

১ । ‘চম্পান্তস্মাদভূদ্বেন চম্পা পুরী বিনির্গিতা’; অতশ্চম্পাং সূদেবঃ ॥

২ । হতা ভূর্যশ্চ ॥

৩ । ঔর্ক্বেণ ধাষণা, আত্মানং দেহম্, প্রজাবন্তং সগর্ভম্ ॥

৪ । গরো বিষম্, তেনৈব গরেণ সহ জাতঃ ॥

৫ । গুরুবাক্যোনৌর্কীবচনেন কাংশ্চিদহত্বৈব বিকৃতবেশিনশ্চক্রে ॥

৬ । তদেবাহ—মুণ্ডানিতি, মুক্তকেশানর্কিমুণ্ডিতাংশ্চ ॥

৭ । ঔর্কৌপদিষ্টো যো যোগ উপায়স্তেন ॥

৮—১৩ । তশ্চ দ্বৈ ভার্যো—সুমতিঃ কেশিনী চ; তত্র সুমত্যাঃ পুত্রাণাং
 প্রভাবং মৃত্যুঞ্চাহ—(৮) সুমত্যা ইতি ষড়্ভিঃ । (৯—১০) ‘এষ বাজি-
 হরঃ’ ইতি ক্রবন্তোহভিষযুঃ । ষষ্টিসহস্রাণি পরিচ্ছেদকতয়া সন্তি যেষাম্ ।
 উন্নিমেষ—লোচনোন্মীলনঞ্চকার ॥ (১২) কোচন্তু, কপিলশ্চ কোপাগ্নিনা

দন্ধা ইতি বর্ণয়ন্তি, তন্নিরাকরোতি—নেতি । কুতঃ ? ইত্যত আহ—
সদ্ধামনি শুদ্ধসদ্ধমূর্ত্তৌ ; জগতঃ পবিত্রঃ শুদ্ধিকর আত্মা যশ্চ তস্মিন্, কথং
বিভাব্যতে সম্ভাব্যতে ? অসম্ভাবনায়াং দৃষ্টান্তঃ—ভুবো রজঃ খে কথং
সম্ভাব্যত ইতি ॥ (১৩) কিঞ্চ, যশ্চ যেনেরিতা প্রবর্ত্তিতা, তশ্চ বিপশ্চিত্তঃ
সৰ্ব্বজ্ঞশ্চ কথং পৃথঙ্ মতিররিমিত্রাদিভেদদৃষ্টিঃ ? ॥

১৪ । তদেবং স্মৃত্যাঃ পুন্নেষু মৃতেষু কেশিত্যাঃ পোল্লোনাথঃ
সমানীতঃ ; পিতৃব্যোদ্ধরণপ্রযত্নশ্চ কৃত ইতি দর্শয়িতুমাহ—যোহসমঞ্জস
ইত্যুক্তঃ কেবলমজ্ঞৈঃ ; বস্তুতস্ত সমঞ্জস এব ; স তু কেশিত্যাঃ স্মৃতঃ ।
ক্ষেত্রজন্মিব প্রতীতং বারয়তি—তশ্চৈব নৃপশ্চাত্মনো দেহাজ্জাতঃ ॥

১৫—১৮ । তশ্চ কথামাহ চতুর্ভিঃ শ্লোকৈঃ । (১৫—১৬) অসমঞ্জসঃ
পুরা পূৰ্ব্বজন্মনি যোগী সন্, সঙ্গাঙ্কেতোযোগাঘিচালিতঃ, অত ইদানীং
জাতিস্মরঃ সন্ সঙ্গপরিহারায় জনমুদ্বৈজয়ন্, লোকে গহিতঃ জ্ঞাতীনাঞ্চ
বিপ্রিয়ং কৰ্ম্মাচরন্ ক্রৌড়তো বালান্ সরযাং প্রাস্ত্রং প্রাক্ষিপদিতি
দ্বয়োরন্বয়ঃ ॥ (১৭) এবশ্বিধং বৃত্তং কৰ্ম্ম যশ্চ সঃ ॥

১৯ । পিতৃব্যখাতমনু যঃ পশ্বাস্ত্রং যযৌ । ভস্মাস্তি—ভস্মসমীপে ॥

অজানন্তোহবজানন্তোহপ্যনুকম্প্যা বয়স্বিতি ।

তুষ্ঠাব ষড়্ ভিরীশানমংগুমানিবমাশয়ঃ ॥ (২)

২১—২৬ । অজনোহজে ব্রহ্মাপি ত্বামত্মাপি ন পশ্যতি, ন চ বুধ্যতে ।
কথন্তুতম্ ? আত্মনঃ স্বস্মাৎ পরং পরমেশ্বরম্ । কৈর্হেতুভিঃ ? সমাধি-
যুক্তিভিঃ । সমাধিনাপ্যপরোক্ষং ন পশ্যতি, যুক্তিভিঃ পরোক্ষমপি সম্যঙ্ ন
বুধ্যত ইত্যর্থঃ । অপরেহর্কচীনাস্ত কুতস্ত্বাং পশ্যেযুঃ ? অর্কচীনস্তে
হেতুঃ—তশ্চ ব্রহ্মণো মনশ্চ শরীরঞ্চ ধীশ্চ সদ্ধতমোরজঃ-কার্য্যানি,
তাভিবিবিধা যে দেবতির্যাঙ্ নরাণাং সর্গাস্তেষু সৃষ্টাঃ, তত্রাপি বয়-
মপ্রকাশঃ অজ্ঞাঃ কুতঃ পশ্যাম ইত্যর্থঃ ॥ (২২) অপরে তর্হি কিং

পশ্চত্তি ? তদেবাহ—যে দেহভাজস্তে স্বস্মিন্ সম্যক্ স্থিতমপি ত্বাং ন
বিহুঃ, কিন্তু গুণানেব বিপশ্চত্তি ; অথবা ন গুণান্, অপি তু তম এব
পশ্চত্তি । যতস্তিগুণা বুদ্ধিরেব প্রধানঃ যেসাম্, অতো বহিরেব প্রকাশো
জ্ঞানং যেসাম্ । বুদ্ধিপরতন্ত্রতয়া জাগ্রৎস্বপ্নয়োৰ্বিবয়ান্ পশ্চত্তি, সুষুপ্তৌ
তু তম এব কেবলম্, ন তু নিগুণং ত্বাম্ । সৰ্বত্র হেতুঃ—যদ্যতো যশ্চ
তব মায়েতি বা মোহিতং চেতো যেসাম্ তে ॥ (২৩) তথাপি ত্বং বিচারেণ
জ্ঞানসীতি চেৎ^১, তত্রাহ—তং ত্বামহং বিমূঢ়ঃ কথং পরিভাবয়ামি বিচারয়ামি ?
কথন্তুতম্ ? জ্ঞানঘনস্বভাবং শুদ্ধজ্ঞানমূর্ত্তিম্ । স্বত এব^২ প্রধ্বস্তৌ
মায়াগুণনিমিত্তৌ ভেদমোহৌ যেসাম্, তৈৰ্বিভাব্যং বিচিত্তম্ । অয়ং ভাবঃ
—জ্ঞানঘনত্বান্ন তাবৎ জ্ঞানবিষয়ত্বম্ ; বিচারবিষয়ত্বেহপি মায়াগুণৈরভি-
ভূতোহহং ন বিচারে সমর্থ ইতি ॥ (২৪) তস্মাৎ হে প্রশান্ত ! ত্বাং
পুরাণং পুরুষং কেবলং নমামেত্যন্বয়ঃ । পুরাণপুরুষত্বে হেতুঃ—মায়ায়া গুণাঃ
কস্মাণি চ বিশ্বসৃষ্টাদীনি লিঙ্গানি চ ব্রহ্মাদি-রূপাণি যশ্চ, তম্ । প্রশান্তত্বে
হেতুঃ—সদসঙ্ঘাৎ কার্য্যকারণাভ্যাং পুণ্যাপাপাভ্যাং বা বিমুক্তম্ । অতোহ-
নামরূপং তৎকৃতনামরূপশূন্তম্, কিন্তু জ্ঞানোপদেশায় গৃহীতঃ প্রকটিতো
দেহঃ শুদ্ধসত্ত্বমূর্ত্তির্যেন, তম্ ; যদ্বা, হে প্রশান্তমায়েতি, হে অগুণেতি চ
সম্বোধ্য কস্মিভিঃ সৃষ্ট্যাদিকার্য্যৈলিঙ্গানি যশ্চেতি যোজ্যম্ ; যদ্বা, প্রশান্তা
মায়াগুণাদয়ো যস্মিন্, ইত্যেকমেব পদম্ ॥ (২৫—২৬) স্বভাগ্যং শ্লাঘতে
—ত্বন্মায়েতি দ্বাভ্যাম্ । (২৫) কামাদিভিৰ্বিব্রাস্তানি চেতাংসি যেসাম্,
ত ইমে সৰ্কে গৃহাদিষু ভ্রমন্তি ॥ (২৬) হে সৰ্বভূতান্ন ! নোহস্মাকস্ত
ত্বৎরূপয়েব ঘটিতাত্ত্বদর্শনাদগ্ধ দৃঢ়োহপি মোহময়ঃ পাশশিহ্নঃ । কথন্তুতঃ ?
কামাদীনামাশয় আশ্রয়ঃ ; ত্বৎপ্রসাদেন কৃতার্থোহস্মীত্যর্থঃ ॥

২৮। অশ্বং লক্ষ্মাপি সাকাঙ্ক্ষং প্রত্যাহ—ইমে চেতি ॥

২৯। তং পরিক্রম্যেতি শুকোক্তিঃ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ নবমস্কন্ধে

অষ্টমোহধ্যায়ঃ ॥ ৮ ॥

নবমোহধ্যায়ঃ

নবমেহংশুমতো বংশঃ খট্টাঙ্গাবধি বর্ণ্যতে ।

গঙ্গাং ভূতলমানিত্তে যশ্চ পৌত্রো ভগীরথঃ ॥ (১)

১। যথা সগরঃ পৌত্রায় রাজ্যং দত্ত্বা তপস্তপে, তথাহংশুমাংশ্চ
স্বপুত্রায় রাজ্যং দত্ত্বা মহান্তং কালং তপস্তপ ইতি চকারশ্রুতঃ । না-
শক্লোদগঙ্গামানেতুমিতি শেষঃ । সংস্থিতঃ—মৃতঃ ॥

২। কালং মৃত্যুমেষিবান্ প্রাপ্তঃ ॥

৩। তং প্রত্যাগ্নানং দর্শয়ামাস । তে বরদাস্মীতি গঙ্গয়োক্তঃ সন্, স্ব-
মভিপ্রায়ং পূর্কজোদ্ধরণং শশংস কথয়ামাস ॥

৪। আহ গঙ্গা—কোহপি গগনাং পতন্ত্যা মে বেগং ধারয়িতা
ধারণীশ্চতি ॥

৫। কিঞ্চ, আমৃজন্তি ফালয়িষ্যন্তি । তত্রোপায়ো বিচিন্ত্যতাম্ ॥

৬। অঘং হরন্তি হারিষ্যন্তি ; অঘং ভিনত্বীত্যঘভিৎ ॥

৭। আত্মা কথন্তুতঃ ? যস্মিন্নিদং বিশ্বমোতং গ্রথিতমূর্দ্ধতন্তুষু শাটীব
পট ইব, প্রোতঞ্চ তির্ধ্যকৃতন্তুষু পট ইব । অসৌ সর্কাধারস্তদেগং
ধারণীশ্চতীত্যর্থঃ ॥

৮। ইত্যেবং গঙ্গামুক্তা । তচ্ছ ত্বেতি পাঠে শ্রাবয়িষ্যেত্যর্থঃ ॥

৯। রাজ্জাভিহিতং তথৈত্যঙ্গীকৃত্য হরেঃ পাদেন পূতং জলং যশ্চাঃ ॥

১২—১৫। প্রসঙ্গাদাঙ্গামাহাঙ্গ্যমাহ চতুর্ভিঃ। (১২) যদ্যশ্চা জল-
স্পর্শমাত্রেন, তচ্চ কেবলং দেহভঙ্গ্যভিরেব, ন সাক্ষাৎ; ব্রহ্মণি স্বকৃতেন
দণ্ডেন হতা অপি। তাং শ্রদ্ধয়া যে সেবন্ত ইতি শেষঃ ॥ (১৩)
এতৎ প্রপঞ্চয়তি—ভঙ্গ্যভূতেনাঙ্গেন যঃ সঙ্গস্তেন ॥ (১৫) অনন্তশ্চ
বিশেষণং সন্নিবেশ্চেতি। ত্রৈগুণ্যং দেহসম্বন্ধম্ ॥

১৭। নলশ্চ সখা অয়াৎ প্রাপ্তাঃ। তৎসুতন্তশ্চ ঋতুপর্ণশ্চ স্মৃতঃ ॥

১৮। তৎপুত্রঃ সৌদাসঃ ॥

১৯। ন রহো ন রহশ্চম্ ॥

২০। মৃগয়াং চরন্ কিঞ্চদ্রক্ষো রাক্ষসং জঘান, তশ্চ ভ্রাতরং মুমোচ;
স ভ্রাতা পলায্য গতঃ ॥

২১। অঘম্—অনিষ্টম্; সূদঃ পাচকস্তজ্রপধরঃ সন্ রাজ্জো গৃহে
বর্তমানঃ ॥

২২। অভক্ষ্যমঙ্গসা বিলোক্য। এবং নরমাংসব্যবহারেণ ॥

২৩। বশিষ্ঠ এব তং শাপং দত্ত্বা দ্বাদশবার্ষিকং চক্রে ॥

২৪। রুশতীস্তীক্ষ্ণা অপঃ স্বপাদয়োর্জ্জহৌ, নাগত্র। তত্র হেতুঃ—
দিশ ইতি। এবমনেন মিত্রসহজ্জমপি দর্শিতম্, মিত্রশ্চ কলত্রশ্চ বাচঃ
সহনাৎ ॥

২৫। তদেবং রাক্ষসত্বে কল্মাষাজিহ্মত্বে চ কারণমুক্তা ‘স্বকর্্মণানপত্যঃ’
ইতি যদুক্তম্, তৎ প্রপঞ্চয়তি—‘ব্যবায়ুকালে’ ইত্যাদিনা ‘কর্্মণাপ্রজাঃ’
ইত্যন্তেন। বনমোকো নিবাসো যয়োস্তৌ বনোকসৌ চ, তৌ দম্পতী চ।
বনোকাবিত্তি পৃথকৃপদত্বে স-কারলোপ আর্ষঃ ॥

২৬। অক্লতার্থবৎ—দীনবৎ ॥

২৭। অকৃতার্থম্—অসমাপ্তরতিম্ ॥

২৯। সৰ্বভূতানামাত্মোতি ভাবনয়ারাধয়িতুমিচ্ছুঃ ; যদ্বা, সৰ্বভূতাত্ম-
ভাবেন ভূতেষু স্থিতমপি গুণৈরন্তুহিতং ব্রহ্মোতি সস্বকঃ । অন্তুহিত ইতি
পাঠে অন্তুহিতঃ সোহয়মিত্যন্তরেণায়ঃ ॥

৩২। ভ্রগশ্চ শ্রোত্রিয়শ্চ গৰ্ভশ্চ সত ইতি বা । বভ্রোগোঃ. সতাং
মতো ভবান্, বধং কথং সাধু মচ্ছত ইত্যর্থঃ ॥

৩৩। ক্ষণমপি যেন বিনা ন জীবিস্যামি, সোহয়ং যদি ভক্ষ্যঃ ক্রিয়তে,
তর্হি মৃতকং যথা, মৃতপ্রায়াং মাং পূর্বং ভক্ষয় ॥

৩৫। দিধিষুম্—গর্ভাধানকর্তারম্ ॥

৩৬। আধানাং—মৈথুনাং । হে অকৃতপ্রজ্ঞ ! মৃত্যুর্ময়া দর্শিতঃ ॥

৩৯। তদেবং কশ্মণাহপ্রজাঃ ॥

৪০। অবিব্রদ্ধধারেত্যর্থঃ । ন ব্যজায়ত, ন প্রাসূত ; অতো বশিষ্ঠ
এব তস্তা উদরমশ্শনা জঘান । স উৎপন্নঃ সূতোহশ্মকঃ ॥

৪১। স্ত্রীভিঃ সংবেষ্ট্য পরশুরামাং পরিরক্ষিতঃ, অতো নারীকবচ
ইত্যুক্তঃ । নিঃক্ষত্রে সতি ক্ষত্রবংশশ্চ মূলমভবদতো মূলক ইতি চোক্তঃ ॥

৪৩। প্রসন্নৈর্দেবৈর্করং বৃণুশ্চেত্যুক্তে খট্ণাঙ্গেনোক্তম্ 'প্রথমং তাব-
ন্মায়ুঃ কথ্যতাম্' ইতি, দেবৈশ্চোক্তম্ 'মুহূর্তমাত্রম্' ইতি । তজ্জ্ঞাত্বা
দেবৈর্দত্তেন বিমানেন শীঘ্রং স্বপুরমেত্য মনঃ পরমেশ্বরে সন্দধে ॥

৪৪—৫০। এতদেব সাধু^১বৃত্তান্তস্বরূপপূর্বকং তৎকৃতেন নিশ্চয়েন
দর্শয়তি—নেতি সপ্তাভিঃ । (৪৪) কুলদৈবদ্য ব্রহ্মকুলাৎ সকাশাৎ, মে
প্রাণাদয়ো নাতিবল্লভাঃ, নার্তিপ্রয়াঃ ॥ (৪৫) মহ্যং মম ॥ (৪৬) ভূত-
ভাবনো হরিস্তস্মিন্লেব ভাবনা যশ্চ, সোহহং তং কামং ন বৃণে ॥ (৪৭) তত্র
হেতুঃ—য ইতি । বিক্ষিপ্তানীন্দ্রিয়াণি ধীশ্চ যেষাম্, তে দেবা অপি ॥

(৪৮) অথ তস্মাৎ প্রকৃত্যা স্বভাবেনাঅনি রূঢ়ং গুণেষু সঙ্গং বিশ্বকর্তু ভাবেন
 হিত্বা তমেবাহং প্রপত্তে ॥ (৪৯) অগ্রভাবং দেহাচ্ছভিমানরূপমজ্ঞানং
 হিত্বা ॥ (৫০) স্বং ভাবমেবাহ—যত্তদিতি । শূণ্ডবৎ কল্পিতং বাগাণ্ড-
 বিষয়ত্বাদ্ বাসুদেব ইতি যঃ গুণন্তি, ব্রহ্মণ এব ভক্তানুগ্রহার্থমাবিকৃত-
 শক্তে^১র্কীসুদেবত্বাৎ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াং নবমস্কন্ধে

নবমোহধ্যায়ঃ ॥ ৯ ॥

দশমোহধ্যায়ঃ

দশমে প্রাহ খট্ৰাঙ্গবংশে শ্রীরামসম্ভবম্ ।

তচ্চরিত্রঞ্চ লঙ্কেশং হত্বাযোধাগমাবধি ॥ (১)

১ । খট্ৰাঙ্গাচ্চ দীর্ঘবাহুঃ ॥

৩ । ঋষিভিক্ৰীণ্মাকিমুখৈভূরি বর্ণিতম্, ত্বয়া মুহুঃ শ্রুতম্, তথাপি
 সংক্ষেপতঃ কথ্যমানং শুনু ॥

গ্রন্থকোটিভিরাকীর্ণমদ্ভুতং রামবিক্রমম্ ।

অধ্যায়দ্বয়তো বক্ষ্যাম্নেকশ্লোকৈ সমস্রুতি ॥ (২)

৪ । স কোশলেজঃ শ্রীরামঃ, নোহস্মানবতাৎ পাতু । কথন্তুতঃ ? যো
 গুর্কর্থে পিতুঃ সত্যপালনার্থং ত্যক্তরাজ্যঃ সন্ পদ্মবদতিসুকুমারাভ্যাং
 পদ্ম্যাম্, তদেবাহ—প্রিয়ায়াঃ পাণিনাপি স্পর্শে নাস্তি ক্ষমা যয়োস্তাভ্যাং
 প্রতিবনং ব্যচরৎ । হরীক্শো হনুমান্ সুগ্রীবো বা, অনুজো লক্ষ্মণঃ, তাভ্যাং
 মৃজিতাহপনীতা পথরুজা মার্গশ্রমো যস্ম । সূর্পগথ্যা বৈরুপ্যাং কর্ণ-
 নাসিকাচ্ছেদাদ্ধেতোস্তয়ঃ প্রলোভিতেন রাবণেনাপহারাত্ প্রিয়েণ কলত্রৈণ

১ । অবিকৃততনোঃ (৪) ।

যো বিরহস্তেন যা রুট্, তয়ারোপিতয়োক্রবৌবিজৃন্তেণৈব ত্রস্তোহন্ধি-
র্যস্মাৎ । ততস্তদ্বিজ্ঞাপনেন বন্ধঃ সেতুর্থেন । খলা রাবণাদয় এব দবো
বনম্, তস্ম দহনঃ ॥

৫ । সংক্ষেপতে: বর্ণিতং শ্রীরামচরিতমাদিত আরভ্য বিস্তরেণাহ—
‘বিশ্বামিত্রাধ্বরে’ ইত্যাদিনা যাবদুত্তরাধ্যায়সমাপ্তি । পশ্চত এব লক্ষণশ্চ
তমপানপেক্ষ্যেব হতা ইত্যর্থঃ । যচ্ছবানাং স কোশলেক্রোহবতাদিত্যনে-
নৈবান্বয়ঃ ॥

৬ । লোকে যে বীরাস্তেষাং সমিতৌ সমাজ ঐশং ত্রৈয়ম্বকং ধনুরিক্ষু-
যষ্টিমিব লীলয়েবাদায়, সজ্যীকৃতমারোপিতং বিকৃষ্ম মধ্যে বভঞ্জ । হে নৃপ!
উগ্রং কঠিনং গরিষ্ঠম্ । তদাহ—বাহকানাং ত্রিভিঃ শতৈরুপনীতম্, বালগজশ্চ
লীলেব লীলা যশ্চ সঃ ॥

৭ । অনুরূপাণি স্বযোগ্যানি গুণশীলাদীনি যশ্চাস্তাং সীতাসংজ্ঞাম্,
পূর্বমুরশ্চভিলকো মানো যয়া, তাং শ্রিয়ং জিত্বা ধনুর্ভঙ্গমহানাদশ্রবণক্ষুভিতশ্চ
ভৃগুপতের্দর্পং বানয়দপনীতবান্ । কথন্তুতশ্চ ? ত্রিঃসপ্তকৃত্বো রাজবৌজ-
শূত্ৰাং মহীং যোহকরোং, তশ্চ ॥

৮ । ইদানীং ‘গুরুর্থে’ ইতি শ্লোকং বিবৃণ্ণাহ—য ইতি । কদাচিৎ
কৈকেয়্যাস্তৃষ্টেন রাজ্ঞা ‘ত্বদপেক্ষিতং দাশ্রামি’ ইতি প্রাতশ্রুতম্ । ততঃ
শ্রীরামশ্চ যৌবরাজ্যাভিষেকসময়ে তয়া ভরতশ্চ যৌবরাজ্যং শ্রীরামশ্চ চ বনে
বাসঃ প্রার্থিতঃ । তদা সত্যপাশেন পরিবীতশ্চ পিতৃনিদেশমাজ্ঞাং শিরসা
জগৃহে । ততো রাজ্যাদিকং ত্যক্ত্বা সভার্যো বনং যযৌ । দুস্ত্যজশ্চাপি
সহর্ষত্যাগে দৃষ্টান্তঃ—মুক্তসঙ্গো যোগী, অস্বনু প্রাণানিবেতি ॥

৯ । রক্ষসো রাবণশ্চ স্বস্বঃ সূর্পণখায়া অশুদ্ধবুদ্ধেঃ, সীতাং জিঘৃক্ষাঃ
কামাতুরায়া ইতি বা রূপং ব্যাকৃত বিকারমনয়ৎ । তশ্চাঃ খরত্রিশিরদূষণ-

मुख्या बन्धवो येषु तांश्चतुर्दशसहस्रं जघान । अपारणीयमलज्यामसहं
कोदण्डं पाणौ यश्च सः ॥

१० । सौतायाः कथाश्रवणेन दीपितो ह्रच्छयो यश्च, तेन सौतां
हरिष्यता स्वप्नाद्धीतेन, स्वप्नाश्रमादपकर्षणार्थं सृष्टं निम्सृष्टं मारीचं बिलोक्य
जघान । कथञ्चुतम् ? अद्भुतेनवपुषा स्वर्णहरिणदेहेनोपलङ्कितम् । अतएव
प्रलोभनेन तेनाश्रमतोहपकृष्टः सन्, कं दक्षं यथोग्रः श्रीरुद्रः ॥

११ । ततश्च रक्षोहधमेन रावणेनासम्क्रमणीताराम्, प्रियया वियुक्तो
भ्रात्रा लङ्घनेन सह रूपगवदने विचचार । किमभिप्रायः सन् ? इतानेन
प्रकारेण स्त्रीसङ्गिनां दुःखोदरकां गतिं प्रथ्यापयन् ॥

१२ । आश्चार्थेन क्रुत्येन कर्मणा रावणेन सह युद्धेन हतः क्रुत्यां
शास्त्रीयं दहनादिकं यश्च, तं जटाश्लुषं पुत्र इव दण्डुा कवकं स्वग्रहणाय
प्रसारितबाह्वं राक्षसमहन् । अथ बालिनि हते तैः कपिभिर्द्वियिताया गतिं
बुद्ध्वा अजडवाभ्यामर्चित्तावज्ज्यी यश्च, स मनुजो बेलाः समुद्रतीरमगात् ॥

१३ । तत्र त्रिरात्रमुपवासेन प्रतीक्षितोऽपि सिद्धुर्धदा नोपस्थितः,
तदा यश्च रोषविलम्बेण क्रोधलीलया विवृद्धो यः कटाक्षः, तश्च पातेन
संग्रान्ता नक्रा मकराश्च यस्मिन् ; भयेन गीर्णो ग्रन्थः स्तुभितो घोषो
येन, स सिद्धुरेतद्वक्ष्यमाणं वभाषे । अर्हणमर्थ्यादिकम् ? रूपी मूर्तिमान् ॥

१४—१५ । भाषणमेवाह—न त्वामिति दाभ्याम् । (१४) एतावत्-
पर्याप्तं नू निश्चितं त्वां न विदाम, न जानीमेत्यर्थः । इदानीन्तु ज्ञातोऽह-
सौत्याह—यदिति पृथक् पदं यश्चेत्यर्थः । यद्वशेभ्यः सद्वादिभ्यः सुर-
गणादयो भवन्ति, स भवानिति ॥ (१५) कामं यथेच्छं जलमाक्रम्यापि
प्रयाहि । अबमेहम्—पूरीषप्रायम् । त्रैलोक्यं रावयत्याक्रन्दयतीति
तथा, तं जहि । हे वीर ! यद्यपि तव जलं प्रतिबन्धकं न भवति,

তথাপীহ সেতুং বয়ীহি । তর্হি কিমর্থম্ ? তে যশসো বিস্তারায় ।
তদেবাহ—যং সেতুমুপেত্য ছক্ষরং কৰ্ম্মাবেক্ষ্য ত্বদ্যশো গাশ্ৰুন্তি ভূপাস্তম্ ॥

১৬ । তদ্বাক্যমভিনন্দ্য যং কৃতম্, তদাহ— বন্ধেতি । বিবিধৈরদ্রীণাং
কূটৈঃ শৃঙ্গৈঃ সেতুং বন্ধা, অগ্রে সীতাষেষণে হনুমতৈব দগ্ধাং লঙ্কামাবিশৎ ।
কথন্তুতৈঃ শৃঙ্গৈঃ ? কপীন্দ্রাণাং করৈঃ কম্পিতানি ভূক্ৰহাণামঙ্গানি শাখা-
দানি যেষু তৈঃ । বিভীষণস্ত দৃশা বুদ্ধ্যা । কৈঃ সহাবিশৎ ? সূগ্রীবাদয়ঃ
প্রমুখা যেষাং তৈরনীকৈঃ ॥

১৭ । ততঃ সা লঙ্কা ঘূর্ণা প্রচলিতা বভূব । কথন্তুতা ? বানরেন্দ্রাণাং
বলৈ রুদ্ধা বিহারাদয়ো যশাং সা, নির্ভজ্যমানা ধিষণাদয়ো যশাং সা ; তত্র
বিহারঃ ক্রীড়াস্থানম্, কোষ্ঠং ধাওয়াগারাদি, শ্রীঃ কোষঃ, দ্বারং গৃহাদীনাম্,
গোপুরং পুরদ্বারম্, সদঃ সভা, বলভী প্রাসাদাদিপুরোভাগাচ্ছাদনী, বিটঙ্কঃ
কপোতপালিকা, ধিষণং বেদিকাদি, শৃঙ্গাটকং চতুষ্পথম্ ॥

১৮ । রক্ষঃপতিঃ —রাবণঃ, পুত্রমিন্দ্রজিতং প্রহস্তাদীঃশচ সমহিনোং
প্রাযুক্ত ॥

১৯ । অসিশূলাদিভির্জুর্গমাং তাং যাতুধানানাং পুতনাং সেনাম্, সূগ্রীবা-
দিভিরঘ্নিতঃ শ্রীরামোহয়াৎ ; মরুৎস্রতো হনুমান্ ; ঋক্ষো জাম্ববান্ ॥

২০ । তে রঘুপতেরনীকপা অঙ্গদাঢ্যাঃ সর্কৈ রাবণস্তেভাদিভির্ঘদ্রকথং
সৈহম্, তত্র দ্বন্দ্বং যথা ভবতি, তথাভিপত্য সঙ্গম্য ক্রমাদিভির্জয়ুঃ । কান্ ?
সীতায়া অভিমর্ষণে হতং মঙ্গলং যশ্চ স রাবণ ঈশো যেষাং, তান্ ॥

২১ । স্ববলস্ত নষ্টিং নাশমবেক্ষ্য, রুষ্ঠঃ ক্রুদ্ধঃ সন্, যানকং পুষ্পকং
বিমানং রথং বারুহ শ্রীরামমভিসসার । অথ তং স্বঃশ্রন্দনে স্বর্গশ্চেন্দ্রস্ত রথে
মাতলিনেন্দ্রসারথিনোপনীতে দ্র্যমতি দীপ্তিযুক্তে বিভ্রাজমানমহনদহন্ ॥

২২ । হে পুরুষাদপুরীষ ! রাক্ষসেযু পুরীষপ্রায় ! যদ্যস্মাদপহতা ; স্ববৎ
—স্বা যথাহসমক্ষং গৃহং প্রবিশ্ত কিমপি হরতি, তদ্বৎ । তস্মাজ্জুগুপ্সিতস্ত

কর্মণঃ কর্ত্ত্বুস্তেহু কাল ইবালজ্যবীর্যোহহং ফলং যচ্ছামি ; অধর্ম্যকর্ত্ত্বুঃ
পুংসঃ কালো যথা যচ্ছতীতি বা ॥

২৩। রিক্তঃ ক্ষীণপুণ্যঃ স্কৃতী বিমানাদিব, বিমানাৎ পুষ্পকান্নাপত-
দিতি বা ॥

২৪—২৮। রাক্ষসস্ত্রীণাং বিলাপমাহ—তত ইতি পঞ্চভিঃ । (২৪)
মনঃ স্বল্পমুদরং যস্ত্রাস্তরা রাবণভার্যয়া সহ ॥ (২৬) পঠৈরর্দিতা
পীড়িতা ॥ (২৮) গৃধ্রাণামন্নং ভক্ষ্যম্, নরকহেতবে নরকভোগায় ॥

২৯। সাম্পরায়িকমৌর্দ্ধদেহিকম্ ॥

৩১। আত্মনো স্বশ্র সন্দর্শনেন য আহ্লাদস্তেন বিকসনুখপঙ্কজং
যস্ত্রাস্ত্রাম্ ॥

৩২। যানং পুষ্পকম্ ; ভ্রাতৃভ্যাং লক্ষণসুগ্রীবাভ্যাম্, আয়ুশ্চ দস্তা
ভেনাপি সঠৈব যযৌ ॥

৩৪। গোমূত্রযাবকং গোমূত্রপঙ্কযবান্নভোজনম্, ভ্রাতরং ভরতম্ ॥

৩৫—৩৮। স্বশিবিরাদ্রামং বিনাহযোধ্যামপ্রবিশন্ স্বশ্র যন্নিবাসং
নিশ্চিতবান্, তস্মাৎ সকাশাৎ পৌরাদিভির্যুক্তো রামং প্রত্যুত্তোহভিমুখং
যযৌ । (৩৬) ব্রহ্মঘোষণে বৃহতা ঘোষণে পঠন্তিঃ ॥ (৩৭) স্বর্ণরসাক্তাঃ
কক্ষাঃ প্রাস্তা যাসাং তাভিঃ পতাকাভিঃ । হৈমৈরিতি চত্বারি রথ-
বিশেষণানি ॥ (৩৮) পারমেষ্ঠ্যানি রাজার্বাণি ছত্রচামরাদীনি । প্রেম্ণা
বিক্লিন্নং হৃদয়মীক্ষণে চ নেত্রে যশ্র ॥

৩৯। নেত্রজৈর্জলৈঃ স্নাপয়ন্নাল্লিষ্য ॥

৪০। যেহঁসত্তমাঃ কুলবৃদ্ধাস্তেভ্যোহপি নমশ্চক্রে ॥

৪২—৪৫। অযোধ্যাপ্রবেশপ্রকারমাহ—(৪২) পাছুকে ইতি সার্বৈ-
স্ত্রিভিঃ ॥ (৪৩) ধনুশ্চ নিবন্ধৌ চ তান্, ঋক্ষরাড্ জাম্ববান্ ॥ (৪৫) গুরু-
পত্নীঃ—কৈকেয়াগাঃ ॥

৪৬ । বয়স্তানবরজাংশ্চ যথাবদনুক্রমেণ সমুপেয়তুঃ ॥

৪৭ । বাস্পৌঘৈরভিষিঞ্চন্ত্যঃ শুচঃ শোকান্ বিজহুঃ ; শেষং স্পষ্টম্ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ নবমস্কন্ধে

দশমোহধ্যায়ঃ ॥ ১০ ॥

একাদশোহধ্যায়ঃ

ততস্ত্বেকাদশেহযোধ্যামাবসন্ননুজৈঃ সহ ।

যজ্ঞাদি যচ্চকারেশো রামস্তদনুবর্ণ্যতে ॥ (১)

৩ । তদন্তরা তাসাং দিশাং মধ্যে যাবতী ভূস্তাং ব্রাহ্মণ এবাহতীতি
মগ্ধমানঃ ॥

৪ । অয়ং শ্রীরামঃ ; তত্তদা সৌমঙ্গল্যমাভরণাদিকং তাবন্মাত্রমব-
শেষিতং যস্তাঃ, তদ্যতিরিক্তং হিরণ্যাদি সর্বং দদাবিত্যর্থঃ ॥

৬ । কিমপ্রদত্তং কিমপ্রদত্তম্ ? সর্বং দত্তমিত্যর্থঃ । বিশ্ব—প্রবিশ্ব ॥

৭ । হস্তদণ্ডৈগুমুর্নিভিরপিঁতৌ চিত্তে হস্তাবজ্জ্বী যশ্চ তস্মৈ ; তেষ-
পিঁতাবজ্জ্বী যেনেতি বা ॥

১০ । অসংবিদোহজ্ঞাৎ, প্রাচেতসো বাল্মীকিস্তস্ত আশ্রমং প্রাপ্তা ॥

১১ । অন্তর্কর্ত্বী গর্ভিণী ; ক্রিয়া জাতকর্মাণ্ডাঃ ॥

১৬ । ঈশ্বরোহপি শুচো রোদ্ধুং নাশকোৎ ॥

১৭ । ন চাতিচিত্রমেতদিত্যাহ—স্ত্রীপুংসয়োঃ প্রসঙ্গ আসক্তিস্ত্রাসমা-
বহতীতি তথা ; বিভক্তেরলুগার্ঘ্যঃ ; সর্বত্র ত্রাসমাবহেদিতি পাঠস্ত
সুগমঃ । কিমুতেতি প্রাসঙ্গিকোক্তিঃ ॥

१८ । अग्निहोत्रमज्जुहोः ; प्रभुः —रामः ॥

१९ । आत्नज्योतिर्निजं धाम ॥

२० । जलधिवक्त्रनम्, अज्ञपूगेश्च रक्षसां वध इतीदं कविभिराश्चर्यामिव
वर्णितमपि यशस्वतिर्न भवति । तत्र हेतुः —अधिकसाम्याभ्यां विमुक्तं
धाम प्रभावो यश्च तश्च किं कपयः सहायाः ? अतः सुग्रीवाद्याश्रयणं
यथा लीलामात्रं तथैवेदमपि । युक्तैकैतदित्याह—सुराणां याङ्गया आत्ना
श्रीकृता लीलार्था तन्नूर्ध्वेन, तश्च ॥

२१ । एवंविधलीलाप्रयोजनं दर्शयन् प्रणमति । यश्च यशो नृपाणां
युधिष्ठिरादीनां सदःसु ऋषयो मार्कण्डेयादयो गायन्ति । दिग्भिद्राणां
पट्टवदावरणरूपं तत्पर्याप्तं व्याप्तमित्यर्थः । नाकपाला देवाः, वसुपालाश्च
वसुधापालास्तेषां किरौटैर्जुष्टं पादाशुजं यश्च, तं रघुपतिम् । जूष्टं
पादाशुजं रघुपतेरिति पाठे तत्रश्च रघुपतेर्नाकपालादिभिर्जुष्टं पादाशुजं
प्रपद्य इत्यर्थः ॥

२२ । स रामः संविष्ट उपवेशितोऽहमुगतो वा यैः, ते कोशल-
वासिनः सर्वे यत्र योगिनो गच्छन्ति, तं स्थानं ययुः ॥

२३ । आनुशंशपर उपशमनिष्ठः सन् विमुच्यते ॥

२४ । स रामः स्वयं कथमवर्तत ? भ्रातृन् प्रति वा कथमवर्तत ?
कथञ्चूतान् ? आत्मानं आत्मांशञ्चूतान् । तस्मिन् वा ईश्वरे ते भ्रात्रादयोऽहं
अनन्तरं कथमवर्तन्तेति प्रश्नत्रयम् ॥

२५ । तत्र श्रीरामश्च भ्रात्रादिषु वृत्तिप्रकारमाह—अथेति । अनेनैव
भ्रातृणामपि तदाज्ञानुसारितया वृत्तिकृत्वा । अथ सिंहासनश्रीकारानन्तरम् ॥

२६—२८ । पुरीं वर्णयति त्रिभिः । (२६) गन्धोदकैश्चदविन्दुभिश्चा-
सिक्ता मार्गा यश्चाम्, सूतरां मत्तामिव समृद्धाम् ॥ वेति वितर्के । वासित-
गामिति पाठे वासितां कामोन्मत्तां गामिवेत्यर्थः ॥

২৯। পোরাণাং তস্মিন্ বৃত্তিমাহ—তমুপেয়ুরিতি । বরাহরূপেণ ত্রয়ো-
দ্ধতামিমাং পৃথ্বীং পাহীতি ॥

৩০। প্রজানাং তস্মিন্ বৃত্তিমাহ—ততঃ প্রজা ইতি ॥

৩১—৩৬। স্বয়ং কথমবর্ততেত্যস্তোত্তরমাহ—অথেতি যাবৎসমাশ্রিত্য ।
স্বগৃহং প্রবিষ্টঃ সন্, তস্মিন্ রেম ইতি পঞ্চমেনান্বয়ঃ । (৩১—৩৪) গৃহং
বর্ণয়তি সার্বকৈস্ত্রিভিঃ । (৩১) অনস্তা যেহখিলানাং রত্নাদীনাং কোষান্তে-
রাঢ্যম্ ; অনর্থা উরবঃ পরিচ্ছদা যস্মিন্ ॥ (৩২) বিক্রমময়া উড়ুস্বরা
দেহল্যো যেষু , তৈর্দ্বারৈঃ ; স্বচ্ছঃ স্বলৈঃ ; তৃতীয়ান্তানাং মণ্ডিতমিতি
তৃতীয়েনান্বয়ঃ ॥ (৩৩) বাসসাং মণিগণানাঞ্চাংশুকৈর্দীপ্তিভিঃ ; চিৎ চৈতন্তং
তদ্বহ্নাসৈরুজ্জ্বলৈঃ , যদ্বা , চিদিতি কচিৎ কচিদবৈদূর্যাস্তত্তাদিষু যথাশোভ-
মুজ্জ্বলৈর্মুক্তাফলৈর্মণ্ডিতমিত্যর্থঃ । কান্তাঃ কমনীয়াঃ , কামোপপত্তয়ো
ভোগসাধনানি , তাভিঃ ॥ (৩৪) ভূষণানাং ভূষণভূতৈঃ ॥ (৩৬) নৃণাং
মধো ; যদ্বা , নৃভিরভিধ্যাতমজ্জ্বিপ্লবং যশ্চেতি ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ নবমস্কন্ধে

একাদশোহধ্যায়ঃ ॥ ১১ ॥

দ্বাদশোহধ্যায়ঃ

দ্বাদশে রামপুত্রস্ত কুশস্তান্বয় উচ্যতে ।

এবমিক্ষ্বাকুপুত্রস্ত শশাদশ্চেরিতোহন্বয়ঃ ॥ (১)

১। কুশস্ত শ্রীরামপুত্রস্তাতিথিশ্চ স্মৃতোহভবৎ ॥

২। অর্কসম্ভবঃ—অর্কস্তাংশাৎ সম্ভূতঃ ॥

৩। ততো বিধুতেহিরণ্যনাভঃ । কথম্ভূতঃ ? জৈমিনেঃ শিষ্যো যোগা-

চার্য্যঃ ॥

- ४ । तदाह—यतः सकाशात् कौशल्या याज्वल्क्य ऋषिराध्याय्यं योग-
मध्यागात् । महान्त उदयाः सिद्धयो यस्मिंस्तुम्, हृदयग्रन्थेर्भेदकम् ॥
- ७ । मरुः विशिनष्टि—सोऽसविती ॥ पुनर्भावयिता—भावयिष्यति ॥
- ८ । ते पित्राह भिमन्या ॥
- १२ । तत्तन्नादमित्तजि ॥
- १५ । निष्ठा वंशश्च स्थितिसुश्चा अन्तः ॥
- १७ । तदेवाह—इष्काकूणामिति ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायां नवमस्कन्धे

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः

इष्काकोरेव पुत्रश्च निमेर्वंशस्तयोदशे ।

वर्ण्यते जज्जिरे यत्र ब्रह्मज्ञा जनकादयः ॥ (१)

- १—११ । निमेरोरसः पुत्रो नाभृदिति दर्शयन् कथामाह—निमि-
रित्येकादशभिः । (१) सत्रमारभ्य विशिष्टमृत्विजमर्कृत वत्रे ॥ (२) तं
शक्रमथं निर्वर्तय ; प्रतिपालय प्रतौक्यस्येति ; गृहपतिर्निमिः ॥ (३) इदं
जीवितं चलमस्तिरं विद्वान् ॥ (४) तमिन्द्रश्च मथं निर्वर्तयगतो गुरुः शिष्यश्च
व्यातिक्रममत्त्यायं वीक्ष्य 'निमेदेहः पततु' इत्यशपत् ॥ (५) उर्वशीदर्शनात्
स्नग्ने रेतस्ताभ्यां कुन्ते निषिक्तम्, तन्नात् प्रपितामहो विशिष्टो जज्जे ;
तदाह—मित्रावरुणयोरिति ; तथा च श्रुतिः—'कुन्ते रेतः सिषिचतुः
समानम्' इति ॥ (८) यदि प्रसन्नाः प्रभवः समर्थाश्च, तर्हि जीवस्वित्याहुः ॥
(९) यश्च देहश्च योगं न वाञ्छन्ति, अपि तु मोक्षायैव भजन्ति ॥
(११) निमिर्विदेह एव सन्मुच्यतां वसतु, कामं यथेच्छम् । एवं

सति युष्माभिः प्रार्थितः जीवितमश्रु भविष्यति, न च देहवक्र इति
भावः । स चाध्यात्मसंस्थितो लोचनयोः स्थितः सन्, उन्मेषण-निमेषाभ्यां
तत्प्रवर्तकत्वेन लक्षितोऽवर्तत इति शेषः ॥

१२ । तदेवं मृतादपि निमर्देहाद् वंशप्रवृत्तिं दर्शयति—अराजक-
न्धमिति ॥

१३ । तश्चाश्वर्थानि त्रीणि नामाग्राह—जन्मनाहसाधारणेन जन एव
जनकः ; यद्वा, स्वदेहद्वारा जनकत्वात् स निर्मिर्जनकोऽहंभूदित्यर्थः ; मिथिला
येन निर्मितेत्यानेन व्युत्पत्त्यन्तरमर्थादुक्तम् ॥

१५ । स्रधुं स्रधुतिः, तस्य पिता ॥

२१ । तस्य केशिध्वजस्य, भानुमान् ॥

२३ । तत्तस्यां स्रपार्श्वकः ॥

२४ । अग्निसन्तवोऽग्नेरंशां सन्तुतः ॥

२५ । यद्यस्मात् स्रभाषणः ॥

२९ । योगेश्वरा याज्जवक्यादयस्त्रेषां प्रसादेन ॥

इति श्रीमद्भागवत-भार्वर्ध-दीपिकायां नवमस्कन्धे

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः

चतुर्दशादिभिः सोमवंशमाहा समाप्तिः ।

यस्मिन्नैलादयो भूपाः कीर्तयन्ते पुण्यकीर्तयः ॥ (१)

चतुर्दशे षुरोः पद्भ्यां तारायां सोमजाद्बुधां ।

जातश्चेलः षड्, र्कशामायुमुख्यानजीजनत् ॥ (२)

৩। দৃগ্ভ্যা—আনন্দাশ্ৰুভ্যাঃ, অতএবামৃতময়ঃ। কিলেত্যাশ্চর্য্যে।
দৃশ ইতি পাঠে দৃশো নেত্রাৎ। বক্ষ্যমাণদর্পশ্চ কারণমাহ—বিপ্রেতি ॥

৪—১৩। সোমশ্চ পুত্রো বৃধ ইতি কথাদ্বারেণাহ—পত্নীমিতি সাক্ষৈ-
র্নবভিঃ। (৫) তৎকৃতে—তন্নিমিত্তম্ ॥ (৬) সুরাণাং দানবানাঞ্চ বিগ্রহে
কারণমাহ—শুক্রে ইতি। অসুরৈঃ সহিত উড়ুপমগ্রহীদিত্যর্থঃ; সন্ধি-
রার্থঃ। গুরোঃ সূতং বৃহস্পতিমগ্রহীৎ, অঙ্গিরসঃ সকাশাৎ প্রাপ্তবিজ্ঞো
হর ইতি প্রসিদ্ধিঃ ॥ (৮) নিবেদিতো বিজ্ঞাপিতঃ; বিশ্বকুব্জা;
অঐবদবুধ্যত ॥ (৯) বৃহস্পতিরাহ—তাজ ত্যজেতি, পরৈরাহিতং গর্ভম্।
গর্ভে ত্যক্তে ভস্মীকরিষ্যতীতি বিভ্যতীং প্রত্যাহ—নাইমিতি, সান্তানিকঃ
সন্তানার্থী। সন্তানিকে ইতি পাঠে হে সৎপুত্রো ইত্যর্থঃ ॥ (১৩) রহ
একান্তে ॥

১৪। পুরুবস উর্বশ্চামায়ুপ্রমুখাঃ ষট্ পুত্রা জাতা ইতি বক্তুং
কথামাহ—তশ্চেত্যাদিনা যাবৎসমাপ্তি ॥

১৭। নমু কুতো-দেবী মনুষ্যান্তিকমুপাগচ্ছেত্তত্রাহ—মিত্রাবরণয়োঃ
শাপান্নরলোকতাং মনুষ্যভাবমাপন্যা সতী ॥

১৯। নৌ আবয়ো রতিরঙ্কিতি শেষঃ ॥

২০। যশ্চ তবান্ধান্তরং বক্ষ আসাণ্ড রিরঃসয়া রন্তমিচ্ছয়া হ স্ফুটং ন
চাবতে, নাপযাতি; যদ্বশ্মাদিতি বা ॥

২১—২২। শাপাবসানে ভাষাভঙ্গমিধেণ জিগমিষোস্তশ্চ ভাষাবন্ধ-
মাহ—এতাবিতি দ্বাভ্যাম্। (২১) উরণকৌ মেঘৌ ছাসৌ নিক্ষেপরূপৌ
রক্ষস্ব। যঃ শ্লাঘাঃ, স এব স্ত্রীণাং বরঃ সূতঃ; অতো বিজাতীয়ত্বং ন দোষ
ইতি ভাবঃ ॥ (২২) হে বীর! সূতং মে ভক্ষ্যং শ্রীৎ, ‘অমৃতং বা আজ্যম্’

ইতি শ্রুতেঃ, দেবানাঞ্চামৃতশিহ্নাং । মৈথুনাদনন্ত্র বিবাসসং হ্মাং নেক্ষিষ্যে
ইতি প্রতিপেদেহঙ্গীকৃতবান্ ॥

২৩ । তদেবাহ—অহো ইতি ॥

২৪ । পদ্মকিঞ্জকশ্চ গন্ধ ইব গন্ধো যশ্চাস্তশ্চা মুখামোদেন মুম্বিতঃ
প্রলোভিতঃ সন্ ॥

২৬ । মহম্—মম ॥

২৭ । মহারাত্রৌ মধ্যরাত্রৌ, 'মহানিশা হে ঘটিকে রাত্রৌর্ন্যামযাময়োঃ'
ইতি শ্রুতেঃ ॥

২৮—২৯ । জিগমিষোস্তুশ্চাঃ পরুষোক্তিমাহ—হতাস্মীতি সাদ্ধেন ।
(২৮) নপুংসা—নপুংসকেন ॥ (২৯) যথা নারী তথা সন্তস্তঃ শেতে ॥

৩১ । বিছ্যতো বিশিষ্টছ্যতিমন্তঃ ; ব্যছ্যাতস্ত দীপ্তিমকুর্ক্বত ; যথা,
তদৈব তড়িতঃ প্রাকাশন্তেত্যর্থঃ । নগ্নমেক্ষত, অতো ভাষাভঙ্গান্নিজ'গামেতি
জ্জয়ম্ ॥

৩৩ । তশ্চাঃ সখীশ্চ পঞ্চ বীক্ষ্য । সূক্তং শোভনবচনম্, 'অহো'
জায়ে' ইত্যাদি ॥

৩৪—৩৫ । তদেবার্থত আহ—অহো ইতি দ্বাভ্যাম্ । (৩৪) অনিবৃত্তা
মংকুতাং নিবৃত্তিমপ্রাপ্য ; অনির্কল্যেতি পাঠে মাং নিবৃত্তিমগময়িত্বা,
মন্তানল্পুল্লেখ্যেতি বা । বচাংসি কুণবাবহৈ গোষ্ঠীঃ করবাবহৈ ॥ (৩৫)
সুদেহোহতিকমনীয়োহয়ং মম দেহঃ ॥

৩৬—৩৯ । 'পুরুষো মা মুখাঃ' ইত্যাদি তশ্চাঃ সূক্তং তদপ্যর্থত
আহ—মা মুখা ইতি চতুর্ভিঃ । (৩৬) মা ম্রিয়স্ব পুরুষোহসি, অতো
ধৈর্য্যমাবহেতি ভাবঃ । ইমে বৃকাঃ প্রসিক্কা ইন্দ্রিয়ানি বা হ্মা ইতি হ্মাং মান্শ

অহ্যর্ভক্ষয়েষুঃ, ইন্দ্রিয়বশো মা ভবেত্যর্থঃ ॥ (৩৭) প্রিয়ে নিমিত্তে
সাহসং যাসাম্ ॥ (৩৯) তং সাস্বয়তি—সংবৎসরাস্ত ইতি ॥

৪০ । অপরাণীতি বচনাদন্তর্কর্ষীমুপালক্ষ্য জ্ঞাত্বা ॥

৪২ । অনেনাগ্নিনা কস্ম কৃত্বা তদ্বশাৎকর্ষশীং প্রাপ্যাতীত্যভিপ্রায়েণাগ্নি-
স্থালীং দত্তঃ । স তু তাং স্থালীমেবোকর্ষশীং মন্থমানস্তয়া সহিতো বনে
বিচরন্ 'নেয়মুর্কশী কিস্তুগ্নিস্থালী' ইত্যবধ্যত ॥

৪৩ । ততশ্চ তাং স্থালীং বনে স্থাপয়িত্বা গৃহান্ গত্বা নিশি নিত্যং
তামেবাধ্যায়তস্তশ্চ মনসি ত্রেতায়াং ত্রয্যবর্ত্তত, কস্মবোধকং বেদত্রয়ং
প্রোছরভূৎ ॥

৪৪ । ততঃ স্থালীস্থানং গতঃ^১ সন্ তত্র শম্যা গর্ভে জাতমশ্বখং
বিলক্ষ্য অস্মিন্নসাবগ্নিরস্তীতি বিশেষেণ লক্ষয়িত্বা তেনাশ্বখেন হে অরণী
কৃত্বাগ্নিং মমস্থেতি শেষঃ, 'শমীগর্ভাদগ্নিং মমস্থ' ইতি শ্রুতেঃ ॥

৪৫ । মথনপ্রকারমাহ—অধরারণিমুর্কশীঃ ধ্যায়ন্ তুরাধারণিমাখ্যানং
ধ্যায়ন্ ভয়োররণ্যোর্মধ্যে যৎ কাষ্ঠং তৎ প্রজননং পুত্রং ধ্যায়ন্ ; তথা চ
মন্ত্রঃ—'উর্কশ্চা উরসি^২ পুরুরবাঃ' ইতি ॥

৪৬ । তশ্চ তেন কৃতান্নিস্মর্থনাদ্বিভাবসুরগ্নিজর্জাতঃ । কথস্তুতঃ ? জাতং
বেদো ধনং ভোগ্যং যস্মাৎ, স চ ত্রয্যা বিদ্যায়া বিহিতেনাধানসংস্কারেণ
ত্রিবৃদাহবনীয়াদিক্রুপঃ সন্, রাজ্ঞা পুরুরবসো পুত্রত্বে কল্লিতঃ, পুণ্যলোক-
প্রাপকত্বাৎ ॥

৪৭ । তদাহ—তেনেতি ॥

৪৮—৪৯ । নব্বনাদিবেদত্রয়বোধিতো ব্রাহ্মণাদীনামিন্দ্রাগ্নেনেদেব-
যজনেন স্বর্গপ্রাপ্তিহেতুঃ কস্মমার্গঃ কথং সাদিরিব বর্ণ্যতে ? তত্রাহ—এক
এবেতি বাভ্যাম্ । (৪৮) পুরা কৃতযুগে সর্ক্ববান্ধয়ঃ সর্ক্বাসাং বাচাৎ

বীজভূতঃ প্রণব এক এব বেদঃ দেবশ্চ নারায়ণ এক এব ; অগ্নিশ্চৈক
এব লৌকিকঃ, বর্ণশ্চৈক এব হংসো নাম ॥ (৪৯) বেদত্রয়ী তু পুরুষবসঃ
সকাশাদাসীৎ । এয়িবান্—প্রাপ । অয়ং ভাবঃ—কৃতযুগে সস্বপ্রধানাঃ
প্রায়শঃ সর্বেহপি ধ্যাননিষ্ঠাঃ ; রজঃপ্রধানে তু ত্রেতাযুগে বেদাদিবিভাগেন
কর্ম্মমার্গঃ প্রকটো বভূবেতি ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ নবমস্কন্ধে

চতুর্দশোহধ্যায়ঃ ॥ ১৪ ॥

পঞ্চদশোহধ্যায়ঃ

ততঃ পঞ্চদশে গাধিরৈলপুল্লাঘয়েহজনি ।

বন্দৌহিজন্মুতো রামঃ কার্ত্তবীৰ্য্যমহনৃ রুধা ॥ (১)

২ । সুগ্রহত্বায়ান্নাদিক্রমেণ শ্রুতায়ুপ্রভৃতিষণ্ণাং বংশানাহ—শ্রুতায়ো-
রিত্যাদিনা । একঃ—একসংজ্ঞঃ ; অমিতঃ—তৎসংজ্ঞঃ ॥

৩ । জহোঃ পুরুঃ, তশ্চ বলাকঃ, তশ্চাজকঃ ॥

৫ । গাধেঃ পুল্লো বিশ্বামিত্রো ব্রহ্মর্ষিরভূদিত্যন্তরাধ্যায়ে^১ বক্ষ্যতি
'গাধেরভূম্মহাতেজাঃ' ইত্যাদিনা । তত্র তাবত্ত্বপোদবাত্তেন চ ভৃগুবংশ-
সন্তবশ্চ ঋচীকশ্চ চরিতপ্রসক্তানুপ্রসক্তত্বেন চ পরশুরামাবতারচরিতমাহ—
তশ্চ সত্যবতীমিত্যাদিনা । বিসদৃশম্—অননুরূপম্, ভার্গবম্—ঋচীকম্ ॥

৬ । দক্ষিণবাময়োরেকতঃ শ্রামঃ কর্ণো যেসাম্, সর্কস্মিন্নঙ্গে চন্দ্রশ্চেব
বর্চো যেসাম্, ন চেদমপি পর্য্যাপ্তমস্মৎকথায়াঃ, যতঃ কুশিকাঃ কৌশিকা
বয়ম্ ॥

৮ । উভয়ৈর্মন্ত্রৈঃ—পট্টৈ ব্রাহ্মৈর্মন্ত্রৈঃ, স্বশ্রে তু^২ ক্ষাত্রৈরিত্যর্থঃ ॥

৯। যাবৎ স্নাত্বা মুনির্নাগতস্তাবদ্ধার্থায়াং ভর্তৃশ্নেহাধিক্যাং পুত্র্যাঃ
সত্যবত্যাশ্চরুং শ্রেষ্ঠং মত্বা অনয়া^২ মাত্রা সত্যবতী যাচিতা সতী ব্রাহ্ম-
মন্ত্রাভিমন্ত্রিতং স্বচরুং মাত্রেহযচ্ছং প্রাদাৎ, মাতুশ্চরুং ক্ষাত্রমন্ত্রাভিমন্ত্রিতং
স্বয়মদৎ আদৎ ॥

১০। কষ্টং জুগুপ্সিতম্ ; তদেবাহ—তে পুত্রো ঘোরো ভবিষ্যতি,
ভ্রাতা তু ব্রহ্মবিন্তমো ভবিষ্যতীতি ॥

১১। এবং মা ভূদিত্তি প্রসাদিতৌ ভার্গব আহ—অথ তর্হি পৌত্রো
ঘোরো ভবিষ্যতীতি । ততো জমদগ্নিঃ পুত্রোহভবদিত্যর্থঃ ॥

১২। সা চ সত্যবতী কোশিকী নগভূৎ ॥

১৩। ভার্গবঞ্চযেজ'মদগ্নেঃ সূতাঃ ॥

১৫। অনীনশৎ—নাশয়ামাস ; তদেবাহ—রজস্তমোবৃতমিতি । মহ-
দিত্তি পাঠস্ত স্মগম এব ॥

১৭—২২। কার্ত্তবীৰ্য্যার্জুনেন কৃতমপরাধং বস্তুং তস্ত দর্পহেতু-
মৈশ্বৰ্য্যাদিকমাহ—হৈহয়ানাংমিতি ষড়্ ভিঃ। (১৭) পরিকর্ষ্মভিঃ পরিচৰ্য্যা-
কর্ষ্মভিঃ, দত্তং দত্তাত্রেয়মারাধা ॥ (১৮) অব্যাহতমিন্দ্রিয়াদিকঞ্চ লেভে ॥
(১৯) যত্র যশ্নিনৈশ্বৰ্য্যেহিণিমাংদয়ো গুণাঃ ॥ (২০) রেবান্তসি নর্ষদা-
জলে, সরিতং নর্ষদাম্ ॥ (২১) রাবণো দিগ্বিজয়ে মাহিষ্মত্যাঃ সমীপে
নর্ষদায়াং দেবপূজাং কুর্ক্সংস্তেন প্রবাহস্তাবরোধাৎ প্রতিশ্রোতসঃ সত্যাস্তস্তাঃ
সরিতৌ জলৈবিপ্লাবিতং স্বশিবিরমালক্ষ্য তস্ত তদ্বীৰ্য্যং ন সেহে ॥ (২২)
ততশ্চ কৃতকিৰিষঃ ক্রীড়ন্তমভিভবিতুং প্রবৃত্তঃ সন্ গৃহীতঃ ; মাহিষ্মত্যাং
স্বপূৰ্য্যাম্ ; কপিবিব সন্নিকৃৎশ্চ পুনশ্চাবজ্জয়া যেন মুক্তঃ ॥

২৩। ইদানীং তৎকৃতমপরাধং দর্শয়ন্বাহ—স একদেত্যাদিনা ॥

২৪। অর্হণমাতিথ্যাং ; হবিষ্মত্যা কামধেবা ॥

২৫ । তদর্হণং নাঙ্গ্রিয়ত, তস্মিন্ নাভূষ্যৎ ; যতোহগ্নিহোত্র্যাং হোম-
ধেনৌ সাভিলাষঃ ; সহৈহয়ো হৈহয়ৈঃ সহ বর্ত্তমানঃ ॥

২৬ । দর্পীন্ধেতোঋষেহবির্দানীমগ্নিহোত্রধেভুং হর্ত্তুং নরানচোদয়ৎ,
প্রেরিতবান্ ॥

২৭ । তদৌরাত্যাং হবিষ্মত্যা হরণম্ ; ক্রোধযুক্তোহহিরিব চুক্রোধ ॥

২৮ । সত্বগং কাশ্মুকং বস্ম^১ চাদায় ॥

২৯ । ঐণেয়চর্ম্ম কৃষ্ণাজিনমম্বরং যশ্চ ॥

৩১ । প্রহরন্ পরশ্বধো যশ্চ ; মনশ্চানিলশ্চ তয়োরিবৌজো বীর্ঘ্যাং
যশ্চ, পরেবাং চক্রং মৈত্র্যং সুদয়তীতি তথা ; ছিন্না ভূজা উরবঃ কন্ধরাশ্চ
যেষাম্ ; হতাঃ স্ততা বাহনানি চ যেষাম্, তে বাঁরা নিপেতুঃ ॥

৩২ । বিবুকুণা বস্মাদয়ো যশ্চ ॥

৩৩ । পঞ্চশতেষু ধনুঃষু সোহজ্জুনৌ রামায় সন্দধে । একমেব ধনু-
র্ষশ্চ সঃ ; একবন্ধেষুভিরিতি পাঠে এক এব বন্ধঃ সন্ধানং যেষাম্, তৈ-
রিশুভিস্তানি ধনুঃষি সমং সহ তৎক্ষণমেবাচ্ছিনৎ ॥

৩৪ । মুখে সাধনভূতানচলান্, অজিব্ পাংশেচাৎক্ষিপ্যাভিধাবতস্তশ্চ
ভূজান্ চিচ্ছেদ, অহেঃ ফগানিবেত্যর্থঃ ॥

৩৬ । সমর্পয়ৎ—সমর্পয়ৎ ॥

৩৯ । অর্হণতাং পূজ্যতাম্ ॥

৪০ । সৌরী সূর্য্যশ্চ প্রভেব ॥

৪১ । তীর্থসংসেবয়া, 'চ'কারাদ্ ষমনিয়মৈশ্চ । অচ্যুতে চেতনা চিন্তং
যশ্চ সঃ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াং নবমস্কন্ধে

পঞ্চদশোহধ্যায়ঃ ॥ ১৫ ॥

ষোড়শোধ্যায়ঃ

ষোড়শেহথা জ্জুন-সুতৈজমদগ্নৌ হতে মুহঃ ।

রামাৎ ক্ষত্রবধঃ প্রোক্তো বিশ্বামিত্রশ্চ চারুয়ঃ ॥ (১)

৩। কিঞ্চিদীষচ্চিত্ররথে গন্ধর্ক্বরাজে স্পৃহা যশ্চাঃ সা, কিঞ্চিন্ন
সম্মারেতি বা ॥

৪। কলসং পুরোধায়াগ্রে নিধায় ॥

৫। ব্যভিচারং মানসং জ্ঞাত্বা ॥

৬। আজ্ঞাতিলাজ্বনাং ভ্রাতৃণাং মাতৃশ্চ বধে সঞ্চোদিতঃ সন, মুনেযঃ
সমাধিস্তপশ্চ তয়োঃ প্রভাবজ্জঃ । যদি ন হত্বাম্, তর্হি মামপি শপ্তুং
সমর্থঃ ; যদি তু হত্বাম্, তর্হি ময়ি সস্তুষ্টঃ সংস্তানপি জীবয়িতুং সমর্থ ইতি
জানন্নিত্যর্থঃ ॥

৮। নব্বতিনিন্দিতং তং কথং কৃতবান ? তত্রাহ—পিতৃবিদ্বানিতি
পূর্বোক্ত এবাভিপ্রায়ঃ ॥

৯। সর্বক্ষত্রিয়বধে কারণং বক্তুমাহ—ষেহ জ্জুনশ্চ সুতা ইত্যাদিনা ॥

১১। ভগবত্যাবেশিতা ধীর্যেন, তম্ ॥

১৫। দুঃখাদীনাং বেগেন বিমোহিতাঃ ॥

১৭। ব্রহ্মশ্রীর্বিহতা শ্রীর্শাস্ত্রাম্ । হে রাজন্ ! স রামস্তেষাং শীর্ষে-
র্মাহিষ্মত্যা মধ্যে মহাস্তং গিরিং চক্রে ॥

১৮—১৯। তেষাং রক্তেনাব্রহ্মণ্যানাং ভয়াবহাং ঘোরাং নদীং চক্রে ।
তথাপি সর্বক্ষত্রিয়বধে কিং কারণম্ ? তদাহ—হেতুং কুত্বেতি সার্কেন ।

(১৮) অমঙ্গলকারিণ্যাণ্যবর্ত্তিনি সতি ॥ (১৯) ত্রিঃসপ্তকৃত্বো রেণুকয়া

দুঃখাবেশাদুরস্তাডনং কৃতম্ । ততো রামস্তাবৎকৃত্বঃ ক্ষত্রমুৎসাদিত-
বানিতি প্রসিদ্ধিঃ ॥

২৪। সংজ্ঞানং স্মৃতিস্তুদেব লক্ষণং চিহ্নং যশ্চ তম্, স্বদেহং লক্ষ্য স
সপ্তর্ষীগাং মণ্ডলে সপ্তম ঋষিরভূৎ ॥

২৫। বৃহদব্রহ্ম বেদম্। বেদপ্রবর্তকেষু সপ্তর্ষিষেকতমো ভবিষ্য-
তীত্যর্থঃ ॥

২৬। ভুবো ভারমহন্থ। ভারমেবাহ—নৃপানিতি ॥

২৮। তদেবং প্রসক্তানুপ্রসক্তং সমাপ্য প্রস্তুতমাহ—গাধেরিতি।
মহাতেজা বিশ্বামিত্রঃ ॥

২৯। তে সর্কে লিঙ্গসমবায়ন্যায়েন প্রাগভূত উপধাবতীতিবৎ^২ মধু-
চ্ছন্দস এবোচ্যাস্তে; তথা চ শ্রুতিঃ—‘তশ্চ হ বিশ্বামিত্রশ্চৈকশতং পুত্রা
আসুঃ। পঞ্চাশদেব জ্যায়াসো মধুচ্ছন্দসঃ পঞ্চাশৎ কনীয়াংসঃ’ ইত্যাদি।
তত্র চ বিশ্বামিত্রপুত্রেষু ভার্গবশ্চাজীগর্ভশ্চ দেবরাতশ্চ জ্যেষ্ঠত্বমবগম্যতে।
তথাখলায়নবোধায়নাদিভিঃ কোশিকানাং দেবরাতপ্রবরত্বমুক্তম্। প্রবরশ্চ
তস্মিন্বেব বংশেহবাস্তরভেদঃ, ন তু বংশান্তিরম্। তথা চ স্মৃতিঃ—‘এক
এব ঋষির্ধাবৎ প্রবরেষু বর্ততে। তাবৎ সমানগোত্রত্বং বিনা ভৃগ্বঙ্গিরো-
গণাৎ ॥’ ইতি ॥

৩০—৩৭। তৎ কুতো ভৃগুবংশসম্ভবশ্চ দেবরাতশ্চ কোশিকপ্রবরত্ব-
মিত্যাশঙ্ক্য তদুপপাদয়ন্নাহ—পুত্রং কৃত্তেত্যাদি যাৎসমাপ্তি। (৩০) পূর্ক-
মজীগর্ভস্মৃতত্বে মধ্যমত্বেন পিতৃভ্যাং মমতাং বিহার্য বিক্রীতত্বাৎ। তশ্চ
রূপয়া স্মৃতানাহ—জ্যেষ্ঠ এষ প্রকল্প্যতামিতি ॥ (৩১—৩২) এতদেব
স্পষ্টয়িতুং বিশিনষ্টি—য ইতি দ্বাভ্যাম্। (৩১) মুমুচে—অমুচ্যত ॥ (৩২)
ভার্গবোহপি গাধিষু গাধেৰ্কংশজেষু দেবরাত ইতি খ্যাতঃ ॥ (৩৩) তদ্বশ্চ
জ্যেষ্ঠত্বং কুশলং ন মেনিরে, মধ্যমত্বস্থানর্থাবহত্বং দৃষ্ট্বা নাস্তীকৃতবন্তঃ।
মুনিবিশ্বামিত্রঃ ॥ (৩৪)

উবাচ.—‘নোহস্মাকং যজ্যেষ্ঠত্বং কনিষ্ঠত্বং বা ভবান্ পিতা সঞ্জানীতে মথতে,
তস্মিন্ বয়ং তিষ্ঠাম’ ইতি ॥ (৩৫) এবমুক্তা মন্ত্রদৃশং ‘কশ্চ নুনং কতমশ্চা-
মৃতানাং’ ইত্যাদিমন্ত্রাণাং দ্রষ্টারং গুণঃশেফং জ্যেষ্ঠং চক্রুঃ । কথং চক্রুঃ ?
তদাহ—বয়ং সর্কে ত্বামন্বকঃ স্ম হি, অনুগন্তারঃ কনিষ্ঠাঃ স্ম ইত্যর্থঃ । ততঃ
প্রসন্নো বিশ্বামিত্রস্তান্ সূতানাহ—বীরবন্তঃ পুত্রবন্তো ভবিষ্যথ ; যে যুয়ং
মে মানং পূজ্যত্বমনুগন্তোহনুবর্তমানাঃ সন্তুঃ, মাং বীরবন্তং পুত্রবন্তমকর্ত্ত
কৃতবন্ত ইত্যর্থঃ ॥ (৩৬) হে কুশিকাঃ ! এষ দেবরাতো বো যুয়দীয়ঃ
কৌশিক এব, যতো বীরো মৎপুত্রস্তমেনমন্বিতানুগচ্ছত । অথ্বে চাষ্টকাদয়-
স্তশ্চ সূতা আসন্ ॥ (৩৭) উপসংহরতি—এবমিতি । একে শপ্তাঃ,
একেহনুগৃহীতাঃ, অতস্ত পুত্রত্বেন স্বীকৃত ইত্যেবং কৌশিকগোত্রং পৃথগ্বিধং
নানাপ্রকারং জাতম্, তচ্চ প্রবরান্তরমাপন্নং প্রাপ্তম্ ; হি যস্মাদেবং দেব-
রাতজ্যেষ্ঠত্বেন তৎ প্রকল্পিতম্ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াং নবমস্কন্ধে

ষোড়শোহধ্যায়ঃ ॥ ১৬ ॥

সপ্তদশোহধ্যায়ঃ

আয়োঃ সপ্তদশে ত্বৈলজ্যেষ্ঠপুত্রশ্চ পঞ্চসু ।

স্বতেষু ক্ষত্রবৃদ্ধাদিচতুর্णाং বংশবর্ণনম্ ॥ (১)

১। ইহ শ্রীকৃষ্ণাবতারপ্রস্তাবায় বংশানুবর্ণন^১মৈলাদিক্রমেণ প্রকান্ত-
মিতি, যশ্চ বংশে শ্রীকৃষ্ণাবতারস্তশ্চ বংশোহতিবিস্তৃতত্বাদন্তে^২ নিরূপ্যতে ।
অতঃ পুরুরবসঃ পুত্রাণাং পঞ্চানাং কনিষ্ঠানাং বংশানুক্লেদানীং প্রথমশ্চ
বংশমাহ—য ইতি । এবং নহুষ-যযাতি-যজুপ্রভৃতিষপি দ্রষ্টব্যম্ ॥

- ২ । ক্ষত্রবৃধঃ — ক্ষত্রবৃদ্ধশ্চ ॥
- ৪ । দীর্ঘতমসঃ পিতা ॥
- ৫ । স্মৃতমাত্র এবার্ক্তিং রোগদুঃখং নাশয়তীতি তথা ॥
- ৬ । ততঃ প্রতর্দনাদি-শকবাচ্যাদ্‌ দ্যুমতঃ সকাশাদলর্কাদয়ঃ ॥
- ৮ । অলর্কাৎ সস্ত্যতিঃ সস্ত্যতিসংজ্ঞঃ ॥
- ৯ । সত্যকেতোধু ষ্টকেতুস্তস্মাৎ স্কুমারঃ, তস্মাধীতিহোত্রঃ ; তস্ম
ভর্গঃ, অতো ভর্গাদ্‌ভার্গভূমিঃ ॥
- ১০ । কাশয়ঃ কাশেৰ্ব্বঃশ্রাঃ । কাশেঃ প্রপিতামহশ্চ ক্ষত্রবৃদ্ধশ্চান্নয়ম-
য়ন্তে যান্তীতি তথা ॥
- ১১ । ততোহনেনসঃ শুদ্ধো জজ্ঞে ॥
- ১২ । কৃতকৃত্যঃ সঃ ; যত আত্মবান্‌ জ্ঞানী, অতঃ পুত্রোৎপাদনং ন
কৃতবানিত্যর্থঃ ॥
- ১৫ । তেষাং মতিভ্রংশায় গুরুণা বৃহস্পতিনাহ্‌ ভিচারবিধানেনাগ্নৌ
হুয়মানে সতি ॥
- ১৬ । সিংহাবলোকনেনাহ—ক্ষাত্রবৃদ্ধাৎ ক্ষত্রবৃদ্ধপৌত্রাৎ কুশাৎ প্রতিঃ ;
প্রতেঃ সঞ্জয়ঃ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াং নবমস্কন্ধে
সপ্তদশোহধ্যায়ঃ ॥ ১৭ ॥

অষ্টাদশোহধ্যায়ঃ

অষ্টাদশে ষষাতেস্ত নাছবশ্চ কথোচাতে ।

যশ্চ পঞ্চস্তু পুত্রেষু কনীয়ানগ্রহীজ্জরাম্ ॥ (১)

२ । तस्य राज्यास्य परिणाममनर्थावहङ्गं वेद्वीति तथा । तत्र हेतुः —
यत्रेति ॥

३ । स्थानां स्वर्गां, विजैरगस्त्यादिभिः ॥

४ । षवीयसो ब्रातृनादिशः । काव्यास्य शुक्रस्य वृषपर्कणश्च कन्याभ्यां
कृतदारः सन् ॥

७—२३ । नात्र प्रतिलोमतादोषः, क्षिप्रघटनादिति दर्शयन् कथामाह
—‘एकदा’ इत्यादिना, ‘प्रतिजग्राह तद्वचः’ इत्यन्तेन । (७—९) शुरोः
शुक्रस्य पुत्र्या देवयान्या च व्याचरदिति द्वयोरन्वयः ॥ (९) कलगीता अलया
षेषु तानि नलिनीपुलिनानि यस्मिन्, तस्मिन् पुरोद्याने । अबला शर्मिष्ठा ॥
(८) सिङ्घतीः सिङ्घन्त्याः ॥ (१०) अजानती स्वीयं मत्वा गुरुपुत्र्या वासः
समव्यायं पर्याधां ॥ (११) असाम्प्रतम्—अत्रायम् ॥ (१२—१४) अत्राय-
मेव ब्राह्मणोः कर्षवर्णनेन वानक्ति—यैरिति त्रिभिः । (१२) ये ब्राह्मणाः
परस्य पुंसः मुखं मुखाद्युपगन्तेन तृप्तिद्वारत्वेन च श्रेष्ठा इत्यर्थः । ज्योति-
ब्रह्म, पञ्चा वेदमार्गः ॥ (१४) तदेव ब्राह्मणमात्रमेव तावत् पूज्यम्,
तत्रापि वयं भृगवः ; अत्राश्च पिता नः शिष्यः ; एवं सत्याप्याम्नाभिर्धार्यां
वास इयमसती धृतवती ॥ (२१) निषिद्धोऽयं प्रतिलोमसङ्घ इति चेत्,
तत्राह—एष इति ॥ (२२) ब्राह्मणमेव त्वं वृणीहि किमनेनाग्रहेणेति
चेत्, तत्राह—न ब्राह्मण इति । बृहस्पतेः सुतः कचः शुक्रान्मृतसङ्गीवनीं
विद्यामध्यागात्, तदा च देवयानी तं पतिं चकमे । स च ‘गुरुपुत्रौ मम
पूज्या’ इति न तामुदवहत् । ततश्च कुपिता सती ‘तवेयं विद्या निष्फला
भवतु’ इति तं शशाप । स च ‘तव ब्राह्मणः पतिर्न भवेत्’ इति तां शशाप ।
तदेतदाह—यमहमशपम्, तस्य शापात् ॥ (२३) अशास्त्रीयत्वादनिभिप्रेत-
मपि दैवेनोपहृतं प्रापितं बुद्ध्वा तदातः तस्यां सकामं स्वः मनश्च

बुद्धा, 'न ह्यधर्मे मदीयं मनः प्रविशेत्' इति तस्या वचः प्रतिजग्राहार्थी-
कृतवान् ॥

२४—७२ । शर्मिष्ठासम्बन्धोऽपि दैववशादेवाभावदिति दर्शयन्नाह—
गते राजनीति नवभिः । (२४) उक्तं भिक्षुकौत्यादि ; कृतं कूप-
प्रक्षेपादि ॥ (२५) कापोतीम्—उद्भवतिम् ॥ (२६) प्रत्यनीका देवास्ते
विवक्षिता जयं प्रापनीया इत्याभिप्रेतं यश्च तथाभूतं ज्ञात्वा प्रत्यनीकानां
विवक्षितमिति वा ॥ (२८) सानुगा सथीसहिता शर्मिष्ठा मामनुयात्ति ॥
(२९) तत्तन्मा निर्गतां शुक्रां सङ्कटं वीक्ष्य ; तत्तन्मादवस्थितादर्थश्च
प्रयोजनश्च गौरवश्च वीक्ष्य ॥ (३०) तल्ले नाथा नोपगच्छेरित्यर्थः ॥
(३१) अपत्यार्थमृतुकाले प्रार्थनात्तस्याः कामपूरणं धर्ममवेक्ष्य शुक्रेण
वचश्च स्मरन्, दिष्टं दैवप्रापितमेव तत्सङ्गमभाष्यत, न तु कामत इत्यर्थः ॥

३४ । आसूर्याः शर्मिष्ठायाः, भर्तुः सकाशात् ॥

३५ । उपमन्त्रयन्—प्रसादयन् ॥

३६ । विकृतं रूपं करोतीति तथा ॥

३७ । ते ह्यहितरि कामैरष्टापत्युत्प्रेहयन्नि, कामानां भोगैरिति
वा । शुक्रे आह—तर्हि योऽभिधास्यत्यभितो धारयिष्यति, तस्य वयसा
यथाकामं व्यत्यस्ततां यथेच्छं जराव्यत्ययं यातु, व्यत्ययं नीयतामिति
वा : यद्वा, व्यत्यस्त्येति चेद्दः, तां जरां व्यत्यश्च व्यत्यासं गमयेत्यर्थः ॥

३८ । इति लक्षं व्यवस्थानं जराया व्यवस्थितिर्धेन, सः ॥

४१ । यतो न धर्मज्ञा अनित्ये च यौवने नित्यबुद्धयः ॥

४२ । 'तुं जरां किं ग्रहीष्यसि ?' इत्यापृच्छं । 'प्रत्याख्यानं मा
कृथाः' इत्याह—न ह्यमिति ॥

४३ । आत्प्रकृतः स्वदेहकर्तुः प्रत्यापकारं कर्तुं को नु क्षमः ? ॥

৪৪। তথাপি পিতুর্ঘৃণিত্তিতং কুর্ঘ্যাৎ, স উত্তমঃ ; যন্ত প্রোক্তকারী,
স মধ্যমঃ ; যন্তশ্রদ্ধয়া কুর্ঘ্যাৎ, সোহধমঃ ; অকর্তা পিতুরুচ্চরিতং পুরীষপ্রায়ঃ ॥

৪৫। জুজুষে—সেবিতবান্ ॥

৪৬। যথোপজোষং যথাপ্ৰীতি জুজুষে ॥

৪৯। নানেব ভাতি যাবদিন্দ্রিয়প্রবৃত্তিঃ, তদুপরমে নাভাতি চ ; স্বপ্ন-
মায়াভ্যাং সহিতো মনোরথ ইবেত্যর্থঃ ॥

৫১। মনঃস্বথং কামভোগম্ ; কদিন্দ্রিয়ৈঃ কুৎসিতৈঃ পরাঙ্গুথৈ-
রিন্দ্রিয়ৈঃ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াং নবমস্কন্ধে

অষ্টাদশোহধ্যায়ঃ ॥ ১৮ ॥

একোবিংশোহধ্যায়ঃ

উনবিংশে ষষাতিঃ স্বং চেষ্টিতং নন্বজোপমম্ ।

দেবযানীং সমাশ্রাব্য বিরক্তো মুক্তিমাপ্তবান্ ॥ (১)

ভুক্তভোগামজাং হান্তনন্বজবদ্ বৃত্তমান্বনঃ ।

বিড়ম্বয়ন্ প্রিয়ামাহ নির্বেদয়িতুমাস্তবান্ ॥ (২)

১। কামানাচরনুপভুঞ্জানঃ ; গাথামিতিহাসম্ ॥

২। মদ্বিধেন মাদৃশেনাচরিতামনুষ্টিতাম্, মদ্বিধস্তাচরিতং যস্তামিতি
বা। যন্ত গ্রামনিবাসিনঃ কামিনো মদ্বিধস্তাচরিতং বনে স্থিতা ধীরাঃ
শোচন্তি, তন্ত গাথাং শৃণু ॥

৩। আত্মানমনুলক্ষ্যাহ—বস্ত ইতি। প্রিয়ামনুলক্ষ্যাহ—অজামিতি ;
বনে সংসারে ; প্রিয়ম্—বিষয়ম্ ॥

৪। রোধসি তটে বিবাণাগ্ৰেণ মৃদাদিকমুদ্ধত্য তীর্থং নির্গমায় মার্গং ব্যধত ॥

৫। বহ্ব্য ইতি শর্নিষ্ঠাপ্রমুখাঃ কাময়ামাসুঃ । কাস্তং প্রতি কামিনীঃ কামবত্যঃ ॥

৬। পীবানং পুষ্টম্ ; শ্মশ্রলং শ্মশ্রবহুলং রতিসমর্থমিত্যর্থঃ । মীট্ৰাসং রেতঃসেক্তারম্, যাভে মৈথুনে, কোবিদমভিজ্ঞমতএব প্রেষ্ঠম্ ; নাব-
বুধ্যত নাববুধ্যত ॥

৮। স্বামিনমিতি শুক্রাভিপ্ৰায়েণাহ ॥

৯। ইড়বিড়াকারং বস্তুজাতিশব্দম্ ; সন্ধিতুং প্রসাদয়িতুম্ ॥

১০। বৃষণমচ্ছিন্নজ্বরয়া সম্ভোগাসমর্থমকরোৎ, অর্থায় স্বপুত্র্যাঃ কামোপভোগায় ; যোগবিহুপায়জ্ঞঃ, জরাব্যত্যাসেন^২ রতিশক্তিং দদা-
বিত্যর্থঃ ॥

১১। কুপলক্ৰয়া সহ, কামৈঃ সেব্যমানৈর্ন তুষ্যতি ॥

১৩—১৪। ননু তর্হি পুনরপি বহবো বিষয়াঃ সেব্যস্তাম্, ততো মনসি
প্ৰীতে সতি কামোপশান্ত্যা মোহো নিবর্তেতেতি চেৎ, তত্রাহ—যদিতি
দ্বাভ্যাম্। (১৩) ন হুহস্তি, ন পূরয়স্তি ॥ (১৪) হবিষা ঘৃতেন, কৃষ্ণ-
বজ্রা অগ্নিরিব ॥

১৫—২০। তর্হি কদা কেনোপায়েন বা মনসঃ সম্পূর্ণা প্ৰীতিঃ শ্ৰাৎ ?
যদা কামোপশমঃ শ্ৰাদিত্যাহ—যদেতি ষড়্ ভিঃ । (১৫) অমঙ্গলং ভাবং
রাগদ্বেষাদিবৈষম্যম্ ॥ (১৬) ছুঃখানি নিতরাং বহতীতি তথা, তাম্ ॥
(১৭) স্ত্রীসন্নিধানস্ত সর্ক্বথা ত্যাজ্যমিত্যাহ—মাত্রেতি । অবিবিক্তং
সঙ্কীর্ণমাসনং যশ্চ সং, কর্ষত্যা কর্ষতি ॥ (২০) ননু তৃষণাত্যাগশ্ৰাতি-
হুষ্করত্বাৎ কথং ব্রহ্মণি মনস আধানং শ্ৰাৎ ? তত্রাহ—দৃষ্টমিতি । যো

নানুধ্যায়েৎ, ন সংবিশেৎ, ন চোপযুক্তীত । তত্র দৃষ্টশ্রুতয়োৰনুধ্যানাদৌ
স আত্মদৃগ্ভবতি ॥

২৩ । তস্ম পুরোর্বশে স্থাপয়িত্বা ॥

২৪ । বিষয়েষু শব্দাদিষাসেবিতং ষড়্‌বর্গং ষড়্‌ক্রিয়সুখম্, যুমুচে
ভৃত্যাজ ; যদ্বা, বিষয়েষাসেবিতং সেবাং কারিতং বস্তুমিচ্ছিয়াণাং বর্গং
যুমুচে, উপৈক্ষতেত্যর্থঃ ॥

২৫ । বিধুতেং নিরন্তং ত্রিগুণাত্মকং লিঙ্গং যেন । প্রতীতঃ—প্রখ্যাতঃ ॥

২৬ । প্রস্তোভমেবাহ—পরিহাসমিবেতি ; যদ্বা, প্রস্তোভং নিবৃত্তিমার্গ-
প্রোৎসাহনং মেনে ॥

২৯ । কথং সমাবেশু ? তদাহ—নম ইতি, নমনাদিভিঃ সমাবেশু
ইত্যর্থঃ । শ্রীশুকো বা নমস্করোতি ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ নবমস্কন্ধে

একোনিবিংশোহধ্যায়ঃ ॥ ১৯ ॥

বিংশোহধ্যায়ঃ

বিংশে পিতৃপ্রসাদাপুরাজাসনমহোন্নতে: ।

পুরোর্বশে তু দৌম্বস্তেভরতশ্চৈর্ঘ্যতে ষশঃ ॥ (১)

৩ । তৎস্মতোহহংঘাতে: স্মতঃ ॥

৪ । ধর্মেষুশ্চ সত্যেষুশ্চ ব্রতেষুশ্চ ধর্মসত্যব্রতেষবঃ ॥

৫ । বনেষুশ্চাবমঃ স্মৃতঃ, এবং দশৈতে ঋতেষু প্রমুখাঃ ; তস্ম রৌদ্রাশ্বশু
ঘৃতাচ্যামপ্সরসি পুত্রা জাতাঃ ; অপ্সরস ইতি ষষ্ঠী সপ্তমার্থে । বশবর্ত্তিচ্ছে
দৃষ্টান্তঃ—জগদাত্মনো জগত আত্মভূতস্ম মুখ্যশ্চ প্রাণশ্চৈচ্ছিয়াণীব ॥

৮—২২ । দুহ্মন্তশ্চ শকুন্তলায়াং ভরতঃ পুত্রোহভবদिति কথাদ্বারেণাহ
 —দুহ্মন্তো মৃগয়ামিতি পঞ্চদশভিঃ । (৮—৯) তমাশ্রমং মণ্ডয়ন্তীং স্ত্রিয়ং
 বিলোক্য মুমুহেহমুহং ॥ (১০) তস্মা দর্শনেন প্রমুদিতঃ, অতঃ সংনিবৃত্তঃ
 পরিশ্রমো যশ্চ ॥ (১২) পৌরবাণাং চেতো ন হৃদ্ষ্মে রমতে, অতো
 মচ্ছেতসস্তুয়ি রমণাদেবাহং ত্বাং রাজহৃতনয়াং বেদ্বি ॥ (১৩) বিশ্বামিত্র-
 শ্চাত্মজাহং মেনকায়াং জাতা । তয়া চ স্বর্গং গচ্ছন্ত্যা অত্র ত্যক্তা, অতো
 রাজহৃতকঠৈবাহমিত্যর্থঃ ॥ (১৫) ‘কিং করবাম’ ইত্যাদিবা ক্যান্তদভিপ্রায়ং
 জ্ঞাত্বাহ—উপপন্নমিতি ॥ (১৬) গান্ধর্কবিধিনা মিথঃসময়পূর্বকেন ॥
 (১৯) ছুরত্যয়ং বিক্রান্তং বিক্রমণং যশ্চ ॥ (২১) ভ্রম্মা চন্দ্রপাত্রম্,
 তদ্ব্যমাতা আধারমাত্রম্, পিতুরেব তু পুত্রঃ, তত্র হেতুঃ—যেনেতি, ‘আত্মা
 বৈ পুত্রনামাসি’ ইতি শ্রুতেঃ । ভরস্ব পুষণ ; অনেন ভরতনাম নিরুক্তম্ ॥
 (২২) কিঞ্চ, রেতোধা রেতঃসেক্তা বংশকুৎ পুত্রো যমক্ষয়াৎ পিতরং
 নয়তি, তারয়তি ; তথা চ স্মৃতিঃ—‘পুন্নামো নরকাদ্যস্মাৎ পিতরং ত্রায়তে
 স্মৃতঃ । তস্মাৎ পুত্র ইতি প্রোক্তঃ স্বয়মেব স্বয়ন্তুবা ॥’ ইতি । পুত্রমিতি
 পাঠান্তরে মাতাপিত্রোঃ পুত্রং প্রতি বিবাদে যমক্ষয়ান্ধর্শনির্গেতুর্ধমশ্চ সভায়াঃ
 সকাশাদ্রেতোধা রেতঃসেক্তা পিতৈব ধর্শ্মেণ বিজিত্য পুত্রং নয়তি, ন তু
 মাতৈত্যর্থঃ । ততশ্চ ভার্য্যাপুত্রৌ স্বীকৃতবানিতি জ্ঞেয়ম্ ॥

২৩ । চক্রবর্তী বভূবেতি শেষঃ । তস্মা মহিমা গীয়তে ‘তদপ্যোতে
 শ্লোকা অভিগীতাঃ’ ইত্যাদিবহুচশ্রুত্যা হরেরংশভুবোহংশাজ্জাতশ্চ ॥

২৪ । তত্র লিঙ্গমাহ—চক্রমিতি ॥

২৫ । গঙ্গায়ামনুলোমং পঞ্চপঞ্চাশতা বাজিভিরীজে, পুরোধায় পুরো-
 হিতং কৃত্ব । যমুনামনু চ যমুনায়াঞ্চানুলোমম্ ॥

২৬ । অষ্টাধিকসপ্ততিং মেধ্যানস্থান্ ববন্ধ । কিং কুর্ক্বন্ ? বসু ধনং
 প্রকর্ষণে দদৎ । সাচীশুণে প্রকৃষ্টশুণবতি দেশেহগ্নিশ্চিতোহভূৎ ; যন্নিগ্নগ্নি-

চয়নে দেশে বা সহস্রং ব্রাহ্মণা ভরতেন ভূরিদানেন দত্তা গা বন্ধশঃ
 প্রত্যেকং বন্ধং বিভেজিরে, বিভজ্য জগৃহঃ । চতুরশীত্যধিকৈশ্চয়োদশসহস্রৈ-
 রেকং বন্ধং ভবতি । তথা হি—‘হিরণ্যেন পরিবৃতান্ কৃষ্ণান্ গুরুদতো মৃগান্ ।
 মষণাং ভরতোহদদাচ্ছতং বন্ধানি সপ্ত চ ॥’ ইতি শ্রুত্যান্তানি সপ্তাধিকশতং
 বন্ধানি শ্রীশুকেনোত্তরশ্লোকে চতুর্দশলক্ষত্বেন সংগৃহীতানি । ‘অদাৎ কৰ্ম্মণি
 মষণাং নিযুতানি চতুর্দশ’ ইতি । এবং চতুর্দশলক্ষাণাং সপ্তাধিকশতভাগো
 বন্ধমিত্যুক্তং ভবতি, ইয়ঞ্চ বন্ধসংখ্যা শ্লোকেন সংগৃহ্যতে,—‘চতুর্দশানাং
 লক্ষাণাং সপ্তাধিকশতাংশকঃ । বন্ধং চতুরশীত্যগ্রসহস্রাণি ত্রয়োদশ ॥’ ইতি ॥

২৭ । দেবানামপি মায়াং বৈভবম্, অত্যগদত্যশেত ; যতো গুরুং
 পূজ্যং হরিমাষযৌ প্রাপ্তঃ, তদংশভবত্বাৎ । মায়াবত্তর ইতি পাঠে হ্রস্বঃ
 শ্রুত্যানুসারেণ ; মায়াবতাং শ্রেষ্ঠো হরিরেবাসাবিত্যর্থঃ ॥

২৮ । মৃগান্ শ্রেষ্ঠগজান্, ভদ্রমদ্ভৃগাদয়ো গজজাতিভেদাঃ । ‘মষণাং’
 ইত্যস্ত শ্রুতিপদস্ত ব্যাখ্যানম্ ; কৰ্ম্মণীতি কৰ্ম্মাংশ্চিৎ কৰ্ম্মবিশেষে । কেচিত্ত্ব
 ‘মষণাং তীর্থে’ ইতি ব্যাচক্ষতে ॥

৩১ । পুরা দেবান্ জিত্বা যেহসুরা রসৌকাংসি রসাতলাদিস্থানানি
 ভেজিরে, তৈঃ প্রাণিভির্বলিভির্দেবস্ত্রিয়ো রসাতলং নীতাঃ সতীঃ পুনরা-
 হরদানিত্তে ; প্রাণিভিরতৌর্মহুশ্যাদিভিঃ সহ নীতা ইতি বা । পণিভিরিতি
 পাঠে পণয়োহসুরাস্তৈর্নীতাঃ সতীঃ ; যদ্বা, পণয়ো দূতাস্তৈর্দূতান্ প্রস্থাপ্যা-
 হরদিত্যর্থঃ ॥

৩২ । ত্রিনবসাহস্রীঃ সমাঃ সপ্তবিংশতিসহস্রসংবৎসরান্ । চক্রং সেনা-
 মাজ্জাং বা ॥

৩৩ । তস্ত বৈরাগ্যেণ মোক্ষপ্রকারমাহ—স ইতি । যুযেতি বিচার্যেতি
 শেষঃ ॥

३४ । नानुरूपा मत्सदृशा न भवन्तीति भर्त्रा ऋरिते सति व्याभिचार-
शङ्कयास्यांस्त्याक्यतीति भयात् पुत्रान् जग्मुः । पुनः पुनः पुत्राणां दर्शनेन
वैसादृशानुसक्तानेन त्राजेत्, नाश्रुथेत्याशयेन हतवत्यः ॥

३५ । वितथे व्यर्थे सति, तदर्थं पुत्रार्थम्, मरुत्सोमेन यागेन
यजतस्तस्य प्रसन्नाः सन्तो मरुतो भरद्वाजं नाम पुत्रमुपाददुः समर्पयामासुः ॥

३६—३९ । मरुतां भरद्वाजागमप्रकारं प्रदर्शयन्नाह—अशुक्लद्व्यामिति
चतुर्भिः । (३६) अशुक्लद्व्यां गर्भिण्यां द्रातुरुत्थ्याश्च पद्भ्यां ममतायां
चौर्येण कदाचित् मैथुनाय प्रवृत्तो बृहस्पतिसुता द्वितीयगर्भश्चावकाशा-
भावानाक्रोशपूर्वकं गर्भस्थेन वारितः । ततः क्रुद्धो बृहस्पतिः ‘अहो भव’
इति तं गर्भं शप्त्वा बलाद्दीर्यं श्लिष्यत् । ततो बृहस्पतेः शापाद्गर्भस्थो
दीर्घतमा अहो बभूव । तेन च तदीर्यं पाषिण्प्रहारेण योनेर्वह्निनिःसारितं
भूमौ पतितं सद्य एव कुमारोऽभवत् ॥ (३७) तत्र परवीर्याजं भर्तु-
स्त्यागविशङ्कितान् सतीं त्यक्तुकामां ममतां प्रति स्मृत्वा एनं बृहस्पतेर्मम-
तायाश्च विवादरूपं श्लोकं जगुः । किमर्थं जगुः ? अत आह—तस्य नाम
निरुच्यते येन, तम् । तन्नामनिर्बचनेनैव भर्तुस्त्यागशङ्कामपाकर्तुमित्यर्थः ॥
(३८) तत्र पुत्रं त्यक्त्वा यास्तौ ममतां बृहस्पतिराह—हे मूढे ! इमं
पुत्रं भर पूषाण । भर्तुर्विभेमीति चेत्, तत्राह,—वाजम्, एकं च क्षेत्रेह्यशु
वीजादित्येवं द्वाभ्यां जातम्, अतस्तुश्राप्यं पुत्र इति न तस्माद्भयशङ्के-
त्यर्थः । एवमुक्त्वा सती तं प्रत्याह—‘हे बृहस्पते ! इमिं भव,
यतो वाजं द्वाभ्यामावाभ्यामश्रायतो जातम्, अतो नाहमेकाकिनौ
भरामि’ इत्यर्थः । यद्यस्मादेवमुक्त्वा पितरौ ममताबृहस्पती विवदमानौ पुत्रं
परित्याज्य यातो, ततो हेतोरयं ‘भरद्वाज’-संज्ञः इति । यद्दुःखादिति
पार्थास्तरे यश्च पुत्रश्च त्यागदुःखात् पितरौ यातावित्यर्थः ॥ (३९) व्याभिचार-
सम्भवः तमाश्रुजं वितथं निरर्थकं मत्वा ममता व्यसृजतत्याज । आदि-

জমিতি পাঠান্তরে আদিভবং প্রথমজং ভর্তু বীর্ঘ্যাজ্জাতমেব মুখ্যমাত্মজং মত্বা
বৃহস্পতেজাতং তত্যাজেত্যর্থঃ । তত্র^১ তয়া ত্যক্তং মরুতোহবিভ্রন্নবিভকঃ !
তদেবং মরুদ্ভিঃ প্রাপ্তোহয়ং ভরতশ্রাবয়ে বিতথে সতি দত্তঃ ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ নবমস্কন্ধে

বিংশোহধ্যায়ঃ ॥ ২০ ॥

একবিংশোহধ্যায়ঃ

একবিংশে তু দৌশ্মন্তেঃ স্মৃতশ্রাবয়ে উচ্যতে ।

রন্তিদেবাজমীঢাদেৰ্যত্র কীর্তিঃ প্রতত্ততে ॥ (১)

১ । ভরতশ্রাবয়ে বিতথে সতি দত্তত্বাদবিতথসংজ্ঞো ভরদ্বাজঃ, স চ
ব্রাহ্মণোহপি ভরতশ্র দত্তপুল্লো জাত ইতি তদ্বংশোহনুক্ৰম্যতে । বিতথশ্র
স্মৃতে মন্বন্তস্মাদবৃহৎক্ষত্রজয়মহাবীর্ঘ্যানরগর্গাঃ পঞ্চ পুল্লা বভূবুঃ ॥

৩ । বিয়দ্বিত্তশ্র বিয়তো গগনাদিবোদ্ধমং বিনৈব দৈবাচ্ছপস্থিতং বিত্তং
ভোগ্যং যশ্র ; যদ্বা, বিয়দব্যয়ং প্রাপ্নুবদ্বিত্তং ভোগ্যং যশ্র ; তদেবাহ—
বভূক্ষতোহপি সতো লক্ষং লক্ষং দদতঃ ॥

৪—১৯ । তৎ প্রপঞ্চয়তি—নিষ্কিঞ্চনশ্চেত্যাদি সার্বৈকৈঃ পঞ্চদশভিঃ ।

(৪) অপিবতো জলপানমপ্যকুর্ষতঃ । ঘৃতাদিত্রয়াগাং দ্বৈন্দৈক্যম্, তোয়ঞ্চ ॥

(৭) অথাগ্নো বৃষলোহতিথিরাগমৎ । বিভক্তশ্র কুটুম্বার্থমন্নাদিকং বিভক্ত-
বতঃ ॥ (৮) সগণায়—শযুধসহিতায় ॥ (১০) উচ্ছেষমুর্ষরিতমেকমেব

পরিতর্পয়তীতি তথা ॥ (১২) পরত্ৰুঃখাসহিষ্ণুতয়া সর্বেষাং ছুঃখং স্বয়ং
ভোক্তুমশাস্তে—নেতি । অগ্নিমাগুষ্ঠসমৃদ্ধিশুক্কাঃ গতিমপি মোক্ষমপি

चाहं न कामये । तर्हि किं कामयसे ? तदाह—अखिलदेहभाजामार्तिं
पीडां ह्यःखं तत्तद्वोक्तृरूपेणास्तुःस्थितः सन्, अहं प्रपद्ये प्राप्नुयामित्येव
कामये । येन तदह्यःखं भोक्तुं मया हेतुभूतेन ते सर्वे ह्यःखा भवन्ति ॥
(१०) ननु ह्यःखं किमिति प्रार्थयसे ? परह्यःखनिवृत्त्येव मम सर्वह्यःख-
निवृत्तिरित्याह—स्फुटं डिति । रूपणश्च जन्तोर्जिजीविषोर्जीवनहेतोर्जल-
शार्पणान्ने सर्वे स्फुटं दायो निवृत्ता एव ॥ (१४) इत्येव प्रभाष्य ॥
(१५) त्रिभुवनाधीना ब्रह्मादयो मायास्तदीयधैर्यपरीक्षार्थं प्रथमं मायया
वषलादिरूपेण प्रतीताः सन्त इत्यर्थः ॥ (१६) परं केवलं वासुदेवे
भक्त्या मनश्चक्रे ; न तु तान् किमपि याचितवान् ॥ (१७) अनन्तराधस
स्त्ररातिरिक्तफलान्तरानपेक्ष्य, प्रत्यलीयताञ्चोत्तेव लीना बभूव ॥ (१८)
मन्युस्तस्य नरश्च वंशमुक्त्वा तंस्तुतश्चैव गर्गश्च वंशमाह—गर्गादिति । महा-
वीर्याश्च वंशमाह—महावीर्याद् दूरितक्षयः, तश्च त्रय्यारुणिः, कविः, पुष्कर-
रुणिशेति त्रयः पुत्राः । कथञ्चुताः ? येह्यत्र ह्यःखं वंशे ब्राह्मणगतिं
ब्राह्मणरूपतां गतास्ते । मन्युपुत्राणां पञ्चानां ज्येष्ठश्च वंशमाह—बृह-
ह्यःखश्चुति ; यद्येन हस्तिनापुरं कृतमित्यर्थः ॥

२१ । अजमीढादयस्त्रयो हस्तिनः पुत्राः ॥

२३ । अजमीढादेवाग्रे पुत्रो बृहदिषुर्नामाभवत् ॥

२४ । पारश्च तनयो नीपस्तश्च पुल्लशतम् ॥

२५ । स एव कृत्यां कृत्वासंज्ञायां शुककन्यायां ब्रह्मदत्तं जनयामास ;

तदुक्तं हरिवंशादिषु—‘पराशरकुलोत्पन्नः शुको नाम महायशाः ।
व्यासाद्वरण्यां संस्रुतो विधुमोहगिरिव जलन् ॥ स तस्यां पितृकन्यायां
वीरिण्यां जनयिष्यति । कृष्णं गौरं प्रभुं शम्भुं तथा दूरिष्ठं जयम् ॥

कथां कीर्तिमतीं षष्टिं योगिनीं योगमातरम् । ब्रह्मदत्तश्च जननीं
महिषीमनुहश्च च ॥' इति । षष्ठ्यपि शुक उ०प०तै०व विमुक्तसङ्गे निर्गत-
सुधापि विरहातुरंगं व्यासमनुयासुतं दृष्ट्वा ह्याशाशुकं निर्माय गतवान् । तदभि-
प्रायेणैवायं गार्हस्थ्यादिव्यवहार इत्यविरोधः । स च ब्रह्मदत्तो योगी
गर्षि वाचि सरस्वत्याम् ॥

२७ । स एव योगतन्त्रं चकार । वार्हदीववाः बृहदिवोर्बर्गश्चा इमे ।
दीर्घत्वमार्थम् ॥

२९ । सुपार्श्वकृत् सुपार्श्वश्च पिता ॥

२८ । प्राच्यसाम्नां षट् संहिता जगौ विभज्याध्यापितवान् ॥

३० । अजमीटश्च वंशाः प्रियमेधादयः केचिद्ब्राह्मणा बभूवुः ; बृह-
दिषुप्रभृतयः क्षत्रियाश्चेति वंशद्वयमुक्तम् । तस्मैव वंशास्तुरमाह—नलिता-
मिति यावत्समाप्ति ॥

३२ । मुद्गल एको यवीनरादयश्चत्वार इत्येवंग पङ्क ॥

३४ । भार्ग्याद्भर्माश्वपुत्रान्निधुनकाभूत् । तदेवाह—दिवोदासः पुमान्,
अहल्या च कञ्चकेति ॥

इति श्रीमद्भागवत-भावार्थ-दीपिकायां नवमस्कन्धे

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः

द्वाविंशे तु दिवोदासवंशमुक्त्वाथ वर्णिताः ।

षष्कवंशे जरासकपार्थदुर्योधनादयः ॥ (१)

२ । तस्य सोमकश्च पुत्राणां शतं बभूव, तेषां जस्तुर्जेष्ठः, यवीयान्
पृथतः ॥

- ४ । अजमीटशैव वंशान्तरमाह—य इति । ततः संवरणां कुरुः ॥
- ५ । तस्य कृतिन उपरिचरो वसुस्ततो वसोवृहद्रेथो मुखमादिर्घेषां
तानेवाह—कुशाश्चेति ॥
- ६ । तंस्तुतः पुष्पवान् जज्ञे । तस्यापत्यां सत्याहित इति योज्यम् ॥
- ७ । जरया राक्षसा ॥
- ८ । यद्वश्यां सोमापेः श्रुतश्रवाः । कुरोः पुत्रः परीक्षिदनपत्याः ।
जाहवो जहोः पुत्रः ॥
- ९ । अतो राधिकामयुतायुरभूदित्यर्थः ॥
- १० । तस्य प्रतीपस्य देवापिशान्तुमुवाह्लिकाः ॥
- ११ । प्राक् पूर्वजन्मनि महाभिष इति संज्ञा जाता यश्च सः ॥
- १२ । यदा देवो न बवर्ष, तदा शान्तुमुस्तत्र कारणं ब्राह्मणान् पप्रच्छ ॥
- १३ । ब्राह्मणैश्चैवमुक्तः—‘दारान्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे
स्थिते । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिविद्विस्तु पूर्वजः ॥’ इति श्रुतेः । योऽग्र-
जुगुब्बमग्रतो हुनक्ति, अयं ह्यादृशोऽपि परिवेत्तैव भवति । अतस्तद्दोष-
परिहाराय राज्यामग्रजाय देहि, ततो वृष्टिर्भविष्यतीत्येवमुक्तः शान्तुमुर्वनं
गत्वा ज्येष्ठं हनयामास । राज्ञः प्रजापालनादिः परो धर्मः, अतस्तुं राज्यां
स्वीकुर्विति प्रार्थितवान् । ततः पूर्वमेव तस्य मन्त्रिणा अश्ववार^२-संज्ञेन
देवापिं पाषण्डैकृत्य राज्यानर्हं कर्तुं ये प्रहिता विप्रान्तेः पाषण्डमता-
श्रय्या गिरा वेदाद्विभ्रंशितः सन्, वेदवादस्यातिवादान् निन्दान्निन्दानि सोऽ-
ब्रवीत् । अतस्तस्य पातित्येन राज्यानर्हत्वे जाते शान्तुनोर्दोषाभावान्
देवो बवर्षेत्यर्थः ॥
- १४ । ततः सोमदत्ताद्भूरिभूरिश्रवाः शलश्चेति त्रयः ॥

२० । रामो जामदग्न्यः । दासकत्त्रायामित्युपरिचरश्च बसोर्वीर्येण
मत्स्यगर्भाद्वृत्पत्न्या कत्त्रा दासैः कैवर्तैः पालिता, अतो दासकत्त्रेति
प्रसिद्धायां सत्यवत्याम् ॥

२१ । नाम्ना तत्समाननाम्ना, चित्राङ्गदेन गङ्गर्केण युद्धे हतः । यश्चां
सत्यवत्यां शान्तनुपरिग्रहात् पूर्वमेव ॥

२२ । वेदां गुप्ता येन ; यतोहहं जात इदं श्रीभागवतं चाध्यागा-
मधिगतवानस्मि ॥

२४ । स्वयंवराद्धीशेण बलादुपानीते ॥

२५ । मात्रा सत्यवत्योक्त इति निषेधाभावमाह—‘अपतिरपत्यालिप्सु-
र्देवराद् गुरुप्रयुक्तां, न तु शतुमती’ इत्यादिवचनात् ॥

२७ । दुःशला नाम कत्त्रका च जज्ञे ॥

२९ । अरण्ये मृगशापाभैरुत्थुनेन रुद्रश्च प्रतिषिद्धश्च^१ ॥

२८ । नासत्यदत्त्राभ्यामश्विभ्याम्^२, पक्षभ्यां युधिष्ठिरादिभ्यः पक्षाभवन् ॥

३० । तथापरे च भार्यान्तरेषु ॥

३१ । काली चात्त्रा भौमश्च भार्या, तश्चां ततो भौमसेनात् सर्कगतो
नाम पुत्रोऽहोभवदित्यर्थः ॥

३२ । उलुप्यां नागकत्त्रायाम् मणिपुरपतेः सूतायां पुल्लिकाधर्मेण
दत्त्रायाम् ब्रह्मवाहनमसूत । अतस्तत्पुत्रः सन्नपि स पुल्लिकासूतो मातामह-
सूत इत्यर्थः ॥

३९ । तुरसंज्जं पुरोहितं कृत्वा ॥

३८ । भविष्यानाह—तश्च पुत्र इति यावत्समाप्ति । याज्जबक्यात् क्रिया-
ज्ञानम्, परक्षात्तज्ज्ञानं शौनकात् प्राप्स्यति, अज्जज्ञानं कृपाचार्यादिति

দ্রষ্টব্যম্ । ‘যাজ্ঞবল্ক্যাং ত্রয়ীমধীত্য কৃপাদস্ত্রাণ্যবাপ্য’ ইতি বৈষ্ণবোক্তেঃ ।
কচিত্তু অস্ত্রজ্ঞানং কৃপাচার্য্যাদিত্যেব পাঠঃ ॥

৪১ । যদ্যস্মাৎ সুধীনলঃ পুত্রঃ ॥

৪২ । তস্মাৎ পরিপ্লবঃ, তস্মাৎ সুনয়স্তশ্চাত্ত্বজো মেধাবীত্যর্থঃ ॥

৪৩ । তস্মাৎ সুদাসস্ততঃ শতানীক ইত্যর্থঃ ॥

৪৬ । বৃহদ্রথশ্চ জরাসন্ধঃ, তশ্চ সহদেবস্তশ্চ মার্জ্জারিঃ, যদ্যস্মান্না-
র্জ্জারেঃ শ্রুতশ্রবাঃ ॥

৪৯ । সহস্রসংবৎসরমেতে ভাব্যা ভূপালাঃ, ততঃ পরং ভাব্যান্ দ্বাদশ-
স্কন্ধে বক্ষ্যতি ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ নবমস্কন্ধে

দ্বাবিংশোহধ্যায়ঃ ॥ ২২ ॥

ত্রয়োবিংশোহধ্যায়ঃ

ত্রয়োবিংশে ত্বনোক্র'হোস্তুর্কসোস্চাশ্বয়ঃ ক্রমাৎ ।

যদোশ্চ বংশোহনুক্রান্তো যাবজ্জ্যামঘসম্ভবঃ ॥ (১)

১—১৪ । তদেবং যযাতে: পুত্রাণাং পঞ্চমশ্চ পুরোর্কবংশোহনুক্রান্তঃ ।
ইদানীং চতুর্থশ্চ বংশমনুক্রামতি—অনোরিতি, কণশ্চ জগতীপতেরিত্যন্তেন ।

(২) তশ্চ জনমেজয়শ্চ মহাশীলঃ, তশ্চ মহামনাঃ ॥ (৩) চত্বার উশীনর-
শ্চাত্ত্বজাঃ; সন্ধিরার্ধঃ ॥

১৮ । স দুশ্শস্তঃ, স্বং বংশং পৌরববংশম্ ॥

২১ । প্রথমশ্চ সহস্রজিত আত্মজঃ ॥

২২ । কুন্তে: সোহঞ্জিঃ, সোহঞ্জের্মহিগ্নান্, মহিগ্নতো ভদ্রসেনকঃ ॥

২৩। ভদ্রসেনশ্চ দুর্শদো ধনকশ্চেতি দ্বৌ পুত্রৌ ; কৃতবীৰ্য্যশ্চ জনকঃ ;
কৃতবীৰ্য্যাদয়শ্চত্বারো ধনকশ্চাত্মজা ইত্যর্থঃ ॥

২৬। অনষ্টমবিনাশং বিত্তং যেন, তথাবিধং স্মরণং যশ্চ সঃ ; অক্ষয়ং
ষড়্‌বসু ষড়্‌ক্রিয়-বিষয়ং বুভুজে ॥

২৮। ঔৰ্ব্বশ্চ তেজসা সগরেনোপসংহৃতমিত্যর্থঃ ॥

২৯। তেষাং তালজজ্বপুত্রাণাং জ্যেষ্ঠঃ ; তশ্চ মধোঃ পুত্রশতম্ ; বৃষ্ণি-
জ্যেষ্ঠো যস্মিন্ ; যতো মধোর্কৃষ্ণেৰ্যদোশ্চ হেতোরিদং কুলম্ ॥

৩১। চতুর্দশ মহারত্নানি তত্তজ্জাতিশ্রেষ্ঠানি যশ্চ সঃ ; তানি চ
মার্কণ্ডেয়পুরাণে বর্ণিতানি—‘গজবাজিরথস্ত্রীষু নিধিমাল্যাধ্বরক্রমাঃ । শক্তি-
পাশমণিচ্ছত্র-বিমানানি চতুর্দশ ॥’ ইতি ॥

৩২। দশানাং পত্নীসহস্রাণাং ভার্য্যায়ুতশ্চ প্রত্যেকং লক্ষ^১মিত্যেবং
তাসু পুত্রাণাং দশলক্ষ-সহস্রাণি জনয়ামাস ॥

৩৩। পৃথুশ্রবাঃ পৃথুকীর্ত্তিঃ । পুণ্যযশা^২ ইত্যাদয়ঃ ষট্‌ প্রধানাঃ শ্রেষ্ঠা
যেষাম্, তেষাং মধ্যে ॥

৩৪। পঞ্চাত্মজা আসন্, তান্ শৃণু । তানেবাহ—পুরুজিদিতি ॥

৩৫। ভার্য্যাভয়াদেবৈকভার্য্যশ্চ বন্ধ্যাপতেজ্যামঘশ্চাপুত্রশ্চ তদুয়মেব
পুত্রপ্রদমভবদिति দর্শয়ন্নাহ—জ্যামঘস্থিতি ॥

৩৭। যদি মে সপত্নী শ্ৰাৎ, তর্হি স্নুেষয়ং যুজ্যেতাপি ; ন ত্বেতদন্তী-
ত্যাহ—অসপত্নী চেতি । অতিভয়বাকুলহৃদয়ো বিগুণ্মনুখঃ সগদগদমাহ
—জনয়িষ্যসীতি ॥

৩৮। ভার্য্যাভয়প্রকম্পমান-স্বিন্নসর্কীক্সশ্চ মোমুহমানশ্চ পলায়নমভি-
লষতো রাজ্ঞঃ প্রাণসঙ্কটমালোক্যানুকম্পিতান্তেন পূর্ব্বং বহুকালমারাধিতা
বিশ্বেদেবাঃ পিতরশ্চ ‘তথাস্ত’ ইত্যম্বমোদন্ত । ততো ‘দেবতাপ্রসাদেন

জনস্মিত্যসি' ইতি প্রতিবচনেন মুহূর্ত্তগুণেন চ নিবৃত্তরজস্বাপি শৈব্যা
গর্ভমধাৎ । তস্ম চাসাধারণো মহিমা পরাশরাদিভিরুক্তঃ ; যথোক্তম্—
'ভার্য্যা বশ্শাশ্চ যে কেচিদ্ধবিস্মৃত্যথবা মৃত্যঃ । তেষাস্ত জ্যামঘঃ শ্রেষ্ঠঃ
শৈব্যাপতিরভূন্নৃপ ॥' ইতি ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ নবমস্কন্ধে

ত্রয়োবিংশোহধ্যায়ঃ ॥ ২৩ ॥

চতুর্বিংশোহধ্যায়ঃ

চতুর্বিংশে বিদর্ভস্ম পুত্রত্রয়সমুদ্ভবাঃ ।

বংশা নানামুখাঃ প্রোক্তা রামকৃষ্ণোদ্ভবাবধি ॥ (১)

- ২ । চৈগাদয়ো দমঘোষাদয়ঃ ॥
- ৪ । ততো দশরথাস্ককুনিঃ, পুরাণান্তরাদেবমাদির্বিংশেষো দ্রষ্টব্যঃ ॥
- ৫ । ততঃ কুরুবংশাদনুঃ ॥
- ৬ । অনোঃ পুত্রঃ পুরুহোত্রঃ ॥
- ৭ । মহাভোজশ্চেত্যেবং সপ্ত । মারিষ ! হে আৰ্য্য ॥
- ৯ । ততস্তদুপদেশেন যে পঞ্চমষ্ট্যাদিসংখ্যাঃ পুরুবাস্তেহমৃতত্বং
মোক্ষং প্রাপ্তাঃ ॥
- ১২ । তস্ম যুধাজিতঃ শিনিরনমিত্রশ্চ, তস্ম সত্যকঃ ॥
- ১৪ । সাত্যকিঃ সত্যকস্ম পুত্রো যুযধানস্তস্ম জয়ঃ, তস্ম কুণিঃ, ততঃ
কুণের্যুগন্ধরঃ । অনমিত্রশ্চৈবাপরো বৃষ্ণির্নাম পুত্রঃ ॥
- ১৫ । অক্রুরঃ প্রমুখো যেষাম্, ইত্যতদগুণসংবিজ্ঞানো বহুব্রীহিঃ ॥
- ১৬ । অতোহক্রুরব্যতিরিক্তান্ দ্বাদশ দর্শয়তি—আসঙ্গ ইতি ॥

১৮। পৃথুরেকঃ, বিদূরথাছা অগ্রে চ বহবঃ। পৃথুর্বিপৃথুধামাছা ইতি পাঠে 'আছ'-শব্দেন বিদূরথোহপ্যুক্তঃ। ততশ্চ শূরো বিদূরথাদাসীদিতি বক্ষ্যমাণনির্দেশোপপত্তিঃ ॥

১৯। কুকুরাদয়শ্চত্বারোহক্ককশ্চ সূতা ইতি জ্ঞেয়ম্। যথাহ পরাশরঃ—'কুকুরভজমানশ্চিচকম্বলবর্হিষাখ্যাস্তথা ক্ককশ্চ পুত্রাঃ' ইতি ॥

২০। অনোরক্ককঃ, অক্ককাদছন্দুভিরিত্যপি তদ্বচনাদেব জ্ঞেয়ম্ ॥

২২। ধৃতদেবা আদির্ষাসাং শান্তিদেবাদীনাং যগ্নাং তাঃ সপ্ত ॥

২৩। তাঃ সপ্ত ॥

২৪। উগ্রসেনয় উগ্রসেনশ্চ সূতাঃ ॥

২৫। বসুদেবশ্চ যেহনুজা দেবভাগাদয়স্তেবাং স্ত্রিয়ো ভার্য্যাঃ ॥

২৬। অক্ককশ্চ সূতানাং চতুর্গাং প্রথমশ্চ কুকুরশ্চ বংশ উক্তঃ, দ্বিতীয়শ্চ ভজমানশ্চ বংশমাহ—শূরো বিদূরথাদিতি। 'ভজমানাচ্চ বিদূরথঃ পুত্রোহ-ভবৎ, বিদূরথাচ্চ শূরঃ' ইতি পরাশরাদিবচনাৎ; যদ্বা, 'পৃথুর্বিদূরথাছাশ্চ' ইতি পূর্বোক্তচিত্ররথাজ্জাদ্বিদূরথাৎ ॥

২৭। দেবমীঢ়শ্চ যঃ শূরো নাম পুত্রস্তশ্চ। দেবমীঢ়ো হৃদিকশ্চৈব সূতঃ; যথাহ পরাশরঃ—'তশ্চাপি কৃতবর্শ্শতধনুর্দেবমীঢ়ুবাছাঃ পুত্রা বভূবুঃ, দেবমীঢ়ুশ্চ শূরঃ, শূরশ্চাপি মারিষা নাম পত্ন্যভূৎ, তশ্চাঞ্চাসৌ দশ পুত্রানজনয়দ্বসুদেবপূর্বানিতি ॥

২৯। আনকাশ্চ নেহুঃ ॥

৩০। হরেঃ প্রোভূর্ভাবশ্চ স্থানম্ ॥

৩১—৩৫। পৃথয়াঃ কন্থকাবস্থয়াং কর্ণোৎপত্তিপ্রকারমাহ—কুন্তোরিতি পঞ্চভিঃ। (৩১—৩২) কদাচিদগৃহমাগতং তুর্কাসসং পৃথা পরিচর্য্যাদিনা তোষয়ামাস, ততশ্চ সা তস্মাদ্বেবহুতিং দেবাহ্বানহেতুং বিজামবাপ, তদাহ—সাপেতি ॥ (৩৩) দেবমুপাগতং বীক্ষ্য সা প্রাহ—প্রত্যয়ার্থং পরীক্ষার্থং

ময়া বিজ্ঞা প্রযুক্তা, ন তু ত্বয়া কিঞ্চিং কার্য্যমিত্যভিসন্ধিনাতো যাহীতি ॥

(৩৪) এবমুক্তো রবিরুবাচ—অমোঘং দেবদর্শনমিতি । কথ্যাহমিতি
চেৎ, তত্রাহ—যথা যোনির্ন দৃশ্যেত, তথাহং কর্ত্তা করিষ্যামি ॥

৩৯ । আবন্ত্যৌ বিন্দানুবিন্দৌ ॥

৪০—৫৫ । তদেবং বসুদেবশ্চ ভগিনীনাং পতীন্ পুত্রাংশ্চাত্ৰা তদ্-
ভ্রাতৃণাং নবানাং পত্নীঃ পুত্রাংশ্চাহ—দেবভাগশ্চেতি নবভিঃ শ্লোকাক্টৈঃ ।
(৪৫—৫৫) শ্রীবসুদেবশ্চ পত্নীঃ পুত্রাংশ্চাহ—পৌরবীত্যেকাদশভিঃ ॥
(৪৮) কৌশল্যা ভদ্রা ॥ (৫৫) অষ্টমস্ত স্বয়মেবাসৌ, ন তু কৰ্ম্মাদিনা
হেতুনা । তাভ্যাং জনিতো বা, যতোহসৌ হরিঃ ॥

৫৬—৫৮ । তদেবোপপাদয়তি—যদেতি ত্রিভিঃ । (৫৭) ঈশশ্চ
মায়া নিয়ন্তঃ, পরশ্রাসঙ্গশ্চ, দ্রষ্টুঃ সাক্ষিণঃ, আত্মনঃ সৰ্ব্বগতশ্চ ন হেবস্তুতশ্চ
মায়াবিনোদং বিনা জন্মনঃ কৰ্ম্মণো বা হেতুঃ সম্ভবতীত্যর্থঃ ॥ (৫৮) কিঞ্চ,
যশ্চ মায়াচেষ্টিতং পুংসো জীবশ্চানুগ্রহঃ, তশ্চ সৰ্ব্বজীবানুগ্রাহকশ্চ কুতঃ
কৰ্ম্মাদিপারতন্ত্ৰেণ জন্মাদিসম্বন্ধঃ? অনুগ্রহমেবাহ—হি যস্মাৎ, তদেব
স্থিত্যদয় ইষ্যতে । প্রলয়ে লীনোপাধের্জীবশ্চ ধৰ্ম্মাণ্ডসম্ভবাতুপাধিস্থিত্যা-
দিনা ধৰ্ম্মাদিসম্পাদনেনানুগ্রহঃ ; তথাস্থলাভায় মোক্ষায় চেষ্যতে । তত্র
হেতুঃ—তেনৈব শ্রয়মাণেন তশ্চ স্থিত্যাদেৰ্নিবৃত্তেঃ ॥

৫৯—৬০ । তশ্চ চেষ্টিতং ভূমেরপ্যানুগ্রহ ইত্যাহ—অক্ষৌহিণীনামি-
ত্যাদি দ্বাভ্যাম্ । (৫৯) অভারায় ভারপরিহারায় ॥ (৬০) সুরেশ্বরৈরপি
মনসাপ্যপরিমেয়োগ্যবিতৰ্ক্যাণি সঙ্ঘর্ষণসহিতশ্চক্রে ॥

৬১—৬২ । সংকল্পমাত্রেন ভূভারহরণসমর্থশ্চাপি কৰ্ম্মকরণং যশো-
বিস্তারদ্বারা ভক্তানুগ্রহার্থমিত্যাহ—কলাবিত্তি দ্বাভ্যাম্ । (৬১) হুঃখ-

শোকতমাংসি হৃদতীতি তথা । তদ্বশো ব্যতনোৎ ॥ (৬২) যস্মিন্-
সতাং কর্ণপীযুষে যশোরূপে তীর্থবরে শ্রোত্রমেবাঞ্জলিঃ পানসাধনং যশ্চ, স
পুরুষঃ স্কৃদপ্যুপস্পৃশ্যচমনমাত্রং কৃত্বা তৎসৌন্দর্য্যাকৃষ্টচিত্তঃ সন্, কর্মবাসনাং
ধুন্তে ॥

৬৩—৬৪ । তদেবাহ দ্বাভ্যাম্ । (৬৩) ভোজাদিভিঃ শ্লাঘনীয়মীহিতং
যশ্চ ॥ (৬৪) সর্কেরনৈ রম্যায়া মূর্ত্ত্যা চ ॥

৬৫ । তৎপ্রদর্শনার্থং মুখশোভামাহ—যস্তাননং দৃশিভির্নেত্রৈঃ পিবন্ত্যো
নার্যো নরাশ্চ ন তত্পুঃ, ন তৃপ্তাঃ । নিমেষোন্মেষমাত্রব্যবধানমপ্যসহ-
মানান্তৎকর্ত্ত্বনিমেঃ কুপিতাশ্চ বভূবুঃ । কথন্তুতমাননম্ ? মকরকুণ্ডলাভ্যাং
চারু ; কর্ণেী, ভ্রাজন্তৌ কপোলৌ চ, তৈঃ স্তভগম্ ; সবিলাসো হাসো
যস্মিন্ ; নিত্যমুৎসবো যস্মিন্ ॥

৬৬—৬৭ । শ্রীকৃষ্ণচরিতং সমাসতো বর্ণয়তি—জাত ইতি দ্বাভ্যাম্ ।
(৬৬) জাতো নিজেন রূপেণ, পশ্চাৎ পুরুষো মনুষ্যাকারঃ সন্ ব্রজং গতঃ ।
ব্রজবাসিনামেধিতা অর্থা যেন ; তেষু দারেষু স্ততানাং শতান্ন্যুৎপাত্ত ;
আত্মনিগমং স্বকীয়ং বেদমার্গম্ ॥ (৬৭) অন্তঃসমুত্থেন কলিনা নিমিত্তেন
গুরুভরং ক্ষপয়ন্ দৃষ্ট্যেব ভূপচর্ম্বিধূয় বিজয়ে জয়ম্, 'অর্জুনেন জিতম্'
ইত্যেবমুদ্বোধং কৃত্বা, পরং তত্ত্বমুক্ত্বা যোপদিশ্য স্বধাম সম্যক্ তেনৈব
রূপেণ জগামেতি ॥

ইতি শ্রীমদ্ভাগবত-ভাবার্থ-দীপিকায়াম্ শ্রীধরস্বামিবিরচিতায়াঃ

নবমস্কন্ধ-টীকায়াম্ চতুর্বিংশোহধ্যায়ঃ ॥ ২৪ ॥

নবমস্কন্ধঃ সম্পূর্ণঃ ॥ ৯ ॥

